

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Π. ΠΕΡΔΙΚΟΥΛΙΑΣ

ΤΑ ΧΡΥΣΟΒΟΥΛΛΑ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΟΥ
ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΜΥΣΤΡΑ:
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

A. ΚΕΙΜΕΝΟ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2018

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Π. ΠΕΡΔΙΚΟΥΛΙΑΣ

ΤΑ ΧΡΥΣΟΒΟΥΛΛΑ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΟΥ
ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΜΥΣΤΡΑ:
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

A. ΚΕΙΜΕΝΟ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ, ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΒΥΖ/ΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΒΥΖ/ΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΕΝΝΑ (†), ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΒΥΖ/ΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΒΥΖ/ΝΗΣ
ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗΣ & ΣΙΓΙΛΛΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΘΕΩΝΗ ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΒΥΖ/ΝΗΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2018

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Π. ΠΕΡΔΙΚΟΥΛΙΑΣ
ΤΑ ΧΡΥΣΟΒΟΥΛΛΑ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΟΥ
ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ ΣΤΟΝ
ΜΥΣΤΡΑ:
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

Διδακτορική Διατριβή

Ημερομηνία εξέτασης: 27 Ιουνίου 2018

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ, ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΒΥΖ/ΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΒΥΖ/ΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΘΕΩΝΗ ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΒΥΖ/ΝΗΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΝΤΩΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ,
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ, ΠΑΝ/ΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΝΝΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑ ΕΡΕΥΝΩΝ, ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, ΕΘΝΙΚΟ
ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΥΡΙΤΣΗΣ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας & Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών & Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα (Ν. 5343/1932, άρθρο 202, παρ. 2)

Περιεχόμενα

A. KEIMENO

Περιεχόμενα	5
Πρόλογος	7
Συντομογραφίες – Βιβλιογραφία	9
Εισαγωγή	71
1. Ιστορικό περίγραμμα	77
2. Η μονή Βροντοχίου και η ιστορία της	101
2.1. Ο ναός της Θεοτόκου της Ὁδηγητρίας	105
2.2. Ο κτήτορας της μονής της Θεοτόκου της Ὁδηγητρίας Παχώμιος	112
3. Οι τέσσερις χρυσόβουλλοι λόγοι του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου του ναού της Ὁδηγητρίας	117
3.1. Το νοτιοδυτικό παρεκκλήσι του ναού της Ὁδηγητρίας, το επονομαζόμενο «των χρυσοβούλλων»	123
3.2. Περιεχόμενο και δομή των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων και η αντιγραφή τους	128
3.3. Χρονολόγηση των χρυσοβούλλων	135
3.4. Τα κείμενα των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων της μονής Βροντοχίου	138
3.4.1. Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1314/1315	139
3.4.2. Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1318	146
3.4.3. Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1320	153
3.4.4. Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1322	156
3.4.5. Ο χρυσόβουλλος λόγος «τῶν Ἁγίων Θεοδώρων»	160
4. Οι χρυσόβουλλοι λόγοι του 1314/1315 και του 1318	161
4.1. Οι κτήσεις της μονής Βροντοχίου μέχρι το 1318	168
4.1.1. <i>Τὸ ζευγηλατειῶν πλησίον τοῦ ποταμοῦ Βρυσιώτου</i>	171
4.1.2. <i>... εἰς τὴν τοποθεσίαν τῶν Καλυβιτῶν</i>	192
4.1.3. <i>... ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Μυζηθρᾶ</i>	200
4.1.4. <i>Τὸ ἀγρίδιον Δραγοβιαστὸν εἰς τὸν τόπον τοῦ Φιλητοῦ</i>	215
4.1.5. <i>... εἰς τὴν Δέλβιναν</i>	234
4.1.6. <i>Τὸ μονύδριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Πελάτου</i>	236
4.1.7. <i>Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Καυσαλοῦ</i>	246
4.1.8. <i>Τὸ μετόχιον Καλογωνία τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου</i>	266
4.1.9. <i>Τὸ ἀγρίδιον Μιτάτοβα</i>	281
4.1.10. <i>Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Βασιλείου περὶ τὸ Ἴλος</i>	283
4.1.11. <i>Τὸ μετόχιον τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τοῦ Βροντοχίου εἰς τὸ Μουχλίον</i>	310
4.1.12. <i>Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Μολοχοῦ</i>	325
4.1.13. <i>Τὸ μονύδριον τῶν Τιμίων Ἀρχιστρατήγων τῶν Ἄνω Δυνάμεων τοῦ Λιγύδη εἰς τὴν Ἄνδρουσαν</i>	329

5. Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1320	351
5.1. Οι νέες κτήσεις της μονής Βροντοχίου μέχρι το 1320	352
5.1.1. Η Παγανέα περι τὸν τόπον τοῦ Ζαράβου	353
5.1.2. ... εἰς τὸν Πασσαβᾶν (1)	367
5.1.3. ... περι τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Ἄστρου	381
5.1.4. ... εἰς τὸν κάμπον τῆς Μαλεβῆς περι τὸ Χολοδομιτικόν	396
5.1.5. ... περι τὸν τόπον τοῦ Ἁγίου Νικολάου το μονύδριον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τὸ ἐπικεκλημένον Φούσκα	397
5.1.6. Η ἀφαιρεθεῖσα γῆ εἰς τὸν Χελμὸν και δοθεισα πρὸς στρατιώτας	403
6. Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1322	421
6.1. Οι νέες κτήσεις της μονής Βροντοχίου μέχρι το 1322	423
6.1.1. Τὸ μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βόγαλις περι τὰ Σκορτὰ	435
6.1.2. Τὰ χωρία Ζούρτζα και Μουντρὰ μετὰ τῆς περιοχῆς αὐτῶν, ἣτις ἐστὶν ἡ Παχεῖα, ἡ Χουτζά, τὸ Πρατζυδάκη και ἡ Κλενοβὰ	446
6.1.3. ... εἰς τὴν Πισσιάναν (ἡ Πιστιάναν), τὴν Τοπολονὰν και εἰς τὴν τοποθεσίαν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου	464
6.1.4. Τὸ μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Νέας Μονῆς	470
6.1.5. ... εἰς τὸν Πασσαβᾶν (2)	482
7. Τα προνόμια της μονής Βροντοχίου σύμφωνα με τους τέσσερις χρυσόβουλλους λόγους	483
7.1. Η μονή ως βασιλική, πατριαρχική, ἐλευθέρα και ἀνενόχλητος	485
7.2. Η εγκατάσταση προσκαθημένων στις κτήσεις της μονής	511
7.3. Τα δικαιώματα της μονής ἐπὶ τῆς λατινικῆς μερίδος	517
8. Η μονή Βροντοχίου στη βυζαντινὴ Πελοπόννησο τὸ α' τέταρτο του 14ου αἰώνα – Συμπεράσματα	527
Περίληψη	547
Abstract	551
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
Πίνακας: Οι κτήσεις της μονής Βροντοχίου	553

B. ΤΕΥΧΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ, ΕΙΚΟΝΩΝ & ΧΑΡΤΩΝ

A. Σχέδια	φ. 3
B. Εικόνες	φ. 13
Γ. Χάρτες	φ. 124

Πρόλογος

Η απασχόλησή μου σε θέματα του αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά στο πλαίσιο των υπηρεσιακών μου καθηκόντων ως αρχαιολόγου της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με έφερε από την αρχή της επαγγελματικής μου σταδιοδρομίας σε επαφή με την ιστορία και τον μνημειακό πλούτο της βυζαντινής καστροπολιτείας. Την επιστημονική μου ενασχόληση με το χώρο ενθάρρυνε η επίτιμος έφορος αρχαιοτήτων κα Ροδονίκη Ετζέογλου η οποία με βοήθησε στην επιλογή του συγκριμένου θέματος και έδειξε συνεχές και αμείωτο ενδιαφέρον για την εξέλιξη και την ολοκλήρωση της διατριβής μου. Για το λόγο αυτό την ευχαριστώ θερμά.

Βέβαια η όλη μου προσπάθεια δεν θα είχε ευοδωθεί χωρίς την υποστήριξη των μελών της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής προς τα οποία εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες, την επόπτρια καθηγήτρια κα Ελένη Σαράντη για την καθοδήγησή της και τις πολύτιμες παρατηρήσεις και συμβουλές της κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου, την καθηγήτρια Βασιλική Πέννα (†) με την ενθάρρυνση της οποίας μια απλή μελέτη έλαβε τη μορφή διδακτορικής διατριβής και την επίκουρο καθηγήτρια κα Θεώνη Κολλυροπούλου για τις επισημάνσεις της. Επίσης θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κο Χρήστο Σταυράκο για τις χρήσιμες υποδείξεις και παρατηρήσεις του και την υποστήριξή του.

Το μακρύ διάστημα που απαιτήθηκε για την ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης οφείλεται στο βαρύ πρόγραμμα και το φόρτο εργασίας που είχα να αντιμετωπίσω στο πλαίσιο των υπηρεσιακών μου καθηκόντων ως αρχαιολόγου της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αρχικά και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας στη συνέχεια. Η εκπαιδευτική άδεια που έλαβα το Σεπτέμβριο του 2015 συνετέλεσε στην αποκλειστική ενασχόλησή μου με το θέμα και υπήρξε καθοριστική για την ολοκλήρωση της διατριβής μου. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην προϊσταμένη της ΕΦ.Α.ΛΑΚ. κα Ευαγγελία Πάντου, την προϊσταμένη του Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων της ΕΦ.Α.ΛΑΚ. κα Δανάη Χαραλάμπους και στους φορείς του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού για την παραχώρηση της άδειας, καθώς και στους συναδέλφους μου στην Υπηρεσία που ανέλαβαν τα πρόσθετα υπηρεσιακά βάρη κατά το διάστημα της σχεδόν τριετούς απουσίας μου.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στους φίλους και συναδέλφους Αγγελική Μέξια, Γιώργο Τσεκέ, Μαρία Αργέβη, Θάλεια Ρήγου, Μιχάλη Κάππα και Δημήτρη Βαχαβιώλο που ποικιλοτρόπως με συνέδραμαν κατά το διάστημα της έρευνας και της συγγραφής της μελέτης μου, καθώς και

στους φίλους Γεωργία Κουνέλη για τη συμβολή της στην τοπωνυμική μου έρευνα, και Ηλία Κουνέλη.

Στο πλαίσιο των αυτοψιών που πραγματοποίησα καθοριστική στάθηκε η συμβολή προσώπων των τοπικών κοινωνιών προς τους οποίους εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου για το χρόνο που μου αφιέρωσαν. Οι κάτοικοι του Καστορείου Γεώργιος Λιναρδάκης και Κωνσταντίνος Λαγανάς μου υπέδειξαν τα μνημεία και τις τοπωνυμίες του οικισμού. Στην έρευνά μου στην περιοχή του Έλους βοήθησε ο ερασιτέχνης αρχαιολόγος και γνώστης του μνημειακού της πλούτου Δημήτριος Διαμαντάκος και στην περιοχή της Απιδιάς ο επίσης αρχαιολόγος Παναγιώτης Παυλάκης. Ο π. Ιάκωβος της μοναστικής αδελφότητας της Ι. Μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Χρυσάφων μου υπέδειξε σε από κοινού αυτοψία μας τα μνημεία της περιοχής του ποταμού Οινούντα στην κτηματική περιφέρεια του οικισμού Θεολόγος και μου έδωσε πολύτιμες πληροφορίες από το αρχαιολογικό υλικό της μονής, καθώς και από προφορικές παραδόσεις. Σημαντικές πληροφορίες άντλησα και από τον πατέρα Γεώργιο Πετρή, εφημέριο του οικισμού του Αγίου Ανδρέα Κυνουρίας, για την περιοχή της Τσακωνιάς, όπου στην αυτοψία μου με καθοδήγησε η γερόντισσα Νεκταρία, ηγουμένη της Ι. Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος της Λουκούς στο Άστρος Κυνουρίας. Βέβαια επιμέρους στοιχεία άντλησα και από άλλους κατοίκους των οικισμών που επισκέφτηκα τους οποίους και αναφέρω μέσα στο κείμενο της διατριβής.

Για τη συγκέντρωση της βιβλιογραφίας εργάστηκα κυρίως στη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σπάρτης και στις βιβλιοθήκες της Γενναδείου, της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών και της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών, των οποίων τους υπευθύνους και το προσωπικό ευχαριστώ για τη βοήθεια και τις διευκολύνσεις που μου παρείχαν.

Τέλος η στήριξη και η συμπαράσταση της οικογένειάς μου συνέβαλαν στην αποκλειστική ενασχόλησή μου με την μελέτη μου παρέχοντάς μου όλες τις αναγκαίες διευκολύνσεις, ενώ σε πολλές από τις αυτοψίες μου συνοδοιπόρος μου υπήρξε ο αδελφός μου. Για αυτό και τους την αφιερώνω.

Συντομογραφίες – Βιβλιογραφία

A. Περιοδικά

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ABME	Άρχεϊον Βυζαντινών Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
ΑΔ	Αρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Ἐφημερίς
ΒυζΔόμ	Βυζαντινὸς Δόμος
ΒυζΜελ	Βυζαντιναί Μελέται, Διεθνῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρὶς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἐρεῦνης
ΒυζΣύμμ	Βυζαντινά Σύμμεικτα
ΔΙΕΕΕ	Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
ΕΕ	Εῶα καὶ Εσπέρια
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΗΜ	Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν
ΕΕΦΣΑΠΘ	Ἐπιστημονικῆ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΕΘΣΠΑ	Ἐπιστημονικῆ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ἐν Ἀθήνῃσι Πανεπιστημίου
ΕΕΠΣΑΠΘ	Ἐπιστημονικῆ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕκκλΦ	Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος
ΕΦΣΠ	Ἐπετηρὶς τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσῶς
ΗΛΠρ-ΗΛΠαν	Ἡλειακὴ Πρωτοχρονιά – Ἡλειακὸ Πανόραμα
ΗΧ	Ἡπειρωτικὰ Χρονικά
ΘΗΕ	Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, τ. 1-12, ἐκδ. Α. Μαρτίνος, Ἀθῆναι 1962-1968
ΙΕΕ	Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους
ΛακΗμ	Λακωνικὸν Ἡμερολόγιον
ΛακΣπ	Λακωνικαὶ Σπουδαί
ΜεσοΓρ	Μεσσηνιακὰ Γράμματα
ΜΧ	Μεσσηνιακὰ Χρονικά
ΝΕ	Νέος Ἑλληνομνήμων
ΠΑΑ	Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
ΠΑΕ	Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
ΠελΓρ	Πελοποννησιακὰ Γράμματα
ΠελΠρωτ	Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά
ΣπартΧρ	Σπαρτιατικὰ Χρονικά
ΧρονΜορ	Χρονικά τοῦ Μοριᾶ
ΧρονΤσακ	Χρονικά τῶν Τσακῶνων
ΑΒF	Acta Byzantina Fennica
ΑΒSA	The Annual of the British School at Athens
ΑΗR	The American Historical Review
ΑΙΡΗOS	Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales

	<i>et Slaves</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AnBoll	<i>Analecta Bollandiana</i>
AnDom	<i>Anno Domini</i>
ANS	<i>Anglo-Norman Studies</i>
AR	<i>Archaeological Reports</i>
ArchSIPh	<i>Archiv für Slavische Philologie</i>
ArchUrk	<i>Archiv für Urkundenforschung</i>
ASLSP	<i>Atti della Società Ligure di Storia Patria</i>
BCACR	<i>Bollettino della Commissione Archeologica, Comunale di Roma</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BHR	<i>Bulgarian Historical Review</i>
BICHS	<i>Bulletin of the International Committee of Historical Sciences</i>
BMGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
BS	<i>Balkan Studies</i>
BSI	<i>Byzantinoslavica</i>
Byz	<i>Byzantion</i>
BzN	<i>Beiträge zur Namenforschung</i>
CA	<i>Cahiers archéologiques</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CHJ	<i>Cambridge Historical Journal</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ÉO	<i>Échos d'Orient</i>
ÉtBalk	<i>Études balkaniques</i>
ÉtByz	<i>Études byzantines</i>
GOTR	<i>Greek Orthodox Theological Review</i>
GRBS	<i>Greek, Roman, and Byzantine Studies</i>
ICS	<i>Illinois Classical Studies</i>
IJHA	<i>International Journal of Historical Archaeology</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JMS	<i>Journal of Mediterranean Studies</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i>
JS	<i>Journal des Savants</i>
MAH	<i>Mélanges d'Archéologie et d'Histoire</i>
MJK	<i>Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft</i>
MS	<i>Macedonian Studies</i>
MSABK	<i>Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte</i>
NAV	<i>Nuovo Archivio Veneto</i>
NChron	<i>The Numismatic Chronicle</i>
OChr	<i>Oriens Christianus, Halbjahreshefte für die Kunde des christlichen Orients</i>

<i>OCP</i>	<i>Orientalia christiana periodica</i>
<i>PBSR</i>	<i>Papers of the British School at Rome</i>
<i>PG</i>	J. P. Migne, <i>Patrologiae cursus completus. Series Graeca</i> , Παρίσι 1857-1866
<i>PLP</i>	E. Trapp – R. Walther – H. Bayer (εκδ.), <i>Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit</i> , τ. 1-12 (Addenda und Corrig. τ. 1-2), Βιέννη 1976-1995
<i>RbK</i>	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i>
<i>RÉB</i>	<i>Revue des études byzantines</i>
<i>RFIC</i>	<i>Rivista di filologia d'istruzione classica</i>
<i>RN</i>	<i>Revue numismatique</i>
<i>RSBS</i>	<i>Rivista di studi bizantini e slavi</i>
<i>SGBMGS</i>	<i>Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies</i>
<i>SüdostF</i>	<i>Südost-Forschungen</i>
<i>SBN</i>	<i>Studi bizantini e neoellenici</i>
<i>SV</i>	<i>Studi veneziani</i>
<i>TM</i>	<i>Travaux et mémoires</i>
<i>VfSWG</i>	<i>Vierteljahrsschrift für Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte</i>
<i>VizVrem</i>	<i>Vizantiiskii Vremennik</i>
<i>ZRVI</i>	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

B. Πηγές¹

- Αλεξιάς *Annae Comnenae Alexiadis*, εκδ. D. R. REINCH – A. KAMBYLIS, CFHB 40, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 2001
- Άπαντα Κολοκοτρώνη *Άπαντα Κολοκοτρώνη*, εισ. – έπιμ. Ε. ΑΛΕΞΙΟΥ, τ. 1-2, Αθήνα χ.χ. [1977]
- ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, Εξάβιβλος G. E. HEIMBACH (εκδ.), *Constantin Harmenopouli, Manuale Legum Sive Hexabiblos cum appendicibus et legibus agrariis*, Λειψία 1851
- ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ *Michaelis Attaliatae Historia*, εκδ. EU. TSOLAKIS, CFHB 50, Αθήνα 2011
- ΑΧ A. MOREL-FATIO (εκδ.), *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea. Chronique de Morée aux XIIIe et XIVe siècles*, Γενεύη 1885
- Βασιλικά *Basilicorum Libri LX*, εκδ. H. J. SHELTEMA – N. VAN DER WAL – D. HOLWERDE, Ser. A, Textus, τ. 1-8, Γκρόνινγκεν 1953-1988
- ΒΕΗΣ, «Άφιερωτήριο του 1375» N. A. ΒΕΗΣ, «Διορθώσεις και παρατηρήσεις εις άφιερωτήριο του 1375 έτους προς την έν Μυστρα μονήν τής Παναγίας του Βροντοχίου», *Νέα Σιών* 5 (1907), σ. 241-248
- Βίος άγιου Άθανασίου L. PETIT (εκδ.), «Vie de Saint Athanase l'Athonite», *AnBoll* 25 (1906), σ. 5-89
- Βίος άγιου Θεοδώρου Κυθήρων N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο βίος του άγιου Θεοδώρου Κυθήρων (10ος αι.) (12 Μαΐου – ΒΗΓ, άρ. 2430)», *Πρακτικά Γ' Πανιόνιου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965)*, τ. 1, Αθήναι 1967, σ. 264-291 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantium*, άρ. 7)
- ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Δύο άνέκδοτα άφιερωτήρια έγγραφα ύπέρ τής μονής Θεοτόκου των Κριβιτζών (ΙΓ' -ΙΔ' αι.)», *Σύμμεικτα* 4 (1981), σ. 17-47
- Γεωπονικά *Geoponica sive Cassiani Bassi scholastici De re rustica eclogae*, εκδ. H. BECKH, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Λειψία 1895
- ΓΡΗΓΟΡΟΒΙΟΣ, *Ιστορία Αθηνών* Φ. ΓΡΗΓΟΡΟΒΙΟΣ, *Ιστορία τής πόλεως Αθηνών κατά τους μέσους χρόνους από του Ίουστινιανού μέχρι τής ύπό των Τούρκων κατακτήσεως*, μεταφρασθείσα έκ τής Γερμανικής μετά διορθώσεων και προσθηκών ύπό Σπ. Π. Λάμπρου, τ. 3, έν Αθήναις 1904-1906
- ΓΡΗΓΟΡΑΣ *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, εκδ. L. SCHOPEN – I. BEKKER, CSHB, τ. 1-3, Βόννη 1829-55
- ΓΧ J. LONGNON (εκδ.), *Livre de la conquete de la princée de la Morée, Chronique de Morée (1204-1305)*, Παρίσι 1911
- ΔΟΥΚΑΣ *Michaelis Ducae Nepotis Historia Byzantina*, εκδ. I.

¹ Στις πηγές και στα βοηθήματα συντομογραφούνται μόνο τα έργα που χρησιμοποιούνται περισσότερες από μία φορές.

- BEKKER, CSHB, Βόννη 1834, ανατύπωση Νέα Υόρκη 2012
- Ἐγγραφα Πάτμου, 1 Ε. ΒΡΑΝΟΥΣΗ (εκδ.), *Βυζαντινὰ Ἐγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου, Α': Αὐτοκρατορικά*, Ἀθήναι 1980
- Ἐγγραφα Πάτμου, 2 Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ (εκδ.), *Βυζαντινὰ Ἐγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου, Β': Δημοσίων λειτουργῶν*, Ἀθήναι 1980
- ΕΧ Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ (ἐκδ.), *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, Ἀθήναι 1940
- Ἐκλογή νόμων L. BURGMANN (εκδ.), *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos' V, Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte* 10, Φρανκφούρτη αμ Μάιν 1983
- ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Κάστρον» Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Κάστρον Λακεδαίμονος», *Ἑλληνικά* 15 (1957), σ. 95-111
- ΖΗΣΙΟΥ, «Ἐπιγραφαὶ» 1909 Κ. ΖΗΣΙΟΥ, «Ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος. Α', Λακεδαίμονος», *Βυζαντις Α'*, ἐν Ἀθήναις 1909, σ. 114-145, 422-460, 541-556 [= ΖΗΣΙΟΥ, *Ἐπιγραφαὶ* 1917 (ανατύπωση)]
- ΖΗΣΙΟΥ, *Ἐπιγραφαὶ* 1917 Κ. ΖΗΣΙΟΥ, *Ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος. Μέρος Α'. Πελοπόννησος, Τεύχος α'. Ἐπιγραφαὶ Λακεδαίμονος*, ἐν Ἀθήναις 1917 [= ΖΗΣΙΟΥ, «Ἐπιγραφαὶ» 1909]
- ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρᾶ Ἐπιγραφαὶ» Κ. ΖΗΣΙΟΥ, «Ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, Μυστρᾶ Ἐπιγραφαὶ», *Ἀθηνᾶ* 3 (1891), σ. 419-487 [= ΖΗΣΙΟΥ, *Σύμμικτα* (ανατύπωση)]
- ΖΗΣΙΟΥ, *Σύμμικτα* Κ. ΖΗΣΙΟΥ, «Ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, Μυστρᾶ Ἐπιγραφαὶ», *Σύμμικτα*, Ἀθήνησιν 1892, σ. 18-71 [= ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρᾶ Ἐπιγραφαὶ»]
- ΖΩΡΑΣ, *Χρονικὸν* Γ. Θ. ΖΩΡΑΣ (εκδ.), *Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν ἑλληνικὸν κώδικα 111)*, Ἀθήναι 1958
- ΘΕΟΦΑΝΗ ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, εκδ. I. BEKKER, CSHB, Βόννη 1838
- ΘΕΟΦΑΝΗΣ *Theophanis Chronographia*, εκδ. C. DE BOOR, τ. 1-2, Λειψία 1883-1885
- ΙΧ *Versione italiana inedita della Cronaca di Morea*, στο: HOPF, *Chroniques gréco-romanes*, σ. 414-468
- ΖΩΝΑΡΑΣ *Ioannis Zonarae epitomae historiarum*, εκδ. M. PINDER – TH. BÜTTNER-WOBST, CSHB, τ. 1-3, Βόννη 1841-1897
- ΓΕΝΕΣΙΟΣ *Iosephi Genesisii regum libri quattuor*, εκδ. A. LESMUELLER-WERNER – I. THURN, CFHB 14, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 1978
- ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV*, εκδ. L. SCHOPEN, CSHB, τ. 1-3, Βόννη 1828-1832
- ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ, *Διήγησις* ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ, *Διήγησις συμβάντων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἀπὸ τὰ 1770 ἕως τὰ*

- 1836, Ἀθήνησιν 1846
- ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον» Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, πρωτόγραφον καὶ ἀνέκδοτον δι' οὗ ἐπικυροῦνται δωρεαὶ εἰς τοὺς υἱοὺς τοῦ Γεμιστοῦ (1449)», *Ἑλληνικά* 1 (1928), σ. 371-400
- ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ *Critobuli Imbriotae Historiae*, εκδ. Η.-G. BECK – Α. KAMBILIS – Α. KEYDELL, επανέκδ. D. R. REINSCH, CFHB 22, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1983
- ΚΩΣΤΑΚΗΣ, «Enliyâ Çelebi» Θ. Π. ΚΩΣΤΑΚΗΣ, «Ὁ Enliyâ Çelebi στὴν Πελοπόννησο», *Πελοποννησιακά* 14 (1980-1981), σ. 238-306
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Βραχέα χρονικά» ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), «Βραχέα χρονικά», στο: Κ. Ι. ΑΜΑΝΤΟΣ (επιμ.), *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τ. Α', τεύχ. 1, ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 1-112
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Δύο ἀναφοραὶ» ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Δύο ἀναφοραὶ μητροπολίτου Μονεμβασίας πρὸς τὸν Πατριάρχην», *ΝΕ* 12 (1915), σ. 257-318
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Καστροῦ ἐπιστολή» ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Δημητρίου Καστροῦ ἀνέκδοτος ἐπιστολή πρὸς Σοφιανόν», *ΝΕ* 13 (1916), σ. 408-413
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Νέος κώδιξ» ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Νέος κώδιξ τοῦ Χρονικοῦ Μονεμβασίας», *ΝΕ* 9 (1912), σ. 245-251
- ΛΑΜΠΡΟΣ, ΠΠ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. Α'-Δ', ἐν Ἀθήναις 1912-1930 (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις, Ἀθῆναι 1972)
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ὑπόμνημα» ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ὑπόμνημα τοῦ καρδινάλιου Βησαρίωνος εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον», *ΝΕ* 3 (1906), σ. 12-50
- ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Νίκων ὁ Μετανοεῖτε* Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Ὁ ἐκ Πόντου Ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε (Κείμενα – Σχόλια)*, Ἀρχεῖον Πόντου, Παράρτημα 13, Πηγαὶ τῆς Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου 4, Ἀθῆναι 1982
- ΜΑΖΑΡΙΣ *Mazaris' Journey to Hades: or, Interview with dead men about certain officials of the imperial court*, εκδ. J. N. BARRY – M. G. SHARE – A. SMITHIES – L. G. WESTERINK, Μπάφαλο 1975
- ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, *Alessandro Pini* Α. Μ. ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, *Alessandro Pini. Ἀνέκδοτη περιγραφή τῆς Πελοποννήσου (1703)*, Βενετία 1997
- ΜΑΝΟΥΗΛ *Λόγος Ἐπιτάφιος* *Manuel Palaeologus Funeral Oration on his Brother Theodore*, εκδ. J. CHRYSOSTOMIDES, CFHB 26, Θεσσαλονίκη 1985
- ΜΕΛΕΤΙΟΥ, *Γεωγραφία* ΜΕΛΕΤΙΟΥ, *Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα*, Βενετία 1728
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Ἡ Μάνη» Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Ἡ Μάνη εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας (1611-1674)», *ΛακΣπ* 1 (1972), σ. 83-173
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστράς» 1988 Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ὁ Μυστράς καὶ ἡ περιφέρειά του εἰς τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας κατὰ τὴν Ἐνετοκρατίαν (1687-1715)», *ΛακΣπ* 9 (1988), σ.

- 227-276
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστράς» 1994 Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ὁ Μυστράς καὶ ἡ περιφέρειά του εἰς τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας κατὰ τὴν Ἐνετοκρατίαν (1687-1715)», *ΛακΣπ* 12 (1994), σ. 165-372
- Νόμος Γεωργικὸς W. ASHBURNER, «The farmer's law», *JHS* 30 (1910), 85-108 καὶ *JHS* 32 (1912), σ. 68-95
- ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74 Κ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Β' Ἐνετοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων Ἐνετίας», *BNJ* 21 (1971-1974), σ. 43-168
- ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1977-84 Κ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Β' Ἐνετοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων Ἐνετίας», *BNJ* 22 (1977-1984), σ. 286-374
- ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrittione» Κ. ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrittione del Regno di Morea. Αφηγηματικὴ ιστορικὴ πηγὴ ἢ ἐπίσημο βενετικὸ ἔγγραφο τῆς Β' Βενετοκρατίας στὴν Πελοπόννησο;», *ΕΕ* 1 (1993), σ. 81-131
- Πανσανίας Ν. Κ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ (εκδ.), *Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις. Κορινθιακὰ – Λακωνικά*, Ἀθήνα 1976
- ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835 *Georgii Pachymeris, De Michaele et Andronico Palaeologis, libri tredecim*, εκδ. I. BEKKER, CSHB, τ. 1-2, Βόννη 1835
- ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999 *Georges Pachymères, Relations historiques*, εκδ. A. FAILLER, CFHB 24, τ. 1-4, Παρίσι 1984-1999
- ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα* Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ – Μ. ΠΟΤΛΗΣ (εκδ.), *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφῆμων Ἀποστόλων, καὶ τῶν ἱερῶν καὶ οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων Πατέρων*, τ. 1-6, Ἀθήνησιν 1852-1859.
- ΣΑΘΑΣ, ΜΒ Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ (εκδ.), *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμοι 1-7, ἐν Βενετία 1872-1894
- ΣΑΝΟΥΔΟΣ ΕΥ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (εκδ.), *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο, Ἱστορία τῆς Ρωμανίας*, Ἀθήνα 2000
- ΣΚΟΥΤΑΡΕΙΩΤΗΣ, *Σύνοψις Χρονικὴ* ΣΚΟΥΤΑΡΕΙΩΤΗΣ, *Ἀνωνύμου Σύνοψις Χρονικὴ*, στο: ΣΑΘΑΣ, ΜΒ, 7
- ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, εκδ. Η. THURN, CFHB 5, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 1973
- ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838 *Georgius Phrantzes, Ioannes Cananus, Ioannes Anagnostes*, εκδ. I. BEKKER, CSHB, Βόννη 1838
- ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966 *Georgios Sphrantzes, Memorii 1401-1477*, στο: GRECU, *Georgios Sphrantzes*, σ. 1-147
- ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990 *Georgii Sphrantzae, Chronicon*, εκδ. R. MAISANO, CFHB 29, Ρώμη 1990
- ΤΣΕΛΕΜΠΙ, *Οδοιπορικὸ* Ε. ΤΣΕΛΕΜΠΙ, *Οδοιπορικὸ στὴν Ἑλλάδα (1668-1671). Πελοπόννησος – Νησιά Ἰονίου – Κρήτη – Νησιά*

- Αιγαίου*, Εισαγωγή, απόδοση στα Ελληνικά, σημειώσεις Δ. Λούπηρ, Αθήνα 1994
- ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ *Laonici Chalcocondylae Atheniensis, Historiarum libri decem*, εκδ. I. BEKKER, CSHB, Βόννη 1843
- «Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας» Ν. Α. ΒΕΗΣ, «Τὸ Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικὸν», *Βυζαντις Α'*, ἐν Αθήναις 1909, σ. 57-105
- ΨΕΥΔΟ-ΔΩΡΟΘΕΟΣ *Μητροπολίτου Μονεμβασίας, κυρίου Δωροθέου, Βιβλίον ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας*, Βενετία 1798
- ΨΕΥΔΟ-ΚΟΔΙΝΟΣ *Pseudo-Kodinos traité des offices*, εκδ. J. VERPEAUX, Παρίσι 1966
- ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ *Pseudo-Phrantzes adicã Macarie Melissenos, Cronica 1258-1481*, στο: GRECU, *Georgios Sphrantzes*, σ. 149-591
- Actes de Chilandar* L. PETIT (εκδ.), *Actes de Chilandar, I, Actes grecs*, *Archives de l'Athos 5, VizVrem 17* (1911), Παράρτημα I
- Actes de Docheiariou* *Actes de Docheiariou*, εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Archives de l'Athos 13*, Παρίσι 1984
- Actes d'Esphigménou* *Actes d'Esphigménou*, εκδ. J. LEFORT, *Archives de l'Athos 6*, Παρίσι 1973
- Actes de Lavra, I* *Actes de Lavra, I, Des origines à 1204*, εκδ. P. LEMERLE – A. GUILLOU – Ν. SVORONOS – D. PAPACRYSSANTHOU, *Archives de l'Athos 5*, Παρίσι 1970
- Actes de Lavra, II* *Actes de Lavra, II, De 1204 à 1328*, εκδ. P. LEMERLE – A. GUILLOU – Ν. SVORONOS – D. PAPACRYSSANTHOU, *Archives de l'Athos 8*, Παρίσι 1977
- Actes de Lavra, III* *Actes de Lavra, III, De 1329 à 1500*, εκδ. P. LEMERLE – A. GUILLOU – Ν. SVORONOS – D. PAPACRYSSANTHOU, *Archives de l'Athos 10*, Παρίσι 1979
- Actes de Kutlumus* *Actes de Kutlumus. Nouvelle édition remaniée et augmentée*, εκδ. P. LEMERLE, *Archives de l'Athos 2²*, Παρίσι 1988
- Actes de Philothée* W. REGEL – E. KURTZ – B. KORABLEV (εκδ.), *Actes de Philothée*, *Archives de l'Athos 6, VizVrem 20* (1913), Παράρτημα I
- Actes de Saint-Pantéléemôn* *Actes de Saint-Pantéléemôn*, εκδ. P. LEMERLE – G. DAGRON – S. ĆIRCIVIĆ, *Archives de l'Athos 12*, Παρίσι 1982
- Actes de Vatopédi, II* *Actes de Vatopédi, II, de 1330 à 1376*, εκδ. J. LEFORT – V. KRAVARI – CH. GIROS – K. SMYRLIS, *Archives de l'Athos 22*, Παρίσι 2006
- Actes de Xénophon* L. PETIT (εκδ.), *Actes de Xénophon*, *Archives de l'Athos 1, VizVrem 10* (1903), Παράρτημα I
- Actes de Xéropotamou* *Actes de Xéropotamou*, εκδ. J. BOMPAIRE, *Archives de l'Athos, 3*, Παρίσι 1964
- Actes de Zographou* W. REGEL – E. KURTZ – B. KORABLEV (εκδ.), *Actes de Zographou*, *Archives de l'Athos 4, VizVrem 13* (1907),

- Actes d'Iviron, I* Παράρτημα I, ανατύπωση Άμστερνταμ 1969
Actes d'Iviron, I, Des origines au milieu du XIe siècle, εκδ. J. LEFORT – N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ – D. ΠΑΠΑΚΡΥΣΣΑΝΘΟΥ, Archives de l'Athos 14, Παρίσι 1985
- Actes d'Iviron, II* *Actes d'Iviron, II, Du Milieu du XIe siècle à 1204*, εκδ. J. LEFORT – N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ – D. ΠΑΠΑΚΡΥΣΣΑΝΘΟΥ, Archives de l'Athos 16, Παρίσι 1990
- Actes d'Iviron, III* *Actes d'Iviron, III, De 1204 à 1328*, εκδ. J. LEFORT – N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ – D. ΠΑΠΑΚΡΥΣΣΑΝΘΟΥ, Archives de l'Athos 18, Παρίσι 1994
- Annali Veneti* *Estratti degli Annali Veneti di Stefano Magno*, στο: HOPF, *Chroniques gréco-romanes*, σ. 179-209
- BINON, «L'histoire de deux chrysobulles» ST. BINON, L'histoire et la légende de deux chrysobulles d'Andronic II en faveur de Monembasie. Macaire ou Phrantzès?, *ÉO* 37 (1938), σ. 274-311
- BUCHON, *Nouvelles recherches* J.-A. C. BUCHON, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies. Seconde époque. Affaiblissement et décadence, de l'an 1333 a l'an 1470*, τ. 1-2, Παρίσι 1845
- BUCHON, *Recherches historiques* J.-A. C. BUCHON, *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies. Premier époque. Conquête et établissement féodal, de l'an 1205 a l'an 1333*, τ. 1-2, Παρίσι 1845
- BUCHON – TASTU, *Notice d'un atlas* J.-A. BUCHON – J. TASTU, *Notice d'un atlas en langue catalane, manuscrit de l'an 1375, conservé parmi les manuscrits de la Bibliothèque du Royale nus le numéro 6816, fonds ancien, in-folio maximo*, Παρίσι 1839
- BMFD *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founder's Typika and Testaments*, εκδ. J. THOMAS – A. CONSTANTINIDES-HERO, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Ουάσιγκτον, D.C. 2000
- CARILE, «Partitio Romaniae» A. CARILE, «Partitio Terrarum Imperii Romaniae», *SV* 7 (1965), σ. 125-305
- CECAUMENI *Strategikon* *Cecaumeni Strategikon*, εκδ. B. WASSILIEWSKY – V. JERNSTEDT, Αγία Πετρούπολη 1896
- CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta* J. CHRYSOSTOMIDES (εκδ.), *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the history of the Peloponnese in the 14th and 15th centuries*, Λονδίνο 1995
- CORONELLI, *Mémoires* P. M. CORONELLI, *Mémoires, historiques & géographiques du Royaume de la Moree, Négrepont, & des places maritimes jusques à Thessalonique. Recueillis & enrichis des Cartes des Pais & des Plans des Places*, Άμστερνταμ 1686 (= CORONELLI, *Memorie*)
- CORONELLI, *Memorie* P. M. CORONELLI, *Memorie istoriografiche delli regni della Morea e Negroponte E Luoghi adiacenti Descritte, e Consecrate All' Altezza Serenissima del Sigr. Principe*

- Massimiliano Guglielmo Duca di Brunsuich, Luneburgo &c Generale dell' Armi Venete Dal P. Mro Moro Min. Conu, Βενετία 1686 (= CORONELLI, Mémoires)
- DARROUZÈS, *Les Regestes*, I.V J. DARROUZÈS (εκδ.), *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. I. Les actes des Patriarches. Fasc. V. Les Regestes de 1310 à 1376*, Παρίσι 1977
- DARROUZÈS, *Les Regestes*, I.VI J. DARROUZÈS (εκδ.), *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. I. Les actes des Patriarches. Fasc. VI. Les Regestes de 1377 à 1410*, Παρίσι 1979
- DARROUZÈS, *Notitiae* J. DARROUZÈS (εκδ.), *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction, et notes, Géographie ecclésiastique de l'empire byzantine I*, Παρίσι 1981
- De administrando imperio* Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, εκδ. G. MORAVCSIK, αγγλ. μτφρ. R. J. H. Jenkins, CFHB 1, Ουάσινγκτον, D.C. 1967 (αναθεωρ. έκδ.)
- DE ANDRÉS, *Catálogo de los códices griegos* GR. DE ANDRÉS, *Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de el Escorial, III: Códices 421-649, Catálogo de los códices griegos Escorialenses*, Μαδρίτη 1967
- De cerimoniis* Constantini Porphyrogeniti imperatoris, *De cerimoniis aulae byzantinae. Libri duo Graece et Latine*, εκδ. J. J. REISKE, CSHB, τ. 1-2, Βόννη 1829-1830
- DELATTE, *Portulans* A. DELATTE (εκδ.), *Les portulans grecs*, Λιέγη-Παρίσι 1947
- DÖLGER, *Aus den Schatzkammern* FR. DÖLGER, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges. 115 Urkunden und 50 Urkundensiegel aus 10 Jahrhunderten*, τ. 1-2, Μόναχο 1948
- DÖLGER, «Ein Chrysobull für Theodores Nomikopoulos» F. DÖLGER, «Ein Chrysobull des Kaisers Andronikos II. für Theodores Nomikopoulos aus dem Jahre 1288», OCP 21 (1955), σ. 58-62 (= Ο ΙΔΙΟΣ, Παρασπορά. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches, Εττάλ 1961, σ. 189-193)
- DÖLGER, *Finanzverwaltung* FR. DÖLGER, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Ντάρμστατ 1960²
- DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4 FR. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453. 4. Teil: Regesten von 1282-1341*, Μόναχο – Βερολίνο 1960
- DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 5 FR. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453. 5. Teil (Schluss): Regesten von 1341-1453*, Μόναχο – Βερολίνο 1965
- DÖLGER, *Sechs Praktika* FR. DÖLGER, *Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon. Mit diplomatischen, sprachlichen, verwaltungs- und sozialgeschichtlichen Bemerkungen*, Μόναχο 1949
- FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires» D. FEISSEL – A. PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance,

- III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)», *TM* 9 (1985). σ. 267-395
- Géométries du fisc* J. LEFORT – R. BONDOUX – J.-C. CHEYNET – J.-P. GRELOIS – V. KRAVARI – J.-M. MARTIN (εκδ.), *Géométries du fisc byzantin*, Παρίσι 1991
- Georgii Lacapeni* *Georgii Lacapeni et Andronici Zaridae epistulae*, εκδ. S. LINDSTAM, Γκέτεμποργκ 1924
- GERLAND, *Neue Quellen* E. GERLAND (εκδ.), *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras*, Λειψία 1903
- GRECU, *Georgios Sphrantzes* V. GRECU (εκδ.), *Georgios Sphrantzes, Memorii 1401-1477. În anexă, Pseudo-Phrantzes: Macarie Melisenos, Chronica 1258-1481*, Βουκουρέστι 1966, σ. 149-591
- GRUMEL, *Les Regestes*, I.3, 1947 V. GRUMEL (εκδ.), *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. I. Les actes des Patriarches. Fasc. III. Les Regestes de 1043 à 1206*, Recherches de Diplomatique, d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques publiées par l'Institut d'Études Byzantines, Série I, Παρίσι 1947
- GRUMEL, *Les Regestes*, I.2-3, 1989 V. GRUMEL (εκδ.), *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. I. Les actes des Patriarches. Fasc. II et III. Les Regestes de 715 à 1206*, 2η έκδοση αναθεωρημένη και διορθωμένη από τον J. DARROUZÈS, Recherches de Diplomatique, d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques publiées par l'Institut d'Études Byzantines, Série I, Παρίσι 1989
- HOPF, *Chroniques gréco-romanes* CH. HOPF (εκδ.), *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Βερολίνο 1873
- JGR I. και Π. ΖΕΠΠΙΟΣ (εκδ.), *Jus Graecoromanum*, τ. 1-8, Αθήνα 1931 (ανατύπωση Άαλεν 1962)
- JORGA, *Chronique de l'expédition* N. JORGA (εκδ.), *Chronique de l'expédition des Turcs en Moree 1715 attribuée a Constantin Dioikètès*, Βουκουρέστι 1913
- JORGA, *Notes et extraits* N. JORGA (εκδ.), *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, τ. 1-6, Παρίσι 1899-1916
- KALOPISSI-VERTI, *Dedicatory Inscriptions* S. KALOPISSI-VERTI, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth Century Churches of Greece*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 226. Band, Βιέννη 1992
- LAURENT, «Les faux» V. LAURENT, «Le faux de la diplomatie patriarcale: un prétendu acte synodal en faveur de la métropole de Monemvasie», *RÉB* 21 (1963), σ. 142-158
- LAURENT, *Les Regestes* V. LAURENT, *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. I. Les actes des Patriarches. Fasc. IV. Les Regestes de 1208 à 1309*, Παρίσι 1971
- LEMERLE, «Un chrysobulle» P. LEMERLE, «Un chrysobulle d'Andronic II pour le monastère de Karakala», *BCH* 60 (1936), σ. 428-446

- LEMERLE, «Un praktikon» P. LEMERLE, «Un praktikon inédit des archives de Karakala (Janvier 1342) et la situation en Macédoine Orientale au moment l'usurpation de Cantacuzène», στο: *Χαριστήριον*, 1, σ. 278-298, πίν. I-II
- LONGNON – TOPPING, *Documents* J. LONGNON – P. TOPPING (εκδ.), *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Moree au XIVe siècle*, Παρίσι – Χάγη 1969
- MANOUSSACAS, «Un acte de donation» M. MANOUSSACAS, «Un acte de donation a l'église Sainte-Kyriakè de Mouchli (1457)», *TM* 8 (1981), σ. 315-319
- MEDVEDEV, «Dokumentov» I. R. MEDVEDEV, «Pozdine kopii vizantijiskish dokumentov v sobranij Biblioteki Akademij Nauk CCCP», *VizVrem* 32 (1971), σ. 223-231
- MILLET, «Inscriptions Byzantines» G. MILLET, «Inscriptions Byzantines de Mistra», *BCH* 23 (1899), σ. 97-156, πίν. XIV-XXIII
- MM Fr. MIKLOSICH – J. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. I-VI, Βιέννη 1860-1890
- MOHLER, *Kardinal Bessarion* L. MOHLER, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. Funde und Forschungen*, τ. 1-3, Πάντερομπορν 1967 (ανατύπωση της έκδοσης του 1942)
- PACIFICO, *Breve descrizione* P. A. PACIFICO, *Breve descrizione corografica del Peloponneso ò Morea*, Βενετία 1704²
- PARTHEY, *Hieroclis Synecdemus* G. PARTHEY (εκδ.), *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatum. Accedunt Nili Doxapatrui Notitia Patriarchatum et Locorum Nomina immutata*, Βερολίνο 1866
- PORPHYROGENITUS, *Three Treatises* *Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, εκδ. J. HALDON, CFHB 28, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 1990
- PRKI H. HUNGER – O. KRESTEN, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. 1. Teil: Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315-1331*, CFHB XIX/1, Βιέννη 1981
- RECOURA, *Les Assises* G. RECOURA (εκδ.), *Les Assises de Roumanie*, Παρίσι 1930
- SANUDO M. SANUDO TORSELLO, *Istoria del Regno di Romania*, στο: HOPF, *Chroniques gréco-romanes*, σ. 99-170
- SATHAS, *Documents* C. N. SATHAS (εκδ.), *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age*, τ. 1-9, Παρίσι 1880-1890
- SCHILBACH, *Quellen* E. SCHILBACH, *Byzantinische metrologische Quellen*, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 19, Θεσσαλονίκη 1982
- SCHMITT, *Chronicle* J. SCHMITT (εκδ.), *The Chronicle of Morea*, Λονδίνο 1904
- SCHREINER, «Ein Prostagma» P. SCHREINER, «Ein Prostagma Andronikos' III. für die

- Monembasioten in Pegai (1328) und das gefälschte Chrysobull Andronikos' II. für die Monembasioten im byzantinischen Reich», *JOB* 27 (1978), σ. 203-228
- SCHREINER, *Kleinchroniken* P. SCHREINER (εκδ.), *Die byzantinischen Kleinchroniken*, τ. 1-3, CFHB 12, Βιέννη 1975-1979
- STEFEC, «Ein Wiederentdecktes Argyrobull» R. STEFEC, «Ein Wiederentdecktes Argyrobull des Despoten Theodoros Palaiologos», *BZ* 105/2 (2012), σ. 813-828
- SULLIVAN, *Nikon* D. SULLIVAN (εκδ.), *The Life of Saint Nikon*, Μπρούκλιν 1987
- SVORONOS, «Le cadastre de Thèbes» N. SVORONOS, «Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes», *BCH* 83 (1959), σ. 1-145
- SVORONOS, *Les nouvelles des empereurs Macédoniens* N. SVORONOS (εκδ.), *Les nouvelles des empereurs Macédoniens concernant la terre et les stratiotes: introduction, édition, commentaires*, επιμ. P. Gounarides, Αθήνα 1994
- TAFEL – THOMAS, *Urkunden* C. L. F. TAFEL – G. M. THOMAS (εκδ.), *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τ. I-III, Βιέννη 1856
- THIRIET, *Régestes* Fr. THIRIET (εκδ.), *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, τ. 1-3, Παρίσι – Χάγη 1958-1961

Γ. Βοηθήματα

- ΑΒΡΑΜΕΑ, *Η Πελοπόννησος* Α. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Η Πελοπόννησος από τὸν 4ο ὡς τὸν 8ο αἰώνα. Ἀλλαγές και συνέχεια*, μτφρ. Μ. Κρεμμυδάς, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2012
- ΑΒΡΑΜΕΑ, «Ἱστορικές μαρτυρίες» Α. ΑΒΡΑΜΕΑ, «Ἱστορικές μαρτυρίες και ἀρχαιολογικά τεκμήρια ἀπὸ τὸ Οἶτυλο τῆς Μάνης (ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι τὸ ΙΕ' αἰ.)», *ΛακΣπ* 7 (1983), σ. 3-22
- ΑΒΡΑΜΕΑ, «Ὁ ἑτάσις τῶν Μεληγγῶν» Α. ΑΒΡΑΜΕΑ, «Ὁ ἑτάσις τῶν Μεληγγῶν'. Νέα ἀνάγνωσις ἐπιγραφῶν ἐξ Οἰτύλου», *Παρνασσός* 16/2 (Ἀπρ.-Ἰούν. 1974), σ. 288-300
- ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, «Ὁ ρόλος τῶν αὐτοκρατορικῶν δωρεῶν» Δ. Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, «Ἐπεστράφητε πρὸς με και ἐπιστραφήσομαι πρὸς ὑμᾶς'. Ὁ ρόλος τῶν αὐτοκρατορικῶν δωρεῶν στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴν πρώιμη παλαιολόγια περίοδο: μία πρώτη προσέγγιση», *Δωδώνη* 43-44 (2014-2015), σ. 207-226
- ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, «Ἀπὸ τὴν Τεγέα στο Νίκλι» Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, «Ἀπὸ τὴν Τεγέα στο Νίκλι. Νέα στοιχεία για τὴν πελοποννησιακὴ πρωτοβυζαντινὴ πόλη και το μεσαιωνικὸ κάστρο», *Τριακοστὸ Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 23, 24, 25 και 26 Ἀπριλίου 2015. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα

- 2015, σ. 17-18
- ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Η
ναοδομία στην Επισκοπή
Ωλένης
- Δ. Χ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης
κατά την μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο, τ. 1
(Κείμενο), 2 (Σχέδια – Πίνακες), διδακτορική διατριβή,
Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2006,
<http://ikee.lib.auth.gr/record/66388?ln=el>
- ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ,
«Μνημεία Ηλείας»
- Δ. Χ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, «Μεσαιωνικά εκκλησιαστικά
μνημεία Ηλείας. Προκαταρκτική παρουσίαση νέων
στοιχείων από την τοπογραφική και αρχαιολογική
έρευνα», στο: Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, σ. 243-289.
- ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ –
ΚΑΠΠΑΣ, «Σταυροειδείς
εγγεγραμμένοι ναοί»
Παραμυθίας και Πάργας
ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, «Ο θεσμός
τῶν συγκέλλων», 1-4
- Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ – Μ. ΚΑΠΠΑΣ, «Σταυροειδείς
εγγεγραμμένοι ναοί με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος»,
στο: Αφιέρωμα στον Π. Λ. Βοκοτόπουλο, σ. 79-96
- Μητροπολίτης Παραμυθίας και Πάργας Αθηνάγορας, «Ο
θεσμός τῶν συγκέλλων ἐν τῷ Οἰκουμηνικῷ
Πατριαρχείῳ», *ΕΕΒΣ* 4 (1927), σ. 3-38, *ΕΕΒΣ* 5 (1928), σ.
169-192, *ΕΕΒΣ* 6 (1929), σ. 103-142, *ΕΕΒΣ* 9 (1932), σ. 241-288
- Μον. ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ, Τὰ
αὐτοδέσποτα καὶ
ἐλεύθερα μοναστήρια
- Μοναχὸς Αἰμιλιανὸς Σιμωνοπετριτῆς [Ι. Στ.
Τσιπούρας], Τὰ αὐτοδέσποτα καὶ ἐλεύθερα μοναστήρια
σύμφωνα με τὰ βυζαντινὰ μοναστηριακὰ τυπικά,
μεταπτυχιακὴ διπλωματικὴ ἐργασία, Α.Π.Θ.,
Θεσσαλονίκη 2013,
[http://ikee.lib.auth.gr/record/134328/files/GRI-2014-
12353.pdf](http://ikee.lib.auth.gr/record/134328/files/GRI-2014-12353.pdf)
- Μαντινείας καὶ
Κυνουρίας ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ,
Ἱστορία
- Μητροπολίτης Μαντινείας καὶ Κυνουρίας ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
[Παπαδόπουλος], Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως
Μαντινείας καὶ Κυνουρίας, Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν
Σπουδῶν, Ἐπιστημονικὴ Βιβλιοθήκη 10, τ. 1-2, Ἀθῆναι
2000
- ΑΜΑΝΤΟΣ, Γλωσσικὰ
μελετήματα
- Κ. Ι. ΑΜΑΝΤΟΣ, Γλωσσικὰ μελετήματα, «Ἀθηνᾶ»
Σύγγραμμα Περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἐπιστημονικῆς
Ἑταιρείας, Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων 2, ἐν
Ἀθῆναις 1964
- ΑΜΑΝΤΟΣ, «Τσακωνιά»
- Κ. Ι. ΑΜΑΝΤΟΣ, «Τσακωνιὰ-Sclavonia», *Αφιέρωμα εἰς Γ. Ν.
Χατζιδάκιν*, ἐν Ἀθῆναις 1921, σ. 130-134 (= Γλωσσικὰ
μελετήματα, σ. 216-223)
- ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ,
«Βυζαντινὴ Μεσσηνία»
- Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Ἡ Βυζαντινὴ Μεσσηνία, 4ος-12ος
αι.», *Μεσσηνία*, σ. 104-137
- ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εἰκόνα
τῆς μοναχῆς
Ευφροσύνης»
- Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς μοναχῆς
Ευφροσύνης στὸν Βίῳ τῶν οσίων τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου:
Ἡ ἱστορία μιᾶς κατασκευῆς», στο: Ο μοναχισμὸς στὴν
Πελοπόννησο, σ. 147-198
- ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ,
«Ἑλλαδικὰ παραμύθια»
- Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Ἑλλαδικὰ παραμύθια καὶ ἑλλαδικὴ
παραμυθία στὸ Βυζάντιο τοῦ 10ου αἰῶνα», στο: *Ελιά καὶ
Λάδι, Δ' Τριήμερο Ἐργασίας, Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993*,
Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἴδρυμα ΕΤΒΑ – Ελαῖς Α.Ε.,
Ἀθῆνα 1996, σ. 121-150

- ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Η ελαιοφόρος Πελοπόννησος»
ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Η θέση των ειδωλολατρών»
- ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Ιστορικογεωγραφικές σημειώσεις»
ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Μονεμβασία – Λακεδαίμων»
ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Οι επισκοπές Μεσσηνίας»
- ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Το επεισόδιο του Αδριανού»
- ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η ιστορία του Άχλαδοκάμπου*
ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Λαογραφικά Ανταπόδοση*
- ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ – ΜΑΥΡΟΣ, *Μονές Άρκαδίας AUREUS*
- ΑΡΒΑΝΙΤΗ, «Τὸ κάστρο τοῦ Παραλίου Ἴστρου»
- ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η πόλη του Μυστρά*
- Αφιέρωμα στον Π. Α.
- Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Η ελαιοφόρος Πελοπόννησος στους μέσους βυζαντινούς χρόνους», στο: «Ο δε τόπος... ελαιοφόρος», σ. 61-73
- Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Η θέση των ειδωλολατρών στο Βυζάντιο. Η περίπτωση των 'Ελλήνων' του Πορφυρογέννητου», στο: *Πρακτικά ημερίδας. Οί Περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, γεν. επ. Χρ. Μαλτέζου, Ὀψεις τῆς Βυζαντινῆς Κοινωνίας, Ἴδρυμα Γουλανδρῆ – Χόρν, Ἀθήνα 1993
- Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Ιστορικογεωγραφικές σημειώσεις», *Σύμμεικτα 8* (1989), σ. 61-79, χάρτ. 1-3
- Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Μονεμβασία – Λακεδαίμων: Για μια τυπολογία αντιπαλότητας και για την Κυριακή αργία στις πόλεις», στο: *Οι βυζαντινές πόλεις*, σ. 101-137
- Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Οι επισκοπές και ο θρησκευτικός βίος στα όρια της νυν μητροπόλεως Μεσσηνίας ως το 1204», στο: *Χριστιανική Μεσσηνία*, σ. 112-145
- Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Το επεισόδιο του Αδριανού, "πρόγνωσις" και "τελεσθέντων δήλωσις"», στο: *Η ἐπικοινωνία στο Βυζάντιο*, σ. 195-226
- Ι. Σ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἱστορία τοῦ Ἀχλαδοκάμπου, ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι σήμερα*, Ἀθήναι 1961
- Ι. Σ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Λαογραφικά του Αχλαδοκάμπου*, Ἀθήνα 1985
Ανταπόδοση. Μελέτες βυζαντινῆς και μεταβυζαντινῆς αρχαιολογίας και τέχνης προς τιμὴν τῆς καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρῆ, Ἀθήνα 2010
- Ν. ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ – Τ. ΜΑΥΡΟΣ, *Ἑλληνικά Μοναστήρια, Πελοπόννησος, τ. 2, Μονές Ἀρκαδίας*, Ἀθήνα 1979
- Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ – Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ (επιστ. επιμ.), *AUREUS. Τόμος αφιερωμένος στον καθηγητή Ευάγγελο Κ. Χρυσό, ΕΙΕ/ΠΙΕ/ΤΒΕ*, Ἀθήνα 2014.
- ΣΜ. ΑΡΒΑΝΙΤΗ, «Τὸ κάστρο τοῦ Παραλίου Ἴστρου Κυνουρίας. Πρώτες παρατηρήσεις», *Πρακτικά τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πύργος – Γαστούνη - Ἀμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 27, τ. 1, Ἀθήναι 2007, σ. 385-410
- ΣΤ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η πόλη του Μυστρά. Ὀψεις τῆς οργάνωσης και λειτουργίας ενός υστεροβυζαντινοῦ αστικού κέντρου με βάση τις πηγές και τα κοσμικά κτίσματα*, διδακτορική διατριβή, Ε.Κ.Π.Α., Ἀθήνα 2004, www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/22165
- Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο,

- Βοκοτόπουλο
 ΒΑΓΕΝΑΣ, «Δώδεκα μοναστήρια»
 ΒΑΓΕΝΑΣ, *Ιστορικά Τσακωνιάς*
 ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Ευρώτας»
- ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Περὶ Νίκλων-Νικλιάνων»
 ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Τοπωνύμια ἐκ Μάνης»
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*
- ΒΑΛΑΒΑΝΙΔΟΥ, *Οι υδρόμυλοι*
- ΒΑΟΣ – ΝΟΜΙΚΟΣ, *Ο ανεμόμυλος*
 ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἐκκλησιαστική οργάνωση»
- ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ κάστρο τοῦ Νίκλη»
- ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Ἀνέκδοτη 'γραφή'»
- ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Ἡ ἐπισκοπὴ Κορώνης»
 ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Ἡ ἐπισκοπὴ Ὠλένης»
- ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Λακωνία, Λάκωνες εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς», Πρακτικὰ τοῦ Α'
- επιστ. επιμ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ – ΑΝ. ΤΟΥΡΤΑ, Αθήνα 2015
 Θ. Κ. ΒΑΓΕΝΑΣ, «Δώδεκα παλαιὰ τσακωνικά μοναστήρια», *ΧρονΤσακ* 3 (1969), σ. 128-132
 Θ. Κ. ΒΑΓΕΝΑΣ, *Ιστορικά Τσακωνιάς καὶ Λεωνιδίου*, Ἀθῆναι 1971
 Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Ευρώτας. Ὀνοματολογικά», *Πρακτικὰ τοῦ Ἑκτάκτου Πνευματικοῦ Συμποσίου (Σπάρτη-Μυστράς 27-29 Μαΐου 1988)*, Ἀπὸ τῆ φωτεινῆ κληρονομία τοῦ Μυστρά στὴν Τουρκοκρατία, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 16, Ἀθῆναι 1990, σ. 380-381
 Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νίκλων-Νικλιάνων τῆς Μάνης», *Ἀθηνᾶ* 53 (1949), σ. 147-194
 Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικά τοπωνύμια ἐκ Μάνης (Συμβολὴ δευτέρα)», *Πελοποννησιακά* 2 (1957), σ. 302-334
 Α. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 1-8, Θεσσαλονίκη 1968-1988
 Α. ΒΑΛΑΒΑΝΙΔΟΥ, *Οι υδρόμυλοι τῆς Μακεδονίας*, τ. Α'-Β', διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2008, www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/24593
 Ζ. ΒΑΟΣ – ΣΤ. ΝΟΜΙΚΟΣ, *Ο ανεμόμυλος στις Κυκλάδες*, Ἀθήνα 1993
 Α. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση τῆς Πελοποννήσου στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ», *Πρακτικὰ Γ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 13, τ. 2, Ἀθῆναι 1987-1988, σ. 283-318
 Α. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ κάστρο τοῦ Νίκλη καὶ ἡ ἐπισκοπὴ Ἀμυκλῶν», *Πρακτικὰ τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν, Τεγέα – Τρίπολις, 11-14 Νοεμβρίου 1988*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 17, Ἀθῆναι 1990, σ. 497-504
 Α. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Ἀνέκδοτη 'γραφή' τοῦ Ἀπόκαυκου στὸν ἐπίσκοπο Κορώνης», *Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 8, τ. 2, ἐν Ἀθῆναις 1981-1982, σ. 241-248
 Α. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Ἡ ἐπισκοπὴ Κορώνης στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΓ' αἰώνα. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀθανάσιος», *Πελοποννησιακά* 16 (1985-1986), σ. 376-384
 Α. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Ἡ ἐπισκοπὴ Ὠλένης-Βολαίνης κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν, 23-26 Νοεμβρίου 1978*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 7, ἐν Ἀθῆναις 1980, σ. 250-260
 Α. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Λακωνία, Λάκωνες εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς», Πρακτικὰ τοῦ Α'

- Λάκωνες» Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν, Σπάρτη – Γύθειο, 7-11 Ὀκτωβρίου 1977, *ΛακΣπ* 4/1 (1979), σ. 3-13
- ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, «Ἐπισκοπή Ἐλους» Δ. Θ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, «Ἡ περιοχή δικαιοδοσίας τῆς Ἐπισκοπῆς Ἐλους», *Θεολογία* 81/1 (Ἰαν.-Μάρτ. 2010), σ. 313-330
- ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, «Μαρτυρίες για τους Φραγκισκανούς στον Μυστρά» Δ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, «Αρχαιολογικές και γραπτές μαρτυρίες για τους Φραγκισκανούς Τηρητές του Κανονισμού (Minori Frati Osservanti) στον Μυστρά κατά τη διάρκεια τῆς β' Βενετοκρατίας (1685-1715)», *AnDom* 3 (2013), σ. 169-194
- ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας* Δ. Θ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Ἡ ἱστορία τῆς μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τῆς βυζαντινῆς περιόδου*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 2014, <http://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/5643>
- ΒΕΗΣ, «Ἐπιγραφαὶ Γορτυνίας» Ν. ΒΕΗΣ, «Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ Γορτυνίας», *VizVrem* 11 (1904), σ. 63-72
- ΒΕΗΣ, «Μνεῖαι τοῦ Ἄστρους» Ν. ΒΕΗΣ, «Μνεῖαι τοῦ Ἄστρους κατά τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ τὰ παρ' αὐτὸ κάστρα. Τὸ τοπωνυμικὸν Ἄρια'», *BZ* 17 (1908), σ. 92-107
- ΒΕΗΣ, «Ὁ Ἐλκόμενος Χριστὸς» Ν. ΒΕΗΣ, «Ὁ Ἐλκόμενος Χριστὸς τῆς Μονεμβασίας μετὰ παρεκβάσεων περὶ τῆς αὐτόθι Παναγίας τῆς Χρυσοφιτίσεως», *ΔΧΑΕ* 1 (1932), σ. 33-96
- ΒΕΗΣ, «Ὁ μητροπολίτης Σουγδαίας Λουκᾶς» Ν. ΒΕΗΣ, «Ὁ μητροπολίτης Σουγδαίας καὶ πρόεδρος Λακεδαιμονίας Λουκᾶς καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ Ἁγίου Δημητρίου Μυστρά», *ΔΧΑΕ* 2 (1933), σ. 158-160
- ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία* Γ. Μ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία του εξωτερικοῦ διακόσμου στη βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική*, τ. Α' (κείμενο), Β' (πίνακες – σχέδια), διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Πολυτεχνικῆς Σχολῆς, Παράρτημα ἀριθμὸς 10 του Θ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1984, <https://auth.academia.edu/GeorgeVelenis>
- ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Βελίγοστη» Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Ὁ ποταμὸς Γαθεάτας-Βελίγοστη», *Πελοποννησιακὰ* 15 (1982-1984), σ. 119-126
- ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, *Κάστρο Σαμαρά - Βελιγιοστή* Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, *Κάστρο Σαμαρά - Βελιγιοστή. Ἐρευνα πεδίου. Ἱστορικά - ἀρχαιολογικά - Τοπογραφικά*, (Φωτοτυπικὴ ἀναπαραγωγή ἀπὸ το δακτυλόγραφο του συγγραφέα), Αθήνα 2010
- ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Λινίστενα» Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Αρχαιολογικὰ κάστρου Λινίστενας (Crievécuer)», *Πρακτικὰ Ἐ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἄργος - Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Πελοποννησιακὰ, Παράρτημα 22, τ. 2, Αθήνα 1996-1997, σ. 385-410
- ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Ὁ ἐντοπισμὸς τῶν Κρώμων» Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Ὁ ἐντοπισμὸς τῶν Κρώμων. Τὰ ΒΑ ὄρια καὶ αἱ διαβάσεις τῆς Μεσσηνίας πρὸς Ἀρκαδίαν», *Πρακτικὰ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, Κυπαρισσία 27-29 Νοεμβρίου 1982*, Πελοποννησιακὰ, Παράρτημα 10, Αθήνα 1984, σ. 111-112

- ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Οἰκιστικά Λεονταρίου»
 ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Τὸ ἄντρον τῆς καθοσίωσης»
 ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Τοπογραφικά Βελιγόστιδος»
 ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Τοῦ Χελμοῦ τὰ μέρη»
 ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Χοιρόλακκου»
 ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ – ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Ἡ βυζαντινὴ "Παλιόχωρα"»
 ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ – ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «"Παλιόχωρα" Καλτεζῶν»
 ΒΕΛΜΑΧΟΣ, «Ἐνα χωριὸ μὲ 40 μοναστήρια»
 ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Βασιλικὴ Ἁγίου Νίκωνος»
 ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Ἀνέκδοτος ἀργυρόβουλλος ὄρισμός»
Βυζαντινὴ Μάνη
 ΒREUILLOT, «Τὸ κάστρο τοῦ Πασσαβᾶ»
 BRYER, «Τὰ μέσα»
 ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Βρεσθένης Παρθένιος»
 P. VELISSARIOU, «Οἰκιστικά τοῦ βυζαντινοῦ Λεονταρίου Ἀρκαδίας», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4-9 Oktober 1981, Akten II/4, JÖB 32/4 (1982)*, σ. 625-637
 Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Τὸ ἄντρον τῆς καθοσίωσης Ὄσιου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (I' αἰών.)», *Πρακτικά Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 13, τ. 2, Ἀθῆναι 1987-1988*, σ. 465-471, πίν. ΞΓ'-ΞΕ'
 Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Τοπογραφικά Βελιγόστιδος. Κριτικὴ θεώρησις ἀπόψεως Στεφάνου Δραγούμη», *ΕΕΒΣ 45 (1981-1982)*, σ. 239-252
 Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Τοῦ Χελμοῦ τὰ μέρη. Α'. "Παλιόχωρα" Καλτεζῶν», *Πρακτικά τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, Μολάοι 5-7 Ἰουνίου 1982, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 9, Ἀθῆναι 1982-1983*, σ. 273-280, πίν. ΜΣΤ'-ΝΗ'
 Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Χοιρόλακκου», *Πελοποννησιακά 16 (1985-1986)*, σ. 418-422
 Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ – Α. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Ἡ βυζαντινὴ "Παλιόχωρα" Καλτεζῶν Ἀρκαδίας», στο: *Διημερίδα εἰς μνήμην τοῦ Παναγιώτη Βελισσαρίου*, σ. 22-45
 Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ – Α. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «"Παλιόχωρα" Καλτεζῶν: Προκαταρκτικὴ ἀνακοίνωσις ἔρευνας», *Fondation européenne de la science. Activité byzantine. Rapports de missions effectuées en 1981*, Παρίσι 1982, σ. 5-42
 Α. ΒΕΛΜΑΧΟΣ, «Ἐνα χωριὸ μὲ 40 μοναστήρια», *Λακωνικά 2 (Μάρτ.-Ἀπρ. 1964)*, σ. 77-78
 Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Παρατηρήσεις στὴν λεγομένη βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Νίκωνος», *Πρακτικά Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σπάρτη, 7-14 Σεπτεμβρίου 1975, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 6, τ. 2, ἐν Ἀθῆναις 1976-1978*, σ. 273-281
 Ε. Α. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Ἐνας ἀνέκδοτος ἀργυρόβουλλος ὄρισμός τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου καὶ τὰ προβλήματά του», *Βυζαντινά 10 (1980)*, σ. 347-359
Επιστημονικὸ συμπόσιο στὴ μνήμη Νικολάου Β. Δρανδάκη γιὰ τὴ βυζαντινὴ Μάνη, Καραβοστάσι Οἰτύλου, 21-22.6.2008, Πρακτικά, ἐπιμ. Ε. Π. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ – Α. ΜΕΞΙΑ, Σπάρτη 2008-2009
 Μ. BREUILLOT, «Τὸ κάστρο τοῦ Πασσαβᾶ στὸν Μορέα: τοπωνύμια καὶ ἱστορία», *ΛακΣπ 11 (1992)*, σ. 299-312
 Α. BRYER, «Τὰ μέσα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς: μυϊκὴ δύναμη καὶ ἐργαλεῖα», μτφρ. Γ. Μακροῆς, στο: *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, 1, σ. 181-204*
 Αρχιμ. Μ. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Ὁ Λακεδαιμόνιος βιβλιογράφος ἐπίσκοπος Βρεσθένης Παρθένιος», *ΕΕΒΣ 12 (1936)*, σ. 251-263

- ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες Αρχιμ. Μ. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐκκλησιαστικαὶ Σελίδες Λακωνίας, ἐν Αθήναις 1939*
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Ἡ γῆ καὶ οἱ αγρότες* Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Ἡ γῆ καὶ οἱ αγρότες στὴ μεσαιωνικὴ Κρήτη, 13ος-14ος αἰ., Αθήνα 1997*
- ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ, «Μύλοι» Σ. ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ, «Μύλοι», στο: *Μανιάτικοι οικισμοί*, σ. 112-115
- ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, *Αγορές καὶ ἐμπόριο* Μ. ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, *Αγορές, ἐμποροὶ καὶ ἐμπόριο στὸ Βυζάντιο (9ος-12ος αἰ.)*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 9, Αθήνα 2008
- ΓΕΩΡΓΑΚΑΣ, «Συμβολή» Δ. Ι. ΓΕΩΡΓΑΚΑΣ, «Συμβολή εἰς τὴν τοπωνυμικὴν ἔρευναν», *Ἀθηνᾶ* 48 (1938), σ. 15-77
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Δάση βελανιδιάς» Ε. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Δάση βελανιδιάς (17ος-19ος αἰώνας): παράγοντας οικονομίας – πρόκληση ανταγωνισμού», στο: *Δάση βελανιδιάς: Παρελθόν, παρόν καὶ μέλλον (πρακτικὰ ἡμερίδας)*, Μεσολόγγι 17 Μαΐου 2002, Μεσολόγγι 2002, <http://www.karp.teilam.gr/Pages/diafora/BALANIDIA.pdf>
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ ἐμπόριον εἰς τὴν Πελοπόννησον» Ε. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ ἐμπόριον εἰς τὴν Πελοπόννησον κατὰ τὴν β' πενταετία τοῦ 19ου αἰώonos (ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν Γαλλίας)», *Πελοποννησιακὰ* 12 (1976-1977), σ. 103-151
- ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, «Ἀνασκαφικὲς ἔρευνες» Ε. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, «Ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὸ κάστρο τῆς Καρύταινας», *Πρακτικὰ τοῦ Ζ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πύργος – Γαστούνη - Ἀμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Πελοποννησιακὰ, Παράρτημα 27, τ. 4, Αθήναι 2007, σ. 141-157
- ΓΚΛΕΚΑΣ, «Τὸ Καστόρειον» Γ. Δ. ΓΚΛΕΚΑΣ, «Τὸ Καστόρειον», *Λακωνικὰ* 49 (Ἰαν.-Φεβρ. 1972), σ. 12-13
- ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν* Π. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν (1261-1310). Ἰδεολογικὲς διαμάχες τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα 1999
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Στρατολογία* Μ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Στρατολογία καὶ ἐγγεῖα στρατιωτικὴ ιδιοκτησία στὸ Βυζάντιο*, Εταιρεία Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν 4, Θεσσαλονίκη 1989
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἅγιος Νικόλαος Καρύταινας» Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ναὸς Ἁγίου Νικολάου Καρύταινας», *Πελοποννησιακὰ* 26 (2002), σ. 1-34
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἄμυκλῶν, Ἐπισκοπή» Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἄμυκλῶν, Ἐπισκοπή», *ΘΗΕ* 2 (1963), στ. 398-400
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Δύο λακωνικὰ χριστιανικὰ μνημεῖα» Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Δύο λακωνικὰ χριστιανικὰ μνημεῖα μὲ ἔργα τοῦ Γεωργίου Μόσχου. (Μονὴ Ἁγίων Τεσσαράκοντα καὶ Ἅγιος Νικόλαος Χρῦσαφας)», *Πελοποννησιακὰ* 7 (1969-1970), σ. 1-28, εικ. 1-29
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία Κορινθίας» Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία Κορινθίας» *Πελοποννησιακὰ* 8 (1972), σ. 9-356
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἐλους, Ἐπισκοπή» Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἐλους, Ἐπισκοπή», *ΘΗΕ* 5 (1964), στ. 662-663

- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ,
«Ἐπισκοπὴ Ρέοντος καὶ
Πραστοῦ»
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ
Ἐκκλησία
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία
τοῦ Γερακίου*
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ,
«Ἱστορικές καὶ
τοπογραφικές
ἀναζητήσεις»
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Κοίλη
Κυνουρία»
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ,
«Μνημεῖα Τσακωνιάς»
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Μονὴ
Ἁγίων Ἀναργύρων»
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονὴ
Φιλοσόφου*
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ,
«Πραστός»
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ,
«Στατιστικαὶ εἰδήσεις»
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ,
«Τοπωνύμια
Δημητσάνας»
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ,
Τριπολιτσά
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ,
«Χωρογραφικὲς
διερευνήσεις»
- ΔΑΡΚΟ, «Περὶ τῆς
ἱστορίας»
- ΔΑΡΜΟΣ, *Οἱ ἀρχαῖοι
ποταμοὶ*
- ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, *Μάνη*
- ΔΗΛΕ, «Ροεινὸ
Ἀρκαδίας»
- Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ Ἐπισκοπὴ Ρέοντος καὶ
Πραστοῦ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα», *ΧρονΤσακ* 7 (1986), σ. 15-55
- Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Πελοποννήσου
μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν,
Ἐπιστημονικὴ Βιβλιοθήκη 5, Ἀθῆναι 1992
- Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τοῦ Γερακίου*, Ἀθῆναι 1982
- Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἱστορικές καὶ τοπογραφικὲς
ἀναζητήσεις ἀνά τὴν περιοχὴν τῆς κοίλης
Λακεδαιμόνους», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου
Λακωνικῶν Μελετῶν*, Μολάοι 5-7 Ἰουνίου 1982,
Πελοποννησιακά, Παράρτημα 9, Ἀθῆναι 1982-1983, σ. 27-
48
- Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπογραφικὲς καὶ ἱστορικὲς
ἀναζητήσεις στὴν Κοίλη Κυνουρία», *ΧρονΤσακ* 18 (2005),
σ. 33-50
- Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἀναφορὰ στὰ μνημεῖα τῆς
Τσακωνιάς», *ΧρονΤσακ* 16 (2002), σ. 17-40
- Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Μονὴ Ἁγίων Ἀναργύρων
Λακωνίας», *ΛακΣπ* 6 (1982), σ. 457-518
- Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονὴ Φιλοσόφου*, ἐν Ἀθήναις 1960
- Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Χριστιανικὰ μνημεῖα Πραστοῦ»,
Πελοποννησιακά 12 (1976-1977), σ. 168-213, πίν. Α'-Γ'
- Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Στατιστικαὶ εἰδήσεις περὶ
Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), σ. 411-459
- Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἱστορικὴ παράδοσις τοπωνυμίων
περιοχῆς Δημητσάνας», *Πρακτικὰ Γ' Διεθνοῦς Συνεδρίου
Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου
1985, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 13, τ. 3, Ἀθῆναι 1987-
1988, σ. 407-459
- Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς*, τ. 1-2,
Ἀθῆναι 1972
- Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἱστορικὲς χωρογραφικὲς
διερευνήσεις στὴν περιοχὴ χαράδρας τοῦ Λουσίου»,
Γορτυνιακά 4 (2007), σ. 1-96
- Ε. ΔΑΡΚΟ, «Περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῶν μνημείων τοῦ
Μουχλίου», *ΠΑΑ* 6 (1931), σ. 22-29
- Κ. Π. ΔΑΡΜΟΣ, *Οἱ ἀρχαῖοι ποταμοὶ τῆς Πελοποννήσου*,
Ἀθῆνα 2007
- Α. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, *Ἡ Μάνη καὶ ἡ Ὄθωμανικὴ Ἀυτοκρατορία,
1453-1821 [Οἱ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀγῶνες τῶν Μανιατῶν
διὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς
Ἑλλάδος]*, ἐν Ἀθήναις 1923
- Ν. ΔΗΛΕ, «Το ἀγνώστο υστεροβυζαντινὸ στρώμα
τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στο Ροεινὸ

- Αρκαδίας. Νέα στοιχεία για ένα τοπικό εργαστήριο ζωγράφων», *ΔΧΑΕ* 35 (2014), σ. 77-108
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*
 Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Μέγα Λεξικόν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, τ. Α'-ΙΕ', Ἀθῆναι 1936-1950 (ανατύπωση 1964)
- ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ,
Γεράκι
 Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Οἱ τοιχογραφίες τῶν ναῶν τοῦ Κάστρου*, Ἀθῆναι 2001
- ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ,
 «Ελαιοτριβεία, μύλοι»
 Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Ελαιοτριβεία, μύλοι, φούρνοι, εκκλησίες στον νησιωτικό χώρο τον 17ο αιώνα. Προσέγγιση στο ζήτημα της συνιδιοκτησίας με βάση το παράδειγμα της Μυκόνου», *Μνήμων* 16 (1994), σ. 39-70
- ΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Ο Ἅγιος*
Δημήτριος στις Κροκεές
 Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Οι τοιχογραφίες του βυζαντινοῦ ναοῦ του Ἁγίου Δημητρίου (1286) στις Κροκεές της Λακωνίας και το εργαστήριό του ἀνώνυμου ζωγράφου. Συμβολή στη μελέτη της πρώιμης παλαιολόγειας ζωγραφικῆς στη Λακωνία*, Αρχαιολογικό Ἰνστιτούτο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σειρά μονογραφιών και διδακτορικῶν διατριβῶν 2, Τρίπολη 2012
- ΔΙΑΜΑΝΤΗ, «Μονή Ἀγίου Γεωργίου»
 Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, «Μονή Ἁγίου Γεωργίου του Λυκοβουνού», *ΑΔ* 51 (1996), Β1 Χρονικά, σ. 175-180, πίν. 57-58
- ΔΙΑΜΑΝΤΗ, «Λυκοβουνό»
 Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, «Μία ἀγνωστή βυζαντινὴ θέση στο Λυκοβουνό της Λακωνίας. Στοιχεῖα ἀπὸ την πρόσφατη ἀρχαιολογική ἐρευνα», *ΔΧΑΕ* 32 (2011), σ. 19-32
- ΔΙΑΜΑΝΤΗ, «Κροκεές»
 Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, «Κροκεές Λακωνίας. Ἡ ἀναζήτησι μιᾶς βυζαντινῆς θέσεως καὶ οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμοῦ», *ΛακΣπ* 12 (1994), σ. 395-420
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Μουχλί*
Διημερίδα εἰς μνήμην του Παναγιώτη Βελισσαρίου
 Β. Γ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Μουχλί τῆς Ἀρκαδίας (Βυζαντινὴ πόλη-φρούριο)*, Ἀθῆναι 1973
Διημερίδα εἰς μνήμην του Μεγαλοπολίτη ἀρχαιολόγου Παναγιώτη Βελισσαρίου. Ὁ Παναγιώτης Βελισσαρίου, ἡ Ρωμαϊκὴ και Βυζαντινὴ Πελοπόννησος. Πρακτικά, Μεγαλόπολη 2012
- ΔΙΟΜΗΔΗΣ, «Τὸ χρυσόβουλλον»
 Α. Ν. ΔΙΟΜΗΔΗΣ, «Τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον εἰς τὸ Βυζάντιον», *ΠΑΑ* 19 (1944), σ. 194-198
- ΔΟΥΚΑΣ, *Ἡ Σπάρτη*
 Π. Χ. ΔΟΥΚΑΣ, *Ἡ Σπάρτη διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, ἐν Νέα Ὑορκῇ 1922
- DUCELLIER, *Οἱ Ἀλβανοὶ στὴν Ἑλλάδα*
 Α. DUCELLIER, *Οἱ Ἀλβανοὶ στὴν Ἑλλάδα (13ος-15ος αἰ.)*. Ἡ μετανάστευσι μιᾶς κοινότητος, μτφρ. Κ. Νικολάου, Ἰδρυμα Γουλανδρῆ – Χόρν, Ἀθήνα 2000²
- ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ,
 «Βροντοχήτικα»
 ΣΤ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, «Βροντοχήτικα τινὰ ἐκ Μυσθρᾶ. Παναγία καὶ Ἅγιοι Θεόδωροι Βροντοχίου», *Ἀθηνᾶ* 21 (1909), σ. 307-310
- ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*
 ΣΤ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Χρονικῶν Μορέως, Τοπωνυμικά – Τοπογραφικά – Ἱστορικά*, ἐν Ἀθήναις 1921
- ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν»
 Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ἀπὸ τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286)», *ΔΧΑΕ* 12 (1984), σ. 203-238 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Γ', σ. 397-432)

- ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ,
«Βρεστενίτισσα»
- ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινά γλυπτά*
- ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ,
«Εικονογραφία»
- ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ κ.α., *Κάτω Μάνη*
- ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Μνημεία Λακωνίας»
- ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ο ναός του Άϊ-Λέου»
- ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου»
- ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ,
«Σχεδιάσμα»
- ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Τὸ Παλιομονάστηρο τῶν Ἁγίων Σαράντα»
- ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ,
«Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Δύμη
- ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*
- ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, «Ἡ Ἁγία Σοφία του Μυστρά»
- Ενετοὶ και Ἰωαννίτες*
- Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Παναγία ἡ Βρεστενίτισσα», Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν, Σπάρτη – Γύθειο, 7-11 Ὀκτωβρίου 1977, *ΛακΣπ* 4/1 (1979), σ. 160-185 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Γ', σ. 257-301)
- Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινά γλυπτά τῆς Μάνης*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 222, Ἀθήναι 2002
- Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Εἰκονογραφία τοῦ ὀσίου Νίκωνος», *Πελοποννησιακὰ* 5 (1962), σ. 306-319, πίν. Θ'-ΙΗ' (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Γ', σ. 135-158)
- Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ – Ε. ΔΩΡΗ – Β. ΚΕΠΕΤΖΗ – Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, *Ἐρευνα στὴν Κάτω Μάνη*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 130, Ἀθήναι 1993
- Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ μνημεία τῆς Λακωνίας», *ΑΕ* 133 (1994), σ. 19-41 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Δ', σ. 373-395)
- Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ο ναός του Άϊ-Λέου στὸ Μπρίκι τῆς Μάνης», *ΔΧΑΕ* 7 (1970-1972), σ. 146-168, πίν. 43-52
- Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου κοντὰ στὴ Χρῦσαφα τῆς Λακεδαίμονος», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), σ. 179-196
- Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Σχεδιάσμα καταλόγου τῶν τοιχογραφημένων βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ναῶν τῆς Λακωνίας», *ΛακΣπ* 13 (1996), σ. 167-236 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Δ', σ. 475-544)
- Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Τὸ Παλιομονάστηρο τῶν Ἁγίων Σαράντα στὴ Λακεδαίμονα καὶ τὸ ἀσκηταριό του», *ΔΧΑΕ* 16 (1991-1992), σ. 115-138 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Γ', σ. 691-714)
- Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς», *ΑΕ* 1967, σ. 137-177, πίν. 16-29 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Δ', σ. 57-111)
- Πρακτικά Συνεδρίου «Δύμη: Φραγκοκρατία – Βενετοκρατία – Α' Τουρκοκρατία», 1-2 Ὀκτωβρίου 2005, επιστ. επιμ. Ε. Γ. ΣΑΡΑΝΤΗ, Πάτρα 2012*
- ΕΥ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί τῆς Ἀρκαδίας. Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχαιολογία τῆς πόλης*, διπλωματικὴ ἐργασία, ΕΚΠΑ, Ἀθήνα 2004
- Μ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, «Ἡ Ἁγία Σοφία του Μυστρά. Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες και στο εικονογραφικό πρόγραμμα», στο: *Μίλτος Γαρίδης (1926-1996). Αφιέρωμα*, επιμ. Α. Παλιούρας – Α. Σταυροπούλου, Ἰωάννινα 2003, σ. 153-198
- Α. ΤΡΥΠΟΣΚΟΥΦΗ – Α. ΤΣΙΤΟΥΡΗ (επιμ.), *Ενετοὶ και Ἰωαννίτες Ἰππότες. Δίκτυα οχυρωματικῆς ἀρχιτεκτονικῆς – Πειραματικὴ ἐνέργεια ARCHI-MED*, Ἀθήνα 2001

- ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Εγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾷ»
 ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Καρούπολις»
 ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Ο ναός της Οδηγήτριας
 ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ – DOBRYNINA, «Το Ευαγγέλιο Syn. Gr. 225»
 ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Ἡ Μεθώνη»
 ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, Χορηγοί – κτήτορες – δωρητές
 Αρχιμ. ΕΦΡΑΙΜ, «Μετόχια», 3-6
 ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Μελέται» 1951
 ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Τὸ Χρονικὸν
 ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, Αἱ Μητροπόλεις
 ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, Ἡ μητρόπολις Ἀμυκλῶν
 ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, Μηλιγοὶ καὶ Ἐζερῖται
 Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο
 Ἡ Πελοπόννησος. Χαρτογραφία καὶ Ἱστορία
 ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ,
- Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Εγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾷ. Βιβλιογραφικὲς δραστηριότητες στὸν Μυστρά κατὰ τὸν 13^ο καὶ τὸν 14^ο αἰῶνα», ΔΧΑΕ 26 (2005), σ. 181-192
 Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Καρούπολις, μία ἐρειπωμένη βυζαντινὴ πόλις», ΛακΣπ 9 (1988), σ. 3-60
 Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Ὁ ναὸς τῆς Ὁδηγήτριας τοῦ Βροντοχίου στὸν Μυστρά. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα καὶ ἡ λειτουργικὴ χρῆση τοῦ χώρου, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 67, Ἀθῆναι 2013
 Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ – Ε. DOBRYNINA, «Το Ευαγγέλιο Syn. Gr. 225 τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας. Κωνσταντινούπολη – Μυστράς – Ἅγιον Ὄρος (;) - Μόσχα», στο: Αφιέρωμα στὸν Π. Α. Βοκοτόπουλο, σ. 321-330
 Φ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Ἡ Μεθώνη, σταθμὸς στὰ ταξίδια βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων στὴ Δύση», Πελοποννησιακὰ 16 (1985-1986), σ. 97-107
 Φ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, Χορηγοί – κτήτορες – δωρητές σε σημειώματα κωδίκων. Παλαιολόγειοι χρόνοι, Περιοδικὸ «Παρουσία» - Παράρτημα 49, Ἀθήνα 2000
 Ἀρχιμανδρίτης ΕΦΡΑΙΜ [ΜΙΛΠΑΔΟΥ], «Μετόχια Ἱερᾶς Μονῆς Ἀγίων Τεσσαράκοντα», μέρος Γ', Λακωνικά 251 (Ἰαν.-Μάρτ. 2014), σ. 9-13, μέρος Δ', Λακωνικά 252 (Ἀπρ.-Σεπτ. 2014), σ. 11-15, μέρος Ε', Λακωνικά 254 (Οκτ.-Δεκ. 2014), σ. 17-23, μέρος Στ', Λακωνικά 255 (Ἰαν.-Μαρ. 2015), σ. 10-16
 Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει», ΕΕΒΣ 21 (1951), σ. 179-234
 Ε. Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Τὸ Χρονικὸν τῶν Τούρκων Σουλτάνων (τοῦ Βαρβερινοῦ ἔλλην. κώδικα 111) καὶ τὸ ἰταλικὸ του πρότυπο, Ἑλληνικά, Παράρτημα 14, Θεσσαλονίκη 1960
 Π. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, Αἱ Μητροπόλεις Χριστιανουπόλεως καὶ Ἄργους καὶ Ναυπλίας, Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη τῶν ἀπὸ Ἀλώσεως χρόνων Η', ἐν Ἀθήναις 1942
 Π. Γ. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, Ἡ μητρόπολις Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτσᾶς καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ Πίσσης, Ἐζερῶν, Βελιγόστιδος, Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη τῶν ἀπὸ Ἀλώσεως χρόνων Ε', ἐν Ἀθήναις 1921
 Π. Γ. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, Μηλιγοὶ καὶ Ἐζερῖται Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, ἐν Ἐρμουπόλει 1922
 Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (επιμ.), Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο, Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνοῦς Συμποσίου, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Ἀθήνα 1993
 Ἡ Πελοπόννησος. Χαρτογραφία καὶ Ἱστορία, 16ος-18ος αἰῶνας, Ἀρχεῖο Χαρτογραφίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Χώρου, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 2006
 Κ. Ν. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Ἡλείας», ΕΕΗΜ

- «Τοπωνυμικὸν Ἠλείας» 6 (1989-1990), σ. 11-191
 ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας», *ΕΕΗΜ* 6 (1989-1990), σ. 295-422
 «Τοπωνυμικὸν Ὀλυμπίας» ἥρως κτίστης, μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα, επιμ. Μ. Κορρές – Στ. Μαμαλούκος – Κ. Ζάμπας – Φ. Μαλούχου-Tufano, Αθήνα 2018
- ΘΕΜΕΛΗΣ, «Σελίδες» Μητροπολίτης Μεσσηνίας ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ, «Σελίδες τῆς Χριστιανικῆς Μεσσηνίας», *Πρακτικὰ τοῦ Στ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 24, τ. 1, Αθήναι 2001-2002, σ. 245-288
- ΘΕΜΟΣ, «Τὸ ἀρχαῖο Ἔλος» Α. ΘΕΜΟΣ, «Ἀναζητώντας τὸ ἀρχαῖο Ἔλος», *Πρακτικὰ τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πύργος – Γαστούνη - Ἀμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 27, τ. 2, Αθήναι 2007, σ. 452-480
- Θησαυρός Η. STEPHANUS, *Θησαυρός τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης. Thesaurus Graecae Linguae*, τ. I-IX, Παρίσι 1831-1856
- Θυρεᾶτις γῆ Ι. ΚΟΥΣΚΟΥΝΑΣ – Κ. ΧΑΣΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ – Ι. ΚΑΚΑΒΟΥΛΙΑΣ, *Θυρεᾶτις γῆ (Ἱστορία – Ἀρχαιολογία – Λαογραφία)*, Αθήναι 1981
- ΚΑΒΒΑΔΙΑ, «Κιονόκρανα στην Καρύταινα» Α. ΚΑΒΒΑΔΙΑ, «Γιὰ δύο κιονόκρανα στὴν Καρύταινα», *Πελοποννησιακά* 18 (1989-1990), σ. 197-224
- ΚΑΓΙΑΠΙΝΑΡ, «Λιοντάρι – Καρύταινα» Λ. ΚΑΓΙΑΠΙΝΑΡ, «Ἡ δημογραφικὴ δομὴ τοῦ Λιονταριοῦ ἢ Καρύταινας σύμφωνα με τὰ Οθωμανικά Κατάστιχα», μτφρ. Ηρ. Μήλλας, στο: *Α' Παγκόσμιο Διαδικτυακὸ Παναρκαδικὸ Συνέδριο*, <http://conference.arcadians.gr>
- ΚΑΖΗΔΑΝ – ΕΡΣΤΕΙΝ, *Ἀλλαγές* Α. ΚΑΖΗΔΑΝ – Α. WHARTON ΕΡΣΤΕΙΝ, *Ἀλλαγές στὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰῶνα*, μτφρ. Α. Παππάς – Δ. Τσουγκαράκης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004
- ΚΑΛΛΙΑΝΗΣ, «Τὸ Καστρίτζι» Δ. ΚΑΛΛΙΑΝΗΣ, «Ἕνας βυζαντινὸς χῶρος, τὸ Καστρίτζι Λακεδαιμονίας», *Λακωνικά* 108 (Μάιος-Ἰούνιος 1982), σ. 86-87
- ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία* Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία καὶ οἱ πηγές τῆς ἱστορίας τῆς*, μτφρ. Μ. Μπλέτας, Αθήνα 2003
- ΚΑΛΛΙΓΑ, «Μονεμβασία», Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ, «Μονεμβασία (7ος – 15ος αἰῶνας)», στο: *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, 2, σ. 690-714
- ΚΑΛΛΙΓΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος* Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Μονεμβασία, μιὰ βυζαντινὴ πόλις-κράτος*, Αθήνα 2010
- ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, *Μάνη* Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, *Μάνη. Κάστρο τῆς παράδοσης. Φύση, ἱστορία, ἔθιμα, θρύλοι*, Αθήναι 1981
- ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πολεμίτα της Μέσα Μάνης (1278)» Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πολεμίτα της Μέσα Μάνης (1278)», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητὴ Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 451-474
- ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Τάσεις τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς

- «Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής περί το 1300»
- ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις»
- ΚΑΝΑΒΟΣ, «Ἡ Ἁγία Μονή»
- ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, *Ἡ Γορτυνία*
- ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ οργάνωση και η τακτική*
- ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗΣ, *Μάνη*
- ΚΑΠΠΑΣ, «Δυτικές επιδράσεις»
- ΚΑΠΠΑΣ, *Ἡ εφαρμογή*
- ΚΑΠΠΑΣ, «Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας»
- ΚΑΠΠΑΣ, «Μεσσηνία, 1204-1500»
- ΚΑΠΠΑΣ, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου»
- ΚΑΠΠΑΣ, «Οι Φράγκοι»
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Επισκοπικοί ναοί*
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική*
- ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Ἐπαναστατικές
- περί το 1300 στον ελλαδικό και νησιωτικό χώρο (εκτός από τη Μακεδονία)», στο: *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, σ. 63-90, εικ. 1-29, πίν. Α'-Γ'
- Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις στο γραπτό διάκοσμο του Αγίου Νικολάου Αχραγιά Λακωνίας», *ΔΧΑΕ* 27 (2006), σ. 181-192
- Μτρ. Γόρτυνος ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΚΑΝΑΒΟΣ, «Ἡ Ἁγία Μονή τοῦ Κολοκοτρώνη εἰς Μερζέ Μεγαλοπόλεως», *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σπάρτη, 7 – 14 Σεπτεμβρίου 1975*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 6, τ. 2, ἐν Ἀθήναις 1976-1978, σ. 145-150, πίν. 8
- Τ. Χ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, *Ἡ Γορτυνία. Ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἐν Πάτραις 1898
- Ν. Σ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ οργάνωση και η τακτική του βυζαντινού στρατού στην ὕστερη περίοδο (1204-1461)*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2006, www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/29081
- Στ. Γ. ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗΣ, *Ἡ Μάνη στη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*, Ἀθήνα 2011
- ΚΑΠΠΑΣ, «Δυτικές επιδράσεις στην αρχιτεκτονική της Μεσσηνίας (13ος-15ος αιώνας)», στο: *Ἡρώς κτίστης*, σ. 451-472
- Μ. ΚΑΠΠΑΣ, *Ἡ εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη μέση και την ὕστερη βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακίονιου / τετράστυλου, Α' (Κείμενο), Β' (Κατάλογος μνημείων)*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2009, <http://ikee.lib.auth.gr/record/112442?ln=el>
- Μ. ΚΑΠΠΑΣ, «Ἡ εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας», στο: *Χριστιανική Μεσσηνία*, σ. 146-187
- Μ. ΚΑΠΠΑΣ, «Εκκλησίες της μητροπόλεως Μεσσηνίας ἀπὸ το 1204 ἕως και το 1500», στο: *Χριστιανική Μεσσηνία*, σ. 188-273
- Μ. ΚΑΠΠΑΣ, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο ρέμα του Σωφρόνη Λακωνίας», *ΒυζΣύμμ* 21 (2011), σ. 255-337.
- Μ. ΚΑΠΠΑΣ, «Οι Φράγκοι στη Μεσσηνία (1204-1460)», στο: *Μεσσηνία*, σ. 139-163
- Φ. Γ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Επισκοπικοί ναοί της μέσης βυζαντινής περιόδου. Το παράδειγμα της Μακεδονίας*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2006, <http://ikee.lib.auth.gr/record/66385/files/gri-2007-021.pdf>
- Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική. Α. Ἀὐτοκρατορικὰ Ἐγγράφα*, Θεσσαλονίκη 1972
- Α. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Ἐπαναστατικές κινήσεις στήν Πελοπόννησο στὰ 1659», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), σ. 239-

- κινήσεις»
ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπίδαυρος Λιμηρά*
- ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ,
Βασιλεύς
ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «*Η γεωγραφία*»
- ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «*Η παρουσία των μοναστηριών*»
- KISLINGER, «*Ἀμύκλιον*»
- ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*
ΚΟΜΝΗΝΟΣ, *Λακωνικά*
- ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας*
- ΚΟΝΤΗ, «*Ἱστορική γεωγραφία Ἀρκαδίας*»
ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ,
«*Κάστρα καὶ ὀχυρώσεις*»
- ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «*Οἱ οχυρώσεις της Μεσσηνίας*»
ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ,
Ἀνδρόνικος Β'
- ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ,
«*Η προσηγορία κῦρ*»
ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ,
«*Το πορτρέτο του πατριάρχη Ἀρσενίου*»
ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «*Η κατάκτηση*»
ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «*Η σλαβική*
- 260
Α. Δ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπαρχία Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, ἡ ἄγνωστος χερσόνησος τοῦ Μαλέα. Ἱστορία, Ἀρχαιολογία, Γεωγραφία ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων, Ἀθήναι 1972*²
Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ἢ Οικονόμος. Πολιτικὴ ἐξουσία καὶ ἰδεολογία πρὶν τὴν Ἀλωση*, Ἀθήνα 2007²
Α. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «*Η γεωγραφία των βυζαντινῶν μοναστηριῶν. Παρατηρήσεις γιὰ μιὰ τυπολογία*», στο: *Ψηφίδες*, σ. 95-106
Α. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «*Η παρουσία των μοναστηριῶν μέσα στις πόλεις κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ*», στο: *Χρήμα καὶ ἀγορὰ στὴν ἐποχὴ των Παλαιολόγων*, ἐπιστ. ἐπιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς, Ἀθήνα 2003, σ. 273-282
Ε. ΚΙΣΛΙΝΓΕΡ, «*Ἀμύκλιον ἐπισκοπὴ τῆς μητροπόλεως Λακεδαιμονίας;*», *ΒυζΜελ* 2 (1990), σ. 74-91
Κ. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15ος-19ος αἰώνας*, Ἰωάννινα 2005²
Π. Α. ΚΟΜΝΗΝΟΣ, *Λακωνικὰ χρόνων προϊστορικῶν τε καὶ ἱστορικῶν*, τεύχ. Α' -Ζ', ἐν Ἀθήναις 1896-1898
Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος*, Ἀθήνα 1979
Β. ΚΟΝΤΗ, «*Συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία της Ἀρκαδίας (395-1209)*», *Σύμμεικτα* 6 (1985), σ. 91-125
Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «*Κάστρα καὶ ὀχυρώσεις στὴν Μεσσηνία κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς καὶ νεώτεροους χρόνους*», *Πρακτικὰ τοῦ Στ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Πελοποννησιακὰ, Παράρτημα 24, τ. 1, Ἀθήναι 2001-2002, σ. 521-545
Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «*Οἱ οχυρώσεις της Μεσσηνίας: ἀπὸ το Βυζάντιο στο νεώτερο ἐλληνικὸ κράτος*», στο: *Μεσσηνία: Συμβολές*, σ. 285-328
Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η ἐσωτερικὴ πολιτικὴ του Ἀνδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση – Οικονομία, Βυζαντινά Κείμενα καὶ Μελέτες* 36, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 2004
Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «*Η προσηγορία κῦρ στὴ βυζαντινὴ κοινωνία*», *Βυζαντινά* 32 (2012), σ. 209-226
Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «*Το πορτρέτο του πατριάρχη Ἀρσενίου Αυτωρειανοῦ στὴν Παναγία Χρυσάφιτιστα της Λακωνίας (1289/1290)*», *Βυζαντιακά* 19 (1999), σ. 225-238
Μ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «*Η κατάκτηση τῆς νότιας Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα*», *Ἱστορικογεωγραφικά* 1 (1986), σ. 53-194
Μ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «*Η σλαβικὴ ἐποίκιση στὴν*

- ἐποίκηση» Πελοπόννησο μὲ βάση τὰ σλαβικά τοπωνύμια», *Δωδώνη* 10 (1981), σ. 381-429, χάρτ. 1-9
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Ἱστορία καὶ τοπογραφία Κορίνθου* Μ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Συμβολή στὴν ἱστορία καὶ τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου στοὺς μέσους χρόνους*, Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν 159, Ἀθήνα 1981
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Κάστρα, πύργοι καὶ φρουρές στον Μορέα, ἀπὸ τὰ ἐγγράφα των Acciaiuoli*», *Πρακτικά τοῦ Στ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 24, τ. 2, Ἀθήναι 2001-2002, σ. 581-588
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Μετατόπιση πόλεων» Μ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Μετατόπιση Πελοποννησιακῶν πόλεων στὴν ὑστερὴ βυζαντινὴ περίοδο», *Ἱστοριογεωγραφικά* 6 (1998), σ. 91-96
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Νίκλι» Μ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Τὸ βυζαντινὸ Νίκλι», *Ἱστοριογεωγραφικά* 1 (1986), σ. 197-198
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Ταύτιση» Μ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Ταύτιση τοῦ βυζαντινοῦ κάστρου Ἀράκλοβον (Ἄλβενα Ἡλείας)», *Δωδώνη* 18Α (1989), σ. 63-91
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Τὸ ἐμπόριο» Μ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Τὸ ἐμπόριο στὴ βυζαντινὴ Λακωνία (Θ' αἰ. – 1204)», *Πρακτικά τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, Μολάοι 5-7 Ἰουνίου 1982*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 9, Ἀθήναι 1982-1983, σ. 107-112
- ΚΟΥΤΕΑΣ, *Περὶ τῶν Μελιγκῶν* Σ. ΚΟΥΤΕΑΣ, *Περὶ τῶν Μελιγκῶν τοῦ Ταυγέτου ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας*, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 15/3, ἐν Ἀθήναις 1951
- ΚΟΥΜΟΥΣΗ – ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ, *Ι. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου Ζούρτσας* Α. ΚΟΥΜΟΥΣΗ – Ν. ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ, *Στερέωση, ἀποκατάσταση Ι. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου Ζούρτσας (Νέας Φιγάλειας) Ἡλείας καὶ διαμόρφωση περιβάλλοντα χώρου*, Πάτρα 2016 (τρίπτυχο φυλλάδιο)
- ΚΟΥΡΙΝΟΥ, «Βυζαντινὴ Λακεδαιμονία» Ε. ΚΟΥΡΙΝΟΥ, «Συμβολή στὴ μνημειακὴ τοπογραφία τῆς βυζαντινῆς Λακεδαιμονίας. Ὁ ναὸς τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε», στο: *Ὁ μοναχισμὸς στὴν Πελοπόννησο*, σ. 55-61
- ΚΟΥΡΙΝΟΥ, «Ὁ ναὸς τοῦ Ὁσίου Νίκωνος» Ε. ΚΟΥΡΙΝΟΥ, «Ὁ ναὸς τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε», *ΛακΣπ* 14 (1998), σ. 89-104
- ΚΟΥΡΙΝΟΥ, *Σπάρτη* Ε. ΚΟΥΡΙΝΟΥ, *Σπάρτη. Συμβολή στὴ μνημειακὴ τοπογραφία τῆς*, Ἀθήνα 2000
- ΚΟΥΡΙΝΟΥ – ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Ἀρχαία γέφυρα» Ε. ΚΟΥΡΙΝΟΥ – Γ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Ἀρχαία γέφυρα στα περὶχωρα τῆς Σπάρτης», στο: *Sparta and Laconia*, σ. 181-186.
- ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, «Τὸ ἐπιστολάριον» Ι. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, «Τὸ ἐπιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνοῦ καὶ Ἀνδρονίκου Ζαρίδου», *Ἀθηνᾶ* 77 (1978-79), σ. 291-386
- ΚΟΥΣΚΟΥΝΑΣ, «Ἡ ἴδρυση» Ι. ΚΟΥΣΚΟΥΝΑΣ, «Ἡ ἴδρυση τοῦ φρουρίου Ἴαστρος», στο: *Θυρεᾶτις γῆ*, σ. 168-171
- ΚΟΥΣΚΟΥΝΑΣ, «Τὸ Ἴαστρος» Ι. ΚΟΥΣΚΟΥΝΑΣ, «Τὸ Ἴαστρος καὶ τὰ γειτονικά μεσαιωνικά φρούρια», στο: *Θυρεᾶτις γῆ*, σ. 175-177

- ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Βαρβαρικές επιδρομές*
- ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική»
- ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Συγκυρία και εμπόριο*
- ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Τὸ ἐμπόριο*
- ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*
- ΚΥΡΙΤΣΗΣ, «Κράτος και αριστοκρατία»
- ΚΥΡΡΗΣ, *Η πρώτη φάσις*
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Ο Μελισμός*
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Λεξικόν*
- ΛΑΪΟΥ, «*Άγροτική Οικονομία*»
- ΛΑΪΟΥ, «*Έπισκόπηση*»
- ΛΑΪΟΥ, «*Η βασιλεία*»
- ΛΑΪΟΥ, «*Οί ανταλλαγές και τὸ ἐμπόριο*»
- ΛΑΪΟΥ, «*Οικονομική σκέψη*»
- ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η άγροτική κοινωνία*
- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «*Η λατρεία τοῦ Ἁγίου Θεοκλήτου*»
- Γ. ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ – Χ.-Π. ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Βαρβαρικές επιδρομές στην Πελοπόννησο και στην Αττική κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Τα γεγονότα – Οι πηγές, Αθήνα 2012*
- ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του ναού της Θεοτόκου Οδηγήτριας στη μονή Βροντοχίου Μυστρά (Αφεντικό)», στο: *ήρωας κτίστης*, σ. 633-656
- Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο (1793-1821)*, Αθήνα 1980
- Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸ 18ο αἰώνα (1715-1792) (μὲ βάση τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα)*, Αθήνα 1972
- Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας 1100-1669*, τ. Α'-ΙΘ', επιμ. Ι. Ν. Καζάζης & ομάδα συνεργατών, Θεσσαλονίκη 1969-2014
- Δ. ΚΥΡΙΤΣΗΣ, «Κράτος και αριστοκρατία την εποχή του Ανδρόνικου Β': το αδιέξοδο της στασιμότητας», στο: *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, σ. 177-194
- Κ. ΚΥΡΡΗΣ, *Η πρώτη φάσις τῆς ἔριδος τῶν δύο Ἀνδρονίκων, Διατριβή ἐπὶ διδακτορία, Λευκωσία 1982*, www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/3064
- Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Ὁ Μελισμός. Οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καὶ οἱ ἄγγελοι-διάκονοι μπροστὰ στὴν ἁγία τράπεζα μὲ τὰ τίμια δώρα ἢ τὸν ευχαριστιακὸ Χριστό, Βυζαντινὰ Μνημεῖα 14*, Θεσσαλονίκη 2008
- Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, τ. Α'-Γ', ἐν Αθήναις 1901-1904
- Α. ΛΑΪΟΥ, «*Η άγροτική οικονομία (13ος-15ος αἰώνας)*», μτφρ. Έ. Μαχαιρᾶ-Odini, στο: *Οικονομική Ιστορία τοῦ Βυζαντίου*, 1, σ. 495-574
- Α. ΛΑΪΟΥ, «*Έπισκόπηση τῆς βυζαντινῆς οικονομίας* στο: *Οικονομική Ιστορία τοῦ Βυζαντίου*, 3, σ. 361-389
- Α. ΛΑΪΟΥ, «*Η βασιλεία τοῦ Ἀνδρόνικου Β' (1282-1328)*», *ΙΕΕ* 9, Αθήναι 1980, σ. 137-183
- Α. ΛΑΪΟΥ, «*Οἱ ανταλλαγές καὶ τὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 12ο αἰώνα*» μτφρ. Έ. Μαχαιρᾶ-Odini, στο: *Οικονομική Ιστορία τοῦ Βυζαντίου*, 2, σ. 471-559
- Α. ΛΑΪΟΥ, «*Οικονομική σκέψη καὶ ἰδεολογία*», στο: *Οικονομική Ιστορία τοῦ Βυζαντίου*, 3, σ. 329-360
- Α. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η άγροτική κοινωνία στὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχή*, μτφρ. Ἀ. Κάσδαγλη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001²
- Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «*Ἀπὸ τὴ λήθη στὴ μνήμη: Ἡ λατρεία τοῦ Ἁγίου Θεοκλήτου ἐπισκόπου Λακεδαιμονίας (9ος αἰ.)*», *Πρακτικά τοῦ Λακωνικοῦ Πνευματικοῦ Συμποσίου 2008 (Γύθειον 17-19 Ὀκτωβρίου 2008)*, Αθήναι 2013, σ. 103-120

- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο μοναχισμός στην Αχαΐα»
- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ο άσκητισμός στην Πελοπόννησο
- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Παύλιτσα»
- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ά., «Μνήμη και λήθη»
- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Χελιδοβούνι Λακωνίας»
- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΜΟΥΤΖΑΛΗ, «Ναός Αγίου Νικολάου Αιγιαλείας»
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Άστρος, Λεωνίδιον»
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι»
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ολίγα περι Πολυφέγγους»
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Πλαστά χρυσόβουλλα»
- ΛΒΟ, 1
- ΛΒΟ, 2
- Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών
- ΛΒΠ
- ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, Εκκλησιαστικά αξιώματα
- ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ, «Μητροπολίτες
- Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο μοναχισμός στην Αχαΐα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο: συνθήκες εξάπλωσης και ανάπτυξης», στο: *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο*, σ. 87-112
- Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο άσκητισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο*, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χόρν, Αθήνα 1994
- Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Παύλιτσα Ήλείας, Ίστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες», *Σύμμεικτα* 8 (1989), σ. 335-359
- Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Β. ΚΟΝΤΗ – Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Μνήμη και λήθη της λατρείας των αγίων της Πελοποννήσου (9ος-15ος αιώνας)», στο: Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (επιστ. επιμ.), *Οι ήρωες της ορθόδοξης εκκλησίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Διεθνή Συμπόσια 15, Αθήνα 2004, σ. 265-294
- Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Χελιδοβούνι Λακωνίας», *Σύμμεικτα* 7 (1987), σ. 101-123
- Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – Α. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, «Ο μεσοβυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου Αιγιαλείας. Συμβολή στην ιστορία της μονής Ταξιαρχών», *ΒυζΣύμμ* 11 (1997), σ. 323-350
- ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Η πρώτη μνεία του Άστρους, του Λεωνιδίου και της Άρειας», στο: *Ο ΙΔΙΟΣ, Μικταί σελίδες*, έν Αθήναις 1905, σ. 416-419
- ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι και κτήτορες κωδίκων κατά τους μέσους χρόνους και επί τουρκοκρατίας», *ΝΕ* 4 (1907), σ. 152-187, 303-357, 492-495
- ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ολίγα περι Πολυφέγγους», *ΝΕ* 6 (1909), σ. 179-185
- ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Πλαστά χρυσόβουλλα», *ΝΕ* 17 (1923), σ. 328-341
- Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί Όροι*, τ. Α', Συντ. Σ. Βαρναλίδης – Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου – Π. Κατσώνη – Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Α.Π.Θ./Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη 2000
- Π. ΚΑΤΣΩΝΗ – Μ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί Όροι*, τ. Β' (Δ-Ι), Α.Π.Θ./Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη 2015
- Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και Κοινοτήτων (1912-2001), τ. 1-2, ΚΕΔΚΕ/ΕΕΤΑΑ, Αθήνα 2002
- Λεξικόν της Βυζαντινής Πελοποννήσου. Μνήμη Άγγελου Θ. Νεζερίτη, επιμ. εκδ. Ν. Γ. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, Αθήνα 2010²
- Β. Α. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα – Κομοτηνή 1996
- Ι. Γ. ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ, «Οί μητροπολίτες Λακεδαιμονίας κατά τον ΙΓ' και ΙΔ' αιώνα», *ΒυζΜελ* 4 (1992), σ. 385-396

- Λακεδαιμονίας»
ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η αμπελοκαλλιέργεια»
- ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Πελοπόννησος»
- LOCK, *Οι Φράγκοι*
- ΛΟΥΒΗ, «Η Λακωνική γη»
- ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στην Ελλάδα*
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Κοινωνία και τέχνες»
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα»
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως»
Μάνη καὶ Λακωνία
- ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*
- ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, «Χειρόγραφα Μονῆς Βαρσῶν»
Μανιάτικοι οικισμοί
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης»
- Γ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η αμπελοκαλλιέργεια και η οينوπαραγωγή στην πρώιμη οθωμανική Πελοπόννησο, βάσει του κατάστιχου ΤΤ10-1/14662» στο: Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ, ΙΧ, Πολυστάφυλος Πελοπόννησος*, ΕΝΟΑΠ, Νεμέα – Αθήνα 2009, σ. 197-222
- Γ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Πελοπόννησος κατά την πρώτη οθωμανοκρατία (1460-1688)», στο: *Η Πελοπόννησος. Χαρτογραφία και Ιστορία*, σ. 53-69
- P. LOCK, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, 1204-1500*, μτφρ. Γ. Κουσουρέλος, Αθήνα 1998
- Α. ΛΟΥΒΗ, «Η Λακωνική γη τὸ 1715. Μελέτη βασισμένη στὸ χρονικὸ τοῦ Κωνσταντίνου Διοικητῆ», *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σπάρτη, 7 – 14 Σεπτεμβρίου 1975*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 6, τ. 2, ἐν Ἀθήναις 1976-1978, σ. 315-324
- Φ. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στη μεσαιωνική Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 2013*²
- ΧΡ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Κοινωνία καὶ τέχνες στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα. Ἱστορική εἰσαγωγή», *ΔΧΑΕ 21* (2000), σ. 9-16
- ΧΡ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Λατινοκρατούμενη Ἑλλάδα – βενετικές καὶ γενουατικές κτήσεις», *ΙΕΕ 9*, Ἀθήναι 1980, σ. 244-278
- ΧΡ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως (1262-1461)», *ΙΕΕ 9*, Ἀθήναι 1980, σ. 282-291
- Νικολάου Β. Δρανδάκη, Μάνη καὶ Λακωνία*, επιμ. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, ΛακΣπ, Παράρτημα 17, τ. Α'-Ε', Ἀθήναι 2009
- ΤΡ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Ο βυζαντινός θεσμός της πρόνοιας. Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990*, www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/1457
- ΤΡ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, «Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Αγ. Νικολάου Βαρσῶν Μαντινείας», *Παρουσία 1* (1982), σ. 424-443, πίν. XXIII-XXVI
- Μανιάτικοι οικισμοί, Δίκτυο Μουσείων Μάνης 1. Κατάλογος μόνιμης έκθεσης*, επιστ. επιμ. Π. ΚΑΛΑΜΑΡΑ – Ν. ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, Αθήνα 2004
- Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500», *Πελοποννησιακά 3-4* (1958-59), σ. 95-147

- ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ – ΤΟΥΦΕΞΗ-ΠΑΣΧΟΥ, *Κατάλογος μικρογραφιών βυζαντινών χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, τ. Α', Χειρόγραφα Καινῆς Διαθήκης Γ'-ΙΒ' αἰώνας, τ. Β', Χειρόγραφα Καινῆς Διαθήκης ΙΓ'-ΙΕ' αἰώνας, τ. Γ', Ομιλίες Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας και Μηνολόγια 9ου-12ου αἰώνα, Ἀκαδημία Ἀθηνών, Ἀθήναι 1978-1997*
- ΜΑΡΙΝΟΥ, Ἅγιος Δημήτριος *Ἡ Μητρόπολη του Μυστρά, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικοῦ Δελτίου 78, Ἀθήνα 2002*
- ΜΑΡΙΝΟΥ, «Ἡ οχύρωση» *Ἡ οχύρωση τῆς πόλης», στο: Τα Μνημεία του Μυστρά, σ. 79-112*
- ΜΑΡΚΟΣ, *Το νομικό καθεστώς* *Β. ΜΑΡΚΟΣ, Το νομικό καθεστώς των Πατριαρχικῶν και Σταυροπηγιακῶν Μονῶν στην ελληνική επικράτεια, Βιβλιοθήκη Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, Σειρά Β': Μελέτες 6, Ἀθήνα – Θεσσαλονίκη 2012*
- ΜΑΤΘΑΙΟΥ, *Ἡ ακίνητη περιουσία λαϊκῶν* *Μ. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Ἡ ακίνητη περιουσία λαϊκῶν στη βυζαντινὴ Μακεδονία και Θράκη τῆν ἐποχὴ των Παλαιολόγων, διδακτορική διατριβή, Ε.Κ.Π.Α., Ἀθήνα 2006 www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/19766*
- ΜΑΤΣΧΚΕ, «Ἀνταλλαγές, ἐμπόριο» *Κ.-Ρ. ΜΑΤΣΧΚΕ, «Ἀνταλλαγές, ἐμπόριο, ἀγορὲς και χρῆμα (13ος-15ος αἰώνας)» μτφρ. Γ. Μακρῆς, στο: Οικονομική Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, 2, σ. 561-612*
- ΜΑΤΣΧΚΕ, «Ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων» *Κ.-Ρ. ΜΑΤΣΧΚΕ, «Ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων κατὰ τὴν ὕστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ (13ος-15ος αἰώνας)» μτφρ. Γ. Μακρῆς, στο: Οικονομική Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, 2, σ. 141-191*
- ΜΕΞΗΣ, Μάνη *Δ. ΜΕΞΗΣ, Ἡ Μάνη και οἱ Μανιάτες. Θέματα για τὴν ἱστορία τους, τὴ λαογραφία και τὴν τέχνη, Ἀθήναι 1977*
- ΜΕΞΙΑ, *Βυζαντινὴ Ναοδομία* *Α. ΜΕΞΙΑ, Βυζαντινὴ Ναοδομία στην Πελοπόννησο. Ἡ περίπτωση των μεσοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Μέσα Μάνης, τ. Α'-Β', διδακτορική διατριβή, Ε.Κ.Π.Α., Ἀθήνα 2011, www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/28511*
- ΜΕΞΙΑ, «Ἐλαιοκομία» *Α. ΜΕΞΙΑ, «Ἐλαιοκομία στὴ βυζαντινὴ Λακεδαίμονα. Πηγές και ἀρχαιολογικά τεκμήρια», ΛακΣπ 18 (2006), σ. 205-223*
- Μεσαιωνικὴ Λακωνία *Ἡ μεσαιωνικὴ Λακωνία. Μελέται Νίκου Νικολοῦδη – Παύλου Νιαβῆ – Ρίτσαρντ Ουίτ – Alicia J. Simpson, Λακωνικαὶ Σπουδαί, Παράρτημα 9, Ἀθήναι 2003*
- Μεσσηνία *Μεσσηνία. Τόπος – Χρόνος – Ἄνθρωποι, Ἀθήνα 2007*
- Μεσσηνία: Συμβολές *Μεσσηνία: Συμβολές στην ἱστορία και στον πολιτισμὸ τῆς, ἐπιστ. ἐπιμ. Α. Ν. ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ – Ι. Κ. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀθήνα 2012*
- ΜΕΣΣΗΣ, «Μεταβυζαντινοὶ σταυροειδεῖς εγγεγραμμένοι» *Β. ΜΕΣΣΗΣ, «Μεταβυζαντινοὶ σύνθετοι και ημισύνθετοι σταυροειδεῖς εγγεγραμμένοι ναοὶ τῆς Πελοποννήσου», ΒυζΣύμμ 24 (2014), σ. 177-212*

- ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ,
«Μεσσαριά»
- ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ,
Οικογένεια Μαμωνᾶ
- ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ κ.ά.,
Κάστρο Ανδρούσας
- MILLER, Φραγκοκρατία
- ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, «Ἡ
ἐμπορική ἐταιρική
συνεργασία»
- ΜΙΧΑΛΑΓΑ,
Εκκλησιαστική ιστορία
της Πελοποννήσου
- ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΣ, Οἱ
Παλαιολόγοι
- ΜΟΡΑΪΤΗΣ, Τεγέα
- MORRISON – CHEYNET,
«Τιμές και αμοιβές»
- ΜΟΣΧΟΝΑ,
«Πελοπόννησος»
- ΜΟΥΝΔΡΕΑΣ,
«Τοπωνυμικά»
- ΜΟΥΤΖΑΛΗ – ΣΑΡΑΝΤΗ,
«Τα Χαρτία τοῦ
Κλαβαζοῦ»
- ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ,
«Αὐτοδέσποτοι Μοναί»
- ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ,
«(Κανονικὸν Δίκαιον)»
- ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Ὁ
θεσμὸς τῶν
αὐτοδέσποτων μονῶν»
- Α. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, «Μεσσαριά. Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τοῦ
ὀνόματος τούτου ὡς γεωγραφικοῦ», *ΔΙΕΕ* 4 (1892), σ. 423-
474
- Α. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Οικογένεια Μαμωνᾶ. Ἱστορική καὶ
γενεαλογική μελέτη τῆς οἰκογενείας Μαμωνᾶ ἀπὸ τῆς
ἐμφανίσεως αὐτῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ μέχρι σήμερον (1248-
1902)*, ἐν Ἀθήναις 1902
- Ε. ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ – Μ. ΚΑΠΠΑΣ – Σ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ –
Π. ΒΡΥΩΝΗΣ, *Αναστήλωση ανατολικοῦ τμήματος κάστρου
Ανδρούσας*, [2015]
- W. MILLER, *The Latins in the Levant. A History of Frankish
Greece (1204-1566)*, Λονδίνο 1908, μτφρ. Α. Φουριώτης,
Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1256),
Ἀθήνα 1990²
- Π. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, «Ἡ ἐμπορική ἐταιρική συνεργασία τοῦ
βενετικοῦ οἴκου Ταρωνίτη-Θεοτόκη καὶ τῶν ἀδελφῶν Γ.
Θ. Γεωργίβαλων (1732-1737)», *Μνήμων* 8 (1980-1982), σ.
226-302
- Δ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Συμβολή στην ἐκκλησιαστική ιστορία της
Πελοποννήσου κατὰ τη Β' Βενετοκρατία (1685-1715),
Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία, ΕΚΠΑ, Θεολογική Σχολή,
Εκδόσεις κληροδοτήματος Βασιλικῆς Δ. Μωραΐτου 4,*
Ἀθήνα 2008
- Α. Γ. ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΣ, *Οἱ Παλαιολόγοι ἐν Πελοποννήσῳ,
ἀνατύπωσις ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ
Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου, ἐν Ἀθήναις 1913*
- Ν. Δ. ΜΟΡΑΪΤΗΣ, *Ἱστορία τῆς Τεγέας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων
χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήναι 1932
- С. MORRISON – J.-CL. CHEYNET, «Τιμές και αμοιβές στον
βυζαντινὸ κόσμον», μτφρ. Δ. Κυρίτσης, στο: *Οἰκονομική
Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, τ. Β', σ. 625-687
- Π. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Ἡ Πελοπόννησος τοῦ 14ου, 15ου καὶ 16ου
αι. σὲ χάρτες», *ΛακΣπ* 7 (1983), σ. 355-360
- Η. ΜΟΥΝΔΡΕΑΣ, «Τοπωνυμικά της Μεσσηνίας», *Πρακτικὰ
Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν,
Σπάρτη, 7-14 Σεπτεμβρίου 1975*, Πελοποννησιακά,
Παράρτημα 6, τ. 2, ἐν Ἀθήναις 1976-1978, σ. 181-200
- Α. Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ – Ε. Γ. ΣΑΡΑΝΤΗ, «Τα Χαρτία τοῦ
Κλαβαζοῦ: Το Διακοφτό Αιγιαλείας και ζητήματα του
αγροτικοῦ χώρου (15ος-16ος αι.)», στο: *Δύμη*, σ. 197-213
- Ι. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Αὐτοδέσποτοι Μοναί», *ΘΗΕ* 3 (1963), στ.
491-493
- Ι. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «[Μονή] (Κανονικὸν Δίκαιον)», *ΘΗΕ* 9
(1966), στ. 55-60
- Ι. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Τὰ χαριστικά καὶ ἐλεύθερα μοναστήρια.
Ὁ θεσμὸς τῶν αὐτοδέσποτων μονῶν», *Θεολογία* 35 (1964),
σ. 87-123, 271-304

- ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Ο θεσμός τῶν δωρεῶν μοναστηριῶν»
 ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Σταυροπήγιον»
 ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Αί παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναί»
 ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Βυζαντινὰ σπίτια στὸ Μουχλί»
 ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησίες Γορτυνίας*
 ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Καρύταινα»
 ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί»
 ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Παναγία τοῦ Μουχλίου»
 ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ – ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι*
 ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ – ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ – ΠΑΝΤΟΥ, «Βούβαλοι»
 ΜΠΑΛΛΑΣ, «Κάστρα τῆς Κυνουρίας»
 ΜΠΑΛΛΑΣ, «Ψηλὸς Ἀηγιώργης καὶ Τσιπιανά»
 ΜΠΑΛΤΑ, «Ἡ ελαιοκαλλιέργεια»
 ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικό*
 ΜΠΕΛΙΑ, «Μοναστηριακὰ»
- Ι. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Τὰ χαριστικὰ καὶ ἐλεύθερα μοναστήρια. Ὁ θεσμός τῶν δωρεῶν μοναστηριῶν», *Θεολογία* 34 (1963), σ. 538-569
 Ι. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Σταυροπήγιον», *ΘΗΕ* 11 (1967), στ. 411
 Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Αί παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναί Γοργοεπηκόου, Βαρσῶν καὶ Ἐπάνω Χρέπας ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἰδίως ἀπόψεως», *ΕΕΒΣ* 29 (1959), σ. 390-445
 Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Βυζαντινὰ σπίτια στὸ Μουχλί τῆς Ἀρκαδίας», *Βυζαντινὰ* 13/1 (1985), σ. 321-353
 Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηριῶν τῆς Γορτυνίας*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 38, ἐν Ἀθήναις 1956
 Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴ Καρύταινα», *Πελοποννησιακὰ* 16 (1985-1986), σ. 129-202, εικ. 1-32
 Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί, δύο ὄχυροὶ βυζαντινοὶ οἰκισμοὶ τῆς Μεσαρέας», *Πρακτικὰ Ἐ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκη 2300 χρόνια*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 151-238 (= Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινὰ ἄρθρα καὶ μελετήματα 1959-1989*, *Ανάλεκτα Βλατάδων* 51, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 1015-1100)
 Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ Παναγία τοῦ Μουχλίου», *Πελοποννησιακὰ* 3-4 (1958-1959), σ. 288-309, πίν. 9-13
 Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ – Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι. Οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμοῦ*, Μνημεῖα βυζαντινῶν οἰκισμῶν 1, Θεσσαλονίκη 1981
 ΑΙ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ – Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ – ΕΥ. ΠΑΝΤΟΥ, «Νέος Μυστράς. Ναὸς Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, θέση Βούβαλοι καὶ ἡ υποκειμένη κρήνη», *ΑΔ* 51 (1996), Β1 Χρονικά, σ. 159, πίν. 50β
 Α. ΜΠΑΛΛΑΣ, «Κάστρα τῆς Κυνουρίας. Ἐπισκόπηση τῶν μεσαιωνικῶν κάστρων τῆς Τσακωνιάς», *Πελοποννησιακὰ* 26 (2001-2002), σ. 193-227
 Α. ΜΠΑΛΛΑΣ, «Δύο Ἀρκαδικὰ Μεσαιωνικὰ Κάστρα. Ψηλὸς Ἀηγιώργης καὶ Τσιπιανά», *Πελοποννησιακὰ* 28 (2005-2006), σ. 129-162
 ΕΥ. ΜΠΑΛΤΑ, «Ἡ ελαιοκαλλιέργεια στον τουρκοκρατούμενο Μοριά», στο: «*Ὁ δε τόπος... ελαιοφόρος*», σ. 91-105
 Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικό τῆς νέας ἐλληνικῆς γλώσσας*, Ἀθήνα 2005²
 Ε. Δ. ΜΠΕΛΙΑ, «Μοναστηριακὰ Λακωνίας», *ΛακΣπ* 1 (1972), σ. 328-368

- ΜΠΕΛΙΑ, «Στατιστικά στοιχεία»
Ε. Δ. ΜΠΕΛΙΑ, «Στατιστικά στοιχεία περί τῶν μοναστηριῶν Ἀρκαδίας κατὰ τὴν καποδιστριακὴν περίοδον (1829)», *Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου Ἀρκαδικῶν Μελετῶν, Τρίπολις 14-15 Δεκεμβρίου 1974*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 2, ἐν Ἀθήναις 1976, σ. 128-141
- ΜΠΙΡΗΣ, *Ἀρβανίτες*
Κ. ΜΠΙΡΗΣ, *Ἀρβανίτες, οἱ Δωριεῖς τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήναι 1960
- ΜΠΟΥΖΑ – ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ,
«Κάστρα τῆς Μάνης»
Ν. ΜΠΟΥΖΑ – Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Κάστρα τῆς Μάνης στα χρόνια τοῦ Βυζαντίου», στο: *Μανιάτικοι οικισμοί*, σ. 44-49
- ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ Ἑλλαδικὴ ναοδομία*
Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ – Λ. ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ Ἑλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα, Ἐμπορικὴ Τράπεζα, Σειρὰ Δ': Βυζαντινὰ Μνημεῖα*, Ἀθήνα 2002
- NICOL, *Το Δεσποτάτο*
D. NICOL, *Το Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου, 1267-1479*, Ἀθήνα 1991
- ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Εἰδήσεις γιὰ τὴν ἐπιβολὴ ἀγγαρειῶν»
Γ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Εἰδήσεις γιὰ τὴν ἐπιβολὴ ἀγγαρειῶν στὴν Provincia di Laconia κατὰ τὴν περίοδο τῆς Δευτέρας Ἑνετοκρατίας», *ΛακΣπ* 13 (1996), σ. 405-426 (= Ο ἸΔΙΟΣ, *Μελέτες ἱστορίας*, σ. 87-113)
- ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες ἱστορίας*
Γ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες ἱστορίας τοῦ πελοποννησιακοῦ χώρου. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα ὡς τὴ δημιουργία τοῦ Νεοελληνικοῦ κράτους*, Ἀθήνα 2009
- ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, «Μάνη»
Ν. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, «Ἡ Μάνη ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων», στο: *Μεσαιωνικὴ Λακωνία*, σ. 5-24
- ΝΟΜΙΚΟΣ, «Ἄλεσμα»
ΣΤ. ΝΟΜΙΚΟΣ, «Ἄλεσμα με υδραυλικὴ καὶ αἰολικὴ ἐνέργεια», *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Τεχνολογίας, Τριήμερο ἐργασίας, Πάτρα, 21-23 Οκτωβρίου 1988*, Κοινωφελές ἴδρυμα ΕΤΒΑ - Νομαρχία Ἀχαΐας, *Πρακτικά*, Ἀθήνα 1991, σ. 191-200
- ΝΟΥΧΑΚΗΣ, *Ἑλληνικὴ Χωρογραφία*
Ι. Ε. ΝΟΥΧΑΚΗΣ, *Ἑλληνικὴ Χωρογραφία*, ἐν Ἀθήναις 1901³
- ΝΟΥΧΑΚΗΣ,
Χωρογραφικὸς Πίναξ,
1885
Ι. Ε. ΝΟΥΧΑΚΗΣ, *Νέος Χωρογραφικὸς Πίναξ*, ἐν Ἀθήναις 1885
- ΝΟΥΧΑΚΗΣ,
Χωρογραφικὸς Πίναξ,
1890²
Ι. Ε. ΝΟΥΧΑΚΗΣ, *Νέος Χωρογραφικὸς Πίναξ*, ἐν Ἀθήναις 1890²
- ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί»
Ε. ΝΤΑΡΚΟ, «Ἡ ἱστορικὴ σημασία καὶ τὰ σπουδαιότερα ἐρείπια τοῦ Μουχλίου», *ΕΕΒΣ* 10 (1933), σ. 454-482
- ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ,
Ἡ ἀνδεγαυικὴ κυριαρχία στὴν Ρωμανία ἐπὶ Καρόλου Α' (1266-1285), Ἀθήνα 1987
Μ. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἀνδεγαυικὴ κυριαρχία στὴν Ρωμανία ἐπὶ Καρόλου Α' (1266-1285)*, Ἀθήνα 1987
- ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ,
Το Φραγκικὸ Πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας (1204-1432). Ἱστορία, ὀργάνωση, κοινωνία, Θεσσαλονίκη 2005
Μ. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το Φραγκικὸ Πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας (1204-1432). Ἱστορία, ὀργάνωση, κοινωνία, Θεσσαλονίκη 2005*
- ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ,
Σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις στὴ μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα. Γενικὴ
Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις στὴ μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα. Γενικὴ*

- ἐγκαταστάσεις
«Ο δε τόπος...
ελαιοφόρος»
- Ο Μανουήλ Πανσέληνος
και η εποχή του
- Ο μοναχισμός στην
Πελοπόννησο
«Ο μοναχισμός στην
Πελοπόννησο»
- Οι βυζαντινές πόλεις
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ,
«Αγροτικό περίσσειμα»
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ἡ
διανομή»
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ,
«Ιεραποστολή στη
Λακωνία»
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο
ρόλος»
- Οικονομική Ἱστορία τοῦ
Βυζαντίου
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Τα
οικωνύμια*
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Δανιήλ»
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Ἐκ τῶν
βυζαντινῶν Ἀπιδέων»
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Μνημεῖα
Τεγέας-Νικλίου»
- ἐπισκόπηση, Ἰδρυμα Γουλανδρῆ – Χόρν, Ἀθήνα 1995
«Ο δε τόπος... ελαιοφόρος». *Ἡ παρουσία της ελιάς στην
Πελοπόννησο*, επιστ. επιμ. Ε. ΜΠΕΝΕΚΗ, ΠΙΟΠ, Ἀθήνα
2007
- Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του, εκδ. Λ.
ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Το Βυζάντιο Σήμερα 3, Ἀθήνα
1999
- Β. ΚΟΝΤΗ (επιστ. επιμ.), *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο,
4ος-15ος αι.*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνὴ Συμπόσια 14, Ἀθήνα 2004
Πρόγραμμα Ἱστορικής Γεωγραφίας ΚΒΕ/ΕΙΕ, «Ο
μοναχισμός στην Πελοπόννησο κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ
περίοδο», στο: Κ. Νικολάου (επιμ.), *Τάσεις του ορθόδοξου
μοναχισμού, 9ος-20ος αἰώνες. Πρακτικά του Διεθνούς
Συμποσίου που διοργανώθηκε στα πλαίσια του
Προγράμματος «Οι δρόμοι του ορθόδοξου μοναχισμού:
Πορευθέντες μάθετε»*, Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου – 2
Οκτωβρίου 1994, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Το Βυζάντιο Σήμερα 1, Ἀθήνα
1996, σ. 77-107
- Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις,
Προοπτικές της έρευνας και νέες ιστοριογραφικές
προσεγγίσεις (8ος-15ος αἰώνας)*, Εκδόσεις Φιλοσοφικής
Σχολῆς Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2012
- Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Αγροτικό περίσσειμα και ο ρόλος του
κράτους γύρω στο 1300», στο: *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και
η εποχή του*, σ. 195-205
- Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ἡ διανομὴ τῶν βασιλικῶν
ἐπισκέψεων τῆς Κρήτης (1170-1171) καὶ ἡ δημοσιονομικὴ
πολιτικὴ τοῦ Μανουήλ Α' Κομνηνοῦ», *Πεπραγμένα τοῦ Β'
Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Χανιά, 12-17 Ἀπριλίου
1966*, τ. 3, ἐν Ἀθήναις 1968-1969, σ. 195-201 (= *ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Documents et études*, αρ. 17)
- Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ὁψιμη ιεραποστολή στη Λακωνία»,
στο: *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο*, σ. 29-35
- Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος τοῦ βυζαντινοῦ κράτους στην
οικονομία», στο: *Οικονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, 3, σ.
141-252
- Α. ΛΑΪΟΥ (γεν. ἐποπτ.), *Οικονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου
ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰώνα*, τ. 1-3, Ἀθήνα 2006
- Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Τα οικωνύμια του νομοῦ Ἰωαννίνων.
Γλωσσικὴ εξέταση*, Ἰωάννινα 1997
- Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Δανιήλ ο πρώτος κτίτωρ των Ἀγίων
Θεοδώρων του Μυστρά», *ΑΒΜΕ* 1 (1935), σ. 443-448
- Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Ἐκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδέων», *ΑΒΜΕ* 1
(1935), σ. 125-138
- Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ
μνημεῖα Τεγέας-Νικλίου», *ΑΒΜΕ* 12 (1973), σ. 3-171, πίν.

- 1-13
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Οί σταυρεπίστεγοι ναοί»
 ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Οί σταυρεπίστεγοι ναοί»
 OSTROGORSKY, *Ιστορία*
- ΟΥΠ, «Ἐθνικὲς σχέσεις»
 ΟΥΠ, «Οἱ Ἐθνικὲς σχέσεις στὴν μεσαιωνικὴ Λακωνία»,
 στο: *Μεσαιωνικὴ Λακωνία*, σ. 46-69
- Οχυρωματικὴ
 Αρχιτεκτονικὴ στὴν
 Πελοπόννησο
 Διεθνὲς Συνέδριο «Οχυρωματικὴ Αρχιτεκτονικὴ στὴν
 Πελοπόννησο (5ος-15ος αἰώνας)», *Περιλήψεις, Ἰσθμὸς
 Κορίνθου, 30 Σεπτεμβρίου – 2 Οκτωβρίου 2011*, Κόρινθος
 2011
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ, *Η*
 οργάνωση τοῦ στρατοῦ
 Κ. Σ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ, *Η οργάνωση τοῦ στρατοῦ κατὰ τὴν
 ὑστερὴ βυζαντινὴ περίοδο (1204-1453)*, διδακτορικὴ
 διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2004,
www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/17953
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ,
 Πληθυσμὸς
 Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμὸς καὶ οικισμοὶ τῆς
 Πελοποννήσου, 13ος-18ος αἰώνας*, Μελέτες Νεοελληνικῆς
 Ἱστορίας, Αθήνα 1985
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ,
 «Μεσσηνίας
 ιστοριογεωγραφικά»
 Α. Α. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Μεσαιωνικῆς Μεσσηνίας
 ιστοριογεωγραφικά καὶ Κοντοβουνίων οικιστικά»,
Ἱστοριογεωγραφικά 10 (2004), σ. 9-105
- ΠΑΝΤΟΥ, «Βυζαντινὴ
 Ἀρκαδία»
 ΕΥ. ΠΑΝΤΟΥ, «Ἡ βυζαντινὴ Ἀρκαδία ὡς τὴ φραγκικὴ
 κατάκτηση (9ος αἰώνας-1204)», στο: *Ἀρκαδία. Τόπος –
 Χρόνος – Ἄνθρωποι*, επιμ. Π. Σαραντάκης, τ. 1-2, Αθήνα
 2010, 2, σ. 128-147
- ΠΑΝΤΟΥ, «Ο
 Λακεδαιμονίας Ἅγιος
 Θεόκλητος»
 ΕΥ. ΠΑΝΤΟΥ, «Ο Λακεδαιμονίας Ἅγιος Θεόκλητος:
 τοπογραφικὲς ἐπισημάνσεις», στο: *Sparta and Laconia*, σ.
 343-349
- ΠΑΝΤΟΥ κ.ά., *Χρῦσαφα*
 ΕΥ. ΠΑΝΤΟΥ – Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ – Γ. ΚΑΤΣΟΥΓΚΡΑΚΗ – Π.
 ΠΕΡΛΙΚΟΥΛΙΑΣ – Μ. ΦΛΩΡΟΥ, *Ἡ βυζαντινὴ Χρῦσαφα*,
 Σπάρτη 2016
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ,
 «Προτίμησις»
 Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Ἡ βυζαντινὴ Προτίμησις», στο:
Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, 3, σ. 267-281
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία*
 Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν
 δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου
 σὲ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου*, τ. 1: *Ἐνοχικὸ δίκαιο –
 Ἐμπράγατο δίκαιο*, Αθήνα 1992
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Νομικοὶ
 θεσμοί»
 Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Νομικοὶ θεσμοὶ καὶ πρακτικὴ σὲ
 θέματα ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας», στο: *Οἰκονομικὴ
 Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, 3, σ. 253-266
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ,
 Οικονομικά
 Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἔγγαμου κλήρου στὸ
 Βυζάντιο*, Αθήνα 1986
- ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, «Μορφές
 κυριότητος»
 Δ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, «Παραδοσιακὲς καὶ καινοτόμες μορφές
 κυριότητος στὸ βυζαντινὸ αγροτικὸ δίκαιο»,
Ἀρμενόπουλος. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Δ.Σ.Θ. 21 (2000),
 σ. 311-315

- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Νικηφόρος Μοσχόπουλος»
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Νικηφόρος Μοσχόπουλος»
- ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*
- ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Ένα εικαστικό εγκώμιο»
- ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Επιτύμβιες παραστάσεις»
- ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Ιστορίες και ιστορήσεις»
- ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Ο άθωνικός μοναχισμός ΠΕΝΝΑ*, «Η απεικόνιση του Αγίου Δημητρίου»
- ΠΕΠΠΑΣ, *Μεσαιωνικές σελίδες*
- ΠΕΡΔΙΚΟΥΛΙΑΣ, «Ο βυζαντινός οικισμός του Λυκοβουνού»
- Περιηγητές και αξιωματούχοι*
- ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Βασιλική οδός»
- ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Περί Άνδρουσης»
- ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Αγία
- Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Νικηφόρος Μοσχόπουλος», *BZ* 12 (1903), σ. 215-223
- Κ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Η αγροτική ζωή στην Πελοπόννησο κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (κοινωνικο-οικονομικά στοιχεία για τους 13ο-15ο αι.)*, διδακτορική διατριβή, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2010, www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/18648
- Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της Μαυριώτισσας στην Καστοριά», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), σ. 221-240
- ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Επιτύμβιες παραστάσεις κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο», *ΔΧΑΕ* 19 (1996-1997), σ. 285-304
- Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών», *ΔΧΑΕ* 20 (1998), σ. 213-230
- Δ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Ο άθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992
- Β. ΠΕΝΝΑ, «Η απεικόνιση του Αγίου Δημητρίου σε νομισματικές εκδόσεις της Θεσσαλονίκης: μεσοβυζαντινή και ύστερη βυζαντινή περίοδος», στο *Οβολός 4* (Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο. Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη), Θεσσαλονίκη 2000, σ. 195-210
- Ι. ΠΕΠΠΑΣ, *Μεσαιωνικές σελίδες της Αργολίδας, Αρκαδίας, Κορινθίας, Αττικής*, Αθήνα 1990.
- Π. ΠΕΡΔΙΚΟΥΛΙΑΣ, «Συμβολή στην μνημειακή τοπογραφία του κάτω ροῦ τοῦ Εὐρώτα. Ὁ βυζαντινός οικισμός τοῦ Λυκοβουνού», *Πρακτικά τοῦ Θ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ναύπλιον 30 Ὀκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 2015*, Πελοποννησιακά (υπό δημοσίευση)
- Χ. Α. ΚΑΛΛΙΓΑ (ἐπιμ.), *Περιηγητές καὶ ἀξιωματοῦχοι στὴν Πελοπόννησο. Περιγραφές – Ἀναφορές – Στατιστικές*, Δ' Συμπόσιο Ἱστορίας καὶ Τέχνης 26-28 Ἰουλίου 1991 πρὸς τιμὴν τοῦ σὲρ Στῆβεν Ράνσιμαν, Μονεμβασία 1994
- Α. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Σκάλα καὶ βασιλικὴ οδός, ἤτοι ἀνακάλυψις τῆς παρὰ τὰς πηγὰς τοῦ Παμίσου Μεσαιωνικῆς κωμοπόλεως Σκάλας καὶ τῆς πρὸς αὐτὴν ἀγούσης ἐκ Θουρίας ἀρχαίας οδοῦ, τῆς κατὰ τὸν Μεσαίωνα ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν Βασιλικῆς οδοῦ καλουμένης», *Παρνασσός* 2 (1878), σ. 442-448
- Α. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Περί τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ μεσαιωνικῶν πόλεων Ἀνδρούσης καὶ Νησίου», *Παρνασσός* 10 (1886), σ. 7-18
- Α. Π. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Αγία Μονή Μερζέ. Η εκκλησία του

- Μονή Μερζέ» Κολοκοτρώνη και η σχέση της με μια σκευωρία εις βάρος του», *ΠελΓρ 2* (2017), σ. 50-106
- ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Αρχαίαι οδοί» Α. Π. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Αρχαίαι οδοί και παλαιοί δρόμοι: Διαχρονικές διαβάσεις (παραδείγματα από την Αρκαδία)», *Επικοινωνίες και μεταφορές στην προβιομηχανική περίοδο, ΙΑ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, Κάστρο Μονεμβασίας 23-26 Ιουλίου 1998*, Μονεμβασιώτικος Όμιλος – ΠΤΠ ΕΤΒΑ, Αθήνα 2001, σ. 49-50
- ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, *Η Μεγάλη Πόλις* Α. Π. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, *Η Μεγάλη Πόλις τῆς Ἀρκαδίας*, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 23, Αθήνα 1973
- ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Παράρτημα Ι» ΑΙ. ΚΟΡΩΝΑΙΟΥ – Α. ΚΟΥΤΣΗ – Ν. ΜΑΝΙΑΔΑΚΗΣ – Κ. ΜΠΟΥΝΤΟΥΡΗΣ – ΕΙ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ – Α. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Η τρίκλιτη τρουλλαία τρισυπόστατη βασιλική του Τιμίου Προδρόμου, καποδιστριακής εποχής στο Άργος και η ιδιόμορφη πρώτη οικοδομική φάση του μνημείου 1822-1829. Παράρτημα Ι (Α. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ). Παράρτημα ΙΙ (Κ. ΜΠΟΥΝΤΟΥΡΗΣ)», *Πρακτικά τοῦ Θ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ναύπλιον 30 Ὀκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 2015*, Πελοποννησιακά (υπό δημοσίευση)
- ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Πέτρινα γεφύρια» Α. Π. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Πέτρινα γεφύρια στην Ελλάδα», στο: *Φύση και έργα ανθρώπων*, Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Κόνιτσας, Κόνιτσα 2001, σ. 113-343 (ανάτυπο)
- ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Ευρώτας» Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Επισημανση ἀρχαιοτήτων στην περιοχή τῶν πηγῶν τοῦ Εὐρώτα», *ΛακΣπ 6* (1982), σ. 275-283
- ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Η νότια Μεγαλοπολιτική χώρα* Γ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Η νότια Μεγαλοπολιτική χώρα ἀπό τόν 8ο ὡς τόν 4ο μ.Χ. αἰῶνα [συμβολή στην τοπογραφία της]*, Αθήνα 1988
- ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό τῶν οἰκισμῶν* Γ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό τῶν οἰκισμῶν τῆς Πελοποννήσου. Παλαιὰ καὶ νέα τοπωνύμια*, Αθήνα 2001
- ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Ὀδικό δίκτυο καὶ ἄμυνα* Γ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Ὀδικό δίκτυο καὶ ἄμυνα. Ἀπό τὴν Κόρινθο στο Ἄργος καὶ τὴν Ἀρκαδία*, Ἡρόος, Ἡ Μεγάλη Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1995
- ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Τὰ ὄρια» Γ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Τὰ ὄρια τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας», *ΛακΣπ 13* (1996), σ. 393-404
- ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Τοπογραφία ΝΔ Ἀργολίδος» Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Συμβολή στην τοπογραφία τῆς ΝΔ Ἀργολίδος. Ὀδικό δίκτυο καὶ ἄμυνα», *Πρακτικά Δ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 19, τ. 2, Αθήνα 1992-1993, σ. 226-236
- ΠΗΛΙΑΗΣ, *Τίτλοι, ὀφθίκια καὶ ἀξιώματα* Ι. ΠΗΛΙΑΗΣ, *Τίτλοι, ὀφθίκια καὶ ἀξιώματα ἐν τῇ βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ καὶ τῇ χριστιανικῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ*, Αθήνα 1985
- ΠΙΤΣΕΛΑΣ, *Περί Τσακῶνων* Π. ΠΙΤΣΕΛΑΣ, *Περί Τσακῶνων. Ιστοριογεωγραφικό καὶ σημασιολογικό ποιόν. Α – Ιστοριογεωγραφικό ποιόν*,

- Λεωνίδιο χ.χ.
 Πρωτοβυζαντινή
 Μεσσήνη και Ολυμπία Π. Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ – Β. ΚΟΝΤΗ (επιστ. επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή
 Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη
 Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου,
 Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998, Εταιρεία Μεσσηνιακών
 Αρχαιολογικών Σπουδών, ΙΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2002*
- ΡΑΓΙΑ, Λάτρος Ε. ΡΑΓΙΑ, *Λάτρος. Ένα άγνωστο μοναστικό κέντρο στη
 δυτική Μικρά Ασία, Θεσσαλονίκη 2008*
- ΡΑΓΚΑΒΗΣ, Λεξικόν Α. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, τ. 2,
 ἐν Ἀθήναις 1888-1891*
- ΡΑΓΚΑΒΗΣ, Τὰ Ἑλληνικά Ι. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά, ἤτοι περιγραφή γεωγραφική,
 ἱστορική, ἀρχαιολογική, καὶ στατιστικὴ τῆς ἀρχαίας καὶ
 νέας Ἑλλάδος, τ. 1-3, ἐν Ἀθήναις 1853-1854*
- RUNCIMAN, Μυστράς ΣΤ. RUNCIMAN, *Μυστράς, μτφρ. Π. Κορρέ – Τζ.
 Καπατσώρη, Αθήναι 1986.*
- ΡΩΜΑΙΟΣ, «Κάστρο τῆς
 Ὠριᾶς» Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Κάστρο τῆς Ὠριᾶς, Ἄστρος-
 Δραγαλεβός», *ΧρονΜορ 2 (1953), σ. 33-37*
- ΡΩΜΑΙΟΣ, «Μεσαιωνικά
 τοπωνύμια» Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Μεσαιωνικά τοπωνύμια», *Ελληνικά 11
 (1939), σ. 283-291*
- ΡΩΜΑΙΟΣ, «Τοπογραφικά
 Φραγκοκρατίας» Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Τοπογραφικά τῆς Φραγκοκρατίας»,
Πελοποννησιακά 2 (1957), σ. 1-26, εικ. 1
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Ἡ
 προέλευση καὶ ὁ ρόλος» Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Ἡ προέλευση καὶ ὁ ρόλος τῶν
 τουρκόφωνων μισθοφόρων στὸν Μορέα κατὰ τὸν
 βυζαντινοφραγκικὸ πόλεμο τοῦ 1263-64», *Πρακτικά Δ'
 Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Κόρινθος,
 9-16 Σεπτεμβρίου 1990, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 19,
 τ. 1, Αθήναι 1992-1993, σ. 165-188*
- ΣΑΘΑΣ, Βιογραφίαι Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι
 διαλαμψάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς
 Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς
 ἐθνεγερσίας (1453-1821), ἐν Ἀθήναις 1968*
- ΣΑΘΑΣ,
 Τουρκοκρατούμενη Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς. Ἱστορικὸν
 δοκίμιον περὶ τῶν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ Ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ
 ἐπαναστάσεων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους (1453-1821), Ἀθήνησι
 1869*
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Ἡ Π. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν Δευτέραν
 Τουρκοκρατίαν (1715-1821), Texte und Forschungen zur
 byzantinisch-neugriechischen Philologie 33, Αθήνα 1939*
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ΜΕΛΕΤΙΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ἐπίσκοπος Μεσσηνίας, Ἡ
 Ἱερά Μονὴ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα ἐν Λακεδαίμονι.
 Ἱστορικὴ ἀποψις τῆς δράσεως αὐτῆς, ἐν Ἀθήναις 1921*
- ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ – Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ – Α. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Κατάλογος τῶν
 χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἐν
 Ἀθήναις 1892*
- ΣΑΜΣΑΡΗΣ, Βυζαντινοὶ
 τόποι Π. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, *Βυζαντινοὶ τόποι καὶ μνημεῖα τῆς κάτω
 κοιλάδας τοῦ Στρυμῶνα. Ὁ σημερινὸς νομὸς Σερρών.
 Συμβολὴ στη μελέτη τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας καὶ*

- μνημειακής τοπογραφίας της περιοχής, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004, www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/17729
- SANDERS, «Κόρινθος» G. D. R. SANDERS, «Κόρινθος», μτφρ. Μ. Σόλμαν, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, 2, 397-406
- ΣΑΝΣΑΡΙΔΟΥ-HENDRICKX, Θ. ΣΑΝΣΑΡΙΔΟΥ-HENDRICKX, *Εθνικισμός και εθνική συνείδηση στον Μεσαίωνα με βάση το Χρονικό του Μορέως: Σχέσεις των Ελλήνων με Φράγκους, Τούρκους και άλλους λαούς στην φραγκοβυζαντινή κοινωνία του 13ου και 14ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2007
- Εθνικισμός και εθνική συνείδηση
- ΣΑΞΙΑΜΠΑΝΗ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Χ. ΣΑΞΙΑΜΠΑΝΗ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ, *Νερόμυλοι βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων στην πέριξ της Θεσσαλονίκης περιοχή, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2014, www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/36020*
- ΣΑΞΙΑΜΠΑΝΗ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Νερόμυλοι βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων στην πέριξ της Θεσσαλονίκης περιοχή, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2014, www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/36020
- ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, Αρκαδία. Τα κάστρα Π. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Οι ακροπόλεις, τα κάστρα και οι πύργοι της. Σιωπηλά ερείπια μιας δοξασμένης γης*, Αθήνα 2006
- ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, Αρκαδία. Τα κάστρα Π. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ – Ν. ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Αρκαδία. Τα μοναστήρια & οι εκκλησίες της. Οδοιπορικό 10 αιώνων*, Αθήνα 2000
- ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ – Π. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ – Ν. ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Αρκαδία. Τα μοναστήρια & οι εκκλησίες της. Οδοιπορικό 10 αιώνων*, Αθήνα 2000
- ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, Αρκαδία. Τα μοναστήρια
- ΣΑΡΡΗΣ, «Αράκλοβον και Άγιος Γεώργιος» Ι. Σ. ΣΑΡΡΗΣ, «Τὰ 'κάστρα τῶν Σκορτῶν' Ἀράκλοβον καὶ Ἄγιος Γεώργιος», *ΑΕ* 1934-1935, σ. 57-84, πίν. I
- ΣΙΑΚΩΤΟΣ, «Συμβολή» Β. Δ. ΣΙΑΚΩΤΟΣ, «Συμβολή στην ιστορία της Τσακωνιάς κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας», *ΧρονΤσακ* 18 (2005), σ. 256-300
- ΣΙΑΚΩΤΟΣ, «Συμβολή» Β. Δ. ΣΙΑΚΩΤΟΣ, «Συμβολή στην ιστορία της Τσακωνιάς κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας», *ΧρονΤσακ* 18 (2005), σ. 256-300
- ΣΙΜΑΤΟΥ – Α. Μ. ΣΙΜΑΤΟΥ - Ρ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Παρατηρήσεις στον μεσαιωνικό οικισμό του Γερακίου», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), σ. 67-88
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Παρατηρήσεις» Α. Μ. ΣΙΜΑΤΟΥ - Ρ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Παρατηρήσεις στον μεσαιωνικό οικισμό του Γερακίου», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), σ. 67-88
- «Παρατηρήσεις» Α. Μ. ΣΙΜΑΤΟΥ - Ρ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Παρατηρήσεις στον μεσαιωνικό οικισμό του Γερακίου», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), σ. 67-88
- SIMPSON, «Η αντίσταση» Α. J. SIMPSON, «Η αντίσταση στην λατινική προέλαση: ή περίπτωση τῆς Μονεμβασίας», στο: *Μεσαιωνική Λακωνία*, σ. 73-93
- SIMPSON, «Η αντίσταση» Α. J. SIMPSON, «Η αντίσταση στην λατινική προέλαση: ή περίπτωση τῆς Μονεμβασίας», στο: *Μεσαιωνική Λακωνία*, σ. 73-93
- ΣΙΝΟΣ, «Η ιστορία» Στ. ΣΙΝΟΣ, «Η ιστορία του βυζαντινού οικισμού του Μυστρά», στο: *Τα Μνημεία του Μυστρά*, σ. 11-22
- ΣΙΝΟΣ, «Μονή Βροντοχίου» Στ. ΣΙΝΟΣ, «Μονή Βροντοχίου», στο: *Τα Μνημεία του Μυστρά*, σ. 136-154
- ΣΙΝΟΣ, «Μονή Βροντοχίου» Στ. ΣΙΝΟΣ, «Μονή Βροντοχίου», στο: *Τα Μνημεία του Μυστρά*, σ. 136-154
- ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η αμπελοκαλλιέργεια» Ν. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η αμπελοκαλλιέργεια στη Λακωνία κατά τους βυζαντινούς χρόνους», στο: Η. Αναγνωστάκης (επιστ. επιμ.), *Μονεμβάσιος Οίνος – Μονοβασ(ι)ά – Malvasia*, Οἶνον ἱστορῶ 5, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 17, Αθήνα 2008, σ. 224-258
- ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η αμπελοκαλλιέργεια» Ν. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η αμπελοκαλλιέργεια στη Λακωνία κατά τους βυζαντινούς χρόνους», στο: Η. Αναγνωστάκης (επιστ. επιμ.), *Μονεμβάσιος Οίνος – Μονοβασ(ι)ά – Malvasia*, Οἶνον ἱστορῶ 5, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 17, Αθήνα 2008, σ. 224-258
- ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η εκστρατεία» Ν. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η εκστρατεία των Τούρκων στη Νότια Πελοπόννησο το 1460», *Πρακτικά Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν, Ξηροκάμπι Λακωνίας (28 Ὀκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου 2004)*, Λακωνικαὶ Σπουδαί, Παράρτημα 14, τ. 2, Αθήναι 2006, σ. 5-60, πίν. 1-2
- ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η εκστρατεία» Ν. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η εκστρατεία των Τούρκων στη Νότια Πελοπόννησο το 1460», *Πρακτικά Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν, Ξηροκάμπι Λακωνίας (28 Ὀκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου 2004)*, Λακωνικαὶ Σπουδαί, Παράρτημα 14, τ. 2, Αθήναι 2006, σ. 5-60, πίν. 1-2
- ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η προέλαση στη βόρεια» Ν. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η προέλαση των Οθωμανών στο Μοριά το 1460. Η προέλαση στη βόρεια Λακεδαίμονα»,

- Λακεδαίμονα»
 Αρχαιολογική και ιστορική περιήγηση στη βόρεια Λακεδαίμονα. Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής και Ιστορικής Ημερίδας, Αγόριανη 2010, σ. 67-83, εικ. Π 1-9, πίν. Π 1-8
- ΣΜΥΡΑΝΗΣ, «Τα μοναστήρια»
 Κ. ΣΜΥΡΑΝΗΣ, «Τα μοναστήρια στο ύστερο Βυζάντιο. Οικονομικός ρόλος και σχέσεις με το κράτος (13ος-15ος αιώνας)», στο: *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική. Από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, επιμ. Η. Κολοβός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σ. 53-68
- ΣΟΥΧΛΕΡΗΣ, «Ελληνιστικό οχυρό»
 Λ. ΣΟΥΧΛΕΡΗΣ, «Ελληνιστικό οχυρό Αθήναιου Βελεμίνας στο Λογκανίκο στη βόρεια Λακεδαίμονα», *Λακωνικά* 238 (Οκτ.-Δεκ. 2010), σ. 69-71
- ΣΟΥΧΛΕΡΗΣ, «Οι οχυρώσεις του Χελμού»
 Λ. ΣΟΥΧΛΕΡΗΣ, «Οι οχυρώσεις του Χελμού και τα αρχαία και βυζαντινά οχυρά στο Βόρειο Ταΰγετο. Η συμβολή του Παναγιώτη Βελισσαρίου στην ανάδειξη και προστασία των αρχαιοτήτων στην επαρχία Μεγαλόπολης», στο: *Διημερίδα εις μνήμην του Παναγιώτη Βελισσαρίου*, σ. 106-134
- ΣΟΦΙΑΝΟΣ, «Acta Stagorum»
 Δ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, «Acta Stagorum. Τά υπέρ τῆς θεσσαλικῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν παλαιά βυζαντινά ἔγγραφα (τῶν ἐτῶν 1163, 1336 καί 1393). Συμβολή στήν ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς», *Τρικαλινά* 13 (1993), σ. 7-67
- ΣΟΦΙΑΝΟΣ, «Τά υπέρ τῆς μονῆς Λυκουσάδος ἔγγραφα»
 Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, «Τά υπέρ τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Λυκουσάδος τοῦ Φαναρίου Καρδίτσας παλαιά βυζαντινά (ΙΓ' καί ΙΔ' αἰ.) ἔγγραφα (χρυσόβουλλα κ.ἄ.). Διπλωματική ἔκδοση», *ΕΕΒΣ* 52 (2004-2006), σ. 479-528
- SCHREINER, «Προνόμια»
 Ρ. SCHREINER, «Παρατηρήσεις διὰ τὰ προνόμια τῆς Μονεμβασίας», *Πρακτικά τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 8, τ. 1, ἐν Ἀθήναις 1981-1982*, σ. 160-166
- ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ, Πίναξ χωρογραφικός
 Ι. Δ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ, *Πίναξ χωρογραφικός τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1846*
- ΣΤΑΥΡΟΥ, Μιχαήλ Ζ' Δούκας
 Χ. ΣΤΑΥΡΟΥ, *Ἡ διακυβέρνηση τῆς αυτοκρατορίας σε μια κρίσιμη περίοδο: Ὁ Μιχαήλ Ζ' Δούκας καί ἡ εποχή του (1071-1078)*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2016, ikee.lib.auth.gr/record/283441/files/GRI-2016-16767.pdf
- ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, Οἱ Τσάκωνες
 Χ. Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *Οἱ Τσάκωνες καί ἡ Τσακωνιά. Συμβολή στήν ἐρμηνεία τῶν ὀνομάτων καί τοῦ ὀμώνυμου βυζαντινοῦ θεσμοῦ τῶν καστροφυλάκων*, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1972
- ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, Τὰ μεσαιωνικά κάστρα
 Ι. Θ. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα τοῦ Μορηᾶ*, Ἀθήναι 1986²
- Τα Μνημεία του Μυστρά
 ΣΤ. ΣΙΝΟΣ (επιστ. επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Ἔργο τῆς Επιτροπῆς Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Τ.Α.Π. – Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Ἀθήνα 2009
- ΤΑΓΑΡΗΣ, Φιγαλία
 Α. ΤΑΓΑΡΗΣ, *Φιγαλία. Χώρα θεῶν καί ἡρώων καί ἡ*

- πρωτεύουσά της Νέα Φιγαλία (Ζούρτσα), Αθήναι 1977
- ΤΑΝΤΟΥΛΟΣ, «Η απεικόνιση του Ευρώτα στους παλαιούς χάρτες. Μια αναδρομή στην ιστορία της χαρτογραφίας της περιοχής», *ΛακΗμ* 2014, Σπάρτη, σ. 75-109
- ΤΑΝΤΣΗΣ, «Η χρονολόγηση του ναού της Οδηγήτριας στο Μυστρά», *Βυζαντιακά* 31 (2014), σ. 179-204
- ΤΑΝΤΣΗΣ, «Παλαιολόγοι και Καντακουζηνοί ως χορηγοί εκκλησιών στον Μυστρά», *Βυζαντιακά* 32 (2015), σ. 257-290
- ΤΑΝΤΣΗΣ, *Το υπερώο* Α. ΤΑΝΤΣΗΣ, *Το υπερώο στη βυζαντινή ναοδομία, Α' (Κείμενο), Β' (Κατάλογος μνημείων), διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2008, www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/23727*
- ΤΕΛΕΛΗΣ, *Μετεωρολογικά φαινόμενα* Ι. ΤΕΛΕΛΗΣ, *Μετεωρολογικά φαινόμενα και κλίμα στο Βυζάντιο, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρον Έρευνας της Έλληνικής και Λατινικής Γραμματείας, Πονήματα αρ. 5, τ. 1-2, Αθήναι 2004*
- ΤΖΑΒΑΡΑ, «Η οργάνωση» Α. ΤΖΑΒΑΡΑ, «Η οργάνωση της διοίκησης και της άμυνας του Άργους κατά την πρώτη βενετοκρατία», στο: *Πρακτικά της διεθνούς επιστημονικής συνάντησης Βενετία-Άργος: Σημάδια της βενετικής παρουσίας στο Άργος και στην περιοχή του, (Άργος, 11 Οκτωβρίου 2008), επιμ. Χρ. Μαλτέζου – Α. Πανοπούλου, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – Δήμος Άργους, Συνέδρια 14, Αθήνα - Βενετία 2010, σ. 39-79*
- ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ, «Πασσαβάς» ΤΖ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ, «Τὸ κάστρο τοῦ Πασσαβά. Ὁρόσημο τῆς Μάνης», *Ἠὼς* 66-70 (1963), σ. 198-200
- ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ, *Γύθειον – Μαραθονήσι* ΤΖ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ, *Ἡ πρωτεύουσα τῆς Μάνης. Γύθειον – Μαραθονήσι (Ἀγιώργης), Αθήνα 1981*
- Το Γεφύρι του Κόπανου* *Το Γεφύρι του Κόπανου, αναδεικνύοντας το σπουδαιότερο μνημείο του Ευρώτα, Πρακτικά Ημερίδας, επιμ. Ν. Ι. ΚΑΡΜΟΙΡΗΣ – Ν. Γ. ΚΟΥΛΟΓΕΩΡΓΙΟΥ, Σπάρτη 2017*
- ΤΟΜΠΡΟΣ, «Επισκοπή Μεσσηνίας» Ν. Φ. ΤΟΜΠΡΟΣ, «Επισκοπή Μεσσηνίας: Μοναστηριακές αποτυπώσεις και πληθυσμιακά σύνολα (15ος-19ος αιώνες)», *ΜΧ* 4 (2008-2009), σ. 55-92
- ΤΣΑΤΣΑΡΗΣ – ΓΡΗΓΟΡΑΚΑΚΗΣ, «Τεγεάτις» Α. ΤΣΑΤΣΑΡΗΣ – Γ. ΓΡΗΓΟΡΑΚΑΚΗΣ, «Τεγεάτις: Ένα χαρτογραφικό ταξίδι στη γη του μύθου και της ιστορίας», στο: *Χαρτογραφίες Νου, Ψυχής και Γνώσης. Αφιέρωμα στον Ομότιμο Καθηγητή Μύρωνα Μυρίδη, επιμ. Α. Αρβανίτης – Π. Λαφαζάνη – Σ. Μπάσμπας – Μ. Παπαδοπούλου – Ι. Παρασχάκης – Δ. Ρωσσικόπουλος, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 175-189*
- ΤΣΕΚΕΣ, «Αχλαδόκαμπος» Γ. ΤΣΕΚΕΣ, «Αχλαδόκαμπος: Ιστορία και τοπογραφία. Ὀδικὸ δίκτυο, ὄχυράσεις, οἰκισμοὶ ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν χρόνων», *Πελοποννησιακά* 28 (2005-2006), σ.

- ΤΣΕΚΕΣ, Γλυπτική
Αρκαδίας
- ΤΣΙΟΠΑΣ, Η βυζαντινή
Πελοπόννησος
- ΤΣΟΥΡΗΣ,
Κεραμοπλαστικός
διάκοσμος
- ΦΑΛΜΠΟΣ, Κατσαΐτη. Δύο
ταξίδια
- ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ, «Η
οικογένεια Καβάκη»
- ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, «Η
οργάνωση του
διακόσμου»
- ΦΩΣΚΟΛΟΥ, «Ο Ρώμης
ἄναξ»
- HARVEY, Οικονομική
Ανάπτυξη
Χαριστήριον
- ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ,
«Μοναστική
μεταρρύθμιση»
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μυστράς
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ,
«Μητρόπολη Μυστρά»
- ΧΡΗΣΤΙΔΟΥ, «Ερευνώντας
την ιστορία»
- Χριστιανική Μεσσηνία
- ΧΩΡΑΣ, Ἁγία Μονή'
«Χώρος και ενότητα»
- Γ. ΤΣΕΚΕΣ, Βυζαντινή γλυπτική της Αρκαδίας από τον
ἑβδομο ως τις αρχές του δέκατου τρίτου αιώνα, Ι. Κείμενο,
Π. Κατάλογος, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο
Θεσσαλίας, Βόλος 2016
- Ζ. ΤΣΙΟΠΑΣ, Η βυζαντινή Πελοπόννησος υπό τους
Παλαιολόγους. Η πολιτική ιστορία του δεσποτάτου του
Μορέως την περίοδο 1382-1448, μεταπτυχιακή
διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2008,
<http://ikee.lib.auth.gr/record/107402?ln=el>
- Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των
ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ελλάδος,
διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Καβάλα 1988,
<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/1146>
- Φ. Κ. ΦΑΛΜΠΟΣ (εκδ.), Μάρκου Αντωνίου Κατσαΐτη. Δύο
ταξίδια στη Σμύρνη 1740 και 1742, Αθήναι 1972
- ΣΤ. ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ, «Η οικογένεια Καβάκη», ΛακΣπ 5
(1980), σ. 39-48
- Γ. ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, «Η οργάνωση του διακόσμου στα
κιονόκρανα της Παναγίας του Κάστρου στην
Καρούταινα», Βυζαντινά 25 (2005), σ. 391-401
- Β. Α. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, «Ο Ρώμης ἄναξ στην επιγραφή του
Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Χορηγία, πολιτική και
ιδεολογία στα χρόνια του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου»,
ΒυζΣύμμ 23 (2013), σ. 11-31
- Α. HARVEY, Οικονομική Ανάπτυξη στο Βυζάντιο, 900-1200,
μτφρ. Έ. Σταμπόγλη, Αθήνα 1997
Χαριστήριον εἰς Αναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον, τ. 1-4, Αθήναι
1965-1968
- Ε. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Το πρόβλημα της ἑκκλησιαστικῆς
μεταρρύθμισης' στο ὑστερο Βυζάντιο», Βυζαντινά 24
(2004), σ. 233-287
- Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το
κάστρο, Αθήνα 1996
- Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Νεώτερα γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν τέχνη
τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρά», ΔΧΑΕ 9 (1977-1979), σ.
143-179
- Α. ΧΡΗΣΤΙΔΟΥ, «Ερευνώντας την ιστορία μέσα από
ἄγνωστα βυζαντινά αυτοκρατορικά πορτραίτα σε
ἐκκλησίες της Αλβανίας», στο: Ανταπόδοση, σ. 537-564.
- Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς
Μητροπόλεως Μεσσηνίας, επιμ. Π. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, Αθήνα
2010
- Γ. Α. ΧΩΡΑΣ, Ἡ Ἁγία Μονή' Ἀρείας Ναυπλίου ἐν τῇ
ἐκκλησιαστικῇ καὶ πολιτικῇ ἱστορίᾳ Ναυπλίου καὶ Ἄργους,
ἐν Αθήναις 1975
- Πρόγραμμα Ἱστορικῆς Γεωγραφίας ΚΒΕ/ΕΙΕ, «Χώρος και

- ενότητα της Δυτικής Πελοποννήσου», στο: *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία*, σ. 65-81
- Ψηφίδες. *Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης. Στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, επιστ. επιμ. Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ – ΧΡ. ΛΟΥΚΟΣ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης – Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2009
- 23rd ICBS, Thematic Sessions *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016, Thematic sessions of free communication*, Βελιγράδι 2016
- 23rd ICBS, Round Tables *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016, Round Tables*, Βελιγράδι 2016
- AHRWEILER, «Τσάκωνες – Τσακονίαι» H. AHRWEILER, «Les termes Τσάκωνες – Τσακονίαι et leur évolution sémantique», *RÉB* 21 (1963), σ. 243-249
- AHRWEILER, *Byzance et la mer* H. AHRWEILER, *Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Παρίσι 1966
- AHRWEILER, «Le sébaste» H. AHRWEILER, «Le sébaste, chef de groupes ethniques», στο: *Polychronion, Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, επιμ. P. WIRTH, Χαϊδελεβέργη 1966, σ. 34-38
- AHRWEILER, «Recherches sur l'administration» H. AHRWEILER, «Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX-XIème siècles», *BCH* 84 (1960), σ. 1-111
- AHRWEILER, «Smyrne» H. AHRWEILER, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle», *TM* 1 (1965), σ. 1-204
- AHRWEILER-GLYKATZI, «Une inscription» H. AHRWEILER-GLYKATZI, «Une inscription méconnue sur les Mélingues du Taygète», *BCH* 86 (1962), σ. 1-10
- ANDREWS, *Castles* K. ANDREWS, *Castles of the Morea*, Άμστερνταμ 1978
- ANGELOV, *Imperial Ideology* D. ANGELOV, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Κέιμπριτζ 2007
- ANGOLD, *Church and Society* M. ANGOLD, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Κέιμπριτζ 1995
- Architecture in the Balkans 1300-1500* S. ČURČIĆ – E. HADJITRYPHONOS (επιμ.), *Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300-1500 and its Preservation*, Θεσσαλονίκη 1997
- ARMSTRONG, «Byzantine and Ottoman» P. ARMSTRONG, «The Survey Area in the Byzantine and Ottoman Periods», στο: *Laconia Survey, 1. Methodology*, σ. 339-402
- ARMSTRONG, «Merchants» P. ARMSTRONG, «Merchants of Venice at Sparta in the 12th century», στο: *Sparta and Laconia*, σ. 313-321
- ARMSTRONG, «Pottery» P. ARMSTRONG, «The Byzantine and Ottoman Pottery» στο: *Laconia Survey, 2. Data*, σ. 125-140
- ARMSTRONG, «The monasteries of saint Nikon» P. ARMSTRONG, «The monasteries of saint Nikon: The Amyklaion, Sparta and Lakonia», στο: *Dioskouroi. Studies presented to W. G. Cavanagh and C. B. Mee on the anniversary of their 30-year joint contribution to Aegean Archaeology*, επιμ. C.

- Gallou – M. Georgiadis – G. M. Muskett, BAR International Series 1889, Οξφόρδη 2008
- ARMSTRONG – CAVANAGH – SHIPLEY, «Crossing the river» P. ARMSTRONG – W. G. CAVANAGH – GR. SHIPLEY, «Crossing the river: Observations on Routes and bridges in Laconia from the Archaic to Byzantine Periods», *ABSA* 87 (1992), σ. 293-310
- AVRAMÉA, «Le Magne byzantine» A. AVRAMÉA, «Le Magne byzantine: problèmes d'histoire et de topographie», στο: *ΕΥΨΥΧΙΑ, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Byzantina Sorbonensia 16, τ. 1, Παρίσι 1998, σ. 49-62
- AVRAMÉA, «Les villages» A. AVRAMÉA, «Les villages de Thessalie, de Grèce central et du Péloponnèse (Ve-XIVe siècle)», στο: *Les Villages*, σ. 213-223
- Ayios Stephanos* W. D. TAYLOUR – R. JANKO (επιμ.), *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*, Supplementary Volume no. 44, The British School at Athens, 2008
- BALTA, «Southeast Peloponnese» E. BALTA, «Venetians and Ottomans in the Southeast Peloponnese (15th-18th century)», Halil Inalcik Armağani - I», *Tarih Araştırmaları*, Άγκυρα 2009, σ. 168-204
- BARKER, *Manuel II Palaeologus* J. W. BARKER, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A study in late Byzantine Statesmanship*, Rutgers University Press, Νιου Μπρούκβικ – Νιου Τζέρσεϋ 1969
- BARTUSIS, *Land and Privilege* M. BARTUSIS, *Land and Privilege in Byzantium. The institution of Pronoia*, Νέα Υόρκη 2012
- BARTUSIS, *Late Byzantine Army* M. C. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Φιλαδέλφεια 1992
- BARTUSIS, «Smallholding soldiers» M. BARTUSIS, «On the problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium», *DOP* 44 (1990), σ. 1-26.
- BARTUSIS, «State demands» M. BARTUSIS, «State demands for the billeting of soldiers in Late Byzantium», *ZRVI* 26 (1987), σ. 115-123
- BARTUSIS, «The cost» M. BARTUSIS, «The cost of late Byzantine warfare and defense», *BF* 16 (1991), σ. 75-89
- BEES, «Beiträge» N. A. BEES (Βέης), «Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit», *OChr NS* 4 (1915), σ. 238-278
- BLOUET κ.ά., *Expédition* A. BLOUET – A. RAVOISIE – A. POIROT – F. TREZEL – F. DE GOURNAY, *Expédition scientifique de Morée ordonnée par le gouvernement français*, τ. I-III, Παρίσι 1831-38
- BON, *La Morée franque* A. BON, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969
- BON, *Le Péloponnèse* A. BON, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951
- BORY DE SAINT-VINCENT, *Geographie* J. B. G. M. BORY DE SAINT-VINCENT, *Expédition scientifique de Morée. Section des sciences physiques. tom. II – 1er partie. Geographie*, Παρίσι 1834
- BORY DE SAINT-VINCENT, J. B. G. M. BORY DE SAINT-VINCENT, *Relation du voyage de la*

- Relation du voyage* *commission scientifique de Morée dans le Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique*, τ. 1-2, Παρίσι – Στρασβούργο 1836-1838
- BOURAS, «Zourtsa» Ch. BOURAS, «Zourtsa. Une basilique byzantine au Péloponnèse», *CA* 21 (1971), σ. 137-149
- BOZILOV, «La famille des Asen» I. BOZILOV, «La famille des Asen (1186-1460). Généalogie et prosopographie», *BHR* 9/1-2 (1981), σ. 135-156
- BOZILOV, *Asenevei* I. BOZILOV, *Asenevei (1186-1460)*, *Genealogija i prosopografija*, Σόφια 1985
- BREUILLOT, *Châteaux oubliés* M. BREUILLOT, *Châteaux oubliés de la Messénie médiévale*, Παρίσι 2005
- BUCHON, *La Grèce* J.-A. BUCHON, *La Grèce continentale et la Morée*, Παρίσι 1843
- BUCHWALD, «Laskarid Architecture» H. BUCHWALD, «Laskarid Architecture», *JÖB* 28 (1979), σ. 261-296
- BUCHWALD, «Sardis» H. BUCHWALD, «Sardis Church E – A preliminary Report», *JÖB* 26 (1977), σ. 265-299
- BUCHWALD, «Western Asia Minor» H. BUCHWALD, «Western Asia Minor as a Generator of Architectural Forms in the Byzantine Period: Provincial Back-Wash or Dynamic Center of Production», *JÖB* 34 (1984), σ. 200-234
- BURRIDGE, «The castle of Vardounia» P. BURRIDGE, «The castle of Vardounia and defence in the Southern Mani», στο: P. LOCK – G. D. R. SANDERS (επιμ.), *The Archaeology of Medieval Greece*, Oxbow Monograph 59, Οξφόρδη 1996, σ. 19-28
- BURSIAN, *Geographie* C. BURSIAN, *Geographie von Griechenland*, τ. I-II, Λειψία 1864-1872, II/1: *Peloponnesos und Inseln*
- CANTELLI DA VIGNOLA, *La Morea* G. CANTELLI DA VIGNOLA, *La Morea ridotta dall'esemplare antico nella moderna divisione delle sue quattro parti principali*, Ρώμη 1692, www.raremaps.com/gallery/enlarge/1743RB
- CARATZAS, *Les Tzacones* ST. CARATZAS, *Les Tzacones*, *Supplementa Byzantina*, Texte und Untersuchung 4, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 1976
- CARILE, «Una lista » A. CARILE, «Una lista toponomastica di Morea del 1469», *SV* 12 (1970), σ. 385-404
- CATLING, «Pottery» R. W. V. CATLING, «The Archaic and Classical Pottery» στο: *Laconia Survey*, 2. *Data*, σ. 33-89
- CESSI, «Venezia» R. CESSI, «Venezia e l'acquisto di Nauplia ed Argo», *NAV* 30 (1915), σ. 147-173
- CHARANIS, *Social, Economic and Political Life* P. CHARANIS, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, *Variorum Reprints*, Λονδίνο 1973
- CHEYNET, «Dévaluation des dignités» J.-CL. CHEYNET, «Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle», *Byz* 53 (1983), σ. 453-477
- CHEYNET, «Les gestionnaires» J.-CL. CHEYNET, «Les gestionnaires des biens impériaux: étude sociale (Xe-XIIe siècle)», *TM* 16 (2010), *Mélanges Cécile Morrisson*, σ. 163-204
- CHEYNET, *Pouvoir et contestations* J.-CL. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, *Série Byzantina Sorbonensia* 9, Παρίσι 1990

- CURTIUS, *Peloponnesos* E. CURTIUS, *Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel*, τ. 1-2, Γκόττα 1851-1852
- D'AMATO, «*Gasmouloi, Tzakones and Prosalentai*» R. D'AMATO, «The Last Marines of Byzantium *Gasmouloi, Tzakones and Prosalentai*. A short history and a proposed reconstruction of their uniforms and equipment», *JMS* 19/2 (2010), σ. 219-248
- DARROUZÈS, *Ὀφφίκια* J. DARROUZÈS, *Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église byzantine*, Archives de l'Orient Chrétien 11, Παρίσι 1970
- DARROUZÈS, *Le registre synodal* J. DARROUZÈS, *Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle. Étude paléographique et diplomatique*, Archives de l'Orient Chrétien 12, Παρίσι 1971
- DELVOYE, «*Considérations*» CH. DELVOYE, «Considérations sur l'emploi de tribunes dans l'église de Vierge Hodegetria de Mistra», *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines, Ochride, 10-16 Septembre 1961*, τ. 3, Βελιγράδι 1964, σ. 41-47
- DODWELL, *A tour through Greece* S. DODWELL, *A classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805, and 1806*, τ. 1-2, Λονδίνο 1819
- DÖLGER, *Byzantinische Diplomatie* FR. DÖLGER, *Byzantinische Diplomatie. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner*, Εττάλ 1956
- DÖLGER, «*Kodikellos*» FR. DÖLGER, «Der Kodikellos des Christodoulos in Palermo. Ein bisher unerkannter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde», στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantinische Diplomatie*, σ. 1-74, πίν. I-VII [= *ArchUrk* 11 (1929), σ. 1-65]
- DÖLGER, «*Makarios*» FR. DÖLGER, «Ein literarischer und diplomatischer Fälscher des 16. Jahrhunderts: Metropolit Makarios von Monemvasia», στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantinische Diplomatie*, σ. 371-383 (= *Otto Glauning zum 60. Geburtstag. Festgabe aus Wissenschaft und Bibliothek*, επιμ. H. Schreiber, τ. 1-2, Λειψία 1936-1938, 1, σ. 25-35)
- DÖLGER, *Παρασπορά* FR. DÖLGER, *Παρασπορά. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches*, Εττάλ 1961
- DUJČEV, «*Dragvista-Dragovitia*» I. DUJČEV, «*Dragvista-Dragovitia*», *RĚB* 22 (1964), σ. 215-221
- DROCOURT, «*Tégée/Nikli*» N. DROCOURT, «*Tégée/Nikli et la période byzantine*», στο: E. Østby (επιμ.), *Tegea II. Investigations in the Sanctuary of Athena Alea 1990-94 and 2004*, Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens 4, Αθήνα 2014, σ. 415-420
- DU CANGE, *Glossarium* C. DU FRESNE DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, τ. 2, Λυών 1688
- DUFRENNE, *Les programmes iconographiques* S. DUFRENNE, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Bibliothèque des Cahiers Archéologiques IV, Παρίσι 1970
- DUNN, «*Woodland and scrubland*» A. DUNN, «The exploitation and control of woodland and scrubland in the Byzantine world», *BMGS* 16 (1992), σ. 235-298
- DUNN, «*Arboreal resources*» A. DUNN, «The Control and Exploitation of Arboreal Resources of the Late Byzantine and Frankish Aegean

- Region», στο: S. Cavaciocchi (εκδ.), *L' Uomo e la Foresta secc. XIII-XVIII. Atti della "Ventisettesima Settimana di Studi"*, 8-13 maggio 1995, Φλωρεντία 1996, σ. 479-497
- EP² *The Encyclopedia of Islam*, τ. 1-12, Λάϊντεν 1986-2004², Glossary and Index of Terms, Λάϊντεν 2006
- ELIOPOULOU-ROGAN, *Mani* D. ELIOPOULOU-ROGAN, *Mani. History and Monuments*, Αθήνα 1973
- EMMANOUEL, «Religious Imagery in Mystra» M. EMMANOUEL, «Religious Imagery in Mystra. Donors and iconographic Programmes», στο: *Material Culture and Well-being in Byzantium (400-1453), Proceedings of the International Conference (Cambridge, 8-10 September 2001)*, επιμ. M. Grünbart – E. Kislinger – A. Muthesius – D. St. Stathakopoulos, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 356. Band, Βιέννη 2007, σ. 119-127, πίν. 24-28
- FAILLER, «Chronologie» A. FAILLER, «Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère», *RÉB* 38 (1980), σ. 5-103
- Faith and Power* *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, επιμ. H. C. EVANS, κατάλογος έκθεσης, Νέα Υόρκη 2004
- FENSTER, «Kastelle» E. FENSTER, «Nochmals zu den venezianischen Listen der Kastelle auf der Peloponnes», *BZ* 72/2 (1979), σ. 321-333
- FISHER, «A note on Pachymeres» E. FISHER, «A note on Pachymeres' 'De Andronico Palaeologo'», *Byz* 40 (1970), σ. 230-235
- FORSTER, «Laconia» Ed. FORSTER, «Laconia. II. Topography», *ABSA* 13 (1906-1907), σ. 218-237
- FOSKOLOU, «"In the Reign of the Emperor of Rome"» V. FOSKOLOU, «"In the Reign of the Emperor of Rome": Donor Inscriptions and Political Ideology in the Time of Michael VIII Palaeologos», *ΔΧΑΕ* 27 (2006), σ. 455-462
- FRAZER, *Pausanias* J. G. FRAZER (εκδ.), *Pausanias's description of Greece*, vol. III: *Commentary on books II-V*, Λονδίνο 1898
- GASPARIS, «Land and Landowners» Ch. GASPARIS, «Land and Landowners in the Greek Territories under Latin Dominion, 13th-14th Centuries», στο: N. I. Tsougarakis – P. Lock (επιμ.), *A Companion to Latin Greece*, Λέιντεν – Βοστώνη 2015, σ. 73-113
- GEANAKOPLOS, *Michael Palaeologus* D. J. GEANAKOPLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282. A study in Byzantine-Latin relations*, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη 1959
- GELL, *Itinerary* W. GELL, *Itinerary of the Morea: Being a description of the routes of that Peninsula*, Λονδίνο 1817
- GELL, *Journey* W. GELL, *Narrative of a journey in the Morea*, Λονδίνο 1823
- GEORGACAS, «Melingi and Ezeritae» D. J. GEORGACAS, «The Mediaeval Names Melingi and Ezeritae in the Peloponnesus», *BZ* 43/2 (1950), σ. 301-333
- GEORGACAS, «Skortá» D. J. GEORGACAS, «The middle Greek place-name *Skortá* (in Arcadia)», *BzN* 1 (1949/50), σ. 78-84
- GEORGACAS – MCDONALD, D. J. GEORGACAS – W. A. MCDONALD, «Place names of southwest Peloponnesus. Register and indexes», Αθήνα

- «Τοπωνύμια» 1967, παράρτημα στα *Πελοποννησιακά* 6 (1963-1968)
- GÉROLYMATOU, «La gestion de l'eau» M. GÉROLYMATOU, «La gestion de l'eau dans les campagnes byzantines (8e-15e siècle)», *RÉB* 63 (2005), σ. 195-205
- GERSTEL, «Mapping the Boundaries» SH. GERSTEL, «Mapping the Boundaries of Church and Village. Ecclesiastical and Rural Landscapes in the Late Byzantine Peloponnese», στο: *Viewing the Morea*, σ. 334-368
- GOUNARIDIS, «Le 'zeugèlateion'» P. GOUNARIDIS, «L'exploitation directe de la terre par l'État de Nicée (1204-1261): le 'zeugèlateion'», *Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου: Οι επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας. Ο αγροτικός κόσμος στο μεσογειακό κόσμο, Αθήνα, 4-7 Δεκεμβρίου 1984*, Αθήνα 1988, σ. 619-626
- GRIGORIOU-IOANNIDOU, «Les biens militaires» M. GRIGORIOU-IOANNIDOU, «Les biens militaires et la recrutement en Byzance. Essai de déterminer et interpréter le rapport entre les biens militaires et le recrutement», *Βυζαντιακά* 12 (1992), σ. 215-226
- GRUMEL, «Les métropolitans syncelles» V. GRUMEL, «Titulature de Métropolitans Byzantins. I. Les métropolitans syncelles», *REB* 3(1945), σ. 92-114
- GUILLETIERE, *Athènes ancienne et nouvelle* SR. DE LA GUILLETIERE, *Athènes ancienne et nouvelle, et l'état présent de l'empire des Turcs, contenant la vie du sultan Mahomet IV*, Παρίσι 1676³
- HALDON, «Military service» J. HALDON, «Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations», *DOP* 47 (1993), σ. 1-67
- HALLENSLEBEN, «'Mistratypus'» H. HALLENSLEBEN, «Untersuchungen zur Genesis und Typologie des 'Mistratypus'», *MJK* 18 (1969), σ. 105-118
- HENDY, *Monetary Economy* M. HENDY, *Studies in the Byzantine Monetary Economy C. 300-1450*, Κέμπριτζ 1985
- HENDY, «The Economy Revisited» M. HENDY, «"Byzantium, 1081-1204": The Economy Revisited, Twenty Years On», στο: M. Hendy, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Variorum Reprints, Νορθάμπτον 1989, αρ. III, σ. 1-48
- HERMAN, «Die kirchlichen Einkünfte» E. HERMAN, «Die kirchlichen Einkünfte des byzantinischen Niederklerus», *OCP* 8 (1942), σ. 378-442
- HERMANN, «Istituzioni monastiche» E. HERMANN, «Ricerche sulle istituzioni monastiche byzantine. Typika ktetorika, caristicari e monasteri "liberi"», *OCP* 6 (1940), σ. 293-375
- Hommes et richesses* V. KRAVARI – J. LEFORT – C. MORRISSON (εκδ.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, τ. 1-2, Παρίσι 1989-1991
- HODGETTS, «Venetian Officials» CHR. HODGETTS, «Venetian Officials and Greek Peasantry in the Fourteenth Century», στο: J. Chrysostomides (επιμ.), *ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: Essays Presented to Joan Hussey for her 80th Birthday*, Κάμπτεριλ 1988, σ. 481-499
- HODGETTS – LOCK, «Village Fortifications» Ch. HODGETTS – P. LOCK, «Some Village Fortifications in the Venetian Peloponnese», στο: P. Lock – G. D. R. Sanders (επιμ.), *The Archaeology of Medieval Greece*, Oxbow Monograph 59, Οξφόρδη 1996, σ. 77-90
- HOPF, «Griechenland im K. HOPF, «Griechenland. B. Griechenland im Mittelalter und

- Mittelalter» in der Neuzeit: Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit», *Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste*, εκδ. J. S. Ersch – J. G. Gruber, τ. 85, Λειψία 1867, σ. 67-465
- HUXLEY, *Monemvasia* G. HUXLEY, *Monemvasia and the Slaves. A lecture on some works of historical geography in the Gennadius library of the American School of Classical Studies at Athens*, Αθήνα 1988
- HUXLEY, «Transhumance» G. HUXLEY, «Transhumance on Taygetos in the *Chronicle of Morea*», *ICS* 18 (1993), σ. 331-334
- ILIEVA, *Morea* A. ILIEVA, *Frankish Morea (1205-1262). Socio-cultural Interaction Between the Franks and the Local Population*, Αθήνα 1991
- ILIEVA, «The mountain» A. ILIEVA, «The mountain in the geographical and cultural space of the Peloponnese during the middle ages (before the tourkokratia)», *Ιστοριογεωγραφικά* 3 (1991), σ. 11-24
- JACOBY, «Changing Economic Patterns» D. JACOBY, «Changing Economic Patterns in Latin Romania: The Impact of the West», στο: *The crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, επιμ. A. Laiou – R. Parviz Mottahedeh, *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, Ουάσινγκτον, D.C. 2001, σ. 197-233
- JACOBY, «*Chronique de Morée*» D. JACOBY, «Quelques considérations sur la versions de la *Chronique de Morée*», *JS* 1968, σ. 133-189
- JACOBY, «Coseigneurie» D. JACOBY, «Un régime de coseigneurie gréco-franque en Morée. Les ‘casaux de parçon’», *MAH* 75 (1963), σ. 111-125
- JACOBY, *La féodalité* D. JACOBY, *La féodalité en Grèce médiévale. Les “Assises de Romanie” : sources, application et diffusion*, Παρίσι 1971
- JACOBY, «Les archontes grecs» D. JACOBY, «Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque», *TM* 2 (1967), σ. 423
- JACOBY, «Mediterranean Food and Wine» D. JACOBY, «Mediterranean Food and Wine for Constantinople: The Long-Distance Trade, Eleventh to Mid-Fifteenth Century», στο: E. Kislinger – J. Koder – A. Külzer (επιμ.), *Handelsgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert)*, *Akten des internationalen Symposions Wien*, 19.-22. Oktober 2005, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 388. Band, Βιέννη 2010, σ. 127-147
- JACOBY, «Peasant Mobility» D. JACOBY, «Peasant Mobility across the Venetian, Frankish and Byzantine Borders in Latin Romania, Thirteenth-Fifteenth Centuries», στο: *I greci durante la venetocrazia: uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*, *atti del convegno internazionale di studi, Venezia, 3-7 Dicembre 2007*, επιμ. C. Maltezou – A. Tzavara – D. Vlasi, Βενετία 2009, σ. 523-537
- JACOBY, «Rural exploitation» D. JACOBY, «Rural exploitation and Market Economy in Late Medieval Peloponnese», στο: *Viewing the Morea*, σ. 213-275
- JACOBY, «Silk crosses the Mediterranean» D. JACOBY, «Silk crosses the Mediterranean», στο: *Le vie del Mediterraneo. Idee, uomini, oggetti (secoli XIXVI)*, Genova, 19-20

- april 1994, Collana dell'Istituto di storia del medioevo e della espansione europea 1, επιμ. G. Airaldi, Γένουα 1997, σ. 55-79 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Ashgate Variorum, Άλντερσοτ – Μπάρλινγκτον 2001, αρ. 10)
- JACOBY, «Silk in Western Byzantium»
D. JACOBY, «Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade», *BZ* 84/85 (1991-92), σ. 452-500
- JACOBY, «Silk Production in the Frankish Peloponnese»
D. JACOBY, «Silk production in the Frankish Peloponnese: the Evidence of fourteenth century surveys and reports», στο: *Περιηγητές και άξιωματούχοι*, σ. 41-61
- JACOBY, «Silk textiles»
D. JACOBY, «The production of silk textiles in Latin Greece», στο: *Τεχνογνωσία στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα, Ημερίδα, Αθήνα, 8 Φεβρουαρίου 1997*, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2000, σ. 22-35
- JACOBY, «The Byzantine Social Elite»
D. JACOBY, «The Byzantine Social Elite and the Market Economy, Eleventh to Mid-Fifteenth Century», στο: A. Frazier – P. Nold (επιμ.), *Essays in Renaissance Thought and Letters in Honor of John Monfasani*, Λέιντεν – Βοστώνη 2015, σ. 67-86
- JACOBY, «Traders in Mamluk Egypt»
D. JACOBY, «Byzantine traders in Mamluk Egypt» στο: *Βυζάντιο. Κράτος και κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, επιστ. επιμ. Α. Αβραμέα – Α. Λαΐου – Ε. Χρυσός, ΙΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2003, σ. 249-267
- JACOBY, «Une classe fiscale»
D. JACOBY, «Une classe fiscale à Byzance et en Romanie latine: les inconnus du fisc, éleuthères ou étrangers», στο: *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6-12 Septembre 1971*, επιμ. M. Berza – E. Stănescu, τ. 1-2, Βουκουρέστι 1975, 2, σ. 139-151 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979, αρ. 3)
- JANKO, «Historical conclusions»
R. JANKO, «Summary and historical conclusions», στο: *Ayios Stephanos*, σ. 551-610
- JENKINS – MANGO, «Synodicon»
R. J. H. JENKINS – C. MANGO, «A Synodicon of Antioch and Lacedaemonia», *DOP* 15 (1961), 225-242
- Carte de la Grèce, 1852*
P. KAEPPELIN, *Carte de la Grèce à l'échelle de 1:900 000 servant de tableau d'assemblage à la grande carte en 20 feuilles publiée par le dépôt de la guerre*, Παρίσι 1852
- KALOPISSI-VERTI, «Church inscriptions»
S. KALOPISSI-VERTI, «Church inscriptions as documents. Chrysobulls-Ecclesiastical Acts-Inventories-Donations-Wills», *ΔΧΑΕ* 24 (2003), 79-88
- KAPLAN, *Les Hommes et la terre*
M. KAPLAN, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, Παρίσι 1992
- KAPPAS, «The Soterias Church»
M. KAPPAS, «Cultural Exchange between East and West in the Late-Fourteenth-Century Mani: The Soterias Church in Langada and a Group of Related Monuments», στο: R. Ousterhout – D. Borbonus – E. Dumser (επιμ.), *Against*

- Gravity: *Building Practices in the Pre-Industrial World*, University of Pennsylvania, Φιλαδέλφεια 2016, <http://www.sas.upenn.edu/ancient/publications.html>
- KAPPAS, «The View from Kastania» M. KAPPAS, «The View from Kastania», στο: SH. GERSTEL (επιμ.), *Viewing Greece: Cultural and Political Agency in the Medieval and Early Modern Mediterranean*, Studies in the Visual Cultures of the Middle Ages 11, Τουρνχάουτ 2016, σ. 147-181
- KAZHDAN, «Italian and Late Byzantine City» A. KAZHDAN, «The Italian and Late Byzantine City», *DOP* 49 (1995), σ. 1-22
- KISLINGER, *Regionalgeschichte* E. Kislinger, *Regionalgeschichte als Quellenproblem. Die Chronik von Monembasia und das sizilianische Demenna, eine historische-topographische Studie*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 294. Band, Βιέννη 2001
- KODER, «Zur Frage» J. KODER, «Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im mittelalterlichen Griechenland», *BZ* 71 (1978), σ. 315-331
- KONTOGIANNIS, «Settlements and countryside» N. KONTOGIANNIS, «Settlements and countryside of Messenia during the late Middle Ages: the testimony of the fortifications», *BMGS* 34/1 (2010), σ. 3-29
- KORDOSES, *Southern Greece* M. S. KORDOSES, *Southern Greece under the Franks (1204-1262). A study of the Greek population and the Orthodox church under the Frankish dominion*, Scientific Journal of the Faculty of Arts Dodone: Supplement, No 33, Ιωάννινα 1987
- KOURELIS, *Monuments of rural archaeology* K. KOURELIS, *Monuments of rural archaeology. Medieval settlements in the northeastern Peloponnese*, διδακτορική διατριβή, University of Pennsylvania, 2003
- KRETSCHMER, «Die slavische Vertretung» P. KRETSCHMER, «Die slavische Vertretung von indogerman. o.», *ArchSIPh* 27 (1905), σ. 228-240
- KRIESIS, «Zarnáta and Kelefá» A. KRIESIS, «On the Castles of Zarnáta and Kelefá », *BZ* 56/2 (1963), σ. 308-316
- KYRIAKIDES, *Warfare in Late Byzantium* S. KYRIAKIDES, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453*, History of Warfare 67, Λέιντεν – Βοστώνη 2011
- Laconia Survey, 1. Methodology* *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey*, τ. 1. *Methodology and Interpretation*, εκδ. W. CAVANAGH – J. CROUWEL – R. W. V. CATLING – GR. SHIPLEY, BSA, Supplementary Volume 26, Λονδίνο – Βρετανική Σχολή Αθηνών 2002
- Laconia Survey, 2. Data* *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey*, τ. 2. *Archaeological Data*, εκδ. W. CAVANAGH – J. CROUWEL – R. W. V. CATLING – GR. SHIPLEY, BSA, Supplementary Volume 27, Λονδίνο – Βρετανική Σχολή Αθηνών 1996
- LAIΟΥ, *Constantinople and the Latins* A. LAIOU, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη 1972
- LAIΟΥ, «The Byzantine village» A. LAIOU, «The Byzantine village», στο: *Les Villages*, σ. 31-54

- LAIΟΥ, «The Church» A. LAIOU, «The Church, economic thought and economic practice», στο: R. F. Taft (επιμ.), *The Christian East, Its Institutions and Its Thoughts*, Ρώμη 1996, σ. 435-464
- LAIΟΥ-THOMADAKIS, «The Byzantine Economy» A. LAIOU-THOMADAKIS, «The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteenth-Fifteenth centuries», *DOP* 34-35 (1980-1981), σ. 177-222
- LAIΟΥ – SIMON, «Off Mills and Monks» A. LAIOU – D. SIMON, «Off Mills and Monks: The Case of the Mill of Chantax», στο: A. E. LAIOU, *Economic Thought and Economic Life in Byzantium*, Variorum, Φάρονχαμ – Μπάρλινγκτον 2013, X, σ. 1-50 (και ΟΙ ΙΔΙΟΙ, «Eine Geschichte von Mühlen und Mönchen: Der Fall der Mühlen von Chantax», *Bullettino dell' Istituto di Diritto Romano "Vittorio Scialoja"* 30 (1988), σ. 619-676)
- LAMBROS, «Astros, Leonidion» SP. P. LAMBROS, «Die erste Erwähnung von Astros, Leonidion und Areia», *BZ* 2 (1893), σ. 73-75
- LAMPAKIS, *Mémoire* G. LAMPAKIS, *Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce*, Αθήνα 1902
- LAMPE, *Lexicon* G. W. H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, Οξφόρδη 1961
- LAURENT, «La chronologie des patriarches (1208-1309)» V. LAURENT, «La chronologie des patriarches de Constantinople au XIIIe siècle (1208-1309)», *REB* 27 (1969), σ. 129-150
- LAURENT, «La liste épiscopale» V. LAURENT, «La liste épiscopale du synodicon de la métropole de Lacédémone», *RÉB* 19 (1961), σ. 208-226
- LAURENT, «L'évêque de Morée» V. LAURENT, «L'évêque de Morée (Moréas) au Péloponnèse», *RÉB* 20 (1962), σ. 181-189
- LAURENT, *Le corpus des sceaux* V. LAURENT, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantine*, τ. V: *L'Église*, τ. 3, Παρίσι 1963-1972
- LAWSON, «Pottery» J. LAWSON, «The Roman Pottery» στο: *Laconia Survey*, 2. *Data*, σ. 111-123
- LBG E. TRAPP (εκδ.), *Lexikon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9.-12. Jahrhunderts*, τ. 1-8, Βιέννη 1994-2017, <http://stephanus.tlg.uci.edu/lbg/#eid=1&context=lsj>
- LEAKE, *Travels* W. M. LEAKE, *Travels in the Morea*, τ. 1-3, Λονδίνο 1830
- LEAKE, *Peloponnesiaca* W. M. LEAKE, *Peloponnesiaca. A supplement to travels in the Morea*, Λονδίνο 1846
- LEFORT, «Population et peuplement» J. LEFORT, «Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe-XVe siècle», στο: *Hommes et richesses*, τ. 2, σ. 63-82
- LEFORT, «Άγροτική οικονομία» J. LEFORT, «Η αγροτική οικονομία (7ος-12ος αιώνας)», μτφρ. Έ. Μαχαιρά-Odini, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, 1, σ. 377-494
- LEMERLE, *Agrarian History* P. LEMERLE, *The Agrarian History of Byzantium. From the Origins to the Twelfth Century. The Sources and Problems*, Γκαλογουέι 1979
- Les Villages* *Les Villages dans l'Empire byzantine (IVe-XVe siècle)*, επιμ. J. Lefort – C. Morrisson – J.-P. Sodini, *Realites Byzantines* 11, Παρίσι 2005

- VAN LEUVEN, «The phantom baronies» J. VAN LEUVEN, «The phantom baronies of the western Mani», στο: J. G. Schryver (επιμ.), *Studies in the Archaeology of the Medieval Mediterranean, The Medieval Mediterranean, Peoples, Economies and Cultures, 400-1500*, vol. 86, Λέιντεν – Βοστώνη 2010, σ. 41-69
- LIAKOPOULOS, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre* G. LIAKOPOULOS, *A Study of the Early Ottoman Peloponnese in the Light of an Annotated editio princeps of the TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre (ca. 1460-1463)*, διδακτορική διατριβή, τ. 1-2, University of London, Λονδίνο 2009
- LIDDEL – SCOTT - JONES, *Lexicon* H. G. LIDDEL – R. SCOTT, *A Greek-English Lexicon*, revised and augmented throughout by sir H. STUART JONES with the assistance of R. McKenzie, Οξφόρδη 1996
- LOCATELLI, *Raconto Historico della Veneta Guerra* A. LOCATELLI, *Raconto Historico della Veneta Guerra in Levante diretta dal Valore del Serenissimo Principe Francesco Morosini*, τεύχ. 1-2, Κολωνία 1691
- LOENERTZ, «Péloponnèse» R. LOENERTZ, «Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVE siècle (1382-1404)», *ÉtByz* 1 (1943), σ. 152-196
- LONGNON, *L'empire latin* J. LONGNON, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Παρίσι 1949
- LONGNON, «Les noms» J. LONGNON, «Les noms de lieu de la Grèce franque», *JS Ιουλ.-Σεπτ.* 1960, σ. 97-110
- LONGNON, «Problèmes» J. LONGNON, «Problèmes de l'histoire de la principauté de Morée (Premier Article)», *JS Απρ.-Ιούν.* 1946, σ. 77-93
- LORING, «Ancient routes» W. LORING, «Some ancient routes in the Peloponnese», *JHS* 15 (1895), σ. 25-89, πίν. I-III
- LUCAS, «The role of the monasteries» A. LUCAS, «The role of the monasteries in the Development of Medieval Milling», στο: St. Walton (επιμ.), *Wind and Water in the Middle Ages, Fluid Technologies from Antiquity to the Renaissance*, Τέμπτε 2006
- LUCAS, *Wind, Water, Work* A. LUCAS, *Wind, Water, Work: Ancient and medieval Milling technology*, Λέιντεν – Βοστώνη 2006
- LUTTRELL, «Achaea in 1377» A. T. LUTTRELL, «The principality of Achaea in 1377», *BZ* 57/2 (1964), σ. 340-345
- LUTTRELL, «The Latins of Argos» A. T. LUTTRELL, «The Latins of Argos and Nauplia», *PBSR* 34 (1966), σ. 34-55
- MACKAY, *The road networks* C. M. MACKAY, *The road networks and postal service of the eastern Roman and Byzantine Empires (first-fifteenth centuries AD): Social effects on the provincial population*, διδακτορική διατριβή, University of Michigan, 1999
- MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos* R. MACRIDES – J. A. MUNITIZ – D. ANGELOV, *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, *Birmingham Byzantine and Ottoman Studies* 15, Φάρνχαμ – Μπάρλινγκτον 2013
- MAGDALINO, «The Byzantine Army» P. MAGDALINO, «The Byzantine Army and the Land: from Stratiotikon Ktēma to Military Pronoia», στο: Κ. Τσικνάκης (επιμ. έκδ.) *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 4, Αθήνα 1997, σ. 15-36

- MAGDALINO, *Manuel I Komnenos* P. MAGDALINO, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Κέιμπριτζ 1993
- MAKSIMOVIĆ, *Byzantine Provincial Administration* L. MAKSIMOVIĆ, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Άμστερνταμ 1988
- MALAMUT, *Les îles* E. MALAMUT, *Les îles de l'empire byzantin. VIIIe-XIIIe siècles*, τ. 1-2, Παρίσι 1988
- MALATRAS, *Social structure* CHR. MALATRAS, *Social structure and relations in fourteenth century Byzantium*, διδακτορική διατριβή, University of Birmingham, Μπέριμιγχαμ 2013, core.ac.uk/download/pdf/9837841.pdf
- MALINGOUDIS, (Βιβλιοκρισία) PH. MALINGOUDIS, (Βιβλιοκρισία) «J. Lefort, *Villages de Macédoine. Notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Age. 1: La Chalcidique Occidentale*», *BSI* 47 (1986), σ. 69-73
- MALINGOUDIS, *Studien zu den slavischen Ortsnamen* P. MALINGOUDIS, *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands. 1. Slavische Flurnamen aus der messenischen Mani*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Μάιντς – Βισμπάντεν 1981
- MANIATIS, «Economic institutions» C. G. MANIATIS, «The economic institutions of the Byzantine State», *Byz* 86 (2016), σ. 205-259
- MARTIN, *La Pouille* J.-M. MARTIN, *La Pouille du VIe au XIIe siècle*, Ρώμη 1993
- MARTINI – BASSI, *Catalogus codicum* A. MARTINI – D. BASSI, *Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, τ. I-II, Μιλάνο 1906
- MASAI, *Pléthon* F. MASAI, *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Παρίσι 1956
- MAXWELL, «Vat. Gr. 352» K. MAXWELL, «Another Lectionary of the "Atelier" of the Palaiologina, Vat. Gr. 352», *DOP* 37 (1983), σ. 47-54
- MERCATI, *Notizie* G. MERCATI, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Studi e Testi 56, Βατικανό 1931
- MCLEOD, «Castles» W. MCLEOD, «Castles of the Morea in 1467», *BZ* 65/2 (1972), σ. 353-363
- MIKLOSICH, *Die Bildung* F. MIKLOSICH, *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen*, Χαϊδελεβέρογη 1927
- MIKLOSICH, *Etymologisches Wörterbuch* F. MIKLOSICH, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Βιέννη 1886
- MILLET, *L'école grecque* G. MILLET, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916
- MILLET, *Mistra* G. MILLET, *Monuments byzantin de Mistra*, Παρίσι 1910
- MOLIN, *Castles* K. MOLIN, *Unknown Crusader Castles*, Νέα Υόρκη – Λονδίνο 2001
- MORGAN, «The Venetian Claims» G. MORGAN, «The Venetian Claims Commission of 1278», *BZ* 69 (1976), σ. 411-438
- MOURIKI, «Stylistic Trends» D. MOURIKI, «Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century», στο: Η ΙΔΙΑ, *Studies in Late Byzantine Painting*, Λονδίνο 1995, σ. 1-80
- MURATA, «Observations» K. MURATA, «Quelques Observations sur la relation et la

- signification des chrysobulles en faveur du monastère de Brontochion à Mystras», στο: *Entre texte et histoire. Études d'histoire médiévale offertes au professeur Shoichi Sato*, Παρίσι 2015
- NESBITT – OIKONOMIDES, *Byzantine seals* J. NESBITT – N. OIKONOMIDES (επιμ.), *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 2. South of the Balkans, the Islands, South Asia Minor*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Ουάσινγκτον, D.C. 1994
- ODB A. KAZHDAN – A.-M. TALBOT (εκδ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1-3, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 1991
- OIKONOMIDÈS, «A propos des armées des Paléologues» N. OIKONOMIDÈS, «A propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats», *TM* 8 (1981), σ. 354-371 (= *O IΔΙΟΣ, Society, Culture and Politics in Byzantium*, Ashgate Variorum, Χαμπσάιρ 2005, αρ. 16)
- OIKONOMIDÈS, «Contribution» N. OIKONOMIDÈS, «Contribution a l'étude de la pronoia au XIIIe siècle», *RÉB* 22(1964), σ. 158-175 (= *O IΔΙΟΣ, Documents et études*, αρ. 6)
- OIKONOMIDÈS, *Documents et études* N. OIKONOMIDÈS, *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, Λονδίνο 1967
- OIKONOMIDÈS, *Fiscalité* N. OIKONOMIDÈS, *Fiscalité et exemption fiscale a Byzance (IXe-XIe s.)*, EIE/IBE, Μονογραφίες 2, Αθήνα 1996
- OIKONOMIDÈS, «L'évolution» N. OIKONOMIDÈS, «L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantine au XIe siècle (1025-1118)», *TM* 6 (1976), σ. 125-152 (= *O IΔΙΟΣ, Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Text, Monuments*, Variorum, Χαμπσάιρ 1992, αρ. 10)
- OIKONOMIDÈS, «La chancellerie» N. OIKONOMIDÈS, «La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle», *RÉB* 43(1985), σ. 167-195
- OIKONOMIDES, «Provincial Recruits» N. OIKONOMIDES, «Middle Byzantine Provincial Recruits: Salary and Armament», στο: *Gonimos: Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75*, επιμ. J. Duffy – J. Peradotto, Μπάφαλο, N.Y. 1988, σ. 121-136
- ORTEGA, *Les lignages nobiliaires* I. ORTEGA, *Les lignages nobiliaires dans la Morée latine (XIIIe-XVe siècle). Permanences et mutations*, Τουρνχάουτ 2012
- OSTROGORSKIJ, *Féodalité* G. OSTROGORSKIJ, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, μτφρ. στα γαλλικά H. Grégoire, Βρυξέλλες 1954
- OSTROGORSKY, «Die ländliche Steuergemeinde» G. OSTROGORSKY, «Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert», *VfSWG* 20 (1927), σ. 1-108
- OSTROGORSKY, «Löhne und Preise» G. OSTROGORSKY, «Löhne und Preise in Byzanz», *BZ* 32/2 (1932), σ. 293-333
- OVERBEEK, «Small Finds» M. OVERBEEK, «The Small Finds» στο: *Laconia Survey, 1. Methodology*, σ. 183-198
- PAPADATOU, «Forms of Ownership» D. PAPADATOU, «'Traditional' and 'innovative' Forms of Ownership in Byzantine Agrarian Law», στο: *Byzantine Law*.

- Proceedings of the International Symposium of Jurists, Thessaloniki, 10-13 December 1998*, επιμ. Ch. Papastathis, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 299-305
- PAPAMASTORAKIS, «Myzithras»
T. PAPAMASTORAKIS, «Myzithras of the Byzantines / Mistra to Byzantinists», στο: *Οι βυζαντινές πόλεις*, σ. 277-296
- PAPAMASTORAKIS, «Reflections of Constantinople»
T. PAPAMASTORAKIS, «Reflections of Constantinople. The Iconographic Program of the South Portico of the Hodegetria Church, Mystras», στο: *Viewing the Morea*, σ. 370-395
- PETRONOTIS, «Ἡ τὰ μάλιστα λεωφόρος»
A. PETRONOTIS, «Ἡ τὰ μάλιστα λεωφόρος (Pausanias 8.54.5) in Arkadia», E. Östby (εκδ.), *Ancient Arcadia. Papers from the Third International Seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002*, Αθήνα 2005, σ. 185-197
- PHILIPPSON, *Peloponnes*
A. PHILIPPSON, *Der Peloponnes: Versuch einer Landeskunde auf geologischer Grundlage*, Βερολίνο 1892
- PIKOULAS, «The Road-Network»
Y. A. PIKOULAS, «The Road-Network of Arkadia», στο: T. H. NIELSEN – J. ROY, *Defining Ancient Arcadia*, Acts of the Copenhagen Polis Centre 6, Κοπεγχάγη 1999, αρ. 3, σ. 248-319
- POUILLON BOBLAYE, *Recherches géographiques*
M. E. POUILLON BOBLAYE, *Expédition scientifique de Moree. Recherches géographiques sur les ruines de la Morée*, Παρίσι 1836
- POUQUEVILLE, *Voyage*
F.-C.-H.-L. POUQUEVILLE, *Voyage de la Grèce*, τ. 1-6, Παρίσι 1826-1827²
- PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat*
J. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat im späten Byzanz. Ein Verzeichnis der Metropolen und Bischöfe des Patriarchats von Konstantinopel in der Zeit von 1204 bis 1453*, Σααρμπρύνκεν 2008
- PRINZING, «Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung»
G. PRINZING, «Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung in Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas (Teil II)», *HX* 25 (1983), σ. 37-112
- PRITCHETT, *Ancient Greek Topography (Roads)*
W. K. PRITCHETT, *Studies in Ancient Greek Topography. Part III (Roads)*, Classical Studies 22, Μπέροκλεϋ – Λος Άντζελες – Λονδίνο 1980
- PRITCHETT, *Ancient Greek Topography (Passes)*
W. K. PRITCHETT, *Studies in Ancient Greek Topography. Part IV (Passes)*, Classical Studies 28, Μπέροκλεϋ – Λος Άντζελες – Λονδίνο 1982
- PRITCHETT, *Ancient Greek Topography, VI*
W. K. PRITCHETT, *Studies in Ancient Greek Topography. Part VI*, Classical Studies 33, Μπέροκλεϋ – Λος Άντζελες – Λονδίνο 1989
- RANDOLPH, *The present state of the Morea*
B. RANDOLPH, *The present state of the Morea, called anciently Peloponnesus*, Λονδίνο 1689³
- RAUTMAN, *Daily life*
M. RAUTMAN, *Daily life in the Byzantine empire*, Κονέκτικατ 2006
- RHOBY, *Epigramme auf Fresken*
A. RHOBY, *Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung. Band 1. Byzantinische Epigramme auf Fresken*

- und Mosaiken, Veröffentlichungen zur Byzanzforschungen 15, Βιέννη 2009
- RHOBY, *Epigramme auf Stein* A. RHOBY, *Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung*. Band 3. *Byzantinische Epigramme auf Stein*. *Nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2*, Veröffentlichungen zur Byzanzforschungen 35, Βιέννη 2014
- RICHARD, «Agricultural Conditions» J. RICHARD, «Agricultural Conditions in the Crusader States», στο: K. M. Setton (γεν. επιμ.), *A History of the Crusades*, τ. V: N. P. Zacour – H. W. Hazard (επιμ.), *The Impact of the Crusades on the Near East*, Μάντισον 1985, σ. 251-294
- SANDERS, «Recent Developments» G. D. R. SANDERS, «Recent Developments in the Chronology of Byzantine Corinth», στο: Ch. Kaufman Williams II – N. Bookidis (εκδ.), *Corinth the Centenary 1896-1996*, *Corinth*, τ. XX, Πρίνστον 2003, σ. 385-400
- SARADI, «The Frankish Morea» H. SARADI, «The Frankish Morea: Evidence Provided by Acts of Private Transactions», στο: *Viewing the Morea*, σ. 186-211
- SCHABEL, «Antelm the Nasty» C. SCHABEL, «Antelm the Nasty, First Latin Archbishop of Patras (1205-ca. 1241)» στο: A. D. Beihammer – M. G. Parani – C. Schabel (επιμ.), *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500: Aspects of Cross-Cultural Communication*, Λέιντεν – Βοστώνη 2008, σ. 93-137
- SCHILBACH, *Metrologie* E. SCHILBACH, *Byzantinische Metrologie*, Μόναχο 1970
- SCHRIJVER, *Palaiologan court* F. M. SCHRIJVER, *The early Palaiologan court (1261-1354)*, διδακτορική διατριβή, University of Birmingham, Μπέρμιγχαμ 2012, http://etheses.bham.ac.uk/4105/8/Schrijver13PhDreduced_size.pdf
- SEIBT, «Sebastos» W. SEIBT, «Der byzantinische Rangtitel Sebastos in vorkommenischer Zeit», *TM* 16 (2010), *Mélanges Cécile Morrisson*, σ. 759-764
- SEIFRIED, *The Mani Peninsula* R. M. SEIFRIED, *Community Organization and Imperial Expansion in a Rural Landscape: The Mani Peninsula*, διδακτορική διατριβή, Σικάγο 2016
- SHAWCROSS, *The Chronicle* T. SHAWCROSS, *The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece*, *Oxford Studies in Byzantium*, Οξφόρδη 2009
- SHIPLEY, «Laconia and Thyreatis» GR. SHIPLEY, «Archaeological sites in Laconia and the Thyreatis», στο: *Laconia Survey, 2. Data*, σ. 263-313
- SHIPLEY, «Hellenistic and Roman» GR. SHIPLEY, «The Survey Area in the Hellenistic and Roman Periods» στο: *Laconia Survey, 1. Methodology*, σ. 257-337
- SHIPLEY, «Site catalogue» GR. SHIPLEY, «Site catalogue of the survey», στο: *Laconia Survey, 2. Data*, σ. 315-438
- SHIPLEY, «The epigraphic material» GR. SHIPLEY, «The epigraphic material», στο: *Laconia Survey, 2. Data*, σ. 213-234

- SINOS, «Mistras»
SOPHOCLES, *Lexicon*
- SMYRLIS, *La fortunes*
- SMYRLIS, «The State, the Land and Private Property»
- Sparta and Laconia*
- STATHAKOPOULOS, «Between the field and the plate»
- STAVRAKOS, «Byzantine lead seals»
- STAVRAKOS, «Lead seals and minor objects»
- STIERNON, «Sébastè»
- SVORONOS, «Les privilèges de l'Église»
- TALBOT, «Byzantine Monastic Horticulture»
- TEAL, «Agricultural Tradition»
The Southwestern Morea
- ST. SINOS, «Mistras», *RbK* 6, Στουτγάρδη 1999, σσ. 380-518
- E. A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100)*, Νέα Υόρκη 1900
- K. SMYRLIS, *La fortunes des grands monastères byzantines (fin du Xe-milieu du XIV siècle)*, Παρίσι 2006
- K. SMYRLIS, «The State, the Land and Private Property: Confiscating Monastic and Church Properties in the Palaiologan Period», στο: D. Angelon (επιμ.), *Church and Society in Late Byzantium*, Καλαμαζού 2009, σσ. 58–87
- Sparta and Laconia: from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*, εκδ. W. G. CAVANAGH – C. GALLOU – M. GEORGIADIS, British School at Athens Studies 16, Λονδίνο 2009
- D. STATHAKOPOULOS, «Between the field and the plate: how agricultural products were processed into food», στο: L. Brubaker – K. Linardou (επιμ.), *Eat, drink and be merry (Luke 12:19). Food and wine in Byzantium*, Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies in honour of Professor A. A. M. Bryer, Άλντερσοτ – Μπάρλινγκτον 2007, σσ. 27-38
- CHR. STAVRAKOS, «Byzantine lead seals and Other Minor Objects from Mystras: New Historical Evidence for the Region of Byzantine Lakedaimon», *BZ* 103/1 (2010), σσ. 129-143
- CH. STAVRAKOS, «The Byzantine and Post-Byzantine lead seals and minor objects from the monastery of the Dormition of the Virgin (Zerbitsa) at Xerokampi of Lakonia», *TM* 21/1 (2017), *Ὁ ὄδωρόν εἰμι τὰς γραφὰς βλέπων νόει*, *Mélanges Jean-Claude Cheynet*, σσ. 759-776
- L. STIERNON, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et Gambros», *RÉB* 23 (1965), σσ. 222-243
- N. SVORONOS, «Les privilèges de l'Église à l'époque des Comnènes: Un rescrit inédit de Manuel 1er Comnène», *TM* 1 (1965), σσ. 325-391
- A.-M. TALBOT, «Byzantine Monastic Horticulture: The Textual Evidence», στο: *Byzantine Garden Culture*, επιμ. A. Littlewood – H. Maguire – J. Wolschke-Bulmahn, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Ουάσινγκτον, D.C. 2002, σσ. 37-67
- J. TEAL, «The Byzantine Agricultural Tradition», *DOP* 25 (1971), σσ. 33-59
- F. ZARINEBAF – J. BENNET – J. L. DAVIS κ.ά. (επιμ.), *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece. The Southwestern Morea in the 18th Century*, Hesperia

- Supplements 34, Πρίνστον 2005
- THIRIET, *La Romanie vénitienne* F. THIRIET, *La Romanie vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIIe-XVe siècles)*, Παρίσι 1959
- THOMAS, *Private religious foundations* J. PH. THOMAS, *Private religious foundations in the Byzantine Empire*, Dumbarton Oaks, Ουάσινγκτον, D.C. 1987
- TOTH – RIZOS, «Consecrated to God» I. TOTH – E. RIZOS, «Consecrated to God, Written for the Salvation of his People: The Agency of Normative Epigraphy Across Space and Time», *23rd ICBS, Round Tables*, σ. 911-914
- TOPPING, *Feudal Institutions* P. TOPPING, *Feudal Institutions as revealed in the Assizes of Romania, the Law Code of Frankish Greece*, Φιλαδέλφεια 1949 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Studies on Latin Greece, A.D. 1205-1715*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977, αρ. 1)
- TOPPING, «The post-classical» P. TOPPING, «The post-classical documents», στο: W. A. Macdonald - G. R. Rapp, Jr. (εκδ.), *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, Μινεάπολις 1972
- TRAPP, «Beiträge» E. TRAPP, «Beiträge zur Genealogie der Asanen in Byzanz», *JÖB* 25 (1976). σ. 163-177
- VASMER, *Die Slaven* M. VASMER, *Die Slaven in Griechenland*, Βερολίνο 1941 (ανατύπωση Λειψία 1970).
- VERPEAUX, «Hierarchy» J. VERPEAUX, «Hiérarchie et préséances sous les Paléologues», *TM* 1 (1965), σ. 421-437
- VERPEAUX, «Les oikeioi» J. VERPEAUX, «Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale», *RÉB* 23 (1965), σ. 89-99
- Viewing the Morea* SH. GERSTEL (επιμ.), *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Dumbarton Oaks, Ουάσινγκτον, D.C. 2013
- VISSCHER, *Peloponnesus hodie Morea* N. VISSCHER, *Peloponnesus hodie Morea Deo favente, et Victoriosiss: Sereniss: Reipublicae Venetae armis plurimé Christianitati subacta, et hac causa de novo in lucem edita*, Άμστερνταμ ca. 1689, <http://www.oshermaps.org/browse-maps?id=49944>
- VOCOTOPOULOS, «Constantinopolitan Architecture» P. L. VOCOTOPOULOS, «The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period», στο: *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4.-9. Oktober 1981, Akten I/2*, *JÖB* 31/2 (1981) 551-573
- VOGEL – GARDTHAUSEN, *Griechischen Schreiber* M. VOGEL – V. GARDTHAUSEN, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Beihefte zum Zentralblatt für Bibliothekswesen 33, Λειψία 1909
- VRANOUSI, «Deux documents» E. L. VRANOUSI, «Deux documents byzantins inédites sur la présence des Albanais dans le Péloponnèse au XVe siècle», στο: Χ. Γάσπαρης (επιμ. έκδ.), *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Διεθνή Συμπόσια 5, Αθήνα 1998, σ. 293-305
- VRYONIS, «Byzantium, its Slavic Elements» SP. VRYONIS, Jr., «Byzantium, its Slavic Elements and their culture (sixth to ninth centuries)», *ΒυζΣύμμ* 16 (2003), σ. 63-

- WAGSTAFF, «Grand Magne» J. M. WAGSTAFF, «Further Observations on the Location of Grand Magne», *DOP* 45 (1991), σ. 141-148, εικ. 1-8
- WAGSTAFF, *Helos Plain* J. M. WAGSTAFF, *The development of rural settlements; A study of the Helos Plain in southern Greece*, Έιβιμπερι 1982
- WAGSTAFF, «Settlements» J. M. WAGSTAFF, «Settlements in the South-Central Peloponnisis, c. 1618», στο: F. W. Carter (επιμ.), *An Historical Geography of the Balkans*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη – Σαν Φραντσίσκο, 1977, σ. 197-238
- WALTER, «Ein Brief an Makarios» R. WALTER, «Ein Brief an Makarios, den Metropolit von Philadelpheia», *JÖB* 22 (1973), σ. 219-232
- WATERHOUSE – HOPE-SIMPSON, «Prehistoric Laconia» H. WATERHOUSE – R. HOPE-SIMPSON, «Prehistoric Laconia», *ABSA* 55 (1960), σ. 67-107, πίν. 15-24
- WEISSBROAD, «Hier liegt der Knecht Gottes...» U. WEISSBROAD, «Hier liegt der Knecht Gottes...» *Gräber in byzantinische Kirchen und ihr Dekor (11. Bis 15. Jahrhundert). Unter besonderer Berücksichtigung der Höhlenkirchen Kappadokiens*, Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 5, Βισμπάντεν 2003
- WEYL CARR, «Three illuminated chrysobulls» A. WEYL CARR, «Three illuminated chrysobulls of Andronikos II?», *Νέα Πώμη* 6 (2009), σ. 451-463, εικ. 1-2
- WILKSMAN, «Conflict and Cooperation» J. WILKSMAN, «Conflict and Cooperation: Campaigns on the Peloponnese in 1264», *ABF* 4 (2015), σ. 85-122
- WILKSMAN, «Conflict between the Angevins and the Byzantines» J. WILKSMAN, «The conflict between the Angevins and the Byzantines in Morea in 1267-1289. A late Byzantine endemic war», *ΒυζΣύμμ* 22 (2012), σ. 31-70
- WILKSMAN, «Prinitsa» J. WILKSMAN, «The battle of Prinitsa in 1263», *BZ* 105/1 (2012), σ. 167-198
- DE WIT, *Peloponnesus hodie Moreae Regnum* F. DE WIT, *Peloponnesus hodie Moreae Regnum distincte divisum, in omnes suas provincias, hodiernas atque veteres, cui et adiunguntur insulae Cefalonia, Zante, Cerigo et St. Maura*, Άμστερνταμ ca. 1680, <http://www.raremaps.com/gallery/enlarge/21340>
- WRIGHT, «The Kladas Affair» D. G. WRIGHT, «The Kladas Affair and diplomatic relations (1480-1485)», *SV* 67 (2013), σ. 157-182
- ZAKYTHINOS, *Despotat-Histoire* D. A. ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée. Histoire politique*, επιμ. Chr. Maltézou (έκδ. αναθεωρ. και επαυξ.), Variorum, Λονδίνο 1975²
- ZAKYTHINOS, *Despotat-Vie* D. A. ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée. Vie et institutions*, επιμ. Chr. Maltézou (έκδ. αναθεωρ. και επαυξ.), Variorum, Λονδίνο 1975²
- ZARINEBAF, «Soldiers into tax-farmers» F. ZARINEBAF, «Soldiers into tax-farmers and *raeaya* into sharecroppers: The Ottoman Morea in the Early Modern Period», στο: *The Southwestern Morea*, σ. 9-47

Εισαγωγή

Στο νοτιοδυτικό παρεκκλήσι του ναού της Οδηγήτριας (Αφεντικό) στον Αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά διατηρούνται αντιγραμμένοι οι τέσσερις χρυσόβουλλοι λόγοι που απολύουν ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος (1282-1328) και ο συναυτοκράτορας γιός του Μιχαήλ Θ' (1294-1320) υπέρ της μονής Βροντοχίου, του παλαιότερου μοναστηριακού συγκροτήματος από τα τέσσερα που ιδρύονται και λειτουργούν εντός των τειχών της καστροπολιτείας. Η έκδοσή τους μεταξύ των ετών 1314/1315-1322 τους καθιστά πολύτιμο αρχειακό υλικό όχι μόνο για την ίδρυση και την εδραίωση ενός από τα σημαντικότερα και ισχυρότερα ιερά καθιδρύματα της νεοσυσταθείσας επαρχίας του Μυζηθρά, αλλά και για την ιστορία και την τοπογραφία της βυζαντινής επαρχίας της Πελοποννήσου, η οποία κατά τους παλαιολόγειους χρόνους αναδεικνύεται σταδιακά στην πλέον δυναμικά αναπτυσσόμενη και ακμάζουσα περιφέρεια της φθίνουσας αυτοκρατορίας και μαζί με το όμορο φραγκικό πριγκιπάτο της Αχαΐας κατέχει κεντρικό ρόλο στα τεκταινόμενα του νοτιοβαλκανικού και αιγαιακού χώρου. Αναλογιζόμενοι μάλιστα το ευάριθμο των εγγράφων της αυτοκρατορικής και εκκλησιαστικής γραμματείας που σώζονται από τις τελευταίες δεκαετίες του 13ου και το α' μισό του 14ου αιώνα για την Πελοπόννησο, και τις σποραδικές, ελλιπείς ή αμφισβητούμενες και αναξιόπιστες σε κάποιες περιπτώσεις πληροφορίες των λοιπών πηγών για το χώρο² καθίσταται σαφές ότι η αξία των τεσσάρων χρυσοβούλλων είναι ανεκτίμητη, καθώς μέσα από αυτά παραδίδονται στοιχεία για τον υστεροβυζαντινό Μοριά που σε κανένα άλλο γραπτό τεκμήριο δεν εντοπίζονται.

² Στο ευάριθμο αρχειακό υλικό της βυζαντινής διοίκησης για την βυζαντινή επαρχία της Πελοποννήσου τη συγκεκριμένη περίοδο περιλαμβάνονται ένας χρυσόβουλλος λόγος υπέρ του Θεόδωρου Νομικόπουλου, μία πατριαρχική πράξη αναφερόμενη πιθανόν στη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων, προνομιακά πατριαρχικά και αυτοκρατορική έγγραφα υπέρ της μητρόπολης Μονεμβασίας και των Μονεμβασιωτών (αν και τα περισσότερα από αυτά σώζονται σε αντίγραφα, ενώ για πολλά έχουν εκφραστεί αμφιβολίες για τη γνησιότητά τους) κ.ά. Στοιχεία αντλούνται επίσης από τις συλλογές ανδεγαυικών, φλωρεντινών και βενετικών εγγράφων που εκδόθηκαν κατά τον 19ο και 20ο αιώνα από τους J.-A. Buchon, C. L. F. Tafel και G. M. Thomas, E. Gerland, Fr. Thiriet, J. Longnon και P. Topping, κ.ά. Χρήση του προαναφερόμενου υλικού γίνεται στην παρούσα εργασία. Ελάχιστες και συνήθως επιγραμματικές είναι οι αναφορές που γίνονται στα ιστοριογραφικά κείμενα του Γ. Παχυμέρη, του Ν. Γρηγορά, του Μ. Sanudo Torsello και του αυτοκράτορα Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού. Πληροφορίες παρέχονται επίσης μέσα από το *Περί της κήσεως της Μονεμβασίας* χρονικό, καθώς και από Βραχέα Χρονικά, γραπτές και εγχάρακτες επιγραφές και βιβλιογραφικά σημειώματα και ενθυμήσεις κωδίκων. Βέβαια η σημαντικότερη και πληρέστερη σε πληροφοριακό υλικό πηγή για την Πελοπόννησο των πρώιμων υστεροβυζαντινών χρόνων είναι το *Χρονικόν τοῦ Μορέως* στις τέσσερις παραλλαγές του, την ελληνική, τη γαλλική, την αραγωνική και την ιταλική, οι οποίες συχνά αλληλοσυμπληρώνονται με τα επιπλέον στοιχεία που παραδίδει η καθεμία από αυτές. Βέβαια η χρήση τους απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή και συνεξέταση με άλλες πηγές της εποχής, εάν είναι δυνατόν, λόγω ανακριβειών και αναχρονισμών που εμπεριέχουν.

Κατά την ενασχόληση μου με το συγκεκριμένο θέμα, αν και επιδιώκω να δώσω μια συνολική εικόνα του περιεχομένου των τεσσάρων εγγράφων και να αναλύσω τις επί μέρους πτυχές των θεμάτων που θίγουν, η έρευνά μου, ως απόρροια και της ιδιότητάς μου ως αρχαιολόγου, επικεντρώνεται κυρίως στην τοπογραφική ταύτιση των κτήσεων που απαριθμούνται στην ιδιοκτησία της μονής Βροντοχίου και βρίσκονται διασκορπισμένες σε μεγάλο τμήμα της Πελοποννήσου. Επιπλέον θίγονται θέματα που αφορούν στο γαιοκτητικό καθεστώς, όπως αυτό εφαρμόζεται στη νεοσυσταθείσα επαρχία του υστεροβυζαντινού Μοριά, με μια ιδιαίτερη αναφορά στην εφαρμογή ενός νέου θεσμικού πλαισίου το οποίο επιβάλλει η γειτνίασή των Βυζαντινών με τους Φράγκους του πριγκιπάτου της Αχαΐας και εισάγεται από τους τελευταίους με προέλευση από τα σταυροφορικά κρατίδια της Outremer. Μέσα από το σύνολο και τη διασπορά των κτήσεων αναδεικνύεται η θέση που κατέχει η μονή Βροντοχίου στην παλαιολόγεια Πελοπόννησο και ο ρόλος της στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική σκηνή της επαρχίας, όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα από τις πρωτοβουλίες και τις ενέργειες που αναλαμβάνει ο Ανδρόνικος Β' και καλείται να εφαρμόσει ο εκπρόσωπός του στον Μοριά Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος σε συνεργασία με την πολιτική και εκκλησιαστική ελίτ. Παράλληλα δίδονται στοιχεία για την ιστορία της Πελοποννήσου την περίοδο που μας ενδιαφέρει, τη διοικητική και κοινωνική οργάνωσή της απομακρυσμένης περιφέρειας και τη θέση που κατέχει η Εκκλησία ως οργανισμός που παράγει πολιτική μέσα σε αυτή.

Τα κείμενα των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων εκδίδουν πρώτοι στα τέλη του 19ου αιώνα ο Έλληνας φιλόλογος και ερευνητής Κωνσταντίνος Ζησίου³ και ο γάλλος βυζαντινολόγος Gabriel Millet⁴ το 1891 και το 1899 αντίστοιχα. Ο πρώτος στη δημοσίευσή του επιχειρεί και την ταύτιση κάποιων από τα τοπωνύμια που αναφέρονται στα έγγραφα, ενώ αποδίδει λανθασμένα το παλαιότερο από αυτά στον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο (αντί του Ανδρόνικου Β') και το αμέσως επόμενο στον Ανδρόνικο Β' (αντί του Μιχαήλ Θ'). Λάθη παρατηρούνται και στη μεταγραφή των κειμένων οφειλόμενα στις φθορές και απώλειες που είχαν υποστεί τα κείμενα, για τις οποίες όπως δηλώνει και ο ίδιος επικεντρώνοντας στο πρώτο χρυσόβουλλο: «εις πολλὰς ἀμφιβολίας περὶ τῆς ὀρθῆς ἀναγνώσεως καὶ εἰς ζητήσεις καὶ εἰκασίας ἐνέβαλέ με»⁵. Στην επανέκδοση που πραγματοποιεί το 1909⁶ προβαίνει στη μερική διόρθωση

³ Βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 459-487 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 43-71). Πιθανότατα της αυτοψίας του Ζησίου στο χώρο είχε προηγηθεί η επίσκεψη του διευθυντή του Χριστιανικού Αρχαιολογικού Μουσείου Γεωργίου Λαμπάκη, ο οποίος αναφέρει ότι είχε εντοπίσει τα χρυσόβουλλα κατά την επίσκεψή του στον Μυστρά στις 17 Ιουλίου 1887, βλ. ΛΑΜΠΑΚΙΣ, *Mémoire*, σ. 17.

⁴ Βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 100-118, πίν. XIV-XX.

⁵ Βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 482 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 66).

⁶ Βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 453-460, 541-556 [= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 72-94].

των παλαιότερων σφαλμάτων του λαμβάνοντας υπ' όψιν, όπως ο ίδιος αναφέρει, τις ορθότερες αναγνώσεις του Millet⁷. Η μεταγραφή του τελευταίου όντως παρουσιάζει ελάχιστα σφάλματα και δείχνει ότι έγινε με ιδιαίτερη προσοχή και επιμέλεια, οφειλόμενη ενδεχομένως και στη συχνότητα των επισκέψεών του στο μνημείο⁸. Έκτοτε καμία άλλη δημοσίευση των κειμένων δεν επιχειρήθηκε. Για τη διπλωματική έκδοση των τεσσάρων χρυσοβούλλων στην παρούσα εργασία συνδυάστηκε η επιτόπια παρατήρηση και ανάγνωσή τους με την προσεκτική μελέτη του φωτογραφικού υλικού που έχει παραχθεί μετά και την απαιτούμενη ηλεκτρονική επεξεργασία του, ώστε να αποδοθούν όσο το δυνατόν πληρέστερα τα εξίτηλα ή μερικώς φθαρμένα σημεία των εγγράφων. Κάποια από τα απολεσθέντα γράμματα, λέξεις ή χωρία έχουν συμπληρωθεί σύμφωνα με τα στοιχεία που παραδίδουν οι δύο προηγούμενες εκδόσεις τους (1899, 1909) με έμφαση στην πληρέστερη μεταγραφή του G. Millet, δεδομένου ότι πρόκειται για τμήματα της γραπτής επιφάνειας που διατηρούνταν στη θέση τους μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα.

Ως προς την τοπογραφική ταύτιση των καταγεγραμμένων στα τέσσερα χρυσόβουλλα κτήσεων έγινε χρήση ποικίλων παραμέτρων, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις εκφράζονται αποκλειστικά και μόνο υποθέσεις, για τις οποίες δεν έχει προκύψει μέχρι σήμερα η απαιτούμενη τεκμηρίωση (ανασκαφική έρευνα, επιγραφικές μαρτυρίες, αρχαιολογικό υλικό κ.ά.) προκειμένου να επιβεβαιωθούν. Για τον εντοπισμό τους έγινε κατά κύριο λόγο χρήση των τοπωνυμίων και αγιωνυμίων που παραδίδονται, οριοθετώντας αρχικά το χώρο εντός του οποίου προσδιορίζεται η χωροθέτησή τους και διερευνώντας στη συνέχεια ποια από αυτά είναι σε χρήση μέχρι σήμερα ή συνεχίζουν να είναι δόκιμα σε τοπικό επίπεδο παρά τις μετονομασίες που επέβαλαν πολιτικές του νεότερου ελληνικού κράτους. Βέβαια για πολλά από αυτά διαπιστώθηκε ότι είτε έχουν εξαφανιστεί και κατά συνέπεια δεν καθίσταται δυνατός ο εντοπισμός τους και μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπώνονται για την ταυτοποίησή τους, είτε απαντούν μόνο στις πηγές ή στη βιβλιογραφία με αποτέλεσμα η προτεινόμενη χωροθέτησή τους να μην είναι ακριβής και να καλύπτει μια ευρύτερη περιοχή. Ωστόσο για αρκετά τοπωνύμια και αγιωνύμια η

⁷ Βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Επιγραφαί» 1909, σ. 430 (υποσημ.) [= Ο ΙΔΙΟΣ, *Επιγραφαί* 1917, σ. 49 (υποσημ.)].

⁸ Ο Gabriel Millet βρίσκεται στην Ελλάδα από το 1891-1895 ως μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής των Αθηνών. Κατά το διάστημα αυτό, αλλά και στη συνέχεια πραγματοποιεί στο Μυστρά πέντε συνολικά επισκέψεις, κατά τα έτη 1894, 1895, 1896, 1898 και 1906, στο πλαίσιο της ενασχόλησής του με τη μελέτη των μνημείων της καστροπολιτείας. Ήδη από τις δύο πρώτες επισκέψεις του αντιγράφει, αποτυπώνει και φωτογραφίζει το σύνολο των επιγραφών του χώρου, δίνοντας έμφαση στα τέσσερα τοιχογραφημένα χρυσόβουλλα του νοτιοδυτικού παρεκκλησιού της Οδηγήτριας, βλ. Ν. ΣΙΩΜΚΟΣ, «Η συμβολή του G. Millet στη μελέτη των μνημείων του Μυστρά», στο: *Ζ' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Το Άγιον Όρος στα χρόνια της Απελευθέρωσης, Πρακτικά Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 23-25 Νοεμβρίου 2012)*, (επιμ. έκδ.) Ν. Τουτός, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 395-398 και σημ. 3, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

ταύτισή τους επιτυγχάνεται με μεγαλύτερη ασφάλεια με το συνδυασμό ποικίλων στοιχείων, όπως η επιβίωση αφιερώσεων βυζαντινών ναών σε υπό διερεύνηση θέσεις ίδιων με αυτών που απαντούν στα τέσσερα έγγραφα, το πληροφοριακό υλικό που παραδίδεται από διάφορες πηγές, καθώς και από παλαιούς χάρτες και πορτολάνους, η διατήρηση κάποιων μικροτοπωνυμίων στον ίδιο τύπο ή και σε παραλλαγές που παραπέμπουν στις αρχικές ονομασίες, οι περιγραφές των περιηγητών των μεταβυζαντινών χρόνων. Επίσης σημαντικές είναι οι μαρτυρίες των εντοπίων, είτε είναι γέροντες που διασώζουν μνήμες του παρελθόντος του τόπου τους, είτε ερασιτέχνες ιστοριοδίφες και αρχαιοδίφες με πολύ καλή γνώση του μνημειακού περιβάλλοντος και των παραδόσεων μιας περιοχής. Τέλος η μνημειακή τοπογραφία των υπό διερεύνηση τοποθεσιών και ο εντοπισμός επιφανειακών ενδείξεων ύπαρξης αρχαιοτήτων σε συνδυασμό με κάποιες από τις παραπάνω παραμέτρους προσφέρουν μια περαιτέρω τεκμηρίωση προς την κατεύθυνση της ορθότερης, κατά το δυνατόν, χωροθέτησης των διαφόρων κτήσεων, δεδομένου ότι πιστοποιούν την ανθρώπινη παρουσία και την εκκλησιαστική επιρροή σε έναν τόπο.

Για τα υπόλοιπα θέματα που εξετάζονται την παρούσα μελέτη γίνεται χρήση των πληροφοριών που αντλούνται από τις πηγές, κατά βάση όσων αναφέρονται στον πελοποννησιακό χώρο, αλλά και πολλών άλλων, δεδομένου ότι παραδίδονται στοιχεία (για οικονομία, διοίκηση, Εκκλησία, θεσμούς κ.ά.) που τυγχάνουν εφαρμογής για το σύνολο της αυτοκρατορίας του Βυζαντίου⁹. Επιπλέον εξαιρετικά χρήσιμα αποδεικνύονται τα πορίσματα της ιστορικής έρευνας για την Πελοπόννησο, όπως αυτή εξελίσσεται κατά τον 20ο και τον 21ο αιώνα μέχρι σήμερα με την συνεχώς ανανεωνόμενη βιβλιογραφία.

Η δομή της παρούσας εργασίας στόχο έχει να παραθέσει το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται τα τέσσερα χρυσόβουλλα, να διερευνήσει τους λόγους που επιβάλλουν τη μνημειακή τους απεικόνιση, να παρουσιάσει τα κείμενα των εγγράφων όσο το δυνατόν πληρέστερα παρά τις απώλειες και τις καταστροφές που έχουν υποστεί, να εντοπίσει γεωγραφικά τις θέσεις που καταγράφονται σε αυτά και τα στοιχεία που συνθέτουν το ιστορικό-μνημειακό τους περιβάλλον και τις καθιστούν αναπόσπαστο τμήμα της υστεροβυζαντινής Πελοποννήσου και να συνθέσει το εξαιρετικά προνομιακό καθεστώς στο οποίο εντάσσεται η μονή ενισχυμένο και από τους νέους θεσμούς που εισάγει στον Μοριά η συνύπαρξη των Βυζαντινών με τους Φράγκους.

⁹ Στον τομέα αυτό σημαντική είναι η συμβολή του δημοσιευμένου αρχαιολογικού υλικού του βυζαντινού διοικητικού μηχανισμού, του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, των μονών του Αγίου Όρους και της μονής Πάτμου, καθώς και άλλων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων. Επιπλέον τα στοιχεία που παραδίδουν πολλές αφηγηματικές πηγές για τη βυζαντινή Πελοπόννησο συντελούν στην πληρέστερη κατανόηση της ιστορικής πορείας και εξέλιξης του χώρου.

Συγκεκριμένα το ιστορικό περίγραμμα που εκτείνεται χρονικά από το 1262 και την ανάκτηση της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου από τους Βυζαντινούς μέχρι το 1349 και την ίδρυση του δεσποτάτου του Μορέως ακολουθεί η αναδρομή στην ιστορία της μονής Βροντοχίου και μια σύντομη περιγραφή των κτηρίων που συνθέτουν το μοναστηριακό συγκρότημα. Ξεχωριστό κεφάλαιο αφιερώνεται στο παρεκκλήσι της Οδηγήτριας όπου είναι αντιγραμμένοι οι τέσσερις χρυσόβουλλοι λόγοι, στο οποίο περιλαμβάνεται και η διπλωματική έκδοση των κειμένων. Τα τρία επόμενα αφιερώνονται στα τέσσερα αυτοκρατορικά έγγραφα, στα χρυσόβουλλα του 1314/1315 και 1318 που εξετάζονται από κοινού, στο χρυσόβουλλο του 1320 και στο χρυσόβουλλο του 1322. Στα συγκριμένα κεφάλαια η έρευνα εστιάζεται στην τοπογραφική ταύτιση των κτήσεων της μονής Βροντοχίου, με κάθε μία από αυτές να συνιστά μια ξεχωριστή ενότητα, και στο οικονομικό, αγροτικού χαρακτήρα κατά βάση, κεφάλαιο που τις συνθέτει και συνιστά πηγή πλούτου και ισχύος για το μυστηριώτικο μοναστήρι. Το σύνολο των προνομίων που εκχωρούνται στο ιερό καθίδρυμα συνιστά το επόμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας με ιδιαίτερη αναφορά στην υποδοχή νέων εξαρτημένων καλλιεργητών από τη μονή και στην εφαρμογή του θεσμού της συγκυριότητας στην Πελοπόννησο. Τέλος, ανακεφαλαιώνοντας παρουσιάζεται η θέση που προσδίδουν στη μονή Βροντοχίου σε οικονομικό, θεσμικό, πολιτικό, εκκλησιαστικό και κοινωνικό επίπεδο, η χωροθέτηση των κτήσεών της στην Πελοπόννησο και ο χαρακτήρας του συνόλου των εκχωρήσεων και ευμενών διατάξεων που της αποδίδονται, και ο πολυεπίπεδος ρόλος που καλείται να διαδραματίσει στα τεκταινόμενα της νεοπαγούς επαρχίας, ώστε να ισχυροποιηθεί η αυτοκρατορική εξουσία και να αποκτήσει την δυναμική που απαιτείται για να συμβάλλει και αυτή στην επιζητούμενη ανάκαμψη της αυτοκρατορίας .

1. Ιστορικό περίγραμμα (1262-1349)

Η ίδρυση της μονής της *ύπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Βροντοχίου* στον Μυστρά, η απόδοση και σταδιακή επέκταση της κτηματικής της περιουσίας στον Μοριά και η ενίσχυσή της με εκχωρήσεις προνομίων και ευνοϊκών ρυθμίσεων για το καθεστώς λειτουργίας της βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την ανάκτηση της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου από τους Βυζαντινούς και την επέκτασή τους στη λατινοκρατούμενη ενδοχώρα, με τις σχέσεις που αναπτύσσουν οι τελευταίοι με τους Φράγκους γείτονές τους στο πριγκιπάτο της Αχαΐας και με την ανάδειξη της νεόδμητης καστροπολιτείας του Μυζηθρά σε διοικητικό-στρατιωτικό και εν μέρει εκκλησιαστικό και οικονομικό κέντρο της νεοπαγούς επαρχίας της υπό αναδιοργάνωση αυτοκρατορίας.

Η νίκη το 1259 των αυτοκρατορικών δυνάμεων της Νίκαιας επί του συνασπισμού που συστήνεται από το δεσποτάτο της Ηπείρου, το βασίλειο της Σικελίας και το πριγκιπάτο της Αχαΐας στη μάχη της Πελαγονίας¹⁰ ανακόπτει ουσιαστικά τη φιλόδοξη πολιτική του Φράγκου πρίγκιπα του Μοριά Γουλιέλμου Β' de Villehardouin (1246-1278) για την ανάδειξη της ηγεμονίας του σε κυρίαρχη πολιτικά και στρατιωτικά δύναμη στο σύνολο του νοτιοελλαδικού χώρου¹¹ και σηματοδοτεί την έναρξη μιας παρακμάζουσας και σταδιακά συρρικνούμενης πορείας για τη φραγκική παρουσία στον Μοριά. Η αιχμαλωσία του Γουλιέλμου Β' και οι διαπραγματεύσεις για την απελευθέρωσή του θα καταλήξουν το 1262 στην παράδοση στους Βυζαντινούς τριών από τα σημαντικότερα κάστρα της Λακωνικής, της Μονεμβασίας, της *Μεγάλης Μαΐνης*¹² και του

¹⁰ Για τη μάχη της Πελαγονίας, βλ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οργάνωση και η τακτική*, σ. 80-87. J. WILKSMAN, «The campaign and battle of Pelagonia 1259», *Βυζάντιο* 17-18 (2009-2010), σ. 131-174, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹¹ Την περίοδο που προηγείται ο πρίγκιπας της Αχαΐας Γουλιέλμος Β' de Villehardouin αναδεικνύεται σε αδιαμφισβήτητο κυρίαρχο του φραγκοκρατούμενου νοτιοελλαδικού χώρου. Στο εσωτερικό της ηγεμονίας του θέτει υπό τον έλεγχό του και τις τελευταίες εστίες αντίστασης του ντόπιου πληθυσμού (Μονεμβασία, Τσακωνιά, Βάτικα, Σλάβοι Μηλιγκοί του Ταυγέτου, Μάνη) [βλ. παρακάτω «... εἰς τὸν Πασσαβᾶν (1)» και σημ. 829, 835, 839], ενώ στο πλαίσιο της εξωτερικής πολιτικής που ασκεί καθιστά υποτελείς του τον μεγάλο κύρη των Αθηνών, τον δούκα του Αρχιπελάγους, τους τριτημόριους βαρόνους της Εύβοιας και τον κόμη της Κεφαλονιάς, βλ. ΣΑΝΟΥΔΟΣ, σ. 124-125 (= SANUDO, σ. 116). LONGNON, *L'empire latin*, σ. 219-223. BON, *La Morée franque*, σ. 118-120. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 29-30.

¹² Για την ταύτιση της *Μεγάλης Μαΐνης* έχουν προταθεί από τους ερευνητές διάφορα κάστρα της Μάνης (Πόρτο Κάγιο, Τηγάνι, Άνω Πούλα, Κελεφά) με την Κελεφά να θεωρείται το πιθανότερο, βλ. KRISIS, «Zarnáta and Kelefa», σ. 313-316. WAGSTAFF, «Grand Magne», σ. 141-148. BURRIDGE, «The castle of Vardounia», σ. 22. AVRAMEA, «Le Magne byzantine», σ. 58-59. SEIFRIED, *The Mani Peninsula*, σ. 21, 521. Στις μόνες πηγές που καταγράφεται ως *Μεγάλη Μαΐνη* είναι το *ΓΧ*, § 317, 326, 502, και το *ΕΧ*, σ. 4330, 4425, 4662, ενώ στο *ΙΧ*, σ. 447, αναφέρεται ως *Brazzo de Maina*. Ως *Μαγνα* απαντά στο *ΑΧ*, § 297, 307, όπου με την ίδια ονομασία σημειώνεται και το κάστρο που ιδρύει ο Γουλιέλμος Β' de Villehardouin (βλ. ό.π., § 215). Ανάλογη είναι η μνεία της και στις υπόλοιπες πηγές της εποχής, βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 123 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 88), *Μαΐνην*. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 1, σ. 79-80, *τὴν περὶ τὰ Λεῦκτρα Μαΐνην, ἢ Ταυναρία πάλαι παρ' Ἑλλησιν ἄκρα ἐκαλεῖτο*. ΣΑΝΟΥΔΟΣ, σ. 114-115, 124-125 (= SANUDO, σ. 108, 116), *Mine*. Η ταύτιση του κάστρου που παραδίδει ο Φράγκος πρίγκιπας με την *Μεγάλη Μαΐνη* και όχι με την προγενέστερη *Μαΐνη* των Βυζαντινών είναι η πλέον

Μυζηθρᾶ¹³, τα οποία θα αποτελέσουν προγεφύρωμα για την εδραίωση της βυζαντινής παρουσίας και την επέκτασή της στον πελοποννησιακό χώρο.

Τα τρία κάστρα αναδεικνύονται για τους Βυζαντινούς μια σταθερή βάση για τη διεξαγωγή των πολεμικών τους επιχειρήσεων και ο βασικός πυρήνας της νέας επαρχίας της αυτοκρατορίας στην Πελοπόννησο. Εξέχουσα θέση μεταξύ τους λαμβάνει ο Μυζηθρᾶς, από όπου πολύ σύντομα οι βυζαντινές δυνάμεις επεκτείνουν την κυριαρχία τους σε ολόκληρη τη Λακωνία. Ως έδρα της διοίκησης ορίζεται αρχικά η Μονεμβασία, δεδομένου ότι συνιστά τη μοναδική οργανωμένη πολιτεία υπό βυζαντινή διοίκηση στην Πελοπόννησο, προσφέρει την απαιτούμενη ασφάλεια στους επαρχιακούς αξιωματούχους που φτάνουν από την Κωνσταντινούπολη, και το ακμαίο λιμάνι της βρίσκεται σε συνεχή επικοινωνία με την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Εκεί εγκαθίσταται ο πρώτος διοικητής των βυζαντινών κτήσεων του Μοριά φέροντας τον τίτλο της κεφαλής¹⁴. Πρόκειται για αξιωματούχο με στρατιωτικές και πολιτικές αρμοδιότητες¹⁵ και πιθανόν ενιαύσια αρχικά θητεία¹⁶. Πρώτη κεφαλή,

πιθανή, δεδομένου ότι συνιστά προσωπική κτήση του Γουλιέλμου Β΄ και η στρατηγική θέση που κατέχει επιτρέπει στον εκάστοτε επικυρίαρχό της τον έλεγχο του συνόλου της χερσονήσου της Μάνης. Για το κάστρο της Μαΐνης, βλ. παρακάτω σημ. 830.

¹³ Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Έλληνες της Νίκαιας το 1261 κάμπτε τις όποιες αντιρρήσεις προβάλλει ο Φράγκος πρίγκιπας κατά τις διαπραγματεύσεις για εδαφικές παραχωρήσεις και τον υποχρεώνει τελικά στην υπογραφή από κοινού με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η Παλαιολόγο της συνθήκης της Κωνσταντινούπολης το ίδιο έτος, βλ. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 228-230. BON, *La Morée franque*, σ. 122-125. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 15-25. Ο ιστορικός Παχυμέρης, στα τρία κάστρα που παραχώρησε ο Γουλιέλμος Β΄, την Μονεμβασία, τον Μυζηθρᾶ και τη Μαΐνη, προσθέτει ακόμα το φρούριο του Γερακίου και το θέμα της Κινστέρνας, βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 123 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 88), *Μονεμβασίαν Μαΐνην Ιεράκιον Μυζηθρᾶν ... καὶ ἅμα πᾶν τὸ περὶ τὴν Κινστέρναν θέμα* [στην περιοχή της Έξω (μεσσηνιακής) Μάνης]. Αντίθετα οι άλλες πηγές της εποχής αναφέρουν μόνο τα τρία τελευταία, βλ. βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 1, σ. 79-80. IX, σ. 447. ΓΧ, § 317. ΑΧ, § 297, το οποίο προσθέτει και την Κόρινθο, γεγονός που δεν επιβεβαιώνεται από καμία άλλη πηγή ή από τα ιστορικά γεγονότα που ακολουθούν. ΕΧ, στ. 4329-4332. ΣΑΝΟΥΔΟΣ, σ. 124-125 (= SANUDO, σ. 116). Το θέμα της Κινστέρνας, σύμφωνα με την AHRWEILER, *Byzance et la mer*, σ. 355 σημ. 2, αν και το διεκδικούσαν οι Βυζαντινοί στην πραγματικότητα δεν συμπεριελήφθη ποτέ στη συνθήκη.

¹⁴ Βλ. ΓΧ § 330, 341, 344. ΕΧ, στ. 4534-4535, 4546, 5080. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 61. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙΤΣ, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 132-133. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, σ. 187-188.

¹⁵ Ο όρος κεφαλή, αν και είναι σε χρήση ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο, δεν ενέχει πιθανότατα ακόμα την τεχνική σημασία που λαμβάνει στους παλαιολόγειους χρόνους. Σε αυτή την πρώιμη φάση δηλώνει τους ισχυρούς μεγαλογαιοκτήτες και άρχοντες, τις ηγετικές ομάδες ξένων χωρών και γενικότερα πρόσωπα που κατέχουν δύναμη και αρχηγικές θέσεις, βλ. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙΤΣ, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 117-118. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 65-67. Στον ΚΕΚΑΥΜΕΝΟ, *Στρατηγικόν*, Αθήνα 1996³, σ. 111, για την *υπερέχουσα κεφαλή* που απαντά γύρω στο 1000 με κάποια διοικητικά καθήκοντα, δεν είναι διακριτή τυχόν τεχνική χροιά. Επίσης, βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 67-68. Στον Ε. GERLAND, *Histoire de la noblesse crétoise au Moyen Age*, Παρίσι 1907, σ. 91, 97, εντοπίζεται μεταβυζαντινό αντίγραφο εγγράφου του τέλους του 12ου αιώνα όπου σημειώνεται *διοριζόμενόν μοι τοῦ διάγειν με εἰς κεφαλὴν τῆς περιβλέπτου νήσου Κρήτης* και υπογράφει ο *δούκας... καὶ κεφαλὴ τῆς νήσου Κρήτης Κωνσταντίνος δούκας καὶ μέγας ἑταιρειάρχης σὺν τῇ δουκικῇ ἐξουσίᾳ ἡμῶν γράψας*. Οι ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 68 σημ. 2, και Η. AHRWEILER, «L'administration militaire de la Crète byzantine», *Byz 31* (1961), σ. 227 σημ. 8, θεωρούν ότι πρόκειται για πλαστογραφία (για την παραχάραξη του εγγράφου, βλ. επίσης ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Η διανομή», σ. 199, σημ. 1). Μετά τα μέσα του 13ου αιώνα εμφανίζεται στις πηγές ως τίτλος αξιωματούχου με καθήκοντα ανάλογα με αυτά του δούκα, τον οποίο σταδιακά υποβαθμίζει για να τον εκτοπίσει εντελώς μετά τα

όπως αναφέρει το *Χρονικόν του Μορέως*, ορίζεται ένα ανώνυμο μέλος της οικογένειας των Καντακουζηνών, ο οποίος αναλαμβάνει καθήκοντα το 1262 ταυτόχρονα με την παράδοση στους Βυζαντινούς των κάστρων της Μονεμβασίας, του Μυζηθρά και της Μεγάλης Μαΐνης¹⁷. Ο

μέσα του 14ου αιώνα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις απαντούν επαρχιακοί αξιωματούχοι που προσφωνούνται και με τους δύο τίτλους (*δοῦξ καὶ κεφαλὴ τοῦ θέματος Θρακησίων, δοῦξ καὶ κεφαλὴ τῆς νήσου Λήμνος*), βλ. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙĆ, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 112-116. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ, *Η οργάνωση του στρατού*, σ. 39. Επίσης, βλ. ΔΙΟΜΗΔΗΣ, «Τὸ χρυσόβουλλον», σ. 196. NICOL, *Το Δεσποτάτο*, σ. 310. Για ὅλη την υστεροβυζαντινὴ περίοδο μέχρι την πτώση της αυτοκρατορίας στους Τούρκους *κεφαλὴ* ἢ *κεφαλατικέων* καλεῖται ὁ ἐκάστοτε κυβερνήτης μίας επαρχίας, τοῦ *κεφαλατικίου* ἢ τοῦ *κατεπανικίου*, στο πρόσωπο τοῦ οὐοίου συγκεντρώνονται ὅλες οἱ διοικητικὲς ἀρμοδιότητες, πολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς, καὶ πιθανόν καὶ δικαστικὲς. Οἱ αξιωματοῦχοι αὐτοὶ κατανέμονται σε δύο βαθμίδες ἀνάλογα με τὸ μέγεθος τῆς περιφέρειᾶς τους καὶ τὴν ἱεραρχικὴ τους ὑπαγωγή. Στὴν ἀνώτερη βαθμίδα ἀνήκουν οἱ κυβερνήτες τῶν επαρχιῶν στὶς οὐοίες χωρίζεται ἡ αυτοκρατορία καὶ απαντοῦν στὶς πηγές με τὸν τίτλο *καθολικὴ* ἢ *περιέχουσα κεφαλὴ* (ἢ *καθολικὴ καὶ περιέχουσα κεφαλὴ*, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς Πελοποννήσου) ἢ *καθολικῶς κεφαλατικέοντες*. Ἡ κατηγορία αὐτὴ τῶν αξιωματοῦχων παύει νὰ υφίσταται μετὰ τὸν 14ο αἰῶνα λόγω τῆς εδαφικῆς συρρίκνωσης που υφίσταται ἡ αυτοκρατορία καὶ τῆς τοποθέτησης στὶς εναπομείνουσες ευρύτερες διοικήσεις μελῶν τῆς αυτοκρατορικῆς οικογένειας. Στὴν ἀρμοδιότητά τους ὑπόκεινται οἱ *μερικῶς κεφαλατικέοντες* τῶν μικρότερων διοικητικῶν μονάδων οἱ οὐοίες συνιστοῦν μίᾳ επαρχία που σε πολλὲς περιπτώσεις δὲν ξεπερνᾶ τὰ ὅρια τῆς κτηματικῆς περιφέρειᾶς ἐνὸς κάστρου καὶ τῶν γύρωθε οικισμῶν, βλ. ΣΑΘΑΣ, *MB*, 6, σ. 642-643, *ἔνταγμα κεφαλατικίου* τὸ οὐοίο συνιστᾶ τὸ διορισμὸ τῶν *μερικῶς κεφαλατικέοντων*. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 62, 68-71. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙĆ, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 118-126, 128-126. Μ. ΒΑΤΟΥΣΙΣ, «Megala Allagia and Tzaousios: Aspects of Provincial Military Organization in Late Byzantine», *REB* 47 (1989), σ. 193-195, 197-198, 199, 200, 202, 206, ὅπου οἱ ἀναφορές του στὴν κεφαλὴ φαίνεται ὅτι ἀφοροῦν τὶς κατώτερες διοικητικὲς βαθμίδες. *ODB*, 2, λήμμα *kephale*, σ. 1122. Κ.-Ρ. ΜΑΤΣΗΚΕ, «Notes on the economic establishment and social order of the late byzantine *kephalai*», *BF* 19 (1993), σ. 139-143. ΚΥΡΙΤΣΗΣ, «Κράτος καὶ ἀριστοκρατία», σ. 187, 191. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ, *Η οργάνωση του στρατού*, σ. 59, 192, 194, 211, 223, 232, 235, 247. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, σ. 144-151. Επίσης, βλ. ΟΣΤΡΟΓΟΡΣΚΙ, *Féodalité*, σ. 181-185. Λίγο πριν τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα ὁ Μιχαὴλ Μονομάχος ἀπαντᾶ στὶς πηγές ὡς ὁ *πανσέβαστος ἐπαρχος* καὶ ἡ *περιέχουσα κεφαλὴ* τῆς Θεσσαλίας, βλ. Ι. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ, «Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων», *ΕΕΒΣ* 1 (1924), σ. 156-159, 161-164. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, «Acta Stagorum», σ. 55-56, 59 στ. 3-4, 62 στ. 1-2. Στὴν ἐλληνικὴ παραλλαγή τοῦ *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως* ἡ χρῆση τοῦ ὀρου κεφαλὴ φαίνεται ὅτι δὲν ἐνέχει πάντα τεχνικὴ σημασία, βλ. *ΕΧ*, στ. 219 [ὅπου παροτρύνεται ὁ Βονιφάτιος ὁ Μομφερατικὸς νὰ ὀρίσει τὸν Γοδεφρείδο (Α΄) de Villehardouin *διὰ κεφαλὴν καὶ ὀριστὴν εἰς ὄλα τὰ φουσσᾶτα*], 4554-4558, 4617 (ὅπου ὁ Μιχαὴλ Η΄ ὀρίζει τὸν παρακοιμώμενο Μακρηνὸ *κεφαλὴν* τῶν πρώτων στρατευμάτων που στέλνει στὴν Πελοπόννησο).

¹⁶ Τὴν πληροφορία γιᾳ ἐνιαύσια θητεία τῆς κεφαλῆς παρέχει τὸ *ΕΧ*, στ. 8693-94, σύμφωνα με τὸ οὐοίο *καθὼς ἐνὶ τὸ σύνηθες καὶ κάμνει ὁ βασιλέας καὶ πᾶσα χρόνον κεφαλὴν ἀλλάσσει τὸν Μορέαν*. Επίσης, βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 65. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙĆ, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 126. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, σ. 188. Βέβαια ἡ χρονικὴ κανονικότητα στὴν ἐναλλαγὴ τῶν κεφαλῶν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐφαρμόζεται με ἀυστηρότητα καὶ πιθανότατα ἡ θητεία τους καθορίζεται καὶ ἀπὸ ἄλλους παράγοντες ἢ ἀνάγκες που προκύπτουν σε κάθε επαρχιακὴ διοίκηση. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὸ πληροφοριακὸ ὑλικὸ τῶν πηγῶν, ἀν καὶ δὲν παρέχονται ἀκριβῆ στοιχεῖα, φαίνεται ὅτι ἡ θητεία τῶν κεφαλῶν κατὰ τους πρώιμους παλαιολόγειους χρόνους, ἀν καὶ βραχεῖα, ἐκτείνεται συχνὰ πέρα τοῦ ἐνὸς ἢ τῶν δύο ἐτῶν καὶ σε κάποιες περιπτώσεις τὸ ἴδιο πρόσωπο ἐναλλάσσεται με τὶς ἴδιες ἀρμοδιότητες σε διάφορες περιοχὲς τῆς αυτοκρατορίας ἢ ἐπιστρέφει ξανά στὴ θέση που κατεῖχε σε προηγούμενη φάση, βλ. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙĆ, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 126-128. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η πόλη του Μυστρά*, σ. 218 σημ. 873.

¹⁷ Βλ. *ΑΧ* § 335 (ὅπου ἀναφέρεται ὅτι πρόκειται γιᾳ τὸν παπποῦ τοῦ αυτοκράτορα Καντακουζηνοῦ, πρβλ. FAILLER, «Chronologie», σ. 97-99), 341-344. *ΓΧ* § 336, 338¹, 341-344. *ΕΧ*, στ. 4534-4535, 4635-4636, 5014, 5059-5083. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 32-33, 38-39. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 60, 61-62, 324-325. NICOL, *Kantakouzenos*, ἀρ. 12 σ. 11-14. *PLP*, 5, ἀρ. 10953. Ο ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 61 σημ. 2, θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιᾳ τὸν Μιχαὴλ Καντακουζηνό. Επίσης, βλ. *ΓΧ* § 330 σημ. 2. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 324-325. Γιᾳ τὸν τελευταῖο ἀναφέρει ὁ Παχυμέρης ὅτι συνόδευσε τὸ 1264 τὸν Ἰωάννη Παλαιολόγο, ἀδελφὸ τοῦ Μιχαὴλ Η΄, στὴν ἐκστρατεία τοῦ στὴν

Καντακουζηνός υπήρξε, σύμφωνα με το *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ένας από τους αξιολογότερους στρατιωτικούς ηγέτες των Βυζαντινών στις μάχες που δόθηκαν κατά των Φράγκων¹⁸. Η απώλειά του την Άνοιξη του 1264, κατά τη διάρκεια της μάχης του Αγίου Νικολάου του Μεσίσκλη στα Σεργιανά, ανατολικά της Ανδραβίδας στην Ηλεία, αποτελεί βαρύ πλήγμα για το βυζαντινό στρατόπεδο.

Ο Γουλιέλμος Β', παρά τους όρκους φιλίας και υποταγής που έχει δώσει στον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο, με την επάνοδό του στον Μοριά αποδύεται σε νέες στρατιωτικές επιχειρήσεις με σκοπό την επανάκτηση των χαμένων κάστρων του¹⁹. Ο αυτοκράτορας, άμεσα ανταποκρινόμενος στη νέα πρόκληση, μέσα στο 1262 στέλνει στρατό στις νεοαποκτηθείσες βυζαντινές κτήσεις με επικεφαλής τον παρακοιμώμενο Μακρηνό αποσκοπώντας αρχικά στην εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στην νοτιοανατολική Πελοπόννησο²⁰. Οι Βυζαντινοί αμέσως ισχυροποιούν την παρουσία τους στην περιοχή εξασφαλίζοντας την υποστήριξη των ανυπότακτων πληθυσμών των Βατίκων, του Δραγαλεβού²¹, της Τσακωνιάς, του δρόγγου των Μηλιγγών και της περιοχής της

¹⁸ Ήπειρο κατά του δεσπότη Μιχαήλ Β', βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 273 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 205). Δεδομένου ότι την ίδια περίοδο (1263) ο ανώνυμος Καντακουζηνός καλείται να συνδράμει τον άλλο αδελφό του αυτοκράτορα, τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο (βλ. *ΕΧ*, στ. 4635), ο Ζακυθινός θεωρεί πιθανό ο Βυζαντινός ιστορικός από λάθος να τοποθετεί τον Μιχαήλ στην Ήπειρο αντί για την Πελοπόννησο. Επίσης, βλ. NICOL, *Kantakouzenos*, αρ. 12 σ. 13-14. Η ταύτιση δεν είναι πειστική, δεδομένου ότι ο Παχυμέρης παρακολουθεί από κοντά τα τεκταινόμενα στην πρωτεύουσα και δίνει την επιπλέον πληροφορία ότι αργότερα ο Μιχαήλ Καντακουζηνός έλαβε τον τίτλο του μεγάλου κοντόσταβλου, βλ. FAILLER, «Chronologie», σ. 97. Επιπλέον η ελληνική παραλλαγή του *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* (βλ. *ΕΧ*, στ. 4534-4535), αν και εμπεριέχει ανακρίβειες, παρουσιάζει ήδη εγκατεστημένο στη Μονεμβασία τον ανώνυμο Καντακουζηνό. Ενδεχομένως ο τελευταίος ως κεφαλή της Πελοποννήσου υποδέχεται τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο στην Μονεμβασία και εν συνεχεία τον συνοδεύει στην εκστρατεία του και για το λόγο αυτό λείπει η μνεία του από τον Παχυμέρη. Βέβαια το *ΑΧ* § 335, αναφέρει έναν ανώνυμο διοικητή της Πελοποννήσου και επισημαίνει ότι ο Καντακουζηνός εστάλη μετά το θάνατο αυτού μαζί με τον αδελφό του αυτοκράτορα. Ο FAILLER, «Chronologie», σ. 96-99, λόγω των ανακρίβειών και συγχύσεων που παρατηρούνται στο *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* θέτει σε αμφισβήτηση τη θέση του διοικητή, ακόμα και την παρουσία του Καντακουζηνού στην Πελοπόννησο τη συγκεκριμένη περίοδο.

¹⁸ Βλ. *ΑΧ* § 341. *ΓΧ* § 344. *ΕΧ*, στ. 4635-4636, 5014, 5060.

¹⁹ Ο Γουλιέλμος Β' αμέσως μετά την απελευθέρωσή του καταφέρνει να εξασφαλίσει τη συμμαχία των Βενετών και την υποστήριξη του Πάπα ο οποίος τον απαλλάσσει από τον όρκο του προς τον αυτοκράτορα, προκειμένου να επιτεθεί στους Βυζαντινούς και να ανακτήσει τα χαμένα εδάφη του. Ως προς τη στάση που τηρεί η Βενετική δημοκρατία υπέρ των Φράγκων σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η υπογραφή της συνθήκης του Νυμφαίου (13 Μαρτίου 1261) ανάμεσα στη Βυζαντινή αυτοκρατορία και το κράτος της Γένουας, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 126-129. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat- Histoire*, σ. 27-32. WILKSMAN, «Conflict and Cooperation», 89-90.

²⁰ Ο ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 275 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 207), υποστηρίζει ότι ο Μακρηνός ταξίδεψε στον Μοριά μαζί με τον σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο και τον μεγάλο δομέστικο Αλέξιο Φιλή. Αντίθετα το *ΓΧ*, § 331-333, 336, και το *ΕΧ*, στ. 4553-4593, 4618-4628, αναφέρουν ότι η αποστολή του παρακοιμώμενου Μακρηνού προηγείται αυτής του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και δίνουν λεπτομερή στοιχεία για τη δράση του στην Λακωνία. Η άφιξη του σεβαστοκράτορα βρίσκεται τον Μακρηνό να πολιορκεί τη Λακεδαίμονια. Επίσης, βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 62, ο οποίος θεωρεί ότι ήταν μέλος της πρώτης αποστολής Βυζαντινών αξιωματούχων στον Μοριά με επικεφαλής τον Καντακουζηνό. WILKSMAN, «Prinitsa», σ. 174-176, 178. Για τον Μακρηνό, βλ. *PLP*, 7, αρ. 16358.

²¹ Βλ. παρακάτω σημ. 879.

Κινστέρνας²². Προς όλους αυτούς παραχωρούνται προνόμια προκειμένου να αναγνωρίσουν την επικυριαρχία του αυτοκράτορα και να επανδρώσουν τα στρατεύματα και το στόλο που έχει σταλεί στην Πελοπόννησο²³. Πιθανότατα κατά το διάστημα αυτό οι βυζαντινές δυνάμεις επεκτείνουν την κυριαρχία τους και στα φραγκικά κάστρα του Γερακίου²⁴ και του Πασσαβά²⁵. Παράλληλα αναλαμβάνει δράση στις ακτές της Πελοποννήσου και τα νησιά του Αιγαίου ο αυτοκρατορικός στόλος υπό την αρχηγεία του πρωτοστράτορα Αλέξιου Φιλανθρωπηνού²⁶. Τον επόμενο χρόνο, το 1263, αποβιβάζεται στην Μονεμβασιά ο σεβαστοκράτορας Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, αδελφός του αυτοκράτορα, ως επικεφαλής νέων στρατευμάτων, προκειμένου να ηγηθεί της εκστρατείας κατά του πριγκιπάτου της Αχαΐας²⁷. Θα

²² Το θέμα της Κινστέρνας εντοπίζεται στα δυτικά παράλια της Έξω (μεσσηνιακής) Μάνης, βλ. Ν. ΝΙΚΟΛΟΥΔΙΣ, «The "theme of Kinsterna"», στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Η Πελοπόννησος στον ύστερο μεσαίωνα. Ρήξεις και συνέχειες με το Βυζάντιο και τη Δόση*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 27-37.

²³ Βλ. ΓΧ § 330, 332, 333, 336. ΕΧ, στ. 4531-4533, 4571-4580, 4586-4593, 4618-4624. AHRWEILER, *Byzance et la mer*, σ. 354-355. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 34. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 121. WILKSMAN, «Prinita», σ. 174. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, «Ο ρόλος τῶν αυτοκρατορικῶν δωρεῶν», σ. 209-210.

²⁴ Ενδεικτικά για το βυζαντινό Γεράκι, βλ. Α. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Άνασκαφή ἐν Γερακίῳ», ΠΑΕ 1937, ἐν Ἀθήναις 1938, σ. 108-114. ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, «Αἱ διακοσμήσεις τῶν τρούλλων τῆς Εὐαγγελιστρίας καὶ τοῦ Ἁγίου Σώζοντος Γερακίου», ΑΕ 1971, Χρονικά, σ. 1-6. Α. ΓΚΙΑΟΥΡΗ, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου κοντὰ στὸ Γεράκι», ΑΔ 32 (1977), Μελέται, σ. 91-115. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ – ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι*. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τοῦ Γερακίου*, σ. 131-274. ΣΙΜΑΤΟΥ – ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Παρατηρήσεις», σ. 67-88. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι*. Α. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, «Το γλυπτό "προσκυνητῆρι" στο ναὸ του Ἁγίου Γεωργίου του κάστρου στο Γεράκι», ΔΧΑΕ 25 (2004), σ. 111-126. ΤΖ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Τοιχογραφίες του 15ου αἰῶνα στο κάστρο Γερακίου Λακωνίας*, διδακτορική διατριβή, Ε.Κ.Π.Α., Ἀθήνα 2007, www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/20783. Ε. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Ὁργάνωση, βελτίωση τῆς επισκευσιμότητας του αρχαιολογικοῦ χώρου Γερακίου καὶ συντήρηση μνημείων*, Σπάρτη 2015. Επίσης, βλ. παρακάτω σημ. 838.

²⁵ Για το κάστρο του Πασσαβά και την ιστορία του, βλ. παρακάτω σχετικό κεφάλαιο.

²⁶ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 270-271, σ. 272-273, 276-277 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 204-205, 206, 209). AHRWEILER, *Byzance et la mer*, σ. 356-363, η οποία ταυτίζει τον πρωτοστράτορα Αλέξιο Φιλανθρωπινό με τον ομώνυμο ανιψιό του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. BON, *La Morée franque*, σ. 130. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 31, 33. FAILLER, «Chronologie», σ. 101-102, ο οποίος τοποθετεί τις ναυτικές επιχειρήσεις του βυζαντινού στόλου στην περίοδο 1262-1263. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η ὁργάνωση καὶ ἡ τακτική*, σ. 94. Για τον Αλέξιο Φιλανθρωπινό, βλ. PLP, 12, αρ. 29751.

²⁷ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 275 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 207-208). ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 1, σ. 80. BON, *La Morée franque*, σ. 129-130, 133-135 (για τη χρονολόγηση των γεγονότων που ακολούθησαν μέχρι το 1265). ΓΕΑΝΑΚΟΠΛΟΣ, *Michael Palaeologus*, σ. 158. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 33-35. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 60. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, σ. 49. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Ἡ προέλευση καὶ ὁ ρόλος», σ. 168-170, 173. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀνδρόνικος Β΄*, σ. 187. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η ὁργάνωση καὶ ἡ τακτική*, σ. 94-95. Επίσης, βλ. FAILLER, «Chronologie», σ. 93-101, 103, ο οποίος τοποθετεί τις στρατιωτικές επιχειρήσεις των Βυζαντινῶν στην Πελοπόννησο τη διετία 1262-1263. Ο σεβαστοκράτορας Κωνσταντίνος αναχωρεῖ για την Κωνσταντινούπολη την ἀνοίξη του 1264 μετὰ την ἴττα των στρατευμάτων του στη μάχη τῆς Πρινίτσας καὶ λίγο ἀργότερα, πιθανόν πριν το 1270 σύμφωνα με βενετικά ἔγγραφα, φαίνεται ὅτι επιστρέφει στον Μοριά, βλ. TAFEL – THOMAS, *Urkunden*, 3, σ. 170-171, 231, 232, 254-255, ὅπου βενετικές πηγές αναφέρονται σε ἀνώνυμο σεβαστοκράτορα που βρίσκεται στην Πελοπόννησο την περίοδο αὐτή. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 43. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 60 σημ. 5. WILKSMAN, «Conflict between the Angevins and the Byzantines», σ. 42. Την παρουσία του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στην Πελοπόννησο μνημονεύει καὶ ἡ κτητορική ἐπιγραφή του ναοῦ των Ἁγίων Θεοδώρων στην Καφιόνα τῆς Μάνης: «... ἡγεμονεύοντος τῆς [Πολιπο]νίσου Κωνσταντ[ί]νου [σε]βα[στοκ]ρα[τ]τορος», το πλήρες κείμενο τῆς ὁποίας εἶχε ἀντιγράψει ὁ καθηγητὴς Δρανδάκης το 1958 ἀπὸ το ὑπερκείμενο στρώμα τοιχογράφησης

παραμένει στην Πελοπόννησο μέχρι την άνοιξη του 1264 και μετά την αναχώρησή του επικεφαλής του βυζαντινού στρατού τίθενται ο μέγας δομέστικος Αλέξιος Φιλής²⁸ και ο παρακοιμώμενος Μακρηνός. Στις μάχες που ακολουθούν στο εσωτερικό της φραγκικής επικράτειας οι δυνάμεις του Γουλιέλμου Β' de Villehardouin επιφέρουν σοβαρές ήττες στα αυτοκρατορικά στρατεύματα. Οι Φράγκοι αναδεικνύονται νικητές στις μάχες της Πρινίτσας κοντά στην Ολυμπία το 1263²⁹, του Αγίου Νικολάου του Μεσίσκλη στα Σεργιανά, ανατολικά της Ανδραβίδας, την άνοιξη του 1264³⁰ και του Μακρυπλαγίου στη βόρεια Μεσσηνία λίγο αργότερα³¹.

Αμέσως μετά τη μεγάλη νίκη του στο Μακρυπλάγι ο Γουλιέλμος Β' επιχειρεί να ανακαταλάβει τον Μυστρά. Τα φραγκικά στρατεύματα με επικεφαλής τον Ανσελίν de Toucy και τον Ιωάννη de Catavas φτάνοντας στη Λακωνία βρίσκουν τη Λακεδαιμονία εγκαταλελειμμένη από τον πληθυσμό της ο οποίος έχει αναζητήσει καταφύγιο στο πλησιόχωρο κάστρο. Σύμφωνα με το *Χρονικόν του Μορέως* εγκαθιστούν στην πόλη νέους κατοίκους προκειμένου να την ξανακτίσουν και μετά από μια αποτυχημένη επίθεση εναντίον του Μυστρά λεηλατούν τις περιοχές του Έλους, των Βατίκων και της Μονεμβασίας και αποσύρονται πίσω στο πριγκιπάτο³². Η προσπάθεια ανασύστασης της πόλης της Λακεδαιμονίας από τους δυτικούς δεν φαίνεται να έχει επιτυχία³³. Η ασφάλεια που

(κατεστραμμένο σήμερα), βλ. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-VERTI, *Dedicatory Inscriptions*, σ. 66-67, εικ. 30-33. FOSKOLOU, «In the Reign of the Emperor of Rome», σ. 456. Σύμφωνα με το κείμενο της επιγραφής εμφανίζεται με καθήκοντα διοικητή της Πελοποννήσου, γεγονός που καθιστά πιθανή την τοποθέτησή του για μικρό χρονικό διάστημα ως *κεφαλής* της επαρχίας. Για το σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, βλ. *PLP*, 9, αρ. 21498. Επίσης, βλ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, «Lead seals and minor objects», σ. 774-776.

²⁸ Για τον Αλέξιο Φιλή, βλ. *PLP*, 12, αρ. 29809.

²⁹ Βλ. παρακάτω σημ. 996.

³⁰ Βλ. *ΑΧ*, § 339-344. *ΓΧ* § 339-344. *ΕΧ*, στ. 5046-5083. BON, *La Morée franque*, σ. 131. GEANAKOPOLOS, *Michael Palaeologus*, σ. 171, 173. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 38-39. FAILLER, «Chronologie», σ. 95, ο οποίος τοποθετεί τη μάχη στα Σεργιανά το 1263. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οργάνωση και η τακτική*, σ. 98. WILKSMAN, «Conflict and Cooperation», σ. 92-102. Στη μάχη αυτή βρήκε τραγικό θάνατο ο διορισμένος ως *κεφαλή* της Πελοποννήσου άρχοντας Καντακουζηνός.

³¹ Στη μάχη του Μακρυπλαγίου συνελήφθησαν αιχμάλωτοι οι επικεφαλής των βυζαντινών στρατευμάτων, ο παρακοιμώμενος Μακρηνός, ο μέγας δομέστικος Αλέξιος Φιλής και ο Αλέξιος Καβαλλάριος. Για τη μάχη του Μακρυπλαγίου, βλ. *ΑΧ*, § 366-372. *ΓΧ*, § 364-378. *ΕΧ*, στ. 5324-5465. GEANAKOPOLOS, *Michael Palaeologus*, σ. 174. BON, *La Morée franque*, σ. 131-132. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 40-41. FAILLER, «Chronologie», σ. 95, ο οποίος χρονολογεί τη μάχη στο Μακρυπλάγι το 1263. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Η προέλευση και ο ρόλος», σ. 179-182. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οργάνωση και η τακτική*, σ. 99-100, ο οποίος επίσης τοποθετεί τη μάχη στο Μακρυπλάγι στο έτος 1263. *ΑΒΠ*, σ. 240-242. WILKSMAN, «Conflict and Cooperation», σ. 105-110, 115-116. Αναφορά στην ήττα των Βυζαντινών και την αιχμαλωσία των δύο πρώτων κάνει και ο ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 275-277 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 207-208).

³² Βλ. *ΓΧ*, § 385-389. *ΕΧ*, στ. 5591-5639. GEANAKOPOLOS, *Michael Palaeologus*, σ. 174-175. BON, *La Morée franque*, σ. 132. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 40-41. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οργάνωση και η τακτική*, σ. 101. Το *ΓΧ*, § 386, αναφέρει εσφαλμένα επικεφαλής των φραγκικών στρατευμάτων τον Ιωάννη de Saint-Omer. Πρόκειται για αναχρονισμό, διότι η εμπλοκή του συγκεκριμένου με τα θέματα του πριγκιπάτου τοποθετείται μετά το γάμο του με τη Μαργαρίτα de Nully, βλ. *ΕΧ*, στ. 7370-7378. WILKSMAN, «Prinitisa», σ. 176. Ο ΙΔΙΟΣ, «Conflict and Cooperation», σ. 108.

³³ Η Λακεδαιμονία, αν και εγκαταλείπεται από το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της, κατά πάσα πιθανότητα παραμένει ένας ενεργός οικισμός καθόλη την υστεροβυζαντινή περίοδο σύμφωνα με τα

προσφέρει ο φυσικά οχυρός λόφος του Μυζηθρά και η παρουσία βυζαντινής φρουράς στο κάστρο συνιστούν τις προϋποθέσεις για να καταστεί πόλος έλξης για τον πληθυσμό της μεσαιωνικής Σπάρτης, ενώ σύντομα θα αναδειχθεί στο νέο διοικητικό κέντρο της βυζαντινής Πελοποννήσου.

Οι καταστροφικές συνέπειες του πολέμου για την ύπαιθρο χώρα του πριγκιπάτου της Αχαΐας και οι ήττες που είχαν υποστεί οι Βυζαντινοί υποχρεώνουν τις δύο παρατάξεις να διακόψουν τις εχθροπραξίες και να αρχίσουν διαπραγματεύσεις μεταξύ τους, τις οποίες ανακόπτει η ανάρρηση στο θρόνο της Σικελίας του Καρόλου Α' d'Ανζου (1266-1285) και η υπογραφή της συνθήκης του Viterbo (24 και 27 Μαΐου 1267), βάσει της οποίας οι Ανδεγαυοί της Ιταλίας ορίζονται επικυρίαρχοι και κληρονόμοι της φραγκικής ηγεμονίας του Μοριά μετά το θάνατο του Γουλιέλμου Β'³⁴.

Μετά την εδραίωση της κυριαρχίας της και παρά τις ήττες που υπέστη, η Βυζαντινή αυτοκρατορία καθίσταται η σοβαρότερη απειλή για την ασφάλεια και την ακεραιότητα του πριγκιπάτου. Η νεοσύστατη βυζαντινή επαρχία της Πελοποννήσου το 1264, μετά τη λήξη των εχθροπραξιών και έχοντας προσεταιριστεί του ντόπιους πληθυσμούς των ορεινών όγκων του Ταυγέτου και του Πάρνωννα, εκτείνεται εδαφικά σε όλη τη νοτιοανατολική Πελοπόννησο, από το Ταίναρο και τον Μαλέα μέχρι τα σλαβικά χωριά ανατολικά της Καλαμάτας³⁵, τους ορεινούς

ανασκαφικά δεδομένα, πρβλ. J. BAKER, «A coinage for late Byzantine Morea under Manuel II Palaiologos (1391-1425)», *RN* 162 (2006), σ. 395-416. Επίσης συνεχίζεται η λειτουργία της μονής του Οσίου Νίκωνος, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα, η οποία διατηρεί το χαρακτήρα της ως προσκυνηματικός τόπος για τον ορθόδοξο πληθυσμό της νότιας Πελοποννήσου, βλ. παρακάτω σημ. 284.

³⁴ Οι αρχικές διαπραγματεύσεις μεταξύ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και Γουλιέλμου Β' de Villehardouin περιλαμβάνουν το γάμο των διαδόχων τους, του γιου του πρώτου, Ανδρόνικου (Β'), και της κόρης του δεύτερου, Ισαβέλλας, χωρίς, ωστόσο, να καταλήξουν σε συμφωνία εξαιτίας και της αρνητικής στάσης που κρατούν οι Φράγκοι βαρόνοι της Πελοποννήσου. Με την υπογραφή της συνθήκης του Viterbo το 1267, ανάμεσα στον Γουλιέλμο Β' και τον Κάρολο Α' της Σικελίας, η Ισαβέλλα λαμβάνει ως σύζυγο το γιο του τελευταίου, Φίλιππο του Τάραντα, και συμφωνείται η οριστική παραχώρηση του πριγκιπάτου της Αχαΐας στον ανδεγαυικό οίκο, μετά το θάνατο του πατέρα της, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 136-138. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat- Histoire*, σ. 44-48. LOCK, *Οι Φράγκοι*, σ. 151-155. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 31-32. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 53-54. WILKSMAN, «Conflict and Cooperation», σ. 113-114. WILKSMAN, «Conflict between the Angevins and the Byzantines», σ. 34-35.

³⁵ Οι Σλάβοι Μηλιγκοί του Ταυγέτου, αν και αρχικά υποστηρίζουν τη βυζαντινή παρουσία στην περιοχή, δεν διστάζουν στη συνέχεια με εδαφικά ανταλλάγματα να ταχθούν στο πλευρό των Φράγκων. Το 1296 ο Σλάβος άρχοντας της Κινστέρνας Σπανής με αντάλλαγμα δύο χωριά στην καστελλανία της Καλαμάτας συμμαχεί με την πριγκίπισσα Ισαβέλλα de Villehardouin και της αποστέλλει στρατιώτες για να μετάρσχουν στην πολιορκία του κάστρου του Αγίου Γεωργίου των Σκορτών που στασιαστές Σκορτινοί είχαν παραδώσει στους Βυζαντινούς, βλ. *ΓΧ*, § 823-824. MILLER, *Φραγκοκρατία* σ. 241. Όταν το 1292 ή το 1293 οι Σλάβοι της Γιάννιτσας (σημ. Ελαιοχώριον, βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό των οίκισμών*, σ. 146 αρ. 1106) του Ταυγέτου καταλαμβάνουν την Καλαμάτα η κεφαλή του Μυστρά απαντά στη φραγκική αντιπροσωπεία ότι δεν μπορεί να παρέμβει γιατί δεν έχει αρμοδιότητα επάνω τους, βλ. *ΓΧ*, § 693-745. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 271-272. BON, *La Morée franque*, σ. 168, 409, 438. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat- Histoire*, σ. 62-63. Αργότερα, το 1336, στη φεουδαρχική περιουσία που εκχωρείται από τον πρίγκιπα της Αχαΐας Ροβέρτο του Τάραντα (1332-1364) και την μητέρα και κηδεμόνα του Αικατερίνη de Valois (1332-1346), τιτουλάρια αυτοκράτειρα της Κωνσταντινούπολης,

όγκους και τις κομβικές οδικές αρτηρίες στην περιοχή του Χελμού³⁶, στα σύνορα Αρκαδίας και Λακωνίας, και την περιοχή του κάστρου του Αστρους-Estella στην Κυνουρία³⁷ (χάρτ. 1).

Το 1270 και ενώ ο Γουλιέλμος Β' απουσιάζει στο βασίλειο της Σικελίας, ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος στέλνει στην Πελοπόννησο μισθοφορικά στρατεύματα με επικεφαλής κάποιο μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας και εισβάλλει εκ νέου στο πριγκιπάτο. Ο Φράγκος πριγκίπας επιστρέφει εσπευσμένα στην επικράτειά του και οργανώνει την άμυνά του. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας γνωρίζοντας τις αδυναμίες του στρατού του στη διεξαγωγή μαχών ανοικτού πεδίου, σε αντίθεση με την αποτελεσματικότητα των εχθρικών στρατευμάτων, δίδει εντολή στον αξιωματούχο του να αποφεύγει τις μεγάλες πεδινές εκτάσεις και να κινείται στις ορεινές και δασωμένες περιοχές. Από τις πληροφορίες των πηγών διαφαίνεται ότι η θέση του Φράγκου πριγκίπα καθίσταται δεινή και αμέσως ζητάει ενισχύσεις από το βασιλιά της Σικελίας Κάρολο Α'. Ο ανδεγαυικός στόλος φτάνει στη Γλαρέντζα το Φεβρουάριο του 1272 υπό την ηγεσία του Dreux de Beaumont και το φραγκικό στρατηγείο εγκαθίσταται στο κάστρο του Νικλίου, χωρίς ωστόσο να σημειώνεται καμία σημαντική εμπλοκή μεταξύ των δύο δυνάμεων. Την ίδια περίοδο ενεργή παρουσία στο Αιγαίο και το Ιόνιο πέλαγος παρουσιάζει και ο βυζαντινός στόλος. Οι αψιμαχίες και οι καταδρομικές επιχειρήσεις των Βυζαντινών συνεχίζονται μέχρι το 1274, ενδεχομένως σε μικρότερη ένταση εν όψει των διαπραγματεύσεων του αυτοκράτορα με την Αγία Έδρα για την ένωση των δύο Εκκλησιών. Παρά την προσέγγιση με τη Δύση που εξασφαλίζει η Σύνοδος της Λυών, η κατάσταση στον Μοριά παραμένει αμετάβλητη με συνεχείς εχθροπραξίες και ληστρικές επιθέσεις των Βυζαντινών εις βάρος των Λατίνων³⁸.

στον Νικόλαο Acciajuoli, περιλαμβάνονται τα χωριά του δυτικού Ταϊγέτου Armiro (Αλυρός), Calidia (Καλύβες), Xiomilia (Μηλιά), Langada (Λαγκάδα), Shimona (Τσίμοβα/Αρεόπολη), Iro (Δυρό), βλ. LONGNON-TOPPING, *Documents*, I (1336) σ. 22-23, 24-26, 27-28 και σ. 253-254. ΜΟΥΝΔΡΕΑΣ, «Τοπωνυμικά», σ. 197-198. Η περιοχή φαίνεται ότι για μεγάλο χρονικό διάστημα διατηρεί έναν αυτόνομο χαρακτήρα και ανάλογα με τα συμφέροντά της επιλέγει κατά περιόδους την πλευρά προς την οποία θα προσφέρει την υποστήριξή της.

³⁶ Βλ. παρακάτω «Τὸ ἀγρίδιον Δραγοβιαστὸν εἰς τὸν τόπον τοῦ Φιλητοῦ».

³⁷ Βλ. παρακάτω σχετικό κεφάλαιο.

³⁸ Βλ. ΓΧ, § 456-473. ΕΧ, στ. 6484-6771. GEANAKOPOLOS, *Michael Palaeologus*, σ. 229-230. BON, *La Morée franque*, σ. 140-144. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat- Histoire*, σ. 52-56, 326. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 62. WILKSMAN, «Conflict between the Angevins and the Byzantines», σ. 39-51, 53-57, όπου και όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία. Το όνομα του Βυζαντινού στρατηγού δεν αναφέρεται σε καμία πηγή. Λόγω ωστόσο της συγγένειας με τον αυτοκράτορα που του αποδίδει το *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, έχει θεωρηθεί πιθανή από παλαιότερους μελετητές η ταύτιση του με τον πρωτοστράτορα Αλέξιο Φιλανθρωπινό, ο οποίος μετείχε και στις πολεμικές επιχειρήσεις που ακολούθησαν την ανάκτηση της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου (1263-1264), βλ. ΕΧ, στ. 6489 (σημ.). HOFF, «Griechenland im Mittelalter», σ. 292. Επίσης, βλ. ΓΧ, § 456, όπου και εκεί απαντά ως ανιψιός του αυτοκράτορα. Σε βενετική πηγή που αναφέρεται πιθανότατα σε γεγονότα του 1270, καταγράφεται η επίθεση σε κληρικούς που κατευθύνονταν από την Μεθώνη προς τη Γλαρέντζα, από Βυζαντινούς στρατιώτες υπό την ηγεσία ενός σεβαστοκράτορα, ο οποίος ταυτίζεται με τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, αδελφό του Μιχαήλ Η'. Δεν αποκλείεται να είναι αυτός ο Βυζαντινός αξιωματούχος που στέλνει ο αυτοκράτορας

Αν και στις πηγές δεν καταγράφονται προσαρτήσεις νέων κτήσεων στη βυζαντινή επικράτεια της Πελοποννήσου, πρέπει να θεωρείται σχεδόν βέβαιη η εδαφική επέκταση των ορίων της χάρη σε επιτυχημένες στρατιωτικές επιχειρήσεις που διεξάγονται από τους Βυζαντινούς στη δεκαετία του 1270, ιδιαίτερα κατά την πρώτη διετία. Οι μαρτυρίες των αμέσως επόμενων χρόνων για την κυριαρχία των τελευταίων σε κάστρα της φραγκικής ενδοχώρας επιβεβαιώνουν το συμπέρασμα αυτό. Συγκεκριμένα, σε βενετικό έγγραφο του 1278 καταγράφεται η ληστεία και απαγωγή Βενετού εμπόρου τον προηγούμενο χρόνο από 13 *homines domini Imperatoris* λίγο έξω από την Πάτρα και η φυλάκισή του στα Καλάβρυτα στο όνομα του αυτοκράτορα³⁹. Στις αρχές της δεκαετίας του 1290 τα χωριά της βόρειας κοιλάδας του Πάμισου ποταμού, αν και εγγράφονται στη φραγκική επικράτεια, καταβάλλουν φόρους και στους Έλληνες του Γαρδικίου και του Μυζηθρά⁴⁰. Η ανάκτηση του κάστρου των Καλαβρύτων από τους Βυζαντινούς πρέπει να τοποθετηθεί ή πριν το 1272, ενδεχομένως στη διετία που προηγείται και προτού εγκαταστήσουν οι Φράγκοι το αρχηγείο τους στο Νίκλι, ή λίγο μετά το θάνατο του βαρόνου της Καρύταινας Γοδεφρείδου de Briel, το 1275, ο οποίος διακρίνεται για τη δράση του κατά των Βυζαντινών την περίοδο αυτή. Αν και βρίσκεται στην ενδοχώρα του πριγκιπάτου της Αχαΐας, η προσάρτηση του στην αυτοκρατορία φαίνεται ότι είναι οριστική, δεδομένου ότι η σποραδική μνεία του στις πηγές το κατατάσσει στις βυζαντινές κτήσεις⁴¹. Η ίδρυση από τους Βυζαντινούς του κάστρου του Γαρδικίου πιθανότατα αποτελεί ένδειξη της επέκτασης και κυριαρχίας τους στις βορειοδυτικές παρειές του Ταυγέτου και στους ορεινούς όγκους νότια του μεγαλοπολιτικού Λεκανοπεδίου⁴².

Μέσα στη δεκαετία του 1270 και στο πλαίσιο ενδεχομένως μιας εσωτερικής αναδιοργάνωσης της βυζαντινής επαρχίας της

με στρατό στην Πελοπόννησο και η μνεία του συγγραφέα της ελληνικής παραλλαγής του Χρονικού του Μορέως σε ανιψιό να οφείλεται σε σύγχυση των βαθμών συγγενείας, βλ. παραπάνω σημ. 27. WILKSMAN, «Conflict between the Angevins and the Byzantines», σ. 42.

³⁹ Βλ. βλ. TAFEL – THOMAS, *Urkunden*, 3, σ. 175, *in castro vocato Licolourato (= li Colourato)*. BON, *La Morée franque*, σ. 135 σημ. 5, 145, 468. WILKSMAN, «Conflict between the Angevins and the Byzantines», σ. 54.

⁴⁰ Βλ. παρακάτω «Τὸ μονύδριον τῶν Τιμίον Ἀρχιστρατήγων τῶν Ἄνω Δυνάμεων τοῦ Αἰγύδου εἰς τὴν Ἄνδροῦσαν» και σημ. 770, και «Τα δικαιώματα της μονής επί της λατινικῆς μερίδος».

⁴¹ Βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 145-146, 468. WILKSMAN, «Conflict between the Angevins and the Byzantines», σ. 39, 43, 46. WILKSMAN, «Prinitisa», σ. 179-180 και σημ. 50, 183, 194, ο οποίος θεωρεί πιθανό η κατάληψη των Καλαβρύτων από τους Βυζαντινούς να έγινε το 1263-1264, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Επίσης, βλ. HOPF, «Griechenland im Mittelalter», σ. 287. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 35, 324, ο οποίος απορρίπτει την υπόθεση της κατάληψης των Καλαβρύτων την περίοδο 1262-1264. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εικόνα της μοναχίας Ευφροσύνης», σ. 156-157. Για τον Γοδεφρείδο de Brier, βλ. παρακάτω σημ. 994. Σύμφωνα με το χρυσόβουλλο του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού του 1348 σε τμήμα της περιφέρειας των Καλαβρύτων είχε εφαρμοστεί καθεστώς συγκυριότητας μεταξύ Φράγκων και Βυζαντινών, το οποίο έπαυε να ισχύει με την ανάκτηση του συνόλου της περιοχής κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρόνικου Β' ή του Ανδρόνικου Γ', βλ. παρακάτω «Τα δικαιώματα της μονής επί της λατινικῆς μερίδος».

⁴² Βλ. παρακάτω σημ. 770.

Πελοποννήσου, μεταφέρεται η έδρα της διοίκησης από την Μονεμβασία στον Μυστρά. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς επέρχεται η αλλαγή αυτή, αλλά το βέβαιο είναι ότι συνέβη μετά το 1270, έτος κατά το οποίο απαντά η τελευταία μνεία της Μονεμβασίας ως διοικητικό κέντρο⁴³. Σύμφωνα με την αραγωνική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως η αρχαιότερη μαρτυρία για τον Μυστρά ως έδρα της διοίκησης ανάγεται στο 1279⁴⁴. Καθοριστικό ρόλο για τη λήψη αυτής της απόφασης τη συγκεκριμένη περίοδο πρέπει να έπαιξαν οι συνεχιζόμενες συγκρούσεις με το πριγκιπάτο της Αχαΐας και τους Ανδεγαυούς προστάτες του, η εγκατάσταση από τους Φράγκους στρατιωτικών δυνάμεων στο Νίκλι, καθώς και τα γαιοστρατηγικά πλεονεκτήματα που παρουσιάζει η θέση. Ενδεχομένως, πρόκειται για τη θεσμική αναγνώριση μιας *de facto* κατάστασης που επέβαλλε η ανάγκη της συνεχούς παρουσίας των εκπροσώπων της διοίκησης κοντά στη φραγκοβυζαντινή μεθόριο⁴⁵, προκειμένου να επιτευχθεί η απαιτούμενη αμεσότητα στο συντονισμό των στρατιωτικών επιχειρήσεων και η ταχύτατη παρέμβαση των βυζαντινών δυνάμεων όπου καθίσταται αναγκαίο. Ενδεχομένως ήδη από την περίοδο αυτή ο τίτλος του Βυζαντινού διοικητή της Πελοποννήσου να διαμορφώνεται σε *περιέχουσα κεφαλή*, προκειμένου να διαφοροποιείται από τους τοπικούς διοικητές⁴⁶.

Είναι εμφανές ότι ο Μυζηθράς τη συγκεκριμένη περίοδο συγκεντρώνει μια σειρά πλεονεκτημάτων που καθιστούν ιδανική την επιλογή του ως τη νέα πρωτεύουσα της επαρχιακής διοίκησης. Ήδη η καστροπολιτεία γνωρίζει ταχύτατη ανάπτυξη εκτεινόμενη οικιστικά στην ανατολική και βόρεια παρειά του λόφου και υποκαθιστά ουσιαστικά τη μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία, έχοντας λάβει τη θέση της ως το νέο αστικό κέντρο της περιοχής. Επιπλέον η επικράτηση της αυτοκρατορίας στην νοτιοανατολική Πελοπόννησο τοποθετεί τη νεόδμητη πολιτεία στο κέντρο της ανακτηθείσας βυζαντινής επικράτειας, γεγονός που

⁴³ Βλ. ΓΧ, § 456. ΕΧ, στ. 6488-6489, αν και η μνεία της Μονεμβασίας σε σχέση με την άφιξη του ανιψιού του αυτοκράτορα το 1270 μπορεί να υποδηλώνει μόνο το χαρακτήρα της ως λιμάνι και όχι ως διοικητικό κέντρο.

⁴⁴ Στο ΑΧ, § 439, ο Γοδεφρείδος de Brier, εξάδελφος του ομώνυμου βαρόνου της Καρύταινας και διεκδικητής των κτήσεών του, μετά την κατάληψη του κάστρου του Αρακλόβου το 1279 στέλνει έναν απεσταλμένο στον *capitan* (= κεφαλή) *de emparador, qui era en Lakedemonia*. Επίσης, βλ. ΑΧ, § 446, *Et sabido aquesto, el capitan de los Griegos tornós'en mal content en su tierra de la Lacedemonia*. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η πόλη του Μυστρά*, σ. 219. Η χρονολόγηση του γεγονότος από τον εκδότη της αραγωνικής παραλλαγής στο έτος 1288 έχει ανασκευασθεί από τους μεταγενέστερους ερευνητές. Ο ΒΟΝ, *La Morée franque*, σ. 148, τοποθετεί το γεγονός στο έτος 1279, ενώ ο WILKSMAN, «Conflict between the Angevins and the Byzantines», σ. 56-57, λίγο νωρίτερα στα μέσα της δεκαετίας του 1270.

⁴⁵ Πρβλ. ΕΧ, στ. 6658-6659, *Κ' ή κεφαλή τοῦ βασιλέως με τὰ φουσσάτα ὅπου εἶχεν ἦτον στήν Λακοδαιμονίαν, ποτὲ ἀπ' ἐκεῖ οὐκ ἐξέβη*. Από τις πρώτες πολεμικές επιχειρήσεις στην Πελοπόννησο την περίοδο 1263-1264, παρατηρείται ότι οι αυτοκρατορικές δυνάμεις καταφεύγουν στο Μυστρά προκειμένου να ανασυνταχθούν και να εκκινήσουν εκ νέου τις στρατιωτικές ενέργειες κατά του πριγκιπάτου της Αχαΐας.

⁴⁶ Βέβαια η υπόθεση είναι πολύ αδύναμη δεδομένου ότι μόνο μία μνεία υπάρχει στο ΕΧ, στ. 8675, *περιεχοῦσαν κεφαλήν*, η οποία αναφέρεται στον ανώνυμο προκάτοχο του Φιλανθρωπινού (1289-1290).

διευκολύνει την ταχύτατη επέμβαση της διοίκησης όπου απαιτείται. Παράλληλα η θέση που κατέχει επάνω στις οδούς που οδηγούν προς τη νότια και νοτιοδυτική Αρκαδία και τη Μεσσηνία ευνοεί την επεκτατική πολιτική των Βυζαντινών εις βάρος των Φράγκων, αλλά και την επαναδραστηριοποίηση των εμπορικών συναλλαγών στις ειρηνικές περιόδους. Την απόφαση του αυτοκράτορα ενισχύει πιθανότατα και το ειδικό καθεστώς αυτοδιοίκητου που απολαμβάνει η Μονεμβασία, με φυσικό επακόλουθο τη σύγκρουση των τοπικών αρχόντων με τον εκάστοτε εκπρόσωπο της κεντρικής εξουσίας⁴⁷.

Βέβαια ο Μυστράς είχε ήδη αναδειχθεί τοπικά σε κέντρο διοίκησης φιλοξενώντας τις εκκλησιαστικές αρχές της περιοχής. Λίγο μετά την παράδοσή του στους Βυζαντινούς και την εποίκισή του από τους κατοίκους της Λακεδαιμονίας, αναδεικνύεται στη νέα έδρα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας με πρώτο προκαθήμενο τον μητροπολίτη Ευγένιο (πριν από τα τέλη του 1266–πριν από τον Νοέμβριο του 1272)⁴⁸. Επί αρχιερατείας του τελευταίου ξεκινάει και η ανέγερση του μητροπολιτικού ναού του Μυζηθρά αφιερωμένου στον Άγιο Δημήτριο⁴⁹.

Μετά το θάνατο του πριγκίπα Γουλιέλμου Β' de Villehardouin, το 1278, το πριγκιπάτο της Αχαΐας κληρονομείται από τους δ'Αηου της Σικελίας και της Νεαπόλεως και η διοίκηση ασκείται από το βασιλιά Κάρολο Α' μέσω βαϊλων μέχρι το 1289⁵⁰. Οι εχθροπραξίες μεταξύ των Φράγκων και των Βυζαντινών στην Πελοπόννησο συνεχίζονται με αμείωτο ρυθμό με τους τελευταίους να υπερτερούν, καθώς φαίνεται, στις συγκρούσεις που σημειώνονται, αν και οι μαρτυρίες των πηγών είναι ελάχιστες. Παράλληλα στο εσωτερικό του πριγκιπάτου οι βαρόνοι της Αχαΐας εκφράζουν έντονη δυσαρέσκεια προς τους εκπροσώπους της ανδεγαυικής μοναρχίας, με αποτέλεσμα από το 1282 να προκρίνονται για τη θέση του βαϊλου ισχυροί φεουδάρχες του Μοριά. Η ανικανότητα των διαδόχων του Γουλιέλμου Β' de Villehardouin να εξασφαλίσουν την ενότητα των φραγκοκρατούμενων εδαφών και η εσωτερική διάλυση θα

⁴⁷ Βλ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 136-137, 140-146. Επίσης, πρβλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης», σ. 167-168, για την αντιπαλότητα των μητροπόλεων Μονεμβασίας και Λακεδαιμονίας. Το σύνολο των χρυσοβούλλων και των λοιπών εγγράφων που απολύουν αυτοκράτορες και δεσπότες (για κάποια από τα οποία γίνεται μνεία στο κείμενο) με προνόμια προς τη Μονεμβασία κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο φαίνεται ότι ενισχύει συνεχώς το αυτόνομο καθεστώς της πόλης προσδίδοντάς της ένα ιδιαίτερα προνομιακό καθεστώς όχι μόνο στο χώρο της Πελοποννήσου, αλλά στο σύνολο της αυτοκρατορίας.

⁴⁸ Βλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Μητρόπολη Μυστρά», σ. 145, 147, 151-152. ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ, «Μητροπολίτες Λακεδαιμονίας», σ. 386-387. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 390-391.

⁴⁹ Για το ναό του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) στον Μυστρά, βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Νεώτερα για την ιστορία και την τέχνη της Μητρόπολης του Μυστρά», *ΔΧΑΕ* 9 (1977-1979), σ. 143-179. Ο ΙΔΙΟΣ, *Μυστράς*, σ. 24-45. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Άγιος Δημήτριος*. Η ΙΔΙΑ, «Άγιος Δημήτριος, η μητρόπολη του Μυστρά», στο: *Τα Μνημεία του Μυστρά*, σ. 115-135.

⁵⁰ Βλ. ΒΟΝ, *La Morée franque*, σ. 153-154. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 56-57. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 35-36.

ευνοήσουν τη σταδιακή επέκταση των Βυζαντινών προς την κεντρική Πελοπόννησο κατά την περίοδο που ακολουθεί⁵¹.

Η μακρά περίοδος των πολεμικών συρράξεων μεταξύ των Βυζαντινών και των Φράγκων λήγει το 1290 με την υπογραφή της συνθήκης της Γλαρέντζας. Η παραχώρηση του πριγκιπάτου της Αχαΐας από το βασιλιά της Νεαπόλεως Κάρολο Β' d'Ανζου (1285-1309) στην κόρη του πριγκίπα Γουλιέλμου Β' de Villehardouin Ισαβέλλα (1289-1305) και στο σύζυγό της Φλωρέντιο d'Hainaut (1289-1297) συνοδεύεται από την άμεση έναρξη ειρηνευτικών συνομιλιών, με πρωτοβουλία του τελευταίου, προκειμένου να επιτευχθεί η ειρήνευση στην περιοχή⁵². Από την πλευρά των Βυζαντινών τις διαπραγματεύσεις αναλαμβάνει ως εκπρόσωπος του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου η νέα κεφαλή που αποστέλλεται στον Μοριά το 1289. Πρόκειται για μέλος μιας από τις ισχυρότερες οικογένειες του Βυζαντίου, των Φιλανθρωπινών, και ίσως ταυτίζεται με έναν ανιψιό του αυτοκράτορα, τον πιγκέρνη Αλέξιο Φιλανθρωπινό⁵³. Η τελική συνθήκη μακροχρόνιας ειρήνης υπογράφεται στην Ανδραβίδα το 1290 και επικυρώνεται από τον Ανδρόνικο Β' με την απόλυση χρυσοβούλλου⁵⁴. Μετά την υπογραφή της λήγει πιθανότατα και η θητεία του

⁵¹ Μεταξύ των επιτυχιών των Βυζαντινών που καταγράφονται στις πηγές είναι η μεγάλη νίκη που πέτυχαν το 1278 έναντι του φραγκικών δυνάμεων που εισέβαλαν στα εδάφη τους στην Αρκαδία υπό την ηγεσία του Gautier de Sumogoso και ενδεχομένως η καταστροφή του κάστρου της Δημάτρας στη βορειοανατολική είσοδο της βόρειας μεσσηνιακής πεδιάδας, το οποίο εν συνεχεία ανακατασκευάζεται από τον δούκα των Αθηνών Γουλιέλμο de la Roche, όταν αναλαμβάνει καθήκοντα βαΐλου, βλ. GEANAKOPOLOS, *Michael Palaeologus*, σ. 325-328. BON, *La Morée franque*, σ. 154-159. ZAKYTHINOS, *Despotat-Histoire*, σ. 58-60. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως», σ. 283. WILKSMAN, «Conflict between the Angevins and the Byzantines», σ. 57-62. Για το κάστρο της Δημάτρας, βλ. παρακάτω σημ. 984.

⁵² Η προσάρτηση της Σικελίας στο βασίλειο της Αραγωνίας το 1282 μετά το ξέσπασμα του «Σικελικού Εσπερινού» περιορίζει τις ανδεγαυικές κτήσεις στο βασίλειο της Νεαπόλεως και επικεντρώνει τις προσπάθειες των d'Ανζου στην ανάκτηση της πλουσιότερης και πλέον προσοδοφόρας χαμένης επαρχίας τους. Η νέα κατάσταση που δημιουργείται και η αναποτελεσματικότητα των διορισμένων διοικήσεων της Αχαΐας φαίνεται ότι υποχρεώνουν τον Κάρολο Β' d'Ανζου (1285-1309) αμέσως μετά την απελευθέρωσή του από τους Αραγωνίους, το 1289, να παραχωρήσει το πριγκιπάτο στην Ισαβέλλα de Villehardouin και τους νόμιμους κληρονόμους της με τον όρο της υποτέλειας, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 164-165. ZAKYTHINOS, *Despotat-Histoire*, σ. 60-61. LOCK, *Οι Φράγκοι*, σ. 169. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 37-43.

⁵³ Βλ. ΓΧ, § 597-603. ΕΧ, στ. 8666-8730. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 267. BON, *La Morée franque*, σ. 165-167. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins*, σ. 39. ZAKYTHINOS, *Despotat-Histoire*, σ. 61-62. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 62-63. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Το πορτρέτο του πατριάρχη Αρσενίου», σ. 235-236. Επίσης, βλ. ΑΧ, § 454-455, το οποίο αναφέρεται σε απευθείας διαπραγματεύσεις με τον αυτοκράτορα και υπογραφή συνθήκης στην Κωνσταντινούπολη. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 201.

⁵⁴ Βλ. ΓΧ, § 605. ΕΧ, στ. 8764-8775. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4, αρ. 2137-2138 (1289), σ. 14-15, ο οποίος χρονολογεί τα έγγραφα το 1289. JACOBY, «*Chronique de Morée*», σ. 144 σημ. 48. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins*, σ. 39-40. ZAKYTHINOS, *Despotat-Histoire*, σ. 62. Η έκδοση του χρυσοβούλλου εκτός από την επίσημη αναγνώριση που προσδίδει στη συνθήκη από τον ίδιο τον αυτοκράτορα συνιστά εγγύηση για τη μακροχρόνια διάρκεια της ειρήνης. Στο παρελθόν είχαν προηγηθεί και άλλες συμφωνίες ειρήνευσης ή ανακωχής μεταξύ των δύο πλευρών, αλλά η επικύρωσή τους από την πλευρά των Βυζαντινών μόνο από την κεφαλή της επαρχιακής διοίκησης προεξοφλούσε τον προσωρινό τους χαρακτήρα και δεν υποχρέωνε το διάδοχό της να τις αποδεχθεί, πρβλ. ΓΧ, § 599. ΕΧ, στ. 8687-8699. ZAKYTHINOS, *Despotat-Histoire*, σ. 63-65. WILKSMAN, «Conflict between the Angevins and the Byzantines», σ. 40-41. Επίσης, βλ. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 71-72.

Φιλανθρωπινού ως κεφαλής, ο οποίος φέρεται να επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη μαζί με τη φραγκική αντιπροσωπία που παραλαμβάνει το αυτοκρατορικό έγγραφο⁵⁵.

Για μία εξαετία και οι δυο πλευρές σέβονται και προστατεύουν τη συμφωνία, παρά τα μικροεπεισόδια που σημειώνονται κατά καιρούς απειλώντας εκ νέου την ειρηνική συνύπαρξη των δύο κρατών στην Πελοπόννησο⁵⁶. Στο πλαίσιο αυτής της συμφωνίας εφαρμόζεται πιθανότατα για πρώτη φορά στον Μοριά ο θεσμός των *casaux de parson* ή χωριών συγκυριότητας⁵⁷.

Σύμφωνα με τη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως*, μια στάση που διοργανώνεται το 1296 στα Σκορτά με επικεφαλής τον ντόπιο άρχοντα Κορκόντηλο (*Corcondille, Corcondilo*) και η υποστήριξη που του προσφέρουν οι Βυζαντινοί γίνεται η αφορμή για την επανέναρξη των εχθροπραξιών. Οι στασιαστές σε συνεργασία με τον αξιωματούχο του Μυζηθρά Λέοντα Μαυρόπαπα καταλαμβάνουν το κάστρο του Αγίου Γεωργίου νότια της Καρύταινας. Ο πρίγκιπας της Αχαΐας Φλωρέντιος d'Hainaut πολιορκεί το φρούριο χωρίς επιτυχία, παρά τις ενισχύσεις που λαμβάνει από τον Κάρολο Β' της Νεαπόλεως και τους Σλάβους Μηλιγκούς του Ταϋγέτου⁵⁸. Το χειμώνα του ίδιου έτους αποσύρεται στην

⁵⁵ Βλ. ΓΧ, § 605. ΕΧ, στ. 8759-8763. Επίσης, βλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β'*, σ. 188. *PLP*, 12, αρ. 29748. Ο πιγκέρνης Αλέξιος Δούκας Φιλανθρωπίνος το 1293 βρίσκεται εγκατεστημένος στην Μικρά Ασία, όπου δύο χρόνια αργότερα στασιάζει κατά του Ανδρόνικου Β' και αυτοαναγορεύεται αυτοκράτορας, βλ. Β. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, «Η παρουσία και το κίνημα του πιγκέρνη Αλεξίου Φιλανθρωπίνου στη Μικρά Ασία (1293-1295). Ένα παράδειγμα αποκλίσεων στις ιστορικές εκτιμήσεις του Παχυμέρη και του Γρηγορά», *Σύμμεικτα* 10 (1996), σ. 143-162. *PLP*, 12, αρ. 29752.

⁵⁶ Η κατάληψη της Καλαμάτας από τους Σλάβους της Γιάννιτσας και η δολοφονία του βαρόνου της Βοστίτσας Γκυ de Charpigny από κάποιον Φώτιο, γαιοκτήμονα από τα Καλάβρυτα, υπήκοο της αυτοκρατορίας, βλ. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 271-272, 275-277. BON, *La Morée franque*, σ. 167-169. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 62-65. Την ίδια περίοδο ο πρίγκιπας της Αχαΐας Φλωρέντιος d'Hainaut ιδρύει το κάστρο του Αγίου Γεωργίου των Σκορτών, κοντά στην φραγκοβυζαντινή μεθόριο, βλ. παρακάτω σημ. 1001. Επίσης σημειώνεται ότι το 1292 ο Φράγκος ηγεμόνας καταφτάνει με τα στρατεύματά τους στην Ήπειρο προκειμένου να βοηθήσει το δεσπότη Νικηφόρο, στα εδάφη του οποίου είχαν εισβάλει οι Βυζαντινοί και πολιορκούσαν τα Ιωάννινα και την Άρτα, βλ. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins*, σ. 40-41. NICOL, *Το Δεσποτάτο*, σ. 59.

⁵⁷ Για το θεσμό της συγκυριότητας, βλ. παρακάτω «Τα δικαιώματα της μονής επί της λατινικής μερίδος».

⁵⁸ Το 1296 ο Σκορτινός άρχοντας Κορκόντηλος από τη Μεγάλη Αράχοβα εμπορεύεται μετάξι στην εμποροπανήγυρη των Βερβένων, όπου λογομαχεί με τον Φράγκο ιππότη Girard de Remy, φεουδάρχη της Ninice (η Νεμίτσα, σημ. Μεθύδριον Γορτυνίας, ή η Νίβιτσα, σημ. Λιβαδάκι Γορτυνίας). Ο τελευταίος χειροδικεί εναντίον του και ο Έλληνας άρχοντας για να πάρει εκδίκηση οργανώνει στάση κατά των Φράγκων. Με τη συνεργασία του γαμπρού του Άνινου, αποθηκάρη στο κάστρο του Αγίου Γεωργίου των Σκορτών, και δωροδοκώντας το Φράγκο *σιργέντη* (μη ευγενή έφιππο πολεμιστή) του κάστρου Boniface οργανώνει σχέδιο για την κατάληψή του από τους Βυζαντινούς και τον Έλληνα άρχοντα Λέοντα Μαυρόπαπα που βρίσκεται στο φρούριο του Χελμού επικεφαλής στρατιωτικής δύναμης 100 Τούρκων μισθοφόρων. Ο πρίγκιπας Φλωρέντιος μόλις πληροφορείται την απόλεια του φρουρίου ξεκινάει την πολιορκία του και για να ασκήσει μεγαλύτερη πίεση στους πολιορκημένους κτίζει κοντά σε αυτό το κάστρο του Beaufort (βλ. παρακάτω σημ. 995). Το χειμώνα του 1296/1297 επιστρέφει στην Ανδραβίδα αφήνοντας επικεφαλής των επιχειρήσεων τους βαρόνους της περιοχής, βλ. ΓΧ, § 802-826, σ. 401. MILLER, *Φραγκοκρατία* σ. 240-241. ΣΑΡΡΗΣ, «Αράκλοβον και Άγιος Γεώργιος», σ. 77-78. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 277-278. BON, *La Morée franque*, σ. 169-170, 378-379. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 65. ΜΠΑΛΛΑΣ, «Ψηλός Αηγιώργης και Τσιπιανά», σ. 133-

Ανδραβίδα, όπου τον Ιανουάριο του 1297 πεθαίνει στερώντας το πριγκιπάτο από έναν ικανό και χαρισματικό ηγέτη⁵⁹.

Η αραγωνική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως διακρίνει ως αιτία για την επανέναρξη των πολεμικών επιχειρήσεων στην Πελοπόννησο τη συμμαχία του πριγκίπα Φλωρέντιου με το δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρο Α' (1271-1296) και τη στρατιωτική υποστήριξη που προσφέρθηκε από το πριγκιπάτο στον τελευταίο. Το 1296 η νέα κεφαλή της βυζαντινής επαρχίας με τεχνάσματα παρασύρει τους Φράγκους σε αψιμαχίες και καταλαμβάνει την πόλη του Νικλίου στον κάμπο της Τεγέας⁶⁰. Πρόκειται για μια θέση εξαιρετικής στρατηγικής σημασίας για το πριγκιπάτο της Αχαΐας, όπως καταδεικνύει η εγκατάσταση σε αυτή του αρχηγείου των φραγκικών δυνάμεων κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών συγκρούσεων των δεκαετιών 1270 και 1280. Η διατήρηση ωστόσο της νέας κτήσης καθίσταται δυσχερής, δεδομένου ότι βρίσκεται σε πεδινή έκταση και κοντά στη νεοδιαμορφωθείσα φραγκοβυζαντινή μεθόριο απαιτώντας συνεχή και ισχυρή στρατιωτική παρουσία για την υπεράσπισή της⁶¹. Το

134. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 200-201. SHAWCROSS, *The Chronicle*, σ. 240-241. Επίσης, βλ. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Τοπογραφικά Φραγκοκρατίας», σ. 14-17.

⁵⁹ Βλ. ΑΧ, § 486. ΓΧ, § 827. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 277-278. BON, *La Morée franque*, σ. 169-170. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 65.

⁶⁰ Κατά τη διάρκεια κάποιας πανηγύρεως που διεξάγεται κοντά στην πόλη του Νικλίου οι Έλληνες που μετέχουν μετά από συνεννόηση με τον επικεφαλής των βυζαντινών δυνάμεων έρχονται σε σύγκρουση με τους Φράγκους υποχρεώνοντας τη φρουρά της πόλης να προστρέξει για να βοηθήσει τους ομοεθνείς της. Κατά τη διάρκεια της συμπλοκής εμφανίζεται ο βυζαντινός στρατός και καταδιώκοντας τον φραγκικό κατορθώνει να εισέλθει μαζί του στο Νίκλι και να το καταλάβει, βλ. ΑΧ, § 476-485. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 101-104, «έν έτει πιθανώς 1295». ΜΟΡΑΪΤΗΣ, *Τεγέα*, σ. 274-276, αποδίδοντας λανθασμένα την κατάληψη της πόλης στον Ανδρόνικο Ασάν Παλαιολόγο, κεφαλή του Μυστρά μετά το 1306. ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», σ. 454-455, 457-458, ο οποίος τοποθετεί την κατάληψη της πόλης στο έτος 1294. BON, *La Morée franque*, σ. 181-182, 523. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Μνημεία Τεγέας-Νικλίου», σ. 138-139, ο οποίος επίσης τοποθετεί την κατάληψη της πόλης στο έτος 1294 αποδίδοντάς την και αυτός στον Ανδρόνικο Ασάν Παλαιολόγο. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 65 σημ. 5. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 158, ο οποίος επίσης τοποθετεί την κατάληψη της πόλης στο έτος 1294. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τριπολιτσία*, σ. 101-102, που επίσης προτείνει το έτος 1294. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», σ. 164-166, ο οποίος τοποθετεί το γεγονός στο έτος 1296, ενώ το αποδίδει λανθασμένα στον Ανδρόνικο Ασάν Παλαιολόγο στον οποίο επανέρχεται παρακάτω (ό.π., σ. 190) αναφέροντας ότι αναλαμβάνει τη διοίκηση του Μυστρά το 1316. http://ecastles.culture.gr/mobilecontent/-/asset_publisher/XHdEYy6aof01/content/nykli-kaastro.

⁶¹ Οι Φράγκοι άμεσα επιδιώκουν την ανακατάληψη του Νικλίου υπό την ηγεσία του *marechal* της Αχαΐας Νικολάου de St. Omer, χωρίς επιτυχία, βλ. ΑΧ, § 484. ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», σ. 455. Βέβαια η κατάληψη του κάστρου από τους Βυζαντινούς δεν σήμανε την παράδοση της βαρονίας στο σύνολό της. Το 1297 η πριγκίπισσα της Αχαΐας Ισαβέλλα παραχωρεί στην αδερφή της Μαργαρίτα τα φρούρια Nodimo και Merdenay στην περιοχή του Νικλίου, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 172, 182, 523-524. Α. ΜΠΑΛΛΑΣ, «Περὶ τῶν μεσαιωνικῶν κάστρων τοῦ Μαινάλου. Συμβολὴ δευτέρω», *Πρακτικὰ τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πύργος – Γαστούνη - Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 27, τ. 4, Ἀθήνα 2007, σ. 30-31, ο οποίος προτείνει την χωροθέτηση του Nodimo στην περιοχή βόρεια του Λεβιδίου και ανατολικά της Βλαχέρνας όπου απαντά το τοπωνύμιο Νούδιμος ή Νούδιμος (βλ. απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Τριπολις). Πρβλ. DODWELL, *A tour through Greece*, 2, σ. 429. Στις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζαν οι Βυζαντινοί κατά την υπεράσπιση της πόλης πρέπει να προστεθεί η υπεροχή που επιδεικνύουν τα φραγκικά στρατεύματα στις πολεμικές συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα σε πεδινές εκτάσεις και η εμπειρία των τελευταίων στη χρήση πολιορκητικών μηχανών κατά την πολιορκία των κάστρων των αντιπάλων τους, βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Ἡ κατάκτηση», σ. 102. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ οργάνωση και ἡ*

Νίκλι παρά τη μακρά ιστορία του και την κομβική θέση που κατέχει στην Πελοπόννησο⁶², κατεδαφίζεται από τους νέους επικυρίαρχους του και ο

τακτική, σ. 102, 284, 286. Ν. Σ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ – Ι. Κ. ΛΕΚΕΑ, «Η βυζαντινή πολεμική τακτική εναντίον των Φράγκων κατά τον 13ο αιώνα και η μάχη του Tagliacozzo», *ΒυζΣύμμ* 19 (2009), σ. 68-69, 79 (επίσης, βλ. ό.π., σ. 69-80, για τις πολεμικές τακτικές των Βυζαντινών). WILKSMAN, «Conflict between the Angevins and the Byzantines», σ. 46-48. Πρβλ. *ΓΧ*, § 466. *ΕΧ*, στ. 6658-6678.

⁶² Το βυζαντινό Νίκλι ή Αμύκλιον αποτελεί ουσιαστικά την ιστορική συνέχεια και διάδοχο της αρχαίας πόλης της Τεγέας, η οποία διατηρεί την αρχαία ονομασία της τουλάχιστον μέχρι τον 6ο αιώνα και συνιστά έδρα επισκοπής, βλ. PARTHEY, *Hieroclis Synecdemus*, σ. 12. ΜΟΡΑΪΤΗΣ, *Τεγέα*, σ. 237. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Μνημεία Τεγέας-Νικλίου», σ. 129-130. ΚΟΝΤΗ, «Ιστορική γεωγραφία Αρκαδίας», σ. 92. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 50-52. Η ύπαρξη κατά τον 8ο αιώνα επισκοπής *Τεδέας*, σύμφωνα με την «εικονοκλαστική» *Notitia* 3 (τέλη 8ου-9ος αι.), τίθεται με ερωτηματικό δεδομένων των διαφορετικών απόψεων που έχουν εκφραστεί για την αυθεντικότητα ή μη του κειμένου, βλ. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 28-29, 245, ο οποίος δέχεται ως πηγές της το Συνέκδημον του Ιεροκλή και κείμενα σύγχρονα του τελευταίου. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Μνημεία Τεγέας-Νικλίου», σ. 130. Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, «Η “Εικονοκλαστική” *Notitia* 3 και τὸ λατινικὸ πρότυπό της», *Σύμμεικτα* 10 (1996), σ. 45-73 (ειδικ. σ. 64, για Τεγέα/Τεδέα), η οποία θεωρεί ότι στηρίζεται σε λατινικό κείμενο γεωγραφικού χαρακτήρα και τεκμηριώνει τη γνησιότητά της. Επίσης, βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», σ. 169-171. Για την Τεγέα των πρωτοβυζαντινών χρόνων και των «σκοτεινών αιώνων», βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Μνημεία Τεγέας-Νικλίου», σ. 4-7. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Ἡ Πελοπόννησος*, σ. 112, 231, 253, 240, 254, 256, 268-269, 287, 309, 369. Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Β. ΚΟΝΤΗ – Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Συμβολή στην ἔρμηνεία τῶν ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων τῆς Πελοποννήσου κατὰ τοὺς “σκοτεινοὺς αἰῶνες”», στο: Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ. ἐκδ.), *Οἱ Σκοτεινοὶ Αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Διεθνὴ Συμπόσια 9, Αθήνα 2001, σ. 218-219, 221, 222 σημ. 140. DROCOURT, «Tégée/Nikli», σ. 415-417. Στα μέσα του 10ου αιώνα η πόλη καταγράφεται για πρώτη φορά με την ονομασία *Ἐνίκλιον* σε αγιολογικό κείμενο, βλ. J. WORTLEY (εκδ.), *Les récits édifiants de Paul, évêque de Monembasie, et d'autres auteurs*, Παρίσι 1987, σ. 36 στ. 6-7, εἰς κάστρον λεγόμενον Ἐνίκλιον. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Νίκλι», σ. 197. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ κάστρο τοῦ Νίκλη», σ. 499-500. Ως *Ἀμύκλιον* ἢ *Ἀμύκλαι* απαντᾶ για πρώτη φορά στο βίο του Οσίου Νίκωνα, βλ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, σ. 64, 86, 188, 200, ὡς *Ἀμύκλιον* ἢ *Ἀμύκλαι*, 251 ὡς *Ἀμύκλειον* (*Διαθήκη Νίκωνος*), 365, 412, 424-425, 454. SULLIVAN, *Nikon*, σ. 110, 146, 284-285. Επίσης, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 52-53. Στο τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα το Αμύκλιον γίνεται έδρα της επισκοπής Αμυκλών, η οποία αποτελεί αντικείμενο διαμάχης μεταξύ των μητροπόλεων Παλαιών Πατρών και Λακεδαιμονίας έως το 1340, οπότε αποδίδεται οριστικά στην τελευταία, βλ. παρακάτω σημ. 286. Στο *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* οι ονομασίες Αμύκλι και Νίκλι εναλλάσσονται και φαίνεται ότι και οι δύο παραμένουν σε χρήση τον 14ο αιώνα, βλ. *ΕΧ*, στ. 1715, 1752, 1934, 1960, 2027, 2030, 2039, 2046, 2049, 2067, 2903, 3210, 3316, 3322, 3325, 3330, 3332, 4391, 4401, 4410, 4603, 4878, 5096, 5147, 5919, 6602, 6696, 6711, 6717, 6722. Για τις ονομασίες Αμύκλιον-Νίκλι, βλ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Περὶ Νίκλων-Νικλιάνων», σ. 157-158, 185-189. ΒΟΝ, *Le Péloponnèse*, σ. 60. Ο ΙΔΙΟΣ, *La Morée franque*, σ. 522. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Μνημεία Τεγέας-Νικλίου», σ. 131-133. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ κάστρο τοῦ Νίκλη», σ. 500-501. Το 1205 η πόλη εντάσσεται στη συμμαχία των πελοποννησίων αρχόντων με το δεσπότη Μιχαήλ Α΄ Δούκα της Ηπείρου εναντίον των Φράγκων και συμμετέχει με την αποστολή στρατευμάτων στη μάχη που διεξάγεται στον *Κούντουραν ἐλαιῶνα*, βλ. *ΕΧ*, στ. 1715-1738. *ΓΧ*, § 113 σημ. 1. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Η κατάκτηση», σ. 102. Κατά την προέλαση του Γοδεφρείδου Α΄ de Villehardouin στην κεντρική Πελοπόννησο το Νίκλι προβάλλει ολιγοήμερη αντίσταση, αλλά αναγκάζεται να παραδοθεί υπό την πίεση των πολιορκητικών μηχανών και την απειλή του πρίγκιπα για σφαγή των κατοίκων του, βλ. *ΕΧ*, στ. 2027-2050. *ΓΧ*, § 132 σημ. 2. ΒΟΝ, *La Morée franque*, σ. 68. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Η κατάκτηση», σ. 108-110, 112, 181. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οργάνωση και η τακτική*, σ. 39-40. Κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της μεσοβυζαντινής περιόδου φαίνεται ότι το Νίκλι είχε αναδειχθεί σε ένα από τα σημαντικότερα κάστρα της Πελοποννήσου. Την προστασία της λόγω της χωροθέτησης της στο κέντρο του κάμπου της Τεγέας εξασφάλιζε υψηλό και ισχυρό τείχος ενισχυμένο σύμφωνα με το Χρονικό του Μορέως με πύργους. Σημειώουσα θέση συνεχίζει να κατέχει και κατά τη φραγκοκρατία. Ως έδρα βαρονίας παραχωρείται στο Γουλιέλμο de Morlay μαζί με έξι ιπποτικά φέουδα και διατηρεί έως το 1222 ρωμαιοκαθολική επισκοπή με τέσσερα επισκοπικά φέουδα, ενώ αναφέρεται ως τόπος συγκέντρωσης των φραγκικών στρατευμάτων πριν από εκστρατείες και σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις ως τόπος διεξαγωγής της μεγάλης κούρτης του πριγκιπάτου της Αχαΐας (στη δίκη του μεγάλου κύρη των Αθηνών Γκυ de la Roche το 1259 και στον *παρλαμᾶ τῶν κυράδων* το 1262). Μετά το 1262 και την παραχώρηση των κάστρων του Μυστρά, της Μονεμβασιάς και της Μάνης στους

πληθυσμός του αναγκάζεται να μετακινηθεί σε δύο νέα κάστρα που ανεγείρονται σε μικρή απόσταση από αυτό, των Τσιπιανών (Cepiana) στα βόρεια και του Μουχλίου (Mucli) στα βορειοανατολικά⁶³.

Από τις πληροφορίες που παρέχουν οι δύο πηγές της φραγκοκρατίας συνάγεται ότι το έτος 1296 σημειώνεται επανεκκίνηση των εχθροπραξιών στον πελοποννησιακό χώρο, υποκινούμενη κατά πάσα πιθανότητα από τους Βυζαντινούς και με τη συμμετοχή ενδεχομένως κάποιων Ελλήνων αρχόντων του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Η υπογραφή συνθήκης γύρω στο 1300 επαναφέρει την ειρήνη στον Μοριά και επανακαθορίζει την οριογραμμή των δύο επικρατειών⁶⁴. Οι πολεμικές επιχειρήσεις αποδεικνύονται επιτυχείς για την αυτοκρατορία, η οποία επεκτείνει τις κτήσεις της προς την κεντρική Πελοπόννησο, στη βαρονία του Νικλίου, και ενδεχομένως και στην περιοχή που εκτείνεται ανάμεσα στο μεγαλοπολιτικό λεκανοπέδιο και το κάστρο του Χελμού, στη βαρονία της Βελιγοστής⁶⁵ (χάρτ. 2). Η γενίκευση των εχθροπραξιών το διάστημα αυτό δίνει ενδεχομένως την ευκαιρία στη πριγκίπισσα Ισαβέλλα de Villehardouin να αναστείλει την εφαρμογή του καθεστώτος των *casaux de parçon* ή χωριών συγκυριότητας στην επικράτειά της και να χρησιμοποιήσει το ποσό που συγκεντρώνει από την παρακράτηση του

Βυζαντινούς, καταγράφεται το 1264 μία αποτυχημένη πολιορκία της πόλης από τους Βυζαντινούς, η οποία χρησιμοποιείται στο εξής ως βάση των φραγκικών στρατευμάτων εναντίον των κτήσεων της αυτοκρατορίας. Για το Νίκλι των χρόνων πριν και κατά τη διάρκεια της φραγκοκρατίας, βλ. *ΕΧ*, στ. 1751-1753, 1933-1934, 1959-1960, 2901-2904, 3207-3211, 3313-3334, 4391-4493, 4602-4603, 4876-4879, 5095-5103, 6602-6606, 6696-6722. *ΑΧ*, § 130, 228, 309. *ΓΧ*, § 128, 225, 237-239, 323-324, 335, 338^H, 345-350, 414 σημ. 1, 461^C, 464-470, 801 σημ. 1. GERLAND, *Neue Quellen*, σ. 10, 75-77 (για τη λατινική επισκοπή Αμυκλών). ΜΟΡΑΪΤΗΣ, *Τεγέα*, σ. 256-270. BON, *La Morée franque*, σ. 70, 93-94, 96, 98-99, 111-112, 119-120, 124, 131, 142, 144, 145, 160, 162, 522-523. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Μνημεία Τεγέας-Νικλίου», σ. 133-137. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat- Histoire*, σ. 20, 39, 41, 53. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, 157-158, 271. ΚΟΝΤΗ, «Ιστορική γεωγραφία Αρκαδίας», σ. 96, 112. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», σ. 184-189. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 54-56. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ κάστρο τοῦ Νίκλη», σ. 501-502. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οργάνωση και η τακτική*, σ. 98-99, 102. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 91, 92 σημ. 248, 98. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 37-39. ΠΑΝΤΟΥ, «Βυζαντινή Αρκαδία», σ. 125-131. SCHABEL, «Antelm the Nasty», σ. 105, 119 σημ. 20. Για τα μνημεία της Τεγέας-Νικλίου, βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Μνημεία Τεγέας-Νικλίου», σ. 5-128, 141-171. ΚΟΝΤΗ, «Ιστορική γεωγραφία Αρκαδίας», σ. 112-114, 116-118. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ – ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Αρκαδία. Τα μοναστήρια*, σ. 37-40. J. ΒΑΚΚΕ, «Classical versus Byzantine. The power of Historiography in the study of fortifications in the highland plains of eastern Arcadia», στο: *Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο*, σ. 30-31. DROCOURT, «Tégée/Nikli», σ. 418-420. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, «Από την Τεγέα στο Νίκλι», σ. 17-18. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ – ΚΑΠΠΑΣ, «Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί», σ. 80, 91, 92 σημ. 20.

⁶³ Βλ. παρακάτω σχετικό κεφάλαιο.

⁶⁴ Η συνθήκη υπογράφεται μετά από διαπραγματεύσεις μεταξύ του βασιλιά Καρόλου Β΄ της Νεαπόλεως και του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ και αναφέρεται στο σύνολο των ανδεγαυικών και βυζαντινών κτήσεων στον ελλαδικό χώρο, βλ. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 280. BON, *La Morée franque*, σ. 173. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat- Histoire*, σ. 66. NICOL, *Το Δεσποτάτο*, σ. 71. Στις πηγές αναφέρεται ότι ο σεβαστός και οικεῖος Πολεμιανίτης, πιθανότατα πριν το Μάρτιο του 1299, *βασιλικῶ προστάγματι τῆς τῶν Δωριέων (χώρα) ἐπέβη*, βλ. *Georgii Lacapeni*, σ. 33-34. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, «Τὸ ἐπιστολάριον», σ. 338. Ενδεχομένως η αποστολή του σχετίζεται με την έκρυθμη κατάσταση που επικρατεί στην Πελοπόννησο λόγω του πολέμου που έχει ξεσπάσει ανάμεσα στις δύο πλευρές,

⁶⁵ Πρβλ. BON, *La Morée franque*, σ. 182.

φόρου που εισέπρατταν οι Βυζαντινοί στην κατασκευή οχυρωματικών έργων προκειμένου να διαφυλάξει τις κτήσεις της⁶⁶.

Το κάστρο του Αγίου Γεωργίου φαίνεται ότι σύντομα επανακτάται από τους Φράγκους, ενδεχομένως πριν το 1300 ή με την υπογραφή της συνθήκης, δεδομένου ότι το 1304 τα βυζαντινά στρατεύματα που επανεπιχειρούν στην περιοχή φέρονται στρατοπεδευμένα έξω από αυτό. Το ίδιο έτος διοργανώνεται η δεύτερη εκστρατεία των Βυζαντινών στα Σκορτά, επίσης μετά από πρόσκληση των εξεγεργμένων Σκορτινών, αλλά λήγει άδοξα με την άτακτη υποχώρηση των στρατευμάτων τους έναντι στις υπέρτερες φραγκικές δυνάμεις που συγκεντρώνει ο νέος πρίγκιπας της Αχαΐας και δεύτερος σύζυγος της Ισαβέλλας de Villehardouin, Φίλιππος της Σαβοΐας (1301-1305)⁶⁷.

Δύο χρόνια αργότερα η άφιξη στο Μοριά του πρίγκιπα της Αχαΐας και γιού του Καρόλου Β' της Νεαπόλεως Φίλιππου του Τάραντος (1294-1331)⁶⁸ και η επιτυχής εκστρατεία του εναντίον των Ελλήνων του Μυζηθρά για πρώτη φορά απειλεί τη βυζαντινή κυριαρχία. Το 1306 ο Φίλιππος νικά τους Βυζαντινούς σε μάχη που δίδεται κοντά στο κάστρο του Τριπόταμου⁶⁹, το οποίο καταλαμβάνει, και συνεχίζει ανακτώντας

⁶⁶ Από τη διακράτηση των εισφορών που καταβάλλουν τα μεσηνιακά χωριά προς τους Βυζαντινούς χτίζει η πριγκίπισσα Ισαβέλλα γύρω στο 1297 το κάστρο του Chastelneuf (Chateau-Neuf ή Castro Novum) απέναντι από το βυζαντινό κάστρο του Γαρδικίου, βλ. παρακάτω σημ. 770.

⁶⁷ Η τελευταία στασιαστική κίνηση κατά των Φράγκων στα Σκορτά καταγράφεται, σύμφωνα με τη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως*, το 1304 ως συνέπεια της υψηλής φορολογίας που επιβάλλει ο πρίγκιπας της Αχαΐας Φίλιππος της Σαβοΐας μετά από προτροπή του συμβούλου του Βικέντιου de Maraays στους Σκορτινούς άρχοντες. Αντιπροσωπεία ντόπιων Ελλήνων με το πρόσχημα του προσκυνήματος στη μονή του Οσίου Νίκωνα στη Λακεδαιμονία ζητά και εξασφαλίζει βοήθεια από τον Μυζηθρά. Τα βυζαντινά στρατεύματα συγκεντρώνονται στην πεδιάδα του Νικλίου και με την καθοδήγηση των Σκορτινών εισέρχονται στην περιοχή. Καταλαμβάνουν και καταστρέφουν τα κάστρα της Αγίας Ελένης και του Crènescœur και εν συνεχεία επιτίθενται στο οχυρό του Beaufort χωρίς επιτυχία. Η συγκέντρωση από τον πρίγκιπα Φίλιππο μεγάλης στρατιωτικής δύναμης με τους πλέον ισχυρούς υποτελείς του υποχρεώνει σε άτακτη υποχώρηση τα βυζαντινά στρατεύματα. Η εξέγερση λήγει τελικά με το συμβιβασμό του πρίγκιπα με τους στασιαστές και τη δήμευση της περιουσίας των υποκινητών της, βλ. *ΓΧ*, § 856, 918, 920-951, σ. 401, όπου τα γεγονότα χρονολογούνται στο έτος 1302. MILLER, *Φραγκοκρατία* σ. 248-250. ΣΑΡΡΗΣ, «Αράκλοβον και Άγιος Γεώργιος», σ. 80-82, ο οποίος ακολουθώντας τη χρονολόγηση της γαλλικής παραλλαγής του *Χρονικού του Μορέως* τοποθετεί την εξέγερση των Σκορτινών το 1302. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 285. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Τοπογραφικά Φραγκοκρατίας», σ. 17-19. BON, *La Morée franque*, σ. 178-179, 181, 379-380, ο οποίος, επίσης, τοποθετεί τα γεγονότα το 1302. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 67-68. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Καρύταινα», σ. 142-143. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Λινίστενα», σ. 386-388. ΚΟΥΡΙΝΟΥ, «Ο ναός του Όσίου Νίκωνος», σ. 96-97. ΜΠΑΛΛΑΣ, «Ψηλός Αηγιώργης και Τσιπιανά», σ. 134. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 115. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 55 σημ. 93, 198-199.

⁶⁸ Το 1294 ο Κάρολος Β' της Νεαπόλεως παραχωρεί στο γιό του Φίλιππο του Τάραντα ως φέουδα το πριγκιπάτο της Αχαΐας, το δουκάτο των Αθηνών, την Αλβανία, την Κέρκυρα και το Βουθρωτό και τον ανακηρύσσει δεσπότη της Ρωμανίας καθιστώντας αυτόν πραγματικό κύριο του Μοριά και την Ισαβέλλα de Villehardouin υποτελή του, βλ. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 43, 60 σημ. 4. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 272-273. BON, *La Morée franque*, σ. 170. Ωστόσο τη διοίκηση της ηγεμονίας αναλαμβάνει μετά το 1305 και την παραίτηση της Ισαβέλλας και του συζύγου της Φίλιππου της Σαβοΐας, βλ. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 289. BON, *La Morée franque*, σ. 184.

⁶⁹ Το κάστρο του Τριπόταμου βρίσκεται βορειοδυτικά του οικισμού Τριπόταμα Αχαΐας, στα όρια του νομού με την Αρκαδία και την Ηλεία, στη θέση της αρχαίας Ψωφίδας και 27χλμ. νοτιανατολικά των Καλαβρύτων, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 401-402, 662, πίν. 86.a-b. ΚΟΥΡΕΛΙΣ, *Monuments of rural archaeology*, σ. 372-375, εικ. 260-265.

σημαντικό αριθμό φρουρίων. Αμέσως μετά στρέφεται προς την Ήπειρο⁷⁰ και η επιτυχημένη επιχείρηση των Ανδεγαυών στον Μοριά δεν έχει καμία συνέχεια.

Στην περίοδο μεταξύ των ετών 1290 και 1306 φαίνεται ότι ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος προβαίνει στην αναδιάρθρωση της κεντρικής επαρχιακής διοίκησης της Πελοποννήσου⁷¹. Το 1289-1290, σύμφωνα με το *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, η εναλλαγή των διοικητών συνεχίζει να γίνεται ανά μικρά χρονικά διαστήματα και οι αρμοδιότητές τους παραμένουν περιορισμένες. Ο αυτοκράτορας αντιλαμβάνεται ότι η μικρή σε διάρκεια θητεία των κεφαλών που εναλλάσσονται ως επικεφαλής μιας τόσο απομακρυσμένης και απομονωμένης περιφέρειας της αυτοκρατορίας και οι περιορισμένες αρμοδιότητες των προσώπων που κατέχουν την αρχή δεν έχουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, όχι μόνο στη φιλόδοξη βυζαντινή πολιτική για την ανάκτηση της Πελοποννήσου στο σύνολό της και την εκδίωξη των Φράγκων, αλλά γενικότερα για την ασφάλεια της επαρχίας⁷². Σύμφωνα με το νέο σύστημα η θητεία της κεφαλής επιμηκύνεται χρονικά και ενδεχομένως διευρύνονται οι αρμοδιότητές της. Πιθανότατα στην εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων οφείλονται οι επιτυχημένες επιχειρήσεις των Βυζαντινών το 1296.

Από τους διοικητές που αναδεικνύονται στη συγκεκριμένη θέση κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την αναμόρφωση του θεσμού, μόνο δύο είναι γνωστοί και προέρχονται από το άμεσο συγγενικό περιβάλλον της αυτοκρατορικής οικογένειας⁷³. Πιθανότατα την περίοδο αυτή, αν όχι και νωρίτερα, ο τίτλος λαμβάνει την μορφή *καθολική καὶ περιέχουσα κεφαλή τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἀπάσης χώρας καὶ τῶν κάστρων*, όπως προκύπτει από τη μνεία του σε αυτοκρατορικά έγγραφα⁷⁴.

⁷⁰ Ο Φίλιππος του Τάραντα αποβιβάζεται στην Πελοπόννησο τον Ιούνιο του 1306 συνοδευόμενος από στρατιωτική δύναμη 4.000 ιππέων και 6.000 πεζών. Αμέσως μετά την επιτυχημένη αλλά πολύ μικρής διάρκειας εκστρατεία του περνάει στην Ήπειρο και πριν το τέλος του 1306 επιστρέφει στην Ιταλία, βλ. AX, § 519-521, 523. BON, *La Morée franque*, σ. 185. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 68-69 (ο οποίος τοποθετεί την μάχη του Τριπόταμου το 1309), 329.

⁷¹ Πρβλ. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 71-72.

⁷² Πρβλ. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins*, σ. 256-257. Επίσης δυσχερής καθίσταται και η επικοινωνία του Μοριά με την Κωνσταντινούπολη. Πέρα από τις πολεμικές επιχειρήσεις που διεξάγουν κατά καιρούς στο Αιγαίο οι Βυζαντινοί, η ανάπτυξη της πειρατείας σε συνδυασμό με τη διάλυση του βυζαντινού στόλου καθιστά δύσκολα και επικίνδυνα τα ταξίδια από και προς την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, βλ. παρακάτω σημ. 621. Επίσης, βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 63.

⁷³ Βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 187. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins*, σ. 255-256. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 68. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 63. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙĆ, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 127, 132-133. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, σ. 188.

⁷⁴ Η μόνη αναφορά στον πλήρη τίτλο του βυζαντινού διοικητή της Πελοποννήσου απαντά στα δύο πρώτα χρυσόβουλλα της μονής Βροντοχίου, βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 37. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 39. Επίσης, βλ. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 4, *κεφαλή τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον χώρας καὶ τῶν κάστρων*. MM, I, σ. 52 (1316), *Ανδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Ἀσάνη, εἰς κεφαλὴν ἐν τῇ Πελοποννήσῳ τυχάνοντος*. Πρβλ. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙĆ, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 132, 136. Εγγράφη επιγραφή του 1341 στο βορειανατολικό κίονα του ναού του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) στον Μυστρά κάνει μνεία των *κεφαλατικευσόντων καθολικῶς ἢ μερικῶς*, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ.

Ο πρώτος γνωστός κυβερνήτης του Μοριά υπό το νέο καθεστώς διοίκησης είναι ένα ανώνυμο μέλος της οικογένειας των Καντακουζηνών, ο πατέρας του μετέπειτα αυτοκράτορα Ιωάννη Στ' (1347-1354), ο οποίος θα παραμείνει στην αρχή για οχτώ χρόνια μέχρι το θάνατό του ⁷⁵. Ενδεχομένως αναλαμβάνει καθήκοντα στα τέλη του 13ου αιώνα και η ξαφνική απώλειά του θα μπορούσε να τοποθετηθεί προ του 1306. Το κενό που δημιουργείται στη διοίκηση της βυζαντινής επαρχίας της Πελοποννήσου πιθανότατα εκμεταλλεύεται ο Φίλιππος του Τάραντα κατά την εκστρατεία του στον Μοριά, τη σύντομη διάρκεια της οποίας θα μπορούσε να αιτιολογήσει η άφιξη από την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας της νέας κεφαλής με τη συνοδεία στρατιωτικών δυνάμεων.

123-125. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφῶν», σ. 440, 443-444 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 24, 27-28). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφῶν» 1909, σ. 434, 436 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφῶν* 1917, σ. 51, 53, 55). ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες*, σ. 136, 140, 143. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Άγιος Δημήτριος*, σ. 239, 241-242. Ο τίτλος δεν φαίνεται να αντικαθίσταται μέχρι την τοποθέτηση στη διοίκηση της επαρχίας το 1349 των δεσποτών. Στην βιβλιογραφία αναφέρεται συχνά η αντικατάσταση του από αυτόν του *ἐπιτρόπου*, βλ. NICOL, *Kantakouzenos*, αρ. 20 σ. 29. RUNCIMAN, *Μυστράς*, σ. 57-58. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 329. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως», σ. 283. ΣΙΝΟΣ, «Μίστρας», σ. 384, 385-386. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ πόλη του Μυστρά*, σ. 219-220. ΣΙΝΟΣ, «Ἡ ἱστορία», σ. 12. Ωστόσο από το σωζόμενο αρχαιακό υλικό για το σύνολο της αυτοκρατορίας δεν προκύπτουν στοιχεία για τη χρήση στα επίσημα έγγραφα ἄλλου τεχνικού ὀρου από αυτόν της κεφαλής, προκειμένου να αποδοθεί το αξίωμα του επαρχιακού διοικητή κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, βλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, σ. 144-145. Η χρήση του ὀρου *ἐπίτροπος* ἢ *ἐπιτροπεύων* από τους βυζαντινούς ιστορικούς δεν φαίνεται ὅτι ἐνέχει τεχνική σημασία, βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 1, σ. 354, 394, 413. ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, 1, σ. 16, 77, 86-87, 129, 172, 209, 259, 268, 277, 285. Πρβλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 65. Για τα χαρακτηριστικά που λαμβάνει κατά τόπους ο θεσμός της κεφαλής και την εξέλιξή του μέσα στα ὄρια της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, βλ. ΜΑΚΣΙΜΟΝΙĆ, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 128-166.

⁷⁵ Βλ. ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, 1, σ. 85. Πρβλ. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 71-72. Η ανάληψη από τον Καντακουζηνό των καθηκόντων του ως κεφαλή τοποθετείται από πολλούς μελετητές στο έτος 1308 θεωρώντας ὅτι ο Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος υπῆρξε διάδοχός του και διορίστηκε ως κεφαλή το 1316, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 187. LAIOU, *Constantinople and the Latins*, σ. 255. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 68-70, 329. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 63-64. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, σ. 188. ΤΣΙΟΠΑΣ, *Ἡ βυζαντινὴ Πελοπόννησος*, σ. 41-42 και σημ. 45. Ἄλλοι ερευνητές ἔχουν ταχθεῖ με την ἄποψη ὅτι ο Καντακουζηνός ἀνέλαβε καθήκοντα κεφαλῆς το ἀργότερο μέχρι το 1286, βλ. NICOL, *Kantakouzenos*, αρ. 12 σ. 27-30. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 329, ὅπου η Χρ. Μάλτζου διορθώνει τη χρονολόγηση της θητείας της πρώτης κεφαλῆς ἀπὸ 1308-1316 σε 1286-1294. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως», σ. 283. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εἰκόνα της μοναχῆς Ευφροσύνης», σ. 156. ΣΙΝΟΣ, «Μίστρας», σ. 384. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ πόλη του Μυστρά*, σ. 219-220. ΣΙΝΟΣ, «Ἡ ἱστορία», σ. 12. Σύμφωνα με το ΑΧ, § 335, η πρώτη κεφαλή της Πελοποννήσου, ο επίσης ανώνυμος Καντακουζηνός, ἦταν *avuelo* (= παππούς) *de aqueste emperador Catacusino*. Ἀλλά τον αυτοκρατορικό τίτλο την περίοδο που γράφεται η αραγωνική παραλλαγή κατέχουν ο Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός και ο γιος του Ματθαῖος ως συναυτοκράτορας. Ἐάν η πληροφορία που δίνει το αραγωνικό χρονικό ἀφορᾶ στον Ιωάννη Στ' και λαμβάνοντας υπ' ὄψιν την ηλικία τῶν 21 ἐτῶν που αναλαμβάνει καθήκοντα ως κεφαλή ο δεῦτερος Καντακουζηνός (βλ. ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, 1, σ. 85), το ἀργότερο που θα μπορούσε να ἀναδειχθεῖ στη θέση αὐτῆ ο τελευταῖος εἶναι το 1286. Σύμφωνα με την τεκμηρίωση που δίδει ο FAILLER, «Chronologie», σ. 97-99, η αυτοκρατορική μνεία του Χρονικού κατά πάσα πιθανότητα ἀπευθύνεται στον Ματθαῖο, ο οποίος την περίοδο της συγγραφῆς του κειμένου διατηρεῖ στενές σχέσεις με την αραγωνική αὐλή. Η αραγωνική παραλλαγή ἐξαιτίας της χρονικῆς ἀπόστασης ἀπὸ τα γεγονότα (γράφεται στα τέλη του 14ου αἰώνα, βλ. JACOBY, «Chronique de Morée», σ. 161-162) φαίνεται ὅτι συγγεί τις δύο κεφαλῆς με το ἴδιο ἐπώνυμο και τοποθετεῖ στην γενεαλογική γραμμὴ τῶν αυτοκρατόρων Καντακουζηνῶν τον πρώτο ἀντὶ για τον δεῦτερο.

Ο ανιψιός του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος⁷⁶ αναλαμβάνει καθήκοντα καθολικής και περιέχουσας κεφαλής τῆς κατά τὴν Πελοπόννησον ἀπάσης χώρας καὶ τῶν κάστρων μετὰ τὴ μάχη του Τριπόταμου το 1306 και πριν το 1309, ἔτος κατά το οποίο επιφέρει βαριά ἤττα στα φραγκικά στρατεύματα του βαΐλου της Αχαΐας Θωμά de Marzano στη μάχη της *Gerina* και ανακτὰ τα κάστρα που εἶχε καταλάβει ο Φίλιππος του Τάραντα το 1306⁷⁷. Οι Φράγκοι υποχρεώνονται σε συνθηκολόγηση, ἀλλὰ ἡ εἰρηνικὴ συνύπαρξη των δύο επικυρίαρχων της Πελοποννήσου θα διαταραχθεῖ και πάλι ἐξαιτίας της ἀένανης ἀνδεγαυο-αραγωνικῆς διαμάχης για ἐπικράτηση στην Κάτω Ἰταλία, ἡ οποία σύντομα ἐπεκτείνεται και στο πριγκιπάτο της Αχαΐας. Το 1316 ο Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος, ἀποδεχόμενος το αἴτημα του πρίγκιπα της Αχαΐας Λουδοβίκου της Βουργουνδίας (1313-1316) για βοήθεια ἐναντι του ἀνταπαιτητῆ του πριγκιπάτου Φερδινάνδου της Μαγιόρκας, ἀποστέλλει μια δύναμη 2.000 ἀνδρῶν. Στις 5 Ἰουλίου στη μάχη της Μανωλάδας οἱ Αραγώνιοι και οἱ Καταλανοὶ υποστηρικτῆς του τελευταίου υφίστανται συντριπτικὴ ἤττα ἀπὸ τους Φράγκους και τους Βυζαντινοὺς συμμάχους τους⁷⁸. Ἡ ἐσωτερικὴ ἀναρχία που ἐπικρατεῖ στο ἐσωτερικὸ του πριγκιπάτου μετὰ τον πόλεμο και οἱ συνεχεῖς ἐπιδρομῆς

⁷⁶ Ο πρωτοβεστιάριος Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος ἦταν γιος του ἐκπτώτου τσάρου των Βουλγάρων Ἰβάν Ασεν Γ' και τῆς Εἰρήνης Παλαιολογίνας, κόρης του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η', και ἀνῆκε σε μία ἀπὸ τις ἰσχυρότερες οικογένειες του Βυζαντίου κατά τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο, βλ. TRAPP, «Beiträge», σ. 163, 167, 168, 177. BOZILOV, «La famille des Asen», σ. 143-145, 150, 154. BOZILOV, *Asenevei*, σ. 268-283. PLP, 1, ἀρ. 1489.

⁷⁷ Βλ. AX, § 527-529, ἐιδικ. 528, ὅπου ἀναφέρει ὅτι ο Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος ἀποστέλλεται ἀπὸ τον αυτοκράτορα το 1309, ὅταν πληροφορεῖται ὅτι ο βαΐλος Θωμάς de Marzano κήρυξε τον πόλεμο κατά των Βυζαντινῶν στον Μοριά. Ἐπίσης, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εἰκόνα τῆς μοναχῆς Ευφροσύνης», σ. 156, 176, 181. Σε ἐγγραφο του 1316 ἐπισημαίνεται ἡ βοήθεια που προσφέρει στη μοναχὴ Ευφροσύνη-Μαρινία ο Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος για τὴν ἀνέγερση ναοῦ ἀφιερωμένου στην Ὁδηγήτρια ἐπὶ ἀρχιερατείας Νικηφόρου Μοσχόπουλου (1285/1289-πριν το 1315), βλ. MM, I, σ. 52. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εἰκόνα τῆς μοναχῆς Ευφροσύνης», σ. 177. Με βάση το ἐγγραφο αὐτὸ παλαιότεροι ἐρευνητῆς τοποθετοῦν τὴν παρουσία του Ανδρόνικου στην Πελοπόννησο το ἔτος 1316, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 202. LAIOU, *Constantinople and the Latins*, σ. 255-256. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 70-71. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 64. TRAPP, «Beiträge», σ. 163. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ πόλη του Μυστρά*, σ. 220. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀνδρόνικος Β'*, σ. 189. Ο RUNCIMAN, *Μυστράς*, σ. 58, θεωρεῖ ὅτι ο Ανδρόνικος «κατεῖχε το ἀξίωμα ἤδη το ἔτος 1315». Ο ΣΙΝΟΣ, «Mistras», σ. 385-386, θεωρεῖ ὅτι ο «Andronikos Asan residierte spätestens ab 1313 in Mistras». Ἐπίσης, βλ. ΣΙΝΟΣ, «Ἡ ἱστορία», σ. 12.

⁷⁸ Το 1313 ο Φίλιππος δ'Αηίου του Τάραντα παραχωρεῖ το πριγκιπάτο της Αχαΐας στην κόρη τῆς Ἰσαβέλλας de Villehardouin, Ματθίλδη d'Hainaut (1313-1318) και τον σύζυγό τῆς Λουδοβίκο της Βουργουνδίας (1313-1316). Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνταπαιτητῆς τῆς ηγεμονίας ἐμφανίζεται ο Καταλανὸς Φερδινάνδος τῆς Μαγιόρκας για λογαριασμό τῆς συζύγου του, Ἰσαβέλλας de Sabran, κόρης τῆς Μαργαρίτας τῆς Ἀκοβας, δευτερότοκης κόρης του Γουλιέλμου Β' de Villehardouin. Ο Φερδινάνδος με τὴν υποστήριξη του βασιλιά τῆς Σικελίας Φρειδερίκου Β' (1296-1337) και των Καταλανῶν του δουκάτου των Αθηνῶν εἰσβάλλει στον Μοριά το 1315 και καταλαμβάνει τὴν Γλαρέντζα. Παρὰ τις ἀρχικῆς ἐπιτυχίες του, το 1316 ἠττάται στη μάχη τῆς Μανωλάδας και σκοτώνεται, ἐνὸς ο Λουδοβίκος τῆς Βουργουνδίας τραυματίζεται και ἓνα μὴνὰ μετὰ πεθαίνει, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 188-193. LAIOU, *Constantinople and the Latins*, σ. 255. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 70-71. Β. BERG, «The Moreote Expedition of Ferrando of Majorca in the Aragonese Chronicle of Morea», *Byz 55/1* (1985) σ. 69-90. LOCK, *Οἱ Φράγκοι*, σ. 199, 219-220. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 44-45.

των Καταλανών του δουκάτου των Αθηνών στα εδάφη του συντελούν στην αποδυνάμωση της ηγεμονίας και στην περαιτέρω παρακμή της⁷⁹. Η συμμετοχή των Βυζαντινών στις δυναστικές διαμάχες μεταξύ των τελευταίων απογόνων των de Villehardouin προσφέρει στην αυτοκρατορία τη δυνατότητα να παρέμβει στις εσωτερικές υποθέσεις του πριγκιπάτου και να αντιληφθεί τις αδυναμίες του. Στην περίοδο που ακολουθεί ο Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος φαίνεται ότι προβαίνει στις απαραίτητες προετοιμασίες και περιμένει την κατάλληλη ευκαιρία για τη μεγάλη επίθεση εναντίον των Φράγκων γειτόνων του και την επέκταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο.

Η εκστρατεία του Ανδρόνικου Ασάν Παλαιολόγου εναντίον του πριγκιπάτου της Αχαΐας ξεκινάει πιθανότατα στις αρχές του 1320 από την περιοχή του Νικλίου, όπου συγκεντρώνει τα στρατεύματά του⁸⁰. Από την πορεία που ακολουθεί διαπιστώνεται ότι στόχος του είναι κατ' αρχήν η προσάρτηση στη βυζαντινή επικράτεια της περιοχής των Σκορτών, ώστε εξουσιάζοντας όλη την κεντρική Πελοπόννησο να στερήσει τη δυνατότητα επικοινωνίας των φραγκικών κτήσεων μέσω της ενδοχώρας. Ξεκινώντας από τη βορειοδυτική Αρκαδία πολιορκεί και καταλαμβάνει αρχικά το κάστρο της Άκοβας⁸¹ δωροδοκώντας τον φρούραρχο και στη συνέχεια κατευθύνεται νότια και εισβάλλει στη χώρα των Σκορτών. Με τον ίδιο τρόπο εισέρχεται και στο κάστρο της Καρύταινας, ενώ σθεναρή είναι η αντίσταση που συναντά στο κάστρο του Αγίου Γεωργίου. Για την υπεράσπιση του τελευταίου στέλνονται ισχυρές φραγκικές δυνάμεις, οι οποίες φτάνουν με καθυστέρηση μετά την άλωση του φρουρίου και υφίστανται βαριά ήττα από τους Βυζαντινούς⁸². Η γαλλική παραλλαγή

⁷⁹ Βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 194-197, 201. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 71. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 45. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 57 σημ. 104.

⁸⁰ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Βραχέα χρονικά», αρ. 19 στ. 6-8. SCHREINER, *Kleinchroniken*, I, σ. 242 αρ. 33/5, II, σ. 226-227.

⁸¹ Η βαρονία της Άκοβας (*Mategriffon*) με 24 ιπποτικά φέουδα, μία από τις δύο μεγαλύτερες του πριγκιπάτου της Αχαΐας, εκτείνεται στη βόρεια Αρκαδία και τους ορεινούς όγκους της δυτικής Ήλιδας και περιλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της μεσαιωνικής Μεσαράς (βλ. παρακάτω σημ. 671), βλ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, *Η Γορτυνία*, σ. 50 -51. 72-80. TOPPING, *Feudal Institutions*, σ. 121, 167-168. BON, *La Morée franque*, σ. 104-105, 145, 147-148, 190-191, 202, 220, 271-272, 393-406. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 159. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 230-232. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 67-68, 77, 78-79, 102, 134. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 57, 84, 98, 114, 140-141, 186, 322. *ΛΒΠ*, σ. 36-38. Το κάστρο της διατηρείται σήμερα ερειπωμένο 800μ. περίπου δυτικά του οικισμού του Γαλατά Γορτυνιάς. Για το κάστρο της Άκοβας, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 633, 634-635, πίν. 83-85. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 77-79. Ε. ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ – Ε. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, «Το κάστρο της Άκοβας», στο: *Οχρωματική Αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο*, σ. 51.

⁸² Βλ. *ΑΧ*, § 641-654. *ΓΧ*, 404-405, στο οποίο η επιχείρηση ξεκινάει με την παράδοση του κάστρου των Αγίου Γεωργίου στους Βυζαντινούς και ολοκληρώνεται με την κατάληψη των υπόλοιπων φρουριών. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Βραχέα χρονικά», αρ. 19 στ. 6-8. SCHREINER, *Kleinchroniken*, I, σ. 242 αρ. 33/5, II, σ. 226-227. ΣΑΡΡΗΣ, «Άράκλοβον και Άγιος Γεώργιος», σ. 82-83. LOENERTZ, «Péloponnèse», σ. 154. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 311. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Τοπογραφικά Φραγκοκρατίας», σ. 20. BON, *La Morée franque*, σ. 202 και σημ. 3, 380. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 71-72. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 57. Κατά τη διάρκεια της μάχης σκοτώνεται ο επικεφαλής των Τευτόνων ιπποτών και συλλαμβάνονται μερικοί από τους σημαντικότερους αξιωματούχους του δεσποτάτου, οι οποίοι μεταφέρονται στην Κωνσταντινούπολη και κρατούνται αιχμάλωτοι για μεγάλο χρονικό διάστημα με

του Χρονικοῦ τοῦ Μορέως προσθέτει στις επιτυχίες του Ασάν και την πτώση του κάστρου του Πολύφεγγους (Αγίου Γεωργίου) στην περιοχή της Νεμέας⁸³, επίσης με δωροδοκία του φρουράρχου, και τοποθετεί τα γεγονότα μεταξύ του Φεβρουαρίου και του Σεπτεμβρίου 1321⁸⁴.

Στο πλαίσιο των προπαρασκευαστικών εργασιών, που προηγούνται της εκστρατείας, πρέπει να εντάσσονται συνεννοήσεις των Βυζαντινών τόσο με ντόπιους Έλληνες όσο και με Φράγκους αξιωματούχους, όπως καταδεικνύει η ευχέρεια με την οποία κινούνται, η πληροφόρηση που έχουν κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων και η στάση των φρουράρχων που αποδέχονται να δωροδοκηθούν. Παράλληλα εκμεταλλεύονται πιθανότατα και την τυχόν δυσαρέσκεια των ντόπιων αρχόντων, Ελλήνων και Φράγκων, απέναντι στους βάρλους που εναλλάσσονται στη διοίκηση διορισμένοι από τους Ανδεγαυούς επικυρίαρχους του πριγκιπάτου⁸⁵.

Δεν υπάρχουν στοιχεία στις πηγές για την πορεία που ακολουθεί η εκστρατεία του Ασάν στη συνέχεια. Οι κτήσεις που αποδίδονται στη μονή Βροντοχίου το 1322 στη νότια Ηλεία⁸⁶ υποδεικνύουν την κίνηση του βυζαντινού στρατού προς τα δυτικά⁸⁷ (χάρτ. 3). Πιθανότατα η απειλή των Καταλανών που στρέφεται και κατά των αυτοκρατορικών εδαφών στην

εξαίρεση μόνο τον επίσκοπο Ωλένης που απελευθερώνεται αμέσως λόγω του εκκλησιαστικού του αξιώματος.

⁸³ Το κάστρο του Πολύφεγγους ή Αγίου Γεωργίου βρίσκεται στη νότια Κορινθία, στην περιοχή της Νεμέας, επί της δυτικής μεσαιωνικής οδού που ενώνει την Κόρινθο με το Άργος. Επίσης από εκεί διέρχεται ο δρόμος που οδηγούσε προς το φρούριο της Άκοβας (βλ. ΓΧ, § 1009. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ολίγα περί Πολυφέγγους», σ. 179. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Ίστορία και τοπογραφία Κορίνθου*, σ. 178-179). Το 1320 οι Βυζαντινοί επιχειρούν πιθανότατα παράλληλα και στα δύο οχυρά προκειμένου να αποκόψουν την αποστολή οποιασδήποτε βοήθειας από την περιοχή της Κορινθίας προς τους υπερασπιστές της Άκοβας και των Σκορτών στη συνέχεια. Οι Φράγκοι ανακτούν το Πολύφεγγος σε άγνωστη χρονική στιγμή στα χρόνια που ακολουθούν, δεδομένου ότι το 1358 απαντά σε έγγραφο υπό την κυριαρχία του πριγκιπάτου. Για το κάστρο του Πολύφεγγους, βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Ίστορία και τοπογραφία Κορίνθου*, σ. 176-184, 257. Ε. F. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Landscape Archaeology and the Medieval Countryside: Settlement and Abandonment in the Nemea Region», *IJHA* 14 (2010), σ. 263-266. http://ecastles.culture.gr/mobilecontent/-/asset_publisher/XHdEYy6aof01/content/agios-georgios-polyphengous.

⁸⁴ Βλ. ΓΧ, § 405. Θεωρώ ότι η πορεία της εκστρατείας έτσι όπως περιγράφεται στην αραγωνική παραλλαγή προσφέρει περισσότερα στρατηγικά πλεονεκτήματα στους Βυζαντινούς με κυριότερο την αποκοπή του βορειοανατολικού τμήματος του πριγκιπάτου της Αχαΐας από το δυτικό και τη συνακόλουθη αδυναμία αποστολής ενισχύσεων από τα ισχυρά κάστρα της Κορίνθου, του Άργους και του Ναυπλίου προς τα Σκορτά.

⁸⁵ Πρβλ. BON, *La Morée franque*, σ. 202 σημ. 3. Σημειώνεται ότι το 1321 οι ισχυροί βαρόνοι του πριγκιπάτου της Αχαΐας, δυσαρεστημένοι από τη διακυβέρνηση και τις αποτυχίες των βαΐλων και την αδιαφορία των Ανδεγαυών πριγκίπων τους, εξετάζουν το ενδεχόμενο παράδοσης της ηγεμονίας στο βασίλειο της Σικελίας ή στη δημοκρατία της Βενετίας, βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 73-74. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 312. BON, *La Morée franque*, σ. 202-203. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins*, σ. 256. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 45-46. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 57-58.

⁸⁶ Βλ. παρακάτω σχετικό κεφάλαιο.

⁸⁷ Το ΑΧ, § 653, αναφέρει ότι μετά την κατάληψη των κάστρων και τη μεγάλη νίκη του Ασάν στα Σκορτά ο βυζαντινός στρατός επιστρέφει *en Lacedemonia* και εν συνέχεια ο βυζαντινός διοικητής αποχωρεί για την Κωνσταντινούπολη. Ενδεχομένως η έλευση του χειμώνα υποχρεώνει την κεφαλή να αποσυρθεί προσωρινά στον Μυστρά, για να επαναλάβει τις επιχειρήσεις με τον ερχομό της άνοιξης.

Πελοπόννησο⁸⁸, αλλά κυρίως το ξέσπασμα του πρώτου εμφυλίου πολέμου (1321-1328) ανάμεσα στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' και τον συναυτοκράτορα εγγονό του Ανδρόνικο Γ' (1328-1341)⁸⁹ υποχρεώνουν τον Ασάν να συνομολογήσει συνθήκη ειρήνης με τους Φράγκους με την οποία κατακυρώνονται στην αυτοκρατορία τα νεοαποκτηθέντα εδάφη και ρυθμίζεται το καθεστώς των περιοχών που θα διοικούνται με συγκυριότητα (*casaux de parson*).

Ο πρίγκιπας της Αχαΐας Ιωάννης de Gravina (1318-1331) σχεδόν αμέσως μετά την απώλεια των κάστρων της κεντρικής Πελοποννήσου ξεκινάει στη Νεάπολη τις προετοιμασίες μιας εκστρατείας εναντίον της βυζαντινής επαρχίας του Μυζηθρά, η οποία διεξάγεται τελικά με μεγάλη καθυστέρηση το 1325, χωρίς ωστόσο να επιτύχει το σκοπό της⁹⁰.

Η θητεία του Ανδρόνικου Ασάν Παλαιολόγου στην Πελοπόννησο λήγει με την ανάκλησή του στην Κωνσταντινούπολη πιθανότατα μέσα στο δεύτερο τρίμηνο του 1321, στο πλαίσιο της πρώτης φάσης της έριδας μεταξύ των δύο Ανδρονίκων (20.4.1321-6.6.1321)⁹¹. Η θέση προσφέρεται στον μετέπειτα αυτοκράτορα Ιωάννη (Στ') Καντακουζηνό, ο οποίος την αρνείται⁹².

Για τα επόμενα σχεδόν 30 χρόνια μέχρι το 1349, οπότε η διοίκηση του Μοριά ανατίθεται στον δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνό (1349-1380),

⁸⁸ Βλ. G. M. THOMAS – R. PREDELLI (εκδ.), *Diplomatorum Veneto-levantinum sive Acta et Diplomata Res Venetas Graecas atque Levantis illustrantia, a. 1300-1350*, Βενετία 1880, σ. 136. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 73.

⁸⁹ Ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος ξεσπάει το 1321 και τερματίζεται το 1328 ανάμεσα στον Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο και τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ' με την επικράτηση του τελευταίου και την απομάκρυνση του παππού του από το θρόνο, βλ. ΛΑΪΟΥ, «Η βασιλεία», σ. 152-154. ΚΥΡΡΗΣ, *Η πρώτη φάση*, σ. 1-152. OSTROGORSKY, *Ιστορία*, 3, σ. 191-196, 207. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β'*, σ. 61-65. S. KYRIAKIDES, «Warfare and propaganda: the portrayal of Andronikos II Palaiologos (1282-128) as an incompetent military leader in the Histories of John VI Kantakouzenos», *BMGS* 37/2 (2013), σ. 176-189.

⁹⁰ Οι εδαφικές απώλειες που υφίσταται το φραγκικό κράτος της Αχαΐας αναγκάζουν τον πρίγκιπα Ιωάννη de Gravina να μεταβεί στον Μοριά από την Ιταλία όπου ήταν εγκατεστημένος, για να οργανώσει μία εκστρατεία για την ανάκτηση των κάστρων του. Το 1325 ξεκινάει με τα στρατεύματά του την πολιορκία της Καρύταινας, ο φρούραρχος της οποίας Πρωτοκυνηγός (δεν διευκρινίζεται στις πηγές εάν πρόκειται για οικογενειακό όνομα ή τίτλο) οργανώνει για αντιπερισπασμό επιδρομές και λεηλασίες στην ύπαιθρο χώρα των Φράγκων. Ο de Gravina αναγκάζεται το χειμώνα του ίδιου έτους να αποσυρθεί απογοητευμένος στη Γλαρέντζα και λίγο αργότερα επιστρέφει στην Ιταλία, βλ. ΑΧ, § 655-662. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 320-321. BON, *La Morée franque*, σ. 204-206. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 74-75. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Καρύταινα», σ. 143-144. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑΣ, *Αγροτική ζωή*, σ. 58.

⁹¹ Βλ. ΑΧ, § 653-654, σύμφωνα με το οποίο η επιστροφή του Ασάν στην Κωνσταντινούπολη γίνεται μετά από αίτηση του ίδιου. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, σ. 362-363, ο οποίος θεωρεί ότι Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος ανακλήθηκε από τη θέση της κεφαλής από το Ανδρόνικο Γ' το 1321, κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης του εμφυλίου. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 71, 73. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β'*, σ. 189. Πρβλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 64.

⁹² Βλ. ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, 1, σ. 77, 85. Η θέση προσφέρεται στον Ιωάννη (Στ') Καντακουζηνό με σκοπό την εξασθένιση της αντίπαλης παράταξης που είχε συγκροτήσει ο Ανδρόνικος Γ' εναντίον του παππού του Ανδρόνικου Β', βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 74. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 64. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β'*, σ. 189. Ο Ιωάννης ήταν γιος του ανώνυμου Καντακουζηνού, κεφαλής της Πελοποννήσου γύρω στο 1300, και γαμπρός του Ανδρόνικου Ασάν Παλαιολόγου, βλ. NICOL, *Kantakouzenos*, αρ. 20 σ. 27-30, αρ. 22 σ. 35-36, αρ. 23 σ. 104.

γιο του αυτοκράτορα Ιωάννη Στ', οι πηγές δεν παρέχουν σχεδόν καμία πληροφορία για τη βυζαντινή Πελοπόννησο. Οι εμφύλιες διαμάχες, οι ανταγωνισμοί, οι συρράξεις, η απειλή των Σέρβων και των Βουλγάρων από το βορρά, η συνεχής εδαφική συρρίκνωση της αυτοκρατορίας⁹³, αλλά και η ισχυροποίηση της βυζαντινής παρουσίας στον Μοριά, αφήνουν για ένα μικρό διάστημα την πελοποννησιακή επαρχία του Μυστρά στο περιθώριο⁹⁴.

Για την περίοδο αυτή είναι γνωστά τα ονόματα δυο αξιωματούχων που αναλαμβάνουν τη διοίκηση της επαρχίας του Μυζηθρά. Ο πρώτος είναι ο *ἄρχων ξυμπάσης τῆς Πελοποννήσου Ανδρέας*, ο οποίος αναδεικνύεται στη θέση της κεφαλής για άγνωστο χρονικό διάστημα που εντάσσεται μεταξύ των ετών 1321 και 1341⁹⁵. Ο Αλέξιος Λάσκαρις Μετοχίτης είναι ο τελευταίος πιθανότατα αξιωματούχος που φτάνει στον Μυζηθρά ως κεφαλή, αλλά κανένα στοιχείο δεν παρέχεται στις πηγές για τη δράση του στην περιοχή, σε αντίθεση με την μετέπειτα πορεία του⁹⁶.

Τέλος, στις 25 Οκτωβρίου 1349 φτάνει στον Μοριά ο δεσπότης Μανουήλ Καντακουζηνός, γιος του Ιωάννη Στ', και μια νέα περίοδος ξεκινά για την ιστορία της υστεροβυζαντινής Πελοποννήσου, αυτή του δεσποτάτου του Μορέως υπό τη διακυβέρνηση των μελών των δυο αυτοκρατορικών οίκων του Βυζαντίου, των Καντακουζηνών και των Παλαιολόγων.

⁹³ Την περίοδο αυτή ο ηγεμόνας της Σερβίας Στέφανος Dušan (1331-1355) δημιουργεί μια βραχύβια αυτοκρατορία που περιλαμβάνει τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και τη δυτική Ελλάδα, ενώ το βουλγαρικό κράτος των Σισμανιδών επεκτείνεται εδαφικά στη βόρεια Θράκη. Στο μεταξύ το θάνατο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ' το 1341 διαδέχεται εμφύλια διαμάχη ανάμεσα στον Ιωάννη (Στ') Καντακουζηνό και την αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας που λήγει με την επικράτηση του πρώτου. Ενδεικτικά για την περίοδο, βλ. ΛΑΪΟΥ, «Η βασιλεία», σ. 154-166, 170-183. OSTROGORSKY, *Ιστορία*, 3, σ. 198-223. Μ. Δ. ΚΟΥΜΠΗΣ, *Ο ανταγωνισμός για την εξουσία και ο εμφύλιος πόλεμος (1341-1347)*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2001, www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/22866. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οργάνωση και η τακτική*, σ. 170-216.

⁹⁴ Οι σποραδικές αναφορές των πηγών στη βυζαντινή επαρχία της Πελοποννήσου παρέχουν ενδείξεις για επανάληψη κατά καιρούς των πολεμικών συγκρούσεων, ενώ το πριγκιπάτο δεν φαίνεται να ανακάμπτει από τα εσωτερικά προβλήματα που αντιμετωπίζει, βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 75-76. BON, *La Morée franque*, σ. 206-214. Το 1341 αντιπροσωπεία αξιωματούχων της φραγκικής ηγεμονίας προτείνει στον Ιωάννη (Στ') Καντακουζηνό την παράδοσή της στην αυτοκρατορία, πρωτοβουλία που τελικά δεν ευοδώνεται, βλ. ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, 2, σ. 74-76. BON, *La Morée franque*, σ. 213. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 76. D. JACOBY, «The Encounter of two societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade», *AHR* 78 (1973), σ. 894.

⁹⁵ Ο Ανδρέας καταγόταν από αρχοντική οικογένεια της Μονεμβασίας που ενδεχομένως συνδεόταν με συγγενικούς δεσμούς με την οικογένεια των Παλαιολόγων και ήταν πατέρας του Οσίου Λεοντίου του Μονεμβασιώτη, από το *Ἐγκώμιον* και το *Συναξάριον* του οποίου αντλούνται οι ελάχιστες πληροφορίες που υπάρχουν για αυτόν, βλ. *Νέον Λειμωνάριον*, έπιμ. Ν. ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ, εν Αθήναις 1873², σ. 457-458. ΛΑΜΠΡΟΣ, *III*, 2, σ. λθ'-μδ', 166. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 77. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 64. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΜΟΥΤΖΑΛΗ, «Ναός Αγίου Νικολάου Αιγιαλείας», σ. 326 σημ. 10. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β'*, σ. 189. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η πόλη του Μυστρά*, σ. 220. *PLP*, 1, αρ. 928.

⁹⁶ Βλ. R. LOENERTZ, «Emmanuelis Raul Epistulae XII», *EEBS* 26 (1956), σ. 153-158. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 335. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 386. NICOL, *Kantakouzenos*, σ. 124 σημ. 6. *PLP*, αρ. 17977, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

2. Η μονή Βροντοχίου και η ιστορία της

Η μονή Βροντοχίου είναι το πρώτο μοναστηριακό συγκρότημα που ιδρύεται εντός των τειχών της νεόδμητης πολιτείας⁹⁷, είκοσι περίπου χρόνια μετά την ανέγερση του αφιερωμένου στον Άγιο Δημήτριο καθεδρικού ναού του Μυζηθρά⁹⁸. Αρχικά αποδίδεται και αυτή στη λατρεία στρατιωτικών αγίων, των Αγίων Θεοδώρων, αλλά σύντομα με την ίδρυση του νέου καθολικού αφιερώνεται στην *ύπεραγία Θεοτόκο τήν Ὁδηγήτρια*. Η επωνυμία τοῦ Βροντοχίου συνιστά κατά πάσα πιθανότητα το μικροτοπωνύμιο της θέσης που επιλέχθηκε για την ανέγερσή της, και υποδηλώνει ενδεχομένως το παρωνύμιο που έφερε παλαιότερος γαιοκτήτης της περιοχής⁹⁹.

Χωροθετείται βόρεια και σε πολύ μικρή απόσταση από το ναό του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη), στο βορειοανατολικό άκρο της Κάτω Χώρας του Μυστρά με το αντίστοιχο τμήμα του τείχους της οχύρωσης να συνιστά μέρος του περιβόλου της. Τοίχος απλούστερης κατασκευής οριοθετούσε το συγκρότημα στο εσωτερικό της καστροπολιτείας¹⁰⁰ (εικ. 1, σχ. 1).

Από τα κτήρια που εξυπηρετούσαν τις ποικίλες ανάγκες του μοναστηριού, το καλύτερα διατηρημένο είναι το μνημειακό συγκρότημα της τράπεζας και του μαγειρείου στα νοτιοδυτικά του καθολικού της Οδηγήτριας και σε υψηλότερο από αυτό επίπεδο. Πρόκειται για επίμηκες

⁹⁷ Τα αμέσως επόμενα μοναστήρια εντός των τειχών είναι οι μονές του Ζωοδότου Χριστού (Αγία Σοφία) και της Περιβλέπτου που ανεγείρονται σχεδόν μισό αιώνα αργότερα, μεταξύ των ετών 1349-1354 το πρώτο και στην έβδομη ή όγδοη δεκαετία του 14ου αιώνα το δεύτερο, βλ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, «Η Αγία Σοφία του Μυστρά», σ. 153-198, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Η ΙΔΙΑ, «Religious Imagery in Mystra», σ. 120-123, πίν. 24.1-4, 25.1-2. Η ΙΔΙΑ, «Το εικονογραφικό πρόγραμμα του καθολικού της Μονής Περιβλέπτου στον Μυστρά και το ζήτημα του κτήτορα», *Αφιέρωμα στον Π. Α. Βοκοτόπουλο*, σ. 407-416, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Το τέταρτο και τελευταίο μοναστήρι της καστροπολιτείας είναι η μονή της Θεοτόκου της Παντάνασσας που ιδρύεται γύρω στο 1430, βλ. Μ. ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ – Μ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Η μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15ου αιώνα*, Αθήνα 2005. Σ. ΣΙΝΟΣ, *Η αρχιτεκτονική του καθολικού της Μονής της Παντάνασσας του Μυστρά*, Αθήνα 2013.

⁹⁸ Βλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Μητρόπολη Μυστρά», σ. 143-175, πίν. 37-59. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς*, σ. 47. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Άγιος Δημήτριος*, με την προγενέστερη βιβλιογραφία. ΤΑΝΤΣΗΣ, *Το υπερώο*, 1, σ. 175, 255-256, 344-345, 348-350, 358, 2, σ. 262-265, ο οποίος ανάγει τη μετασκευή της με την κατασκευή των υπερώων σε προωμότερη φάση, επί αρχιερατείας Νικηφόρου Μοσχόπουλου (1285/1289-προ του 1315).

⁹⁹ Βλ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 35. Επίσης, βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ανύπαρκτα ονόματα», *ΝΕ 1* (1904), σ. 330-332. Πρβλ. Σ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, «Η άληθής επίκλησις τῆς ἐν Μυσθρᾷ μονῆς τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας», *Ἄθηνᾶ* 21 (1909), σ. 300-307, ο οποίος θεωρεί ότι πρόκειται για παραφθορά της γενικής του επιθέτου *βροντοίχου* ή *βροντοηχούς* και πιστεύει ότι προέρχεται από την αφιέρωση του ναού της Οδηγήτριας «εἰς τὴν βροντοίχον Θεομήτορα». Για τα τοπωνύμια σε γενική βλ. παρακάτω σημ. 382.

¹⁰⁰ Βλ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η πόλη του Μυστρά*, σ. 111, εικ. 276. Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, «Οι παρά τα τείχη της πόλης βυζαντινές μονές του Μυστρά και οι οχυρώσεις τους», στο: *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου. Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρόδος, 14-18 Νοεμβρίου 2001*, τ. 1-2, Αθήνα 2007, 1, σ. 413, 418. Η ΙΔΙΑ, «Η οχύρωση», σ. 97-100. ΣΙΝΟΣ, «Μονή Βροντοχίου», σ. 151, 154.

οικοδόμημα χωρισμένο σε τέσσερις χώρους. Τον νοτιότερο και μεγαλύτερο καταλαμβάνει η τράπεζα η οποία ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική αψίδα. Καλυπτόταν με ημικυλινδρικό θόλο και στις εσωτερικές της επιφάνειες έφερε τοιχογραφίες, από τις οποίες ελάχιστα ίχνη διατηρούνται σήμερα. Μέσω ενός ενδιάμεσου δωματίου με βοηθητική χρήση επικοινωνεί με το μαγειρείο, το οποίο έχει τετράγωνη κάτοψη και θολωτή στέγαση, στο κέντρο της οποίας διαμορφώνεται άνοιγμα-καπνοδόχος. Το συγκρότημα απολήγει στο βόρειο άκρο σε ορθογώνια αίθουσα με θολωτή στέγαση και με πιθανή χρήση βοηθητικής τραπεζαρίας. Περιμετρικά του καθολικού και του συγκροτήματος της τράπεζας είχαν κατασκευαστεί τα κελιά των μοναχών και κτήρια για τις λοιπές λειτουργίες της μονής, η κατάσταση διατήρησης των οποίων δεν επιτρέπει την ακριβή ταύτισή τους¹⁰¹.

Η ανέγερση του πρώτου καθολικού των Αγίων Θεοδώρων τοποθετείται λίγο πριν το 1296 και αποδίδεται στους μοναχούς Δανιήλ και Παχώμιο, εκ των οποίων ο πρώτος αναδεικνύεται πιθανόν σε ηγούμενο του μοναστηριού, αν και δεν επιβεβαιώνεται η ανάληψη της θέσης από κάποια πηγή. Οι δύο κήτορες αναφέρονται σε εγχάρακτη έμμετρη επιγραφή επί θραυσμένου μέλους ανάγλυφου επιστυλίου τέμπλου, η οποία φυλάσσεται στην αποθήκη του αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά (αρ. ευρ. 1211) (εικ. 2)¹⁰²: Ο θειος ουτος ανεγηγερται δομος· των Θεοδωρων· Δανιηλ Παχωμιω· εχειν μον[αχοῖς(?)¹⁰³. Η μνεία του Παχωμίου ως καθηγουμένου τῆς πανσέπτου μονῆς τῶν ἀγίων καὶ θαυματουργῶν Θεοδώρων τοῦ Βροντοχίου σε ποιητική ακροστιχίδα και στο βιβλιογραφικό σημείωμα του κώδικα Paris. Bibl. Nat. 708 (Reg. 2334) τεκμαίρει τη διαδοχή του Δανιήλ στο μοναστήρι και την ολοκλήρωση του καθολικού (ναὸν ἄρας ἐκ βάθρων) πριν το 1296, έτος συγγραφής του χειρογράφου¹⁰⁴.

¹⁰¹ Βλ. ΜΑΡΙΝΟΥ, «Η οχύρωση», σ. 98. ΣΙΝΟΣ, «Μονή Βροντοχίου», σ. 151-154. Επίσης, βλ. MILLET, *Mistra*, πίν. 16.2, 22.

¹⁰² Το απότμημα του μαρμάρινου επιστυλίου βρέθηκε το 1935 σε ανασκαφική διερεύνηση που πραγματοποίησε ο Α. Ορλάνδος εξωτερικά του ναού δυτικά του ταφικού συγκροτήματος στη βόρεια πλευρά του ναού των Αγίων Θεοδώρων. Κοσμεύεται με γεωμετρικά και φυτικά θέματα που δημιουργούν ψευδοκουφικά κοσμήματα και περίτεχνα συμπλέγματα. Ο ανάγλυφος διάκοσμος εντάσσει το μέλος σε ομάδα γλυπτών που προέρχεται από το ίδιο μνημείο, βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Δανιήλ», σ. 445-446. *Faith and Power*, σ. 81-82, αριθ. 37 (Ε. ΒΑΚΟΥΡΟΥ). Α. ΜΕΞΙΑ, «Δύο μαρμάρινες διακοσμητικές πλάκες στον Μυστρά», *ΔΧΑΕ* 27 (2006), σ. 119. Ν. ΜΕΛΒΑΝΙ, *Late Byzantine Sculpture*, *Studies in the Visual Cultures of the Middle Ages* 6, Τουρνχάουτ 2013, σ. 203, εικ. 74-75. Η μνημόνευση του Δανιήλ πριν τον Παχώμιο στην επιγραφή οδήγησε τον ΟΡΛΑΝΔΟ, «Δανιήλ», σ. 447, στη διαπίστωση ότι αυτός υπήρξε ο πρώτος κήτορας και ηγούμενος της μονής Βροντοχίου, υπόθεση που θεωρείται πιθανή κι από τους μεταγενέστερους ερευνητές, ενδεικτικά βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 296. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Dedicatory Inscriptions*, σ. 80. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς*, σ. 48. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 30. Επίσης, βλ. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 373, σημ. 13.

¹⁰³ Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Δανιήλ», σ. 443-446, 447. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Dedicatory Inscriptions*, σ. 80-81, εικ. 47. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς*, σ. 47. *Faith and Power*, σ. 81, αριθ. 37 (Ε. ΒΑΚΟΥΡΟΥ). ΡΗΟΒΥ, *Epigramme auf Stein*, σ. 292-293.

¹⁰⁴ Το χειρόγραφο ολοκληρώνεται στις 11 Ιουλίου 1296 με χορηγό τον ηγούμενο Παχώμιο και αντιγραφέα το νομικό Βασιλάκη. Στην έμμετρη ακροστιχίδα, τα αρχικά γράμματα κάθε στίχου

Η αναφορά στη σεβασμία [πατρι]αρχική μονή των αγι[ων] μεγ[αλομαρτύρων Θεοδώρων... του εγγράφου που υπόκειται του χρυσοβούλλου του 1322 στο βόρειο τοίχο του νοτιοδυτικού παρεκκλησιού της Οδηγήτριας¹⁰⁵ φαίνεται ότι συνιστά μια ακόμα καταγραφή της αρχικής αφιέρωσης της μονής Βροντοχίου και την εντάσσει παράλληλα στη χορεία των ιερών καθιδρυμάτων που υπάγονται στην εποπτεία του οικουμενικού πατριαρχείου.

Το μνημείο (εικ. 3, 4) ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπου του απλού οκταγωνικού ναού με τον ιδιαίτερα μεγάλο και επιβλητικό τρούλλο του να φέρεται σε οκτώ τόξα που διαγράφουν οκτάγωνο (σχ. 2). Στα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα σχηματίζονται τέσσερα αυτόνομα παρεκκλήσια και ανατολικά απολήγει σε τρεις τρίπλευρες αψίδες Ιερού. Ο διώροφος αρχικά νάρθηκας στα δυτικά και τα πυργόσχημα παρεκκλήσια στη βόρεια και τη νότια πλευρά του αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες. Εντυπωσιακός είναι ο διάκοσμος της ανατολικής όψης του μνημείου μοιρασμένος σε πέντε οριζόντιες ζώνες όπου εναλλάσσονται η απλή λιθοδομή και το πλινθοπερικόλειστο σύστημα τοιχοποιίας¹⁰⁶.

Από τις τοιχογραφίες στο εσωτερικό μεταξύ των ελαχίστων παραστάσεων που διατηρούνται, διακρίνονται ολόσωμοι στρατιωτικοί άγιοι στην κατώτερη ζώνη, σκηνές από το βίο της Παναγίας στην αμέσως επόμενη και παραστάσεις από το βίο του Χριστού στην υψηλότερη (εικ. 5). Είναι σύγχρονες του ναού και μαρτυρούν επιρροές από την τέχνη του καθεδρικού ναού του Αγίου Δημητρίου, όπως αυτή εκφράζεται επί αρχιερατείας του Νικηφόρου Μοσχόπουλου, χωρίς ωστόσο να τις ανταγωνίζονται ποιοτικά¹⁰⁷.

σχηματίζουν την αφιέρωση: ΠΑΧΩΜΙΩ ΒΡΟΝΤΗΧΙΤΗ ΒΑΣΙΛΙΑΚΗΣ, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι», σ. 160-160β. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Δανιήλ», σ.446-447. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Έλληνες γραφείς του 13ου αιώνα. Προσθήκες και διορθώσεις στο εύρετήριο των Vogel – Gardthausen», *Δίπτυχα* 3 (1982-1983), σ. 193. Η ΙΔΙΑ, *Χορηγοί – κτήτορες – δωρητές*, σ. 53, 198-199. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 30, 182-183. Η ΙΔΙΑ, «*Εγγραφή εν τῷ Μυζιθρᾷ*», σ. 185.

¹⁰⁵ Βλ. το χρυσόβουλλο λόγο «τῶν Ἁγίων Θεοδώρων».

¹⁰⁶ Για την αρχιτεκτονική των Αγίων Θεοδώρων και τις αναστηλωτικές εργασίες που έχουν εκτελεστεί, βλ. DUFRENNE, *Les programmes iconographiques*, σ. 3-4. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς*, σ. 48-50. ΣΙΝΟΣ, «Mistras», στ. 422-424, σχ. 2(ΤΗ). ΤΑΝΤΣΗΣ, *Το υπερῶο*, 1, σ. 186-187, 188-189, 237, 247 σημ. 227, 248, 346, 2, σ. 260-262, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. ΣΙΝΟΣ, «Μονή Βροντοχίου», σ. 136-141. Επίσης, βλ. MILLET, *Mistra*, πίν. 20.2, 20.5-6, 21, 152.3. Ο Α. ΤΑΝΤΣΗΣ, «Ο ναός στους Χριστιάνους Τριφυλίας, η Αγία Σοφία Μονεμβασίας και οι Άγιοι Θεόδωροι του Μυστρά», *Τριακοστό Έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 20, 21 και 22 Μαΐου 2016. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2016, σ. 107-108, προτείνει χρονολόγηση του μνημείου στα χρόνια του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282) και αρχική αφιέρωση στην Θεοτόκο.

¹⁰⁷ Βλ. DUFRENNE, *Les programmes iconographiques*, σ. 4-5 και σποράδη, πίν. 1-4, σχ. 1, εικ. 1-7. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς*, σ. 51. ΜΟΥΡΙΚΙ, «Stylistic Trends», σ. 18, εικ. 35-36. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής περί το 1300», σ. 70. Επίσης, βλ. MILLET, *Mistra*, πίν. 88-91, 93.3. Ο γραπτός διάκοσμος του νοτιοανατολικού παρεκκλησίου τοποθετείται γύρω στο 1400 και υποδηλώνει αφιέρωση στην Ζωοδόχο Πηγή, ενώ έχει υποστηριχτεί και η ταφική χρήση του. Στο βορειοανατολικό παρεκκλήσι που είχε ταφική χρήση, διατηρείται το πορτραίτο του νεκρού και γραπτή επιγραφή δίνει για αυτόν το όνομα Μανουήλ Παλαιολόγος, τοποθετώντας το θάνατό του μέσα στο α΄ μισό του 15ου αιώνα, βλ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Επιτύμβιες παραστάσεις», σ. 288, 293.

Μετά την ανέγερση του νέου καθολικού αφιερωμένου στην Θεοτόκο την Οδηγήτρια η εκκλησία λαμβάνει κοιμητηριακή χρήση, όπως μαρτυρά το ταφικό συγκρότημα που εντοπίζεται εμπρός από τη δυτική όψη του και οι ταπεινότερες ταφές που έχουν αποκαλυφθεί περιμετρικά του μνημείου κατά τη διάρκεια ανασκαφικών διερευνήσεων¹⁰⁸.

Η ίδρυση του νέου καθολικού έχει ως αποτέλεσμα την αλλαγή της αφιέρωσης του μοναστηριού, το οποίο απαντά στο εξής στις πηγές ως μονή της *ύπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Βροντοχίου*¹⁰⁹.

Την αδιάλειπτη λειτουργία και την ακμή της μονῆς καθόλη τη διάρκεια του 14ου αιώνα μαρτυρούν το πατριαρχικό σιγίλλιο που εξέδωσε ο πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος το 1366¹¹⁰ και αφιερωτήριο γράμμα του 1375 με εκχωρήσεις γαιών από αξιωματούχους του δεσποτάτου¹¹¹. Την ίδια περίοδο *θυμιατήριον ἀργυροδιάχρυσον... ἀνέθηκε ἐν τῇ τοῦ Μυζιθρᾶ σεβασμία μονῆ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Βροντοχίου* η Μαρία Κασανδρηνή η Καναβίνα¹¹². Το γεγονός ότι η οικογένεια της τελευταίας εγγράφεται στον κύκλο του έκπτωτου αυτοκράτορα Ιωάννη Στ', υποδηλώνει ενδεχομένως την εὐνοια που συνεχίζει να απολαμβάνει το μοναστήρι κατά την ηγεμονία των Καντακουζηνών.

Το 1407 στο βορειοδυτικό παρεκκλήσι της Οδηγήτριας θα ταφεί ο δεσπότης Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος. Λίγο πριν το θάνατό του ο ηγεμόνας αποσύρεται βαριά άρρωστος στην μονή Βροντοχίου, όπου περιβάλλεται το μοναχικό σχήμα και λαμβάνει το όνομα Θεοδώρητος¹¹³ (εικ. 6).

¹⁰⁸ Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Δανιήλ», σ. 443-445. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς*, σ. 48.

¹⁰⁹ Τα δύο καθολικά, όπως έμμεσα προκύπτει από τις μαρτυρίες των πηγών δεν είναι δυνατόν να συνυπήρχαν, έστω και για μικρό χρονικό διάστημα, υπαγόμενα σε δύο ανεξάρτητα μοναστήρια. Ο κοινός κτήτορας και των δύο ιερών καθιδρυμάτων Παχώμιος εμφανίζεται ως ηγούμενος των Αγίων Θεοδώρων το 1296 και λίγα χρόνια αργότερα (αρχές 14ου αι.) κατέχει την ίδια θέση στην μονή της Θεοτόκου της Ὁδηγητρίας, το καθολικό της οποίας ανεγείρεται από τον ίδιο. Επιπρόσθετα το σύνολο των μοναστικών κτισμάτων συγκεντρώνεται γύρω από την Οδηγήτρια, ενώ στους Αγίους Θεοδώρους δεν εντοπίζονται επιφανειακά οικοδομικά κατάλοιπα που θα δικαιολογούσαν τη λειτουργία τους ως ανεξάρτητη μονή παράλληλα με αυτή της Οδηγήτριας. Επίσης, βλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς*, σ. 48.

¹¹⁰ Βλ. MM, I, σ. 479-483 (1366). DARROUZES, *Les Regestes*, I, V, αρ. 1672 (;) σ. 464-465, αρ. 2510 (1366) σ. 426-427.

¹¹¹ Το γράμμα έχει αντιγραφεί στο φύλλο 244r του κώδικα Vat. Gr. 352, ο οποίος αποδίδεται στο βιβλιογραφικό εργαστήριο της Παλαιολογίας (γύρω στο 1300), βλ. ΒΕΗΣ, «Άφιρωτήριο του 1375», σ. 241-248. MAXWELL, «Vat. Gr. 352», σ. 52-53.

¹¹² Το θυμιατήριο αυτό και ένα ακόμα στην μονή Μαγγάνων αφιερώνονται *ὑπὲρ ψυχικῆς... σωτηρίας* του πατέρα της δωρήτριας, Δημητρίου Κασανδρηνού. Ο τελευταίος εγγράφεται στον κύκλο του αυτοκράτορα Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού, με τον οποίο το 1361 επισκέπτεται το Μυστρά όπου λίγο αργότερα πεθαίνει ως μοναχός Δανιήλ. Η δωρεά του θυμιατηρίου ενδεχομένως υποδηλώνει την ένταξη του Κασανδρηνού στη μοναστική αδελφότητα του Βροντοχίου. Ο σύζυγος της Μαρίας, Νικηφόρος Κανάβης με καταγωγή από την Πελοπόννησο αφιερώνει το 1363/1364 στη μονή Ζωοδότου Χριστού στον Μυστρά τον κώδικα Par. gr. 47, βλ. D. BASSI, «Sette epigrammi greci inediti», *RFIC* 26 (1898), σ. 385-398, ειδικ. 394-395. I. DRPIĆ, *Epigram, art, and devotion in Later Byzantium*, Κέμπριτζ 2016, σ. 262-264. *PLP*, 5, αρ. 10863, 11309. Επίσης, βλ. *Ώρες Βυζαντίου. Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο. Η Πολιτεία του Μυστρά, Μυστράς, Αύγουστος 2001-Ιανουάριος 2002*, Κατάλογος Έκθεσης, επιστ. επιμ. Π. Καλαμαρά – Α. Μέξια, Αθήνα 2001, σ. 184 αρ. 30 (Π. ΠΕΡΔΙΚΟΥΛΙΑΣ)

¹¹³ Βλ. SCHREINER, *Kleinchroniken*, I, σ. 246 αρ. 33/22, II, σ. 387, III, 176. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 164-165. Ν. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁὐ γὰρ δὴ μετριώτεροι τῶν Ἑσπερίων ἐχθρῶν οἱ παρὰ τῆς

Ο τελευταίος ηγούμενος της μονής Βροντοχίου που απαντά στις πηγές είναι ο μέγας πρωτοσύγκελλος Καλλίνικος, ο οποίος βρίσκεται στη θέση αυτή πιθανότατα το 1422, γέρων γάρ ἦν πρὸς ἑκατὸν τῶν χρόνων ἢ καὶ πλέον¹¹⁴.

Την παράδοση του Μυστρά στους Οθωμανούς το 1460 ακολουθεί η διάλυση του μοναστηριού. Δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί εάν επήλθε αμέσως μετά την επικράτηση των Τούρκων ή σε μεταγενέστερη περίοδο, ενώ τουλάχιστον ο ναός της Οδηγήτριας συνεχίζει πιθανότατα τη λειτουργία του μέχρι και τη βενετοκρατία (1685-1715) με προσκυνηματικό ενδεχομένως χαρακτήρα. Γεγονός είναι ότι ήδη από τον 16ο αιώνα και κυρίως τον 17ο αιώνα, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται στα επόμενα κεφάλαια, μετόχια του μοναστηριού εμφανίζονται ως ανεξάρτητα ιερά καθιδρύματα, ενώ για την ίδια τη μονή Βροντοχίου απουσιάζει κάθε άμεση μνεία από τις πηγές.

Στον κώδικα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας που συνέγραψε ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Ανανίας το 1755, μεταξύ των ναών του Μυστρά αναφέρει και τὸν *Τουβρονδοχίου*, χωρίς να διευκρινίζεται αν πρόκειται για την Οδηγήτρια ή τους Αγίους Θεοδώρους¹¹⁵.

2.1. Ο ναός της Θεοτόκου τῆς Ὀδηγητρίας

Η ανέγερση του ναού της Θεοτόκου τῆς Ὀδηγητρίας με βεβαιότητα τοποθετείται μετά το 1296, δεδομένου ότι, σύμφωνα με το βιβλιογραφικό σημείωμα του κώδικα Paris. Bibl. Nat. 708 (Reg. 2334), ο Παχώμιος το έτος αυτό παραμένει ακόμα καθηγούμενος τῆς πανσέπτου μονῆς τῶν ἁγίων καὶ θαυματουργῶν Θεοδώρων τοῦ Βροντοχίου. Ὅτι κτήτοράς της είναι ο ίδιος ο Παχώμιος, επιβεβαιώνει ο δεύτερος από τους τέσσερις χρυσόβουλλους

Ανατολῆς ὀρμώμενοι Τοῦρκοι: Ο Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος και η Πελοπόννησος στα τέλη του 14ου αιώνα», *ΕΕ* 8 (2008-2012), σ. 347. Επάνω από τον τάφο του στο βόρειο τοίχο του βορειοδυτικού παρεκκλησίου ζωγραφίζεται το πορτραίτο του, ως ηγεμόνα και ως μοναχού, συνοδευόμενο από γραπτή επιγραφή σε κεφαλαιογράμματη γραφή: *ο αυτάδελ[φο]ς [ε]του κρατ[αι]ου και αγιου ημ[ων] α]υθεντου και βασιλεως [δια του] αγγελικου [σχη]ματος [μετ]ονομασ[θ]εις Θεοδωρητος μοναχος*, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 119, ο οποίος λανθασμένα αποδίδει τον τάφο στον Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο. LAMPAKIS, *Mémoire*, σ. 17, ο οποίος επισκέπτεται το ναό της Οδηγήτριας τον Ιούλιο του 1887 και ενδεχομένως βρίσκει την επιγραφή καλύτερα διατηρημένη σύμφωνα με την μεταγραφή που επιχειρεί. MILLET, *Mistra*, πίν. 96.5, 152.1. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 297-298. WEISSBROAD, «*Hier liegt der Knecht Gottes...*», σ. 130-131, 132. Επίσης με σφάλματα στην απόδοση της επιγραφής, βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 458-459, ο οποίος, επίσης λανθασμένα, αποδίδει τον τάφο στον Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 42-43). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 451-452, 541-556, όπου διορθώνει τα περισσότερα σφάλματα της προηγούμενης δημοσίευσής του [= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 70-71]. Επίσης, βλ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Ἐπιτύμβιες παραστάσεις», σ. 298.

¹¹⁴ Βλ. IOANNIS TZETZAE *Historiae*, εκδ. P. A. M. LEONE, Νεάπολη 1968, σ. XII-XIII. E. TRAPP, «Tzetzes und sein Schreiber Dionysios», *Δίπτυχα* 2 (1980-81), σ. 18-20. *PLP*, 5, αρ. 10404.

¹¹⁵ Βλ. BUCHON, *Recherches historiques*, 1, σ. LXXVIII, *Εἰς δὲ τὴν παροῦσαν πόλιν ἐν ἧ ὀικοῦμεν εὐρίσκομεν ναοὺς τοὺς παλαιωτέρους τὸν τῆς καθ' ἡμᾶς μητροπόλεως, τὸν Τουβρονδοχίου τῆς Παντανάσσης, τῆς Περιβλέπτου, καὶ τὸν ἐν Παρορίῳ*

λόγους που έχουν αντιγραφεί στο νοτιοδυτικό παρεκκλήσι του ναού της Οδηγήτριας, όπου το προσοίμιο καταλήγει με επαίνους υπέρ του ἀνεγείραντος κ(αί) συστησαμένου ταύτην (τη μονή), τιμιωτάτου μεγάλου πρωτοσυγκέλλου τῆς Πελοποννήσου κυροῦ Παχωμίου¹¹⁶. Η ανέγερση του καθολικού και η μετονομασία του μοναστηριού έχει ολοκληρωθεί με βεβαιότητα το 1311/1312, έτος κατά το οποίο δωρίζεται στην μονή Βροντοχίου από τον μητροπολίτη Κρήτης και πρόεδρο Λακεδαιμονίας Νικηφόρο Μοσχόπουλο ο κώδικας Syn. Gr. 225, σύμφωνα με το αφιερωτήριο σημείωμα που υπάρχει στο φύλλο 1ν του χειρογράφου¹¹⁷. Κατά συνέπεια το έτος αυτό ήδη το μοναστήρι είχε εγκατασταθεί και βρίσκεται σε λειτουργία. Επιπλέον στο πατριαρχικό σιγίλλιο του Φιλόθεου Κόκκινου του 1366 μεταξύ των πατριαρχών που τίμησαν τη μονή με εκχωρήσεις προνομίων και γαιών ως πρώτος κατά σειρά και ο μόνος καταγραμμένος ονομαστικά εξαιρείται ο Αθανάσιος Α' (1289-1293, 1303-1309)¹¹⁸: προεβιβάσθη καὶ ἐτιμήθη... ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Αθανασίου πατριάρχου, ἔτι δὲ καὶ παρὰ τῶν λοιπῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν εἰς τὴν τοῦ ἀρχιμανδρίτου καὶ μεγάλου πρωτοσυγκέλλου τιμὴν, καὶ ὅτι ἐξεδόθη αὐτῇ λόγῳ μετοχίου... μονύδριον... τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ θεολόγου περὶ τοὺς Καψαλοὺς διακεείμενον ¹¹⁹. Για την έκδοση του σιγιλλίου σίγουρα

¹¹⁶ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 22.

¹¹⁷ Πρόκειται για εικονογραφημένο Ευαγγελιστάριο που σήμερα φυλάσσεται στο Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας. Αποτελείται από δύο μέρη με το πρώτο να χρονολογείται στο β' μισό του 11ου-αρχές 12ου αιώνα και το δεύτερο στα τέλη του 13ου-αρχές 14ου αιώνα. Σύμφωνα με το αφιερωτήριο σημείωμα: ἀφιερῶθη τὸ παρὸν εὐαγγέλιον τῇ μονῇ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Βροντοχίου· παρ' ἑμοῦ τοῦ ταπεινοῦ μητροπολίτου Κρήτης καὶ προέδρου Λακεδαιμονίας Νικηφόρου... ἔτους ρωκ', βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Νικηφόρος Μοσχόπουλος», σ. 220. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Ἐγγραφή ἐν τῷ Μυζιθρᾷ», σ. 184-185. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ – DOBRYNINA, «Το Ευαγγέλιο Syn. Gr. 225», σ. 321-330, ειδικ. σ. 325, 327.

¹¹⁸ Ο προερχόμενος από τους μοναστικούς κύκλους πατριάρχης Αθανάσιος Α' υπήρξε ιδιαίτερα αυστηρός με την ιεραρχία και τον πατριαρχικό κλήρο λόγω της πολυτέλειας που επικρατούσε στους εκκλησιαστικούς κύκλους και των αυθαιρεσιών των αξιωματούχων της, ενώ συγκρότησε ένα συμβούλιο από ηγουμένους μοναστηριών και ιερείς για τη λήψη αποφάσεων κατά την πατριαρχία του. Γενικότερα ευνοεί την ίδρυση μονών και προσπαθεί να επιβάλλει τη μοναστηριακή αυστηρότητα. Για τον πατριάρχη Αθανάσιο Α' (1289-1293, 1303-1309), τον βίο και το έργο του, βλ. ΙΩΣΗΦ ΚΑΛΟΘΕΤΟΥ, *Συγγράμματα*, εκδ. Δ. ΤΣΑΜΗΣ, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 453-502. Ν. BANESCU, «Le patriarche Athanase Ier et Andronic II Paléologue: État religieux, politique et social de l'empire», *Académie roumaine. Bulletin de la section historique* 23 (1942), σ. 28-56. LAURENT, «La chronologie des patriarches (1208-1309)», σ. 147, 148-149. Α. LAIOU, «The Provisioning of Constantinople during the Winter of 1306-1307», *Byz* 37 (1967), σ. 91-113. Α.-Μ. TALBOT, *The Correspondence of Athanasios I, Patriarch of Constantinople*, Washington, D.C. 1975. J.-L. BOOJAMRA, *Church Reform in the Late Byzantine Empire: A Study for the Patriarchate of Athanasios of Constantinople*, Thessaloniki 1982, σ. 173-79. Α.-Μ. TALBOT, *Faith Healing in Late Byzantium: The Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*, Brookline, Mass. 1983. J.-L. BOOJAMRA, «Social Thought and Reforms of Athanasios of Constantinople (1289-1293; 1303-1309)», *Byz* 55 (1985), σ. 332-382. Α. FAILLER, «La première démission du patriarche Athanase (1293) d'après les documents», *RÉB* 50 (1993), σ. 137-162. J.-L. BOOJAMRA, *The Church and Social Reform: The Policies of Patriarch Athanasios of Constantinople*, New York 1993. *PLP*, 1, αρ. 415. ΓΟΥΝΑΡΙΑΔΗΣ, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν*, σ. 161-184 και σποράδη. Α. FAILLER, «À propos de la promotion patriarcale d'Athanase de Constantinople», *RÉB* 57 (1999), σ. 237-243.

¹¹⁹ Βλ. MM, I, σ. 480.

ελήφθησαν υπ' όψιν όσα αναφέρονταν στο αίτημα που είχε αποσταλεί από τον ηγούμενο του Βροντοχίου Κυπριανό, αλλά και το φυλασσόμενο στο πατριαρχείο αρχιερακό υλικό. Από την έρευνα σε αυτό φαίνεται ότι προέκυψε ο ρόλος και η προεξάρχουσα θέση που κατείχε ο Αθανάσιος ως ευεργέτης της νέας μονής, προς την οποία αποδίδει προνόμια και εκχωρεί γαίες συνοδεύοντας με αυτά την ίδρυση του νέου καθολικού¹²⁰.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η ανέγερση και, κατά πάσα πιθανότητα, η εγκαινίαση του ναού της Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Βροντοχίου ανάγεται μεταξύ των ετών 1303 και 1309, κατά τη διάρκεια της δεύτερης θητείας του πατριάρχη Αθανάσιου Α' στον οικουμενικό θρόνο, ο οποίος φαίνεται ότι διατηρεί στενούς δεσμούς με το μοναστήρι και τον ηγούμενό του Παχώμιο¹²¹. Επισημαίνεται ότι η πρώτη θητεία του ίδιου πατριάρχη συμπίπτει με την ανέγερση του αρχικού καθολικού της μονής, των Αγίων Θεοδώρων, γεγονός που καθιστά πιθανή την εμπλοκή του και στην ίδρυση του πρώτου μοναστικού ιδρύματος εντός των τειχών της καστροπολιτείας.

Την ίδια περίοδο τον αρχιερατικό θρόνο της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατέχει ο λόγιος μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος (1285/1289-προ του 1315)¹²², ενώ μετά το 1306, πιθανότατα, αναλαμβάνει καθήκοντα καθολικῆς καὶ περιέχουσας κεφαλῆς τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἀπάσης χώρας καὶ τῶν κάστρων ο Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος, ανιψιός του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β'. Στον τελευταίο προσγράφεται και ναοδομικό έργο κατά την παραμονή του στην Πελοπόννησο¹²³, ενώ και οι τέσσερις χρυσόβουλλοι λόγοι υπέρ της μονής Βροντοχίου, καθώς και άλλα έγγραφα που αναφέρονται μέσα σε αυτούς εκδίδονται κατά τη διάρκεια της θητείας του στον Μοριά. Σημειώνεται ότι λίγο πριν επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη το 1321, ο ίδιος παραδίδει

¹²⁰ Βλ. παρακάτω «Η μονή ως βασιλική, πατριαρχική, έλευθέρα και ανενόχλητος».

¹²¹ Βλ. ΜΜ, Ι, σ. 480. LAURENT, *Les Regestes*, αρ. 1672, σ. 464-465. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, «Myzithras», σ. 282-283. Ο ΙΔΙΟΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 373. Η DUFRENNE, *Les programmes iconographiques*, σ. 8, τοποθετεί την ανέγερση του ναού της Οδηγήτριας γύρω στο 1308 και τη συσχετίζει με τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις στο θεσμό της κεφαλής και την παράταση της θητείας της, άποψη που όπως αναφέρθηκε παραπάνω στο ιστορικό περίγραμμα δεν στοιχειοθετείται για τη συγκεκριμένη περίοδο. Επίσης, βλ. ΜURATA, «Observations», σ. 210.

¹²² Για τον μητροπολίτη Νικηφόρο Μοσχόπουλο, βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Νικηφόρος Μοσχόπουλος», σ. 215-223. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Νικηφόρου Μοσχόπουλου έπιγράμματα σέ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης του», *Έλληνικά* 15 (1957), σ. 232-246, πίν. 3-4. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 281-282, 284-285, 399. Ε. ΠΑΠΑΝΑΙΟΠΟΥΛΟΥ-ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο Νικηφόρος Μοσχόπουλος και το ανέκδοτο ποιητικό έργο του*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήναι 1991. ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ, «Μητροπολίτες Λακεδαιμονίας», σ. 391-392. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Άγιος Δημήτριος*, σ. 22-31, 34, 239-240. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 137-138, 194-196, 268, 393-395 και σποράδην. *PLP*, 8, αρ. 19376.

¹²³ Ο Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος είχε συνεπικουρήσει τη μοναχή Ευφροσύνη –Μαρινία στην ανέγερση ναού για την αφιέρωση της εικόνας τῆς ὑπεράγνου δεσποίνης καὶ θεομήτορος τῆς ὀδηγητρίας που κατείχε *έκ γονιότητος*, βλ. ΜΜ, Ι, σ. 52. Ο ναός αυτός έχει ταυτιστεί από τον ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ, «Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης», σ. 147-195, με το αρχικό καθολικό της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου στα Καλάβρυτα.

στο μοναστήρι σημαντικές κτήσεις στα πρόσφατα ανακτημένα Σκορτά¹²⁴. Και οι δύο άντρες διατηρούν φιλικές σχέσεις με τον Παχώμιο και πιθανότατα έχουν συμβάλλει σημαντικά στην πατριαρχική και αυτοκρατορική εύνοια προς το πρόσωπό του.

Ο ίδιος ο ναός της Οδηγήτριας με τον πρωτότυπο αρχιτεκτονικό τύπο που εφαρμόζεται, τον πολυτελή μαρμάρινο διάκοσμο που αρχικά έφερε και τις εξαιρετού τέχνης τοιχογραφίες που τον κοσμούν μαρτυρά την άμεση επίδραση της κωνσταντινουπολίτικης τέχνης και τις στενές σχέσεις του κτήτορά της με την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας (εικ. 7-14). Η αφιέρωση στη Θεοτόκο την Οδηγήτρια, προστάτιδα της Βασιλεύουσας, καθιστά φανερό την επιδίωξη να συνδεθεί η νεόδμητη πολιτεία του Μυζηθρά, πρωτεύουσα της νεοπαγούς επαρχίας της Πελοποννήσου, με τη Βασιλεύουσα, αλλά και με την αυτοκρατορική εξουσία των Παλαιολόγων. Ο Μιχαήλ Η' αμέσως μετά την ανάρρησή τους στο θρόνο και την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης θέτει εαυτόν και την οικογένειά του υπό την προστασία της από κοινού με αυτή του Αγίου Δημητρίου, ενώ ο διάδοχός του Ανδρόνικος Β' αφιερώνει όλο το μήνα Αύγουστο στη λατρεία της¹²⁵.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος που έχει εφαρμοστεί στο μνημείο ονομάζεται «μεικτός τύπος» ή «τύπος του Μυστρά» (Mistratypus) και προέκυψε είτε κατά τη διάρκεια της ανέγερσης του από αλλαγές στη σχεδιάσή του με την προσθήκη του υπερώου, είτε, όπως τεκμηριώνουν σε πρόσφατο άρθρο τους οι Π. Κουφόπουλος και Μ. Μυριανθέως, από την «υλοποίηση ενός ενιαίου σχεδίου, που ήρθε από την Κωνσταντινούπολη και το οποίο εφαρμόστηκε σε διαδοχικές κατασκευαστικές φάσεις με πολύ μικρή χρονική διαφορά μεταξύ τους»¹²⁶. Συνδυάζει τη διάταξη της δρομικής τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα στο ισόγειο (σχ. 3.β) και του τετράστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού στη δεύτερη στάθμη,

¹²⁴ Βλ. παρακάτω σχετικό κεφάλαιο

¹²⁵ Βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Μονεμβασία – Λακεδαίμων», σ. 114. ΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 391-393. Επίσης, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ένα εικαστικό εγκώμιο», σ. 237. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης», σ. 160, 165-166, 170-171, 173-174. Πρβλ. ΧΡ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ – Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Η μονή των Οδηγών και η λατρεία της Θεοτόκου Οδηγήτριας», στο: *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, επιμ. Μ. Βασιλάκη, Αθήνα – Μιλάνο 2000, σ. 383-385. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, «Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη τῶν πρώτων Παλαιολόγων», *ΔΧΑΕ* 24 (2003), σ. 94-98. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, «Ο Ρώμης ἄναξ», σ. 20-21. Η αφιέρωση στην Οδηγήτρια δεν φαίνεται να υποδηλώνει τάσεις αυτονόμησης της νεόδμητης πολιτείας ως μια νέα Κωνσταντινούπολη, κατ' αναλογία ενδεχομένως της Τραπεζούντας με την δική της Αγία Σοφία, δεδομένου ότι πρόκειται για ένα μικρού μεγέθους αστικό κέντρο με περιορισμένη επιρροή, τουλάχιστον για τη συγκεκριμένη περίοδο. Άλλωστε στις αρχές του τόπου έχουν αναδειχθεί άνδρες προσδεδεμένοι με στενούς συγγενικούς ή φιλικούς δεσμούς με την αυτοκρατορική οικογένεια (Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος, Νικηφόρος Μοσχόπουλος, ηγούμενος Παχώμιος) οι οποίοι λειτουργούν ως πιστοί υπήκοοι της αυτοκρατορίας και φορείς της επίσημης κρατικής ιδεολογίας, ενώ οι πράξεις τους φαίνεται ότι εξυπηρετούν μια ανάλογη προπαγανδιστική πολιτική με αποκλειστικό στόχο την εδραίωση και ισχυροποίηση της παλαιολόγειας εξουσίας στην περιοχή και την αναγνώριση του Μυζηθρά στο νέο διοικητικό και οικονομικό κέντρο και διάδοχο της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας.

¹²⁶ Βλ. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική», σ. 640-648, 652-654, όπου παρατίθενται οικοδομικές φάσεις του μνημείου.

όπου διαμορφώνεται υπερώο με πεντάτρουλλη κάλυψη¹²⁷ (σχ. 3.α, 4, 5). Ο κεντρικός τρούλλος είχε καταρρεύσει και αναστηλώθηκε τη δεκαετία του 1930 από τον αρχιτέκτονα Α. Ορλάνδο¹²⁸. Ένας ακόμα τρούλλος φέρεται στον όροφο του νάρθηκα. Σύγχρονα του ναού είναι τα δύο πυργοειδή παρεκκλήσια (των «χρυσοβούλλων» και του «Παχωμίου») εκατέρωθεν του νάρθηκα και οι στοές που αρχικά περιέβαλλαν το μνημείο στις ελεύθερες όψεις του (δυτικά, βόρεια και νότια). Σε μεταγενέστερη φάση, μέσα στον 14ο αιώνα, προστίθενται το βορειοανατολικό και το νοτιοανατολικό παρεκκλήσι, ενώ ανάλογη χρήση και ταφικός χαρακτήρας δίδονται στη νότια στοά μετά τη σφράγιση των τοξωτών ανοιγμάτων της. Τέλος στη νοτιοδυτική γωνία του ναού υψώνεται το τριώροφο κωδωνοστάσιο κτισμένο κατά το πλινθοπερικόλειστο σύστημα δομής. Τα τυπολογικά, κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία του μνημείου μαρτυρούν την επιρροή της αρχιτεκτονικής της Κωνσταντινούπολης και υποδηλώνουν την απασχόληση τεχνιτών από την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας κατά την οικοδόμησή του¹²⁹.

Εσωτερικά οι πλευρικοί τοίχοι και τα μέτωπα των τοξοστοιχιών του ναού, καθώς και οι κάθετες επιφάνειες του νάρθηκα καλύπτονταν σε όλο

¹²⁷ Για τον «τύπο του Μυστρά» (*Mistratypus*) ή «μεικτό τύπο» και την εφαρμογή του στο ναό της Οδηγήτριας, βλ. MILLET, *L'école grecque*, σ. 95-96 και σποράδην. HALLENSLEBEN, «*Mistratypus*», σ. 105-118. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς*, σ. 53-56. ΣΙΝΟΣ, «*Mistras*», στ. 424-430, σχ. 3(HOD). Ο ΙΔΙΟΣ, «*Μονή Βροντοχίου*», σ. 141-151. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 15-17. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ, «*Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική*», σ. 633-656. Επίσης, βλ. DELVOYE, «*Considérations*», σ. 41-47. Ο BUCHWALD, «*Sardis*», σ. 281-283, Ο ΙΔΙΟΣ, «*Laskarid Architecture*», σ. 268, και Ο ΙΔΙΟΣ, «*Western Asia Minor*», σ. 231, θεωρεί ότι ο «τύπος του Μυστρά» εφαρμόζεται για πρώτη φορά στη Νίκαια των Λασκαριδών. Ο VOCOTΟΡΟΥΛΟΣ, «*Constantinopolitan Architecture*», σ. 562-563, αναγνωρίζει στον αρχιτεκτονικό τύπο καθαρά κωνσταντινουπολίτικη προέλευση. Ο ΣΙΝΟΣ, «*Μονή Βροντοχίου*», σ. 142-145, χαρακτηρίζει τον αρχιτεκτονικό τύπο του μνημείου ως σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό με υπερώα. Ο ΤΑΝΤΣΗΣ, «*Η χρονολόγηση*», σ. 179-204, θεωρεί ότι η Οδηγήτρια οικοδομείται αρχικά στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού και μετασκευάζεται μετά το 1382 λαμβάνοντας τη μορφή που διατηρεί μέχρι σήμερα. Πρβλ. ΚΑΡΡΑΣ, «*The View from Kastania*», σ. 176 σημ. 105. Επίσης για αρχιτεκτονικά σχέδια και φωτογραφίες του ναού, όπως ήταν στις αρχές του 20ου αιώνα, βλ. MILLET, *Mistra*, πίν. 23-27, 41.12-13. Ο ίδιος αρχιτεκτονικός τύπος εφαρμόζεται αργότερα στην κατασκευή του ναού της Παντάνασσας (γύρω στο 1430) και των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι Αρκαδίας [α' μισό 15ου αιώνα, βλ. Α. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, «*Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι Αρκαδίας*», *ΔΧΑΕ* 28 (2007), σ. 99-114] και στη μετασκευή της Μητρόπολης (α' μισό 15ου αι.). Επίσης, βλ. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ, «*Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική*», σ. 654.

¹²⁸ Ο κεντρικός τρούλλος και τμήματα των θόλων του σταυρικού τετραγώνου είχαν καταρρεύσει το 1863, μετά την αφαίρεση των δύο από τους έξι κίονες του ναού, και αναστηλώθηκαν το 1934 από τον αρχιτέκτονα Α. Ορλάνδο, βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «*Α' Έργασιαί ἐν Μυστράῳ*», *ΑΒΜΕ* 1 (1935), σ. 198-206, όπου παρουσιάζεται το συνολικό αναστηλωτικό έργο του Ορλάνδου στο ναό της Οδηγήτριας κατά τη διετία 1934-1935.

¹²⁹ Βλ. MILLET, *L'école grecque*, σ. 103-104, 179, 251, 297. C. MANGO, *Byzantine Architecture*, Μιλάνο 1978, σ. 159. VOCOTΟΡΟΥΛΟΣ, «*Constantinopolitan Architecture*», σ. 562-563, 568. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς*, σ. 56. ΣΙΝΟΣ, «*Mistras*», στ. 430. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 18. ΚΑΡΡΑΣ, «*The View from Kastania*», σ. 176 σημ. 105. Ο ΙΔΙΟΣ, «*The Soterias Church*», σ. 16-17. ΣΙΝΟΣ, «*Μονή Βροντοχίου*», σ. 147-149. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ, «*Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική*», σ. 634, 640, 645, οι οποίοι θεωρούν ότι η επιστασία του κυρίως ναού έγινε πιθανόν από αρχιτέκτονα που κλήθηκαν από την πρωτεύουσα, η «μέτρια αντιγραφή της τεχνικής του στο νάρθηκα από εντόπιους τεχνίτες» και η κατασκευή του κωδωνοστασίου και των στοών σύμφωνα με τις τοπικές τεχνικές που εφαρμόζονται από την Ελλαδική Σχολή.

τους σχεδόν το ύψος με μαρμάρινη επένδυση (ορθομαρμάρωση) αντικατοπτρίζοντας τον πλούτο της μονής και τη διάθεση για πολυτέλεια (σχ. 3, εικ. 10). Στη ζώνη αυτή κατά διαστήματα διαμορφώνονταν τοξωτά πλαίσια τα οποία περιέκλειαν τοιχογραφημένες μορφές όρθιων ολόσωμων αγίων¹³⁰ (εικ. 9, 11). Ο εξαιρετικής τέχνης γραπτός διάκοσμος της Οδηγήτριας σχεδόν στο σύνολό του χρονολογείται στη β' δεκαετία και τις αρχές της γ' δεκαετίας του 14ου αιώνα. Πρόκειται για ένα από τα αξιολογότερα ζωγραφικά σύνολα της Παλαιολόγιας περιόδου. Τα τεχνοτροπικά και εικονογραφικά πρότυπά του πρέπει να αναζητηθούν στις νέες ζωγραφικές τάσεις που εμφανίζονται την ίδια εποχή στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας την Κωνσταντινούπολη, από όπου φαίνεται ότι έχουν κληθεί τα ζωγραφικά συνεργεία που εργάζονται στο ναό¹³¹ (εικ. 11-14).

Οι ισχυρές επιρροές που έχει δεχθεί ο ναός της Οδηγήτριας από την τέχνη της Κωνσταντινούπολης, τόσο την αρχιτεκτονική όσο και στην ζωγραφική, το ιδιαίτερα προνομιακό καθεστώς που αποδίδεται στην ομώνυμη μονή από τους αυτοκράτορες Ανδρόνικο Β' και Μιχαήλ Θ' (και θα αναπτυχθεί στη συνέχεια του κειμένου), αλλά και οι σχέσεις που αναπτύσσει αργότερα με αυτή ο δεσπότης Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος,

¹³⁰ Βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Η ορθομαρμάρωση τοῦ ἐν Μυστρᾷ ναοῦ τῆς Ὁδηγήτριας (Ἀφεντικοῦ)», *ABME* 1 (1935), σ. 152-160. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστρᾶς*, σ. 57. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 18. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική», σ. 648-652. Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο η κάλυψη των εσωτερικών επιφανειών των ναών με ορθομαρμάρωση εφαρμόζεται σπάνια, ακόμα και στην πρωτεύουσα, λόγω του υψηλού κόστους της κατασκευής.

¹³¹ Βλ. DUFRENNE, *Les programmes iconographiques*, σ. 10-13 και σποράδην, πίν. 10-19, σχ. 4-5, εικ. 11-37. ΜΟΥΡΙΚΙ, «Stylistic Trends», σ. 18-19, εικ. 37-40. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστρᾶς*, σ. 59-67. EMMANOUEL, «Religious Imagery in Mystra», σ. 123-124. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 18-29. Ν. ΖΑΡΡΑΣ, «The Passion Cycle in Churches of Mystras: Issues of Space and Function of the Cycle in the Panagia Hodegetria and the Peribleptos», στο: *23rd ICBS, Thematic Sessions*, σ. 146. Επίσης, βλ. MILLET, *Mistra*, πίν. 92, 93.1 93.3-4, 94-104. Ειδικότερα: Για το γραπτό διάκοσμο του νάρθηκα, βλ. R. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «The cult of the Virgin Zoodochos Pege at Mistra», στο: *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, επιμ. Μ. Vassilaki, Άλντερσοτ – Μπάριλινγκτον 2005. EMMANOUEL, «Religious Imagery in Mystra», σ. 124-125. Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Κείμενο και εικόνα: Παραστάσεις στον νάρθηκα του ναού της Οδηγήτριας στον Μυστρά», στο: *Ψηφίδες*, σ. 133-144. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 41-179. Για το υπέρωο και τις παραστάσεις των Εβδομήκοντα Αποστόλων, βλ. EMMANOUEL, «Religious Imagery in Mystra», σ. 125. Ν. ΖΑΡΡΑΣ, «Painting and Ideology in 14th-Century Mystras: The Iconographic Program of the Gallery in the Virgin Hodegetria», στο: *Fortieth Annual Byzantine studies Conference, November 6-9, 2014, Simon Fraser University, Vancouver, British Columbia, Abstracts*, σ. 18-19. Για το γραπτό διάκοσμο του νότιου παρεκκλησίου, βλ. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 374-395, ο οποίος το συνδέει με τις λατρευτικές τελετές προς τιμήν της Θεοτόκου στους κωνσταντινουπολίτικους ναούς των Βλαχερνών και των Χαλκοπρατείων και χρονολογεί τις τοιχογραφίες πριν το 1322. Ο ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστρᾶς*, σ. 67, τις τοποθετεί μετά το 1366, ενώ μετά τα μέσα του 14ου αιώνα αναγάγουν οι ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική», σ. 647-648, τη διαμόρφωση του νότιου παρεκκλησίου. Για το γραπτό διάκοσμο του νοτιοανατολικού παρεκκλησίου του επιλεγόμενου του Κυπριανού (μετά το 1366), βλ. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 388-389. ΚΑΡΡΑΣ, «The View from Kastania», σ. 176. Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ – Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΪΠΠΑ, «Το παρεκκλήσιο των Τριών Ιεραρχών στον ναό της Οδηγήτριας του Βροντοχίου στον Μυστρά», *Τριακοστό Έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 20, 21 και 22 Μαΐου 2016. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2016, σ. 52-53, οι οποίες τεκμηριώνουν την αφιέρωσή του στους Τρεις Ιεράρχες.

καταδεικνύουν τους στενούς δεσμούς που εξ αρχής δημιουργεί και διατηρεί σε βάθος χρόνου ο αυτοκρατορικός οίκος με το ιερό καθίδρυμα του Βροντοχίου¹³².

Η ίδια η λαϊκή ονομασία «Αφεντικό» που φέρει μέχρι σήμερα ο ναός θεωρείται ότι προέρχεται από την ύπαρξη του τάφου και του πορτραίτου του δεσπότη Θεόδωρου Α' στο βορειοδυτικό παρεκκλήσι. Η εκκλησία εντυπώνεται στη μνήμη των κατοίκων ως χώρος που ετάφη ο «αυθέντης» (αφέντης) του Μοριά και στο εξής λαμβάνει την ονομασία «Αφεντικό»¹³³.

Επί τουρκοκρατίας η μοναδική πηγή όπου μνημονεύεται ναός επ' ονόματι της υπεραγίας Θεοτόκου στο Μυστρά στηρίζεται σε μαρτυρίες τρίτων, ενώ στην περιγραφή που παραδίδεται φαίνεται να παρεισφρέουν και παραπλανητικές πληροφορίες από τη σύγχυση του με άλλα μνημεία. Σύμφωνα με τον de la Guilletiere, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα λειτουργεί στην πόλη εκκλησία αφιερωμένη à la Vierge Toute-Sainte, την οποία ο «κατά φαντασίαν» επισκέπτης ταυτίζει με τον καθεδρικό ναό της καστροπολιτείας. Αναφέρει μάλιστα ότι σε επαφή με αυτόν είναι κτισμένο το μητροπολιτικό μέγαρο. Η προσκυνηματική και θαυματουργή εικόνα του ναού απεικονίζει τη Θεοτόκο και, σύμφωνα με την περιγραφή, μοναχοί συγκεντρώνουν το μύρο που αναβλύζει από το ιερό κειμήλιο και βρέχουν σε αυτό κομμάτια υφάσματος για να τα αποθέσουν στους αρρώστους που προσέρχονται προσευχόμενοι για την ίασή τους ¹³⁴. Προφανώς ο συγγραφέας συγχέει τα στοιχεία που έλαβε από άλλους επισκέπτες του Μυστρά για τους δύο πλησιόχωρους ναούς της πόλης, τον Άγιο Δημήτριο (Μητρόπολη) και την Οδηγήτρια. Η χωροθέτησή τους στην ίδια περιοχή και οι προερχόμενες από διαφορετικές πηγές πληροφορίες τον οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μία εκκλησία που λειτουργεί ως μητρόπολη. Από την περιγραφή του το βέβαιο είναι ότι τη συγκεκριμένη περίοδο ο ναός της Οδηγήτριας συνεχίζει να λειτουργεί και

¹³² Επίσης βλ. ΤΑΝΤΣΗΣ, «Παλαιολόγοι και Καντακουζηνοί», σ. 263-264.

¹³³ Βλ. ΕΤΣΕΟΓΛΟΥ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 36-37. ΤΑΝΤΣΗΣ, «Η χρονολόγηση», σ. 195. Ενδεχομένως η ονομασία Αφεντικό να συνιστά ακόμα τον απόηχο κάποιας παλιάς παράδοσης που ήθελε το μνημείο ως την εκκλησία των αφεντάδων του Μυστρά.

¹³⁴ Βλ. GUILLETIERE, *Lacedemone ancienne et nouvelle, Ou l'on voit les Mœurs, et les Coutumes des Grecs Modernes, des Mahométans, et des Juifs du Pays*, Παρίσι 1676, σ. 399-401. Πρβλ. Η. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Ο Εκκλησιαστικός βίος στη Νότιο Πελοπόννησο τον ΙΖ' και ΙΗ' αιώνα από τις περιγραφές των περιηγητών», στο: *Περιηγητές και άξιοματούχοι*, σ. 158. Ο Guilletiere είναι φανταστικό πρόσωπο δημιούργημα του δικηγόρου A. G. Guillet, ο οποίος είναι και ο συγγραφέας του κειμένου, βλ. W. FREIHERR VON LÖHNEYSSEN, *Mistra: Griechenlands Schicksal im Mittelalter*, Μόναχο 1977, ο οποίος θεωρεί ότι ο Guillet αντλεί τις πληροφορίες του από Καπουτσίνοους μοναχούς που είχαν περιηγηθεί την Πελοπόννησο τα χρόνια που προηγούνται της έκδοσης του βιβλίου του. Ι. ΓΙΑΝΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ειδήσεις του De La Guilletiere περί Λακωνίας (1668)», *ΛακΣπ* 4/1 (1979), σ. 364-368, όπου και αξιολόγηση των έργων του. Η άποψη που έχει υποστηριχθεί για τη μετατροπή του ναού της Οδηγήτριας σε τζαμί από τους Τούρκους δεν τεκμηριώνεται από τις πηγές, βλ. ΣΙΝΟΣ, «Mistras», στ. 399-400. ΣΙΝΟΣ, «Η ιστορία», σ. 19. Σ. ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Περιηγητές στον Μυστρά», στο: *Τα Μνημεία του Μυστρά*, σ. 45, 46. Επίσης, βλ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, «Μαρτυρίες για τους Φραγκισκανούς στον Μυστρά», σ. 179-180.

πιθανόν η παρουσία μοναχών υποδηλώνει ότι διατηρεί τη μοναστηριακή του ταυτότητα. Επιπλέον παρέχονται για πρώτη φορά πληροφορίες για το παλλάδιο της μονής, μια μυροβλύζουσα φορητή εικόνα της Θεοτόκου που ενδεχομένως η αφιέρωσή της σε αυτή θα μπορούσε να αναχθεί ακόμα και στην ίδρυσή της. Οι θαυματουργές ιαματικές ιδιότητες του ιερού κειμηλίου συναρτώνται άμεσα και με τη λειτουργική χρήση που λαμβάνει ο νάρθηκας της Οδηγήτριας λίγο μετά την ολοκλήρωσή του και με την αφιέρωσή του στην Παναγία Ζωοδόχο Πηγή¹³⁵.

Ενδεχομένως με το ναό της Οδηγήτριας ταυτίζεται και μια από τις αφιερωμένες στη Θεοτόκο εκκλησίες που καταγράφονται στο Μυστρά σε βενετικό λογιστικό κατάστιχο του 1700¹³⁶. Την ίδια περίοδο σε τοπογραφικό σχεδιάγραμμα που εκπόνησε ο Γάλλος μηχανικός Levasseur κατά τη διάρκεια πιθανόν της πρώτης θητείας του γενικού προβλεπτή της Πελοποννήσου Fr. Grimani (1698-1701) σημειώνεται με το λατινικό γράμμα G ναός στη θέση της Οδηγήτριας ο οποίος στο υπόμνημα καταγράφεται ως *Conuente d'callori*, χωρίς να αναφέρεται η αφιέρωση του μοναστηριού¹³⁷. Η σιωπή των πηγών για τους Αγίους Θεοδώρους θα μπορούσε να αποδώσει στην Οδηγήτρια και τη μνεία στον κώδικα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας του 1755 στο ναό τὸν *Τουβρονδοχίου* που αναφέρθηκε παραπάνω.

2.2. Ο κτήτορας της μονής της Θεοτόκου τῆς Ὀδηγητρίας Παχώμιος

Ο ηγούμενος Παχώμιος φέρεται να δραστηριοποιείται στον πελοποννησιακό χώρο σύμφωνα με το πληροφοριακό υλικό που παρέχουν οι πηγές κατά την περίοδο προ του 1296 έως το 1322 τουλάχιστον. Εμφανίζεται αρχικά, προ του 1296, ως ένας από τους δύο κτήτορες και εν συνεχεία το 1296 ως ηγούμενος της μονής των Αγίων Θεοδώρων του Βροντοχίου. Στις αρχές του 14ου αιώνα, κατά τη διάρκεια της δεύτερης θητείας του πατριάρχη Αθανασίου Α' (1303-1309), ο Παχώμιος είναι ο *ἀνεγείρας καὶ συστησάμενος* την μονή της Θεοτόκου τῆς Ὀδηγητρίας, ο οποίος τιμάται με τα αξιώματα του ἀρχιμανδρίτου και του

¹³⁵ Βλ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 162-174.

¹³⁶ Σημειώνεται ότι σε βενετικό λογιστικό κατάστιχο του 1700 αναφορικά με την περιουσία της Εκκλησίας της Πελοποννήσου μνημονεύονται δύο εκκλησίες *della Beatissima Vergine* στην επαρχία του Μυστρά, χωρίς να προσδιορίζεται στην καταγραφή ο οικισμός που εντοπίζονται. Δεδομένου ωστόσο ότι η αμέσως προηγούμενη καταχώρηση αναφέρεται σε ναούς της πόλης του Μυστρά, το πιθανότερο είναι ότι οι εκκλησίες που ακολουθούν, χωροθετούνται στον ίδιο χώρο. Στην ίδια πηγή λίγο πιο κάτω καταγράφονται δύο ακόμα εκκλησίες à Mistra αφιερωμένες στη Θεοτόκο, *della Madona di Asuntion* και *della Madona l' Acreation*, ενώ αμέσως μετά ακολουθεί μια τρίτη *della Madona Perivlepti* (η οποία με βεβαιότητα πρέπει να ταυτίζεται με τον ομώνυμο ναό της καστοπολιτείας του Μυστρά), βλ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου*, σ. 408, 410, 412.

¹³⁷ Βλ. ANDREWS, *Castles*, σ. 169 (όπου το ταυτίζει με τους Αγίους Θεοδώρους), σ. 251 (όπου το ταυτίζει με το Αφεντικό), πίν. XXXIV (τοπογραφικό σχεδιάγραμμα). Επίσης βλ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, «Μαρτυρίες για τους Φραγκισκανούς στον Μυστρά», σ. 180.

πρωτοσυγκέλλου αρχικά και του μεγάλου πρωτοσυγκέλλου στη συνέχεια, επί πατριαρχίας του Ιωάννη Γ' του Γλυκέως (1315-1319)¹³⁸.

Σε δύο αναθηματικά επιγράμματα του Μανουήλ Φιλή, αφιερωμένα στον Παχώμιο, του αποδίδεται καταγωγή από την Πελοπόννησο: *Δωριεῦ Παχώμιε και Παχώμιος τὸ θαῦμα τῶν Δωριέων*¹³⁹. Στις πηγές, ωστόσο, δεν προσδιορίζεται εάν ο ίδιος γεννήθηκε και μεγάλωσε στον Μοριά ή προέρχεται από πελοποννησιακή οικογένεια που είχε εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη. Από τις πληροφορίες που παρέχουν τα έμμετρα κείμενα φαίνεται ότι ο Παχώμιος από τη νεανική του ηλικία αφιερώνεται στην Εκκλησία και περιβάλλεται το μοναχικό σχήμα. Και στα δύο εξαίρεται το κτητορικό του έργο που, αν και δεν κατονομάζεται, εύκολα συνάγεται ότι πρόκειται για το μοναστικό συγκρότημα του Βροντοχίου, το οποίο και τον προσδιορίζει (τὸν Βροντοχίου δεῦρο νεκρὸν με βλέπων). Ο θάνατός του επέρχεται σε μεγάλη ηλικία, ενώ πιθανότατα κατά τη διάρκεια της ζωής του βασανίζεται από κάποια επώδυνη ασθένεια¹⁴⁰. Από το πορτραίτο του επάνω από τον τάφο του στο δυτικό τοίχο του βορειοδυτικού παρεκκλησίου της Οδηγήτριας ίχνη μόνο σώζονται από την αρχική παράσταση. Απεικονιζόταν ο ηγούμενος Παχώμιος σκυμμένος εμπρός από την όρθια βρεφοκρατούσα Θεοτόκο να της προσφέρει μοίωμα του ναού¹⁴¹ (εικ. 15).

Από τη συνολική δράση του, τις σχέσεις του με τις αρχές και τις εκχωρήσεις με τις οποίες τιμάται η νεόδημητη μονή, βέβαιο πρέπει να θεωρείται ότι κάποιο διάστημα του βίου του βρίσκεται εγκατεστημένος στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας όπου λαμβάνει την παιδεία του, διατρίβει κοντά σε κύκλους λογίων και εκκλησιαστικών αξιωματούχων και κατά πάσα πιθανότητα έρχεται σε επαφή με την αυτοκρατορική αυλή και τον πατριάρχη Αθανάσιο Α' (1289-1293, 1303-1309).

Μέσα από τα κείμενα των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου της Οδηγήτριας διαφαίνονται οι σχέσεις που έχει αναπτύξει ο κτήτορας της μονής με τους δύο αυτοκράτορες, τον Ανδρόνικο Β' και τον Μιχαήλ Θ', και η βαθιά εκτίμηση που τρέφουν οι δύο ηγεμόνες για τον Παχώμιο και το έργο του. Από συγκεκριμένα χωρία, όπου γίνεται λόγος για το χαρακτήρα και τα προτερήματα του τελευταίου, αναφύεται μια πολυσχιδής προσωπικότητα στην οποία συγκεράζονται η βαθιά πίστη προς το Θεό, οι μοναστικές αρετές που

¹³⁸ Βλ. παρακάτω «Η μονή ως βασιλική, πατριαρχική, έλευθέρα και ανενόχλητος». Επίσης, βλ. PLP, 9, αρ. 22220, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹³⁹ Βλ. *Manuelis Philae Carmina*, εκδ. E. MILLER, Παρίσι 1855, αρ. 74 σ. 246-247, επίγραμμα με τίτλο *Παχωμίου τῷ πρωτοσυγκέλλῳ*, αρ. 97 σ. 279-280, επίγραμμα με τίτλο *Επιτάφιοι*. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 31, 180-181.

¹⁴⁰ Βλ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 31-32.

¹⁴¹ Βλ. R. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Quelques remarques sur les portraits figures dans les églises de Mistra», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4-9 Oktober 1981, Akten II/4, JÖB 32/4* (1982), σ. 516. WEISSBROAD, «Hier liegt der Knecht Gottes...», σ. 106-107. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 32, πίν. 27. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Επιτύμβιες παραστάσεις», σ. 290-293.

χαρακτηρίζουν τους ασκητές, η αφοσίωση στην αυτοκρατορική εξουσία και την κρατούσα Εκκλησία και το έντονο ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα σε αυτή την απομακρυσμένη επαρχία της αυτοκρατορίας και για την προώθηση των συμφερόντων του Βυζαντίου¹⁴². Αλλωστε, αν και το βυζαντινό κράτος εμφανίζεται να επιλύει σταδιακά στο εσωτερικό του τα σοβαρά προβλήματα που το ταλανίζουν για μισό αιώνα περίπου από την εποχή της ανάρρησης στο θρόνο του οίκου των Παλαιολόγων¹⁴³, ο αντίκτυπος από τις εκκλησιαστικές έριδες και τις αντιδυναστικές κινήσεις δεν φαίνεται ότι έχει κοπάσει εντελώς στην Πελοπόννησο. Η διαμάχη που εκδηλώνεται ανάμεσα στις δύο γειτονικές μητροπόλεις της Λακεδαιμονίας και της Μονεμβασίας την ίδια περίοδο απηχεί το κλίμα που επικρατεί στη νεοπαγή επαρχία¹⁴⁴. Ο Παχώμιος ως ὀρθὸς ὦν εἰς τὴν ἁγίαν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν κ(αὶ) εἰς τὴν βασιλείαν· κ(αὶ) ζῆλον ἔχων ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος τῶν κοιν(ῶν) πραγμάτων¹⁴⁵ αναλαμβάνει επικεφαλής ενός βασιλικού και πατριαρχικού ιερού καθιδρύματος που δεν υπόκειται σε περιορισμούς από τις τοπικές εκκλησιαστικές αρχές και καλείται ενδεχομένως να ασκήσει μια πολιτική συμβιβασμού και εξομάλυνσης στο τμήμα της βυζαντινῆς Πελοποννήσου που εκτείνονται οι κτήσεις της μονῆς του, δρώντας ανασχετικά στην επιβολή απόψεων από τυχόν αντίθετους προς την επίσημη πολιτεία τοπικούς παράγοντες. Παράλληλα, όπως θα διαφανεί παρακάτω, μέσω των κτήσεων και των προνομίων που εξασφαλίζει για τη μονή Βροντοχίου εξυπηρετεί την αντιλατινική πολιτική του Βυζαντίου και τα σχέδια της αυτοκρατορίας για την ανάκτηση του Μοριά. Στους παραπάνω τομείς ο Παχώμιος στέκεται ουσιαστικά αρωγός του εκπροσώπου της αυτοκρατορικής εξουσίας στην περιοχή, της καθολικῆς καὶ περιέχουσας κεφαλῆς τῆς κατὰ τὴν

¹⁴² Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 24-25, *εὐνοια γὰρ εἰλικρινῆς ἐνταῦθα πρ(ὸς) τὴν ἡμετέρ(αν) βασιλείαν εὐρηται πυρσευομένη καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ Θεοῦ· καὶ ζῆλος κ(αὶ) γνώμης εὐθύτης· κἂν τοῖς πράγμασι μετὰ συνέσεως ἐμπειρία· καὶ πόνων καὶ ἰδρώτ(ων) ἀσκητικ(ῶν) γνωρίσματα· ὦν εἰς ἀνήρ εἰς μίαν ἁρμονίαν συνάμας, εὐφρέστατα πάντ(ων) φαίνεται*. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 22, *διὰ τὴν ἀρετὴν τε καὶ τὴν κατὰ Θεοῦ πολιτείαν τοῦ ἀνεγείραντος κ(αὶ) συστησαμένου ταύτην, 25-26, τὸ μὲν) διὰ τὴν ἐνοῦσαν αὐτῷ πνευματικὴν πολιτείαν κ(αὶ) ἀγωγὴν κ(αὶ) ἀσκητικὴν ἐν τοῖς κατὰ Θεοῦ ζῆν ἐλομένοις εὐδοκίμησιν, κ(αὶ) τ(ῶν) ὑπὲρ τ(ῶν) κοιν(ῶν) πραγμάτων ζῆλον, κ(αὶ) καθαρὰν κ(αὶ) διάπυρον εὐνοίαν ἣν τρέφει πρ(ὸς) τὴν βασιλείαν μου*. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 3-4, *κ(αὶ) μέντοι κ(αὶ) ἔτυχε τῆς αἰτήσεως, ὡς θεαρέστου κ(αὶ) θεοφιλοῦς πολιτείας ἀντιποιούμενος· κ(αὶ) ὀρθὸς ὦν εἰς τὴν ἁγίαν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν κ(αὶ) εἰς τὴν βασιλείαν· κ(αὶ) ζῆλον ἔχων ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος τῶν κοιν(ῶν) πραγμάτων*. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 12-13, *διὰ τὴν ἐνοῦσαν αὐτῷ πνευματικὴν κ(αὶ) θεαρέστ(ον) πολιτείαν· ἅμα δὲ καὶ διὰ τὸν ὃν ἐνδεικνύ<ει> ζῆλον ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος τῶν κοινῶν πραγμάτων*.

¹⁴³ Τα σοβαρότερα μεταξύ των εσωτερικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει η αυτοκρατορία την περίοδο από την ανάρρηση στο θρόνο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου μέχρι και τις αρχές του 13ου αιώνα είναι οι στασιαστικές κινήσεις που εμφανίζονται ιδιαίτερα στη Μικρά Ασία από υποστηρικτές των Λασκαριδών, το κίνημα των Αρσενιατών και ο διχασμός που επέφερε η συμφωνία για την ένωση των δύο Εκκλησιών μετά τη Σύνοδο της Λυών (1274), βλ. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν*, όπου συνοψίζεται η κατάσταση που επικρατεί στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας την περίοδο 1261-1310.

¹⁴⁴ Βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εἰκόνα τῆς μοναχῆς Ευφροσύνης», σ. 159-171.

¹⁴⁵ Βλ. Χρυσόβουλο 1320, στ. 4. Παραμυθίας καὶ Πάργας ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, «Ὁ θεσμός τῶν συγκέλλων», 2, σ. 184. Πρβλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εἰκόνα τῆς μοναχῆς Ευφροσύνης», σ. 170 σημ. 63.

Πελοπόννησον ἀπάσης χώρας καὶ τῶν κάστρων Ανδρόνικου Ασάν Παλαιολόγου. Η παραμονή του Ασάν σε αυτή την απομακρυσμένη επαρχία συμπίπτει σχεδόν με την επανίδρυση της μονής Βροντοχίου με κέντρο το νέο καθολικό της Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας, ενώ καθοριστική πρέπει να θεωρείται η συμβολή του στην έκδοση των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων υπέρ του μοναστηριού.

Επίσης φιλικές φαίνεται ότι είναι οι σχέσεις που έχει αναπτύξει ο Παχώμιος με τον προκαθήμενο της τοπικής μητρόπολης Νικηφόρο Μοσχόπουλο (1285/1289-πρὸ του 1315). Ἄλλωστε η δράση των δύο εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων στην περιοχή συμβαδίζει σχεδόν για μία εικοσαετία (αρχές δεκαετίας 1290-αρχές δεκαετίας 1310). Η επιστροφή του μητροπολίτη Νικηφόρου Μοσχόπουλου το 1305 στον Μυστρά μετά από μακρά παραμονή στην Κωνσταντινούπολη ουσιαστικά συμπίπτει με την ανέγερση του νέου καθολικού της μονής Βροντοχίου, ενώ το 1311/1312 ο ίδιος αφιερώνει σε αυτή το χειρόγραφο Ευαγγελιστάριο Syn. Gr. 225 του Ιστορικού Μουσείου της Μόσχας, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω¹⁴⁶. Επίσης έχει εκφραστεί η άποψη ότι ο Παχώμιος συνεργάζεται με τον λόγιο μητροπολίτη στην κατάρτιση του εικονογραφικού προγράμματος του ναού της Οδηγήτριας, αλλά και στην ανάδειξη του νεόδμητου μοναστηριού σε κορυφαίο λατρευτικό και προσκυνηματικό κέντρο για την Πελοπόννησο¹⁴⁷.

Μία ακόμα μνεία του Παχωμίου απαντά στο βιβλιογραφικό σημείωμα του κώδικα αριθ. 2550 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, ο οποίος έχει αντιγραφεί από τον ιερέα και πρωτέκδικο της μητρόπολης Λακεδαιμονίας Νικόλαο Μαλωταρά σε δύο φάσεις, το 1317 και το 1319, δι' ἐξόδου καὶ προτροπῆς τοῦ τιμιωτάτου μεγάλου πρωτοσυγκέλλου καὶ ἀρχιμανδρίτου Μορέως Παχωμίου μοναχοῦ¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Βλ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 34, 178-179. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ – DOBRYNINA, «Το Ευαγγέλιο Syn. Gr. 225», σ. 321, 328. Επίσης, βλ. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική», σ. 634.

¹⁴⁷ Βλ. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 391-393. Πρβλ. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 346-348, η οποία θεωρεί ότι υποβόσκουν ανταγωνιστικές τάσεις μεταξύ των δύο εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων ως προς την ανέγερση του επιβλητικότερου μνημείου, αλλά και την αύξηση των περιουσιακών στοιχείων των δύο οργανισμών. Θεωρώ ότι η διασπορά της πλειονότητας των βροντοχίτικων κτήσεων εντός των ορίων της εκκλησιαστικής επαρχίας της Λακεδαιμονίας και των υποκείμενων επισκοπών της προϋποθέτει την αμοιβαία συνεργασία των δύο ιερωμένων. Σε διαφορετική περίπτωση ενδεχομένως ο καταμερισμός των περιουσιακών στοιχείων της μονής να ήταν διαφορετικός προκειμένου να αποφευχθούν περαιτέρω εντάσεις στα εκκλησιαστικά πράγματα της Πελοποννήσου. Επιπλέον η αντιπαλότητα του Νικηφόρου Μοσχόπουλου με τους μητροπολίτες Μονεμβασίας και Παλαιών Πατρών επιβάλλει την αναζήτηση ενός ισχυρού συμμάχου, όπως είναι ο ηγούμενος Παχώμιος.

¹⁴⁸ Βλ. VOGEL – GARDTHAUSEN, *Griechischen Schreiber*, σ. 351. Π. Ν. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Αί Σέρρας καὶ τὰ προάστεια, τὰ περι τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου. (Συμβολὴ ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογική.)», *BZ* 3/2 (1894), σ. 322-323. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι», σ. 165. ΓΕΡΜΑΝΟΣ, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς παρὰ τὰς Σέρρας ἱερῆς καὶ σταυροπηγιακῆς μονῆς Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου», *Ὁ Νέος Ποιμὴν* 2 (1920), σ. 348. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, Χορηγοὶ – κτήτορες – δωρητῆς, σ. 53-54, 216. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «*Εγγραφή ἐν τῷ Μυζιθρῶ*», σ. 186-187. Η ΙΔΙΑ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 30-31 και σημ. 30, όπου παρατίθεται επιγραμματικά η νεότερη ιστορία του

Ο θάνατός του τοποθετείται σε άγνωστη χρονική στιγμή μετά το Σεπτέμβριο 1322. Ο χρυσόβουλλος λόγος που εκδίδεται το έτος αυτό είναι το τελευταίο χρονολογημένο γραπτό κείμενο όπου μνημονεύεται το όνομά του. Οι αμέσως επόμενες μνείες είναι τα έμμετρα αναθηματικά επιγράμματα του Φιλή για τα οποία δεν υπάρχουν στοιχεία για τη χρονολόγησή τους.

χειρογράφου. Ο βιβλιογράφος και αξιωματούχος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας Νικόλαος Μαλωταράς δραστηριοποιείται στον Μυζηθρά στις αρχές του 14ου αιώνα, όπου το 1311 ολοκληρώνει έναν ακόμα κώδικα για λογαριασμό του πανσεβάστου σεβαστού οικείου τῷ κραταιῷ καὶ ἁγίῳ ἡμῶν αὐθέντῃ καὶ βασιλεῖ κῆρ Ἰωάννου τοῦ Πολεμιανίτου (βλ. παρακάτω «Ἡ ἀφαιρεθεῖσα γῆ εἰς τὸν Χελμὸν καὶ δοθεῖσα πρὸς στρατιώτας»). Ο Νικόλαος Μαλωταράς κατάγεται από εξέχουσα οικογένεια της Λακωνίας μέλη της οποίας αναδεικνύονται κατά την περίοδο αυτή στην εκκλησιαστική ιεραρχία της Πελοποννήσου, βλ. ΜΜ, I, σ. 52 (1316), *ἐπισκόπου Κερνίτζης τοῦ Μαλωταρᾶ*. «Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας», σ. 68, 87-89, *Μαλωταρᾶν σακελλάριον*. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσολυμίτικη Βιβλιοθήκη*, τ. 1-5, ἐν Πετρούπολει 1894, 2, σ. 16, *ἐπίσκοπος Μεθώνης Δημήτριος Πανάρετος ὁ Μαλωταράς*. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι», σ. 164-166. Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – Α. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, «Νέα στοιχεία γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Κερνίτζας», *Πρακτικὰ Δ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 19, τ. 2, Ἀθῆναι 1992-1993, σ. 377. *PLP*, 7, αρ. 16543-16546. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινὰ γλυπτά*, σ. 43, όπου σε εγχάρακτη επιγραφή του 11ου αιώνα στο ναὸ του Ἁγίου Βασιλείου στο Σταυρὶ τῆς Μάνης αναφέρεται «*Γεοργίου πρε(σβυτέρου;) Κυριτζήου τοῦ Μαλουταρᾶ*». ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εἰκόνα τῆς μοναχῆς Ευφροσύνης», σ. 171-190. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «*Ἐγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾶ*», σ. 186-187. Για τις πιθανὴ υποστήριξη του Παχωμίου πρὸς τον Μαλωταρά, ἐπίσκοπο Κερνίτζας, στη διεκδίκηση τῆς αφιερωμένης στην Θεοτόκο την Οδηγήτρια εικόνας τῆς μοναχῆς Ευφροσύνης, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εἰκόνα τῆς μοναχῆς Ευφροσύνης», σ. 173-174. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 393.

3. Οι τέσσερις χρυσόβουλλοι λόγοι του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου του ναού της Οδηγήτριας

Οι τέσσερις χρυσόβουλλοι λόγοι που έχουν αντιγραφεί στο νοτιοδυτικό παρεκκλήσι του ναού της Οδηγήτριας συνιστούν μαζί με δύο ακόμα έγγραφα¹⁴⁹ το μοναδικό αρχειακό υλικό για την ιστορία της μονής της *ύπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Βροντοχίου*, αλλά και σημαντική πηγή πληροφοριών για τον Μυστρά και τη βυζαντινή επαρχία της Πελοποννήσου κατά το α' τέταρτο του 14ου αιώνα. Τα κείμενα των χρυσοβούλλων πρώτοι δημοσίευσαν ο Κωνσταντίνος Ζησίου¹⁵⁰ και ο Gabriel Millet¹⁵¹. Το πρώτο, το τρίτο και το τέταρτο χρυσόβουλλο απολύει ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος και το δεύτερο ο συναυτοκράτορας και γιος του Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγος.

Από την αρχαιότητα συνηθίζεται η ανάρτηση διαταγμάτων, νόμων ή άλλων σημαντικών κρατικών πράξεων και εγγράφων σε δημόσιους χώρους συγκεντρώσεως με σκοπό τη κοινοποίησή τους στους πολίτες. Κατ' αναλογία στους βυζαντινούς χρόνους η δημοσιοποίηση των επισήμων αποφάσεων της διοίκησης, κοσμικής και εκκλησιαστικής, περιλαμβάνει σε ορισμένες περιπτώσεις την ανάρτησή τους σε καθεδρικούς ναούς των πόλεων της αυτοκρατορίας¹⁵². Στην Κωνσταντινούπολη οι αυτοκράτορες επιβάλλουν την έκθεση προσταγμάτων και edictων στο ναό της Αγίας Σοφίας¹⁵³. Χαρακτηριστική

¹⁴⁹ Το 1366 ο πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος απολύει υπέρ της μονής Βροντοχίου πατριαρχικό σιγίλλιο το οποίο ανανεώνει τα παλαιά προνόμια της μονής και επικυρώνει τα δικαιώματά της σε νεοαποκτηθείσες ιδιοκτησίες. Σε αυτό γίνεται μια επιγραμματική αναφορά στην ίδρυση του μοναστηριού στις αρχές του 14ου αιώνα, βλ. ΜΜ, I, σ. 481 (1366). LAURENT, *Les Regestes*, αρ. 1672 (μεταξύ των ετών 1303-1309) σ. 464-465. DARROUZES, *Les Regestes*, I.V, αρ. 2510 (1366) σ. 426-427. ΒΕΗΣ, «Αφιερωτήριο του 1375», σ. 241-248. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1275, συντάσσεται αφιερωτήριο γράμμα με το οποίο μέλη της οικογενείας των Ακροκόνδυλων παραχωρούν στη μονή γαίες που κατέχουν *εις την Τέρκοβαν*, βλ. ΒΕΗΣ, «Αφιερωτήριο του 1375», σ. 241-248. MAXWELL, «Vat. Gr. 352», σ. 52-53.

¹⁵⁰ Βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαι», σ. 459-487 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 43-71). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαι» 1909, σ. 453-460, 541-556, όπου διορθώνει σφάλματα της προηγούμενης δημοσίευσής του [= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαι* 1917, σ. 72-94].

¹⁵¹ Βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 100-118, πίν. XIV-XX.

¹⁵² Βλ. GRABAR, *L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique*, Παρίσι 1957 σ. 52 και σημ. 1. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, «Church inscriptions», σ. 79-88. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Επισκοπικοί ναοί*, σ. 131-135. ΤΟΤΗ – ΡΙΖΟΣ, «Consecrated to God», σ. 911-914. Οι Νεαρές του Ιουστινιανού κατ' εντολή του αυτοκράτορα αναρτώνται στους καθεδρικούς ναούς των πατριαρχείων και των μητροπόλεων, βλ. *IUSTINIANI Novellae*, εκδ. R. SCHOELL, *Corpus Iuris Civilis* 4, Βερολίνο 1895, σ. 47. ΤΟΤΗ – ΡΙΖΟΣ, «Consecrated to God», σ. 912.

¹⁵³ Στους νάρθηκες της Αγίας Σοφίας είχαν αναρτηθεί δύο διατάγματα του αυτοκράτορα Ηρακλείου για τις δογματικές διαφορές που ταλάνιζαν την Εκκλησία εκείνη την περίοδο, βλ. J. D. MANSI (εκδ.), *Sacrorum consiliorum nova et amplissima*, τ. 1-58, Φλωρεντία – Βενετία 1759-1798, 10, στ. 1032C, 11, στ. 697. A. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453. I. Teil: Regesten von 565-1025*, Μόναχο – Βερολίνο 1924, αρ. 211 (638) σ. 24. Ο ΙΔΙΟΣ, «Besprechungen: E. Stein, Postconsulat et *αὐτοκρατορία*», *BZ* 36/1 (1936), σ. 140 σημ. 6. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Επισκοπικοί ναοί*, σ. 132. ΤΟΤΗ – ΡΙΖΟΣ, «Consecrated to God», σ. 913. Στον ίδιο ναό το 1065 τοποθετήθηκε μεταγραμμένο σε πίνακα πρόσταγμα του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα, *παρὰ τοῖς*

είναι η περίπτωση του edίκτου του Μανουήλ Α' Κομνηνού με τις αποφάσεις της εκκλησιαστικής συνόδου του 1166, το οποίο χαρακτήρηκε σε τέσσερις πλάκες και αναρτήθηκε σε εμφανές σημείο στους τοίχους της Μεγάλης Εκκλησίας όπου και παρέμεινε μέχρι την απομάκρυνσή του το 1567¹⁵⁴. Στην ίδια εποχή ανάγεται η απεικόνιση των επτά οικουμενικών και των έξι επαρχιακών εκκλησιαστικών συνόδων και η αντιγραφή των αποφάσεών τους στα ψηφιδωτά του ναού της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ¹⁵⁵.

Τα κείμενα αυτά πιθανότατα αντιγράφονταν επάνω σε πίνακες ή μαρμάρινες πλάκες και εναποθέτονταν στις εμφανείς όψεις των ναών με σκοπό τη γνωστοποίηση του περιεχομένου τους στους πολίτες¹⁵⁶. Η ανάδειξη των ενοριακών και καθεδρικών ναών στους κατεχοχόν τόπους δημοσίων συναθροίσεων, ιδιαίτερα κατά τους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους, και το πλήθος των πιστών που συνέρεε εξασφάλιζαν με βεβαιότητα την ενημέρωση του λαού για τις αποφάσεις της διοίκησης.

Σε άγνωστη χρονική στιγμή την πρακτική αυτή φαίνεται ότι υιοθετούν κάποια από τα ιερά καθιδρύματα της αυτοκρατορίας, προκειμένου να δημοσιοποιούν αποφάσεις της διοίκησης που αφορούν στο καθεστώς, την ισχύ και τον πλούτο τους. Στο πλαίσιο αυτό αυτοκρατορικά ή εκκλησιαστικά έγγραφα με εκχωρήσεις γαιών και προνομίων ή με επικυρώσεις παλαιότερων πράξεων δωρεοπαροχών αντιγράφονται σε γραπτές επιγραφές στους τοίχους ή σε εγχάρακτες στα αρχιτεκτονικά μέλη καθεδρικών ναών ή καθολικών μοναστηριών.

Το 1403 ο Ruy Gonzalez de Clavijo, μέλος της διπλωματικής αποστολής του βασιλείου της Καστίλλης και της Λεόν προς τον βασιλιά των Μογγόλων Ταμερλάνο στη Σαμαρκάνδη, κατά την επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη επισημαίνει ότι στην είσοδο του καθολικού της μονής της Περιβλέπτου κάτω από την παράσταση της Θεοτόκου απεικονίζονταν 30 κάστρα και πόλεις με τις ονομασίες τους, τα οποία είχαν εκχωρηθεί στο μοναστήρι από τον αυτοκράτορα Ρωμανό Γ' Αργυρό (1028-1034), ενώ

κατηχουμένοι της άγιωτάτης του θεού μεγάλης εκκλησίας, ένθα οί σύνοδοι γίνονται, βλ. *JGR*, 1, σ. 276 σημ. 1. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Επισκοπικοί ναοί*, σ. 132-133.

¹⁵⁴ Οι μαρμάρινες πλάκες απομακρύνθηκαν από το ναό της Αγίας Σοφίας για να κοσμήσουν το μωσαίο του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς στην Κωνσταντινούπολη. Πρόκειται για μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις που εκτός από το επιγραφικό αντίγραφο του κειμένου έχει εντοπιστεί και διατηρείται σε καλή κατάσταση και το αρχικό έγγραφο, βλ. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, «Church inscriptions», σ. 79-80. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Επισκοπικοί ναοί*, σ. 133-134.

¹⁵⁵ Βλ. L.-A. HUNT, «Art and Colonialism: The Mosaics of the Church of the Nativity in Bethlehem (1169) and the Problem of "Crusader" Art», *DOP* 45 (1991), σ. 78-85 εικ. 9. G. KÜHNEL, «Die Konzilsdarstellungen in der Geburtskirche im Bethlehem; ihre kunsthistorische Tradition und ihr kirchenpolitisch-historischer Hintergrund», *BZ* 86-87.1 (1993-94), σ. 86-107, πίν. VI-XI. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, «Church inscriptions», σ. 80.

¹⁵⁶ Βλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Επισκοπικοί ναοί*, σ. 133.

δίπλα είχαν αναρτηθεί τα έγγραφα της δωρεάς σφραγισμένα με κερί και μολύβι¹⁵⁷.

Σε μαρμάρινη στήλη που φυλάσσεται στο μουσείο του Καπιτωλίου στη Ρώμη έχει αντιγραφεί το χρυσόβουλλο το οποίο εκδίδει το 1228 ο ηγεμόνας της Ηπείρου και της Θεσσαλονίκης Θεόδωρος Άγγελος Δούκας Κομνηνός (1215-1230) και ανανεώνει τα προνόμια της μητρόπολης Κερκύρας ¹⁵⁸ . Δεν είναι γνωστή η προέλευση του ενεπίγραφου αρχιτεκτονικού μέλους, αλλά το περιεχόμενο της επιγραφής καθιστά πιθανή την αρχική τοποθέτησή του σε κάποιο κτήριο της εκκλησιαστικής διοίκησης στην πόλη της Κέρκυρας, ενδεχομένως στον μητροπολιτικό ναό, όπως συμβαίνει με τα μνημεία για τα οποία γίνεται λόγος στη συνέχεια.

Στον εξωνάρθηκα του καθολικού της μονής της Θεοτόκου στην Απολλωνία (Rožani) της Αλβανίας η αποσπασματικά σωζόμενη γραπτή επιγραφή δίπλα στα πορτραίτα του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας θεωρείται αντίγραφο χαμένου σήμερα χρυσοβούλλου λόγου. Το έγγραφο ανανεώνει προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στο μοναστήρι από τους Κομνηνούς αυτοκράτορες. Η παράσταση τοποθετείται λίγο μετά τη μάχη του Βερατίου το 1281, όπου τα ανδεγαυικά στρατεύματα του Καρόλου Α' της Νεαπόλεως υφίστανται βαριά ήττα από το βυζαντινό στρατό¹⁵⁹.

Στον εξίτηλο γραπτό διάκοσμο της νότιας όψης του ναού του Αγίου Νικολάου στο Μοναστήρι των Σκοπίων διακρίνονται ίχνη επιγραφής που αναπαράγει το κείμενο χρυσοβούλλου του Ανδρόνικου Β', προγενέστερου του 1300¹⁶⁰. Την πρακτική της αντιγραφής κρατικών εγγράφων σε ναούς

¹⁵⁷ Βλ. *CLAVIJO'S Embassy to Tamerlane 1403-1406*, μτφρ. Guy Le Strange, Λονδίνο 1928, σ. 64-65. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, «Church inscriptions», σ. 79 και σημ. 1. ΤΟΤΗ – ΡΙΖΟΣ, «Consecrated to God», σ. 913. Ο C. MANGO, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Englewood Cliffs, N.J. 1972, σ. 217 και σημ. 164, θεωρεί πιθανό το αυτοκρατορικό ζεύγος που απεικονιζόταν εκατέρωθεν της Θεοτόκου να παρίστανε τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο και τη σύζυγό του. Επίσης, βλ. R. H. STICHEL, «'Vergessene Portraits' späbyzantinischer Kaiser. Zwei Frühpalaiologische kaiserliche Familienbildnisse im Peribleptos- und Pammakaristoskloster zu Konstantinopel», *MSABK* 1 (1998), σ. 75-84.

¹⁵⁸ Βλ. I. GUIDI, «Iscrizione Greca medievale Cercirese», *BCACR* 9 (1881), σ. 189-96, πίν. XII. A. MARTIN, «Inscription grecque de Corcyre de 1228», *MAH* 2 (1882), σ. 379-389, πίν. XIII. MM, V, σ. 14-16. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Πλαστά χρυσόβουλλα», σ. 336 και σημ. 1. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 196 σημ. 2. ΑΙ. ΓΑΛΩΝΗ, *Γεώργιος Βαρδάνης: Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 46, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 190-192.

¹⁵⁹ Βλ. H. und H. BUSCHHAUSEN, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien. Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia*, *Byzantina Vindobonensia* 8, Βιέννη 1976, σ. 17-18, 143-182, 239-241, εικ. 16-19, πίν. XXI.101, XXII. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, «Church inscriptions», σ. 80. ΧΡΗΣΤΙΑΔΟΥ, «Ερευνώντας την ιστορία», 538-540, η οποία επισημαίνει τις πολλαπλές συμβολικές αναφορές που ενέχει για το πρόσωπο του Μιχαήλ Η' η παράσταση (η θεία εύνοια προς την εξουσία του, η νομιμότητα της ανάρρησής του στον αυτοκρατορικό θρόνο ως συνεχιστής των Κομνηνών αυτοκρατόρων, η εγκαθίδρυση της δυναστείας του μέσω της απεικόνισης των διαδόχων του και η εκ νέου διεκδίκηση της οικογενειακότητας του βυζαντινού κράτους με την προσφώνησή του ως «Νέου Κωνσταντίνου» στο μεταγραμμένο χρυσόβουλλο). WEYL CARR, «Three illuminated chrysobulls», σ. 458. C. J. HILSDALE, *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline*, Κέιμπριτζ 2014, σ. 103-106.

¹⁶⁰ Βλ. V. ĐJURIĆ, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, Μόναχο 1976, σ. 239 σημ. 12. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, «Church inscriptions», σ. 80.

θα ακολουθήσουν λίγο αργότερα οι Νεμανίδες και οι Σισμανίδες ηγεμόνες των κεντρικών Βαλκανίων, επηρεασμένοι από τα παραδείγματα των βυζαντινών μνημείων που εντάσσονται στην επικράτειά τους¹⁶¹.

Παραμένοντας στο χώρο του Βυζαντίου και με κατεύθυνση προς το νότο, στο βόρειο τοίχο του εσωνάρθηκα του αφιερωμένου στην Κοίμηση της Θεοτόκου παλαιού επισκοπικού ναού της Καλαμπάκας έχουν μεταγραφεί χρυσόβουλλο του 1336 του Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου και σιγίλλιο του 1393 του πατριάρχη Αντώνιου Δ' (1389-1390 και 1391-1397), στα οποία καταγράφονται τα περιουσιακά στοιχεία, τα όρια και η δικαιοδοσία της επισκοπής Σταγών¹⁶².

Στα τέλη του 19ου αιώνα αποκαλύπτεται στην Κωνσταντινούπολη εγχάρακτη επιγραφή σε κίονα, προερχόμενη πιθανότατα από τη Θεσσαλία, όπου έχει αντιγραφεί έγγραφο του μητροπολίτη Λάρισας Νείλου του 1372/1373 με εκχωρήσεις κτημάτων στην επισκοπή Τρικάλων¹⁶³.

Σύμφωνα με χειρόγραφο κώδικα του τέλους του 17ου αιώνα, βυζαντινά έγγραφα με γαιοπαροχές και εκχωρήσεις προνομίων είχαν αντιγραφεί στις κολώνες του καθολικού της μονής της Βαρνάκοβας στη Δωρίδα της Φωκίδας. Δεν σώζεται το κείμενο τους, αλλά, όπως αναφέρεται στον κώδικα, οι εν λόγω επιγραφές μαζί με ενθυμήσεις και στοιχεία από την προφορική παράδοση απετέλεσαν τις πηγές για τη συγγραφή του. Σύμφωνα με αυτές η περιουσία της μονής εκτεινόταν μέχρι και τις απέναντι αχαϊκές ακτές στην περιοχή της Πάτρας¹⁶⁴.

Στην Πελοπόννησο το σύνολο σχεδόν του επιγραφικού υλικού της συγκεκριμένης κατηγορίας εντοπίζεται στη Λακωνία¹⁶⁵. Εξαίρεση αποτελεί απότμημα μαρμάρινου κιονίσκου το οποίο φυλάσσεται στην αρχαιολογική συλλογή Δημητσάνας και διατηρεί στην επιφάνειά του ελάχιστα αποσπάσματα από το αρχικό κείμενο εγχάρακτης επιγραφής

¹⁶¹ Βλ. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, «Church inscriptions», σ. 80-83.

¹⁶² Βλ. ΜΜ, V, σ. 270-273 (1336). ΛΑΜΠΡΟΣ, «Πλαστά χρυσόβουλλα», σ. 334-335. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, «Acta Stagorum», σ. 10-11, 27-59, 62-67, πίν. Θ'-Ι', ΙΒ', με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, «Church inscriptions», σ. 80. Το περγαμινό πρωτότυπο σιγίλλιο του πατριάρχη Αντωνίου Δ' διατηρείται σήμερα σε κακή κατάσταση στη μονή Βαρλαάμ των Μετεώρων, βλ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, «Acta Stagorum», σ. 54-55, 59-62, πίν. ΙΑ', με διπλωματική και κριτική έκδοση των κειμένων.

¹⁶³ Από τον κίονα είχε αποκοπεί το επάνω τμήμα του με αποτέλεσμα η επιγραφή να διατηρείται ακρωτηριασμένη, βλ. ΤΗ. ΠΡΕΓΕΡ, «Inscripfen aus Konstantinople», *BZ* 8 (1899), σ. 485-488.

¹⁶⁴ Το χειρόγραφο έχει τίτλο: *Μετάγραφαις έβγαλμένη από ταῖς κολόνας τῆς ἐκκλησίας τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, τῆς έπονομαζομένης Βαρνάκοβα, πλησίον τῆς πόλεως Ναυπάκτου*, βλ. ΒΥΧΟΝ, *Recherches historiques*, I, σ. LXXXV- LXXXVI. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἡ Μονή Βαρνάκοβας*, Αθήναι 1922, σ. 8-10. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Ένα χρονικό τῆς Μονῆς Βαρνάκοβας (ΧΦ 1 Μονῆς Βαρνάκοβας)», *Κληρονομία* 11 (1979), σ. 347-390, πίν. 1-11, με προγενέστερη βιβλιογραφία. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ζητήματα ιστορίας ἐνός βυζαντινοῦ ναοῦ κοντά στό Εὐπάλιο Δωρίδος», *Βυζαντινά* 10 (1980), σ. 35-41. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, «Church inscriptions», σ. 84.

¹⁶⁵ Πρβλ. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 346. S. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, «Byzantine Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits (7th-15th c.). A Project in Progress at the University of Athens», στο: A. Rhoby, *Inscriptions in Byzantium and Beyond. Method – Projects – Case Studies*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 478. Band, Βιέννη 2015, σ. 139.

όπου γίνεται μνεία στο θέμα του Αρακλόβου στην περιοχή της Ηλείας και στην αρκαδική μονή Βαρσών¹⁶⁶. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για εκκλησιαστική πράξη όπου αναγράφονταν τα περιουσιακά στοιχεία ενός ή περισσότερων ιερών καθιδρυμάτων¹⁶⁷.

Στη Λακωνία το σωζόμενο επιγραφικό υλικό που αντιγράφει έγγραφα της διοίκησης, κοσμικής ή εκκλησιαστικής, εντοπίζεται, όπως είναι φυσικό, στην πρωτεύουσα της βυζαντινής επαρχίας τον Μυζηθρά και στην άμεση περιφέρειά του ¹⁶⁸, δεδομένου ότι καθόλη την υστεροβυζαντινή περίοδο συνιστά το κυρίαρχο διοικητικό κέντρο της περιφέρειας και την έδρα των κεφαλών αρχικά και των δεσποτών αργότερα.

Στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) στον Μυστρά έξι επισκοπικές πράξεις έχουν χαραχθεί στους τέσσερις από τους έξι κίονες του κυρίως ναού, όπου καταγράφονται τα περιουσιακά στοιχεία και τα προνόμια της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Με εξαίρεση μία που διατηρείται αποξεσμένη και δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί ο συντάκτης της και να χρονολογηθεί, τις υπόλοιπες υπογράφουν τρεις προκαθήμενοι της εκκλησιαστικής καθέδρας του Μυζηθρά, ο Νικηφόρος Μοσχόπουλος (1311/1312) (εικ. 16), ο Λουκάς Σουγδαίας (1329/1330) και ο Νείλος (Μάιος 1339, Δεκέμβριος 1339, Απρίλιος 1341)¹⁶⁹. Σύμφωνα με τον Buchon, σε χαμένο σήμερα κίονα στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Τρύπη υπήρχε μία ακόμα εγχάρακτη επιγραφή του 1340

¹⁶⁶ Βλ. ΒΕΗΣ, «Επιγραφαι Γορτυνίας», σ. 63-67. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 344-345. Μαντινείας καί Κυνουρίας ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ιστορία*, 1, σ. 291-292.

¹⁶⁷ Βλ. παρακάτω «Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Μολοχοῦ».

¹⁶⁸ Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι σύμφωνα με τις μαρτυρίες παλαιότερων ερευνητών και περιηγητών, το επιγραφικό υλικό του Μυστρά και των πλησιόχωρων οικισμών περιελάμβανε εκτεταμένα κείμενα με δοξαστικό περιεχόμενο για τους βυζαντινούς αυτοκράτορες και δεσπότες. Στο ναό της Αγίας Σοφίας στο Μυστρά, καθολικού της μονής Ζωοδότου Χριστού, εκτενής έμμετρη επιγραφή κατονόμαζε ως κτήτορα του μοναστηριού το δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνό και σχεδόν στο σύνολό της εγκωμιάζε τον αυτοκράτορα Ιωάννη Στ' Καντακουζηνό και τη σύζυγό του Ειρήνη Ασανίνα, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 143-145. EMMANOYHΛ, «Η Αγία Σοφία του Μυστρά», σ. 154. Η ΙΔΙΑ, «Religious Imagery in Mystra», σ. 120. RHOBY, *Epigramme auf Stein*, σ. 298-303. Μία ακόμα έμμετρη επιγραφή υπήρχε στο ναό της Θεοτόκου στο Παρόρι η οποία αναφέρεται σε γεγονότα των πρώτων χρόνων διακυβέρνησης του δεσποτάτου του Μυστρά από τον Θεόδωρο Α' Παλαιολόγο, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 150-154. LOENERTZ, «Péloponnèse», σ. 159-161. D. WRIGHT, *The Knight and Death: The Kladas Affair and the Fifteenth-Century Morea*, [App. 4. The Parori Inscription] (υπό έκδοση). RHOBY, *Epigramme auf Stein*, σ. 324-333. Στη βυζαντινή Λακεδαιμονία ο αββάς Fourmont το 1730 εντοπίζει και αντιγράφει κτητορική επιγραφή του 1027 χαραγμένη σε στήλη και τοποθετημένη στο άκρο της μεσαιωνικής γέφυρας του Ευρώτα στην οποία εμπεριέχεται και η διατύπωση (τυπικό) της παρακείμενης μονής του Σωτήρος Χριστού, βλ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Κάστρον», σ. 95-102.

¹⁶⁹ Βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 122-127. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαι», σ. 439-445 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 23-29). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαι» 1909, σ. 432-437 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαι* 1917, σ. 51-56). ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες*, σ. 136-144. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Άγιος Δημήτριος*, σ. 239-242. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, «Church inscriptions», σ. 84. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 348-352. Α. ΠΑΠΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, «The Architectural Layering of History in Medieval Morea: Monuments, Memory, and Fragments of the Past», στο: *Viewing the Morea*, σ. 46-47. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 193-204. Για ορισμένες από αυτές περισσότερα στοιχεία θα δοθούν παρακάτω, δεδομένου ότι κάποιες από τις πληροφορίες που εμπεριέχουν συσχετίζονται με αυτές των τεσσάρων χρυσοβούλλων της Οδηγήτριας.

του μητροπολίτη Νείλου με τα περιουσιακά στοιχεία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας¹⁷⁰.

Ανάλογο περιεχόμενο παρουσιάζει εγχάρακτη επιγραφή σε κιονίσκο που χρονολογείται στον 14ο-α' μισό 15ου αιώνα και εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο του Πύργου Πικουλάκη στην Αρεόπολη της Μάνης (εικ. 17). Αναφέρεται σε κτηματική περιουσία η οποία αφιερώνεται κατά πάσα πιθανότητα στη μονή του Οσίου Νίκωνος στη Σπάρτη¹⁷¹. Τέλος σε δύο αποτμήματα κίωνων που φυλάσσονται σήμερα στην αποθήκη του αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά διατηρούνται αποσπασματικά κείμενα εγγράφων που αφορούν σε βυζαντινές μονές, ενδεχομένως της περιοχής¹⁷². Δυστυχώς το εύρος της καταστροφής των επιγραφών δεν καθιστά δυνατό τον προσδιορισμό της φύσης του περιεχομένου τους.

Από το σωζόμενο υλικό γίνεται εμφανές ότι η πρακτική της αναγραφής επίσημων κρατικών εγγράφων στους τοίχους ή στα αρχιτεκτονικά μέλη εκκλησιαστικών ιδρυμάτων είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, όπως μαρτυρούν οι γραπτές ή εγχάρακτες επιγραφές που έχουν διασωθεί μέχρι τις μέρες μας. Ενδεχομένως ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο ακολουθώντας το παράδειγμα της δημοσιοποίησης πράξεων της διοίκησης στους καθεδρικούς ναούς των πόλεων, κάποια μοναστηριακά ιδρύματα αντιγράφουν σε εμφανή σημεία των όψεων και σε αρχιτεκτονικά μέλη τους τα προνομιακού χαρακτήρα κρατικά και εκκλησιαστικά έγγραφα που εκδίδονται για χάρη τους, προκειμένου να θέσουν σε κοινή θέα το μέγεθος του πλούτου και της ισχύος τους και την εύνοια που δείχνουν προς αυτά πατριάρχες και αυτοκράτορες¹⁷³. Βέβαια η επιγραφική κοινοποίησή τους ενέχει και πρακτικό χαρακτήρα και στο πλαίσιο αυτό ιδιαίτερα κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους αποδεικνύεται εξαιρετικά χρήσιμη λόγω της έντονης ανασφάλειας που επικρατεί στο σύνολο του βυζαντινού κόσμου, αλλά και των διεκδικήσεων που μπορεί να προβάλλουν με ψευδεπίγραφα στοιχεία ισχυροί παράγοντες της αυτοκρατορίας εκμεταλλευόμενοι τις ανεπάρκειες της διοίκησης ή την καταστροφή των αρχείων κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών. Η μνημειακή απεικόνισή των κειμένων εξασφαλίζει τη

¹⁷⁰ Βλ. BUCHON, *Recherches historiques*, I, σ. LX.

¹⁷¹ Βλ. παρακάτω σημ. 283.

¹⁷² Βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 154. ΖΗΣΙΟΥ, «Επιγραφαι χριστιανικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος. Μουσείον Μυστρά», *Βυζαντις Β'*, ἐν Ἀθήναις 1911-1912, σ. 162, 164 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαι* 1917, σ. 94, 96)

¹⁷³ Δυστυχώς το σωζόμενο επιγραφικό υλικό και οι μαρτυρίες των πηγών παρέχουν ελάχιστα στοιχεία για την αντιγραφή προνομιακών αυτοκρατορικών εγγράφων στους τοίχους και τα αρχιτεκτονικά μέλη των μονών του Βυζαντίου κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Πιθανότατα η ευημερία που γνωρίζουν τα ιερά καθιδρύματα χωρίς τον κίνδυνο σοβαρών εξωτερικών απειλών, τουλάχιστον για τα περισσότερα από αυτά, και η ομαλότητα στη λειτουργία της κρατικής και εκκλησιαστικής διοίκησης παρέχουν τα εχέγνα ώστε να μην χρειάζεται να προσφύγουν στη μνημειακή δημοσιοποίηση των εκχωρήσεων προς αυτά για την τήρηση των διατάξεών τους και τη μελλοντική διασφάλισή τους.

γνωστοποίησή τους στο ευρύ κοινό και τη συνεχή υπόμνησή τους προς τους αξιωματούχους και τους εκπροσώπους της διοίκησης, ώστε έχοντας άμεση γνώση του περιεχομένου τους να σέβονται τα προνόμια, τις δωρεές και ό,τι άλλες εκχωρήσεις έχουν γίνει προς το ιερό καθίδρυμα που ευεργετείται και να μην προβαίνουν σε παραβιάσεις των δικαιωμάτων του¹⁷⁴. Επιπρόσθετα διασφαλίζει στο διηνεκές τα περιουσιακά στοιχεία και τις ευνοϊκές ρυθμίσεις που έχουν κατακυρωθεί στο ίδρυμα από τυχόν ψευδεπίγραφες διεκδικήσεις, καταπατήσεις και πλαστογραφίες¹⁷⁵.

Σε όλα τα παραπάνω παραδείγματα οι επιγραφές, είτε γραπτές είτε εγχάρακτες, εντάσσονται στο λοιπό διάκοσμο του ναού. Στην υστεροβυζαντινή περίοδο συνηθίζεται η χάραξη τους στους κίονες, κυρίως για τις επισκοπικές πράξεις, ενώ τα ελάχιστα χρυσοβούλλα που σώζονται έχουν ζωγραφιστεί στους τοίχους πλησίον της κεντρικής εισόδου προς τον κυρίως ναό και συνήθως στο χώρο του νάρθηκα. Στο σύνολό τους βρίσκονται στα πλέον ευδιάκριτα σημεία του ναού επιτρέποντας την άμεση θέασή τους από το εκκλησίασμα.

Αντίθετα στην Οδηγήτρια για πρώτη φορά διαμορφώνεται ένας ιδιαίτερος χώρος αφιερωμένος αποκλειστικά και μόνο στους τέσσερις χρυσοβούλλους λόγους που απολύονται υπέρ της μονής Βροντοχίου. Πρόκειται για ένα παρεκκλήσιο όπου ο γραπτός διάκοσμος στο σύνολό του έχει ως στόχο να υπενθυμίζει συνεχώς στους πιστούς την θεόπνευστη εύνοια των ευσεβών αυτοκρατόρων προς τη μονή της *ύπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Βροντοχίου* και τον ιδρυτή της, *ἀρχιμανδρίτη και μεγάλο πρωτοσύγκελλο Παχώμιο*. Μέσα σε αυτό επιλέγει ο ηγούμενος του μοναστηριού να αντιγράψει τα τέσσερα αυτοκρατορικά έγγραφα καλύπτοντας σχεδόν στο σύνολό τους τις τέσσερις κάθετες επιφάνειές του (εικ. 18).

3.1. Το νοτιοδυτικό παρεκκλήσι του ναού της Οδηγήτριας, το επονομαζόμενο «των χρυσοβούλλων»

Το λεγόμενο παρεκκλήσιο «των χρυσοβούλλων» της Οδηγήτριας διαμορφώνεται στη νοτιοδυτική γωνία της κατώτερης στάθμης του ναού, νότια του νάρθηκα. Πρόκειται για χώρο σχεδόν τετραγωνικής κάτοψης, διαστάσεων 3,15X2,80μ. με θολωτή κάλυψη. Τοξωτή θύρα διατρυπά το βόρειο τοίχο του διευκολύνοντας την είσοδο σε αυτό μέσω του νάρθηκα (εικ. 19). Σε επαφή με τη δυτική τοιχοποιία έχει κατασκευαστεί κλίμακα που μέσω μικρής θύρας επίσης στη βόρεια τοιχοποιία οδηγεί στα υπερώα του ναού (εικ. 20).

¹⁷⁴ Πρβλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Αγροτικό περίσσειμα», σ. 199-200, 201. SARADI, «The Frankish Morea», σ. 191, 196.

¹⁷⁵ Επίσης, βλ. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, «Church inscriptions», σ. 83, 86, 88.

Στο θόλο του παρεκκλησίου απεικονίζονται τέσσερις άγγελοι ανά δύο αντωποί μεταξύ τους να ίπτανται και να κρατούν στα υψωμένα χέρια τους κυκλική δόξα με την κατεστραμμένη σήμερα παράσταση του Χριστού, από τη μορφή του οποίου διατηρείται μόνο το δεξί χέρι σε στάση ευλογίας (εικ. 21). Από τη δόξα εκπορεύονται ισάριθμες δέσμες φωτός με την κάθε μία από αυτές να διασχίζει το θόλο και διερχόμενη μεταξύ των αγγέλων να καταλήγει σε ένα χέρι, το οποίο συγκρατεί ανεπτυγμένη περγαμηνή που αναπαριστά χρυσόβουλλο λόγο. Το παλαιότερο από αυτά του 1314/1315 αναπτύσσεται στον ανατολικό τοίχο και ακολουθούν τα υπόλοιπα (Νοέμβριος 1318, Φεβρουάριος 1320, Σεπτέμβριος 1322) σύμφωνα με τη φορά των δεικτών του ρολογιού (εικ. 22-25). Η απεικόνιση κάθε περγαμηνής καλύπτει στο μεγαλύτερο τμήμα της καθεμία από τις κάθετες επιφάνειες του παρεκκλησίου. Το ύψος τους από το δάπεδο είναι 0,60μ. για το παλαιότερο, 0,70μ. για το αμέσως επόμενο, 1,60μ. για το τρίτο και 1,14μ. για το τελευταίο. Βλαστοί επενδυμένοι με υφάσματα ξεκινούν από τις βάσεις των τεσσάρων σφαιρικών τριγώνων και απολήγουν σε άνθη, τα οποία κατά μήκος της γένεσης του θόλου συνδέονται μεταξύ τους με νέα στελέχη υπό τη μορφή γιολάντας (εικ. 18, 26). Κάθε γιολάντα καλυμμένη επίσης με υφασμάτινες ταινίες και στολισμένη με φυλλοφόρους κλάδους σχηματίζει τόξο στέφοντας το ανώτερο τμήμα της περγαμηνής που περιτρέχει. Το διάκοσμο των σφαιρικών τριγώνων συμπληρώνει φυτικό κόσμημα στην κορυφή βλαστού που φύεται μέσα από κάθε άνθος. Φυτικά κοσμήματα που αναπαριστούν θαμνώδη βλάστηση κοσμούν και τις κατώτερες επιφάνειες του δυτικού και του βόρειου τοίχου (εικ. 27). Το εξαιρετικής τέχνης ζωγραφικό σύνολο του παρεκκλησίου με τις ανάλαφρες και γεμάτες χάρη και ρυθμό στην κίνησή τους μορφές των αγγέλων (εικ. 21, 28) και την έντονα διακοσμητική διάθεση που το διακρίνει έχει δεχτεί, όπως και το μεγαλύτερο ποσοστό των τοιχογραφιών της Οδηγήτριας, την ισχυρή επιρροή των νέων ζωγραφικών τάσεων που εμφανίζονται στην Κωνσταντινούπολη κατά το α' τέταρτο του 14ου αιώνα¹⁷⁶. Λαμβάνοντας υπ' όψιν την ενότητα που χαρακτηρίζει το γραπτό διάκοσμο στη σύνθεσή του και την περίοδο που κατά πάσα πιθανότητα αντιγράφονται τα τέσσερα χρυσόβουλλα στο

¹⁷⁶ Για το γραπτό διάκοσμο του παρεκκλησίου και τη χρονολόγησή του, βλ. MOURIKI, «Stylistic Trends», σ. 19, εικ. 40, η οποία κατατάσσει τεχνοτροπικά το γραπτό διάκοσμο του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου, μαζί με αυτόν του Ιερού Βήματος, του κυρίως ναού, του νοτίου παρεκκλησίου, τμήματος του παρεκκλησίου του Παχωμίου και του βόρειου και του νότιου υπερώου. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς*, σ. 66-67. ΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Myzithras», σ. 283-284. Ο ΙΔΙΟΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 386-388, 390, ο οποίος έχει εκφράσει την άποψη ότι έχει γίνει από το ίδιο ζωγραφικό συνεργείο με αυτό του νοτίου παρεκκλησίου της Οδηγήτριας. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 337-339. Ο συγκεκριμένος χώρος δεν πρέπει να ενέχει λατρευτική χρήση, δεδομένου ότι δεν διαμορφώνεται κόγχη ανατολικά, βλ. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική», σ. 639, οι οποίοι αναφέρουν το χώρο απλώς ως κλιμακοστάσιο. Ωστόσο χρησιμοποιείται ο χαρακτηρισμός του ως παρεκκλήσιο δεδομένου ότι έτσι έχει επικρατήσει στη βιβλιογραφία.

παρεκκλήσιο, η αγιογράφησης του θα μπορούσε να τοποθετηθεί το 1320 ή λίγο αργότερα και σίγουρα προ του 1322¹⁷⁷.

Κάτω από τις φτερούγες των αγγέλων τέσσερα έμμετρα τρίστιχα, σε δωδεκασύλλαβο συμπυκνώνουν το ιδεολογικό περιεχόμενο που ενέχεται συνολικά στο γραπτό διάκοσμο και τα επιγραφικά τεκμήρια και προσδιορίζουν τη συμβολική διάσταση που λαμβάνει το εικονογραφικό πρόγραμμα (εικ. 21, 29). Αποδίδονται με κεφαλαιογράμματα λευκή γραφή επάνω στο κυανό χρώμα του βάθους και ακολουθούν φορά αντίθετη από αυτή των δεικτών του ρολογιού, ως εξής:

1ο: †Χερσὶ θεϊκαῖς καρδία βασιλέως

τὰ χρυσο[όβουλλα] τῆ μ[ον]ῆ δούναι τάδε

χερσὶν ἐπαιρόμενα ἀγ[ό]γων νόω[ν]

2ο: Ἐ[.....]φωγ[...εἰκότως] πά[λαι] λίαν

[..... ὑπ]ἔστη Παχώμιος κ[α]μάτων

[.....]μακ[.....μίους]

3ο: Θεὸς ἄρ' ὑπένυξε Παλαιολόγοις

αὐτὸς δ' ὀράται Χ(ριστὸ)ς ἄνωθεν νέμων

τῆς σὲ τεκούσης τ(ὸν) πανευκλεῆ δόμ(ον)

4ο: Τοῖς αὐσονοκράτορσι τοῖς εὐσεβέσιν

τὴν εὐλογίαν εἰς διηνεκὲς κῦρος

κυρῶν ἀναφαίρετον αὐτῶν τὸ κλέος :¹⁷⁸

Σύμφωνα με το έμμετρο επίγραμμα η ίδρυση του ναού της ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Βροντοχίου (τον οποίο χαρακτηρίζει ως πανευκλεῆ δόμον) γίνεται από τους Παλαιολόγους αυτοκράτορες ὕστερα από θεϊκή παρότρυνση (Θεὸς ἄρ' ὑπένυξε) και είναι το ίδιο το χέρι του Θεού (χερσὶ θεϊκαῖς) που απολύει μέσω των βασιλέων τους χρυσοβούλλους λόγους υπέρ αυτής. Το έργο αυτό βέβαια επιτυγχάνεται μέσα από τους κόπους και τις προσπάθειες (καμάτων) του ηγουμένου του μοναστηριού Παχωμίου, ο οποίος επιβραβεύεται μέσω των αυτοκρατορικών εγγράφων που έχουν αντιγραφεί στους τοίχους του παρεκκλησίου¹⁷⁹. Για την ορθή απόδοση του νοήματος του επιγράμματος έχει προταθεί η συνεχής οριζόντια ανάγνωσή των στίχων που βρίσκονται στην ίδια γραμμή¹⁸⁰ (πρώτα τους 4 στίχους της πρώτης γραμμής, στη

¹⁷⁷ Βλ. παρακάτω «Περιεχόμενο και δομή των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων και η αντιγραφή τους».

¹⁷⁸ Με υπογράμμιση αποδίδονται τα γράμματα που είχαν διαβαστεί από τους παλαιότερους εκδότες της επιγραφής και σήμερα δεν σώζονται, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 99-100. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 460 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 44). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 452-453 [= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 71-72]. LAMPAKIS, *Mémoire*, σ. 17, ο οποίος αναφέρει ότι είχε εντοπίσει τα χρυσοβούλλα κατά την επίσκεψή του στον Μυστρά στις 17 Ιουλίου 1887. Επίσης, βλ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, «Βροντοχήτικα», σ. 307-309. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς*, σ. 66-67. RHOBY, *Epigramme auf Fresken*, σ. 239-241.

¹⁷⁹ Βλ. RHOBY, *Epigramme auf Fresken*, σ. 239-242. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 337-339. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 373-374. ΜΥΡΑΤΑ, «Observations», σ. 221.

¹⁸⁰ Βλ. Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ – Π. ΠΕΡΔΙΚΟΥΛΙΑΣ, «Ἐπιγραφές στα δυτικά παρεκκλήσια του ναού της Ὁδηγητρίας στον Μυστρά», *Εικοστό Ένατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας*

συνέχεια αυτούς της επόμενης γραμμής και τέλος τους στίχους της τελευταίας γραμμής).

Με μια πρώτη ματιά ο περιορισμός του αφιερωματικού επιγράμματος και των κειμένων των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων σε ένα παράπλευρο δωμάτιο με πρόσβαση μόνο από το νάρθηκα, όπου η έλλειψη άλλων πηγών φυσικού φωτισμού καθιστά το εσωτερικό του εξαιρετικά σκοτεινό, δεν συμφωνεί με το δημόσιο χαρακτήρα που προσδίδει στα έγγραφα η μνημειακή τους απεικόνιση. Βέβαια το παρεκκλήσι κατέχει κομβική θέση στη διάρθρωση του ναού, δεδομένου ότι σε αυτό βρίσκεται η μοναδική κλίμακα ανόδου στον όροφο του νάρθηκα και στο υπερώο του ναού, χώρο για τον οποίο έχει εκφραστεί η άποψη ότι προοριζόταν για την άρχουσα τάξη του Μυστρά και κατά κύριο λόγο για τους εκπροσώπους της αυτοκρατορικής εξουσίας στην πόλη¹⁸¹. Οι τοπικοί άρχοντες και οι αξιωματούχοι καθώς διέρχονται μέσα από το φωτισμένο με πολυκάντηλα και κεριά παρεκκλήσι καθίστανται κοινωνοί και γνώστες του περιεχομένου των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων και οποιαδήποτε στιγμή οφείλουν να λειτουργήσουν όχι μόνο ως μάρτυρες των δικαιωμάτων της μονής αλλά και ως υπερασπιστές της σε κάθε προσπάθεια παραβίασης των προνομίων της και καταπάτησης των περιουσιακών της στοιχείων. Παράλληλα οι ίδιοι έχοντας άμεση γνώση της αυτοκρατορικής εύνοιας είναι υποχρεωμένοι να σέβονται το μοναστήρι και τα δικαιώματά του. Τα ίδια τα κείμενα των χρυσοβούλλων άλλωστε εξαίρουν τη μονή καθιστώντας την ισχυρό εταίρο όχι μόνο των εκκλησιαστικών αλλά και των πολιτικών αρχών της βυζαντινής επαρχίας και την αναδεικνύουν σε έναν από τους μεγαλύτερους και ισχυρότερους γαιοκτήτες της Πελοποννήσου.

Ωστόσο πέρα από το προφανές πρέπει να επιχειρηθεί μια δεύτερη σε βάθος ανάγνωση των στοιχείων που εμπεριέχονται στις τοιχογραφημένες επιφάνειες του χώρου, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση στη μνημειακή παράδοση του Βυζαντίου, όπου ο διάκοσμος ενός παρεκκλησίου αφιερώνεται στην

και *Τέχνης*, Αθήνα 15, 16 και 17 Μαΐου 2009. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 2009, σ. 41.

¹⁸¹ Στους υστεροβυζαντινούς χρόνους τα υπερώα που κατασκευάζονται στους ναούς των περιφερειακών διοικητικών κέντρων του βυζαντινού κόσμου (Μυστράς, Άρτα, Τραπεζούντα) προορίζονται για την τοπική άρχουσα τάξη και συνιστούν ενδεχομένως μίμηση του αυλικού πρωτοκόλλου της Κωνσταντινούπολης, βλ. DELVOYE, «*Considérations*», σ. 42-47. HALLENSLEBEN, «*Mistratypus*», σ. 111. ΤΑΝΤΣΗΣ, *Το υπερώο*, 1, σ. 6, 175, 343-344, 352-354, 358, ο οποίος ανάγει την κατασκευή του υπερώου της Οδηγήτριας στον όψιμο 14ο αιώνα (επίσης, βλ. ΤΑΝΤΣΗΣ, «*Η χρονολόγηση*», σ. 181-184, 192, 193, 195-196). ΣΙΝΟΣ, «*Μονή Βροντοχίου*», σ. 144. Επίσης, βλ. BUCHWALD, «*Sardis*», σ. 283. Ο ΙΔΙΟΣ, «*Laskarid Architecture*», σ. 268. Ο ΙΔΙΟΣ, «*Western Asia Minor*», σ. 231. Για την προσθήκη του υπερώου σε συνδυασμό μάλιστα με τον επιβλητικό και μνημειώδη χαρακτήρα του ναού της Οδηγήτριας θα μπορούσε να εκφραστεί η υπόθεση ότι το ίδιο το οικοδόμημα εκφράζει τους ευσεβείς πόθους του κτήτορά του Παχωμίου να υποδεχθεί τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο κατά τη διάρκεια μιας ενδεχόμενης επίσκεψής στον Μυζηθρά, κάτι που βέβαια δεν συνέβη ποτέ.

απεικόνιση αυτοκρατορικών εγγράφων και τα καθιστά την κεντρική θεματική του. Όπως και το ίδιο το επίγραμμα τονίζει, είναι προφανές ότι με την απεικόνιση του *έν δόξη* Χριστού από όπου εκπορεύονται οι τέσσερις ακτίνες οι οποίες οδηγούν στα απρόσωπα δεξιά χέρια που συγκρατούν τα χρυσόβουλλα επιχειρείται η απόδοση θεϊκής προέλευσης στον αυτοκρατορικό λόγο και τη βούληση των ηγεμόνων. Ουσιαστικά το σύνολο του γραπτού διακόσμου του παρεκκλησίου σε συνδυασμό με τις επιγραφικές μαρτυρίες συνιστά έκφραση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, όπως αυτή αναπτύσσεται και καλλιεργείται από την εποχή του Μιχαήλ Η' και υιοθετείται στη συνέχεια από τον διάδοχό του Ανδρόνικο Β'. Θεμελιώδες δόγμα της πολιτικοϊδεολογικής θεωρίας των πρώτων Παλαιολόγων αποτελεί η θεία εκπόρευση της εξουσίας των αυτοκρατόρων. Από τον Θεό απορρέουν τα δικαιώματα των Βυζαντινών ηγεμόνων όχι μόνο στο εσωτερικό της επικράτειάς τους αλλά στο σύνολο της Οικουμένης, γεγονός που προσδίδει νομιμότητα στις κάθε είδους εδαφικές διεκδικήσεις που προβάλλουν¹⁸². Βέβαια η συγκεκριμένη ιδεολογική αρχή πάντοτε διείπε την αυτοκρατορική εξουσία στο Βυζάντιο με κυρίαρχο μέσο έκφρασής της την τέχνη και τα αυτοκρατορικά πορτραίτα που κοσμούν ναούς, χειρόγραφα, νομίσματα, μολυβδόβουλλα, αντικείμενα μικροτεχνίας κ.ά. Στους παλαιολόγειους χρόνους όμως η μετουσίωσή της σε εικόνα λαμβάνει τη μορφή ενός εκτεταμένου κύκλου που αποδίδεται με πορτραίτα (είτε μεμονωμένα του ηγεμόνα είτε από κοινού με άλλα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας) και ποικίλα κείμενα (χρυσόβουλλα, επιγράμματα) και καθιερώνεται σε ευρείες επιφάνειες μέσα στο ναό, συνήθως στο νάρθηκα ή τον εξωνάρθηκα σε συνδυασμό συχνά με το λοιπό εικονογραφικό πρόγραμμα που τα περιβάλλει και λαμβάνει ανάλογες συμβολικές προεκτάσεις¹⁸³. Το ίδιο θρησκευτικο-πολιτικό περιεχόμενο μπορεί να αποδοθεί σε τέσσερις εικονογραφημένους χρυσόβουλλους λόγους του Ανδρόνικου Β'. Στους τρεις από αυτούς που απολούνται για την Μονεμβασία ο αυτοκράτορας απεικονίζεται μαζί με το Χριστό και στον τέταρτο για τα Κάνινα της Αλβανίας με τη Βρεφοκρατούσα Θεοτόκο την *Πορφυρή*¹⁸⁴.

¹⁸² Βλ. ANGELOV, *Imperial Ideology*, σ. 79-93, 102-105, 110-111.

¹⁸³ Βλ. ΧΡΗΣΤΙΔΟΥ, «Ερευνώντας την ιστορία», σ. 539-540, 557-560. Επίσης, βλ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Ένα εικαστικό εγκώμιο», σ. 238.

¹⁸⁴ Για τα μικρογραφημένα χρυσόβουλλα, βλ. P. J. ALEXANDER, «A chrysobull of the emperor Andronicus II Palaeologus in favor of the see of Kanina in Albania», *Byz* 15 (1941-1941), σ. 169-176, πίν. 1. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 293, 302, εικ. 24-25, 27-28. WEYL CARR, «Three illuminated chrysobulls», σ. 451-463, εικ. 2. Από τις τρεις μικρογραφίες του Χριστού οι δύο διατηρούνται επί των χρυσοβούλλων του 1301 (Βυζαντινό Μουσείο, χφ. 80, XAE 3570) και του 1314(;) (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, χφ. EBA 1462), ενώ για την τρίτη που έχει βιβλιοδετηθεί σε χειρόγραφο Ευαγγέλιο του 12ου αιώνα (British Library, Additional MS 37006) η WEYL CARR, «Three illuminated chrysobulls», σ. 463, έχει εκφράσει την υπόθεση ότι προέρχεται από το χαμένο σήμερα χρυσόβουλλο που εξέδωσε το 1284 ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος υπέρ της Μονεμβασίας βασιζόμενη στην απεικόνιση του Χριστού στον τύπο του Ελκόμενου.

Στην Οδηγήτρια η σε θεωρητικό επίπεδο έκφραση της «θεικότητας» των αυτοκρατόρων και η *ἄνωθεν* κατ' επέκταση προέλευση των πράξεών τους μετουσιώνονται όχι απλώς σε εικόνα που καταλαμβάνει κάποια επιφάνεια μέσα στο ναό, αλλά στην αφιέρωση ενός ολόκληρου παρεκκλησίου. Σε αυτό αναπτύσσεται ένας εικονογραφικός κύκλος με κεντρικό θέμα καθ' ολοκληρίαν την εκ Θεού εκπόρευση κάθε αυτοκρατορικής πράξης και απόφασης για την ανέγερση της μονής και για την ενίσχυσή της με προνόμια και κτήματα, καθιστώντας σαφές στον καθένα ότι το ιερό καθίδρυμα απολαμβάνει όχι μόνο την ηγεμονική αλλά και τη θεία προστασία. Παράλληλα όμως παραδίδεται στους πιστούς ένας χώρος όπου διατρανώνονται η απόδοση από το Θεό της αυτοκρατορικής εξουσίας όχι μόνο στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' αλλά και στο συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ', η εδραίωση της κυριαρχίας της παλαιολόγειας δυναστείας στον Μοριά, η αγαστή συνεργασία του κράτους με την Εκκλησία, ο θρίαμβος της ορθοδοξίας επί τυχόν παρεκκλίσεων, αλλά και επί των σχισματικών Λατίνων, και τέλος οι συνεχείς και επερχόμενοι θρίαμβοι επί του πριγκιπάτου της Αχαΐας, όπως διαφαίνονται και μέσα από τα κείμενα των χρυσοβούλλων που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια¹⁸⁵.

Το ιδεολογικό υπόβαθρο του συγκεκριμένου εικονογραφικού προγράμματος συμπυκνώνεται ουσιαστικά στους στίχους 15-16 του χρυσοβούλλου λόγου του 1318, από τους οποίους κατά πάσα πιθανότητα αντλεί έμπνευση ο δημιουργός του διακόσμου: *οὔκουν οὐδὲ βασιλέως χεῖρ, διὰ πάντων τὴν παρ' αὐτῆς ἀκτῖνα, δαψιλῆ Θεοῦ πέμποντος ἀφιειῖσα, πᾶσι τοῖς ἐν χρεία καθισταμένοις, οὐκ ἄμποτ' ἀπορήσειεν· οὕτω μὲν οὖν ἅπασι τοῖς ἀρχομένοις καὶ δεομένοις, δῶρα καὶ χάριτας ἀφικνεῖσθαι παρὰ τῶν ἐκ Θεοῦ βασιλέων, καὶ φιλοτιμίαν ἔχει, καὶ κέρδος μέγιστον.*

3.2. Περιεχόμενο και δομή των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων και η αντιγραφή τους

Η έκδοση των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, μεταξύ των ετών 1314/1315-1322, πρέπει να συνδεθεί με τη δυναμική παρουσία του ηγουμένου της μονής Παχωμίου και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου για τα πελοποννησιακά πράγματα, αλλά και με την μακρά παραμονή στην επαρχιακή διοίκηση της Πελοποννήσου του φιλόδοξου στρατηγού Ανδρόνικου Ασάν Παλαιολόγου και τις εκκλησιαστικές έριδες και

¹⁸⁵ Επίσης, βλ. MURATA, «Observations», σ. 220-223, ο οποίος θεωρεί ότι το εικονογραφικό πρόγραμμα συνιστά μια υπενθύμιση της θείας και αυτοκρατορικής προστασίας των προνομίων του μοναστηριού σε αυτή την απομακρυσμένη επαρχία του Βυζαντίου διασφαλίζοντας την τήρησή τους.

διαμάχες (επισκοπή Αμυκλών¹⁸⁶, υπόθεση μοναχής Ευφροσύνης Μαρινίας¹⁸⁷ κ.ά.) μεταξύ των τοπικών μητροπόλεων (Μονεμβασίας, Λακεδαιμονίας, Παλαιών Πατρών). Η μονή Βροντοχίου επιδιώκει να εξασφαλίσει τις κτήσεις της με αυτοκρατορικά έγγραφα και προνόμια, ώστε να μην εμπλακεί στις τοπικές έριδες, ιδιαίτερα αφού έχει φύγει πλέον από την Πελοπόννησο ο συνδεδόμενος καθώς φαίνεται με φιλία με τον Παχώμιο μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος. Η παρουσία του τελευταίου στην Κωνσταντινούπολη πιθανότατα ενίσχυσε το καθεστώς παροχής προνομίων προς τη μονή.

Η απόλυση των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων, σύμφωνα με πληροφορίες που αντλούνται από το περιεχόμενό τους, γίνεται μετά από αιτήσεις του ιδίου του ηγούμενου του μοναστηριού. Με την έκδοσή τους ο Παχώμιος επιτυγχάνει αφενός την πλέον επίσημη επικύρωση και διασφάλιση των περιουσιακών στοιχείων και των προνομίων που ήδη απολαμβάνει η μονή Βροντοχίου και αφετέρου την περαιτέρω επέκταση του εξαιρετικά ευνοϊκού καθεστώτος με το οποίο περιβάλλεται. Ως προς τις κτήσεις του μοναστηριού με τα χρυσόβουλλα επέρχεται η οριστική κατοχύρωση της κυριότητάς τους, δεδομένου ότι στη Βυζαντινή αυτοκρατορία καμία ιδιοκτησία δεν θεωρείται εξασφαλισμένη εάν δεν φέρει την έγγραφη αναγνώριση του ιδίου του αυτοκράτορα, ακόμα και αν προέρχεται από αγορά, από δωρεά ιδιώτη ή από εκκλησιαστική παραχώρηση¹⁸⁸.

Τα προνόμια της μονής που περιλαμβάνονται στα χρυσόβουλλα αφορούν στον ορισμό της ως βασιλική, πατριαρχική και αυτοδέσποτη και στην απαλλαγή της από φορολογικές επιβαρύνσεις, καθώς και από ποικίλες υποχρεώσεις προς τη διοίκηση, είτε την πολιτική είτε την εκκλησιαστική. Η ακίνητη περιουσία της αποτελείται από καλλιεργήσιμες εκτάσεις, μετόχια, μονύδρια, εργαστηριακές εγκαταστάσεις και χωρία, συνοδευόμενα από εξαρτημένους καλλιεργητές, τα οποία είτε περιήλθαν στο μοναστήρι από δωρεές που είχαν προηγηθεί της απόλυσης των χρυσοβούλλων, είτε εκχωρούνται σε αυτό από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο. Χωροθετούνται στην ευρύτερη περιοχή του Μυστρά και της Λακεδαίμονος, στο Έλος, στην Παγανέα και στον Πασσαβά της Μάνης, στη μεσσηνιακή Ανδρούσα, στην Κυνουρία, στο Μουχλί και στην περιοχή των Σκορτών (νότια Ηλεία και αρκαδική Γορτυνία).

¹⁸⁶ Βλ. παρακάτω σημ. 286, 674.

¹⁸⁷ Βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης», σ. 147-198.

¹⁸⁸ Βλ. ΜΜ, V, σ. 254-255 (1289), *τὸ γὰρ προσὸν ἀπὸ θεοῦ τῆ βασιλείᾳ δικαίωμα μέγα μὲν ἐν τοῖς κατὰ γῆν γνωρίζεται ἅπασι, τὸ τῆς βασιλείας καλῶς ἐπεγνωκῆα δικαίωμα, καὶ ὡς οὐκ ἔστιν ἐν βεβαίῳ τὴν τῶν προσόντων ἀποφέρεσθαι κτήσιν, οὔτε μὴν καθ' ἓνα τῶν ἐν βίῳ, οὔτε μοναστῶν καταγώγιον, εἰ μὴ τὸ κῆρος ἐπιθείη τούτοις βασιλικά διατάγματα*. ΚΥΡΙΤΣΗΣ, «Κράτος και αριστοκρατία», σ. 182. ΚΑΖΗΔΑΝ – ΕΡΣΤΕΙΝ, *Αλλαγές*, σ. 103. Επίσης, βλ. Ε. SARGOLOGOS, *La vie de Saint Cyrille le Philéote moine byzantine*, Subsidia Hagiographica 39, Βρυξέλλες 1964, σ. 231-232 § 8.

Μέσα από αυτά μπορούμε να αντλήσουμε στοιχεία σχετικά με την ιστορία και την τοπογραφία της Πελοποννήσου κατά το α' τέταρτο του 14ου αιώνα, καθώς και για τη διοίκηση, εκκλησιαστική και κοσμική, και την οικονομική ζωή στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά την περίοδο αυτή.

Οι τέσσερις χρυσόβουλλοι λόγοι έχουν την τυπική διάρθρωση που ακολουθείται ήδη από τα τέλη του 12ου αιώνα για τα έγγραφα της συγκεκριμένης κατηγορίας¹⁸⁹. Στους δύο παλαιότερους της συμβολικής επικλήσεως (*invocatio*)¹⁹⁰ έπεται ένα μακροσκελές διμερές προοίμιον¹⁹¹, το οποίο στα δύο επόμενα παραλείπεται. Στη συνέχεια στις εκθέσεις των χρυσοβούλλων παρουσιάζονται τα αιτήματα του τιμιωτάτου ἀρχιμανδρίτου και πρωτοσυγκέλλου κυρού Παχωμίου προς τους δύο αυτοκράτορες. Ακολουθούν οι ἀποφάσεις, όπου αναγράφονται τα προνόμια και η ακίνητη περιουσία που έχει προσκυρωθεί στη μονή και καταλήγουν στο ἐσχατόκολλον, με τη χρονολόγηση και τις μεταγραμμένες με ερυθρά γράμματα υπογραφές των δύο αυτοκρατόρων. Με ερυθρά γράμματα είχε γραφτεί πιθανότατα και η παρένθετος λέξη ΛΟΓΟΣ, από την οποία διατηρούνται ίχνη μόνο σε κάποια σημεία των εγγράφων. Η λέξη μέσα στο κείμενο των χρυσοβούλλων επαναλαμβάνεται τρεις φορές, όπως κατά κανόνα συνηθίζεται, με εξαίρεση το πρώτο, όπου απαντά τετράκις¹⁹².

Το ἐσχατόκολλον λαμβάνει τη μορφή που έχει ήδη επικρατήσει από τον 13ο αιώνα και συνίσταται από τη σημείωσιν ἀπολύσεως, η οποία προλογίζει τη χρονολόγηση που ακολουθεί¹⁹³, και την αυτοκρατορική υπογραφή (*subscriptio*) με το όνομα του αυτοκράτορα, Ανδρόνικος ή Μιχαήλ, ακολουθούμενο από τους τίτλους και το επώνυμο τους: ἐν Χ(ριστῷ) τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων ὁ Παλαιολόγος¹⁹⁴. Η σημείωσις ἀπολύσεως εισάγεται στα δύο παλαιότερα

¹⁸⁹ Βλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική*, σ. 243-245. Επίσης, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «La chancellerie», σ. 174-175.

¹⁹⁰ Ήδη από τα τέλη του 12ου αιώνα η ἐπίκλησις (*invocatio*) παύει να αναγράφεται ολογράφως και σημειώνεται συμβολικά με το σχήμα του σταυρού (†), βλ. DÖLGER, «Kodikellos», σ. 37 (= *Byzantinische Diplomatie*, σ. 42). ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική*, σ. 243.

¹⁹¹ Για τον πανηγυρικό και προπαγανδιστικό χαρακτήρα των προοιμίων κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, βλ. ANGELOV, *Imperial Ideology*, σ. 29-51.

¹⁹² Για τη δομή των χρυσοβούλλων λόγων και την εξέλιξή της, βλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική*, σ. 233-245.

¹⁹³ Η σημείωσις ἀπολύσεως εισάγεται κατά τον 13ο αιώνα και προλογίζει τη χρονολόγηση που ακολουθεί. Στη μορφή που λαμβάνει κατά τον 14ο αιώνα, εισάγεται συνήθως με τις λέξεις ἐπεχορηγήθη καὶ ἐπεβραβεύθη, βλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική*, σ. 116-117, 244-245.

¹⁹⁴ Τον τύπο αυτόν έλαβε η αυτοκρατορική υπογραφή κατά τον 11ο αιώνα και απαντά για πρώτη φορά σε δύο χρυσόβουλλα του Νικηφόρου Βοτανειάτη, του Αυγούστου και του Οκτωβρίου του 1079. Αποτελείται από το όνομα του αυτοκράτορα, τη φράση ἐν Χ(ριστῷ) τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων, και το επίθετο ή τα επίθετα που χρησιμοποιεί ο εκάστοτε ηγεμόνας. Έκτοτε και μέχρι την πτώση της αυτοκρατορίας η μορφή της υπογραφής παραμένει αμετάβλητη, βλ. *Έγγραφα Πάπμου*, 1, αρ. 2 (1079) σ. 18, αρ. 3 (1079) σ. 27. FR. DÖLGER, «Die Entwicklung der byzantinischen Kaisertitulatur und die Datierung von Kaiserdarstellungen in der byzantinischen Kleinkunst», στο: Ο ίδιος, *Byzantinische Diplomatie*, σ. 147 (= *Studies presented to D. M. Robinson on his seventieth*

έγγραφα με τη συνήθη φράση *ἐπεχορηγήθη κ(αί) ἐπεβραβεύθη αὐτῆ κ(αί) ὁ παρῶν χρυσόβουλλος [ΛΟΓΟΣ] τῆς βασιλ(εῖ)ας μου*, στο τρίτο ἐπὶ τούτω γὰρ *ἐπεχορηγήθη κ(αί) ἐπεβραβεύθη τῆ [τοιαύτη σεβ]ασμί[α] μονῆ καὶ ὁ παρὼν χρυσόβ[ουλλος· ΛΟΓΟΣ]· τῆς βασιλείας μου* και στο τελευταίον τούτου γὰρ *χάριν ἐγεγόνει κ(αί) ἐπεβραβεύθη τῆ το[ιαύτη] σεβασμία μονῆ κ(αί) ὁ παρῶν χρυσόβουλλος· [ΛΟΓΟΣ]· τῆς βασιλείας μου*. Ἐν συνεχείᾳ προστίθεται ἡ χρονολόγησις τοῦ ἐγγράφου (μήνας, ἀριθμὸς ἰνδικτιώνος καὶ ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου) καὶ καταλήγει μετὰ τὴν τυπικὴν γὰρ τοὺς χρυσόβουλλοὺς λόγους ἐκφράσει ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπέσημνητο κράτος.

Τέλος κάτω ἀπὸ τὰ ονόματα τῶν αυτοκρατόρων διατηρεῖται ἡ γραπτὴ ἀπόδοσις τῆς ἐρυθρῆς *μηρίνου*, ἐνῶ δὲν σώζεται καμία ἀπὸ τὰς ἀναπαριστώμενες χρυσῆς βούλλες τῶν ἐγγράφων¹⁹⁵ (εἰκ. 30, 31), οἱ ὁποῖαι εἶχαν ἀποδοθεῖ ζωγραφικὰ καὶ, σύμφωνα μετὰ τὸν Ζησίου, ἀπεικόνιζαν τὸν Χριστό. Ὁ Ζησίου κατὰ τὴν ἐπίσκεψίν του στο Μυστρά πρὶν τὴν πρώτην ἐκδόσιν αὐτῶν το 1891 εἶχε δεῖ *in situ* τὴν βούλλα τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ 1322. Ἀπὸ τὰς ὑπόλοιπες τρεῖς ἐντόπισε τὰς δύο στο δάπεδον μετὰ τῶν σπαραγμάτων τοῦ ἀποκολλημένου γραπτοῦ διακόσμου, ἐνῶ γὰρ τὴν τρίτην κατέληξε στο συμπέρασμα ὅτι εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ ἀρχαιοκάπηλους¹⁹⁶. Πρόκειται γὰρ αὐτὴ τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ 1320, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν σχεδὸν κυκλικὴν τομὴν ποὺ ἔχει ἀφήσει ἡ ἀποτοίχισίς της. Στο διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Ζησίου μέχρι τὴν πρώτην ἀποστολὴν τοῦ Millet στο Μυστρά το 1894, ἀφαιρέθηκε καὶ ἡ μοναδικὴ σωζόμενη βούλλα τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ 1322 ἀπὸ ἀγνώστους¹⁹⁷ (εἰκ. 31).

Τὰ σωζόμενα ἴχνη γραπτῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ παλαιότερον στρώμα στο βόρειον τοῖχον τοῦ παρεκκλησιῶν, κάτω ἀπὸ τὸ χρυσόβουλλο τοῦ 1322, μαρτυροῦν τὴν ἀντιγραφὴν ἐνός ἀκόμα ἐγγράφου στο χωρὸν αὐτό. Ἐμφανὴ εἶναι κατὰ τόπους τὰ σημεῖα συναρμογῆς τοῦ νεώτερου ἐπιχρίσματος ἐπὶ τοῦ παλαιότερου, περιμετρικὰ τοῦ κειμένου στο ἄνω ἡμισὺ τῆς «περγαμηνῆς». Σύμφωνα μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Millet στο κείμενον

birthday, ἐπιμ. G. E. Mylonas, τ. 1-2, Σαιντ-Λούις 1951-1953, 2, σ. 1000-1001). ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ*, σ. 243. Καὶ σε ἄλλα χρυσόβουλλα ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ τῆς μονῆς Βροντοχίου, ἰδιαίτερα σύγχρονά αὐτοὺς ἢ μεταγενέστερα, παρατηρεῖται ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ καὶ ὁ Μιχαὴλ Θ΄ ἀπλοποιοῦν τὴν αυτοκρατορικὴν υπογραφήν ἀφαιρώντας τὰ ἐπίθετα «Δούκας Ἄγγελος Κομνηνός» καὶ περιορίζονται στὴν χρῆσιν μόνο τοῦ οικογενειακοῦ τοῦ ονόματος, ἐνδεικτικὸν ἴσως τῆς οριστικῆς ἐδραίωσης καὶ ἰσχυροποιήσεως τῆς δυναστείας αὐτῶν ἐν τῇ αυτοκρατορίᾳ. Ἐνδεικτικὰ βλ. *Actes de Chilandar*, ἀρ. 23 (1306) σ. 51, 31 (1316) σ. 73, 32 (1317) σ. 77, 35 (1318) σ. 82, 41 (1319) σ. 109, 42 (1319) σ. 111 (Μιχαὴλ Θ΄), 43 (1319) σ. 113, 45 (1319) σ. 116, 48 (1319) σ. 120, 49 (1319) σ. 122, 50 (1319) σ. 125, 57 (1321) σ. 137, 58 (1321) σ. 139, 60 (1321) σ. 143, 62 (1321) σ. 147, 70 (1321) σ. 160. *Actes de Kutilumus*, ἀρ. 10 (1321) σ. 102, 11 (1322) σ. 46. *Actes de Philothée*, ἀρ. VI (1326) σ. 20.

¹⁹⁵ Πρβλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ*, σ. 238.

¹⁹⁶ Βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 459 (= Οἶδιος, *Σύμμικτα*, σ. 43).

¹⁹⁷ Βλ. MILLET, «Inscriptions», πίν. XIX-XX, ὅπου στὴν φωτογραφίαν τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ 1322 διακρίνεται στὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τοῖχου τὸ κενὸ κυκλικὸν πλαίσιον ἀπὸ τὴν ἀποτοίχισιν τῆς βούλλας. Ο MILLET, ὁ.π., σ. 99 σημ. 1, ἀναφέρει ὅτι ὁ ἴδιος δὲν βρῆκε καμία βούλλα ὅταν ἐπισκέφθηκε τὸ χωρὸν.

αναφέρεται ή δηλωθείσα σεβασμία [πατρι]αρχική μονή τῶν ἀγί[ων] μεγ[αλομαρτύρων Θεοδώρων, ακολουθεί κενό και στον επόμενο στίχο διαβάζεται η φράση ...ἐπιχορηγῆ και ἐπιβραβεύει] κατά... και συμπληρώνει το κενό που προηγείται με την παρένθετο λέξη [ΛΟΓΟΝ]. Ο Γάλλος ερευνητής το ταυτίζει με χρυσόβουλλο, γεγονός που επιβεβαιώνει η τυπική έκφραση ἐπιχορηγῆ και ἐπιβραβεύει συνήθης στις σημειώσεις ἀπολύσεως, αλλά και στο υπόλοιπο κείμενο των εγγράφων της κατηγορίας αυτής. Πιθανότατα πρόκειται για χρυσόβουλλο λόγο που είχε προηγηθεί αυτών του 1318 και του 1314/1315 και αφορούσε τη μονή των Αγίων Θεοδώρων του Βροντοχίου¹⁹⁸. Δυστυχώς η επικάλυψη του από τον νεώτερο και οι απώλειες και φθορές της επιφάνειας που έχει αποκαλυφθεί, δεν επιτρέπουν την ανάγνωσή του (εικ. 32).

Η μεταγραφή των χρυσοβούλλων στους τοίχους έχει γίνει από καλλιγράφους αντιγραφείς χειρογράφων, όπως μαρτυρούν η επιμελημένη και εμπλουτισμένη με πλήθος βραχυγραφιών και συμπλεγμάτων γραφή και η ορθογραφία τους¹⁹⁹, γεγονός που θα μπορούσε να συσχετιστεί με τη σημαντική βιβλιογραφική δραστηριότητα κατά την ίδια περίοδο στον Μυστρά στην έδρα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας²⁰⁰. Κατά την μεταγραφή οι μικρογράμματοι χαρακτήρες των εγγράφων συνδυάζονται με τους μνημειωδέστερους μεγαλογράμματος, οι οποίοι κυριαρχούν. Οι διαστάσεις των τεσσάρων κείμενων είναι 2,74μ.Χ2,43μ. για τον χρυσόβουλλο λόγο του 1314/1315, 2,60μ.Χ2,80μ. για αυτόν του 1318, 1,70μ.Χ2,23μ. για τον τρίτο του 1320 και 2,36μ.Χ2,10μ. για τον τελευταίο του 1322²⁰¹.

Η γραφή τους είναι ιδιαίτερα επιμελημένη και τη χαρακτηρίζει η συμμετρία. Η εναλλαγή λεπτής και παχιάς γραμμής επιτυγχάνει την απόδοση σκίασης στους χαρακτήρες. Τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι ατονούν ελαφρώς στα χρυσόβουλλα του 1314/1315, από το στίχο 15 κ.εξ., και του 1322 όπου παρατηρείται πιο ελεύθερη απόδοση των γραμμών και η σκίαση παύει να είναι τόσο έντονη ή εξαφανίζεται. Τα γράμματα είναι καστανέρυθρα και το ύψος τους κυμαίνεται μεταξύ των 2,50 και των 3,50 εκατοστών. Εξαίρεση αποτελούν οι πρώτοι 14 στίχοι του χρυσοβούλλου του 1314/1315, τους οποίους χαρακτηρίζει το μεγαλύτερο μέγεθος των χαρακτήρων σε σχέση με τους υπολοίπους με ύψος που φτάνει τα 4,50εκ., καθώς και η ευρύτητα στο μεταξύ τους διάκενο προσφέροντας στο

¹⁹⁸ Ο Ζησίου θεωρεί ότι το κείμενο του υποκείμενου στρώματος αντιγράφει το πρόσταγμα που αναφέρεται στο χρυσόβουλλο του 1322, και είχε εκδοθεί υπέρ της μονής της Οδηγητρίας, βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Έπιγραφαι», σ. 481-482 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 65-66).

¹⁹⁹ Τα ορθογραφικά λάθη που παρατηρούνται είναι σχετικά λίγα και κατά κύριο λόγο αφορούν στον τονισμό των λέξεων. Κατ' ελάχιστο εμφανίζονται αυξημένα στο χρυσόβουλλο του 1322 και φαίνεται ότι οφείλονται στην αλλαγή γραφέα, ο οποίος αν και μιμείται τον προηγούμενο στην απόδοση των χαρακτήρων, δεν μοιράζεται το ίδιο επίπεδο γραμματικών γνώσεων με αυτόν.

²⁰⁰ Βλ. ΕΤΣΕΟΓΛΟΥ, «Έγγραφο εν τῷ Μυζιθρῶ», σ. 187 σημ. 36.

²⁰¹ Η πρώτη διάσταση που δίδεται είναι το ύψος και ακολουθεί το μέγιστο πλάτος.

γραφέα τη δυνατότητα να αναπτύξει με μεγαλύτερη ευχέρεια και καθαρότητα συντομογραφίες και συμπλέγματα. Στις επόμενες γραμμές επέρχεται η σμίκρυνσή τους και η μείωση του διάκενου μεταξύ των στίχων, προκειμένου κατά πάσα πιθανότητα να χωρέσει το κείμενο στη συνολική επιφάνεια που προορίζεται για την αντιγραφή του (εικ. 33). Η οριζόντια διαγράμμιση με την εναλλαγή υπόλευκων και λαδοπράσινων ζωνών στο βάθος των επιφανειών όπου αναπτύσσονται οι γραπτές επιγραφές οριοθετεί το χώρο που προορίζεται για την ανάπτυξη των στίχων και καθορίζει το μέγεθος και τη μορφή των χαρακτήρων που είναι σε χρήση από τους αντιγραφείς. Κατ' αυτόν τον τρόπο κάθε γραπτό κείμενο χαρακτηρίζεται στο σύνολό του από συμμετρία και ομοιομορφία και αποδίδει με καθαρότητα και ευκρίνεια το περιεχόμενό του καθιστώντας εφικτή την ανάγνωσή του από τους πιστούς.

Η μεταγραφή των εγγράφων μπορεί να αποδοθεί σε τουλάχιστον δύο γραφείς. Ο πρώτος (γραφέας Α) με την εξαιρετικά προσεγμένη γραφή του εργάζεται στην αντιγραφή των 14 πρώτων στίχων του χρυσοβούλλου του 1314/1315 και στα δύο επόμενα του 1318 και του 1320, όπως προκύπτει από την ομοιότητα των γραμμάτων, των βραχυγραφιών και των συμπλεγμάτων, την απόδοση της σκίασης στους χαρακτήρες, την αυστηρότητα των γραμμών και τις λεπτομέρειες στις απολήξεις των κεραίων (εικ. 34, 35). Η ανάγκη προσαρμογής των δύο τελευταίων κειμένων στην προσφερόμενη επιφάνεια τον υποχρεώνει να διαφοροποιήσει τον τρόπο γραφής του σε σχέση με τον παλαιότερο μειώνοντας το μέγεθος των χαρακτήρων και απλοποιώντας ελαφρώς τη μορφή τους, χωρίς ωστόσο να φθίνει η ποιότητα της τέχνης του και να εγκαταλείπει τα στοιχεία που τη χαρακτηρίζουν. Στον ίδιο πρέπει να αποδοθεί και το επίγραμμα στην οροφή του παρεκκλησίου.

Ο δεύτερος γραφέας (γραφέας Β) εργάζεται στο υπόλοιπο και μεγαλύτερο τμήμα του χρυσόβουλου λόγου του 1314/1315 (στ. 15-54) και στο χρυσόβουλλο του 1322 και ενδεχομένως πρόκειται για μαθητή και βοηθό του προηγούμενου (εικ. 36, 37). Αν και ουσιαστικά μιμείται τους χαρακτήρες που χρησιμοποιεί ο «δάσκαλός» του, η γραφή του δεν παρουσιάζει την ίδια επιμέλεια και αυστηρότητα με αυτή του τελευταίου. Οι γραμμές αποδίδονται με μεγαλύτερη ελευθερία και χωρίς σκίαση εγκαταλείποντας την αυστηρή γεωμετρικότητα στη χάραξή τους, η χρήση βραχυγραφιών στο κείμενο δεν απαντά με την ίδια συχνότητα και η απόδοση συμπλεγμάτων γραμμάτων με μονοκονδυλιές περιορίζεται σημαντικά. Στα συγκεκριμένα κείμενα παρατηρείται επίσης μικρή αύξηση των ανορθογραφιών.

Ο γραφέας Α λόγω της ποιότητας της τέχνης του επιλέγεται να εργαστεί στα δύο χρυσόβουλλα που είναι σε άμεση συνάφεια με τη διαδρομή που ακολουθούν οι πιστοί εισερχόμενοι στο παρεκκλήσιο για να ανέλθουν στο υπερώο του ναού, σε αυτό του 1318 που βρίσκεται ακριβώς

απέναντι από την είσοδο και το επόμενο του 1320 που αναπτύσσεται κατά μήκος της κλίμακας ανόδου στον όροφο. Ενδεχομένως στον ίδιο μπορούν να αποδοθούν οι εκτενείς επιγραφές που συνοδεύουν τις παραστάσεις στις ανώτερες επιφάνειες του νότιου παρεκκλησίου²⁰² (εικ. 38), καθώς και αυτές στις απεικονίσεις των κολασμένων στο νάρθηκα του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) στον Μυστρά (εικ. 39).

Η ενότητα που χαρακτηρίζει το διάκοσμο του παρεκκλησίου και η απασχόληση του ίδιου γραφέα στην αντιγραφή των τριών παλαιότερων χρυσοβούλλων καθιστούν πιθανή την υπόθεση ότι το σύνολο του εικονογραφικού προγράμματος εκτελέστηκε την ίδια χρονική περίοδο. Η έκδοση του τρίτου χρυσοβούλλου λόγου τον Φεβρουάριο 1320 συνιστά ένα *terminus post quem* για την έναρξη του έργου. Σε αυτή τη φάση στο βόρειο τοίχο αντιγράφεται το υποκείμενο σήμερα έγγραφο που κατά πάσα πιθανότητα συνιστά χρυσόβουλλο που συνδέεται με την προγενέστερη μονή των Αγίων Θεοδώρων του Βροντοχίου. Αν και η αντιγραφή του τελευταίου χρυσοβούλλου του Σεπτεμβρίου 1322 προσφέρει ένα *terminus ante quem* για τη μεταγραφή του προηγούμενου εγγράφου, οι πληροφορίες που δίνει το κείμενο του 1322 περιορίζουν ακόμα περισσότερο το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Σύμφωνα με αυτό, οι τελευταίες κτήσεις στα Σκορτά παραδίδονται στη μονή Βροντοχίου από τον Ανδρόνικο Ασάν Παλαιολόγο. Το χρονικό όριο της παράδοσης τοποθετείται μέσα στο α' εξάμηνο του 1321, περίοδο κατά την οποία έχει εδραιωθεί η αυτοκρατορική εξουσία στην περιοχή μετά τη βυζαντινή εκστρατεία του προηγούμενου έτους και ο Βυζαντινός αξιωματούχος συνεχίζει να βρίσκεται επικεφαλής της επαρχιακής διοίκησης ως κεφαλή. Την παράδοση των νέων κτήσεων ακολουθεί ένα ακόμα αίτημα του Παχωμίου για έκδοση χρυσοβούλλου. Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι, όταν παραχωρούνται στη μονή οι γαίες στα Σκορτά, έχει ήδη αντιγραφεί στο βόρειο τοίχο το «χρυσόβουλλο των Αγίων Θεοδώρων», ειδάλως ο ηγούμενος θα είχε φροντίσει να παραμείνει η επιφάνεια κενή για το αιτούμενο και υπό έκδοση χρυσόβουλλο. Κατά συνέπεια η χρονική περίοδος εντός της οποίας εκτελείται ο διάκοσμος του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου περιορίζεται ακόμα περισσότερο, με τις εργασίες να ξεκινούν μέσα στο 1320 και να ολοκληρώνονται μέχρι τις αρχές του 1321, ενώ μετά το Σεπτέμβριο 1322 το νέο χρυσόβουλλο επικαλύπτει το παλαιότερο «των Αγίων Θεοδώρων»²⁰³.

²⁰² Βλ. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 388, 394-395, ο οποίος αποδίδει το διάκοσμο και τις επιγραφές της πρώτης φάσης της εικονογράφησης του νότιου παρεκκλησίου και του συνόλου του παρεκκλησίου των χρυσοβούλλων στον ίδιο αγιογράφο-γραφέα. Ενδεχομένως, πρόκειται για συνεργασία αγιογράφου και γραφέα και στα δύο εικονογραφικά προγράμματα.

²⁰³ Ο ΤΑΝΤΣΗΣ, «Η χρονολόγηση», σ. 183-184, 193-194, 196 θεωρεί ότι η αντιγραφή των χρυσοβούλλων έγινε μετά το 1382, κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του δεσποτάτου από τον Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο. Η άποψη αυτή ωστόσο δεν φαίνεται πιθανή, αφενός διότι ο γραπτός διάκοσμος του παρεκκλησίου που είναι ενιαίος με τα τοιχογραφημένα χρυσόβουλλα έχει χρονολογηθεί

Η αντιγραφή των κειμένων σχεδόν αμέσως μετά την έκδοση των εγγράφων καθιστά ανυπόστατη και οποιαδήποτε υπόνοια για την πλαστογράφηση του περιεχομένου τους. Το μικρό χρονικό διάστημα που έχει μεσολαβήσει από την απόλυσή τους και η γνώση των πρωτότυπων χρυσοβούλλων λόγω από την τοπική διοίκηση κοσμική και εκκλησιαστική θα καθιστούσε αμέσως αντιληπτή οποιαδήποτε παραποίηση στο περιεχόμενο των αντιγραμμένων κειμένων, το οποίο ο καθένας μπορεί να προσεγγίσει και να αναγνώσει οποιαδήποτε στιγμή. Μια τέτοια πράξη θα γινόταν αμέσως αντιληπτή και θα επέφερε τη δυσμένεια του αυτοκράτορα προς το πρόσωπό του Παχωμίου και την άμεση τιμωρία του με τις αυστηρές κυρώσεις και ποινές που επιβάλλει ο νόμος σε αυτές τις περιπτώσεις²⁰⁴. Επιπλέον εύκολα θα μπορούσε να γίνει αντιπαραβολή με τα πρωτότυπα που φυλάσσονταν στο αρχείο του μοναστηριού, ενώ κύκλοι εχθρικοί προς τη μονή ή προς τον Παχώμιο θα φρόντιζαν αμέσως να εκμεταλλευτούν την κατάσταση προκειμένου να επωφεληθούν.

3.3. Χρονολόγηση των χρυσοβούλλων

Ως προς τη χρονολόγηση των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγω μόνο για τα δύο τελευταία προσδιορίζονται με βεβαιότητα ο μήνας και το έτος απόλυσης χάρη στην καλή κατάσταση διατήρησης των στίχων όπου αναγράφονται. Συγκεκριμένα το τρίτο χρυσόβουλλο εκδόθηκε κατά μήνα Φεβρουάριον τῆς νῦν τρ[εχούσης τρί]της ἐνδικτιόνος· τοῦ [ἑξακισχ]ιλιοστοῦ ὀκτακοσιο[στοῦ] εἰκοστοῦ ὀγδόου ἔτους (6828 από κτίσεως κόσμου) και το τελευταίο κατά [μῆν]α Σεπτ[έ]μβριον τῆς νῦν τρεχούσης ἑκτης / ἐνδικτιόνος [τοῦ] ἑξακισχιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ τριακοστοῦ / [πρώ]του ἔ[τ]ους (6831 από κτίσεως κόσμου), δηλαδή το Φεβρουάριο του 1320 και το Σεπτέμβριο του 1322 αντίστοιχα.

στη β' δεκαετία 14ου αιώνα-1322, και αφετέρου το σύνολο των εγγράφων και το ἔμμετρο ἐπίγραμμα της οροφῆς ουσιαστικά προβάλλουν τη σχέση της μονῆς και του Παχωμίου με τους αυτοκράτορες Ανδρόνικο Β' και Μιχαήλ Θ', εξαιρώντας κατά κύριο λόγο τον ρόλο του ηγούμενού της στη διαρκή επέκταση του πλούτου και της ισχύος της. Επιπλέον, σε περίπτωση που η αντιγραφή τους είχε γίνει κατ' εντολή του Θεοδώρου Α' θεωρώ ότι θα φρόντιζε για την προσθήκη ανάμεσά τους και ενός τουλάχιστον εγγράφου που θα επιδείκνυε την προσφορά του ιδίου προς τη μονή, από τη στιγμή μάλιστα που η προσθήκη του χρυσόβουλλου λόγω του 1318 του Μιχαήλ Θ' δεν κρίνεται αναγκαία, διότι ουσιαστικά επαναλαμβάνει το περιεχόμενο του προγενέστερου εγγράφου του 1314/1315 που απέλυσε ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος. Η έκδοση ενός ή περισσότερων εγγράφων από το δεσπότη με προνόμια και δωρεές προς τη μονή πρέπει να θεωρείται βεβαία, δεδομένου ότι αυτή επιλέγει για να καρεί μοναχός όταν αποσύρεται από τα εγκόσμια και για την ταφή του στη συνέχεια.

²⁰⁴ Η βυζαντινή νομοθεσία προβλέπει την τιμωρία των πλαστογράφων με βασανιστήρια, βλ. P. NOAILLES – A. DAIN, *Les nouvelles de Léon VI le sage*, Παρίσι 1944, σ. 268-269. Ο DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4, αρ. 2633 (1318), σ. 121, θεωρεί λανθασμένα ότι δύο χωρία της αποφάσεως του χρυσοβούλλου του 1318 με προνόμια προς τη μονή Βροντοχίου είναι εμβόλιμα κατά την αντιγραφή τους και υποδηλώνουν παραχάραξη, βλ. παρακάτω «Τα προνόμια της μονῆς Βροντοχίου σύμφωνα με τους τέσσερις χρυσόβουλλους λόγους».

Για τα δύο παλαιότερα οι φθορές και απώλειες που παρουσιάζει η ζωγραφική επιφάνεια καθιστούν την ανάγνωσή τους δυσχερή και απαιτείται η προσεκτική παρατήρηση των σωζόμενων στοιχείων για την, κατά το δυνατόν, ορθότερη ανάγνωσή τους.

Από τη χρονολόγηση του πρώτου χρυσοβούλλου στο στίχο 53 έχουν απολεσθεί ο μήνας και η ινδικτιώνα, ενώ διατηρείται το έτος για το οποίο έχουν προταθεί δύο διαφορετικές αναγνώσεις από τους Ζησιού και Millet, εξαιτίας μιας παρανόησης και της μικρής φθοράς που παρουσιάζει το τελευταίο αριθμητικό. Ο πρώτος το διάβασε ως *ἑξάκις χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ εἰκοστοῦ πρώτου* ἔ(τους) (6821 από κτίσεως κόσμου)²⁰⁵ και ο δεύτερος ως *ἑξάκις χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ εἰκοστοῦ τρίτου* ἔτ[ους] (6823 από κτίσεως κόσμου)²⁰⁶ χρονολογώντας το έγγραφο το 1312/13 και το 1314/1315 αντίστοιχα. Η σύγχυση οφείλεται στην ανάγνωση του αρχικού διφθόγγου του αριθμητικού και στην συμπλήρωση εν συνεχεία του τρίτου γράμματος το οποίο έχει μερικώς απολεσθεί²⁰⁷ (εικ. 40, 41). Το σύμπλεγμα που δημιουργούν μεταξύ τους τα δύο πρώτα γράμματα της λέξης, δίνει αρχικά την εντύπωση ότι μπορεί να αναγνωρισθεί είτε ως **ΠΡ** είτε ως **ΤΡ**. Αναζητώντας ωστόσο τους διφθόγγους στα τέσσερα χρυσόβουλλα διαπιστώνονται διαφορές στον τρόπο γραφής τους που διευκολύνουν την αναγνώριση του υπό αμφισβήτηση συμπλέγματος. Στο **ΠΡ** τα δύο γράμματα συνενώνονται είτε παραμένοντας ισομεγέθη (**ΠΡ**) είτε το **P** σχηματίζεται μικρότερο στο μέσον της δεξιά κεραίας του **Π** (εικ. 42.α-β, δ-ε). Σε μικρότερη συχνότητα το **P** έχει μεγαλύτερο μέγεθος και το **Π** σημειώνεται αριστερά του με εμφανείς και τις δύο κάθετες κεραίες του και ανεξάρτητες από αυτή του **P** (εικ. 42.γ, στ). Σπάνια σημειώνεται με τον ίδιο τρόπο αλλά με το **Π** σε μεγαλύτερο μέγεθος από το **P** (εικ. 42.ζ). Αντίθετα, ο δίφθογγος **ΤΡ** είτε σχηματίζεται με το **P** μικρότερο σε μέγεθος στο μέσον της κάθετης κεραίας του **T** (**ῤ**) (εικ. 43.α-δ) είτε σπανιότερα με το **T** αριστερά με την οριζόντια κεραία του σε επαφή με την κάθετη κεραία του **P** (εικ. 43.ε-στ), όπως ακριβώς σημειώνεται και στην επίμαχο λέξη του χρυσοβούλλου του ανατολικού τοίχου. Στη δεύτερη περίπτωση το **T** στον γραφέα Β είναι μικρότερο σε μέγεθος από το **P**.

Από το φωνήεν που ακολουθεί το σύμπλεγμα του **ΤΡ** εμφανής είναι η κάθετη γραμμή αριστερά και αμέσως μετά ακολουθεί απόξεση της ζωγραφικής επιφάνειας. Το μικρό κενό που δημιουργείται ανάμεσα στο **τρ** και το **τ** και το μέγεθος της φθοράς που εντοπίζεται στο μεταξύ τους φωνήεν δεν αφήνουν περιθώρια για την αποκατάσταση του ούτε ως **ω**

²⁰⁵ Βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Ἐπιγραφαι» 1909, σ. 460 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαι* 1917, σ. 79). Στην παλαιότερη έκδοση των χρυσοβούλλων από τον ίδιο δίδεται η χρονολογία «ἑξάκις χιλιοστοῦ ἑπτακοσιοστοῦ ... ἔτους», βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Μυστρά Ἐπιγραφαι», σ. 467 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 51).

²⁰⁶ Βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 106.

²⁰⁷ Οι επισημάνσεις που ακολουθούν βασίστηκαν στην επί τόπου παρατήρηση των επιγραφών.

ούτε ως **ο** σε περίπτωση ανορθογραφίας, παρά μόνο με το γράμμα **ι**²⁰⁸. Συνεπώς η ορθή ανάγνωση του αριθμητικού είναι τρίτου και όχι πρώτου. Κατά συνέπεια σωστή θεωρείται η ανάγνωση του Millet που χρονολογεί το χρυσόβουλο στο 6823 από κτίσεως κόσμου, δηλαδή Σεπτέμβριο 1314/Αύγουστο 1315. Βάσει του έτους μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια και να αποκατασταθεί και η 13η ινδικτιώνα που αντιστοιχεί σε αυτό.

Στον χρυσόβουλλο λόγο του Μιχαήλ Θ' σώζονται σε καλή σχετικά κατάσταση η ινδικτιώνα και το έτος από κτίσεως κόσμου, αλλά καθίσταται προβληματική η ανάγνωση του μήνα λόγω της απώλειας στην ζωγραφικής επιφάνειας (εικ. 44). Οι Ζησίου και Millet έχουν προτείνει τις αναγνώσεις *κατὰ μῆνα Ν(οέμβριον)*²⁰⁹ και *κατὰ μῆνα Αὔγουστον*²¹⁰ αντίστοιχα, *τῆς νῦν τρεχούσης δευτέρας ἐνδικτιόνος τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ εἰκοστοῦ ἑβδόμου ἔτους*, χρονολογώντας το έγγραφο το Νοέμβριο του 1318 ο πρώτος και τον Αύγουστο του 1319 ο δεύτερος²¹¹. Παρατηρώντας με προσοχή το στίχο 55 διακρίνεται μετά τη μετοχή ἀπολυθείς η πρόθεση *κατὰ* και στη συνέχεια το γράμμα **Μ** με μία μονοκονδυλιά επάνω από αυτό που διαβάζεται ως *ην*. Ο εμπρόθετος προσδιορισμός που προκύπτει μπορεί να διαβαστεί μόνο: *κατὰ μῆν[α]*²¹². Ακολούθως διαβάζεται μερικώς φθαρμένο το γράμμα **Ν** (είναι ευδιάκριτη η πρώτη κάθετη κεραία, η μεσαία πλάγια και το κατώτερο τμήμα της δεύτερης κάθετης) και ακολουθούν τα ίχνη δύο ακόμα γραμμάτων που δεν είναι δυνατόν να αναγνωριστούν, ενώ η αποσπασματικά σωζόμενη βραχυγραφούμενη κατάληξη που προηγείται της επόμενης λέξης μπορεί να αποδοθεί ως *-ον* (εξαιρετικά συνήθης και στους τέσσερις χρυσόβουλλους λόγους), αλλά και ως *-ειν* (*-ιν* ή *ην*). Βάσει των στοιχείων αυτών ως ορθότερη προτείνεται η ανάγνωση *κατὰ μῆν[α] Ν[οέμβριον]*²¹³.

²⁰⁸ Επίσης βλ. MURATA, «Observations», σ. 212.

²⁰⁹ Βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Ἐπιγραφαὶ» 1909, σ. 548 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαὶ* 1917, σ. 86). Στην παλαιότερη έκδοση των χρυσοβούλλων από τον ίδιο ο μήνας αφήνεται κενός, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Μυστρά Ἐπιγραφαὶ», σ. 473 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 57).

²¹⁰ Βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 112.

²¹¹ Ενδεικτικά για τις χρονολογήσεις των δύο χρυσοβούλλων που δίδονται από τους κατά καιρούς μελετητές του ναού της Οδηγήτριας και του Μυστρά γενικότερα, βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat- Histoire*, σ. 81, 82, 332-333, στο 1314/1315 και στο 1319, τα οποία διορθώνει η Μαλτέζου στο *Additions et corrections* σε 1312/13 και 1318. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 196, 297, στο 1312/13 και στο 1318. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς*, σ. 48, 65, 66, ο οποίος για το πρώτο δίνει αρχικά τη χρονολόγηση 1313/4, την οποία διορθώνει στις επόμενες σελίδες στο 1312/3. Το δεύτερο χρυσόβουλλο το χρονολογεί στο 1318. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ὁ ναὸς τῆς Ὁδηγητρίας*, σ. 29, 30, 32, 34 σημ. 49, στο 1312/13 και στο 1319. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 339, στο 1314-1315 και στο 1319.

²¹² Η κατάληξη *-α* έχει απολεσθεί λόγω φθοράς του υποστρώματος της γραπτής επιφάνειας.

²¹³ Το Ν δεν μπορεί να συνδεθεί με τη λέξη *μ(ῆν)[α]*, διότι σε αυτή την περίπτωση δεν θα ήταν αναγκαία η χρήση της βραχυγράφησης του *ην*. Επίσης για την ορθή χρονολόγηση του χρυσοβούλλου, βλ. MURATA, «Observations», σ. 213.

3.4. Τα κείμενα των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων της μονής Βροντοχίου

Στη διπλωματική έκδοση των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων που ακολουθεί διατηρείται η ορθογραφία και η στίξη των κειμένων και εφαρμόζεται η κεφαλαιογράφηση των κυρίων ονομάτων. Αντίθετα στα κεφάλαια της διατριβής τα χωρία παρατίθενται με διορθωμένα τα ορθογραφικά λάθη για την καλύτερη κατανόησή τους και την αποφυγή παρανοήσεων. Στο κριτικό υπόμνημα περιλαμβάνονται οι διορθώσεις των δύο πρώτων εκδοτών των εγγράφων, G. Millet²¹⁴ και Κ. Γ. Ζησίου (σύμφωνα με τη δεύτερη διορθωμένη έκδοσή του²¹⁵). Σημειώνεται ότι εκ των δύο εκδοτών ο Millet ακολουθεί την ορθογραφία των κειμένων σε αντίθεση με τον Ζησίου ο οποίος έχει προβεί σε διορθώσεις. Στις διαφορετικές αναγνώσεις που προτείνονται για ορισμένες λέξεις στα σωζόμενα στα τέλη του 19ου αιώνα και χαμένα σήμερα εδάφια των εγγράφων επιλέγονται συνήθως αυτές του Millet, δεδομένου ότι τα σφάλματα που καταγράφονται στην απόδοση των κειμένων είναι ελάχιστα και ήσσονος σημασίας αναλογικά με αυτά του Ζησίου. Στο απολεσθέν τμήμα του χρυσοβούλλου του 1314/1315 αντιγράφονται διορθωμένα τα αποσπάσματα από τον χρυσοβούλλο λόγο του 1318, δεδομένου ότι, όπως παρατήρησαν και εφάρμοσαν και οι προηγούμενοι εκδότες και επισημαίνω παρακάτω, το δεύτερο κείμενο ως προς την απόφαση αντιγράφει ουσιαστικά το πρώτο. Η πρακτική αυτή ακολουθείται κατά κύριο λόγο στα όμοια χωρία των δύο εγγράφων. Για το υποκείμενο του χρυσοβούλλου του 1322 έγγραφο στο βόρειο τοίχο, που σώζεται αποσπασματικά, ακολουθείται η μεταγραφή του G. Millet, δεδομένου ότι σήμερα ελάχιστα ίχνη των γραμμάτων είναι ορατά.

Σύμβολα και συντομογραφίες κριτικού υπομνήματος:

- M : Διόρθωση G. Millet (δεν περιλαμβάνονται οι διορθώσεις στη στίξη).
- Z : Διόρθωση Κ. Γ. Ζησίου (δεν περιλαμβάνονται οι διορθώσεις στη στίξη).
- (αβγ) : ανάπτυξη συντμήσεων και βραχυγραφιών.
- [.....] : κενό κειμένου λόγω φθοράς²¹⁶.
- [αβγ] : χάσμα με προτεινόμενη συμπλήρωση κειμένου.

²¹⁴ Βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 100-118, πίν. XIV-XX.

²¹⁵ Βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Επιγραφαι» 1909, σ. 453-460, 541-556, όπου διορθώνει σφάλματα της προηγούμενης δημοσίευσής του [= Ο ΙΔΙΟΣ, *Επιγραφαι* 1917, σ. 72-94]

²¹⁶ Το πλήθος των συντμήσεων και των βραχυγραφιών που χρησιμοποιούνται, η εναλλαγή σε ορισμένες περιπτώσεις κεφαλαίων και πεζών στην ίδια λέξη και η ανάπτυξη συχνά μιας λέξης σε δύο επίπεδα μέσα στον ίδιο στίχο σε συνδυασμό με τα μεγάλα κατά τόπους κενά δεν επιτρέπουν τον υπολογισμό του αριθμού των γραμμάτων που έχουν εκπέσει.

[αβγ]	: γράμματα ή κείμενο που είχαν αναγνωστεί από τους Millet ή/και Ζησίου, αλλά σήμερα δεν σώζονται λόγω φθοράς ή απώλειας της ενεπίγραφης επιφάνειας.
[αβγ]	: αποκατάσταση απολεσθέντος κειμένου στο χρυσόβουλλο του 1314/1315 βάσει του χρυσοβούλλου του 1318 και σπανιότερα αντιστρόφως.
<αβ>	: προσθήκη γραμμάτων που έχουν παραλειφθεί από λάθος του γραφέα ²¹⁷ .
{αβ}	: οβελισμός γραμμάτων ή λέξεων
αβγ	: γράμματα μερικώς σωζόμενα ή εξίτηλα, τα οποία δεν μπορούν να ταυτιστούν με βεβαιότητα.
add.	: addit = πρόσθεσε
corr.	: correxit = διόρθωσε
leg.	: legit = ανέγνωσε, διάβασε
om.	: omittit = παρέλειψε
prop.	: proposuit = πρότεινε
suppl.	: supplevit = συμπλήρωσε

3.4.1. Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1314/15

† εἴπερ τί τῶν ἀπάντων χρῆμα κάλλιστον καὶ πρεπωδέστατον τῷ ἐκ Θεοῦ βασιλεῖ πρὸς(ς) εὐφημίας κ(αὶ) δόξης ὄγκου κ(αὶ) τ[ῆς] ||² ὅλης ἀρχῆς ἀσφάλειαν, τὸ παρεδρεύουσαν αὐτῷ δίκ(αὶ)οσῦνην εἶναι κριῖσει καὶ ἀληθεία τοὺς λ(όγο)υς ἀεὶ τῶν διοικουμένων ||³ σώζουσα· δίκ(αὶ)ον γὰρ τὸ θεῖον, καὶ τοῦτο θεοφιλές. ὁ στάθμη τῶν δίκ(αὶ)ων τινὰ μετροῦ κ(αὶ) οὐδαμοῦ τὸν τῆς ἰσότητος γόμ[ου] δ[ι]αδ[ι]-||⁴δράσκον δείκνυται· σὺν λόγῳ δὴ τὰ πάντα δῖαιτῆσει καὶ κρινεῖ βασιλεὺς· κ(αὶ) [...] ἀρετῆν ὡς τὸ εἰκὸς(ς) [δέξ...]. ||⁵ κ(αὶ) διὰ πάντων ὧν τις ἂν εἰσφέρει δεξι(ῶν) κ(αὶ) ὠφελίμ(ων) εἰς τὸ κοιν(όν) φίλοφρόνως δέξεται· καὶ πάντοθεν ἐφ' ὑψηλοῦ καθήμενος ὥσπερ ἀδέκαστος(ς) ἀγνωθότης ||⁶ τῶν ἀρίστων, τοὺς ὅπως ὅποτε τὰ βέλτιστα δρ(ῶν)τας ταῖς προσηκούσαις τιμαῖς ἀμείψεται προτιθεὶς τὸ καλ(όν) εἰς τὸ μέσ(ον) ἔμμισθ(ον)· καὶ διαιρ(ῶν) ἐκάστῳ πρὸς(ς) τὸ [μέτρον] οὐ δοκεῖ ||⁷ κατορθοῦν κ(αὶ) γέρας ἄξι(ον)· ἐπεὶ κ(αὶ) μόνος εἰ θέμις εἰπεῖν δύναμ(ιν) θεόθεν εἰς τύπον δημιουργίας εἴληφε μεταποιεῖν· καὶ ἀλλοιοῦν τὰ τ[ῶν] ὑπὸ χεῖρα· ||⁸ κ(αὶ) προάγειν ἐκ ταπεινοτέρου σχήματος(ς) εἰς καινοτέρ(ων) ὀνομάτων(ων) μεταμείψεις καὶ ἀξι(ῶν) καὶ ἀρχ(ῶν) εὐπρέπειαν· εἰς τὸν αἰῶνα πάντα κ(αὶ) συμπαραμένει

²¹⁷ Το ίδιο σύμβολο χρησιμοποιείται από τον Ζησίου για να δηλώσει συμπλήρωση σε κενό κειμένου λόγω φθοράς ή σφάλματος του γραφέα και από τον Millet για να αποδώσει τον οβελισμό γραμμάτων που θεωρεί ότι γράφτηκαν κατά λάθος.

τὸ κῦδος ἀνα-⁹φαίρετ(ον) σῶζον τοῖς ἐξ αὐτῶν τὸ τῆς τύχης σέμνωμα,
 κ(αὶ) τὸ τῆς μνήμης αὐτοῖς ἐντεῦθεν οὐδόλως σβέννυται· διὸ καὶ παρὰ
 πάντ(ων) ἄμιλλα πρὸς τὸ καλὸν περὶ τὴν ἀσκησὶν τ(ῶν) ἀξιολ(όγων)
 ἔργ(ων) κ(αὶ) φιλοτιμία κ(αὶ) ζ[ῆ]λο(ς) ¹⁰ ἐπαινετό(ς) ἐγγίνεται πρὸς
 αὐθαιρέτους ἀποδύομέν(ων) πόνους, εἰς ἓν τι τέλος(ς) χρηστ(όν) ὀρ(ών)των
 τὴν τῶν εὖ κ(αὶ) καλῶς διηγωνισμέν(ων) εὐκλειαν· οὐκουν ἀργῶς κ(αὶ)
 ἀνεμίνως ἐντεῦθεν εἰς ἀρετὴν διάκεινται· νῦττόμενοι δὲ ¹¹ κ(έν)τρω
 φιλοκαλῖ(ας) ἀσμένως ὁμοῦ καὶ μάλα θερμῶς τ(ῶν) καλλίστ(ων)
 ἄπτονται· κ(αὶ) χρήσιμοι κ(αὶ) κοινωφελεῖς καθίστανται· κ(αὶ) αὖξει δὴ καὶ
 πρόεισιν εἰς ἅπαν τῇ θεοφιλεῖ καὶ θεοκυβερνήτῳ βασιλείᾳ τῶν κατὰ
 γνώμην ἐκβασίς· ¹² αὕτη γὰρ ἔννομο(ς) ὡς ἀληθῶς ἐπιστασίᾳ κ(αὶ) τῆς
 τοῦ θρόνου περιωπῆς κατόρθωσίς· ἢ δεῖ κρηπίδα κ(αὶ) θεμέλι(ον)
 ὑποβεβλήσθαι πρῶτως τὴν εἰς Θε(ο)ν εὐσέβειαν· οὗ μνημονεύειν
 μάλλ(ον) ἢ τ(ὸν) ἀέρα πνέειν χρεῶν· ¹³ τῷ Χριστῷ Κ(υρί)ου τοῦ ἀληθ(οῦς)
 Θε(ο)ῦ· πρὸς ὃν ἡ διακόσμησις ὀρατῶν ὧδε πραγμάτ(ων) κ(αὶ) τῶν
 τελειοποι(ῶν) δωρημάτ(ων) ἔφεσις· μαρτυρία δ' ἂν εἶεν ἀντὶ πάσ(ης)
 στήλης ἐμψύχου τοῦ σφόδρα θεοσεβεῖν, ἢ τῶν ἐκκλησι(ῶν) ἀπασ(ῶν)
 φροντῖς· ἢ περὶ ¹⁴ τ(οῦς) θείους κ(αὶ) ἰερούς σηκοὺς καὶ νεῶς καθόσον
 ἐγγωρεῖ φιλοκαλία καὶ πρὸς σῦμπαν τ(ῶν) εὐπρεπῶν ἐπίδειξις· καὶ πρὸς
 γε τὸ χειρὶ καὶ γνώμῃ φιλοτίμῳ τοὺς γνησίους λατρευτὰς θεραπεύειν
 Θε(ο)ῦ· κ(αὶ) τῶν εἰς τ(ὸν) πν(ευμα)τικ(όν) τεινόντ(ων) ἔρωτα ¹⁵ τῆς
 ἀγγελοπρεπαῖς αὐτῆς πολιτείας ἐξ ὅλης ψυχῆς συναίρεσθαι· τοῦτο κ(αὶ)
 πάλαι μ(έν) τοῖς ἄνω χρόνου πρὸ ἡμῶν βασιλεύουσιν, ἰκανῶς διώκεται·
 τῇ δ' ἡμετέρα βασιλεία, τί τοῖς ὅλοις ¹⁶ προουργίαίτερον κ(αὶ) ἀξιώτερον
 εἰς προνοί(ας) λόγ(ον)· εἰ γὰρ ἐν Κ(υρί)ῳ μεγαλαυχεῖσθαι χρῆ, τοῦτ'
 ἔγνωμ(εν) κ(αὶ) μεγαλοπρεπὲς εἰς βασιλέως εὐκλειαν ἀθάνατ(ον)
 ἀληθῶς· κ(αὶ) τῶν πιστευομένων διαρκῆ διαμονὴν δι' αἰ-¹⁷ῶνος κ(αὶ) τῆς
 διαδοχῆς ὁμοῦ κ(αὶ) τοῦ κράτους αὐξησῖν, εἰ τ(ὸν) ἐνόνητα τρόπ(ον)
 σπεύδ(ον)τες τὰ θεοφίλῃ ποιοῖμεν κ(αὶ) βασιλικῶ φασὶ τῷ πῆχει πάντ(ων)
 διαφέρομ(εν) εἰς τὴν τῶν θείων τιμὴν τε καὶ θεραπείαν μηδενῖ ¹⁸ τὰ
 πρωτεῖα πα[ρα]χωροῦντ(ες) φέρεσθαι· ταῦτ' ἄρα κ(αὶ) μετὰ τὴν εἰς τὸ
 πρῶτ(ον) μετὰ παρρησίαν ἐλευθερίαν τῶν τῆς μ(ητ)ρὸς(ς) ἐκκλησίαν ἐθῶν
 θεῖος ἔρωσ παντοδαπῆς τὴν καρδίαν ἡμῖν ἀνέφλεξε· καὶ ζῆλο(ς) τῆς τ(ῶν)
 θεί(ων) οἴκ(ων) ¹⁹ καὶ σεμγείων ἀγλαΐας κ(αὶ) καλλονῆς· κ(αὶ)
 σὺμβαλλόμεθα τῇ χρεῖα ταύτῃ πανταχῇ πλεῖστον ὅσον κ(αὶ) μεῖζον ἢ
 κατὰ [παρ' ἡμῶν] τὸ βούλημα· κ(αὶ) κόρο(ς) οὐδεὶς ἀειδήποτε δεξιᾶν
 προτειν(όν)τ(ων) τοῖς γίνομένης ἔξω κόσμου κ(αὶ) τῆς ἐν τούτῳ ²⁰
 σχέσεως πτερῶ πν(ευματι)κῆς ἐργασί(ας) ὑπεριπταμένοις τῶν τῆδε
 ρεόντ(ων) κ(αὶ) ἄνω τρέχουσι· τὸ γὰρ διδόναι τούτοις, δάνείζειν [εἰς Θεὸν]

καὶ μᾶλλον ἐν τῷ παραυτίκα λαμβάν(ειν) οἷς ἂν δωροίμεθα· τολμᾶ δ' ἐρεῖν ὁ λόγος) ὅτι κ(αὶ) σὺνεργοί πως κατὰ τον τοῦ χριστοκήρυκο(ς) Παύλου ||²¹ [Δ]λόγ(ον) τελοῦμ(εν) εἰς οἰκοδομὴν τῆς ὑγιαίνουσης πίστεως· διὰ δὴ ταῦτα, πᾶσι μ(έν) τὸ μεγαλόδωρ(ον) εἰσενεκτέον ὡς ἐρρέθη τῷ λόγῳ· [τοῖς κα]θ' ἡντίναοῦν εὐδοκίμοῦσιν λειτουργί(αν) τῶν ὑπό τὴν ἡμετέραν ἀρχὴν· τοῖς δὲ Χ(ριστ)ῶ σὺνταξαμένοις κ(αὶ) ἀσκητικὴν ||²² ἀνηρητιμένης βιοτὴν καὶ μογότροπον, καὶ τὴν κατὰ τ(ῶν) ἀοράτ(ων) δῦσμεν(ῶν) ἐνδεδυμένοις πανοπλίαν, δαψιλεστέραν ποιήτέον ἐστὶ τὴν πρόνοιαν· ὅσω μάλιστα κ(αὶ) εἰς Θε(ο)ν αὐτ(όν) τὰ τῆς τιμῆς ὁμοῦ κ(αὶ) χάριτος διαβένειν· κ(αὶ) πολλαπλοῦς παρὰ τῆς ἀνωθ(εν) δεξιᾶς ἀντιμετρεῖται ||²³ μισθ(ο)ς) καὶ παγτοδαπῆς εἰς ὄνησιν· ἄγρῦπνοι γὰρ εἰσὶν ἴκέται Θε(ο)ῦ κ(αὶ) πρέ[σβεις περὶ τῆς τοῦ κράτους καὶ τοῦ κ]όσμου παντ(ο)ς) συστάσεως· εἰ δὲ δ' ἓν τι κ(αὶ) σμίκρ(όν) εὐδοκίμημα παρ' οἰωδήποτε φαινόμεν(ον) ἀμοιβὴν λαμβάνει, τίποτ' ἂν εἰς ἀξίόχρεων λο- ||²⁴ γισθ(εῖ)ν χάρ(ιν) ἐνθα πλείστω[ν κα]λῶν ἐπιτηδευμάτ(ων) σύρροια· καὶ [οὐ σειρά τις ὥσπερ χρυσέα τῶν ἀξιεράστ](ων) ἠθ(ῶν) κ(αὶ) τρόπ(ων) οὐχ ἀπλοῦν εἰσφέρειν τοῖς ὅλοις ἀλλὰ πολυειδῆς τὸ χρήσιμ(ον)· εὐνοια γὰρ εἰλικρινῆς ἐνταῦθα πρὸς) τὴν ἡμετέρ(αν) βασιλ(εί)αν εὐρηται πύρ- ||²⁵ σευομένη καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ Θε(ο)ῦ· καὶ ζῆλος κ(αὶ) γνώμη εὐθύτης· κὰν τοῖς πράγμ[ασι μετὰ συνέσεως ἐμπειρία· καὶ πόνων καὶ ἰδρώ]τ(ων) ἀσκητικ(ῶν) γνωρίσματα· ὧν εἷς ἀνὴρ εἰς μίαν ἀρμονίαν σὺνάψας, εὐφύεστατα πάντ(ων) φαίνεται· ὁ τιμιώτατος) καθηγούμενος) οὗτοσὶ ||²⁶ τῆς εἰς τ(όν) Μύζηθρ(άν) διακειμένης σεβασμίας μονῆς ἀρχιμανδρίτης κ(αὶ) πρ[ω]τοσύγκελλος κυρὸς Παχώμιος πλείστον διὰ ταῦτα δυσ]ωπεί τὴν εὐσεβῆ βασιλ(εί)αν) ἡμ(ῶν)· κ(αὶ) κινεῖ σὺν τῷ δίκαιῳ· τὸ παρ' αὐτῆς φίλάν(θρωπον)· ἔφθασε μ(έν) γὰρ προβῆναι πρόσταγμα τῆς βασιλ(εί)ας μου, κ(αὶ) δι' αὐτὴν, διάφορα δικα[ιω]μάτ(ων) ||²⁷ γράμματα τῇ κατὰ τ(όν) Μύζη[θρᾶν] διακειμένη σεβασμία μονῇ τῆς βασιλ(εί)ας μου τῇ π[ρ]ο[α]υτοῦ ἀνεγερθείση τοῦ τιμιωτάτου ἀρχιμανδρίτου καὶ] πρωτοσύγκελλου κύρου Παχωμίου, ἐπ' ὀνόματι δὲ τετιμημένη τῆς πανυπεράγνου ὑπ[ε]ραγί(ας) Θε(οτό)κου τῆς Ὁδηγητρί(ας) κ(αὶ) ἐπιτεκμημένη τοῦ Βρ(ον)τοχίου· ἐπεὶ ||²⁸ κ(αὶ) ἀρτίως αὐτὸς ἐξητήσατο γενέσθαι [ἐ]π' αὐτ[οῖς] κ(αὶ) χρυσόβουλλ(ον) τῆς βασιλ(εί)ας μου καθολικῶ τῷ [λόγῳ] ἀνενοχλησίαν καὶ] πᾶσαν ἐλευθερίαν) ταύτη δὴ τῇ σεβ(ασ)μία μονῇ κ(αὶ) τοῖς αὐτῇ προσοῦσιν ἐπειδ[η]λοῦν κ(αὶ) διορίζομ(εν)ον)· τὰ τῆς τοιαύτης παρακλήσεως αὐτοῦ, ἐτοίμως προσδεξαμένη ἡ βασιλ(εί)α μου, ἐπιχορη[γεῖ] ||²⁹ κ(αὶ) ἐπιβραβεύει α[ὐ]τῷ τὸν παρόντα χρυσόβουλλ(ον)· ΛΟΓΟΝ· αὐτῆς· δι' οὐ κ[ε]λεύει ἐλευθέραν παντάπασιν εἶναι καὶ ἀνενοχλητον τ]ὴν

ξίρημένην σεβ(ασ)μί(αν) μογήν τήν κατὰ τὸν Μύζηθρ(άν) τήν ἐπ' ονόματι
 τετιμημένην τῆς πανυπεράγνου ὑπεραγί(ας) Θεοτόκου κ(αί)
 ἐπικεκλημένην του Βρ(ον)τοχίου, μετὰ πάντων τῶν προσ-
 ||³⁰κεκυρωμέν(ων) αὐτῇ μετοχίων κ(αί) κτημάτων ἃ κ(αί) ἔχουσιν οὕτως·
 [Ζευγηλατεῖον ὅπερ ἐστὶ πλησίον τοῦ ἐκεῖσε ποταμοῦ τοῦ λεγομένου
Βρουσιώτου ὅσον καὶ οἶον ἐστὶ]· μετὰ τοῦ ἐν αὐτῷ δυοφθάλμου μύλωνος·
 εἰς τὴν τοποθεσί(αν) τὴν λεγομ(έν)ην τ(ῶν) Καλύβιτ(ῶν), γὴν μοδ(ίων)
 ἑκατ(όν) πεντήκοντα· ἑτέρα γῆ ||³¹ ἐν διαφόροις τόποις, μοδ(ίων) κ(αί)
 αὕτη ἑκατ(όν) πενήκοντα· ἀμπελῶνες· δένδρα ἐλαϊκὰ· καὶ ἕτερα
ὀπωροφόρα διάφορα· πάροικοι ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Μυζηθρᾶ ἐν διαφόροις
τόποις· μύλων] δυόφθαλμος· [ἀγρίδιον τὸ] εἰς τ(ὸν) τόπον τ(ὸν)
 καλούμενον τοῦ Φίλητου, τὸ λεγόμε(εν)(ον) Δραγοβιάστ(όν) ὅσον κ(αί) οἶον
 ἐστὶ μετὰ ||³² τῶν ἐν αὐτῷ προσκαθημένων· πάροικοι τέσσαρ(ες,) εἰς [τὴν
 Δέλβιναν· μονύδριον εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἀγίου Δημητρίου καὶ
 ἐπικεκλημένον τοῦ Πελάτου μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ προσκαθημένων· μετόχιον
εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἀγίου] κ(αί) πανευφήμου ἀποστ(όλου) κ(αί)
 εὐαγγελιστοῦ Ἰω(άνν)ου τοῦ Θεολόγου κ(αί) ἐπιλεγόμε(ον) τοῦ
 Καυσαλοῦ, μετὰ τ(ῶν) ||³³ ἐν αὐτῷ παροίκ(ων)· ἀμπελί(ων)· χωραφί(ων)·
 δένδρ(ων) ἐλαϊκ(ῶν)[· καὶ ἑτέρων καρποφόρων· καὶ μυλώνων· ἕτερον
 μετόχιον εἰς ὄνομα τιμώμενον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ ἐπιλεγόμενον ἢ
 Καλογωνία, μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ τῶν ἐκεῖσε χω]ραφί(ων) κ(αί)
 λοιπ(ον) δικ(αί)(ων), ἔτι δὲ κ(αί) τοῦ ἀυλακίου ὕδατος οὐπερ λαμβάνει τὸ
 μέρος(ς) τοῦ τοιοῦτου μετοχίου ||³⁴ [ἀ]πὸ τοῦ ἐκεῖσε ποταμοῦ τοῦ
 Γεφυράτου, δι' ἀρδεῖαν τ(ῶν) τοιούτων χωραφίων· ἀγρίδιον τὸ καλούμενον
 Μιτάτοβα μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ προσκαθημένων· ἕτερον μετόχιον περὶ τὸ Ἔλος
 τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἀγίου Βασιλείου μετὰ τῶν ἐν α]ὐτῷ παροίκ(ων)·
 χωραφί(ων) κ(αί) μύλων(ων)· εἰς τὸ Μουχλί(ων)· ἕτερον μετόχι(ον) εἰς
 ὄνομα τιμώμενον ||³⁵ τῶν ἀγ(ίων) Θεοδώρ(ων) κ(αί) ἐπιλεγόμε(ον) τοῦ
 Βρ(ον)τοχίου, μ[ετὰ τῶν προσόντων αὐτῷ χωραφίων· παροίκων· ἔτι δὲ καὶ
 μύλωνος· ἕτερον μετόχιον εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἀγίου Νικολάου καὶ
 ἐπιλεγόμενον τοῦ Μολοχοῦ, μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ προσκαθημένων καὶ ὧν
 κέκτηται χωραφί(ων)· κ(αί) ἕτερον μονύδριον εἰς τὴν Ἄ<ν>δροῦσαν, εἰς
 ὄνομα τιμώμ[ε]νον ||³⁶ τῶν τιμίων Ἀρχιστρατήγων τῶν Ἄνω Δυγ[άμεων]
 καὶ ἐπιλεγόμενον τοῦ Λιγύδη, μετὰ τῶν δικαίων αὐτοῦ· ταῦτα πάντα πάσης
 ἀνώτερα ἐπηρείας καὶ πάσης ὀχλήσεως καὶ παντὸς διασεισμοῦ
 διατηρηθήσονται τῇ ἰσχύι καὶ δ]υνάμει τοῦ παρόντ(ος) χρῆσοβούλλου·
 [ΛΟΓΟΥ]· τῆς βασιλείας [μ]ου· ||³⁷ κ(αί) οὐτ[ε] παρὰ τ[ε]τ(ῶν) κ[α]τὰ κ(αί)ρους
 εὐρισκόμενον· εἰς κ[α]θολικὴν καὶ περιέχουσαν κεφαλὴν τῆς κατὰ τὴν
 Πελοπόννησον ἀπάσης χώρας καὶ τῶν κάστρων τῆς βασιλείας μου, οὔτε

παρά τινος ἄλλου τῶν ἐν αὐτῇ μερικῶς] κατὰ τόπους κεφαλατικευόντων, οὔτε παρὰ τοῦ τὴν χρηματικὴν ||³⁸ καθολικ[ήν] ἐνοχήν τ[ῶν] ἐκεῖσε δημοσιακ(ῶν) δουλει(ῶν) ἔχ[οντος, οὔτε παρά τινος τῶν ὑπ' αὐτὸν ἐνόχων, οὔτε μὴν καὶ παρ' αὐτῶν τῶν εἰς τὸ ἐξῆς μελλόντων ἀπογραφικὴν δουλείαν ἐν τῇ τοιαύτῃ χώρα ποιήσασθαι, ὑποστήσεται ἢ αὐτῇ μονῇ, ἢ τὰ προσόντα αὐτῇ μετόχια κτήματά τε καὶ ||³⁹ προ[ά]γματα, οἷα γδῆτινα ἀφαίρεσιν ἐπήρειαν κατ[α]τριβὴν ὅλως ὀχλησιν καὶ ἐπίθεσιν· παντελῶς γὰρ ταύτην καὶ τὰ προσόντα ταύτη βούλεται ἢ βασιλεία μου ἀνενόχλητα εἶναι] κ(αὶ) κατὰ π(άν)τα ἀδιάσειστα· καὶ οὐδεὶς τ(ῶν) ἀνωτέρω εἰρημέν(ων), ἢ τῶν ||⁴⁰ ἄλλ(ων) ἀπάντ(ων), ἔξει ἐπ' ἀδείας ἀπαιτεῖν ἀπ' αὐτῆς [δὴ καὶ τῶν προσόντων αὐτῇ τοιοῦτόν τι], ἢ ἄλλο τι] τῶν ἀπάντ(ων) εἶδος προξενο<ῦ>ν ὅλω<ς> ζημίαν, ἢ κατάτριβὴν [αὐτ]ῆς ||⁴¹ ἢ καταναγκάζειν κ(αὶ) καθέλκην εἰς ἀγγαρείας τὸ μ[έρος αὐτῶν· ἐπειδὴ ὁ τοιοῦτόν τι ἐπαγαγεῖν ἐπηρεαστικὸν βουλευθεὶς ποτὲ τὸν ἐξῆς χρόνον αὐτῇ δὴ τῇ εἰρημένη σεβασ[μ]ία μονῇ κ(αὶ) τοῖς προσοῦσιν αὐτῇ, ὡς ἀθετητῆς τῆς ἡμετέρας προσταγῆς κ(αὶ) θελή- ||⁴²σεως καταδικασθήσεται· ὅτι δὴ τελεί(ως) αὐτὴν ἐλευθέ[ραν] β[ού]λεται καὶ ἀνενόχλητον καὶ ἀνεπηρέαστον ἢ βασιλεία μου διατηρεῖσθαι· καταλογιζόμενη, ὡς τῆς βασιλείας ἡμῶν μονῆν· καὶ τιμῆς ἐντ[ε]υθεν κ(αὶ) κυβερνήσεως τῆς προσηκούσης ἀξιουμένην· ἔτι γε μὴν σὺν τούτοις, οὐδὲ π[ρο] αὐτῶν] ||⁴³ τ(ῶν) ἀποστελλομέ[ν](ων) [ἐ]κείσε (πατρ)ιαρχικ(ῶν) ἐξάρχ(ων) [γενήσεται τις κατατριβὴ, τῇ τοιαύτῃ σεβασμία μονῇ οὔτε ἀπαίτησις οὐδε]μία· οὔτε ἐπιβαλοῦ[σιν] αὐτῇ, ἢ τοῖς προσοῦσιν αὐτῇ, ὥστε κατατριβὴν ὅλως καὶ ζημίαν [τινὰ] ||⁴⁴ προξενεῖν ἐν αὐτοῖς· π(ατ)ριαρχικὴ μ(έν) γὰρ ἢ μονῇ κ(αὶ) ἔσ[τι], καὶ ἔσται, καὶ κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἔνθεσμον τάξιν, ὑπὸ ἀρχιερατικὴν πνευματικὴν] ἐπιστασίαν ταπτομένη, ἔξει [μὲν ἐπι]στασίαν ὡς εἴρηται π(ατ)ριαρχικὴν, κ(αὶ) μνήμη σὺνήθης τοῦ π(ατ)ριαρχικοῦ [όν]ματο(ς) ||⁴⁵ ἐν ταῖς κατ' αὐτὴν ἴεροτελεστίαις ἐσεῖται· καὶ πν(ευμα)[τικὴ ἀνάκρισις ἐν πράγμασι κινουμένοις, ἐπικρίσεως καὶ ἐπισκέψεως ἀξίους· οὐ μ]ὴν τὰ τοιαῦτα ἐξετάζειν κ(αὶ) ἐ[πικ]ρίνειν καὶ δι(ευ)λύτουσιν ἄδειαν ἔξουσιν ἐν αὐτῇ, οἱ εἰρημένοι π(ατ)ριαρχικοὶ ἑξάρχοι· ||⁴⁶ ἀλλὰ ἡνίκα τῷ τοι[οῦ]τ[ο]ν] ἐπιούμβαινει τῇ τοιαύτῃ μον[ῇ] διακρίσεως πνευματικῆς καὶ ἐξετάσεως χρῆζον, εἰς αὐτὸν δὴ τὸν εὐρισκόμενον τηνικαῦτα ἀγιώτατον π(ατ)ρ[ι]άρχην οἰκουμενοικὸν εἰς τ[ὴν] ἀγιωτάτην μεγ(άλην) τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν, καταντήσει τὰ τῆς τοιαύτης ὑποθέ- ||⁴⁷σεως κ(αὶ) παρ' αὐτοῦ ἐξετασθήσεται, κ(αὶ) τὴν ὀφειλομένην ἔξει καλὴν κατάστασιν, κατὰ τὴν τῶν θείων καὶ ἱερῶν νόμων τάξιν καὶ παρακέλευσιν· ἀλλὰ μὴν κ(αὶ) ὁ

ἡγουμένε[β]ων ἐν αὐτ[ῆ], ἀδιάσειστο(ς) ὀφείλει κ(αί) ἀνενόχλητος
 διἑξάγειν τὰ κα[τ]’ αὐτήν· κ(αί) τοῦτο π(άν)των ||⁴⁸ ἔστ[αι] τ[ὸ]
 ἀ[ν]ενόχλη[τ]ον αὐ[τῶ] κ(αί) ἀπρόσκοπ(ον), δι’ ὅλης αὐτοῦ τῆς ζ[ω]ῆς·
 καὶ τὴν καλὴν ταύτην προστασίαν καὶ διεξαγωγὴν τῆς τοιαύτης σεβασμίας
 μονῆς, οὐδεὶς τῶν ἀπάντων παρασαλεύσει καὶ ἀνατρέψ[ει]. ἄλλω[ς] γὰρ οὐκ
 ὀφείλει με[θ]ίστασθαι τῆς ἡγουμένη(ας) κ(αί) τῆς τοιαύτης πν(ευματ)ικῆς
 προστασί(ας), εἰ μὴ πως ἀναφανείη ||⁴⁹ προδήλως κατεγνω[σ]μέ[ν]ο(ς) καὶ
 ταύτης ἀνάξιο(ς)· αὐτῆν γε μὴν τὴν π[νευματικὴν] προστασίαν, τῆς
 τοιαύτης σεβασμίας μονῆς, καὶ τὴν ἡγουμένηαν οὕτως ἀναδέξεται ὁ μέλλων
 ἐπὶ ταύτης γενήσεσθαι· ἐκλεχθήσεται παρά τῶν ἐν αὐτῇ πάντων
 ἀσκουμένων μοναχ(ῶν) ὁ δοκιμαζόμενος ἄξιος· εἶτα μετὰ τῶν(ων) ||⁵⁰
 μοναχ(ῶν), ἀναδραμεῖται ἐνταῦθα εἰς τ[ὴν] θ[ε]ομεγάλ[η]νον,
 θεοφύλακτον, καὶ θεοδόξαστον Κωνσταντινούπολιν· καὶ κατὰ τὸ εἶκος
 παραδεχθεὶς παρά τοῦ τηνικαῦτα ἀγιωτάτ[ου] π(ατ)ριάρχου, οὕτω δὴ παρ’
 αὐτοῦ κ(αί) τὴν σφραγίδα δέξεται τῆς κ[αθ]η[γο]υμένηας κατὰ ||⁵¹ τὴν
 πν(ευματ)ικὴν θείαν κ(αί) ἔννομ(ον) τάξι[ν] κ(αί) σνγῆθ[ε]ιαν· καὶ λοιπὸν,
 ἐξῆς ἐγχειρισθήσεται αὐτῶ παρά τῆς βασιλείας μου· καὶ τοῦτο κατὰ τὴν
 ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν· καὶ δικανίκιον] σϋμβολον τοῦτο παριστῶν εἰς
 ἐπίδηλον πάντως, ὡς ἡ μονὴ βασιλικῆ κ(αί) ταῖς ||⁵² ἀλλ[α]α[ι]ς
 συναριθμεῖται βασιλικαῖς μοναῖς· κ(αί) καθόλου [γὲ εἰπεῖν, καὶ τιμῆς καὶ
 ἐλευθερίας· καὶ ἀνενοχλησίας πάσης ἐπαπολαύειν αὐτὴν θεσπίζει ἡ
 βασιλεία μου· καθ’ ὃ περι τούτων ἀπάντων· καὶ ὁ διαληφθεὶς
 χρυσόβουλλος·] ΛΟΓΟΣ· τῆς βασιλείας μου διατάττεται εἰς γὰρ τὴν περὶ
 αὐτ(ῶν) ὄλων ὡς ||⁵³ διαλαμβάνει βεβαίωσι[ν] κ(αί) [ἀ]σφάλειαν κ(αί)
 [διαμ]ο[ν]ήν ἀσάλευτον· ἐπεχορηγήθη καὶ ἐπεβραβεύθη αὐτῇ καὶ ὁ παρῶν
 χρυσόβουλλος ΛΟΓΟΣ τῆς βασιλείας μου ἀπολυθεὶς κατὰ μῆνα
 τῆς νῦν τρεχούσης δεκάτης τρίτης ἐνδ[ικτιό]νος· τοῦ ἑξακισχίλιοστοῦ·
 ὀκτακοσ[μ]οστοῦ εἰκοσ[μ]οστοῦ τρίτου ἔτ[ου]ς· ||⁵⁴ ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερο(ν)
 εὐσεβὲς κ(αί) [θ]εοπρό[βλητ]ον ὑπε[σημ]ήνατο κράτος. † Ἀνδρόνικος ἐν
 Χ(ριστῶ) τῶ Θ(εῶ) πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκρ[ά]τωρ Ῥωμ[αί]ων ὁ
 [Πα]λαιόλόγος †

1 εἰπέρ: εἶπερ Z || post ὄγκου κ(αί) om. τ[ῆ]ς Z || 3 σώζουσα: σώζουσα(ν) M, Z ||
 τιν[ἀ] μετρεῖ: τι ἐκμετρεῖ Z || 4 σὺν: Σύν Z || δὴ τὰ: δὴ τα Z || [...]: ἀρετῆν ὡς τὸ
 εἰκός(ς) [δέξ].....]: ... ὡς τὸ εἶκος δέξ... M - ... εἶκος δέξ... Z || 5 ᾧν τις: ᾧν
 τι Z || κοιν(όν): κοινόν Z || ὑψηλοῦ: ὑψηλοῦ Z || 6 [μέτρον] οὐ: ... οὐ Z || 7 ἄξι(ον):
 ἀξίως Z || τὰ τ[ῶ]ν ὑπὸ: ... ὑπὸ Z || 8 προάγειν: παράγειν M, Z || εἰς: οἷς M ||
 σῦμπαραμένει: συμπαραμενεῖ Z || 9 κ(αί) φιλοτιμία om. Z || 10 ἐγγίνεται:
 ἐγγίγνεται Z || οὐκουν: Οὐκοῦν Z || 11 αὐξει: αὐξει Z πρόεισιν: πρό<σ>εισιν Z ||
 12 ὡς ἀληθῶς om. Z || πρώτως om. Z || 13 τῶ Χριστῶ: τοῦ Χριστοῦ Z || ἀληθ(οῦς):
 ἀληθῶς M || ᾧδε: ᾧδε Z, M || 14 σηκούς: σηκοῦς M || καθόσον: καθ’ ὅσον M, Z ||

15 τῆς ἀγγελοπρεπαῖς αὐτῆς πολιτείας: ταῖς ἀγγελοπρεπαῖς αὐταῖς πολιτείας Z
 || ἀγγελοπρεπαῖς: corr. ἀγγελοπρεποῦς M (σημ. 1) || 16 προουργιάιτερον:
 προουργιάιτερον Z || διάρκῃ: διαρκῆ Z || 17 ὁμοῦ: ὁμοῦ M, Z || ποιοῖμεν: ποιοῖμεν
 M - ποιοῖμεν Z || πάντ(ων): πάντα Z || 18 παρρησίαν: παρρησίαν M, Z ||
 ἐκκλησίαν: corr. ἐκκλησίας M (σημ. 2) || ἀνέφλεξε: ἀνέφλεξε Z || 19 [παρ' ἡμ]ῶν
 prop. M - <ἀνθρωπ>ον prop. Z || βουῶλημα: βούλημα Z || 20 ὑπεριπταμένοις:
 ὑπεριπταμένοις Z || ρεόντ(ων): ρεόντων Z || ἄνω: ἄνω Z || δανείζειν: δανείζειν Z
 || [εἰς Θεὸν καὶ μᾶ]λλον: εἰς Θεὸν καὶ μᾶλλον M - εἰς Θεὸν καὶ μᾶλλον Z ||
 οἷς: οἷς Z || ὁ: ὁ Z || ὅτι: ὅτι Z || τον: τὸν Z || 21 ὑγιαίνουσης: ὑγιαίνουσης Z ||
 ταῦτα: ταῦτα M, Z || [τοῖς κα]θ' ἡντιναοῦν M - (... κ)αθηντιναοῦν Z ||
 λειτουργί(αν): λειτουργίαν Z || 22 δῦσμεν(ῶν): δυσμενῶν, Z || ποιήτέον:
 ποιητέον, Z || ante Θ(εὸν) add. τὸν Z || ἄνωθ(εν): ἄνωθεν, Z || ἀντιμετρεῖται:
 ἀντιμετρεῖται Z || 23 παντοδαπῆς: παντοδαπῆς M || ἄγρῦπνοι: ἄγρῦπνοι Z || ἄν:
 ἄν Z || 24 εἰσφέρειν: εἰσφέρειν<ν> M || ὅλοις: ὅλοις Z || εἰλικρινῆς: εἰλικρινῆς Z ||
 εὔρηται: εὔρηται Z || 25 ἰδρῶ]τ(ων) ἀσκητικ(ών): ἰδρώτος ἀσκητικοῦ Z ||
 ἀρμονίαν: ἀρμονίαν Z || πάντ(ων): πάντα Z || οὔτοσι: οὔτοσι Z || 26 Μύζηθρ(άν):
 Μύζηθρ(ᾶν) Z || κυρὸς: κύρος M || πλείστον om. Z || 27 Μύζη[θρᾶν]: Μύζη<θρᾶν>
 Z || αὐτοῦ [ἀνεγερθείση τοῦ τιμιωτάτου: (αὐτοῦ ;) [ἰδρυθείση τοῦ τιμιωτάτου] Z ||
 28 ἀρτίως: ἄρτυ Z || καθολικῶ τῷ [λόγω: καθ' ὅλων τῶν πα... Z || post τῷ [λόγω
 prop. εἰπεῖν καὶ πᾶσαν τιμὴν καὶ πᾶσαν M || διορίζομ(εν)(ον): διοριζόμενον M ||
 τοιαύτης παρακλήσεως: τοιαύτης παρακλήσεως Z || 29 δι' οὐ: δι' οὐ Z || κ[ελευεί:
 M - post δι' οὐ prop. διορίζεται Z || ante ἀνενόχλητον prop.: ...ἐλευθέραν
 παντάπασιν εἶναι καὶ M - ... εἶναι καὶ Z || εἰρημένην: εἰρημένην M, Z ||
 Μύζηθρ(άν): Μύζηθρᾶν Z || ὀνόματι: ὀνόματι M - ὀνόματι Z || ὑπεραγί(ας):
 ὑπεραγίας Z || 30 ἐστὶ: ἐστὶ Z || γῆν: γῆν Z || ἑκατ(όν): ἑκατὸν Z || ἐτέρα: ἐτέρα Z
 || 31 αὕτη: αὕτη M || ἑκατ(όν): ἑκατὸν Z || ὀπωροφόρα: suppl. καρποφόρα Z ||
 μύλων] δῦόφθαλμο(ς): μυλῶν δίοφθαλμος Z || ante καλούμενον om. τὸν M || 32
 κ(αι): καὶ M, Z || εὐαγγελιστοῦ: εὐαγγελιστοῦ Z || 33 ante ἐτέρων om. καὶ Z || ante
 Καλογωνία om. ἡ Z || λοιπ(ον): λοιπῶν Z || ὕδατος: ὕδατος Z || 34 [ἄ]πτό: παρὰ Z
 || ἀρδείαν: ἀρδείαν M || Μιτάτοβα: M..άτοβα Z || post Ἐλος om. τὸ Z || μύλων(ων):
 μυλώνων Z || Μουχλί(ων): Μουχλίον Z || 35 Μολοχοῦ: Μυλοθροῦ (;) Z || ᾧν: ᾧν Z
 || 36 τοῦ: τὸ Z || 37 εὐρισκόμεν(ον): εὐρισκόμενων Z - εὐρισκόμενον corr.
 εὐρισκομένων M (σημ. 1) || 38 δημοσιακ(ῶν) ὄρυλει(ῶν): δημοσιακὴν δουλείαν Z
 || post τινος prop. ἄλλου M || post μῆν om. καὶ Z || ἡ: ἡ Z || προσόντα: προσόντα Z
 || κτήματά: κτήματα Z || 39 ταύτη: αὐτῆ Z || 40 ἀπάντ(ων): πάντων Z || ἀδειάς:
 ἀδειάς M || post δῆ prop. τῆς μονῆς M || post αὐτῆ om. τοιοῦτόν τι M || ante
 ἀπάντ(ων) suppl. τῶν τοιούτων Z || ἀπάντ(ων): ἀπάντων Z || [αὐτ]ῆς: αὐτῆ Z -
 corr. αὐτοῖς M (σημ. 2) || 41 ἡ: ἡ M - καὶ Z || αὐτῆ: ταύτη Z || προσοῦσίν:
 προσοῦσιν Z || 42 post β[ούλεται om. καὶ ἀνενόχλητον Z || π[αρ' αὐτῶν]: παρὰ et
 om. αὐτῶν Z || 43 post μονῆ prop.: ἡ ζημία· M - οὐτ' ἐνόχλησις (;) Z || οὔτε
 ἀπαίτησις: οὐτ' ἐξαίτησις Z || ἡ: ἡ Z || 44 ἔστ[ι: ἐστ[ί M || ἐπιστασίαν:
 ἐπιστασίαν Z || [ὄν]ματ(ο)ς: ὀνόματος Z || 45 τοιαῦτα ἐξετάζειν: τοιαῦτα
 ἐξετάζειν Z || δι(ε)λυτοῦν: διελυτοῦν Z || π(ατ)ριαρχικ(ο)ι: πατριαρχικοὶ Z || 46
 ἀλλὰ ἡνίκα: ἀλλ' ἡνίκα Z || τί : τι M, Z || οἰκουμενοικόν: οἰκουμενικόν M, Z ||
 καταντήσει: καταντήσει M, Z || 47 ἡγουμενέ[β]ων: ἡγουμενεύων Z ||
 ἀδιᾶσειστο(ς): ἀδιάσειστος || διἑξάγειν: διεξάγειν Z || π(άν)των: πάντως M, Z ||

48 προστάσιαν: εργασίαν Z || ἄλλω[ς]: Ἄλλα Z || τοιαύτης: τοιαύτης M, Z || 49 κατεγνω[σ]μ[έ]ν[ο]ς(ς): κατεγνωσμένος Z || 49-50 τῖν(ων) |⁵⁰ μοναχ(ῶν): τινων μονα-|χῶν Z || 50 παραδεχθεις: παραδεχθήσ(εται) Z || οὕτω: οὕτω Z || σφραγίδα: σφραγίδα M || κ[αθη]γορουμενίας: ἡγουμενίας M, Z || 50-51 κατὰ |⁵¹ τῆγ πγ(ευματ)ικῆν: κατὰ τὴν | πνευματικὴν Z || μου: ἡμῶν M || 51 βασιλική: βασιλική M, Z || 52 συναριθμεῖται: συναριθμεῖται Z || θεσπίζει: θεσπίζειν Z || post ΛΟΓΟΣ· om. τῆς βασιλείας μου Z || ὄλων: ὁλων M, Z || 53 τρίτου: πρώτου Z || 54 ὦ: ᾧ Z || ὁ [Πα]λαιόλόγος: ὁ Παλαιολόγος Z

3.4.2. Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1318

† οὐδὲν οὐδενῖ τοσοῦτον κόσμου κ(αὶ) σπουδῆς μετέχειν ἔδοξεν, ὡς τῆ βασιλεία μου κ(αὶ) δι' εὐχῆς κ(αὶ) διὰ φιλοτιμία[ς] πάσης γίνεται, τῷ ἀγίῳ μου ||² αὐθέντι κ(αὶ) βασιλεῖ τῷ π(ατ)ρι αὐτῆς, ταυτὰ φρονεῖν, ταυτὰ φθέγγεσθαι· τῶν αὐτῶν κ(αὶ) βουλευμάτων κ(αὶ) θεσπισμάτων ἀπριξ [ἔ]χεσθαι, σὺν αἰδοῖ πάση κ(αὶ) φίλτρ(ω) τῷ γιγνομ(ένω)· ||³ ἴν ὥσπερ μία τις σύμφ[ω]νία· κ(αὶ) κράσις μουσικῆ, χηρὶ Θεοῦ κ(αὶ) δυνάμει καλῶς ἡρμοσμένη, καὶ διὰ βίου παν[τός] κινουμένη, κοσμίω[ς] τε κ(αὶ) ἐμμελῶς ἡ βασιλεία ἡμῶν ἄγοι τὲ κ(αὶ) διευθύνοι πρὸς(ς) τὸ ||⁴ βέλτιστον, ἡμ(έρ)ας τὲ καὶ ὁμαλῶς λεαίνουσα, τὰ τοῦ εὐσεβοῦς τε κ(αὶ) χριστιανικοῦ πληρώματος, κ(αὶ) πολιτ(εύ)ματα κ(αὶ) ἡθη κ(αὶ) βί(ον) κ(αὶ) πράγματα· κ(αὶ) μηδ(έν) εἰκῆ μηδ' ἀτάκτως, μη-||⁵δ' ἀμούσως ὡς εἰπεῖν κ(αὶ) <μηδ'> ἐμμελῶς εἶη φερόμενον· ἀλλ' εὐδοκία μία, κ(αὶ) χεῖρ ἄμαχος μία, Θεοῦ παντοκράτορος(ς), διὰ μιᾶς κ(αὶ) γνώμης, κ(αὶ) γλώττης συμφώνου, τῆς βασιλ(είας) ἡμ(ῶν), ||⁶ τῶν κοιν(ῶν), κ(αὶ) πόλε(ων) κ(αὶ) πραγμάτ(ων), κ(αὶ) ἀν(θρώπ)ων, ἀντέχοιτό τε κ(αὶ) σὺναίροιτο, προϊσταμένης τῆς παναχράντου κ(αὶ) παναμώμου δεσποίνης κ(αὶ) θεομήτωρ[ος]· οὕτω μ(έν) οὖν τῆ βασιλεία μου, οὔτε ||⁷ φιλοτιμότη(ερ)(ον), οὔτε θεοφιλέστερ(ον), οὔτ' ἄλλως ἡδῖον κ(αὶ) σεμνότερον, οὔτ' ἔστιν, οὔτε δέδοκται, ἀλλ' ἡ διὰ πάντων, πονεῖν τε, κ(αὶ) διερευνᾶσθαι κ(αὶ) ζητεῖν, ὅσον οἶόν τε, αἰδῶ τὴν προσήκουσαν, ||⁸ κ(αὶ) φίλτρου περιουσίαν, κ(αὶ) θεραπείας ὁδὸν ἄπασαν, εἰσφέρειν· γνώμης τὲ κ(αὶ) φρονήματος, καὶ ἐπιταγμάτων τῶν αὐτ(ῶν) ἔχεσθαι, τῷ ἀγ(ίῳ) μου αὐθ(έντη) καὶ βασιλ(εῖ) τῷ π(ατ)ρι τῆς βασιλ(είας) μου· πάντα θεοσεβῶς, πάντα ||⁹ φιλοτίμως, πάντα ἐβεργετικῶς· πάντα κοινοφελῶς, πραγματευομένω καὶ πράττοντι· ὅτι δὲ κ(αὶ) ἀνδρ(ῶν), τῶν, τεθνεῶτα βίον ἐλομέν(ων), καὶ γῆς ἀποκ(αὶ)χωρηκότων, ἔτι ζώντ(ων)· κ(αὶ) τιμ(ῶν)τ(ωγ) ||¹⁰ ἀρετῆν· κ(αὶ) Θε(ε)ῶ προσωκειωμένων τὲ κ(αὶ) σὺνημμένων, αἰτήσεις ἡμέρως δέχεσθαι κ(αὶ) εἰς πέρας ἄγειν, θεοφιλέστατον ὁμοῦ κ(αὶ) βασιλικώτατον ἂν εἶη, τίς ἂν ἀμφισβητήσειεν, ||¹¹ ἢ τίς οὐκ ἂν σφόδρ(α) ὁμολογήσειε· καθάπαξ μ(έν) γὰρ εἰπεῖν,

φιλοτιμίαι πᾶσαι· κ(αὶ) εὐεργεσίαι· κ(αὶ) διαδόσεις· κ(αὶ) χάριτες· καὶ δῶρα,
 βασιλευσιν οἰκειότατα· οὐ γὰρ ἐξίστανται· οὐ δ[ι]αφοροῦνται τῶν
 διδομένων· ||¹² ἀλλ' ἀπλῶς ἔχοντ(ες) πρὶν ἑτέροις χαρίσασθαι, διπλῆν
 τινα, κ(αὶ) πολλαπλῆν καρποῦνται τὴν κτῆσιν· χαρισάμενοι, οἷς εἰκὸς(ς)
 χαρίσασθαι· κ(αὶ) οὕτω διδόντες, προσλαμβάνουσι· δόξης τὲ κ(αὶ)
 φιλοτιμί(ας) κέρδο(ς) ἀπο- ||¹³κομιζόμενοι· κ(αὶ) κατὰ τοὺς γεωργ(ούς),
 πλείους τοὺς καρποὺς ἀπολαμβάνοντ(ες)· καὶ γὰρ οὕτως ἔχει τὰ κοινὰ καὶ
 μεγάλα φιλοτεχνήματα, τοῦ διακόσμου τούτου, χειρὶ πλουσιωτάτη Θεοῦ
 δημιουργούμενα· καταπέμπ(ων) μ(έν) ἄν[ω]θ[ε]ν ||¹⁴ ἥλιος ἐκάστοτε τὴν
 ἀκτῖνα, οὐδέποτε ἔφωράθη, ἐλάττω ταύτην ἀφιεῖς· γῆ δὲ ταύτην δεχομένη
 κ(αὶ) τὰς παρ' αὐτῆς ἀνίσχουσα γον(άς), εἰς δένδρ(ων) μεγέθη κ(αὶ) φῦτῶν
 ὄραν, κ(αὶ) καρπ(ῶν) ἀπάντ(ων) φρο(άν), οὔτε τοῦ με- ||¹⁵γέθους, οὔτε τῆς
 δυνάμεως, πενίαν τινὰ ἤσθετο, ἐκ τῆς οὕτω δαψιλοῦς χορηγί(ας),
 ἐπιχωριάσασαν αὐτῆ· οὐκ οὐδε βασιλέως χεῖρ, διὰ πάντ(ων) τὴν παρ'
 αὐτῆς ἀκτῖνα, δαψιλῆ Θεοῦ πέμποντος ἀφιεῖσα, πᾶ- ||¹⁶σι τοῖς ἐν χρεία
 καθισταμένοις, οὐκ ἀμποτ' ἀπορήσειεν· οὕτω μ(έν) οὖν ἅπασι τοῖς
 ἀρχομένοις κ(αὶ) δεομένοις, δῶρα κ(αὶ) χάριτας ἀφικνεῖσθαι παρὰ τῶν ἐκ
 Θεοῦ βασιλέ(ων), κ(αὶ) φιλοτιμίαν ἔχει, κ(αὶ) κέρδος μέγιστον· μάλιστα
 ||¹⁷ δὲ ὅταν οἱ τὰς αἰτήσεις ποιούμενοι Θεῶ τὸν αὐτῶν βίον
 καθιερώσαντες· ἀντάλλαγμα κ(αὶ) ἑαυτοῖς, κ(αὶ) τοῖς ἄλλοις ἅπασι, τὸν
 ἐκεῖθεν τῆς χρηστότητος πλοῦτον, κομιζωνταί τε κ(αὶ) διαχέωσιν· οὐδὲ
 γὰρ εὐλογ(ον), ||¹⁸ τοὺς μὲν, ἀϋπνοτάτοις ὄμμασι πρὸς(ς) τ(ὸν) πανόπτην
 ὀφθαλμ(όν) τε κ(αὶ) φῦλακα βλέποντ(ας), κ(αὶ) βασιλευσιν κ(αὶ) πᾶσιν
 ἀν(θρώπ)οις ἴλεων Θεὸν ἀπεργάζεσθαι· τοὺς δὲ, πρὸς(ς) τὰς αὐτῶν
 αἰτήσεις ἐχομένας τοῦ προσήκοντος κ(αὶ) δικαίου, ||¹⁹ μὴ φιληκόως, μὴ δὲ
 προσηνῶς ἔχειν· κ(αὶ) Θεοῦ μὲν ὧτα σύμπαθῆ κ(αὶ) φίλ(ανθρώπ)α,
 πρὸς(ς) τὰς αὐτῶν ανοίγνυσθαι φωνάς, βασιλέων δὲ ἀκοὰς θύρας
 ἐπιτιθέσθαι, πρὸς τ(ὰς) τούτων προσιούσ(ας) ἰκετηρίας· ἐντεῦθεν κ(αὶ) ὁ
 ἄγ(ιος) μου ||²⁰ αὐθέντης καὶ βασιλεὺς ὁ π(ατῆ)ρ τῆς βασιλ(είας) μου,
 ἀρετὴν εἶπέρ τις τῶν πρότ(ερον) βασιλ(έ)(ων), καὶ πάντων μάλιστ'
 ἀν(θρώπ)ων, κ(αὶ) σεβόμενος κ(αὶ) τιμ(ῶν), ἔφθασε μ(έν) ἐπὶ πολλοῖς
 προστάγμασί τε κ(αὶ) διαφόροις δικ(αί)ώμασι, καὶ χρυσοβούλλ(ους) ||²¹
 λόγου[ς] ἐπιβραβεύσας, ἐπικυροῦν ταῦτα, τῆ κατὰ τὸν Μυζηθρᾶν
 διακειμένη σεβασμία μονὴ τῆς βασιλείας ἡμ(ῶν)· κ(αὶ) ἐπ' ονόματι
 τετιμημένη τῆς πανὑπεράγνου δεσποίνης καὶ θεομήτορος τῆς
 Ὁδηγητρίας, κ(αὶ) ἐπ' ἵκε- ||²²κλημένη τοῦ Βροντοχίου· δια τὴν ἀρετὴν τε καὶ
 τὴν κατὰ Θεὸν πολιτείαν τοῦ ἀνεγείραντος κ(αὶ) συστησαμένου ταύτην;
 τιμιώτατου μεγάλου πρωτοσὺγγέλλου τῆς Πελοποννήσου κυροῦ
 Παχωμίου· ἐπεὶ δὲ ὁ τοιοῦτος ||²³ κ(αὶ) τὴν βασιλείαν μου κατὰ το παρὸν

ἠτῆσατο κ(αἰ) παρεκλήτευσεν ἵνα τύχη κ(αἰ) παρ αὐτῆς χρυσοβούλλου
 σύμφωνου κ(αἰ) συνέπιστηρίζοντος τὴν εὐδοκίαν κ(αἰ) τὸν ὄρισμ(ον)
 και τοὺς χρυσοβούλλους λόγους τοῦ αγίου ||²⁴ [μου] αὐθ(έν)του κ(αἰ)
 βασιλέως τοῦ [π](ατ)ρ[ῶ]ς τῆς βασιλείας μου; τὴν τοιαύτην αἴτησιν κ(αἰ)
 παράκλησιν αὐτοῦ τοῦ τιμιωτάτου μεγάλου πρωτοσύγκελλου τῆς
 Πελοποννήσου κύρου Παχωμ[ίου·] ἐτόιμως προσδεξαμένη ἢ βασιλ(εία)
 ||²⁵ μου, τὸ μ(έν) δια τ[ῆν] ἐνοῦσαν αὐτῶ πν(ευμα)τικὴν πολιτείαν κ(αἰ)
 ἀγωγὴν κ(αἰ) ἀσκητικὴν ἐν τοῖς κατὰ Θε(ο)ν ζῆν ἐλομένοις εὐδοκίμησιν,
 κ(αἰ) τ(ῶν) ὑπ[ἔ]ρ τ(ῶν) κοιν(ῶν) πραγμάτων ζῆλον, κ(αἰ) καθαρὰν κ(αἰ)
 διάπυρον εὐνοίαν ἣν τρέφει πρὸς τὴν ||²⁶ βασιλ(εί)αν μου; μάλιστα δὲ
 καὶ διὰ πάντων, σὺνάδ(ειν) τὲ κ(αἰ) σύμφων(εῖν) κ(αἰ) σύμφθέγγεσθαι,
 κ(αἰ) ἐπι τοῖς αὐτοῖς εὐδοκεῖν, βουλομένη κ(αἰ) σπεύδουσα πάντα τρόπον
 ἢ βασιλεία μου; τῷ ἀγίῳ μου αὐθέντη κ(αἰ) βασιλεί τῷ πατρὶ ||²⁷ αὐτῆς,
 τὸν παρόντα χρυσοβούλλον Δ[ΟΓΟ]Ν ἐπιχορηγεῖ κ(αἰ) ἐπιβραβεύει αὐτῶ·
 δι οὐ προστάσσει κ(αἰ) διορίζεται κ(αἰ) ἢ βασιλεία μου κατὰ τὴν περιληψὶν
 τῶν προσόντων τῆ διαληφθεῖση σεβασμία μονὴ τῆς βασιλ(είας) ||²⁸ ἡμῶν·
 τῆ εἰς ὄνομα τιμωμένη τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης κ(αἰ) θεομήτορος
 τῆς Ὁδηγητριάς), κ(αἰ) ἐπικεκλημένη τοῦ Βροντοχίου χρυσοβούλλ(ων)
 λόγων τοῦ αγ(ίου) μου αὐθέντου κ(αἰ) βασιλ(έως) τοῦ π(ατ)ρός αὐτῆς,
 ἐλευθέρων παντάπασιν ||²⁹ εἶναι κ(αἰ) ἀν[ενό]χλ[ητο]ν, μετὰ πάντων των
 προσκεκρωμένων αὐτῆ μετοχίων κ(αἰ) κτημάτων ἃ κ(αἰ) ἔχουσιν κατὰ
 μέρος οὕτως· ζευγηλατεῖον ὁπέρ ἐστι πλησίον τοῦ ἐκεῖσε ποταμοῦ τοῦ
 λεγομένου Βρῦσιώτου ὅσον ||³⁰ κ(αἰ) ῥῖον ἐστὶ· μετὰ τοῦ ἐν αὐτῶ
 δῦοφθάλμου μύλωνος· εἰς τὴν τοποθεσίαν τὴν λεγομένην τῶν
 Καλυβιτῶν, γῆ μοδί(ων) ἑκατ(όν) πενήκοντα· ἑτέρα γῆ ἐν διαφόροις
 τόποις, μοδί(ων) κ(αἰ) αὕτη ἑκατὸν πενήκοντα· ἀμπε-||³¹λῶνες· δ(έν)δρα
 ἐλαϊκὰ· κ(αἰ) ἕτερα ὀπωροφόρα διάφορα· πάροιχοι ἐν τῇ περιόχῃ τοῦ
 Μύζηθρᾶ, ἐν διαφόροις τόποις· μύλων δῦοφθαλμο(ς)· ἀγριῖδιον το εἰς τὸν
 τόπ(ον) καλούμενον τοῦ Φίλητου, τὸ λεγόμενον τὸ Δρα-||³²γοβιαστὸν,
 ὅσον καὶ οἶον ἐστὶ, μετὰ τῶν ἐν αὐτῶ προσκαθημένων· πάροιχοι τέσσαρες
 εἰς τὴν Δέλβιναν· μονῦδριον· εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ αγίου Δημητρίου
 κ(αἰ) ἐπικεκλημένον τοῦ Πελάτου; μετὰ τῶν ἐν αὐτῶ προ(σ)καθημένων·
 με-||³³τόχιον εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ αγ(ίου) κ(αἰ) παννευφήμου
 ἀποστόλου κ(αἰ) εὐαγγελιστοῦ Ἰω(άννου) τοῦ Θεολόγου κ(αἰ)
 ἐπικεκλημένον τοῦ Καυσαλοῦ, μετὰ τῶν ἐν αὐτῶ παροίκ(ων)· ἀμπελί(ων)·
 χοραφί(ων)· δένδρ(ων) ἐλαϊκ(ῶν)· κ(αἰ) ἑτέρ(ων) καρποφόρ(ων)· κ(αἰ)
 μυλώνων· ἕτερον ||³⁴ [με]τόχι(ον) εἰς ὄνομα τιμώμενον τῆς ὑπεραγίας
 Θε(οτό)κου κ(αἰ) ἐπιλεγόμενον [ῆ] Καλογωνία, μετὰ των ἐν αὐτῶ
 παροίκων κ(αἰ) των ἐκεῖσε χωραφί(ων) κ(αἰ) λοιπ(ῶν) δικ(αί)(ων)· ἔτι δὲ

καὶ τοῦ ἀυλακίου ὕδατος οὐπερ λα[μβ]άνει τὸ μέρος τοῦ τοιοῦτου ||³⁵ μετοχίου ἀπὸ τοῦ ἐκεῖσε ποταμοῦ τοῦ Γεφύρατου, δι' ἀρδείαν τῶν τοιούτων χωραφί[ι]ων· ἀγρίδιον τὸ καλούμενον Μι[τ]άτοβα, μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ προ(σ)καθημέν(ων)· ἕτερον μετόχιον περι τὸ Ἔλος τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἀγίου Βασιλείου μετὰ τ(ῶν) ἐν αὐτῷ ||³⁶ παροίκ(ων), χωραφί[ι]ων κ(αι) μύλων(ων)· εἰς τὸ Μοχλί(ον) ἕτερον μετόχιον εἰς ὄνομα τιμώμενον τ(ῶν) ἀγί(ων) Θεοδώρ(ων) κ(αι) ἐπιλεγόμενον τοῦ Βροντόχι, μετὰ τῶν προσόντων αὐτὸ χωραφί(ων)· παροίκ(ων)· ἔτι δὲ κ(αι) μύλωνος· ἕτερον μετ(ό)χιον εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ||³⁷ [ἀγ]ίου [Ν]ῆκο[λάου καὶ ἐπι]λεγόμενον τοῦ Μολοχοῦ, μετὰ τ(ῶν) [ἐ]ν αὐτῷ προσκαθημέν(ων) κ(αι) ὧν κέκτηται χωραφί(ων)· κ(αι) ἕτερον μον(ύ)δριον εἰς τὴν Ἀνδροῦσαν εἰς ὄνομα τιμώμενον τῶν τίμιων Ἀρχιστρατήγ(ων) τῶν [ἄ]νω Δυνάμε(ων) κ(αι) [ἐ]πιλεγόμενον τοῦ Λιγύδη, μετὰ ||³⁸ τῶν δικ(αί)ων αὐτοῦ· ταῦτα πάντα πάσης ἀνώτερα ἐπηρεῖας κ(αι) πάσης ὀχλήσεως κ(αι) παντὸς διάσεισμοῦ διατηρηθήσονται, τῇ ἰσχυῖ κ(αι) δυνάμει τοῦ παρ(όν)το(ς) χρυσοβούλλου ΛΟΓΟΥ τῆς βασιλείας μου· καὶ οὔτε παρὰ τῶν κατὰ ||³⁹ καιροῦς εἰς ἕρῃσκο]μένους εἰς καθολικὴν κ(αι) περιέχουσαν κεφαλὴν τῆς κατα τὴν Πελοπόννησ(ον) ἀπάσης[ς] χῶ]ρας κ(αι) τῶν κάστρ(ων) τῆς βασιλείας μου, οὔτε παρὰ τινος ἄλλου τῶν ἐν αὐτῇ μερικῶς κατὰ τόπους κεφαλαττικευό[ν]τ(ων), ||⁴⁰ οὔτε παρὰ τοῦ τὴν χρημ[ατ]ικὴν καθολικὴν ἐνοχῆ[ν] τῶν ἐκεῖσε δημοσιακ(ῶν) δουλει(ῶν) ἔχοντο(ς), οὔτε παρὰ τινος τ(ῶν) ὑπ[ὲρ] αὐτὸν ἐνόχ(ων), οὔτε μὴν κ(αι) παρ' αὐτ(ῶν) τῶν εἰς τὸ ἐξῆς μελλόντ(ων) ἀπογραφικὴν δουλείαν ἐν τῇ τοιαύτῃ χῶρα ποιήσασθαι, ὑποστήσεται, ἢ ἢ αὐτὴ μονή, ἢ [τ]ῆ [προσόντα] ||⁴¹ αὐτῇ μετόχια, κτήματα τε κ(αι) πράγματα, οἶανδ[ῆ]τινα ἀφέρεσιν ἐπήρειαν, κατατριβὴν ὅλως ὀχλησῖν κ(αι) ἐπιθεσῖν· παντελῶς γὰρ ταύτ[ῃ]ν κ(αι) τὰ προσόντα ταύτη βούλεται κ(αι) ἡ βασιλεία μου ἀνενόχλητα εἶναι κ[α]τα πάντα, ἀδιάσειστα τε κ(αι) ἀναπόσπαστα· ἔτι δὲ κ(αι) ἀνώτερα ἀγγα[ρ]είας] ||⁴² δειμοσιακ(ῶν) ἐπηρεϊ(ῶν) τε κ(αι) συζητήσεων· ἡγουν δόσε(ως) ἐννομίου κ(αι) καταθέσεως βρωσίμ(ων) κ(αι) ποσίμ(ων) εἰδ(ῶν)· ἀλλ[ὰ] δὴ κ(αι) ἐτέρ(ας) εἰσπράξεως, κατα χόρας ἐπερχομένης· κ(αι) οὐδεὶς τ(ῶν) ἀνωτέρω εἰρημένων ἢ τ(ῶν) ἄλλ(ων) ἀπάντ(ων) ἔξει ἐπ' ἀδείας ἀπαιτεῖν ἀπ' αὐτ[ῆ]ς] ||⁴³ κ(αι) τ(ῶν) προ(σ)όντ(ων) αὐτῇ τοιοῦτ(όν) τι, ἢ ἄλλο τι τ(ῶν) ἀπάντ(ων) εἶδος, προξενοῦν ὅλως ζημίαν ἢ κατατριβὴν αὐτ[οῖς], [ἢ κατα]ναγκάζειν κ(αι) καθέλκην εἰς ἀγγαρεί(ας) τῷ μέρος αὐτ(ῶν)· ἐπειδὴ ὁ τοιοῦτόν τι ἐπαγαγεῖν ἐπηρεαστικ(όν) βουληθεῖς ποτὲ τὸν ἐξῆ[ς] χρόνον αὐτῇ] ||⁴⁴ δὴ τῇ εἰρημένη σεβασμία μονῇ κ(αι) τοῖς προ(σ)ούσιν αὐτῇ, ὡς ἀθετητῆς καὶ τῆς παρούσης τῆς βασιλείας μου προσταγῆς κ(αι) θ[ε]λήσεως, καταδικασθήσεται· πρὸ(ς) τούτοις,

ὀφείλουσιν κατέχειν [οἶ] ἐν αὐτῇ μοναχοί, ἀνενοχ[λή]τως κ(αἰ) ἀδιασείστως· ἔτι δὲ κ(αἰ) ἀνα[προσπάστω]ς] ||⁴⁵ κ(αἰ) ὅσους δυνηθῶσι προσαγαγεῖν ἐλευθέρους ἀπὸ τοῦ μέρους τ(ῶν) Λατίν(ων), κ(αἰ) προσκαθῆσαι εἰς τ(ὸν) τόπ(ον) αὐτ(ῶν)· ἀλλὰ δὴ κ(αἰ) ὅσον φθάσωσι συστήσασθαι κ(αἰ) βελτιῶσαι, ἐπὶ τοῖς εἰρημένοις κτήμασιν αὐτ(ῶν)· ἔτι δ[ἐ] τελείως αὐτὴν ἐλευθέραν βού[λεται καὶ ἀνενόχλητον] ||⁴⁶ κ(αἰ) ἀνεπηρέαστον, κ(αἰ) ἡ βασιλ(εία) μου διατηρεῖσθαι· κατάλογιζομένη, ὡς τῆς βασιλ(είας) ἡμ(ῶν) μονήν· καὶ τ[ῆ] μῆς ἐντεῦθεν καὶ κύβερνήσεως τῆς προσηκούσης ἀξιουμέγνη· ἀλλὰ μὴν σὺν τούτοις, οὐδὲ παρ' αὐτ(ῶν) τῶν ἀπ[ρ]οστελλωμένων ἐκείσε π(ατ)ριαρχικ(ῶν) ἐξάρχ(ων), γενήσεται τις κ[ατ]ατριβή, τῇ τοιαύτῃ σεβασμία μο[νῆ]] ||⁴⁷ οὐτ[ε] ἀπ[α]ρί[τ]ησις οὐδεμία· οὔτε ἐπιβαλοῦσιν αὐτῇ ἢ τοῖς προσού[σι]ν αὐτῇ· ὥστε κατατριβὴν ὄ[ως καὶ] ζημίαν τινὰ, προξενεῖν ἐν αὐτοῖς· π(ατ)ριαρχικὴ μ(έν) γὰρ ἡ μονή, κ(αἰ) ἔστι, κ(αἰ) ἔσται· κ(αἰ) κατ[ὰ] τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐνθεσμ(ον) τάξιν, ὑπὸ ἀρχιερατικὴν πν(ευματ)ικὴν ἐπιστασίαν ταπτομένη, ἕξει μ(έν), ἐπιστασί[αν ὡς εἴρηται] ||⁴⁸ π(ατ)ριαρχικῆν κ(αἰ) μνήμη συνήθης τοῦ π(ατ)ριαρχικοῦ ὀνόματος, ἐν ταῖς κατ' αὐτὴν ἴεροτελεστίαις, ἐσεῖται· κ(αἰ) πν(ευματ)ικὴ ἀνάκρισις ἐν πράγμασι κινουμ[έ]νοις, ἐπικρίσεως κ(αἰ) ἐπισκέψεως ἀξίους· οὐ μὴν τὰ τοιαῦτα ἐξετάζειν καὶ ἐπικρίνειν, καὶ διευλύτου, ἄδειαν ἔξουσιν ἐν [αὐ]τῇ, οἱ εἰρημένοι πατριαρ-] ||⁴⁹ [κ]οὶ ἐξάρχ(οι)· ἀλλὰ ἡγίκα τι τοιοῦτ(ον) ἐπισυμβαί[ν]οι, τῇ τ[ο]ιαύτῃ μονῇ διακρίσε(ως) πν(ευματ)[ι]κῆς κ(αἰ) ἐξετάσεως χρῆζ(ον), εἰς αὐτ(ὸν) δὴ τὸν εὐρίσκόμενον τηνικαῦτα ἀγιώτατ(ον) π(ατ)ριάρχην οἰκουμενικ(όν), ἐν τῇ ἀγιωτάτῃ μεγάλῃ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία καταστήσει τὰ τῆς τοιαύτης ὑποθέσεως· καὶ παρ' αὐ[τοῦ] ἔξετ-] ||⁵⁰ [α]σθή[σ]εται· κ(αἰ) τὴν ὀ[φειλ]ομένη[ν] ἕξει καλὴν κατ[ὰ]στ[α]σιν, κατὰ τὴν τῶν θεί(ων) κ(αἰ) ἴε(ῶν) νόμ(ων), τάξιν καὶ πα[ρ]ακ[ε]λέ[υ]σιν· ἀλλὰ μὴν, κ(αἰ) ὁ ἡγουμενεύ(ων) ἐν αὐτῇ, ἀ[δ]ι[σ]σειστο(ς) ὀφείλει κ(αἰ) ἀνενόχλητος, διεξάγειν τὰ κατ' αὐτὴν· κ(αἰ) τοῦτο πάντως, ἔσται τὸ ἀνενόχλητ(ον) αὐτῶ κ(αἰ) ἀπρό(σ)κοπον, δι' ὅλης αὐτοῦ τῆς ζωῆς· κ(αἰ) τ[ὴν] καλὴν ταύ[την] ||⁵¹ [π]ροστ(ασ)[ί]αν κ(αἰ) διέξα[γ]ωγὴν τῆς τοιαύ[τη]ς [σ]εβασμίας) μονῆς, οὐδεὶς τ(ῶν) ἀπάντ(ων) παρασαλεύσει κ(αἰ) ἀνατρέψει· ἀλλ[ω]ς γὰρ οὐκ ὀφείλει μεθίστασθαι τῆς ἡγουμενείας), κ(αἰ) τῆς τοιαύτης πν(ευματ)ικῆς προστασί(ας), εἰ μὴ πως ἀναφανείῃ προδήλως κατεγνωσμένος, κ(αἰ) ταύτης ἀνάξιο(ς)· αὐτὴν γε μὴν τὴν πν(ευματ)ικὴν προστασίαν, τῆς τοιαύτης σεβασμίας) ||⁵² μονῆς, κ(αἰ) τὴν ἡγουμενείαν οὕτως ἀναδέξεται, ὁ μέλλ(ων) ἐπὶ ταύτης γενήσεσθαι· ἐκ[λε]χθή[σ]εται παρὰ τ(ῶν) ἐν αὐτῇ πάντ(ων) ἀσκουμένων μοναχ(ῶν), ὁ δοκιμαζ[ό]μενο(ς) ἄξιος· εἶτα μετὰ τῖν(ων) μοναχ(ῶν),

ἀναδραμεῖται ἐνταῦθα, εἰς τὴν θεομεγάλυτον, θεοφύλακτον, κ(αἰ) θεοδόξαστον Κωνσ(αντινού)πολ(ιν)· κ(αἰ) κατὰ τὸ εἰκό(ς) παραδεχθεὶς παρὰ τοῦ τηνικαῦτα ἥ⁵³ ἀγιωτάτου π(ατ)ριάρχου, οὕτω δὴ παρ' αὐ[τοῦ] κ(αἰ) τὴν σφραγιδα δέξεται τῆς ἡγουμένη(ας), κατὰ τὴν πν(ευματ)ικὴν θεί(αν) κ(αἰ) ἔννομ(ον) τάξιν, καὶ συνήθει(αν)· καὶ λοιπ(όν), ἐξῆς ἐγχειρισθήσεται αὐτῷ παρὰ τῆς βασιλ(είας) ἡμῶν· κ(αἰ) τοῦτο κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν σὺνήθ(ει)(αν)· κ(αἰ) δικανίκι(ον) σύμβολ(ον) τοῦτο παριστῶν εἰς ἐπίδηλ(ον) πάντως, ὡς ἡ μονὴ βασιλική· κ(αἰ) ταῖς ἄλλαις σὺναριθμῆ[ται] βασιλικάις ἥ⁵⁴ μοναῖς· κ(αἰ) καθόλου γέ ἐπιεῖν, κ(αἰ) τιμῆς κ(αἰ) ἐλευθερί(ας)· κ(αἰ) ἀνενοχλησί(ας) πάσης ἐπαπ<ο>λαύειν αὐτήν, θεσπίζεῖν καὶ ἡ βασιλεία μου· καθ' [ὧ] [π]ερί τούτων ἀπάντων· καὶ οἱ διάληφθ(έν)τες χρυσόβουλλοι λόγοι τοῦ ἀγίου μου αὐθ<έν>του καὶ βασιλ(έ)ως τοῦ π(ατ)ρός αὐτῆς, διορίζονται τε καὶ διατά<τ>(ον)ται· εἰς γὰρ τὴν περὶ αὐτῶν ὄλων ὡς διαλαμβάνει βεβαίωσιν κ(αἰ) ἀσφάλει(αν) κ(αἰ) διαμονὴν ἀσάλευτ(ον)· ἥ⁵⁵ ἐπεχορηγήθη κ(αἰ) ἐπεβραβεύθη αὐτῇ, κ(αἰ) ὁ παρὸν χρυσόβουλλος [ΛΟΓΟΣ] τῆς βασιλ(εί)ας μου· ἀπολ[υ]θῆεις κατὰ μῆν[α] Ν[οέμβρι](ον) τῆς νῦν τρεχοῦσης δευτ(έρας) ἐνδικτιόνος τοῦ ἐξακισχλιῖδοστοῦ ὀκτακροῖδοστοῦ εἰκοστοῦ ἐβδόμου ἔτους· ἐν ᾧ κ(αἰ) τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς κ(αἰ) θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος ἥ⁵⁶ + Μιχαήλ ἐν Χ(ριστ)ῷ τῷ [Θ](ε)ῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ [Ρωμαίω]ν ὁ [Πα]λαιολόγος †

2 ταυτὰ φρονεῖν, ταυτὰ: ταυτὰ φρονεῖν, ταυτὰ Z || 3 κροσμίω[ς]: [ἐγ]κο[σ]μί[ως] M || τὲ: τε M, Z || 4 ἡμ(έρ)ας corr. ἡμέρας M (σημ. 1), Z (σημ. 1) || τὲ: τε M, Z || ἦθη: ἦθη Z || ἦθη κ(αἰ): ἠθικόν M || μῆδ': μηδ' M – μηδ' Z || 4-5 μῆ-|^{5δ}: μη-|δ' M, Z || 5 ἐμμελῶς: corr. ἀμελῶς M (σημ. 1) – ante ἐμμελῶς suppl. <οὐκ> Z || 6 παναχράντου: πανάχραντου M || 7 οὐτ' ἔστιν: οὐτε ἔστιν Z || 8 αὐτ(ῶν): αὐτῶν M || αὐθ(έντη): αὐθέντι Z || 9 ἐλομέν(ων): ἐλομένων M || ἀποκ(αἰ)χωρηκόντων: ἀποκαιχωρηκόντων Z || post ἀποκ(αἰ)χωρηκόντων om. ἔτι ζώντων Z || 10 τὲ: τε Z || τίς: τίς M || 11 τίς: τίς M || post καθάπαξ om. μ(έν) Z || 12 ἀλλ' ἀπλῶς ἔχοντες): ἀλλὰ παρέχονται Z || δίδοντες: δίδοντες M || τὲ: τε Z || 13 γεωργ(ούς): γεωργοὺς M - γεωργοῦντας Z || post μ(έν) om. ἄγ[ω]θην Z || 14 ἀφιεῖς: ἀφιεῖς Z || φορ(άν): φοράν Z || 15 εκ: ἐκ M, Z || οὐκουν οὐδε: οὐκοῦν οὐδὲ Z || αὐτῆς: αὐτῆς M, Z || ἀφιεῖσα: ἀφείσα Z || 16 ἀμποτ': leg. ἄμποτ' et corr. ἄν ποτ' Z (σημ. 1) || ἔχει: ἔχει M || κέρδος: κερδος Z || 17 ποιούμενοι: ποιούμενοι M – ποιούμενοι Z || 18 τοὺς: τους Z || βλέποντ(ας): βλέποντα(ς) Z || κ(αἰ) (ante πᾶσι): καὶ Z || ἀν(θρώπ)οις: ἀν(θρώπ)οῖς Z || 19 μῆ δὲ προσηνωσ: μῆδὲ προσηνωσ M - μῆδὲ προσηνωσ Z || ἔχειν: εχειν M || μὲν: μὲν Z || ἀνοίγνυσθαι: ἀνοίγνυσθαι M, Z || ἄγ(ιος): ἄγιός Z || μου: μού M, Z || 20 ὁ: ὁ M, Z || εἶπερ: εἶπερ Z || πρότ(ερον): προτέρων Z || δικ(αἰ)ώμασι: δικαίωμασι Z || καὶ χρυσοβούλλ(ους): χρυσοβού(λλου) Z || 21 λόγου[ς] ἐπιβραβεύσας: λόγου ἐπιβραβεύσει Z || μονή: μονῆ Z || ἡμ(ῶν): ἡμῶν Z || ἐπ(ονόματι): ἐπ' ὀνόματι Z || πανυπεράγνου: πανυπεράγνου Z || 22 δια: διὰ Z || τιμιώτατου: τιμιωτάτου M, Z || μεγάλου: μέγαλου Z || ὁ: ὁ M, Z || τοιούτος:

τοιουτος Z || 23 κατά το: κατα το M - κατά τὸ Z || ἵνα: ἵνα Z || post χρῦσοβούλλου
 add. <λόγου> Z || σὺν ἐπιστηρίζοντος: συνεπιστηρίζοντος Z || ὄρισμ(ον): ὄρισμὸν
 M - ὄρισμὸν Z || και: καὶ M, Z || αγίου: αγίου M, Z || 24 τοιαύτην: τοιαύτην Z || 25
 δια: διὰ Z || τ(ῶν) corr. τον M (σημ. 1), Z (σημ. 1) || ὑπ[ἐ]ρ: περὶ Z || 26 τὲ: τε Z ||
 ἐπι: ἐπὶ Z || 27 οὐ: οὐ M, Z || βασιλεία μου: βασιλεία μου Z || διαληφθείση:
 διαληφθείση M - διαληφθείση Z || μονή: μονή M - μονῆ Z || 28 ὄνομα: ὄνομα M ||
 πανυπεράγνου: πανυπεράγνου Z || Ὁδηγητρί(ας): Ὁδηγητριάς M, Z || 29 των:
 τῶν Z || οὕτως: οὕτως M, Z || ὁπέρ: ὅπερ Z || ἐστι: ἐστὶ Z || 30 οἶον: οἶον M ||
 μῦλωνος: μυλῶνος Z || ἑτέρα: ἑτέρα Z || αὕτη: αὕτη M || 30-31 ἀμπε-|³¹λῶνες:
 ἀμπελώνες Z || 31 ἕτερα: ἕτερα M, Z || διάφοροις: διαφόροις Z || το: τὸ Z || 32
 οἶον: οἶον M || ἐστὶ: ἐστὶ Z || αὐτῶ: αὐτῶ Z || ἐπικεκλημένον: ἐπικεκλημένον Z ||
 αὐτῶ: αὐτῶ Z || 33 παννευφήμου: παννευφήμου Z || χοραφί(ων): χωραφίων M ||
 ἑτέρ(ων): ἑτέρων M, Z || 34 ὑπεραγί(ας): ὑπεραγίας Z || ante Καλογωνία om. [ῆ] Z
 || μετα των: μετά τῶν Z || των: τῶν M, Z || οὔπερ: οὐπερ M || 35 Μί[τ]άτοβα:
 Μ(...)⁴¹άτοβα Z || ἕτερον: ἕτερον M, Z || περι: περὶ Z || ὄνομα: ὄνομα M || 36
 ἕτερον(ον): ἕτερον Z || ὄνομα: ὄνομα M || Βροντόχι: corr. βροντοχίου M (σημ. 1) -
 Βροντόχι(ου) Z || αὐτὸ: αὐτῶ M - corr. αὐτῶ Z (σημ. 1) || ἕτερον(ον): ἕτερον Z ||
 ὄνομα: ὄνομα M || 37 προσκαθημέν(ον): προσκαθημένων Z || χοραφί(ων):
 χωραφίων M, Z || ὄνομα: ὄνομα M || [ἐ]πιλεγόμενον: corr. ἐπιλεγόμενον Z (σημ.
 2) || τοῦ: τὸ Z || 38 ἐπηρείας: ἐπηρείας Z || διάσεισμοῦ: διασεισμοῦ M, Z || τῆ: τῶ Z
 || τῶν: τὴν Z || 39 καιρούς: κερουῦς M - κερουῦς Z || ε[ῦ]ρισκο]μένους: corr.
 εὔρισκομένων M (σημ. 1) - εὔρισκομένον corr. εὔρισκομένων Z (σημ. 1) ||
 περιέχουσιν: περιέχουσιν Z || κατα: κατά Z || ἀπάση[ς]: πάσης Z || οὔτε: οὔτε,
 M, Z || ἄλλου: ἄλλου M || αὕτη: αὕτη M || post αὕτη om. μερικῶς Z || 40 post
 αὐτὸν om. ἐνόχ(ων) Z || post μὴν om. κ(αὶ) Z || ἐξῆς: ἐξῆς M, Z || ἐν: ἐν M ||
 τοιαύτη χῶρα: τοιαύτη χῶρα Z || ὑποστήσεται: ὑποστήσεται Z || αὕτη: αὕτη Z ||
 40-41 [τ]ᾶ [προσόντα] |⁴¹ αὕτη: τα | προσόντα αὕτη Z || 41 κτήματα τῆ: κτήματά τε
 Z || οἶανδ[ῆ]τινα ἀφέρεσιν: οἶανδήτινα ἀφαίρεσιν Z || post ὄχλησιν om. κ(αὶ) Z ||
 ἦ: ἦ M, Z || κ[α]τα: κατά Z || ἀδιάσειστά τε: ἀδιάσειστα τε Z || post ἀγγα[ρ]είας
 suppl. καὶ] M || 42 δειμοσιακ(ῶν) ἐπηρει(ῶν): δειμοσιακῆς ἐπηρείας et ante
 ἐπηρείας om. τε Z || ἑτέρ(ας) εἰσπράξεως, κατα χόρας: ἑτέρας εἰσπράξεις, κατα
 χορας Z || κατα: κατά M || οὐδεῖς: οὐδεῖς Z || ἦ: ἦ Z || ἕξει: ἕξει Z || ἀπαιτεῖν:
 ἀπαιτεῖν Z || αὐτ[ῆ]ς: αὐτῆς Z || post αὐτ[ῆ]ς suppl. δὴ τῆς μονῆς] M || 43
 προ(σ)όντ(ων): προσόντων Z || τοιοῦτ(όν) τι: τοιοῦτο τι Z || ἀπάντ(ων): ἀπάντων
 M || ὅλως: ὅλως M, Z || αὐτ[οῖ]ς, [ῆ] κατα]ναγκάζειν: αὕτη (καὶ κατά)ναγκάζειν Z
 || τῶ: τὸ M - τῶ Z || ὁ: ὁ M, Z || ἐπηρεάστικ(όν) βουληθεῖς ποτε: ἐπηρεαστικ(όν)
 βουληθεῖς ποτε Z || αὕτη]: prop. ταύτη) Z || 44 προ(σ)οῦσιν: προσοῦσιν M -
 προσοῦσιν Z || ὀφείλουσιν: ὀφείλουσι Z || post ἀνα[προσπάστως suppl. ὅλως M ||
 45 ἀπὸ: ἀπὸ Z || 46 κατάλογιζομένη: κατάλογιζομένη Z || μονήν: μονήν M ||
 ἀπ[ρ]οσπελλωμέν(ων): ἀποσπελλομένων M, Z || post μο[νῆ] prop.: ἡ ζημία· M -
 οὐτ' ἐνόχλησις Z || 47 ἀπ[α]ί[τ]ησις: αἰτησις Z || οὔτε ἐπιβαλοῦσιν: οὐτ'
 ἐπιβαλοῦσιν Z || προσοῦ[σι]ν: προσοῦσιν Z || ὑπὸ: ὑπὸ M, Z || 48 ταῖς: τοῖς Z ||
 διευλύτοῦν: διελυτοῦν Z || ἕξουσιν: ἕξουσιν Z || 48-49 πατριαρ-]⁴⁹[χι]κοῖ:
 πατριαρχι)κοῖ Z || 49 ἀλλά: ἀλλ' Z || τι: τί M || 49-50 ἐξετ-]⁵⁰[ασθή]σεται:
 ἐξε(τ)ασθήσεται Z || 50 ἐν αὕτη: αὕτης Z || ὀφείλει: ὀφείλει Z || ἔσται: ἔσται M, Z
 || ἀπρό(σ)κοπον: ἀπρόσκοπ<τ>ον Z || 50-51 ταύ[την] |⁵¹ [π]ροστ(ασ)[ί]αγ: ταύτην

[προ]στασίαν M - ταύτην ἐργασίαν Z || 51 διἑξα[γω]γήν: διεξαγωγὴν Z || ἀπάντ(ων): ἀπάντων M || μὴ πως ἀναφανείη: μὴ πάντως φανείη Z || αὐτήν: αὐτήν Z || τοιαύτης: τοιαύτης M - τοιαύτης Z || 52 θεομεγάλυγον: θεομεγάληντον Z || παραδεχθεις: παραδεχθεις Z || 53 ἀγιωτάτου: ἀγιωτάτου M, Z || οὕτω: οὕτω Z || σφραγίδα: σφραγίδα Z || ἡμῶν: ἡμῶν Z || παριστῶν: παριστῶν Z || μονή: μονή M - μόνη Z || σὺναριθμή[ται]: συναριθμεῖται Z || 54 καθόλου γέ εἰπεῖν: καθ ὅλου γε χρή (;) Z || γέ: γέ M || ἀνενοχλησί(ας): ἀνενοχλησίας M || ἐπαπ<ο>λαύειν: ἐπαπολεύειν Z || καθ' [ὲ] [π]ερ[ί] τούτ(ων) απάντ(ων): καθ' ἃ (δια ταῦ)τα πάντα Z || απάντ(ων): ἀπάντων M || οἱ: οἱ M || ἀγίου: ἀγίου M, Z || ὅλων: ὅλων M, Z || post βεβαίωσιν om. κ(αἰ) ἀσφάλει(αν) Z || 55 post ἐπεβραβεύθη om. αὐτῆ Z || παρὼν: παρῶν Z || ἀπολ[υ]θεις: ἀπολυθεις Z || N[οέμβρι]ον: αὐ[γουστ]ιον M || τρεχοῦσης: τρεχούσης Z || ἐνδικτιόνος: ἐνδικτιῶνος Z || ἐξακισχιλιόστου: ἐξακισχιλιόστου M - ἐξάκις χιλιοστοῦ Z || ὀκτακοσῖοστοῦ: ὀκτακοσιοστοῦ Z || ἐβδόμου: ἐβδόμου Z || ἡμέτερον: ἡμέτερον Z || ἕπεσημήνατο: ὑπεσημήνατο Z ||

3.4.3. Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1320

† ἔφθασε μ(έν) κ(αἰ) πρότ(ερον) αἴτησιν ποιησάμενος ὁ τιμιώτατος μέγας πρωτοσύγκελλος Πελοποννήσου κύρος Παχώμιο(ς) ἐπιχορηγηθῆναι χρυ- ||²σόβουλλ(ον) τῆ ἀνεγερθείση παρ' αὐτοῦ κατὰ τὴν θεόσωστ(ον) πόλιν Μύζηθρᾶ σεβασμία μονῆ τῆ εἰς ὄνομα τιμωμένη τῆς ὑπεραγ(ίας) Θεοτόκου κ(αἰ) ἐπικεκλημένη ||³ τοῦ Βροντοχίου, ἐπὶ τοῖς προσοῦσιν αὐτῆ μετοχίσις κ(αἰ) λοιποῖς κτήμασι· κ(αἰ) μέντοι κ(αἰ) ἔτυχε τῆς αἰτήσεως, ὡς θεαρέστου κ(αἰ) θεοφιλοῦς πολιτείας ἀντιποι- ||⁴ούμενος· κ(αἰ) ὀρθὸς ὢν εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν κ(αἰ) εἰς τὴν βασιλείαν· κ(αἰ) ζῆλον ἔχων ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος τῶν κοιν(ῶν) πραγμάτων· ἐπεὶ δὲ ἀνέφερε καὶ ἀρτί(ως) ||⁵ ὅτι ἐξωνήσατο περὶ τὸν τόπον τοῦ Ζαράβου γῆν πετρώδη καὶ ἀχρησίμευτον, ἀπὸ τε τοῦ Σοφιανοῦ Μαλέα, κ(αἰ) τοῦ Καταφύγιώτου, καλουμένην Π[α]γ[α]νέαν, ||⁶ μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ, ἐλαϊκ(ῶν) δένδρ(ων), κ(αἰ) ἐτέρων βελανιδιφόρ(ων)· ἔτι τε περὶ τὸ μέρος τοῦ Πασαβᾶ ἐτέραν γῆν μοδ(ίων) διακοσί(ων)· ὁμοίως παρεδόθη αὐτῷ πάρα τοῦ σεβαστοῦ τρῦ ||⁷ Πολεμιανίτου ἐκείνου περὶ τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Ἄστρου εἰς τ(ὸν) κάμπ(ον) τῆς Μαλεβῆς περὶ τὸ Χολοδομιτικ(ὸν)· καὶ περὶ τὸν τόπ(ον) τ(ὸν) καλούμεν(ον) τοῦ Ἁγίου Νικολ(άου), μοδ(ίων) ἑξακόσι· ἐν ἧ ἐστὶ καὶ μονύδ(ριον) ||⁸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἀγίου Νικολ(άου) κ(αἰ) ἐπικεκλημένον Φούσκα· ἐν ᾧ προ(σ)κάθηται κ(αἰ) τινὲς πάροικοι, ἀντὶ τῆς ἀφαιρεθείσης ἐξ αὐτῆς δὴ τῆς σεβασμί(ας) μονῆς ἐτέρ(ας) γῆς ||⁹ τῆς εἰς τ(ὸν) Χελμ(ὸν) κ(αἰ) δοθείσης πρὸς στρατιώτ(ας)· ἦν δὲ γῆν κ(αἰ) τὸ ῥηθ(έν) μονύδρι(ον) προσεκύρωσε τ[ῆ] διαληφθείση σεβασμία μονῆ τοῦ Βροντοχίου· κ(αἰ) παράκλησιν πεποίηκεν πρὸς ||¹⁰ τὴν βασιλείαν μου,

ἐπιχορηγηθῆναι τῇ αὐτῇ σεβασμία μονῇ κ(αὶ) ἕτερον) χρυσόβουλ[λο]ν αὐτῆς ὥστε κ[α]τέχειν ταύτην τό τε ῥηθὲν μονύδριον) κ(αὶ) τὴν ἐν διαφόροις ὡς ||¹¹ εἴρηται τόποις εὐρίσκομένην γῆν μετὰ τ(ῶν) ἐν αὐτῇ ἐλαϊκ(ῶν) δένδρ(ων) κ(αὶ) τ(ῶν) ἐτέρων βελανιδίων γεωργούντων), ἡ βασιλεία μου κ(αὶ) τὴν περὶ τούτων ἐϋμενῶς ἅμα γε καὶ συνήθως προσδε[ξαμ]ένην παράκλησιν, ||¹² τὸν παρόντα χρυσόβουλλον [ΛΟΓΟΝ]· ἐπιχορηγεῖ καὶ ἐπιβραβεύει τῇ αὐτῇ σεβασμία μονῇ τῆς ὑπεραγ(ίας) Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρὶς [(α)ς] κ(αὶ) ἐπικεκλημένης τοῦ [Βρο]ντοχίου· δι' οὗ προστά- ||¹³σσει κ(αὶ) διορίζεται καϊκτῆσθαι ταύτην προς τοῖς ἄλλοις τοῖς παρ' αὐτῆς κατεχομένοις διὰ τοῦ προἐπιχορηγηθέντος αὐτῇ χρυσοβούλλου τῆς βασιλείας μου· κ(αὶ) [τὴν ἐξ ἀγ]ορασίας ὡς εἴρηται ||¹⁴ περιέλθουσιν αὐτῶ μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἐλαϊκ(ῶν) δένδρ(ων) κ(αὶ) τ(ῶν) ἄλλ(ων) τῶν βελανιδίων γεωργούντων τῶ διαληφθέντι μεγάλῳ πρωτοσυγκέλλῳ Πελοποννή[σ]ου κυρῶ Παχωμῖω, ||¹⁵ ἀπό τ(ε) τοῦ Σοφιανοῦ Μαλέα καὶ τοῦ Καταφυγίωτου· κεκτῆσθαι δὲ ὁμοίως αὐτὴν κ(αὶ) τὴν εἰς τὸν Πασαβᾶν ἐτέραν γῆν τῶν διακοσί(ων) μοδί(ων)· ἔτι δὲ καὶ τὴν κατὰ [μέρος ἀνωτέρω] δηλουμένην γῆν ||¹⁶ τῶν ἑξακοσί(ων) μοδί(ων)· ἡγουν, τὴν περὶ τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Ἄστρου· τὴν περὶ τὸν κάμπ(ον) τῆς Μαλεβῆς· τὴν περὶ τὸ Χολοδομι[τικόν], καὶ τὴν περὶ τὸν τόπον τὸν λεγόμενον τοῦ ἀγίου Νικολ[ά]ου, [τὴν] [παραδο-] ||¹⁷θεισαν παρὰ τοῦ σεβαστοῦ τοῦ Πολεμιανίτου, ἀντὶ τῆς ἀφαιρεθείσης ἐξ αὐτῆς δὴ τῆς μονῆς ἐτέρας γῆς εἰς τὸν Χελμ(όν) κ(αὶ) παραδοθεῖ[σης] πρὸς στρατιώτας· κατέχειν δὲ [ταύτην] ὡσαύτως [καὶ τὸ] ||¹⁸ ῥηθὲν μονύδριον) τοῦ ἀγίου Νικολ(άου) τὸ ἐπικεκλημένον Φούσκα μετὰ τῶν εἰρημένων παροίκ(ων) αὐτοῦ, κ(αὶ) λοιπῶν δικαίων τούτου· κ(αὶ) μὴ εὐρίσκει [ἐπὶ τούτοις ἢ τῇ μελλούσῃ γίν]εσθαι βεβλ- ||¹⁹τιώσει ἐν αὐτοῖς παρὰ τοῦ μέρους τῆς δηλωθείσης σεβασμίας μονῆς· ἢ τοῖς μέλλουσι προσελθεῖν ἀπὸ ἀλλοτριῶν χ[ωρῶν καὶ προσκαθίσαι ἐν τῇ γῇ αὐτῇ] κ(αὶ) τῶ [δι]αληφθέντι ||²⁰ μονύδριῳ, ὅχλησιν ἢ διασεισμὸν τινὰ κ(αὶ) ἐπήρειαν· ἢ ἀγγαρείαν κ(αὶ) κατατριβὴν κ(αὶ) ἐπιθε[σιν παρὰ τῶν κα]τὰ κ(αὶ)ροὺς μελλ(όν)των ἔχειν τὴν κ[αθολ]ικὴν ἐνοχίην τοῦ κεφαλατικίου τῆς κατὰ τὴν Π[ε]λοπόννη[σ]ου- ||²¹σον χώρας κ(αὶ) τ(ῶν) κάστρ(ων) τῆς βασιλείας μου· ἢ τῶν ὑπ' αὐτοῦς κατὰ τοποὺς μερικῶν ἐνόχ(ων)· ἢ παρὰ τῶν τὰ δημοσίου διενεργούντων καθολικῶν ἐνόχων, ἢ τῶν μερικῶν· ἢ παρ' ἄλλου τινὸς τῶν ἀπάντων· καθ' οἷ- ||²²ονδῆτινα τρόπον· διατηρηθήσονται γὰρ ταῦτα πάντ[α ἀνώτ]τερα παντ(ά)πασιν δημοσιακ(ῆς) ἐπιηρεί(ας) κ(αὶ) συζητήσε(ως), καὶ λοιπῆς ἄλλης πάσης κατατριβῆς καὶ ὀχλήσε(ως)· ἡγουν δόσεως ἐνυ[ομίου ἀ]γγα- ||²³ρείας· καστροκτισίας· σιταρκ(ίας)· καταθέσεως βρωσίμ(ων)· κ(αὶ) π[ρο]σ[ί]μων· κ(αὶ) ἀλλοί(ων) εἰδ(ῶν)· ἀλλὰ δὴ

καὶ ἐτέρας εἰσπράξεως κατὰ χώραν ἐπερχομένης, καὶ οὐδεὶς ἀπαιτήσῃ τ[ι
ἐξ αὐ]τοῦ δὴ τοῦ μετοχ[ί]ου ||²⁴ τοῦ ἁγίου Νικολάου· ἢ τῆς εἰρημένης γῆς
κ(αὶ) τ(ῶν) μελλόντ(ων) προσκαθίσαι ὡς εἴρηται ἐν αὐτῇ ξενων κ(αὶ)
ἐλευθέρων· ἐπειδὴ οἴως τῶν ἀνωτέρω εἰρη[μὲν]ων θελ[ήσει]
διαπράξ[εσ]θαι ||²⁵ τοιοῦτον τί εἶς τε τὴν εἰρημ[έ]νην σεβασμίαν μονὴν
τῆς υπεραγίας Θε(οτό)κου τῆς Ὁδηγητρίας, ἢ εἰς τὰ μετόχια κ(αὶ) λοιπὰ
κτῆματα κ(αὶ) πράγμα[τ]α [αὐτῆς, ἢ εἰς τὸ] ῥηθὲν [μονύ]δριον τοῦ ἁ[γίου]
||²⁶ Νικολάου· τὸ κ(αὶ) ἐπικ(αὶ)κλημένον Φούσκα· ἢ εἰς τὴν διαληφθεῖσαν
γῆν· κ(αὶ) τοὺς μέλλοντας πρόσκαθίσαι ἐν αὐτῇ ὡς εἴρηται, ὡς ἀθε[τητῆς]
τῆς πα[ρ]ούσης προστάξ[ε]ως τῆς βασιλεί- ||²⁷ας μου καταδ[ικ]α[σθη]σεται·
ἀλλ' οὐ[σ]δέ τις τῶν εἰς τὸν μετέπιτα κατα κερούς μελλόντ(ων) ποιεῖσθαι
ἀπογραφικὴν δουλείαν ἐν τη κα[τὰ τὴν] Πελοπόννησον [χώρα] τῆς
βασιλ(εῖ)- ||²⁸ας μου ἔξει ἄδειαν εἰσερχεσθαι εἰς τὰ ρηθέντα μετόχια κ(αὶ)
λοιπὰ κτῆματα τῆς τοιαύτης σεβασμίας μονῆς· ἢ εἰς τὸ τοιοῦτον
μονύδριον τοῦ [ἁγίου Νι]κολάου τὸ ἐπ[ι]κεκλημένο[ν] Φούσκαν ||²⁹ κ(αὶ)
ἐπάγην εἰς αὐτὸ κατατριβὴν τινὰ· ἢ ἀφαιρῆσθαι τί ἐξ αὐτοῦ ἢ ἀπὸ τῆς
ἀνωτέρας εἰρημένης γῆς· τῇ δυνάμει γὰρ κ(αὶ) ἰσχύϊ τοῦ παρόντος
χρυσ[οβ]ούλλου· ΛΟΓΟΥ· τῆς βασιλ[ε]ίας μου ||³⁰ ἐλεύθερα ὡς εἴρηται
ταῦτα πάντα διατηρηθήσονται κ(αὶ) ἀνώτερα πάσης δημοσιακῆς ἐπηρείας
κ(αὶ) συζητήσεως [καὶ διαμ]ενοῦ[σι] τῇ διαλ[ηφθεῖσ]η σεβασ- ||³¹μία μονῇ
τῆς βασιλείας μου τῇ εἰς ὄνομα τιμωμῆνη[ς] τῆς ὑπε[ραγί]ας δεσποίνης
Θε(οτό)κου τῆ[ς] Ὁδηγητρίας [ἀναφαίρετά τε καὶ ἀ]γαπόσπα[στ]α· ||³² ἐπὶ
τοῦτω γὰρ ἐπεχορηγήθη κ(αὶ) ἐπεβραβεύθη τῇ [τοιαύτη σεβ]ασμ[ί]α μονῇ
καὶ ὁ παρὸν χρυσόβ[ουλλος] ΛΟΓΟΣ]· τῆς βασιλείας μου ||³³ ἀπολύθεις
κατὰ μῆνα Φεβρουάριον τῆς νῦν τρεχούσης τρι[τῆς] ἐνδικτιῶνος· τοῦ
[ἐξακισχ]ιλιοστοῦ ὀκτακοσιό[στού] ||³⁴ εἰκοστοῦ ὄγδοου ἔτους ἐν ᾧ κ(αὶ) τὸ
ἡμέτερον) εὐσεβὲς κ(αὶ) θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κ[ράτος.] ||³⁵ +
[Ἀνδρόνικος ἐν Χ(ριστ)ῶ τῶ Θ(ε)ῶ πῖστὸς βασιλεὺς κ(αὶ) αὐτοκράτωρ
Ρωμαίων ὁ Παλαιολόγος +

1 ἔφθασε: ἔφθασε M || ante πρωτοσύγκελλος om. μέγας Z || κύρος: κυρὸς Z || 1-2
χρυσ[οβ]ούλλ(ον): χρυσ[οβ]ούλλα Z || 2 Μύζηθρᾶ: Μυζηθρᾶν Z || μονῆ: μηνῆ Z
|| ante σεβασμία add. τῆ M || τὲ: τε M, Z || 4 ἀρτί(ως): ἄρτυ Z || 5 post ἀπό om. τε
Z || καλουμένην Π[α]γ[α]νέαν: καλούμενον Π...εατα... Z || 6 τὲ: ται et corr. τε Z
(σημ. 1) || ὁμοίως: ὁμοίως M, Z || πάρα: ὑπὸ Z || ante σεβαστοῦ om. τριῦ Z || 7
Χολοδομικ(όν): Χολοδομητικόν M || μοδ(ίων) ἑξακόσι: μόδια ἑξακόσια Z || post
ἑξακόσι add. (γῆ) et corr. ἑξακοσίων M (σημ. 1) || ἐστί: ἐστι Z || 8 τινές: τινες Z || 9
πεποίηκεν: πεποίηκε M, Z || 11 μετὰ: μετα M || γε: τε Z || 12 ἐπιβραβεύει:
ἐπιβραβεύει Z || ὑπεραγ(ίας): υπεραγίας Z || 13 καϊκτησθαι corr. κερκτησθαι Z
(σημ. 1) || προς: πρὸς Z || αὐτῆς: αὐτοῖς Z || post ἄλλοις om. τοῖς M ||
προἐπιχορηγηθέντος: προεπιχορηγηθέντος Z || [τὴν ἐξ ἀ]γορασίας: (..ἐξ

ἀγορασίας Z || 14 περιέλθοῦσαν: περιελθοῦσαν Z || 15 τὴν κατὰ [μέρος ἀνωτέρω] δηλου(μένην) γῆν: τὴν...γῆν Z || 16-17 [παραδο-]¹⁷θεισαν: [ἀγορασ-]θεισαν M - ἀγορασθεισαν Z || 17 κατέχειν δὲ [ταύτη]ν ὡσαύτως [καὶ τὸ]: (κατέχειν...καὶ τὸ) Z || 18 εὐρ[ίσκει] [ἐπὶ τούτοις ἢ τῇ μελλούσῃ γίν]εσθαι: ευρίσκει... Z || 19 ante γῆ add. εἰρημένη Z || post κ(αὶ) τῶ om. [δι]αληφθέντι Z || 20 δῖασεισμόν τινά: διασεισμόν τινα Z || παρὰ : παρα M || 20-21 Π[ε]λοπόννησον: Πελοπόννησον Z || 21 ὑπ': ὑπ' M, Z || τοπους: τόπους Z || post τοπους om. μερικῶν Z || 21-22 οἶ-²²ονδήτινα: οἶον δή τινα M - οἶον δή τινα Z || 22 ὀχλήσε(ως): ὀχλήσεως Z || ἦγουν: ἦγουν Z || 23 ἀλλὰ: ἀλλή Z || ἐτέρας: ἐτέρας M, Z || post ἀπαιτήσῃ om. τι Z || 24 αγίου: αγίου M, Z || ξενων: ξένων Z || ἐλευθέρων: ελευθέρων M || οἴως corr. οἴος Z (σημ. 1) || θελ[ήσει] διαπράξ[εσ]θαι: θελήσει διαπράξασθαι Z || 25 τί: τί Z || εἷς: εἷς M, Z || υπεραγίας: υπεραγίας Z || Ὀδηγητριας: οδηγητριας M || ἦ: ἦ M || ῥηθὲν: ρηθὲν Z || 26 ἐπικ(αὶ)κλημένον: ἐπικεκλημένον M - ἐπικεκλημένον Z || γῆν: γῆν M, Z || προσκαθίσαι: προσκαθίσαι Z || 27 οὐ[σ]δέ: οὐδέ Z || μετέπειτα: μετέπειτα Z || κατα: κατὰ M, Z || 28 ἔξει: ἔξει Z || τοιαύτης: τοιαύτης Z || 29 ἐπάγην corr. ἐπάγειν Z (σημ. 2) || κατατριβὴν τινά: κατατριβὴν τινα Z || ἀφαιρείσθαι: ἀφαιρεῖσθαι Z || ἀνωτέρας corr. ἀνωτέρω Z (σημ. 1) || 30 ελεύθερα: ἐλεύθερα Z || διαμενουσι: διαμενούση M || post σύζητήσεως suppl. (δια)μενοῦσι Z || διαληφθείση: διαλυθείση Z || 31 τιμωμένης: τιμωμένη Z || ὑπε[ραγί]ας: υπεραγίας M || 32 τοῦτω: τούτῳ Z || ὁ: ὁ M, Z || παρὸν: παρῶν Z || 33 μήνα: μῆνα M, Z || Φευρουᾶριον: Φευρουάριον Z || ἐνδικτιόνος: ἐνδικτιόνος Z || [ἔ]ξακιςχιλιοστοῦ: ἕξακις χιλιοστοῦ Z || 34 ὄγδοου: ὀγδοῦ M, Z || ἡμέτερον(ον): ἡμέτερον M, Z ||

3.4.4. Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1322

† ἔφθασαν μ(έν) κ(αὶ) προτερον) ἐπίχορηγηθῆναι χρυσόβουλλα τῇ ἀνεγερθείσῃ παρὰ τοῦ τιμίωτάτου μεγ(άλου) πρωτοσυγκέλλου τῆς Πελοποννήσου ||² κύρου Παχωμίου κατὰ τὴν θεόσωστ(ον) πόλιν Μουζηθρᾶ[ν] σεβασμία μονῆ τῆς εἰς ὄνομα τιμωμένης τῆς υπεραγ(ίας) Θεοτόκου τῆς Ὀδηγητρί(ας) ||³ κ(αὶ) ἐπικεκλημένη τοῦ Βροντοχίου· ἐπὶ τοῖς προσουσίῃν αὐτῇ μετοχίσις καὶ λοιποῖς κτήμασιν· ἐπεὶ δὲ ἀνέφερε κ(αὶ) ἀρτίως ὅτι παρε-||⁴δόθη τῇ τοιαύτῃ μονῇ παρὰ του περιποθήτου ἀνεψίου τῆς βασιλείας μου κεφαλῆς τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον χώρας κ(αὶ) τῶν κάστρων) ||⁵ τῆς βασιλείας μου κύρου Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου· περι τα Σκορτὰ μετόχιον εἰς ὄνομα τιμώμενον τῆς υπεραγ(ίας) Θεοτόκου κ(αὶ) ἐπικεκλημένον ἢ Βόγ>α>λῆς μετὰ τῶν δῆκ(αὶ)ων αὐτοῦ· ἦγουν, παροίκ(ων)· ἀμπελί(ων)· χωραφί(ων)· μύλωνος· ἐλαι(ῶν) κ(αὶ) ἐτέρων) δένδρων) ὀπωροφόρων· ||⁷ ἔτι δὲ κ(αὶ) χωρία δύο· ἢ Ζούρτζα· κ(αὶ) ἢ Μουντρα· καλούμενα· μετὰ τῆς περιοχῆς αὐτῶν· ἦτις ἐστῖν ἢ Παχεῖα· ἢ Χουτζα· τὸ Πρατζυδάκη· καὶ ἢ Κλενοβὰ σὺν τῷ [ἐν αὐ]- ||⁸τοῖς μύλων· κ(αὶ) τοῖς ἐλαϊκοῖς δένδροις· ὁμίως παρεδόθη τῇ τοιαύτῃ

μονῆ κ(αἰ) γῆ εὐρισκόμενοι εἰς τὴν Πισσιάν<αν>· τὴν Τοπολονάν· κ(αἰ) εἰς
 τὴν το[πο]θησ[ίαν] ||⁹ τοῦ Ἁγίου Ἰω(άνν)ου· ὡσαύτως πρόσεσι τῆ τοιαύτη
 μονῆ διὰ προστάγματος· κ(αἰ) τιμι(ῶν) π(ατ)ριαρχικ(ῶν) συγίλλιοδῶ[υ]
 γραμάτων εἰς τ(ὸν) κάμπον τῆς Καρῦταιν[η]ς ἕτερον μ[ε]τ[όχιον] ἐπ'
 ονόματι ||¹⁰ τίμωμενον τῆς ὑπεραγ(ίας) Θε(εοτό)κου· κ(αἰ) ἐπικεκλημέν(ον)
 τῆς Νέ(ας) Μονῆς, μετὰ τ(ῶν) παροίκ(ων)· τ(ῶν) ἀμπελί(ων)· τῶν
 χοραφί(ων)· τ(ῶν) ἐλαι(ῶν)· κ(αἰ) τοῦ μύλωνο(ς) αὐτοῦ· ἔχει κ(αἰ) εἰς τ(ὸν)
 Πασσα[βᾶν ἐξ ἀγορ]ασίας γῆν μοδ(ίων) ἐξακοσίων· ||¹¹ κ(αἰ)
 παρεκλήτευσε τὴν βασιλεία μου ἐπιχορηγηθῆναι τῆ αὐτῆ σεβασμία μονῆ
 κ(αἰ) ἕτερον χρυσόβουλλον αὐτῆς, ὥστε κατέχην καὶ ταῦτα ἀνενοχλήτος
 ||¹² κ(αἰ) ἀναφερέτως, ἢ βασιλεία μου διὰ τὴν ἐνούσαν αὐτῶ
 πνευματικὴν κ(αἰ) θεάρεστ(ον) πο[λιτείαν· [ἄ]μα δὲ καὶ δια τὸν ὄν
 ἐνδεικνύει> ζῆλον ὑπερ τοῦ συμφέροντος ||¹³ τῶν κοινῶν πραγμάτων,
 εὐμενῶς τὲ κ(αἰ) σὺνήθως πρόσδεξαμένη κ(αἰ) τὴν περι τούτου
 π[α]ράκλησιν, τὸν παρόντα χρυσόβουλλον· ΛΟΓΟΝ· ἐπιχο- ||¹⁴ρηγεί κ(αἰ)
 ἐπιβραβεύη τῆ αὐτῆ σεβασμία μονῆ τῆς ὑπεραγ(ίας) Θε(εο)τόκου, τῆς
 Ὀδηγητρίας, κ(αἰ) ἐπικεκλημένη τοῦ Βροντοχίου· δι' οὗ προστάσσει κ(αἰ)
 διόρίζεται, κ(αἰ) κτήσται ταύ- ||¹⁵την πρὸς τοῖς ἄλλοις τοῖς παρ αὐτῆς
 κατεχομένοις, διὰ τῶν προεπιχορηγηθέντ(ων) αὐτῆ χρυσόβουλλων τῆς
 βασιλείας μου ἀνενοχλήτον, κ(αἰ) τὸ παράδοθὲν αὐτῆ ||¹⁶ περὶ τα Σκορτὰ
 μετόχιον τῆς ὑ[περ]α[γ]ίας Θε(εοτό)κου τῆς Βόγαλις· μετὰ τ(ῶν)
 προσόντ(ων) αὐτῶ παροίκ(ων) κ(αἰ) κτημάτ(ων)· ὅσα καὶ οἷα ἦσιν· ἤγουν
 ἀμπελί(ων)· χοραφί(ων)· ἐλαίων· σῦκα- ||¹⁷μι[νεῶν καὶ] ἑτέρων
 ὀποροφόρων δέ[νδρων· ὁμοί<ως> (καὶ)] κτήσται κ(αἰ) τὰ χωρία τὴν
 Ζούρτζαν κ(αἰ) τὴν Μουντρᾶν, μετὰ τῆς εἰρημένης περιόχῆς αὐτῶν· ἦτις
 ἐστὴν ἡ Παχεία· ἡ Χουτ[ζ]α· ||¹⁸ τὸ [Πρατζυδ]άκη· κ(αἰ) ἡ Κλενοβ[ᾶ· σὺν τῶ
ἐν αὐτῆ μύ]λωνι κ(αἰ) τοῖς ἐξοῖς δένδροις· ἀλλὰ δὴ καὶ τὴν γῆν τὴν
 εὐρισκομένην εἰς τὴν Πιστιάναν· τὴν Τόπολονάν· κ(αἰ) ||¹⁹ [τὸν Ἁγιο]ν
 Ἰω(άνν)ην· κατέχον ὁμ[ίως καὶ εἰς τὴν Καρύτ]εναν μετόχιον τῆς
 ὑπεραγ(ίας) [Θ(εοτό)κου τῆ]ς Νέας Μονῆς, μετὰ τῶν προσόντων κ(αἰ)
 αὐτῶ παροίκων κ(αἰ) κτημάτ(ων)· ὅσα κ(αἰ) οἷα ||²⁰ [εἰσιν·] ἤγουν
 ἀμπελί(ων) χορα[φίων· ἐλαιῶν· καὶ μύ]λωνος· κατα τὰς περιλ[ήψ]εις τοῦ
 προσόντος τῆ τοιαύτη μονῆ προστάγματος· ἔτι δὲ κ(αἰ) τ(ῶν) τίμι(ων)
 συγίλλιώδ(ων) π(ατ)ριαρχικ(ῶν) ||²¹ γραμ]μάτων· πρὸς τοῦτοις κατ[έχειν
 καὶ τὴν εἰς τὸν Πα]σσαβᾶν εἰρημένην γῆν τῶν ἐξακοσίων μοδί(ων) τὴν ἐξ
 ἀγορᾶς δῆλον ὅτι περιέλθοῦσαν αὐτῆ· κ(αἰ) μὴ εὐρίσκον ἐπὶ τού- ||²²[τοις]
 εἰς τὰς βελτίωσ[εις τὰς μελ]ού[σ]ας γίνεσθαι ἐν αὐτοῖς παρὰ τ[οῦ μέρους]
 τῆς δηλωθείσης σεβασ[μία]ς μονῆς, ὄχλησιν ἢ διάσ<εισ>μόν τινὰ κ(αἰ)
 ἐπήρειαν· παρα των ||²³ [κατὰ καιροῦς μ]ελλόντ(ων) ἔ[χειν τὴν

καθολικήν ἐνοχὴν τοῦ κεφαλατικίου τ[ῆς] κατὰ τὴν Πελοπόννησ(ον) χώρας κ(αὶ) τ(ῶν) κάστρ(ων) τῆς βασιλείας μου· ἢ τῶν ὑπ' αὐτοὺς, κατὰ τόπους μερικ(ῶν) ἐνόχ(ων), ἢ παρὰ ||²⁴ [τῶν τὰ δημοσί]ου ἐ[νεργούντων καθολική(ων) ἐνόχ(ων)· ἢ τῶν μερικῶν, ἢ παρ' ἄλλου τινὸς τῶν ἀπάντων καθ' οἷονδήτινα τρόπον· διατηρηθήσονται γὰρ ταῦτα ἀνώτερα παντάπασι δη- ||²⁵ [μοσιακῆς ἐπη]ρ[είας καὶ συζητήσεως] κ(αὶ) λοιπῆς πάσης κατατριβῆς κ(αὶ) ὀχλήσεως· ἤγουν δόσεως ἐννομίου· ἀγγαρείας· καστροκτισίας· σιταρκίας· καταθέσεως ||²⁶ [βρωσίμων καὶ ποσίμων καὶ ἀλλοίων εἰδ]ῶν· ἀλλὰ δὴ κ(αὶ) ἑτέρας εἰσπράξεως κατὰ χώραν ἐπερχομένης κ(αὶ) οὐδεὶς ἀπετήσει τί ἐκ τῶν τοιούτων μετόχιων, ἢ τῆς εἰρημένης ||²⁷ [γῆς κτημάτων τῆς τοιαύτης σεβασμίας μονῆς· ἢ τῶν μελλ' ὄντων προσελθεῖν ἀπὸ αλλοτριῶν χωρῶν κ(αὶ) προσκαθίσαι ἐν αὐτοῖς· ἀλλ' οὐ- ||²⁸ [δέ τις τῶν εἰς μετέπειτα κατὰ κα]ρῶς μελλόντων ποιῆσαι ἀπογραφικὴν δουλίαν ἐν τῇ κατὰ τὴν Πελοπόννησ(ον) χώρᾳ τῆς βασιλείας μου, ἕξει ἀδειαν εἰσέρχεσθαι ||²⁹ [εἰς τὰ ῥηθέντα μετόχια καὶ δηλ]ωθέντα ἕτερα κτήματα τῆς τοιαύτης σεβασμίας μονῆς, καὶ ἐπάγει[ν] κατατριβὴν τινὰ, ἢ ἀφηρεῖσθαι τί ἐξ αὐτ(ῶν), ἢ ἀπὸ [τῆς] ἀνω- ||³⁰ [τέρω εἰρημέ]νης γῆς· [τῇ γὰρ ἰσχύι καὶ δυνάμει τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου· ΛΟΓΟΥ· τῆς βασιλείας μου, ἐλεύθερα ὡς εἴρηται ταῦτα πάντα ||³¹ διατηρη[θῆ]σονται κ(αὶ) ἀνώτερα πάσης ἐπηρείας κ(αὶ) διαμενούση τ[ῆ] ||³² [διαληφθεί]ση σεβασμία μονὴ ἀναφέρετα κ(αὶ) ἀναπόσπαστα- ||³³ [ἐπεὶ ... παρ]εκλ[ῆ]τευσε ὁ αὐτὸς τιμῖώτατος μέγας πρωτοσῦγκε- ||³⁴ [λλο]ς τ[ῆ]ς [Πε]λοποννήσου κ(αὶ) ἵνα ὅτε εὐδοκήσει ὁ Θε(ο)ς διὰ τῆς ||³⁵ [προ]στασίας τῆς ὑπεραγ(ίας) Θε(ο)τοκου γενέσθαι τῆς βασιλ(εί)ας μου τὴν ἄ- ||³⁶ [πασαν] χώραν τῶν Σκορτῶν, καθέξει ἢ τηαύτη σεβασμία μονὴ ||³⁷ κ(αὶ) τὴν εἰς το δηλωθὲν μετόχιον τῆς Βόγαλις, ἀλλὰ δὴ κ(αὶ) τὴν εἰς τὰ ||³⁸ εἰρημένα δύο χωρία, λατινικὴν μερίδα· ἢ βασιλεία μου προσδε[ξαμένη] ||³⁹ κ(αὶ) τὴν ἐπὶ τούτου δέησιν αὐτοῦ, διορίζεται ἵνα ἐπ' αὐτῇ γένηται εὐδοκ[ία] τ[οῦ] ||⁴⁰ Θε(ο)ῦ διὰ τῆς ἀντιλήψεως τῆς ὑπεραγ(ίας) Θε(ο)τοκου ἢ εἰρημένη ἀπασα ||⁴¹ χώρα τῶν Σκόρτ(ων) τῆς βασιλείας μου, ἐπιλάβηται κ(αὶ) κατέχη ἢ ||⁴² αὐτὴ σεβασμία μονὴ ἀνεμποδίστως κ(αὶ) τὴν τοιαύτην λατινικὴν ||⁴³ μερίδα, κ(αὶ) οὐδεὶς εὐρίσκη κατα δυναστείαν τι[νὰ] ἐπ' αὐτῇ· τούτου ||⁴⁴ γὰρ χάριν ἐγεγόνει κ(αὶ) ἐπεβραβεύθη τῇ το[ιαύτη] σεβασμία ||⁴⁵ μονὴ κ(αὶ) ὁ παρῶν χρυσόβουλλος· [ΛΟΓΟΣ]· τῆς βασιλείας μου ἀπο- ||⁴⁶ [λυθεῖς] κατὰ [μῆ]να Σ[επτ]έβριον τῆς νῦν τρεχοῦσης ἔκτης ||⁴⁷ ἐνδικτιόνος [τοῦ] ἑξακισχίλιοστοῦ ὀκτακοσιῶστοῦ τριακοστοῦ ||⁴⁸ [πρώ]του ἑ[π]τους, ἐν ᾧ κ(αὶ) τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς [καὶ Θε]ο[προ]βλητον] ||⁴⁹ [ὑπεσημ]ῆγατο κράτος. † Ἀγδρόνικο[ς ἐν Χ(ριστ)ῶ] τῷ ||⁵⁰ [Θ(ε)ῶ πιστὸς] β[ασιλ]εὺς καὶ

1 προτερ(ον): πρότερον Z || ἐπιχορηγηθῆναι: ἐπιχορηγηθῆναι M, Z || 2 Μουζηθραῖ[v]: μουζηθραῖ M || ὄνομα: ὄνομα Z || ὑπεραγ(ίας): ὑπεραγίας Z || 3 ἀνέφερε: ἀναίφερε Z || 4 τη τοιαύτη: τῆ τοιαύτη M – τῆ τοιαύτη Z || του: τοῦ M, Z || της: τῆς M, Z || 5 περι τα: περὶ τὰ Z || ὄνομα: ὄνομα Z || ὑπεραγ(ίας): ὑπεραγ(ίας) Z || 5-6 ἐπι-|⁶κεκλημένον: ἐπι-|κεκλιμένον M – ἐπι-|κεκλιμένον Z || 6 ἦγουν: ἦγουν Z || μύλωνος: <μύλωνος> M (οβελισμός) || post μύλωνος om. ἐλαι(ῶν) Z || post ἐλαι(ῶν) add. (συκῶν μηλεῶν) M || ἐτέρ(ων): ἐτέρων Z || 7 περιοχῆς: περιοχῆς Z || ἦ: ἡ M, Z || ἦ: ἡ M, Z || Χουτζα: Χουτζά Z || 8 μύλωνυ: leg. μύλωνυ et corr. μύλωνι Z (σημ. 1) || ὁμίως: ὁμίως M, Z || τοιαύτη: τοιαύτη M – τοιαύτη Z || εὐρισκόμενοι corr.: εὐρισκομένη M (σημ. 2) – εὐρισκομένη Z (σημ. 2) || 9 Αγίου: Αγίου Z || Ἰω(άνν)ου: ἰωάννου M – Ἰωάννου Z || πρόσεστι: προσεστι Z || τοιαύτη: τοιαύτη M – τοιαύτη Z || μονή: μονῆ Z || τιμι(ῶν) π(ατ)ριαρχικ(ῶν): τιμίων πατριαρχικῶν Z || γραμάτων: γραμμάτων Z || ἔτερον: ἔτερον Z || ἐπ' ονόματι: ἐπ' ονόματι M – ἐπ' ονόματι Z || 10 ὑπεραγ(ίας): ὑπεραγίας Z || ἐπικεκλημέν(ον): ἐπικεκλημένον M, Z || χοραφίων: χωραφίων M, Z || Πασσα[βᾶν: Πασαβᾶν Z || ἑξακοσίωγ: ἑξακοσίων Z || 11 βασιλεία: βασιλείαν M, Z || ἔτερον: ἔτερον Z || ταῦτα: ταῦτα M, Z || ἀνενοχλήτος: ἀνενοχλήτως Z || 12 ἀναφερέτως: ἀναφαιρέτως M || δια: διὰ Z || ἐνούσαν: ἐνοῦσαν Z || και: καὶ M, Z || δια: διὰ Z || ἐνδεικνύ<ει>: ἐνδεικνύει Z || ὑπερ του: ὑπὲρ τοῦ Z || 13 τέ: τε M, Z || προδδεξαμένη: προσδεξαμένη Z || περι: περὶ M, Z || 14 τη: τῆ M – τῆ Z || ὑπεραγ(ίας): ὑπεραγίας Z || Ὀδηγητριάς: Ὀδηγητριάς M, Z || διορίζεται: διορίζεται Z || κ(αί)κτῆσαι: καϊκτῆσθαι M – καϊκτίσται corr. κεκτῆσθαι Z (σημ. 3) || 15 αὐτῆς: αὐτῆς Z || χρυσόβουλλων corr. χρυσοβούλλων M || παραδοθὲν: παραδοθὲν M, Z || 16 τα: τὰ M, Z || ὑ[π]ερ[α]γ(ίας): ὑπεραγίας Z || μετὰ: μετὰ M || ἦσιν: ἦσιν Z || ἦγουν: ἦγουν M, Z || χοραφί(ων): χωραφίων M, Z || ἐλαίων corr. ἐλαιῶν M (σημ. 5) || συκα: corr. συκῶν M (σημ. 6) – σύκα Z || 16-17 σῦκα-|¹⁷μι[νεῶν: συκα· |μηλεῶν M – συκα· |μ(η)λεῶν Z || 17 ὀποροφόρων: ὀπωροφόρων M, Z || ὁμοί<ως>: ὁμοίως Z || (καί)κτῆσαι: καϊκτῆσθαι M – καὶ κτῆσαι corr. κεκτῆσθαι Z || περιοχῆς: περιοχῆς Z || ἐστήν: ἐστὶν Z || Παχεία: Παχεῖα Z || ἦτις: ἦτις Χουτζα: Χουτζά M – Χουτζά Z || 17-18 Χουτζα· |¹⁸ τὸ [Πρατζυδ]άκη: Χουτζα· τὸ | [πρατζυδ]άκη M – Χουτζά· τὸ | Πρατζιδάκη Z || 18 σὺν τῶ ἐν αὐτῆ: σὺν τῶ ἐν αὐτῆ M || εὐρισκομενην: εὐρισκομένην M, Z || Τὸπολονάν: Τοπολονάν Z || 19 ante τὸν suppl. εἰς Z || κατέχον: κατέχειν M || ὁμ[ί]ως: ὁμοίως Z || ὑπεραγ(ίας): ὑπεραγίας M, Z || 20 ἦγουν: ἦγουν M || χοραφί(ων): χωραφίων M, Z || κατα τας: κατὰ τὰς Z || τοιαύτη μονή: τοιαύτη μονῆ Z || σὺγγιλιώδ(ων): συγγιλιωδῶν Z || 21 προς τοῦτοις: πρὸς τούτοις Z || Πα[σ]αβᾶν: Πασαβᾶν Z || γῆν: γῆν Z || ἑξακοσίων: ἑξακοσίων M || ὅτι: ὅτι M, Z || εὐρίσκον: εὐρίσκον M, Z || 21-22 τοῦ-|²²[τοις]: τοῦ | ... Z || 22 μελλ[ο]ύ[σ]ας: μελλούσας Z || ἦ: ἡ Z || τινὰ: τινὰ Z || παρα των: παρὰ τῶν Z || 23 μ[ε]λλόντ(ων) ἔ[χ]ειν: εὐρισμένων εἰς Z || κεφαλατικίου: κεφαλατικίου Z || κατὰ: κατα M || ἡ τῶν ὑπ αυτους: ἡ τῶν ὑπ' αὐτοὺς Z || ἦ: ἡ Z || 24 ἦ: ἡ Z || ἄλλου: ἄλλου Z || ταῦτα: ταῦτα M, Z || 25 ἦγουν: ἦγουν Z || 26 απειτήσει: απαιτήσῃ M || τί: τι Z || τοιούτων μετόχιων: τοιούτων μετοχιῶν Z || 27 [γῆς κτημ]άτων prop.: [γῆς ἡ τῶν δηλωθέντων ἐτέρων κ]τημάτων M – (γῆς ... και των) κτημάτων Z || μελλώντων: μελλόντων M, Z ||

αλλοτριών: ἀλλοτριῶν Z || 28 την: τὴν Z || χῶρα: χώρα Z || ἀδειαν: ἄδειαν Z || 29 [εἰς τὰ ῥηθέντα μετόχια καὶ δηλ]ωθέντα: (εἰς τὰ δηλωθέντα Z || ἕτερα: ἕτερα Z || τινὰ: τινὰ Z || ἀφερεῖσθαι: ἀφαιρεῖσθαι M || τί: τι Z || αυτ(ῶν): αὐτῶν M, Z || 30 ταῦτα: ταῦτα M, Z || 31 διαμενούση: διαμενουῦσι Z || 32 μονή: μονῆ Z || 33 [ἐπεὶ ... prop.: ἐ[πεὶ καὶ M – (Ἐπεὶ δὲ) Z || ὁ: ὁ M, Z || 34 ἵνα: ἵνα Z || ὁ: ὁ M, Z || δια: διὰ M, Z || 35 ὑπεραγ(ίας): ὑπεραγίας Z || βασιλ(εί)ας: βασιλίας M || 36 τηαῦτη: τοιαύτη M – τοιαύτη Z || 37 το: τὸ Z || ἀλλα: ἀλλὰ Z || 39 τούτου: τοῦτου M || ἵνα ἐπὰν: ἵνα ἐπὶ Z || post γένηται leg. εἰ(ς) δ(όξαν) Z || 40 ὕπεραγ(ίας): ὑπεραγίας Z || ἡ: ἡ M, Z || 41 Σκόρτ(ων) corr. Σκορτῶν M (σημ. 1) || ἐπιλάβηται κ(αὶ) κατέχη: ἐπιλα<μ>βάνηται εἰς κατοχὴν Z || 42 τοιαύτην: corr. τοιαύτην M (σημ. 2) – τοιαύτην Z || 43 κατα δυναστείαν: κατὰ δυναστείαν et corr. καταδυναστείαν Z || 44 το[ιαύτη]: τοιαύτη Z || 45 παρῶν: παρῶν Z || βασιλείας: βασιλείας Z || 45-46 ἀπο-||⁴⁶λυθεῖς: ἀπο-|λυθεῖς Z || 46 τρεχοῦσης: τρεχούσης Z || ἔκτης: ἕκτης M, Z || 47 ἑξακισχίλιοστοῦ: ἑξάκις χιλιοστοῦ Z || ὀκτακοσιῶστοῦ: ὀκτακοσιοστοῦ Z || 48 ἡμέτερον: ἡμέτερον M, Z || 49-50 τῶ ||⁵⁰ [Θ(ε)ῶ: EN | ΧΩ M || 50-51 Ῥωμαίων ||⁵¹ [ὁ: ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ | ΡΩΜΑΙΩΝ M

3.4.5. Ο χρυσόβουλλος λόγος «τῶν Ἁγίων Θεοδώρων»

... ον παρ. . .
 στασίου τὸ του.....
 .λ . . . ος τα.....
 κολ . . καὶ ο[. ε]πικ[ε]κλημένον του.....
 καὶ πρωτοσύγκε[λλος] τῶν κατὰ τον μορεαν ειρη[μὲν ων].....
 η δηλωθεῖσα σεβάσμια [πατρι]αρχικὴ μονὴ τῶν αγι[ων] μεγ[αλομαρ]-
 τύρων Θεοδώρων. . . .
 [ΛΟΓΟΝ] επιχορηγεί καὶ επιβραβ[εύει] κατὰ.....

04. Οι χρυσόβουλλοι λόγοι του 1314/1315 και του 1318

Τα δύο παλαιότερα από τα τέσσερα χρυσόβουλλα έχουν αντιγραφεί στον ανατολικό και το νότιο τοίχο αντίστοιχα του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου του ναού της Οδηγήτριας. Το πρώτο αναπτύσσεται σε 54 στίχους και το δεύτερο σε 56. Ως προς τη διάρθρωσή τους ακολουθούν την τυπική για την εποχή μορφή, όπως αυτή έχει αρχίσει να διαμορφώνεται ήδη από τα τέλη του 12ου αιώνα και επικρατεί κατά το 13ο και 14ο αιώνα. Της συμβολικής *ἐπικλήσεως* (*invocatio*) έπεται το *κείμενον* το οποίο διαρθρώνουν το *προοίμιον* (*arenga*), η *ἔκθεσις* (*narratio*) και η *ἀπόφασις* (*dispositio*) και ακολουθεί το *ἔσχατόκολλον* με το χρόνο απόλυσής τους και την υπογραφή του αυτοκράτορα.

Το πρώτο χρυσόβουλλο απολύθηκε από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο και το δεύτερο από το γιο του και συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ'.

Στο χρυσόβουλλο του 1314/1315 το κείμενο στην κατάσταση που διατηρείται σήμερα έχει υποστεί φθορές και απώλειες με σημαντικότερη την εκτεταμένη καταστροφή της *ἐκθέσεως*, της *ἀποφάσεως* και του *ἔσχατόκολλου* εξαιτίας της αποκόλλησης του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας. Στις δύο ωστόσο εκδόσεις του εγγράφου από τους Ζησίου και Millet το κατεστραμμένο κείμενο έχει αποδοθεί σχεδόν στο σύνολό του. Από τη συγκριτική μελέτη των σωζόμενων στίχων της *ἐκθέσεως* και της *ἀποφάσεως* του πρώτου εγγράφου με τους αντίστοιχους του δεύτερου διαπιστώνεται ότι το νεώτερο χρυσόβουλλο ουσιαστικά αντιγράφει το παλαιότερο. Έτσι οι δύο μελετητές προβαίνουν στην αποκατάσταση των κενών στο κείμενο του 1314/1315 με τη μεταγραφή των επαναλαμβανόμενων στίχων του εγγράφου του 1318²¹⁸. Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί ότι οι αρχικές αναγνώσεις των χρυσοβούλλων από τους Ζησίου (πρὸ του 1891) και Millet (πιθανότατα το 1894), εξασφάλισαν την καταγραφή τμημάτων του κειμένου, που ακολούθως και σε σύντομο χρονικό διάστημα (μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα) απωλέσθησαν εξαιτίας της κακής κατάστασης διατήρησης είτε του υποστρώματος είτε της ζωγραφικής επιφάνειας²¹⁹. Περαιτέρω απώλεια κειμένου σε μικρότερο ωστόσο βαθμό παρατηρήθηκε και κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα μέχρι

²¹⁸ Ο ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 482-483 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 66-67), αναφέρει ότι «συνεπλήρωσα τὸ ἔλλειπον κατὰ πάντα σχεδὸν ἐκ τοῦ β'» και επισημαίνει ότι «ὁ λόγος οὗτος πλὴν τοῦ προοιμίου καὶ ἐλαχίστου μέρους, κατὰ τὸν τεσσαρακοστὸν τέταρτον καὶ τεσσαρακοστὸν πέμπτον στίχον, ἀναφερομένου εἰς τὴν προσαγωγὴν ἐλευθέρων ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς Λατίνης, κατὰ τὰ λοιπὰ εἶναι σχεδὸν ὁ αὐτὸς τῷ πρώτῳ».

²¹⁹ Κατὰ το διάστημα που μεσολάβησε ἀπὸ τὴν πρώτη ἀνάγνωσις των χρυσοβούλλων ἀπὸ τὸ Millet, πιθανότατα το 1894, μέχρι τὴν ἐπίσκεψιν του το 1898, τὴν τελευταία πρὶν τὴ δημοσίευσή τους, οἱ ἀπώλειες στο κείμενο του χρυσοβούλλου του 1314/1315 εἶχαν ἐπεκταθεῖ σημαντικά, ὡς ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος. Στὴ μεταγραφή του εγγράφου ὀριοθετεῖ τὰ ἀποσπάσματα που ἀπωλέσθησαν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ με διπλὴς ἀγκύλες, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 98, 102-103, 106.

την εκτέλεση των πρώτων εργασιών συντήρησης και αποκατάστασης του γραπτού διακόσμου του παρεκκλησίου από την αρχαιολογική υπηρεσία τη δεκαετία του 1970²²⁰.

Η διαφοροποίηση κατά συνέπεια των δύο χρυσοβούλλων έγκειται στο *προοίμιον*, κατά κύριο λόγο, και την *έκθεσιν*, όπου παρατίθενται η επιχειρηματολογία υπέρ της απόλυσής τους και το αίτημα του ηγουμένου της μονής Βροντοχίου Παχωμίου.

Το *προοίμιον* του πρώτου χρυσοβούλλου αναπτύσσεται στους στίχους 1-24 και αρχίζει με μια μακρά ρητορική εισαγωγή με επαίνους και ευχαριστίες για τον αυτοκράτορα και τον τρόπο με τον οποίο ασκεί την εξουσία του, τη δίκαιη διακυβέρνησή του και την ευλάβειά του προς το Θεό (στ. 1-13), αρετές που όπως επισημαίνεται ακολούθως αντικατοπτρίζονται στη φροντίδα και φιλοκαλία που δείχνει προς τα ιερά καθιδρύματα της αυτοκρατορίας (στ. 13-21)²²¹. Τέλος αναπτύσσονται σκέψεις για την αποστολή και την αξία της μοναχικής ζωής και το έργο που επιτελείται από τους ευσεβείς εκπροσώπους της (στ. 21-24).

Ακολουθεί η *έκθεσις* (στ. 24-28), όπου αναλύονται οι λόγοι για τους οποίους ζητήθηκε η αυτοκρατορική παρέμβαση. Από τα στοιχεία που παρατίθενται σε αυτή συμπεραίνεται ότι η μονή τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Βροντοχίου έχει ήδη εξασφαλίσει ένα αυτοκρατορικό πρόσταγμα και διάφορα δικαιωμάτων γράμματα²²², με τα οποία της εκχωρούνται ένα σύνολο περιουσιακών στοιχείων και μία σειρά προνομίων. Ο χρόνος έκδοσής τους θα πρέπει να αναζητηθεί στην περίοδο που μεσολαβεί από την ίδρυση της μονής κατά τη διάρκεια της δεύτερης πατριαρχίας του Αθανάσιου Α' (1289-1293, 1303-1309)²²³ μέχρι το 1314/15²²⁴. Έχοντας συγκεντρώσει όλα αυτά τα έγγραφα, ο ηγούμενος

²²⁰ Βλ. Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Ἐπιμελητεία Μυστρᾶ», *ΑΔ* 29 (1973-74), Β2 Χρονικά, σ. 418. ΑΙ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ, «Ἐπιμελητεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Μυστρᾶ», *ΑΔ* 30 (1975), Β1 Χρονικά, σ. 125. Η ΙΔΙΑ, «Ἐπιμελητεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Μυστρᾶ», *ΑΔ* 31 (1976), Β1 Χρονικά, σ. 118.

²²¹ Για την προβολή της αυτοκρατορικής ιδεολογίας μέσα από τα προοίμια των χρυσοβούλλων λόγων επί Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου βλ. ANGELOV, *Imperial Ideology*, σ. 145-160.

²²² Στη λέξη *γράμμα* (*γράμματα*) δεν φαίνεται να εμπεριέχεται τεχνική χροιά στο πλαίσιο της έκδοσης εγγράφων από την αυτοκρατορική γραμματεία. Χαρακτηρίζει αυτοκρατορικές εντολές προς τη διοίκηση ή διπλωματικές επιστολές του αυτοκράτορα προς ξένες κυβερνήσεις, αλλά και ποικίλα άλλα διοικητικά έγγραφα, χωρίς να περιορίζεται η χρήση του σε κάποια συγκεκριμένη κατηγορία ιδιαίτερα στο όψιμο Βυζάντιο, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «La chancellerie», σ. 192-193. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική*, σ. 93, 191 και σημ. 2. Με αυτή τη γενική έννοια φαίνεται ότι χρησιμοποιείται και στη συγκεκριμένη περίπτωση περιλαμβάνοντας τα πάσης φύσεως έγγραφα που έχουν εκδοθεί για τη μονή Βροντοχίου (σιγίλλια, πρακτικά κ.ά.).

²²³ Μεταξύ αυτών δεν φαίνεται πιθανόν να περιλαμβάνονται έγγραφα που απευθύνονται προς την προγενεστέρα μονή των Αγίων Θεοδώρων του Βροντοχίου, δεδομένου ότι ο συντάκτης επισημαίνει ότι έχουν εκδοθεί *τῆ κατὰ τὸν Μυζηθρᾶν διακειμένη σεβασμία μονῆ ... ἐπ' ὀνόματι δὲ τετιμημένη τῆς πανυπεράγου ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας καὶ ἐπικεκλημένη τοῦ Βροντοχίου*, βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 27.

²²⁴ Ο ΖΗΣΙΟΥ, «Ἐπιγραφαὶ» 1909, σ. 460 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαὶ* 1917, σ. 79) τοποθετεί την έκδοσή του αυτοκρατορικού προστάγματος πριν το 1312/1313 εξαιτίας της λανθασμένης ανάγνωσης της χρονολόγησης του χρυσοβούλλου, βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Ἐπιγραφαὶ» 1909, σ. 460 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαὶ* 1917,

Παχώμιος υποβάλλει αίτημα προς τον αυτοκράτορα για την απόλυση χρυσοβούλλου, που θα επιβεβαιώνει την παραχώρηση των παραπάνω και θα εξασφαλίζει την πλέον επίσημη επικύρωσή τους. Η παρούσα έκθεση δεν περιέχει αναλυτική περιγραφή των εκχωρήσεων, δεδομένου ότι αυτές αναφέρονται στο πρόσταγμα και τα γράμματα που έχουν προηγηθεί. Στα γράμματα πιθανότατα περιλαμβάνονται και ένα ή περισσότερα πρακτικά με τους περιορισμούς (οριοθετήσεις) και τα λοιπά στοιχεία των κτήσεων της μονής²²⁵. Επιπλέον στο αίτημά του ο Παχώμιος φαίνεται ότι ζητάει συμπληρωματικά από τον αυτοκράτορα την επέκταση των προνομίων, ώστε να εξασφαλιστεί *πᾶσαν ἀνενοχλησίαν καὶ πᾶσαν ἐλευθερίαν* για τη μονή και την περιουσία της (*τοῖς αὐτῇ προσοῦσιν*).

Βέβαια από τα προαναφερόμενα έγγραφα όχι μόνο δεν σώζεται κανένα, αλλά δεν παραδίδεται και κανένα στοιχείο στις πηγές για τον αριθμό τους και το ακριβές περιεχόμενό τους με εξαίρεση μόνο ένα σιγιλλιώδες γράμμα του πατριάρχη Αθανασίου Α' για το οποίο στοιχεία αντλούνται από σιγίλλιο που εκδίδεται το 1366 από τον πατριάρχη Φιλόθεο Κόκκινο (1364-1376)²²⁶. Με αυτό το σιγιλλιώδες γράμμα προσαρτάται στη μονή Βροντοχίου εν είδει μετοχίου το μονύδριον τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἁγίου ἐνδόξου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου περὶ τοὺς Καψαλοὺς διακείμενον²²⁷. Το έγγραφο φαίνεται ότι εξεδόθη κατά τη διάρκεια της δεύτερης θητείας του Αθανασίου Α' στον πατριαρχικό θρόνο, μεταξύ του Ιουνίου 1303 και του Οκτωβρίου 1309, και ενδεχομένως συνδέεται με τον προβιβασμό του ηγουμένου της σε ἀρχιμανδρίτη καὶ πρωτοσύγκελλο²²⁸.

Τέλος το βασιλικό πρόσταγμα (*πρόσταγμα τῆς βασιλείας μου*) που αναφέρεται προηγείται του αιτήματος του ηγουμένου Παχωμίου και φαίνεται ότι περιλαμβάνει προνόμια που παραχωρεί ο αυτοκράτορας

σ. 79). Την ίδια χρονολόγηση δίνει και ο DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4, αρ. 2340 σ. 58 (vor 1312 sept.- 1313 aug.), βασιζόμενος στη δημοσίευση του Ζησίου.

²²⁵ Την υποβολή του αιτήματος, σύμφωνα με την πρακτική που εφαρμόζεται στο Βυζάντιο, ακολουθεί η έκδοση αυτοκρατορικού *προστάγματος* ή *ορισμού*, όπου περιγράφονται τα προνόμια και οι εκχωρήσεις προς έναν ιδιώτη, ένα εκκλησιαστικό καθίδρυμα ή μια εκκλησιαστική καθεδρά. Εν συνεχεία οι εκπρόσωποι του αυτοκράτορα προβαίνουν στη σύνταξη ενός *πρακτικού* με την αναλυτική περιγραφή των παροχών, τους *περιορισμούς* των εκχωρούμενων γαιών, τη φοροαπόδοσή τους ή ό,τι άλλο στοιχείο περιλαμβάνει η παραχώρηση. Τέλος με την έκδοση των χρυσοβούλλων εξασφαλίζεται η πλέον επίσημη επικύρωση των ανωτέρω από τον αυτοκράτορα. Σχετικά, βλ. *Έγγραφα Πάτμου*, 2, αρ. 50 σ. 22. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, «Contribution», σ. 167-169. LEMERLE, «Un praktikon», σ. 286-287. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, «La chancellerie», σ. 174-175. ΚΥΡΙΤΣΗΣ, «Κράτος και αριστοκρατία», σ. 182-183. Για τα *πρακτικά*, βλ. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙΤΣ, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 208-215. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β'*, σ. 228-231. Η ΙΔΙΑ, «La fiscalité», σ. 8-9, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

²²⁶ Βλ. ΜΜ, I, σ. 479-483 (1366). DARROUZÈS, *Les Regestes*, I.V, αρ. 2510 (1366) σ. 426-427.

²²⁷ Για το μονύδριο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, βλ. παρακάτω σχετικό κεφάλαιο.

²²⁸ Βλ. LAURENT, *Les Regestes*, αρ. 1672 (μεταξύ των ετών 1303-1309) σ. 464-465, ο οποίος θεωρεί ότι με το ίδιο έγγραφο λαμβάνει ο ηγούμενος τους τίτλους του αρχιμανδρίτη και του μεγάλου πρωτοσύγκελλου. ΜURATA, «Observations», σ. 213, 220, ο οποίος τοποθετεί την έκδοσή του στην περίοδο μεταξύ των ετών «ca. 1308-septembre 1309». Για τους τίτλους που λαμβάνει ο Παχώμιος, βλ. παρακάτω στο κεφάλαιο για τα προνόμια της μονής Βροντοχίου.

προς το μοναστήρι. Κατά συνέπεια η έκδοσή του τοποθετείται πριν το έτος 1314/1315 και ενδεχομένως πλησιέστερα προς το έτος ίδρυσης της μονής τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Βροντοχίου²²⁹ και συνιστά την πρώτη και παλαιότερη αυτοκρατορική πράξη που απευθύνεται σε αυτή. Μεταξύ των προνομίων που της εκχωρούνται με βεβαιότητα εντάσσεται και η ανακήρυξή της σε βασιλική²³⁰, δεδομένου ότι την ένταξή της στο συγκεκριμένο καθεστώς επιβάλλει ο ίδιος ο αυτοκράτορας με ένα πρόσταγμα (ή ορισμό) ή ένα χρυσόβουλλο. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από το χαρακτηρισμό που συνοδεύει το μοναστήρι στην έκθεσιν του χρυσοβούλλου, όπου διαβάζουμε τῆ κατὰ τὸν Μυζηθρᾶν διακειμένη σεβασμία μονῆ τῆς βασιλείας μου. Η γενική τῆς βασιλείας μου συνιστά μία από τις εκφράσεις που χρησιμοποιούνται στα έγγραφα για να χαρακτηρίσουν μια μονή ως αυτοκρατορική (βασιλική)²³¹. Κατ' αναλογία στο επόμενο έγγραφο του 1318 στην αρχή της ἀποφάσεως σημειώνεται: τῆ διαληφθείση σεβασμία μονῆ τῆς βασιλείας ἡμῶν.

Στο χρυσόβουλλο λόγο του 1314/1315 απαντά η σπάνια περίπτωση της αναγραφῆς της παρένθετης λέξης ΛΟΓΟΣ τέσσερις φορές αντί για τρεις που ήταν το σύνηθες²³²: στους στίχους 29 (τὸν παρόντα χρυσοβούλλον ΛΟΓΟΝ), 36 (τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου [ΛΟΓΟΥ]), 52 ([ὁ διαληφθεὶς χρυσοβούλλος] ΛΟΓΟΣ), 53 ([ὁ παρὼν χρυσοβούλλος ΛΟΓΟΣ]). Βέβαια δεν πρόκειται για το μόνο έγγραφο που ξεφεύγει από τον κανόνα, δεδομένου ότι έχουν καταγραφεί και άλλες ανάλογες περιπτώσεις με τετραπλή μνεία της ή και παραπάνω²³³. Αντίθετα στα τρία χρυσόβουλλα που ακολουθούν τηρείται ο κανόνας της τριπλῆς αναγραφῆς της.

²²⁹ Βλ. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4, αρ. 2340 σ. 58, ο οποίος δίνει χρονολόγηση «vor 1312 sept.-1313 aug.», επειδή στη χρονολόγηση του χρυσοβούλλου ακολουθεί αυτή του Ζησίου. MURATA, «Observations», σ. 213, 220, ο οποίος τοποθετεί την έκδοσή του «entre la fondation du monastère (ca. 1308) et la promulgation du chrysobulle (1314/1315)» θεωρώντας ότι η ίδρυση της μονής συνδέεται με τις μεταρρυθμίσεις που επιβάλλει ο Ανδρόνικος Β' στο θεσμό της κεφαλῆς της Πελοποννήσου (αυξημένη θητεία με διευρυμένες αρμοδιότητες) και λανθασμένα από κάποιους ερευνητές τοποθετείται γύρω στο 1308.

²³⁰ Βλ. παρακάτω σχετικό κεφάλαιο

²³¹ Η συγκεκριμένη έκφραση προσδιορίζει συχνά τις βασιλικές μονές σε έγγραφα του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και των διαδόχων του, αλλά απαντά και σε προγενέστερα. Ενδεικτικά, βλ. MM, IV, σ. 26 (1262), 29 (1284), 272 (:), V, σ. 191 (1350), VI, σ. 202 (1259), 210 (1262), 219 (:). *Actes de Chilandar*, αρ. 22 (1304) σ. 49, 110 (1326) σ. 227, 138 (1351) σ. 292. *Actes de Xénophon*, αρ. I (1083) σ. 21. *Actes de Lavra*, II, αρ. 81 (1287) στ. 1-2, 89 (1298) στ. 48, 94 (1302) στ. 17-18, 106 (1319) στ. 3, 107 (1319) στ. 5. *Actes de Vatopédi*, II, αρ. 78 (1332) στ. 1-2. HERMAN, «Istituzioni monastiche», σ. 351-352. Επίσης, βλ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Κανονικὸν Δίκαιον», στ. 60.

²³² Βλ. DÖLGER, «Kodikellos», σ. 40 σημ. 176 (= *Byzantinische Diplomatie*, σ. 36 σημ. 176). ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ*, σ. 235. MURATA, «Observations», σ. 212 σημ. 14.

²³³ Βλ. *Actes de Xéropotamou*, αρ. 10 (1275), στ. 51, 63, 68, 70, σ. 89. *Actes de Lavra*, III, αρ. 118 (1329) στ. 165, 178, 212, 253. Για πενταπλή μνεία του ὀρου, βλ. *Actes de Lavra*, II, αρ. 72 (1263), στ. 19, 22, 52, 62, 97. *Actes d'Iviron*, III, αρ. 72 (1310) στ. 53, 117, 147, 152, 162. Στο *Actes de Lavra*, II, αρ. 71 (1259) στ. 19, 29, 46, 83, 99, 104, 108, ο ΛΟΓΟΣ επαναλαμβάνεται 7 φορές. Βέβαια υπάρχουν και περιπτώσεις εγγράφων που η παρένθετη λέξη ΛΟΓΟΣ απαντά μόνο δύο φορές, βλ. *Actes d'Esphigmenou*, αρ. 6 (1258/1259) στ. 23, 64. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ*, σ. 235 σημ. 1. Ο κανόνας της τριπλῆς επανάληψης δεν φαίνεται να ισχύει στη μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ο ΛΟΓΟΣ εναλλάσσεται με τη λέξη ΓΡΑΦΗ, βλ. *Actes de Lavra*, I, αρ. 44 (1082)

Και στο *προσίμιον* του χρυσοβούλλου του 1318 (στ. 1-19) ακολουθείται ανάλογο ύφος και ρητορική με το προηγούμενο. Συντίθεται ως ένα εγκώμιο προς τον συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγο και τον αυτοκράτορα πατέρα του για τη δικαιοσύνη και την ευσέβεια που επιδεικνύουν στην άσκηση της εξουσίας τους και για την πιστή τήρηση των νόμων και των κανόνων (στ. 1-10). Επίσης εξαιρούνται η γενναιοδωρία τους και η ανταπόκρισή τους στα δίκαια αιτήματα των πολιτών, για χάρη των οποίων παραχωρούνται *φιλοτιμίαι πάσαι καὶ εὐεργεσίαι· καὶ διαδόσεις καὶ χάριτες καὶ δῶρα* (στ. 10-16). Καταλήγοντας ο συντάκτης προκρίνει, μεταξύ των αιτήσεων που απευθύνονται προς τους *ἐκ Θεοῦ βασιλεῖς* για *δῶρα καὶ χάριτας*, αυτές που υποβάλλονται από μοναχούς (*οἱ... Θεῶ τὸν αὐτῶν βίον καθιερώσαντες*), οι οποίοι έχοντας αφιερώσει τη ζωή τους στο Θεό συντελούν στην εξασφάλιση της θεϊκῆς εὐνοίας *καὶ βασιλεῦσι καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις* (στ. 17-19).

Η *ἔκθεσις* του χρυσοβούλλου του Μιχαήλ Θ' (στ. 19-24) αρχίζει με μία αναφορά στα έγγραφα που έχει εκδώσει υπέρ της μονῆς ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' και έχει επικυρώσει με τους χρυσοβούλλους λόγους του (*ἔφθασε μὲν ἐπὶ πολλοῖς προστάγμασί τε καὶ διαφόροις δικαιώμασι, καὶ χρυσοβούλλους λόγους ἐπιβραβεύσας, ἐπικυροῦν ταῦτα*²³⁴). Ακολούθως εκφράζεται το νέο αίτημα του ηγουμένου Παχωμίου για την έκδοση χρυσοβούλλου λόγου από τον συναυτοκράτορα, ώστε να εξασφαλιστεί η αναγνώριση των προνομίων και της περιουσίας της μονῆς από το διάδοχο του θρόνου²³⁵. Προβληματισμό ωστόσο δημιουργεί η αναφορά του συντάκτη στους στίχους 20-21 σε *προστάγματα* και χρυσοβούλλους λόγους που είχαν προηγηθεί του έτους 1318. Η μνεία των προηγούμενων αυτοκρατορικών εγγράφων επαναλαμβάνεται στο στίχο 23, όπου αυτή τη φορά η λέξη *προστάγματα* αντικαθίσταται από την λέξη *ὀρισμόν*²³⁶, ενώ στους στ. 27-28 και 54 μνημονεύονται οι υφιστάμενοι για τη μονή χρυσοβούλλοι λόγοι του Ανδρόνικου Β': *τῶν προσόντων τῆ διαληφθείση σεβασμίᾳ μονῆ... χρυσοβούλλων λόγων τοῦ ἁγίου μου αὐθέντου καὶ βασιλέως* (στ. 27-28) και *οἱ διαληφθέντες χρυσοβούλλοι λόγοι*

στ. 22, 39, αρ. 45 (1084) στ. 26, 40, αρ. 46 (1085), στ. 22 (*ΓΡΑΦΗ*), 42 (*ΓΡΑΦΗΣ*), 56 (*ΛΟΓΟΥ*), αρ. 48 (1086), στ. 12 (*ΓΡΑΦΗΣ*), 53 (*ΛΟΓΟΝ*), αρ. 51 (1092) στ. 33, 72, 91, 101, αρ. 55 (1102) στ. 14 (*ΛΟΓΟΥ*), 30 (*ΓΡΑΦΗΣ*), 43 (*ΓΡΑΦΗ*), 92 (*ΛΟΓΩ*).

²³⁴ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 20-21.

²³⁵ Πρβλ. *Actes de Chilandar*, αρ. 14 (ca. 1300) και 15 (ca. 1300) (όπου στο δεύτερο προστίθεται από τον Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγο μία ακόμα ευεργετική διάταξη που δεν εμπεριέχεται στο πρώτο), αρ. 16 (1300) και 17 (1300), όπου σε καθένα από τα δύο ζεύγη των χρυσοβούλλων το πρώτο ανήκει στον Ανδρόνικο Β' και το δεύτερο στον Μιχαήλ Θ', ο οποίος επαναλαμβάνει με μικρές διαφοροποιήσεις στη διατύπωση τις εκχωρήσεις του πατέρα του.

²³⁶ Στην βυζαντινή αυτοκρατορική γραμματεία οι όροι *πρόσταγμα* και *ὀρισμός* αναφέρονται στην ίδια κατηγορία εγγράφων και αφορούν σε αυτοκρατορικές εντολές επί διοικητικών θεμάτων και αποφάσεις σχετικές με παραχωρήσεις γαιών και προνομίων, βλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική*, σ. 222-226. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, «La chancellerie», σ. 191-192. *ODB*, 2, λήμμα *horismos*, σ. 946, 3, λήμμα *prostagma*, σ. 1740.

τοῦ ἁγίου... μου αὐθέντου καὶ βασιλέως (στ. 54)²³⁷. Κατὰ συνέπεια εἴτε πρόκειται γιὰ λανθασμένη ἀνάγνωση ἀπὸ τὸν ἀντιγράφεα τοῦ πρωτοτύπου αυτοκρατορικοῦ ἐγγράφου που φυλάσσεται στὸ μοναστήρι ἢ ἔχουν προηγηθεῖ ἓνα πρόσταγμα καὶ ἓνας χρυσόβουλλος λόγος μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1314/1315 καὶ 1318. Γιὰ νὰ εἶναι περισσότερα ἀπὸ ἓνα δὲν φαίνεται πιθανό, δεδομένου ὅτι τὸ χρονικὸ διάστημα που μεσολαβεῖ μεταξὺ τῶν εἶναι μικρό.

Δυστυχῶς γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ συγκεκριμένου προβλήματος μόνο μέσα ἀπὸ τὰ τοιχογραφημένα χρυσόβουλλα μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε πληροφορίες, δεδομένου ὅτι δὲν υπάρχουν ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ μοναστηρίου. Ἐνα αυτοκρατορικό πρόσταγμα (ἢ ὄρισμός), διάφορα γράμματα (μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἓνα πατριαρχικό σιγίλλιο) καὶ ἓνας χρυσόβουλλος λόγος γνωρίζουμε με βεβαιότητα ὅτι ἔχουν ἀπολυθεῖ γιὰ τὴ μονή μέχρι καὶ τὸ 1314/1315. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ φαίνεται ὅτι παραμένει μοναδικό μέχρι καὶ τὸ 1318, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ διόρθωση τοῦ πληθυντικοῦ προστάγματα σε ὄρισμὸν ἀντικατοπτρίζοντας ἐνδεχομένως σφάλμα τοῦ ἀντιγράφεα. Ἀνάλογα λάθη, ἀν καὶ σπάνια, διαπιστώνονται καὶ σε ἄλλα σημεῖα τῶν τεσσάρων αυτοκρατορικῶν ἐγγράφων, ὅπως θὰ δούμε παρακάτω. Ἀντίθετα δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο με τὸν πληθυντικὸ τῶν χρυσοβούλλων λόγων, που φαίνεται ὅτι ἀνταποκρίνεται σε μίᾳ πραγματικῇ κατάστασι, ἀφοῦ ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὶς τέσσερις μνείες που γίνονται σε αὐτά .

Ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν ἀποφάσεων τῶν δύο χρυσοβούλλων εἶναι ἐμφανές ὅτι στὸ πιο πρόσφατο τοῦ 1318 περιλαμβάνονται κάποια χωρία, τὰ ὁποῖα μετὰ ἀπὸ ἐξέταση τῶν σωζόμενων τμημάτων τοῦ παλαιότερου δὲν μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὸ ἀπολεσθὲν κείμενο καὶ κατὰ συνέπεια δὲν εἶχαν συμπεριληφθεῖ ποτέ σε αὐτό. Τὰ χωρία αὐτὰ ἀφοροῦν ἀφενὸς σε σειρὰ προνομίων φορολογικοῦ κυρίως χαρακτήρα καὶ ἀφετέρου στὸ δικαίωμα που διατηρεῖ ἡ μονή στὴν ἐγκατάστασι στα κτήματά της ἐξαρτημένων καλλιεργητῶν (προσκαθήμενοι) που προέρχονται ἀπὸ τὸ πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας καὶ στὴν ἐκτέλεση βελτιώσεων²³⁸. Ἀν καὶ οἱ ἐπιπλέον παραχωρήσεις θὰ μπορούσαν νὰ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἐξουσία που κατέχει ὁ ἴδιος ὁ συναυτοκράτορας, ὁ Παχώμιος στὸ αἴτημά του (στ. 22-24) περιορίζει τὴν παράκλησή του μόνο στὴν ἐκδοσι χρυσοβούλλου με τὸ ὁποῖο θὰ ἐξασφαλιζέται καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ μελλοντικοῦ αυτοκράτορα ἡ ἀναγνώρισι καὶ επικύρωσι τοῦ συνόλου τῶν κτήσεων καὶ

²³⁷ Ὁ Ζησίου, καὶ στὶς δύο δημοσιεύσεις τῶν ἐγγράφων, στους στ. 20-21 διαβάξει χρυσοβού(λλου) λόγου καὶ στὸ στίχο 28 χρυσοβούλλων λόγων, ἐνὸς στ. 23, ἀκολουθώντας τὴ μεταγραφὴ τοῦ Millet, διορθώνει τὸν ἐνικό που εἶχε χρησιμοποιήσει στὴν ἀρχικὴ δημοσίευσή του 1891, σε χρυσοβούλλους λόγους, βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 469, 470 (= Ὁ ΙΔΙΟΣ, Ζησίου, *Σύμμικτα*, σ. 53, 54). Ὁ ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 543, 544 (= Ὁ ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 81, 82).

²³⁸ Τὰ συγκεκριμένα προνόμια θὰ ἀναλυθοῦν παρακάτω, βλ. σχετικὸ κεφάλαιο. Γιὰ τὸν ὅρο *προσκαθήμενοι*, βλ. παρακάτω σημ. 381.

των προνομίων της μονής, χωρίς να επιζητείται οιαδήποτε προσθήκη σε αυτά. Ακολουθώντας ο Μιχαήλ Θ' δηλώνει ότι απολύει το παρόν έγγραφο σε συμφωνία με τους χρυσοβούλλους λόγους του πατέρα του (στ. 27-28) και ότι όλες οι παροχές προς το μοναστήρι γίνονται καθ' ὃν περι τούτων ἀπάντων καὶ οἱ διαληφθέντες χρυσοβούλλοι λόγοι τοῦ ἁγίου μου αὐθέντου καὶ βασιλέως τοῦ πατρὸς αὐτῆς, διορίζονται τε καὶ διατάσσονται (στ. 54).

Κατὰ συνέπεια οι επιπλέον εκχωρήσεις προνομιακού χαρακτήρα προς τη μονή Βροντοχίου είναι δυνατόν να προέρχονται μόνο από χρυσοβούλλο που απολύει ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος μεταξύ των ετών 1314/1315 και 1318, χωρίς περαιτέρω μεταβολές στην περιουσιακή κατάσταση της μονής. Στο νέο έγγραφο με βεβαιότητα περιλαμβάνεται ο όρος για τους ἐλευθέρους ἀπὸ τοῦ μέρους τῶν Λατίνων που η μονή Βροντοχίου έχει τη δυνατότητα να εγκαταστήσει στα κτήματά της ως προσκαθημένους²³⁹. Αντίθετα παραμένει το ερώτημα εάν στο χαμένο χρυσοβούλλο εμπεριέχεται και η ονομαστική αναφορά των φόρων και των υποχρεώσεων εκ των οποίων απαλλάσσεται το ιερό καθίδρυμα (ἔτι δὲ καὶ ἀνώτερα ἀγγαρείας... δημοσιακῶν ἐπηρειῶν τε καὶ συζητήσεων, ἤγουν δόσεως ἐννομίου καὶ καταθέσεως βρωσίμων καὶ ποσίμων εἰδῶν, ἀλλὰ δὴ καὶ ἑτέρας εἰσπράξεως²⁴⁰), τα οποία αν και απαντούν στο κείμενο του 1318 απουσιάζουν από το αντίστοιχο του 1314/1315. Ουσιαστικά βέβαια πρόκειται για συγκεκριμενοποίηση του περιεχόμενου των εκχωρούμενων απαλλαγών που ενέχονται και στα δύο. Για το λόγο αυτό δεν αποκλείεται κατά την μεταγραφή στον τοίχο του παρεκκλησίου του πρωτότυπου κειμένου του παλαιότερου χρυσοβούλλου λόγου από παράβλεψη του αντιγραφέα να παραλήφθηκε το συγκεκριμένο χωρίο, το οποίο ενδεχομένως καταλάμβανε έναν ολόκληρο στίχο στο συγκεκριμένο έγγραφο²⁴¹.

Η αντιγραφή του χαμένου εγγράφου στο παρεκκλήσι αποτελεί καθαρά επιλογή του ηγουμένου Παχωμίου και συσχετίζεται με το πότε ακριβώς μεταγράφονται τα αυτοκρατορικά έγγραφα στο συγκεκριμένο

²³⁹ Βλ. MURATA, «Observations», σ. 216-217.

²⁴⁰ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 41-42.

²⁴¹ Βλ. MURATA, «Observations», σ. 214-215, ο οποίος αποδίδει την παράβλεψη στο ενδεχόμενο ομοιόαρκτο των δύο διαδοχικών στίχων του πρωτότυπου χρυσοβούλλου λόγου με τις λέξεις «τε καὶ». Εδώ προβάλλει το ερώτημα εάν η μεταγραφή των κειμένων στους τοίχους γινόταν από τον αντιγραφέα μέσω προσωπικής παρατήρησης του πρωτοτύπου εγγράφου ή καθ' υπαγορεύσεως από κάποιον τρίτο. Η δεύτερη περίπτωση δικαιολογεί, εκτός από τα τυχόν ορθογραφικά και συντακτικά λάθη του αντιγραφέα, και τις παραλείψεις λέξεων και φράσεων εντός του κειμένου που μπορεί να οφείλονται είτε σε λανθασμένη ανάγνωση του εγγράφου είτε σε παράκουσμα του γραφέα, πρβλ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, «Acta Stagorum», σ. 59-66, όπου μεταξύ του πρωτοτύπου σιγιλίου του πατριάρχη Αντώνιου Δ' υπέρ της μητρόπολης Σταγών και του αντιγράφου του στον εσωνάρθηκα του ναού της Θεοτόκου στην Καλαμπάκα παρουσιάζονται μεγάλος αριθμός ορθογραφικών και γραμματικών λαθών και σολοικισμοί, ενώ σε κάποια σημεία παραλείπονται και λέξεις.

χώρο και τα κριτήρια που ισχύουν για την επιλογή τους²⁴². Άλλωστε από τη στιγμή που τα ίδια προνόμια επαναλαμβάνονται στο χρυσόβουλλο του 1318, δεν καθίσταται αναγκαία η μνημειακού χαρακτήρα ενθύμησή τους. Βέβαια έχει εκφραστεί ακόμα η άποψη ότι αρχικά το έγγραφο είχε αντιγραφεί στο βόρειο τοίχο του παρεκκλησίου επάνω από τη θύρα εισόδου, όπου διατηρούνται ελάχιστα και εξίτηλα ίχνη από κάποιο παλαιότερο κείμενο το οποίο εν συνεχεία καλύφθηκε από τον χρυσόβουλλο λόγο του 1322. Το μικρό μέγεθος μάλιστα του χαμένου χρυσοβούλλου δεν απαιτούσε περισσότερο χώρο για την ανάπτυξη του²⁴³. Δυστυχώς η επικάλυψή του από τη μεταγενέστερη μεταγραφή δεν μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε το περιεχόμενο και το χαρακτήρα του κειμένου, ενώ η αποκατάσταση και ανάγνωση που προτείνει ο Millet υποδηλώνει χρυσόβουλλο λόγο που πιθανότατα σχετίζεται με την προγενέστερη μονή των Αγίων Θεοδώρων²⁴⁴.

4.1. Οι κτήσεις της μονής Βροντοχίου μέχρι το 1318

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, τα κείμενα των *ἀποφάσεων* των δύο χρυσοβούλλων λόγων του 1314/15 και του 1318 είναι σχεδόν πανομοιότυπα με την εξαίρεση κάποιων επιπλέον προνομίων που προστίθενται στο δεύτερο. Καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο τμήμα επί του συνόλου των δύο αυτοκρατορικών εγγράφων, τους στίχους 28-53 στο πρώτο και τους στίχους 24-54 στο δεύτερο, και διαρθρώνονται σε δύο ενότητες. Στην πρώτη απαριθμείται η ακίνητη περιουσία της μονής με τα αξιολογότερα παραρτήματα της κάθε κτήσης και στη δεύτερη το σύνολο των προνομίων που αναγνωρίζονται σε αυτή²⁴⁵. Οι προνομιακές εκχωρήσεις αφορούν σε απαλλαγές από φορολογικές επιβαρύνσεις ή άλλου είδους υποχρεώσεις προς τη διοίκηση, σε απαγορεύσεις έναντι των οικονομικών και διοικητικών υπαλλήλων που θα θελήσουν να εισέλθουν και να ασκήσουν την εξουσία τους σε αυτή, στο καθεστώς που διέπει τη λειτουργία, την οργάνωση και τη διοίκησή της κ.ά.

Για την έρευνά μας θα χρησιμοποιηθεί κατά κύριο λόγο το χρυσόβουλλο του 1318, δεδομένου ότι περιλαμβάνει σχεδόν ακέραιο το

²⁴² Βλ. παραπάνω «Περιεχόμενο και δομή των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων και η αντιγραφή τους».

²⁴³ Βλ. MURATA, «Observations», σ. 217-218.

²⁴⁴ Βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 118. Βλ. το χρυσόβουλλο λόγο «τῶν Ἁγίων Θεοδώρων»

²⁴⁵ Στον χρυσόβουλλο λόγο του 1314/1315 η πρώτη ενότητα της *ἀποφάσεως* εκτείνεται στους στίχους 28-36 και η δεύτερη στους στίχους 36-53. Αντίστοιχα στο χρυσόβουλλο του 1318 στους στίχους 24-38 και 38-54

πλήρες κείμενο της απόφασης συμπληρωμένο με ορισμένα επιπλέον προνόμια που παραχωρούνται στο μοναστήρι.

Οι συγκεκριμένοι χρυσόβουλλοι λόγοι κατοχυρώνουν τα δικαιώματα της μονής της Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Βροντοχίου στην ακίνητη περιουσία που της έχει ήδη εκχωρηθεί και αποτελείται από μετόχια και κτήματα με όλα όσα περιλαμβάνονται σε αυτά (πάροικοι, δένδρα, μύλοι), καθώς και τυχόν δικαιώματα που συνοδεύουν την απόκτησή τους (π.χ. δικαιώματα ἀρδευσης από ὄμορους ποταμούς). Για καμία από αυτές τις κτήσεις ωστόσο δεν παρέχονται πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο περιήλθαν στην ιδιοκτησία της (δωρεά, αγορά κ.ά.). Επιπλέον προσδιορίζεται το καθεστώς υπό το οποίο απολαμβάνει η μονή το σύνολο αυτών των περιουσιακών στοιχείων μέσα από τη μετοχή προσκεκυρωμένα, η χρήση της οποίας στο παρόν έγγραφο ενέχει τεχνική σημασία²⁴⁶. Το ρήμα προσκυρόω-ῶ σε διάφορους τύπους χρησιμοποιείται από τη βυζαντινή γραμματεία για να δηλωθεί η κατά πλήρη κυριότητα μεταβίβαση μίας ή περισσοτέρων κτήσεων ή άλλης δωρεοπαροχής σε κάποιο πρόσωπο ή θεσμικό παράγοντα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του συγκεκριμένου εκκλησιαστικού καθιδρύματος²⁴⁷.

Στα χρυσόβουλλα απαντά μια ενότητα τοπωνυμίων, τα οποία παραδίδονται με την ακόλουθη σειρά: ο ποταμός Βρυσιώτης, η τοποθεσία τῶν Καλυβιτῶν, ο Μυζηθρᾶς, το ἀγρίδιο Δραγοβιαστὸν στον τόπο τοῦ Φιλητοῦ, η Δέλβινα, το αφιερωμένο στον Ἅγιο Δημήτριο μονύδριο του Πελάτου, το αφιερωμένο στον Ἅγιο Ιωάννη το Θεολόγο μετόχι του Κausαλοῦ, το αφιερωμένο στη Θεοτόκο μετόχι της Καλογωνίας πλησίον του ποταμού Γεφυράτου, το αγρίδιον Μιτάτοβα, το αφιερωμένο στον ἅγιο Βασίλειο μετόχι στο Ἐλος, το αφιερωμένο στους Ἁγίους Θεοδώρους μετόχι του Βροντοχίου (ἢ Βροντόχι) στο Μουχλί, το αφιερωμένο στον ἅγιο

²⁴⁶ Βλ. χρυσόβουλλο 1318, στ. 29: μετὰ πάντων τῶν προσκεκυρωμένων αὐτῆ μετοχίων καὶ κτημάτων. Επίσης, βλ. χρυσόβουλλο 1314/1315 στ. 29-30. Αποτελεῖ μετοχή παρακειμένου μέσης φωνῆς του ρήματος προσκυρόω-ῶ που σημαίνει δίνω, παραχωρῶ, μεταβιβάζω την κυριότητα κάποιου πράγματος σε κάποιον, βλ. DU CANGE, *Glossarium*, 1, λήμμα προσκύρωσις, στ. 1253. Θησαυρός, 6, λήμματα προσκυρόω, προσκύρωσις, στ. 1957. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 12, λήμματα προσκυρόω-ῶ, προσκύρωσις, σ. 6230. LAMPE, *Lexicon*, λήμμα προσκυρόω-ῶ, σ. 1178. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, suppl., λήμμα προσκυρόω, σ. 263. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 18, λήμμα προσκυρόω -ῶνω, σ. 168. LBG, λήμμα προσκύρωσις. Πρβλ. L. BURGMANN, «Das Lexikon ἄδεν – ein Theophilosglossar», *Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte* 11, *Fontes Minores* VI, Φρανκφούρτη αμ Μάιν 1984, σ. 39 στ. 35. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικό*, λήμματα προσκυρόνω, προσκύρωση, σ. 1494.

²⁴⁷ Ενδεικτικά, βλ. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis*, εκδ. H. DELEHAYE, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris, Βρυξέλλες χ.χ. (ανατύπωση, Λουβαίν 1954), σ. 889 στ. 43. *Ἐγγραφα Πάπμων*, 1, αρ. 12 (1201), στ. 2-3, 9 και σ. 114, 14 (1259), στ. 23, 30 και σ. 126-127, 15 (1292), στ. 14. Ὁ.π., 2, αρ. 66 (1261) στ. 6 και σ. 17-171, αρ. 68 (1263, στ. 14, 47 και σ. 183, 184, αρ. 69 (1263), στ. 13, 23, 37, αρ. 73 (1273), στ. 3-4 και σ. 213, 214. *Actes de Lavra*, I, αρ. 16 (1012) στ. 4, 14, 21, 39, αρ. 18 (1014) στ. 24-25, 47-48, αρ. 20 (1016) στ. 26, 44, αρ. 50 (1089) στ. 24, 36, 52 (1094), στ. 12, 60 (1141) στ. 45, 52, 61 (1141) στ. 6, II, αρ. 71 (1259) στ. 26, 72 (1263) στ. 24, 117 (1326) στ. 10, 12, 16, Append. VII (1304) A στ. 4-6, B στ. 6-7, III, αρ. 123 (1342) στ. 170. *Actes d'Iviron*, III, αρ. 58 (1259) στ. 80 και σ. 89.

Νικόλαο μετόχι του Μολοχοῦ και το αφιερωμένο στους Ταξiάρχες μονύδριο του Λιγύδη στην Ανδρούσα.

Η ταύτιση πολλών από τα παραπάνω τοπωνύμια και τα εκκλησιαστικά καθιδρύματα αλλά και αυτών που ακολουθούν στα άλλα δύο χρυσόβουλλα αποτελεί σημαντικό πρόβλημα της έρευνας²⁴⁸. Σε πολλές θέσεις νεώτερες ονομασίες έχουν αντικαταστήσει τις παλαιότερες, οι οποίες είτε έχουν εξαφανιστεί με αποτέλεσμα να καθίσταται αδύνατος ο εντοπισμός τους, είτε σώζονται μόνο στις πηγές ή στη βιβλιογραφία και κατά συνέπεια η ταύτισή τους ή ακόμη και η γενική χωροθέτησή τους εμπεριέχει συχνά υψηλά ποσοστά σφάλματος, όπως συμβαίνει με το αφιερωμένο στον Άγιο Δημήτριο μονύδριο του Πελάτου και το αγρίδιο Δραγοβιαστὸν στον τόπο τοῦ Φιλητοῦ αντίστοιχα. Σε άλλες περιπτώσεις η ταύτιση επιτυγχάνεται με μεγαλύτερη ασφάλεια είτε με το συνδυασμό στοιχείων που παραδίδονται στις πηγές (ο ποταμός Βρυσιώτης, το αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο μετόχι του Κausαλοῦ), είτε με τον έλεγχο των μετονομασιών που επιβλήθηκαν μόλις τις τελευταίες δεκαετίες στον ελλαδικό χώρο (η Μιτάτοβα έχει μετονομαστεί σε Αγραπιδούλα), είτε με την επιβίωση μικροτοπωνυμίων, όσο καθίσταται εφικτό να ανιχνευθούν. Προς την κατεύθυνση της ορθότερης, κατά το δυνατόν, χωροθέτησης των διαφόρων κτήσεων σημαντικός αρωγός στην έρευνα καθίσταται η μνημειακή τοπογραφία των υπό διερεύνηση περιοχών καθώς και η εύρεση επιφανειακών ενδείξεων ύπαρξης αρχαιοτήτων, ώστε να εντοπιστούν μνημεία που ενδεχομένως ταυτίζονται με τα καταχωρημένα στα χρυσόβουλλα και να ανιχνευθεί η τυχόν ανθρώπινη παρουσία ή η επιρροή της Εκκλησίας σε ένα τόπο.

Από το σύνολο των θέσεων εύκολα ταυτίζονται ο ποταμός Βρυσιώτης, ο Μυζηθράς, η Καλογωνία, η Μιτάτοβα, το Έλος, το Μουχλί και η Ανδρούσα. Πρόκειται για ονομασίες που απαντούν μέχρι σήμερα είτε αυτούσιες είτε με μικρές διαφοροποιήσεις στην ονοματολογία τους. Τα τοπωνύμια αυτά και η σειρά με την οποία παρατίθενται στα κείμενα φαίνεται ότι μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως σταθερές που διευκολύνουν την περαιτέρω έρευνά ως προς την ταύτιση ή χωροθέτηση των λοιπών θέσεων.

Το βασικό στοιχείο που προσφέρουν είναι η διαπίστωση ότι οι τοποθεσίες που καταγράφονται στην ἀπόφασιν παρατίθενται κατά γεωγραφικές ενότητες με πρώτες όσες εντοπίζονται στο Μυστρά και την

²⁴⁸ Για προτεινόμενες κατά καιρούς ταυτίσεις των θέσεων που εμπεριέχονται στα τέσσερα χρυσόβουλλα, ενδεικτικά βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 485-486 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 69-70). ΒΕΗΣ, «Μνεῖαι τοῦ Ἄστρου», σ. 93-96. ARMSTRONG, «Byzantine and Ottoman», σ. 371, 380, 387, 393. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Ἡ ἀμπελοκαλλιέργεια», σ. 250-254 και σημ. 129-149. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 339-343.

ευρύτερη περιοχή του και ακολούθως τις πιο απομακρυσμένες²⁴⁹. Με τη σειρά αυτή θα εξεταστούν και θα επιχειρηθεί και η ταύτιση των υπολοίπων. Επιπλέον διαφαίνεται ότι η ομαδοποίησή τους γίνεται σύμφωνα με την κατανομή τους στις εκκλησιαστικές επαρχίες που εντάσσονται, ξεκινώντας από τα στενά όρια της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, συνεχίζοντας με την επισκοπές Έλους και Αμυκλών και καταλήγοντας στην επισκοπή Ανδρούσας.

4.1.1. Τὸ ζευγηλατεῖον πλησίον τοῦ ποταμοῦ Βρυσιώτου

Στην περιοχή του ποταμοῦ τοῦ λεγομένου Βρυσιώτου η μονή Βροντοχίου εμφανίζεται να κατέχει ζευγηλατεῖον και ένα μύλο δύοφθαλμον. Τα ζευγηλατεῖα είναι εκτεταμένα αγροκτήματα, τα οποία στις πηγές της υστεροβυζαντινῆς περιόδου καταγράφονται στην ιδιοκτησία του αυτοκράτορα ή της Εκκλησίας. Περιλαμβάνουν ποικίλες καλλιέργειες (αμπελώνες, σπυρώνες, περιβόλια κ.ά.) καθώς και κτηριακές εγκαταστάσεις (οικίες, μύλους, αποθήκες κ.ά.)²⁵⁰.

²⁴⁹ Ο ποταμός «Βρυσιώτης», όπως τεκμηριώνεται στη συνέχεια, ο Μυζηθράς, η Καλογωνία και η Μιτάτοβα, εντοπίζονται στην κεντρική και βόρεια Λακεδαίμονα στην ευρύτερη περιοχή της σύγχρονης Σπάρτης. Ακολουθεί η περιοχή του Έλους που εκτείνεται στην πεδιάδα εκατέρωθεν των εκβολών του Ευρώτα και τέλος το Μουχλί και η Ανδρούσα, στην Αργολίδα και τη Μεσσηνία αντίστοιχα. Γεωγραφική σειρά ακολουθείται και στην παράθεση των τοπωνυμίων στα χρυσόβουλλα του 1320 και του 1322.

²⁵⁰ Το ζευγηλατεῖον ως τεχνικός όρος εμφανίζεται στην αυτοκρατορία της Νίκαιας στο πλαίσιο της αγροτικής και οικονομικής πολιτικής του αυτοκράτορα Ιωάννη Γ' Βατάτζη, ο οποίος με τη δημιουργία πρότυπων βασιλικών αγροκτημάτων (γνωστά και ως βασιλικά ζευγηλατεῖα) αποσκοπούσε στην εξασφάλιση για το κράτος της αντάρκειας σε τρόφιμα, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσεως (πόλεμοι, λιμοί ή λοιμοί). Την εποχή αυτή ο θεσμός φαίνεται ότι αποκτά μια σταθερή μορφή με συγκεκριμένα οικονομοτεχνικά χαρακτηριστικά. Για την πολιτική του Ιωάννη Γ' ως προς το θεσμό των ζευγηλατειών, τα χαρακτηριστικά και την εξέλιξή τους, βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 98 σημ. 2, 99 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 69). ΜΜ, IV, σ. 9, (το βασιλικὸν ζευγηλατεῖον των Παλατιῶν σε πρόσταξιν του Μαΐου του 1234), 142 (εἰς τὸ βασιλικὸν ζευγηλατεῖον τὸν Κούκουλον). Ο.π., VI, σ. 211 (τα ζευγηλατεῖα βασιλικά στην περιοχή του Μαιάνδρου σε παραδοτική γραφή του 1262). GOUNARIDIS, «Le 'zeugèlateion'», σ. 619-626. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος», σ. 241-242. Για την αγροτική πολιτική του Ιωάννη Γ' Βατάτζη, βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 1, σ. 41-43. ΣΚΟΥΤΑΡΕΙΩΤΗΣ, *Σύνοψις Χρονική, Ζ'*, σ. 507-508. Η. GLYKATZI-AHRWEILER, «La politique agraire des empereurs de Nicée», *Byz* 28 (1958), σ. 51-66. ΛΑΪΟΥ, «Άγροτική οικονομία», σ. 499-500. D. JACOBY, «Rural Exploitation in Western Asia Minor and the Mediterranean: Aspects of Interaction in the Thirteenth Century», στο: *AUREUS*, σ. 244-245. Η συγκεκριμένη πολιτική μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 δεν είχε συνέχεια, αν και τα ζευγηλατεῖα διατηρούν το χαρακτήρα τους ως ενιαίες οικονομικές και φορολογικές ενότητες. Σχεδόν αμέσως μετά την εμφάνιση του θεσμού και μέχρι την πτώση της αυτοκρατορίας στους Οθωμανούς Τούρκους, τα ζευγηλατεῖα ή τμήματά αυτών συχνά συμπεριλαμβάνονται στις αυτοκρατορικές δωρεές προς τις μονές ή παραχωρούνταν ως πρόνοιες σε κρατικούς αξιωματούχους, βλ. DÖLGER, *Aus den Schatzkammern*, αρ. 61 (1321) σ. 171. *Actes d'Esphigménou*, αρ. 7 (1283/1284 ή 1298/1299) στ. 5-6, 15, βασιλικά ζευγηλατεῖα. LONGNON – TOPPING, *Documents*, σ. 189 σημ. 96. FR. DÖLGER, «Die Frage des Grundeigentums in Byzanz», *BICHS* 5 (1933), σ. 9 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*, Εττάλ 1953, σ. 222). SCHILBACH, *Metrologie*, σ. 67 σημ. 4. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 181-182. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Χελιδοβούνη Λακωνίας», σ. 114 σημ. 3. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Άγροτική ζωή*, σ. 350-351, σημ. 1123. Επίσης, βλ. *ΑΒΟ*, 2, λήμμα ζευγηλατεῖον, τό. σ. 267-268. Κατά τον 14ο αιώνα παραδίδεται η πιθανή σύσταση ζευγηλατεῖου και από την ίδια την Εκκλησία. Ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Νείλος σε επισκοπική πράξη του

Στο ζευγηλατεῖον της μονής Βροντοχίου η μόνη κτηριακή εγκατάσταση που αναφέρεται είναι ένας μύλος²⁵¹, η χωροθέτηση του οποίου πλησίον ποταμού και ο χαρακτηρισμός του ως δυόφθαλμος

Μαΐου του 1339 που έχει αντιγραφεί στο νοτιοανατολικό κίονα του ναού του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) στον Μυστρά, αναφέρει: ...*ἐποίησα καὶ ζευγηλατεῖον περὶ τὴν Βρύσιν...* Βέβαια, η συγκεκριμένη αναφορά μπορεί να εμπεριέχει την έννοια της ανασύστασης παλαιότερου ζευγηλατεῖου που είχε διαλυθεί, βλ. παρακάτω στην ίδια υποενοότητα για τις επισκοπικές πράξεις του μητροπολίτη Νείλου. Τον όρο χρησιμοποιεί και ο ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Μελέται» 1951, σ. 184-185, για να αποδώσει στα ελληνικά τη λέξη *villa*, με την οποία περιγράφονται στην *Partitio Romaniae* κτήματα στην Πελοπόννησο τα οποία πριν την κατάκτησή της από τους Φράγκους ανήκαν στον αυτοκράτορα ή σε μέλη της αυτοκρατορικής δυναστείας. Επίσης βλ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Δύο ανέκδοτα αφιερωτήρια», σ. 36 σημ. 2. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 343-344 σημ. 1096. Η έλλειψη αρχαικών μαρτυριών δεν αποκλείει τη χρήση του όρου ήδη από την όψιμη μεσοβυζαντινή περίοδο με την έννοια μιας ενιαίας οικονομικής ενότητας και τη μετεξέλιξή του αργότερα στη μορφή που έλαβε στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται και μια πρόδρομη χρήση του όρου από τον ερευνητή για την ορθότερη σημασιολογικά προσέγγιση της λέξης *villa*. Το ζευγηλατεῖον που διεκδικούν οι μοναχοί της Ιβήρων από τους Λαυριώτες το 1042 και το αντίστοιχο τῆς *Σάτουβλας* που απαντά σε έγγραφο του 1089 δεν εμπεριέχουν ακόμα την τεχνική σημασία που αποκτά ο όρος τον 13ο αιώνα, βλ. *Actes d'Iviron*, I, αρ. 27 (1042) στ. 4-27. *Actes de Docheiariou*, αρ. 2 (1089), σ. 58 και στ. 20, 26. ΓΟΥΝΑΡΙΔΙΣ, «Le 'zeugelateion'», σ. 620 και σημ. 5. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Χελιδοβούνι Λακωνίας», σ. 114. Τη μεσοβυζαντινή περίοδο ο όρος απαντά στις πηγές με την έννοια του καλλιεργήσιμου αγρού: ζευγολάτιον [βλ. ΜΜ, VI, σ. 89 (1093)], ζευγελάτιον [βλ. *Actes d'Iviron*, III, αρ. 56 (1152) στ. 100], ζευγελάτιον [βλ. *Ἐγγραφα Πάτμου*, 2, αρ. 50 (1073), στ. 114]. Για τη σημασία της λέξης και παραπομπές στις πηγές, βλ. DU CANGE, *Glossarium*, 1, λήμμα ζευγαλία, ζευγηλατεῖα, στ. 462. *Θησαυρός*, 4, λήμμα ζευγηλατεῖον, στ. 17. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 6, λήμμα ζευγηλατεῖον, σ. 3190, λήμμα ζευγηλατεῖο, σ. 3191. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 7, λήμμα ζευγηλατεῖον, σ. 15. *LBG*, λήμματα, ζευγελάτιον, ζευγηλατεῖον, ζευγολάτιον.

Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας στην Πελοπόννησο ο όρος απαντά ως ζευγολατιό (ή ζευγολατεῖο) και ταυτίζεται πιθανότατα με το τουρκικό *çifilik* (τσιφλίκιον), ευρεία αγροτική εκμετάλλευση με μια μικρή οικιστική εγκατάσταση στο εσωτερικό της. Τα τσιφλίκια εμφανίζονται στα τέλη του 16ου-αρχές 17ου αιώνα και συνδέονται με την παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Σε ορισμένες περιπτώσεις κάποια από αυτά μετασηματίζονται σε κανονικά χωριά. βλ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, «Μεσσαριά», σ. 470. Κ. ΝΤΟΚΟΣ – Γ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Αθήνα 1993, σ. LXXV. ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrittione», σ. 104 (*Xergolatio Vassu* στην Κόρινθο), 105 (*Xergalatio* στην Τρίπολη), 106 (*Xeugalatio Trano* στη Βοστίτσα), 111 (*Xeugalatia Reisi*, *Xeugalatio*, *Xeugalatio Mistrachi* και *Xeugalatio S. Soffia* στην Κορώνη), 112 (*Mégalo xeugalatio* στην Ανδρούσα), 116 (*Xeugalatio-Lelli* στον Μυστρά). ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 195-197, 284-285 (*seugolatio* ή *villa Deliballi*), 302 (*seugolatio* ή *seguolatio Limni*), 320-321 (*villa Passava* ή *Πασσαβά*, ζευγολατεῖον στην απογραφή του 1844), 321 (*seugolatio*, *villa* ή *luoco Petrovugni*), 329-330 (*villa* ή *luogo Selinizza*), 337 (*villa Vegiamista*), όπου αναφέρει έξι ζευγολατία στην ευρύτερη περιοχή του Πασσαβά στη Μάνη, σύμφωνα με στοιχεία που παραδίδουν τα κατάστιχα του αρχείου Nani (1703-1705). ΖΑΡΙΝΕΒΑΦ, «Soldiers into tax-farmers», σ. 24, 29, 36-39, 40-41. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες ιστορίας*, σ. 107, 111 (= Ο ΙΔΙΟΣ, «Ειδήσεις γιά τήν ἐπιβολή ἀγγραειῶν», σ. 420-421, 424), «*Ἀγιάννης με τα ζευγολατία του*», «*Μαγούλα με τα ζευγολατία*», «*Zicura e con i suoi zeugolatii*», «*Chenurgio Zeugolatio*», «*Levezzona con i suoi zeugolatii*». Ο όρος επιβιώνει μέχρι σήμερα ως τοπωνύμιο (μικροτοπωνύμιο ή κυριώνυμο), ταυτιζόμενος σε ορισμένες περιπτώσεις με βεβαιότητα με βυζαντινά ζευγηλατεῖα, βλ. LONGNON-TOPPING, *Documents*, σ. 189 σημ. 96. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 181-182. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Χελιδοβούνι Λακωνίας», σ. 113-116, η οποία θεωρεί ότι η θέση «Ζευγολατιό», βόρεια του οικισμού Βασσαρά Λακωνίας αποτελούσε βυζαντινό ζευγηλατεῖον, το οποίο συνέχεται σε ενιαία οικονομική και φορολογική ενότητα με το βυζαντινό χωριό Χελιδοβούνι που αναφέρεται σε αργυρόβουλλο του Δημητρίου Παλαιολόγου του 1456. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό τῶν οἰκισμῶν*, σ. 148, 156.

²⁵¹ Πιθανώς να υπήρχαν και άλλες κτηριακές εγκαταστάσεις εντός του ζευγηλατεῖου, αλλά αναφέρεται μόνο ο μύλος ως η μόνη αξιόλογη φοροδοτική μονάδα μεταξύ αυτών. Στα χρυσόβουλλα περιλαμβάνονται ακίνητα για τα οποία, πέρα από το γεγονός ότι αναγνωρίζεται το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς από τη μονή, παραχωρείται φορολογική ατέλεια. Ενδεχομένως τα μη φορολογήσιμα περιουσιακά στοιχεία να μη θεωρείται σκόπιμο να συμπεριληφθούν στα συγκεκριμένα έγγραφα, πρβλ. HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 214-215.

οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για νερόμυλο «ελληνικού» τύπου με δύο οριζόντιους τροχούς (φτερωτές)²⁵². Τους τροχούς περιέστρεφε η πίεση που ασκούσε στα ακτινωτά άκρα τους το νερό, το οποίο διοχετεύεται προς αυτούς από τον ποταμό Βρυσιώτη μέσω δύο υδραυλάκων (μυλάλακα)²⁵³. Ο μύλος χαρακτηρίζεται *δυσόφθαλμος* επειδή

²⁵² Ο νερόμυλος «ελληνικού τύπου» είναι ο μόνος που μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά στο χώρο της Λακωνίας, δεδομένου ότι στις περισσότερες περιπτώσεις γίνεται εκμετάλλευση της ορμητικής ροής των υδάτων των χειμάρρων που εκβάλλουν στον Ευρώτα. Άλλωστε όλες οι παλαιές υδρομυλικές εγκαταστάσεις που έχουν εντοπιστεί στο νομό μέχρι σήμερα ανήκουν στον τύπο με την οριζόντια φτερωτή, βλ. επόμενη σημείωση και σημ. 512.

²⁵³ Ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή είναι σε λειτουργία δύο βασικοί τύποι νερόμυλων, ο «βιτρουβιανός» ή «ρωμαϊκός» με τον όρθιο κάθετο τροχό (φτερωτή) και ο «ανατολικός» ή «ελληνικός» με τον οριζόντιο τροχό. Από τους δύο τύπους αποδοτικότερος θεωρείται ο πρώτος δεδομένου ότι κατά τη λειτουργία του μια ολοκληρωμένη περιστροφή της φτερωτής εξασφαλίζει μέσω των γραναζιών περισσότερες περιστροφές για τη μυλόπετρα. Αντίθετα στον ελληνικό μύλο μια περιστροφή του οριζόντιου τροχού αντιστοιχεί σε μία μόνο περιστροφή της μυλόπετρας. Ωστόσο μέσα στα όρια της βυζαντινής αυτοκρατορίας ο δεύτερος παραμένει ο πλέον διαδεδομένος μέχρι και την πτώση της για λόγους γεωγραφικούς και κοινωνικούς. Στις ορεινές περιοχές η ταχύτητα των υδάτων στους ορμητικούς χειμάρρους που σχηματίζονται επαρκεί για να κινηθεί η οριζόντια φτερωτή, ενώ και στις πεδινές εκτάσεις καθίσταται δυνατή η λειτουργία της με την εκμετάλλευση μικρών ανωμαλιών του εδάφους. Επιπλέον επειδή για την περιστροφή της φτερωτής απαιτείται μικρή ποσότητα ύδατος, μπορεί να παραμείνει σε λειτουργία για μακρότερο χρονικό διάστημα το καλοκαίρι, όταν σταδιακά ο όγκος νερού ορισμένων ποταμών βαίνει μειούμενος και σε αρκετές περιπτώσεις τελικά στερεύει. Αντίθετα στη δυτική και βόρεια Ευρώπη οι μεγάλοι ποταμοί με συνεχή ροή καθόλη τη διάρκεια του χρόνου επιβάλλουν τη χρήση της κάθετης φτερωτής εξασφαλίζοντας καλύτερες αποδόσεις για τους παραγωγούς. Ως προς το κόστος κατασκευής ο «βιτρουβιανός» ή «ρωμαϊκός» νερόμυλος αποτελεί εξαιρετικά δαπανηρή επένδυση και κατά συνέπεια την κατασκευή και την εκμετάλλυσή αυτών των εγκαταστάσεων αναλαμβάνουν συνήθως οι μεγαλογαιοκτήμονες. Οι τελευταίοι εφαρμόζοντας δικαιώματα που απορρέουν από το φεουδαλικό δίκαιο, εξαναγκάζουν τους εξαρτημένους από αυτούς αγρότες να αλέθουν τα παραγόμενα δημητριακά τους αποκλειστικά και μόνο στους μύλους τους, απαγορεύοντάς τους συχνά ακόμα και τη χρήση του οικιακού χειρόμυλου [βλ. M. BLOCH, «Avènement et conquête du moulin à eau», *Annales d'histoire économique et sociale* 1935, σ. 538-563 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Mélanges historiques, Préface de Charles-Edmond Perrin*, τ. 1-2, Παρίσι 1963, 2, σ. 800-821, και στα αγγλικά: Ο ΙΔΙΟΣ, «The advent and the triumph of watermill», *Land and Work in medieval Europe*, Καλιφόρνια 1967, σ. 136-168). P. ANDERSON, *Από την αρχαιότητα στον φεουδαρχισμό*, μτφρ. Ελ. Οικονόμου-Αστερίου, Αθήνα 1981, σ. 212. LUCAS, «The role of the monasteries», σ. 90-91, 95, 96-103, 117-118, ο οποίος ωστόσο θεωρεί ότι το φαινόμενο αυτό δεν είχε το μέγεθος και τις διαστάσεις που του αποδίδει ο BLOCH και ότι επέτρεπε την παράλληλη λειτουργία μύλων που δεν βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της Εκκλησίας ή των ευγενών]. Αντίθετα στο Βυζάντιο όπου έχουμε κοινωνίες μικροπαραγωγών και δεν απορρέουν τέτοιου είδους υποχρεώσεις προς τη μεγάλη γαιοκτησία, απαντούν οι νερόμυλοι με την οριζόντια φτερωτή, οι οποίοι λόγω του χαμηλότερου κόστους κατασκευής συνιστούν επενδύσεις κυρίως εύπορων αγροτών που έχουν εξασφαλίσει την απαιτούμενη κεφαλαιακή επάρκεια. Σποραδικά απαντούν στις πηγές και μεγαλοκτηματίες που διαθέτουν τα κεφάλαιά τους για την κατασκευή μύλων. Η χαμηλή παραγωγική τους ικανότητα αντισταθμίζεται με τη συγκέντρωση πολλών υδρομυλικών εγκαταστάσεων στην ίδια περιοχή (*μυλοτόπια*) κατά μήκος συνήθως ενός ποταμού. Για τους δύο τύπους νερόμυλων, την τεχνολογία και τη χρήση τους στο Βυζάντιο και τη δυτική Ευρώπη, βλ. TEAL, «Agricultural Tradition», σ. 52. HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 212-219. KAPLAN, *Les hommes et la terre*, σ. 53-55. ΡΟΥΣΚΑΣ, *Μυλοτόπια, μύλοι*, σ. 16-27. BRYER, «Τὰ μέσα», σ. 199-202. LUCAS, *Wind, Water, Work*, σ. 29-41, 207-226. RAUTMAN, *Daily life*, 181-183. ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Between the field and the plate», σ. 35-38. ΒΑΛΑΒΑΝΙΔΟΥ, *Οι υδρόμυλοι*, Α', σ. 22-37 (όπου γίνεται μια αναφορά στις απαρχές των νερομυλικών εγκαταστάσεων), Β', σ. 735-746. Σ. ΜΟΥΖΑΚΗΣ, *Μύλοι και διαμόρφωση φεουδαρχικού δικαίου στη Δυτική, Βυζαντινή και Οθωμανική οικονομία και κοινωνία*, Αθήνα 2008, σ. 38-42. ΣΑΞΙΑΜΠΑΝΗ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ, *Νερόμυλοι*, σ. 26-29. Βέβαια, ο τύπος του νερόμυλου με τον κάθετο τροχό δεν ήταν άγνωστος στους Βυζαντινούς. Σε ψηφιδωτό δάπεδο στο *Μέγα Παλάτιον* της Κωνσταντινούπολης που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου ή στις πρώτες δεκαετίες του 6ου αιώνα, απεικονίζεται ενταγμένος σε αγροτικό τοπίο νερόμυλος του ρωμαϊκού τύπου με την όρθια

έφερε δύο ζεύγη από μυλόπετρες (δύο «μάτια»), τα οποία συνδέονται με τις υποκείμενες φτερωτές μέσω δύο κατακόρυφων αξόνων ²⁵⁴. Υδρομυλικές εγκαταστάσεις του συγκεκριμένου τύπου (δυσόφθαλμοι μύλοι) απαντούν στη Λακωνία καθόλη την υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο ²⁵⁵. Στη Λακωνία και στην Πελοπόννησο

φτερωτή να κυριαρχεί, μαζί με μία δεύτερη κτηριακή εγκατάσταση που παραπέμπει σε υδρόμυλο του «ελληνικού» τύπου με διπλό μυλαύλακο, βλ. Σ. ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ, «Απεικονίσεις υδραυλικών μηχανών στην τέχνη της όψιμης αρχαιότητας», *Βυζαντινά* 32 (2012), σ. 290 (σ. 285-299). Στον ελλαδικό χώρο τα πρωιμότερα αρχαιολογικά κατάλοιπα νερόμυλων του ρωμαϊκού τύπου έχουν αποκαλυφθεί στην αρχαία Αγορά της Αθήνας (5ος αι. μ. Χ.) και στη βυζαντινή Θήβα (τέλη 9ου-αρχές 10ου αι.), βλ. A. W. PARSONS, «A Roman Water-Mill in the Athenian Agora», *Hesperia* 5 (1936), σ. 70-90. J. SPAIN, «The Roman Watermill in the Athenian Agora, a new View of the Evidence», *Hesperia* 56 (1987), σ. 335-353. Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ, «Ένας βυζαντινός υδρόμυλος στη Θήβα», *Τεχνολογία* 9 (1999), σ. 57-59. Η ΙΔΙΑ, «Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις βυζαντινής εποχής στη Θήβα», στο: *Αρχαιολογικά Τεκμήρια Βιοτεχνικών Εγκαταστάσεων κατά τη Βυζαντινή Εποχή. 5ος-15ος αιώνας, Ειδικό Θέμα του 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 17-19 Μαΐου 2002*, σ. 229-231, σχ. 5, εικ. 4. Για τη Θήβα στο αποσπασματικά σωζόμενο Κτηματολόγιο των Θηβών (β' μισό 11ου αι.) υπάρχουν αρκετές αναφορές σε νερόμυλους, χωρίς να γίνεται μνεία στον τύπο που ανήκουν, βλ. SVORONOS, «Le cadastre de Thèbes», σ. 11 στ. 16, σ. 12 στ. 30, σ. 13 στ. 44, 56 και 58, σ. 14 στ. 64 και 67, σ. 15 στ. 10. Στην Κρήτη ο τύπος του κάθετου τροχού εισάγεται πιθανότατα κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας, αλλά η χρήση του παραμένει περιορισμένη σε σχέση με τον οριζόντιο τύπο. Γενικά για τους μύλους στην Κρήτη κατά την βενετοκρατία, βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι αγρότες*, σ. 97-105. Γενικά για τη θέση που κατέχουν οι υδρόμυλοι στην αγροτική κοινωνία του Βυζαντίου, βλ. ΛΑΙΟΥ – SIMON, «*Off Mills and Monks*», σ. 23-42. Η διάνοιξη υδραυλάκων σε μια περιοχή μπορούσε να εξυπηρετεί παράλληλα με τη λειτουργία υδρομυλικών εγκαταστάσεων την ανάγκη άρδευσης των γεωργικών καλλιεργειών. Για το λόγο αυτό συχνά υπογράφονταν μεταξύ των ενδιαφερομένων λεπτομερή συμφωνητικά για τη διαχείριση των υδάτων, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις δημιουργούνται διενέξεις μεταξύ των αγροτών και των ιδιοκτητών νερόμυλων λόγω της περιορισμένης υδατοπαροχής προς άρδευση των καλλιεργειών με αποτέλεσμα να μειώνεται ή να καταστρέφεται η γεωργική παραγωγή, βλ. MM, VI, σ. 95-99 (1118). HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 220-221. KAPLAN, *Les hommes et la terre*, σ. 54-55. LEFORT, «Αγροτική οικονομία», σ. 385, 409. GÉROLYMATOU, «La gestion de l'eau», σ. 200-202. ΛΑΙΟΥ – SIMON, «*Off Mills and Monks*», σ. 32-33. Για την αποφυγή αυτών των προβλημάτων στο *Νόμος Γεωργικός* (1910), σ. 108 § 83-84, εμπεριέχονται κανονιστικές διατάξεις σχετικά με τη διαχείριση υδάτων με κοινή χρήση, για άρδευση και λειτουργία νερόμυλων. Η ανέγερση ενός ή περισσότερων μύλων μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα και στη λειτουργία παλαιότερων υδρομυλικών εγκαταστάσεων που εξυπηρετούνται από τον ίδιο ποταμό, βλ. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, *Η ακίνητη περιουσία λαϊκών*, σ. 167-168, όπου και αναφορά σε σχετικές πηγές. GÉROLYMATOU, «La gestion de l'eau», σ. 203-205. ΜΟΥΤΖΑΛΗ – ΣΑΡΑΝΤΗ, «Τα *Χαρτία του Κλαβαζού*», σ. 209-211. Πρβλ. MM, II, σ. 246-247 (1395).

²⁵⁴ Οι νερόμυλοι του «ελληνικού» τύπου λειτουργούν συνήθως με ένα ή δύο ζεύγη από μυλόπετρες (όφθαλμούς ή «μάτια» στα νεότερα χρόνια) και σπανιότερα με περισσότερα (απαντούν στις πηγές μύλοι ακόμα και με τέσσερις όφθαλμούς), βλ. *Actes de Lavra*, II, αρ. 112 (1321:) στ. 24, *ἔχ(ει) δὲ καὶ αὐτούργ(ια) ιδιόκτητα εἰς τὸ αὐτὸ μετόχι(ον) ταῦτα μύλωνα ὀλοκαιρην(ὸν) τρίφθαλμον εἰς τὸν ποταμὸν τὸν λεγόμενον τοῦ Πλατάνου. Actes d'Iniron*, IV, *De 1328 au début du XVI siècle*, εκδ. J. LEFORT – N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ – D. ΠΑΡΑΚΡΥΣΣΑΝΘΟΥ, *Archives de l'Athos* 19, Παρίσι 1995, αρ. 85 (1341) στ. 30-31, *ἔτι (δε) (καὶ) μυλόν(ων) εἰς τὸν ἐκεῖσε ποταμὸν τ(ῆς) Τρεβεσαίν(ης) ὀφθαλμῶν τεσσάρ(ων), ἀφ' ὧν ὁ εἶς τῷ δημοσίῳ/ ὑποτελῆς οἱ (δὲ) λοιποὶ τρεῖς ἐλεύθεροι (καὶ) παντὸς δημοσιακοῦ τέλους ἀνώτ(ε)ροι...* ΜΑΤΘΑΙΟΥ, *Η ακίνητη περιουσία λαϊκών*, σ. 161. Στο κάθε ζεύγος από μυλόλιθους ο κατώτερος (κατωλίθι) μένει σταθερά ακίνητος. Η οριζόντια φτερωτή βρίσκεται στον χαμηλότερο θάλαμο του μύλου και μέσω ενός κατακόρυφου άξονα μεταδίδει την περιστροφική της κίνηση στην επάνω πέτρα του μύλου (πανωλίθι), βλ. HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 211-212. BRYER, «Τὰ μέσα», σ. 200-201. ΣΤΑΘΑΚΟΡΟΥΛΟΣ, «Between the field and the plate », σ. 36-37. Για τη λειτουργία και την τεχνολογία των νερόμυλων «ελληνικού» τύπου, βλ. ΒΑΛΑΒΑΝΙΔΟΥ, *Οι υδρόμυλοι*, Α', σ. 22-25. ΣΑΞΙΑΜΠΙΑΝΗ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ, *Νερόμυλοι*, σ. 30-32.

²⁵⁵ Με *δυσόφθαλμον* μύλο θα μπορούσε να ταυτιστεί και η κτηριακή εγκατάσταση που απεικονίζεται σε ψηφιδωτό δάπεδο στο Μέγα Παλάτιον της Κωνσταντινούπολης λόγω της απεικόνισης του διπλού μυλαύλακου, βλ. παραπάνω σημ. 246. Στη Λακωνία, νερόμυλοι με δύο οριζόντιες φτερωτές

γενικότερα δεν υπάρχουν μαρτυρίες για τη χρήση του νερόμυλου με τον κάθετο τροχό (φτερωτή) κατά τους παλαιολόγειους χρόνους, όπως συνάγεται και από την επιστολή-«υπόμνημα» του καρδινάλιου Βησσαρίωνα προς το δεσπότη Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, με την οποία προτείνει μεταξύ άλλων την εισαγωγή της συγκεκριμένης τεχνολογίας στο δεσποτάτο²⁵⁶. Σημειώνεται ότι οι μύλοι κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο αποτελούν ένα περιζήτητο περιουσιακό στοιχείο λόγω των υψηλών καθαρών εσόδων που εξασφαλίζουν στον ιδιοκτήτη τους, σε σχέση πάντα με τις συνήθεις καλλιέργειες²⁵⁷. Υδρομυλικές εγκαταστάσεις καταγράφονται σε όλο τον υστεροβυζαντινό Μοριά στην κατοχή των μεγαλοϊδιοκτητών γης αλλά και απλών χωρικών²⁵⁸.

Ο ποταμός Βρουσιώτης είναι η πρώτη κατά σειρά τοποθεσία που αναφέρεται στα χρυσόβουλλα. Σήμερα δεν απαντά το συγκεκριμένο τοπωνύμιο το οποίο γεωγραφικά βρισκόταν εντός των ορίων των βυζαντινών κτήσεων της Πελοποννήσου, όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί

εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας που πραγματοποίησε η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή στα μέσα της δεκαετίας του 1980 κατά μήκος του ποταμού της Κελεφίνας, στις κτηματικές περιφέρειες των οικισμών του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου και του Κλαδά, βλ. παρακάτω στην ίδια ενότητα και σημ. 512. SHIPLEY, «Site catalogue», σ. 352 αρ. G522, 353 εικ. 24.22, 376 εικ. 24.35, 377 αρ. K204. W. CAVANAGH, «The Laconia Survey: an Overview» στο: *Laconia Survey*, 1. *Methodology*, σ. 434. ARMSTRONG, «Byzantine and Ottoman», σ. 377. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 345-346. Επίσης, υδρομυλικές εγκαταστάσεις αναφέρονται στο χρυσόβουλλο του 1301 του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου με τις κτήσεις της μητρόπολης Μονεμβασίας και συγκεκριμένα στην περιοχή του Έλους: ...χωράφια εν διαφόροις τόποις τοῦ Ἑλους μετὰ τῶν ἐν αὐτοῖς τεσσάρων ὑδρομυλῶνων τῶν ἀνεγερθέντων παρὰ τοῦ μέρους τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἀμπελώνος..., βλ. MM, V, σ. 164 (1301). DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4, αρ. 2236 (1301). Επίσης, βλ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 297, 350-351 αρ. 16.

²⁵⁶ Πρόκειται για την τρίτη επιστολή του καρδινάλιου Βησσαρίωνα προς τον δεσπότη Κωνσταντίνο (ΙΑ΄) Παλαιολόγο, η οποία γράφεται πιθανότατα μεταξύ των ετών 1444-1446 λίγο μετά την άφιξη του τελευταίου στον Μυζηθρά (στα τέλη του 1443) και κατά τη διάρκεια ή μετά την κατασκευή του τείχους του Εξαμιλίου στον Ισθμό. Με αυτή παροτρύνει τον Κωνσταντίνο να στείλει νέους στην Ιταλία για να διδαχθούν τις εξελίξεις στη μηχανική, τη σιδηροποιητική, την οπλοποιητική και τη ναυπηγική και να εισαγάγουν στο δεσποτάτο τις καινοτομίες που έχει επιτύχει η Δύση. Με την εφαρμογή αυτών των τεχνολογικών επιτευγμάτων θα επιτύγχαναν μεταξύ άλλων να κινούνται οι μύλωνες τάχιστά τε καὶ ὡς ἔνεστιν ὀξύτατα.... Η συγκεκριμένη αναφορά πρέπει να συσχετιστεί με τη διαδεδομένη στη Δύση χρήση της ὀρθιας φτερωτής, η οποία εξασφαλίζει υψηλότερες αποδόσεις κατά το άλεσμα του καρπού, ΛΑΜΠΡΟΣ, «Υπόμνημα», σ. 26, 43. Ο ΙΔΙΟΣ, *III*, 4, σ. 43. A. G. KELLER, «A Byzantine Admirer of 'Western' Progress», *CHJ* 11, no 3 (1955), σ. 343-348, ειδικ. σ. 346.

²⁵⁷ Σε αυτό το συμπέρασμα κατέληξε η ΛΑΪΟΥ, «Άγροτική οικονομία», σ. 560-561, λαμβάνοντας το μύλο ως φορολογική μονάδα και συγκρίνοντας τα καθαρά έσοδά του με τα αντίστοιχα μιας έκτασης σπόριμης γης με την ίδια φοροδοτική απόδοση. Ένας μύλος πληρώνει τον ίδιο φόρο με 100 μόδιους γης πρώτης ποιότητας, τα ακαθάριστα ετήσια έσοδα της οποίας ανέρχονται στο ποσό των 28-31,5 υπέρπυρων. Έναντι όμως αυτών των εσόδων υπάρχουν πολλά έξοδα, από το σπόρο μέχρι την τιμή της γης, των βοδιών κτλ., και επιπλέον από τη συνολική έκταση καλλιεργούνται μόνο τα 5/8, λόγω της αγρανάπαυσης. Αντίθετα τα έξοδα του μύλου περιορίζονται κυρίως στο κόστος εργασίας και κατά συνέπεια το καθαρό κέρδος από την εκμετάλλευσή του είναι υψηλότερο. Λόγω του υψηλού αρχοδήματος που αποφέρει στον ιδιοκτήτη του χωρίς να απαιτείται άλλη επένδυση σε χρήμα πέρα της αροχικής, ο μύλος κατατάσσεται από τους Βυζαντινούς στην κατηγορία των *αὐτοργίων*, βλ. *CECAUMENI Strategikon*, σ. 36. ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΑΗΣ, *Σύνταγμα*, 2, σ. 595. ΛΑΙΟΥ – SIMON, «Off Mills and Monks», σ. 33-34. Επίσης, βλ. παρακάτω σημ. 342. Και στη δυτική Ευρώπη θεωρούσαν τους μύλους ως εξαιρετικά συμφέρουσα και προσοδοφόρα επένδυση, βλ. LUCAS, «The role of the monasteries», σ. 111-113.

²⁵⁸ Βλ. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 246-248.

το 1314/15. Ταυτίζονται ωστόσο οι θέσεις του Μυζηθρά (Μυστράς), της Καλογωνιάς (Καλογωνιά) και της Μιτάτοβας που ακολουθούν στην παράθεση των κτήσεων και τοποθετούνται εντός της ευρύτερης περιοχής της Λακεδαιμονίας (χάρτ. 4). Δεδομένου ότι, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, τα τοπωνύμια στο σύνολό τους φαίνεται ότι συνθέτουν γεωγραφικές ενότητες και παραδίδονται στα χρυσόβουλλα κατά γεωγραφική σειρά, ο ποταμός Βρυσιώτης πρέπει να συσχετισθεί με τις προαναφερόμενες θέσεις και κατά συνέπεια να αναζητηθεί χωρικά στην κοιλάδα του ποταμού Ευρώτα, μεταξύ των παραποτάμων του τελευταίου. Για την ταύτισή του σημαντικές είναι οι πληροφορίες που αντλούνται από ομόρριζα τοπωνύμια, τα οποία απαντούν στις πηγές (σύγχρονες ή μεταγενέστερες) ή είναι σε χρήση μέχρι σήμερα και συνδέονται μεταξύ τους, κυρίως λόγω της χωροθέτησής τους.

Σε έγγραφα της Παλαιολογίας περιόδου που αφορούν στην κατοχή ή παραχώρηση γαιών στην νοτιοανατολική Πελοπόννησο γίνεται αναφορά στη θέση Βρύσις, η οποία άλλοτε παραδίδεται ως απλό τοπωνύμιο χωρίς περαιτέρω προσδιορισμό και άλλοτε ως όνομα χωρίου.

Εγχάρακτη επιγραφή στον βορειοανατολικό κίονα του ναού του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) στον Μυστρά διασώζει επισκοπική πράξη του μητροπολίτη Σουγδαίας και προέδρου Λακεδαιμονίας Λουκά του 1329/1330, όπου παραδίδεται ότι *ὁ πρώην χρηματίσας Λακεδαιμονίας Βουτᾶς* παραχώρησε σε τρεις άρχοντες κτήματα που βρίσκονται *κάτωθεν τῆς Βρύσεως... ἰδιοπεριόριστα μέσον τῶν δύο ποταμῶν*²⁵⁹. Λίγα χρόνια

²⁵⁹ Η επιγραφή αναφέρεται σε κτήματα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας τα οποία παρατύπως έχουν δοθεί σε ιδιώτες από τον *πρώην χρηματίσαντα Λακεδαιμονίας Βουτᾶ* ή έχουν καταπατηθεί, και επιστρέφονται στην Εκκλησία με ενέργειες του μητροπολίτη Λουκά, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 123. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαι», σ. 442 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 26). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαι» 1909, σ. 435 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαι* 1917, σ. 54). «Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας», σ. 93. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες*, σ. 138-139. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Άγιος Δημήτριος*, σ. 240. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 196. Ο *πρώην Λακεδαιμονίας Βουτᾶς* είναι ο μητροπολίτης Γρηγόριος Βουτᾶς, το πλήρες όνομα του οποίου παραδίδεται στο Χρονικό της Μονεμβασίας, ενώ ως Λακεδαιμονίας και υπέρτιμος Γρηγόριος μετέχει στην πατριαρχική σύνοδο της 9ης Μαΐου 1324, βλ. MM, I, σ. 103 (1324). «Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας», σ. 69, 89-90. DARROUZES, *Les Regestes*, I.V, αρ. 2138 (1327) σ. 103-104 (Critique 1). PRK I, αρ. 73 (1324) σ. 430. JENKINS – MANGO, «Synodicon», σ. 227, 235, 242. LAURENT, «La liste épiscopale», σ. 217, 225-226. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 282, 285. KISLINGER, «Ἄμύκλιον», σ. 86-88. ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ, «Μητροπολίτες Λακεδαιμονίας», σ. 392-393. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Άγιος Δημήτριος*, σ. 31, 40. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 162, 165, 282, 196, 396-397. Τον μητροπολίτη Γρηγόριο Βουτᾶ διαδέχεται πιθανότατα ο μητροπολίτης Σουγδαίας Λουκάς, ο οποίος καταλαμβάνει *ἐξ ὀρισμοῦ* του αυτοκράτορα την μητρόπολη ως *πρόεδρος Λακεδαιμονίας*. Η ανάθεση των νέων καθηκόντων του γίνεται κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ της 2ας Σεπτεμβρίου 1327 (μετέχει σε πατριαρχική σύνοδο ως μητροπολίτης Σουγδαίας και υπέρτιμος) και της 7ης Απριλίου 1329 (μετέχει σε πατριαρχική σύνοδο, όπου για πρώτη φορά αναφέρεται ως μητροπολίτης Σουγδαίας, υπέρτιμος και πρόεδρος Λακεδαιμονίας) και βρίσκεται στη θέση αυτή τουλάχιστον μέχρι και τον Απρίλιο του 1331, όπως προκύπτει μέσα από τη συμμετοχή του σε πατριαρχικές συνόδους. Άγνωστη είναι η χρονική στιγμή κατά την οποία επιστρέφει στη Σουγδαία. Ο ανώνυμος μητροπολίτης Σουγδαίας που αναφέρεται σε πατριαρχικό έγγραφο του Φεβρουαρίου του 1338 ταυτίζεται με το Λουκά, δεδομένου ότι συνεχίζει να κατέχει τον τίτλο αυτό μέχρι και το επόμενο έτος, έχοντας, όμως, πάψει να είναι πρόεδρος Λακεδαιμονίας. Σύμφωνα με χειρόγραφο σημείωμα σε ελληνικό συναξάρι, πεθαίνει στις 24 Απριλίου 1339 στην Κάφα της Κριμαίας, όπου και ετάφη. Βλ. BUCHON, *Recherches historiques*, 1, σ. LXXIX. MM, I, σ. 144 (1327), 146-147 (1329), 155 (1330), 157 (1330), 164 (1331), 179 (1338). ΖΗΣΙΟΥ,

αργότερα επισκοπική πράξη του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Νείλου που εκδίδεται το Μάιο 1339 και έχει αντιγραφεί στο νοτιοανατολικό κίονα του ναού αναφέρει ότι ο ίδιος προβαίνει στη σύσταση ζευγηλατείου *περι την Βρύσιν*, το οποίο περιλαμβάνει *οικήματα* και περιβόλι και οριοθετείται από δύο ποταμούς και ένα δρόμο ²⁶⁰. Τα κοινά χαρακτηριστικά που παρουσιάζουν οι δύο ιδιοκτησίες ως προς την οριοθέτηση και τη χωροθέτησή τους και η μικρή χρονική απόσταση μεταξύ των δύο εγγράφων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για την ίδια αγροτική έκταση στην οποία εγκαθιδρύεται ζευγηλατεῖον. Η συγκεκριμένη κτήση της μητρόπολης πρέπει να αναζητηθεί εντός των εκκλησιαστικών ορίων της, σε πλησιόχωρες του Μυστρά τοποθεσίες λαμβάνοντας υπ' όψιν και τη χωροθέτηση των θέσεων που αναφέρονται στο σύνολο των

«Μυστρά Ἐπιγραφαι», σ. 448-449 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 26-27, 32-33). DARROUZÈS, *Les Regestes*, I.V, αρ. 2152 (1329) σ. 112 (Critique 2). PRK I, αρ. 98 (1329) σ. 554, 106 (1331) σ. 606. ΒΕΗΣ, «Ὁ μητροπολίτης Σουγδαίας Λουκάς», σ. 158-160. JENKINS – MANGO, «Synodicon», σ. 242. LAURENT, «La liste épiscopale», σ. 225. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς νότιας Ρωσίας*, Δημοσιεύματα τοῦ Αρχαιολογικοῦ Δελτίου 7, Ἀθῆναι 1965, σ. 93-95, 134. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 281, 282, 285. KISLINGER, «Ἀμύκλιον», σ. 86-87, 88. ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ, «Μητροπολίτες Λακεδαιμονίας», σ. 393. KISLINGER, *Regionalgeschichte*, σ. 69. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Ἅγιος Δημήτριος*, σ. 40. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 165-166, 182, 196, 396, 397-398.

²⁶⁰ Βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 125. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαι», σ. 444 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 28). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαι» 1909, σ. 433 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαι* 1917, σ. 52). ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες*, σ. 139-140. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Ἅγιος Δημήτριος*, σ. 241. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 196-197, 202-203. Σύμφωνα με τις αρχιερατικές πράξεις που έχουν αντιγραφεί στους κίονες του ναού του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη), ο μητροπολίτης Νείλος ανέρχεται στον αρχιερατικό θρόνο της Λακεδαιμονίας πριν το 1339 και παραμένει σε αυτόν τουλάχιστον μέχρι το 1341. Ο ανώνυμος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας που μετέχει στην πατριαρχική σύνοδο του Μαΐου του 1341 είναι ο ίδιος με αυτόν που εκδίδει την αντιγραμμένη στον βορειοανατολικό κίονα επισκοπική πράξη του Απριλίου του 1341 και έχει ταυτιστεί με το Νείλο. Όπως αναφέρεται στην επιγραφή του Μαΐου του 1339, κατά την ανάληψη των καθηκόντων του βρίσκει τα κτήματα της μητρόπολης *κατεφθαρμένα*, *καταπατημένα*, *πουλημένα* ή *υποθηκευμένα* από όσους τα διαχειρίζονταν ή τα καλλιεργούσαν. Δεδομένου ότι ανάλογη κατάσταση είχε αντιμετωπίσει και ο μητροπολίτης Λουκάς, συνάγεται ότι είτε μεταξύ των δύο αρχιερατικών θηριών έχει μεσολαβήσει μια περίοδος κατά την οποία προκλήθηκε εκ νέου αταξία στην Εκκλησία της Λακεδαιμονίας είτε ότι η παλαιότερη προσπάθεια του Λουκά δεν ευοδώθηκε ή δεν ολοκληρώθηκε λόγω ενδεχομένως της βραχύβιας παραμονής του στην μητροπολιτική καθέδρα. Επί της αρχιερατείας του Νείλου η μητρόπολη επανακτά τα περιουσιακά της στοιχεία. Επίσης επιλύεται οριστικά το πρόβλημα σχετικά με την υπαγωγή της επισκοπής Αμυκλών, που επί μακράν διαταράσσει τις σχέσεις των πελοποννησιακών μητροπόλεων. Η διεκδίκηση της επισκοπής από τις μητροπόλεις Παλαιών Πατρών και Λακεδαιμονίας διευθετείται με την οριστική απόδοσή της στην τελευταία, δυνάμει συνοδικής πράξης του Απριλίου του 1340 που εκδίδεται από τον πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ' Καλέκα (1334-1347). Για τον μητροπολίτη Νείλο βλ. BUCHON, *Recherches historiques*, 1, σ. LXXIX-LXXX. MM, I, σ. 216-221 (1340), 223-224 (1341). MILLET, «Inscriptions», σ. 124-126, όπου στη σ. 126 στη μεταγραφή της αποξεσμένης επιγραφής του κεντρικού κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) διαβάζει *αρχιερέως κυρού νείλου*. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαι», σ. 443-446, 449 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 27-30, 33). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαι» 1909, σ. 432-435, 436-437 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαι* 1917, σ. 51-54, 55-56). «Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας», σ. 71-72, 93. Η. HUNGER – Ο. KRESTEN – Ε. KISLINGER – C. CUPANE, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. 2. Teil: Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1337-1350*, CFHB XIX/2, Βιέννη 1995, σ. 259-273. ΒΕΗΣ, «Ὁ μητροπολίτης Σουγδαίας Λουκάς», σ. 160. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 282, 285. KISLINGER, «Ἀμύκλιον», σ. 88-91. ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ, «Μητροπολίτες Λακεδαιμονίας», σ. 394. KISLINGER, *Regionalgeschichte*, σ. 69, 72. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Ἅγιος Δημήτριος*, σ. 40-41. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 139, 167-169, 196-197, 201, 203, 214, 398-399.

επισκοπικών πράξεων της Μητρόπολης (Μαγούλα²⁶¹, Παρόρι²⁶², Λεύκη²⁶³, Τζυκανιστήριο²⁶⁴, Σαπικοί²⁶⁵, Τρύπη²⁶⁶).

Αλλά και για τη μονή Βροντοχίου μαρτυρείται η κατοχή περιουσιακών στοιχείων περί την Βρύσιν, σύμφωνα με το πατριαρχικό σιγίλλιον που εξέδωσε ο πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος το Μάιο του

²⁶¹ Η Μαγούλα ταυτίζεται με το σημερινό ομώνυμο οικισμό πλησίον της Σπάρτης, 3χλμ. περίπου βορειοανατολικά του Μυστρά. Για πρώτη φορά αναφέρονται κτήσεις της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στην περιοχή στην επισκοπική πράξη του μητροπολίτη Κρήτης και προέδρου Λακεδαιμονίας Νικηφόρου Μοσχόπουλου του 1312 που έχει αντιγραφεί στο νοτιοδυτικό κίονα του ναού του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) στο Μυστρά και επαναλαμβάνονται στις επισκοπικές πράξεις των διαδόχων του Λουκά (1329/30) και Νείλου (1339 και 1341). Επί της αρχιερατείας του Νείλου τα περιουσιακά στοιχεία στην Μαγούλα συνιστούν μία εξαιρετικά σημαντική κτήση, η οποία περιλαμβάνει παροίκους και προσκαθημένους, *αδούλωτα στασία, μύλωνες, ελαιώνες, αμπέλια και περιβόλια*, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 123-125. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαι», σ. 440, 443-444 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 24, 27-28). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαι» 1909, σ. 432-434, 436 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαι* 1917, σ. 51-53, 55). ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες*, σ. 136, 139, 140, 143. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Αγιος Δημήτριος*, σ. 239-242. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 198-199, 206-209. Επίσης, βλ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΝΕΑΣ, *Λακωνική γῆ*, Αθήνα 1971, σ. 153-160.

²⁶² Το Παρόρι είναι όμορος οικισμός του Μυστρά (1.500μ. νότια της καστροπολιτείας). Η μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατέχει στην περιοχή κτήματα και παροίκους, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 124-125. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαι», σ. 443-444 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 27-28). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαι» 1909, σ. 432, 434, 436 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαι* 1917, σ. 53, 55). ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες*, σ. 141, 143. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Αγιος Δημήτριος*, σ. 241-242. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 201-202, 208-209. Την χωροθέτηση υστεροβυζαντινού οικισμού τεκμηριώνουν και τα ανασκαφικά δεδομένα που προέκυψαν κατόπιν σωστικών ανασκαφών, βλ. Α.-Β. ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, «Παρόρι. Οικόπεδο Περ. Σταυράκου», *ΑΔ* 50 (1995), Β1 Χρονικά, σ. 145. Α. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ – Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ – Ε. ΠΑΝΤΟΥ, «Παρόρι. Οικία Π. Σταυράκου», *ΑΔ* 50 (1995), Β1 Χρονικά, σ. 168-169. Α. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ – Ε. ΚΑΤΣΑΡΑ, «Παρόρι. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου στη θέση Κέραμος», *ΑΔ* 53 (1998), Β1 Χρονικά, σ. 221-222. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 348-350.

²⁶³ Η Λεύκη ταυτίζεται με τον ομώνυμο σύγχρονο οικισμό 10χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του Μυστρά. Σύμφωνα με την επισκοπική πράξη του Μαΐου του 1339, η κτήση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στη Λεύκη περιλαμβάνει ναό αφιερωμένο στη Θεοτόκο, οικήματα, *στάσεις*, ελαιώνα και αμπέλια, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 123-125. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαι», σ. 440, 443-444 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 24, 27-28). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαι» 1909, σ. 434, 436 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαι* 1917, σ. 51, 53, 55). ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες*, σ. 136, 140, 143. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Αγιος Δημήτριος*, σ. 239, 241-242. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 200, 206-211.

²⁶⁴ Βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 123. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαι», σ. 442 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 26). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαι» 1909, σ. 435 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαι* 1917, σ. 54). ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες*, σ. 139. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Αγιος Δημήτριος*, σ. 240. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 199, 207. Η θέση *Τζυκανιστήριον* πρέπει να αναζητηθεί στη μεσοβυζαντινή πόλη της Λακεδαιμονίας. Σύμφωνα με το βίο του Οσίου Νίκωνος του *Μετανοείτε*, το *τζυκάνιον* ή *τζουγκάνιον* ήταν εξαιρετικά δημοφιλές άθλημα στην πόλη, τουλάχιστον κατά το 10ο αιώνα, και διεξαγόταν στο *γυμνάσιον*. Πλησίον του χώρου αυτού ανεγείρεται ο ναός του Σωτήρος ή ναός του οσίου Νίκωνος στα τέλη του 10ου αιώνα, βλ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Νίκων ὁ Μετανοείτε*, σ. 78-81, 197, 252, 428. SULLIVAN, *Nikon*, σ. 134-137. Οι G. B. WAYWELL – J. J. WILKES, «Excavations at Sparta: The Roman Stoa 1988-91. Part II», *ABSA* 89 (1994), σ. 428, τοποθετούν το τζυκανιστήριο είτε εντός της μεσαιωνικής οχύρωσης και νότια της ρωμαϊκής στοάς, είτε εκτός των τειχών στη θέση του σημερινού σταδίου της Σπάρτης. Η ΚΟΥΡΙΝΟΥ, «Ο ναός του Ὁσίου Νίκωνος», σ. 99, 101-103, και Η ΙΔΙΑ, «Βυζαντινή Λακεδαιμονία», σ. 60-61, θεωρεί ότι το τζυκανιστήριο βρισκόταν στη θέση του κυκλικού οικοδομήματος της αρχαίας Σπάρτης, το οποίο ταυτίζει με τον αρχαίο *Χορό* του Παυσανία. Επίσης, βλ. Η ΙΔΙΑ, *Σπάρτη*, σ. 127 σημ. 401.

²⁶⁵ Πιθανότατα ταυτίζεται με το τοπωνύμιο «του Σαπικού» ή «Σαποίκου» ή «Σαποικουῶ», που απαντά σήμερα βόρεια του Καστορείου μεταξύ των οικισμών Αλευρού και Περιβόλια, βλ. Γ. Δ. ΓΚΛΕΚΑΣ, «Οι συνοικισμοί Σερβαίκα και Δημητσαναίκα», *Λακωνικά* 58 (Ιουλ.-Αύγ. 1973), σ. 145. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 203-204, 208-209. Επίσης, βλ. Γ. Δ. ΓΚΛΕΚΑΣ, «Του Σαποικουῶ οἱ Κάμπου», *ΣπартХр* 30 (Ιαν. 1940), σ. 9-10.

²⁶⁶ Για την Τρύπη, βλ. παρακάτω σημ. 326.

1366²⁶⁷. Πρόκειται για το ναό του Αγίου Βλασίου που περιέρχεται στη μονή έξω ἀγορασίᾳ... παρὰ Ἀγγέλου Νικολάου τοῦ Φαγομόθη, μαζί με τον εφημέριό του τον Ὁψαράν, την αὐτοῦ ἐξαδέλφη και ὅσα κτήματα ἔχουν²⁶⁸.

Σε χρυσόβουλλο λόγο υπέρ του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα²⁶⁹ που εξέδωσε ο Ἰωάννης Η' Παλαιολόγος το 1428, γίνεται μνεία για τὸ περι τὸ

²⁶⁷ Βλ. MM, I, σ. 481 (1366). DARROUZÈS, *Les Regestes*, I.V, αρ. 2510 (1366) σ. 426-427.

²⁶⁸ Το γεγονός ότι η αγοραπωλησία περιλαμβάνει και ἐμψυχο δυναμικό καθιστὰ φανερό ότι στα δύο πρόσωπα αποδίδεται το καθεστὼς του παροίκου με τον ιερέα τὸν Ὁψαρά να ἐντάσσεται σε μια ιδιαίτερη κατηγορία, τους κληρικούς-παροίκους ή κληρικοπάροικους. Οι κληρικοπάροικοι είναι ἐξαρτημένοι αγρότες με την ιδιότητα του ἐμμισθου ἐκκλησιαστικού λειτουργοῦ, στους οποίους παραχωρεῖται ἕνα ἐκκλησιαστικό κτήμα, το *κληρικᾶτον*, με την υποχρέωση καταβολῆς μισθώματος (*μορτή*). Από τις πηγές προκύπτει ότι πολλοί ιερείς ἐπιδιώκουν και ασκούν ισχυρές πιέσεις για την ἀπόκτηση κληρικᾶτων δεδομένου ότι η παραχώρησή τους ἐνέχει οικονομικά προνόμια και τους ἐξασφαλίζει ἕνα εἰσόδημα ἐπιπλέον του μισθοῦ τους. Βέβαια κατὰ την εφαρμογή του θεσμοῦ συχνὰ ἀνακύπτουν προβλήματα ὅπως ἡ μη καταβολή των μισθωμάτων, ἡ ἀρνηση των κληρονόμων που δεν είναι κληρικοί να ἐπιστρέψουν τις κτήσεις μετὰ το θάνατο του δικαιοῦχου ἢ η παράνομη ἐκχώρησή τους σε τρίτους. Για τη μεταβίβαση τους ἀπαραίτητη προϋπόθεση είναι ο κληρονόμος του κληρικοπάροικου να ἔχει χειροτονηθεῖ ιερέας, εἰδᾶλλως τα κτήματα ἐπιστρέφουν στην Ἐκκλησία για να παραχωρηθῶν σε ἄλλους κληρικούς. Για τους κληρικοπάροικους και τα κληρικᾶτα, βλ. MM, I, σ. 576 (1371). *Actes de Kutlumus*, αρ. 7 (1305) στ. 15. Ε. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο ἔγγραφο γιὰ τὴ θεσσαλικὴ ἐπίσκοπη Σταγῶν (τοῦ ἔτους 1163). Ἀνέκδοτα τεμάχια τοῦ ἔγγραφου και μερικὲς πρῶτες παρατηρήσεις», *ΒυζΣύμμ* 7 (1987), σ. 21-23, 26-27, 28-29. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, «Acta Stagorum», αρ. I (1163) σ. 21 στ. 9-10, 12-13, σ. 24 στ. 85, σ. 25 στ. 126, σ. 26 στ. 134-135, 147. HERMAN, «Die kirchlichen Einkünfte», σ.412-418. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Ὁ θεσμὸς τῶν αὐτοδέσποτων μονῶν», σ. 303-304. ΣΒΟΡΟΝΟΣ, «Les privilèges de l'Église», σ. 364-365, 374. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Οικονομικά*, σ. 186-216, 282-285. Η ΙΔΙΑ, *Νομολογία*, σ. 268. ANGOLD, *Church and Society*, σ. 233-236. *ODB*, 2, λήμμα *klerikaton*, σ. 1132-1133. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔÈS, *Fiscalité*, σ. 82, 84, 176, 285. *LBG*, λήμματα *κληρικᾶτον*, *κληρικοπάροικος*. Οι δυσχέρειες που ἀντιμετωπίζει ο θεσμὸς στην εφαρμογή του ἐπιβάλλουν ἐνδεχομένως στον μητροπολίτη Κρήτης και πρόεδρο Λακεδαιμονίας Νικηφόρο Μοσχόπουλο την ἀπαγόρευση ἀπόδοσης ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων ως κληρικᾶτα. Ὡστόσο ο θεσμὸς φαίνεται ότι συνεχίζει να εἶναι σε ἰσχὺ στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας στους χρόνους που ἀκολουθοῦν με τους δικαιοῦχους να μην τηροῦν τις υποχρεώσεις τους ἀναγκάζοντας το μητροπολίτη Νεῖλο να ἐπιβάλλει την τάξη, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 123, 124-125. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαι», σ. 440-441, 444 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 24-25, 28). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαι» 1909, σ. 432, 433-434 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαι* 1917, σ. 51, 52-53). HERMAN, «Die kirchlichen Einkünfte», σ. 414-415. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Οικονομικά*, σ. 192, 204. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτικὴ ζωή*, σ. 385. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 211-212, 215. Οι δύο πάροικοι της Βρύσης μεταβιβάζονται στη μονή μεθ' ὧν ἔχουσι κτημάτων γονικῶν τε και ἀγοραστικῶν, δηλαδή μαζί με την κατὰ κυριότητα περιουσία τους την οποία εἴτε εἶχαν κληρονομήσει (γονικά) εἴτε εἶχαν ἀγοράσει. Η συγκεκριμένη ἀναφορά υποδηλώνει πιθανότατα την παραχώρηση ἀπὸ το κράτος στη μονή του προνομίου της νομῆς του ἔγγειου φόρου (*τέλος*) που καταβάλλεται ἀπὸ τους παροίκους για τις ιδιόκτητες ἐκτάσεις τους, πρβλ. παρακάτω «Τὸ μετόχιον Καλογωνία τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου», «Τὸ μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βόγαλις περὶ τὰ Σκορτὰ» και σημ. 499. Ἐπίσης, βλ. *Actes d'Esphigménou*, αρ. 6 (1258/1259) στ. 48-49 και σ. 60, ὅπου ἀναφέρεται ἡ περίπτωση του Βασιλείου Χαλκῆως ο οποίος με χρυσόβουλλο του 1258/1259 παραχωρήθηκε μαζί με του δύο γιους του ως πάροικος στη μονή Εσφιγμένου ...σὺν τῇ ἀνηκούσῃ α[ὐτῶ] ὑποστάσει. Ἀπὸ την ἐρευνά μου στην περιοχὴ δεν ἐντόπισα ναὸ ἀφιερωμένο στον Ἅγιο Βλάσιο, οὔτε ἐπιβίωσή του ως τοπωνύμιο, παρὰ το πλήθος των ἀγιωνυμίων που ἀπαντοῦν.

²⁶⁹ Ἐνδεικτικὰ για τη ζωὴ και το ἔργο του Πλήθωνα, βλ. MASAI, *Pléthon*. C. M. WOODHOUSE, *George Gemistos Plethon: the last of the Hellenes*, Ὁξφόρδη 1986. *ODB*, 3, λήμμα *Plethon*, *George Gemistos*, σ. 1685. *PLP*, 2, αρ. 3630. M. BERTOZZI, «George Gemistos Plethon and the myth of ancient paganism. From the Council of Ferrara to the Tempio Malatestiano in Rimini» στο: Λ. Μπενάκης – Χ. Μπαλόγλου (γεν. επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στον Πλήθωνα και την εποχὴ του με την συμπλήρωση 550 ἐτῶν ἀπὸ τον θάνατό του, Μυστράς 26-29 Ἰουνίου 2002*, Ἀθήνα – Μυστράς 2003, σ. 177-186. Γ. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Αναγέννηση και Βυζάντιο. Το παράδειγμα του Πλήθωνα*, διδακτορική διατριβή, Ε.Κ.Π.Α., Ἀθήνα 2005, www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/19699, σ. 39-58. W. BLUM, «Sigismondo Pandolfo Malatesta (1417–1468): Stadtherr von Rimini, Neuheide und Verehrer Plethons», στο: J. Matula – P. R. Blum, *Georgios Gemistos Plethon. The Byzantine and the*

Καστρίον χωρίον, τὴν Βρύσιν, το οποίου του εκχωρεῖται ὡς πρόνοια²⁷⁰. Το ἴδιο χωρίο αναφέρεται ξανά σε αργυρόβουλλο ὀρισμό του 1433 του δεσπότη Θεόδωρου Β' Παλαιολόγου²⁷¹, σε χρυσόβουλλο λόγο του 1449 του Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου²⁷² και σε αργυρόβουλλο ὀρισμό του 1450 του δεσπότη Δημητρίου Παλαιολόγου²⁷³ υπέρ των υιών του Πλήθωνα,

Latin Renaissance, Όλομουτς 2014, σ. 11-38. Γ. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Αναγέννηση και Ουτοπία: Ο Πλήθων και το Δεσποτάτο του Μοριά*, Αθήνα 2017.

²⁷⁰ Το χρυσόβουλλο του Ιωάννη Η' επικυρώνει δύο αργυρόβουλλους ὀρισμούς του δεσπότη Θεόδωρου Β' Παλαιολόγου με τους οποίους εκχωρούνται στο Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα το κάστρο και η χώρα του Φαναρίου και το χωρίο Βρύσις, βλ. ΜΜ, ΙΙΙ, σ. 174-176 (1428). ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον», σ. 377-378, 379. ΣΤΕΦΕΚ, «Ein Wiederentdecktes Argyrobull», σ. 824. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 354-360. Και τα τρία έγγραφα είναι χαμένα σήμερα, αν και τα δύο από αυτά, το χρυσόβουλλο του Οκτωβρίου του 1428 και το αργυρόβουλλο που ἐξεδόθη από τον δεσπότη Θεόδωρο Β' Παλαιολόγο το Νοέμβριο του 1427 φυλάσσονταν μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στο Κρατικό Αρχείο της Νάπολης (Archivio di Stato di Napoli), όπου τα εντόπισαν και τα μελέτησαν οι εκδότες τους, βλ. ΜΜ, ΙΙΙ, σ. 174 (1428). ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 4, σ. 104. ΣΤΕΦΕΚ, «Ein Wiederentdecktes Argyrobull», σ. 824 σημ. 13 & 14, 825. Το τελευταίο αναφέρεται στην εκχώρηση προς το Γεμιστό της χώρας του Φαναρίου, βλ. ΜΜ, ΙΙΙ, σ. 173-174 (1427). ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 4, σ. 104-105. Η απόλυση του ἑτερου αργυρόβουλλου που αφορά στο χωρίο της Βρύσεως και για το οποίο δεν σώζεται κανένα στοιχείο, συμπεραίνουμε ότι είχε προηγηθεί και πρόκειται ουσιαστικά για την πρώτη γαιοπαροχή προς τον Πλήθωνα, βλ. ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον», σ. 376, 379. ΣΤΕΦΕΚ, «Ein Wiederentdecktes Argyrobull», σ. 817, 824. Την υπόθεση αυτή ενισχύουν το μικρό χρονικό διάστημα των ἑντεκα μηνών που μεσολαβεί μεταξύ του αργυρόβουλλου του 1427 και του χρυσόβουλλου του 1428 και το γεγονός ότι κατά την παράθεση των αργυρόβουλλων στο χρυσόβουλλο λόγο προηγείται το έγγραφο με την εκχώρηση της Βρύσεως. Το Φανάρι των Γεμιστών ταυτίζεται από τον Κουγέα με ὀμώνυμο κάστρο που μαρτυρείται την περίοδο αυτή στην περιοχή της Τροιζηνίας νοτιοανατολικά της Παλαιάς Επιδάουρου, βλ. ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον», σ. 395-398. Τη συγκεκριμένη ταύτιση ενισχύει και η μαρτυρία ενός πιθανού απογόνου του φιλοσόφου εγκαταστημένου στην Ιταλία. Στις αρχές του 16ου αιώνα βρίσκεται στην πόλη της Αγκώνας υπηρετώντας ὡς σεκρετάριος ο Ιωάννης Γεμιστός ὁ Ἕλληνας, ὁ οποίος τον Ιανουάριο του 1516 αφιερώνει στον πάπα Λέοντα Ι' (1513-1521) μακροσκελές ποίημα όπου αναφέρει ξεκάθαρα ότι πατρίδα των προγόνων του ἦταν η Επιδάουρος (*Et mea gentilis domitrix Epidaurus equorum*), βλ. ΣΑΘΑΣ, *Βιογραφίαι*, σ. 228. Ο ΙΔΙΟΣ, *Documents*, 6, σ. 94 σημ. 1. Ὁ.π., 8, σ. 567. Για το κάστρο του Φαναρίου, βλ. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 126-127. Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Ὀδοιπορικό στα μεσαιωνικά κάστρα και τις οχυρώσεις της επαρχίας Τροιζηνίας», στο: *Αργοσαρωνικός. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998*, επιμ. Ε. ΚΟΝΣΟΛΑΚΗ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, τ. 3, Αθήνα 2008, σ. 45-50, 65-66, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Ὅσον αφορά το χωρίον τῆς Βρύσεως, ὁ ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον», σ. 377-378, 379, κάνει την υπόθεση ότι είναι η πρώτη κτήση που εκχωρήθηκε από το δεσπότη Θεόδωρο Β' Παλαιολόγο στο Γεμιστό εν εἶδει τιμαρίου, ὅταν αυτός εγκαταστάθηκε στο Μυστρά γύρω στο 1410.

²⁷¹ Με το αργυρόβουλλο του 1433 παραχωρεῖται στους υιούς του Γεωργίου Γεμιστού Δημήτριο και Ανδρόνικο το κάστρο του Φαναρίου και το χωρίον Βρύσις αντίστοιχα. Το έγγραφο ἔγινε για πρώτη φορά γνωστό από τον κώδικα Allatiana 197 (CXVIII) 3 στη Βιβλιοθήκη Vallicelliana της Ρώμης, όπου είχε αντιγραφεί από τον Λέοντα Αλλάτιο (+1669) χωρίς να δίνονται στοιχεία για το πρωτότυπο, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 4, σ. 106-109. Ο ΙΔΙΟΣ, «Σφραγίδες τῶν τελευταίων Παλαιολόγων καὶ τῶν περὶ αὐτοῦ», *NE* 1 (1904), σ. 421. Ε. ΜΑΡΤΙΝΙ, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane*, τ. ΙΙ, Μιλάνο 1902, σ. 221. Το πρωτότυπο έγγραφο βρίσκεται καταλογογραφημένο ὡς Vat. gr. 2274 στην Biblioteca Apostolica Vaticana, όπου φυλάσσεται μαζί με μια νεώτερη λανθασμένη μεταγραφή του και τη λατινική μετάφρασή του σε δύο αντίγραφα, βλ. ΣΤΕΦΕΚ, «Ein Wiederentdecktes Argyrobull», σ. 813-828.

²⁷² Το χρυσόβουλλο του Κωνσταντίνου ΙΑ' το οποίο φυλάσσεται σήμερα στην Ακαδημία Αθηνών επικυρώνει τον παλαιότερο αργυρόβουλλο ὀρισμό του 1433 που ἐξέδωσε ὁ δεσπότης Θεόδωρος Β' Παλαιολόγος, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 4, σ. 19-22. ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον», σ. 371-400. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 361-364. ΣΤΕΦΕΚ, «Ein Wiederentdecktes Argyrobull», σ. 817-818, 825.

²⁷³ Με το αργυρόβουλλο του 1450 ὁ Δημήτριος Παλαιολόγος ἀποδέχεται και αναγνωρίζει τα δικαιώματα των υιών του Γεωργίου Γεμιστού ἐπὶ των χωριῶν Φανάριον και Βρύσις, βλ. ΜΜ, ΙΙΙ, σ. 225-227 (1450). ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 4, σ. 192-195. ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον», σ. 378, 379. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 364-365. ΣΤΕΦΕΚ, «Ein Wiederentdecktes Argyrobull», σ. 818, 825.

Δημητρίου και Ανδρόνικου ²⁷⁴. Ειδικότερα στον Ανδρόνικο Γεμιστό παραχωρούνται το χωριό της Βρύσεως μετά πάσης τῆς αὐτοῦ νομῆς και περιοχῆς, καθώς και κτήματα που δεν συμπεριλαμβάνονταν στο χρυσόβουλλο του 1428 και παλαιότερα ανήκαν στην Εκκλησία πριν περιέλθουν ἀπὸ τῆς μητροπόλεως τρόπῳ ἀνταλλαγῆς... τῷ δημοσίῳ ²⁷⁵. Εξετάζοντας τη συγκεκριμένη μαρτυρία για την ὑπαρξη κτήσεων της μητρόπολης στο χωριό της Βρύσης σε συνδυασμό με τις μνείες που γίνονται στις εγχάρακτες επιγραφές του ναοῦ του Αγίου Δημητρίου στο Μυστρά για μητροπολιτικά κτήματα και ζευγηλατεῖον περι τὴν Βρύσιν, καθίσταται βέβαιο ὅτι τα εν λόγω τοπωνύμια ταυτίζονται και προκύπτει το συμπέρασμα ὅτι η μητροπολιτική καθέδρα που κατείχε αρχικά τις παραχωρηθείσες στον Ανδρόνικο Γεμιστό εκτάσεις ἦταν αὐτῆς της Λακεδαιμονίας. Κατὰ συνέπεια πρόκειται για οικισμό που χωροθετεῖται ὄχι μόνο εντὸς των εδαφῶν που κατείχε η Βυζαντινὴ αυτοκρατορία στην

Και το ἔγγραφο αὐτὸ χαμένο σήμερα φυλασσόταν μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο Κρατικὸ Ἀρχεῖο της Νάπολης (Archivio di Stato di Napoli), βλ. ὅ.π., σ. 825.

²⁷⁴ Ο Δημήτριος και ο Ανδρόνικος Γεμιστός στις πηγές αναφέρονται ὡς οἰκεῖοι των δεσποτῶν του Μυστρά Θεόδωρου Β΄, Κωνσταντίνου και Δημητρίου. Επίσης φαίνεται ὅτι διατηροῦν επαφές με τον καρδινάλιο Βησσαρίωνα. Βλ. *PLP*, 2, αρ. 3629, 3632. MOHLER, *Kardinal Bessarion*, 3, σ. 468-469. Ο μεγαλύτερος ἀπὸ τους δύο γιούς του Πλήθωνα, ο Δημήτριος Γεμιστός λίγα χρόνια μετά την ἀπόλυση του αργυρόβουλλου ορισμοῦ του 1450 χάνει το κάστρο του Φαναρίου, δεδομένου ὅτι, σύμφωνα με βενετικὸ ἔγγραφο της 12ης Νοεμβρίου 1456, ο Ιωάννης Spagnolo εκφράζει την πρόθεση του να το παραχωρήσει μαζί με τα κάστρα του Δαμαλά και του Λυγουριού στη Δημοκρατία της Βενετίας, βλ. SATHAS, *Documents*, 1, αρ. 153 (1456), σ. 230-231. ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον», σ. 396. THIRIET, *Régestes*, 3, αρ. 3025 (1456). Ενδεχομένως, λίγο μετά το θάνατο του Πλήθωνα, ἔγινε ἀνάκληση της γαιοπαροχῆς του Φαναρίου και εκχώρησῆς της στον Ιωάννη Spagnolo για τις υπηρεσίες του προς το βυζαντινὸ κράτος· τον Αύγουστο του 1452 ο τελευταῖος ὡς ἀπεσταλμένος του διοικητῆς της Βοστίτσας (Αιγίου) και παλατινοῦ κόμη του Λατερανοῦ Κωνσταντίνου Καντακουζηνοῦ Παλαιολόγου εἶχε μεταβεί στην αὐλὴ του βασιλιά της Σικελίας και της Νεαπόλεως Αλφόνσου Ε΄ (1416-1458), για μυστικές διαπραγματεύσεις, βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 281. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 111, 115. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτικὴ ζωὴ*, σ. 366-367. Ο Δημήτριος Γεμιστός μετά την ἀπώλεια της πρόνοιᾶς του μετέβη πιθανότατα μόνος ἢ μαζί με τον ἀδελφὸ του στην Ἰταλία. Σύμφωνα με ἐπιστολὴ του Μιχαήλ Αποστόλη, το 1467 στη φροντίδα του Βησσαρίωνα βρίσκεται ο ἐγγονός του Πλήθωνα για τον ὁποῖο ο καρδινάλιος ἔχει ἐξασφαλίσει μια χρηματικὴ πρόσοδο, βλ. H. NOIRET, *Lettres inédites de Michel Apostolis publiées d'après les manuscrits du Vatican avec des opuscules inédits du même auteur. Une introduction et des Notes*, Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 54, Παρίσι 1889, αρ. 74 σ. 94 στ. 21-22. Ενδεχομένως το πρόσωπο αὐτὸ να ταυτίζεται με το σκελετάριο Ιωάννη Γεμιστό τον Ἴλληνα, ο ὁποῖος στις αρχές του 16ου αἰῶνα φαίνεται ὅτι συντηρεῖ τις καλές σχέσεις της οικογένειᾶς του με την παπικὴ Εκκλησία, βλ. παραπάνω σημ 270, MASAI, *Pléthon*, σ. 53. STEFEC, «Ein Wiederentdecktes Argyrobull», σ. 814 σημ. 5 & 6.

²⁷⁵ Το ἐκχωρούμενο στον Ανδρόνικο Γεμιστό χωριὸ της Βρύσεως ἐνισχύεται με τις πρώην μητροπολιτικὲς γαίες, προκειμένου οι πρόνοιες που λαμβάνουν τα δύο ἀδελφια να εἶναι ἰσόποσης αξίας. Του χρυσοβούλλου του 1449 πιθανότατα εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἐκδοση αργυρόβουλλου ορισμοῦ χαμένου σήμερα, με την προσαύξηση της γαιοπαροχῆς προς τον Ανδρόνικο Γεμιστό, βλ. ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον», σ. 374, 386, 392, 399. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτικὴ ζωὴ*, σ. 364 και σημ. 1163. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 203. Δεν αποκλείεται βέβαια να πρόκειται για υποχρέωση που δεν πρόλαβε να εκπληρώσει ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος ὡς δεσπότης και για το λόγο αὐτὸ προβαίνει κατευθεῖαν στην ἐκδοση χρυσοβούλλου, το ὁποῖο σημειώνεται ὅτι εἶναι ἀπὸ τα πρώτα που ἀπολύει ἀμέσως μετά την ἀνάληψη των αυτοκρατορικῶν του καθηκόντων και την ἀφιξή του στην Κωνσταντινούπολη. Για το λεγόμενο «φάκελο του Γεμιστοῦ» και το καθεστὸς των γαιοπαροχῶν προς αὐτόν και τους γιούς του, βλ. OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, σ. 180-186. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτικὴ ζωὴ*, σ. 354-367, ὅπου τεκμηριώνεται ἡ ἄποψη ὅτι συνιστοῦσαν πρόνοιες.

Πελοπόννησο κατά τη δεκαετία του 1320, αλλά και εντός των ορίων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.

Στα χρυσόβουλλα και τα αργυρόβουλλα υπέρ των Γεμιστών παραδίδεται ότι το χωρίον Βρύσις βρίσκεται *περι τὸ Καστρίον*. Η προσθήκη του συγκεκριμένου προσδιορισμού έχει συμπεριληφθεί προκειμένου να οριστεί με ακρίβεια η θέση της παραχωρούμενης κτήσης και πιθανότατα αποτελεί ένδειξη ότι το Καστρί κατά τη συγκεκριμένη περίοδο υπήρξε σημαντικό πόλισμα της Λακεδαίμονος.

Εντός της υπό έρευνα περιοχής και σε μικρή απόσταση από τον Μυστρά χωροθετείται σύμφωνα με τις πηγές το *Καστρίον* ή *Καστρίτζι*, βυζαντινό κάστρο γνωστό για την αντίσταση που προβάλλει στον Μωάμεθ το 1460. Η θέση του έχει ταυτιστεί με ασφάλεια με το ερειπωμένο οχυρό που εντοπίζεται σε ορεινή θέση δυτικά του ομώνυμου σύγχρονου οικισμού και σε απόσταση 10 χιλιομέτρων περίπου βόρεια του Μυστρά (χάρτ. 6, εικ. 45-46). Το *Καστρίον* ή *Καστρίτζι* αναφέρεται στις πηγές ως δυσπρόσιτο και καλά οχυρωμένο πόλισμα σε κοντινή απόσταση από το Μυστρά²⁷⁶.

Οι ιστορικοί της Αλώσεως το αναφέρουν ως *πόλιν, χωρίον, πολίχνιον, πόλισμα, φρούριον*. Την εξέχουσα θέση που κατέχει στην περιοχή καταδεικνύουν έμμεσα και οι αναφορές που εμπεριέχονται στο χρυσόβουλλο του 1449 και το αργυρόβουλλο του 1450 σχετικά με το προνόμιο του Ανδρόνικου Γεμιστού να *ἄρχῃ καὶ οὗτος αὐτοῦ* (της Βρύσεως) *καὶ κεφαλατικεὴ ἰδίᾳ τε καὶ χωρὶς ἀπὸ τοῦ Καστρίου κεφαλατικίον*. Από το συγκεκριμένο χωρίο συνάγεται ότι το Καστρί αποτελούσε ξεχωριστό *κεφαλατίκιον*²⁷⁷, στο οποίο πιθανότατα υπαγόταν αρχικά το χωρίο της Βρύσης πριν την παραχώρησή του στους Γεμιστούς²⁷⁸.

²⁷⁶ Κατά την πολιορκία του από τον Μωάμεθ Β΄ το 1460 την υπεράσπισή του είχε αναλάβει ο άρχοντας Πρινοκοκκάς, ο οποίος μετά την πτώση του βρήκε μαζί με τους συμπολεμιστές του μαρτυρικό θάνατο. Ήταν το δεύτερο στη σειρά οχυρό που συνάντησε ο Οθωμανός σουλτάνος κατά την προέλασή του στη βόρεια Λακεδαίμονα και τη νότια Αρκαδία με πρώτο το κάστρο της Βορδόνιας, βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 405 στ. 11-18. ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, σ. 473-474. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 542-545 § 2. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, σ. 144-146, ο οποίος σε διαφορετικά σημεία του κειμένου του προσδίδει στο Καστρί τους χαρακτηρισμούς *πολίχνιον* (§ 21.1), *χωρίον* (§ 21.1) και *πόλισμα* (§ 21.2). ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 160-161 § 5 (= ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 118 § 5). ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον», σ. 398-400. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 268-269. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η εκστρατεία», σ. 33-37. Ο ΙΔΙΟΣ, «Η προέλαση στη βόρεια Λακεδαίμονα», σ. 74-78. *ΑΒΠ*, σ. 185-186. Για το όνομα Πρινοκοκκάς, βλ. Κ. Ι. ΑΜΑΝΤΟΣ, «Γλωσσικά», *BZ* 28/1 (1928), σ. 16-17 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Γλωσσικά μελετήματα*, σ. 287). Ίχνη της οχύρωσης διατηρούνται στην κορυφή απότομου λόφου κοντά στο σύγχρονο οικισμό δικαιολογώντας και την περιγραφή του στις πηγές ως δυσπρόσιτο. Για το κάστρο βλ. Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Ο Καστρολόγος*, ἐν Αθήναις 1987, σ. 66-67. ΒΟΝ, *La Morée franque*, σ. 512. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικὰ κάστρα*, σ. 389-390. Δ. ΚΑΛΛΙΑΝΗΣ, «Τὸ κάστρο τοῦ Πρινοκοκκά», *Λακωνικά* 31 (Ιαν.-Φεβρ. 1969), σ. 28. Ο ΙΔΙΟΣ, «Το Καστρίτζι», σ. 87.

²⁷⁷ Για τον όρο *κεφαλατίκιον*, βλ. παραπάνω «Ιστορικό περίγραμμα».

²⁷⁸ Ο STEFEC, «Ein Wiederentdecktes Argymbull», σ. 826, θεωρώντας τις δύο κτήσεις των Γεμιστών, Φανάρι και Βρύση, πλησιόχωρες ταυτίζει το *Καστρίον* με τον ομώνυμο μεσαιωνικό οικισμό στη θέση της παλιάς Ερμιόνης στη νοτιοανατολική ακτή της Αργολίδας, χωρίς ωστόσο να εντοπίζει τον οικισμό της Βρύσης, και υποθέτει ότι τα εκκλησιαστικά κτήματα που είχαν περιέλθει στο κράτος υπήρξαν πριν ιδιοκτησία της μητρόπολης Κορίνθου. Βέβαια τη συγκεκριμένη περίοδο η περιοχή των

Ο οικισμός της Βρύσης ή η ανάμνησή του πιθανότατα επιβίωσε έως και την πρώιμη τουρκοκρατία. Σε χάρτη του Battista Agnese (1554) σημειώνεται η Βρύση (vrissi) ανάμεσα στους οικισμούς Αγόριανη (gorenes) και Καστρί (castri)²⁷⁹ (εικ. 47). Το τοπωνύμιο κατά την περίοδο που ακολουθεί εξαφανίζεται, ενώ στην ίδια περιοχή εμφανίζεται στις πηγές του επόμενου αιώνα το χωριό Καστανιά²⁸⁰, το οποίο το 1921 μετονομάζεται σε Καστόρειον²⁸¹. Η χωροθέτηση του χωρίου της Βρύσεως στα πρόβουνα που υψώνονται δυτικά του Ταύγету και πάνω από τις εύφορες εκτάσεις με τους χαμηλούς λόφους της κοιλάδας του Ευρώτα σε συσχετισμό με τους τρεις χειμάρρους που διαρρέουν την περιοχή συμβάλλοντας ανατολικά του οικισμού του Καστορείου για να εκβάλλουν στη συνέχεια στον Ευρώτα συμφωνεί και με τα λίγα αλλά διαφωτιστικά τοπογραφικά στοιχεία που αντλούμε από τις προαναφερόμενες επισκοπικές πράξεις των μητροπολιτών Λουκά και Νείλου που έχουν αντιγραφεί στους κίονες του ναού του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) στο Μυστρά. Σύμφωνα με τις δύο επιγραφές τα κτήματα της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας βρισκόνταν *κάτωθεν τῆς Βρύσεως και περι τὴν Βρύσιν*²⁸², δηλαδή σε χαμηλότερη υψομετρικά θέση από τον οικισμό και γύρω ή κοντά σε αυτόν, και μεταξύ δυο παραρρέοντων ποταμών.

Η ύπαρξη εκκλησιαστικών κτημάτων στην ίδια περιοχή μαρτυρείται και σε ενεπίγραφο κιονίσκο που χρονολογείται στον 14ο με το α' μισό του 15ου αιώνα και εκτίθεται στο Μουσείο του Πύργου Πικουλάκη στην Αρεόπολη της Μάνης²⁸³ (εικ. 17). Ο κιονίσκος μέχρι το

νοτιοανατολικών ακτών της Αργολίδας βρίσκεται υπό βενετική κυριαρχία με μικρά διαλείμματα υπό την εξουσία των Βυζαντινών. Για τον οικισμό Καστρί στην Αργολίδα βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 495. M. H. JAMESON – C. N. RUNNELS – T. H. VAN ANDEL, *Countryside. The southern Argolid from prehistory to the present day*, Στάφορντ 1994, σ. 120-126. *ΑΒΠ*, σ. 184-185. Για εκκλησιαστική υπαγωγή της περιοχής στη μητρόπολη Κορίνθου, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Εκκλησιαστική ιστορία Κορινθίας», σ. 119, 129-132. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 282 (Notitia 7), 302 (Notitia 9), 323 (Notitia 10), 361 (Notitia 13), 420 (Notitia 21), για επισκοπές Τροιζήνης-Δαμαλά.

²⁷⁹ Βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 34, σημ. 3, πίν. 9.

²⁸⁰ Το χωριό Καστανιά απαντά για πρώτη φορά στα ενετικά αρχεία μετά τα μέσα του 17ου αιώνα, βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστράς» 1994, σ. 234 (1699). ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Επαναστατικές κινήσεις», σ. 245. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες Ιστορίας*, σ. 106, 111 (= Ο ΙΔΙΟΣ, «Ειδήσεις για τὴν ἐπιβολὴ ἀγγαρειῶν», σ. 421, 424), σε καταλόγους του 1698 εμφανίζεται ως *Καστανιά* και *Castagnia*.

²⁸¹ Βλ. Φ.Ε.Κ. 56/Β/05.06.1921

²⁸² Το *κάτωθεν* προϋποθέτει ότι μεταξύ των δύο τοποθεσιών υπάρχει υψομετρική διαφορά με την περιοχή της Βρύσεως να χωροθετείται σε υψηλότερο σημείο σε σχέση με τα κτήματα. Εδώ χρησιμοποιείται ως πρόθεση, η οποία συντάσσεται με γενική και σημαίνει *κάτω*, LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμμα *κάτωθεν*, σ. 931. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 8, λήμμα *κάτωθεν*, σ. 3823. Η σημασία «δυτικά» που δίνει στη λέξη ο ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 8, λήμμα *κάτωθεν*, σ. 114, δεν μπορεί να έχει ισχύ για τις συγκεκριμένες κτήσεις διότι στην περίπτωση αυτή θα χωροθετούνταν ψηλότερα του οικισμού στις προσωμένες παρειές των προβούνων του Ταύγету. Το *περι* συντασσόμενο με αιτιατική ως τοπικός προσδιορισμός δηλώνει ότι μία θέση βρίσκεται γύρω από ή κοντά σε κάποια άλλη, βλ. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμμα *περί*, σ. 1366. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 11, λήμμα *περί*, σ. 5659. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 15, λήμμα *περί*, σ. 361-362.

²⁸³ Βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 430-434 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 14-18). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 422-423 (= Ο ΙΔΙΟΣ *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 41-42). M. N. TODD – A. J. B. WACE, *A catalogue of the Sparta Museum*, Oxford 1906, σ. 54 FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 322-324, πίν. XVIII, 4-6. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Καρυούπολις», σ. 19-21. Ν. ΜΠΟΥΖΑ, «Τμήμα ενεπίγραφου

2005 φυλασσόταν στους αποθηκευτικούς χώρους του Μουσείου της Σπάρτης, χωρίς να έχει καταγραφεί η προέλευσή του. Το κείμενο της επιγραφής αναφέρεται στην παραχώρηση τριών ιδιοκτησιών σε ναό με σκοπό την τέλεση λειτουργίας τρεις φορές την εβδομάδα στον τάφο αγίου που δεν κατονομάζεται και από τα μέχρι τώρα δεδομένα μπορεί να ταυτιστεί με τον όσιο Νίκωνα²⁸⁴. Η τοπική εμβέλεια που γνωρίζει η λατρεία του αγίου²⁸⁵ και η περιοχή όπου εντάσσονται οι επισκοπικές καθέδρες που αναφέρονται στην επιγραφή καθιστούν βεβαία τη χωροθέτηση των κτημάτων στη νότια Πελοπόννησο και πιθανότατα εντός των ορίων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Εκ των τριών ιδιοκτησιών οι δύο πρώτες εκχωρούνται από την επισκοπή Αμυκλών²⁸⁶ και

κιονίσκου», *Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη*. Δίκτυο Μουσείων Μάνης 2. Κατάλογος μόνιμης έκθεσης, γεν. επιμ. Π. Καλαμαρά, Αθήνα 2005, σ. 70-71. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η αμπελοκαλλιέργεια», σ. 245-247. Από τον κιονίσκο έχει καταστραφεί το επάνω και το κάτω τμήμα του με αποτέλεσμα η επιγραφή να σώζεται ακρωτηριασμένη. Το κείμενο, σύμφωνα με τους FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 322-323, διαβάζεται ως ακολούθως: [_ _ _^{c.} 10 _ _ _ ἀμπέ?] λια / [_ _ _^{c.} 7 _ _ _] ωνια αὐτὸ ἀ/νακανπικῶς, ἀπὸ μὲν / τῆς ἐπισκοπῆς Ἀμηκλιού / τὸ ἀμπέλιον τοῦ Γεραν/ου, ἀπὸ δὲ τοῦ Χρ(ιστι)ανουπόλεος / τὸ ἀγριάμπελον τῆς Δαψ/νου, (καὶ) ἐξ ἀγορ(ᾶς) τῶν Βρισουσι(δν) / εἰς τὴν αὐτὴν τοποθεσίαν / χ(ωρά)φ(ια) καὶ ἀγριάμπελα ἔλεν/θερικὰ, ἴν(α) ἐκτελε(ται) εἰ θεία / λειτουργίεσ ἐντὸς τρι/σι τῆς εὐδομάδος ἡμέρας, / δευτέραν, τρίτη (καὶ) πέμ/πτι, ἔν τε τῶ ναῶ (καὶ) ἐν/ τῶ τάφῳ τοῦ ἀγίου· ἰ δέ/ τις (καὶ) . [_ _ _^{c.} 12 _ _ _] .

²⁸⁴ Ο ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 431 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 15), πρώτος πρότεινε την ταύτιση του αγίου με τον όσιο Νίκωνα. Στο βίο του οσίου αναφέρεται ότι ο τάφος του βρισκόταν στο ναό του Σωτήρα που ο ίδιος ίδρυσε στη Λακεδαιμονία. Μετά το θάνατο του αγίου ο ναός απετέλεσε καθολικό μοναστηρίου ενεργού τουλάχιστον έως τα μέσα του 14ου αιώνα. Η τιμή που αποδίδεται στον τάφο του και η καθιέρωση ετήσιας πανηγύρεως στις 26 Νοεμβρίου, σε μικρό χρονικό διάστημα μετά το θάνατό του καταδεικνύουν τη διατήρηση της μνήμης του και την καθιέρωση της λατρείας του στην περιοχή. Ευρύτερη απήχηση φαίνεται ότι αποκτά κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, όπως αποδεικνύει η συχνή απεικόνισή του σε μνημεία της νότιας Πελοποννήσου, σε αντίθεση με άλλους τοπικούς αγίους, των οποίων η λατρεία περιορίζεται, βλ. ΛΑΜΠΙΔΗΣ, *Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, σ. 96-107, 436-440, 441-442, 443, 478. ΜΜ, I, σ. 219 (1340). SULLIVAN, *Nikon*, σ. 162-181. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ά., «Μνήμη και λήθη», σ. 267-272, 289. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Εἰκονογραφία», σ. 306-319, πίν. Θ'-ΙΗ' (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Γ', σ. 135-158). Το 1304 Ἕλληνες κάτοικοι τῶν Σκορτῶν, προκειμένου να αποφύγουν την επαχθή φορολογία του πρίγκιπα της Αχαΐας Φιλίππου της Σαβοΐας, ταξιδεύουν προς τη Λακεδαιμονία με πρόφαση το προσκύνημα στη μονή του Οσίου Νίκωνα, για να ζητήσουν βοήθεια από τον Μυζηθρά, βλ. ΓΧ, § 924. MILLER, *Φραγκοκρατία* σ. 249. BON, *La Morée franque*, σ. 178, 379. ΚΟΥΡΙΝΟΥ, «Ο ναός τοῦ Ὁσίου Νίκωνος», σ. 96-97. Για τις προτεινόμενες ταυτίσεις του ναοῦ του Σωτήρα, βλ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Βασιλικὴ Ἁγίου Νίκωνος», σ. 273-275, 279-281. ΚΟΥΡΙΝΟΥ, «Ο ναός τοῦ Ὁσίου Νίκωνος», σ. 89-104. Η ΙΔΙΑ, «Βυζαντινὴ Λακεδαιμονία», σ. 55-61. ARMSTRONG, «The monasteries of saint Nikon», σ. 359-365, 367. Επίσης, βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ – ΚΑΠΠΑΣ, «Σταυροειδεῖς εγγεγραμμένοι ναοί», σ. 91. Α. ΜΕΞΙΑ – Μ. ΦΛΩΡΟΥ, *Προστασία, προβολή και ανάδειξη μνημείων που ἔχουν αποκαλυφθεῖ στον πολεοδομικό ιστό Σπάρτης και σύνδεση τους με τα βυζαντινά μνημεία της Ακρόπολης*, Σπάρτη 2015, σ. 9, 25.

²⁸⁵ Βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Εἰκονογραφία», σ. 310-319, πίν. Θ'-ΙΗ' (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Γ', σ. 135-158), όπου οι περισσότερες απεικονίσεις του αγίου καταγράφονται στα στενά όρια της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 362-363

²⁸⁶ Η ίδρυση της επισκοπῆς Αμυκλών με ἔδρα το Νίκλι στην περιοχή της Τεγέας ἀνάγεται στο τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα, και πιθανότατα αρχικά παραχωρεῖται στη μητρόπολη Παλαιῶν Πατρῶν ως αντιστάθμισμα για τον περιορισμό της δικαιοδοσίας της μετά την προαγωγή της επισκοπῆς Λακεδαιμονίας σε μητρόπολη [βλ. GRUMEL, *Les Regestes*, I.2-3, 1989, αρ. 928 (1082/1083) (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Les Regestes*, I.3, 1947, αρ. 928)], βλ. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ κάστρο τοῦ Νίκλη», σ. 501. Μετά την αποκατάσταση της βυζαντινῆς κυριαρχίας στην περιοχή (1296) και την εγκατάλειψη του Νικλίου, η ἔδρα μεταφέρεται στο Μουγλί, ενώ μέχρι τα μέσα σχεδόν του 14ου αιώνα την επισκοπή διεκδικούν οι μητροπολίτες Μονεμβασίας και Λακεδαιμονίας, αρχικά, και Παλαιῶν Πατρῶν και Λακεδαιμονίας, στη συνέχεια. Η έκδοση το 1340 της συνοδικῆς πράξης του πατριάρχη Ἰωάννη ΙΔ' Καλέκα (1334-1347)

τον μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως²⁸⁷, ενώ η τρίτη περιλαμβάνει χ(ωρά)φ(ια) και άγριάμπελα έλευθερικά²⁸⁸ τα οποία προήλθαν έξ άγορ(ας)

επιλύει το πρόβλημα με την οριστική υπαγωγή της στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, βλ. MM, I, σ. 216-221 (1340). Το τελευταίο έγγραφο αναφέρει την από ιδρύσεως της επισκοπής υπαγωγή της στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, σε αντίθεση με τη Notitia 13 όπου σημειώνεται τῆ Λακεδαιμονία, άποσπασθείση Πατρών, θρόνος ούκ ύπόκειται, βλ. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 369. Επίσης, βλ. ΨΕΥΔΟ-ΔΩΡΟΘΕΟΣ, σ. 393, χωρίς να αναφέρει τις πηγές του. Για την ιστορία της επισκοπής Αμυκλών, βλ. «Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας», σ. 68-70. DARROUZÈS, *Notitiae*, σ. 112, 326 (Notitia 10), 362 (Notitia 13), 421 (Notitia 21). MANOUSSACAS, «Un acte de donation», σ. 317-318. BEES, «Beiträge», σ. 261-263. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, σ. 3-22. BON, *Le Péloponnèse*, σ. 109-110, 113. LAURENT, «L'énéque de Morée», σ. 185-186. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Αμυκλών, Έπισκοπή», σ. 398-400. DARROUZÈS, *Le registre synodal*, σ. 351. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Μνημεία Τεγέας-Νικλίου», σ. 132-135. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 281, 282-284, 285, 289, 292-293, 361. ΚΟΝΤΗ, «Ιστορική γεωγραφία Άρκαδίας», σ. 94-95. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Νίκλι», σ. 198. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Έκκλησία*, σ. 279-283. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τò κάστρο του Νίκλη», σ. 501-503. KISLINGER, «Αμύκλιον», σ. 74-91. KISLINGER, *Regionalgeschichte*, σ. 67-68, 70-72. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat*, σ. LXXI, 147, 149, 219-220, 221, 223-224, 331-332, 333. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 136-139, 262-284, 311, 341, 342-343, 346-348, 353, 366-367, 409, 413 και σποράδην. Επίσης, βλ. παρακάτω «Τò μετόχιον τών Αγίων Θεοδώρων του Βροντοχίου».

²⁸⁷ Ο ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Έπιγραφαί», σ. 431 σημ. 1 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 15 σημ. 1), και Ο ΙΔΙΟΣ «Έπιγραφαί» 1909, σ. 423 σημ. 2 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Έπιγραφαί* 1917, 42 σημ. 2) διαβάζει το τοπωνύμιο Κρανουπόλεος και θεωρώντας την αναγραφή λανθασμένη, προτείνει τη διόρθωση Καρυουπόλεως ταυτίζοντάς το όνομα με την ομώνυμη επισκοπή της βορειοανατολικής Μάνης. Οι FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 323, το αποκαθιστούν ως Χρ(ιστι)ανουπόλεος αναγνωρίζοντας το σύμβολο ✠ που υπάρχει στην αρχή της λέξης ως συντομογραφία του ονόματος «Χριστός». Η Χριστιανούπολη υψώθηκε σε αυτοκέφαλη μητρόπολη το 1081 και η έδρα της πιθανότατα βρισκόταν στην περιοχή του σημερινού οικισμού του Χριστιάνου στην Τριφυλία Μεσσηνίας. Η αναβάθμιση της εκκλησιαστικής καθέδρα προϋποθέτει την ύπαρξη επισκοπής το όνομα της οποίας δεν παραδίδεται τις πηγές. Ο ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Οι επισκοπές Μεσσηνίας», σ. 114, 116, 126, συνδέει την απόδοση επισκοπικής έδρας στη Χριστιανούπολη με την καθυπόταξη των Σλάβων και τον εκχριστιανισμό τους ανάγοντας την ίδρυσή της πιθανότατα στον 10ο αιώνα. Ενδεχόμενη είναι και η σύνδεσή της με την αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή Άρκαδίας που μνημονεύεται στο «εικονοκλαστικό» τακτικό (Notitia 3), το οποίο χρονολογείται στο β' μισό του 8ου αιώνα [βλ. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 23, 232 (Notitia 3)]. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Μεσσηνίας ιστορικογεωγραφικά», σ. 25-26]. Η κυριαρχία των Φράγκων στην περιοχή μετά το 1204 αδρανοποιεί την εκκλησιαστική καθέδρα. Η αποκατάσταση της ενδεχομένως συνδέεται με την σταδιακή επέκταση των Βυζαντινών στην κεντροδυτική Πελοπόννησο λίγο μετά την ανάκτηση του Μυστρά. Ανώνυμος μητροπολίτης Χριστιανουπόλεως υπογράφει το 1274 το κείμενο για την Ένωση των Εκκλησιών προς τον πάπα Γρηγόριο Ι'. Ακολούθως προκαθήμενοι της μητρόπολης μετέχουν στις πατριαρχικές συνόδους και εμπλέκονται σε υποθέσεις της Εκκλησίας, ενώ στο τέλος του 14ου αιώνα μαρτυρείται η κατ' επίδοσιν παραχώρησή της σε δύο τουλάχιστον μητροπολίτες Κορίνθου, δεδομένου ότι δεν ήταν δυνατό να υφίσταται αυτόνομη εξουσία της μικρής εδαφικής περιφέρειας που ελέγχει. Κατά την μεταβυζαντινή περίοδο οι μητροπολίτες της εδρεύουν στην Άρκαδία (Κυπαρισσία), τους Γαργαλιάνους, τα Φύλιατρα, το Λεοντάρι, την Ανδρίτσεινα ή την Τριπολιτσία. Για τη μητρόπολη Χριστιανουπόλεως, βλ. MM, I, σ. 396 (1360), 414 (1362), 419 (;), 429 (1361), 488-489 (1365), 494-495 (1367), II, σ. 208-209 (1394). ΛΑΜΠΡΟΣ, «Δύο άναφοραί», σ. 298. LAURENT, *Le corpus des sceaux*, I, σ. 623-624, 3, σ. 143. GRUMEL, *Les Regestes*, I.2-3, 1989, αρ. 970 (1101 ή 1086); [= Ο ΙΔΙΟΣ, *Les Regestes*, I.3, 1947, αρ. 942 (1086 ή 1101)]. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, *Αί Μητροπόλεις*, σ. 5-17. BON, *Le Péloponnèse*, σ. 108-110, 111-113, 162. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 270-271, 286-288. DARROUZÈS, *Notitiae*, σ. 123, 164, 344 (Notitia 11), 350 (Notitia 12), 368 (Notitia 13), 382 (Notitia 15), 388 (Notitia 16), 400 (Notitia 17), 407 (Notitia 18), 413 (Notitia 19), 420 (Notitia 21). ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Ιστορία και τοπογραφία Κορίνθου*, σ. 353. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Εκκλησιαστική όργάνωση», σ. 201-205. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Έκκλησία*, σ. 507-541. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat*, σ. XXXV, 85-86, 195. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 144-145, 326, 331, 333, 334-335.

²⁸⁸ Οι όροι έλεύθερος, έλευθερία, έλευθεριάζειν όταν αναφέρονται σε κτήση, προσδιορίζουν την ιδιοκτησία που εξαιρείται από τη φορολογία, βλ. *Actes de Lavra*, I, αρ. 55 (1102) στ. 24, 56 (1109) στ. 98, 58 (1110) στ. 87, 60 (1141) στ. 37, 67 (1196) στ. 53. *Actes de Kutlumis*, αρ. 11 (1322) στ. 29, 32-33. DÖLGER, *Finanzverwaltung*, σ. 132 (έλευθεριάζειν). ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 182-185. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*, σ. 143-144, 221, 345, 352. *ABO*, 2, λήμμα έλεύθερος, -ον, σ. 143-144.

τῶν Βρυσουτ[ῶν] εἰς τὴν αὐτὴν τοποθεσίαν, γαίεις δηλαδή που βρίσκονται στην περιοχή του οικισμού της Βρύσης εξαγοράζονται από τους κατοίκους της²⁸⁹ και παραδίδονται στο ναό.

Με το ίδιο επίθετο Βρυσιώτης είχε κατά πάσα πιθανότητα ονοματοδοτηθεί και ο ένας από τους τρεις ποταμούς που διέρρεαν την περιοχή, ο πλησιέστερος στον οικισμό (χάρτ. 6). Σήμερα ο βορειότερος από αυτούς φέρει την ονομασία Βρυσιώτικο ρέμα ή ποτάμι²⁹⁰, ενώ μεταξύ των τοποθεσιών που διέρχεται απαντούν δύο πλησιόχωρες μεταξύ τους θέσεις: δυτικά του Καστορείου και πλησίον του χειμάρρου τα Βρυσιώτικα και στο δυτικό όριο της οικιστικής ενότητας η Παλιόχωρα²⁹¹ (εικ. 45). Η λέξη «Βρυσιώτικα» αποτελεί παράγωγο του τοπωνυμίου Βρύσις με την προσθήκη του προσφύματος -ωτικά. Η ονομασία Παλιόχωρα ή Παλαιόχωρα απαντά συχνά ως τοπωνύμιο στην ελληνική ύπαιθρο και λειτουργεί ως υπόμνηση παλαιών εγκαταλελειμμένων οικιστικών εγκαταστάσεων²⁹². Η ύπαρξη των δύο τοπωνυμίων υποδηλώνει την

²⁸⁹ Κατά το α' μισό του 14ου αιώνα, όπως παρατήρησε η ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 243-247, 276-278, 280-282, αυξάνονται οι μεταβιβάσεις καλλιεργήσιμων εκτάσεων από μικροϊδιοκτήτες γης προς τους μεγάλους γαιοκτήμονες και κυρίως προς τα μοναστήρια. Οι αγρότες πωλούν ή δωρίζουν τα χωράφια τους προκειμένου να αποφύγουν τη φορολογία ή να προμηθευτούν τα χρειώδη για την αρτιότερη εκμετάλλευση των εναπομεινάντων κτημάτων τους, ενώ συχνά εξαναγκάζονται να τα μεταβιβάσουν εξαιτίας των πιέσεων που δέχονται από τη μεγάλη ιδιοκτησία (Εκκλησία και αριστοκρατία) υποβιβάζοντας σε πολλές περιπτώσεις τον εαυτό τους στο καθεστώς του παροίκου, βλ. *Actes de Xéropotamou*, αρ. 16 (1310-1325); *Actes de Chilandar*, αρ. 32 (1317), 33 (1317), 142 (1355). *Actes de Philothée*, αρ. VI (1326), X (1355). Οι μικρές ιδιοκτησίες που καταγράφονται στα *Actes de Xénophon*, αρ. VI (1318), VII (1320), XI (1338), πιθανώς έχουν μεταβιβαστεί στη μονή Ξηροποτάμου με πωλητήρια ή δωρεές από αγρότες με περιορισμένο κλήρο. Επίσης, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Fiscalité*, σ. 215-216. ΛΑΪΟΥ, «Αγροτική οικονομία», σ. 540. LEFORT, «Αγροτική οικονομία», σ. 387, 477. Κατά τον ύστερο 14ο και τον πρώιμο 15ο αιώνα οι μεταβιβάσεις γης και πόρων κατευθύνεται από τους λαϊκούς προς τα μοναστήρια, τα οποία αναδεικνύονται στην σταθερότερη οικονομική δύναμη της υπαίθρου. Ιδίως για την περιοχή της Μακεδονίας, όπου το εργατικό δυναμικό από τα μέσα του 14ου αιώνα και εξής βαίνει σταθερά μειούμενο εξαιτίας των επιδημιών πανώλης και των συνεχών πολεμικών συγκρούσεων, οι γαιοκτήμονες αδυνατούν να αποκαταστήσουν την παραγωγική ικανότητα των κτημάτων τους και τα πωλούν σε εξευτελιστικές συχνά τιμές σε μονές θεωρώντας ότι μόνο αυτές έχουν την ικανότητα να αποκαταστήσουν την παραγωγικότητά τους, βλ. ΛΑΪΟΥ, «Αγροτική οικονομία», σ. 502-503, 568-571. Πρβλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, «Monastères et moines lors de la conquête ottomane», *SüdostF* 35 (1976), σ. 3-10.

²⁹⁰ Το Βρυσιώτικο ρέμα πηγάζει από τις ανατολικές παρειές του Ταυγέτου, συνεχίζει βόρεια του οικισμού του Καστορείου και καταλήγει στην κοιλάδα του Ευρώτα, όπου ενώνεται με τα ρέματα του Καστανιώτη και του Καρδάρη. Το ποτάμι που σχηματίζεται υπό την ονομασία Βαθύρρεμα εκβάλλει στον Ευρώτα. Πιθανότατα σε κάποια θέση μεταξύ αυτών των χειμάρρων θα βρίσκονταν και τα κτήματα της μητροπόλεως Λακεδαιμονίας *κάτωθεν και περι την Βρύσιν*. Η οδός η οποία αναφέρεται ως οροθέσιο των κτημάτων της μητρόπολης πιθανόν είναι η λεγόμενη *Μυστριώτικη στράτα* ή *Μυστριώτικος δρόμος* που οδηγούσε από το Μυστρά προς το Λεοντάρι και την Καρύταινα, βλ. παρακάτω σημ. 300.

²⁹¹ Βλ. ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον», σ. 400. ΓΚΛΕΚΑΣ, «Το Καστόρειον», σ. 12.

²⁹² Με την ίδια σημασία απαντά ο όρος *παλαιοχώριον* και στη βυζαντινή εποχή, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Λεξικόν*, 3, λήμμα *παλαιοχωρίον*, σ. 410. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 10, λήμμα *παλαιοχωρίον*, σ. 5350. LEFORT, «Population et repeuplement», σ. 78. ΛΑΪΟΥ, «Αγροτική οικονομία», σ. 498, 502. LBG, λήμματα *παλαιοχώριον*, *παλαιόχωρον*. Πρβλ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ – ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «"Παλιόχωρα" Καλτεζών», σ. 14-15. Θ. Σ. ΚΑΤΣΟΥΛΑΚΟΣ, «Το μοναστήρι της Παναγίας της Ελεούσας και η περιοχή της Παλιοπαναγίας Λακεδαιμόνος κατά τους χρόνους της ξένης κυριαρχίας (1460-1821)», *ΛακΣπ* 21 (2015-2016), σ. 358, 362-363.

παλαιότερη οικιστική ιστορία της περιοχής και επιτρέπει με ασφάλεια το συσχετισμό τους με το βυζαντινό χωριό *Βρύσις*.

Τα δύο τοπωνύμια επικρατούν ενδεχομένως μετά την εγκατάλειψη και σταδιακή ερήμωση του βυζαντινού οικισμού, απόρροια της οθωμανικής κατάκτησης και της αναζήτησης από τους Βρυσιώτες ασφαλούς καταφυγίου ψηλότερα στις παρειές του Ταϊγέτου, όπου δημιουργείται μια νέα οικιστική ενότητα γνωστή σήμερα ως Παλαιά ή Επάνω Καστανιά²⁹³ (εικ. 45). Αργότερα πιθανόν μέσα στον 17ο αιώνα όταν το αίσθημα της ασφάλειας στην τουρκοκρατούμενη ύπαιθρο ισχυροποιείται, οι κάτοικοι επανεγκαθίστανται στη θέση του σημερινού χωριού μεταφέροντας την ονομασία Καστανιά και στο νέο οικισμό υπό την οποία απαντά στις πηγές στο β' μισό του ίδιου αιώνα. Στο διάστημα που μεσολαβεί, φαίνεται ότι σταδιακά ξεχνιέται το παλαιότερο κυριώνυμο *Βρύσις* το οποίο θα συγχεόταν συχνά και με ομώνυμες πηγές και κρήνες της περιοχής²⁹⁴, και διατηρείται η ανάμνηση μιας παλαιάς χώρας, της Παλιόχώρας.

Το ίδιο το τοπωνύμιο Βρυσιώτικα δηλώνει είτε την εδαφική ενότητα, την αγροτική έκταση που ανήκει στους Βρυσιώτες, τους κατοίκους της Βρύσης, είτε μια τοποθεσία, μια ομάδα καλλιεργούμενων αγρών που λαμβάνει τη συγκεκριμένη ονομασία αναφορικά με κάποιον Βρυσιώτη. Το γεγονός ότι Βρυσιώτικα χαρακτηρίζονται τα κτήματα που βρίσκονται δίπλα στην όχθη του χειμάρρου Βρυσιώτικο καθιστά βέβαιο ότι η ονοματοδοσία της θέσης προέρχεται από αυτόν, ο οποίος από το παρακείμενο χωριό *Βρύσις* είχε αρχικά ονομαστεί *Βρυσιώτης*. Η επικράτηση του τοπωνυμίου Βρυσιώτικα επέφερε σταδιακά και τη μετονομασία του ποταμού που διέρχεται τη θέση σε Βρυσιώτικο ρέμα κατ' αναλογία και της παλαιότερης ονομασίας του. Πρόκειται για τον ποταμό *Βρυσιώτη* των χρυσοβούλλων λόγων του 1314/1315 και του 1318 υπέρ της μονής της Παναγίας της Οδηγήτριας του Βροντοχίου πλησίον του οποίου βρισκόταν το *ζευγηλατείον* και ο *δυόφθαλμος* μύλος²⁹⁵.

²⁹³ Βλ. ΓΚΛΕΚΑΣ, «Το Καστόρειον», σ. 12-13. Δ. Γ. ΚΑΛΛΙΑΝΗΣ, «Βόρεια Λακεδαίμονα: δια πυρός και σιδήρου. Μεσσηνία, Καστρίτζι, Χώρα, Καστανιά, Καστόρι», *Λακωνικά* 125 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1985), σ. 23. Η επάνω ή παλαιά Καστανιά απλώνεται στις τοποθεσίες Μπρούσαγκα και Λουσίνα σε απόσταση 3χλμ. περίπου δυτικά του οικισμού του Καστορείου και αναπτυσσόταν σε μικροσυνοικισμούς με κέντρο της κάθε συνοικίας ένα ναό.

²⁹⁴ Ο ΝΟΥΧΑΚΗΣ, *Ελληνική Χωρογραφία*, σ. 732, αναφέρει εντός των ορίων του συσταθέντος το 1840 δήμου Καστορείου τη θέση Κρύα Βρύση με πανδοχείο. Η τοποθεσία χωροθετείται επί της παλαιάς οδού Καστανιάς-Καλαμάτας, δυτικά της επάνω ή παλαιάς Καστανιάς, όπου σήμερα βρίσκεται το ερειπωμένο χάνι του Γιαννάκη (Κουτρομπή).

²⁹⁵ Ονομασίες με τη χρήση ανάλογων προσφυμάτων έχουν επικρατήσει και σε άλλους χειμάρρους της Λακωνίας, όπως Καστανιώτης από τον οικισμό Καστανιά (σημ. Καστόρειον), Παρορίτης από τον οικισμό Παρόρι, Αραχωβίτικο ρέμα από τον οικισμό Αράχωβα (σημ. Καρυές), Τρυπιάτικο ρέμα από τον οικισμό Τρύπη, Καρασπαγιώτικο ρέμα από τον οικισμό Καρασπαη (σημ. Λευκόχωμα), Λεβεστωβίτικο ρέμα από τον οικισμό Λεβεστωβα (σημ. Κροκεές), Τζιντζινιώτικο ρέμα από τον οικισμό Τζιντζίνα (σημ. Πολύδροσο) κ.ά.

Σημειώνεται ότι το Βρυσιώτικο ρέμα έως σήμερα παραμένει ο μεγαλύτερος υδατοπαροχέας στην περιοχή με συνεχή ροή καθόλη τη διάρκεια του χρόνου²⁹⁶, γεγονός που μέχρι πριν μερικές δεκαετίες, επέτρεπε τη λειτουργία σε ετήσια βάση μεγάλου αριθμού υδρομυλικών εγκαταστάσεων, όπως μαρτυρούν τα κτηριακά κατάλοιπα κοντά στις όχθες του²⁹⁷ (εικ. 57). Η κατοχή από το μοναστήρι ήδη μιας σημαντικής κτήσης (ζευγηλατείου) στη συγκεκριμένη θέση συντείνει στην επιδίωξη για την αύξηση της περιουσίας του στην περιοχή κατά τα χρόνια που ακολουθούν με την αγορά του ναού του Αγίου Βλάσιου και των κτημάτων που τον συνοδεύουν²⁹⁸.

²⁹⁶ Σε αντίθεση με τους γειτονικούς χειμάρρους, η ροή των οποίων, σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων, διακόπτεται ή μειώνεται αισθητά κατά τους καλοκαιρινούς μήνες.

²⁹⁷ Σήμερα στην περιοχή του Καστορείου διατηρούνται συνολικά επτά νερόμυλοι, οι περισσότεροι στις όχθες του Βρυσιώτικου ρέματος. Τα ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αυτών των υδρομυλικών εγκαταστάσεων ανάγονται στην περίοδο της τουρκοκρατίας και κυρίως στους νεώτερους χρόνους, χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα διερεύνησης παλαιότερων φάσεων εξαιτίας της πυκνής βλάστησης που καλύπτει τις θέσεις αυτές και του φερτού υλικού που έχει καλύψει τα παλαιότερα εδαφικά στρώματα. Άλλωστε η συνεχής χρήση τους επέβαλε την εκτέλεση κατά διαστήματα εργασιών ανακαίνισης και την αντικατάσταση του εξοπλισμού τους, ακολουθώντας τις εξελίξεις στη μηχανική ιδιαίτερα από το β' μισό του 19ου έως τα μέσα του 20ου αιώνα. Επίσης ο ΝΟΥΧΑΚΗΣ, *Χωρογραφικός Πίναξ*, 1890², σ. 213, σημειώνει υδρόμυλο στη θέση Κάρδαρις, πλησίον του ομώνυμου ρέματος (Καρδάρη ρέμα) το οποίο ρέει νότια του Καστρίου και συμβάλει με το Βρυσιώτικο στο Βαθύρρεμα. Επίσης, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ελληνική Χωρογραφία*, σ. 732. Ο ΙΔΙΟΣ, *Χωρογραφικός Πίναξ*, 1885, σ. 97, όπου αναφέρει το τοπωνύμιο του *Καρδάρη* χωρίς περισσότερα στοιχεία.

²⁹⁸ Οι μονές συνηθίζουν να αγοράζουν ή να αποκτούν γαίες όμορες με τις ήδη υπάρχουσες ιδιοκτησίες τους, βλ. *Actes d'Iviron*, III, σ. 15, 17-19, αρ. 61 (1273), 72 (1310). *Actes de Chilandar*, αρ. 37 (1318), 41 (1319) και 160 (1392). *Actes d'Esphigménou*, αρ. 29 (1388) και 30 (1393). Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, αυτού του είδους η διεύρυνση των ιδιοκτησιών προστατεύει τις μεγάλες κτήσεις, ενώ το κράτος παρέχει και νομικά στους γαιοκτήμονες το δικαίωμα να τις επεκτείνουν με την εφαρμογή του νόμου *περί προτιμήσεως*. Παράλληλα βάσει των συνθηκών που επικρατούν κατά τους παλαιολόγειους χρόνους η δημιουργία μιας συνεκτικής γαιοκτησίας καθιστά ευκολότερη και πιο προσοδοφόρα οικονομικά την εκμετάλλευσή της και διαφυλάττει τη διατήρηση της άσκησης ενιαίας φορολόγησης σε ομάδες με συλλογική φορολογική υποχρέωση (κοινότητα), βλ. J. VIN, «Pravo predprochtenia v pozdnevizantiiskoi derevne» [«Το δικαίωμα της προτίμησης στην υστεροβυζαντινή επαρχία»], *VizVrem* 45 (1984), σ. 218-219. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία*, σ. 232-235. ΛΑΪΟΥ, «Άγροτική οικονομία», σ. 548-549. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «*Προτίμησις*», σ. 272.

Ο θεσμός της *προτιμήσεως* έχοντας τις ρίζες του στην ελληνιστική περίοδο ήδη από την πρωτοβυζαντινή περίοδο περιλαμβάνεται στη νομοθεσία της αυτοκρατορίας. Κατά τη β' δεκαετία του 10ου αιώνα επανεισάγεται στο βυζαντινό δίκαιο με μία νεαρά του αυτοκράτορα Ρωμανού Α' Λακαπηνού αποσκοπώντας αφενός στη θέσπιση κανόνων για την εφαρμογή της *προτιμήσεως* και αφετέρου στην υπεράσπιση των δημοσιονομικών συμφερόντων του κράτους και στην προστασία της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας του χωριού και των αγροτικών κοινοτήτων από τις καταπατήσεις και τις παρεμβάσεις των μεγάλων γαιοκτημόνων, εκκλησιαστικών και κοσμικών, βλ. SVORONOS, *Les nouvelles des empereurs Macédoniens*, σ. 47-71, 219-230. ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Εξάβιβλος*, III.3.103-112. Στους κανόνες που θεσπίζονται μεταξύ άλλων ορίζονται τα πρόσωπα που προκρίνονται στην προτίμηση κατά σειρά (αρχικά προτιμούνται οι συγκύριοι, στη συνέχεια όσοι έχουν ακίνητα με ενιαία δημοσιονομική υποχρέωση ή καταβάλουν τέλη στον ίδιο χωροδеспότη και τέλος οι γείτονες), καθώς και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες αποκλειστικά και μόνο μπορεί να προβληθεί το συγκεκριμένο δικαίωμα (πώληση, εμφύτευση, εκμίσθωση). Κατά αυτό τον τρόπο ευνοείται η κοινότητα τα μέλη της οποίας είχαν συλλογική φορολογική υποχρέωση, σε βάρος των δυνατών που φορολογούνται ως μεμονωμένα άτομα, βλ. SVORONOS, *Les nouvelles des empereurs Macédoniens*, σ. 13-40. G. OSTROGORSKY, «The peasant's pre-emption right: An abortive reform of the Macedonian emperors», *JRS* 37 (1947), σ. 118-126. Ν. Π. ΜΑΤΣΗΣ, «Ζητήματα ἐκ τοῦ θεσμοῦ τῆς προτιμήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ», *ΕΕΒΣ* 36 (1968), σ. 45-54. LEMERLE, *Agrarian History*, σ. 89-108. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία*, σ. 221-256, η οποία αναφέρεται στην εφαρμογή του θεσμού κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. KAPLAN, *Les*

Η περιοχή της Βρύσεως φαίνεται ότι καθόλη τη διάρκεια του 14ου αιώνα έλκει το ενδιαφέρον τοπικών εκκλησιαστικών καθιδρυμάτων και των επισκοπικών αρχών. Όπως προαναφέρθηκε, εκτός από τη μονή Βροντοχίου καλλιεργήσιμες γαίες κατέχουν επίσης η μητρόπολη Λακεδαιμονίας²⁹⁹ και κατά πάσα πιθανότητα η μονή του οσίου Νίκωνα. Δυστυχώς από τις πηγές και το σωζόμενο αρχαιολογικό υλικό δεν προκύπτουν περισσότερες πληροφορίες για τις εν λόγω ιδιοκτησίες με εξαίρεση τα κτήματα της μητρόπολης που μαρτυρείται ότι πριν τα μέσα του 15ου αιώνα είχαν ήδη υπαχθεί στην περιουσία του στέμματος με ανταλλαγή. Κατά συνέπεια στην περιοχή της Βρύσης φαίνεται ότι κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο διαμορφώνονται πέντε τουλάχιστον ενιαίες οικονομικές και φορολογικές ενότητες, δύο εκκλησιαστικά ζευγηλατεία διαμορφωμένα ήδη από το α' μισό του 14ου αιώνα, ο ναός του Αγίου Βλασίου και τα κτήματά του στα μέσα του 14ου αιώνα (εάν όχι και παλαιότερα), το χωρίον τῆς Βρύσεως προνοιακή γαία των αρχών του 15ου αιώνα και μία ενότητα κτημάτων που συντίθεται από χ(ωρά)φ(ια) καὶ ἀγγριάμπελα ἐλευθερικὰ τῶν Βρισυοτ[ῶν].

Το ανατολικό τμήμα της κτηματικής περιφέρειας της Βρύσεως όπου φαίνεται ότι χωροθετούνται οι εκκλησιαστικές γαίες συνίσταται από χαμηλούς και ομαλούς λόφους και πεδινές εκτάσεις που προσφέρονται για ποικίλες καλλιέργειες και έχουν τη δυνατότητα άρδευσης από τα ρέματα που διασχίζουν την περιοχή. Καθώς είναι φυσικό, οι συγκεκριμένοι παράγοντες αυξάνουν την παραγωγικότητά των κτήσεων και τις καθιστούν εξαιρετικά προσοδοφόρες. Επιπρόσθετα η χωροθέτησή τους πλησίον της Μυστριώτικης στρατάς μιας από τις βασικές οδικές αρτηρίες της Πελοποννήσου καθιστά εφικτή την άμεση διοχέτευση της αγροτικής παραγωγής στις αγορές, κατά κύριο λόγο του Μυζηθρά ή αυτές τις κεντρικής Πελοποννήσου³⁰⁰.

hommes et la terre, σ. 411-444. Η. SARADI, «The neighbor's preemption right: Notes on the byzantine documents of transactions», *Δίπτυχα* 6 (1995-1996), σ. 267-289. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Προτίμησις», σ. 267-281 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία). LEFORT, «Άγροτική οικονομία», σ. 448. ΜΑΝΙΑΤΙΣ, «Economic institutions», σ. 221-222. Επίσης, βλ. Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Ο όρος 'ανακρίνωσις' στο εμπράγματο δίκαιο της βυζαντινής περιόδου», *Βυζαντικά* 10 (1990), σ. 213-226. Για το θεσμό της προτίμησης επί τουρκοκρατίας βλ. Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Τό δικαίωμα προτίμησης στά νησιά του Αιγαίου: έπιπτώσεις καί προσαρμογές κατά τη διάρκεια τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου», *Τά Ιστορικά* 33 (Δεκέμβριος 2000), σ. 205-228. Το δικαίωμα της προτίμησης καταργήθηκε με νόμο από το νέο ελληνικό κράτος το έτος 1856, βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία*, σ. 221.

²⁹⁹ Ο ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 181-182, ταυτίζει εσφαλμένως το ζευγηλατεϊον της μητρόπολης Λακεδαιμονίας με αυτό των δύο χρυσοβούλλων και κάνει σύμπτυξη των πληροφοριών των τριών εγγράφων.

³⁰⁰ Για τις βυζαντινές κτήσεις, την περίοδο αυτή, η σημαντικότερη οδός ήταν τοῦ Μυστρά ὁ δρόμος ἢ Μυστριώτικος δρόμος ἢ Μυστριώτικη στρατά, ἡ οποία ξεκινώντας ἀπό τὸ Μυστρά καὶ ἀκολουθώντας πορεία παράλληλη με τὴν ἀνατολικήν παρειά του Ταυγέτου, διασχίζοντας τὴν κτηματικὴν περιφέρειαν τῶν κάστρων καὶ τῶν οικισμῶν τῆς Βορδόνιας, τοῦ Καστρίου, τῆς Βρύσης, τῆς Αγόριανης, τῆς Κοτίτσας καὶ τοῦ Λογκανίκου καὶ με πορεία πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ διέρχεται δυτικὰ τοῦ ὄρους τοῦ Χελμού καὶ κατευθύνεται πρὸς τὸ ἰσχυρὸ κάστρο τῆς Καρύταινας. Ὁ Μυστριώτικος δρόμος βόρεια τοῦ Χελμού διασταυρῶνεται με δύο ἐξίσου σημαντικὰς οδοὺς γιὰ τὴν ἐποχὴ, με τὴν Βασιλικὴν ὁδὸν τῆς θέσης Λαδά χάνι ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Ἀνεμοδουρίου καὶ με τὸν Τούρκικον δρόμον ἢ Τουρκόδρομον πλησίον τοῦ

Τοπική προφορική παράδοση στον οικισμό του Καστορείου τοποθετεί τους δεσμούς της περιοχής με την επισκοπή Λακεδαιμονίας στη μεσοβυζαντινή περίοδο και συγκεκριμένα στον 9ο αιώνα εκφράζοντας την άποψη ότι εκεί ασκήτεψε ο άγιος Θεόκλητος Λακεδαιμονίας, πριν εκλεγεί επίσκοπος της τοπικής Εκκλησίας. Οι κάτοικοι ταυτίζουν το ασηκλήριο του σεβάσμιου ιεράρχη με τον πλήρως ανακαινισμένο σπηλαιώδη ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου (Παναγία η Μεσοσπορίτισσα) νότια του χωριού³⁰¹ (εικ. 48), ενώ από το 1960 έχει καθιερωθεί η εορτή του αγίου Θεοκλήτου ως τοπική θρησκευτική πανήγυρη. Η απεικόνισή του στον ναό του Αγίου Δημητρίου στον οικισμό Καστρί σε μικρή απόσταση από το ασηκταριό χρονολογείται στους υστεροβυζαντινούς χρόνους, πιθανόν στο β' μισό του 13ου αιώνα, και αποτελεί ένδειξη που συνηγορεί στην πιθανολογούμενη παρουσία του αγίου στην περιοχή³⁰² (εικ. 49). Σημειώνεται ότι το εν λόγω μνημείο είναι κτισμένο στη θέση Μεσονήσια μεταξύ δύο παραποτάμων του Ευρώτα³⁰³, του Κάρδαρη και του Καστανιώτη, παρουσιάζει δηλαδή ανάλογη χωροθέτηση με τις γαίες που

σημερινού οικισμού Ραψομάτη, βλ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Τοπογραφικά Βελιγόστιδος», σ. 247-252. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τὸ ἄντρον τῆς καθοσιώσεως», σ. 468-469. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτικὴ Χώρα*, σ. 101, 113, 114-115, 209, ο οποίος εντόπισε νότια του χωριού Ραψομάτη, νοτιοανατολικά της Μεγαλόπολης, το μικροτοπωνύμιο Μυστριώτικη στράτα επιβεβαιώνοντας την πορεία της σημαντικής αυτής οδού που συνέδεε τη Λακωνία με τη νοτιοδυτική Αρκαδία και σημειώνει ότι στη θέση Χάνια ή Παλιόχανο διασταυρωνόταν με τον Τούρκικο δρόμο (ό.π., σ. 101). Πρβλ. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, *Ἡ Μεγάλῃ Πόλις*, σ. 243, § 774.

³⁰¹ Βλ. Γ. Κ. ΜΠΛΑΘΡΑΣ, «Οἱ ναοὶ τοῦ Καστορείου», *Λακωνικά* 40 (Ιούλ.-Αύγ. 1970), σ. 109. Σημειώνεται ὅτι 2χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του Καστορείου καὶ πλησίον του συνοικισμού Σερβαίικα βρίσκεται ὁ ναὸς των Ἁγίων Θεοδώρων που λέγεται ὅτι ἔχει χτιστεῖ ἐπάνω σε ἀρχαῖο τάφο, ὁ ὁποῖος σύμφωνα με τὴν παράδοση ἀνήκει στον ὄσιο Θεόκλητο, βλ. Δ. Γ. ΚΑΛΛΙΑΝΗΣ, «Τὰ Σερβαίικα καὶ ἡ ἱστορία τους», *Λακωνικά* 36 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1969), σ. 183.

³⁰² Απεικονίζεται ολόσωμος μετωπικός στο νότιο αψίδωμα του Ιερού Βήματος του ναού του Αγίου Δημητρίου μαζί με τον άγιο Κύριλλο, που πιθανότατα ταυτίζεται με τον ομώνυμο επίσκοπο Αλεξανδρείας, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Σχεδιάσμα», σ. 172 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Δ', σ. 480). ΠΑΝΤΟΥ, «Ο Λακεδαιμονίας Άγιος Θεόκλητος», σ. 343-349. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ λατρεία τοῦ Ἁγίου Θεοκλήτου», σ. 112-113, εικ. 1 (σ. 103-120, στοιχεῖα για τὸ βίῳ, τὸ ἔργο καὶ τὴ λατρεία του αγίου Θεοκλήτου. Επίσης, βλ. Η ΙΔΙΑ, «Ἡ επισκοπὴ Λακεδαίμονος κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴν περίοδο. Ἀπὸ τον επίσκοπό Θεόκλητο στον Θεοδώρητο», *ΛακΣπ* 21 (2015-2016), σ. 80, 88-94, 95). Επίσης, βλ. ΚΑΛΛΙΑΝΗΣ, «Τὸ Καστρίτζι», σ. 87. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ὀλίγα περὶ του Ἁγίου Θεοκλήτου», *Λακωνικά* 127 (Μάρτ.-Ἀπρ. 1986), σ. 29. Μία ἀκόμα παράσταση του αγίου Θεοκλήτου ὑπάρχει στο ναὸ του Ἁγίου Πέτρου Καστάνιας στη μεσσηνιακὴ Μάνη, ἡ ὁποία ἀνάγεται στο β' μισὸ του 14ου αἰῶνα. Ἡ απεικόνιση του επισκόπου Λακεδαιμονίας στο μνημείο ἀπὸ κοινού με αὐτὴ του ὁσίου Νίκωνος του Μετανοεῖτε ὑποδηλώνει κατὰ πάσα πιθανότητα τὴν υπαγωγή τῆς περιοχῆς στην ομώνυμη μητρόπολη. Σημειώνεται ὅτι ἡ β' φάση του γραπτοῦ διακόσμου του ναοῦ ἀποδίδεται στο ἴδιο ζωγραφικὸ εργαστήρι με αὐτὸ που διακόσμησε τὸ νοτιοανατολικὸ παρεκκλήσι του Κυπριανοῦ στο ναὸ τῆς Ὀδηγήτριας του Βροντοχίου, βλ. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ἐρευναὶ εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνη», *ΠΑΕ* 1976 [1978], σ. 218-219 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Β', σ. 164-165). ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ λατρεία τοῦ Ἁγίου Θεοκλήτου», σ. 113, εικ. 2. ΚΑΡΡΑΣ, «The View from Kastania», σ. 169, 172, 176, 179, εικ. 18. Επίσης, βλ. παρακάτω σημ. 592. Επίσης, για τον άγιο Θεόκλητο Λακεδαιμονίας καὶ τὸ βίῳ του, βλ. Ι. ΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Τὸ συναζάρι των Λακωνων Ἁγίων*, Σπάρτη 2007, σ. 31-34. Π. Κ. ΒΛΑΧΑΚΟΣ, *Οἱ ἄγιοι τῆς Λακωνίας στὴ διαδρομὴ τῆς ἱστορίας*, Σπάρτη 2011, σ. 108-122. Για τὴν πολιτικοἰδεολογικὴ χροιά που λαμβάνει ἡ μνημειακὴ απεικόνιση του αγίου τὴ συγκεκριμένη περίοδο, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εἰκόνα τῆς μοναχῆς Ευφροσύνης», σ. 163-164. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ά., «Μνήμη καὶ λήθη», σ. 272-275, 288-289.

³⁰³ Βλ. ΠΑΝΤΟΥ, «Ο Λακεδαιμονίας Άγιος Θεόκλητος», σ. 349.

κατείχε στην περιοχή η μητρόπολη Λακεδαιμονίας, και είναι αφιερωμένος στον ίδιο άγιο με τον μητροπολιτικό ναό του Μυζηθρά.

Σήμερα μοναδικός μάρτυρας της βυζαντινής παρουσίας στην περιοχή είναι ο αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου σπηλαιώδης ναός βόρεια του χωριού του Καστορείου, στη βόρεια απόκρημνη όχθη του Βρυσιώτικου ρέματος και σχεδόν απέναντι από τη θέση Παλιόχωρα (εικ. 50). Ο αποσπασματικά σωζόμενος γραπτός διάκοσμος του μνημείου ανάγεται στα τέλη του 14ου ή τις αρχές του 15ου αιώνα³⁰⁴.

Επισημαίνεται ότι, όπως θα στοιχειοθετηθεί παρακάτω, στην περιοχή βόρεια της Βρύσης χωροθετείται ακόμα μια κτήση της μονής Βροντοχίου³⁰⁵ και ενδεχομένως και μια δεύτερη στο ενδιαμέσο (αν και τα στοιχεία είναι ελλιπή για την ασφαλή τεκμηρίωσή της)³⁰⁶. Η καλλιτεχνική παραγωγή στο συγκεκριμένο χώρο υποδηλώνει το συνεχές ενδιαφέρον που δείχνουν για αυτόν οι εκκλησιαστικοί φορείς του Μυζηθρά. Σε μεταγενέστερη χρονική περίοδο δύο ναοί του πλησιόχωρου βυζαντινού οικισμού του Λογκανίκου ο Άγιος Γεώργιος (1374/1375) και οι Άγιοι Απόστολοι (μεταξύ των ετών 1375-1380) κοσμούνται με τοιχογραφίες οι οποίες εντάσσονται τεχνοτροπικά σε ένα καλλιτεχνικό ρεύμα άμεσα επηρεασμένο από την τέχνη και τα μνημεία της πρωτεύουσας του δεσποτάτου όπως αυτή εκφράζεται τη συγκεκριμένη περίοδο³⁰⁷ (εικ. 51-52).

³⁰⁴ Βλ. Ε. ΠΑΝΤΟΥ, «Άγνωστος σπηλαιώδης ναός στη βόρεια Λακεδαίμονα», στο: *Διεθνές Συνέδριο «Το Αρχαιολογικό έργο στην Πελοπόννησο» (1ο ΑΕΠΕΑ), Περίληψεις, Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012*, [Τρίπολη 2012], σ. [58-59] (περίληψη ανακοίνωσης). Η ΙΔΙΑ, «Το σπήλαιο της Παναγίας στο Βρυσιώτικο ρέμα», *ΛακΗμ* 2014, Σπάρτη, σ. 71-73. Η κα ΠΑΝΤΟΥ στην ανακοίνωσή της στο *Διεθνές Συνέδριο «Το Αρχαιολογικό έργο στην Πελοπόννησο» (1ο ΑΕΠΕΑ)* που πραγματοποιήθηκε στην Τρίπολη στις 7-11 Νοεμβρίου 2011 αποδίδει το γραπτό διάκοσμο του σπηλαίου της Παναγίας στο ίδιο συνεργείο ζωγράφων που εκτέλεσε το πρώτο στρώμα των τοιχογραφιών (α΄ δεκαετία 15ου αιώνα) του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Λογκανίκο. Για το πρώτο στρώμα του γραπτού διακόσμου του ναού της Κοίμησης Θεοτόκου Λογκανίκου, βλ. CHASSOURA, *Longanikos*, σ. 291-300, 369, 372.

³⁰⁵ Βλ. παρακάτω «Τὸ ἀγρίδιον Δραγοβιαστὸν εἰς τὸν τόπον τοῦ Φιλητοῦ».

³⁰⁶ Βλ. παρακάτω «... εἰς τὴν τοποθεσίαν τῶν Καλυβιτῶν»

³⁰⁷ Βλ. CHASSOURA, *Longanikos*, σ. 255-290, 312-332, 360-367, 373-374. ΔΗΛΕ, «Ροεινὸ Ἀρκαδίας», σ. 103, 105, 106. ΚΑΡΡΑΣ, «The View from Kastania», σ. 176-177. Η CHASSOURA, *Longanikos*, σ. 255-290, 312-332, 361-367, 373-374, διαπιστώνει τεχνοτροπική ομοιότητα με τα ζωγραφικά σύνολα που κοσμούν το παρεκκλήσιο του Κυπριανού και το νότιο παρεκκλήσιο της Οδηγήτριας και το ναό του Αἰ-Γιαννάκη στο Μυστρά και εκφράζει την άποψη ότι τουλάχιστον ο ζωγράφος του Αγίου Γεωργίου «είχε πιθανότατα μαθητεύσει σ' ένα από τα συνεργεία που διακόσμησαν τα συγκεκριμένα αυτά σύνολα του Δεσποτάτου». Για τις τοιχογραφίες του νότιου παρεκκλησίου της Οδηγήτριας, βλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς*, σ. 67. ΜΟΥΡΙΚΙ, «Stylistic Trends», σ. 19-20, εικ. 39, η οποία εντάσσει το γραπτό του διακόσμο στην ίδια ενότητα τεχνοτροπικά με αυτόν του Ιερού, του κυρίως ναού, του παρεκκλησίου των «χρυσοβούλλων», τμήματος του παρεκκλησίου του Παχωμίου και του βόρειου και νότιου τοίχου του υπερώου της Οδηγήτριας. Ο ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 386-391, θεώρησε ότι οι απεικονίσεις των Οικουμενικών Συνόδων στο νάρθηκα και των θαυμάτων του Χριστού στο δυτικό τμήμα της νότιας καμάρας του Αγίου Δημητρίου στο Μυστρά και ο γραπτός διάκοσμος του παρεκκλησίου των «χρυσοβούλλων» και του νότιου παρεκκλησίου στην Οδηγήτρια υπήρξαν έργα του ίδιου ζωγράφου και χρονολόγησε τις τοιχογραφίες του τελευταίου στα χρόνια πριν το 1322. Για το γραπτό διάκοσμο του Αἰ-Γιαννάκη, βλ. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ὁ Αἰ-Γιαννάκης τοῦ Μυστρά», *ΔΧΑΕ* 14 (1987-1988), σ. 81 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Γ', σ. 525), ο οποίος χρονολογεί τις τοιχογραφίες στο τέλος του γ' τέταρτου του 14ου αιώνα. Πρωιμότερη χρονολόγηση έδωσε ο ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 389, ο οποίος αναχρονολογώντας το γραπτό διάκοσμο του νότιου παρεκκλησίου

Η εξαιρετική ποιότητα στη εκτέλεση του γραπτού διακόσμου των δύο μνημείων και η εξοικείωση του ζωγραφικού συνεργείου με το τοιχογραφημένο σύνολο του νοτιοανατολικού παρεκκλησιού των Τριών Ιεραρχών του επονομαζόμενου του Κυπριανού (ca. 1366)³⁰⁸ (εικ. 53) καταδεικνύουν τη βαθιά επιρροή που ασκεί η τέχνη της καστροπολιτείας στους καλλιτέχνες. Στο ίδιο ζωγραφικό εργαστήριο έχει αποδοθεί το πρώτο στρώμα τοιχογράφησης (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) στο ναό της Παναγίας στο Ροεινό Αρκαδίας, ενώ στον κύκλο αυτό εντάσσονται και οι ζωγράφοι της Ανάληψης στη Νεστάνη και πιθανόν του Αγίου Νικολάου στον Κούμαρο Λεονταρίου³⁰⁹. Η δραστηριοποίηση στο χώρο ενός ζωγραφικού συνεργείου με ευδιάκριτη στην τέχνη του την επιρροή καλλιτεχνών που εργάζονται την ίδια περίοδο στο Βροντόχι μπορεί να αποδοθεί στη δυναμική παρουσία της μονής στην περιοχή μέσω των εκτεταμένων γαιοκτησιών της. Η καλλιτεχνική παραγωγή τους θα μπορούσε να ενταχθεί στη συνεχή παρουσία και στην πνευματική και πολιτισμική επιρροή που ασκεί το μοναστήρι κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα. Ανάλογο ενδιαφέρον φαίνεται ότι επιδεικνύει και η μητρόπολη Λακεδαιμονίας τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 14ου αιώνα λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι δύο τουλάχιστον μνημεία της περιοχής προσγράφονται στο ίδιο αγιογραφικό εργαστήριο με την προ του 1290 ζωγραφική φάση του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) στον Μυστρά³¹⁰. Ενδεχομένως η μονή Βροντοχίου μέσα στον 14ο αιώνα καλείται να συνεπικουρήσει και να συμπληρώσει το έργο της επίσημης εκκλησιαστικής διοίκησης στην περιοχή.

4.1.2. ... εις τὴν τοποθεσίαν τῶν Καλυβιτῶν

Η επόμενη ιδιοκτησία της μονής Βροντοχίου βρίσκεται στην περιοχή που φέρει την ονομασία τῶν Καλυβιτῶν. Πρόκειται για ένα κτήμα με συνολικό εμβαδόν 150 μοδίου³¹¹, οι οποίοι αναγόμενοι στο σημερινό

της Οδηγήτριας και μεταφέροντάς τον στα χρόνια πριν το 1322 τοποθέτησε τις τοιχογραφίες του Αϊ-Γιαννάκη στη δεκαετία του 1320-1330. Επίσης, βλ. ΜΟΥΡΙΚΙ, «Stylistic Trends», σ. 19, εικ. 41.

³⁰⁸ Βλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς*, σ. 67. ΠΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 389. Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ – Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, «Το παρεκκλήσιο των Τριών Ιεραρχών στο ναό της Οδηγήτριας του Βροντοχίου στον Μυστρά», *Τριακοστό Έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 20, 21 και 22 Μαΐου 2016. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2016, σ. 52-53. ΚΑΡΡΑΣ, «The View from Kastania», σ. 176, 178-179, ο οποίος αποδίδει το ζωγραφικό σύνολο του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών στο ίδιο συνεργείο ζωγράφων με αυτό που φιλοτέχνησε το δεύτερο στρώμα τοιχογραφιών (1376/77) στο ναό του Αγίου Πέτρου στην Καστάνια της μεσσηνιακής Μάνης.

³⁰⁹ Βλ. Ν. ΔΗΛΕ, «Ροεινό Αρκαδίας», σ. 77-108. ΚΑΡΡΑΣ, «The View from Kastania», σ. 178.

³¹⁰ Πρόκειται για τους ναούς του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη και των Ταξιαρχών στην Αγριακόνα, βλ. παρακάτω «Τὸ ἀγρίδιον Δραγοβιαστὸν εἰς τὸν τόπον τοῦ Φιλητοῦ» και σημ. 416.

³¹¹ Κατά το μεσαίωνα για τη μέτρηση της επιφάνειας μιας καλλιεργήσιμης έκτασης γίνονταν υπολογισμοί βάσει της παραγωγής. Στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ο μόνδιος χρησιμοποιείται ως μονάδα

μετρικό σύστημα αντιστοιχούν σε 150 στρέμματα (= 15 εκτάρια) περίπου. Η έκταση αυτή δηλώνεται ως γῆ, χωρίς να προσδιορίζεται το είδος της καλλιέργειας για το οποίο προορίζεται.

Ο όρος γῆ στα βυζαντινά έγγραφα ταυτίζεται με τις σπόριμες αγροτικές εκτάσεις³¹², όπου καλλιεργούνται δημητριακά, όσπρια ή λινάρι. Μεταξύ αυτών το σιτάρι και το κριθάρι συνιστούν τις κύριες εσοδείες³¹³. Τα δύο τελευταία προσφέρουν τροφή σε ανθρώπους και ζώα και συνιστούν την περιουσιακή βάση του γαιοκτήμονα. Στην Πελοπόννησο κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο υπάρχει παραγωγή και εξαγωγή

μέτρησης χωρητικότητας στερεών προϊόντων, αλλά και επιφανείας. Ως μέτρο επιφανείας ένας μόδιος γης αντιστοιχεί σε έκταση που απαιτεί για τη σπορά της έναν μόδιο σπόρου (ως μέτρο χωρητικότητας). Βλ. SCHILBACH, *Metrologie*, σ. 56-67, 75. BRYER, «Τὰ μέσα», σ. 204 σημ. 33. Σύμφωνα με τον SCHILBACH, *Metrologie*, σ. 66, 72-74, ο μόδιος ως μέτρο επιφανείας αντιστοιχεί σε σημερινές τιμές σε 888,73 τ.μ., 939,18 τ.μ. και 1.279,78 τ.μ., ανάλογα με την ποιότητα της γης στην οποία αναφέρεται. Οι δύο πρώτες τιμές αναφέρονται σε γη 1ης και 2ης ποιότητας και η τρίτη σε γη 3ης ποιότητας. Με το μέσο όρο των τιμών αυτών να υπολογίζεται στα 1.000 τ.μ. περίπου ένας μόδιος αντιστοιχεί σήμερα σε ένα στρέμμα περίπου ή 10 μόδιοι σε 1 εκτάριο περίπου, βλ. LEFORT, «Αγροτική οικονομία», σ. 394-395 σημ. 54. Ο SCHILBACH, *Metrologie*, σ. 61-67, αποδεικνύει ότι ο μόδιος είναι ίσος με ένα στρέμμα περίπου ήδη από την εποχή που το δεύτερο απαντά για πρώτη φορά στις πηγές ως μονάδα μέτρησης επιφανείας, το 1239, βλ. MM, IV, σ. 157 (1239). Για τις μονάδες μέτρησης επιφανειών και τον υπολογισμό του εμβαδού μίας έκτασης στο Βυζάντιο, βλ. SCHILBACH, *Quellen*, σ. 14, 58-74, 150-152. *Géométries du fisc*, σ. 60, 61, 64-71, 74-77.

³¹² Ο όρος γῆ στις πηγές και κυρίως σε πρακτικά αναγράφεται μεταξύ των περιουσιακών στοιχείων ενός ιδιώτη ή μιας μονής σε αντιδιαστολή πάντα με τα αμπέλια, τους κήπους, τα περιβόλια ή τις δενδροκαλλιέργειες, βλ. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 85, 218, 219. Επίσης, βλ. ABO, I, λήμμα γῆ, ή, σ. 207-208. Η λέξη γῆ αναφέρεται και σε χέρσες εκτάσεις, βλ. *Actes de Vatopédi*, II, αρ. 80 (1337-1338) σ. 99, όπως προκύπτει από τη σύγκριση των τιμών σε πωλητήρια έγγραφα της ίδιας περιόδου. Σύμφωνα με το χρυσόβουλλο του 1320 η μονή Βροντοχίου είχε αγοράσει μια έκταση, η οποία χαρακτηρίζεται ως γῆ πετρώδης και άχρησιμευτος, βλ. παρακάτω «Η Παγαρέα περί τὸν τόπον τοῦ Ζαράβου». Η ΜΑΤΘΑΙΟΥ, *Η ακίνητη περιουσία λαϊκών*, σ. 130, αποδίδει με επιφυλάξεις τον όρο στην γη τρίτης ποιότητας. Η γῆ των βυζαντινών εγγράφων αντιστοιχεί στο λατινικό όρο *terra*, ο οποίος απαντά με την ίδια έννοια στη λατινοκρατούμενη Πελοπόννησο και τη βενετοκρατούμενη Κρήτη, βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι αγρότες*, σ. 83. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 233 σημ. 725.

³¹³ Για να εξασφαλίζεται καλή απόδοση στην παραγωγή δημητριακών και κυρίως σιταριού, η σπόριμη γη πρέπει να παραμένει σε αγρανάπαυση για ένα ή δύο χρόνια, ανάλογα με το μέγεθος των κλήρων. Κατά το διάστημα αυτό τα κτήματα φυτεύονται με όσπρια τα οποία καθιστούν τη γη ευφορότερη, με αποτέλεσμα την διατήρηση ή τη βελτίωση της παραγωγικότητάς της στη συνέχεια· τα όσπρια αποκαθιστούν στο έδαφος το άζωτο που απορροφάται από τα δημητριακά και κατά συνέπεια περιορίζει το διάστημα της αγρανάπαυσης. Η μέθοδος της *άλληλοσποράς*, η εναλλαγή δηλαδή των καλλιεργειών εφαρμόζεται ήδη από τη μέση βυζαντινή περίοδο και μνημονεύεται στα *Γεωπονικά*, B.12.2 (*σίτος/όςπρια*), Γ.3.12 [*σίτος/λεπίτις* (εαρινή) *κριθή*]. Βλ. HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 206-208. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 96-97. LEFORT, «Αγροτική οικονομία», σ. 414-416. Η επένδυση σε σπόριμη γη έχει το πλεονέκτημα ότι εξασφαλίζει σε σύντομο χρονικό διάστημα αγροτική παραγωγή για τον ιδιοκτήτη ή τον ενοικιαστή σε σχέση με τις λοιπές καλλιέργειες (αμπέλια, δενδροκαλλιέργειες κ.α.): εντός του ίδιου έτους εάν πρόκειται για καλλιεργούμενη έκταση ή σε διάστημα τριών ετών εάν πρόκειται για ακαλλιεργητή (χέρσα), βλ. *Actes de Dionysiou*, εκδ. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Archives de l'Athos 4, Παρίσι 1968, αρ. 10 (1408). *Actes de Xéropotamou*, αρ. 28 (1407). Παράλληλα εξασφαλίζει στον καλλιεργητή μέσω της *άλληλοσποράς* (αμειψισπορά) και αν το επιτρέψουν οι επικρατούσες συνθήκες (καιρικά φαινόμενα, πόλεμοι, επιδημίες κ.ά.) εισόδημα σε ετήσια βάση. Μειονέκτημα αποτελεί το υψηλό κεφάλαιο που απαιτείται για την προμήθεια σπόρου και εργαλείων (αλέτρι) και την εξασφάλιση καματερών ζώων (βοδίων, αλόγων κ.ά.) και εργατικών χεριών, παράγοντες που καθιστούν την καλλιέργεια δημητριακών περισσότερο προσοδοφόρα για τους μεγάλους γαιοκτήμονες, οι οποίοι εκτός από τους οικονομικούς πόρους διαθέτουν το απαραίτητο ζωικό κεφάλαιο και το εργατικό δυναμικό και παράλληλα απολαμβάνουν σε ορισμένες περιπτώσεις φορολογικής ατέλειας, βλ. ΛΑΪΟΥ, «Αγροτική οικονομία», σ. 546-548, 552-557.

σιταριού, αν και δεν είναι μεταξύ των βασικών προϊόντων που καταγράφονται στην περιοχή (αμπέλια και ελαιόδεντρα). Βέβαια πρέπει να σημειωθεί ότι στις πηγές της εποχής ιδιαίτερα στις ενετικές το ενδιαφέρον εστιάζεται στα εξαγωγίμα προϊόντα, όπου στις εμπορικές συναλλαγές κυριαρχούν το λάδι, το κρασί και η σταφίδα³¹⁴. Δεδομένου ότι το μεγαλύτερο τμήμα των αγροτικών εκτάσεων προορίζεται για την καλλιέργεια δημητριακών, συμπεραίνεται ότι στο συγκεκριμένο τομέα καταγράφεται κατ' αντιστοιχία και η αναλογούσα υψηλή παραγωγή, αν και συχνά καταγράφεται στις πηγές εισαγωγή σιταριού και κριθαριού³¹⁵. Παράλληλα τουλάχιστον στο λατινοκρατούμενο τμήμα του Μοριά, σύμφωνα με το αρχειακό υλικό, απαντούν καλλιέργειες βρώμης και κεχριού³¹⁶. Επίσης το βαμβάκι και το λινάρι είναι μεταξύ των προϊόντων που παράγονται στην Πελοπόννησο και εν συνεχεία προωθούνται μέσω του ιταλικού εμπορικού δικτύου προς τη Δύση³¹⁷.

³¹⁴ Βλ. παρακάτω «... ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Μυζηθρᾶ» και σημ. 343 (για τη σταφίδα).

³¹⁵ Βλ. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 248-249. Ε. SAKELLARIOU, «Latin Morea in the late Middle Ages: observations on its Demography and Economy», στο: Ch. Dendrinou – J. Harris – E. Harvalia-Crook – J. Herrin (επιμ.), *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Άντερσοτ – Μπάρλινγκτον 2003, σ. 309. Η εξαγωγή σιταριού δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι, αφού προηγουμένως εξασφαλιστούν οι ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού, γίνεται προώθηση εκτός των συνόρων του πλεονάσματος που θα προκύψει. Ο καρδινάλιος Βησσαρίων σε υπόμνημά που συνέταξε μεταξύ των ετών 1443-1446 προς τον δεσπότη Κωνσταντίνο Παλαιολόγο αναφέρει ότι οι κάτοικοι του Μοριά αντιμετωπίζουν έλλειψη σιτηρών και επικρίνει την εξαγωγή τους, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 4, σ. 41-42. Ο ΙΔΙΟΣ, «Υπόμνημα», σ. 24, 39. ΛΑΪΟΥ, «Άγροτική οικονομία», σ. 512-513 και σημ. 76. Ο ίδιος ωστόσο λίγα χρόνια αργότερα, το 1459, σε επιστολή που απευθύνει στον μινωρίτη μοναχό Ιάκωβο Princens επισημαίνει την αφθονία τροφίμων και σιτηρών στην Πελοπόννησο, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Υπόμνημα», σ. 32, 39. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 246. Την πληροφορία αυτή επιβεβαιώνει και το οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο ΤΓ10-1/14662 που καταρτίστηκε πιθανότατα μεταξύ των ετών 1460-1463 και παρουσιάζει τη δεκάτη του σιταριού να κατέχει την πρώτη θέση μεταξύ των φόρων που εισπράττει το κράτος στον Μοριά, με ποσοστό 30,49% επί του συνόλου των φόρων των Πελοποννησίων και 45,649% επί του συνόλου των φόρων των αγροτικών καλλιεργειών, βλ. Γ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Πελοπόννησος», σ. 60. Ο ΙΔΙΟΣ, «Η αμπελοκαλλιέργεια», σ. 205. Για την καλλιέργεια δημητριακών στην υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο, βλ. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 245-246.

³¹⁶ Βλ. LONGNON – TOPPING, *Documents*, αρ. ΧΙΙ (1379) σ. 210-212.

³¹⁷ Ο Πλήθων στην επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο (ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 3, σ. 263) αναφέρει ότι το λινάρι, το βαμβάκι και το μαλλί που παράγονται στο Μοριά, εξάγονται προς τη Δύση. Πιθανότατα το ιταλικό εμπορικό σύστημα όπως διαμορφώνεται στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους κατευθύνει τμήμα της αγροτικής παραγωγής προς τις βιομηχανικές καλλιέργειες (μετάξι, λινάρι, βαμβάκι, μαλλί) με σκοπό την εξασφάλιση πρώτων υλών για την δυτικοευρωπαϊκή υφαντουργία. Άλλωστε η υφαντουργική δραστηριότητα στην Πελοπόννησο βρίσκεται σε παρακμή, ενώ υφάσματα εισάγονται πλέον από τη Δύση, βλ. ΛΑΪΟΥ, «Άγροτική οικονομία», σ. 511, 512-513 και σημ. 76, σ. 543. Στο Μουσείο του Μυστρά εκτίθενται τμήματα από μεταξωτό γυναικείο ενδυματολογικό σύνολο, το οποίο βρέθηκε σε τάφο που ανασκάφηκε στη βόρεια στοά του ναού της Αγίας Σοφίας στην Άνω Πόλη του Μυστρά από τον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη και χρονολογείται στο α΄ μισό του 15ου αιώνα. Η ενδυμασία συνίσταται από υποκάμισο και φόρεμα, τα οποία πιθανότατα έχουν κατασκευαστεί από υφάσματα ισπανικής και ενετικής προέλευσης αντίστοιχα, βλ. Μ. MARTINIANI-REBER, «Identification des tissus archéologiques de Mistra: origine et datation», μτφρ. στα ελληνικά: Jasmine Pipart, στο: *Parure d'une princesse byzantine. Tissus archéologiques de Saint-Sophie de Mistra*, επιμ. Μ. Martiniani-Reber, Genève 2000, σ. 87-93, 94-98. *Ωρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Η Πολιτεία του Μυστρά, Μυστράς Αύγουστος 2001-Ιανουάριος 2002*, Κατάλογος έκθεσης, επιστ. επιμ. Π. ΚΑΛΑΜΑΡΑ – Α. ΜΕΞΙΑ, Αθήνα 2001, σ. 148-149 αρ. 1 (Π. ΚΑΛΑΜΑΡΑ), 149-151 αρ. 2 (Π. ΚΑΛΑΜΑΡΑ). Σημειώνεται ότι, αν και έχει εκφραστεί η υπόθεση πως το βαμβάκι

Το όνομα με το οποίο προσδιορίζεται η θέση όπου βρίσκεται η κτήση της μονής Βροντοχίου ή τοποθεσία ή λεγομένη τῶν Καλυβιτῶν κατά πάσα πιθανότητα προήλθε από το προσωνύμιο που έφερε ο τοπικός πληθυσμός λόγω της διαμονής τους σε ταπεινές, πρόχειρες κατοικίες, καλύβαι. Ως κύρια ενασχόλησή τους θα είχαν την καλλιέργεια της γης και πιθανότατα ζούσαν υπό το καθεστώς του παροίκου³¹⁸. Δεδομένου ότι η καλύβη ενέχει και την σημασία της πρόχειρης κατοικίας, δεν αποκλείεται να νοείται ως καλυβίτης ο αγρότης που μετακινείται εποχικά σε συγκεκριμένη τοποθεσία όπου διαμένει και εργάζεται προσωρινά (νομάδες βοσκοί, εποχικοί εργάτες γης κ.ά.). Ενδεχομένως, στη συγκεκριμένη οικιστική εγκατάσταση τα καταλύματα βρίσκονται σε απόσταση μεταξύ τους διασκορπισμένα σε μία ευρύτερη περιοχή, η οποία προσδιορίζεται στα χρυσόβουλλα ως τοποθεσία τῶν Καλυβιτῶν.

Η καλύβα εμπεριέχει επίσης την έννοια της μικρής μεμονωμένης κατοικίας ενός μοναχού γύρω από το Κυριακό σκήτης ή τριών μοναχών μακριά από τη μονή³¹⁹. Σε αυτή την περίπτωση η ονομασία θα μπορούσε να προσδιορίζει μια περιοχή όπου κατά το παρελθόν είχαν εγκατασταθεί ερημίτες μοναχοί εγκαταβιούντες σε καλύβες³²⁰.

Στην ίδια τοποθεσία τὴν λεγομένην τῶν Καλυβιτῶν, σύμφωνα με το πατριαρχικό σιγίλλιον του 1366 του πατριάρχη Φιλόθεου Κόκκινου, η μονή Βροντοχίου αγοράζει ἀμπέλιον από τη Λασκαρίνα³²¹ και χωράφια από τον

καλλιεργείται στον Μοριά από το 12ο αιώνα, δεν υπάρχει επαρκής τεκμηρίωση. Στις πηγές αναφέρεται για πρώτη φορά βαμβακοκαλλιέργεια το 1365 στη βορειοανατολική Πελοπόννησο και σταδιακά στους χρόνους που ακολουθούν εξαπλώνεται και σε άλλες περιοχές, χωρίς ωστόσο να καταγράφεται υψηλή παραγωγή με αξιώσεις για τις αγορές της Δύσης, βλ. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 260-263

³¹⁸ Βλ. G. ROUILLARDE, *La vie rurale dans l'Empire Byzantin*, Παρίσι 1953, σ. 193. Πρόκειται για ονομασία κοινή στην αρχαία και βυζαντινή περίοδο που αποδίδεται σε αυτόν που ζει σε καλύβη, βλ. *Θησαυρός*, 4, λήμμα καλυβίτης, στ. 906. SOPHOCLES, *Lexicon*, λήμμα καλυβίτης, σ. 624. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Λεξικόν*, 2, λήμμα καλυβίτης, σ. 589. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 7, λήμμα καλυβίτης, σ. 3589. LIDDEL – SCOTT - JONES, *Lexicon*, λήμμα καλυβεύς, -ίτης, σ. 870. LBG, λήμμα καλυβίτης. Σύμφωνα με τη βυζαντινή νομοθεσία και συγκεκριμένα τα Βασιλικά, 1, 2.2.174, καλύβη καλείται πᾶν ἀγροικὸν οἰκοδόμημα. Επίσης, βλ. LBG, λήμμα καλύβιν. Ο ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 293 σημ. 170, θεωρεί ότι σε ορισμένες περιπτώσεις τα «Καλύβια» της βυζαντινής περιόδου ταυτίζονται από οικιστική άποψη με τις εκτεταμένες κτήσεις που κατέχει η μεγάλη γαιοκτησία, τα προάστεια (για τον όρο, βλ. ODB, 3, λήμμα proasteion, σ. 1724. LBG, λήμμα προάστειον). Δεν αποκλείεται ως «Καλύβια» να χαρακτηρίζονται σε κάποιες περιπτώσεις ἀγρίδια (βλ. παρακάτω σημ. 380), όπου μετακινούνται περιοδικά οι κάτοικοι του χωρίου προκειμένου να καλλιεργήσουν απομακρυσμένα κτήματα.

³¹⁹ Βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 7, λήμμα καλύβη, σ. 3589. LAMPE, *Lexicon*, λήμμα καλύβη, καλύβιον, σ. 699. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικό*, λήμμα καλύβα, σ. 824, λήμμα μονή, σ. 1115. Επίσης για Καλυβίτης ως επώνυμο, βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 1, σ. 432 στ. 17, *Ἀνδρέαν τὸν αἰοίδιμον μοναχόν, τὸν λεγόμενον Καλυβίτην. Actes de Lavra*, I, σ. 76, αρ. 47 (1085) στ. 26, *χωράφιον Νικολάου τοῦ Καλυβίτου. Actes de Docheiariou*, αρ. 59 (1424) στ. 78, σ. 298, *Καλυβίτης (;) ἱερομόναχος καὶ προηγούμενος τοῦ Χιλανταρίου. Ἐγγραφα Πάτμου*, 2, αρ. 75 (1288), σ. 228 στ. 25, 234, *εἰήνεται(ο) η[γού]μ(ε)νος ο Καλυβίτη(ς). PLP, Addenda, Corrigenda 1-8, αρ. 92296. Ο.π., Addenda, Corrigenda 1-12, αρ. 93741.*

³²⁰ Πρβλ. *Actes de Xéropotamou*, αρ. 23 (1324) σ. 177 και στ. 9-10: *περὶ τὸν Ἱερισσὸν τοὺς καλυβίτας λεγομένους. LBG, λήμμα καλυβίτης.*

³²¹ Βλ. *PLP*, 6, αρ. 14488. Μέλη της αρχοντικής οικογένειας των Λασκάρων εμφανίζονται να κατέχουν κτηματική περιουσία σε διάφορες περιοχές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (Μικρά Ασία, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Καβάλα, Μυστράς κ.ά.) κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Σε πολλές

κῶρ³²² Κωνσταντίνο, πιθανότατα μέλη και οι δύο της τοπικής αριστοκρατίας ή του μεσαίου κοινωνικού χώρου ο δεύτερος³²³. Τα κτήματα αυτά *περὶ τοὺς Καλυβίτας* καταγράφονται μαζί με άλλες ιδιοκτησίες της μονής που βρίσκονται *περὶ τὴν Βρύσιν, περὶ τὸν ἅγιον Στέφανον*³²⁴, *περὶ τὴν*

περιπτώσεις πρόκειται για κλάδους της ίδιας οικογένειας που έχουν εγκατασταθεί στις πόλεις αυτές με τα μέλη τους να αναδεικνύονται και να ανελίσσονται στον επαρχιακό διοικητικό μηχανισμό, βλ. ὀ.π., αρ. 14487-14556.

³²² Στους ὕστερους βυζαντινούς χρόνους η τιμητική προσηγορία κῶρ απαντά τόσο σε μέλη της ανώτερης και κατώτερης αριστοκρατίας, κατόχους ή μη τίτλων και αξιωμάτων, όσο και σε πρόσωπα τα οποία εντάσσονται στο μεσαίο κοινωνικό χώρο με οικονομική επιφάνεια που οφείλεται σε αστικές ενασχολήσεις ή στην κατοχή σημαντικής αστικής ή ἔγγειας ιδιοκτησίας. Επίσης ο χαρακτηρισμός αυτός συνοδεύει αξιοσέβαστα μέλη μιας τοπικής κοινωνίας με λαϊκή καταγωγή, καθώς και κατώτερους κληρικούς, βλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Η προσηγορία κῶρ», σ. 209-226. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, σ. 298. ΜΑΛΑΤΡΑΣ, *Social structure*, σ. 16-117, 318. Πρβλ. Φλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «“Δι’ ἐξόδου και συνδρομῆς...”. Χορηγοὶ κωδίκων τοῦ 13ου αἰώνα και ἡ θέση τους στὴν κοινωνία», *ΕΕΒΣ* 51 (2003), σ. 391.

³²³ Βλ. ΜΜ, I, 482 (1366). DARROUZÈS, *Les Regestes*, I.V, αρ. 2510 (1366) σ. 426-427. Εάν το 1366 η μονή κατέχει ακόμη τους 150 μοδίους γης που αναφέρονται στα χρυσόβουλλα του 1314/1315 και 1318, η αγορά των ιδιοκτησιών που αναφέρονται στο πατριαρχικό σιγίλλιο του Φιλόθεου Κόκκινου, δύναται να αφορά σε επέκταση της υφιστάμενης κτήσης της, βλ. παραπάνω σημ. 298.

³²⁴ Στον Άγιο Στέφανο, σύμφωνα με το σιγίλλιο του 1366, η μονή αγοράζει ἀμπέλιον από τη σύζυγο του πρωτεκδίκου Καμνῆ (βλ. *PLP*, 5, αρ. 10819). Το μικροτοπωνύμιο Άγιος Στέφανος απαντά στη Λακωνία στην κτηματική περιφέρεια του χωριού Στεφανιά του δήμου Ευρώτα, νοτιοανατολικά του οικισμού Σούλι, στη θέση Αγριλοβούνι. Στην περιοχή βρίσκεται σήμερα πλήρως ανακαινισμένος ναός αφιερωμένος στον Άγιο Στέφανο, ενώ η αρχαιολογική έρευνα έχει καταδείξει την ίδρυση και ακμή στην εν λόγω θέση σημαντικού οικισμού της εποχής του χαλκού. Στους αιώνες που ακολουθούν η ανθρώπινη παρουσία τεκμαίρεται εκ νέου από οικιστικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα που ανάγονται στους πρώιμους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Κατά της διάρκεια των ανασκαφών που πραγματοποιήσε η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή αποκαλύφθηκαν το 1977 αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μεσαιωνικού κτηρίου, το οποίο αρχικά ταυτίστηκε λανθασμένα με μικρό ναό με νάρθηκα. Η περαιτέρω έρευνα κατέδειξε ότι πρόκειται για οικιστικό συγκρότημα βραχύβιας διάρκειας, για τη χρήση του οποίου έχουν εκφραστεί διάφορες υποθέσεις: μικρός οικισμός, αγροτική εγκατάσταση, πανδοχείο, στρατιωτικό παρατηρητήριο. Ιδρύεται μέσα στον 13ο αιώνα και λίγο αργότερα, στην γ’ ή δ’ δεκαετία του 14ου αιώνα, η περιοχή εγκαταλείπεται μετά από καταστροφή που επέρχεται από πυρκαγιά κατά τη διάρκεια ίσως των εχθρικών επιδρομών των Καταλανών ή των Τούρκων. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για επανακατοίκησή της λόγω πιθανότατα και του πλησιόχωρου βάλτου που κάλυπτε την περίοδο αυτή μεγάλη έκταση στα νότια και ανατολικά της θέσης του Αγίου Στεφάνου, βλ. Η. G. CATLING, «Archaeology in Greece, 1976-77», *AR* 24 (1977-1978), σ. 32. WAGSTAFF, *Helos Plain*, σ. 58. SHIPLEY, «Laconia and Thyreatis», σ. 299. JANKO, «Historical conclusions», σ. 605-610. G. D. R. SANDERS, «The Medieval pottery», στο: *Ayios Stephanos*, σ. 389-410. G. D. R. SANDERS – J. ΜΟΥΤΥΚΑ-SANDERS – R. JANKO, «The Roman, Medieval and modern small finds, tiles and coins» στο: *Ayios Stephanos*, σ. 471-484. W. D. TAYLOUR – R. JANKO, «The Medieval architecture, stratigraphy and burials» στο: *Ayios Stephanos*, σ. 146-157. Στην περιοχή δεν είναι δυνατόν να ευννοείται η αμπελοκαλλιέργεια λόγω της υψηλής υγρασίας, απόρροια των πλησιόχωρων και εκτεταμένων ελωδών εκτάσεων. Στα τέλη του 17ου αιώνα απαντά το τοπωνύμιο Στέφανο ή Στέφανος (Steffanos) ως οικισμός, σε διάφορα έγγραφα των ενετικών αρχών. Αναφέρεται μαζί με τα χωριά *Νευροκοποῦ*, *Πύργος*, *Πυρή* ή *Πύρη* ή *Πέρη* (σήμ. θέση Πυρή), *Μολαῖτη* (σήμ. εγκαταλελειμμένο), *Ζαμέστη* ή *Τζανκίτη* ή *Τζαμέστη*, *Χιλιομόδι* ή *Χιλομαρδοῦ* ή *Κιλομαντρί*, *Γαλατᾶς* ή *Γαλατᾶ* ή *Γορλάτα*, *Λυκοβούνι* ή *Λυκόβουνο* ή *Λυκοβουνό* (σήμ. εγκαταλελειμμένο), *Ζουπάνια* ή *Τζούπενα* ή *Ζούπενα* (σήμ. Άγιοι Ανάργυροι), *Περπίνη* ή *Περπινή* (σήμ. Καλλονή), *Καρακᾶ* ή *Καραβᾶ* ή *Κάραβα*, βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστράς» 1994, σ. 219 (1698), 263 (1699), 305 (1700). Από τα προαναφερόμενα χωριά όσα μπορούν να ταυτιστούν με ασφάλεια χωροθετούνται στην κεντρική Λακεδαιμόνα, εκατέρωθεν του ποταμού Ευρώτα. Σε κατάλογο με υποχρεώσεις των χωριών της Λακεδαιμόνας του 1698 ο οικισμός *Στάφονα* [=Στέφανος (:)] συναντάται μαζί με την *Πέρπενη* ενώ σε άλλο κατάλογο του ίδιου έτους αναφέρεται ως *Steffanos* μαζί με τα χωριά *Perpegni* (σήμ. Καλλονή) και *Saraffona* (σήμ. Ζαραφώνα), βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες ιστορίας*, σ. 107, 111 (= Ο ΙΔΙΟΣ, «Ειδήσεις για τὴν ἐπιβολὴ ἀγγαρειῶν», σ. 421, 424). Κατά την απαρίθμηση των κτημάτων της μονής Αγίων Αναργύρων Βεροίων

Βάρσοβαν³²⁵, *περί τὴν Τρύπην*³²⁶, *εἰς τὴν Καλογωνίαν*³²⁷ και *περί τὸν Θεολόγον*³²⁸. Ἡ Βρύσις ὅπως διεξοδικά αναφέρθηκε παραπάνω βρῖσκεται

σε σιγίλλιο του 1707 του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γαβριήλ Γ' το χωριό Στέφανος αναφέρεται μετά *τὸν τόπον τοῦ Μπέρμπενη* (σήμ. Καλλονή) και *πριν τὴν Ζούπαιναν* (σημ. Ἁγιοι Ἀνάργυροι), βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Μονὴ Ἁγίων Ἀναργύρων», σ. 512. Στον οικισμό υπήρχε εκκλησία αφιερωμένη στην Παναγία, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 331. Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 282, 307, στην απογραφή Grimani του 1700 εντοπίζει στην επαρχία της Χρύσαφας τον οικισμό Staffa χωρὶς να επιχειρεῖ μεταγραφή του στα ελληνικά ἢ ταύτισή του με ἄλλο οικισμό. Σήμερα στην περιοχή μεταξύ των οικισμῶν της Γκοριτσάς και των Ἁγίων Ἀναργύρων εντοπίζονται τα μικροτοπωνύμια «Στέφανος» και «Στεφανόλακκα», ενώ υπάρχει και νεώτερος ναός αφιερωμένος στον ἅγιο πιθανόν στη θέση παλαιότερου. Ἐνδεχομένως η περιοχή αὐτή να ταυτίζεται με τη θέση που παραδίδει το σιγίλλιο του 1366. Το αγιώνυμο τοπωνύμιο σε κάποια χρονική στιγμή μέχρι τον 17ο αἰώνα αποβάλλει το επίθετο «ἅγιος» και διατηρεῖται πλέον απλῶς ως Στέφανος, πρβλ. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Μεσαιωνικά τοπωνύμια», σ. 285 και σημ. 2.

³²⁵ Βάρσοβα είναι η παλαιότερη ονομασία του οικισμού της Ἁγίας Ειρήνης Σπάρτης, βλ. ΦΕΚ 287/Α'10.10.1955. Το τοπωνύμιο απαντά για πρώτη φορά στις πηγές το 1366 στο πατριαρχικό σιγίλλιο του Φιλόθεου Κόκκινου, βλ. ΜΜ, I, σ. 482 (1366). Σχετικά με κτήσεις της μονῆς Βροντοχίου στην περιοχή της Βάρσοβας, βλ. παρακάτω «... ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Μυζηθρά». Ὡς οικισμός απαντά στα τέλη του 17ου αἰώνα σε ενετικό αρχαικό υλικό ως Βαρσοβά ἢ Βάρσοβα, βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστράς» 1988, σ. 254, 256, 258, ως Βαρσοβά. ΟΙ ΙΔΙΟΙ, «Μυστράς» 1994, σ. 182 (1695 ως πόλη Βαρσοβά), 218 (1698), 221 (1698), 235 (1699) ως Βαρσοβά, 262 (1699), 305 (1700) ως Βαρσοβά. ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrittione», σ. 116 (στις αρχές του 18ου αἰώνα ως Varsoua). ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 284, 308 (στην απογραφή Grimani του 1700 ως Varsova). ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες ἱστορίας*, σ. 107, 111 (= Ο ΙΔΙΟΣ, «Εἰδήσεις γιά τὴν ἐπιβολὴ ἄγγαρειῶν», σ. 421, 424).

³²⁶ Ἡ Τρύπη είναι πλησιόχωρος οικισμός του Μυστρά (2,5χλμ. βορειοδυτικά της καστροπολιτείας). Για πρώτη φορά απαντά στις πηγές ως τοπωνύμιο το 1366 στο πατριαρχικό σιγίλλιο του Φιλόθεου Κόκκινου, βλ. ΜΜ, I, σ. 482 (1366). Το α' μισό του 15ου αἰώνα, ως οικισμός υπάγεται στο *κεφαλατικόν* του Μυζηθρά, η διοίκηση του οποίου παραχωρεῖται ἀπὸ το δεσπότη Κωνσταντῖνο (ΙΑ') Παλαιολόγο στον Γεώργιο Σφραντζή: *τὸ κεφαλατικόν τοῦ Μυζηθρά και τῶν περὶ αὐτόν, ἤγουν Κουλά, Ἐβραϊκῆς, Τρύπης, Τζεραμίου, Πακοτῶν και Σκλαβοχωρίου*, βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 200 (Τρίτη), 388 (Τρύπη), 406 (Τρύπαν). ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 342 (Τρίτη), 528 (Τρύπη), 544 (Τρίτη). ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 96 (Τρύπη), 150 (Τρίπη), 162 (Τρίπη) [= ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 68 (Τρύπη), 110 (Τρίπη), 120 (Τρίπη)]. Ἀπὸ κάποιους μελετητές η προηγηθεῖσα γενική *Ἐβραϊκῆς* ελήφθη ως επίθετο που προσδιορίζει την Τρύπη με ἀποτέλεσμα να ἔχει εκφραστεῖ η ἀποψη ὅτι πρόκειται για εβραϊκό οικισμό, βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 43. Ἀντίθετα πρόκειται για δύο ξεχωριστούς οικισμούς με τον πρώτο να χωροθετεῖται πιθανότατα μεταξύ της βυζαντινῆς καστροπολιτείας και της Τρύπης. Σημειώνεται ὅτι στην ἴδια περιοχή βρῖσκεται σήμερα το χωριό Πικουλιάνικα ἀπὸ ὅπου προέρχεται σημαντικός ἀριθμός μεταβυζαντινῶν εβραϊκῶν ταφικῶν σημάτων, τα οποία φυλάσσονται στις ἀποθήκες του ἀρχαιολογικοῦ χώρου του Μυστρά. Σήμερα πλησίον της Τρύπης, στις ὄχθες του χερσαίου Μαγουλίτσα-Τρυπιώτικο εντοπίζονται ο υστεροβυζαντινός ναός των Ἁγίων Θεοδώρων (β' μισό 13ου αἰ.) και ο ναός του Ἁγίου Ἰωάννη (Αἰ-Γιαννάκης), καθολικό ἄλλοτε μονῆς αφιερωμένης στον Πρόδρομο. Ἡ ἀρχική φάση του τελευταίου ἀνάγεται στους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Ἐχει προταθεῖ η ταύτισή του με το μονύδριο του *Τιμίου Προφήτου Προδρόμου και Βαπτιστοῦ Ἰωάννου τῆς Χαλκολαμπτιόσεως*, το οποίο σύμφωνα με εγγράκη ἐπιγραφή του 1339/1340 στο νοτιανατολικό κίονα του Ἁγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) Μυστρά ἀνήκε στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας *ἐν ὑποτελεσμῶ ἔτησίῳ* [βλ. BUCHON, *Recherches historiques*, σ. LX, LXXIX-LXXX. MILLET, «Inscriptions», σ. 124-125. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 445 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 29). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 434-435 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 53-54). ΜΑΡΙΝΟΥ, *Ἅγιος Δημήτριος*, σ. 241-242. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες*, σ. 141]. Για τους δύο ναούς, βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς λακωνικῆς Τρύπης», *ΕΕΒΣ* 25 (1955), σ. 38-87. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία*, Α', σ. 37, 53, 119 σημ. 3, 191-193, 274, Β', πίν. 68β, 69β, 111α. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 200-201 (ὅπου ἀναλύεται το καθεστῶς υπαγωγῆς του μονυδρίου του *Τιμίου Προφήτου Προδρόμου και Βαπτιστοῦ Ἰωάννου τῆς Χαλκολαμπτιόσεως* στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας), 206, 207-208. Τὴν ταύτιση αὐτή θα μπορούσε ἐνδεχομένως να τεκμηριώσῃ ο χαμένος σήμερα κίονας που υπήρχε το 19ο αἰώνα στο ναό και ἔφερε εγγράκη ἐπιγραφή του 1340 του μητροπολίτη Νείλου με τα περιουσιακά στοιχεία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, βλ. BUCHON,

στην περιοχή του Καστορείου και ο Άγιος Στέφανος μπορεί να ταυτιστεί με ομώνυμες ή ομόρριζες θέσεις της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής περιόδου που απαντούν στην κεντρική και νότια Λακεδαίμονα. Τα υπόλοιπα τοπωνύμια είναι σε χρήση μέχρι σήμερα και ταυτίζονται με οικισμούς που αναπτύσσονται πλησίον ή σε μικρή απόσταση από τη Σπάρτη (Βάρσοβα, Τρύπη, Καλογωνιά, Θεολόγος). Η χωροθέτηση όλων των θέσεων στην ευρύτερη περιοχή του *Μυζηθρά* δημιουργεί το γεωγραφικό πλαίσιο εντός του οποίου κατά πάσα πιθανότητα εντάσσεται και η τοποθεσία τῶν *Καλυβιτῶν*. Στον εν λόγω χώρο απαντά σήμερα το κυριώνυμο Καλύβια αποδιδόμενο σε οικισμούς που αναπτύσσονται σε πεδινές ή λοφώδεις εκτάσεις με καλλιεργήσιμες γαίες. Σε όλες τις περιπτώσεις φαίνεται ότι στο παρελθόν αποτελούσαν μικρές οικιστικές εγκαταστάσεις εποχικής διαμονής κατοίκων ορεινών χωριών με σκοπό την εκμετάλλευση των πλησιόχωρων αγροτεμαχίων που εντάσσονταν στην κτηματική περιφέρεια των «μητρικών» οικισμών, οι οποίοι όντας απομακρυσμένοι δεν διευκόλυναν τις συνεχείς μετακινήσεις³²⁹. Κανένας από αυτούς ωστόσο δεν απαντά στις παλαιότερες μεταβυζαντινές πηγές (κυρίως της βενετοκρατίας). Οι βασικοί λόγοι για τους οποίους δεν καταγράφονται οι οικισμοί αυτοί είναι η περιοδικότητα της κατοίκησης, το μικρό ενδεχομένως μέγεθός τους, η εξάρτησή τους από κάποιο μεγαλύτερο χωριό και η όψιμη σύσταση κάποιων από αυτούς, λίγο πριν ή λίγο μετά την Επανάσταση του 1821. Κατά συνέπεια δεν καθίσταται δυνατόν να αναζητηθεί η τοποθεσία τῶν *Καλυβιτῶν* μεταξύ των ομόρριζων τοπωνυμίων της Λακεδαιμονίας, δεδομένου ότι για κανένα από αυτά δεν προκύπτουν στοιχεία για την αναγωγή της ονομασίας του σε περίοδο προγενεστέρα της όψιμης τουρκοκρατίας.

Μια άλλη θέση που θα μπορούσε να συσχετιστεί με την τοποθεσία τῶν *Καλυβιτῶν* λόγω της ετυμολογικής της προέλευσης είναι ο οικισμός Κοτίτσα ή Κοτίτζα (η) στη βορειοδυτική Λακεδαίμονα, 2χλμ. νότια του κάστρου του Λογκανίκου (χάρτ. 5, 6, εικ. 46), στον οποίο ο Vasmer αποδίδει προέλευση από το σλαβικό *коѣсѣ* που σημαίνει «κατοικία, καλύβια»³³⁰.

Recherches historiques, I, σ. LX. Επίσης, βλ. ΒΕΛΜΑΧΟΣ, «Ένα χωριό με 40 μοναστήρια», σ. 77-78, με αναφορές στις παραδόσεις της περιοχής για τον πλούτο του μοναστηριού του Προδρόμου.

³²⁷ Βλ. παρακάτω «Τὸ μετόχιον Καλογωνία τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου»

³²⁸ Βλ. παρακάτω «Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Κανσαλοῦ».

³²⁹ Για το λόγο αυτό συνοδεύονται συνήθως από το όνομα του οικισμού όπου υπάγονται σε γενική ή ως επιθετικό προσδιορισμό, χωρίς να αποκλείεται και η χρήση του τοπωνυμίου Καλύβια χωρίς άλλο προσδιορισμό. Σε κάποιες περιπτώσεις συνοδεύονται με ένα επίθετο παράγωγο του προσωνυμίου της οικογένειας που ίδρυσε τη συγκεκριμένη οικιστική εγκατάσταση. Στην περιοχή της Λακεδαίμονος απαντούν τα τοπωνύμια: Καλύβια Σοχάς (ή Σοχιώτικα), Γεωργιτσάνικα Καλύβια (σημ. Πελλάνα), Καλύβια (Θεολόγου), Φουντέικα Καλύβια, Κοπιτέικα Καλύβια, βλ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ, *Πίναξ χωρογραφικός*, σ. 60. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 466, 469, 470. ΝΟΥΧΑΚΗΣ, *Χωρογραφικός Πίναξ*, 1885, σ. 95, 98. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικὸ τῶν οἰκισμῶν*, σ. 178, 179, 503.

³³⁰ Βλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 169. MALINGOUDIS, *Studien zu den slavischen Ortsnamen*, σ. 52-53. Για τις λοιπές ετυμολογήσεις που έχουν προταθεί για το τοπωνύμιο, βλ. Ν. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Τοπωνύμια Λακεδαίμονος (Λογκανίκος, Κοτίτσα)», *Ιστοριογεωγραφικά* 10 (2004), σ. 178-180.

Το εγκαταλελειμμένο σήμερα χωριό για πρώτη φορά καταγράφεται στο οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο της Πελοποννήσου (*defter-i livā'-i Mora*) TT10-1/14662 (ca. 1460-1463) στον τύπο *Kocica*³³¹. Συνιστά χωριό (*karye*) με 21 νοικοκυριά, 2 εργένηδες και 3 χήρες, και υπάγεται διοικητικά στην επαρχία (*nāhiyyet*)³³² του Λεονταρίου (*Londar*). Στο χάρτη του Battista Agnese του 1554 αναφέρεται ως *coziza* και τοποθετείται ανάμεσα στους οικισμούς *loganico* (Λογκανίκο) και *gorenes* (Αγόριανη) και λίγο βορειότερα από τη *vriissi* (Βρύση)³³³ (εικ. 47). Η Κοτίτσα απαντά ως ενεργός οικισμός μέχρι και τα τέλη του 18ου αιώνα, αλλά η καταστροφή της από τα τουρκαλβανικά στρατεύματα μετά την αποτυχημένη επανάσταση των Ορλωφικών οδηγεί στην ταχεία παρακμή και εγκατάλειψή της από τους κατοίκους της³³⁴. Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας εμφανίζεται ως ένας εγκαταλελειμμένος οικισμός³³⁵.

³³¹ Βλ. ΚΑΓΙΑΠΙΝΑΡ, «Λιοντάρι – Καρύταινα», σ. 6. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 155, 342, 397, 2, σ. 665-666. Το 284 σελίδων φορολογικό κατάστιχο TT10-1/14662 διασπασμένο σήμερα σε δύο τμήματα φυλάσσεται στα Πρωθυπουργικά Οθωμανικά Αρχεία της Κωνσταντινούπολης (TT10) και στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Βουλγαρίας «Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος» στη Σόφια (1/14662). Συντάσσεται την περίοδο που τη διοίκηση της Πελοποννήσου αναλαμβάνει ο *Sinān Beg bin Elnān Beg*, δηλαδή μεταξύ των ετών 1460-1463. Περιλαμβάνει διοικητικά και φορολογικά στοιχεία για 17 επαρχίες (*nāhiyyet*) του λιβά (*livā*) του Μοριά και ουσιαστικά δίνει την οικονομική και δημογραφική κατάσταση όπως είχε διαμορφωθεί στο δεσποτάτο λίγο πριν την τουρκική κατάκτηση, βλ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 25-30, 37-42. Ο ΙΔΙΟΣ, «Η Πελοπόννησος», σ. 59-60. Ο ΙΔΙΟΣ, «Η αμπελοκαλλιέργεια», σ. 199-200.

³³² Ο *nāhiyyet* ή *nāhiye*, κατά τους πρώτους αιώνες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, συνιστά υποδιαίρεση μιας ευρύτερης διοικητικής περιφέρειας, του *livā* (ή *sandjak*, υποδιαίρεση του *wilāyet* ή *eyālet*) και είναι ταυτόσημος με τον *kaḏā* ή *kaḏā'*, ενώ αργότερα ορίζεται ως διαμέρισμα του τελευταίου. Υποδιαίρεση του *nāhiyyet* αποτελεί το *karye*, δηλαδή το χωριό. Βλ. *EF*, 2, λήμμα *eyālet*, σ. 721-724, 4, λήμμα *kaḏā'*, σ. 365, 7, λήμμα *nāhiye*, σ. 906, 9, λήμμα *sandjak*, σ. 11-13, Index, λήμμα *karya*, σ. 314, λήμμα *livā*, σ. 360. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Πελοπόννησος», σ. 58, 59.

³³³ Βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 34, σημ. 3, πίν. 9.

³³⁴ Ο *Evliyâ Çelebi* καταγράφει το χωριό ως *Kokicse* (Κοκίτσα), βλ. ΚΩΣΤΑΚΗΣ, «*Evliyâ Çelebi*», σ. 271. ΤΣΕΛΕΜΠΙ, *Οδοιπορικό*, σ. 80. Ο οικισμός απαντά, επίσης στις πηγές της βενετοκρατίας με 281 κατοίκους, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrizione», σ. 116, *Cotizza*. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστρᾶς» 1994, σ. 234 (1699), 244 (1700), 303 (1700), *Κοτίτσα*. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Επαναστατικές κινήσεις», σ. 246, *Κοτιτζᾶνοι*. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 283 (1700) ως *Cotizza*, 308. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες ιστορίας*, σ. 107 (1698) ως *Κοτίτζα*, 111 (1698) ως *Cotizza* [= Ο ΙΔΙΟΣ, «Ειδήσεις γιά τήν επιβολή ἄγγαρειῶν», σ. 421 (1698) ως *Κοτίτζα*, 424 (1698) ως *Cotizza*]. Κατά την βενετοκρατία και τη δεύτερη τουρκοκρατία η Κοτίτσα εμφανίζεται ως ένας ακμαίος οικισμός με μεγάλο πλούτο. Η ενεργή συμμετοχή όμως των κατοίκων της στην επανάσταση των Ορλωφικών έχει σαν συνέπεια την καταστροφή της από στρατιωτικό σώμα Τουρκαλβανών από την οποία δεν φαίνεται να ανακάμπτει ποτέ. Για την ιστορία της Κοτίτσας, βλ. Τ. Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Πατριαρχικά γράμματα ὑπέρ λακωνικῶν μονῶν ἀποκείμενα εἰς τὸ Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Σπάρτης», *ΛακΣπ* 8 (1986), σ. 472-473, 474. Κ. Ν. ΣΤΑΠΠΑΣ, *Ἡ Λακωνία κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ Ἐνετοκρατίαν, 1460-1821*, Ἀθήναι 1993, σ. 232-233. Α. ΣΟΥΧΛΕΡΗΣ, «Κοτίτζα, η αρχόντισσα της Β.Δ. Λακεδαιμόνος», *Λακωνικά* 198 (Οκτ.-Δεκ. 2000), σ. 29-32. Ο ΙΔΙΟΣ, «Υστεροβυζαντινή κόμη Λογκανίκου Λακωνίας», *Πρακτικά τοῦ Στ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 24, τ. 1, Ἀθήναι 2001-2002, σ. 357-358, 359, 361-362. Ο ΙΔΙΟΣ, «Η Αγόριανη της Βόρειας Λακεδαιμόνας από τους Παλαιολόγειους χρόνους έως και την Επανάσταση του 1821», *Πρακτικά Β' Αρχαιολογικής και Ιστορικής Ημερίδας, Αγόριανη 10.8.2011*, Σπάρτη 2013, σ. 38, 42, 43, 45, 47, 49, 53, 56 και σημ. 104, 59, 61, 63. Ο ΙΔΙΟΣ, «Η βυζαντινή ὄχρωμένη κόμη τοῦ Λογκανίκου στὴ βόρεια Λακωνία», *Πελοποννησιακά* 30/1 (2011), σ. 455, 456, 457, 458, 459, 460 και σημ. 57.

³³⁵ Ο ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ, *Πίναξ χωρογραφικός*, σ. 60, αν και αναφέρει τα χωριά της περιοχής ενταγμένα στο δήμο Αγόριανης δεν κάνει καμία μνεία στην Κοτίτσα σε αντίθεση με τον επόμενο απογραφικό κατάλογο που τη μνημονεύει απλώς ως θέση χωρίς κατοίκηση, βλ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 469.

Η πρώιμη καταγραφή του τοπωνυμίου στα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα καταδεικνύει ότι πρόκειται για βυζαντινό οικισμό. Η χωροθέτησή του, όπως και της Βρύσης, πλησίον της *Μυστριώτικης στρατάς*³³⁶ διευκολύνει την επικοινωνία του τόσο με την πρωτεύουσα της βυζαντινής επαρχίας της Πελοποννήσου, τον Μυζηθρά, όσο και με τα κάστρα της κεντρικής Πελοποννήσου.

Η ετυμολογική προέλευση της ονομασίας υποδεικνύει την πρωιμότητά της και την ανάγει σε εποχή που το σλαβικό στοιχείο δίνει ακόμα δυναμικά το παρόν στη συγκεκριμένη θέση και δεν έχει επέλθει ο εξελληνισμός του. Σημασιολογικά το τοπωνύμιο αποδίδεται σε ένα τόπο όπου έχει αναπτυχθεί μια οικιστική εγκατάσταση από καλύβες. Θα μπορούσε συνεπώς να εκφραστεί η υπόθεση ότι οι Έλληνες περίοικοι ή η βυζαντινή διοίκηση ονόμασαν τους κατοίκους *Καλυβίτες* ως διαβιούντες στο συγκεκριμένο τύπο κατοικίας και τον χώρο όπου αναπτύσσεται ο οικισμός *τοποθεσία τῶν Καλυβιτῶν*. Ωστόσο πέρα από την ετυμολογία του τοπωνυμίου κανένα άλλο στοιχείο δεν υπάρχει για την τεκμηρίωση της συγκεκριμένης άποψης.

Βέβαια, η καταγραφή μίας κτήσης της μονής Βροντοχίου στον ποταμό Βρυσιώτη και με ασφάλεια μιας ακόμα βορειότερα, όπως αποδεικνύεται παρακάτω, καθώς και ενδείξεις για την επιρροή που ασκεί η μονή στην καλλιτεχνική παραγωγή της περιοχής, υποδηλώνουν τη δυναμική παρουσία του μοναστηριού στο χώρο του βορειοανατολικού Ταυγέτου κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα.

4.1.3. ... ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Μυζηθρᾶ

Στη συνέχεια στα χρυσόβουλλα παρατίθεται μια σειρά από περιουσιακά στοιχεία ως ακολούθως:

«έτερα γῆ ἐν διαφόροις τόποις, μοδί(ων) κ(αι) αὕτη ἑκατὸν πεντήκοντα· ἀμπελῶνες· δ(έν)δρα ἐλαϊκά· κ(αι) ἕτερα ὀπωροφόρα διάφορα· πάροικοι ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Μυζηθρᾶ, ἐν διαφόροις τόποις· μύλων δύοφθαλμο(ς)»³³⁷.

Οι ιδιοκτησίες που αναφέρονται διαχωρίζονται γραμματικά μεταξύ τους και με αυτές που προηγούνται ή ακολουθούν, με το σύμβολο της μέσης στιγμής (•). Το συγκεκριμένο σημείο στίξης, ένα από τα δύο που χρησιμοποιούνται μαζί με το κόμμα και στα τέσσερα χρυσόβουλλα φαίνεται να κυριαρχεί στο κείμενο υποκαθιστώντας τα υπόλοιπα (τελεία, άνω τελεία, κόμμα³³⁸). Αν το σύμβολο αυτό ληφθεί ως τελεία ή άνω

³³⁶ Βλ. προηγούμενη ενότητα και σημ. 300.

³³⁷ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 30-31.

³³⁸ Τη θέση του κόμματος επέχει και σε άλλα σημεία των τεσσάρων κειμένων των χρυσοβούλλων κατά την παράθεση ομοίων όρων ασύνδετων μεταξύ τους, πρβλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 33 [μετὰ τῶν ἐν

τελεία, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι οι αναφερόμενες ιδιοκτησίες παρατίθενται χωρίς να προσδιορίζεται η χωροθέτησή τους σε συγκεκριμένη τοποθεσία. Κάτι ανάλογο δεν συνηθίζεται σε χρυσόβουλλους λόγους, δεδομένου ότι η καταγραφή των περιουσιακών στοιχείων ενός φυσικού προσώπου ή εκκλησιαστικού ιδρύματος απαιτείται να συνοδεύεται από τον προσδιορισμό της θέσης τους, γεγονός που διασφαλίζει τους κατόχους και νομείς από μελλοντικές διεκδικήσεις τρίτων. Εάν αντιθέτως ληφθεί ως κόμμα, τότε επιτρέπει το συσχετισμό του συνόλου των ιδιοκτησιών με το μοναδικό τοπωνύμιο που υπάρχει στο χωρίο, τον Μυζηθρά, και μπορεί να μεταγραφεί ως εξής:

«έτέρα γῆ ἐν διαφόροις τόποις, μοδίων καὶ αὕτη ἑκατὸν πεντήκοντα, ἀμπελώνες, δένδρα ἐλαϊκά, καὶ ἕτερα ὀπωροφόρα διάφορα, πάροικοι ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Μυζηθρᾶ, ἐν διαφόροις τόποις, μύλων δύοφθαλμος».

Σύμφωνα με την προτεινόμενη ανάγνωση, η περιουσία της μονής ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Μυζηθρᾶ περιλαμβάνει καλλιεργήσιμες εκτάσεις ἐν διαφόροις τόποις συνολικού εμβαδού 150 μοδίων, δηλαδή 150 στρεμμάτων περίπου, αμπελώνες, ελαιόδεντρα, ὀπωροφόρα δένδρα και παροίκους ἐν διαφόροις τόποις, καθώς και ένα νερόμυλο. Είναι αναμενόμενο το μοναστήρι να κατέχει περιουσιακά στοιχεία στην κτηματική περιφέρεια της πρωτεύουσας της βυζαντινῆς επαρχίας της Πελοποννήσου, όπου χωροθετείται και αποτελεί κατά τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή το μοναδικό μοναστηριακό καθίδρυμα εντός των τειχών, ενώ παράλληλα μέσα από τις κτήσεις που κατέχει και τα προνόμια του εξελίσσεται σε ένα από τα σημαντικότερα του νοτιοελλαδικού χώρου. Από τις πλησιόχωρες κτήσεις του διασφαλίζει την άμεση προμήθεια αγαθών (ελαιόλαδο, κρασί, σιτάρι, αλεύρι κ.ά.) από καλλιέργειες εύκολα προσβάσιμες και εκμεταλλεύσιμες για την κάλυψη των διατροφικών και λειτουργικών κατά κύριο λόγο αναγκών του μοναστηριού, καθώς και του φιλανθρωπικού του έργου. Επιπλέον παρέχεται η δυνατότητα της απευθείας διοχέτευσης του τυχόν πλεονάσματος της παραγωγής στην αγορά του άστεως, όπου η ζήτηση σε αγροτικά προϊόντα είναι υψηλότερη³³⁹. Την ίδια περίοδο ἕτερος μέγας γαιοκτήμονας στην περιφέρεια της καστροπολιτείας³⁴⁰ από το χώρο της Εκκλησίας αναδεικνύεται η μητρόπολη Λακεδαιμονίας με διάφορα περιουσιακά

αὐτῶ παροίκ(ων)· ἀμπελί(ων)· χωραφί(ων)· δένδρ(ων) ἐλαϊκ(ῶν)· κ(αὶ) ἑτέρ(ων) καρποφόρ(ων)· κ(αὶ) μύλωνων]. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 6 [μετὰ τῶν δικ(αί)ων αὐτοῦ· ἦγον, παροίκ(ων)· ἀμπελί(ων)· χωραφί(ων)· μύλωνος· ἐλαι(ῶν) κ(αὶ) ἑτέρ(ων) δένδρ(ων) ὀπωροφόρων], 7 (μετὰ τῆς περιοχῆς αὐτῶν· ἦτις ἐστὶν ἡ Παχεῖα· ἡ Χοῦτζα· τὸ Πρατζυδάκη· καὶ ἡ Κλενοβά) κ.ά.

³³⁹ Επίσης, βλ. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, «Myzithras», σ. 284-285. Ο ΙΔΙΟΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 374. Πρβλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ παρουσία τῶν μοναστηριῶν», σ. 280-282. MATSCHKE, «Ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων», σ. 142-149.

³⁴⁰ Κατὰ το α΄ μισό του 15ου αἰώνα η περιφέρεια του Μυζηθρᾶ μετὰ καὶ πάντων τῶν περὶ αὐτόν, ἦγον Κουλά, Ἐβραϊκῆς, Τρύπης, Τζεραμίον, Πακοτῶν καὶ Σκλαβοχωρίου, συνιστᾶ μία ενιαία διοικητική μονάδα, ἕνα κεφαλατίκιον, βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 200. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 342. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 96 (= ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 68).

στοιχεία στο Μυστρά, στο Παρόρι, στη Μαγούλα, στην Τρύπη και στη Σπάρτη (Τζυκανιστήριο) (χάρτ. 5).

Η απαρίθμηση της μοναστηριακής περιουσίας στην περιοχή του Μυζηθρά αρχίζει με τις σπόριμες αγροτικές εκτάσεις (έτέρα γῆ)³⁴¹, οι οποίες βρίσκονται ἐν διαφόροις τόποις και έχουν συνολική έκταση 150 μοδίων (150 στρέμματα περίπου). Οι ιδιοκτησίες που ακολουθούν, αμπελώνες, ελαιόδεντρα και οπωροφόρα δένδρα, αποτελούν καλλιέργειες που επιχωριάζουν εντός των ορίων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και χαρακτηρίζονται εξαιρετικά προσοδοφόρες λόγω των υψηλών αποδόσεων που αποφέρουν είτε κεφαλαιακά είτε εμπορικά στους ιδιοκτήτες και τους ενοικιαστές τους. Για το λόγο αυτό, τόσο οι μεγαλοϊδιοκτήτες γης όσο και οι καλλιεργητές εξαρτημένοι ή μη επιδιώκουν την εξασφάλιση επενδύσεων αυτής της μορφής, οι οποίες απαντούν στις πηγές με τον όρο *αὐτούργια*³⁴².

³⁴¹ Για τη χρήση του όρου *γῆ*, βλ. παραπάνω «... εἰς τὴν τοποθεσίαν τῶν Καλυβιτῶν».

³⁴² Βλ. KAPLAN, *Les hommes et la terre*, σ. 36, 303-304. ΛΑΪΟΥ, «Αγροτική οικονομία», σ. 557-567. LEFORT, «Αγροτική οικονομία», σ. 402. Επίσης, βλ. ΛΑΙΟΥ – SIMON, «*Off Mills and Monks*», σ. 23, 33-34. Οι συγκεκριμένες επενδύσεις περιλαμβάνονται στην κατηγορία των περιουσιακών στοιχείων που ονομάζονται *αὐτούργια*. Πρόκειται για ιδιοκτησίες οι οποίες πέρα από την αρχική δαπάνη κεφαλαίου συνεχίζουν να παράγουν χωρίς πρόσθετα έξοδα απαιτώντας μόνο την προσωπική εργασία των ιδιοκτητών ή ενοικιαστών. Ο όρος απαντά από τον 7ο αιώνα και στην κατηγορία αυτή υπάγονται οι μύλοι, τα εργαστήρια, τα καταστήματα, οι αλυκές, τα βιβάρια, τα πλοία, τα αμπέλια, οι κήποι, οι δενδροκαλλιέργειες, τα λιβάδια κ.ά. Σύμφωνα με τον Κεκαυμένο (11ος αιώνας) για το γαιοκτήμονα η επένδυση σε *αὐτούργια* είναι ο επικερδέστερος τρόπος για την εξασφάλιση της αυτάρκειας και ενός άνετου βίου, βλ. *CECAUMENI Strategikon*, σ. 36, *ποίησον σεαυτῷ αὐτουργίας, οἶον μολῶνας και ἐργαστήρια, κήπους τε και ἄλλα ὅσα σοι ἐπιδώσουσι τοὺς αὐτῶν καρποὺς ἐτήσιος ... φύτευσον δένδρα παντοῖα και καλαμῶνας, δι ὧν ἔσται σοι εἴσοδος μὴ ἔχουσα κατ' ἔτος κόπον*. ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΑΗΣ, *Σύνταγμα*, 2, σ. 595, *Ἐπει δὲ αὐτούργιά εἰσι τὰ ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων, και οἶον οἴκοθεν διδόντα τοὺς καρποὺς, ὡς αἱ ἀλικαί, οἱ ἐλαιῶνες, οἱ ἀμπελῶνες, οἱ λιβαδιαῖοι τόποι, οἱ ὑδρόμυλοι, τὰ κεραμαρεῖα, ὡς και τὰ λοιπὰ τοιαῦτα*. JGR, 4, Εὐστάθιος ὁ Ρωμαῖος, *Πεῖρα*, 38.74. HARVEY, *Οἰκονομικὴ Ἀνάπτυξη*, σ. 200, 365-366. ΛΑΪΟΥ, «Οἰκονομικὴ σκέψη», σ.335-336. LEFORT, «Αγροτική οικονομία», σ. 470-471. *ABO*, 1, *λήμμα αὐτούργιον, τό*, σ. 177-178. Με τις επενδύσεις αυτές οι γαιοκτήμονες κατά κύριο λόγο αποβλέπουν στις υψηλότερες, κατά το δυνατόν, αποδόσεις με ελάχιστα έξοδα από την πλευρά τους. Εκμισθώνοντας τα *αὐτούργια* εξασφαλίζουν αμιγές κέρδος από τα έσοδα που αποφέρουν (αφαιρώντας μόνο τους φόρους), ενώ η εργασία αποτελεί επιβάρυνση μόνο για τον μισθωτή, βλ. ΛΑΙΟΥ, «The Church», σ. 458-459. Η ΙΔΙΑ, «Αγροτική οικονομία», σ. 557-558. Η ΙΔΙΑ, «Οἰκονομικὴ σκέψη», σ. 339. Η καλλιέργεια αμπελώνων και καρποφόρων δένδρων και το εμπόριο του παραγόμενου πλεονάσματος στις πόλεις όπου σημειώνεται και η μεγαλύτερη ζήτηση αγροτικών προϊόντων είναι επικερδής δραστηριότητα ιδιαίτερα για τους μεγάλους γαιοκτήτες, όπως τα μοναστήρια, οι οποίοι λογίζονται από τις αγορές, όπως είναι φυσικό, ως οι σταθερότεροι προμηθευτές τους λόγω της μεγάλης παραγωγής. Παράλληλα μικρές εκτάσεις φυτεμένες με αμπέλια, κήπους ή καρποφόρα δένδρα καταγράφονται συχνά ως ιδιόκτητες ή ενοικιασμένες από μικρούς αγρότες, οι οποίοι προωθώντας το πλεόνασμα της παραγωγής τους στην αγορά ενισχύουν το πενιχρό πολλές φορές εισόδημά τους. Για τους χωρικούς τα *αὐτούργια* είναι γενικότερα επενδύσεις από τις οποίες μπορούν να αντλήσουν μετρητά αφενός για την κάλυψη των φορολογικών τους υποχρεώσεων προς το κράτος και αφετέρου για την δραστηριοποίησή τους σε μία εκρηματισμένη οικονομία. Για την ενασχόλησή τους με αυτές τις καλλιέργειες δεν απαιτείται η επένδυση κάποιου αγροτικού κεφαλαίου (βόδια, αγροτικά εργαλεία, σπόρος), όπως συμβαίνει με τη σπόριμη γη, παρά μόνο η προσωπική τους εργασία. Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο η ζήτηση σε εμπορεύσιμα αγροτικά προϊόντα παρουσιάζεται υψηλότερη σε σχέση με το παρελθόν ως συνέπεια των πυκνότερων και αποτελεσματικότερων εμπορικών δικτύων που αναπτύσσονται. Αποτέλεσμα αυτής της τάσης είναι η στροφή της αγροτικής οικονομίας στην πολυκαλλιέργεια και την παραγωγή των πλέον κερδοφόρων αγαθών, βλ. *CECAUMENI Strategikon*, σ. 51. *Actes de Lavra, IV, Études historiques. Actes serbes. Compléments et index*, εκδ. P. LEMERLE – A.

Οι μαρτυρίες των ιστορικών πηγών καταδεικνύουν την ανάπτυξη της αμπελοκαλλιέργειας στην Πελοπόννησο κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και παρουσιάζουν το κρασί από κοινού με το ελαιόλαδο ως τα κυριότερα εξαγωγίμα αγροτικά προϊόντα της³⁴³. Στη Λακωνία τα αμπέλια συμπεριλαμβάνονται στα περιουσιακά στοιχεία τόσο των μεγαλοϊδιοκτητών γης (αριστοκρατία, Εκκλησία) όσο και των μικροκαλλιεργητών και καταγράφονται σε διάφορες τοποθεσίες οι οποίες κατανέμονται σε όλη σχεδόν την έκτασή της³⁴⁴. Για τους αμπελώνες που

GUILLOU – N. SVORONOS – D. PAPACRYSSANTHOU, Archives de l'Athos 11, Παρίσι 1982, σ. 173a-f, όπου στους πίνακες που παρατίθενται, καταγράφεται η αύξηση των αμπελώνων της μονής της Λάβρας κατά το χρονικό διάστημα 1284-1324, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραδίδουν τα πρακτικά. HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 233-234, 241-242. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, 53-54, 233-235, 242. ΛΑΪΟΥ, «Αγροτική οικονομία», σ. 543, 564, σημ. 220. Η ΙΔΙΑ, «Επισκόπηση», σ. 379-380.

³⁴³ Στη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο η αμπελοκαλλιέργεια καταγράφεται σημαντική ιδιαίτερα γύρω από την Κόρινθο και την Πάτρα, όπου συμπεριλαμβάνεται στην παραγωγή και η κορινθιακή σταφίδα την οποία προωθούν ως εξαγωγίμο προϊόν, καθώς και στην Κορώνη. Παραγωγή και εμπορία σταφίδας αναφέρεται και στην περιοχή του Ναυπλίου και του Άργους. Γενικότερα οι πηγές μαρτυρούν την ύπαρξη αμπελώνων σε όλη την υπαίθρο χώρα του Μοριά, όπου οι κλιματολογικές συνθήκες ευνοούσαν την ανάπτυξή τους, βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 245. RICHARD, «Agricultural Conditions», σ. 289. ΛΑΪΟΥ, «Αγροτική οικονομία», σ. 510. SANDERS, «Recent developments», σ. 396. JACOBY, «Mediterranean Food and Wine», σ. 131-132. Ο ΙΔΙΟΣ, «Rural exploitation», σ. 249-252, 257-260. Το 15ο αιώνα στο έργο του Ιωάννη του Ευγενικού *Έγκωμιαστική Έκφρασις Κορίνθου*, η Κόρινθος χαρακτηρίζεται ως *οίνοπληθής* και σημειώνεται ότι *ἀμπελος ήβᾶ*, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 1, σ. 48. Το 1404 οι ενετικές αρχές διανέμουν τους εγκαταλελειμμένους αμπελώνες της πεδιάδας του Άργους και του Ναυπλίου σε αγρότες που θα θελήσουν να εγκατασταθούν στην περιοχή, ενώ το 1447 ο Κυριακός ο Αγκωνίτης κατά την περιήγησή του στη Μεσσηνία και τη Μάνη αναφέρει μεταξύ των άλλων καλλιεργειών που παρατηρεί και την αμπελοκαλλιέργεια, βλ. ΚΥΡΙΑΚΟΣ Ο ΑΓΚΩΝΙΤΗΣ, *V* § 18, 25, 45. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 245-246. Η διάδοσή της συνοδεύεται και από μία σειρά από υποχρεώσεις φεουδαλικού χαρακτήρα για τους ιδιοκτήτες ή τους μισθωτές των αμπελώνων, βλ. GERLAND, *Neue Quellen*, αρ. 22 σ. 224-227 (1440), για απόδοση στην κούρτη τριών μέτρων μούστου το χρόνο. LONGNON – TOPPING, *Documents*, αρ. IV (1354) σ. 100 στ. 26-27 (για την υποχρέωση των παροίκων να πωλούν τον παραγόμενο μούστο σε καθορισμένη τιμή στον φεουδάρχη), αρ. III (1338) σ. 65 στ. 28-36 [για την καταβολή ετησίως στο φεουδάρχη εν είδει κανισκίων (*exenia* ή *presenta*) ορισμένης ποσότητας από τα παραγόμενα προϊόντα μεταξύ των οποίων κρασιού και μούστου], (για τα *exenia*, βλ. ό.π., σ. 269). ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 126-127 σημ. 383, σ. 231 σημ. 720, σ. 250-251 σημ. 802. Επιπλέον οι μισθωτές καταβάλουν κατ' εξαίρεση μόνο για τα αμπέλια ορισμένη ποσότητα μούστου που αντιστοιχεί σε ένα ποσοστό του μισθώματος εν αντιθέσει με τις άλλες καλλιέργειες όπου το ενοίκιο αποδίδεται σε χρήμα, βλ. ό.π., σ. 232 σημ. 724, σ. 390-392. Τέλος στους αγρότες της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου έχει επιβληθεί και ειδικός φόρος επί της παραγωγής μούστου ή κρασιού, το *ycometrūm* ή *mostoforia* ή *μουστοφορία*. Βλ. MM, III, σ. 257 (1437) (= BUCHON, *Nouvelles recherches*, 2, σ. 297). LONGNON – TOPPING, *Documents*, αρ. III (1338) σ. 64, αρ. XII (1379) σ. 96-101, 102, 109, 111, αρ. IX (1365) σ. 160, 185, Append. III σ. 270-271. LOCK, *Οι Φράγκοι*, σ. 400. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 252. Η αμπελοκαλλιέργεια φαίνεται ότι κατέχει υψηλό μερίδιο στην αγροτική παραγωγή του Μοριά, τουλάχιστον κατά την όψιμη υστεροβυζαντινή περίοδο, αλλά και στους χρόνους της τουρκοκρατίας. Σύμφωνα με το οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο TT10-1/14662 (των ετών 1460-1463), η αμπελοκαλλιέργεια επί του συνόλου των φόρων των Πελοποννησίων βρίσκεται στην τρίτη θέση με ποσοστό 20,78% και επί του συνόλου των φόρων των καλλιεργειών στη δεύτερη θέση με ποσοστό 33,29%. Οι Οθωμανοί είχαν ορίσει δύο κλίμακες φορολόγησης των αμπελώνων. Οι αμπελώνες που καλλιεργούνται από τους ραγιαδες πληρώνουν στον τιμαριώτη τη δεκάτη (1/10 της ετήσιας παραγωγής). Υψηλότερη είναι η φορολογία για τους αμπελώνες *hassa*, που εκμεταλλεύεται άμεσα ο τιμαριώτης με καλλιεργητές τους υποτελείς του, οι οποίοι καταβάλουν στον τελευταίο εισφορές που ανέρχονται στο 25% της ετήσιας σοδειάς, σύμφωνα με το νομικό κώδικα της Πελοποννήσου επί Βαγιαζήτ Β' (1481-1512), βλ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Πελοπόννησος», σ. 60. Ο ΙΔΙΟΣ, «Η αμπελοκαλλιέργεια», σ. 202-205.

³⁴⁴ Η πληθώρα των πηγών που υπάρχει για την αμπελοκαλλιέργεια και το εμπόριο κρασιού στη Λακωνία από τον 13ο αιώνα και μετά αποτελεί ένδειξη για την εξάπλωση της συγκεκριμένης

περιλαμβάνονται στις ιδιοκτησίες της μονής Βροντοχίου δεν δίνονται περαιτέρω στοιχεία για τον προσδιορισμό του μεγέθους τους και του αριθμού τους, αν και η χρήση του πληθυντικού αποκαλύπτει ότι πρόκειται για περισσότερα από ένα αγροτεμάχια. Η κατοχή τους³⁴⁵ εξασφαλίζει στο μοναστήρι κατά κύριο λόγο την οινοπαραγωγή που απαιτείται για την κάλυψη των αναγκών του, διατροφικών και λειτουργικών³⁴⁶. Με το χρυσόβουλλο του 1322 νέα αμπέλια στην Καρύταινα της Αρκαδίας προστίθενται στα μοναστηριακά κτήματα³⁴⁷, ενώ στα περιουσιακά στοιχεία που καταγράφει το πατριαρχικό σιγίλλιον του Φιλόθεου Κόκκινου του Μαΐου του 1366 από τις εννέα έγγειες ιδιοκτησίες οι τέσσερις συνιστούν αμπελώνες³⁴⁸. Το συνεχές ενδιαφέρον της μονής για την αμπελοκαλλιέργεια καταδεικνύει την επιδίωξή της για την αύξηση της οινοπαραγωγής, ώστε να εξασφαλίζει σε σταθερή βάση το σημαντικό εισόδημα που αποφέρει η διοχέτευση του πλεονάσματος στην αγορά³⁴⁹.

καλλιέργειας και τον εμπορικό χαρακτήρα που προσλαμβάνει η οινοπαραγωγή στην περιοχή κατά την περίοδο αυτή. Για την αμπελοκαλλιέργεια στη Λακωνία κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, βλ. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η αμπελοκαλλιέργεια», 224-258, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Το κρασί μάλιστα που παραγόταν στην περιοχή της Μονεμβασίας, ο λεγόμενος *μονεμβάσιος οίνος* ή *vinum de Malvasia*, ήταν περιώνυμο όχι μόνο εντός αλλά και εκτός των ορίων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και κατά συνέπεια ιδιαίτερα προσοδοφόρο τόσο για τους αμπελοκαλλιεργητές όσο και για τους εμπόρους. Για το *μονεμβάσιο οίνο* και τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 173, 249-250. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 113, 181 σημ. 116. Η ΙΔΙΑ, «Μονεμβασία», σ. 705-707, 710-711. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η αμπελοκαλλιέργεια», σ. 230-243. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 70, 294. JACOBV, «Mediterranean Food and Wine», σ. 135, 137, 138-140, ο οποίος θεωρεί ότι από τα μέσα του 14ου αιώνα κρασί *malvasia* αρχίζει να παράγει και η Κρήτη. Ο ΙΔΙΟΣ, «Rural exploitation», σ. 253-254, 256-257.

³⁴⁵ Αμπέλια στην ιδιοκτησία της μονής Βροντοχίου καταγράφονται και στα μετόχια του *άποστόλου κ(αί) εύαγγελιστοῦ Ἰω(άννου) τοῦ Θεολόγου κ(αί) ἐπικεκλημένον τοῦ Κανσαλοῦ* (βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 33), της *ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βόγαλις* και της *Νέας Μονῆς* στην Καρύταινα (βλ. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 6, 9-10, 16, 19-20).

³⁴⁶ Βλ. ST. PARENTI, «Vino e olio nelle liturgie bizantine», στο: *Olio e vino nell'alto medioevo, Spoleto, 20-26 aprile 2006*, Settimane di studio della fondazione Centro italiano di studi sull'alto medioevo 54, Σπολέτο 2007, σ. 1251-1289, πίν. 1-2.

³⁴⁷ Βλ. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 9-10, ... *εἰς τ(ὸν) κάμπον τῆς Καρυταίνης ἕτερον μετόχιον... μετὰ... τ(ὸν) ἀμπελί(ων)*.

³⁴⁸ Βλ. MM, I, σ. 481-482 (1366).

³⁴⁹ Οι μεγάλες ποσότητες κρασιού που διοχετεύονταν στο εμπόριο από μονές καταδεικνύουν τη σημαντική θέση που αυτό κατείχε στην οικονομία των βυζαντινών μοναστηριών, βλ. *Actes de Lavra*, I, αρ. 67 (1196), 68 (1196), σύμφωνα με τα οποία η μονή της Αγίας Λαύρας διαθέτει τέσσερα πλοία για τη μεταφορά εμπορεύσιμου οίνου. Επίσης βλ. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 51. Η ΙΔΙΑ, «The Church», σ. 459-460. Γενικά οι επενδύσεις σε αμπελώνες ήταν πολύ πιο επικερδείς από ανάλογες σε σπόριμη γη λόγω των αποδόσεών τους και του υψηλού κέρδους που αποφέρει το εμπόριο κρασιού, αλλά και εξαιτίας της υψηλής αξίας που αποκτά η γη ως αμπελοφυτεία. Στις ιστορικές πηγές παραδίδονται περιπτώσεις ιδιωτών, αλλά και μονών, που επενδύουν σε αμπέλια ως εμπορεύσιμες καλλιέργειες εκτελώντας σε ορισμένες περιπτώσεις και τα απαιτούμενα αρδευτικά έργα, βλ. HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 237-240, 241-242. ΛΑΪΟΥ, «Αγροτική οικονομία», σ. 561-567, όπου και αναφορά σε σχετικές πηγές. Σύμφωνα με τους MORRISSON – CHEYNET, «Τιμές και αμοιβές», σ. 642-647, κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο η τιμή του κρασιού γνωρίζει σημαντική άνοδο, η οποία συμπαράσχει προς τα πάνω και την αξία των αμπελώνων, τουλάχιστον σε κάποιες περιοχές. Σχετικά με τις τιμές των αμπελώνων βλ. OSTROGORSKY, «Löhne und Preise», σ. 315-316. SCHILBACH, *Metrologie*, σ. 60, 64-65. Δεδομένου ότι το κρασί περιλαμβάνεται στις σοδειές υψηλής παραγωγικότητας, στις συμφωνίες εκμίσθωσης αμπελώνων το μερίδιο του γαιοκτήμονα συχνά ανέρχεται στο μισό της παραγωγής, χωρίς άλλα έξοδα από την πλευρά του, και το λαμβάνει από το

Προβληματισμό δημιουργεί η αναφορά σε μεμονωμένα δένδρα έλαικά και έτερα όπωροφόρα, τα οποία ανήκουν στη μονή, αλλά δεν προκύπτει από το έγγραφο ότι βρίσκονται σε κτήμα ιδιοκτησίας της. Αντίθετα σε άλλο σημείο στο χρυσόβουλλο του 1318³⁵⁰, καθώς και σε αυτό του 1320³⁵¹ παραδίδεται ότι διάφορα είδη δένδρων εντάσσονται σε μετόχια και γή τα οποία συγκαταλέγονται στα περιουσιακά στοιχεία του μοναστηριού.

Συχνά στην ύπαιθρο χώρα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας η καλλιέργεια των καρποφόρων δένδρων συνδυάζεται με αμπέλια ή κήπους στο πλαίσιο της εντατικής εκμετάλλευσης της γης και της επιδίωξης αυξημένης παραγωγικότητας, ιδιαίτερα σε περιοχές με δυνατότητα άρδευσης των καλλιεργειών. Στην περίπτωση των αμπελώνων τα δένδρα χρησιμεύουν και για την στήριξη των κλημάτων³⁵². Άλλωστε η παρουσία υδάτων και οι βροχοπτώσεις που σημειώνονται στην περιοχή του Μυστρά ευνοούν την παράλληλη ανάπτυξή τους και την καρποφορία τους³⁵³. Ωστόσο η παράθεσή τους στο κείμενο ως χωριστά περιουσιακά στοιχεία χωρίς κάποιο προσδιορισμό που να δηλώνει ότι περιλαμβάνονται στην ίδια αγροτική έκταση απομακρύνει το ενδεχόμενο της συγκαλλιέργειας. Τα περισσότερα από αυτά, εάν όχι όλα, πρέπει να εμπίπτουν στην κατηγορία των μεμονωμένων δένδρων που αν και ανήκουν στο μοναστήρι βρίσκονται εντός ενός ή περισσότερων ευρύτερων κτημάτων, τα οποία αποτελούν ιδιοκτησίες τρίτων. Η συγκεκριμένη πρακτική μαρτυρείται σε έγγραφα (πωλητήρια, διαθήκες, λύσεις κτηματικών διαφορών κ.ά.) της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου, σύμφωνα με τα οποία, όπως διευκρινίζεται σε ορισμένες περιπτώσεις, στα

ληνό αμέσως μετά την εξαγωγή του μούστου, βλ. *Νόμος Γεωργικός* (1910), σ. 99 § 12-13. ΣΑΘΑΣ, *ΜΒ*, 6, σ. 620-621 (υπόδειγμα συμβολαίου). ΜΜ, ΙΙ, σ. 506-509 (1401). Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, «Terres du fisc et revenu de la terre aux Xe-XIe siècles», στο: *Hommes et richesses*, τ. 2, σ. 332 σημ. 50. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η άγροτική κοινωνία*, σ. 290. LEFORT, «Άγροτική οικονομία», σ. 483. ΛΑΪΟΥ, «Άγροτική οικονομία», σ. 531-532. Για τη διοχέτευση του οίνου της Πελοποννήσου στην τοπική αγορά και το εξαγωγικό του εμπόριο, βλ. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 252-257

³⁵⁰ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 33, ...μετόχιον... μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ... δένδρ(ων) έλαικ(ῶν) κ(αι) έτέρ(ων) καρποφόρ(ων). Επίσης, βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 32-33.

³⁵¹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 5-6, ... γήν... μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ έλαικ(ῶν) δένδρ(ων), κ(αι) έτέρων βελανιδιφόρ(ων), 13-14, ... τήν έξ άγορασίαις... μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ έλαικ(ῶν) δένδρ(ων) κ(αι) τ(ῶν) άλλ(ων) τῶν βελανιδιον γεωργούντων.

³⁵² Βλ. KAPLAN, *Les hommes et la terre*, σ. 71-72. MARTIN, *La Pouille*, σ. 340-343. LEFORT, «Άγροτική οικονομία», σ. 409, 412. Τα δένδρα πάνω στα οποία στηρίζονται τα κλήματα, απαντούν στις βυζαντινές πηγές ως δένδρα υπόκλημα, βλ. *Έγγραφα Πάτριου*, 2, αρ. 50 (1073), στ. 300. *Actes de Lantra*, ΙΙ, αρ. 91 (ca. 1300), όπου περιλαμβάνονται δένδρα υπόκλημα σε πολλές από τις κτήσεις που απαριθμούνται.

³⁵³ Γενικά η περίοδος από τον 8ο έως και τον 15ο αιώνα θεωρείται υγρότερη και ψυχρότερη ως προς τις κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούν στην ανατολική Μεσόγειο σε σχέση με την προηγούμενη (4ος-7ος αι.), αλλά και με τη σημερινή, χωρίς ωστόσο να λείπουν και μικρά διαστήματα ξηρασίας. Ιδιαίτερα οι δύο τελευταίοι αιώνες χαρακτηρίζονται ως «Μικρή Παγετώδης Εποχή», δεδομένου ότι υπήρξαν οι ψυχρότεροι των δύο τελευταίων χιλιετηρίδων, βλ. ΤΕΛΕΛΗΣ, *Μετεωρολογικά φαινόμενα*, 2, σ. 858-864.

δένδρα ανήκει μόνο η γη γύρω από αυτά (μετὰ καὶ τῆς ὑποσκιαζούσης αὐτῶν γῆς)³⁵⁴.

³⁵⁴ Το δικαίωμα χωριστής κυριότητας δένδρων σε ἔδαφος ἄλλης ιδιοκτησίας εμφανίζεται στη βυζαντινὴ νομοθεσία ἤδη ἀπὸ τὸν 8ο αἰώνα με τὸν *Γεωργικὸν Νόμον*. Λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν ὅτι στο συγκεκριμένο νομικὸ κείμενο κωδικοποιούνται διατάξεις τοῦ εθιμικοῦ καὶ τοῦ γραπτοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, καθίσταται βέβαιο ὅτι ἡ παραπάνω μορφή ιδιοκτησίας προϋπήρχε στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, βλ. *Νόμος Γεωργικὸς* (1910), σ. 102 § 32. ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Εξάβιβλος*, σ. 844-846 (*Νόμοι Γεωργικοί, Περὶ δένδρων*). Οἱ ρίζες τοῦ συγκεκριμένου δικαίωματος πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στο θεσμικὸ πλαίσιο ποῦ ἐφαρμόζεται στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ στὴν ἐλληνιστικὴ ἀνατολή, βλ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, «Μορφές κυριότητας», σ. 311-315. Η ΙΔΙΑ, «Forms of Ownership», σ. 303-304. SARADI, «The Frankish Morea», σ. 206. Κατὰ περιπτώσεις βέβαια ἰσχύει καὶ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο ποῦ ἀναγνωρίζει στὸν ιδιοκτήτη τῆς γῆς τὴν κυριότητα τῶν καλλιεργειῶν ἢ τῶν κατασκευῶν ποῦ βρίσκονταν στὴν ἐπιφάνειά τῆς ἀκόμα καὶ ἀν ἐπρόκειτο γιὰ πονήματα τρίτου προσώπου, βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία*, σ. 175-185. ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, «Μορφές κυριότητας», σ. 311-315. Η ΙΔΙΑ, «Forms of Ownership», σ. 311-315. Σειρὰ ἐγγράφων ἀπὸ τὴν κομνήνεια καὶ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο ἀναφέρεται μετὰξὺ ἄλλων στὴ χωριστὴ κυριότητα δένδρων σε ἔδαφος ἄλλης ιδιοκτησίας, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ἐπιβίωση τοῦ θεσμοῦ μέχρι τὸ τέλος τῆς αυτοκρατορίας. Σὲ κρίσιμον γράμμα ποῦ ἀφοροῦσε στὴ λύση διένεξης μετὰξὺ τῆς μονῆς Θεοτόκου Λεμβιώτισσας καὶ τῆς μονῆς Θεοτόκου τοῦ Στύλλου, ἀναφέρεται στο χωριὸ Βάρι στὴν περιοχή τῆς Σμύρνης ἡ κατοχὴ ἀπὸ τὴν πρώτη ἐννέα *ἐλαϊκῶν δένδρων* καὶ ἀπὸ τὴ δεύτερη δεκατεσσάρων *ἐλαϊκῶν δένδρων*... μετὰ καὶ τῆς ὑποσκιαζούσης αὐτῶν γῆς, τα ὁποία εἶχαν περιέλθει στο μοναστήρι *ἐξ ἀγορασίας*, βλ. MM, IV, σ. 93-94 (:). ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία*, σ. 210-211. Σὲ διαθήκη τοῦ 1281 γιὰ κάθε ομάδα δένδρων σημειώνεται καὶ ἡ ιδιοκτησία ἐντὸς τῆς ὁποίας βρίσκονται, βλ. MM, IV, σ. 112-113 (1281): *δρυῶν τῶν ἰσταμένων ἐντὸς τοῦ χωραφίου τοῦ Πετρίτζη... τεσσάρων δρυῶν τῶν ἐντὸς τοῦ χωραφίου τοῦ Βρανᾶ*, ὅπου ἡ ιδιοκτησία τῶν τεσσάρων δρυῶν συνοδεύεται καὶ ἀπὸ δικαίωμα σε ὄμορο ἀρδευτικὸ ἔργο. Ἀνάλογες περιπτώσεις ἀπαντοῦν σε ποικίλα ἐγγράφα, βλ. MM, IV, σ. 60-61 (1231), 64-65 (:), 71 (1257), 78 (1232), 103 (:), 104 (:), 114-115 (1285), 116 (1274), 118-119 (1213), 122-123 (1181), 130 (1282) 132-133 (1259), 133-134 (:), 135-136 (1281), 136-137 (1279), VI, σ. 216 (1263). Σὲ ὀρισμένα ἐγγράφα τα ελαιόδεντρα πωλοῦνται ἢ παραχωροῦνται *μετὰ καὶ τῆς ἀνηκούσης αὐτῶν γῆς*, ἡ ὁποία ἐνδεχομένως ταυτίζεται με μιὰ μικρὴ ἔκταση γύρω ἀπὸ αὐτὰ κατ' ἀναλογία με τὸν ὅρο *μετὰ καὶ τῆς ὑποσκιαζούσης αὐτῶν γῆς ἢ μετὰ τῆς σκιαζούσης γῆς* [βλ. MM, IV, σ. 93-94 (:), 116 (1274), 140 (1291)], χωρὶς ὠστόσο νὰ καθίσταται σαφές τὸ μέγεθος τῆς ἔκτασης αὐτῆς. Στὴν περίπτωση ποῦ στὴν πώληση ἢ στὴν παραχώρηση τῶν δένδρων περιλαμβάνεται καὶ τὸ κτῆμα ἐντὸς τοῦ ὁποίου βρίσκονται, αὐτὸ ἀπαντᾷ στὶς πηγές ὡς *χωράφιον*, βλ. MM, IV, σ. 95 (1274), 98-99 (1281), 124-125 (1263), 137-138 (1285). Κατὰ τὸν OSTROGORSKY, «Löhne und Preise», σ. 316-318, ἡ πώληση τοῦ ελαιόδεντρου ἀπὸ κοινού με τὴ γῆ πέραξ αὐτοῦ ἀυξάνει σημαντικὰ τὴν ἀξία τοῦ. Ὁ ἐπιμερισμὸς τῶν καρποφόρων δένδρων μετὰξὺ τῶν μελῶν μιᾶς οἰκογένειας ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ ἔκταση στὴν ὁποία ἐντάσσονται ἔχει τὶς ρίζες στὴν ἐπιδίωξη τῶν νοικοκυριῶν νὰ εξασφαλίσουν αὐτάρκεια σε ὀρισμένα ἀγαθὰ (ελιές, ελαιόλαδο, φρούτα, ξυλεία κ.ά.). Στὴ συνέχεια μέσω δωρεῶν, πωλήσεων ἢ ἄλλων συναλλαγῶν κάποια ἀπὸ αὐτὰ ἀποτελέσαν προσαρτήματα τῶν μοναστηριακῶν περιουσιῶν, βλ. MM, IV, σ. 7-8 (1235). Στὴ Μάνη, σύμφωνα με γραπτὴ ἐπιγραφή, τὴν ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ στὸν Πολεμίτα στα τέλη τοῦ 13ου αἰώνα (1278) συνοδεύουν δωρεές τῶν κατοίκων ποῦ ἐκτὸς ἀπὸ χωράφια καὶ περιβόλια περιλαμβάνουν καὶ μεμονωμένα ελαιόδεντρα, βλ. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 314-317. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-VERTI, *Dedicatory Inscriptions*, σ. 71-74, εἰκ. 37-39. Η ΙΔΙΑ, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ», σ. 451-453. Στὴν ἴδια περιοχή ἀνάλογες προσφορές ἀπαντοῦν σε γραπτές ἐπιγραφές στους ναοὺς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Ἐξὼ Νύφι καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Κίττα, βλ. Μ. ΑΓΡΕΒΗ, «Ἅγιος Νικόλαος στὸ Ἐξὼ Νύφι τῆς Κάτω Μάνης. Εἰκονογραφικὲς παρατηρήσεις σε ἓνα ἀγνωστο σύνολο τοιχογραφιῶν τοῦ 1284/85», στο: *Βυζαντινὴ Μάνη*, σ. 175. Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ – Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Κίττα τῆς Μέσα Μάνης (1321). Μιὰ πρώτη προσέγγιση», στο: *Βυζαντινὴ Μάνη*, σ. 217, πίν. 38.3. Στὴ φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο σε σειρὰ ἐγγράφων ποῦ ἔχουν καταχωρηθεῖ στα δύο πρώτα φύλλα τοῦ χειρογράφου 70 τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1308/1309 ἕως τὸ 1380/1381, ἀναφέρονται μεταβιβάσεις δένδρων (ελιές, μηλιές, συκιές, χαρουπιές) ἀπὸ μικροϊδιοκτήτες πρὸς τὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου Ποδαρέας ἢ Ποδαριώτισσας, γνωστῆς καὶ ὡς Χρυσοποδαρέας ἢ Χρυσοποδαριτίσας, στὴν Ἀχαΐα. Γιὰ τα δένδρα αὐτὰ χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι *ἀνάσταμα*, *ἀναστάματα*, *ἀναστατικόν*, *ἀνάστασις* καὶ ὁ καλλιεργητὴς ονομάζεται *ἀναστατής*, ἐνὼ καταγράφεται καὶ περίπτωση ἀμπελώνα, ὅπου ἰδιώτης παραχωρεῖ τα κλήματα (*ἀνάστασιν*) ποῦ εἶχε καλλιεργήσει σε κτῆμα τῆς μονῆς, βλ. SARADI, «The Frankish Morea», σ. 188-191, 206-207, 210. Η ΙΔΙΑ, «Ἐγγράφα τοῦ 14ου αἰώνα τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου

Η καλλιέργεια της ελιάς είναι ευρέως διαδεδομένη στη νότια Πελοπόννησο ήδη από τον 10ο αιώνα, ενώ τον 12ο αιώνα η ελαιοπαραγωγή στη Μεσσηνία και τη Λακωνία χαρακτηρίζεται ως μία από τις μεγαλύτερες του κόσμου³⁵⁵. Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο,

Ποδαρέας/Ποδαριώτισσας (Αχαΐας): Νομικά και κοινωνικά ζητήματα», στο: *Αντικίνησωρ. Τιμητικός τόμος Σπύρου Ν. Τροϊάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του / Antecessor, Festschrift für Spyros N. Troianos zum 80. Geburtstag*, επιμ. Β. Λεονταρίτου, Κ. Μπουρδάρα, Ε. Παπαγιάννη, τ. I-II, Αθήνα 2013, II, αρ. 1 (1349), 3 (:), 4 (:), 7 (1375), 9 (:), 12 (:), 13 (:), 14(:), 17 (:) και σ. 1581-1582. (Γενικά για κυριότητα αμπελιού σε εδαφική έκταση άλλου ιδιοκτήτη, βλ. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, *Η ακίνητη περιουσία λαϊκών*, σ. 153-156). Πρβλ. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 233 σημ. 61. Σε παραχώρηση δένδρων (ἀνασταμῶν) προς τη μονή Θεοτόκου των Κριβιτζών (μεταξύ Μεθώνης και Κορώνης) αναφέρεται πιθανότατα και αφιερωτήριο έγγραφο του 1327/1328, γραμμένο στον κώδικα 547 (Ευαγγέλιο του 12ου αι.) της Μονής Μεταμορφώσεως των Μετεώρων, βλ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Δύο ανέκδοτα αφιερωτήρια», σ. 26, 37. SARADI, «The Frankish Morea», σ. 207. Στις βενετοκρατούμενες περιοχές ο θεσμός της δενδροκτησίας ενισχύεται και από το φραγκικό δίκαιο, δεδομένου ότι βρίσκεται εφαρμογή σε ολόκληρη την Ιταλία και συμπεριλαμβάνεται και στις Ασσίζες της Ρωμανίας. Στις συμβάσεις αγοραπωλησιών οι μεταβιβάσεις δένδρων αντιμετωπίζονται αυτοτελώς σε σχέση με το κτήμα στο οποίο βρίσκονται, ακόμη και αν αποτελούν ενιαία κτήση με τον ίδιο ιδιοκτήτη, βλ. Α. Δ. ΣΚΟΥΖΑΚΗΣ, *Ο θεσμός της πώλησης στο Δίκαιο της Βενετοκρατούμενης Κρήτης. Με βάση δημοσιευμένα ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1495-1650)*, Χανιά 2003, σ. 125-134. Η ιδιοκτησία μεμονωμένων δένδρων έχει εφαρμογή και κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας και φτάνει μέχρι τη σύγχρονη εποχή παραμένοντας σε ισχύ, αν και νομικές διατάξεις διευκολύνουν την εξαγορά των δένδρων από τον ιδιοκτήτη της γης. Στην Κρήτη τα δένδρα αυτά αναφέρονται ως «σηκωματάρικα», βλ. <http://www.saitoures.gr/forum/viewtopic.php?f=9&t=438>, όπου αναφέρεται ο όρος χωρίς παραπομπές σε πηγές ή βιβλιογραφία. Επί τουρκοκρατίας το ελληνικό εθνικό δίκαιο αναγνωρίζει το δικαίωμα της «δενδροκτησίας», ενώ το 19ο αιώνα με διατάξεις που περιλαμβάνονται στο Νόμο περί Γαιών της 7ης Ramazan 1274 (1858) θεσμοθετείται από το οθωμανικό γραπτό δίκαιο η δυνατότητα χωριστής ιδιοκτησίας επί δένδρων που βρίσκονται σε γαίες όπου την νηλή κυριότητα έχει το οθωμανικό δημόσιο. Με την έναρξη της Επανάστασης του 1821 οι φορολογικές διατάξεις που επικυρώνει η *Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδος* αποτελούν την πρώτη νομοθετική αναγνώριση του θεσμού (Νόμος υπ' αρ. 39 της 6ης/28ης Απριλίου 1825), ο οποίος συνεχίζει να υφίσταται και στο νεώτερο ελληνικό κράτος. Σύμφωνα, μάλιστα, με το άρθρο 59 του Ν. 2783/1941, «εμπράγματα δικαίωματα επιφανείας ή χωριστής κυριότητας... σε φυτεία ή δέντρα ή οικοδομές σε ξένο έδαφος, διατηρούνται και εξακολουθούν να διέπονται από το έως τώρα δίκαιο...». Σήμερα, σε πολλές αγροτικές περιοχές ασκείται ακόμα το δικαίωμα ιδιοκτησίας μεμονωμένων δένδρων, κυρίως για τα ελαιόδεντρα, αν και έχει περιοριστεί σε μεγάλο βαθμό είτε μέσω κανονιστικών διατάξεων που διευκολύνουν τους κατόχους της γης να τα αποκτήσουν καταβάλλοντας το ανάλογο αντίτιμο είτε μέσω συναινετικών διακανονισμών και ανταλλαγών μεταξύ των ιδιοκτητών. Για το θεσμό της δενδροκτησίας επί τουρκοκρατίας και μετά, βλ. Μ. ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, «Σχόλια στο άρθρο 46 του Α.Ν. 2880 της 24/27 Μαρτίου 1941», *Θασιακά* 2 (1985), σ. 54-58. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Ελαιοτριβεία, μύλου», σ. 39. Γ. ΝΑΚΟΣ, «Το δικαίωμα της χωριστής ιδιοκτησίας επί δένδρων (δενδροκτησία) στη Θάσο επί Τουρκοκρατίας. Ιστορικό-διακαική τεκμηρίωση», *Θασιακά* 9 (1994-95), σ. 367-377.

³⁵⁵ Σύμφωνα με τον Πορφυρογέννητο το ελαιόλαδο είναι το σημαντικότερο προϊόν της Μάνης, από το οποίο οι κάτοικοι της χερσονήσου εξασφαλίζουν τα αναγκαία για να ζήσουν [...*Ὁ δὲ τόπος, ἐν ᾧ οἰκοῦσιν (οἱ τοῦ κάστρου Μαΐνης οἰκῆτορες), ἐστὶν ἀνδρός καὶ ἀπρόσοδος, ἐλαιοφόρος δέ, ὅθεν καὶ τὴν παραμυθίαν ἔχουσιν*]. Σημειώνεται ότι ο Πορφυρογέννητος, εντός των ορίων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας αναφέρει τρεις μόνο ελαιοπαραγωγές περιοχές, τη Βιθυνία, τη νοτιοανατολική Πελοπόννησο και τα νησιά της Δαλματίας, βλ. *De administrando imperio*, σ. 144 (...*νησοὶ τέσσαρες, τὰ Μέλετα, τὰ Κούρκουρα, ἢ Βράτζα καὶ ὁ Φάρος... ἔχουσαι καὶ ἐλαιῶνας πολλοὺς*...), για τη Δαλματία), 236 (για την Μάνη). PORPHYROGENITUS, *Three Treatises*, σ. 132 στ. 601 (*ἐλαιον Νικαινόν, για τη Βιθυνία*). HENDY, *Monetary Economy*, σ. 49, 57. ODB, 3, λήμμα *olive*, σ. 1522-1523. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Ελλαδικά παραμύθια», σ. 125, 135 σημ. 19. Ο ΙΔΙΟΣ, «Η ελαιοφόρος Πελοπόννησος», σ. 66. Στη Λακωνία η ελαιοκαλλιέργεια αναδεικνύεται σε μία αγροτική δραστηριότητα με βαρύνουσα σημασία για την οικονομική ζωή του τόπου, ιδιαίτερα για τη μεσοβυζαντινή Σπάρτη. Την άποψη αυτή τεκμηριώνουν τα κατάλοιπα ελαιουργικών εγκαταστάσεων που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή της Λακεδαιμονίας, βλ. ΜΕΞΙΑ, «Ελαιοκομία», σ. 206, 208-210. ARMSTRONG, «Merchants», σ. 318. Α. ΒΑΚΟΥΡΟΥ, «Τοπογραφικές παρατηρήσεις για τη

σύμφωνα με τα στοιχεία που αντλούνται από τις ιστορικές πηγές, η εντατικοποίηση της ελαιοκαλλιέργειας και η δυναμική ανάπτυξη του εξαγωγικού εμπορίου του ελαιολάδου στο Μοριά το καθιστούν βασικό αγροτικό προϊόν για την περιοχή, μαζί με το κρασί³⁵⁶. Για τη μονή

Μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία», στο: *Sparta and Laconia*, σ. 307-309. Η μονή που ίδρυσε ο όσιος Νίκων ο *Μετανοείτε* τον 10ο αιώνα στη Σπάρτη έχει στην ιδιοκτησία της μετόχια στο *Σλαβοχώριον* και το *Παράριον* όπου μεταξύ άλλων καλλιεργούνται και ελαιόδεντρα, ενώ στα παραρτήματα του μοναστηριακού συγκροτήματος περιλαμβάνεται ελαιοτριβείο, όπου κατέληγε η παραγωγή, βλ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Νίκων ο Μετανοείτε*, σ. 134-137, 224, 255. SULLIVAN, *Nikon*, σ. 228-229. *BMFD*, σ. 319 («*Nikon Metanoieite: Testament of Nikon the Metanoieite for the church and monastery of the Savior, the Mother of God and St. Kyriake in Lakedaimon*», αγγλ. μτφρ. A. Bandy). HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 237. ΜΕΞΙΑ, «Ελαιοκομία», σ. 206-207. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 233-234, 236, ο οποίος υποθέτει ότι η παρουσία Ιταλών εμπόρων (από το Jesolo της Βενετίας) στην πόλη, σύμφωνα με το Βίο του οσίου Νίκωνα, υποδηλώνει ενδεχομένως και εξαγωγή ελαιολάδου. Με την αγορά λαδιού για την κάλυψη στρατιωτικών αναγκών έχουν συνδεθεί δύο μολυβδόβουλλα στρατιωτικών αξιωματούχων του β' μισού του 10ου και του β' μισού του 11ου αιώνα που βρέθηκαν στη θέση μεσοβυζαντινού ελαιοτριβείου στη Σπάρτη, βλ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, «Byzantine lead seals», σ. 134-137, 142-143. Επίσης κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας που πραγματοποίησε η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή βορειοανατολικά της Σπάρτης, διαπιστώθηκε μεγάλη συγκέντρωση αμφορέων που σχετίζονται με την ελαιοπαραγωγή σε αγροτικές θέσεις της κομνηνείας περιόδου, βλ. ARMSTRONG, «Byzantine and Ottoman», σ. 364-368. Το 1191 ο άγγλος περιηγητής Ρογήρος του Hoveden (*Howden*) (λανθάνει υπό το όνομα του Βενέδικτου του Peterborough, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Η ελαιοφόρος Πελοπόννησος», σ. 73 σημ. 28) περνώντας από την Κορώνη εντυπωσιάζεται από την έκταση που καταλάμβανε η ελαιοκαλλιέργεια και επισημαίνει την υψηλή παραγωγή ελαιολάδου που σημειώνεται στην περιοχή, βλ. *Gesta Regis Henrici Secundi Benedicti Abbatis. The Chronicle of the Reigns of Henry II and Richard I AD 1169-1192; Known commonly under the name of Benedict of Peterborough*, εκδ. W. STUBBS, *Rerum Britannicarum medii aevi scriptores*, τ. 1-2, Λονδίνο 1867, 2, σ. 199. *Chronica magistri Rogeri de of Houedene*, εκδ. W. STUBBS, *Rerum Britannicarum medii aevi scriptores*, τ. 1-4, Λονδίνο 1868-1871, 3, σ. 160. Γενικά για την ελαιοκαλλιέργεια στην Πελοπόννησο, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Ελλαδικά παραμύθια», σ. 127. Ο ΙΔΙΟΣ, «Η ελαιοφόρος Πελοπόννησος», σ. 61-73. Κατά τον 12ο αιώνα στο εξαγωγικό εμπόριο του ελαιολάδου από την Πελοπόννησο κυρίαρχο ρόλο έχουν αναλάβει οι Βενετοί, οι οποίοι δραστηριοποιούνται στα ακμάζοντα αστικά κέντρα και λιμάνια της (Κόρινθος, Σπάρτη, Μεθώνη, Ναύπλιο) και κατευθύνουν την παραγωγή προς τις μεγάλες αγορές της εποχής, την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια και την Ιταλία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Romano Mairano, ο οποίος εμφανίζεται να κατέχει σημαντικό μερίδιο στην αγορά του ελαιολάδου της Κορίνθου, της Σπάρτης και της Θήβας από το 1165-1171, βλ. R. MOROZZO DELLA ROCCA – A. LOMBARDO (εκδ.), *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, τ. Α', Τορίνο 1940, αρ.65 (1135), 205 (1168), 316 (1180), 361 (1185), 456 (1201). ΟΙ ΙΔΙΟΙ (εκδ.), *Nuovi Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, Βενετία 1953, αρ. 9 (1150), 11 (1151). THIRIET, *La Romanie vénitienne*, σ. 39, 44, 47-48, 86. ΚΟΡΩΣΗΣ, «Τò εμπόριο», σ. 109-110, 111. HENDY, *Monetary Economy*, σ. 52. RICHARD, «Agricultural Conditions», σ. 289. HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 240-241. JACOBY, «Traders in Mamluk Egypt», σ. 253. SANDERS, «Recent Developments», σ. 396. Ο ΙΔΙΟΣ, «Κόρινθος», σ. 400. ΜΕΞΙΑ, «Ελαιοκομία», σ. 211. A. NANETTI, «Βενετία και Πελοπόννησος», μτφρ. Α. Τσελίκας, στο: *Η Πελοπόννησος. Χαρτογραφία και Ιστορία*, σ. 36-37. ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, *Αγορές και εμπόριο*, σ. 168-169. ARMSTRONG, «Merchants», σ. 314-317, 320. D. JACOBY, «Venetian commercial expansion in the eastern Mediterranean, 8th-11th centuries», στο: M. Mundell Mango (εκδ.), *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange. Papers of the Thirty-eight Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004*, Publications of the Society for the Promotion of Byzantine Studies 14, Φάρνχαμ 2009, σ. 378-379, 389. JACOBY, «Mediterranean Food and Wine», σ. 130, 131. Ο ΙΔΙΟΣ, «Rural exploitation», σ. 234-239. Ο ΙΔΙΟΣ, «The Byzantine Social Elite», σ. 71-73, 75, ο οποίος θεωρεί ότι οι άρχοντες της μεσοβυζαντινής Σπάρτης λειτουργούν ως μεσάζοντες ανάμεσα στους μικροπαραγωγούς και τους μεγαλέμπορους.

³⁵⁶ Η ελαιοκαλλιέργεια στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους φαίνεται ότι έχει εξαπλωθεί σε όλη την Πελοπόννησο, αλλά την υψηλότερη ελαιοπαραγωγή παρουσιάζει η Μεσσηνία με τα δυο βενετικά λιμάνια της Μεθώνης και της Κορώνης να κατέχουν κεντρική θέση στο εξαγωγικό εμπόριο του ελαιολάδου. Στα εδάφη του πριγκιπάτου η παραγωγή και η προώθησή του εν συνεχεία στην αγορά

Βροντοχίου οι δύο χρυσόβουλλοι λόγου του 1314/1315 και του 1318 παραδίδουν ένα ακόμα κτήμα με ελαιόδεντρα στο μετόχιον του αγίου Ιωάννη του Κausαλού³⁵⁷, ενώ με τα χρυσόβουλλα που ακολουθούν στην περιουσία του μοναστηριού εγγράφονται ελαιώνες στον τόπον του

ελέγχονται πιθανότατα από τους μεγάλους γαιοκτήμονες στην ιδιοκτησία των οποίων καταγράφονται και οι ελαιουργικές εγκαταστάσεις. Το ελαιόλαδο κατατάσσεται σε κατηγορίες σύμφωνα με την ποιότητά του, με την κατώτερη να προορίζεται για βιομηχανική χρήση (σαπωνοποιία) και την ανάλογη τιμή για κάθε μία από αυτές. Η εξαγωγικοί του προορισμοί παραμένουν οι ίδιοι, με την Αλεξάνδρεια να αναδεικνύεται στον σημαντικότερο εισαγωγέα του, βλ. ΛΑΪΟΥ, «Άγροτική οικονομία», σ. 510, 512. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 239-244. Οι μαρτυρίες των πηγών για την ελαιοκαλλιέργεια στη Λακωνία, αν και σποραδικές, είναι ενδεικτικές για το εύρος που αυτή είχε λάβει κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Σύμφωνα με τις επισκοπικές πράξεις που έχουν αντιγραφεί στους κίονες του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Δημητρίου μεταξύ των κτήσεων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας καταγράφονται ελαιώνες στη Μαγούλα, οι οποίοι φυτεύτηκαν από τον μητροπολίτη Νικηφόρο Μοσχόπουλο και ένας *έλαιων* στο Παρόρι, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 123, 125. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 440, 444 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 24, 28). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 432, 433-434 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 51, 52-53). Η ελαιοκαλλιέργεια μαρτυρείται επίσης στην *κόμη* της Πετρίνας στην περιοχή της Βαρδουίνιας, (*ταῖς γοῶν εἰρεσίοναις ἐλαῖαι τῶν εὐγενῶν, ἐλαῖων ὄρος, ἢ αὐτῆ γοῶν ἐλαιοφόρος γῆ*) ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΠΠ*, 1, σ. 52, 54, 55. Στη Μάνη τα ελαιόδεντρα περιλαμβάνονται το 1278 στις δωρεές των κατοίκων του χωριού Πολεμίτα προς το ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ σύμφωνα με τη γραπτή κτητορική επιγραφή που σώζεται στο μνημείο, ενώ το 1447 ο Κυριακός ο Αγκωνίτης φτάνοντας στο χωριό Δρυ (*ad villam Dryeam*) παρατηρεί γύρω του τις καλλιεργημένες εκτάσεις, τα αμπέλια και τα ελαιόδεντρα, βλ. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 314-317. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-VERTI, *Dedicatory Inscriptions*, σ. 71-74, εικ. 37-39. ΚΥΡΙΑΚΟΣ Ο ΑΓΚΩΝΙΤΗΣ, V § 25, 44. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 246. ΚΑΛΟΠΙΣΣΗ-BERTH, «Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ», σ. 451-453. Γενικά για την ελαιοκαλλιέργεια στη Λακωνία, βλ. ΜΕΞΙΑ, «Ελαιοκομία», σ. 211-217. Για την περιοχή της Μεσσηνίας, βλ. Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Από το trapezum στη macina d'oglio. Ελαιώνες, λάδι και ελαιοτριβεία στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο», στο: «Ο δε τόπος... ελαιοφόρος», σ. 75-89, η οποία επεκτείνει την έρευνα και στους μεταβυζαντινούς χρόνους

Κατά την περίοδο της πρώτης τουρκοκρατίας (1460-1685) η ελαιοκαλλιέργεια παρουσιάζεται περιορισμένη, βάσει των στοιχείων που αντλούνται από τον υπολογισμό του συνόλου των φόρων που έχουν επιβάλλει οι Οθωμανοί στην Πελοπόννησο, με τη σιτοκαλλιέργεια να έρχεται πρώτη και να ακολουθείται από την αμπελοργία. Παρόλα αυτά η συγκεκριμένη καλλιέργεια σταδιακά παρουσιάζει μια δυναμική ανάπτυξη με συνακόλουθη αύξηση της παραγωγής μέσω των φυτεύσεων νέων ελαιόδεντρων και του μπολιάσματος των αγριελιών. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της οθωμανικής διοίκησης για το προϊόν αποδεικνύουν και οι λεπτομερείς νομοθετικές ρυθμίσεις που διέπουν την ελαιοκαλλιέργεια και την ελαιοπαραγωγή, βλ. ΔΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Πελοπόννησος», σ. 60. ΜΠΑΛΤΑ, «Η ελαιοκαλλιέργεια», σ. 91-92. ΔΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η αμπελοκαλλιέργεια», σ. 202-208. Κατά την βενετοκρατία (1685-1715) η ελαιοκαλλιέργεια συστηματοποιείται στην Πελοπόννησο με το νότιο τμήμα της να συνεχίζει να σημειώνει την υψηλότερη ελαιοπαραγωγή. Η μεγάλη ανάπτυξη της υφαντουργίας στη Δυτική Ευρώπη (Γαλλία, Αγγλία, Κάτω Χώρες) αυξάνει τη ζήτηση σε ελαιόλαδο, πρώτη ύλη για τη σαπωνοποιία, και εντείνει τον ανταγωνισμό μεταξύ των χωρών που ελέγχουν το εμπόριό του. Το σαπούνι είναι απαραίτητο στην υφαντουργία για το πλύσιμο των πρώτων υλών (μαλλί, βαμβάκι κ.ά.) πριν την επεξεργασία τους και του υφάσματος στη συνέχεια πριν τη βαφή. Το ελαιόλαδο καταγράφεται ως ένα από τα βασικότερα εξαγωγίμα προϊόντα του Μοριά με τη μεγαλύτερη ζήτηση να σημειώνεται στη Γαλλία (Μασσαλία). Αυξημένη ελαιοπαραγωγή καταγράφεται και καθόλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα με την Υψηλή Πύλη να επιβάλλει μια σειρά δασμών και τελωνειακών φόρων στη διακίνησή του και περιορισμούς θεωρητικά στο εμπόριό του· επιτρέπει την εξαγωγή του, εφόσον προηγουμένως έχουν καλυφθεί οι ανάγκες διατροφής και φωτισμού του πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και πρωτίστως της πρωτεύουσας, βλ. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Τὸ ἐμπόριο*, σ. 144-157. Ο ΙΔΙΟΣ, *Συγκυρία καὶ ἐμπόριο*, σ. 151-158. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, «Η ἐμπορική ἐταιρική συνεργασία», σ. 258-265, 277-280. ΜΠΑΛΤΑ, «Η ελαιοκαλλιέργεια», σ. 92-99.

³⁵⁷ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 33, ...*μετόχιον εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἀγ(ίου)... Ἰω(άννου) τοῦ Θεολόγου καὶ) ἐπικεκλημένον τοῦ Κausαλοῦ... μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ... δένδρ(ων) ἐλαϊκ(ῶν)*.

Ζαράβου³⁵⁸ και στα Σκορτά, όπου χωροθετούνται στο μετόχι της Βόγαλις³⁵⁹, στην περιοχή των χωριών Ζούρτζα και Μουντρά στη νότια Ήλιδα³⁶⁰ και στο μετόχιον της Θεοτόκου τῆς Νέας Μονῆς στην Καρύταινα της Αρκαδίας³⁶¹. Σημειώνεται ότι στην ευρύτερη περιοχή του Μυζηθρά, όπου βρίσκονται τα ἐλαϊκὰ δένδρα του μοναστηριού, απαντούν και οι ελαιώνες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στη Μαγούλα και το Παρόρι.

Δυστυχώς δεν παραδίδεται αριθμητικά το σύνολο των δένδρων που κατέχει η μονή Βροντοχίου, ώστε να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με το μέγεθος και τη διάθεση της παραγωγής, μεγάλο μέρος της οποίας προοριζόταν ασφαλώς για την κάλυψη των αναγκών της εκκλησιαστικής λυχναψίας και της διατροφής³⁶². Λαμβάνοντας ωστόσο υπ' όψιν τη διάδοση της ελαιοκαλλιέργειας και τον εμπορικό χαρακτήρα που έχει προσλάβει η ελαιοπαραγωγή στην Πελοπόννησο ήδη από τον 12ο αιώνα, καθώς και την υψηλή τιμή του ελαιολάδου στην αγορά καθόλη σχεδόν τη βυζαντινή περίοδο³⁶³, γίνεται αντιληπτό ότι το ενδιαφέρον της μονής στο συγκεκριμένο τομέα πιθανότατα αποσκοπεί και στην αύξηση των προσόδων της επιδιώκοντας να εξασφαλίσει πλεόνασμα στην παραγωγή για να το προωθήσει εμπορικά.

Οι δενδροκαλλιέργειες της μονής Βροντοχίου περιλαμβάνουν, όπως επισημάνθηκε και παραπάνω, εκτός από ελαιόδεντρα και οπωροφόρα δένδρα, των οποίων το είδος δεν προσδιορίζεται. Μηλιές, συκιές, ροδιές,

³⁵⁸ Βλ. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 5-6, ...περι τὸν τόπον τοῦ Ζαράβου γῆν... καλουμένην Παγανέαν μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἐλαϊκ(ῶν) δένδρ(ων)..., 13-14, ...τὴν ἐξ ἀγορασίας... μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἐλαϊκ(ῶν) δένδρ(ων).

³⁵⁹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 5-6, ...περι τὰ Σκορτὰ μετόχιον... ἐπικεκλημένον ἢ Βό<γα>λις μετὰ... ἐλαι(ῶν)..., 16, ..περι τὰ Σκορτὰ μετόχιον... τῆς Βόγαλις... μετὰ... ἐλαίων...

³⁶⁰ Βλ. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 7-8, ...κ(αι) χωρία δύο· ἢ Ζούρτζα· κ(αι) ἢ Μουντρά... σὺν τῶ ἐν αὐτοῖς μύλωνι· κ(αι) τοῖς ἐλαϊκοῖς δένδροις...

³⁶¹ Χρυσόβουλλο 1322, στ. 9-10 ...εἰς τ(ὸν) κάμπον τῆς Καρυταίνης ἕτερον μετόχιον... μετὰ... τ(ῶν) ἐλαι(ῶν)..., 19-20, ...εἰς τὴν Καρύταιναν μετόχιον... μετὰ... ἐλαίων...

³⁶² Κατὰ τους μέσους βυζαντινούς χρόνους μεγάλες ποσότητες ελαιολάδου κατευθύνονται κατὰ προτεραιότητα προς τα θρησκευτικά ιδρύματα για την κάλυψη των αναγκών τους. Η αυτάρκεια στον τομέα αυτό σε πολλές περιπτώσεις εξασφαλίζεται με τις δωρεές ελαιοδέντρων και ελαιώνων, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Η ελαιοφόρος Πελοπόννησος», σ. 65, 67. Οι άλλες χρήσεις του ελαιολάδου είναι η θεραπευτική (στην παραδοσιακή ιατρική για την παρασκευή αλοιφών και φαρμάκων, αλλά και στη φυσική του μορφή) και η λειτουργική (ευχέλαιο, βάπτισμα, άναμμα καντηλιών), καθώς και στη σαπωνοποιία, ενώ σε διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου έχουν επιζήσει μέχρι σήμερα εκφράσεις, έθιμα, προλήψεις και δεισιδαιμονίες ενδεικτικά της πρωτεύουσας θέσης που κατείχε στην καθημερινή ζωή του αγροτικού κατά κύριο λόγο πληθυσμού και της ιδιαίτερης αξίας που είχε λάβει στη συνείδηση του λαού, βλ. ΕΥ. ΟΛΥΜΠΙΟΥ, «Μια κουπίτσα λάδι όλο τον κόσμο αλείφει». Από τον παραδοσιακό πολιτισμό της ελιάς στην Πελοπόννησο», στο: «Ο δε τόπος... ελαιοφόρος», σ. 33-47. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 233.

³⁶³ Σύμφωνα με τους MORRISSON – CHEYNET, «Τιμές και αμοιβές», σ. 647-649, η τιμή του ελαιολάδου στην Βυζαντινή αυτοκρατορία κυμαίνεται πάντα σε υψηλότερα επίπεδα από του κρασιού, το οποίο επίσης ανήκει στις καλλιέργειες υψηλής απόδοσης. Επιπροσθέτως έχει υπολογιστεί ότι ένα παραγωγικό ελαιόδεντρο είχε κατά μέσο όρο ακαθάριστη απόδοση της τάξης του 20-25% το χρόνο επί της αξίας του, ενώ μετά την αρχική επένδυση το μόνο κόστος που απαιτείται είναι η εργασία, η οποία αν και εντατική για μικρά χρονικά διαστήματα του έτους είναι λιγότερη σε σύγκριση με αυτή που καταβάλλεται σε άλλες καλλιέργειες, όπως για παράδειγμα το αμπέλι, βλ. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η άγροτική κοινωνία*, σ. 559.

αχλαδιές, κυδωνιές, κερασιές, ροδακινιές είναι μερικά από τα είδη που σύμφωνα με τις πηγές καλλιεργούνται στον ελλαδικό χώρο κατά τη βυζαντινή περίοδο και συνεχίζουν αδιαλείπτως μέχρι σήμερα³⁶⁴ με μικρές μόνο διαφοροποιήσεις ως προς τη γεωγραφική κατανομή τους λόγω των μικροκλιματικών μεταβολών που έχουν επέλθει. Ειδικότερα για την περιοχή της Λακεδαιμονίας η καλλιέργεια οπωροφόρων δένδρων και η εμπορία των καρπών τους μαρτυρείται ήδη από τον 10ο αιώνα³⁶⁵.

Δενδροκαλλιέργειες στην ιδιοκτησία της μονής Βροντοχίου παραδίδονται και στο στ. 33 του χρυσοβούλλου του 1318 (χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 32-33) στο μετόχιον του Αγίου Ιωάννη του Καυσαλού, όπου τα δένδρα χαρακτηρίζονται ως καρποφόρα περιλαμβάνοντας πιθανότατα εκτός από τα οπωροφόρα, αμυγδαλιές και καρυδιές. Ανάλογες καλλιέργειες απαντούν ξανά στα περιουσιακά στοιχεία της μονής στο τελευταίο χρυσόβουλλο του 1322 και συγκεκριμένα στο *περι τὰ Σκορτὰ μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βόγαλις*. Άλλωστε οι καρποί και τα φρούτα, μαζί με τα λαχανικά, αποτελούν βασικό στοιχείο της

³⁶⁴ Τον 10ο αιώνα η κατασκευή ενός αρδευτικού έργου από τον όσιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη επιτρέπει την καλλιέργεια κλημάτων και οπωροφόρων δένδρων στη μονή Μεγίστης Λαύρας στον Άθω, καθώς και την εξυπηρέτηση ποικίλων αναγκών (ύδρευση, λειτουργία νερόμυλων κ.ά.) βλ. Βίος αγίου Αθανασίου, σ. 35-36. TEAL, «Agricultural Tradition», σ. 54. Στη Λέρο σε δύο αντίγραφα *πρακτικοῦ* του 1089 καταγράφονται μεταξύ άλλων καλλιέργειες αμυγδαλιές, ροδιές, κυδωνιές, συκιές και αχλαδιές, βλ. MM, VI, σ. 36, 38 (1089). *Ἐγγραφα Πάτμου*, 2 (1089), αρ. 52 στ. 68-69-70, 107β-δ. Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο οι καλλιέργειες οπωροφόρων στα μεγάλα νησιά του Αιγαίου, στην Κρήτη και την Κύπρο είναι περιώνυμες, βλ. MALAMUT, *Les îles*, II, σ. 387-388. Οι αγροτικές επενδύσεις σε καρποφόρα δένδρα συνεχίζονται και στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους έως τα μέσα του 14ου αιώνα, δεδομένων των υψηλών αποδόσεων που εξασφαλίζουν στους ιδιοκτήτες τους. βλ. *Actes de Chilandar*, αρ. 19 (1304) στ. 38. ΛΑΪΟΥ, «Άγροτική οίκονομία», σ. 551, 558. Η ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ ἀγροτική κοινωνία*, σ. 95 και σημ. 105, 217, εξετάζοντας την περίπτωση του χωριού Γομάτου στην ανατολική Χαλκιδική επεσήμανε ότι ο αριθμός των δένδρων που κατά μέσο όρο κατέχει κάθε νοικοκυριό είχε αυξηθεί από 1,83 το έτος 1300-1301 σε 16,86 το έτος 1341. Εκτεταμένες φυτείες με οπωροφόρα δένδρα απαντούν και στην Πελοπόννησο η παραγωγή των οποίων δεν προορίζεται μόνο για την τοπική αγορά, αλλά και για εξαγωγές, βλ. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 225. Ιδιαίτερα διαδεδομένη φαίνεται ότι είναι η καλλιέργεια της συκιάς, όπως προκύπτει από την εξαιρετικά μεγάλη παραγωγή σύκων τα οποία αποξηραίνονται και κατευθύνονται στο εξαγωγικό εμπόριο, βλ. CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta*, αρ. 51 (1389) σ. 112 στ. 33, αρ. 60 (1389) σ. 123 στ. 29, αρ. 84 (1390) σ. 167 στ. 4, αρ. 88 (1390) σ. 175 στ. 3, αρ. 89 (1390) σ. 176 στ. 12, αρ. 93 (1391) σ. 184 στ. 5, αρ. 101 (1391) σ. 202 στ. 9-10, αρ. 116 (1392) σ. 224 στ. 4, αρ. 123 (1393) σ. 235 στ. 12, αρ. 145 (1394) σ. 284 στ. 38, αρ. 166 (1395) σ. 329 στ. 187, αρ. 212 (1399-1401) σ. 412 στ. 19, αρ. 216 (1400) σ. 420 στ. 10, αρ. 221 (1400) σ. 430 στ. 34, αρ. 225 (1400) σ. 442 στ. 64, 455 στ. 546-547 και 551, αρ. 242 (1402) σ. 485 στ. 11, αρ. 246 (1402) σ. 490 στ. 7. JACOBY, «Mediterranean Food and Wine», σ. 132. Ο ΙΔΙΟΣ, «Rural exploitation», σ. 257-259. Για τον Ιωάννη τον Ευγενικό τα σύκα της Πετρίνας είναι «*ὁ τῆς ἡμέρου κράδης καρπός, σῦκα γλυκερά, σεσηρότα καὶ παραπτύοντα τοῦ μέλιτος*», βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *III*, 1, σ. 52.

³⁶⁵ Σύμφωνα με το Βίο του οσίου Νίκωνα τα φρούτα μετά τη συγκομιδή τους διατίθενται στην αγορά της Σπάρτης-Λακεδαιμονίας (*Καιρὸς ἦν καθ' ὃν οἱ καρποὶ τῶν ὀπωρῶν προτίθενται ἐν τῇ ἀγορᾷ*), ενώ στη διαθήκη του ορίζεται ότι οι καρποί που παράγονται στα μετόχια της μονής (στο *Σλαβοχώριον* και το *Παρώριον*) θα συγκεντρώνονται στις αποθήκες της και το μοναστήρι θα προσφέρει στον εκάστοτε στρατηγὸ και κριτὴ ἓνα καλάθι μήλα, βλ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, σ. 150-153, 236, 254, 255. SULLIVAN, *Nikon*, σ. 258-259. *BMFD*, σ. 315, 319 («*Nikon Metanoieite: Testament of Nikon the Metanoiete for the church and monastery of the Savior, the Mother of God and St. Kyriake in Lakedaimon*»), αγγλ. μτφρ. A. Bandy). ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Τὸ ἐμπόριον», σ. 110.

μοναστηριακής διατροφής, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των νηστειών, από την εποχή ήδη των πρώτων ασκητών³⁶⁶.

Εκτός από τις καλλιεργούμενες εκτάσεις και τις δενδροφυτείες, στις κτήσεις της μονής περιλαμβάνεται και ένας μύλος όμοιος τυπολογικά με τον προαναφερόμενο πλησίον του ποταμού Βρυσιώτη³⁶⁷. Πρόκειται δηλαδή για νερόμυλο του «ελληνικού» τύπου με δύο οριζόντιους τροχούς (φτερωτές), ο οποίος πρέπει να αναζητηθεί κοντά σε κάποιον από τους χειμάρρους που διαρρέουν την περιοχή. Ο πλησιέστερος προς το Μυστρά διασχίζει το χώρο νότια και νοτιοδυτικά της μεσαιωνικής πολιτείας και βόρεια του σύγχρονου οικισμού, αποτελώντας ουσιαστικά το όριο των δύο οικιστικών ενοτήτων με κατεύθυνση προς τη Σπάρτη και τον ποταμό Ευρώτα³⁶⁸. Χείμαρροι σχηματίζονται και στα γειτονικά χωριά Παρόρι, Άγιος Ιωάννης, Τρύπη, Αγία Ειρήνη (πρώην Βάρσοβα) και Μαγούλα³⁶⁹. Ανάμεσα σε αυτούς τους ποταμούς αναζητείται κατά την περίοδο που εξετάζουμε ο πλέον κατάλληλος για την παραγωγή της απαιτούμενης υδραυλικής ενέργειας για τη λειτουργία υδρομυλικών εγκαταστάσεων (χάρτ. 7).

Στην επισκοπική πράξη του μητροπολίτη Κρήτης και προέδρου Λακεδαιμονίας Νικηφόρου Μοσχόπουλου του 1311/1312, που έχει αντιγραφεί στο νοτιοδυτικό κίονα του ναού του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) στο Μυστρά (εικ. 16), καταγράφεται η ανέγερση πέντε μύλων από τον ίδιο εις τήν Μαγούλαν³⁷⁰. Οι μύλωνες της Μαγούλας αναφέρονται πάλι μεταξύ των περιουσιακών στοιχείων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στην επισκοπική πράξη του μητροπολίτη Νείλου που εκδίδεται το Μάιο του 1339 και έχει αντιγραφεί στο νοτιοανατολικό κίονα του ίδιου ναού³⁷¹. Η επόμενη μνεία σε μυλικές εγκαταστάσεις καταγράφεται στο πατριαρχικό σιγίλιο του 1366 του πατριάρχη Φιλόθεου

³⁶⁶ Βλ. TALBOT, «Byzantine Monastic Horticulture», σ. 46-53.

³⁶⁷ Βλ. παραπάνω στο σχετικό κεφάλαιο.

³⁶⁸ Πρόκειται για το ρέμα του Σκατιά ή Μυστριώτικο ή Άγιο Παντελεήμονα, το οποίο ακολουθώντας πορεία νότια του οικισμού της Μαγούλας και της πόλης της Σπάρτης εκβάλλει στον Ευρώτα, βλ. παρακάτω «Τὸ μετόχιον Καλογωνία τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου» και σημ. 569.

³⁶⁹ Πρόκειται για τον Παρορίτη στο Παρόρι, το ρέμα Γκουρτσίνα στον Άγιο Ιωάννη, το Βαθύ ρέμα στην Αγία Ειρήνη (πρώην Βάρσοβα) και τον Κνακίωνα ποταμό (Τρυπιώτικο ρέμα) μεταξύ Τρύπης και Αγίας Ειρήνης, ο οποίος στην κτηματική περιφέρεια της Μαγούλας μετονομάζεται σε ρέμα Μαγουλίτσας.

³⁷⁰ Στην επιγραφή αναφέρεται ότι ο μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος ανέγειρε 5 μύλους στη Μαγούλα: ...ἀνήγειρα δὲ καὶ ἐκ βάρων αὐτῶν ἰ΄ μύλωνας εἰς τὴν μαγούλαν..., βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 122-123. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 440 (= Ο ΙΔΙΟΣ Ζησίου, *Σύμμικτα*, σ. 24). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 432 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 51). «Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας», σ. 70-71, 91. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες*, σ. 136. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Άγιος Δημήτριος*, σ. 239. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 194, 198-199, ο οποίος τοποθετεί την περιοχή της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στη Μαγούλα στη θέση Μητροπολιανά, όπου εντοπίζεται και μύλος γνωστός στην τοπική κοινωνία ως «μύλος του μητροπολίτη».

³⁷¹ ... καὶ οἱ περὶ τὴν Μαγούλαν πάροικοι καὶ προσκαθήμενοι ἰ⁵ καὶ τὰ ἀδούλωτα στασία, οἱ μύλωνες..., βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 125. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 414 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 28). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 433 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 52). ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες*, σ. 140. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Άγιος Δημήτριος*, σ. 241.

Κόκκινου, σύμφωνα με το οποίο η μονή Βροντοχίου φέρεται να κατέχει έξ
ἀγορασίας ... *μυλοτόπιον περι τὴν Βάρσοβαν*, τη σημερινή Αγία Ειρήνη³⁷²,
ενώ στον όμορο οικισμό της Τρύπης δίπλα στο ναό του Αγίου Ιωάννη του
Προδρόμου, ο οποίος χρονολογείται πιθανότατα στην υστεροβυζαντινή
περίοδο³⁷³, σώζεται τμήμα από παλαιό μυλάλακο. Οι όμοροι οικισμοί της
Τρύπης και της Βάρσοβας βόρεια και της Μαγούλας στα βορειοανατολικά
βρίσκονται σε απόσταση 3, 2,5 και 2χλμ., αντίστοιχα, από τον Μυστρά
(εικ. 54).

Την περιοχή διαρρέει μέχρι σήμερα ο ποταμός Κνακίων
(Τρυπιώτικο ρέμα), ο οποίος στην κτηματική περιφέρεια Μαγούλας
μετονομάζεται σε ρέμα Μαγουλίτσας³⁷⁴ (χάρτ. 7, εικ. 76). Διέρχεται βόρεια
του οικισμού της Τρύπης και νότια του οικισμού της Αγίας Ειρήνης,
διασχίζει το χωριό της Μαγούλας, συνεχίζει νότια του κεντρικού
οικιστικού πυρήνα της Σπάρτης και εκβάλλει στον ποταμό Ευρώτα.
Πρόκειται για ένα από τα λίγα ποτάμια της περιοχής που παρουσιάζει
ακόμη και σήμερα συνεχή ροή καθόλη τη διάρκεια του έτους τουλάχιστον
κατά το άνω ήμισυ του ρου, παρά τη μείωση των βροχοπτώσεων και την
υπεράντληση υδάτων που παρατηρείται. Κατά το παρελθόν ο σαφώς
αυξημένος όγκος των υδάτων του επέτρεψε τη χωροθέτηση και
λειτουργία κοντά στις όχθες του μυλικών εγκαταστάσεων μέχρι και τα
νεώτερα χρόνια, όπως μαρτυρούν τα σωζόμενα κτηριακά κατάλοιπα³⁷⁵.

Κατά συνέπεια οι μύλωνες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας και τα
μυλοτόπια της μονής Βροντοχίου είναι βέβαιο ότι βρίσκονταν κατά μήκος
του ποταμού και πιθανότατα στον ίδιο χώρο βρισκόταν και ο δύοφθαλμος
μύλος των χρυσοβούλλων του 1314/15 και του 1318, ο οποίος απετέλεσε το
πρώτο περιουσιακό στοιχείο του μοναστηριού στην περιοχή. Η
προϋπάρχουσα κτήση ενδεχομένως έδωσε την ευκαιρία αργότερα στη
μονή για την αγορά του *μυλοτοπίου*³⁷⁶. Σήμερα νοτιοδυτικά της Βάρσοβας
δίπλα στο Τρυπιώτικο ρέμα η τοποθεσία φέρει το τοπωνύμιο Τέσσερις
Μύλοι από κατάλοιπα μυλικών εγκαταστάσεων οι οποίες εντοπίζονται
στη θέση αυτή και βρίσκονταν σε χρήση μέχρι και τα νεώτερα χρόνια (εικ.
55-56). Η παλαιότερη οικοδομική φάση που αναγνωρίζεται στα σωζόμενα

³⁷² Βλ. ΜΜ, Ι, σ. 482 (1366). Για τον οικισμό Βάρσοβα-Αγία Ειρήνη, βλ. παραπάνω σημ. 325.

³⁷³ Ταυτίζεται με το καθολικό ομώνυμου μονυδρίου υπαγόμενου στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους
στην οικονομική διαχείριση της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας, βλ. παραπάνω σημ. 326.

³⁷⁴ Βλ. παρακάτω «*Τὸ μετόχιον Καλογωνία τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*».

³⁷⁵ Μυλάλακο στην Τρύπη σε επαφή με το ναό του Αγίου Ιωάννη, μύλοι στο ίδιο χωριό στις θέσεις
«Παλιόμυλος» (βλ. ΒΕΛΜΑΧΟΣ, «Ένα χωριό με 40 μοναστήρια», σ. 78) και «Τέσσερις Μύλοι» (ή
«Σαράντα Εκκλησιές», βλ. παρακάτω σημ. 377), ο «μύλος του μητροπολίτη» στη θέση
«Μητροπολιανὰ» της Μαγούλας (βλ. παραπάνω σημ. 370), μύλος στην πλατεία της Μαγούλας (δεν
σώζεται), ο «μύλος του Αργειτάκου» κοντά στη γέφυρα της Μαγουλίτσας, ο «μύλος του Κορφωτάκη»
εντός της πόλης της Σπάρτης στην περιοχή της Ευαγγελίστριας κ.α., βλ. χ.ό., «Ο Ευρώτας», *Λακωνικά*
202 (Οκτ.-Δεκ. 2001), σ. 19.

³⁷⁶ Πιθανόν ασκώντας νομικά δικαιώματα που απορρέουν από την εφαρμογή του νόμου *περί*
προτιμήσεως, βλ. παραπάνω σημ. 298. Γενικά για τα μυλοτόπια, βλ. ΡΟΥΣΚΑΣ, *Μυλοτόπια, μύλοι*, σ.
27-30.

λείψανα των κτισμάτων ανάγεται στην περίοδο της τουρκοκρατίας. Τη συνεχή λειτουργία νερόμυλων στην περιοχή κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο καταδεικνύει και η μαρτυρία του τοπωνυμίου Τέσσερις Μύλοι σε έγγραφο του 1761³⁷⁷. Επίσης, ακολουθώντας την πορεία του ποταμού προς το χωριό της Τρύπης εντοπίζονται κατάλοιπα μυλικής εγκατάστασης στη θέση «Παλιόμυλος»³⁷⁸ και μυλαύλακο σε επαφή με τη δυτική πλευρά του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.

Τα περιουσιακά στοιχεία της μονής στην περιοχή του Μυζηθρά συμπληρώνει το έμψυχο δυναμικό των παροίκων ο αριθμός των οποίων δεν προσδιορίζεται. Οι πάροικοι αυτοί παρουσιάζονται ως μεμονωμένοι, αλλά πιθανότατα συνδέονται με τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις που σύμφωνα με το χρυσόβουλλο κατέχει το μοναστήρι στην περιφέρεια της καστροπολιτείας, ενώ δεν αποκλείεται η παραχώρησή τους να συνοδεύεται από δικαιώματα νομής επί του έγγειου φόρου που καταβάλλεται από αυτούς για τις ιδιόκτητες εκτάσεις τους, όπως συμβαίνει με κάποιες περιπτώσεις εξαρτημένων καλλιεργητών σε άλλες κτήσεις του Βροντοχίου που επισημαίνονται παρακάτω³⁷⁹.

³⁷⁷ Στη θέση Τέσσερις Μύλοι ή Σαράντα Εκκλησιές βρίσκεται σήμερα το δίκογχο ναύδριο του Αγίου Σώζοντα και το μονότοξο γεφύρι του Αϊ-Σώστη, το μεγαλύτερο και επιβλητικότερο από τα τρία που εντοπίζονται στην περιοχή της Τρύπης. Το τοπωνύμιο Σαράντα Εκκλησιές αποδίδει την παλαιότερη παράδοση για το πλήθος των ναών που υπήρχαν στη συγκεκριμένη τοποθεσία. Το 1756 στην περιοχή αυτή επί της νότιας όχθης του Τρυπιώτικου ρέματος καταγράφεται η πώληση από τον μυστριώτη άρχοντα Γεώργιο Βαρσαμή προς τη μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων ενός κτήματος, τμήμα του οποίου παλαιότερα υπαγόταν στο *μυρί* (= περιουσία δημευμένη από το οθωμανικό κράτος). Σε έγγραφο του 1761 η θέση του κτήματος προσδιορίζεται *εις τήν Τρύπην εις τούς τεσσάρους μύλους*, βλ. Αρχμ. ΕΦΡΑΙΜ [ΜΙΛΤΙΑΔΟΥ], «Τὸ ἅγιοσαραντίτικο μετόχι στὴν Τρύπη», α' μέρος, *Λακωνικά* 240 (Απρ.-Ιούν. 2011), σ. 18-20, β' μέρος, *Λακωνικά* 241 (Ιούλ.-Σεπτ. 2011), σ. 21-24, γ' μέρος, *Λακωνικά* 242 (Οκτ.-Δεκ. 2011), σ. 25-28. Ο ΙΔΙΟΣ, «Μετόχια», 5, σ. 20, 23 σημ. 86. Νοτιοδυτικά της γέφυρας του Αϊ-Σώστη στη θέση Κουτσαρέικα διατηρείται σήμερα ερειπωμένο κτηριακό συγκρότημα των νεότερων χρόνων, όπου περιλαμβάνεται και υδρομυλική εγκατάσταση. Η τοποθεσία αυτή ενδεχομένως ταυτίζεται με το μετόχι της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων. Ένας δεύτερος υδρόμυλος με δύο φτερωτές σώζεται βορειοδυτικά του γεφυριού, στον οποίο αναγνωρίζονται τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις με την παλαιότερη να χρονολογείται την περίοδο της τουρκοκρατίας. Στην ίδια εποχή ανάγεται και ο υδατόπυργος με το μυλαύλακο στην κορυφή του. Οι προσχώσεις του ποταμού έχουν καλύψει μεγάλο τμήμα του κτηρίου, ενώ η επιφανειακή έρευνα απέδωσε ελάχιστη ακόσμητη μεταβυζαντινή κεραμική. Στην ευρύτερη περιοχή εντοπίζονται σήμερα ερείπια κτισμάτων, μυλαύλακα με αρδευτική χρήση, αναλημματικοί τοίχοι, καλντερίμια και μονοπάτια, ενώ λίγο νοτιότερα διατηρούνται τα οικοδομικά κατάλοιπα του παλαιού οικισμού της Τρύπης. Την περαιτέρω ωστόσο έρευνα δυσχεραίνει η πυκνή βλάστηση που αναπτύσσεται εκατέρωθεν του Τρυπιώτικου ρέματος έχοντας καλύψει πολλά από τα οικιστικά λείψανα και εκτεταμένες περιοχές καθιστώντας αδύνατη την προσέγγισή τους.

³⁷⁸ Βλ. ΒΕΛΜΑΧΟΣ, «Ένα χωριό με 40 μοναστήρια», σ. 78.

³⁷⁹ Αν και δεν φαίνεται ότι πρόκειται για συνήθη πρακτική, σε σπάνιες περιπτώσεις οι αυτοκρατορικές εκχωρήσεις περιλαμβάνουν εκτός από τη γη και παροίκους που καταγράφονται χωριστά, όπως στα *Actes d'Esphigmenou*, αρ. 6 (1258/1259) σ. 48-49 και σ. 60, όπου αναφέρεται η περίπτωση του Βασιλείου Χαλκέως και των δύο γιων του που παραχωρήθηκαν το 1258/1259 ως πάροικοι στη μονή Εσφιγμένου. Επίσης, βλ. παραπάνω σημ. 268. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η άγροτική κοινωνία*, σ. 57.

4.1.4. Το ἀγρίδιον Δραγοβιαστὸν εἰς τὸν τόπον τοῦ Φιλητοῦ

Ἡ ἐπόμενη ιδιοκτησία τῆς μονῆς Βροντοχίου εἶναι τὸ ἀγρίδιον Δραγοβιαστὸν, τὸ ὁποῖο βρῖσκεται εἰς τὸν τόπον τοῦ Φιλητοῦ, ...μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ προσκαθημένων. Τα ἀγρίδια εἶναι μικροῦ μεγέθους αγροτικές εκμεταλλεύσεις αποτελούμενες ἀπὸ ἓνα μικρὸ οικισμό και εκχερσωμένες γαίες στα ὅρια ἐνός χωριού με τὸ ὁποῖο συνιστοῦν κοινή φορολογική ἐνότητα³⁸⁰. Το ἀγρίδιον Δραγοβιαστὸν παραχωρεῖται στη μονή Βροντοχίου μαζί με τὸς προσκαθημένους του, ἀκτῆμονες δηλαδή καλλιεργητὲς γῆς που ἔχουν ἐγκατασταθεῖ σε αὐτὸ ἐπιδιώκοντας να μεταβούν στη συνέχεια στο καθεστῶς του παροίκου³⁸¹.

³⁸⁰ Ο τεχνικός ὅρος ἀγρίδιον ἀπαντᾷ για πρώτη φορά στις πηγές του 10ου αἰῶνα και περιλαμβάνει μία οικιστική ἐγκατάσταση αγροτικῆς χαρακτῆρα και τὴν ὑπαιθρο χώρα που εκμεταλλεύεται. Τα ἀγρίδια ἰδρύνονται με σκοπὸ τὴ μόνιμη ἐγκατάσταση του πλεονάζοντα αγροτικῆς πληθυσμοῦ του κυρίως οικισμού (χωριού) και τὴν εκμετάλλευση χέρσων γαιῶν ἀπὸ καλλιεργητὲς με ἐλάχιστη ἢ μηδενική συνήθως ἐγγεια ιδιοκτησία, οἱ ὁποῖοι μετακινούνται προς αὐτά. Τα νεοσυσταθέντα ἀγρίδια ὑπάγονται στην ἴδια φορολογική μονάδα με τὸ κυρίως χωριό, ὅπως και οἱ ἄλλες αγροτικές εκμεταλλεύσεις που υφίστανται στην κτηματική του περιφέρεια, βλ. DÖLGER, *Finanzverwaltung*, σ. 135-136 (ὅπου μνεία τῶν πρωιμότερων πηγῶν που ἀπαντᾷ ὁ ὅρος). SVORONOS, «Le cadastre de Thèbes», σ. 15, 45, 47, 142. OSTROGORSKY, «Die ländliche Steuergemeinde», σ. 17-21. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 181-182. LEMERLE, *Agrarian History*, σ. 77. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*, σ. 168. ΚΑΡΛΑΝ, *Les hommes et la terre*, σ. 112-115. ΗΑΡΒΕΥ, *Οἰκονομική Ἀνάπτυξη*, σ. 71, 72. ΛΕΦΟΡΤ, «Ἀγροτική οἰκονομία», σ. 434-436. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 348 σημ. 1111. *ΑΒΟ*, 1, λήμμα ἀγρίδιον, σ. 61-63. Σύμφωνα με ἀπόσπασμα τῆς ἀνώνυμης δημοσιονομικῆς πραγματείας του Μαρκιανού κώδικα 173 gr. (*μαρκιανή πραγματεία*, νομικὸ κείμενο πιθανόν του α' μισοῦ 12ου αἰῶνα σύμφωνα με τὸν ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Fiscalité*, σ. 44-45) ἀγρίδια ἰδρύνουν χωρικοὶ που διαθέτουν πολὺ μικρὸ αγροτικὸ κλῆρο ἢ μέλη πολυμελῶν οικογενειῶν που δεν μπορούν να παραμείνουν στην κοινή οικογενειακή ἐστία και ἐξαναγκάζονται να καλλιεργήσουν γῆ που ἔχουν κληρονομήσει και βρῖσκεται σε μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὸ χωριό. Μια ἄλλη κατηγορία εἶναι ιδιοκτῆτες με κοπάδια ζῶων και δούλους, οἱ ὁποῖοι ἐνδιαφέρονται για τὴν εκμετάλλευση γαιῶν που βρῖσκονται στα ὅρια τῆς κτηματικῆς περιφέρειας του χωριού, βλ. DÖLGER, *Finanzverwaltung*, σ. 115. Ο ΛΕΦΟΡΤ, «Population et peuplement», σ. 70-72, 75, ἐπισημαίνει ὅτι ἀπὸ τὸν 10ο ἕως τὸν 12ο αἰῶνα τουλάχιστον για τὴν περιοχή τῆς Μακεδονίας ἀγρίδια ἰδρύνονται σε χαμηλότερο υψόμετρο ἀπὸ αὐτὸ τῶν χωριῶν στα κεντρικά τμήματα τῶν πεδινῶν ἐκτάσεων, που εἶναι πιο εὔφορα και ἔχουν πλέον καταστει ἀσφαλῆ ἀπὸ ἐχθρικές ἐπιθέσεις. Ἀντίθετα κατὰ τὸν 13ο και 14ο αἰῶνα ἀπαντοῦν σε ἀνωφερὲς περιοχές, ἐπιλογή που πιθανότατα συνδέεται με τὴν ἀυξημένη δημογραφική πίεση και ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν υποχώρηση τῶν δασικῶν ἐκτάσεων. Ἐπίσης, βλ. ΛΑΪΟΥ, «Ἀγροτική Οἰκονομία», σ. 497. ΛΕΦΟΡΤ, «Ἀγροτική οἰκονομία», σ. 436. Ο ὅρος ἐπιβιώνει ἕως σήμερα ὡς τοπωνύμιο. Στην Πελοπόννησο ὑπάρχουν τέσσερις οικισμοὶ με τὸ ὄνομα Ἀγρίδιον, δύο στο νομὸ Ἀχαΐας και ἀπὸ ἓνα στους νομούς Ἀρκαδίας και Ηλείας, ἐνῶ ἀπαντοῦν και οἱ τύποι Ἀγριδάκιον (v. Ἀρκαδίας) και Ἀγριδαίικα (παλαιὰ ὀνομασία του οικισμού Ἀγίου Κωνσταντίνου Αἰγιαλείας), βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικὸ τῶν οἰκισμῶν*, σ. 52, 58.

³⁸¹ Οἱ προσκαθήμενοι ἦταν ἀκτῆμονες ἀγρότες οἱ ὁποῖοι προσερχόμενοι ἀπὸ ἄλλες περιοχές προσκάθηνται σε μία συγκεκριμένη κτήση ὡς ἐξαρτημένοι καλλιεργητὲς ἐπιδιώκοντας μελλοντικά τὴ μετάβασή τους στο καθεστῶς του παροίκου και σε ὀρισμένες περιπτώσεις ἀπολαμβάνουν προνομιακῆς μεταχείρισης μη ὑποκείμενοι σε φορολόγηση, βλ. ΜΜ, V, σ. 89-90 (1299). OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, σ. 108-109, 330-333. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*, σ. 63-64, 161-162 και σημ. 519. *ΟΔΒ*, 3, λήμμα *proskathemenos*, σ. 1738. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 381 σημ. 1213. *ΛΒΓ*, λήμμα *προσκαθήμενοι*. Ἀποτελοῦσαν δηλαδή μια ἰδιαίτερη κατηγορία ἐξαρτημένων εργατῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγκαθίστανται σε κρατικές γαίες που ἔχουν παραχωρηθεῖ σε ἀξιοματόυχους ὡς πρόνοιες, και σε ἐκκλησιαστικές ιδιοκτησίες. Η ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ ἀγροτική κοινωνία*, σ. 241 σημ. 64, 320-321, εἶχε ἐκφράσει τὴν ἀποψη ὅτι οἱ προσκαθήμενοι ἦταν ἀκτῆμονες ἀγρότες που δεν φορολογούνται και ἐργάζονται ὡς μετακινούμενοι ἐμμισθοὶ ἐργάτες [*μισθαρνοὶ ἢ ἐλεύθεροι*, βλ. *Actes de Xénophon*, αρ. III (1300) στ. 11-18, VIII (1330) στ. 56-57], χωρὶς ὡστόσο να ἀποκλείει και τὴ μονιμότερη ἐγκατάστασή τους σε μια περιοχή, βλ. *Actes de Xénophon*, αρ. IV (;) στ. 86, VI (1318) στ. 11-41 (στον κατάλογο τῶν παροίκων που καταβάλλουν τὸ τέλος περιλαμβάνονται και ἀκτῆμονες πιθανότατα λόγω τῆς προηγούμενης

Τα δύο τοπωνύμια που αναφέρονται στα χρυσόβουλλα δεν απαντούν σήμερα στη Λακωνία ή στους γειτονικούς νομούς στα εδάφη που κατά τα έτη έκδοσης των δύο εγγράφων βρίσκονται υπό βυζαντινή κυριαρχία. Επιπλέον δεν υπάρχει κάποιος άλλος τοπωνυμικός προσδιορισμός που θα επέτρεπε την ακριβή χωροθέτησή τους.

Ο τόπος του Φιλητού είναι η ευρύτερη περιοχή εντός της οποίας βρίσκεται το αγρίδιο Δραγοβιαστό και μπορεί να ταυτίζεται με ομώνυμο οικισμό ή με τοπωνύμιο που έφερε μία ευρεία κτηματική περιφέρεια, η

ιδιότητάς τους ως *προσκαθήμενοι*), VII (1320) στ. 11-51 (περιλαμβάνει κατάλογο εξαρτημένων καλλιεργητών χωρίς να προσδιορίζει εάν βρίσκονται όλοι στο καθεστώς του παροίκου), XI (1338), στ. 152-161 (*προσκαθήμενοι* υπόχρεοι στη καταβολή του τέλους πιθανότατα λόγω της μόνιμης εγκατάστασής τους στην περιοχή και της εκμετάλλευσης αγροτικού κλήρου που τους έχει παραχωρηθεί). Πρβλ. *Actes de Chilandar*, αρ. 20 (1304) στ. 8-11, 30 (1314), 60 (1321) στ. 61-63. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 56. Το δικαίωμα εγκατάστασης *προσκαθημένων* σε μία κτήση παρέχεται από την κεντρική διοίκηση τόσο στην Εκκλησία όσο και στους λαϊκούς γαιοκτήτες και προνοιάριους και η παραμονή τους στο συγκεκριμένο καθεστώς προσδιορίζεται στα τριάντα έτη. Στην περίπτωση των κοσμικών γαιοκτημόνων απαντά ως προνόμιο στο αργυρόβουλλο του 1433 (*άνθρώπους ξένους και τῶ δημοσίῳ ἀνεπιγνώστους φέρωσι και προσκαθίσωσιν*) με το οποίο παραχωρούνται στους Δημήτριο και Ανδρόνικο Γεμιστό το κάστρο του Φαναρίου και το χωριό της Βρύσεως. Ο όρος επαναλαμβάνεται και στα επικυρωτικά έγγραφα που ακολουθούν, δηλαδή το χρυσόβουλλο του 1449 και το αργυρόβουλλο του 1450, βλ. MM, III, σ. 227. ΛΑΜΠΡΟΣ, *III*, 4, σ. 109, 22, 194. ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον», σ. 375. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 386. Επίσης, απαντά σε αργυρόβουλλο του 1454 του Θωμά Παλαιολόγου [*δσους ξένους τῶ δημοσίῳ ἀνεπιγνώστους φέρη και προσκαθίσση*], με το οποίο εκχωρείται το χωριό Κόσμινα στο Βενετό Ιάκωβο Testa, βλ. GERLAND, *Neue Quellen*, σ. 231 (1454). ΛΑΜΠΡΟΣ, *III*, 4, 237. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 386. Οι *προσκαθήμενοι* που προσέρχονται και εγκαθίστανται σε μια κτήση χαρακτηρίζονται στις πηγές *δουλευταί* [MM, V, σ. 259 (1263). *Actes de Lavra*, I, αρ. 66 (1196) στ. 19, 23], *παροικοί δουλευταί* [MM, VI, σ. 200 (1259). *Actes de Lavra*, I, αρ. 66 (1196) στ. 22], *ξένοι και επίδημοι* [MM, IV, σ. 36 (1235)], *ἐλεύθεροι* (μονής Βροντοχίου χρυσόβουλλο 1318, στ. 45), *ξένοι και ἐλεύθεροι* (μονής Βροντοχίου χρυσόβουλλο 1320, στ. 24), *ξένοι και τῶ δημοσίῳ ἀνεπίγνωστοι* [MM, III, σ. 227 (1450), VI, σ. 200 (1259). GERLAND, *Neue Quellen*, αρ. 24 (1454) σ. 231. ΛΑΜΠΡΟΣ, *III*, 4, 109, 122, 194, 237. ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον», σ. 375. *Actes de Docheiariou*, αρ. 8 (1267;) στ. 17. *Actes de Philothée*, αρ. III (1287) στ. 99], *ἐλεύθεροι και ἀνεπίγνωστοι τῶ δημοσίῳ* [DÖLGER, *Aus den Schatzkammern*, αρ. 4 (1263) σ. 33 στ. 67. *Actes de Kutlumus*, αρ. 10 (1322) στ. 82], όροι οι οποίοι δηλώνουν ουσιαστικά το νομικό καθεστώς στο οποίο εντάσσονται. Με αυτή την ορολογία προσδιορίζονται οι πολύ φτωχοί ακτήμονες αγρότες που δεν ήταν καταχωρημένοι στα φορολογικά κατάστιχα και προέρχονταν από άλλες περιοχές εντός ή εκτός των ορίων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, βλ. DÖLGER, *Aus den Schatzkammern*, αρ. 4 (1263) σ. 33 στ. 66-67, 34, αρ. 38 (1294) 112 στ. 47-49. OSTROGORSKI, *Féodalité*, σ. 49, 330 κ.εξ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 206. I. E. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Συμβολή στην αγροτική ιστορία του μεταγενέστερου βυζαντινού κράτους», *ΕΕΦΣΑΠΘ* 21 (1983), σ. 175, 197, 198, 199 (εξαιρεί τους *δουλευτάς* τους οποίους ταυτίζει με τους *δουλοπαροίκους* ή *δουλευτοπαροίκους*, βλ. ό.π., σ. 193). ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 216 και σημ. 52, 283-284. *ABO*, 1, λήμματα *ἀγνωστος τῶ δημοσίῳ, ό, ἀνεπίγνωστος τῶ δημοσίῳ, ό*, 60, 119-120, 2, λήμματα *δουλευτής, ό, ἐλεύθερος, -ον*, σ. 93-94, 143. Με το *Actes de Docheiariou*, αρ. 53 (1409) σ. 276 στ. 31-32, δίδεται στη μονή Δοχειαρίου το δικαίωμα να εγκαθιστά σε κτήσεις της *ἀν(θρώπου)ς ἐλευθέρους και τῶ δημοσίῳ ἀνεπιγνώστους*, οι οποίοι προέρχονται από *τῶν ἐκτός τοῦ τῆς Θεσσαλονίκης συνό(ρου) χωρῶν*. Για αυτούς τους εργάτες γης υπήρχε και ειδικός φόρος, το *ἀνεπιγνωστίκιον*, τον οποίο πιθανότατα κατέβαλε ο γαιοκτήτης για τους προσκαθημένους του, βλ. LEMERLE, «Un chrysobulle», σ. 432 στ. 36, 445. DÖLGER, *Aus den Schatzkammern*, αρ. 38 (1294) σ. 112 στ. 48, 113. *ABO*, 1, λήμμα *ἀνεπιγνωστίκιον, τό*, σ. 119. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «La fiscalité», σ. 32-33. *LBG*, λήμμα *ἀνεπιγνωστίκιον*. Γενικά για τη συγκεκριμένη κατηγορία αγροτών στα βυζαντινά και τα φραγκοκρατούμενα εδάφη, βλ. JACOBY, «Une classe fiscale», σ. 139-151. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 309-312, 393. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 219-220, 223.

οποία κατά το παρελθόν βρισκόταν στην ιδιοκτησία ενός ιδιώτη που έφερε το όνομα ή το επώνυμο Φιλητός³⁸².

Στην περίπτωση του συγκεκριμένου τοπωνυμίου το πιθανότερο είναι το όνομα του χωριού και της ευρύτερης περιοχής να ταυτίζονται, δεδομένου ότι τα αγρίδια εξαρτώνται από έναν κεντρικό οικισμό από όπου συνήθως προέρχεται ο πληθυσμός τους και με τον οποίο υπάγεται στην ίδια φορολογική μονάδα.

Στο χάρτη της Πελοποννήσου του Battista Agnese του 1554 σημειώνονται οι οικισμοί Figlitu και Figlitis³⁸³. Ο πρώτος τοποθετείται στη νοτιοδυτική Αρκαδία μεταξύ των χωριών Iondari (Λεοντάρι), nichli (Νίκλι), mitropogli (Μητρόπολη)³⁸⁴ και chrasea (Κερασέα), χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα προσδιορισμού της ακριβούς θέσης του ή της ταύτισής του με κάποιο από τα χωριά της περιοχής (εικ. 47). Ο δεύτερος σημειώνεται στην περιοχή του Έλους Λακωνίας ανατολικά του Ευρώτα και πιθανότατα ταυτίζεται με τον οικισμό Felizzi (σημ. Φιλήσι), ο οποίος αναφέρεται στις πηγές από τα τέλη του 17ου αιώνα³⁸⁵ (εικ. 47).

³⁸² Τα τοπωνύμια σε γενική δηλώνουν το όνομα ή το επώνυμο του προσώπου στην ιδιοκτησία του οποίου βρισκόταν η συγκεκριμένη τοποθεσία ή οικισμός. Η ονοματοθεσία αυτή είναι συνήθης σε όλο τον Ελλαδικό χώρο, αν και σήμερα τα περισσότερα από αυτά απαντούν στην ονομαστική (σε γένος αρσενικό ή ουδέτερο) ή έχουν μετονομαστεί. Ειδικότερα για την Πελοπόννησο αναφέρω ενδεικτικά τους ακόλουθους οικισμούς κατά νομό: 1) Λακωνία: του Βλαχιώτη (ο Βλαχιώτης ή το Βλαχιώτι), του Γεωργίτζη (σήμ. το Γεωργίτσιον), του Κεράσπαι (σήμ. Λευκόχωμα), του Κεφαλά (ο Κεφαλάς), του Ντουραλή ή Δουραλή (σήμ. το Έλος), του Πιλάλα (ο Πιλάλας) κ.ά., 2) Αρκαδία: του Βλαχορράφτη (ο Βλαχορράφτης), του Θάνα (ο Θάνας), του Ίσαρη (ο Ίσαρης), του Παλούμπα (η Παλούμπα), του Ράδου (ο Ράδος), του Σκορτσινού (ο Σκορτσινός) κ.ά., 3) Μεσσηνία: του Αλή Τσελεπή (σήμ. η Οιχαλία), του Κουτήφαρη (σήμ. οι Θαλάμες), του Ρωμανού (ο Ρωμανός), του Χανδρινού (ο Χανδρινός), του Φίλια (το Φίλια) κ.ά., 4) Αργολίδα: του Αβδίμπετη (σήμ. το Ηραίον), του Μουράταγα (σημ. η Καλλιθέα), του Ράδου (σήμ. το Ράδον) κ.ά., 5) Κορινθία: του Χασάναγα (σήμ. το Βοχαϊκόν), του Ιμπραήμπετη (σήμ. οι Κρήνες), του Ομέρ Τσαούση (το Σπαθοβούνιον) κ.ά. 6) Αχαΐα: του Αλή Τσελεπή (σήμ. το Βουμπράσιον), του Αποστόλου (οι Απόστολοι), του Γαιδουριάρη (σημ. η Καλλιθέα), του Μουσταφά Εφέντη (σήμ. η Λεκάνη), του Χαμάκου (σήμ. το Λουσικόν) κ.ά., 7) Ηλεία: του Χατζή (σήμ. ο Άγιος Νικόλαος), του Κατσαρού (ο Κατσαρός), του Μουσουλούμπετη (σήμ. το Λευκοχώριον), του Σουλεϊμάναγα (σήμ. η Μυρσίνη) κ.ά. Βλ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, «Μεσσαριά», σ. 474. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Αί κατά γενικήν τοπωνυμία τῆς Πελοποννήσου», ΝΕ 17 (1923), σελ. 79-81. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Περὶ Νίκλων-Νικλιάνων», σ. 190-193. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 283-284 (Θαλάμαι-Κουτήφαρη), 322 (Πιλάλα). ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικὸ τῶν οἰκισμῶν*, αρ. 221 (Άγιος Νικόλαος), 456 (Απόστολοι), 706 (Βλαχιώτης), 710 (Βλαχορράφτης), 733 (Βουμπράσιον), 744 (Βοχαϊκόν), 1129 (Έλος), 1220 (Ηραίον), 1224 (Θάνας), 1253 (Ίσαρης), 1330 (Καλλιθέα), 1336 (Καλλιθέα), 1635 (Κατσαρός), 1688 (Κεφαλάς), 1950 (Κρήναι), 2099 (Λεκάνη), 2126 (Λευκόχωμα), 2128 (Λευκοχώριον), 2211 (Λουσικόν), 2922 (Μυρσίνη), 3080 (Οιχαλία), 3164 (Παλούμπα), 3577 (Ράδον), 3578 (Ράδος), 3668 (Ρωμανός), 3799 (Σκορτσινός), 3866 (Σπαθοβούνιον), 4239 (Φίλια), 4314 (Χανδρινός). Το όνομα Φιλητός παραδίδεται σε έγγραφο του 1285(;) στην περιοχή της Σμύρνης, βλ. ΜΜ, IV, σ. 167. *PLP*, 12, αρ. 29819. Κ. Ι. ΑΜΑΝΤΟΣ, «Γλωσσικά περιέργα», *Νέα Έστία* 56 (1954), σ. 1365 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Γλωσσικά μελετήματα*, σ. 550), όπου αναφέρεται το βυζαντινό όνομα Φιλητός-Φιλητάς.

³⁸³ Βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 34, σημ. 3, πίν. 9.

³⁸⁴ Αταύτιστο.

³⁸⁵ Βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Η ἐν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 330 (το 1700 ως *Φυλῆσει*). Ο ΙΔΙΟΣ, «Breve descrittione», σ. 117 (στις αρχές του 18ου αιώνα ως *Filissi*). ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 286, 309 (στην απογραφή Grimani του 1700 ως *Felizzi*). ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες ιστορίας*, σ. 108, 112 (= Ο ΙΔΙΟΣ, «Εἰδήσεις γιά τήν ἐπιβολή ἀγγαρειῶν», σ. 421, 424), όπου σε ενετικούς καταλόγους του 1698 καταγράφεται ως *Φιλόσι* και *Fillizzi*.

Το Έλος παραδίδεται στα δύο χρυσόβουλλα του 1314/1315 και 1318, στους στ. 34 και 35-36 αντίστοιχα, προσδιορίζοντας τη θέση μιας ακόμα ιδιοκτησίας της μονής Βροντοχίου, του μετοχίου του Αγίου Βασιλείου. Διερευνώντας το ενδεχόμενο της χωροθέτησης του υπό έρευνα τοπωνυμίου στην ίδια περιοχή θα πρέπει να εξεταστεί κατά πόσο οι δύο θέσεις συσχετίζονται μεταξύ τους μέσα στα ίδια τα κείμενα καθώς και σε ποιο βαθμό η παρεμβολή των υπολοίπων καταγεγραμμένων τοποθεσιών επιτρέπει αυτή τη σύνδεση και την πιθανή ταύτιση εν συνεχεία με το μεταβυζαντινό οικισμό Figlitus. Κατά την παράθεση των τοποθεσιών όπου βρίσκονται τα περιουσιακά στοιχεία του μοναστηριού το Έλος αναφέρεται δέκατο στη σειρά, ενώ ο τόπος του Φιλητού τέταρτος. Από τις πέντε θέσεις που καταγράφονται μεταξύ των δύο τοπωνυμίων, μπορούν με βεβαιότητα να ταυτιστούν οι δύο τελευταίες, η Καλογωνία και η Μιτάτοβα, με πλησιόχωρους στο Μυστρά οικισμούς, ενώ για τις δύο από τις υπόλοιπες υπάρχουν ενδείξεις για την χωροθέτηση τους στην ευρύτερη περιοχή της καστροπολιτείας σύμφωνα με τα στοιχεία που αναλυτικά θα εκτεθούν παρακάτω. Κατά συνέπεια και λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι οι ιδιοκτησίες που αναγράφονται στα τέσσερα αυτοκρατορικά έγγραφα παρατίθενται κατά γεωγραφικές και ενδεχομένως εκκλησιαστικές ενότητες, σε περίπτωση που ο τόπος του Φιλητού ταυτιζόταν με τον οικισμό Figlitus στο Έλος οι συντάκτες των εγγράφων θα φρόντιζαν οι δύο κτήσεις της μονής, το *ἀγρίδιον Δραγοβιαστών* και το *μετόχιον του Αγίου Βασιλείου*, να καταγραφούν μαζί, δεδομένου ότι θα χωροθετούνταν σε παραπλήσιες θέσεις και στην ίδια εκκλησιαστική επαρχία³⁸⁶.

Ο οικισμός Figlitu σύμφωνα με το χάρτη του Battista Agnese εντοπίζεται στη νοτιοδυτική Αρκαδία, κοντά στα σύνορα με τη Λακωνία. Τοποθετείται νοτιοανατολικά του Λεονταρίου, νότια του Νικλίου (σημ. Τεγέα), βορειοδυτικά της Κερασέας και ανατολικά του άγνωστου σήμερα οικισμού *mitropogli*. Νότια του Figlitu χωροθετείται ο υστεροβυζαντινός οικισμός του Λογκανίκου (*loganico*) και μεταξύ τους μεσολαβεί ένας εκτεταμένος ορεινός όγκος, ο οποίος μπορεί να ταυτιστεί με ασφάλεια με το όρος Χελμός, το οποίο βρίσκεται στα όρια μεταξύ των νομών Αρκαδίας και Λακωνίας (εικ. 58). Στην περιοχή αυτή σχεδόν αμέσως μετά την παράδοση του κάστρου του Μυζηθρά το 1262 από το Γουλιέλμο Β' de Villehardouin στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο διαμορφώνονται τα βορειοδυτικά όρια μεταξύ των βυζαντινών κτήσεων της Πελοποννήσου και του φραγκικού πριγκιπάτου της Αχαΐας. Όπως έμμεσα προκύπτει από την περιγραφή των στρατιωτικών επιχειρήσεων μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων στο *Χρονικόν του Μορέως*, τα σύνορα

³⁸⁶ Σχετικά με την υπαγωγή του Έλους σε διαφορετική από το Μυζηθρά εκκλησιαστική και πιθανόν και διοικητική ενότητα, βλ. παρακάτω σχετικό κεφάλαιο.

ανάμεσα στις δύο επικράτειες παγιώνονται de facto βόρεια του Χελμού³⁸⁷. Παρά τις πολεμικές συγκρούσεις που σημειώνονται κατά το διάστημα αυτό, το συγκεκριμένο οροθέσιο τηρείται και από τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις και οι ελάχιστες μεταβολές που κατά πάσα πιθανότητα επέρχονται μέχρι τα έτη έκδοσης των τεσσάρων χρυσοβούλλων της μονής Βροντοχίου μάλλον είναι ευνοϊκές για τη βυζαντινή πλευρά³⁸⁸. Η έλλειψη βέβαια περαιτέρω στοιχείων δεν επιτρέπει τον καθορισμό της οριογραμμής με ακρίβεια μεταξύ των δύο κρατών.

Το όρος Χελμός δεσπόζει στα σύνορα Λακωνίας-Αρκαδίας με υψόμετρο 769μ. Το τοπωνύμιο έχει σλάβικη προέλευση, από τη λέξη *chlymъ* που σημαίνει λόφος³⁸⁹. Στις γραπτές πηγές απαντά για πρώτη φορά στο *Χρονικόν του Μορέως* σε σχέση πάντα με το οχυρό της Βελίγιοστης³⁹⁰. Η

³⁸⁷ Με το όνομα Χελμός είναι γνωστή και η οροσειρά των Αροαίων στο νομό Αχαΐας. Η αναφορά ωστόσο του *Χρονικου του Μορέως* στο γειτονικό κάστρο της Βελίγιοστης παραπέμπει στο όρος που υψώνεται στα σύνορα των νομών Αρκαδίας και Λακωνίας, βλ. SCHMITT, *Chronicle*, σ. 640. PHILIPPSON, *Peloponnes*, σ. 165. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 71, 74-75, 76. BON, *La Morée franque*, σ. 516-518.

³⁸⁸ Σύμφωνα με το *Χρονικόν του Μορέως*, το 1263 τα βυζαντινά στρατεύματα υπό την ηγεσία του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου εξορμούν από το Χελμό και εισερχόμενα στο πριγκιπάτο της Αχαΐας επιτίθενται στο κάστρο της Βελίγιοστης, βλ. *EX*, στ. 4664-4665 [*Ἐκίνησαν κ' ἐρχόντησαν* (τα βυζαντινά στρατεύματα) *ἐκ τοῦ Χελμοῦ τὰ μέρη/ ἐσῶσαν στήν Βελίγιοστην, ἐπίασσιν κατοῦνες*]. BON, *La Morée franque*, σ. 130. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 34-35. Το 1272 ο πρίγκιπας Γουλιέλμος Β' de Villehardouin αφήνει την άμυνα των αρκαδικών συνόρων του πριγκιπάτου της Αχαΐας με τις βυζαντινές κτήσεις στο Ιωάννη de Nivelet, ο οποίος με έδρα το Νίκλι προσπαθεί να αποτρέψει τη διείσδυση των βυζαντινών στρατευμάτων στη φραγκική επικράτεια. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις των Φράγκων σχηματίζουν μια ζώνη άμυνας νότια του Νικλίου μέχρι τη Βελίγιοστη και την περιοχή του Χελμού προστατεύοντας παράλληλα το οδικό δίκτυο που συνδέει τη νοτιοδυτική με την κεντρική και βορειοανατολική Πελοπόννησο, βλ. *EX*, στ. 6718-6720 (*καὶ μέχρι εἰς τὴν Βελίγιοστην καὶ τοῦ Χελμοῦ τὰ μέρη/ νὰ μὴ περάσῃ ἐκ τοῦς Ρωμαίους διὰ κοῦρσον ἢ διὰ μάχην/ διὰ νὰ ποιήσουσιν ζημίαν εἰς τῶν Φραγκῶν τὰ μέρη*). *IX*, σ. 453 (*a guardar quell paese in fin a Veligosto e le parti di Chialmo*). *ΓΧ*, § 813-815 (§ 814: *...chastel que on appelle Quelmo près de Veligourt*). Βελισσαρίου, «Τοπογραφικά Βελιγόστιδος», σ. 249-250. Για τις πολεμικές επιχειρήσεις των ετών 1270-1272, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 142. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 52-53. Προς τα τέλη του 13ου αιώνα η ισορροπία αυτή φαίνεται ότι ανατρέπεται προς όφελος των Βυζαντινών με την επέκτασή τους στους ορεινούς όγκους των σημερινών ορίων Αρκαδίας – Μεσσηνίας, όπου ιδρύουν το κάστρο του Γαρδικίου, και την κατάληψη του κάστρου του Νικλίου στο νότιο αρκαδικό οροπέδιο, θέτοντας ουσιαστικά υπό τον έλεγχό τους βασικές κεντρικές οδικές αρτηρίες, βλ. παραπάνω «Ιστορικό περίγραμμα».

³⁸⁹ Βλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 159, πρβλ. σ. 140 (Χελμός-Αροάνια), 159 (Χέλμη, Χλουμούτσι-Χλεμούτσι). MALINGOUDIS, *Studien zu den slavischen Ortsnamen*, σ. 50. Επίσης, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικόν Ὀλυμπίας», σ. 361. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 305 και σημ. 236.

³⁹⁰ Το κυριώνυμο έχει σλάβικη προέλευση, βλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 150. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, *Κάστρο Σαμαρά – Βελιγιοστή*, σ. 75-78, όπου αναφέρονται και οι ποικίλες απόψεις που έχουν εκφραστεί για την προέλευση του τοπωνυμίου. Σύμφωνα με το *Χρονικόν του Μορέως*, η Βελίγιοστη κατά του χρόνου που προηγούνται της φραγκικής κατάκτησης υπήρξε ακμάζουσα βυζαντινή πόλη από τις σημαντικότερες της Πελοποννήσου, βλ. *EX*, στ. 1715-1717, 1751-1754. Το 1209 πολιορκείται και καταλαμβάνεται από τα στρατεύματα του Γοδεφρείδου Β' de Villehardouin και κατά την διανομή των εδαφών μεταξύ των Φράγκων ευγενών συνιστά βαρονία με τέσσερα ιπποτικά φέουδα, η οποία παραχωρείται στην οικογένεια de Mons. Το βυζαντινό κάστρο κείμενο σε *χαμοβοῦνι* εγκαταλείπεται και ανεγείρεται νέο από τους Φράγκους σε πιο οχυρή θέση, βλ. *EX*, στ. 1929-1932, 2022-2026. BON, *La Morée franque*, σ. 518-519. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Τοπογραφικά Βελιγόστιδος», σ. 241-244. Στις παραλλαγές του Χρονικού του Μορέως το τοπωνύμιο Βελίγιοστη απαντά σε διάφορες μορφές, βλ. *ΓΧ*, § 128 ως *Veligurt*, § 157, 159, 364, 377, 378, 386, 389, 390, 469, 736, 814 ως *Veligourt*, στο οποίο οφείλουν πιθανότατα οι βαρόνοι της de Mons de Walincourt τη δεύτερη επωνυμία τους (βλ. BON, *La*

Morée franque, σ. 518). AX, § 127 (Viligort), 351 (Belieguart), 373 (Veliguosti), 397 (Viligorda). IX, σ. 426 (Ligosti), 428 (Veligosti). Πρβλ. ΣΑΝΟΥΔΟΣ, σ. 108-109, 140-141, 182-183 (=SANUDO, σ. 104, 126, 152) *Villegorde*. Για τη χωροθέτηση των δύο κάστρων, του βυζαντινού και του φραγκικού, έχουν προταθεί από τους μελετητές διάφορες τοποθεσίες.

Σήμερα η πόλη της βυζαντινής Βελίγοστης ταυτίζεται με ασφάλεια με τα οικιστικά κατάλοιπα που εντοπίζονται στην ομώνυμη θέση πλησίον του Κεφαλόβρυσου, εκατέρωθεν του ρέματος Χιραδαίκο ή Βελίγοστης (= Γαθεάτας), βορειοδυτικά του χωριού Βελίγοστη (πρώην Σαμαρά) και βορειοανατολικά του χωριού Παραδείσια, βλ. BUCHON, *La Grèce*, σ. 480-482. Ν. ΠΟΛΙΠΗΣ, «Βελίγοστη», *Λεξικὸν Ἐγκυκλοπαιδικόν*, Β' (1890-91), σ. 796-797. Θ. ΚΑΤΡΙΒΑΝΟΣ, «Βελίγοστη – Λεοντάρι. Μεσαιωνικά κάστρα», *ΠελΠρωτ* 1960, σ. 344-346. BON, *La Morée franque*, σ. 519-521. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Βελίγοστη», σ. 119-126, όπου και βιβλιογραφία για τις διαφορετικές απόψεις που έχουν εκφραστεί κατά καιρούς. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Ἡ κατάκτηση», σ. 107-108. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, σ. 166-167, εικ. 113-114. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, *Κάστρο Σαμαρά – Βελίγοστη*, σ. 28-68. Επίσης, βλ. Σ. Α. ΦΡΙΤΖΙΑΛΑΣ, «Ανασκαφικές έρευνες κοντά στη συμβολή των αρχαίων ποταμών Καρνίωνα και Γαθεάτα στο νότια Αρκαδία», στο: *Διημερίδα εις μνήμην του Παναγιώτη Βελισσαρίου*, σ. 93-105. Στο οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο της Πελοποννήσου (1460-1463) η Βελίγοστη καταγράφεται ως *mezra* δηλώνοντας την εγκατάλειψη και ερήμωση του βυζαντινού οικισμού και είναι εξαρτημένη από την πόλη του Λεονταρίου, βλ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 169 αρ. 440, 345, 405, *mezra'a-i Veligosti nezd-i nefsi-i Londar*. Τη σημασία που παρουσιάζει η ευρύτερη περιοχή κατά τα βυζαντινά χρόνια τεκμηριώνουν δύο ακόμα θέσεις που έχουν επισημανθεί. Σε κοντινή απόσταση, στα νότια της εν λόγω θέσης στο χαμηλό λόφο Μαρτιάκο όπου τοποθετείται ο αρχαίος οικισμός Κρώμνος, έχει βρεθεί βυζαντινή κεραμική όμοια τυπολογικά με αυτή της βυζαντινής Βελίγοστης, βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, σ. 161-166, ειδικ. 162. Η δεύτερη θέση βρίσκεται δυτικά των δύο προηγούμενων, στα βόρεια του χωριού Βελίγοστη (πρώην Σαμαρά), στο λόφο με το τοπωνύμιο «Κάστρο», όπου σώζονταν παλαιότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μεσαιωνικού(;) οχυρού, βλ. BUCHON, *La Grèce*, σ. 482, ο οποίος περιγράφει τα αρχιτεκτονικά λείψανα και θεωρεί ότι πρόκειται για φραγκικό οχυρό συνδεδεμένο με τα οικιστικά κατάλοιπα της βυζαντινής Βελίγοστης αφήνοντας να εννοηθεί ότι συνεχίζεται η κατοίκηση και κατά τη φραγκοκρατία. LORING, «Ancient routes», σ. 78, ο οποίος κάνει μια μικρή περιγραφή των οικιστικών καταλοίπων, θεωρώντας ότι πρόκειται για «no Hellenic remains» χωρίς άλλα χρονολογικά στοιχεία. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, σ. 161. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, *Κάστρο Σαμαρά – Βελίγοστη*, σ. 1-27.

Η φραγκική Βελίγοστη έχει ταυτιστεί από τον ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Οικιστικά Λεονταρίου», σ. 625-628, με τη θέση όπου κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους αναπτύσσεται και ακμάζει το κάστρο και η πόλη του Λεονταρίου, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τοπογραφικά Βελιγόστιδος», σ. 241-244. Στην ίδια θέση την τοποθετούν και οι PUILLOU BOBLAYE, *Recherches géographiques*, σ. 76 σημ. 1, και BORY DE SAINT-VINCENT, *Relation du voyage*, 2, σ. 225, οι οποίοι δεν διαχωρίζουν τη βυζαντινή από τη φραγκική Βελίγοστη και δεν τεκμηριώνουν περαιτέρω τις απόψεις τους. Επίσης, βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Ἡ κατάκτηση», σ. 108. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 257. Στο Λεοντάρι τοποθετείται και η αρχαία πόλη του Λεύκτρου, την οποία ο Πausanias περιλαμβάνει στους οικισμούς που μετείχαν στον πολισμό της *Μεγάλης Πόλεως*, βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, σ. 131-135. Επισημαίνεται ότι ο λόφος όπου χωροθετείται το κάστρο στο βορειότερο άκρο του Ταυγέτου έχοντας την εποπτεία του λεκανοπεδίου της Μεγαλοπόλεως αποτελεί θέση στρατηγικής σημασίας για τον έλεγχο της περιοχής και την αμυντική θωράκιση των επικυρίαρχων της, είτε ήταν οι Σπαρτιάτες και οι Αρκάδες κατά την αρχαιότητα, είτε οι Φράγκοι, οι Βυζαντινοί, ο Βενετοί και οι Οθωμανοί Τούρκοι κατά τους μεσαιωνικούς και νεώτερους χρόνους. Ενδεχομένως η φραγκική Βελίγοστη παρακμάζει ή καταστρέφεται κατά τη διάρκεια των φραγκοβυζαντινών συγκρούσεων στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα για να επανιδρυθεί στη συνέχεια από τους Βυζαντινούς υπό τη νέα ονομασία Λεοντάρι.

Για τις άλλες θέσεις που έχουν προταθεί, βλ. BUCHON, *La Grèce*, σ. 480-482, 483, ο οποίος συνδέει τη φραγκική Βελίγοστη με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του μεσαιωνικού(;) οχυρού που εντόπισε στο χωριό Βελίγοστη (πρώην Σαμαρά) και αποκλείει τη χωροθέτησή της στο Λεοντάρι, πρβλ. BON, *La Morée franque*, σ. 519-521, ο οποίος συμφωνεί με τον Buchon και θεωρεί ότι μετά την εκδίωξη των Φράγκων από την περιοχή ο βυζαντινός πληθυσμός μετακινήθηκε νότια προς το Λεοντάρι. Την ίδια άποψη εκφράζει και ο ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 254-255, και θεωρεί ότι το κάστρο στο χωριό της Βελίγοστης (πρώην Σαμαρά) είναι φραγκικό. Ο SCHMITT, *Chronicle*, σ. 634, τοποθετεί τη Βελίγοστη νοτιότερα στην περιοχή του χωριού Καμάρα, δίπλα στο χείμαρρο Ξερίλα, στα σύνορα των νομών Αρκαδίας-Μεσσηνίας, ενώ ο ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 69-84, θεωρώντας ότι πρόκειται για απλής κατασκευής οχυρή εγκατάσταση ανεβαίνει βορειότερα και την ταυτίζει με τον πύργο στη θέση «Παλιόπυργος» Ανεμοδουριού. Κοντά στο Λεοντάρι, χωρίς να δίνουν άλλα στοιχεία τοποθετούν τη Βελίγοστη και οι LEAKE, *Peloponnesiaka*, σ. 150, και ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 157-158.

φραγκική φάση του τελευταίου ταυτίζεται με τη θέση όπου αναπτύσσεται λίγο αργότερα το βυζαντινό κάστρο του Λεονταρίου και ο ομώνυμος οικισμός.

Η επόμενη μνεία στο Χελμό γίνεται στον τρίτο χρυσόβουλλο λόγο του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου υπέρ της μονής Βροντοχίου, ο οποίος απολύεται το Φεβρουαρίου του 1320. Στο αυτοκρατορικό έγγραφο καταγράφονται καλλιεργήσιμες γαίες στην περιοχή, οι οποίες αφαιρούνται από το μοναστήρι για να παραδοθούν σε στρατιώτες³⁹¹, με αντάλλαγμα κτήματα στην περιοχή της Κυνουρίας συνολικού εμβαδού 600 μοδίων (600 στρεμμάτων περίπου), όπου συμπεριλαμβάνεται και ένα μονύδριον με τους παρόικους του³⁹². Στο κείμενο του χρυσοβούλλου δεν παραδίδεται το ακριβές έτος κατά τον οποίο συνέβη η ανταλλαγή των κτήσεων, αλλά ανατρέχοντας στα ιστορικά γεγονότα της συγκεκριμένης περιόδου και μέσα από τις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται στην περιοχή διαφαίνονται τα χρονικά όρια στα οποία εντάσσεται η συγκεκριμένη πράξη.

Η εγκατάσταση στρατιωτών στην περιοχή του Χελμού συνδέεται με τις στρατιωτικές ενέργειες που αναλαμβάνει πιθανότατα μετά το 1318 ο Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος ως καθολική και περιέχουσα κεφαλή τῆς κατά τὴν Πελοπόννησον ἀπάσης χώρας. Οι επιτυχημένες πολεμικές επιχειρήσεις που διεξάγει στη συνέχεια έχουν ως αποτέλεσμα την επέκταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην κεντρική Πελοπόννησο, στα κάστρα της Άκοβας (Mategriffon), της Καρύταινας, του Αγίου Γεωργίου των Σκορτών (Γορτυνία) και του Πολύφεγγους (σημ. Νεμέα) και την περαιτέρω εδαφική συρρίκνωση του φραγκικού πριγκιπάτου της Αχαΐας. Για το σκοπό αυτό ο Ανδρόνικος Ασάν ενισχύει προηγουμένως την στρατιωτική παρουσία στην περιοχή του Χελμού εγκαθιστώντας στρατιώτες στους οποίους παραχωρούνται καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Στο πλαίσιο των διενεργούμενων εκστρατειών απαραίτητη είναι η ενίσχυση με στρατό της περιοχής του Χελμού, ώστε να αποφύγει κινήσεις αντιπερισπασμού των Φράγκων προς τα λακωνικά εδάφη, να εξασφαλίσει στρατιωτικές δυνάμεις που θα λειτουργούν επικουρικά στις πολεμικές επιχειρήσεις του στα Σκορτά και να διατηρεί ανοιχτές τις γραμμές ανεφοδιασμού των δυνάμεών του από το νότο. Συγχρόνως η εγκατάσταση στρατιωτών στον Χελμό κατά πάσα πιθανότητα λειτουργεί παραπλανητικά για τους Φράγκους διοχετεύοντας το ενδιαφέρον τους στο συγκεκριμένο σημείο και αποσπώντας την προσοχή τους από άλλες

³⁹¹ Για το θεσμό των στρατιωτικών κτημάτων γενικά και την εφαρμογή του στην περιοχή του Χελμού, βλ. παρακάτω «*Η ἀφαιρεθεῖσα γῆ εἰς τὸν Χελμὸν καὶ δοθεῖσα πρὸς στρατιώτας*»

³⁹² Χρυσόβουλλο 1320, στ. 8-9: *ὁμοίως παρεδόθη αὐτῷ (στον Παχώμιο)... (γῆ) μοδ(ίων) ἑξακόσι· ἐν ἧ ἔστι καὶ μονύδριον)... ἐν ᾧ προ(σ)κάθηνται κ(αὶ) τινὲς πάροικοι, ἀντὶ τῆς ἀφαιρεθείσης ἐξ αὐτῆς δὴ τῆς σεβασμί(ας) μονῆς ἐτέρ(ας) γῆς τῆς εἰς τ(ὸν) Χελμ(ὸν) καὶ δοθείσης πρὸς(ς) στρατιώτ(ας)*. Βλ. παρακάτω σχετικό κεφάλαιο.

θέσεις της φραγκοβυζαντινής μεθορίου. Βέβαια δεν αποκλείεται αρχικά να σχεδίαζε να χρησιμοποιήσει την περιοχή ως ορμητήριο του βυζαντινού στρατού προς τα φραγκοκρατούμενα κάστρα της νοτιοδυτικής Αρκαδίας. Ανεξάρτητα πάντως από τους λόγους που ώθησαν τον Ανδρόνικο Ασάν να εγκαταστήσει στρατιώτες στην κτηματική περιφέρεια του Χελμού, η έκβαση της εκστρατείας υπήρξε ιδιαίτερα επιτυχής.

Η πολιτική της βυζαντινής διοίκησης και η εφαρμογή του παλαιού θεσμού των στρατιωτικών κτημάτων καθορίζει και την τύχη των μοναστηριακών γαιών στην περιοχή.

Η καταγραφή της συγκεκριμένης ιδιοκτησίας μόνο στο χρυσόβουλλο λόγο του Φεβρουαρίου του 1320 καθιστά κατ' αρχήν πιθανή την εκδοχή ότι πρόκειται για κτήμα που περιήλθε στην κατοχή της μονής Βροντοχίου κατά το χρονικό διάστημα που προηγείται της ημερομηνίας αυτής και μετά την απόλυση του χρυσόβουλλου του Νοεμβρίου του 1318. Σε αυτή την περίπτωση η κτήση εντός χρονικού διαστήματος μικρότερου των δέκα τεσσάρων μηνών απετέλεσε περιουσιακό στοιχείο τριών διαδοχικά ιδιοκτητών. Ο αρχικός ιδιοκτήτης για τον οποίο δεν υπάρχει κανένα στοιχείο παραχωρεί ή πωλεί τη γη στη μονή, από την οποία στη συνέχεια αφαιρείται από το κράτος για να παραδοθεί σε στρατιώτες.

Κατά την ίδια περίοδο προετοιμάζεται και πραγματοποιείται από την κεφαλή του Μυζηθρά, τον Ανδρόνικο Ασάν, στρατιωτική επιχείρηση με σκοπό την κατάληψη των κάστρων της νοτιοδυτικής Αρκαδίας. Σε αυτό το σημείο πρέπει να δεχτούμε ότι μία επιτυχημένη εκστρατεία απαιτεί καλή οργάνωση και άριστη προετοιμασία προϋποθέτοντας ένα μακρύ διάστημα προεργασιών και προσεκτικής παρατήρησης των κινήσεων και πρωτοβουλιών του εχθρού. Κατά πάσα πιθανότητα ο Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος με την άφιξή του στην Πελοπόννησο έχει θέσει ως βασική προτεραιότητά του το σχεδιασμό και την εκτέλεση της συγκεκριμένης επιχείρησης. Έχοντας επίγνωση, όπως και οι προκάτοχοί του, της γεωστρατηγικής αξίας της περιοχής του Χελμού και στο πλαίσιο της κατάρτισης ενός στρατηγικού σχεδίου φυσικό είναι να επιδιώξει αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του τη δημιουργία των προϋποθέσεων εκείνων που θα μετέβαλαν την τοποθεσία σε μία ασφαλή και άριστα οργανωμένη στρατιωτική «βάση» για τον αγώνα του κατά των Φράγκων. Στο πλαίσιο αυτό η νευραλγικής σημασίας θέση πρέπει από νωρίς και σίγουρα λίγο μετά το Νοέμβριο του 1318, να είχε τεθεί υπό τον άμεσο έλεγχο της επαρχιακής διοίκησης του Μυζηθρά προκειμένου να εγκατασταθούν και να προετοιμαστούν οι απαιτούμενες στρατιωτικές δυνάμεις για τις πολεμικές επιχειρήσεις που θα ακολουθήσουν. Επομένως η μεταβίβαση στη μονή των γαιών στο Χελμό δεν θεωρείται πιθανό να πραγματοποιήθηκε μετά το Νοέμβριο του 1318.

Καμία πιθανότητα δεν συγκεντρώνει και το χρονικό διάστημα μεταξύ των δύο παλαιότερων χρυσοβούλλων από το 1314/1315 έως το

Νοέμβριο του 1318, δεδομένου ότι τα περιουσιακά στοιχεία που καταγράφονται στο πρώτο επαναλαμβάνονται अपαράλλακτα στο δεύτερο, ενώ ουδεμία νεώτερη κτήση δεν προστίθεται στην παράθεση των ιδιοκτησιών.

Η τρίτη εκδοχή που τίθεται προς διερεύνηση αφορά στην πραγματοποίηση της μεταβίβασης κατά τα έτη που προηγούνται του 1314/1315. Στην περίπτωση αυτή η γη στο Χελμό εντασσόμενη στα αρχικά περιουσιακά στοιχεία της μονής πρέπει να σημειώνεται μεταξύ των καταγεγραμμένων ιδιοκτησιών των δύο παλαιότερων χρυσοβούλλων λόγων. Από τις κτήσεις ωστόσο που απαριθμούνται σε αυτά καμία δεν προσδιορίζεται σε σχέση με το παραπάνω τοπωνύμιο. Η μόνη εξήγηση που μπορεί να δοθεί για το νέο πρόβλημα που ανακύπτει είναι η αναγραφή της ιδιοκτησίας σε σχέση με κάποια άλλη τοποθεσία η οποία τοπογραφικά συσχετίζεται με την περιοχή του Χελμού. Αντί για τη χρήση δηλαδή μιας τοπωνυμίας που αναφέρεται σε μία ευρύτερη γεωγραφικά περιοχή, επιλέγεται το όνομα μιας θέσης η οποία ορίζει με τη μεγαλύτερη, κατά το δυνατόν, ακρίβεια τη χωροθέτηση της ιδιοκτησίας και συνιστά ένα σημαντικό για την εποχή εκείνη οικισμό ή τη φορολογική μονάδα εντός της οποίας εντάσσεται. Επομένως θα πρέπει να διερευνηθεί κατά πόσο κάποια από τις αταύτιστες τοποθεσίες που παραδίδονται στα χρυσοβούλλα εμπίπτει στην περίπτωση αυτή.

Η καταγραφή στο χάρτη του Battista Agnese (1554) στα βορειοδυτικά όρια της Λακωνίας και της Αρκαδίας του μεταβυζαντινού οικισμού του Figlitu, ο οποίος μεταγράφεται με ελληνικούς χαρακτήρες ως Φιλιτου ή Φιλητου, και η μαρτυρία των χρυσοβούλλων για την κατοχή από τη μονή Βροντοχίου γης στο Χελμό καθιστούν πιθανή τη χωροθέτηση στην περιοχή του λεγόμενου τόπου του Φιλητου, όπου βρίσκεται το *ἀγρίδιον Δραγοβιαστόν*. Η μοναστηριακή κτήση λίγο πριν το 1320 εκχωρείται, ενδεχομένως μαζί με άλλες θέσεις, σε στρατιώτες τους οποίους εγκαθιστά η βυζαντινή διοίκηση κοντά στα βορειοδυτικά όρια της επαρχίας. Στην περίπτωση αυτή πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι ο οικισμός του Φιλητού υφίσταται ήδη από τους πρώιμους υστεροβυζαντινούς χρόνους, εάν όχι και νωρίτερα.

Στο οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο της Πελοποννήσου (*defter-i livā'-i Mora*) TT10-1/14662 (ca. 1460-1463), καταγράφεται το τοπωνύμιο *İvlaho Filito*³⁹³ ως *mezra*³⁹⁴ του χωριού *Ustruza/İstruza Potamya*, το οποίο διοικητικά

³⁹³ Βλ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 78-79 αρ. 99, 228, 300, 395, 2, σ. 514. Στα κατάστιχα καταγράφεται ως έρημο, ακατοίκητο (*hāliyye*). Το πρώτο συνθετικό του τοπωνυμίου παράγεται από το εθνικό όνομα Βλάχος με την προσθήκη του τουρκικού προθέματος *İ* και πιθανότατα υποδεικνύει την εγκατάσταση βλαχόφωνου πληθυσμού σε μια περιοχή, πρβλ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 66 αρ. 54-55, 96 αρ. 162, 218 αρ. 634 (για το πρόθεμα *İ*, βλ. ό.π., σ. 45).

³⁹⁴ Ο τεχνικός όρος *mezra* ή *mazra* 'α προσδιορίζει μια αγροτική εγκατάσταση με περιοδικό χαρακτήρα ή ένα εγκαταλελειμμένο χωριό και την εδαφική τους περιφέρεια. Για να ενταχθεί μια αγροτική έκταση

υπάγεται στην επαρχία (*nāhiyyet*³⁹⁵) *Bejenik* (= Μπεζενίκο, σημ. Βλαχέρνα Αρκαδίας³⁹⁶). Το τοπωνύμιο *Filito* φαίνεται ότι έχει καθαρά ελληνική προέλευση και μεταγράφεται ως *Φιλιτο* ή *Φιλητο*. Επίσης γίνεται μνεία σε κάτοικο του οικισμού του Λεονταρίου με το όνομα Παπάς Φιλιτινός (*Paras Filitinos*)³⁹⁷. Σύμφωνα με την παραπάνω καταχώρηση, στα πρώτα έτη της οθωμανικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο εντοπίζεται χωριό με την ονομασία *İvlaho Filito* το οποίο έχει εγκαταλειφθεί από τον πληθυσμό του και πιθανότατα διατηρείται ερειπωμένο. Για το λόγο αυτό ο οικισμός με την κτηματική του περιφέρεια τίθεται υπό το καθεστώς του *mezra* και αποδίδεται στο χωριό *Ustruza/İstruza Potamya*.

Για την *Ustruza/İstruza Potamya* έχει εκφραστεί η πιθανή ταύτισή της με το σημερινό οικισμό της Ποταμιάς στην νοτιοδυτική Αρκαδία νότια του Λεονταρίου, στο βορειοδυτικό σχεδόν άκρο του Ταυγέτου³⁹⁸. Ωστόσο στις πηγές της τουρκοκρατίας και της βενετοκρατίας δεν απαντά χωριό στην περιοχή με αυτή την ονομασία³⁹⁹. Ενδεχομένως στα χρόνια που

στο συγκεκριμένο καθεστώς πρέπει να περιλαμβάνει έναν ερειπωμένο οικισμό, μία πηγή ύδατος και ένα κοιμητήριο. Ο *mezra* χωρίς να παύει να συνιστά μια ενιαία και αδιαίρετη οικονομική μονάδα προσαρτάται συνήθως σε ένα από τα όμορα χωριά, οι κάτοικοι του οποίου αναλαμβάνουν την καλλιέργεια των γαιών του και τις φορολογικές του υποχρεώσεις. Λαμβάνεται ως ανεξάρτητη φορολογική μονάδα, η οποία μελλοντικά μπορεί να μετατραπεί σε *çiftlik* ή να ανασυσταθεί ως οικισμός, βλ. *E^F*, 6, λήμμα *mazra'a*, σ. 959-961. *The Southwestern Morea*, σ. XXVIII. ZARINEBAF, «Soldiers into tax-farmers», σ. 7, 15, 42 σημ. 146. J. L. DAVIS – J. BENNET – F. ZARINEBAF, «An analysis of the Ottoman cadastral survey of Avarin, 1716», στο: *The Southwestern Morea*, σ. 174. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 46.

³⁹⁵ Για τις διοικητικές υποδιαίρεσεις των επαρχιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, βλ. παραπάνω σημ. 332.

³⁹⁶ Βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό τῶν οἰκισμῶν*, σ. 105.

³⁹⁷ Βλ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 2, σ. 656. Το επώνυμο δηλώνει προέλευση ή καταγωγή από τοποθεσία με το όνομα Φιλιτός ή Φιλητός.

³⁹⁸ Βλ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 78 αρ. 98, 228, 300, 405, χάρτ. 10-12, 2, σ. 514. Ο οικισμός της Ποταμιάς βρίσκεται 2,5χλμ. νότια του Λεονταρίου στις βορειοδυτικές υπώρειες του Ταυγέτου πλησίον της ανατολικής όχθης του χειμάρρου Ξερίλα. Στο τουρκικό τοπωνύμιο αναγνωρίσιμο είναι το δεύτερο συνθετικό, το ελληνικό Ποταμιά, η περιοχή γύρω από ένα ποτάμι. Το πρώτο συνθετικό έχει σλαβική προέλευση από το προσηγορικό *struga* (< *stružja* < *struza* + το τουρκικό πρόθεμα *İ* < *İstruza*) που σημαίνει κόμα, ή *strúga*, ροή ύδατος, ποταμάκι, ρυάκι, αυλάκι, βλ. ΜΙΚΛΟΣΙΧ, *Die Bildung*, σ. 322, 350. VASMER, *Die Slaven*, σ. 97, 117, 158.

³⁹⁹ Η Ποταμιά πιθανότατα ιδρύθηκε κατά την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Τούρκους, δεδομένου ότι σε καταγραφή των επαρχιών και των οικισμών της Ελλάδας από την περίοδο του Καποδίστρια δεν αναφέρεται μεταξύ των χωριών της επαρχίας Λεονταρίου (βλ. ΓΡΙΠΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Στατιστικά είδησεις», σ. 439), ενώ μνημονεύεται αμέσως μετά σε απογραφικούς ή άλλους καταλόγους οικισμών, βλ. BORY DE SAINT-VINCENT, *Geographie*, σ. 74. Οι ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ, *Πίναξ χωρογραφικός*, σ. 62, και ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 726, παραδίδουν στο δήμο Φαλαισίας την Ποταμιά με πληθυσμό 107 (απογραφή 1844) και 150 (απογραφή 1851) κατοίκους αντίστοιχα. Ο ΚΑΓΙΑΠΙΝΑΡ, «Λιοντάρι – Καρύταινα», σ. 14, ταυτίζει με την Ποταμιά το χωριό *Petra Potamo* που σύμφωνα με το οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο 560 των ετών 1566-1574 υπάγεται στον καζά της Καρύταινας. Στον ίδιο κατάλογο υπάρχει το χωριό *Astrata Potamya* το οποίο μένει αταύτιστο, βλ. ό.π., σ. 10. Σημειώνεται ότι σύμφωνα με τις ταυτίσεις που προτείνει ο ερευνητής, ο καζάς της Καρύταινας περιλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της κεντροδυτικής Πελοποννήσου με συνολικά 249 χωριά. Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 227, 250, 294, εντάσσει τον οικισμό *Potamia* στο *territorio di Arcadia* (Κυπαρισσία) και τον ταυτίζει με την αρκαδική Ποταμιά, αλλά προφανώς πρόκειται για διαφορετική τοποθεσία και ενδεχομένως για το ομώνυμο χωριό της Τριφυλίας, πρβλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό τῶν οἰκισμῶν*, σ. 393.

ακολουθούν ο οικισμός *Ustruza/Īstruza Potamyā* εγκαταλείπεται ή μετονομάζεται. Σαν τοπωνύμιο η Ποταμιά αποδίδεται σε παραποτάμιας ή παραχειμάρριες περιοχές και αποτελεί σύνηθες τοπωνύμιο στην ελληνική ύπαιθρο. Η ένταξή του στο *nāhiyyet* του Μπεζενίκου το τοποθετεί στην κεντρική κάθετη ζώνη της Αρκαδίας, στην περιοχή που εκτείνεται από τα βόρεια σύνορά της με την Αχαΐα μέχρι τα νότια με τη Λακωνία. Η κοινή ελληνική ρίζα που αναγνωρίζεται ανάμεσα στο κυριώνυμο Figlitu του χάρτη του Battista Agnese και στο δεύτερο συνθετικό του τοπωνυμίου *Īvlaho Filito* καθιστά πιθανή την ταύτιση μεταξύ τους καθώς και με τον βυζαντινό τόπο του Φιλητού. Στην περίπτωση αυτή φαίνεται ότι ο τόπος του Φιλητού είτε στους όψιμους υστεροβυζαντινούς χρόνους είτε στη διάρκεια των εκστρατειών του Μωάμεθ Β' στην Πελοπόννησο εγκαταλείπεται. Άγνωστο είναι εάν στη συνέχεια επανοικίστηκε όπως θα μπορούσε να υποθέσει κάποιος από την καταγραφή του στο χάρτη του Battista Agnese του 1554. Ωστόσο δεν αποκλείεται η χαρτογράφηση να συνδυάζει και παλαιότερες πηγές με αποτέλεσμα η εικόνα που δίνει να μην ανταποκρίνεται πλήρως στα γεωγραφικά δεδομένα της εποχής που εκδίδεται.

Δυστυχώς η έλλειψη περαιτέρω στοιχείων δεν επιτρέπει την ακριβή ταύτιση των θέσεων, ώστε να καταστεί δυνατή η διερεύνηση του βαθμού της βυζαντινής διείσδυσης στην περιοχή της νοτιοδυτικής Αρκαδίας.

Οι δύο οικισμοί του Φιλητού και της Βρύσης ανήκουν σε ένα ευρύτερο σύστημα οικιστικών συνόλων, κάστρων και οχυρών που αναπτύσσεται κατά τη φραγκοκρατία και την ύστερη βυζαντινή περίοδο στη βορειοδυτική Λακωνία και τη νοτιοδυτική Αρκαδία, κατά μήκος ενός πρωτεύοντος οδικού δικτύου που χαράσσεται στη φραγκοβυζαντινή μεθόριο συνδέοντας τη νότια με την κεντρική και κατ' επέκταση τη βόρεια Πελοπόννησο. Συνίσταται από τέσσερις βασικούς άξονες, το *Μυστριώτικο δρόμο*⁴⁰⁰, τη δίοδο της Λαγκάδας⁴⁰¹, τη *Βασιλική όδο* και τον *Τούρκικο*

⁴⁰⁰ Βλ. παραπάνω σημ. 300.

⁴⁰¹ Λαγκάδα ονομάζεται ο χειμαρρώδης άνω ρους του Ευρώτα, ο οποίος ξεκινάει νότια του υψιπέδου της Ασέας και συμβάλλει με τον κυρίως ρου του ποταμού στα όρια Λακωνίας-Αρκαδίας. Κατά μήκος του χειμάρρου έχουν εντοπιστεί τα κατάλοιπα τριών παλαιότερων οδών, οι οποίες έχοντας νότια ως αφετηρία τη συμβολή της Λαγκάδας με τον Ευρώτα είχαν πορεία παράλληλη με τις όχθες της προς τα βόρεια. Ο αρχαίος δρόμος αρματροχιές του οποίου σώζονται στη θέση Αραμπάς ακολουθούσε τη δυτική όχθη του ποταμού. Κατά μήκος της ίδιας όχθης, αλλά ψηλότερα διερχόταν ο βυζαντινός από τον οποίο διατηρείται ως μικροτοπωνύμιο η ονομασία Μονόπορος ή Μονόπορη [για το τοπωνύμιο, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Πατριαρχικά γράμματα υπέρ της μονής του Φιλοσόφου», *ΕΕΒΣ* 26 (1956), σ. 208 σημ. 2, 221. Ο ΙΔΙΟΣ, *Μονή Φιλοσόφου*, σ. 11, 67, 75 σημ. 2]. Πρόκειται για καλντερίμι επιμελημένης μορφής του οποίου ίχνη διατηρούνται κατά τόπους μεταξύ του οχυρού του Παλιόπυργου (βλ. παρακάτω σημ. 413) και του βυζαντινού οικισμού της Παλιόχωρας (βλ. παρακάτω στην ίδια υποενότητα). Ο τρίτος δρόμος περνάει από την κοίτη του χειμάρρου ακολουθώντας παράλληλη πορεία με τον αρχαίο. Ήταν σε χρήση επί τουρκοκρατίας μέχρι και το α' μισό του 20ου αιώνα, ίσως και παλαιότερα, βλ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ – ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ, «"Παλιόχωρα" Καλτεζών», σ. 13, 15, 19, 21. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Τοπογραφικά Βελιγόστιδος», σ. 250-252. Ο ΙΔΙΟΣ, «Του Χελμού τὰ μέρη», σ. 279-280. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Ευρώτας», σ. 278 σημ. 2 (275-283). Ο ΙΔΙΟΣ, *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, σ. 84-86, 211-214. Πρβλ. LORING, «Ancient routes», σ. 48-49 και σημ. 87.

δρόμο⁴⁰², καθώς και μια πέμπτη οδό που συνέδεε την περιοχή του Χελμού με τη φραγκική Βελίγωση (το μετέπειτα βυζαντινό Λεοντάρι)⁴⁰³ (σχ. 6). Σε σχέση με το δίκτυο αυτό θα πρέπει να αναζητηθούν αδρομερώς και τα όρια των δύο κρατών. Οι δύο πρώτοι δρόμοι και ο τελευταίος αποτελούν τις μοναδικές διόδους προς τη βυζαντινή επαρχία του Μυζηθρά από τα βορειοδυτικά, ενώ οι άλλοι δύο εξασφαλίζουν την απρόσκοπτη επικοινωνία των φραγκικών κτήσεων της νοτιοδυτικής και της βορειοανατολικής Πελοποννήσου. Παράλληλα από το *Χρονικόν του Μορέως* προκύπτει η αδιαμφισβήτητη κυριαρχία των Φράγκων στο κάστρο της Βελίγωσης, τουλάχιστον κατά τις πολεμικές συγκρούσεις που σημειώνονται κατά το γ' τέταρτο του 13ου αιώνα⁴⁰⁴, ενώ οι στρατιωτικές επιχειρήσεις των αυτοκρατορικών δυνάμεων φαίνεται ότι έχουν ως αφετηρία τους την περιοχή του Χελμού⁴⁰⁵. Στους μετέπειτα χρόνους και

⁴⁰² Η Βασιλική οδός και ο Τούρκικος δρόμος συνέδεαν την πόλη του Νικλίου και μέσω αυτής την περιοχή της βορειοανατολικής Πελοποννήσου, ο μεν πρώτος με τη Μεσσηνία μέσω του κάστρου του Λεονταρίου, ο δε δεύτερος με την Καρύταινα και την περιοχή της λεκάνης της Μεγαλόπολης μέσω της βόρειας πορείας του Μυστριώτικου δρόμου, με τον οποίο διασταυρωνόταν στη θέση Παλιόχανο νότια του οικισμού Ραγομάτη. Επιπλέον στη Βασιλική οδό οδηγεί και μια σειρά παρακάμψεων που αναπτύσσονται κατά μήκος του Μυστριώτικου δρόμου δυτικά και ανατολικά του όρους Χελμός, καθώς και η δίοδος της Λαγκάδας (ανατολικά του Χελμού), βλ. ΜΜ, V, σ. 160 (1293). Για τη λεγόμενη Βασιλική οδό, βλ. ΒΙΝΟΝ, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 311, όπου η Βασιλική οδός αναφέρεται στο χρυσόβουλλο του 1314(;) του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου με τα όρια δικαιοδοσίας της μητρόπολης Μονεμβασίας. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Βασιλική οδός», σ. 444-445, 447-448. ΜΟΥΝΔΡΕΑΣ, «Τοπωνυμικά», σ. 192. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Τοπογραφικά Βελιγόστιδος», σ. 246-252, ο οποίος, όπως και ο Πετρονάκης (βλ. παρακάτω), αποδίδει στον Τούρκικο δρόμο ή Τουρκόδρομο την ονομασία *Μαρμαρόστρατα*. Ο ΙΔΙΟΣ, «Βελίγωση», σ. 123-124. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ο έντοπισμός των Κρώμων», σ. 111-112. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τὸ ἄντρον τῆς καθοσιώσεως», σ. 467-469. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, σ. 100-101, 110, 217 (Τούρκικος δρόμος ή Τουρκόδρομος), 105, 206, 221 (η αναφορά του σε μεσαιωνική οδό αφορά στη Βασιλική οδό). Πρβλ. LORING, «Ancient routes», σ. 27 και σημ. 3 (η υπ' αρ. 2 οδός ταυτίζεται με την πορεία της Βασιλικῆς οδοῦ). ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, *Ἡ Μεγάλη Πόλις*, σ. 243, § 774, ο οποίος αναφέρει τον Τούρκικο δρόμο ή Τουρκόδρομο ως *Μαρμαρόστρατα*. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Αρχαία οδοί», σ. 49. Όπως τεκμηριώνει ο ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, σ. 100-101, 217, 258 σημ. 259, οι ονομασίες Τούρκικος δρόμος ή Τουρκόδρομος και *Μαρμαρόστρατα* αποδίδονται σε δύο διαφορετικές οδούς με την τελευταία να αποτελεί δευτερεύον νεώτερο μονοπάτι που ακολουθεί παράλληλη πορεία με τον πρώτο για να ενωθεί μαζί του προσεγγίζοντας το χωριό Μαρμαριά. Τμήμα της Βασιλικῆς οδοῦ κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο έφερε την ονομασία Δερβένι Λεονταρίου (νοτιοδυτικά του ομώνυμου οικισμού), βλ. PHILIPPSON, *Peloponnes*, σ. 200-201. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, *Ἡ Μεγάλη Πόλις*, σ. 243, § 773. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Τοπογραφικά Βελιγόστιδος», σ. 246. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ο έντοπισμός των Κρώμων», σ. 111-112. Ο ΙΔΙΟΣ, «Χοιρόλακκος», σ. 418, 419-420. Επίσης, βλ. Ι. Ε. ΖΕΓΚΙΝΗΣ, «Ἡ καταστροφή τῶν Τούρκων τὸ 1452 εἰς τὸ Δερβένι Λεονταρίου», *Παρνασσός* 15/2 (Ἀπρ.-Ἰούν. 1973), σ. 195-196.

⁴⁰³ Η οδός είχε την αφετηρία της στις δυτικές υπώρειες του Χελμού και διασχίζοντας τις ανατολικές παρειές του Ταυγέτου κατέληγε στο Λεοντάρι για να ενωθεί με τη Βασιλική οδό. Ίχνη από το καλντερίμι έχουν εντοπιστεί κοντά στο εικονοστάσι του Αγίου Γεωργίου Μπούρα, όπου διατηρείται ισχυρός αναλημματικός τοίχος μήκους 60 μ. και σποραδικά το λιθόστρωτο, βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, σ. 215.

⁴⁰⁴ Σύμφωνα με το *ΕΧ*, στ. 4664-4666, 5329-5333, το 1263 εισβάλλοντας τα βυζαντινά στρατεύματα στο πριγκιπάτο της Αχαΐας καταστρέφουν τον οικισμό της Βελίγωσης και συνεχίζουν την πορεία τους στα φραγκικά εδάφη, χωρίς να στραφούν εναντίον του κάστρου. Μετά τις ήττες των Βυζαντινών από τους Φράγκους ο Γουλιέλμος Β' προσέρχεται στη Βελίγωση από όπου οργανώνει τη φραγκική άμυνα. Αργότερα το κάστρο αναφέρεται στα όρια της περιοχής που λαμβάνουν χώρα οι αμυντικές στρατιωτικές επιχειρήσεις του πριγκιπάτου, βλ. *ΕΧ*, στ. 5450-5456, 5466-5471, 5636-5639, 5704, 6711-6720. Βλ. παραπάνω σημ. 390.

⁴⁰⁵ Βλ. παραπάνω «Ιστορικό περίγραμμα».

πριν το τέλος του ίδιου αιώνα οι Βυζαντινοί ενδεχομένως επιτυγχάνουν την εδαφική προσάρτηση της βαρονίας της Βελίγιοστης, δεδομένου ότι στις στρατιωτικές επιχειρήσεις που ακολουθούν το ενδιαφέρον τους στρέφεται προς τα κάστρα των Σκορτών⁴⁰⁶ όπου η μετάβασή τους από το Χελμό πραγματοποιείται απρόσκοπτα. Η κυριαρχία των Βυζαντινών στη συγκεκριμένη τοποθεσία καθίσταται πρωταρχικής σημασίας προκειμένου να ελέγχονται οι διαβάσεις που συνδέουν τα φραγκικά εδάφη με τον Μυζηθρά. Η καίρια θέση που κατέχει ο Χελμός καταδεικνύεται και από την ίδρυση στρατιωτικών κτημάτων στην περιοχή λίγο πριν το 1320.

Οι συνθήκες που περιγράφηκαν παραπάνω διαμορφώνουν στη φραγκοβυζαντινή μεθόριο μια ζώνη άμυνας, η διατήρηση της οποίας αποτελεί κοινή επιδίωξη των αντιμαχόμενων δυνάμεων τουλάχιστον για τις χρονικές περιόδους που αντιλαμβάνονται ότι η στρατιωτική ισχύς του αντιπάλου δεν επιτρέπει τη διάσπασή της και την προέλαση πέρα από αυτή. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται αφενός για τους Βυζαντινούς η φύλαξη των δύο πρωτευόντων οδών (*Μυστριώτικος δρόμος* και *δίοδος Λαγκάδας*) και των επί μέρους περασμάτων που οδηγούν στο εσωτερικό της επικράτειάς τους και αφετέρου για τους Φράγκους η ελεύθερη πρόσβαση από τους δύο κομβικούς συγκοινωνιακούς άξονες (*Βασιλική όδός* και *Τούρκικος δρόμος*) που κατά τόπους ελέγχονται από τους Έλληνες του Μυζηθρά και εξυπηρετούν την επικοινωνία των μεσσηνιακών βαρονιών με αυτές των Σκορτών και τις βορειοδυτικές επαρχίες του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Για την αμυντική θωράκιση των θέσεων αυτών, την παρατήρηση των εχθρικών κινήσεων και την απόκρουση των επιθέσεων των αντιπάλων στρατευμάτων αναπτύσσεται ένα καλά οργανωμένο οχυρωματικό δίκτυο, το οποίο συνίσταται σε μία σειρά από πύργους και οχυρωμένους οικισμούς πλησίον των δρόμων, σε κομβικά σημεία για τον έλεγχο των διαβάσεων και της ευρύτερης περιοχής⁴⁰⁷. Ιδιαίτερα επιτακτική παρουσιάζεται η ανάγκη οχύρωσης της

⁴⁰⁶ Ενδεικτικό στοιχείο για το βαθμό διείσδυσης των Βυζαντινών στην περιοχή είναι η ίδρυση στις αρχές της δεκαετίας του 1290 του κάστρου του Αγίου Γεωργίου των Σκορτών από τον Φράγκο πρίγκιπα Φλωρέντιο d'Hainaut με σκοπό την προστασία της φραγκοβυζαντινής μεθορίου. Λίγο αργότερα, το 1296, κατά τη μετάβαση του Βυζαντινού αξιωματούχου Λέοντα Μαυρόπαπα με 100 Τούρκους μισθοφόρους από τον Χελμό στα Σκορτά και την κατάληψη του κάστρου του Αγίου Γεωργίου, δεν φαίνεται να μεσολαβούν άλλες φραγκικές κτήσεις ανάμεσα στα δύο οχυρά που θα μπορούσαν να διακόψουν την πορεία του ή να ανακόψουν τον ανεφοδιασμό του από τη βυζαντινή επικράτεια, βλ. παραπάνω «Ιστορικό περίγραμμα».

⁴⁰⁷ Πέρα από το κάστρο της Βελίγιοστης, το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, ο ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Οικιστικά Λεονταρίου», σ. 625-628, ταυτίζει με το κάστρο του Λεονταρίου, σε χρήση την περίοδο αυτή στη φραγκική ενδοχώρα είναι δύο ακόμα οχυρά: α) ο πύργος του Ανεμοδουρίου στη θέση Παλιόπυργος στο σημείο που διασταυρώνονταν ο *Μυστριώτικος δρόμος* (*Μυστριώτικη στράτα*) και η *Βασιλική όδός* και σε οπτική συνάφεια με τον *Τούρκικο δρόμο* και β) ο πύργος του Πάπαρη, ανατολικά του οποίου διέρχεται με κατεύθυνση στον άξονα βορρά-νότου η οδός που συνέδεε το Νίκλι με τη δίοδο της Λαγκάδας προς Ευρώτα, βλ. Π. Α. ΚΟΜΝΗΝΟΣ, *Αρχαιολογικά Διατριβαί*, εν Τριπόλει 1874, σ. 26. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 79, 83. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Τοπογραφικά Βελιγίοστιδος», σ. 245-250, 2-5, 7, 9-10. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, σ. 101. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 134. Ο ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Τοπογραφικά Βελιγίοστιδος», σ. 248, 250, θεωρεί ότι στο λόφο του Αγίου

μεθόριου που αναπτύσσεται μεταξύ της βόρειας κοιλάδας του Ευρώτα και των υψιπέδων της Μεγαλόπολης και της Ασέας στη νότια Αρκαδία δεδομένου ότι οι ομαλές και ευρείες κοιλάδες μεταξύ των ορεινών όγκων της περιοχής καθιστούν εύκολη την πρόσβαση προς τη Λακωνία.

Κεντρική θέση σε αυτό το αμυντικό σύστημα σε σχέση κυρίως με τα συμφέροντα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους φαίνεται ότι κατέχει το οχυρό επί του πλατώματος που σχηματίζεται στην κορυφή του ορεινού όγκου του Χελμού. Το υψόμετρο και η θέση του όρους εξασφαλίζουν την απρόσκοπτη θέαση και παρατήρηση της πεδιάδας της Μεγαλόπολης και των φραγκικών κάστρων της νοτιοδυτικής Αρκαδίας, καθώς και της κοιλάδας του Ευρώτα σε όλο της το μήκος μέχρι και την κεντρική Λακεδαίμονα.

Την παρουσία μεσαιωνικών αλλά και αρχαίων οχυρώσεων στο λόφο έχουν επισημάνει οι ξένοι περιηγητές και ερευνητές ήδη από το 19ο αιώνα⁴⁰⁸. Η στρατηγική σημασία του είχε διαφανεί από τους ελληνιστικούς χρόνους, όταν η περιοχή εντάσσεται στη μεθόριο μεταξύ των πόλεων-κρατών της Σπάρτης και της Μεγάλης Πόλεως (Μεγαλόπολη) και την κορυφή του λόφου καταλαμβάνει ο οχυρός οικισμός Αθήναιον με σκοπό τη διασφάλιση των μεγαλοπολιτικών συνόρων και την ανάσχεση των σπαρτιατικών επιθέσεων⁴⁰⁹.

Ανάλογο ρόλο καλείται να επιτελέσει πάλι κατά το β' μισό του 13ου και τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα στο πλαίσιο των φραγκοβυζαντινών πολεμικών επιχειρήσεων για κυριαρχία στην περιοχή. Η πληροφορία για την ύπαρξη μεσαιωνικού οχυρού στην κορυφή του Χελμού αντλείται από τη γαλλική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως,

Κωνσταντίνου μεταξύ των οικισμών Μανιάτη και Λιανού υπήρχε «φρουριακή εγκατάσταση», «φρούριο» που έλεγχε από κοινού με τον πύργο του Πάπαρη την μεταξύ τους διερχόμενη οδό. Ο ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, σ. 73-76, 183, 256 σημ. 209, ωστόσο επισημαίνει ότι η επιτόπου έρευνα δεν απέδωσε στοιχεία για χρήση της θέσης κατά τη βυζαντινή περίοδο. Πρβλ. LORING, «Ancient routes», σ. 50-51.

⁴⁰⁸ Βλ. GELL, *Itinerary*, σ. 214. Ο ΙΔΙΟΣ, *Journey*, σ. 318. LEAKE, *Travels*, III, σ. 20-21. POUILLON BOBLAYE, *Recherches géographiques*, σ. 76. J.-A. BUCHON (εκδ.), *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises, pendant le XIIIe siècle*, Παρίσι 1840, σ. 157 σημ. 2. LEAKE, *Peloponnesiaca*, σ. 150. CURTIUS, *Peloponnesos*, 2, σ. 257, 320. BURSIA, *Géographie*, σ. 113. PHILIPPSON, *Peloponnes*, σ. 165. LORING, «Ancient routes», σ. 71-74, εικ. 6. H. HITZIG – H. BLÜMNER, *Pausaniae Graeciae descriptio*, τ. 1-3, Λειψία 1896-1910, 1, σ. 847. FRAZER, *Pausanias*, σ. 372-374.

⁴⁰⁹ Η έρευνα έχει ταυτίσει το Χελμό με το αναφερόμενο στις πηγές όρος Αθήναιον και τις αρχαίες οχυρώσεις στην κορυφή του με τον ομώνυμο ελληνιστικό οικισμό, ο οποίος ιδρύθηκε από τους Μεγαλοπολίτες πιθανότατα κατά το γ' τέταρτο του 4ου αιώνα π. Χ. προκειμένου να οργανώσουν αμυντικά τα σύνορά τους με τη Σπάρτη. Η ίδρυση του ελληνιστικού οχυρού οφείλεται στη διαμάχη που είχε ξεσπάσει μεταξύ των δύο πόλεων για τον έλεγχο της *Βελμινάτιδος χώρας*, την οποία είχαν απολέσει οι Σπαρτιάτες μετά την ήττα τους από τους Θηβαίους στη μάχη των Λεύκτρων το 371 π. Χ. Ο οχυρωμένος οικισμός εγκαταλείπεται ενδεχομένως κατά την περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας και της επικράτησης της λεγόμενης *pax romana*, δεδομένου ότι εκλείπουν πλέον και πλούσια αρδευόμενα την παρουσία του, και οι κάτοικοί του εγκαθίστανται στα ασφαλή πλέον και πλούσια αρδευόμενα εδάφη της ευρύτερης περιοχής, βλ. LORING, «Ancient routes», σ. 39-41, 71-74, εικ. 6. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, σ. 36-41, 115-117, 183, 184, 186-187. P. CARTLEDGE – A. SPAWFORTH, *Hellenistic and Roman Sparta. A tale of two cities*, London – New York 1989, σ. 14-15, 50, 63, 76-77. ΣΟΥΧΛΕΡΗΣ, «Ελληνιστικό οχυρό», σ. 69-71. Ο ΙΔΙΟΣ, «Οι οχυρώσεις του Χελμού», σ. 109-110, 111.

κατά την εξιστόρηση των γεγονότων που αφορούν στην προσωρινή κατάληψη του κάστρου του Αγίου Γεωργίου των Σκορτών το 1296 από τον ντόπιο άρχοντα Κορκόντηλο. Ο τελευταίος αναλαμβάνει την υποχρέωση μετά την ολοκλήρωση της αποστολής του να ενημερώσει με σήματα φωτιάς τον Λέοντα Μαυρόπαπα, τον επικεφαλής Τούρκων μισθοφόρων, ο οποίος βρισκόταν στο κάστρο το επονομαζόμενο *Quelmo* (Χελμός) κοντά στο *Véligourt* (Βελίγιοστη), προκειμένου να μεταβεί στα Σκορτά και να του παραδοθεί το φρούριο⁴¹⁰. Τα γεγονότα του 1396 επιβεβαιώνουν την παγίωση των ορίων των δύο κρατών στα τέλη του 13ου αιώνα βόρεια και βορειοδυτικά του Χελμού. Η επανάχρηση και ενίσχυση των αρχαίων οχυρώσεων του Χελμού και η εγκατάσταση φρουράς στο κάστρο τοποθετείται ενδεχομένως μετά το 1262, ως αποτέλεσμα των συνθηκών ανασφάλειας που επικρατούν και των πολεμικών συγκρούσεων μεταξύ Φράγκων και Βυζαντινών.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του βυζαντινού φρουρίου διακρίνονται σήμερα στην κορυφή του όρους και καταλαμβάνουν το νότιο τμήμα των ελληνοιστικών οχυρώσεων στο υψηλότερο σημείο του πλατώματος⁴¹¹. Έχει περίμετρο 345μ. και την άμυνά του ενισχύουν πύργοι τετραγωνική ή κυκλικής κάτοψης. Στο εσωτερικό του διατηρείται δεξαμενή τριγωνικής κάτοψης, ενώ στα νοτιοδυτικά του μεσαιωνικού κάστρου, πλησίον του ελληνοιστικού περιβόλου υπάρχει ανακαινισμένο σήμερα ναύδριο αφιερωμένο στον Άγιο Κωνσταντίνο⁴¹².

Εκτός από την ενίσχυση των υφισταμένων οχυρώσεων, οι συνθήκες ανασφάλειας που επικρατούν και οι πολεμικές συγκρούσεις που σημειώνονται καθιστούν αναγκαία την περαιτέρω ενίσχυση του αμυντικού συστήματος της περιοχής με την ανέγερση νέων φρουριακών εγκαταστάσεων⁴¹³. Το σύνολο αυτών των οχυρωματικών έργων πρέπει να

⁴¹⁰ ΓΧ, § 814-815. BON, *La Morée franque*, σ. 517-518. Επίσης, βλ. παραπάνω «Ιστορικό περίγραμμα».

⁴¹¹ Ο ελληνοιστικός οικισμός του Αθήναιου καταλάμβανε το σύνολο του πλατώματος που σχηματίζεται στην κορυφή του Χελμού. Δύο οχυρωματικοί περιβόλοι, ένας ευρύτερος εξωτερικός που περικλείει το βόρειο και κεντρικό τμήμα του πλατώματος με μήκος 1.955,65μ. και ένας μικρότερος στα νότια με μήκος 896,70μ. που αποτελούσε την τελική γραμμή άμυνας, ενισχυμένοι με κυλινδρικούς και ημικυλινδρικούς πύργους εξασφάλιζαν την προστασία των κατοίκων του. Το βυζαντινό φρούριο ανεγείρεται στο νότιο τμήμα του αρχαίου Αθήναιου και καταλαμβάνει τμήμα των αρχαίων οχυρώσεων, στο οποίο γίνονται οι απαραίτητες προσθήκες και μετασκευές. Για τις ελληνοιστικές και βυζαντινές αρχαιότητες και τις εργασίες που έχουν πραγματοποιηθεί στο χώρο, βλ. LORING, «Ancient routes», σ. 71-74, εικ. 6. FRAZER, *Pausanias*, σ. 372-374. BON, *La Morée franque*, σ. 516-518, 662-663, 665-666, πίν. 161-163.1, ο οποίος χρονολογεί τις μεσαιωνικές οχυρώσεις στα τέλη του 13ου αιώνα. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Η νότια Μεγαλοπολιτική χώρα*, σ. 115-117. ΣΟΥΧΛΕΡΗΣ, «Ελληνοιστικό οχυρό», σ. 69-71. Ο ΙΔΙΟΣ, «Οι οχυρώσεις του Χελμού», σ. 110-112, εικ. 15-18, 20-31.

⁴¹² Ο BON, *La Morée franque*, σ. 518, το αναφέρει ως ερειπωμένο.

⁴¹³ Σε άμεση συνάρτηση με το κάστρο του Χελμού και τον έλεγχο της διόδου της Λαγκάδας και των λοιπών περασμάτων της περιοχής βρίσκονται ο ερειπωμένος οικισμός της Παλιόχωρας Καλτεζών και τα τρία μικρότερα οχυρά που είχαν ανεγερθεί κατά μήκος του ρέματος. Ανατολικά του Χελμού, επάνω από τη νότια όχθη της Λαγκάδας, κοντά στη συμβολή του ρέματος με τον ποταμό Ευρώτα, στη θέση Παλιόπυργος ή Παλιόπυργας υψώνεται μικρό φρούριο. Η τοιχοδομία του συνίσταται σε αργολιθοδομή με συνδετικό κονίαμα χωρίς τη χρήση πλίνθων στους αρμούς. Η είσοδος ανοίγεται στη δυτική όψη και

συνδεθεί άμεσα και με τα σχέδια ανάληψης μελλοντικά στρατιωτικής δράσης για την ανακατάληψη της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου.

Με το αμυντικό σύστημα που αναπτύσσεται στην περιοχή και την ανάγκη ελέγχου της διόδου της Λαγκάδας και των παράπλευρων διαβάσεων συνδέεται και η οικιστική εγκατάσταση της Παλιόχωρας Καλτεζών, η οποία βρίσκεται μεταξύ δύο χειμάρρων, του ρέματος της Λαγκάδας στα βόρεια και δυτικά και του ρέματος της Παλιόχωρας στα νοτιοανατολικά, σε τοποθεσία που εκτείνεται δυτικά της μονής Καλτεζών και ανατολικά του χωριού της Αγριακόνας (χάρτ. 8, εικ. 59). Δύο οχυρά, το φρούριο του Αγίου Γεωργίου στα ανατολικά (εικ. 60) και το Κάστρο της «Παλιόχωρας» στα νοτιοδυτικά θωρακίζουν αμυντικά τα τρία οικιστικά σύνολα που συνθέτουν τον ερειπωμένο σήμερα οικισμό, την Πάνω, την Μπροστινή και την Κάτω Παλιόχωρα. Ένας κύριος λιθόστρωτος οδικός άξονας διασχίζει του τρεις συνοικισμούς, στους οποίους εντοπίζονται μεγάλος αριθμός οικιών και βοηθητικών κτηρίων σωζόμενων σε χαμηλό ύψος, ναοί (γύρω στους 15), κινστέρες, καλντερίμια και άλλες κατασκευές. Εξέχουσα θέση μεταξύ τους κατέχει το ερειπωμένο σήμερα οχυρό κτηριακό συγκρότημα της Παναγίας της Μεσοσπορίτισσας, το οποίο συνιστούν ναός και δώροφη κατοικία⁴¹⁴ (σχ. 7, 8). Η πυκνή βλάστηση και η ελλιπής έρευνα καθιστά δυσχερή την ακριβή χρονολόγησή του οικισμού. Η ακμή του ωστόσο κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο τεκμηριώνεται από τα τυπολογικά και μορφολογικά

την άμυνά του ενισχύει τετράπλευρος πύργος στα νοτιοδυτικά. Το φρούριο του Παλιόπυργου εποπτεύει την περιοχή του μετοχίου της μονής Καλτεζών Αγία Ειρήνη και την κοιλάδα της Λαγκάδας προ βορρά και του Ευρώτα προς νότο. Ένας ακόμα πύργος υψώνεται απέναντι από τον Παλιόπυργο σε λόφο επάνω από τη βόρεια όχθη της Λαγκάδας, βλ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ – ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «"Παλιόχωρα" Καλτεζών», σ. 12-13, 18, 21. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Του Χελμού τὰ μέρη», σ. 278-279, εικ. 21-22. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τοπογραφικά Βελιγόστιδος», σ. 251, 252, εικ.12, 14. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Η νότια Μεγαλοπολιτική χώρα*, σ.122, 212, 264 σημ. 352. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 49. Το δεύτερο οχυρό της περιοχής είναι το λεγόμενο Καστράκι της Αγριακόνας βόρεια του οικισμού της Παλιόχωρας Καλτεζών, βλ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ – ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «"Παλιόχωρα" Καλτεζών», σ. 10.

⁴¹⁴ Για τον οικισμό της Παλιόχωρας, τα οικιστικά σύνολα που τον συνθέτουν, την οχύρωση και τα μνημεία του, βλ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ – ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «"Παλιόχωρα" Καλτεζών», σ. 5-42. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Του Χελμού τὰ μέρη», σ. 277-278. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ – ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Η βυζαντινή "Παλιόχωρα" Καλτεζών Αρκαδίας», στο: *Διημερίδα εις μνήμην του Παναγιώτη Βελισσαρίου*, σ. 22-28. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 47-49. ΠΑΝΤΟΥ, «Βυζαντινή Αρκαδία», σ. 142, 143 (εικ.). http://ecastles.culture.gr/mobilecontent/-/asset_publisher/XHdEYy6aof01/content/kaltezes-kastro-paliochoras. Ο ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Η νότια Μεγαλοπολιτική χώρα*, σ. 81-83, επισημαίνει την ανθρώπινη παρουσία και τη σημασία της θέσης από την προϊστορική εποχή, όπως απέδειξε η επιφανειακή έρευνα και τα ευρήματα στην περιοχή (κεραμική, απολεπίσματα οψιανού, λεπίδα οψιανού, απολέπισμα καστανού πυριτόλιθου). Στα οικοδομικά λείψανα ωστόσο δεν εντοπίζει παλαιότερες φάσεις, δεδομένου ότι η έρευνα των αρμών αποκάλυψε κονίαμα στα χαμηλότερα σημεία της μεσαιωνικής οχύρωσης σε τοιχοδομίες με δόμους που θα μπορούσαν να παραπέμπουν σε αρχαίες κατασκευές (βλ. ό.π., σ. 83, 256 σημ.218). Η πρόσβαση σήμερα στη θέση είναι αρκετά δυσχερής λόγω της πυκνής βλάστησης που καλύπτει την περιοχή. Στα προσβάσιμα σημεία ορατά είναι κτηριακά κατάλοιπα από ξερολιθιές. Το διάσπαρτο οικοδομικό υλικό περιλαμβάνει πλίνθους και κεραμίδες ένα μέρος των οποίων μπορεί να αναχθεί στην υστεροβυζαντινή περίοδο. Σημειώνεται ότι στη θέση που οι παραπάνω ερευνητές είχαν εντοπίσει τον ερειπωμένο βυζαντινό ναό του Αγίου Γεωργίου, σήμερα υπάρχει νεωτερικό ημιτελές ναυδριο από τούβλα επάνω σε κρηπίδα από οπλισμένο σκυρόδεμα και μόνο το διάσπαρτο οικοδομικό υλικό μαρτυρά τη χωροθέτηση του παλαιότερου μνημείου.

χαρακτηριστικά ορισμένων κτισμάτων (Παναγία Μεσοσπορίτισσα) και από το εύρος των οχυρωματικών κατασκευών που σηματοδοτούν μια περίοδο έντονης ανασφάλειας και πολεμικών συγκρούσεων στην περιοχή. Η αμυντική θωράκισή του με δύο φρουριακά συγκροτήματα και ο οχυρός χαρακτήρας μεμονωμένων κτηρίων στο εσωτερικό του σε συνδυασμό με τη μικρή απόσταση της θέσης από το κάστρο του Χελμού προσδίδουν στην Παλιόχωρα στρατιωτικό χαρακτήρα και καθιστούν πιθανό το συσχετισμό της με τους στρατιώτες που εγκατέστησε στην περιοχή ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος παραχωρώντας τους κτήματα⁴¹⁵. Επιπλέον ο αριθμός των σωζόμενων κτισμάτων και η έκταση που καταλαμβάνουν αναδεικνύουν τον οικισμό στο μεγαλύτερο οικιστικό σύνολο της φραγκοβυζαντινής μεθορίου. Η επέκταση και κυριαρχία των Βυζαντινών στην κεντρική Πελοπόννησο μετά το 1320, πιθανότατα οδηγεί στην παρακμή και εγκατάλειψη σταδιακά της Παλιόχωρας, δεδομένου ότι ο ρόλος της ως στρατιωτικός σταθμός παύει να υφίσταται.

Θα μπορούσε βέβαια να εκφραστεί η υπόθεση της ταύτισης του τόπου του Φιλητού, ο οποίος αμέσως μετά την οθωμανική επέλαση το 1460 συνιστά *mezra*, με τον υστεροβυζαντινό οικισμό της Παλιόχωρας, αλλά δυστυχώς μέχρι σήμερα δεν έχει προκύψει κανένα στοιχείο από το αρχαιολογικό υλικό ή τις μαρτυρίες των πηγών που έστω και έμμεσα να καθιστά πιθανή την εν λόγω χωροθέτηση.

Στο μνημειακό περιβάλλον της Παλιόχωρας εντάσσεται και ο ναός του Ταξιάρχη, 500μ. περίπου από τη δυτική όχθη του χειμάρρου της Λαγκάδας. Βρίσκεται 1600μ. νοτιοδυτικά του βυζαντινού οικισμού, 2χλμ. νότια του χωριού Αγριακόνα και 2,7χλμ. ανατολικά του χωριού Σκορτσινού. Πρόκειται για μικρό μονόχωρο ναύδριο κατάγραφο εσωτερικά με τοιχογραφίες, η πρόσφατη αναχρονολόγηση των οποίων τις τοποθετεί στα τέλη του 13ου αιώνα και τις εντάσσει στην τέχνη του Αγίου Δημητρίου στο Μυστρά (φάση προ του 1290) και στο εργαστήριο του ζωγράφου Κυριάκου Φρανκόπουλου, στον οποίο αποδίδεται και ο γραπτός διάκοσμος του ναού του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη, σύμφωνα με επιγραφή στο εσωτερικό του ⁴¹⁶. Στην καλλιτεχνική παραγωγή του

⁴¹⁵ Βλ. παραπάνω στην ίδια υποενότητα και παρακάτω «Η άφαιρεθείσα γῆ εἰς τὸν Χελμὸν και δοθεῖσα πρὸς στρατιώτας».

⁴¹⁶ Ο γραπτός διάκοσμος του ναού των Ταξιάρχων στην Αγριακόνα αρχικά είχε χρονολογηθεί γύρω στο 1400, με βάση τα κοινά εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζει με τις τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας της Βρεσθενίτισσας στα Βρέσθena, βλ. Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, «Οι τοιχογραφίες του ύστεροβυζαντινού ναού τῶν Ταξιάρχων στὴν Αγριακόνα», *Πρακτικὰ τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν, Τεγέα – Τρίπολις, 11-14 Νοεμβρίου 1988*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 17, Ἀθῆναι 1990, σ. 541-626. Η χρονολόγηση της Βρεσθενίτισσας γύρω στο 1400 βασίστηκε σε γραπτή αφιερωματική επιγραφή που αναφέρει ως κτήτορα του ναού τον επίσκοπο Νίκωνα, τον οποίο ο ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Βρεσθενίτισσα», σ. 168, 178-179 (=Μάνη καὶ Λακωνία, Γ', σ. 265, 275-276), θεώρησε ως προκαθήμενο της αρχιερατικής καθέδρας των Βρεσθένων και τον ταύτισε με τον ανώνυμο ιεράρχη της επισκοπής που καταγράφεται σε επιστολή του ιερομονάχου Ισίδωρου από την Μονεμβασιά. Τα κοινά ωστόσο τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζουν τα δύο μνημεία με το ζωγραφικό σύνολο του ναού του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη (ca. 1300) και με τον προ του

Κυριάκου Φρανκόπουλου έχουν προσγραφεί συνολικά πέντε μνημεία, μεταξύ των οποίων και η δεύτερη φάση των τοιχογραφιών στην Μητρόπολη του Μυζηθρά, γεγονός ενδεικτικό της εύνοιας που τυγχάνει από την μητρόπολη Λακεδαιμονίας και της εγνωσμένης αξίας που του αποδίδεται από την τοπική Εκκλησία. Η δραστηριοποίησή του στην περιοχή βόρεια του Χελμού καταδεικνύει την εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στο χώρο και η επιλογή του ενδεχομένως αντικατοπτρίζει την αποφασιστικότητα της Εκκλησίας σε συνεργασία πάντα με την επαρχιακή διοίκηση, να δηλώσει το ενδιαφέρον της και να προβάλλει τη δυναμική και ενεργή παρουσία της στην πνευματική ηγεσία του ποιμνίου της στη φραγκοβυζαντινή μεθόριο.

Παρά τις συνθήκες ανασφάλειας που περιγράφηκαν παραπάνω, η εξασφάλιση καλλιεργήσιμων εκτάσεων από μεγαλογαιοκτήτες σε θέσεις γύρω από το Χελμό καθίσταται ελκυστική λόγω των εύφορων και πλούσια αρδευόμενων κοιλάδων που σχηματίζονται μεταξύ των ορεινών όγκων της περιοχής, απ' όπου διέρχονται ο κύριος ρους και παραπόταμοι του ποταμού Ευρώτα. Κατά συνέπεια είναι πολύ πιθανό στον ίδιο χώρο να βρισκόταν και το *ἀγρίδιον Δραγοβιαστόν*, η κτήση της μονής Βροντοχίου.

Στο ίδιο το τοπωνύμιο *Δραγοβιαστόν* αναγνωρίζεται σλαβική προέλευση και η ρίζα του πιθανότατα βρίσκεται στο ουσιαστικό *draǵa* που σημαίνει κοιλάδα⁴¹⁷. Λαμβάνει τη χρήση τοπωνύμιου με την προσθήκη

1290 γραπτό διάκοσμο στο ναό του Αγίου Δημητρίου στο Μυστρά, οδήγησαν πρόσφατα στη αναχρονολόγηση των τοιχογραφιών τους στα τέλη του 13ου αιώνα και στην απόδοσή τους στον ζωγράφο *Κυριάκο Φρανκόπουλο*, στον οποίο προσγράφονται σύμφωνα με γραπτή επιγραφή οι παραστάσεις της Αγόριανης, βλ. Γ. Π. ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, *Εικονογραφικά προγράμματα σε βυζαντινούς σταυρεπίστεγους ναούς*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., 2006, <http://ikee.lib.auth.gr/record/66080/files/gri-2007-1016.pdf>, σ. 129 σημ. 292. G. FOUSTERIS, «New data on an “official” painter in Mystras», *23rd ICBS, Thematic Sessions*, σ. 83-84. Στον ίδιο αγιογράφο αποδίδεται και η δεύτερη φάση των τοιχογραφιών του Αγίου Νικολάου στα Βέρροια Λακωνίας, βλ. Γ. ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ – Ι. ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ, «Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου στα Βέρροια», *Θ' Διεθνές Συνέδριον Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ναύπλιον 30 Ὀκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 2015, Πρόγραμμα*, Αθήναι 2015, σ. 16. Για το ναό του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη, τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του και τον ζωγράφο *Κυριάκο Φρανκόπουλο*, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Εικονογραφία», σ. 315-316. ΜΟΥΡΙΚΙ, «Stylistic Trends», σ. 23, εικ. 49. Μ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη της Λακωνίας», *ΔΧΑΕ* 14 (1987-1988), σ. 107-150, η οποία επισημαίνει τις ομοιότητες που παρουσιάζει με την τέχνη του Αγίου Δημητρίου (φάση πριν το 1290). Ο ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Βρεσθενίτισσα», σ. 182-183 (= *Μάνη και Λακωνία*, Γ', σ. 279-280) είχε επισημάνει τη στενή σχέση των τοιχογραφιών της Βρεσθενίτισσας με αυτές του Αγίου Νικολάου, αποδίδοντας τα κοινά στοιχεία σε μίμηση. Η Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, «Οι τοιχογραφίες τριών ναών του Δεσποτάτου του Μορέως. Έργο ενός εργαστηρίου (:);», *ΔΧΑΕ* 20 (1998), σ. 185-194, επισημαίνοντας και στους Ταξίαρχες Αγριακόνας κοινά στοιχεία με τα προηγούμενα μνημεία προτείνει είτε την αναχρονολόγηση του γραπτού διακόσμου του Αγίου Νικολάου «περίπου στα μέσα του 14ου αιώνα, έτσι ώστε να εμπίπτει μέσα στα χρονικά όρια της ζωής και της δραστηριότητας ενός εργαστηρίου, υπεύθυνου για τη διακόσμηση και των τριών ναών» είτε την υπόθεση της μαθητείας των ζωγράφων των Ταξιαρχών και της Βρεσθενίτισσας σε ένα εργαστήριο που συνεχίζει την παράδοση του αγιογράφου της Αγόριανης χρησιμοποιώντας τα ίδια εργαλεία. Επίσης, βλ. Η ΙΔΙΑ, «Αγριακόνας», σ. 599-600 και σποράδιη.

⁴¹⁷ Βλ. ΜΙΚΛΟΣΙΧ, *Die Bildung*, σ. 240, 346. Επίσης, βλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 70, 153, 166, για τα ομόρριζα τοπωνύμια *Δραγαμέστον/Δραγάμεστος* (σημ. Καραϊσκάκης Αιτωλοακαρνανίας), *Δραγαλεβός* και *Γαρδαλεβός*. ДУЏЕВ, «Dragvista-Dragovitia», σ. 220. Πρβλ. KRETSCHMER, «Die slavische Vertretung», σ. 238, *Dragaviti = Dragovit*. Στον ελληνικό χώρο απαντούν ομόρριζα τοπωνύμια, όπως

του σλαβικού επιθήματος *-οσα* (<-ουο) στην αρχική του μορφή *Dragono*, *Dragona*. Η συγκεκριμένη ετυμολογία περιγράφει ουσιαστικά τις φυσικές διαμορφώσεις που χαρακτηρίζουν την περιοχή και φαίνεται ότι ονοματοδοτεί το αγρίδιο βάσει της γεωμορφολογίας της τοποθεσίας όπου χωροθετείται. Μια δεύτερη υπόθεση που μπορεί να εκφραστεί, αν και λιγότερο πιθανή, είναι η προέλευσή του από το ρωσικό προσηγορικό *drjagva* που έχει την έννοια του έλους, του βάλτου⁴¹⁸. Βέβαια στο συγκεκριμένο χώρο, παρά την υδατοβρίθεια που τον χαρακτηρίζει, δεν απαντούν σήμερα βαλτώδεις εκτάσεις και ενδεχομένως ανάλογη ήταν η κατάσταση και στο παρελθόν, αν και δεν υπάρχουν στοιχεία. Το σίγουρο είναι ότι η σλαβική προέλευση του τοπωνυμίου καθιστά πιθανότερη τη χωροθέτησή του στην οροσειρά του Ταϋγέτου ή στα νότια αρκαδικά εδάφη, περιοχές όπου υπάρχει μεγάλη συγκέντρωση σλαβικών ονομασιών⁴¹⁹ και τη συγκεκριμένη περίοδο υπάγονται διοικητικά στη βυζαντινή επαρχία της Πελοποννήσου.

τα κυριώνυμα *Δραγοβέτσι* (σημ. Έλαφος στο νομό Ιωαννίνων, βλ. ΦΕΚ 81/Α'14.5.1928, για τη μετονομασία του. VASMER, *Die Slaven*, σ. 32. <http://pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/169754>), *Δραγοβίστα* (σημ. Πολυθέα στο νομό Τρικάλων, βλ. ΦΕΚ 81/Α'14.5.1928, για τη μετονομασία του. VASMER, *Die Slaven*, σ. 89. <http://pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/169061>) και *Δραγοβουτζίστα* (στο νομό Σερρών, βλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 216. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, *Βυζαντινοί τόποι*, σ. 139, 268-269). Ο ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Τα οικωνύμια*, σ. 104, για το *Δραγοβέτσι* δίνει ως ρίζα του το σλαβικό επίθετο *dragъ* που σημαίνει αγαπητός. Πρβλ. MALINGOUDIS, (Βιβλιοκρισία), σ. 71-72 (*Δραγοβουντιών*). Το τοπωνύμιο *Γαρδαλεβός* εντοπίζεται σήμερα στους λόφους της Κλινίτσας, βόρεια της Στεμνίτσας στη Γορτυνία της Αρκαδίας, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνύμια Δημητσάνας», σ. 450. Δεν σχετίζεται με το *Δραγοβιαστόν* των χρυσοβούλλων λόγω της χωροθέτησής του κατά τη συγκεκριμένη περίοδο στη φραγκική επικράτεια και σύμφωνα με τη χωροθέτησή του στο βόρειο τμήμα της βαρονίας της Καρύταινας.

⁴¹⁸ Βλ. DUJČEV, «Dragvista-Dragovitia», σ. 220-221. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στην Ελλάδα*, σ. 106-107. Η ετυμολογία αυτή αποδίδεται και στο εθνικό όνομα *Δρουγουβίτες* (*Δρογουβίτες* ή *Δραγουβίτες*), το οποίο έφερε ένα σλαβικό φύλο ή μία συνομοσπονδία φύλων εγκατεστημένη στη Μακεδονία ήδη από τον 7ο αιώνα δυτικά της Θεσσαλονίκης και στη Θράκη κοντά στην Φιλιππούπολη, βλ. DUJČEV, «Dragvista-Dragovitia», σ. 215-221. P. GAUTIER, «Clément d'Ohrid, évêque de Dragvista», *RĚB* 22 (1964), σ. 202-214. *ODB*, 1, λήμμα *Drougoubitai*, σ. 662-663. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, σ. 39, 42, 43, 54-55, 58-59, 63. VRYONIS, «Byzantium, its Slavic Elements», σ. 69, 82. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στην Ελλάδα*, σ. 90, 101, 106-107, 151-153. Ε. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Συμβολή στον εντοπισμό της σλαβικής εγκατάστασης των Δρουγουβιτών», στο: *Φιλοτιμία, Τιμητικός Τόμος για την Ομότιμη καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, επιμ. έκδ. Θ. Κορρές – Π. Κατσώνη – Ι. Λεοντιάδης – Α. Γκουτζιουκώστας, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 105-133, όπου και όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία. Δεν θεωρώ ότι θα μπορούσε να γίνει οποιοσδήποτε συσχετισμός του πελοποννησιακού *Δραγοβιαστόν* με τους *Δρουγουβίτες* (*Δρογουβίτες* ή *Δραγουβίτες*) της Μακεδονίας λόγω της απόστασης, αλλά κυρίως γιατί ετυμολογικά ομόριζα ή ομόηχα με τα παραπάνω τοπωνύμια απαντούν σε πολλά σημεία της Βαλκανικής και η προέλευσή τους πρέπει να ανάγεται στις περισσότερες τουλάχιστον περιπτώσεις σε κάποιο σλαβικό προσηγορικό που ανταποκρίνεται στο χαρακτήρα της εκάστοτε περιοχής.

⁴¹⁹ Βλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 150-159, 164-174. MALINGOUDIS, *Studien zu den slavischen Ortsnamen*. Ο ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η αμπελοκαλλιέργεια», σ. 251 σημ. 130, συσχετίζει το τοπωνύμιο *Δραγοβιαστόν* με το κυριώνυμο τοπωνύμιο *Δραγαλεβός* (σημ. Έλατος) στη δυτική Κυνουρία μεταξύ των οικισμών *Καστρί* και *Άγιος Πέτρος*. Σύμφωνα με το *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, ο δρογγός του *Δραγαλεβού* κατέχει σημαντική θέση μεταξύ των βυζαντινών κτήσεων της Πελοποννήσου και κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων των αυτοκρατορικών δυνάμεων κατά των Φράγκων, μεταξύ των ετών 1262-1264, συμμετέχει ενεργά στον αγώνα για την ανάκτησή της και ανταμείβεται με προνόμια και φοροαπαλλαγές από τον αυτοκράτορα, βλ. παρακάτω σημ. 879. Κατά συνέπεια δεν

Η γειτνίασή της κτήσης του Δραγοβιαστοῦ με το φραγκοκρατούμενο τμήμα της Πελοποννήσου αποτελεί ένδειξη για την προέλευση των προσκαθημένων. Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, οι ακτήμονες αγρότες που εγκαθίστανται σε μία κτήση ως προσκαθήμενοι προσέρχονται από περιοχές που βρίσκονται όχι μόνο εντός αλλά και εκτός των ορίων της αυτοκρατορίας⁴²⁰. Στο χρυσόβουλλο του 1318 μεταξύ των προνομίων που έχουν δοθεί στη μονή Βροντοχίου, υπάρχει στους στ. 44-45 και σχετική πρόβλεψη για τους ελεύθερους αγρότες που έρχονται από τα λατινοκρατούμενα εδάφη: *ὀφείλουσιν κατέχειν οἱ ἐν αὐτῇ μοναχοί, ἀνενοχλήτως κ(αὶ) ἀδιασείστως· ἔτι δὲ κ(αὶ) ἀναποσπάστως... κ(αὶ) ὄσους δυνηθῶσι προσαγαγεῖν ἐλευθέρους ἀπὸ τοῦ μέρους τ(ῶν) Λατίν(ων), κ(αὶ) προσκαθίσει εἰς τ(ὸν) τόπ(ον) αὐτ(ῶν)*. Πιθανόν και οι προσκαθήμενοι του Δραγοβιαστοῦ να ανήκουν σε αυτή την κατηγορία, σε ἐλευθέρους αγρότες, Ἕλληνες κατά κύριο λόγο στην καταγωγή, οι οποίοι εγκαταλείπουν τα γειτονικά εδάφη του πριγκιπάτου της Αχαΐας και τους κυρίους τους είτε επιδιώκοντας να ενταχθούν στο ευνοϊκότερο από του βιλλάνου καθεστώς του βυζαντινού παροίκου ⁴²¹, είτε εγκαταλείποντας περιοχές που επικρατούσε ανασφάλεια, αβεβαιότητα και αστάθεια λόγω των επιδρομών και των πολεμικών επιχειρήσεων.

4.1.5. ... εἰς τὴν Δέλβιναν

Στην άγνωστη σήμερα τοποθεσία της Δέλβινας παραχωρούνται στη μονή Βροντοχίου τέσσερις πάροικοι, για τους οποίους δεν προκύπτει η πρόσδεση και εξάρτησή τους από κάποια κτήση ή άλλο ακίνητο⁴²². Το τοπωνύμιο δεν διατηρείται σήμερα στην υπό διερεύνηση περιοχή και στα κείμενα των χρυσοβούλλων δεν δίδονται περαιτέρω στοιχεία που θα καθιστούσαν εφικτή την ταύτισή του. Η παραχώρηση στο μοναστήρι έμψυχου δυναμικού χωρίς να γίνεται μνεία σε γαιοπαροχή υποδηλώνει ενδεχομένως αφενός την εκχώρηση από το κράτος στη μονή του προνομίου της νομής του έγγειου φόρου (τέλος) που καταβάλλεται από τους παροίκους για τις ιδιόκτητες εκτάσεις τους και αφετέρου την υποχρέωσή τους να προσφέρουν προσωπική εργασία σε πλησιόχωρες ιδιοκτησίες του μοναστηριού. Η δεύτερη περίπτωση συνεπάγεται τη χωροθέτηση της Δέλβινας σε τοποθεσία που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση με μία από τις κτήσεις του. Κατά συνέπεια πιθανόν είναι να

μπορεί να συσχετισθεί με ένα μικρό και ασήμαντο αγρίδιο το οποίο εντάσσεται στον επίσης άγνωστο από τις βυζαντινές πηγές τόπο του Φιλητού.

⁴²⁰ Βλ. παραπάνω σημ. 381.

⁴²¹ Γενικά για τις μετακινήσεις των βιλλάνων προς τη βυζαντινή επικράτεια, βλ. παρακάτω «Η εγκατάσταση προσκαθημένων στις κτήσεις της μονής».

⁴²² Βλ. παραπάνω σημ. 379.

προκύπτει συσχετισμός της θέσης με την προηγούμενη ή με την επόμενη στη σειρά που παρατίθενται στα έγγραφα, αφενός το ἀγγίδιον Δραγοβιαστόν και τον τόπον τοῦ Φιλητοῦ και αφετέρου το μονύδριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Πελάτου. Από την μέχρι τώρα έρευνα η Δέλβινα θα μπορούσε να συσχετιστεί με δύο τοπωνύμια της περιοχής του Χελμού και της νότιας Αρκαδίας, αν και η επιχειρηματολογία είναι εξαιρετικά ασθενής και η ταύτιση καθαρά υποθετική.

Στην περιοχή του Χελμού, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, χωροθετείται η αρχαία Βελεμίνα ή Βέλβινα. Η αρχαία Βέλβινα ελάχιστα διαφοροποιείται φωνητικά και ως προς τη γραφή της από τη μεσαιωνική Δέλβινα και θα μπορούσε να προέρχεται από την τροπή του αρχικού γράμματος του παλαιότερου τοπωνυμίου από β σε δ⁴²³. Ο Πίκουλας τοποθετεί την αρχαία Βελεμίνα ή Βέλβινα στη θέση Αγία Ειρήνη-Μετόχι του οικισμού Γιακουμαίικα Λογκανίκου ανατολικά του Χελμού στη συμβολή του χειμάρρου της Λαγκάδας με τον Ευρώτα και σε απόσταση 3χλμ. περίπου νότια της Παλιόχωρας Καλτεζών⁴²⁴ (εικ. 58). Βέβαια δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την επιβίωση της αρχαίας ονομασίας έως τα μεσαιωνικά χρόνια, περίοδος που κατά πάσα πιθανότητα θα μπορούσε επέλθει η μετατροπή στα αρχικά γράμματα. Εάν πραγματικά ισχύει η υπόθεση αυτή, δεν αποκλείεται κατά την εποχή που η περιοχή απετέλεσε μετόχι της μονής του Αγίου Νικολάου Καλτεζών η νέα της ιδιότητα (μετόχιον) να υποκατέστησε την παλαιότερη ονομασία.

Μία δεύτερη υπόθεση αποτελεί η ταύτιση του τοπωνυμίου με τη θέση Ντερμπίνα, 1.500μ. βορειοανατολικά του οικισμού Κουβέλια και 5χλμ. περίπου από τη βυζαντινή Παλιόχωρα Καλτεζών (εικ. 58). Η ονομασία Ντερμπίνα θα μπορούσε ενδεχομένως να προέρχεται από παραφθορά της αρχικής «Δέλβινα» (> Δελβίνα > Ντελβίνα > Ντελμπίνα >

⁴²³ Η τροπή του β σε δ συναντάται και σε άλλα τοπωνύμια. Η παλαιότερη ονομασία της Κρυόβρυσης Ηλείας ήταν Βερβενή, Βερβινή ή Βερβίνι, αλλά απαντά και ως Δερβινή ή Δερβίνι, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 272 (*Deruvini*), 304 (Βερβίνι-Δερβίνι). Α. Δ. ΜΠΟΥΤΣΙΚΑΣ, *Σλάβοι και τοπωνύμια στην Ηλεία*, Αθήνα 1992, σ. 116-119. Επίσης, βλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 140. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικόν Ηλείας», σ. 105. Ο ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 1, σ. 723, παραδίδει τον οικισμό Βελβίνα Ναυπακτίας ως Δελβίνα. Επίσης, βλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 66. Ανάλογη τροπή κατά αντίστροφη φορά παρατηρείται στο αρχαϊκό κυριώνυμο τοπωνύμιο Δίλιβινα, χωριό της περιοχής των Καλαβρύτων, το οποίο από την περίοδο της βενετοκρατίας τουλάχιστον απαντά ως Βίλιβινα (*Velivina*), βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrittione», σ. 108, *Velivina*. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 268, 302 (στην απογραφή Grimani του 1700 ως *Vellivina*). ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 368 και σημ. 1176, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Επίσης, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 4, 239-240. Ο ΙΔΙΟΣ, «Σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου Σωφρονίου περὶ τῆς μονῆς Ταξιαρχῶν παρὰ τὸ Αἴγιον, καὶ τὸ χωρίον Δημητρόπουλου», *ΝΕ* 6 (1909), σ. 295-298 όπου ταυτίζει λανθασμένα το χωριὸν *Δυλιβήνα* με το σημερινό οικισμό Δημητρόπουλου. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τὸ χωριὸν τῆς Αἰγιαλείας Δημητρόπουλου», *ΝΕ* 7 (1910), σ. 347-348 (Σύμμικτα). Για το φαινόμενο, πρβλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 257.

⁴²⁴ Το αγιόνυμο τοπωνύμιο Αγία Ειρήνη εκτείνεται νοτιοανατολικά του Χελμού και βόρεια του Ευρώτα και προέρχεται από τον ομώνυμο ναό, μετόχι της μονής του Αγίου Νικολάου Καλτεζών, ο οποίος δεν σώζεται σήμερα και δεν έχει εντοπιστεί η θέση του. Η ονομασία Μετόχι περιορίζεται στην περιοχή όπου βρίσκεται το κτήριο του μετοχίου του μοναστηριού, βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, σ. 36-41, 117-118, 121-123. Επίσης, βλ. LORING, «Ancient routes», σ. 39-40. Πρβλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Εὐρώτας», σ. 277-278.

Ντερμπίνα). Στη συγκεκριμένη τοποθεσία εντοπίζεται ερειπωμένος οικισμός της τουρκοκρατίας (εικ. 61). Δυτικά της θέσης βρίσκεται ο ανακαινισμένος σήμερα δισυπόστατος ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου και της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα, ο οποίος προέρχεται από μετασκευή του πρώτου μετά την προσθήκη του δεύτερου (εικ. 62). Η Κοίμηση διατηρεί στο εσωτερικό της ίχνη γραπτού διακόσμου. Σύμφωνα με παράδοση του γειτονικού οικισμού Κουβέλια στη θέση υπήρχε παλαιότερα μοναστήρι, το οποίο καταστράφηκε μαζί με την Ντερμπίνα από τους Τούρκους κατά τη διάρκεια των Ορλοφικών. Ανατολικά του εγκαταλελειμμένου οικισμού σώζεται ο ερειπωμένος ναός του Αγίου Νικολάου⁴²⁵.

Η προέλευση του τοπωνυμίου Δέλβινα πιθανότατα είναι σλαβική από το ουσιαστικό *dvlna* (αρχ. σλαβ. *dvily*) που σημαίνει «μεγάλο πήλινο καζάνι» και ως τοπωνύμιο δηλώνει «το κοίλωμα πεδιάδας, την κοιλάδα»⁴²⁶. Υπό την έννοια αυτή η ονομασία ανταποκρίνεται απόλυτα στο ανάγλυφο της θέσης Αγία Ειρήνη-Μετόχι σε αντίθεση με τον ορεινό χαρακτήρα, αν και με ομαλά πρανή προς τα δυτικά, του εγκαταλελειμμένου οικισμού της Ντερμπίνας.

Παρά τις παραπάνω υποθέσεις η ταύτιση της Δέλβινας παραμένει προβληματική, καθώς δεν παραδίδεται κανένα άλλο στοιχείο από πηγές της εποχής ή και μεταγενέστερες για τη χωροθέτησή της. Σε περίπτωση ωστόσο που πραγματικά σχετίζεται με την κτήση του αγριδίου του Δραγοβιαστού, είναι πιθανόν οι τέσσερις πάροικοι να εμπεριέχονται στο σύνολο των περιουσιακών στοιχείων της μονής *εις τὸν Χελμὸν*, όπως αναφέρονται στο χρυσόβουλλο του 1320, και κατά συνέπεια να αποτελούν αντικείμενο της διαπραγματεύσεως και της ανταλλαγής αυτών με τις γαίες στη περιοχή της Κυνουρίας.

4.1.6. Τὸ μονύδριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Πελάτου

Το μονύδριο του Αγίου Δημητρίου είναι το πρώτο εκκλησιαστικό καθίδρυμα που παραδίδεται στα χρυσόβουλλα ως περιουσιακό στοιχείο

⁴²⁵ Βλ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ – ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Ἡ Παλιόχωρα» Καλτεζῶν», σ. 8, 19. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, σ. 80, 225-226, ο οποίος επισημαίνει ότι από τη θέση Κουβέλια διερχόταν οδός δευτερεύουσας σημασίας που οδηγούσε από την περιοχή της Παλιόχωρας στην Τεγέα. ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ – ΜΑΥΡΟΣ, *Μονές Ἀρκαδίας*, σ. 83. Σύμφωνα με μαρτυρία του κατοίκου του οικισμού Κουβέλια κ. Χρήστου Κολιόπουλου, παλιότερα σε επαφή με το ναό της Κοίμησης σώζονταν προσκτίσματα με ίχνη γραπτού διακόσμου. Από τον μεταβυζαντινό οικισμό της Ντερμπίνας διατηρούνται οικοδομικά κατάλοιπα, τα οποία συνίστανται από ξερολιθιές κατασκευασμένες από σχιστολιθικές πλάκες. Στην κορυφή του λόφου εντοπίζεται ευρύς περίβολος στο βορειοανατολικό άκρο του οποίου σώζεται σε χαμηλό ύψος κτίσμα μικρών διαστάσεων τετραγωνικής κάτοψης, κατάλοιπο ενδεχομένως πυργοειδούς κατασκευής. Κατά την αυτοψία μου στη θέση δεν εντόπισα ίχνη επιφανειακής κεραμεικής. Ο ναός του Αγίου Νικολάου βρίσκεται εντός αγροτεμαχίου ιδιοκτησίας κ. Χρ. Κολιόπουλου. Διατηρείται σε χαμηλό ύψος και παλιότερα στο εσωτερικό του ήταν ορατά τα κατάλοιπα μωσαϊκού δαπέδου. Περιμετρικά του ναού στο παρελθόν, η καλλιέργεια του κτήματος είχε αποκαλύψει ταφές.

⁴²⁶ Βλ. ΜΙΚΛΟΣΙΧ, *Etymologisches Wörterbuch*, σ. 40 λήμμα *dely*. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Τα οικωνύμια*, σ. 94.

της μονής Βροντοχίου. Συνοδεύεται από το προσωνύμιο του Πελάτου και η εκχώρησή του περιλαμβάνει και προσκαθημένους⁴²⁷ που έχουν εγκατασταθεί σε αυτό. Όπως γίνεται κατανοητό, οι ελάχιστες πληροφορίες που παρέχονται στα έγγραφα επιτρέπουν μόνο την υποθετική ταύτιση και χωροθέτησή του στην περιοχή της Λακεδαίμονας.

Ως προς το προσωνύμιο του Πελάτου δεν εντοπίζεται ως μικροτοπωνύμιο στον υπό εξέταση χώρο και από το κείμενο δεν προκύπτει αν αφορά αποκλειστικά και μόνο το μονύδριο ή πρόκειται για τη θέση που χωροθετείται αυτό. Σημασιολογικά η λέξη πελάτης στην αρχαία ελληνική και τη βυζαντινή γραμματεία αναφέρεται σε αυτόν που έρχεται κοντά, στο γείτονα ή σε αυτόν που πλησιάζει με εχθρικές διαθέσεις. Στα αρχαία κείμενα αποδίδεται επίσης σε αυτόν που προσεγγίζει κάποιον για να ζητήσει προστασία με αποτέλεσμα την εξάρτησή του από τον τελευταίο και αποκτώντας μια πιο τεχνική σημασία ο όρος προσδιορίζει το μισθωτό εργάτη γης⁴²⁸. Στις βυζαντινές πηγές ο πελάτης απαντά και ως τύπος του όρου ἀπελάτης⁴²⁹, με τη σημασία του στρατιώτη, του πολεμιστή⁴³⁰. Η υπηρεσία των ἀπελατών στη μέση βυζαντινή περίοδο συνδέεται με αυτή των τζακώνων στους οποίους ανατίθεται συνήθως η φύλαξη των κάστρων⁴³¹. Σε περίπτωση που το προσωνύμιο του μονυδρίου έλκει την προέλευση από κάποιον ἀπελάτη, θα μπορούσε ενδεχομένως να εκφραστεί η υπόθεση εγκατάστασης στην περιοχή απελατικών στρατευμάτων μαζί με τζακωνικά στα κυνουριακά εδάφη.

Στην ευρύτερη περιοχή του Μυζηθρά διατηρούνται τα καθολικά δύο διαλελυμένων σήμερα μονών αφιερωμένων στον Άγιο Δημήτριο. Η

⁴²⁷ Βλ. παραπάνω σημ. 381. MALINGOUDIS, (Βιβλιοκρισία), σ. 71.

⁴²⁸ Βλ. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμμα πελάτης, σ. 1357. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 11, λήμμα πελάτης, σ. 5624-5625. Επίσης, βλ. LBG, λήμματα πελατεία, πελατικόν.

⁴²⁹ Στις πηγές, ιδιαίτερα σε νομικά κείμενα, αρχικά η λέξη ἀπελάτης απαντά με τη σημασία του ληστή και ειδικότερα αποδίδεται στους ζωοκλέφτες. Στη συνέχεια λαμβάνει την έννοια των ατάκτων στρατιωτών που τους έχει ανατεθεί η φύλαξη των συνόρων και η συμμετοχή σε καταδρομικές επιχειρήσεις εναντίον του εχθρού. Παράλληλα πραγματοποιούν ληστρικές επιδρομές και λαφυραγωγίες με σκοπό το προσωπικό τους κέρδος. Στη μεσαιωνική λογοτεχνία ως απελάτες χαρακτηρίζονται οι μεγάλοι πολεμιστές, οι ήρωες, τα παλικάρια. Ως προστάτης τους παρουσιάζεται ο Άγιος Θεόδωρος, ο μέγας ἀπελάτης. Για τον όρο ἀπελάτης, βλ. ΣΥΝΕΣΙΟΥ, «Επιστολαί», PG 66, στ. 1516. *Θησαυρός*, 7, στ. 1258. SOPHOCLES, *Lexicon*, λήμμα ἀπελάτης, σ. 206, ο οποίος θεωρεί ότι μόνο στον πληθυντικό έχει την έννοια του σώματος στρατού. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμμα ἀπελάτης, σ. 184. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 2, λήμμα ἀπελάτης, σ. 734. CARATZAS, *Les Tzacones*, σ. 160-162. ODB, 1, λήμμα *apelatai*, σ. 127-128. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 2, λήμμα ἀπελάτης, σ. 343. LBG, λήμμα ἀπελάτης.

⁴³⁰ Βλ. *Leonis diaconi caloënsis historiae libri decem et liber de velitatione bellica Nicephori Augusti*, εκδ. C. B. HASH, CSHB, Βόννη 1828, σ. 116-117 (*ἀλλ' ἐκ τῶν ἐνότων, ὅποι παρείκοι, ἀντικαθίστασθαι κραταιῶς, καὶ τοὺς πελάτας ἀμόνεσθαι*), 140 (*τῶν δὲ πεζεταίρων τοὺς δρυμοὺς καὶ τὰς λόχμας καταδρομόντων σπουδῆ, καὶ τοὺς πελάτας ἐκείνους συνειληφόντων, εἰς ὅσιν τε πεπεδημένους παραγαγόντων τῷ βασιλεῖ, αὐθωρὸν κατασπαθίζειν τούτους προσέταττεν*). DU CANGE, *Glossarium*, 1, λήμμα πελάτης, στ. 1142.

⁴³¹ Βλ. *De cerimoniis*, 1, σ. 696. LEMERLE, *Agrarian History*, σ. 135. AHRWEILER, «Τσάκωνες — Τσακονία», σ. 244. Για τους Τζάκωνες/Τσάκωνες, βλ. παρακάτω «... περὶ τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Ἄστρου».

πλησιέστερη στην καστροπολιτεία βρίσκεται στην ανατολικά παρειά του Ταυγέτου, στην κτηματική περιφέρεια του οικισμού της Αναβρυτής. Το μοναστηριακό συγκρότημα χρονολογείται στους μεταβυζαντινούς χρόνους και το καθολικό του ανάγεται πιθανόν στα τέλη του 16ου ή τις αρχές του 17ου αιώνα⁴³² (εικ. 63). Η εξέταση των μορφολογικών και κατασκευαστικών στοιχείων του ναού και των οικοδομικών λειψάνων της μονής, καθώς και η επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήσα στην περιοχή δεν έχουν αποδώσει κανένα στοιχείο που να υποδηλώνει παλαιότερη φάση στο μνημειακό σύνολο ή τη βυζαντινή παρουσία στη συγκεκριμένη θέση. Ως εκ τούτου αποκλείεται η ταύτισή του με την κτήση της μονής Βροντοχίου.

Το δεύτερο μνημείο βρίσκεται στη δυτική πλαγιά του πρόβουνου του Πάρωνα Μαυρίλα, στην κτηματική περιφέρεια του οικισμού του Βασσαρά (χάρτ. 9). Από την παλαιά μονή του Αγίου Δημητρίου σήμερα διατηρείται μόνο το καθολικό (εικ. 64). Πρόκειται για μονόχωρο ναύδριο με την αψίδα εγγεγραμμένη στον ανατολικό τοίχο του ναού χωρίς να εξέχει εξωτερικά. Από την αρχική θολοσκεπή στέγασή του διατηρείται μόνο η καμάρα του Ιερού, η οποία αναπτύσσεται σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτή του κυρίως ναού. Το υπόλοιπο τμήμα της στέγης σε άγνωστη στιγμή κατέπεσε και αντικαταστάθηκε με ξύλινη κεραμοσκεπή. Ο γραπτός διάκοσμος που διατηρείται στο Ιερό και στο μέτωπο της αψίδας χρονολογείται στο α' μισό του 14ου αιώνα, πιθανότατα στις αρχές του⁴³³

⁴³² Η μονή του Αγίου Δημητρίου βρίσκεται νοτιοδυτικά του οικισμού της Αναβρυτής. Ήδη από το 1700 απαντά στα αρχεία της βενετοκρατίας εν λειτουργία με κτηματική περιουσία, δένδροκαλλιέργειες και μύλους, βλ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου*, σ. 412. Το καθολικό ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού με νάρθηκα στα δυτικά. Το εσωτερικό του ήταν κατάγραφο με τοιχογραφίες οι οποίες διατηρούνται αποσπασματικά. Στο νότιο τοίχο του Ιερού σώζεται η γραπτή κτητορική επιγραφή με εκτεταμένες απώλειες, η οποία τοποθετεί την αγιογράφηση του ναού στο έτος 1608. Δεύτερος, ερειπωμένος σήμερα, μονόχωρος ναός διατηρείται σε επαφή με το νότιο τοίχο του καθολικού. Στον περιβάλλοντα χώρο των ναών διατηρούνται τα κτηριακά κατάλοιπα των βοηθητικών κτισμάτων της μονής. Φαίνεται ότι παραμένει σε λειτουργία συνεχώς από την ίδρυσή της μέχρι τη διάλυσή της πριν το έτος 1837 με το από 25-09-1833 διάταγμα της Αντιβασιλείας του βασιλιά Όθωνα που αφορούσε στη διάλυση των ολιγομελών μοναστικών κοινοτήτων, οπότε και προσαρτάται στη μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Χρυσάφων, βλ. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Αναβρυτή ή Λακωνική», *ΧρονΜορ* 1 (1952), σ. 93-94. ΜΠΕΛΙΑ, «Μοναστηριακά», σ. 335-336, 349, 360. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Έκκλησία*, σ. 228-229. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Σχεδιάσμα», σ. 180 (= *Μάνη και Λακωνία*, Δ', σ. 480). Δ. Θ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Ο διάκοσμος του καθολικού της Μονής Αγ. Δημητρίου Αναβρυτής στη Λακωνία (1608)*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2006, σ. 15-16, 94-96, ο οποίος προσγράφει το γραπτό διάκοσμο του καθολικού σε καλλιτέχνη του κύκλου των αδελφών Μόσχων.

⁴³³ Βλ. ΚΑΠΠΑΣ, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου», σ. 300 και σημ. 151, 301-302, εικ. 45-46. Επίσης, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Ο Μελισμός*, σ. 211 αρ. 178, η οποία τοποθετεί την παράσταση του Μελισμού στην αψίδα γενικά μέσα στον 14ο αιώνα. Ο ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Μνημεία Λακωνίας», σ. 19-23 (= *Μάνη και Λακωνία*, Δ', σ. 373-377) ανάγει αρχικά το γραπτό διάκοσμο του μνημείου στο «β' μισό (προς το τέλος) του 14ου αιώνα», αν και τα περισσότερα από τα εικονογραφικά παράλληλα που δίνει χρονολογούνται στο α' μισό του ίδιου αιώνα. Ακολούθως Ο ΙΔΙΟΣ, «Χρονολόγηση βυζαντινών τοιχογραφιών της νότιας Πελοποννήσου από συγκρίσεις με χρονολογημένες βυζαντινές τοιχογραφίες της Σερβίας», στο: *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, εκδ. Ευ. Παπαδοπούλου – Δ. Διαλέτη, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνής Συμπόσια 3, Αθήνα 1996, σ. 340-341, εικ. 85 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Μάνη και Λακωνία*, Δ', σ. 457-458, 464 εικ. 85), τοποθετεί την τοιχογράφηση του ναού στις αρχές της γ' εικοσιπενταετίας του

(εικ. 65). Στον κυρίως ναό δεν σώζονται τοιχογραφίες. Το μονύδριο το 1620 παραχωρήθηκε από τον ηγούμενό του, ιερομόναχο Σάββα, και τους μοναχούς του ως μετόχι στην πλησιόχωρη μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Χρυσάφων *σὺν πᾶσι τοῖς κτήμασι καὶ πράγμασιν αὐτοῦ κοινήτης καὶ ἀκοινήτης*⁴³⁴. Κατά τη βενετοκρατία (1685-1715) σε λογιστικό κατάστιχο του 1700 αναφορικά με την περιουσία της Εκκλησίας της Πελοποννήσου μνημονεύεται ο ναός του Αγίου Δημητρίου ως μετόχι της ανωτέρω μονής⁴³⁵.

Τέλος στην περιοχή της Λακεδαίμονας εντοπίζονται τέσσερις ακόμη υστεροβυζαντινοί ναοί αφιερωμένοι στον Άγιο Δημήτριο, οι οποίοι χωροθετούνται στους οικισμούς Καστρί, Χρύσαφα, Κροκεές και Γεράκι. Για τον πρώτο έγινε ήδη μικρή αναφορά παραπάνω⁴³⁶. Ο ναός στη μορφή που διατηρείται σήμερα έχει δεχτεί ποικίλες επεμβάσεις κατά καιρούς με αποτέλεσμα την τυπολογική αλλοίωσή του. Πρόκειται για μονόχωρο δρομικό κτίσμα με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα Ιερού, συνεχόμενη προσθήκη στα δυτικά και ξυλόστεγη στοά στηριζόμενη σε κυλινδρικούς λιθόκτιστους πεσσούς στα νότια (εικ. 66). Ο αρχικός πυρήνας του μνημείου ανήκε στην παραλλαγή Α3 του σταυρεπίστεγου αρχιτεκτονικού τύπου (κατηγοριοποίηση Ορλάνδου)⁴³⁷. Ο ναός χρονολογείται στην υστεροβυζαντινή περίοδο με το σωζόμενο γραπτό διάκοσμο στο εσωτερικό του να τον αναγάγει πιθανότατα στο β' μισό του 13ου αιώνα⁴³⁸ (εικ. 49).

Στα νοτιοδυτικά του οικισμού των Χρυσάφων, στη βραχώδη πλαγιά φαραγγιού στη θέση Τσιλιωτό χωροθετείται ερειπωμένο ναΰδριο πλησίον

14ου αιώνα. Ο γραπτός διάκοσμος του ναού του Αγίου Δημητρίου παρουσιάζει κοινά εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία με τα ζωγραφικά σύνολα του σπηλαιώδους ναού του Παλιομονάστηρου των Αγίων Τεσσαράκοντα (β' στρώμα ζωγραφικής) στο ρέμα του Σωφρόνη και της Παλαιοπαναγιάς στο Βασσαρά, τα οποία σύμφωνα με τα επιγραφικά δεδομένα αποδίδονται στον Κωνσταντίνο Μανασσή, βλ. παρακάτω σημ. 448 (Παλιομονάστηρο), 451 (Παλαιοπαναγιά).

⁴³⁴ Βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Μονὴ τῶν Αγίων Τεσσαράκοντα*, σ. 66, 68-70 (δίνει το έτος αχϵ'). Αγ. Σ. ΣΓΟΥΡΙΤΣΑΣ, «Αρχαιολογικά», *Μαλεβός β' έτος*, αρ. 13 (Απρ. 1922), σ. 2. Μ. Ε. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Βρεσθένης Παρθένιος», σ. 255 (δίνει το έτος αχκ'). ΚΑΙΠΙΑΣ, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου», σ. 258 σημ. 8. Ο Άρχιμ. ΕΦΡΑΙΜ, «Μετόχια», 4, σ. 11, 12, 13, 15 σημ. 57, ηγούμενος της μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων θεωρεί ορθότερη την ανάγνωση του έτους ως 1620 βασιζόμενος στα στοιχεία που δίδει ο κτητορικός κώδικας του μοναστηριού.

⁴³⁵ Βλ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου*, σ. 404.

⁴³⁶ Βλ. παραπάνω «*Τὸ ζευγηλατεῖον πλησίον τοῦ ποταμοῦ Βρυσιώτου*».

⁴³⁷ Βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Άγιος Δημήτριος Κροκεῶν», σ. 203 σημ. 2 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Γ', σ. 397 σημ. 2). Ο ΙΔΙΟΣ, «Σχεδιάσμα», σ. 172 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Δ', σ. 480). ΠΑΝΤΟΥ, «Ο Λακεδαιμονίας Άγιος Θεόκλητος», σ. 347-348. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ λατρεία τοῦ Αγίου Θεοκλήτου», σ. 112 και σημ. 38.

⁴³⁸ Στη χρονολόγηση του ναού στην υστεροβυζαντινή περίοδο συνηγορούν η διάδοση του συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού τύπου από το 13ο αιώνα και μετά, οι αναλογίες του κτίσματος και η επιμελημένη τοιχοποιία του στην αψίδα του Ιερού και σε τμήμα της νότιας πλευράς (επάλληλες στρώσεις αδρά κατεργασμένων λίθων μεταξύ των οποίων μεσολαβεί οριζόντια ζώνη από μονές πλίνθους), βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοί», σ. 45-46. Η. Μ. ΚÜPPER, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche* II. Amsterdam 1990, σ. 136-137. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ Ἑλλαδική ναοδομία*, σ. 355.

του σπηλαιώδους ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Ο σωζόμενος γραπτός διάκοσμος του μνημείου ανάγεται στον 13ο αιώνα⁴³⁹.

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου Κροκεών ανήκει στην παραλλαγή Α1 του σταυρεπίστεγου αρχιτεκτονικού τύπου (κατηγοριοποίηση Ορλάνδου)⁴⁴⁰ και ανατολικά απολήγει σε ημικυλινδρική αψίδα Ιερού. Το μνημείο διατηρεί τα αυθεντικά τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του με τις νεώτερες επεμβάσεις να περιορίζονται στην προσθήκη κτιστού θρανίου στη δυτική όψη του και τεσσάρων αντηρίδων από οπλισμένο σκυρόδεμα για την στήριξή του στη βόρεια (εικ. 67). Εσωτερικά ο γραπτός διάκοσμος του ναού διατηρείται στο σύνολό του. Γραπτή επιγραφή επάνω από την είσοδο χρονολογεί την οικοδόμηση και ιστόρησή του στο έτος 1286⁴⁴¹.

Ο δίκλιτος εκ προσθήκης ναός του Αγίου Δημητρίου με μεταγενέστερο νάρθηκα στο νότιο τμήμα του οικισμού του κάστρου Γερακίου διατηρεί αποσπασματικά το γραπτό διάκοσμο στο εσωτερικό του, ο οποίος τοποθετείται στα τέλη του 13ου αιώνα⁴⁴² (εικ. 68).

Οι τέσσερις προαναφερόμενοι ναοί, αν και χρονικά υφίστανται την περίοδο που απολύονται τα δύο χρυσόβουλλα υπέρ της μονής Βροντοχίου, από τα μέχρι τώρα γνωστά στοιχεία δεν ταυτίζονται με καθολικά παλαιότερων μονών. Όσον αφορά στον Άγιο Δημήτριο στο Καστρί, δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα γραπτές μαρτυρίες ή προφορικές παραδόσεις για την ύπαρξη μοναστηριού στη θέση αυτή κατά το παρελθόν. Αλλά και στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου δεν εντοπίζονται οικοδομικά λείψανα που θα μπορούσαν να συσχετιστούν με μοναστηριακό συγκρότημα. Οι μικρές διαστάσεις του ναΐσκου του Αγίου Δημητρίου στη θέση Τσιλιωτό Χρυσάφων και η χωροθέτηση του πλησίον του σπηλαιώδους ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου η ίδρυση του οποίου προηγείται καθώς μαρτυρά το παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών που διατηρεί στο εσωτερικό του δεν ταιριάζουν σε καθολικό μονής και προσδίδουν στο μνημείο το χαρακτήρα παρεκκλησίου⁴⁴³. Στην κτητορική επιγραφή του Αγίου Δημητρίου Κροκεών, αν και σε ένα σύνολο πάνω από εφτά κτητόρων ο πρώτος στη σειρά ονόματι Γεράσιμος συνοδεύεται με

⁴³⁹ Βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου», σ. 179, 194-195. ΠΑΝΤΟΥ κ.ά., *Χρυσάφα*, σ. 40-43.

⁴⁴⁰ Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Οι σταυρεπίστεγοι ναοί», σ. 42-44.

⁴⁴¹ Για το ναό, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Άγιος Δημήτριος Κροκεών», σ. 203-238 (= *Μάνη και Λακωνία*, Γ', σ. 397-432). ΔΙΑΜΑΝΤΗ, «Κροκεές», σ. 398-402. Η ΙΔΙΑ, *Ο Άγιος Δημήτριος στις Κροκεές*.

⁴⁴² Βλ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι*, σ. 85-90.

⁴⁴³ Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Τσιλιωτό διατηρεί τρία στρώματα ζωγραφικής, δύο αναγόμενα στη βυζαντινή εποχή και ένα στους νεώτερους χρόνους. Το παλαιότερο πιθανόν τοποθετείται στις αρχές του 13ου αιώνα, ενώ το δεύτερο στο τελευταίο τέταρτο του ίδιου αιώνα. Χρονικά κοντά στο δεύτερο στρώμα βρίσκεται και ο γραπτός διάκοσμος του Αγίου Δημητρίου, αν και αποτελεί έργο διαφορετικού ζωγραφικού συνεργείου, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου», σ. 179-193. ΠΑΝΤΟΥ κ.ά., *Χρυσάφα*, σ. 40-43. Στη περιοχή των δύο μνημείων φαίνεται ότι εγκαταβιούσε αδελφότητα αναχωρητών μοναχών, καθώς τεκμαίρεται από τα ασκηταριά που εντοπίζονται στον περιβάλλοντα χώρο τους.

την ιδιότητα του μοναχού (Γερασίμου μοναχου) και ο πέμπτος με την ιδιότητα του ιερέως (Νικολαου ηερεος), οι συγκεκριμένες αναφορές δεν είναι δυνατόν να στοιχειοθετήσουν την ταύτισή του με καθολικό μονής⁴⁴⁴. Επιπλέον όπως και στο ναό του Καστρίου δεν υπάρχουν στοιχεία που να τεκμηριώνουν μοναστηριακή χρήση του μνημείου. Ο τέταρτος ναός εντάσσεται στον πολεοδομικό ιστό του οικισμού του κάστρου Γερακίου, και τα κτηριακά κατάλοιπα που εντοπίζονται στον περιβάλλοντα χώρο του ταυτίζονται με κατοικίες λαϊκών⁴⁴⁵.

Κατά συνέπεια, το μοναδικό εκκλησιαστικό ίδρυμα που μπορεί να ταυτιστεί με το *μονύδριον· εις ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ ἐπικεκλημένον τοῦ Πελάτου*, είναι η παλαιά μονή του Αγίου Δημητρίου Μαυρίλας στην κτηματική περιφέρεια του Βασσαρά.

Το συγκεκριμένο μοναστήρι εντάσσεται σε ένα ευρύτερο μνημειακό σύνολο που συντίθεται από ναούς, μονές και ασκητήρια σε μικρή απόσταση μεταξύ τους και χωροθετείται στις κτηματικές περιφέρειες των οικισμών Βασσαρά, Θεολόγου και Χρυσάφων και συγκεκριμένα στις παρειές των λόφων που διασχίζει ο ποταμός Οινούντας (Κελεφίνα) και στο στενό φαράγγι του ρέματος του Σωφρόνη. Αποτελείται από μια ομάδα 14 εντοπισμένων βυζαντινών μνημείων, ακέραιων ή ερειπωμένων, εκ των οποίων τα δύο χρονολογούνται στη μέση βυζαντινή περίοδο και τα υπόλοιπα στους υστεροβυζαντινούς χρόνους⁴⁴⁶ (εικ. 70). Με καθολικά

⁴⁴⁴ +Ἡκοδόμηθη κ(αι) ἡστορήθη· ὁ πάνσεπτος κ(αι) θῆος ναος· τοῦ ἁγίου κ(αι) πανενδ[όξου] κ(αι) θαμ[α]του/ροῦ Δημητρίου· ὁ δὲ σηνεργῆς κ(αι) ἐξοδοῦ κ(αι) πόθου πολοῦ :- Γερασίμου μοναχου τ[οῦ] - ^c - ⁶ - [κ(αι) τῶν]/ αὐταδέλφον αὐτοῦ : κηροῦ Κοσμα· κ(αι) Νικολάου : κ(αι) Δημητρίου :- κε Μ[ικρο]λ[α]ου ηε[ρ]εος/ τοῦ Μαργαφα κ(αι) Ιω(άννου) τοῦ Κούρολη ÷ ἅμα σημβῆο κ(αι) τον τέκνο(ν) α[ύ]τοῦ], [ε]τελ[η]ο[θ]ι δε/ μνημη Μαῖω εις τὰς δεκα : εν ετει ,ζψδ' εν(δικτιῶνος) ιδ', βλ. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 318-319. Πρβλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Χριστιανικά ἐπιγραφαί», σ. 137-138, πίν. 16α (= Μάνη καὶ Λακωνία, Δ', σ. 57-58, 98 πίν. 16α). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν», σ. 209-210 (= Μάνη καὶ Λακωνία, Γ', σ. 403-404). ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Dedicatory Inscriptions*, σ. 76, εικ. 40. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Ὁ Ἅγιος Δημήτριος στις Κροκεές*, σ. 33-36 (= Μάνη καὶ Λακωνία, Γ', σ. 403-404).

⁴⁴⁵ Τα πλησιόχωρα κτίσματα ανήκουν σε οικίες του οικισμού, ενώ έχει υποστηριχτεί και η πιθανή ταφική χρήση του ναού, βλ. ΣΙΜΑΤΟΥ – ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Παρατηρήσεις», σ. 71.

⁴⁴⁶ Βλ. ΚΑΠΠΑΣ, «Ὁ ναός του Αγίου Νικολάου», σ. 290-298, εικ. 32-53. ΠΑΝΤΟΥ κ.ά., *Χρυσάφα*, σ. 11, 51.

Ανατολική όχθη π. Οινούντα (Κελεφίνα): ο ναός του Αγίου Δημητρίου Μαυρίλας, καθολικό μονής (αρχές 14ου αι.), τα ερειπωμένα ναύδρια του Σωτήρα και του Προφήτη Ηλία (βλ. Αρχμ. ΕΦΡΑΙΜ, «Μετόχια», 4, σ. 13), ο ερειπωμένος ναός της Παλαιοπαναγιάς, καθολικό μονής (τέλη 13ου-αρχές 14ου αι., βλ. σημ. 451), ο ναΐσκος του Κάτω Αϊ-Γιάννη (του Θεολόγου) (β' μισό 13ου-αρχές 14ου αι., βλ. παρακάτω «Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Κασσαλοῦ»).

Δυτική όχθη π. Οινούντα (Κελεφίνα): Ο ναός της Κτητόρισσας ή Χτόριζας, πιθανόν καθολικό μονής (μεσοβυζαντινών χρόνων), ερειπωμένος ναός στη θέση Αϊ-Νικολάκης (σώζεται καλυμμένος με πυκνή βλάστηση, [βλ. ΚΑΠΠΑΣ, «Ὁ ναός του Αγίου Νικολάου», σ. 291-292, 304 (χάρτης). Αρχμ. ΕΦΡΑΙΜ, «Μετόχια», 4, σ. 14]), ο ναός του Αγίου Νικολάου του Αχραγιά, καθολικό μονής (τελευταίο τέταρτο 14ου αι.).

Ρέμα Σωφρόνη: ο ναός του Αγίου Νικολάου, καθολικό μονής (μέσα 11ου-αρχές 12ου αι.), σπηλαιώδης οχυρή εγκατάσταση [καταφύγιο-ασκητήριο(ς)], βλ. ΚΑΠΠΑΣ, «Ὁ ναός του Αγίου Νικολάου», σ. 290], ανώνυμο πολυώροφο ασκητήριο γνωστό ως «Καταφύγν» ή «Κρυφό Σχολειό» (πιθανόν 14ος αι., βλ. ό.π. σ. 257 και σημ. 5, 290 και σημ. 110), το Παλιομονάστηρο των Αγίων Τεσσαράκοντα (β' μισό 13ου αι.), το ασκητήριο του Προδρόμου [τέλη 13ου αι., βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Μονή τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα*, σ. 20. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Τὸ Παλιομονάστηρο τῶν Ἁγίων Σαράντα», σ. 129-137 (= Μάνη

μονών ταυτίζονται τα έξι από αυτά και συγκεκριμένα οι ναοί του Αγίου Νικολάου⁴⁴⁷ και του Παλιομονάστηρου⁴⁴⁸ στο ρέμα του Σωφρόνη, του Αγίου Νικολάου του Αχραγιά⁴⁴⁹ και ενδεχομένως της Κτητόρισσας⁴⁵⁰ στον Θεολόγο, και του Αγίου Δημητρίου Μαυρίλας και της Παλαιοπαναγιάς⁴⁵¹

καὶ Λακωνία, Γ', σ. 705-713). SHIPLEY, «Site catalogue», σ. 380 αρ. L4001. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Ο Μελισμός*, σ. 95, 179-180, εικ. 53, η οποία ανάγει την παράσταση του Μελισμού στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα. ΚΑΠΠΑΣ, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου», σ. 284, 291, 302, εικ. 35-38. ΠΑΝΤΟΥ κ.ά., *Χρύσαφα*, σ. 58-59], ο ταφικός ναΐσκος της «Ανάληψης» (αρχές 14ου αι., βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Μονὴ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα*, σ. 20. SHIPLEY, «Site catalogue», σ. 380 αρ. L4001. ΚΑΠΠΑΣ, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου», σ. 291 και σημ. 113, εικ. 39-40. ΠΑΝΤΟΥ κ.ά., *Χρύσαφα*, σ. 59-61)

⁴⁴⁷ Βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του ρέματος του Σωφρόνη, κοντά σε πηγή γνωστή ως «Κεφαλάρι του Σωφρόνη». Τα οικοδομικά λείψανα περιμετρικά του μνημείου υποδεικνύουν ότι πιθανότατα πρόκειται για μοναστηριακό συγκρότημα. Το καθολικό ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με νάρθηκα και εξωνάρθηκα στα δυτικά. Στο εσωτερικό του διατηρείται αποσπασματικά ο γραπτός διάκοσμος, στον οποίο διακρίνονται τρεις ζωγραφικές φάσεις με την πρώτη να ανάγεται πιθανόν στη μεσοβυζαντινή περίοδο, τη δεύτερη στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα και την τελευταία στις πρώτες δεκαετίες ή στα μέσα του 15ου αιώνα. Η ανέγερση του ναού τοποθετείται στα μέσα του 11ου-αρχές του 12ου αιώνα. Βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Μονὴ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα*, σ. 11. SHIPLEY, «Site catalogue», σ. 380 αρ. L4003. ΚΑΠΠΑΣ, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου», σ. 255-337. ΠΑΝΤΟΥ κ.ά., *Χρύσαφα*, σ. 51.

⁴⁴⁸ Πρόκειται για την παλαιά μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, η οποία αναπτύσσεται στα βόρεια βραχώδη πρανή του φαραγγιού του ρέματος του Σωφρόνη. Διατηρούνται τα μοναστικά κτίσματα ερειπωμένα (τράπεζα, κελιά κ.ά.) και ο σπηλαιώδης ναός, κατάγραφος εσωτερικά με τοιχογραφίες που ανάγονται χρονικά σε τρεις περιόδους: α) στο β' μισό του 13ου αιώνα, β) στο 1304/5 και γ) στο β' μισό του 15ου αιώνα. Τη δεύτερη φάση αγιογράφησης του μνημείου χρονολογεί γραπτή επιγραφή, ενώ δεύτερη επιγραφή την αποδίδει στο ζωγράφο Κωνσταντίνο Μανασσή. Με την ανέγερση το 1620 του νέου καθολικού των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων το μοναστήρι μεταφέρθηκε στη σημερινή του θέση, ενώ άγνωστη παραμένει η χρονική περίοδος κατά την οποία η παλαιά μονή εγκαταλείφθηκε οριστικά. Σύμφωνα με τον LEAKE, *Travels*, II, σ. 520, στις αρχές του 19ου αιώνα το Παλιομονάστηρο ήταν ήδη ερειπωμένο. Το μοναστηριακό συγκρότημα του Παλιομονάστηρου συμπληρώνουν στις υπερκείμενες παρειές του βράχου ασκητήριο με σπηλαιώδες ναύδριο αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο και ταφικός ναΐσκος με άγνωστη την αρχική του αφιέρωση και επονομαζόμενος της «Ανάληψης», από την παράσταση που κοσμεί την οροφή του (βλ. παραπάνω σημ. 446). Γενικά για το Παλιομονάστηρο των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Μονὴ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα*, σ. 12-24. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Δύο λακωνικά χριστιανικά μνημεία», σ. 1-2. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Χελιδοβούνι Λακωνίας», σ. 111-112. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Σπηλαιώδεις ναοί Λακωνίας βυζαντινῶν χρόνων», *Πρακτικά Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 13, τ. 2, Ἀθῆναι 1987-1988, σ. 216, εικ. 4. (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Δ', σ. 356, 361 εικ. 4). Ο ΙΔΙΟΣ, «Τὸ Παλιομονάστηρο τῶν Ἁγίων Σαράντα», σ. 115-129 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Γ', σ. 691-705). SHIPLEY, «Site catalogue», σ. 380 αρ. L4001. ΚΑΛΟΠΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής περί το 1300», σ. 71. ARMSTRONG, «Byzantine and Ottoman», σ. 356. ΚΑΠΠΑΣ, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου», σ. 290-291, 294-295, 300, εικ. 32-34. ΠΑΝΤΟΥ κ.ά., *Χρύσαφα*, σ. 54-58. Για τις επιγραφές του ναού, βλ. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 324-326. SHIPLEY, «The Epigraphic Material», σ. 226-227.

⁴⁴⁹ Βλ. παρακάτω «Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Κανσαλοῦ».

⁴⁵⁰ Για το ναό και τον οικισμό της Κτητόρισσας ή Χτόριζας, βλ. παρακάτω «Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Κανσαλοῦ».

⁴⁵¹ Βρίσκεται στη δυτική παρειά του λόφου Μαυρίλα σε μικρή απόσταση από το ναό του Αγίου Δημητρίου και είναι αφιερωμένος στη Ζωοδόχο Πηγή. Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του δίστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού. Οι αποσπασματικά σωζόμενες τοιχογραφίες του μνημείου αποδίδονται σύμφωνα με χαμένη σήμερα γραπτή επιγραφή στον ζωγράφο Κωνσταντίνο Μανασσή και πιθανότατα προηγούνται χρονικά αυτών του Παλιομονάστηρου των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στο ρέμα του Σωφρόνη (1304/5). Ο ναός σώζεται σήμερα ερειπωμένος εξαιτίας της υφαρπαγής οικοδομικού υλικού (κεραμίδια, λίθοι) από κατοίκους της περιοχής και τη συνακόλουθη έκθεση των τοιχοποιιών του στις καιρικές συνθήκες. Στην κατάσταση αυτή περιήλθε μεταξύ των δεκαετιών 1940-1960. Βλ. ΑΓ. Σ. ΣΓΟΥΡΙΤΣΑΣ, «Παλιο-Παναγιά», *Μαλεβός* α' έτος, αρ. 7 (Οκτ. 1921), σ. 3. Ο ΙΔΙΟΣ,

στον Βασσαρά. Τα υπόλοιπα ναύδρια και ασκητήρια απετέλεσαν πιθανότατα προσαρτήματά τους που σκοπό είχαν να καλύψουν λατρευτικές ανάγκες ή την επιθυμία κάποιων μοναχών να διάγουν βίο ασκητικό μέσω του εγκλεισμού και του αναχωρητισμού⁴⁵². Ιδιαίτερα για τα μνημεία που βρίσκονται στο ρέμα του Σωφρόνη, η ύπαρξη της μονής του Αγίου Νικολάου από τους μεσοβυζαντινούς ήδη χρόνους και οι σπηλαιώδεις διαμορφώσεις στα βραχώδη περνή του φαραγγιού καθιστούσαν πρόσφορο το έδαφος για την εγκατάσταση σε αυτές αναχωρητών μοναχών, οι εγκλειστές των οποίων εξελίχθηκαν την υστεροβυζαντινή περίοδο σε ναούς και ασκητήρια⁴⁵³. Η ανέγερση χώρων

«Παλιο-Παναγιά», *Μαλεβός β' έτος*, αρ. 11 (Φεβρ. 1922), σ. 4. Ο ΙΔΙΟΣ, «Παλιο-Παναγιά», *Μαλεβός β' έτος*, αρ. 12 (Μάρτ. 1922), σ. 3-4. Ο ΙΔΙΟΣ, «Αρχαιολογικά», *Μαλεβός β' έτος*, αρ. 13 (Απρ. 1922), σ. 2. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Παλιοπαναγιά», *Μαλεβός γ' έτος*, αρ. 22 (Ιαν. 1923), σ. 47-49. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, «Μία επιγραφή τῆς Παλιοπαναγιάς», *Μαλεβός γ' έτος*, αρ. 23, Μάρτιος 1923, σ. 65. Α. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοιχογραφίαί καὶ ἐπιγραφαί τῆς Παλιοπαναγιάς», *Μαλεβός γ' έτος*, αρ. 23 (Μάρτ. 1923), σ. 63-64. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τοιχογραφίαί καὶ ἐπιγραφαί τῆς Παλιοπαναγιάς», *Μαλεβός γ' έτος*, αρ. 24 (Απρ. 1923), σ. 79-80. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Μονὴ Ἁγίων Ἀναργύρων», σ. 112. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Χελιδοβούνι Λακωνίας», σ. 112. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Τὸ Παλιομονάστηρο τῶν Ἁγίων Σαράντα», σ. 119 και σημ. 13, 127 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Γ', σ. 695 και σημ. 13, 703). ΚΑΛΟΠΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Τάσεις τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς περὶ τὸ 1300», σ. 71, πίν. Β'. ΚΑΠΠΑΣ, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου», σ. 258 σημ. 8, 292, 294 και σημ. 126 και 129, εικ. 43-44. Ἀρχιμ. ΕΦΡΑΙΜ, «Μετόχια», 4, σ. 11-13, 15 σημ. 57. Ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Παλιοπαναγιάς προέρχεται ἡ αποτοιχισμένη τοιχογραφία τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου ποὺ ἐκτίθεται σήμερα στὸ Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο στὴν Ἀθήνα, βλ. *Ἡ βυζαντινὴ τέχνη – Τέχνη εὐρωπαϊκῆ. 9η Ἐκθεσις Συμβουλίου Εὐρώπης. Ζάππειον Μέγαρον*, Ἀθήνα 1964, σ. 179-180 αρ. 144 (Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ). ΜΟΥΡΙΚΙ, «Stylistic Trends», σ. 23, εικ. 47. Π. Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Παρατηρήσεις στὴν τοιχογραφία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἀπὸ τὴν Παλιοπαναγιά Λακωνίας», *Πελοποννησιακά* 22 (1996-1997), σ. 207-220. Βλ. ἐπίσης *Ὁ κόσμος τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου*, Ἀθήνα 2004, σ. 116-117 αρ. 93 (Α. ΚΑΤΣΕΛΑΚΗ), καὶ *Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο. Βυζαντινὲς συλλογές. Ἡ μόνιμη ἐκθεση*, επιστ. επιμ., ΕΥ. ΧΑΛΚΙΑ, Ἀθήνα 2007, σ. 138-139 εικ. 92 (Α. ΚΑΤΣΕΛΑΚΗ), ὅπου αναφέρεται λανθασμένα ὅτι ἡ παράσταση τῆς Κοίμησης χρονολογεῖται ακριβῶς με ἐπιγραφή στὸ ἔτος 1305. Για τὴ χαμένη σήμερα ἐπιγραφή τῆς Παλιοπαναγιάς, βλ. ΑΓ. Σ. ΣΓΟΥΡΙΤΣΑΣ, «Παλιο-Παναγιά», *Μαλεβός β' έτος*, αρ. 12 (Μάρτ.) 1922, σ. 3-4. Ο ΙΔΙΟΣ, «Αρχαιολογικά», *Μαλεβός β' έτος*, αρ. 13 (Απρ. 1922), σ. 2. Α. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοιχογραφίαί καὶ ἐπιγραφαί τῆς Παλιοπαναγιάς», *Μαλεβός γ' έτος*, αρ. 24 (Απρ. 1923), σ. 79-80. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Ἡ Παλιοπαναγιά τῆς Λακωνίας», *Λακωνικά* 104 (Σεπτ.-Ὀκτ. 1981), σ. 116-117. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 326-327, 377. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Τὸ Παλιομονάστηρο τῶν Ἁγίων Σαράντα», σ. 119 σημ. 13 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Γ', σ. 695 σημ. 13). Ἡ πρώτη μνεία τῆς Παλιοπαναγιάς ὡς μονῆς ἀπαντᾷ σε ἀφιερωτικὴ πράξη τοῦ 1620, με τὴν ὁποία ὁ ἱερομόναχος *κὺρ νεκτάριος ὁ ἐν τῷ μοναστηρίῳ τῆς Παναγίας... καὶ οἱ σὺν αὐτῷ ὄντες μοναχοί, ἐζήτησαν γνώμη οἰκειοθελῆ, ἵνα κοινοβιάσωσι μετὰ τῶν πατέρων τοῦ μοναστηρίου τῶν ἁγίων τεσσαράκοντα... σὺν πᾶσι τοῖς κτήμασι καὶ πράγμασιν αὐτοῦ κλητοῖς καὶ ἀκνητοῖς... Κατὰ τὴ βενετοκρατία μνημονεῦεται μαζί με τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μαυρίλας ὡς μετόχι τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων σε λογιστικὸ κατάστιχο τοῦ 1700 τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας τῆς Πελοποννήσου, βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Μονὴ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα*, σ. 66-68, ὁ ὁποῖος δίνει τὴ χρονολογία 1601 γιὰ τὴν ἀφιερωτικὴ πράξη. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Βρεσθένης Παρθένιος», σ. 255. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Πελοποννήσου*, σ. 406. Ἀρχιμ. ΕΦΡΑΙΜ, «Μετόχια», 4, σ. 11-12, σημ. 58, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὴν ἀφιερωτικὴ πράξη στὸ ἔτος 1620 βάσει τῆς φωτογραφίας μιᾶς σελίδας τοῦ κώδικα τῆς Μονῆς τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Μελέτιου Γαλανόπουλου, ὅπου ἐμπεριέχεται ἡ ἀφιερωτικὴ πράξη.*

⁴⁵² Γενικά γιὰ τὸν ἀσκητισμὸ στὴν Πελοπόννησο, βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ ἀσκητισμὸς στὴν Πελοπόννησο*, σ. 21-76. «Ὁ μοναχισμὸς στὴν Πελοπόννησο», σ. 92-95, 101.

⁴⁵³ Βλ., ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ ἀσκητισμὸς στὴν Πελοπόννησο*, σ. 31 σημ. 52. Πρβλ. Ἀρχιμ. ΕΦΡΑΙΜ [ΜΙΛΤΙΑΔΟΥ], «Τὸ Παλιομονάστηρο τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα ἄνάβαση ἐπὶ τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν», β' μέρος, *Λακωνικά* 231 (Φεβρ.-Μάρτ. 2009), σ. 50, ὁ ὁποῖος συνδέει τὰ μικρὰ σπήλαια γύρω ἀπὸ τὸ Παλιομονάστηρο τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων με τὴν παρουσία ἀναχωρητῶν ἀσκητῶν, οἱ

λατρείας στην περιοχή συνεχίζεται και στους μεταβυζαντινούς χρόνους⁴⁵⁴, περίοδο κατά την οποία σε ισχυρό εκκλησιαστικό παράγοντα αναδεικνύεται με ταχείς ρυθμούς η νέα μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στην ακίνητη περιουσία της οποίας εγγράφονται σταδιακά πολλά από τα μοναστήρια και τις εκκλησίες της περιοχής⁴⁵⁵.

Το σύνολο των εκκλησιαστικών καθιδρυμάτων που συγκεντρώνονται στο συγκεκριμένο χώρο ιδιαίτερα κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα μικρό μοναστικό κέντρο, μία κοινότητα μονών⁴⁵⁶ ιδιαίτερα σημαντική για τον πελοποννησιακό χώρο⁴⁵⁷. Αν και από τις προαναφερόμενες έξι μονές οι

οποίοι έζησαν και ετάφησαν στο εσωτερικό τους. Την παρουσία ασκητών στα ασκητήρια του φαραγγιού αναφέρει ο Κωνσταντίνος Διοικητής το 1715, βλ. JORGA, *Chronique de l'expédition*, § 125 σ. 203. ΛΟΥΒΗ, «Η Λακωνική γη», σ. 322.

⁴⁵⁴ Βλ. ΚΑΠΠΑΣ, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου», σ. 293 και σημ. 123, 304 εικ. 1 (χάρτης).

⁴⁵⁵ Το καθολικό της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων ανήκει στο σύνθετο τετρακίονιο σταυροειδή εγγεγραμμένο αθωνικού τύπου ναό και η ανέγερσή και ιστόρησή του τοποθετείται σύμφωνα με γραπτή επιγραφή στο έτος 1620. Στα χρόνια που προηγήθηκαν πιθανότατα είχε αρχίσει και η σταδιακή μετακίνηση της μοναχικής αδελφότητας από το Παλιομονάστηρο στο ρέμα του Σωφρόνη στη νέα μονή. Ο γραπτός του διάκοσμος διατηρείται στο σύνολό του και αποτελεί έργο ενός από τους αξιολογότερους ζωγράφους του 17ου αιώνα, του Γεωργίου Μόσχου. Στη βόρεια πλευρά του καθολικού και σε επαφή με αυτό ανεγέρθηκε στα 1707 το μονόχωρο καμαροσκέπαστο παρεκκλήσιο της Ζωοδόχου Πηγής. Οι δύο ναοί βρίσκονται στο μέσον περίπου του αύλειου χώρου της μονής, περιμετρικά του οποίου διατάσσονται σε τραπεζοειδή κάτοψη οι διώροφες πτέρυγες του συγκροτήματος. Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας το μοναστήρι των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων αναδεικνύεται σε ένα από τα αξιολογότερα μοναστικά καθιδρύματα της Πελοποννήσου με σημαντικά πρόνομια και εκτεταμένη ακίνητη περιουσία. Πλούσια ήταν και η βιβλιοθήκη της μονής, η οποία περιελάμβανε μεγάλο αριθμό χειρογράφων και παλαιτύπων βιβλίων. Για την ιστορία και την τέχνη της μονής, βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Μονή τῶν Αγίων Τεσσαράκοντα*, σ. 21-112. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Δύο λακωνικά χριστιανικά μνημεία», σ. 1-16, 26-28, εικ. 1-5, 7, 29. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Χελιδοβούνι Λακωνίας», σ. 111-112. ΤΖ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ – Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, «Νεώτερα στοιχεία για τον τοιχογραφικό διάκοσμο του καθολικού της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στα Χρύσαφα Λακωνίας», *Πρακτικά Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πύργος-Γαστούνη-Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 27, τ. 4, Αθήναι 2007, σ. 225-274. ΚΑΠΠΑΣ, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου», σ. 256 σημ. 2, 258 σημ. 8, 293, 303. Για τις επιγραφές που σώζονται στο καθολικό και τα υπόλοιπα κτίσματα της μονής, βλ. SHIPLEY, «The Epigraphic Material», σ. 227-232. Για τα χειρόγραφα της μονής, βλ. Ν. Α. ΒΕΗΣ, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Θεράπναις μονῆς τῶν Αγίων Τεσσαράκοντα*, Ανατύπωση ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Παρνασσοῦ Ἡ' ἔτους, ἐν Αθήναις 1904. Τα περισσότερα από τα χειρόγραφα της μονής φυλάσσονται σήμερα στη συλλογή εκκλησιαστικών κειμηλίων της Ιεράς Μητρόπολης Μονεμβασίας και Σπάρτης, ενώ σημαντικός αριθμός παλαιτύπων φυλάσσεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Ν. Λακωνίας.

⁴⁵⁶ Τη μοναστική κοινότητα του ρέματος του Σωφρόνη και της Κελεφίνας πρώτος επεσήμανε ο ΚΑΠΠΑΣ, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου», σ. 295-296, ο οποίος το χαρακτηρίζει ως «μνημειακό σύνολο ασφαλώς πιο εντυπωσιακό από τα εντοπισμένα κτηριακά κατάλοιπα του μοναδικού γνωστού μοναστικού κέντρου στον Μοριά, βόρεια του κάστρου του Αγιονορίου».

⁴⁵⁷ Με μικρά μοναστικά κέντρα της βυζαντινής περιόδου έχει ταυτίσει ο ΚΟΡΩΣΗΣ, *Ἱστορία καὶ τοπογραφία Κορίνθου*, σ. 151-152, 257, 363-372, και ο ΙΔΙΟΣ, «Οἱ 'τοξότες τῆς ἐκκλησίας' στό Ἀγιονόρι», *Ἱστοριογεωγραφικά* 13-15 (2014), σ. 203-206, τις περιοχές του Αγιονορίου και του Πολύφεγγους Κορινθίας, εξαιτίας του αριθμού και της πυκνότητας των εκκλησιαστικών μνημείων που εντοπίζονται στις συγκεκριμένες θέσεις. Επίσης, βλ. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ – Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Βυζαντινά καὶ μεταβυζαντινά μνημεία Ἀγιονορίου», *Ἱστοριογεωγραφικά* 2 (1987-1988), σ. 233-252. Μ. Σ. ΚΟΡΩΣΗΣ, «Ἱστορικά καὶ τοπογραφικά προβλήματα τῆς περιοχῆς», *Ἱστοριογεωγραφικά* 2 (1987-1988), σ. 224-225. «Ὁ μοναχισμὸς στὴν Πελοπόννησο», σ. 100. Ν. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Ἀγιονόρι Κορινθίας Νέα ἀρχαιολογικά στοιχεία», *Ἱστοριογεωγραφικά* 13-15 (2014), σ. 38-47. Μ. Σ. ΚΟΡΩΣΗΣ, «Τὸ μεσαιωνικὸ Ἐνόριον – Ἀγιονόρι – Ἄινόρι (Ἅγιον Ὅρος). Οἰκισμὸς – μοναστικά ἰδρύματα»,

τρεις τουλάχιστον παρουσιάζονται κατά την πρώιμη τουρκοκρατία ως ανεξάρτητες, θα μπορούσε υποθετικά να εκφραστεί η άποψη ότι κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο μία ή περισσότερες συνιστούν μετόχια ισχυρών μοναστηριών της ευρύτερης περιοχής, τα οποία με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνουν να αυξήσουν την ισχύ και την επιρροή τους όχι μόνο στην εκκλησιαστική ιεραρχία της Πελοποννήσου, αλλά και στον επαρχιακό διοικητικό μηχανισμό. Η ταύτιση του μονυδρίου του *άγιου Δημητρίου του Πελάτου* με το ομώνυμο στη θέση Μαυρίλα εντάσσει πιθανόν τη μονή Βροντοχίου σε μια σημαντική λακωνική ή και πελοποννησιακή μοναστική κοινότητα, ισχυροποιώντας ενδεχομένως περαιτέρω τη θέση της στη βυζαντινή επαρχία του Μυστρά. Παράλληλα τα λιγότερο κατά πάσα πιθανότητα ισχυρά και προνομιούχα μοναστήρια της περιοχής εξασφαλίζουν την προστασία και την υποστήριξη της νεοϊδρυθείσας βασιλικής μονής.

Η ίδρυση και αφιέρωση του μονυδρίου του *Πελάτου* στον άγιο Δημήτριο υποδηλώνει σχέσεις με την κεντρική εξουσία και την αυτοκρατορική οικογένεια των Παλαιολόγων, η οποία τον θεωρεί προστάτη της⁴⁵⁸. Δεν πρέπει άλλωστε να θεωρείται τυχαία η αφιέρωση της

Πελοποννησιακά 30/1 (2011), σ. 436-441. Ανάλογη συγκέντρωση μοναστηριών και ασκητηρίων απαντά στο φαράγγι του Λούσιου ποταμού στην Αρκαδία, τα περισσότερα από τα οποία όμως χρονολογούνται στην μεταβυζαντινή περίοδο, βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησίες Γορτυνίας*, σ. 169-233. Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ – Ε. ΠΑΝΤΟΥ, *Τα μοναστήρια στο φαράγγι του Λούσιου ποταμού στην Αρκαδία*, Αθήνα 2006. Επίσης σε περιοχές της Πελοποννήσου εντοπίζονται ομάδες ασκητηρίων, οι οποίες σε κάποιες περιπτώσεις έχουν συνδεθεί με την ίδρυση μονών, βλ. Ε. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, «Μιά άγνωστη χειρόγραφη ιστορία της Μονής Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας, *Πρακτικά τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 8, τ. 3, ἐν Ἀθήναις 1981-1982, σ. 67-68, 78. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ ἀσκητισμὸς στὴν Πελοπόννησο*, σ. 49, 52. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΜΟΥΤΣΑΛΗ, «Ναός Ἁγίου Νικολάου Αἰγιαλείας», σ. 324-325. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ μοναχισμὸς στὴν Αχαΐα», σ. 103.

⁴⁵⁸ Ανάλογες σχέσεις υποδηλώνει και η τοιχογραφία του έφιππου αγίου Δημητρίου στο Παλιομονάστηρο των Αγίων Τεσσαράκοντα, την οποία εξαίρουν το μέγεθος και η θέση της δίπλα στην προσκυνηματική παράσταση των τιμώμενων αγίων, βλ. ΚΑΠΠΑΣ, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου», σ. 300-301 σημ. 151, όπου επισημαίνεται η εμφάνιση στο εικονογραφικό πρόγραμμα ναών της Μάνης σκηνῶν και συνεπτυγμένων κύκλων του μαρτυρίου του αγίου (Προφήτης Ηλίας στις Αμπύσολες Θαλαμών, Άγιοι Σέργιος και Βάκχος στην Κίττα, Άγιος Δημήτριος στη θέση Δύο Πηγάδια Πλάτσας, Σωτήρας στο Νομισί). Επίσης, βλ. ΚΑΡΡΑΣ, «The View from Kastania», σ. 172-174. Η οικογένεια των Παλαιολόγων θεωρούσε τον άγιο Δημήτριο προστάτη της (*ἔοικε γὰρ ὁ μυροβλύτης πατρῶος εἶναι τῶν Παλαιολόγων οἶκω προστάτης*) και ο πρόγονος του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Γεώργιος Παλαιολόγος εμφανίζεται ως κτήτορας μονής στην Κωνσταντινούπολη αφιερωμένης στον άγιο, που έχοντας υποστεί εκτεταμένες καταστροφές κατά τη διάρκεια της φραγκοκρατίας ανοικοδομείται από τον ίδιο τον ηγεμόνα αμέσως μετά την ανάκτηση της Βασιλεύουσας, βλ. Η GRÉGOIRE, «Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua», *Byz* 29-30 (1959-60), σ. 461-465 §XI-XII. Α. Μ. TALBOT, «The Restoration of Constantinople under Michael VIII», *DOP* 47 (1993), σ. 254. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, «Myzithras», σ. 280-281. Ο ΙΔΙΟΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 372. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, «Ὁ Ρώμης ἀναξ», σ. 21-22, 26-27. ΤΑΝΤΣΗΣ, «Παλαιολόγοι και Καντακουζηνοί», σ. 262-263. Απεικονίσεις του αγίου απαντούν σε νομισματικές κοπές των αυτοκρατόρων της δυναστείας των Παλαιολόγων μέχρι και τη βασιλεία του Μανουήλ Β΄, βλ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Ιστορίες και ιστορήσεις», σ. 226. ΠΕΝΝΑ, «Η απεικόνιση του Αγίου Δημητρίου», σ. 198, 202-203, 204-205. Προσωπικό προστάτη του θεωρούσε τον Άγιο Δημήτριο και ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄, αλλά και γενικότερα υπήρχε μια ιδιαίτερη προτίμηση στη δυναστεία των Κομνηνών στη λατρεία των στρατιωτικών αγίων, βλ. Μ. HENDY, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, *Dumbarton Oaks Studies* 12, Ουάσινγκτον, D. C., 1969, σ. 437, πίν. 1.9-12, 2.17, 11.15-17, 14.7-9, 33.12, 37.1-4, 7-12, 38.6-7, 10-11, 13-15, 39.2-

μητρόπολης του Μυζηθρά⁴⁵⁹, των ναών του Καστρίου, των Χρυσάφων, των Κροκεών και του Γερακίου και του εν λόγω μονυδρίου στον ίδιο άγιο⁴⁶⁰ λαμβάνοντας υπ' όψιν παράλληλα το γεγονός ότι όλα τα προαναφερόμενα μνημεία οικοδομούνται την περίοδο διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας από τον Μιχαήλ Η' και τον Ανδρόνικο Β'⁴⁶¹.

4.1.7. Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Κανσαλοῦ

Το μετόχιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου το ἐπικεκλημένον τοῦ Κανσαλοῦ ⁴⁶² συνιστά μία ἀπὸ τις παλαιότερες κτήσεις της μονῆς Βροντοχίου. Στοιχεῖα γιὰ την ιστορία του μετοχίου ἐμπεριέχονται στο σιγίλλιον του 1366 του πατριάρχου Φιλόθεου Κόκκινου⁴⁶³, ὅπου ἀναφέρεται ὡς *μονύδριον τὸ εἰς ὄνομα τιμῶμενον τοῦ ἁγίου ἐνδόξου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου περὶ τοὺς Καψαλοὺς διακειμένον* καὶ γίνεται μία σύντομη ιστορική ἀναδρομή. Στὴ μονὴ Βροντοχίου περιήλθε ὡς μετόχι κατὰ τὴ διάρκεια της δεύτερης θητείας του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανάσιου Α' (1289-1293 καὶ 1303-1309), ἐνῶ κατὰ τὴν προηγηθεῖσα μεσοβυζαντινὴ περίοδο εἶχε ἀναδειχθεῖ σε ἐξέχον μοναστηριακὸ καθίδρυμα.

Το γεγονός ὅτι στα χρυσόβουλλα καταγράφεται τὸ σύνολο των περιουσιακῶν στοιχείων του μοναστηρίου μέχρι του 1314/1315, ὁ χαρακτηρισμὸς καὶ των δύο ιδιοκτησιῶν ὡς μετόχια καὶ ἡ σχεδόν

3, 6, 9-11, 40.1-2, 4-8, 12, 14-15, 41.1-6(;), 7-8(;), 19, 42.5-12, 43.1-6, 10. ΠΕΝΝΑ, «Ἡ ἀπεικόνιση του Ἁγίου Δημητρίου», σ. 196-198. ΚΑΖΗΔΑΝ – ΕΡΣΤΕΙΝ, *Ἀλλαγές*, σ. 185.

⁴⁵⁹ Ο ΤΑΝΤΣΗΣ, «Παλαιολόγοι καὶ Καντακουζηνοί», σ. 262-263, θεωρεῖ τὴν ἀφιέρωση στον ἅγιο Δημήτριο πιθανὴ ἐνδειξὴ αυτοκρατορικής χορηγίας.

⁴⁶⁰ Ἐπίσης στον 13ο αἰῶνα τοποθετεῖται πιθανότατα ἡ ἰδρυση του ναοῦ του Ἁγίου Δημητρίου στον Πλάτανο (Λίμπερδο) του Δήμου Ἀνατολικῆς Μάνης, βλ. παρακάτω «... εἰς τὸν Πασσαβᾶν (1)» καὶ σημ. 848. Ἴσως στὴν ἴδια περίοδο ἀνάγεται καὶ ἡ ἀνέγερση του ερειπωμένου σήμερα ναοῦ του Ἁγίου Δημητρίου στὴ Σκάλα Λακωνίας (ἀδημοσίευτος), ἡ κατάσταση διατήρησης του ὁποῖου καθιστᾷ δύσκολη τὴ χρονολόγησή του, βλ. παρακάτω σημ. 611.

⁴⁶¹ Στο πέρασμα των αἰῶνων ἡ λατρεία του Ἁγίου Δημητρίου παραμένει σταθερὰ συνδεδεμένη με τὴν πόλη ὅπου μαρτύρησε, τὴ Θεσσαλονίκη, ἡ ὁποία τον λατρεῖ καὶ τιμᾷ ὡς πολιοῦχο της μέχρι σήμερα. Ο ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Ἱστορίες καὶ ιστορήσεις», σ. 227, εἶχε ἐπισημάνει ὅτι «οἱ προσπάθειες νὰ μεταφυτευτεῖ ἡ λατρεία του σε ἄλλους τόπους (πέρα της Θεσσαλονίκης) εἶναι ολιγάριθμες, πολὺ συγκεκριμένες καὶ πάντοτε συνδεδεμένες με τὴ διαχείριση της κεντρικῆς ἐξουσίας». Ἐπίσης, βλ. ΚΑΠΠΑΣ, «Ὁ ναὸς του Ἁγίου Νικολάου», σ. 300-301 σημ. 151. Ἡ ἰδρυση ἐκκλησιαστικῶν μνημείων ἀφιερωμένων σε συγκεκριμένους ἁγίους, ἰδιαίτερα στις νεοαποκτηθεῖσες ἐπαρχίες της αυτοκρατορίας, ἀποσκοπεῖ στὴν ἐπιβολὴ «μιας κεντρικῆς ἐνοποιητικῆς λατρείας». Ἀποτελεῖ ἔκφραση μίας πολυεπίπεδης καὶ πολυδιάστατης πολιτικῆς που ἀποβλέπει μεταξύ ἄλλων στὴν ἰσχυροποίηση της παλαιολόγειας διοίκησης, στὴν ἐξουδετέρωση ἐσωτερικῶν κινήματων καὶ ἐστιῶν ἀντίστασης πρὸς τὴν ἐπίσημη αυτοκρατορική ἀρχὴ καὶ ἰδεολογία καὶ στὴν ἐνίσχυση του ἀντιλατινικοῦ φρονήματος γιὰ τὴν ἀνάκτηση των χαμένων ἐδαφῶν, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εἰκόνα της μοναχῆς Ευφροσύνης», σ. 159-164. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Μονεμβασία – Λακεδαιμῶν», σ. 114. Ἐπίσης, βλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ γεωγραφία», σ. 104-105.

⁴⁶² Χρυσόβουλλο 1318, στ. 33. Ἐπίσης, βλ. χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 32: *...μετόχιον εἰς ὄνομα τιμῶμενον τοῦ ἁγίου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ ἐπιλεγόμενον τοῦ Κανσαλοῦ...*

⁴⁶³ Βλ. ΜΜ, I, σ. 480-481 (1366).

πανομοιότυπη διατύπωση του ονόματος του τιμώμενου αγίου, τεκμηριώνουν με ασφάλεια την ταύτιση των αναφερόμενων κτήσεων. Η διαφοροποίηση που παρατηρείται μεταξύ των εγγράφων ως προς τον επιπλέον προσδιορισμό που δίδεται για το μετόχι δεν επιφέρει αμφισβήτηση της διαπίστωσης αυτής· στους χρυσόβουλλους λόγους του 1314/1315 και του 1318 η κτήση προσδιορίζεται με την επωνυμία σε πτώση γενική, *τοῦ Κανσαλοῦ*, ενώ στο σιγίλιο του 1366 με τον τοπικό εμπρόθετο προσδιορισμό *περὶ τοὺς Κανσαλοὺς* ἢ με τη γενική *τῶν Κανσαλῶν*. Και οι δύο ονομασίες ἔχουν κοινή προέλευση ετυμολογικά και αποδίδουν σημασιολογικά την ἴδια ἔννοια, τον τόπο που ἔχει υποστεί καύση, ἔχει καεί, ἔχει «καψαλιστεί»⁴⁶⁴. Κατὰ συνέπεια τα δύο τοπωνύμια ταυτίζονται και η διαφοροποίηση μεταξύ τους πιθανότατα οφείλεται είτε σε παραφθορά της αρχικής ονομασίας στο διάστημα του μισοῦ αἰώνα που μεσολαβεῖ μεταξύ των δύο κειμένων, είτε σε λάθος ἢ παρανόηση του συντάκτη του ενός εκ των εγγράφων ἢ ενός τρίτου προσώπου που συνέταξε κάποιο χαμένο σήμερα ἔγγραφο, ἀπὸ το οποίο αντιγράφει τα στοιχεία της ιδιοκτησίας ο γραφέας του σιγιλίου. Τα *σεπτὰ χρυσόβουλλα*, οι *πατριαρχικαὶ γραφαὶ* και οι *ἀπογραφικαὶ ἀποκαταστάσεις* τα οποία σύμφωνα με το σιγίλλιο ἔχουν επικυρώσει και επιβεβαιώσει τη γαιοπαροχή περιλαμβάνουν τους δύο χρυσοβούλλους λόγους που ἔχουν αντιγραφεί στο βορειοδυτικὸ παρεκκλήσι του ναοῦ της Οδηγήτριας, καθὼς και τα ἔγγραφα που αναφέρονται μέσα σε αυτούς.

Η μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου *τοῦ Κανσαλοῦ*, *τῶν Κανσαλῶν* ἢ *περὶ τοὺς Κανσαλοὺς* αποτελούσε κατὰ την περίοδο που προηγείται της φραγκοκρατίας, σύμφωνα με το πατριαρχικὸ ἔγγραφο του 1366, σημαντικό εκκλησιαστικὸ καθίδρυμα (*μονή τις ὀλόκληρος οὔσα καθ' ἑαυτὴν και μεγάλη*). Με πατριαρχικὸ σιγιλλιώδες γράμμα, το οποίο, ὡπως αναφέρεται, προσφάτως ανακάλυψαν οι βροντοχίτες μοναχοί, τελούσε ἐν αὐτονομίᾳ και ἐξουσίᾳ ἰδίᾳ, υπαγόταν δηλαδή στο καθεστῶς των αυτοδέσποτων μονῶν⁴⁶⁵. Για οποιονδήποτε προσπαθοῦσε να της στέρησει τα προνόμια της ἢ να την αποδώσει σε ἄλλο μοναστήρι ως μετόχι (*εἰς μετόχιον προσκυρῶσαι*) προβλεπόταν η επιβολή επιτιμίου⁴⁶⁶. Επιπλέον

⁴⁶⁴ *Κανσαλός* < *καπσαλός* < *κανσαλός* < *καῦσις* + παραγωγικὸ επίθημα -*αλός*. Το συγκεκριμένο επίθημα δηλώνει μια ιδιότητα, ἕνα χαρακτηριστικὸ, βλ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικό*, λήμμα -*αλός*, σ. 127. *Κανσαλός* σημαίνει αυτόν ο οποίος ἔχει υποστεί καύση.

⁴⁶⁵ Η ἔνταξη του ιεροῦ καθιδρύματος στο καθεστῶς της *αὐτοδέσποτου* (ἢ *ἐλευθέρως* ἢ *αὐτεξουσίας*) μονῆς συνάγεται ἀπὸ τα δύο προνόμια της, της αυτονομίας (*ἐν αὐτονομίᾳ*) που την απαλλάσσει ἀπὸ κάθε εἶδους εξάρτηση ἀπὸ ἄλλες αρχές (αυτοκρατορικές, κοσμικές ἢ εκκλησιαστικές), και του αυτοδιοικητοῦ (*ἐξουσία ἰδίᾳ*) που της δίνει το δικαίωμα να χειρίζεται ἡ ἴδια τις υποθέσεις της χωρὶς να απαιτεῖται εξωτερικὴ παρέμβαση ἢ ἔγκριση. Για τις αυτοδέσποτες μονές, βλ. παρακάτω σχετικὸ κεφάλαιο.

⁴⁶⁶ Τα επιτίμια εἶναι ἕνας τρόπος να εξασφαλιστεῖ η ανεξαρτησία της μονῆς για πάντα ἢ να αρθοῦν τυχόν επεμβάσεις μελλοντικά, βλ. HERMAN, «*Istituzioni monastiche*», σ. 361-362. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «*Αὐτοδέσποτοι Μοναί*», σ. 492. Ο ΙΔΙΟΣ, «*Ο θεσμὸς τῶν αὐτοδέσποτων μονῶν*», σ. 96. Ενδεχομένως εἶχαν επιβληθεῖ και ἄλλες κανονιστικὲς διατάξεις, προκειμένου να προστατευθεῖ ἡ μονή του Κανσαλοῦ και να μην υποπέσει σε κάποιο καθεστῶς οικονομικῆς διαχείρισης ἀπὸ τρίτους (δωρεά

κατείχε εκτεταμένη κτηματική περιουσία, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας απέσπασαν οι Φράγκοι του πριγκιπάτου της Αχαΐας με αποτέλεσμα το ορθόδοξο μοναστήρι έχοντας χάσει το παλαιό του κύρος και τον πλούτο του να εκπέσει σε μονύδριο (*ἀντὶ μονῆς μόλις μονύδριον εἶναι πεποίηκεν*). Τέλος, κατά τη διάρκεια της δεύτερης πατριαρχίας του Αθανασίου Α' (1303-1309) το μονύδριο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου μαζί με τα εναπομείναντα σε αυτό περιουσιακά στοιχεία παραδίδεται διὰ *σιγιλλιώδους γράμματος* ως μετόχι στη μονή της Οδηγητρίας του Βροντοχίου⁴⁶⁷. Στο σιγίλιο του Φιλόθεου Κόκκινου προβλέπεται επιπλέον των λοιπών προνομίων και γαιοπαροχών η άρση του επιτιμίου για όσους προέβησαν στην κατάλυση των προνομίων της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και στον υποβιβασμό της σε μετόχι και κατά συνέπεια και για τους μοναχούς της μονής Βροντοχίου που είχαν αποδεχτεί την προσάρτησή της⁴⁶⁸.

Το μετόχι του *Καυσαλοῦ* περιλαμβάνει το παλαιό καθολικό της μονής με τα σωζόμενα ενδεχομένως κτίσματα του μοναστηριακού συγκροτήματος (κελιά, αποθήκες κ.ά.), αμπελώνες και χωράφια, ελαιόδεντρα, καρποφόρα δένδρα και περισσότερους του ενός μύλους, καθώς και εγκατεστημένους σε αυτό παροίκους⁴⁶⁹. Από την περιγραφή

τελεία και καθαρή, χαριστική δωρεά, εφορεία, κουρατορεία, επιτροπεία κ.ά.), λαϊκούς ή εκκλησιαστικούς, όπως συνέβαινε συχνά στη μέση βυζαντινή περίοδο με αποτέλεσμα σε αρκετές περιπτώσεις να σημειώνονται αυθαιρεσίες και καταχρήσεις από την πλευρά των δωρεοδόχων ή μισθωτών εις βάρος του μοναστηριού. Για τις δωρεές μοναστηριών, τις συνέπειές τους και τα μέτρα που λαμβάνει κατά καιρούς το βυζαντινό κράτος, βλ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Ο θεσμός τῶν δωρεῶν μοναστηριῶν», σ. 538-569. Σ. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Ο θεσμός της χαριστικής (δωρεάς) των μοναστηριῶν εις τους Βυζαντινούς*, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 21, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1985. THOMAS, *Private religious foundations*, σ. 167-213. Μον. ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ, *Τὰ αὐτοδέσποτα καὶ ἐλεύθερα μοναστήρια*, σ. 47-64, 99-100, 102-103, 136-138, 139-140.

⁴⁶⁷ Βλ. LAURENT, *Les Regestes*, αρ. 1672 (μεταξύ των ετών 1303-1309) σ. 464-465. Πρβλ. *Actes de Lavra*, I, αρ. 61 (1141) στ. 4-5, σύμφωνα με το οποίο η μονή του Καλύκα *οικονομικῶ λόγῳ ἀποκαθισταμένη εις μετόχιον* παραχωρεῖται στη μονή Φιλοθέου. THOMAS, *Private religious foundations*, σ. 251. Μον. ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ, *Τὰ αὐτοδέσποτα καὶ ἐλεύθερα μοναστήρια*, σ. 104-105. Επίσης, βλ. SMYRLIS, *La fortunes*, σ. 157-160, 166. Η χρήση στο σιγίλιο του ρήματος *ἐκδίδομι* [βλ. MM, I, σ. 480 (*ἐξεδόθη αὐτῇ λόγῳ μετοχίου...*)], 481 (*...εις μετόχιον ἐξεδίδετο*)] υποδηλώνει πιθανότατα ότι η εκχώρηση του μονυδρίου έγινε κατά τύπον *ἐκδόσεως*. Η συγκεκριμένη δικαιοπραξία αρχικά είχε την έννοια της παραχώρησης ενός ακινήτου για περιορισμένο χρονικό διάστημα πιθανόν με την έννοια της μίσθωσης, αλλά *καταχρηστικῶς δὲ καὶ ἡ ἐκδοσις ἐκποίησις λέγεται, καὶ ἡ ἐκποίησις ἐκδοσις* προσδίδοντας στην τελευταία και την έννοια της *μεταθέσεως τῆς δεσποτείας, ἤγουν τῆς δωρεᾶς, τῆς πράσεως, τῆς ἐμφυτεύσεως, τῆς ἀνταλλαγῆς, καὶ τῶν ὁμοίων*, σύμφωνα με την ερμηνεία του λόγιου πατριάρχη Αντιοχείας Θεόδωρου Βαλσαμώνα (τέλη 12ου αι.). Με τη σημασία της μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων απαντά από τον 12ο αιώνα και μετά. Ιδιαίτερα για τα μοναστήρια οι ὅροι *ἐκδοσις* και *ἐκδίδομαι* χρησιμοποιούνται με την ευρύτερη έννοια της δια δωρεάς παραχώρησης, βλ. ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, 2, σ. 423, 595, 592-593, 3, σ. 373. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 5, λήμμα *ἐκδοσις*, σ. 356, με την έννοια του δωρητηρίου. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Ο θεσμός τῶν δωρεῶν μοναστηριῶν», σ. 544, 546-548. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ο θεσμός τῶν αὐτοδέσποτων μονῶν», σ. 288-304. *ABO*, 2, λήμμα *ἐκδοσις*, ἢ, (*ἐκδίδομαι*), σ. 117-121.

⁴⁶⁸ Για την άρση του επιτιμίου είχε προηγηθεί αίτημα του ηγουμένου της μονής Βροντοχίου Κυπριανού και των μοναχών, βλ. MM, I, σ. 481 (1366).

⁴⁶⁹ Τα μετόχια είναι εκτεταμένες εκκλησιαστικές κτήσεις που περιλαμβάνουν ένα ναό ή ένα μονύδριο, κτηριακές εγκαταστάσεις, καλλιεργήσιμες γαίες, εξαρτημένους αγρότες και πιθανόν ζωικό κεφάλαιο, τα οποία βρίσκονται είτε εντός μιας ενιαίας ιδιοκτησίας είτε διασκορπισμένα σε περισσότερες θέσεις,

αυτή δηλώνεται ξεκάθαρα ότι το αγροτικό κεφάλαιο της κτήσης, τις αμπελοκαλλιέργειες και δενδροκαλλιέργειες, που, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς λόγω των υψηλών εσόδων που εξασφαλίζουν στους ιδιοκτήτες και τους ενοικιαστές τους, συμπληρώνουν *χωράφια* και *πάροιχοι*. Ο όρος *χωράφιον* ή *χωράφιον* που απαντά στους δύο πρώτους χρυσόβουλλους λόγους, καθώς και στον τέταρτο στο βυζαντινό αρχαιακό υλικό έχει την ίδια σημασία με τον όρο *γή* και κατά συνέπεια χρησιμοποιείται με την έννοια των αγροτικών σπόριμων εκτάσεων⁴⁷⁰. Η συστηματική καλλιέργεια του κτήματος εξασφαλίζεται από τους εγκατεστημένους στο μετόχι παροίκους. Τέλος αυξημένες αποδόσεις στην ιδιοκτησία παρέχουν οι μύλοι που αποτελούν προσαρτήματα αυτής.

Αν και δεν παρέχονται αριθμητικά στοιχεία για την έκταση του μετοχίου, τον αριθμό των δένδρων και των μύλων που υπάρχουν σε αυτό ή το πλήθος των παροίκων που απασχολούνται, γίνεται κατανοητό από την περιγραφή ότι συνιστά μία αξιόλογη και ενδεχομένως εκτεταμένη κτήση που αποδίδει ένα υψηλό εισόδημα στη μονή.

Στους αιώνες που ακολουθούν το μετόχι διαλύεται και το μονύδριο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, η άλλοτε εξέχουσα μεσοβυζαντινή μονή, πέφτει στη λήθη με αποτέλεσμα σήμερα μόνο υποθέσεις να μπορούν να γίνουν για την ταύτιση ή τη χωροθέτησή του. Από τα κτίσματα της κτήσης μόνο το καθολικό, εάν σώζεται μέχρι σήμερα και διατηρεί την αρχική του αφιέρωση, μπορεί υποθετικά να ταυτιστεί με κάποιον από

βλ. *Έγγραφα Πάτιμον*, 2, αρ. 52 (1089), όπου αναφέρονται κτήσεις της μονής στις οποίες εμπεριέχονται ναοί χωρίς να τις κατονομάζει ως μετόχια [σ. 47, 48, 53-55 «*Προ(ά)στιον τὸ Παρθ(έ)νιον... Ἐσωθ(εν) (δὲ) τοῦ τοιοῦτ(ου) περιορισμοῦ εὐρέθ(η) ... Ἐκκλησία τοῦ αὐτ(οῦ) προαστείου, ὁ Ἄγ(ιος) Γεώργ(ιος)*» και «*Προ(ά)στιον τὰ Τεμέν(ια)... Ἐσωθ(εν) (δὲ) τοῦ τοιοῦτ(ου) περιορισμοῦ εὐρέθ(η)... ἐκκλη(σία) οἱ ἄγ(ιοι) Ἀνάγγυροι*»] και αρ. 65 (1254), όπου αναφέρονται οι ίδιες κτήσεις ως μετόχια [«*μετόχια δύο ἐν τῇ τοποθε(σία) τ(ῶν) Τιμενί(ων) και τοῦ Παρθενίου*»]. *Actes d'Iviron*, II, αρ. 52 (1104) [C. GIROS, «*Remarques sur l'architecture monastique en Macédoine orientale*», *BCH* 116 (1992), σ. 411-412, 414-416, 419-422, 423-425], όπου παρατίθενται περιγραφικά τα περιουσιακά στοιχεία που περιλαμβάνονται σε μετόχια της μονής Ιβήρων. *MM*, IV, σ. 57 (1233), 59 (1232). *Actes de Xéropotamou*, αρ. 18D (ca. 1315-1320) στ. 7-8, 13-17, 19-21, 22-25, 26-28, όπου τα μετόχια που περιγράφονται συνίστανται από γαίες εκτεινόμενες σε διάφορες, πλησιόχωρες πιθανότατα μεταξύ τους θέσεις. *Actes de Docheiariou*, αρ. 53 (1409). HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 598. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*, σ. 79, 265 σημ. 271, 345, 431 σημ. 395. *LBG*, λήμμα *μετόχιον*. ΛΑΪΟΥ, «*Αγροτική οικονομία*», σ. 509. LEFORT, «*Αγροτική οικονομία*», σ. 391-392 και σημ. 35, 454. Μοναστικά μετόχια απαντούν και σε αστικά κέντρα με εγκαταστάσεις για τη φιλοξενία των μοναχών κατά τις επισκέψεις τους σε αυτά, βλ. *ODB*, 2, λήμμα *metochion*, σ. 1356-1357.

⁴⁷⁰ Στις γραπτές πηγές και κυρίως σε έγγραφα δημόσια ή ιδιωτικά ο όρος *χωράφια* αναγράφεται μεταξύ των περιουσιακών στοιχείων ενός ιδιώτη ή μιας μονής συνήθως συμπληρωματικά στις λοιπές καλλιέργειες, όπως τα αμπέλια, τους κήπους ή τις δενδροκαλλιέργειες, βλ. LEMERLE, «*Un praktikon*», σ. 282-285 στ. 9-14, 17, 20, 23-25, 27, 30-34, 36-37. *MM*, II, σ. 82 (1383), IV, σ. 93 (:), 209-210 (:). ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ ἀγροτική κοινωνία*, σ. 220. LEFORT, «*Αγροτική οικονομία*», σ. 413-419. Πρβλ. παραπάνω σημ. 312. Επίσης βλ. DU CANGE, *Glossarium*, 2, λήμμα *χωράφιον*, στ. 1775. Η ΜΑΤΘΑΙΟΥ, *Ἡ ἀκίνητη περιουσία λαϊκῶν*, σ. 130, αποδίδει με επιφυλάξεις τον όρο στην αρόσιμη γη δεύτερης ποιότητας, βλ. *Actes de Vatopedi*, II, αρ. 80 (1337-1338) σ. 99. Στην βενετοκρατούμενη Κρήτη, σύμφωνα με τον ΓΑΣΠΑΡΗ, *Ἡ γη και οι αγρότες*, σ. 83, τα *χωράφια* και τα *σώχωρα* (*sochori*) αποτελούν ειδικές κατηγορίες και προσδιορίζουν τη γη που βρίσκεται πολύ κοντά στον οικισμό. Με την έννοια του σπόριμου αγρού απαντά και στα νεότερα χρόνια, βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 15, λήμμα *χωράφιον*, σ. 7954.

τους ομώνυμους ναούς που εντοπίζονται στη Λακεδαίμονα και τις όμορες περιοχές, στο χώρο δηλαδή που βρισκόταν υπό την άμεση επιρροή του βυζαντινού Μυζηθρά. Ειδικά θα πρέπει να αναζητηθεί μεταξύ των τοπωνυμίων που διατηρούνται ως υπόμνηση παλαιότερων λατρευτικών χώρων, εάν δεν έχει εξαφανισθεί εντελώς.

Στο Νέο Μυστρά στη θέση Βούβαλοι βρίσκεται ο μονόχωρος ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου⁴⁷¹ (εικ. 69). Στο μνημείο διακρίνονται δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις με την παλαιότερη να εντοπίζεται στο τμήμα του Ιερού. Σε μεταγενέστερη φάση ανάγονται η δυτική, η βόρεια και η νότια όψη του⁴⁷², καθώς και η δίριχτη κεραμοσκεπή.

Ανατολικά απολήγει σε τρεις ημικυλινδρικές αψίδες από τις οποίες η νότια σώζεται τμηματικά, ένδειξη ότι αρχικά το μνημείο ήταν ευρύτερο και κατά την ανακατασκευή του μειώθηκε το πλάτος του. Η ανατολική όψη διαρθρώνεται σε δύο οριζόντιες ζώνες μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται οδοντωτή ταινία. Στην κατώτερη ζώνη η τοιχοποιία συνίσταται σε αργολιθοδομή και στην ανώτερη εφαρμόζεται κατά τόπους ένα αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής. Δύο παράθυρα, ένα δίλοβο και ένα μονόλοβο, ανοίγονται στην κεντρική και τη βόρεια αψίδα αντίστοιχα, τα οποία περιτρέχει επίσης οδοντωτή ταινία. Τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο του ναού συμπληρώνει κόσμημα που μιμείται δενδρύλλιο πάνω από το δίλοβο παράθυρο της κεντρικής αψίδας⁴⁷³. Από τα σωζόμενα στοιχεία ο αρχικός πυρήνας του μνημείου θα μπορούσε να ανάγεται στην υστεροβυζαντινή περίοδο. Στα βορειοανατολικά, σε χαμηλότερο επίπεδο, στην κάθετη επιφάνεια του πρσανούς επί του οποίου εδράζεται το μνημείο διαμορφώνεται τοξωτή κρήνη η οποία φέρει εντοιχισμένη στο κατώτερο τμήμα της ρωμαϊκή σαρκοφάγο⁴⁷⁴.

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στους Βουβάλους σε περίπτωση που ταυτίζεται με το μετόχι του Καυσαλού αναδεικνύεται σε μία από τις σημαντικότερες κτήσεις της μονής Βροντοχίου, όχι μόνο λόγω των προσαρτημάτων της, αλλά και εξ αιτίας της γειτνίασής της με τον Μυζηθρά· βρίσκεται στις βορειοδυτικές παρυφές του σύγχρονου οικισμού σε απόσταση 250μ. από το νότιο περίβολο της καστροπολιτείας και 800μ.

⁴⁷¹ Βλ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ – ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ – ΠΑΝΤΟΥ, «Βούβαλοι», σ. 159, πίν. 50β.

⁴⁷² Η τοιχοποιία τους συνίσταται σε απλή λιθοδομή με χρήση συνδετικού κονιάματος και δεν παρουσιάζει μορφολογικό ενδιαφέρον.

⁴⁷³ Σχηματοποιημένα δενδρύλλια ή κλαδιά απαντούν στον κεραμοπλαστικό διάκοσμο μνημείων κυρίως των ύστερων βυζαντινών χρόνων, ενώ περιορισμένα είναι τα προιμότερα παραδείγματα, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ο ναός του Άϊ-Λέου», σ. 156 σημ. 44. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία*, Α', σ. 242-243. ΤΣΟΥΡΗΣ, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, σ. 143-144, 219. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησίες της Καστοριάς, 9ος – 11^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 470-471. J. TRKULJA, *Aesthetics and Symbolism of Late Byzantine Church Facades, 1204-1453*, διδακτορική διατριβή, Princeton University, 2004, σ. 190-191. ΜΕΞΙΑ, *Βυζαντινή Ναοδομία*, Α', σ. 210-211. Το μοτίβο συνεχίζει να βρίσκεται σε χρήση και σε μεταβυζαντινά μνημεία.

⁴⁷⁴ Βλ. Δ. ΜΑΡΙΤΣΑ, «Η κρήνη – σαρκοφάγος τῆς Τρισεύλλας στὴν περιοχή τοῦ Μυστρά», Παράρτημα, Φίλιον δώρημα εἰς τὸν Τάσον Ἀθ. Γριτσόπουλον, *Πελοποννησιακὰ* 17 (1987-1988), σ. 8-16. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ – ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ – ΠΑΝΤΟΥ, «Βούβαλοι», σ. 159, πίν. 50β.

περίπου από τη μονή Βροντοχίου⁴⁷⁵. Δεδομένου ωστόσο ότι χωροθετείται στο άμεσο περιβάλλον της βυζαντινής πόλης, αναμενόμενο θα ήταν να αναφέρεται είτε μαζί με τις λοιπές ιδιοκτησίες της μονής Βροντοχίου στον Μυζηθρά είτε πριν ή αμέσως μετά από αυτές σε περίπτωση που ο συντάκτης ήθελε να εξάρει τη σπουδαιότητα της κτήσης. Αντίθετα, το μετόχι καταγράφεται μετά την παρεμβολή τριών άλλων ιδιοκτησιών σε περιοχές αρκετά απομακρυσμένες από την καστροπολιτεία. Επιπλέον στην εν λόγω περιοχή η μέχρι τώρα έρευνα δεν έχει εντοπίσει υδρομυλικές εγκαταστάσεις⁴⁷⁶.

Αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο είναι επίσης το μικρό μονόχωρο ναύδριο του Κάτω Αϊ-Γιάννη στην κτηματική περιφέρεια του Βασσαρά. Είναι κτισμένο στην άκρη μικρής ρεματιάς, η οποία εκβάλλει στην ανατολική όχθη του ποταμού Οινούντα. Πρόκειται για ταπεινό κτίσμα στο εσωτερικό του οποίου εντυπωσιάζει η επιβλητική απεικόνιση της ολόσωμης όρθιας Θεοτόκου της Καμαριώτισσας, η οποία ανάγεται πιθανότατα στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα, η μοναδική παράσταση που σώζεται από το γραπτό διάκοσμο του μνημείου⁴⁷⁷ (εικ. 71). Ωστόσο οι εξαιρετικά μικρές διαστάσεις του και ο βραχώδης και άγριος χαρακτήρας της τοποθεσίας όπου βρίσκεται δεν παραπέμπουν σε ένα τόσο σημαντικό και πλούσιο καθίδρυμα όπως αυτό του *Καυσαλοῦ*. Επιπλέον δεν εντοπίζονται στο χώρο προσκτίσματα ή άλλα κτηριακά κατάλοιπα από το βυζαντινό μοναστηριακό συγκρότημα.

Δυστυχώς η έρευνα δεν έχει εντοπίσει άλλο βυζαντινό ναό αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο σε αντίθεση με το πλήθος των εκκλησιών και των μονών στην περιοχή οι οποίες τιμώνται στο όνομα του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου⁴⁷⁸. Το αγιωνύμιο ωστόσο απαντά μία φορά ως κυριώνυμο μεταξύ των οικισμών της Λακεδαίμονας. Συγκεκριμένα σε απόσταση 10 χιλιομέτρων περίπου βορειοανατολικά του Μυστρά

⁴⁷⁵ Πρβλ. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η αμπελοκαλλιέργεια», σ. 252 σημ. 135, ο οποίος θεωρεί πιθανή την ταύτιση του ναού του μετοχίου με τον υστεροβυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στους Βουβάλους. Επίσης, βλ. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 339 σημ. 17.

⁴⁷⁶ Μνεία για τη λειτουργία μύλων στη Μεσοχώρα του μεταβυζαντινού Μυστρά γίνεται στο *Οδοιπορικό* του Enliyâ Çelebi. Συγκεκριμένα αναφέρει την ύπαρξη 70 νερόμυλων μέσα στην πόλη, κατά μήκος του ποταμού που διαρρέει τον οικισμό, βλ. ΚΩΣΤΑΚΗΣ, «Enliyâ Çelebi», σ. 273. ΤΣΕΛΕΜΠΙ, *Οδοιπορικό*, σ. 83. Ο μοναδικός υδατοπαροχέας που εντοπίζεται στο Μυστρά είναι το Μυστριώτικο ρέμα που περνάει μεταξύ της καστροπολιτείας και του σύγχρονου οικισμού και καταλήγει τον Ευρώτα. Η ποσότητα ύδατος, ωστόσο, που συγκεντρώνει δεν φαίνεται ότι ήταν ποτέ αρκετή, ώστε να παραγάγει την απαιτούμενη υδραυλική ενέργεια για τη λειτουργία νερόμυλου. Πιθανότατα τον συγγέει με το πλησιόχωρο Τρυπιώτικο ρέμα, όπου τεκμαίρεται η λειτουργία υδρομυλικών εγκαταστάσεων μέχρι και τα νεώτερα χρόνια. Για τους χειμάρρους Μυστριώτικο και Τρυπιώτικο, βλ. παρακάτω «Τὸ μετόχιον Καλογωνία τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου». Γενικότερα η περιγραφή που δίδεται για την κτηματική περιφέρεια του Μυστρά δεν θεωρείται ακριβής, διότι, πέρα από τις αριθμητικές υπερβολές, τοποθετεί τα τρεις χιλιάδες εύφορα και υδατοβριθή περιβόλια και αμπέλια που εντοπίζει στην περιοχή δυτικά του κάστρου, στα πρόβουνα του Ταυγέτου, αντί για τον κάμπο που απλώνεται προς την Σπάρτη.

⁴⁷⁷ Βλ. Ἀρχιμ. ΕΦΡΑΙΜ, «Μετόχια», 4, σ. 13.

⁴⁷⁸ Πρβλ. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 362.

βρίσκεται το χωριό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, το οποίο χωροθετείται στη νότια κορυφογραμμή λοφοσειράς στα δυτικά πρόβουνα του Πάρωνα.

Ο οικισμός απαντά για πρώτη φορά ως *Teolozo* σε βενετικό χωροθετικό κατάλογο του 1450 με τα κάστρα και τους τόπους του Μοριά⁴⁷⁹, ενώ στους αντίστοιχους καταλόγους του 1467 και του 1471 παραδίδεται με το όνομα *Teologo* και στου 1469 ως *Theologo*⁴⁸⁰. Και στις τέσσερις πηγές το τοπωνύμιο αναφέρεται μεταξύ οχυρών, πολισμάτων ή χωριών που χωροθετούνται στην περιοχή της Λακεδαίμονας και του βόρειου Ταυγέτου. Η επόμενη μνεία του οικισμού ως Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, απαντά στα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα των ετών 1613/1614 και 1645⁴⁸¹. Στα τέλη του 17ου και στις αρχές του 18ου αιώνα το τοπωνύμιο εμφανίζεται στα ενετικά αρχεία σε ποικίλους τύπους του ίδιου ονόματος, *Θεολόγος*⁴⁸², *S. Giovani Teologo*⁴⁸³, *Άγιος Ιωάννης Θεολόγος*⁴⁸⁴, *San Zuanne*⁴⁸⁵, *San Giovanni Teologo*⁴⁸⁶. Στα ίδια έγγραφα δίδεται η πληροφορία

⁴⁷⁹ Ο κατάλογος εμπεριέχεται σε χρονικό στον κώδικα Marc. It. VII 2571 (12463) (fol. 4S7r-4S8r) της Μαρκενής Βιβλιοθήκης στη Βενετία (φ. 457^r-458^r), βλ. FENSTER, «Kastelle», σ. 329, 332.

⁴⁸⁰ Και οι τρεις κατάλογοι, καθώς και ο προηγούμενος του 1450 (βλ. προηγούμενη σημείωση) βασίζονται σε επίσημα έγγραφα της Δημοκρατίας της Βενετίας που έχουν πλέον χαθεί. Ο κατάλογος του 1467 μαζί με άλλους δύο του 1463 έχει διασωθεί στο χρονικό του Stefano Magno (1500-1572) με τίτλο *Annali Veneti* (σώζεται σε χειρόγραφο), βλ. *Annali Veneti*, σ. 202-203, 205-206. BON, *La Morée franque*, σ. 693-694. MCLEOD, «Castles», σ. 355-356. FENSTER, «Kastelle», σ. 327-328. Ο κατάλογος του 1469 παραδίδεται σε τρία χειρόγραφα που φυλάσσονται στη Βενετία, στον κώδικα Cicogna 623 (2330) του Μουσείου Civico Copier και στους κώδικες Marc. It. VII 518 (7884) και Marc. It. VII 90 (8029) της Μαρκενής Βιβλιοθήκης, βλ. CARILE, «Una lista», σ. 386-388. FENSTER, «Kastelle», σ. 323-324. Ο κατάλογος του 1471 δημοσιεύθηκε από τον BUCHON, *Recherches historiques*, 1, σ. LXV, από χειρόγραφο αντίγραφο του Ανδρέα Μουστοξύδη (1785-1860), χωρίς να αναφέρεται η προέλευσή του. Επίσης, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 694. Οι κατάλογοι συντάχθηκαν κατά τη διάρκεια του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου (1463-1479) και περιλαμβάνουν τα σημαντικότερα κάστρα και οικισμούς της Πελοποννήσου και την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν κατά το έτος που αναγράφεται. Όσον αφορά στο Θεολόγο σε κανέναν από τους καταλόγους δεν αναφέρεται εάν πρόκειται για απλό ή οχυρωμένο οικισμό, αν και η επιτομία έρευνα στην περιοχή δεν έχει αποφέρει στοιχεία για ίχνη οχύρωσης. Το λατινικό γράμμα *R* (= *ruinado*, *ruina*) δίπλα στο όνομα αποτελεί ένδειξη ότι κατά τη διάρκεια του πολέμου το χωριό υπέστη καταστροφές, ενώ το 1471 καταγράφεται με αστερίσκο από τον BUCHON, *Recherches historiques*, 1, σ. LXV, υποδηλώνοντας ενδεχομένως ότι είχε επανακατοικηθεί και βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Δημοκρατίας της Βενετίας (ανάλογες περιπτώσεις στους άλλους καταλόγους σημειώνονται με σταυρό), βλ. *Annali Veneti*, σ. 206 (1467). BUCHON, *Recherches historiques*, 1, σ. LXV (1471). BON, *La Morée franque*, σ. 694. CARILE, «Una lista», σ. 392 (*Theologo*, κριτικό υπόμνημα: *Teologo*), 402. MCLEOD, «Castles», σ. 356, 362. FENSTER, «Kastelle», σ. 324.

⁴⁸¹ Βλ. BALTA, «Southeast Peloponnese», σ. 179, 194, 196.

⁴⁸² Βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστράς» 1994, σ. 263 (1699), 305 (1700). ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες ιστορίας*, σ. 107 (1698) [= Ο ΙΔΙΟΣ, «Ειδήσεις για την έπιβολή άγγαρειών», σ. 421 (1698)].

⁴⁸³ Ο ΙΔΙΟΣ, *Μελέτες ιστορίας*, σ. 112 (1698) [= Ο ΙΔΙΟΣ, «Ειδήσεις για την έπιβολή άγγαρειών», σ. 424 (1698)].

⁴⁸⁴ Βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστράς» 1994, σ. 246 (1700), 313 (1700).

⁴⁸⁵ Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 282, 307, στην απογραφή του Βενετού γενικού προβλεπτή στην Πελοπόννησο Francesco Grimani του 1700.

⁴⁸⁶ Με το όνομα αυτό απαντά στο υπόμνημα των αρχών του 17ου αιώνα του τοπογράφου μηχανικού Giusto Alberghetti προς τη βενετική Γερουσία, το οποίο επιτάσσεται ως παράρτημα στο τέλος της δεύτερης έκδοσης του 1704 του βιβλίου του PACIFICO, *Breve descrizione*, σ. 133 (*San Giovanni Teologo*), και περιλαμβάνει τα ονόματα όλων των οικισμών της Πελοποννήσου των αρχών του 18ου αιώνα. Η προσθήκη του υπομνήματος δηλώνεται στη σελίδα τίτλου του βιβλίου αμέσως μετά τον

ότι διοικητικά υπάγεται στην επαρχία της Χρύσαφας (*territorio di Crisaffa*), όπου μεταξύ άλλων εντάσσεται το σύνολο των οικισμών των βορειοδυτικών παρειών και προβούνων του Πάρωννα. Η χωροθέτησή του στη συγκεκριμένη διοικητική ενότητα αποτελεί ένα επιπλέον τεκμήριο για την ταύτιση του με το σύγχρονο οικισμό, δεδομένου ότι είναι ο μοναδικός σήμερα με την ονομασία αυτή (χάρτ. 9).

Η καταχώρηση του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στους βενετικούς καταλόγους του γ' τέταρτου του 15ου αιώνα προϋποθέτει μια προϋπάρχουσα οικιστική εγκατάσταση που στη συνέχεια εξελίσσεται ιστορικά και αναδεικνύεται σε εξέχον για την περιοχή οικισμό η γαιοστρατηγική αξία του οποίου αναγνωρίζεται από τους Βενετούς κατά τη διάρκεια του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου (1463-1479). Η χωροθέτησή του νότια και νοτιοδυτικά της κορυφής λόφου με υψόμετρο 662μ. εξασφαλίζει την απρόσκοπτη θέαση και παρατήρηση των εδαφών που απλώνονται δυτικά μέχρι τον Ταΰγετο και νότια κατά μήκος του ρου του Ευρώτα και τον έλεγχο των διαβάσεων που συνδέουν τον Μυστρά και τη νότια Λακεδαίμονα με την κεντρική Πελοπόννησο⁴⁸⁷. Δυστυχώς, εντός του σύγχρονου οικισμού δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα αρχαιολογικά κατάλοιπα που τεκμηριώνουν προγενέστερη οικιστική εγκατάσταση, αν και η συνεχής κατοίκηση και δόμηση έχουν ενδεχομένως καταστρέψει τέτοιου είδους μαρτυρίες. Επιπλέον ο νεωτερικός ενοριακός ναός του χωριού αφιερωμένος στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο δεν διατηρεί κανένα στοιχείο παλαιότητας.

Η μακραίωνη βυζαντινή παρουσία στην ευρύτερη περιοχή τεκμηριώνεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα που εντοπίζονται στην κτηματική περιφέρεια του χωριού. Κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας που πραγματοποιήθηκε από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή στα μέσα της δεκαετίας του 1980 εντοπίστηκε σε μικρή απόσταση (1χλμ. περίπου) νότια του νεότερου οικισμού βυζαντινή θέση με ευρεία διασπορά κεραμικής, η οποία χρονολογείται στη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο (11ος-15ος αιώνας) και προϋποθέτει μικρού μεγέθους οικιστική εγκατάσταση⁴⁸⁸. Βρίσκεται στην νότια παρεία του λόφου προστατευμένη από τους βόρειους ανέμους και τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες της

κύριο τίτλο ως «*Aggiuntovi la Notizia delle quattro Provincie, divise in ventiquattro Territorij, con li Nomi Topografici delle ville fatta dal Sig. Giusto Alberghetti Ingegnero, e soprintendente al Catastico di Morea per Ordine dell' Eccellentis. Senato*». Επίσης, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrizione», σ. 117 (*San Giovanni Teologo*).

⁴⁸⁷ Βλ. ARMSTRONG – CAVANAGH – SHIPLEY, «Crossing the river», σ. 296, 308.

⁴⁸⁸ Στην έρευνα της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής η θέση σημειώνεται ως K244-5. Η κεραμική που εντοπίστηκε στην περιοχή υποδεικνύει μια πρώτη φάση κατοίκησης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο και μια δεύτερη από τον 11ο αιώνα και για 400 χρόνια περίπου. βλ. ARMSTRONG, «Pottery», σ. 127, 128, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138. CATLING, «Pottery», σ. 42. LAWSON, «Pottery», σ. 118, 120. SHIPLEY, «Site catalogue», σ. 370 αρ. K244. *Laconia Survey*, 2. *Data*, πίν. 14.4, 16.7, 17.7, 17.8. ARMSTRONG, «Byzantine and Ottoman», σ. 349, 359 εικ. 7.3, 360, 371, 397. SHIPLEY, «Hellenistic and Roman», σ. 272, 295, 296.

χειμερινής περιόδου. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα δεδομένα αυτά, καθίσταται πιθανή η υπόθεση ότι το αρχικό σημείο χωροθέτησης του οικισμού του Θεολόγου βρίσκεται στη θέση που εντοπίζεται η βυζαντινή παρουσία. Η εγκατάλειψή της κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα ενδεχομένως συνδέεται με την ίδρυση του σημερινού χωριού, το οποίο είτε συνυπάρχει για ένα μικρό χρονικό διάστημα με τη βυζαντινή εγκατάσταση είτε αποτελεί το διάδοχο οικισμό όταν οι κάτοικοί της αναγκάζονται για άγνωστο λόγο να την εγκαταλείψουν. Αν συσχετιστεί το γεγονός αυτό με την ένδειξη *R* (= *ruina* ή *ruinado*, δηλαδή ερειπωμένο κατεστραμμένο) που συνοδεύει το τοπωνύμιο στους βενετικούς καταλόγους του 1467 και του 1469 θα μπορούσε να εκφραστεί η θεωρία ότι ο παλαιός βυζαντινός οικισμός που έφερε το όνομα Θεολόγος ή Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος μετά την καταστροφή του κατά τη διάρκεια του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου (1463-1479) ξαναχτίστηκε λίγο βορειότερα στη θέση του σημερινού χωριού διατηρώντας την αρχική ονομασία του. Η μετακίνηση των κατοίκων και η ίδρυση του νέου οικισμού πραγματοποιήθηκε ενδεχομένως μεταξύ των ετών 1469 και 1471, δεδομένου ότι στον τελευταίο βενετικό κατάλογο (1471) ο Θεολόγος παρουσιάζεται ως βενετική κτήση χωρίς την προηγούμενη ένδειξη *R*⁴⁸⁹.

Η ύπαρξη οικισμού με την ονομασία Θεολόγος στους παλαιολόγειους χρόνους τεκμαίρεται από το πατριαρχικό σιγίλλιο του 1366 για τη μονή Βροντοχίου⁴⁹⁰. Κατά την απαρίθμηση των περιουσιακών στοιχείων του ιερού καθιδρύματος σημειώνεται ότι πάροικοι του μοναστηριού αγόρασαν *ερείπια περι τὸν Θεολόγον ἀπὸ τῶν Σταματοπουλίων*⁴⁹¹, όπου φύτεψαν αμπέλια⁴⁹² τα οποία κατέχουν κατά την

⁴⁸⁹ Η επίκαιρη θέση που κατέχει ο οικισμός στην περιοχή ώθησε, όπως φαίνεται, τους Βενετούς να τον εντάξουν στις κτήσεις τους και να τον αποκαταστήσουν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα προκειμένου να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τις διόδους από την κεντρική Πελοπόννησο προς τον τουρκοκρατούμενο Μυστρά. Το ίδιο χρονικό διάστημα καταλαμβάνουν το κάστρο της Βορδόνιας, ενώ κατείχαν ήδη από το 1467 το Καστρί και από το 1469 τον Λογκανίκο εξασφαλίζοντας τον πλήρη έλεγχο του Μυστριώτικου δρόμου κατά μήκος των ανατολικών παρειών του Ταυγέτου, βλ. BUCHON, *Recherches historiques*, 1, σ. LXV. BON, *La Morée franque*, σ. 694. CARILE, «Una lista», σ. 392. MCLEOD, «Castles», σ. 355-356. FENSTER, «Kastelle», σ. 323-324, 328, 329.

⁴⁹⁰ Βλ. MM, I, σ. 482.

⁴⁹¹ Το όνομα *Σταματοπούλιοι* δεν απαντά σε άλλη γραπτή πηγή, βλ. *PLP*, 11, αρ. 26622.

⁴⁹² Οι πάροικοι ήδη από τον 12ο αιώνα (πιθανώς και από τον 11ο αιώνα) εμφανίζονται σε επίσημα έγγραφα ως ιδιοκτήτες τεμαχίων γης, βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «*Ἡ Πείρα* περί παροίκων» στο: Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ – Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ – Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ (επιμ.), *Αφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο*, τ. 1-2, Ρέθυμνο 1986, 1, σ. 236-241 (= ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Byzantium*, αρ. 13). ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ ἀγροτική κοινωνία*, σ. 245-247, 248-249, 251. LEFORT, «*Ἀγροτική οικονομία*», σ. 389. Για τις γαίες αυτές πλήρωναν τον αναλογούντα έγγειο φόρο (*τέλος*) προς το κράτος ή προς τον γαιοκτήμονα, συνήθως μοναστηριακό, σε περίπτωση που είχε παραχωρηθεί στον τελευταίο από την κεντρική εξουσία το δικαίωμα εισπραχῆς του, χωρίς αυτό να συνεπάγεται επιπλέον δικαιώματα στο παραγόμενο προϊόν που καρπούται ο πάροικος-ιδιοκτήτης, βλ. *Actes de Lavra*, II, αρ. 109 (1321). *Actes de Chilandar*, αρ. 82 (1322), 92 (1323). OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, σ. 317-318. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ ἀγροτική κοινωνία*, σ. 199-200, 216, 285, 287. ΛΑΪΟΥ, «*Ἀγροτική οικονομία*», σ. 519, 522, 538, 540. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «*Ὁ ρόλος*», σ. 222-223. Η καταγραφή στο σιγίλλιο του 1366, μεταξύ των λοιπών περιουσιακών στοιχείων, των ιδιόκτητων αμπελώνων του Μπόχαλη και του Πλείσταρη στο Θεολόγο υποδηλώνει πιθανότατα την παραχώρηση από το κράτος στη μονή του προνομίου της νομῆς του έγγειου φόρου που

συγκεκριμένη περίοδο ο Μπόχαλης⁴⁹³ και ο Πλείσταρης⁴⁹⁴. Η θέση περιλαμβάνεται σε μία σειρά από τοπωνύμια, τα οποία φαίνεται ότι στο σύνολό τους χωροθετούνται στην Λακεδαίμονα και βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με το Μυστρά. Η ασφαλής ταύτιση κάποιων από αυτά με βυζαντινούς οικισμούς (*Βρύσιν, Βάρσοβαν, Τρύπην*) και η πρόθεση περι

καταβάλλεται από τους παροίκους της για τις ιδιότητες εκτάσεις τους. Το ίδιο καθεστώς ισχύει και για τα κτήματα στη Βρύση του ιερέα Ουαρά και της εξαδέλφης του, καθώς επίσης και άλλων παροίκων της μονής σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο ίδιο έγγραφο, βλ. παραπάνω σημ. 268. Πρβλ. παρακάτω «*Τὸ μετόχιον Καλογωνία τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*» και «*Τὸ μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βόγαλις περὶ τὰ Σκορτά*». Η κατά πλήρη κυριότητα γη των παροίκων είναι μεταβιβάσιμη· μπορούν να την πωλήσουν, να τη δωρίσουν ή να την κληροδοτήσουν στους κληρονόμους τους, βλ. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ ἀγροτική κοινωνία*, σ. 243-249.

⁴⁹³ Βλ. *PLP*, 8, αρ. 19804, όπου ο συντάκτης κατεβάζει τον τόνο στην παραλήγουσα. Η αλβανική καταγωγή οικογένεια Μπόχαλη, Μποχάλη ή Μπουχάλη εμφανίζεται την υστεροβυζαντινή περίοδο εγκατεστημένη στη νοτιοανατολική Πελοπόννησο, βλ. ΜΠΗΡΗΣ, *Ἀρβανίτες*, σ. 122, 125, 137, 180, 183, 199, 260. *PLP*, 8, αρ. 19803. Επίσης, βλ. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 65 σημ. 3. *PLP*, 8, αρ. 19806 (*Μποχούλης Γεώργιος*, πάροικος στην Ιερισσό της Χαλκιδικής). Βέβαια δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί εάν όλα τα πρόσωπα που φέρουν το επώνυμο Μπόχαλης συνιστούν μέλη μιας οικογένειας ή αν απλώς ανήκουν σε μια ευρύτερη ομάδα, φατρία, η οποία προσδιορίζεται από το παρωνύμιο του φυλάρχου που ακολουθεί, βλ. ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, 1, σ. 474, *Μαλακάσιοι και Μπούιοι και Μεσαρίται ἀπὸ τῶν φυλάρχων προσαγορευόμενοι*. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Σλαβικές ἐγκαταστάσεις*, σ. 16, 29. Πιθανότατα, στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν όσοι εντάσσονται στις κατώτερες κοινωνικές ομάδες του πληθυσμού όπως οι πάροικοι. Ο Μπόχαλης που βρίσκεται εγκατεστημένος στο Θεολόγο φαίνεται ότι φτάνει στην περιοχή με την πρώτη γενιά Αλβανών που υποδέχεται ο δεσπότης Μανουήλ Καντακουζηνός στα μέσα του 14ου αιώνα, αποσκοπώντας στην πληθυσμιακή ενίσχυση του δεσποτάτου του Μορέως και την αγροτική εκμετάλλευση των εγκαταλελειμμένων καλλιεργήσιμων εκτάσεων, βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 104-105. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως», σ. 284. DUCCELLIER, *Οἱ Ἀλβανοὶ στὴν Ἑλλάδα*, σ. 37-38. Πρβλ. ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, 3, σ. 85-86. Στον κτητορικό κώδικα της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Χρυσάφων, στο φύλλο 46ν, καταγράφεται ότι ο *Θοδωρῆς Μπούκαλης* από την Βαρβίτσα δίδει στο μοναστήρι *γίδα δεκατρία*. Η πιθανή προέλευση του ονόματος *Μπούκαλης* από το βυζαντινό Μπόχαλης (Μπούχαλης) αποτελεί ένδειξη για τη συνεχή παρουσία της οικογένειας στα χωριά του βορειοδυτικού Πάρνωνα τουλάχιστον μέχρι και τον 18ο αιώνα. Πρβλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Ἡ Μάνη», σ. 171 (1674), *τὸν Νικόλαν Μπούχαλη τοῦ ποτὲ Γιωργάκη ἀπὸ τὴν Ζαρνάταν*. Στα μέσα του 15ου αιώνα ο Μανουήλ Μπόχαλης (επικεφαλῆς ενδεχομένως της φατρίας) περιλαμβάνεται μεταξύ των τοπαρχών που επιβάλλονται μέσα από τις τάξεις των εγκατεστημένων στην Πελοπόννησο Αλβανών και αναδεικνύεται σε *ἄρχοντα* του Λεονταρίου. Στη διαμάχη μεταξύ των δύο αδερφών δεσποτῶν συντάσσεται με τον Δημήτριο Παλαιολόγο και μετέχει σε επιχειρήσεις κατά του Θωμά. Μετά την παράδοση του Μυστρά το 1460 στον Μωάμεθ Β΄ καταφεύγει μαζί με τον πληθυσμό της πόλης του στο κάστρο του Γαρδικίου, όπου πολιορκούνται από τον οθωμανικό στρατό και αναγκάζονται σε παράδοση. Από τη σφαγή που ακολουθεί, σώζονται με τη μεσολάβηση του μπειτέρμπεη Μαχμούτ μόνο η οικογένεια του Μανουήλ Μπόχαλη και ο πεθερός του Γεώργιος Παλαιολόγος, πρώτος εξάδελφος της μητέρας του Τούρκου αξιωματούχου, βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 390-391 στ 1-10, 406 στ. 5-9. ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, σ. 408, 475. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 530-531 § 4, 544-545 § 4-5. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 154-155 § 6-7, 162-163 § 7-8 και σημ. 1 (= ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 112-115 § 6-7, 120-121 § 7-8). ΤΗ. SPANDUGNINO, *Patritio Constantinopolitano, de la origine deli Imperatori Ottomani, ordini dela corte, forma del Guerreggiare loro, religione, et costumi dela nazione*, στο: SATHAS, *Documents*, 9, σ. 156, όπου αναφέρεται ότι είχε δοθεί από το δεσπότη Θωμά Παλαιολόγο στον Θεόδωρο Μπόχαλη δικαίωμα κοπής νομισμάτων, χωρίς να επιβεβαιώνεται από άλλη πηγή ή νομισματική μαρτυρία (επίσης βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 141 σημ. 1). G. MUSACHI, «*Breve memoria de li discendenti de nostra casa Musachi*», στο: HOPF, *Chroniques gréco-romanes*, σ. 331. ΜΠΗΡΗΣ, *Ἀρβανίτες*, σ. 122, 125, 137, 199. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, 269-270. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 115. *PLP*, 8, αρ. 19805 (*Μποχάλης Μανουήλ*), 19740, 10, αρ. 24104 (επίσης, βλ. ό.π., 8, αρ. 19740). DUCCELLIER, *Οἱ Ἀλβανοὶ στὴν Ἑλλάδα*, σ. 45-46. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Ἡ εκστρατεία», σ. 18-19, 39-41 και σημ. 40. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἡ προέλαση στη βόρεια Λακεδαίμονα», σ. 81 σημ. 56.

⁴⁹⁴ Το όνομα Πλείσταρης δεν απαντά σε άλλη γραπτή πηγή, βλ. *PLP*, 10, αρ. 23355, όπου κατεβάζει τον τόνο στην παραλήγουσα.

που συνοδεύει τα περισσότερα ⁴⁹⁵ αποδεικνύουν ότι πρόκειται για οικιστικές εγκαταστάσεις στην περιφέρεια των οποίων βρίσκονταν οι κτήσεις της μονής Βροντοχίου.

Η αναφορά του σιγιλλίου στην περιοχή του Θεολόγου, ο εντοπισμός μιας βυζαντινής οικιστικής εγκατάστασης πλησίον του σημερινού χωριού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, οι καταβολές του τελευταίου στον οικισμό Teolozo του βενετικού καταλόγου του 1450 και το μικρό χρονικό διάστημα των 84 χρόνων που μεσολαβεί ανάμεσα στο βενετικό έγγραφο και το βυζαντινό σιγίλλιο (1366), καταδεικνύουν ότι οι τρεις θέσεις συνδέονται μεταξύ τους και ότι η ταύτισή τους θεωρείται ασφαλής.

Συνοψίζοντας, όπως προκύπτει από τα παραπάνω στοιχεία, μια άποψη που θα μπορούσε να εκφραστεί είναι ότι τον 11ο αιώνα νότια του σύγχρονου χωριού αναπτύσσεται μια μικρή οικιστική εγκατάσταση η οποία επιζεί για 400 χρόνια περίπου και κατά τους παλαιολόγειους χρόνους είναι γνωστή με την ονομασία Θεολόγος (Teolozo ή Teologo για τους Βενετούς). Η καταστροφή της κατά τη διάρκεια του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου (1463-1479) υποχρεώνει τους κατοίκους της να μετακινηθούν βορειότερα και να ιδρύσουν ένα νέο οικισμό με την ίδια ονομασία, ο οποίος διατηρείται μέχρι σήμερα.

Το ίδιο το τοπωνύμιο δείχνει τη σύνδεσή του με ένα ναό ή ένα σημαντικό ιερό καθίδρυμα αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο, το οποίο είτε προϋπήρχε της οικιστικής εγκατάστασης είτε ιδρύθηκε και αναπτύχθηκε παράλληλα με αυτή. Ως εκ τούτου η ίδρυση του εκκλησιαστικού ιδρύματος στο οποίο οφείλει την ονομασία του ο οικισμός θα μπορούσε να αναχθεί στην περίοδο που αυτός εμφανίζεται, δηλαδή γύρω στον 11ο αιώνα. Σύμφωνα με το σιγίλλιο του 1366, στη μεσοβυζαντινή περίοδο χρονολογείται και το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου του *Καυσαλου*, τῶν *Καψαλῶν* ή *περὶ τοὺς Καψαλοὺς*, το μετέπειτα μετόχι της Μονής Βροντοχίου, το οποίο είχε αναδειχθεί σε σημαντικό μοναστικό καθίδρυμα με μεγάλη κτηματική περιουσία. Τα παραπάνω δεδομένα καθιστούν δυνατή τη διατύπωση της υπόθεσης ότι το μοναστήρι χωροθετείται στην περιοχή του Θεολόγου δίνοντας παράλληλα το όνομά του στον οικισμό, όπου πιθανότατα είναι εγκατεστημένοι εξαρτημένοι αγρότες που καλλιεργούν τις εκτεταμένες γεωργικές εκτάσεις που διαθέτει η μεσοβυζαντινή μονή. Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο ενδεχομένως η μικρή οικιστική εγκατάσταση του Θεολόγου εξακολουθεί να εξαρτάται από το μονύδριο πλέον του

⁴⁹⁵ Το εμπρόθετο *περὶ* + αιτιατική χρησιμοποιείται ως τοπικός προσδιορισμός δηλώνοντας ότι μία θέση βρίσκεται γύρω από ή κοντά σε κάποια άλλη και όχι εντός των ορίων της τελευταίας, βλ. παραπάνω σημ. 282. Κατά συνέπεια αν τα τοπωνύμια του σιγιλλίου προσδιόριζαν μια ευρύτερη περιοχή, το πιθανότερο ήταν ο συντάκτης να χρησιμοποιούσε την πρόθεση *εἰς*, όπως συμβαίνει με την κτήση της μονής Βροντοχίου στην Καλογωνιά, βλ. ΜΜ, I, σ. 482, *χωράφιον εἰς τὴν Καλογωνίαν*.

Αγίου Ιωάννη, δεδομένου ότι, σύμφωνα με τα χρυσόβουλλα του 1314/1315 και του 1318, το μετόχι εκχωρείται στη μονή Βροντοχίου *μετὰ τῶν ἐν αὐτῶ παροίκ(ων)*. Δεν αποκλείεται ωστόσο ο Θεολόγος έχοντας περιληφθεί στις κτήσεις της μονής του *Καυσαλοῦ* που αφαιρέθηκαν από τους Φράγκους και μην αποτελώντας πια μοναστηριακή κτήση, να εντάσσεται στη συνέχεια ως αγρίδιο σε μια ευρύτερη φορολογική ενότητα με κέντρο τον σημαντικότερο οικισμό της περιοχής, τη γειτονική Κτητόρισα. Η ίδρυση της τελευταίας πιθανότατα συνδέεται με την ύπαρξη μοναστηριού, η αφιέρωση του οποίου δεν σώζεται⁴⁹⁶. Και στις δύο περιπτώσεις το βέβαιο είναι ότι η εξάρτησή του είτε ως μετόχι είτε ως αγρίδιο από μια μονή ή ένα *χωρίον* αντίστοιχα αποτρέπει την περαιτέρω οικιστική ανάπτυξη και μεγέθυνσή του κατά τη βυζαντινή περίοδο. Η συρρίκνωση των κτήσεων της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους έχει ως αποτέλεσμα να επιτραπεί σε κοσμικούς, όπως η οικογένεια των *Σταματοπουλίων*, να αποκτήσουν γαίες στην περιοχή, κάποιες από τις οποίες εξαγοράζονται από παροίκους της μονής Βροντοχίου αρκετά χρόνια πριν από την έκδοση του σιγιλλίου του 1366.

Η ίδια η επένδυση των παροίκων στο Θεολόγο προσφέρει ένα επιπλέον επιχείρημα για τη χωροθέτηση του μετοχίου του *Καυσαλοῦ* στην ίδια περιοχή. Πρόκειται για εκτάσεις οι οποίες κατά την απόκτησή τους ήταν *χέρσες, ἐρείπια*⁴⁹⁷, και με *βελτιώσεις*⁴⁹⁸ μετατράπηκαν από τους αγοραστές σε αμπελώνες. Κατά την έκδοσή του σιγιλλίου ως ιδιοκτήτες τους παρουσιάζονται ο Μπόχαλης και ο Πλείσταρης, *πάροικοι* της μονής Βροντοχίου, στους οποίους είχαν μεταβιβαστεί οι ιδιοκτησίες χωρίς να προσδιορίζεται ο τρόπος (πώληση, κληρονομιά κ.ά.) και ο χρόνος. Από την αγορά των χέρσων εκτάσεων μέχρι τη μετατροπή τους σε αμπελώνες και τη μεταβίβασή τους στη συνέχεια σε νέους ιδιοκτήτες απαιτείται να διανυθεί ένα χρονικό διάστημα αρκετών ετών μέχρι το 1366. Επισημαίνεται ότι προϋπόθεση για την αγορά εγκαταλελειμμένων γαιών από τους παροίκους είναι η χωροθέτησή τους κοντά στον τόπο όπου βρίσκονται εγκατεστημένοι και κατά συνέπεια πλησίον των μεγάλων γαιοκτησιών από τις οποίες είναι εξαρτημένοι⁴⁹⁹.

⁴⁹⁶ Επίσης, βλ. παρακάτω στην ίδια ενότητα.

⁴⁹⁷ Με τον όρο *ἐρείπια* αποδίδονται τα χέρσα, εγκαταλελειμμένα κτήματα στα οποία μετά την εξαγορά τους οι νέοι ιδιοκτήτες πραγματοποίησαν *βελτιώσεις* φυτεύοντας αμπέλια (*μετεποίησαν εἰς ἀμπέλια*). Πρόκειται για ουσιαστικοποιημένο επίθετο και στην πλήρη μορφή του απαντά ως *ἐρείπιος τόπος, ἐρείπιος γῆ*, βλ. Βλ. *Iohannis Zonarae Lexicon ex tribus codicibus manuscriptis*, εκδ. J. A. H. TRITTMANN, τ. 1-2, Λειψία 1808, 1, στ. 864 (*Ἐρείπιος, ἢ χέρσος γῆ*), στ. 869. ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐξάβιβλος*, III.4.5-6. *Ἐκλογή νόμων*, σ. 210. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Λεξικόν*, 2, λήμμα *ἐρείπιος*, σ. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμμα *ἐρείπιον*, σ. 685. *LBG*, λήμματα *ἐρείπιος, ἐρειπιοχωράφιον*. Στη συγκεκριμένη περίπτωση αποδίδει το *ἐρείπιον χωράφιον (ἐρείπια χωράφια)*. Πρβλ. *Actes de Lavra*, I, αρ. 57 (1108:) στ. 33-34, *τόπιον, ἐρείπιον ὄν καὶ ἀκαλλιέργητον καὶ ὑλῶδες. Actes de Saint-Pantéléèmon*, αρ. 2 (1033/1034) στ. 10-11, *πιπράσκωμέν σοι τόπον ῥείπιον ἀκαλαῖς καὶ ἀνεπιμέλητον*.

⁴⁹⁸ Για τον όρο *βελτιώσεις*, βλ. παρακάτω «Η εγκατάσταση *προσκαθημένων* στις κτήσεις της μονής».

⁴⁹⁹ Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά του εγγράφου σε κτήματα τα οποία εξαγοράστηκαν από δύο παροίκους της μονής Βροντοχίου και αποτελούν ιδιοκτησία τους. Δεδομένου ωστόσο ότι πρόκειται για

Από τα παραπάνω προκύπτει το συμπέρασμα ότι σε μια περίοδο που προηγείται κατά πολύ της έκδοσης του σιγιλλίου η μονή Βροντοχίου αποκτά στην περιοχή μια εκτεταμένη κτήση η οποία αποδίδει σημαντικά εισοδήματα όχι μόνο στην ίδια, αλλά και σε κάποιους από τους εξαρτημένους καλλιεργητές που απασχολεί, όπως συνάγεται από τη δυνατότητα των τελευταίων να προβούν σε αγορές κτημάτων. Αυτή η κτήση στο Θεολόγο δεν μπορεί να είναι άλλη από το μετόχι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου του *Καυσαλοῦ, τῶν Καψαλῶν* ή *περὶ τοὺς Καψαλοὺς*. Τα ίδια τα μικροτοπωνύμια Καυσαλός και Καψαλοί παραπέμπουν σε τόπο που έχει καεί, έχει καταστραφεί από πυρκαγιά, έχει «καψαλιστεί», καταστροφή που θα μπορούσε να προκαλέσει και τη μετατροπή του σε *ἐρείπια*.

Τέλος τη χωροθέτηση του μετοχίου του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην κτηματική περιφέρεια του ομώνυμου οικισμού ενισχύει η επιβίωση μέχρι σήμερα του μικροτοπωνυμίου Καψαλό σε απόσταση 350μ. περίπου ανατολικά του σύγχρονου χωριού. Η ονομασία διατηρείται στο ουδέτερο γένος, σε ενικό αριθμό με τον τόνο στη λήγουσα μαρτυρώντας προέλευση από τις μεσαιωνικές ονομασίες: *Καυσαλός* (ο), *Καψαλοὶ* (οι) (< *Καιψαλός*, ο)⁵⁰⁰. Παρόμοια τοπωνύμια με κοινή ετυμολογική προέλευση διατηρούνται σε πολλούς οικισμούς⁵⁰¹.

Δυνάμει των παραπάνω δεδομένων θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση ότι το μονύδριο βρισκόταν στη σημερινή οικιστική ενότητα του Θεολόγου, στη θέση του ομώνυμου νεωτερικού ενοριακού ναού. Η ύπαρξη ενός ιστορικού εκκλησιαστικού καθιδρύματος και η ενδεχόμενη εγκατάλειψή του από τους μοναχούς κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους πιθανότατα επέτρεψαν την ανάπτυξη του οικισμού στην ίδια θέση με καθολικό το μοναστηριακό ναό. Δυστυχώς η δόμηση στην περιοχή δε διασώζει κανένα ίχνος από παλαιότερα οικιστικά κατάλοιπα και καθιστά την έρευνα αδύνατη. Ο σημερινός ενοριακός ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου κτίστηκε το 1885 στη θέση του παλαιότερου, από τον οποίο δεν διατηρείται κανένα στοιχείο⁵⁰². Η χωροθέτηση του καθολικού της μονής

εξαρτημένους καλλιεργητές φαίνεται ότι στις παραχωρήσεις προς το μοναστήρι περιλαμβάνεται το προνόμιο της νομής του έγγειου φόρου (*τέλος*) που καταβάλλεται από τους παρόικους της για τις ιδιόκτητες εκτάσεις τους, πρβλ. παρακάτω «*Τὸ μετόχιον Καλογωνία τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*» και «*Τὸ μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βόγαλις περὶ τὰ Σκορτά*».

⁵⁰⁰ Παρόμοια τοπωνύμια με κοινή ετυμολογική προέλευση διατηρούνται σε πολλούς οικισμούς της περιοχής και της Λακωνίας γενικότερα, αλλά μόνο το συγκεκριμένο παρουσιάζει τη μεγαλύτερη συγγένεια με το μεσαιωνικό τύπο, βλ. επόμενη σημείωση.

⁵⁰¹ Ως τοπωνύμιο απαντά στη Λακωνία σε διάφορους τύπους: η Καψάλα (οικισμός στο δ. Μονεμβασίας, βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικὸ τῶν οἰκισμῶν*, σ. 204), οι Καψάλες (βλ. απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Γύθειον), ο Κάψαλος [βλ. Κ. ΠΑΠΑΛΕΚΑΚΟΣ, «Τοπωνυμία», *Αθηνᾶ* 5 (1915), σ. 396], η Καψάλα (βλ. http://voutianoι-oinountos.blogspot.gr/2008/06/blog-post_3946.html) τα Καψάλια, οι Καψάλιοι/Κάψαλιοι (από προσωπική γνώση) κ.ά. Επίσης, βλ. *Γεωγραφικὸ λεξικὸ ἐλληνικῶν τοπωνυμίων ΓΥΣ*, τ. 1-3, Αθήνα 1990, 2, σ. 68-71.

⁵⁰² Ο ναός οικοδομήθηκε από τον αρχιτεχνίτη πετρομάστορα Κ. Ν. Φαρμασώνη από την Κυνουρία, επί δημαρχίας Κ. Αθανασόπουλου, βλ. www.theologos-sparti.gr. Ο ίδιος τεχνίτης ολοκλήρωσε το 1885

του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην κορυφή του λόφου δικαιολογεί το παρωνύμιο Κάτω Αϊ-Γιάννης (σε αντιδιαστολή με τον επάνω Άγιο Ιωάννη) για το αφιερωμένο επίσης στον ευαγγελιστή ναύδριο, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω⁵⁰³ και εντοπίζεται σε χαμηλότερο επίπεδο κοντά στις όχθες του ποταμού της Κελεφίνας.

Όπως αναφέρθηκε, μεταξύ των περιουσιακών στοιχείων που συνιστούν το μετόχι περιλαμβάνονται και μύλοι, χωρίς ωστόσο, να προσδιορίζεται ο αριθμός και το είδος τους, όπως αντίθετα συμβαίνει με τις αντίστοιχες ιδιοκτησίες της μονής στη Βρύση και τον Μυζηθρά. Κατά την περίοδο αυτή είναι σε χρήση στο Βυζάντιο τέσσερις κατηγορίες μυλικών εγκαταστάσεων, οι υδρόμυλοι, οι ανεμόμυλοι, οι χειροκίνητοι μύλοι και οι ζωοκίνητοι μύλοι⁵⁰⁴. Οι δύο τελευταίες κατηγορίες θα πρέπει να αποκλειστούν, δεδομένου ότι οι μεν χειροκίνητοι προορίζονται κυρίως για οικιακή χρήση οι δε ζωοκίνητοι έχουν μικρή αξία λόγω της χαμηλής παραγωγικής ικανότητας που εξασφαλίζουν σε σχέση με τους άλλους δύο τύπους, και κατά συνέπεια η φοροαπόδοσή τους είναι εξαιρετικά περιορισμένη, εάν όχι ανύπαρκτη⁵⁰⁵.

Οι ανεμόμυλοι⁵⁰⁶ αντίθετα συνιστούν την παραγωγικότερη μορφή μυλικής εγκατάστασης και αποφέρουν στους ιδιοκτήτες τους υψηλό

και τον καθεδρικό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Βρονταμά, βλ. Μ. ΔΡΕΠΑΝΙΑΣ, *Βρονταμάς Λακωνίας. Ιστορία – Λαογραφία*, Αθήνα 1981, σ. 103 σημ. 2.

⁵⁰³ Βλ. παραπάνω στην ίδια ενότητα.

⁵⁰⁴ Για τους χειροκίνητους και ζωοκίνητους μύλους βλ. ΡΟΥΣΚΑΣ, *Μυλοτόπια, μύλοι*, σ. 12-16. ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Between the field and the plate», σ. 34-38. ΒΑΛΑΒΑΝΙΔΟΥ, *Οι υδρόμυλοι*, Α', σ. 12-21. ΣΑΞΙΑΜΠΙΑΝΗ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ, *Νερόμυλοι*, σ. 24-26.

⁵⁰⁵ Στο κτηματολόγιο των Θηβών, φορολογικό κατάστιχο του β' μισού 11ου αιώνα, καταγράφονται μόνο οι νερόμυλοι της περιοχής, γιατί πιθανότατα ήταν οι μόνες εργαστηριακές εγκαταστάσεις με φοροαπόδοση, βλ. SVORONOS, «Le cadastre de Thèbes», σ. 11 στ. 16, σ. 12 στ. 30, σ. 13 στ. 44, 56 και 58, σ. 14 στ. 64 και 67, σ. 15 στ. 10. HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 214-215. Επιπλέον στις ζωοκίνητες βιοτεχνικές εγκαταστάσεις περιλαμβάνονται και τα ελαιοτριβεία που σίγουρα θα είχε η μονή Βροντοχίου στην κατοχή της, αλλά δεν απαντούν σε κανένα από τα χρυσόβουλλα.

⁵⁰⁶ Στο Βυζάντιο η παλαιότερη γραπτή μνεία για ανεμόμυλο υπάρχει σε *σιγγίλιον γράμμα* του 1304 του απογραφέα Κωνσταντίνου Τζυράπη για τη μονή της Θεοτόκου του Γομάτου στη Λήμνο (τρεις *άνεμομύλωνες* στο νησί), βλ. *Actes de Lavra*, II, αρ. 99 (1304) στ. 39, 54, 152. Σε έγγραφο του 1323 το ήμισυ μερίδιο *άνεμομύλωνος* περιλαμβάνεται στις κτήσεις της μονής Χιλανταρίου, βλ. *Actes de Chilandar*, αρ. 92 (1323) στ. 148. Το πλαστό χρυσόβουλλο του 1302 του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου όπου γίνεται αναφορά σε *παλαιόν άνεμόμυλον* στην περιοχή της Θεσσαλονίκης έχει συνταχθεί μετά το 1441-1445, βλ. *Actes de Xéropotamou*, σ. 233 (για την ορθή χρονολόγησή του), 235 στ. 42. Ι. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ, «Ο σίτος στη μεσαιωνική Χαλκιδική», στο: «*Ο άρτος ήμων*». Από το σιτάρι στο ψωμί, Γ' τριήμερο εργασίας, Πήλιο 10-12 Απριλίου 1992, Αθήνα 1994, σ. 96 σημ. 57, ο οποίος τον τοποθετεί στην ανατολική Μακεδονία (κάμπος Στρυμόνα;). Το 1389 καταγράφεται η ύπαρξη ανεμόμυλου στον οικισμό έξω από το κάστρο της Χίου, βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ένθυμύσεων ήτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη», *NE* 7 (1910), σ. 147. Με βάσει τα αρχαιολογικά τεκμήρια η παλαιότερη ανεμομυλική εγκατάσταση εντοπίζεται πιθανότατα στο βυζαντινό οικισμό της Παλιόχωρας Κυθήρων, για την οποία ο μελετητής ΤΗ. ΚΟΥΚΟΥΛΙΣ, «A late Byzantine windmill at Kythera», στο: J. M. SANDERS (επιμ.), *Philolákων. Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, Λονδίνο 1992, σ. 155-163, προτείνει μια ευρεία χρονολόγηση από τα τέλη του 12ου έως τον 14ο αιώνα. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι ήδη από τον 13ο, εάν όχι από τον 12ο αιώνα (αν και δεν τεκμηριώνεται), οι ανεμόμυλοι αποτελούν τμήμα της μεταποιητικής οικονομίας του αιγαιακού χώρου. Επίσης, βλ. ΒΑΟΣ – ΝΟΜΙΚΟΣ, *Ο ανεμόμυλος*, σ. 56. Τα αρχαιολογικά δεδομένα και οι γραπτές μαρτυρίες τεκμηριώνουν την παρουσία τους καθόλη την υστεροβυζαντινή περίοδο, βλ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, «Οι ανεμόμυλοι τῶν

κέρδος. Τα στοιχεία ωστόσο που προκύπτουν από τα αρχαιολογικά δεδομένα και τις μαρτυρίες των πηγών καταδεικνύουν, εκτός από την όψιμη εμφάνισή τους, την περιορισμένη χρήση τους στον ελλαδικό χώρο κατά τη βυζαντινή περίοδο⁵⁰⁷, αλλά και στη συνέχεια επί τουρκοκρατίας, με την εξαίρεση του νησιωτικού χώρου⁵⁰⁸. Οι βασικοί παράγοντες που λειτουργούν αποτρεπτικά στην επιλογή των ανεμόμυλων συνίστανται στο υψηλό κόστος της επένδυσης και στις εξειδικευμένες γνώσεις και δεξιότητες που απαιτούνται από τους τεχνίτες για την κατασκευή τους. Για τους λόγους αυτούς εντοπίζονται συνήθως σε περιοχές όπου η έλλειψη υδάτινων πόρων δεν καθιστά δυνατή την κατασκευή νερόμυλων⁵⁰⁹. Αντίθετα στο μεγαλύτερο τμήμα του λακωνικού χώρου οι

Βυζαντινών», *Παρνασσός* 20 (1978), σ. 141-144. D. G. SHEPHERD, *Historical Development of the Windmill*, NASA. Office of Management, Scientific and Technical Information Division, National Technical Information Service, Ουάσινγκτον DC 1990, σ. 20, για ανεμόμυλους με πυργοειδή μορφή στην Καλλίπολη το 1420 από σχέδιο περιηγητή, χωρίς να αναφέρει την πηγή. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι αγρότες*, σ. 101 σημ. 17, για την βενετοκρατούμενη Κρήτη όπου οι παλαιότερες γραπτές αναφορές σε ανεμόμυλους απαντούν στο α' μισό του 14ου αιώνα. Γ. ΝΤΕΛΛΑΣ, «Οι μεσαιωνικοί ανεμόμυλοι της Ρόδου», *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή 5ος-15ος αιώνας*, Ειδικό θέμα του 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 17-19- Μαΐου 2002, Αθήνα 2004, σ. 279-301, ειδικ. 279, 281-291, για την πόλη της Ρόδου όπου οι παλαιότερες οικοδομικές φάσεις των ανεμόμυλων στους μύλους του λιμένα σύμφωνα με τα αρχαιολογικά τεκμήρια ανάγονται στον 14ο αιώνα, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τις γραπτές πηγές, ενώ τουλάχιστον κατά την περίοδο της ιπποτοκρατίας στο νησί αξιοποιήθηκαν παράλληλα και ως οχυρωματικοί πύργοι. BRYER, «Τὰ μέσα», σ. 202. LUCAS, *Wind, Water, Work*, σ. 122. RAUTMAN, *Daily life*, σ. 183. ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Between the field and the plate», σ. 34. Για τη λειτουργία ανεμόμυλων στην υστεροβυζαντινή Λήμνο, βλ. Α. ΓΟΥΜΑΤΙΑΝΟΣ, «Η ὀργάνωση τῶν ἀγιορειτικῶν μετοχιῶν στὴν ὑστεροβυζαντινὴ Λήμνο», *Βυζαντινά* 29 (2009), σ. 261, 265-266. Ο ΙΔΙΟΣ, «Στοιχεία γὰρ τὴν κτηριακὴ διάταξὴ τῶν ἀγιορειτικῶν μετοχιακῶν συγκροτημάτων στὴν ὑστεροβυζαντινὴ Λήμνο», *Βυζαντινά* 33 (2013-2014), σ. 347, 354, 358-360, 366.

⁵⁰⁷ Εκτός από τα επίσημα κρατικά και εκκλησιαστικά έγγραφα, στους Κανόνες της Αγίας και Οικουμενικής Εβδόμης Συνόδου ο λόγιος πατριάρχης Αντιοχείας Θεόδωρος Βαλσαμών (τέλη 12ου αι.) απαριθμώντας τις επενδύσεις που χαρακτηρίζονται ως αυτούργια, αναφερόμενος στις μυλικές εγκαταστάσεις κάνει μνεία μόνο στους νερόμυλους, βλ. ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, 2, σ. 595, *αὐτούργια εἰσι τὰ ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων, καὶ οἶον οἴκοθεν διδόντα τοὺς καρποὺς, ὡς... οἱ ὑδρόμυλοι...*

⁵⁰⁸ Οι ανεμόμυλοι ήταν ἄρρηκτα συνδεδεμένοι με την μεταποιητική οικονομία των νησιών κυρίως κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, επεκτείνοντας την παραγωγική διαδικασία και σε άλλους τομείς πέρα από το ἄλεσμα των δημητριακών (τρίψιμο βελανιδιών, φλούδας πεύκου κ.ά., ἀντληση νερού κτλ.). Ιδιαίτερα στις Κυκλάδες έχει υπολογιστεί ότι στα τέλη του 19ου αιώνα λειτουργούσαν περισσότεροι από 630 ανεμόμυλοι και απαντούσε 1 μύλος ανά 4,52τ.χλμ. ο οποίος εξυπηρετούσε κατά μέσο όρο 181 κατοίκους, βλ. ΝΟΜΙΚΟΣ, «Ἄλεσμα», σ. 193. ΒΑΟΣ – ΝΟΜΙΚΟΣ, *Ο ανεμόμυλος*, σ. 59-60, 68-71. Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997, σ. 371-372.

⁵⁰⁹ Σε σχέση με το νερόμυλο ο ανεμόμυλος έχει το πλεονέκτημα ότι η αιολική ενέργεια ως κινητήρια δύναμη επιτρέπει τη λειτουργία του καθόλη τη διάρκεια του έτους. Επίσης υπολογισμοί έχουν αποδείξει ότι η απόδοση ενός νερόμυλου φθάνει στα 2/3 ή στα 3/4 της παραγωγής ενός ανεμόμυλου. Παρόλα αυτά το υψηλό κόστος κατασκευής και οι εξειδικευμένες γνώσεις και δεξιότητες που απαιτούνται περιορίζουν την εξάπλωσή τους κατά κύριο λόγο σε περιοχές όπου παρουσιάζεται έλλειψη υδάτινων πόρων, βλ. ΝΟΜΙΚΟΣ, «Ἄλεσμα», σ. 194-195, 197, 199. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Ελαιοτριβεία, μύλοι», σ. 43-45 (γενικά για τους μύλους, σ. 43-60). MATSCHKE, «Η οικονομία τῶν πόλεων», σ. 181. Η ἄποψη του LUCAS, «The role of the monasteries», σ. 112, (θέτοντας το παράδειγμα της Αγγλίας) ότι οι ανεμόμυλοι ήταν οικονομικότεροι στην κατασκευή τους αλλά είχαν χαμηλότερη απόδοση σε σχέση με τις υδρομυλικές εγκαταστάσεις δεν έχει ισχύ στη βυζαντινή επικράτεια, δεδομένου ότι αφορά σε συγκρίσεις με νερόμυλους του «ρωμαϊκού» τύπου, οι οποίοι κυριαρχούν στη δυτική Ευρώπη, πρβλ LUCAS, *Wind, Water, Work*, σ. 145-151. Στη Λακωνία, ιδιαίτερα στο δυτικό

χείμαρροι και οι ποταμοί που πηγάζουν από τους ορεινούς όγκους του Πάρνωνα και του Ταϋγέτου και η ορμητικότητα των υδάτων τους παράγουν σε αφθονία την υδραυλική ενέργεια που απαιτείται για τη λειτουργία των οικονομικότερων υδρομυλικών εγκαταστάσεων, οι οποίες απαντούν στην περιοχή τουλάχιστον από την υστεροβυζαντινή περίοδο έως και τους νεώτερους χρόνους⁵¹⁰.

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται και οι μύλοι του μετοχίου του *Κανσαλοῦ*, δεδομένου ότι την περιοχή ανατολικά και νότια του οικισμού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου διαρρέει ένας από τους σημαντικότερους παραποτάμους του Ευρώτα, ο ποταμός Οινούντας (Κελεφίνα) ο οποίος φημίζεται για τα ορμητικά νερά του⁵¹¹. Οι μύλοι θα βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από τις όχθες του, ενώ το ποτάμι ενδεχομένως αποτελεί και ένα από τα οροθέσια της κτήσης.

Τη λειτουργία υδρομυλικών εγκαταστάσεων, τουλάχιστον κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, στις όχθες του ποταμού πλησίον του σύγχρονου οικισμού τεκμηριώνουν αρχαιολογικά τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δύο νερόμυλων εκ των οποίων ο ένας, ο λεγόμενος «καλογερικός», βρίσκεται ακριβώς απέναντι από το σημείο που συμβάλει ο ποταμός με το ρέμα του Σωφρόνη (σχ. 9, εικ. 72) και ο δεύτερος δυτικότερα προς τον οικισμό του Κλαδά, στη θέση Βαρδούκα και στο σημείο που συμβάλει ο Οινούντας με το ρέμα της Κάναλης (σχ. 10, εικ. 73). Και στις δύο θέσεις είχε εντοπιστεί στο παρελθόν κεραμεική της κομηνείας περιόδου, χωρίς ωστόσο να διαπιστώνεται στα κτηριακά κελύφη ανάλογη φάση χρονολογικά⁵¹². Η βυζαντινή παρουσία

τμήμα της όπου εκτείνεται η οροσειρά του Πάρνωνα, καθώς και στη χερσόνησο της Μάνης, εντοπίζεται μεγάλος αριθμός ανεμόμυλων, οι οποίοι ανάγονται στους νεώτερους χρόνους (Χρύσαφα, Γεράκι, Απιδιά-Νιάτα, Μολάοι κ.ά.). Την λειτουργία τους ευνοούν οι δυνατοί άνεμοι που πνέουν στην περιοχή καθόλη σχεδόν τη διάρκεια του έτους, βλ. Σ. ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ, «Μύλοι», σ. 114. Σημειώνεται ότι στις αρχαιακές πηγές της τουρκοκρατίας στις παραγωγικές μονάδες που υπόκεινται σε φορολογία στην νοτιοανατολική Πελοπόννησο, δεν καταγράφονται ανεμόμυλοι παρά μόνο νερόμυλοι, βλ. BALTA, «Southeast Peloponnese», σ. 179, 186, 191.

⁵¹⁰ Για υδρομυλικές εγκαταστάσεις στην ανατολική πλευρά του Ταϋγέτου (Καστόρειον, Τρύπη, Βάρσοβα, Μαγούλα) έγινε αναφορά παραπάνω. Για την περιοχή του Έλους, βλ. παρακάτω «Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Βασιλείου περὶ τὸ Ἑλος». Για υδρομυλικές εγκαταστάσεις στην Μάνη, βλ. ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ, «Μύλοι», σ. 112-113 όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁵¹¹ Η Κελεφίνα, λόγω των ανθρώπων που έχουν παρασυρθεί από την ορμητικότητα των υδάτων της, χαρακτηρίζεται και «φόνισσα», όπως μαρτυρούν λαϊκά δίστιχα: «Ὁ Ἴρις φέρνει κούτσουρα,/ δέντρα, κλαριά, λιθάρια/ και η Κελεφίνα η φόνισσα/ φέρνει και παλληκάρια» ή «Ἡ Κελεφίνα η φόνισσα/ και ο Ἴρις ο λεβέντης./ Ὁ Ἴρις φέρνει κούτσουρα/ και η Κελεφίνα ανθρώπους» (Ἴρις = Ευρώτας), βλ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ, *Λακωνικά*, 5, σ. 238-239. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Ευρώτας», σ. 383. Για την προέλευση και την ετυμολογία του τοπωνυμίου, βλ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Τοπωνύμια ἐκ Μάνης», σ. 315-319.

⁵¹² Οι υδρομυλικές εγκαταστάσεις διερευνήθηκαν κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας που πραγματοποιήσε η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή στα μέσα της δεκαετίας του 1980 στην περιοχή. Σήμερα η πυκνή βλάστηση που καλύπτει και τις δύο θέσεις δεν διευκολύνει την επιφανειακή έρευνα για τον εντοπισμό κεραμεικής ή άλλων ενδείξεων βυζαντινής παρουσίας. Ο πρώτος νερόμυλος (G522, σύμφωνα με την αρίθμηση του *Laconia Survey*) ο λεγόμενος «καλογερικός» βρίσκεται σε απόσταση 40μ. από τον ποταμό Οινούντα κοντά στη δυτική όχθη του και ο δεύτερος (K204, σύμφωνα με την αρίθμηση του *Laconia Survey*) στη θέση Βαρδούκα δυτικότερα προς τον οικισμό του Κλαδά νότια του ποταμού. Πρόκειται για υδρομυλικές εγκαταστάσεις με δύο οριζόντιες φτερωτές, εκ των οποίων ο

τεκμαίρεται επίσης σε όμορη της πρώτης μυλικής εγκατάστασης θέση για χρονικό διάστημα που εκτείνεται από τον 11ο αιώνα έως τους παλαιολόγειους χρόνους⁵¹³.

Η έκταση του μετοχίου του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου του Κανσαλού, τῶν Καψαλῶν ἢ περὶ τοὺς Καψαλοὺς δεν είναι δυνατόν να καθοριστεί, δεδομένου ότι το χρυσόβουλλο δεν δίνει τα όριά του (περιορισμός). Η χωροθέτηση ωστόσο του σημερινού τοπωνυμίου Καψαλό στην ανατολική παρειά του λόφου του οικισμού και η ύπαρξη

πρώτος διατηρεί in situ το ένα από τα δύο ζεύγη μυλόλιθων. Εξωτερικά σώζονται τμηματικά τα μυλαύλακα που διοχέτευαν το νερό από τον ποταμό προς τους μύλους. SHIPLEY, «Site catalogue», σ. 352 αρ. G522, 353 εικ. 24.22, 376 εικ. 24.35, 377 αρ. K204. *Laconia Survey*, 2. *Data*, χάρτης. Η ARMSTRONG, «Byzantine and Ottoman», σ. 377, χρονολογεί τον πρώτο στο 18ο αιώνα ή και στους προγενέστερους χρόνους, δεδομένου ότι για μια μακρά χρονική περίοδο η τεχνολογία των εγκαταστάσεων αυτών παραμένει αμετάβλητη. Ο μύλος και η θέση όπου βρίσκεται φέρουν σήμερα το όνομα «Καλογερίκος Μύλος». Με την ίδια ονομασία τον παραδίδει και ο LEAKE, *Travels*, II, σ. 520-521, μαζί με την πληροφορία ότι ανήκε στην Ι. Μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Χρυσάφων. Στον κτητορικό κώδικα της μονής, στο φύλλο 17ν, γίνεται μνεία για την αφιέρωση το 1591 στη μονή ζεύγους από μυλόπετρες [*ἀφιερῶνο ἐπὶ ζωῆς μου το λιθάρι του μύλου... ἀπανάρι καὶ κατάρι*] για την ανακαίνιση μύλου να [*γιένι κενούργιος*]. Δύο χρόνια αργότερα το 1593, στο φύλλο 35ν του κώδικα καταγράφεται ότι ο μοναχός Ιωακείμ (*ὁ ποτὲ Ἰωάννης*) Αντριανός αφιέρωσε 1700 άσπρα για το νέο μύλο *εἰς την Βρῆσι*. Οι δύο μαρτυρίες με χρονική απόσταση μεταξύ τους μόλις δύο χρόνια πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι αναφέρονται στην ίδια υδρομυλική εγκατάσταση. Σήμερα στην περιοχή του Καλογερίκου Μύλου, στην απέναντι όχθη του ποταμού Οινούντα και πλησίον της συμβολῆς του με το ρέμα του Σωφρόνη η μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων κατέχει κτήμα το οποίο προσδιορίζεται «στο Καμαράκι». Επίσης υπάρχει η παράδοση για ύπαρξη βρύσης (καμάρα-καμάρι) πλησίον της συγκεκριμένης θέσης. Κατά συνέπεια στην περίπτωση που οι νερόμυλοι ταυτίζονται, η ίδρυση του «καλογερίκου μύλου» ανάγεται πολύ πριν τα τέλη του 16ου αιώνα, δεδομένου ότι τότε ελήφθη η απόφαση για την ανακαίνισή του. Οι δωρεές των 1700 άσπρων και των δύο μυλόλιθων υποδηλώνουν εκτεταμένες ζημιές και απώλειες στην εγκατάσταση που προϋπήρχε. Η κατάσταση διατήρησης του δεύτερου δεν επιτρέπει τη χρονολόγησή του. Στην τοιχοποιία του, ωστόσο, διέκρινα μικρό τμήμα από λιθοδομή με σποραδική χρήση κεράμων στους αρμούς, το οποίο ανάγεται σε παλαιότερη οικοδομική φάση του μνημείου. Επίσης, βλ. ARMSTRONG, «Pottery», σ. 129. Πρβλ. A. L. CASTELLAN, *Lettres sur la Morée et des îles de Cerigo, Hydra et Zante*, Paris 1808, σ. 94-102, ειδικ. σ. 95 πίν. 5. Οι δύο νερόμυλοι μαζί με ένα νεώτερο ανεμόμυλο (1896) στην περιοχή των Χρυσάφων περιλαμβάνονταν στο παρελθόν στα περιουσιακά στοιχεία της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, βλ. ΜΠΕΛΙΑ, «Μοναστηριακά», σ. 349, 364, η οποία αντλώντας στοιχεία από το «Κατάστιχον τῶν Μοναστηρίων /τῆς Πελοποννήσου /1829 Φεβρουαρίου Α΄ /Ἐκκλησιαστικῆ Ἐπιτροπῆς» αναφέρει ένα μύλο στην περιουσία της μονής, χωρίς περισσότερα στοιχεία. ARMSTRONG, «Byzantine and Ottoman», σ. 377, 392-393. Στην παλαιότερη καταγραφή της περιουσίας της μονής του 1700 οι νερόμυλοι ανέρχονται σε τρεις χωρίς πληροφορίες για τη χωροθέτησή τους, βλ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Πελοποννήσου*, σ. 404-405. Επίσης, βλ. Ἀρχιμ. ΕΦΡΑΙΜ, «Μετόχια», 4, σ. 13-14. Βορειότερα στον ποταμό Οινούντα πλησίον της μονής του Αγίου Νικολάου του Αχραγιά, στην περιοχή όπου χωροθετείται ο εγκαταλελειμμένος μεταβυζαντινός οικισμός της Ποταμιάς διατηρούνται τα οικοδομικά κατάλοιπα δύο ακόμη υδρομυλικών εγκαταστάσεων.

⁵¹³ Για τη χρονολόγηση των θέσεων στη βυζαντινή περίοδο, βλ. ARMSTRONG, «Pottery», σ. 134, 136, 137. SHIPLEY, «Site catalogue», σ. 352 αρ. G522, 377 αρ. K204. ARMSTRONG, «Byzantine and Ottoman», σ. 348, 349, 362 εικ. 7.5 (a), 397. Για την όμορη με τον πρώτο νερόμυλο θέση (G254, σύμφωνα με την αρίθμηση του *Laconia Survey*), βλ. ARMSTRONG, «Pottery», 133, 135, 137. SHIPLEY, «Site catalogue», σ. 351 αρ. G254. ARMSTRONG, «Byzantine and Ottoman», σ. 348, 359 εικ. 7.3, 360, 362 εικ. 7.5 (a), 369, 370 εικ. 7.6, 371. Κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολῆς η κεραμεική που εντοπίστηκε στη θέση του δεύτερου μύλου μαρτυρά ανθρώπινη παρουσία και κατά τους αρχαίους χρόνους από την κλασική μέχρι και τη ρωμαϊκή περίοδο, βλ. CATLING, «Pottery», σ. 61, 81. LAWSON, «Pottery», σ. 113, 115, 116, 117, 120, 121, 122. OVERBEEK, «Small Finds», σ. 188. SHIPLEY, «Site catalogue», σ. 377 αρ. K204. Η VISSCHER, «The Hellenistic Pottery», στο: *Laconia Survey*, 1. *Methodology*, σ. 93, 99, 104, 105, 107, 108, 109. *Laconia Survey*, 2. *Data*, πίν. 15.3, 16.5, 17.7, 17.8. SHIPLEY, «Hellenistic and Roman», σ. 283, 284, 294, 295.

υδρομυλικών εγκαταστάσεων που προϋποθέτουν γειτνίαση με ποτάμια ύδατα, καθιστούν πιθανό το μετόχι να εκτεινόταν στο χώρο μεταξύ του σημερινού χωριού και του ποταμού της Κελεφίνας, ακριβώς απέναντι από την προαναφερθείσα κτήση της μονής Βροντοχίου, το μονύδριο του *Αγίου Δημητρίου του Πελάτου* (εικ. 70).

Εξετάζοντας το μνημειακό περιβάλλον της υπό έρευνα περιοχής καθίσταται σαφές ότι το μονύδριο του *Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου του Κανσαλοῦ* δεν είναι δυνατόν να διερευνηθεί ανεξάρτητα από τα άλλα δύο σημαντικά βυζαντινά μνημεία που εντοπίζονται στην ίδια τοποθεσία και μικρή αναφορά έγινε ήδη στο προηγούμενο κεφάλαιο, την πιθανολογούμενη μονή της Κτητόρισσας και τη μονή του Αγίου Νικολάου του Αχραγιά.

Ο ερειπωμένος ναός της Κτητόρισσας βρίσκεται στην κτηματική περιφέρεια του οικισμού του Θεολόγου, στη θέση Χτόριζα, βορειοδυτικά της συμβολής του ποταμού Οινούντα (Κελεφίνα) και του χειμάρρου του Σωφρόνη (εικ. 74). Η διερεύνησή του καθίσταται δυσχερής λόγω της πυκνής βλάστησης που τον καλύπτει και των εκτεταμένων ζημιών που έχει υποστεί από την κατάρρευση δομικών υλικών στο εσωτερικό του. Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού⁵¹⁴. Τα κτηριακά κατάλοιπα που εντοπίζονται σε επαφή με αυτόν, αποτελούν ένδειξη για την πιθανή λειτουργία του ως καθολικό μονής⁵¹⁵. Στην ίδια θέση τοποθετείται ο γνωστός από πηγές της τουρκοκρατίας οικισμός της Κτητόρισσας, η ίδρυση του οποίου ανάγεται πιθανότατα στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Το χωριό φαίνεται ότι αποτελεί μία από τις μεγαλύτερες και σημαντικότερες οικιστικές εγκαταστάσεις στην περιοχή στους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους, ενώ η ανάπτυξη και ακμή του θα μπορούσε να συνδεθεί με τη χωροθέτηση μονής⁵¹⁶.

⁵¹⁴ Βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Χριστιανικά έπιγραφαί», σ. 156 (= *Μάνη και Λακωνία*, Δ', σ. 76). ΚΑΠΠΑΣ, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου», σ. 291 και σημ. 114, 294, 298, εικ. 41-42.

⁵¹⁵ Σε επαφή με τη νότια πλευρά του ναού υπάρχει αίθουσα ορθογωνικής κάτοψης και σε απόσταση 90μ. περίπου βόρεια του ναού διατηρείται σε ύψος μέχρι 1μ. περίπου τμήμα λίθινου περιβόλου με πλίνθους σποραδικά στους αρμούς και χρήση ασβεστοκονιάματος ως συνδετικού υλικού. Πλησίον του τοίχου, σύμφωνα με πληροφορία ιδιοκτήτη γειτονικού αγρού, υπήρχε ελαιοτριβείο το οποίο όμως δεν μπόρεσα να εντοπίσω. Δυτικά-βορειοδυτικά του ναού και του περιβόλου διέρχεται καλντερίμι. Για περιπτώσεις μεμονωμένων μεσοβυζαντινών μνημείων στην Πελοπόννησο που ενδεχομένως υπήρξαν καθολικά μοναστηριών, βλ. «Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο», σ. 86-92. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο μοναχισμός στην Αχαΐα», σ. 99-108, ειδ. 99-100, 107-108.

⁵¹⁶ Η περιοχή σήμερα περιλαμβάνει σχεδόν στο σύνολό της καλλιεργήσιμους αγρούς με αποτέλεσμα την εξαφάνιση πολλών καταλοίπων προγενέστερης κατοίκησης. Παρόλα αυτά τα οικοδομικά λείψανα και η κεραμεική που υπάρχουν διάσπαρτα στο χώρο τεκμηριώνουν την ανθρώπινη παρουσία ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους. Η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας που πραγματοποίησε το 1983 εντόπισε στην περιοχή μεσοβυζαντινή θέση, η οποία σημειώνεται ως K247, με ευρεία διασπορά κεραμεικής και συνεχή κατοίκηση μέχρι και την περίοδο της τουρκοκρατίας, βλ. H. W. CATLING, « Archaeology in Greece, 1983-84», *AR* 30 (1983-1984), σ. 28. AMSTRONG, «Pottery», σ. 126-140. OVERBEEK, «Small Finds», σ. 187, 195, 197. SHIPLEY, «Laconia and Thyreatis», σ. 285. Ο ΙΔΙΟΣ «Site catalogue», σ. 370-372 αρ. K247. *Laconia Survey*, 2.*Data*, σχ. 17.1-8, 17.10, 17.12-13, πίν. 14(a). ARMSTRONG, «Byzantine and Ottoman», σ. 353-356, 357, 359 εικ. 7.3, 360, 365, 367, 370 εικ. 7.6, 371, 375 εικ. 7.7, 376 εικ. 7.8, 377, 378, 379, 380, 398. H

Στα βορειοανατολικά του σύγχρονου οικισμού του Θεολόγου βρίσκεται ο ναός του Αγίου Νικολάου του Αχραγιά που υπήρξε επίσης καθολικό μοναστηριού⁵¹⁷ (εικ. 75). Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του δίστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με αρχιτεκτονικά στοιχεία που ακολουθούν την κωνσταντινουπολίτικη παράδοση (π.χ. τυφλά αψιδώματα). Ο γλυπτός και γραπτός διάκοσμος του μνημείου χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα και αποδίδεται σε εργαστήρια του Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του ναού ακολουθούν τις πιο σύγχρονες καλλιτεχνικές τάσεις της Κωνσταντινούπολης όπως αυτές καλλιεργήθηκαν και εκφράστηκαν στην πρωτεύουσα του δεσποτάτου⁵¹⁸. Από το μοναστηριακό συγκρότημα διατηρούνται σήμερα ερειπωμένα ο περίβολος, διάφορα κτίσματα της μονής και πύργος τετραγωνικής κάτοψης στα νοτιοανατολικά⁵¹⁹. Η γειτνίαση του μοναστηριού με τις

Κτητόρισα αναφέρεται σε αφιερωτικό έγγραφο του μητροπολίτη Μονεμβασίας Γεννάδιου προς τη μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα του έτους 1592, βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Μονή τῶν Αγίων Τεσσαράκοντα*, σ. 70. Η επόμενη μνεία του οικισμού στον τύπο *Κτόρισα* γίνεται σε χαμένη σήμερα, εγχάρακτη κτητορική επιγραφή του 1611 της μονής των Αγίων Αναργύρων Βεροίων. Ακολουθούν άλλες δύο επιγραφές του 1621 στην ίδια μονή, όπου αναγράφεται ως *Κτητόρισα* και *Κτητόρησα*, βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, «Αί ἐν τῷ πρώην δήμῳ Οἰνοῦντος μοναί», *Μαλεβός δ' έτος*, αρ. 40 (Αύγ. 1924), σ. 280-282. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ», σ. 149, 152 σημ. 3, 153-154 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Δ', σ. 69, 72 σημ. 3, 73-74). ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Μονὴ Ἁγίων Ἀναργύρων», σ. 468-469, 471. Στα τέλη του 17ου-αρχές 18ου αιώνα η Κτητόρισα απαντά ως ενεργός οικισμός σε βενετικούς καταλόγους και εκκλησιαστικά έγγραφα της εποχής, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrittione», σ. 117 ως *Chitrisa*. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστράς» 1994, σ. 246 (1700) ως *Κιτορίτα*, 263 (1699) ως *Χιτόρισσα*, 305 (1700) ως *Κιτορίτα*, 313 (1700) ως *Χιτοβίτσα*. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 282 (1700) ως *Chisorissa*, 307. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες ἱστορίας*, σ. 107 (1698) ως *Χτόρισα*, 112 (1698) ως *Chitorissa* [= Ο ΙΔΙΟΣ, «Εἰδήσεις γιά τήν ἐπιβολή ἀγγαρειῶν», σ. 421 (1698) ως *Χτόρισσα*, 424 (1698) ως *Chitorissa*]. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Μονὴ Ἁγίων Ἀναργύρων», σ. 512, 516, όπου σε πατριαρχικό σιγίλλιο του 1707 το όνομα απαντά σε δύο τύπους, ἀπό χώρας *Κτητορίσεως* και εἷς τε τήν *Χιτόρισσαν*. Ο ΛΕΑΚΕ, *Travels*, II, σ. 521, αναφέρει τον οικισμό ως ερειπωμένο το 1805. Επίσης, βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Χελιδοβούνη Λακωνίας», σ. 106 σημ. 2, 107.

⁵¹⁷ Ο ναός με αρχική αφιέρωση στον άγιο Νικόλαο Μύρων σήμερα τιμάται στις 9 Μαΐου στο όνομα του αγίου Νικολάου του Νέου του ἐν Βουνένη (ή Βουναίνη) της Θεσσαλίας, βλ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις», σ. 181 και σημ. 5. Αρχμ. ΕΦΡΑΙΜ, «Μετόχια», 5, σ. 23 σημ. 88.

⁵¹⁸ Για την τέχνη και τη χρονολόγηση του μνημείου, βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Μνημεία Λακωνίας», σ. 23-30 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Δ', σ. 377-384). Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ο διάκοσμος τοῦ τροῦλου τῶν ναῶν τῆς παλαιολόγειας περιόδου στή βαλκανική χερσόνησο καὶ τήν Κύπρο*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 213, Ἀθήνα 2001, σ. 14 αρ. 25, 47-48, 317-318, πίν. 52-54. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις», σ. 181-192. ΚΑΠΠΑΣ, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου», 292-293, 294, 302, 303, εικ. 47-51. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΗ, «Stylistic observations on the painted decoration of St. Nicholas at Achragias in Laconia/ Peloponnese», στο: I. Stevonić (επιστ. επιμ.), *Σύμμεικτα, Collection of Papers Dedicated to 40th Anniversary of the Institute for Art History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade*, Belgrade 2012, σ. 263-274.

⁵¹⁹ Βλ. SHIPLEY, «Site catalogue», σ. 348 αρ. G182, 349 εικ. 24.20 (τοπογραφική αποτύπωση του μοναστικού συγκροτήματος), 350 εικ. 24.21, ο οποίος, αν και θεωρεί το μοναστηριακό συγκρότημα του Αγίου Νικολάου του Αχραγιά βυζαντινό, χρονολογεί λανθασμένα το ναό στον 17ο αιώνα. Επίσης, βλ. AMSTRONG, «Pottery», σ. 129, 132, 135, 137, 138, 139. Η ΙΔΙΑ, «Byzantine and Ottoman», σ. 348, 365, 374, 391, 396. Η παλαιότερη μνεία στη μονή απαντά ενδεχομένως σε ενεπίγραφο απόστημα κίονα των βυζαντινών χρόνων (βλ. παρακάτω σημ. 521). Πολύ αργότερα κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας, σε λογιστικό κατάστιχο του 1700 με την εκκλησιαστική περιουσία της Πελοποννήσου, αναφέρεται το μοναστήρι του *S. Nicolo, à Gragias*, το οποίο με ασφάλεια μπορεί να ταυτιστεί με τη βυζαντινή μονή, βλ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου*, σ. 404. Η επόμενη γραπτή μνεία του μνημείου γίνεται σε πωλητήριο έγγραφο του 1769, με το οποίο η μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων αγοράζει το ναό και τα γύρω κτήματα από την οικογένεια *Κουτούφαρι*.

κτήσεις της μονής Βροντοχίου, του *Καυσαλοῦ* και του *Πελάτου*, και η πρόσκληση τεχνιτών, γλυπτών και αγιογράφων από τον Μυζηθρά για την ανέγερση και κόσμησή του συνιστούν βεβαία ένδειξη της επιρροής που ασκούν οι βροντοχίτες στην περιοχή και της ενεργούς ανάμιξής τους στην ίδρυση του νέου καθιδρύματος. Αν και έχει εκφραστεί η υπόθεση ότι ενδεχομένως στο αρχικό του καθεστώς συνιστούσε μετόχι της μυστριώτικης μονής το οποίο κατέλαβε τμήμα των γαιών που η τελευταία ήδη κατείχε στην περιοχή⁵²⁰, το πιθανότερο είναι να απετέλεσε εξαρχής ανεξάρτητο μοναστήρι όπως αφήνει να διαφανεί η ποιότητα της κατασκευής του καθολικού και ο ιδιαίτερα προσεγμένος γλυπτός και γραπτός διάκοσμος του μνημείου, όπου αντανακλάται η τέχνη των σύγχρονων καλλιτεχνικών ρευμάτων του Μυστρά και της Κωνσταντινούπολης κατατάσσοντας το μνημείο μεταξύ των κορυφαίων του δεσποτάτου⁵²¹.

Τέλος τη μνημειακή τοπογραφία της περιοχής συμπληρώνουν τα ελάχιστα οικοδομικά λείψανα που ανάσκαψε ο καθηγητής Ν. Δρανδάκης το 1957 πλησίον του νεώτερου ναού της Αγίας Παρασκευής στο Θεολόγο⁵²². Πρόκειται για μονόχωρο ναῦδριο με ημικυκλική αψίδα Ιερού, μήκους 7μ. περίπου (συμπεριλαμβανομένης της αψίδας) και πλάτους 3,20μ., το οποίο σωζόταν σε χαμηλό ύψος (ανώτερο ύψος 0,95μ.) με τοιχοποιία από ευτελή υλικά⁵²³. Στο εσωτερικό του μνημείου

Σύμφωνα με το συμβόλαιο τη συγκεκριμένη ιδιοκτησία είχε δημιουργήσει *ὁ μακαρίτης διδάσκαλος κῆρ δαμασκηνός* με αγορές που είχε πραγματοποιήσει *ἀπὸ ἀλλαγὰ τζαμαντούρη, καὶ ἀπὸ τὸν ἀϊντινάκη, καὶ ἀπὸ τὸν ἐμῖρη*, βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Μονὴ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα*, σ. 72-74. ΚΑΠΠΑΣ, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου», σ. 258 σημ. 8. Ἀρχιμ. ΕΦΡΑΙΜ, «Μετόχια», 3, σ. 9-10, 6, σ. 10-16. Είναι φανερό ότι μέσα στο α' μισό του 18ου αιώνα και κατά πάσα πιθανότητα αμέσως μετά το τέλος της βενετοκρατίας το 1715 ἐπῆλθε η διάλυση της μονής και ο καταμερισμός της περιουσία της μεταξύ των Τούρκων επικυριάρχων της περιοχής. Η BALTA, «Southeast Peloponnese», σ. 198, εντοπίζει σε οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο του 1715 το τοπωνύμιο «Akria (?) near Potamia (deserted village)», το οποίο πιθανότατα αναφέρεται στο μοναστήρι του Αχραγιά και εμφανίζεται χωρίς μονάδες προς φορολόγηση ενδεχομένως λόγω της εγκατάλειψής του. Ο εγκαταλελειμμένος σήμερα μεταβυζαντινός οικισμός της Ποταμιάς βρίσκεται ανατολικά της μονής του αγίου Νικολάου του Αχραγιά πλησίον της δυτικής όχθης της Κελεφίνας. Σημειώνεται ότι σε πατριαρχικό σιγίλλιο του 1707 μνημονεύεται η μονή των Αγίων Αναργύρων Βεροίων να κατέχει στην περιοχή του Αχραγιά κτήμα με εβδομήντα ελαιόδεντρα, βλ. ΓΡΙΠΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Μονὴ Ἁγίων Αναργύρων», σ. 512 (*εἰς δὲ τὸν τοῦ Ἀχραϊᾶ τόπον*).

⁵²⁰ Ο Αρχιμ. ΕΦΡΑΙΜ, «Μετόχια», 4, σ. 21-23, πρώτος έχει εκφράσει την υπόθεση ότι ο Άγιος Νικόλαος ο Αχραγιάς κτίστηκε από τη μονή Βροντοχίου σε ένα τμήμα της μεγάλης έκτασης που κατείχε στον Θεολόγο και απετέλεσε μετόχι της.

⁵²¹ Σε ενεπίγραφο απότμημα κίονα που φυλάσσεται σήμερα στην αποθήκη γλυπτών του αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά γίνεται μνεία *τοῦ κατὰ [τὴν] [πε]λοπόννησον πατριαρχικοῦ μο[να]στηρίου τοῦ εἰς ὄνομα τιμωμένου [τοῦ] [ἐ]ν ἱεράρχοις παμμάκαρος καὶ θαυματοῦρ[γοῦ] [νι]κολάου καὶ ἐπικεκλημένου τοῦ ἄχρα[...]*, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 154. ΖΗΣΙΟΥ, «Ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος. Μουσεῖον Μυστρά», *Βυζαντις Β'*, ἐν Ἀθήναις 1911-1912, σ. 164 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαὶ* 1917, σ. 96). Για τη συμπλήρωση της τελευταίας λέξης που προσδιορίζει τη μονή μπορεί να προταθεί ο τύπος: *ἄχρα[γιάς]*. Για την επισήμανση ευχαριστώ τον π. Ιάκωβο, μέλος της αδελφότητας της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων.

⁵²² Βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Μεσαιωνικά Λακωνίας – Αρκαδίας, Λακωνία», *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, σ. 105-106. Ο ΙΔΙΟΣ, «Μνημεῖα Λακωνίας», σ. 39 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Δ', σ. 393).

⁵²³ Φαίνεται ότι ασβεστοκονίαμα είχε χρησιμοποιηθεί μόνο για τα επιχρίσματα, ενώ την τοιχοποιία συνιστούσαν λίθοι με συνδετικό υλικό τερφό χρώμα χωρίς ασβέστη. Στα ευτελή υλικά δόμησης πιθανόν

διατηρούνταν *in situ* τμηματικά ο γραπτός διάκοσμος (μίμηση ορθομαρμάρωσης και το πράσινο βάθος των τοιχογραφιών στα κατώτερα τμήματα), ενώ εντοπίστηκαν και συγκεντρώθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών οι οποίες χρονολογούν το μνημείο στον 14ο αιώνα. Στη μνήμη των κατοίκων και την τοπωνυμία της θέσης δεν υπάρχουν στοιχεία για τον τιμώμενο άγιο του ναΐσκου, παρά μόνο η γειτονική νεώτερη εκκλησία της Αγίας Παρασκευής. Δεδομένου ότι, πριν την ανασκαφή, ορατά ήταν μόνο η δυτική θύρα εισόδου και μικρό τμήμα τοίχου, η αφιέρωσή του ενδεχομένως περιέπεσε στη λήθη αιώνες πριν. Η ταύτιση του με το μονύδριο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου του Κausαλού δεν πρέπει να θεωρείται πιθανή, δεδομένου ότι η αναφορά των πηγών σε πλούσια και σημαντική μεσοβυζαντινή μονή δημιουργεί προσδοκίες για κτίσμα ανάλογου μεγέθους και διακόσμου του συγχρόνου της ενδεχομένως μοναστηριού του Αγίου Νικολάου του Σωφρόνη, στις οποίες δεν ανταποκρίνεται ένα τόσο ταπεινό οικοδόμημα.

4.1.8. Το μετόχιον Καλογωνία τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου

Το μετόχι της Καλογωνίας περιλαμβάνει ναό αφιερωμένο στην ὑπεραγία Θεοτόκο⁵²⁴ και έχει παραχωρηθεί μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων κ(αὶ) τῶν ἐκεῖσε χωραφί(ων) κ(αὶ) λοιπ(ῶν) δικαί(ων). ἔτι δὲ καὶ τοῦ ἀύλακίου ὕδατος οὐπερ λαμβάνει τὸ μέρος τοῦ τοιούτου μετοχίου ἀπὸ τοῦ ἐκεῖσε ποταμοῦ τοῦ Γεφυράτου, δι' ἀρδείαν τῶν τοιούτ(ων) χωραφί(ων)⁵²⁵. Πρόκειται για το δεύτερο μετόχι της μονῆς Βροντοχίου και από την περιγραφή που δίδεται δεν εμπεριέχει μοναστηριακό χαρακτήρα σε προηγούμενη φάση του σε αντίθεση με το προηγούμενο το αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη τὸ Θεολόγο τοῦ Κausαλοῦ.

Η κτήση συνίσταται κατά κύριο λόγο από σπόριμη γη (τὰ ἐκεῖσε⁵²⁶ χωράφια), εντός των ορίων της οποίας (ἐν αὐτῷ) εἶναι εγκατεστημένο το ανθρώπινο εργατικό δυναμικό (πάροικοι) που απαιτείται για την εκμετάλλευσή της και την απόδοση εσόδων στους γαιοκατόχους της. Η παραχώρησή της ωστόσο περιλαμβάνει ένα επιπλέον προνόμιο που δεν απαντά στις προηγούμενες. Πρόκειται για τα λοιπὰ δίκαια. Ο όρος

οφείλεται και η κατάσταση διατήρησής του· το μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος τοιχοποιίας ήταν 0,95μ., ο νότιος τοίχος του Ιερού είχε καταρρεύσει στο σύνολό του και η ημικυκλική αψίδα διατηρούνταν κατά το πλείστον στο ύψος των θεμελίων, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Μνημεῖα Λακωνίας», σ. 39 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Δ', σ. 393).

⁵²⁴ Ο ναός δεν αναφέρεται στην περιγραφή της κτήσης, αλλά είναι βασική προϋπόθεση για το χαρακτηρισμό της ως μετόχι.

⁵²⁵ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 34-35.

⁵²⁶ Το επίρρημα *ἐκεῖσε* χρησιμοποιείται ως τοπικός προσδιορισμός με την έννοια του «εκεί» και όχι ως προσδιορισμός της κατεύθυνσης («προς τα εκεί»), βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 5, λήμμα *ἐκεῖσε*, σ. 2331. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμμα *ἐκεῖσε*, σ. 506. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 5, λήμμα *ἐκεῖσε*, σ. 362.

συνοδεύει συχνά τις αυτοκρατορικές γαιοπαροχές και η έννοια που ενέχει είναι διττή, αφενός δηλώνει την κατοχή και νομή των επιμέρους ιδιοκτησιών (αψύχων και εμψύχων) που απαρτίζουν μια κτήση και αφετέρου παρέχει τα νομικά δικαιώματα που απορρέουν από την εκχώρηση και επιτρέπουν στο νέο ιδιοκτήτη την εκμετάλλευσή των φυσικών πόρων και του ανθρώπινου δυναμικού με σκοπό την ιδιοποίηση της «φεουδαλικής» προσόδου⁵²⁷. Στη συγκεκριμένη εκχώρηση ωστόσο δεδομένου ότι προηγείται η παράθεση των περιουσιακών στοιχείων που συνιστούν το μετόχιον, στα λοιπά δίκαια εμπεριέχεται κατά κύριο λόγο η δεύτερη σημασία. Το κέρδος των μοναστηριών από δωρεές αυτής της μορφής είναι διπλό γιατί οι εξαρτημένοι αγρότες των λοιπών δικαίων όφειλαν να πληρώνουν τους κρατικούς φόρους που τους αναλογούσαν στη μονή, η οποία δυνάμει του εγγράφου παραχώρησης είχε φορολογική ατέλεια για το σύνολο των περιλαμβανομένων σε αυτό ακινήτων και το έμψυχο δυναμικό.

Τα δίκαια του μετοχίου δεν επεξηγούνται, όπως είναι φυσικό, δεδομένου ότι είναι κοινά σε όλες τις εκχωρήσεις αυτής της μορφής. Εξαίρεται μόνο ένα στοιχείο, το οποίο αναδεικνύεται σε ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της κτήσης προσδίδοντάς της υψηλότερη αξία σε σχέση με άλλες ανάλογης μορφής γαιοπαροχές. Πρόκειται για το

⁵²⁷ Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος σε δωρεά του 1258/1259 επικυρώνει τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα της μονής Εσφιγμένου επί του μισού χωριού της Πορταρέας με το σύνολο των περιουσιακών στοιχείων που το συνιστούν (*μετά πάντων τῶν δικαίων*) και επιπλέον της παραχωρεί και το υπόλοιπο ήμισυ του χωριού *μετά πάσης τῆς κατοχῆς καὶ διακρατήσεως*. Καθιστά δηλαδή και την υπόλοιπη κτήση ιδιοκτησία του μοναστηριού με το δικαίωμα να την εκμεταλλεύεται, όπως αυτό επιθυμεί. Από τη συγκεκριμένη περίπτωση προκύπτει το συμπέρασμα ότι τα δίκαια αφενός και η κατοχή και διακράτησις αφετέρου είναι έννοιες ταυτόσημες, με τους δεύτερους όρους ουσιαστικά να επεξηγούν τον πρώτο, βλ. *Actes d'Esphigmenou*, αρ. 6 (1258/1259) στ. 50-62: *ἡ ἡμίσει[α] μερίς τοῦ χωρίου τῆς Πορταρέας ἢ μέχρι [τ]οῦ [νῦν] κατεχομ(έν)η παρὰ τοῦ μέρους τῆς δηλωθείσης [μον]ῆς μετὰ πάντων τῶν δικαίων αὐτῆς, παροί[κων], δηλονότι, χωραφί(ων) καὶ ἀμπε[λών(ων)]· ἐπέκεινα δὲ πάντων τούτων φιλοτιμείται αὐτῇ ἡ βασιλεία μου καὶ τὴν ἑτέραν μερίδα τοῦ αὐ[τοῦ] χωρίου τῆς Πορταρέας μετὰ πάσης τῆς κατοχ(ῆς) καὶ διακρατήσεως αὐτοῦ τουτέστι παροίκ(ων) χωραφί(ων) καὶ ἀμπελών(ων) ὡς ἂν [τὸ] ὅλον χωρίον ἀπὸ γε τοῦ ν[ῦν] καὶ εἰς τὸ ἐξῆς κατέχεται παρὰ τοῦ μέρους τῆς ρηθείσης μονῆς καὶ ποιεῖν ἐπ' αὐτῷ ὅσα [κα]ὶ β[ού]λεται. ΛΑΙΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ ἀγροτική κοινωνία*, σ. 56-57, 68, 73-77, η οποία έχει επισημάνει τη διαφοροποίηση μεταξύ των δικαίων των γαιοκτητῶν και των δικαίων ενός εξαρτημένου χωριού. Στη δεύτερη περίπτωση ο όρος δηλώνει «ἐκτάσεις κατὰ παράδοση προσαρτημένες στὸ χωριό, πὸν τὶς καλλιεργοῦσαν οἱ ἀγρότες», διατηρώντας τα δίκαια τους ἀκόμα και μετὰ τὴν παραχώρησή τους στη μεγάλη ιδιοκτησία. Πρβλ. *Actes du Prôtaton*, εκδ. D. PAPACRYSSANTHOU, Archives de l'Athos 7, Παρίσι 1975, αρ. 2 (908), στ. 48-50, αρ. 5 (μετὰ το Μάιο του 942-πριν τον Αύγουστο του 943) στ. 16-17, 32. *Actes d'Iviron*, I, αρ. 4 (982) στ. 55-56, 26 (1042) στ. 12-14, II, αρ. 31 (1056) στ. 13. Επίσης, βλ. ΚΥΡΙΤΣΗΣ, «Κράτος και αριστοκρατία», σ. 180. *LBG*, λήμμα *δίκαια*. *ABO*, 2, λήμμα *δικαίον*, το (*δίκαια*, *τά*), σ. 78-80. Στον όρο *διακράτησις* φαίνεται ότι εμπεριέχονται εκτός από την έννοια της κυριότητας τα νομικά δικαιώματα που δύναται να έχει ο ιδιοκτήτης επί της γαιοπαροχής, βλ. F. TRINCHERA (εκδ.), *Syllabus graecarum membranarum*, Νάπολι 1865, αρ. XII (1000), σ. 11. *Actes de Lavra*, I, αρ. 4 (952) σ. 100-101 (Notes), αρ. 60 (1115) στ. 27-30, 33-35, 35-36. *Actes de Saint-Pantéléèmon*, αρ. 2 (1033/1034) στ. 11. *Actes d'Esphigmenou*, αρ. 3 (1040-1041?) στ. 21-22. *Actes d'Iviron*, II, αρ. 31 (1056) στ. 51. *Actes de Chilandar*, αρ. 13 (1299) στ. 67-69, 23 (1306) στ. 17-18 και 31-32, 38 (1318) στ. 153-154. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 5, λήμμα *διακράτησις*, σ. 66. *LBG*, λήμμα *διακράτησις*. Για τον όρο κατοχή, βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία*, σ. 148, όπου δίνει τη σημασία της παραχώρησης απλώς και μόνο της χρήσης ενός ακινήτου.*

αὐλάκιον ὕδατος... δι' ἀρδεΐαν τῶν τοιούτων χωραφίων, το οποίο εξασφαλίζει στις σπόριμες γαίες της Καλογωνίας υψηλότερες αποδόσεις σε σχέση με άλλες ξερικές εκτάσεις και τις κατατάσσει στην πρώτη ποιότητα γης αυξάνοντας την παραγωγικότητα και τη φοροαπόδοσή της και κατά συνέπεια τα έσοδα της μονής⁵²⁸. Η διάνοιξη καναλιών κατά μήκος των ποτάμιων ροών αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στην άρδευση των πλησιόχωρων κτημάτων ή στη λειτουργία υδρομυλικών εγκαταστάσεων, χωρίς να αποκλείεται ο συνδυασμός των δύο χρήσεων⁵²⁹. Την ορθή χρήση του ύδατος διέπουν κανόνες θεσμοθετημένοι από τη βυζαντινή νομοθεσία, οι οποίοι άπτονται του γειτονικού δικαίου και θεσπίζουν τη δουλεία του ύδατος (*servitus aquae*), την υποχρέωση δηλαδή του ιδιοκτήτη ενός κτήματος με κάποιου είδους πηγή νερού στο εσωτερικό του να επιτρέπει και σε άλλους να αρδεύουν τις ιδιοκτησίες τους⁵³⁰. Στην

⁵²⁸ Στη Βυζαντινή αυτοκρατορία η καλλιεργήσιμη γη ως προς την ποιότητά της διακρίνεται σε τρεις κατηγορίες βάσει των οποίων καθοριζόταν η αξία της και συνακόλουθα η φοροαπόδοσή της. Στη γη πρώτης ποιότητας υπάγονται τὸ χορτοκοπούμενον λιβάδιον το οποίο παράγει μεγάλες ποσότητες ζωοτροφής χωρίς να απαιτείται καμία άλλη εργασία πέρα από το θερισμό και την αποθήκευση της σοδειάς για το χειμώνα, ὁ ὕπαρδος (= αρδευόμενος) τόπος, τὸ παραθαλάσσιον και τὸ ἐσώθυρον κτήμα (ἐσώθυριον, ἐσώθυροχωράφιον, ἐνθύριον) το οποίο βρίσκεται στα όρια της οικιστικής ενότητας ή μέσα στο χωριό και κατά συνέπεια έχει εξασφαλισμένη την εντατική καλλιέργεια και φροντίδα [επίσης, βλ. Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, «Σύμμεικτα: Ἐσώθυρα», *Ἑλληνικά* 2 (1929), σ. 436-438. *ΑΒΟ*, 2, λήμματα ἐνθύρια, τά, ἐσώθυρον ή ἐσώθυριον, τό, σ. 166, 249-250.]. Δεύτερης ποιότητας θεωρούνται οι άνυδρες σπόριμες εκτάσεις και τὰ ἐξώθυρα, οι απομακρυσμένες δηλαδή γαίες από την οικιστική ενότητα όπου είναι εγκατεστημένος ο καλλιεργητής (βλ. *ΑΒΟ*, 2, λήμματα ἐξώθυρον ή ἐξώθυριον, τό, σ. 205). Τέλος στην τρίτη κατηγορία κατατάσσονται οι βοσκότοποι (*νομαδιαία*) και οι χέρσες εκτάσεις. Οι δύο πρώτες ποιότητες ήταν σπόριμες και ο φόρος που αναλογούσε στην πρώτη κατηγορία ήταν διπλάσιος του αντίστοιχου της δεύτερης, βλ. SCHILBACH, *Quellen*, σ. 59 στ. 16-19. *Γεωμέτριες du fisc*, σ. 18, 62 στ. 14-16 (§ 53), 252. *Actes de Lavra*, I, αρ. 56 (1109) στ. 30-31. *Actes d'Iviron*, III, αρ. 70 (1301) σ. 149, στ. 32, 49, 109, 251, 269, 364. *Actes de Chilandar*, αρ. 92 (1323) στ. 149 (ἀρίστης γῆς). ΛΑΪΟΥ, «Ἀγροτική οικονομία», σ. 517, 523-524. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ὁ ρόλος», σ. 170. LEFORT, «Ἀγροτική οικονομία», σ. 410, 473. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, *Ἡ ἀκίνητη περιουσία λαϊκῶν*, σ. 129-130.

⁵²⁹ Η ύπαρξη αποθεμάτων νερού και η ὄδυσή τους προς αγροτικές εκτάσεις και εκμεταλλεύσεις εξασφαλίζουν την αύξηση της παραγωγικότητας μιας περιοχής και την παράταση της καλλιεργητικής περιόδου στους καλοκαιρινούς μήνες. Η αύξηση του πληθυσμού που σημειώνεται από τον 10ο αιώνα και μετά καθιστά απαραίτητη την εντατικοποίηση της καλλιέργειας και κατά συνέπεια περισσότερο αναγκαία την εκτεταμένη και αποτελεσματικότερη άρδευση. Η κατασκευή ωστόσο και συντήρηση αρδευτικών καναλιών αποτελεί μέλημα των μεγαλογαιοκτητών (κοσμικών και εκκλησιαστικών) κατά κύριο λόγο οι οποίοι διαθέτουν τους πόρους και τα μέσα για την εκτέλεση τόσο μεγάλων τεχνικών έργων με σκοπό την αποτελεσματικότερη εκμετάλλευση των εκτεταμένων γαιών που κατέχουν, χωρίς να αποκλείονται και μικρότερης κλίμακας έργα από τις κοινότητες των χωρικών, μικρότερες ομάδες καλλιεργητών ή και ατομικά, βλ. Βίος ἁγίου Ἀθανασίου, σ. 35-36. ΣΑΘΑΣ, *ΜΒ*, 5, σ. 264. ΚΑΡΛΑΝ, *Les hommes et la terre*, σ. 67-69, 205. HARVEY, *Ὀικονομική Ἀνάπτυξη*, σ. 219-223, 238, 239. ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ, «La gestion de l'eau», σ. 195-196, 205. Επίσης, βλ. TALBOT, «Byzantine Monastic Horticulture», σ. 42-46. Ἀρδευτικά τεχνικά έργα έχουν αποκαλυφθεί σε ανασκαφές που έγιναν στη Νεμέα και ήταν σε χρήση τον 12ο και 13ο αιώνα, ὅπως προκύπτει από την κεραμική και τα νομισματικά ευρήματα, βλ. S. G. MILLER, «Excavations at Nemea 1973-1974», *Hesperia* 44 (1975), σ. 154-157, 162, 169. Ο ΙΔΙΟΣ, «Excavations at Nemea 1975», *Hesperia* 45 (1976), σ. 183-184.

⁵³⁰ Βλ. ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Εξάβιβλος*, II.4.92-117. *Βασιλικά*, 7, 58.3.1, 58.3.9, 58.3.15, 58.3.17, 58.3.20-21. ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ, «La gestion de l'eau», σ. 196-198, 199. ΜΟΥΤΖΑΛΗ – ΣΑΡΑΝΤΗ, «Τα Χαρτιά του Κλαβαζοῦ», σ. 207-209, όπου αναφέρονται στοιχεία του βυζαντινού αγροτικού δικαίου που συνεχίζουν να βρίσκονται σε ισχύ κατά την περίοδο της πρώιμης τουρκοκρατίας. Για αντιδικίες που συχνά σημειώνονται από τη συνεκμετάλλευση υδάτινων πόρων, βλ. ΜΜ, VI (1118), σ. 95-99. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία*, σ. 172-173. HARVEY, *Ὀικονομική Ἀνάπτυξη*, σ. 220-221. ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ, «La gestion de

Καλογωνία το διερχόμενο αὐλάκιο ὕδατος επιπροσθέτως της ἀρδεΐας των χωραφίων πρέπει να θεωρείται βέβαιο ὅτι επέτρεπε στους παροίκους να διατηροῦν καθόλη τη διάρκεια του ἔτους μικροὺς κήπους για τις διατροφικὲς ἀνάγκες τις δικές τους ἀλλὰ και των μοναχῶν της μονῆς Βροντοχίου⁵³¹. Ἡ μικρὴ ἀπόσταση ἄλλωστε του μετοχίου ἀπὸ το μοναστήρι παρέχει, ὅπως προκύπτει ἀπὸ την ταύτιση της θέσης του παρακάτω, τη δυνατότητα ἀκόμα και καθημερινῆς τροφοδοσίας του.

Το τοπωνύμιο της κτήσης εὐκολα ταυτίζεται με το σημερινὸ οικισμό της Καλογωνιάς, ὁ ὁποῖος αναπτύσσεται νοτιοανατολικά και σε επαφή με τη σύγχρονη πόλη της Σπάρτης, κοντὰ στη συμβολή του ποταμοῦ Ευρώτα και του παραποτάμου του Μαγουλίτσα⁵³², δυτικά και νότια ἀντίστοιχα των δύο υδάτινων ὄγκων (χάρτ. 10). Κατὰ τη βυζαντινὴ περίοδο ἡ εν λόγω θέση ἦταν πλησιόχωρη της πόλης της Λακεδαιμονίας (σε ἀπόσταση μόλις 2χλμ. ἀπὸ αὐτή) και βρισκόταν στο ἀμεσο περιβάλλον της καστροπολιτείας του Μυζηθρά, σε ἀπόσταση 6χλμ. ἀπὸ αὐτόν (εἰκ. 76).

Ἡ ονομασία της μπορεῖ να ἀποδοθεῖ ετυμολογικά στη χωροθέτησή της. Πρόκειται για ευρεία πεδινὴ ἔκταση, πλούσια ἀρδευόμενὴ μέχρι σήμερα με τη χρήση υδραυλάκων ἀπὸ τα νερά των δύο ποταμῶν ὁ ὁποῖοι στη συμβολή τους σχηματίζουν γωνία. Ἡ υδατοβρίθεια της θέσης δικαιολογεῖ το χαρακτηρισμὸ της ὡς «Καλὴ Γωνία (ἢ Γωνιά)», δεδομένου ὅτι την καθιστὰ ἐξαιρετικὰ εὐφορὴ και παράλληλα συντελοῦσε στην ἀνάπτυξη πλούσιας βλάστησης στο παρελθόν κατὰ μήκος των παραποτάμιων ἐκτάσεων, προσδίδοντας στο τοπίο ἐξαιρετικὸ φυσικὸ κάλος⁵³³.

Ὡς οικισμὸς μνημονεύεται για πρώτη φορά στα ἐνετικά ἀρχεῖα του τέλους του 17ου και των ἀρχῶν του 18ου αἰῶνα με την ονομασία Καλογωνιά⁵³⁴, την ὁποία διατηρεῖ ἀκόμη ἀποτελώντας πλέον προάστιο της πόλης της Σπάρτης. Ἡ ταχεῖα οικιστικὴ ἀνάπτυξη και ἡ πυκνὴ δόμηση

leau», σ. 198-199. Για τη διαχείριση των υδάτων με κοινὴ χρῆση για ἀρδευση και λειτουργία νερόμυλων και τα προβλήματα που προκύπτουν, βλ. παραπάνω σημ. 253.

⁵³¹ Οἱ κήποι συνήθως βρίσκονται κοντὰ σε θέσεις με πρόσβαση σε υδάτινους πόρους (πηγάδια, δεξαμενές, πηγές, ποτάμια, ἀρδευτικὰ κανάλια κ.α.), προκειμένου να ἐξασφαλίζεται ἡ ἀρδευση των θερινῶν καλλιεργειῶν, Πρβλ. *Actes d'Iniron*, II, αρ. 52 (1104) στ. 269-270. ΛΑΪΟΥ, «Ἀγροτικὴ οἰκονομία», σ. 558. LEFORT, «Ἀγροτικὴ οἰκονομία», σ. 409.

⁵³² Βλ. παρακάτω στην ἴδια ἐνότητα.

⁵³³ *Καλογωνία* > *Καλογωνία* > καλὴ γωνία. Το ἐπίθετο καλὸς ἀπαντὰ με την ἐννοια του ωραίου, του ὁμορφου, ἀλλὰ και με την ἐννοια του ικανοῦ, του κατάλληλου, ἡ ὁποία ἀποδιδόμενη σε τόπο παραπέμπει στην εὐφορὴ, στην προσοδοφόρα καλλιεργήσιμη ἔκταση, βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 7, λήμμα *καλός*, σ. 3583-3584. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμμα *καλός*, σ. 870. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 7, λήμμα *καλός*, σ. 291-292.

⁵³⁴ Βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστράς» 1994, σ. 217 (1698) ὡς Καλὴ Γωνιά, 234 (1699), 246 (1700), 267 (1698), 313 (1700), 318 (1700) ὡς *Καλογωνία*. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες ἱστορίας*, σ. 106 (= Ο ΙΔΙΟΣ, «Εἰδήσεις γιὰ τὴν ἐπιβολὴ ἀγγαρειῶν», σ. 421), ὅπου σε ἐνετικούς καταλόγους του 1698 καταγράφεται ὡς *Καλογωνία*. Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμὸς*, σ. 284, 309, στην ἀπογραφὴ Grimani του 1700 ταυτίζει την καταγραφὴ *Calogna* με τον οικισμό της Καλογωνιάς. Την ἴδια καταγραφὴ ελαφρῶς παραλλαγμένη σε *Calogni* ἐντοπίζει και ὁ ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrittione», σ. 117, σε βενετικὸ κατάλογο των ἀρχῶν του 18ου αἰῶνα.

έχουν εξαφανίσει σχεδόν στο σύνολό τους, τυχόν οικοδομικά κατάλοιπα του παρελθόντος στην εν λόγω θέση. Το μοναδικό υφιστάμενο οικοδόμημα σήμερα το οποίο παρέχει στοιχεία για την ιστορία του οικισμού μνημειακά βρίσκεται στο κέντρο της Καλογωνίας και πρόκειται για τον ενοριακό ναό του Αγίου Νικολάου με το προσκολλημένο στη νότια πλευρά του νεώτερο καμαροσκέπαστο ναύδριο αφιερωμένο στη Θεοτόκο⁵³⁵ (εικ. 77). Το τελευταίο διατηρείται ανακαινισμένο και σχεδόν στο σύνολό του επιχρισμένο εξαιρουμένης της ανατολικής όψης του, όπου απολήγει σε ημικυλινδρική αψίδα Ιερού (εικ. 78). Η εμφανής τοιχοποιία συνίσταται σε αργολιθοδομή με σποραδική παρεμβολή πλίνθων που γίνεται πυκνότερη στο κατώτερο τμήμα της. Έχει ανεγερθεί σε επαφή με το ναό του Αγίου Νικολάου, αποκρύπτοντας τα κατάλοιπα πλινθοπερίκλειστης δόμησης στον τελευταίο που φαίνεται ότι εκτεινόταν και στη νότια όψη του. Πρόκειται πιθανότατα για κτίσμα της όψιμης τουρκοκρατίας και κατά συνέπεια δεν ταυτίζεται με τον ομώνυμο ναό του μετοχίου.

Ο Άγιος Νικόλαος (εικ. 79) τυπολογικά ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σύνθετου τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τα γωνιακά διαμερίσματα επιμηκυμένα, ώστε να δίδεται στο εσωτερικό η εντύπωση τρίκλιτης βασιλικής⁵³⁶ (σχ. 11). Ανατολικά απολήγει σε τρεις τρίπλευρες αψίδες Ιερού (εικ. 80). Το ψηλό κυλινδρικό τύμπανο του τρούλλου στηρίζεται σε τέσσερις μονολιθικούς μαρμάρινους κίονες σε δεύτερη χρήση, στην κορυφή των οποίων αντί για κιονόκρανα έχουν τοποθετηθεί βάσεις κίωνων (εικ. 81, 82). Εξωτερικά είναι επιχρισμένος σχεδόν στο σύνολό του εκτός των αψίδων του Ιερού. Κατά τη διάρκεια των διερευνητικών εργασιών⁵³⁷ που πραγματοποιήθηκαν στο μνημείο υπό την επίβλεψη της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων διαπιστώθηκε ότι η τοιχοποιία του συνίσταται από απλή αργολιθοδομή με ακανόνιστη και φειδωλή παρεμβολή πλίνθων σε συνδυασμό με ευρεία χρήση λαξευμένων λίθων περιμετρικά των λαμπάδων των θυρών (εικ. 83, 84), ενώ διατηρούνται κατά τόπους τμήματα από παλαιότερη οικοδομική φάση του ναού κτισμένα κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής (εικ. 85). Έχει γίνει επίσης χρήση εντοιχισμένων αρχιτεκτονικών μελών, κοσμημένων ή

⁵³⁵ ΚΟΜΝΗΝΟΣ, *Λακωνικά*, 5, σ. 247, ο οποίος χρονολογεί το ναό του Αγίου Νικολάου στον 15ο αιώνα, χωρίς περαιτέρω τεκμηρίωση και θεωρεί ότι έχει ιδρυθεί στη θέση του ιερού του Ποσειδώνα Γαιαόχου (βλ. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, III.20.2).

⁵³⁶ Ο συνδυασμός της δρομικής κάτοψης της βασιλικής και του σταυροειδούς εγγεγραμμένου τύπου είναι συνήθης στη μεταβυζαντινή ναοδομία και εκφράζεται με μια τάση τονισμού του κατά μήκος άξονα με την έντονη επιμήκυνση της κάτοψης και συγκεκριμένα της ανατολικής και δυτικής κεραίας και των γωνιακών διαμερισμάτων, βλ. ΚΛ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ – ΧΡ. ΠΙΝΑΤΣΗ, «Τρεις εκκλησίες της Β' Ενετοκρατίας στο Λυγουριό», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 6, Αθήνα 2002, σ. 15-16, 20-21.

⁵³⁷ Οι εργασίες έγιναν το 2010 υπό την επίβλεψη της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο πλαίσιο της εκπόνησης αρχιτεκτονικής μελέτης για την αποκατάσταση του μνημείου.

ακόσμητων, αρχαίων (εικ. 84) και βυζαντινών χρόνων⁵³⁸ (εικ. 85, 86, 89), καθώς και λαξευμένων λίθων με εγχάρακτο μεταβυζαντινό διάκοσμο λαϊκής τέχνης⁵³⁹ (εικ. 83). Το μνημείο εσωτερικά είναι επιχρισμένο και δεν φέρει τοιχογραφίες⁵⁴⁰ (εικ. 81) με εξαίρεση τον τρούλλο και τα σφαιρικά τρίγωνα όπου απεικονίζονται ο Παντοκράτορας και οι τέσσερις ευαγγελιστές, παραστάσεις πιθανότατα σύγχρονες του νεωτερικού γύψινου διακόσμου που το κοσμεί⁵⁴¹ (εικ. 87). Ο ναός στη μορφή που έχει σήμερα ανεγέρθηκε κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, πιθανότατα τον 18ο αιώνα⁵⁴², στη θέση παλαιότερου από τον οποίο διατήρησε τα σωζόμενα ως τότε τμήματα της ιστάμενης τοιχοποιίας του, ενώ σύμφωνα με εγχάρακτη επιγραφή σε τυφλό αψίδωμα πάνω από τη δυτική είσοδο σε μεταγενέστερη φάση *ΑΝΑΚΕΝΗΣΘΙ* το 1830 (εικ. 83, 86).

Στον αρχικό ναό ανήκουν το ανατολικό τμήμα της βόρειας και της νότιας (όσο είναι εμφανές) πλευράς του και το μεγαλύτερο μέρος της

⁵³⁸ Μεταξύ των ανάγλυφων αρχιτεκτονικών μελών αναγνωρίζονται: ιωνικό κιονόκρανο και τμήμα επιστυλίου ως ανώφλι θύρας στη δυτική όψη, τρία τμήματα επιστυλίου στη βόρεια όψη (το κεντρικό ως ανώφλι θύρας και το δυτικό εκ δύο τεμαχίων στην ποδιά του παραθύρου του υπερώου), κοσμητής ως ανώφλι του παραθύρου της κεντρικής αψίδας και επίκρανο στην ανατολική όψη. Το σύνολο των γλυπτών, με την εξαίρεση του ιωνικού κιονόκρανου, εντάσσονται πιθανόν στον 11ο-12ο αιώνα και ενδεχομένως προέρχονται από μεσοβυζαντινά μνημεία της περιοχής της Σπάρτης-Λακεδαιμονίας. Το θεματολόγιο του διακόσμου τους περιλαμβάνει συνεχόμενα τοξύλλια κάτω από τα οποία εγγράφονται ανθέμια (μικρασιατικό θέμα), ρόδακες και ανθέμια εντός συνεχόμενων κύκλων, κομβίο με πυροστρόβιλο, κομβίο με σταυρό τύπου Μάλτας, έξεργος αστερόσχημος ρόδακας κ.ά., ενώ τα πρότυπά τους φαίνεται ότι είναι κοινά με αυτά των εργαστηρίων που δραστηριοποιούνται στις γειτονικές περιοχές της Μάνης, της Μεσσηνίας και της Αρκαδίας. Για την καλύτερη παρατήρηση και χρονολόγησή τους απαιτείται ο καθαρισμός των μελών από το χρώμα και τα επιχρίσματα που φέρουν στην πλειονότητά τους από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις στο ναό.

⁵³⁹ Ο εγχάρακτος διάκοσμος των λίθων περιλαμβάνει παραστάσεις ιπέων, σχηματοποιημένα δένδρα, ένθετους σε κύκλους εξάφυλλους ρόδακες και σταυρό, πτηνά και την παράσταση του Αγίου Νικολάου εντός τυφλού αψιδώματος πάνω από τη δυτική θύρα.

⁵⁴⁰ Κατά την πραγματοποίηση δοκιμαστικών τομών από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη παλαιότερου γραπτού διακόσμου.

⁵⁴¹ Κατά τον 20ο αιώνα δέχτηκε σειρά επεμβάσεων, μεταξύ των οποίων την επίχρυση και κάλυψη των κιόνων με ξύλινη επένδυση, το γύψινο εσωτερικό διάκοσμο που φανερώνει επιρροές από το νεοκλασικισμό (γείσα, σκωτίες, επίκρανα, φατώματα κ.ά.), και την προσθήκη νεωτερικού υπερώου στα δυτικά και στεγιάστρου εξωτερικά στη βόρεια όψη του κατασκευασμένα και τα δύο από οπλισμένο σκυρόδεμα.

⁵⁴² Στο ναό εμφανή είναι τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική μετά το β' μισό του 17ου αιώνα και ιδιαίτερα κατά τον 18ο αιώνα, όπως η κατασκευαστική ευτέλεια, η μορφολογική πενία, το απλοποιημένο σύστημα στέγασης, τα στενά και χαμηλά ανοίγματα και η ταπεινότητα του δαπέδου. Τα χαρακτηριστικά αυτά εκφράζουν μία υποχώρηση των βυζαντινών τρόπων, αν και τυπολογικά ο ναός παραμένει κοντά στη βυζαντινή παράδοση, η οποία για τον πληθυσμό της περιοχής είναι εξαιρετικά οικεία και ζωντανή μέσα από τα μνημεία του Μυστρά. Παράλληλα διακρίνονται και επιδράσεις από τη δυτική (μνημειακά περιθωρώματα, λαξευτή τοιχοποιία στον τρούλλο) ή την οθωμανική τέχνη (σύνθετα τόξα) που εντάσσονται αρμονικά στο μνημείο με μια διακοσμητική διάθεση έντονα εκλεκτικιστική, βλ. Γ.Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, τ. Α', εν Αθήναις 1942, σ. 498-499. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησίες Γορτυνίας*, σ. 105. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την Άλωση (1453-1821)», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 3 (1969), σ. 166-172. Ο ΙΔΙΟΣ, «Βενετική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 4 (1970), σ. 82-83. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ – Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, «Άγιος Σπυρίδωνας Καρδαμύλης», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, II, Αθήνα 1982, σ. 306. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Η έν Ελλάδα εκκλησιαστική αρχιτεκτονική επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 2000, σ. 20, 38-39 (ἀναδημοσίευσις ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *L'Hellénisme Contemporain* 1953, σ. 205-218, πίν. I-VIII).

ανατολικής όψης όπου κυριαρχεί το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης (εικ. 80, 88). Στην τοιχοποιία έχουν χρησιμοποιηθεί κατά κύριο λόγο λαξευμένοι λίθοι και πλίνθοι⁵⁴³, ενώ η σποραδική χρήση αργών λίθων περιορίζεται χαμηλά κοντά στη θεμελίωση και σε μεταγενέστερες επεμβάσεις. Στις πλάγιες αψίδες του Ιερού ανοίγονται από ένα μονόλοβο τοξωτό παράθυρο, ενώ στην κεντρική το αρχικό άνοιγμα έχει αντικατασταθεί από ευρύ ορθογώνιο νεωτερικό παράθυρο, η κατασκευή του οποίου έχει διαταράξει την περιμετρική τοιχοποιία. Οι δύο οδοντωτές ταινίες που περιέτρεχαν την ανατολική τοιχοποιία διατηρούνται αποσπασματικά. Η ανώτερη αναπτυσσόταν λίγο πιο ψηλά από τα τόξα των πλάγιων φωτιστικών ανοιγμάτων και στο μέσον της κεντρικής αψίδας στέφοντας πιθανότατα το ανώτερο τμήμα του κεντρικού παραθύρου. Η κατώτερη τοποθετημένη στο μέσον περίπου των πλαγιών παραθύρων περιέβαλε το ανώτερο τμήμα τους και συνέχιζε προς την κεντρική. Το διάκοσμο της τελευταίας συμπλήρωνε στο ανώτερο τμήμα της ζώνη από εντοιχισμένα πλινθοπερίκλειστα αγγεία, όπου διατηρούνται μόνο οι υποδοχές των δύο από αυτά⁵⁴⁴ (εικ. 89). Οδοντωτή ταινία περιέτρεχε και το κατώτερο τμήμα της βόρειας τοιχοποιίας, ενώ τεμάχιο ανάγλυφου επιστυλίου διαχωρίζει την απόληξή της από τη μεταγενέστερη συμπλήρωσή της (εικ. 85). Στοιχεία από την αρχική φάση του μνημείου διατηρούνται και στο νότιο τοίχο του ναού, η διερεύνηση του οποίου δεν καθίσταται δυνατή λόγω της προσθήκης σε επαφή με αυτόν του νεώτερου ναυδρίου της Θεοτόκου. Γενικότερα το αποσπασματικά σωζόμενο πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης όπως εφαρμόζεται στο ναό του Αγίου Νικολάου παρουσιάζει αναλογίες με τοιχοποιίες από τον πλησιόχωρο Μυστρά, από τον οποίο αντλεί ενδεχομένως τα πρότυπά του και κατά κύριο λόγο από τα πρώιμα μνημεία του [αρχική φάση του ναού του Αγίου Δημητρίου⁵⁴⁵ (εικ. 91), ναός Αγίων Θεοδώρων Βροντοχίου (εικ. 92)], χωρίς ωστόσο να μπορεί να ανταγωνιστεί την ποιότητα της κατασκευής και τον πλούσιο διάκοσμο που τα χαρακτηρίζει.

Το αρχικό οικοδόμημα με σαφώς μικρότερο εμβαδόν από το σημερινό ανήκε πιθανότατα στον αρχιτεκτονικό τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού⁵⁴⁶. Τα παραπάνω στοιχεία συνηγορούν

⁵⁴³ Τα ανάγλυφα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που απαντούν στην τοιχοποιία είναι σε δεύτερη χρήση και έχουν εντοιχιστεί σε μεταγενέστερη φάση στο μνημείο.

⁵⁴⁴ Τα πλινθοπερίκλειστα αγγεία κάνουν την εμφάνισή τους τον 12ο αιώνα στη Λακωνία (Αγία Σοφία Μονεμβασίας) και γενικεύονται από τον 13ο αιώνα και μετά [Άγιος Σώζοντας (12ος ή 13ος αι.), Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος (τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.) και Άγιοι Θεόδωροι (τέλη 13ου-α' μισό 14ου αι.) στο Γεράκι, Ταξιάρχης Γλέζου (μέσα 13ου αι.) και Σωτήρας Γαρδενίτσας (ca. 1300) στη Μάνη, Άγιος Δημήτριος (1286) και Παναγία (14ος αι.) στις Κροκεές], βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία*, Α', σ. 194-195. ΜΕΞΙΑ, *Βυζαντινή Ναοδομία*, Α', σ. 229-234, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁵⁴⁵ Μετά το 1262 επί αρχιερατείας του μητροπολίτη Ευγένιου (πριν από τα τέλη του 1266-πριν από τον Νοέμβριο του 1272), βλ. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Άγιος Δημήτριος*, σ. 213-214, 230-231.

⁵⁴⁶ Σε δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήθηκε από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος θεμελίωσης του νοτιοανατολικού κίονα δεν συνεχίζει δυτικά προς το νοτιοδυτικό κίονα, αλλά στο ήμισυ περίπου της μεταξύ τους απόστασης συνδέεται με εγκάρσια

για μια χρονολόγηση του ναού του Αγίου Νικολάου στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα.

Εσωτερικά στην αρχική φάση του μνημείου αποδίδονται οι κτιστοί πεσσοί ανάμεσα στον κυρίως ναό και το Ιερό με εντοιχισμένα στη δυτική όψη τους δύο ανάγλυφα μαρμάρινα τεμάχια λοξότμητου επιστυλίου σε δεύτερη χρήση⁵⁴⁷ (εικ. 90) και οι ανισομεγέθεις μεταξύ τους ανατολικοί κίονες⁵⁴⁸ (εικ. 81). Ο αρχικός ναός σε άγνωστη χρονική περίοδο καταστράφηκε και το μεγαλύτερο τμήμα του κατέρρευσε, για να ανακατασκευαστεί κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Πιθανόν ο αφιερωμένος στη Θεοτόκο βυζαντινός ναός μετά την ανακατασκευή του κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους αφιερώθηκε στον Άγιο Νικόλαο. Επειδή ωστόσο θα παρέμενε ζωντανή στη μνήμη των κατοίκων της περιοχής η αρχική αφιέρωση στη Θεοτόκο, σε μεταγενέστερη περίοδο κτίζεται προς τιμή της ο όμορος μονόχωρος ναός.

Ως προς τη χωροθέτηση του μετοχίου, τα χρυσόβουλλα δίνουν την πληροφορία ότι βρίσκεται κοντά στον άγνωστο σήμερα ποταμό Γεφυράτο (του έκεισε ποταμού του Γεφυράτου). Η συγκεκριμένη ονομασία πρέπει να αποδοθεί σε ένα από τα δύο ποτάμια που οριοθετούν την περιοχή, ενώ το όνομα παραπέμπει στη ζεύξη του με μία ή περισσότερες γέφυρες. Βασικό του πλεονέκτημα είναι η αυξημένη ροή ύδατος ώστε να εξασφαλίζεται η άρδευση των κτημάτων του μετοχίου της Καλογωνίας μέσω *αύλακιου*.

Ο Ευρώτας, από την αρχαιότητα ήδη, αναφέρεται στις πηγές με διάφορες ονομασίες: *Μαραθών, Ίμερος, Βωμύκας, Ίρις, Βασιλοπόταμος* και

τοιχοποιία κτισμένη κατά τον άξονα βορρά-νότου, η οποία συνιστά πιθανότατα τη θεμελίωση του δυτικού τοίχου του αρχικού ναού.

⁵⁴⁷ Από τα σωζόμενα τεμάχια του επιστυλίου μόνο το βόρειο διατηρεί ακέραιο το γλυπτό του διάκοσμο, ενώ στο νότιο έχει απολαξευτεί το σύνολο της εμφανούς όψης του. Τη λοξότμητη επιφάνεια του βόρειου τεμαχίου κοσμούν από αριστερά κομβίο, ζεύγος σηρικών τροχών από δισχιδή ταινία και έξεργος οκτάφυλλος αστεροειδής ρόδακας με εξέχον κέντρο και οξύληκτα φύλλα. Το κομβίο φέρει σταυρόσχημο πλέγμα από τρισχιδή ταινία που σχηματίζει ισοσκελή σταυρό με τα άκρα της κάθε κεραίας να διακλαδίζονται σε δύο έλικες στρεφόμενες προς τα έξω. Στους σηρικούς τροχούς εγκλείονται αριστερά εξάκτινο αστέρι και δεξιά μετωπικό πτηνό με ανοιχτά φτερά το οποίο στρέφει το κεφάλι προς τα αριστερά. Το τεμάχιο του επιστυλίου με βάση το θεματολόγιο που περιλαμβάνει και τα στυλιστικά του χαρακτηριστικά μπορεί να χρονολογηθεί στους κομνηνικούς χρόνους, πρβλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Μνημεία Τεγέας-Νικλίου», σ. 123 εικ. 91. Α. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, «Κατάλογος άρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου, άλλοτε στις άποθήκες του Έθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου», ΔΧΑΕ 13 (1985-1986), σ. 60-61, εικ. 45 (επίσης, σ. 55, εικ.32). ΚΑΒΒΑΔΙΑ, «Κιονόκρανα στην Καρύταινα», σ. 203-204, εικ. 2, 4-5, 11-12, για παραστάσεις αστεροειδούς ρόδακα με οξύληκτα φύλλα. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινά γλυπτά*, σ. 5, 51, εικ. 4-5, 74, 77, για παραστάσεις πτηνών. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Η Έλλαδική ναοδομία*, σ. 547, 548, 554, 559-560. ΤΣΕΚΕΣ, *Γλυπτική Αρκαδίας*, Α', σ. 82, 84 (σχ. 8), 86, 88 (σχ. 8), 126-127, Β', αρ. 6 σ. 10, αρ. 32 σ. 29, αρ. 137-138 σ. 107-108, 109, αρ. 141 σ. 111, αρ. 149 σ. 117, αρ. 176 σ. 136-137, αρ. 180 σ. 139.

⁵⁴⁸ Η διάμετρος του βορειοανατολικού κίονα είναι κατά πολύ μεγαλύτερη από αυτή του νοτιοανατολικού. Οι αδρά λαξευμένοι μονολιθικοί δυτικοί κίονες τοποθετήθηκαν στο μνημείο σε δεύτερη χρήση κατά την ανακατασκευή του τον 18ο αιώνα, για τη στήριξη του τρούλλου. Για την αρχική μορφή και χρήση του βορειοδυτικού κίονα δεν προκύπτουν στοιχεία εξαιτίας της επεξεργασίας που έχει δεχτεί το σύνολο της επιφάνειάς του. Ο νοτιοδυτικός μάλλον προέρχεται από μαρμάρινο επιστύλιο αρχαίου οικοδομήματος, όπως διαπιστώνεται από την εξέταση των άκρων του τα οποία διατηρούνται ακέραια.

Βασιλοπόταμο(ν)⁵⁴⁹. Με τις τρεις πρώτες, καθώς και με τη σημερινή ήταν γνωστός ο ποταμός στον αρχαιοελληνικό κόσμο. Κατά τη βυζαντινή περίοδο απαντά ως *Ίρης/Ίρις* με την πρώτη γραπτή μνεία του ονόματος σε χαμένη σήμερα εγχάρακτη επιγραφή του έτους 1027, όπου μνημονεύεται η κατασκευή στον Ευρώτα νέας γέφυρας από το μοναχό Νικόδημο (ή πανάγαστος νέα γέφυρα... *ἐν τῷ ποταμῷ τῷ λεγομένῳ Ίρη*) και η ανέγερση ναού αφιερωμένου στον Ιησού Χριστό *εἰς περιποίησιν τοῦ γεφυρίου*⁵⁵⁰. Με αυτή ταυτίζονται σήμερα τμήματα δύο ποταμικών, του νότιου και του κεντρικού, που εντοπίζονται βορειοδυτικά των δύο σύγχρονων γειτνιαζόντων γεφυρών⁵⁵¹, της μεταλλικής του τέλους του 19ου αιώνα και της πιο πρόσφατης από οπλισμένο σκυρόδεμα. Ως *Ίρις* απαντά ξανά σε σημείωμα που παρέδωσε το 1585 ο Επιδαύριος Ανδρέας Δαμάρτιος στον Μαρτίνο Κρούσιο, ο οποίος σημειώνει ότι *ὁ Εὐρώτας ποταμὸς, νῦν Ἥρης, habet γέφυραν μεγίστην ἐγγύς τῆς Λακεδαίμονος*, της

⁵⁴⁹ Κατά τις πηγές, αρχικά ο ποταμός ήταν γνωστός με τις ονομασίες *Μαραθῶν*, *Ίμερος* και *Βωμῆκας* και ακολούθως μετονομάστηκε σε Ευρώτα, βλ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Ευρώτας», σ. 365-380, όπου αναφέρει τις αρχαίες ονομασίες του ποταμού και την προέλευσή τους.

⁵⁵⁰ Πρόκειται για τη χαμένη σήμερα κτητορική επιγραφή του ναού του Ιησού Χριστού, την οποία ανακάλυψε και αντέγραψε το 1730 ο αββάς Michel Fourmont, βλ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Κάστρον», σ. 95-102. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 300-303. ARMSTRONG – CAVANAGH – SHIPLEY, «Crossing the river», σ. 298-300, 304-305.

⁵⁵¹ Η γέφυρα του Νικοδήμου πιθανότατα διαδέχεται παλαιότερη ρωμαϊκή του 1ου αιώνα π. Χ., η οποία σύμφωνα με επιγραφή είχε δεχτεί επισκευές τον 3ο αιώνα μ. Χ. Ενδεχομένως στο ίδιο σημείο βρισκόταν και η αρχαιότερη γέφυρα του 4ου αιώνα π. Χ. που μνημονεύεται από τον Ξενοφῶντα, βλ. ΚΟΥΡΙΝΟΥ, *Σπάρτη*, σ. 78-84, όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία για την αρχαία γέφυρα. Χ. ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗ, *Τα μνημεία του Ευρώτα*, Σπάρτη 2008, σ. 6. Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο ωστόσο η διάβαση του ποταμού και η επικοινωνία με το Μυστρά γινόταν μέσω του γεφυριού του Κόπανου, το οποίο βρίσκεται 6 χιλιόμετρα περίπου βόρεια της Σπάρτης. Η γέφυρα αναφέρεται στα κείμενα των περιηγητών και ήταν η μοναδική στην ευρύτερη περιοχή της πόλης μέχρι την κατασκευή της νεότερης μεταλλικής στην είσοδό της στα τέλη του 19ου αιώνα (ενδεικτικά, βλ. GELL, *Journey*, σ. 356. Ο ΙΔΙΟΣ, *Itinerary*, σ. 225. W. MURE OF CALDWELL, *Journal of a tour in Greece and the Ionian islands*, τ. 1-2, Εδιμβούργο – Λονδίνο 1842, 2, σ. 230-231. Επίσης, βλ. Π. ΜΑΤΑΛΑΣ, «Το γεφύρι του Ευρώτα μέσα από τα μάτια των περιηγητών του», στο: *Το Γεφύρι του Κόπανου*, σ. 21-46, όπου συγκεντρώνει περιγραφές περιηγητών). Για απεικονίσεις της γέφυρας, βλ. ΛακΗμ 2014, σ. 110-111, 119. Σύμφωνα με την κτητορική της επιγραφή (LORING, «Ancient routes», σ. 42) κατασκευάστηκε το 1730 και καταστράφηκε το 1902 από κορμό δένδρου που μετέφεραν τα ορμητικά νερά σε μια ισχυρή κατεβασιά του ποταμού Ευρώτα. Το γεφύρι έφερε ευρύ τόξο στο κέντρο και δύο στενότερα εκατέρωθεν, επάνω από τα οποία ανοίγονταν μικρότερα ανακουφιστικά (υπερχειλιστές). Σήμερα διατηρείται μόνο το ανατολικό ανακουφιστικό τόξο με το υπερκείμενο αυτού λιθόστρωτο καλντερίμι και το λιθόκτιστο στηθαίο, βλ. ARMSTRONG – CAVANAGH – SHIPLEY, «Crossing the river», σ. 294, 304. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Πέτρινα γεφύρια», σ. 178, εικ. 52. Κ. ΔΑΡΜΟΣ, «Το γεφύρι του Κόπανου», *Λακωνικά* 229 (Ιουλ.-Σεπτ. 2008), σ. 39-40, ο οποίος αναφέρεται και σε περιγραφές του γεφυριού από περιηγητές. Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Τὸ ὀδικὸ δίκτυο τῆς Λακωνικῆς*, Αθήνα 2012, σ. 602-606. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τὸ Γεφύρι τοῦ Κόπανου: ἱστορικὰ συμφραζόμενα», στο: *Το Γεφύρι του Κόπανου*, σ. 15-20. Ενδεχομένως στην ίδια θέση υπήρχε άλλο γεφύρι με μικρότερο πλάτος, σύμφωνα με την περιγραφή που δίδει ο Κωνσταντίνος Διοικητής κατά τη διάρκεια της οθωμανικής εκστρατείας του 1715 στην Πελοπόννησο και το γεφύρι του Κόπανου αποτελεί μετασκευή ή ανακατασκευή του, βλ. JORGA, *Chronique de l'expédition*, § 125 σ. 203. ΛΟΥΒΗ, «Ἡ Λακωνικὴ γῆ», σ. 318, 321-322. Δεν αποκλείεται βέβαια να πρόκειται για άλλη γέφυρα η οποία δεν σώζεται σήμερα, πιθανότατα νοτιότερα από αυτή του Κόπανου και πλησιέστερα στον κάμπο της Σπάρτης. Μια γέφυρα στο μέσον περίπου του ποταμού, πλησίον του *Misitra*, απεικονίζεται σε χάρτες που εκδίδουν το 1629 ο M. Merian και το 1680 ο J. Danckerts, αλλά και σε μεταγενέστερους, βλ. ΤΑΝΤΟΥΛΟΣ, «Ἡ απεικόνιση του Ευρώτα», σ. 84, 86, 96-97, 101, εικ. 15, 17, 30-31, 35.

οποίας μόνο ερείπια διακρίνονταν εκείνη την εποχή, ικανά ωστόσο για να την χαρακτηρίσει *μεγίστην*⁵⁵². Στα χρόνια που μεσολαβούν ανάμεσα στο 1027 και το 1585 δεν υπάρχει καμία μνεία της συγκεκριμένης ονομασίας, ενώ από το 1389 και μετά μνημονεύεται στις πηγές και ως *Βασιλοπόταμος* ή *Βασιλοπόταμο(ν)*⁵⁵³. Η συχνότητα με την οποία απαντά επιτρέπει την υπόθεση ότι τουλάχιστον από την υστεροβυζαντινή περίοδο και μετά το όνομα Βασιλοπόταμος σε διάφορους τύπους έχει επικρατήσει ως η επίσημη ονομασία του⁵⁵⁴. Σε καμία πηγή δεν μνημονεύεται ως Γεφυράτος, αν και για την περίοδο 1027-1389 δεν εντοπίζονται αναφορές στον ποταμό. Η υπόθεση ότι έστω και για μικρό χρονικό διάστημα επικράτησε το συγκεκριμένο όνομα παρουσιάζεται αδύναμη, διότι δεν θα ήταν δυνατόν ο δεύτερος μεγαλύτερος ποταμός της Πελοποννήσου μετά τον Αλφειό, με τη μακραίωνη ιστορία του και τα αρχαιοπρεπή ονόματα που έφερε κατά καιρούς να έχει χαραχτεί στη μνήμη των Λακεδαιμονίων απλώς και μόνο ως ένας ποταμός που στέφεται από ένα ή περισσότερα γεφύρια.

⁵⁵² Βλ. E. LEGRAND, «Notice biographique sur Jean et Theodoros Zygomalas», *Recueil de textes et de traduction publie par les professeurs de l'École des Langues Orientales Vivantes à l'occasion du VIIIe Congrès International des Orientalistes tenu à Stockholm en 1889*, Publications de l'École des Langues Orientales Vivantes III/VI, II, Παρίσι 1889, σ. 254. Π. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, *Σημειώματα περι Έλλήνων εκ τῶν Μαρτίνου Κρούσιου Σουηκικῶν Χρονικῶν*, Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη τῶν ἀπὸ Ἀλώσεως χρόνων Ζ', ἐν Ἀθήναις 1922, σ. 12. Στους χρόνους που ακολουθούν, το όνομα Ἴρις χρησιμοποιείται παράλληλα με αυτό του Ευρώτα κυρίως σε κείμενα περιηγητῶν και λογίων και στα ενετικά αρχεία, ενώ στη λαϊκή ονομασία Ἴρις, βλ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Ευρώτας», σ. 380-394. Στα ερείπια της γέφυρας που αναφέρει ο Ανδρέας Δαρμάτιος αναφέρεται και ο LEAKE, *Travels*, I, σ. 181, 183-184, Ο ΙΔΙΟΣ, *Peloponnesiaka*, σ. 116, στο ταξίδι του στο Μοριά το 1805. Υπάρχουν μαρτυρίες για δύο ακόμα γέφυρες του ποταμού, μία βόρεια του οικισμού της Σκάλας στη θέση Κόλα ή Κακοσκάλι και μία δεύτερη στο ενδιάμεσο, σε κάποιο σημείο του ρου μεταξύ των περιφερειῶν του εγκαταλελειμμένου οικισμού του Λυκοβουνού και του χωριού του Βρονταμά. Για την πρώτη η πληροφορία προέρχεται από τον κ. Δ. Διαμαντάκο, σύμφωνα με τον οποίο παλαιότεροι κάτοικοι της περιοχῆς θυμόντουσαν τα ποδαρικά της γέφυρας τα οποία καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια εργασιῶν που εκτελέστηκαν στην κοίτη και τις όχθες του ποταμού. Από το σημείο αυτό πέραγε η κεντρική οδική αρτηρία που συνέδεε το ανατολικό με το δυτικό τμήμα της πεδιάδας του Έλους. Η συγκεκριμένη γέφυρα πιθανότατα ταυτίζεται με αυτή που απεικονίζεται σε χάρτες του 1629 του M. Merian και του 1680 του J. Danckerts, βλ. ΤΑΝΤΟΥΛΟΣ, «Ἡ απεικόνιση του Ευρώτα», σ. 84, 86-87, 96-97, 101, εικ. 15, 17, 30-31, 35. Τη συγκεκριμένη διάβαση πιθανόν αναφέρει και ο GELL, *Itinerary*, σ. 232, σύμφωνα με τον οποίο near a village (μάλλον το Περιστέρι) *the road crosses to the west of Eurotas to Scala*, χωρίς, ωστόσο, να κάνει μνεία γέφυρας. Αντίθετα, λίγες γραμμές παραπάνω, σημειώνει ότι *the Eurotas flows in a confined valley between the hill of the derveni and Lycobouna* και καταγράφει, *having descended from the derveni, the ruins of an ancient bridge over the Eurotas*.

⁵⁵³ Συναντάται σε βενετικά έγγραφα σε διάφορους τύπους, βλ. SATHAS, *Documents*, 1, αρ. 5 (1403), σ. 6 στ. 5 ως Vasilipotema. CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta*, αρ. 54 (1389) σ. 116 στ. 7 (Vasilopotemo), αρ. 68 (1390) σ. 140-141 στ. 137 (Vasilopotimi), 142-143 και 149 (Vasilopotemi), αρ. 74 (1390) σ. 152 στ. 74 (Vasilopotimi), αρ. 103 (1391) σ. 205 στ. 37 (Vasilipotomi), αρ. 130 (1394) σ. 252 στ. 12 (Vasilipotamii), αρ. 141 (1394) σ. 272 στ. 143 (Vasilopotamo), αρ. 273 (1404) σ. 522 (Vasilopotamo), αρ. 289 (1408) σ. 549 στ. 127 (Vassilopathamo). ΓΡΗΓΟΡΟΒΙΟΣ, *Ἱστορία Ἀθηνῶν*, 3, σ. 380 (1394) ως Vasilopotamo. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Ἡ Μεθώνη», σ. 102. Σήμερα το όνομα διατηρείται σε μικρό ποτάμι, το οποίο πηγάζει μέσα από τον οικισμό της Σκάλας, ακολουθεῖ πορεία δυτικά του κάτω ρου του Ευρώτα και εκβάλλει επίσης στον Λακωνικό κόλπο.

⁵⁵⁴ Για την ονομασία Βασιλοπόταμος και τους τύπος της, βλ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Ευρώτας», σ. 394-409. ΤΑΝΤΟΥΛΟΣ, «Ἡ απεικόνιση του Ευρώτα», σ. 76-106, όπου καταγράφονται οι ονομασίες του ποταμού στη χαρτογραφία. Ο ΔΟΥΚΑΣ, *Ἡ Σπάρτη*, σ. 20, σημειώνει ότι το ἄνω τμήμα του ρου του ποταμού καλεῖται Ἴρις και το κάτω μέρος ἕως τις εκβολές *Βασιλοπόταμον*.

Ο παραπόταμος του Ευρώτα Μαγουλίτσα όπως αναφέρθηκε και παραπάνω⁵⁵⁵ πηγάζει από τις ανατολικές παρειές του Ταυγέτου, διέρχεται βόρεια του οικισμού της Τρύπης στην οποία οφείλει την παλαιότερη ονομασία του Τρυπιώτικο⁵⁵⁶ και νότια του οικισμού της Αγίας Ειρήνης, διασχίζει τη Μαγούλα και περνώντας νότια του κεντρικού οικιστικού πυρήνα της Σπάρτης εκβάλλει στον ποταμό Ευρώτα (εικ. 76). Για τον άνω ρου του ποταμού σήμερα χρησιμοποιείται και η αρχαία ονομασία Κνακίων⁵⁵⁷. Πρόκειται για τον σημαντικότερο από τους παραποτάμους και χειμάρρους της περιοχής λόγω του βάθους της κοίτης του που κατά μέσο όρο κυμαίνεται στα 4 με 5μ. και του όγκου των υδάτων που συγκεντρώνει με ροή που παρουσιάζει μεγαλύτερη συνέχεια και κανονικότητα σε σχέση με τους υπολοίπους⁵⁵⁸. Ο Leake το 1805 τον γνωρίζει ως Τρυπιώτικο και επισημαίνει ότι η διάβασή του γινόταν από αρχαία μονότοξη γέφυρα κατασκευασμένη από μονολιθικές λιθοπλίνθους, η οποία βρισκόταν κοντά στην *Kalagoniá-Kalagwniá*⁵⁵⁹. Ο Gell ταυτίζει τον ποταμό με την αρχαία Τίασα, χωρίς να αναφέρει την ονομασία που είχε το 1805, και δίνει αντίστοιχη περιγραφή για τη γέφυρα⁵⁶⁰. Λίγο αργότερα, το 1829, η γαλλική *Expédition scientifique de Morée* αναφέρει τον ποταμό ως Τίασα ή Μαγούλα χωρίς να επισημαίνει την ύπαρξη γέφυρας σε αυτόν, παρά μόνο

⁵⁵⁵ Βλ. παραπάνω «Τὸ ζευγηλατεῖον πλησίον τοῦ ποταμοῦ Βρυσιώτου».

⁵⁵⁶ Βλ. LEAKE, *Travels*, I, σ. 157. Ο ΙΔΙΟΣ, *Peloponnesiaka*, σ. 115-116. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 412-413.

⁵⁵⁷ Πρβλ. LEAKE, *Peloponnesiaka*, σ. 115-116. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Λεξικόν*, 1, σ. 508.

⁵⁵⁸ Κατά την περίοδο που εξετάζουμε η ροή του ήταν πιθανότατα συνεχής καθόλη τη διάρκεια του έτους λόγω των συχνότερων βροχοπτώσεων και χιονοπτώσεων και την μηδαμινή σχεδόν εκμετάλλευση των φυσικών υπόγειων ταμιευτήρων ύδατος, σε αντίθεση με την υπερεκμετάλλευση που σημειώνεται σήμερα με τη διάνοιξη γεωτρήσεων και αρδευτικών καναλιών, πρβλ. ΤΕΛΕΛΗΣ, *Μετεωρολογικά φαινόμενα*, τ. 2, σ. 858-864. Επίσης, βλ. Ν. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ (εκδ.), *Ολοκληρωμένη Διαχείριση Υδατικών Πόρων Λεκάνης Απορροής Ποταμού Ευρώτα. Σχέδια Διαχείρισης*, 2009, http://ec.europa.eu/environment/life/project/Projects/index.cfm?fuseaction=home.showFile&rep=file&fil=ENVIfriendly_Mngmt_Plans_GR.pdf, σ. 14-15, 38. Ν. ΣΚΟΥΛΙΚΙΔΗΣ (επιμ.), *Εκτίμηση κινδύνων από τη διαχείριση των υδάτων*, Υπουργείο Ανάπτυξης – Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας – Ελληνικό Κέντρο Θαλασσίων Ερευνών Εσωτερικών Υδάτων, Αθήνα 2009, <http://imbrw.hcmr.gr/en/wp-content/uploads/2014/01/Risk-Assessment-FINAL.pdf>, σ. 10, 27-28.

⁵⁵⁹ Βλ. LEAKE, *Travels*, I, σ. 152-154, 157, 172, 174, 181. Ο Leake επισκέφτηκε την περιοχή το Μάρτιο του 1805, όπου προσανατολισμένος πιθανόν λανθασμένα σημειώνει ότι ο οικισμός της Καλογωνιάς βρίσκεται νοτιοδυτικά της γέφυρας αντί για νοτιοανατολικά. Ο ΙΔΙΟΣ, *Peloponnesiaka*, σ. 115-116, 161, 165, επισημαίνει αργότερα ότι η Γαλλική *Expédition scientifique de Morée* δεν αναφέρει τη γέφυρα και οδηγείται στο συμπέρασμα ότι είχε καταστραφεί και τα υλικά της είχαν χρησιμοποιηθεί αλλού. Επίσης, βλ. ARMSTRONG – CAVANAGH – SHIPLEY, «Crossing the river», σ. 295-297, 301, 302, 305.

⁵⁶⁰ Βλ. GELL, *Journey*, σ. 334. Ο ΙΔΙΟΣ, *Itinerary*, σ. 222, όπου σημειώνει: *Tiasus, a river coming from a place called Trupia* (= Τρύπη). Την ίδια ταύτιση κάνει και η Γαλλική *Expédition scientifique de Morée*, βλ. BLOUET κ.ά., *Expédition*, II, σ. 62. PUILLOU BOBLAYE, *Recherches géographiques*, σ. 80, 83. Οι *Θησαυρός*, 7, στ. 2156, και ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Λεξικόν*, 1, σ. 1356 (*Τίασα*), αναφέρουν την Τίασα ως κόρη του Ευρώτα, η οποία έδωσε το όνομά της σε ποταμό ή κρήνη της Λακωνίας, χωρίς να προβαίνουν σε ταύτιση. ΠΛΥΣΑΝΙΑΣ, III.18.6, όπου ο Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ θεωρεί ότι η Τίασα ταυτίζεται με ένα από τα ρέματα που βρίσκονται νοτιότερα της Μαγουλίτσας (Παρορίτης, Μυστριώτικο). Στο Τρυπιώτικο ρέμα αναφέρεται πιθανότατα και ο DODWELL, *A tour through Greece*, 2, σ. 400, 403 (*probably the Tiason*), προσεγγίζοντας το 1806 από τα βόρεια το Μυστρά ή στην πορεία του από το Μυστρά στη Μαγούλα.

λίγα εναπομείναντα *spolia* που αποτελούν κατάλοιπά της και έχουν χρησιμοποιηθεί αλλού⁵⁶¹. Η αρχαία γέφυρα των περιηγητών τοποθετείται σήμερα από την έρευνα στη θέση που κατασκευάστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα η υφιστάμενη σύγχρονη, πλησίον του ναού του Αγίου Νικολάου Σπάρτης και σε απόσταση 700μ. περίπου βορειοδυτικά του οικισμού της Καλογωνιάς, καλύπτοντας τυχόν εναπομείναντα λείψανα της αρχαίας⁵⁶². Βέβαια λόγω του υδάτινου όγκου που συγκέντρωνε, του μήκους του και της χωροθέτησής του πλησίον των ιστορικών πόλεων της Σπάρτης-Λακεδαιμονίας και του Μυζηθρά ζητούμενο διαχρονικά ήταν η ζεύξη του σε διάφορα σημεία για την εξυπηρέτηση του οδικού δικτύου της περιοχής, τη διευκόλυνση της επικοινωνίας των δύο αστικών κέντρων με τους οικισμούς της εύφορης κοιλάδας του Ευρώτα και τη μεταφορά των αγροτικών προϊόντων προς αυτά. Μία δεύτερη γέφυρα του Τρουπιώτικου (*a bridge over the river of Trýpi*) διασχίζει ο Leake πηγαίνοντας από το Μυστρά προς τη Μαγούλα και την αρχαία Σπάρτη, την οποία πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι αντικατέστησε η σημερινή ακριβώς στην ίδια θέση στην έξοδο της Σπάρτης προς το Μυστρά, δεδομένου ότι δεν εντοπίζονται σε άλλο σημείο της περιοχής υλικά κατάλοιπα ανάλογης κατασκευής⁵⁶³. Η σημασία και η αναγκαιότητα της τελευταίας συνδέεται τόσο με την αρχαία Σπάρτη και την τεκμηριωμένη ύπαρξη πύλης στο δυτικό τείχος της πόλης⁵⁶⁴, όσο και με την ίδρυση και ανάδειξη του Μυζηθρά σε πρωτεύουσα των βυζαντινών κτήσεων της Πελοποννήσου. Σήμερα, την ζεύξη του ποταμού εκτός από τις προαναφερθείσες εξυπηρετούν άλλες δύο σύγχρονες γέφυρες: η πρώτη σε απόσταση 150μ. ανατολικά αυτής του Αγίου Νικολάου, στην έξοδο από την πόλη της Σπάρτης προς Γύθειο, όπου λόγω της μικρής απόστασης από την προηγούμενη και του μεγάλου εύρους της κοίτης στο συγκεκριμένο σημείο δεν θεωρείται πιθανόν να είχε προηγηθεί ανάλογη κατασκευή, και η δεύτερη εντός του οικισμού της Μαγούλας. Ενδεχομένως στη θέση της τελευταίας ή πλησίον αυτής θα μπορούσαν να αναζητηθούν παλαιότερες μόνιμες κατασκευές που θα

⁵⁶¹ Βλ. BLOUET κ.ά., *Expédition*, II, σ. 62. PUILLON BOBLAYE, *Recherches géographiques*, σ. 83-84. Ως προς τις απόψεις που κατά καιρούς έχουν εκφραστεί, για την ταύτιση του ποταμού με τον αρχαίο Κνακίωνα ή την αρχαία Τίασα δεν προκύπτουν από τις πηγές στοιχεία που να τεκμηριώνουν με ασφάλεια την ορθή ονομασία του κατά την αρχαιότητα, βλ. ΚΟΥΡΙΝΟΥ – ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Αρχαία γέφυρα», σ. 185. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, III.18.6 και σ. 381 σημ. 2.

⁵⁶² Βλ. ΚΟΥΡΙΝΟΥ, *Σπάρτη*, σ. 84-88, όπου η τεκμηρίωση και όλη η βιβλιογραφία για την αρχαία γέφυρα του ποταμού Μαγουλίτσα.

⁵⁶³ Βλ. LEAKE, *Travels*, I, σ. 150. Πιθανόν στην γέφυρα αυτή αναφέρεται και ο GELL, *Journey*, σ. 326-327, την οποία διασχίζει στη διαδρομή από τον Μυστρά προς την αρχαία Σπάρτη στον ποταμό *Magoulia*. Αφηγείται ότι κατά την πορεία του περνάει δύο ποταμούς: *the river from Trupae, and a second, called Magoulia*. Προφανώς αποδίδει σε δύο διαφορετικά ποτάμια τα στοιχεία που προσδιορίζουν τον ποταμό Τρουπιώτικο ή Μαγουλίτσα, ο οποίος ταυτίζεται με αυτόν που ονομάζει *Magoulia*. Το πρώτο ποτάμι που διασχίζει, (*from Trupae*, όπως το προσδιορίζει) πρέπει να ταυτιστεί με το ρέμα του Σκατιά ή Μυστριώτικο ή Παντελεήμονα (βλ. παρακάτω στην ίδια ενότητα και σημ. 569) το οποίο είναι το πρώτο που συναντά κάποιος στη διαδρομή από το Μυστρά προς τη Σπάρτη. Επίσης, βλ. ARMSTRONG – CAVANAGH – SHIPLEY, «Crossing the river», σ. 305, 309.

⁵⁶⁴ ΚΟΥΡΙΝΟΥ, *Σπάρτη*, σ. 88. ΚΟΥΡΙΝΟΥ – ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Αρχαία γέφυρα», σ. 185.

συνέδεαν τις όχθες του ορμητικού παραποτάμου του Ευρώτα⁵⁶⁵. Ωστόσο δεν έχουν εντοπιστεί γραπτές μαρτυρίες ή υλικά κατάλοιπα που να επιβεβαιώνουν την υπόθεση αυτή, ενώ η έρευνα καθίσταται αδύνατη λόγω της πυκνής βλάστησης και της συσσώρευσης απορριμμάτων στην κοίτη του. Τέλος τρία μονότοξα γεφύρια διατηρούνται μέχρι σήμερα σε μικρή απόσταση μεταξύ τους στο τμήμα του ποταμού από Τρύπη προς Αγία Ειρήνη (Βάρσοβα). Το μεγαλύτερο και επιβλητικότερο από αυτά είναι το ανατολικό, το λεγόμενο του Αϊ-Σώστη, το οποίο διευκόλυνε ουσιαστικά την επικοινωνία μεταξύ των οικισμών της Βάρσοβας και της Τρύπης και κατ' επέκταση την πορεία προς τον Μυστρά⁵⁶⁶ (εικ. 92). Η συνύπαρξη τους σε τόσο μικρή απόσταση πρέπει να συνδέεται με την ορμητική ροή των υδάτων που καθιστούσε αδύνατη τη διάβαση πεζών και ζώων και δυσχέραινε μεταξύ άλλων τη μεταφορά των σιτηρών στους μύλους που εντοπίζονται στην περιοχή⁵⁶⁷.

Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι η ονομασία Γεφυράτος είχε αποδοθεί κατά το μεσαίωνα στον ποταμό Τρυπιώτικο ή Μαγουλίτσα λόγω της ζεύξης του με δύο ή τρεις τουλάχιστον γέφυρες (ενδεχομένως και περισσότερων), η σημασία των οποίων έγκειται στο γεγονός ότι εξασφάλιζαν την επικοινωνία αρχικά της Λακεδαιμονίας με τη νότια Λακωνία και στη συνέχεια του Μυστρά με τη βόρεια Λακωνία και την κεντρική Πελοπόννησο. Πρόκειται για τεχνικά έργα που καθιστούσαν εύκολη και ασφαλή τη διάβαση υπερνικώντας το φυσικό εμπόδιο των ορμητικών υδάτων και πιθανότατα είχαν αναχθεί σε σημείο αναφοράς για τους κατοίκους της κοιλάδας του Ευρώτα.

Σε κοντινή απόσταση από την υπό εξέταση θέση την περιοχή διαρρέει το Μυστριώτικο ρέμα (ή ρέμα Σκατιά), το οποίο διασχίζοντας το χώρο νότια και νοτιοδυτικά της καστροπολιτείας του Μυστρά και βόρεια του σύγχρονου οικισμού και ακολουθώντας πορεία νότια των οικισμών της Μαγούλας και της Καλογωνιάς και σε επαφή με το βόρειο τμήμα του οικιστικού συνόλου της Ριβιώτισσας εκβάλλει στον Ευρώτα (χάρτ. 10). Στο τμήμα του χειμάρρου μεταξύ των οικισμών Μαγούλας και Παλαιολογίου και σε απόσταση 60μ. νοτιοανατολικά του σύγχρονου γεφυριού από οπλισμένο σκυρόδεμα έχουν εντοπιστεί τα κατάλοιπα αρχαίας μονότοξης γέφυρας, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 4ου ή στον 3ο αιώνα π. Χ.⁵⁶⁸

⁵⁶⁵ ΚΟΥΡΙΝΟΥ – ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Αρχαία γέφυρα», σ. 184-185.

⁵⁶⁶ Βρίσκεται ανάμεσα στον οικισμό της Βάρσοβας και τον παλαιό οικισμό της Τρύπης. Στο γεφύρι του Αϊ-Σώστη αναγνωρίζονται τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις με την παλαιότερη να ανάγεται στη μεταβυζαντινή περίοδο. Το γεφύρι που βρίσκεται πλησίον της θέσης Παλιόμυλος το ενονομαζόμενο «του Κουρκούμπα» χρονολογείται στα τέλη του 19ου αιώνα, βλ. ΒΕΛΜΑΧΟΣ, «Ένα χωριό με 40 μοναστήρια», σ. 78.

⁵⁶⁷ Βλ. παραπάνω «... *έν τῇ περιοχῇ τοῦ Μυζήθρα*».

⁵⁶⁸ ΚΟΥΡΙΝΟΥ – ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Αρχαία γέφυρα», σ. 181-185. Διατηρείται η βάση της γενέσεως του τόξου της γέφυρας κατασκευασμένη κατά το ισόδομο σύστημα με μεγάλες λιθοπλίνθους. Η ζεύξη του χειμάρρου αποδεικνύεται απαραίτητη κατά την αρχαιότητα για τη σύνδεση της αρχαίας Σπάρτης με το ζωτικής σημασίας οδικό δίκτυο του Ταυγέτου και το ιερό στον αυχένα Σέλα και τη μετακίνηση των

Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία για το χρονικό διάστημα που ήταν σε χρήση και τότε επήλθε η κατάρρευσή της, ενώ απίθανη πρέπει να θεωρείται η διάθεση κατά το μεσαίωνα των μεγάλων χρηματικών ποσόν που απαιτούνται για τη συντήρηση ή ανακατασκευή μιας γέφυρας για τη ζεύξη ενός χειμάρρου, τον οποίο μπορούσαν να διασχίσουν από την κατά τόπους αβαθή κοίτη του ή με πρόχειρες κατασκευές. Άλλωστε κατά την περίοδο της ακμής της Λακεδαιμονίας που υπήρχαν οι απαιτούμενες πρόσοδοι, ο καθαρά αγροτικός χαρακτήρας της περιοχής μακριά από κύριους οδικούς άξονες ήταν αποτρεπτικός για τέτοιου είδους τεχνικά έργα. Αλλά και στους νεώτερους χρόνους από τις περιγραφές που δίνονται δεν προέκυψε ποτέ η ανάγκη ζεύξης του. Οι πρώτες πληροφορίες για το χείμαρρο απαντούν στους περιηγητές των αρχών του 19ου αιώνα, οι οποίοι τον γνωρίζουν με το όνομα Παντελεήμων (-ονας). Από κανέναν δεν γίνεται μνεία γέφυρας και από τα κείμενά τους προκύπτει ότι η διάβαση του ρέματος γινόταν από την αβαθή κοίτη του, δεδομένης της περιορισμένης και εποχικής ροής των υδάτων του⁵⁶⁹. Κατά συνέπεια θα ήταν απίθανο να είχε αποδοθεί στο συγκεκριμένο χείμαρρο το όνομα Γεφυράτος. Επιπλέον το αρδευτικό αὐλάκιον που αναφέρουν τα χρυσόβουλλα απαιτούσε την ύπαρξη ενός υδατοπαροχέα με συνεχή ροή, ιδιαίτερα κατά την θερινή περίοδο, ιδιότητα που από τους δύο παραποτάμους μόνο στον ποταμό της Μαγουλίτσας προσιδιάζει.

Στους χρόνους που ακολουθούν, η παρουσία της μονής Βροντοχίου στην Καλογωνίαν αυξάνεται, όπως μαρτυρά το πατριαρχικό σιγίλλιον του 1366 του πατριάρχη Φιλόθεου Κόκκινου. Περιέρονται στην κατοχή της από προσενέξεως⁵⁷⁰ ένα χωράφιον και ένας πάροικος, ο Παρδογέρης⁵⁷¹. Η

στρατευμάτων και του απαραίτητου εξοπλισμού. Δεν συμβαίνει ωστόσο το ίδιο κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους που οι ανάγκες μετακίνησης και μεταφοράς αγαθών είναι περιορισμένες και κατά συνέπεια την όδευση από και προς το Μυστρά μπορούσε να διευκολύνει και η αβαθής κοίτη του χειμάρρου με την περιορισμένη ροή υδάτων ή η ζεύξη του με ξύλινες κατασκευές.

⁵⁶⁹ Το όνομά του οφείλεται σε ναύδριο που βρίσκεται ψηλότερα στην άκρη βαράθρου. Σήμερα η κοινή ονομασία του είναι «Σκατιάς». Ο LEAKE, *Travels*, I, σ. 127, 128, 129, 131, 150, τον αναφέρει ως χείμαρρο με το όνομα *Pandeleimona*. Επίσης, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Peloponnesiaka*, σ. 165, όπου ταυτίζει τον Παντελεήμονα με την Τίασα. Ο GELL, *Journey*, σ. 326-327 [όπου συγγεί τον Παντελεήμονα με το Τρυπιάτικο (*the river from Trupae*), ενώ από την περιγραφή του προκύπτει ότι τον διέσχισε από την κοίτη του], 333. Επίσης, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Itinerary*, σ. 219 (ο δεύτερος ανώνυμος ποταμός που αναφέρει σε απόσταση 7' από τον οικισμό του Μυστρά), 225 (*a brook called Pantalimona*). BLOUET κ.ά., *Expédition*, II, σ. 62, «la petite rivière nommée Pantélimonia». ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η πόλη του Μυστρά*, σ. 150-151.

⁵⁷⁰ Η λέξη έχει την έννοια της προσφοράς, της δωρεάς, βλ. SOPHOCLES, *Lexicon*, λήμμα *προσένεξις*, σ. 941. LAMPE, *Lexicon*, λήμμα *προσένεξις*, σ. 1168. LBG, λήμμα *προσένεξις* (με την ίδια έννοια και το λήμμα *προσένεγμα*). Στα επίσημα έγγραφα πιθανότατα εμπεριέχεται μια τεχνική σημασία του όρου προσδιορίζοντας τον τρόπο απόκτησης των περιουσιακών στοιχείων μιας μονής, πρβλ. *Actes de Kutlumus*, αρ. 11 (1322) στ. 32: *έτέρα γη πλησίον τής ειρημένης γής τών Ίβήρων έξ αγοράς και από προσενέξεως, ήν είχαν ό τε προσενεγκάμενος και ό διαπωλήσας ταύτην. Actes de Docheiariou*, αρ. 8 (1267 ή 1282), σ. 102 και στ. 16: [*ή από προσενέξεως τιν*]ώ[ν, ..., (όπου οι εκδότες το ερμηνεύουν ως κληρονομιά/κληροδότημα), 15 (1315/1316) στ. 4-5: *γην έξ αγοράς (και) από προσενέξεως από δι(α)φόρ(ω)ν π[αροικικῶ]ν υποστάσεων*, 18 (1337) στ. 21-22: *έκ τε έξ αγοράσί(ας) και προσενέξεως*, 22 (1344) σ. 163 και στ. 6: *Πρό τινων και γάρ ένιαυτῶν έσχεν ή αὐτή μονή από προσενέξεως στρατιωτῶν άρχόντων τινῶν...* (όπου αναφέρεται σε εκχωρήσεις κτημάτων οι οποίες ερμηνεύονται ως δωρεές ή

προσφορά γίνεται από κάποιο μέλος της τοπικής πιθανότατα αριστοκρατίας, του οποίου παραδίδεται μόνο το μικρό όνομα, από τοῦ ἄρχοντος⁵⁷² ἐκείνου, κῦρ⁵⁷³ Νικολάου⁵⁷⁴. Ουσιαστικά με τη δωρεά αυτή προστίθεται επιπλέον σπόριμη γη στο μετόχιον, καθώς και το εργατικό δυναμικό που ενδεχομένως ήταν προσδεμένο με την κτήση αυτή. Η συγκεκριμένη προσφορά πέρα από τους καταφανείς λατρευτικούς και ψυχοσωτηρίους λόγους για τους οποίους γίνεται ενέχει ενδεχομένως μια επιπλέον διάσταση με πολιτική χροιά, την επιδίωξη απόκτησης ή διατήρησης της εὐνοίας των ευεργετών της μονής αυτοκρατόρων Παλαιολόγων. Ο ακριβής χρόνος της παραχώρησης δεν προσδιορίζεται, ώστε σε περίπτωση που συνέβη μετά την ίδρυση του δεσποτάτου από τους Καντακουζηνούς να θεωρηθεί ότι εντάσσεται σε τυχόν ανταγωνιστικές εντάσεις που είχαν ξεσπάσει ανάμεσα στις δύο οικογένειες⁵⁷⁵.

κληρονομίες), 44 (1375) στ. 4: *δέδωκεν αὐτὸ κατὰ λόγον προσενέξεως* (όπου αναφέρεται σε εν ζωή προσφορά κτήματος). Σε ορισμένα λεξικά απαντά και με τη σημασία της προσόδου, του εισοδήματος, βλ. *Θησαυρός*, 6, λήμματα *προσένεξις* και *προσένεγξις*, στ. 1899. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 12, λήμμα *προσένεγξις*, σ. 6200. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμμα *προσένεγξις*, σ. 1509.

⁵⁷¹ Το όνομα δεν απαντά σε άλλη γραπτή πηγή, βλ. *PLP*, 9, αρ. 21917.

⁵⁷² Ο τίτλος *ἄρχων* στο Βυζάντιο αφενός ενέχει, όπως στο κείμενο του σιγίλλιου του 1366, κοινωνικοταξικό χαρακτήρα προσδιορίζοντας στο σύνολό τους τα μέλη της αριστοκρατίας, της ἀρχουσας τάξης (βλ. ΚΑΖΗΔΑΝ – ΕΡΣΤΕΙΝ, *Αλλαγές*, σ. 107), και αφετέρου αποκτά τεχνική σημασία ως αξίωμα της κρατικής διοικητικής μηχανής και της Εκκλησίας. Ως τεχνικός όρος χρησιμοποιείται είτε αυτόνομα αποδιδόμενος στους κυβερνήτες κάποιων επαρχιών (Κρήτη, Δαλματία, Κύπρος κ.ά.) ή πόλεων (*Κλαυδιούπολις*, *Χρυσούπολις*, *Ἀθήναι* κ.ά.), η επικράτεια των οποίων ονομάζεται *ἀρχοντία*, είτε ως συνθετικό διαφόρων αξιωμάτων ποικίλου χαρακτήρα (*ἄρχων τῶν ἀρχόντων*, *μέγας ἄρχων*, *βασιλικὸς ἄρχων τοῦ πλωίμου*, *ἄρχων τοῦ βασιλικοῦ ἄρμαμέντου*, *ἄρχων τοῦ βλαττίου*, *ἄρχων τῶν ἐργοδοσίων*, *ἄρχων τῶν ἀντιμνησίων*, *ἄρχων τῶν κοντακίων*, *ἄρχων τῶν μοναστηρίων* κ.ά.). Ο τίτλος αποδίδεται επίσης σε ξένους ηγεμόνες. Γενικά για τις σημασίες και τη χρήση του ὀρου *ἄρχων* στο Βυζάντιο, όπου και σχετική βιβλιογραφία, βλ. DU CANGE, *Glossarium*, 1, λήμμα *ἄρχοντες*, στ. 132-136, λήμματα *ἀρχοντεία*, *ἀρχοντία*, στ. 136, 2, Append. I, λήμματα *ἀρχοντες*, *ἀρχων τῶν τειχῶν*, στ. 28, Append. II, λήμμα *ἄρχων*, στ. 202. SOPHOCLES, *Lexicon*, λήμματα *ἀρχοντία*, *ἄρχων*, σ. 259-260. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 2, λήμματα *ἀρχοντας*, *ἀρχοντεία*, *ἀρχοντία*, σ. 1023, λήμμα *ἄρχων*, σ. 1026. LAMPE, *Lexicon*, λήμμα *ἄρχων*, σ. 241-242. *ODB*, 1, λήμμα *archon*, σ. 160. *LBG*, λήμμα *ἄρχων*. Επίσης, βλ. JACOBV, «Les archontes grecs», σ. 465-467. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, σ. 292-294, κυρίως για τη χρήση του ὀρου στους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

⁵⁷³ Για την προσηγορία *κῦρ*, βλ. παραπάνω σημ. 322.

⁵⁷⁴ Πρβλ. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η ἀμπελοκαλλιέργεια», σ. 253 σημ. 146, ο οποίος θεωρεί πιθανή την ταύτιση του *ἄρχοντος κῦρ Νικολάου* με τον *σεβαστὸ Μαυρόπαπα κῦρ Νικόλαο*, ο οποίος ἐκράτει κτήματα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας ἐν τοποθεσίᾳ τοῦ *Τζυκανιστηρίου* (σε κοντινή απόσταση από την *Καλογονία*), σύμφωνα με την εγγράφη επισκοπική πράξη στον βορειοανατολικό κίονα του ναοῦ του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) στον Μυστρά του μητροπολίτη Σουγδαίας και προέδρου Λακεδαιμονίας Λουκά του 1329/1330, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 123. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 442 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 26). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 435 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 54). Βέβαια στην περίπτωση αυτή το πιθανότερο θα ήταν να αναφέρεται μαζί και ο τιμητικός τίτλος του σεβαστού, που ἔφερε ο Μαυρόπαπας, πρβλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Η προσηγορία *κῦρ*», σ. 213-215.

⁵⁷⁵ Βλ. παρακάτω σημ. 1350.

4.1.9. Το αγρίδιον Μιτάτοβα

Η τελευταία κτήση της μονής Βροντοχίου στη βόρεια Λακεδαίμονα και εντός των ορίων της ομώνυμης μητρόπολης είναι το αγρίδιον Μιτάτοβα. Ο χαρακτηρισμός του ως αγρίδιο υποδηλώνει την εξάρτησή του από ένα χωρίο που δεν προσδιορίζεται στα έγγραφα και με το οποίο συνιστά κοινή φορολογική ενότητα. Ο οικισμός παραχωρείται μαζί με τους ακτήμονες καλλιεργητές γης που είχαν εγκατασταθεί σε αυτό, τους προσκαθημένους του.

Η κτήση με βεβαιότητα ταυτίζεται με τον εγκαταλελειμμένο σήμερα συνοικισμό Αγραπιδούλα ο οποίος μέχρι το 1928 έφερε την ονομασία Μιτάτοβα⁵⁷⁶. Η χωροθέτησή του μεταξύ των οικισμών της Λογγάστρας και του Καραβά (σε απόσταση 2,5χλμ. περίπου από το καθένα) και σε απόσταση 4χλμ. περίπου βόρεια του Μυστρά τον εντάσσει στο άμεσο περιβάλλον της καστροπολιτείας προσδίδοντας στην κτήση ακόμα μεγαλύτερη αξία (χάρτ. 5, 7, εικ. 76). Η μικρή μάλιστα απόσταση (μόλις 1,5χλμ.) που χωρίζει το αγρίδιο από τη Βάρσοβα ενδεχομένως υποδηλώνει υπαγωγή και εξάρτηση από τον εν λόγω οικισμό, εφόσον αυτός συνιστά χωρίον.

Στις γραπτές πηγές απαντά για πρώτη φορά στα αρχεία των Ενετών του τέλους του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα⁵⁷⁷. Από το οικιστικό σύνολο διατηρούνται σήμερα μόνο ερείπια νεώτερων λιθόκτιστων οικιών (εικ. 94) και ο αφιερωμένος στην Αγία Σολομονή ενοριακός ναός⁵⁷⁸, ο οποίος φέρει στο υπέρθυρο της εισόδου εγχάρακτη

⁵⁷⁶ Μετονομάστηκε από Μιτάτοβα σε Αγραπιδούλα δυνάμει του ΦΕΚ 156/Α'8.8.1928. Επίσης, βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό τῶν οἰκισμῶν*, σ. 57, 510, 583, 602. Η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή στην έρευνα που πραγματοποίησε στα μέσα της δεκαετίας του 1980, ταυτίζει λανθασμένα τη Μιτάτοβα με το τοπωνύμιο Αγραπιδιά της κτηματικής περιφέρειας Βουτιάνων στα νοτιοδυτικά του οικισμού και δυτικά του χωριού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, λαμβάνοντας τη σχετική πληροφορία από τη *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 17, λήμμα Μιτάτοβα, σ. 267, σφάλμα που πιθανόν οφείλεται στην ομοιότητα των δύο ονομασιών, βλ. SHIPLEY, «Site catalogue», σ. 345 αρ. F149. ARMSTRONG, «Byzantine and Ottoman», σ. 377-378, 393, 375 εικ. 7.7 (χάρτης όπου η θέση τοποθετείται ανατολικά του Ευρώτα και βόρεια της Κελεφίνας). Επίσης, βλ. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 340 σημ. 19.

⁵⁷⁷ Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες ἱστορίας*, σ. 106, 111 (= Ο ΙΔΙΟΣ, «Εἰδήσεις γιά τήν ἐπιβολή ἀγγαρειῶν», σ. 421, 424), όπου σε ενετικούς καταλόγους του 1698 καταγράφεται ως *Μιτράτοβα* και *Mitatona*. Επίσης, βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστράς» 1994, σ. 263 (1699) ως *Μιτάτοβα*, 305 (1700) ως *Μητάτοβα*. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 285, 309, όπου στην απογραφή Grimani του 1700 αναφέρεται ως *Mitratona* και προσδιορίζεται ως ζευγολατιό (*Seg^o*). Την ίδια καταγραφή ελαφρώς παραλλαγμένη σε *Mitratoua* εντοπίζει και ο ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrittione», σ. 117, σε βενετικό κατάλογο των αρχών του 18ου αιώνα.

⁵⁷⁸ Η Αγία Σολομονή ήταν η μητέρα των Αγίων Επτά Μακκαβαίων με τους οποίους συνεισφέρει την 1η Αυγούστου, βλ. <http://www.saint.gr/2180/saint.aspx>. Οι αφιερωμένοι ναοί στη μνήμη της είναι εξαιρετικά εuariθμοί στον ελλαδικό χώρο. Στην περιοχή της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου απαντούν μόνο δύο, στην Τριανταφυλλιά της Μέσα Μάνης (β' μισό του 12ου αι., βλ. ΜΕΞΙΑ, *Βυζαντινή Ναοδομία*, Α', σ. 297-298, Β', σ. 192-194, όπου και σχετική βιβλιογραφία) και στον Άκοβο Αρκαδίας κοντά στα όρια με το νομό Μεσσηνίας [18ος αι., βλ. ΜΠΕΛΙΑ, «Στατιστικά στοιχεία», σ. 130 σημ. 5. ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ – ΜΑΥΡΟΣ, *Μονές Αρκαδίας*, σ. 210-211. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 541. Σ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ – Λ. ΚΑΙΣΑΡΗΣ, «Το μοναστήρι της Αγίας Σολομονής», *Ακοβίτικα Νέα* 11 (Δεκ.

επιγραφή με το έτος 1878 (εικ. 95). Η μακρά ιστορική πορεία του οικισμού και η ανάγκη κατά συνέπεια των κατοίκων για την άσκηση των λατρευτικών τους καθηκόντων καθιστούν πιθανή την ανέγερση της νεώτερης εκκλησίας στη θέση παλαιότερης .

Το τοπωνύμιο Μιτάτοβα παραπέμπει στο βυζαντινό τεχνικό όρο *μιτᾶτον* ή *μητᾶτον* στον οποίο έχει προστεθεί το σλαβικό επίθημα-*οβα* (< -*οου*)⁵⁷⁹. Το μεσαιωνικό *μητᾶτον* προέρχεται από το λατινικό *metatum*, που αρχικά σήμαινε «στρατιωτικό κατάλυμα». Κατά τη μετεξέλιξή του στο βυζαντινό κρατικό μηχανισμό υιοθετείται από ποικίλους τομείς της μεσοβυζαντινής διοίκησης ως όρος, διαφοροποιημένος κατά περίπτωση σημασιολογικά, εκφράζοντας ωστόσο συναφείς έννοιες στις νέες χρήσεις του⁵⁸⁰. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνεται η υποχρέωση των πολιτών και των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων να παρέχουν δωρεάν φιλοξενία εντός των

1993), σ. 28-35]. Σημαντικό προσκύνημα αποτελούν οι κατακόμβες της Αγίας Σολομονής στην Πάφο της Κύπρου, βλ. S. HATFIELD-YOUNG, «The Iconography and Date of the Wall Paintings at Ayia Solomoni, Paphos, Cyprus», *Byz* 48 (1978), σ. 91-92 σημ. 2. A. M. CARR, «Art», στο: A. Nicolaou-Konnari – Chr. Schabel (επιμ.), *Cyprus. Society and culture, 1191-1374*, Λέιντεν – Βοστώνη 2005, σ. 291.

⁵⁷⁹ Βλ. Φ. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, «Τα τοπωνύμια ως πηγή της πρώιμης κοινωνικής ιστορίας των σλαβικών φύλων», <http://phmalingoudis.blogspot.gr/2008/07/blog-post.html>. Ο ΙΔΙΟΣ, *Σλάβοι στην Ελλάδα*, σ. 197-198. Παρόμοιες ετυμολογήσεις δίνει ο VASMER και για άλλα τοπωνύμια στα οποία το πρώτο συνθετικό δεν έχει σλάβικη προέλευση, βλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 153 Ζέρζοβα Γορτυνίας, 154 Κερέσοβα Γορτυνίας (χωρίς να μπορεί να προσδιορίσει την προέλευση των πρώτων συνθετικών), 162 Δήμοβα Μεσσηνίας από το ελληνικό όνομα Δήμος < Δημήτριος, 171 Νίκοβο Μεσσηνίας από το ελληνικό όνομα Νίκο < Νικόλαος (αν και πιθανό είναι και το ελληνικό όνομα Νίκων) κ.ά. Επίσης, βλ. MALINGOUDIS, *Studien zu den slavischen Ortsnamen*, σ. 39 (Γέργιοβα, Γέροβα), 54 (Καλιτσοβά), 56 (Κοσκοβέζ), 75 (Νίκοβο), 83-84 (Πανίτσοβα), 157. Για τη χρήση του όρου *μιτᾶτον* ή *μητᾶτον* ως τοπωνύμιο, βλ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, «Μεσσαριά», σ. 473.

⁵⁸⁰ Βλ. *ODB*, 2, λήμμα *mitaton*, σ. 1385. Επίσης, βλ. SOPHOCLES, *Lexicon*, λήμμα *μητᾶτον*, σ. 758, όπου παραπέμπει σε βυζαντινές πηγές. Γ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ, «Περὶ μητᾶτου», *Αθηνᾶ* 51 (1941), σ. 129-142. Στο *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, εκδ. J. KODER, CFHB 33, Βιέννη 1991, σ. 94 § 5.2, 96 § 5.5, 98 § 6.5 *μιτᾶτον* ονομάζεται ο επίσημος χώρος που διατίθεται στους ξένους εμπόρους για τη διαμονή τους και την προώθηση των προϊόντων τους στους ντόπιους συναδέλφους τους κατά την παραμονή τους στην Κωνσταντινούπολη, βλ. HENDY, *Monetary Economy*, σ. 610. ΛΑΪΟΥ, «Οὐ ανταλλαγές καὶ τὸ ἐμπόριο», σ. 520. P. MAGDALINO, «Μεσαιωνικὴ Κωνσταντινούπολη: κτισμένο περιβάλλον και αστική ανάπτυξη», μτφρ. Ελ. Δαλαμπίρα, στο: *Οικονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, 2, σ. 236, 238, ο οποίος θεωρεῖ ὅτι τὸ αραβικὸ μιτάτο ἰδρύεται στὴν πρωτεύουσα τὸν 7ο αἰώνα. Σε μια ἐπίσης πρόδρομη χρήση τοῦ ὀρος ταυτίζεται με ἐκτεταμένες ἐγκαταστάσεις στὴ Μικρὰ Ἀσία, ὅπου ἐκτρέφονται μούλρια καὶ ἄλογα, προκειμένου νὰ διατεθοῦν στὴς αυτοκρατορικές ἐκστρατευτικές δυνάμεις, βλ. *De cerimoniis*, 1, σ. 458-459. PORPHYROGENITUS, *Three Treatises*, σ. 98, 184. J. B. BURY, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century. With a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos*, The British Academy, Supplemental Papers I, Λονδίνο 1911, σ. 111. HENDY, *Monetary Economy*, σ. 311-312, 610-611. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, σ. 101. Επίσης, βλ. *ABO*, 2, λήμμα *διοικηταὶ τῶν μητᾶτον*, οἶ, σ. 85. Μιτάτο καλεῖται στὸς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους καὶ τὸ δικαίωμα τῶν ἐπαρχιακῶν διοικητῶν νὰ προμηθεύονται σε συμβολικές τιμές γεωργικά προϊόντα ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν περιοχῶν ἀρμοδιότητάς τους, γιὰ τὴς ἀνάγκες τῆς τοπικῆς διοίκησης. Σε ὀρισμένες περιπτώσεις, ὡστόσο, οἱ ἀξιοματοῦχοι φαίνεται ὅτι διαθέτουν τὰ ἀγαθὰ αὐτὰ ὡς ἐμπορεύματα καθιστώντας τοὺς εαυτοὺς τους σε πλεονεκτικότερη θέση ἐναντὶ ὅσων δραστηριοποιούνται ἐπαγγελματικά στο συγκεκριμένο τομέα στὴν τοπικὴ ἀγορὰ ἢ ἀκόμα καὶ στὴς ξένες, βλ. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙČ, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 158-159. MATSCHKE, «Ἀνταλλαγές, ἐμπόριο», σ. 567. KYRIAKIDES, *Warfare in Late Byzantium*, σ. 143-144. KONTOGIANNPOULOU, «La fiscalité», σ. 41. Επίσης, βλ. BARTUSIS, «State demands», σ. 115-116. Ο ΙΔΙΟΣ, *Late Byzantine Army*, σ. 248.

ιδιοκτησιών τους σε στρατιωτικές μονάδες συνήθως κατά τη χειμερινή περίοδο, καθώς και σε αξιωματούχους της διοίκησης⁵⁸¹. Πρόκειται για δυσβάστακτη επιβάρυνση, δεδομένου ότι οι υπόχρεοι σε αυτή οφείλουν σε κάποιες περιπτώσεις να εξασφαλίζουν, επιπλέον της διαμονής, και την διατροφή των στρατιωτών και των ζώων τους⁵⁸². Η συγκεκριμένη ονομασία ενδεχομένως ανάγεται στη μεσοβυζαντινή περίοδο και προέρχεται πιθανότατα από το *μιτάτον* που βάρυνε το σλαβικό πληθυσμό που ήταν εγκατεστημένος στην περιοχή, γεγονός που εξηγεί και το σλαβικό επίθημα που προστέθηκε στον όρο κατά τη χρήση του ως τοπωνυμίου⁵⁸³. Η στρατιωτική παρουσία θα μπορούσε να οφείλεται στην προσπάθεια της διοίκησης να κρατάει υπό τον έλεγχό της τους Σλάβους που είχαν εγκατασταθεί στις ανατολικές παρειές του Ταυγέτου.

4.1.10. Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Βασιλείου περὶ τὸ Ἴλος

Το τοπωνύμιο Ἴλος διαχρονικά αποδίδεται στην προσχωσιγενή πεδιάδα της νότιας Λακεδαίμονας εκατέρωθεν του κάτω ρου και των εκβολών του ποταμού Ευρώτα και στους λόφους που την οριοθετούν

⁵⁸¹ Βλ. *Ἐγγραφα Πάτμου*, 1, αρ. 6 (1088) στ. 38-41, αρ. Α (Παράρτημα) σ. 158 στ. 29-31. *Actes de Lavra*, I, αρ. 33 (1060) στ. 80, 115, αρ.48 (1086) στ. 27-28. DÖLGER, *Finanzverwaltung*, σ. 60-61. OSTROGORSKY, «Die ländliche Steuergemeinde», σ. 60-61. HENDY, *Monetary Economy*, σ. 610-611. BARTUSIS, «State demands», σ. 117-120. MAKSIMOVIC, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 157-158. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, σ. 91-94, 138, 170, 173, 174, 252, 256-258, 264-272, 281, 284-285, 287-288. HALDON, «Military Service», σ. 63. HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 180, 183. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος», σ. 175, 225, 226, 291-292, 294, 301. KYRIAKIDES, *Warfare in Late Byzantium*, σ. 143, 223. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «La fiscalité», σ. 41. Από το μιτάτο μπορούσε να απαλλαγεί κάποιος με την καταβολή μιας χρηματικής εισφοράς, του *ἀντιμιτατικίου* ή *ἀπομιτατικίου* (βλ. *ΑΒΟ*, 1, λήμματα *ἀντιμιτατικίου* ή *ἀπομιτατικίου*, τό, σ. 126, 153), χωρίς να αποκλείεται και η απευθείας απαίτηση από το κράτος της εισπραξής του σε χρήμα αντί της φιλοξενίας [*ἀπετήσεως μιτάτου*, βλ. *Ἐγγραφα Πάτμου*, 1, αρ. 1 (1073) στ. 47]. Στη μέση και κυρίως την ύστερη βυζαντινή περίοδο το *μιτάτον* απαντά μεταξύ των *απαλλαγών* που δίδονται στις μονές χωρίς να προσδιορίζεται η ακριβής έννοια που ενέχεται σε αυτό. Από μεμονωμένες πηγές μόνο προκύπτει ότι ο όρος αποδίδεται αφενός στην προμήθεια από τους κατά τόπους διοικητές γεωργικών προϊόντων σε χαμηλότερες τιμές (*μιτάτον ἀπὸ τῶν κεφαλατικεόντων*) και αφετέρου σε αδιευκρίνιστες υποχρεώσεις που απορρέουν από την παρουσία στρατευμάτων σε μία περιοχή (*μιτάτον τοῦ φοσσάτου* ή *ἀπὸ τῶν στρατιωτῶν*), βλ. P. GAUTIER, «La Diataxis de Michel Attaliat», *RÉB* 39 (1981), σ. 105 στ. 1425-1426, *Ἐζκουσσευθήσοντ(αι) [δὲ] καὶ ἀπὸ μι(ά)τ(ου) ἀρχ(όν)τ(ων) ταγματ(ικῶν) ἢ θεματ(ικῶν)...* BARTUSIS, «State demands», σ. 115-120. Ως *μιτάτον* πρέπει να εκληφθεί και η υποχρέωση που σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο βάρυνε τους Σκλαβήνους των Πατρών μετά την αποτυχημένη εξέγερσή τους να προσφέρουν τροφή στους στρατηγούς, στους αυτοκρατορικούς απεσταλμένους και στους πρέσβεις που επισκέπτονται την περιοχή, βλ. *De administrando imperio*, σ. 230-233. O. KRESTEN, «Zur Echtheit des Sigillion des Kaisers Nikephoros für Patras», *Römische Historische Mitteilungen* 19 (1977), σ. 61-64. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στην Ελλάδα*, σ. 129-131.

⁵⁸² Αν και η υποχρέωση της διατροφής των φιλοξενουμένων συνδέεται κυρίως με το *ἄπληκτον* και το *κάθισμα*, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, σ. 93-96. *ΑΒΟ*, 1, λήμμα *ἄπληκτον*, τό, σ. 140. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «La fiscalité», σ. 42.

⁵⁸³ Βλ. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στην Ελλάδα*, σ. 198. Σημειώνεται ότι δυτικότερα, στις παρειές του Ταυγέτου, απαντούν δύο ακόμη οικισμοί με σλαβογενείς ονομασίες, της Λογγάστρας και της Κεράσσοβας (εγκαταλελειμμένος σήμερα) σε απόσταση 2,5 και 3χλμ. αντίστοιχα, και νοτιότερα της Βάρσοβας σε απόσταση 2χλμ. περίπου.

(χάρτ. 11). Η πεδινή έκταση που καταλαμβάνει σήμερα διαμορφώθηκε από τη σταδιακή επέκταση της ακτογραμμής προς τα νότια, αποτέλεσμα της απόθεσης γαιωδών υλικών από τα νερά του Ευρώτα σε συνδυασμό με τις διακυμάνσεις της στάθμης των υδάτων της θάλασσας⁵⁸⁴.

Το Έλος για πρώτη φορά αναφέρεται στα ομηρικά έπη ως πόλισμα, το οποίο κατά τους ιστορικούς χρόνους απετέλεσε τμήμα της επικράτειας της Σπάρτης και όχι περιοικίδα πόλη, λόγω των εύφορων εκτάσεων που εμπεριέχονται στην κτηματική του περιφέρεια. Σποραδικές μαρτυρίες για τον αρχαίο οικισμό απαντούν στις πηγές της αρχαιότητας με τελευταία τη μνεία του από τον Πausανία, ο οποίος τον περιγράφει ως μία παραθαλάσσια ερειπωμένη πολίχνη⁵⁸⁵.

Το τοπωνύμιο μνημονεύεται ξανά από τον Κωνσταντίνο Ζ' Πορφυρογέννητο (913-959) και αναφέρεται σε σχέση με τα σλαβικά φύλα των Εζεριτών και των Μηλιγκών⁵⁸⁶ που ήταν εγκατεστημένα κοντά στη Λακεδαίμονα και το Έλος και τις προσπάθειες της επαρχιακής και κεντρικής διοίκησης κατά τον 9ο αιώνα να περιορίσει τις τάσεις αυτονομίης τους⁵⁸⁷. Στη συγκεκριμένη πηγή δεν προσδιορίζεται εάν

⁵⁸⁴ Βλ. Δ. Α. ΚΙΣΚΥΡΑΣ – Χ. Ι. ΣΑΡΑΝΤΟΥΛΛΑΚΟΣ, «Η γεωλογική ιστορία του Λακωνικού κόλπου και της κοιλάδας του Ευρώτα», *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 22, τ. 2, Αθήναι 1996-1997, σ. 214. J. L. BINTLIFF, «The regional geology and early settlement of the Helos Plain», στο: *Ayios Stephanos*, σ. 527-550.

⁵⁸⁵ Βλ. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, III.2.7 *Έλος επί θαλάσση πόλισμα*, III.20.6-7 *επί θαλάσση πόλισμα Έλος ἦν*, III.22.3 *τοῦ Έλους τὰ ερείπια ὑπόλοιπα ἦν*. Α. J. B. WACE – F. W. HASLUCK, «Laconia. 2. Topography», *ABSA* 15 (1908/1909), σ. 161-162. ΘΕΜΟΣ, «Τὸ ἀρχαῖο Έλος», σ. 452-480, όπου γίνεται μνεία στις πηγές, στις υποθέσεις που έχουν εκφραστεί κατά το παρελθόν για την ταύτιση του αρχαίου οικισμού και τέλος για τη θέση που συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες λαμβάνοντας υπ' όψιν και τα αρχαιολογικά δεδομένα (περιλαμβάνεται και η σχετική βιβλιογραφία).

⁵⁸⁶ Για τους Μηλιγκούς και τους Εζερίτες, βλ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, σ. 124-125, 221, 370, 442, 445-446. FEISSEL – PHILIPPIDES-BRAAT, «Inventaire», σ. 328-330 αρ. 68, 330-332 αρ. 70. SULLIVAN, *Nikon*, σ. 206-209. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Μηλιγγοὶ καὶ Έζερίται*, σ. 3-19. GEORGACAS, «Melingi and Ezeritae», σ. 301-333. ΚΟΥΓΕΑΣ, *Περὶ τῶν Μελιγκῶν*, σ. 3-4, 6-33. BON, *Le Péloponnèse*, σ. 48, 63, 102, 163. AHRWEILER-GLYKATZI, «Une inscription», σ. 1-10. Η ΙΔΙΑ, «Le sébaste», σ. 36-37. ΑΒΡΑΜΕΑ, «Ο 'τζάσις τῶν Μεληγγῶν'», σ. 288-300. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 25, 192, 383-384 (όπου ὅλη η προγενέστερη βιβλιογραφία για την εισβολή των Σλάβων στην Πελοπόννησο και τους Μηλιγκούς και Εζερίτες). ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Η σλαβική ἐποίκηση», σ. 414-416, 424-425. MALINGOUDIS, *Studien zu den slavischen Ortsnamen*, σ. 16-21. ΑΒΡΑΜΕΑ, «Ιστορικές μαρτυρίες», σ. 4-5. HUXLEY, *Monemvasia*, σ. 13-14. ΙΛΙΕΒΑ, «The mountain», σ. 17-19. *ODB*, 2, λήμμα *Ezeritai*, σ. 772, λήμμα *Melingoi*, σ. 1334-1335. HUXLEY, «Transhumance», σ. 331-334. ΑΒΡΑΜΕΑ, «Le Magne byzantine», σ. 52, 57-58, 59, 60, 61. ΟΥΥΤ, «Εθνικές σχέσεις», σ. 56-61. ΒΡΥΟΝΙΣ, «Byzantium, its Slavic Elements», σ. 79-81. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ιεραποστολή στη Λακωνία», σ. 30-35. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Οι επισκοπές Μεσσηνίας», σ. 132, 142. *ΑΒΠ*, σ. 134-137 (Εζερίτες), 272-275 (Μηλιγκοί), (με κάποιες ανακρίβειες). ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στην Ελλάδα*, σ. 121-129, 143, 174, 199-202.

⁵⁸⁷ Ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος αναφερόμενος στα ανυπότακτα σλαβικά φύλα των Μηλιγγών και των Εζεριτών τα τοποθετεί *ὑπὸ τὴν Λακεδαίμονίαν καὶ τὸ Έλος* εγκατεστημένα στις δυτικές και ανατολικές πλαγιές της οροσειράς του Ταυγέτου και κάνει σαφή διάκριση από τον ελληνικό πληθυσμό της χερσονήσου της Μάνης, βλ. *De administrando imperio*, σ. 232, 234, 236. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 7, 9. ΑΒΡΑΜΕΑ, «Le Magne byzantine», σ. 52-55, η οποία τεκμηριώνει τη χωροθέτηση του Εζερού ανατολικά του κάστρου της Μαΐνης. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαίμονίας*, σ. 285-287. Πρόκειται για τα μοναδικά σλαβικά φύλα της Πελοποννήσου που παραδίδονται στις πηγές με τις φυλετικές ονομασίες τους και ανθίστανται τουλάχιστον από τα μέσα του 9ου αιώνα στις προσπάθειες της κεντρικής και επαρχιακής διοίκησης για την καθυπόταξή τους, βλ.

πρόκειται για την ονομασία μιας πόλης ή της ευρύτερης περιοχής σε αντίθεση με τις επόμενες μνείες σε ιστοριογράφους του 10ου και 11ου αιώνα, που περιγράφουν τη θέση ως τόπο με πυκνή βλάστηση κατοικημένη από βοσκούς⁵⁸⁸. Συνδυάζοντας τις πληροφορίες που δίδουν οι πηγές φαίνεται ότι κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο το Έλος εκτείνεται δυτικά μέχρι τα πρόβουνα της οροσειράς του Ταυγέτου, νότια γειτνιάζει με τη χερσόνησο της Μαΐνης, ενώ τα ανατολικά όρια του βρίσκονται σε μικρή απόσταση από την πόλη της Μονεμβασίας και το λιμάνι του Τέρακος (Γέρακας). Κατά του μεσοβυζαντινούς χρόνους τουλάχιστον μέχρι και το 10ο αιώνα φαίνεται ότι κατοικείται από ένα μικτό πληθυσμό διαφοροποιούμενο γλωσσικά αλλά και θρησκευτικά, Έλληνες και Σλάβους, χριστιανούς και ειδωλολάτρες («Έλληνες»-εθνικοί και Σλάβοι-παγανιστές) ή ενδεχομένως χριστιανούς που συνδυάζουν τη νέα θρησκεία με τις αρχαίες παγανιστικές δοξασίες⁵⁸⁹. Στην περιοχή αυτή

De administrando imperio, σ. 232-235. J. DARROUZÈS, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, Archives de l'Orient Chrétien 6, Παρίσι 1960, σ. 357. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στην Ελλάδα*, σ. 122-125, 143. Ι. ΑΝΑΓΝΟΣΤΑΚΗΣ, «From Tempe to Sparta: Power and Contestation prior to the Latin Conquest of 1204», στο: Α. SIMPSON (επιμ.), *Byzantium, 1180-1204: 'The sad quarter of a century'?*, National Hellenic Research Foundation, Institute of Historical Research, International Symposium 22, Αθήνα 2015, σ. 138, 139, 140-142. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την αυτονομία που φαίνεται ότι διατηρούν (οι Μηλιγκοί τουλάχιστον μέχρι και τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους) σε αντίθεση με τους υπόλοιπους σλαβικούς πληθυσμούς του Μοριά υποδεικνύει εσωτερική διοικητική οργάνωση που λειτουργήσε αποτρεπτικά στην ταχεία αφομοίωσή τους από το ντόπιο ελληνικό στοιχείο, βλ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, σ. 41-42, 59-61. Πρβλ. ΑΗΡWEILER, «Le sébaste», σ. 36-37. Ο ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στην Ελλάδα*, σ. 128-129, απορρίπτει οποιαδήποτε πολιτειακή οργάνωση στο εσωτερικό των δύο αυτών σλαβικών «εποικιστικών ομάδων», όπως τις ονομάζει, λόγω της έλλειψης στοιχείων από τις πηγές και θεωρεί ότι βρίσκονται υπό το καθεστώς ενός βυζαντινού διοικητή που όριζε η κεντρική εξουσία. Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο ωστόσο εμφανίζονται κάποιες οικογένειες να κατέχουν πλούτο και ηγετική θέση στην κοινωνία των Μηλιγκών και εκπρόσωποί τους διαπραγματεύονται με τους Φράγκους και τους Βυζαντινούς, βλ. σημ. 35, 833, 1214. Τα στοιχεία αυτά θεωρώ ότι αποτελούν επιπλέον ενδείξεις για μία εσωτερική οργάνωση που κατά πάσα πιθανότητα προϋπήρχε της φραγκικής κατάκτησης.

⁵⁸⁸ Βλ. *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur*, εκδ. Ι. ŠEVČENKO, CFHB 42, Βερολίνο – Βοστώνη 2011, σ. 240 (= ΘΕΟΦΑΝΗ ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ, σ. 310-311), όπου μνημονεύεται ως «τόπος ... Έλος προσαγορευόμενος, από τῆς περὶ αὐτὸν δασείας καὶ συνηρεφῶς ὕλης τὸ ὄνομα κληρωσάμενος» και συνδέεται με την παρουσία στην περιοχή δαιμονικών δυνάμεων, οι οποίες το 878 πληροφορούν το ναύαρχο του βυζαντινού στόλου Αδριανό που είχε αγκυροβολήσει στο λιμάνι του Ιέρακα κοντά στη Μονεμβασία, για την άλωση των Συρακουσών από τους Σαρακηνούς [Για το σχολιασμό του συγκεκριμένου χωρίου από τον Ševčenko, βλ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, (Βιβλιοπαρουσιάσεις), *Βυζαντινά* 31 (2014), σ. 263-264]. Επίσης βλ. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 159, *τόπος ἐστὶ κατὰ τὴν Πελοπόννησον Έλος προσαγορευόμενος, διὰ τὸ συνηρεφὲς τῆς ἐκεῖσε ὕλης ταύτην λαχὸν τὴν προσωνομίαν*. ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 82-83. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Το επεισόδιο του Αδριανού», σ. 202-203, 208 σημ. 26. Ο ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Τὸ ἐμπόριο», σ. 110, θεωρεί ότι υπήρχε λιμάνι στην περιοχή του Έλους όπου προσορμίσθηκε ο στόλος του Αδριανού μετακινούμενος από το Ιέρακα. Πρβλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 12, ο οποίος θεωρεί ότι ο βυζαντινός στόλος στην περιοχή σκοπό είχε την προστασία των παραλίων από τις επιθέσεις των Σαρακηνών. Στα θαύματα του Οσίου Νίκωνος η ονομασία Έλιτοι αποδίδεται σε αυτούς που κατοικούν *εἰς τὸ χεῖλος τοῦ ποταμοῦ* εννοώντας πιθανότατα τους κατοίκους του Έλους, βλ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, σ. 257, 259.

⁵⁸⁹ Βλ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, σ. 100-101, 104-105, 208, 210, 442, 445-446. SULLIVAN, *Nikon*, σ. 168-171, 174-177. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Το επεισόδιο του Αδριανού», σ. 211-215 και ειδικ. σημ. 34. ΟΥΙΤ, «Εθνικές σχέσεις», σ. 59-60. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ιεραποστολή στη Λακωνία», σ. 34-35. Επίσης, βλ. FR. TROMBLEY, «The survival of Paganism in the Tenth-Century Peloponnese», *American*

εγγράφεται και το φύλλο των Εζεριτών, ο κύριος όγκος του οποίου πιθανότατα κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων που διεξάγει ο βυζαντινός στρατός στο β' μισό του 8ου και στις αρχές του 9ου αιώνα περιορίζεται στο δυτικό τμήμα του Έλους και στις ανατολικές παρειές του Ταυγέτου⁵⁹⁰ (χάρτ. 6). Την ίδια περίοδο η θέση παραδίδεται και με την εξελληνισμένη σλαβική ονομασία Έζερός ή Έζερό (ezerο) που σημαίνει λίμνη⁵⁹¹. Η τελευταία παραμένει σε χρήση και στη συνέχεια αποδιδόμενη ενδεχομένως στο δυτικό τμήμα της περιοχής, όπου παρέμεναν εγκατεστημένοι οι Σλάβοι Εζερίτες. Την παράλληλη συνύπαρξη δύο όμορων θέσεων υπό τις ονομασίες Έλος και Έζερός τεκμηριώνει και η ίδρυση των δύο ομώνυμων επισκοπών⁵⁹².

School of classical studies at Athens, Newsletter, Spring 1983, σ. 14-15. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Η θέση των ειδωλολατρών», σ. 26-47, για την επιβίωση ειδωλολατρικών δοξασιών στο Βυζάντιο.

⁵⁹⁰ Βλ. *De administrando imperio*, σ. 232-236. Πιθανότατα τα εδάφη των Εζεριτών να εκτείνονταν και στο δυτικό τμήμα της περιοχής του Έλους, σε πιο εύφορες εκτάσεις, κρίνοντας από το κατά πολύ υψηλότερο ποσό που κατέβαλαν ετησίως για το *πάκτον* σε σχέση με τους Μηλιγγούς: 300 και 60 νομίσματα αντίστοιχα. Επίσης, βλ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, σ. 445-446. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ιεραποστολή στη Λακωνία», σ. 31.

⁵⁹¹ Βλ. ΜΙΚΛΟΣΙΧ, *Die Bildung*, σ. 259, αρ. 189 (jezero). VASMER, *Die Slaven*, σ. 45, 74, 101, 136, 142, 164-165, 167. GEORGACAS, «Melingi and Ezeritae», σ. 328-329. Εδώ ωστόσο θα μπορούσε να εκφραστεί και μία δεύτερη υπόθεση για τη χωροθέτηση του Έζερού, στην πεδινή έκταση όπου σήμερα βρίσκεται ο οικισμός των Αιγίων, βόρεια του Γυθείου και δυτικά της περιοχής του Έλους, όπου απαντά το τοπωνύμιο Λίμνη. Η μικρή πεδιάδα που σχηματίζεται μεταξύ των χαμηλών λόφων που περιβάλλουν τη περιοχή λειτουργούσε παλιότερα ως φυσικός υδατοσυλλέκτης. Στη συγκεκριμένη θέση καταγράφεται ομώνυμος οικισμός από τον 17ο μέχρι και το 1940, οπότε καταργείται, για να συσταθεί εκ νέου το 1981, βλ. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, III.21.5. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστρῶς» 1994, σ. 371 (1714). ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 446. ΝΟΥΧΑΚΗΣ, *Χωρογραφικός Πίναξ*, 1885, σ. 99. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἑλληνική Χωρογραφία*, σ. 754. *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών*, 1, σ. 269. FORSTER, «Laconia», σ. 231. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 195, 197, 302. ΔΑΡΜΟΣ, *Οι αρχαίοι ποταμοί*, σ. 177. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 287-288. Επίσης σημειώνεται ότι στην ευρύτερη περιοχή, ιδιαίτερα προς τις ανατολικές πλαγιές του Ταυγέτου, με επίκεντρο τη λεγόμενη Βαρδούνια παρατηρείται μεγάλη συγκέντρωση σλαβικών οικωνυμίων, που συνεχίζεται, αν και μειούμενη, νοτιότερα στη βορειοδυτική Μάνη, βλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 166 Γόλα (Μονή Γόλας), 167 Γοράνοι, 168 Ζελίνα (σημ. Μελιτίνη), Ζερμπίτσα (Μονή Ζερμπίτσας), 169 Λιαντίνα, 171-172 Πάνιτσα (σημ. Μυρσίνη), Πολοβίτσα, Ρόζοβα (σήμ. Λεμονέα), Σελνίτσα, 173 Σέλιτσα (σήμ. Λαγκάδα), Τόμπρα (σημ. Προφ. Ηλίας), 174 Τσεροβά (σήμ. Δροσοπηγή). ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 278-279 Τσεροβά (σήμ. Δροσοπηγή), 279-280 Μινιάκοβα (σήμ. Καρυόπολη), 285-286 Τόμπρα (σημ. Προφ. Ηλίας), 299 Κληματσίνα, 317 Παλαβίστια, 325 Παλοβά (σημ. Κρήνη), 329-330 Σελεγούδι, Σελνίτσα, 334-335 Βαχός, 337 Vegliamista, 402-403 Τσέρια (σημ. Αγία Μαρίνα), Ζελίνα (σημ. Μελιτίνη), Κουρτσούνα (σήμ. Βασιλική), 405 Μαλτσίνα (σημ. Μέλισσα), Muchtia, 406 Πρίτσα, Ρόζοβα (σήμ. Λεμονέα), 407 Στροτζά (σημ. Προσήλιον). ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στην Ελλάδα*, σ. 195-196. Πρβλ. KODER, «Zur Frage», σ. 321, 325-327, 328-331 (χάρτης). ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Η σλαβική έποικηση», σ. 391, 418-419. Για την αντιστοίχιση των παλαιών τοπωνυμίων με τις επίσημες ονομασίες τους σήμερα, βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό τῶν οἰκισμῶν*, σ. 501-518. Ανάλογη πυκνότητα έχει καταγραφεί και στις όμορες δυτικές παρειές του Ταυγέτου όπου και ο δρούγγος των Μηλιγκών, βλ. MALINGOUDIS, *Studien zu den slavischen Ortsnamen*. Ωστόσο πέρα από τις μαρτυρίες των πηγών και την πυκνότητα των σλαβικών τοπωνυμίων, σε καμία περιοχή δεν έχουν εντοπιστεί αρχαιολογικά δεδομένα που να τεκμηριώνουν οικιστικές εγκαταστάσεις του σλαβικού φύλου των Εζεριτών.

⁵⁹² Όταν το 1082/1083 η επισκοπή Λακεδαιμονίας προήχθη σε μητρόπολη, έγινε η παραχώρηση στον προκαθήμενο της δια *τοῦ βρεβίου τῆς βασιλικῆς καὶ συνοδικῆς ἐνδόσεως... ἀπαρτῆσαι ἀπὸ τῆς κατ' αὐτὸν ἐνορίας ἐπισκοπὰς τρεῖς ταύτας, τὸ Ἀμύκλειον, τὴν τῆς Πίσσης καὶ τὴν τῶν Ἐζερών*, βλ. MM, I, σ. 217, 218, 219 (1340). Εάν αποδεχτούμε την ορθότητα των στοιχείων που παραδίδει η εν λόγω συνοδική πράξη, τα δύο τοπωνύμια συνυπάρχουν ήδη από τον 11ο και τουλάχιστον μέχρι τον 14ο αιώνα. Ο BEES, «Beiträge», σ. 263-264, τοποθετεί την επισκοπή Εζερών στην περιοχή των Νεζερών ή Νεζεροχωρίων στην κεντρική Αχαΐα, χωρίς ωστόσο να διευκρινίζει το λόγο για τον οποίο

Η επισκοπή Έλους ιδρύεται πιθανότατα την περίοδο των πρώτων Μακεδόνων αυτοκρατόρων. Αρχικά υπάγεται στη μητρόπολη Πατρών (*Παλαιῶν Πατρῶν*) στην αρμοδιότητα της οποίας παραμένει ακόμα και μετά την προαγωγή της γειτονικής επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητρόπολη το 1082/1083⁵⁹³.

παραχωρήθηκε μια τόσο μακρινή εκκλησιαστική επαρχία, πλησιόχωρη των Παλαιών Πατρών, στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας. Άλλωστε η ανωτέρω συνοδική πράξη αναφέρει ότι οι επισκοπές προήλθαν από τις ενορίες του Λακεδαιμονίας και δεδομένου ότι το τοπωνύμιο απαντά από τον 10ο τουλάχιστον αιώνα στην περιοχή η ταύτιση με αυτό πρέπει να θεωρείται βέβαιη. Η ίδρυσή της ενδεχομένως σηματοδοτεί την υπαγωγή των εκχριστιανισμένων σλαβικών πληθυσμών σε μία ξεχωριστή εκκλησιαστική αρχή. Άγνωστο ωστόσο παραμένει μέχρι σήμερα εάν υπήρχε και ομώνυμος οικισμός ως έδρα του επισκόπου. Η απόδοση του ονόματος της αρχιερατικής έδρας στον πληθυντικό ενδεχομένως ανταποκρίνεται σε ανάλογη τοπωνυμική αναφορά της εποχής, δεδομένου ότι ο βαλτώδης χαρακτήρας προσιδιάζει και στην περιοχή του Γυθείου-Μαυροβουνίου όπου μέχρι και τον 20ο αιώνα εντοπιζόνταν εκτάσεις με στάσιμα ύδατα που κατά τη βυζαντινή εποχή πιθανότατα είχαν τη μορφή λιμνών, βλ. παρακάτω «... εἰς τὸν Πασσαβᾶν (1)». Στις πηγές απαντά και ως επισκοπή *Ἐζερῶν* με προκαθήμενό της τον Βασίλειο Ανατολικό, τον μοναδικό που παραδίδεται το όνομά του, σύγχρονο του μητροπολίτη Κρήτης και προέδρου Λακεδαιμονίας Νικηφόρου Μοσχόπουλου, βλ. «Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας», σ. 69, τὸν *Ἐζερῶν ἐπίσκοπον κυρὸν Βασίλειον τὸν Ανατολικὸν ἐπὶ τῇ προεδρίᾳ [τοῦ] Κρήτης* (και τὸν *Ἐζερῶν ἐπίσκοπον κῆρ Βασίλειον τὸν Ανατολικὸν ἐπὶ τῇ προεδρίᾳ [τοῦ] Κρήτης*). ΛΑΜΠΡΟΣ, «Νέος κώδιξ», σ. 247. Ο διορισμός επισκόπου Εζερῶν τη συγκεκριμένη περίοδο αποτελεί ένα ακόμα τεκμήριο ότι η εκκλησιαστική επαρχία βρίσκεται εντός των ορίων της βυζαντινῆς επικράτειας της Πελοποννήσου, σε αντίθεση με την περιοχή των Νεζεροχωρίων τα οποία αποτελούσαν φραγκική κτήση. Επίσης για την επισκοπή Εζερῶν, βλ. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Ἡ μητρόπολις Ἀμυκλῶν*, σ. 22-23. Ο ΙΔΙΟΣ, *Μηλιγγοὶ καὶ Ἐζερῖται*, σ. 12. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 284. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat*, σ. 219, 225. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 284-297, 409, σύμφωνα με τον οποίο η έδρα της επισκοπῆς πιθανόν βρισκόταν στην περιοχή του Πασσαβά. Πρβλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Κοίλη Κυνουρίας», σ. 42. Σε γραπτή επιγραφή στο διακονικό του ναοῦ του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) στον Μυστρά μνημονεύεται ο πρώτος προκαθήμενος της τοπικῆς μητροπόλης, μετά την ανάκτηση της από τους Φράγκους, Ευγένιος (πριν από τα τέλη του 1266 – πριν από τον Νοέμβριο του 1272) ως *ἀγιώτατος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας καὶ ἐθνικῶν* προσδιορίζοντας τη δικαιοδοσία του ἐπὶ μίας πληθυσμιακῆς ομάδας, η οποία διαφοροποιείται ἀπὸ το ελληνοχριστιανικό στοιχείο και στην ευρύτερη περιοχή μπορεί να ταυτιστεί μόνο με τους αλλοφύλους Σλάβους, τους πλέον προσφάτως προσηλυτισθέντες στο χριστιανισμό κατοίκους της νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου (για τον ὄρο *ἐθνικός*, βλ. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στην Ελλάδα*, σ. 127). Ενδεχομένως ο τίτλος να προϋπήρχε ἀπὸ τη μεσοβυζαντινή περίοδο και φυσικά συνέχισε να χρησιμοποιείται στην υστεροβυζαντινή λόγω της ισχύος και του προνομιακού καθεστώτος που κατείχε ο δρούγγος των Μηλιγκῶν. Κατὰ συνέπεια η αρμοδιότητα της μητροπόλης Λακεδαιμονίας φαίνεται ὅτι εκτείνεται μέχρι τις κατοικημένες ἀπὸ Σλάβους δυτικές πλαγιές του Ταυγέτου, περιοχές οι οποίες θα είχαν υπαχθεῖ στην ἄμεση δικαιοδοσία της επισκοπῆς Εζερῶν (Εζερῶν), μιας εκκλησιαστικῆς επαρχίας με συμπαγή, καθὼς φαίνεται, αρχικά σλαβικό πληθυσμό, βλ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, σ. 114-115, 124-125, 216, 369, 370, 445-446. SULLIVAN, *Nikon*, σ. 190-191, 206-207, 296, 299. ΚΟΥΓΕΑΣ, *Περὶ τῶν Μελιγκῶν*, σ. 13-16, 26, 27. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Ἡ θέση των ειδωλολατρῶν», σ. 26-27, 45-47. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Μητρόπολη Μυστρᾶ», σ. 144-145. ΑΥΡΑΜΕΑ, «Le Magne byzantine», σ. 57-58. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 133-136, ο οποίος θεωρεῖ ὅτι η υπαγωγή του δυτικῆς Ταυγέτου στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας υπήρξε πρόσκαιρη και περιστασιακή και την επέβαλε η ἀνάκτηση της περιοχῆς ἀπὸ τους Βυζαντινούς μετὰ το 1262. Πρβλ. ΚΑΡΡΑΣ, «The View from Kastania», σ. 179, ὅπου επισημαίνεται η πιθανή υπαγωγή της περιοχῆς της Καστάνιας στην Ἐξω Μάνη στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας τουλάχιστον μέσα στο β' μισό του 14ου αιώνα.

⁵⁹³ Η ίδρυσή της επισκοπῆς Έλους συνδέεται με την εδραίωση της βυζαντινῆς κυριαρχίας στην Πελοπόννησο και τη σταδιακή πολιτισμική αφομοίωση των σλαβικῶν πληθυσμῶν της περιοχῆς και εντάσσεται στο πλαίσιο της εκκλησιαστικῆς αναδιοργάνωσης του 10ου αιώνα, βλ. ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, 5, σ. 482 ὁ Ἴλους. PARTHEY, *Hieroclis Synecdemus*, σ. 120 ὁ Ἴλους (Notitia 3), 217 ὁ Ἴλους (Notitia 10), 259 ὁ Αἴλους (Notitia 13), 300 ὁ Ἴλος (*Νεῖλου Δοξαπατρίου τάξις τῶν πατριαρχικῶν θρόνων*). Η. GELZER (εκδ.), *Georgii Cyprii, descriptio orbis Romani. Accedit Leonis imperatoris Diatyposis genuina adhuc inedita*, Λειψία 1890, σ. 77, ὁ Ἴλος. DARROUZÈS, *Notitiae*, σ. 284 (Notitia 7), 303 (Notitia 9), 326 (Notitia 10), 362 (Notitia 13). BON, *Le Péloponnèse*, σ. 108-110,

Οι πεδινές και εύφορες εκτάσεις και η υδατοβρίθεια της περιοχής έλκουν το ενδιαφέρον των Φράγκων επικυρίαρχων της Πελοποννήσου, αν και η επέκταση και εδραίωση της κυριαρχίας τους στα βόρεια παράλια του Λακωνικού κόλπου επιτυγχάνεται πιθανότατα μόλις το 1223 ή λίγο νωρίτερα⁵⁹⁴. Στα χρόνια που ακολουθούν φαίνεται ότι παραχωρούνται εδάφη στο βαρόνο της Βοστίτσας Guy de Lille de Charpigny, όπου έκτισε ένα κάστρο, το επονομαζόμενο Lello⁵⁹⁵. Η ανάκτηση της περιοχής του

113, 208-209. LAURENT, «L'énêque de Morée», σ. 183, 184-185. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Εκκλησιαστική ιστορία Κορινθίας», σ. 130-132. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 270. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Η επισκοπή Ώλένης», σ. 253-254. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Εκκλησιαστική οργάνωση», σ. 199-200. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat*, σ. 331-332. Ο αββάς Μ. LEQUIEN, *Oriens Christianus*, τ. II, σ. 224, παραδίδει λανθασμένα δύο επισκόπους ως Έλους, τον Γεώργιο Αλεούς και τον Μιχαήλ Αλεούς, σύγχρονους του πατριάρχη Φωτίου. Πρόκειται για προκαθημένους της επισκοπής Παλαιουπόλεως (ήτοι Αλέους), η οποία υπαγόταν στην μητρόπολη Πέργης της Παμφυλίας, βλ. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 282 (Notitia 7), 302 (Notitia 9). Ο ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία τοῦ Γερακίου*, σ. 209-210, έχει τοποθετήσει την ίδρυση της επισκοπής στον 6ο ή στον 7ο αιώνα υποθέτοντας ότι υπαγόταν αρχικά στη μητρόπολη Κορίνθου και εν συνεχεία παραχωρήθηκε στη νεοϊδρυθείσα μητρόπολη Πατρών, ενώ λίγο αργότερα Ο ΙΔΙΟΣ, «Ιστορικές καὶ τοπογραφικές ἀναζητήσεις», σ. 41-42, αναφέρει ότι «ἀποτελεῖ ἀπὸ τοῦ Θ' αἰῶνος ὠργανωμένην ἐκκλησιαστικὴν ἐπαρχίαν». Επίσης, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Έλους, Έπισκοπή», σ. 663. Από σφραγίδες της μεσοβυζαντινής εποχής είναι γνωστά τα ονόματα δύο επισκόπων Έλους, του Λουκά και του Θεοδώρου, οι οποίοι κατείχαν την έδρα πιθανότατα κατά το β' μισό του 11ου αιώνα, και ενός τρίτου ανώνυμου επίσης του 11ου αιώνα, βλ. LAURENT, *Le corpus des sceaux*, 1, σ. 493-495. NESBITT – ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Byzantine seals*, σ. 81 STAVRAKOS, «Byzantine lead seals», σ. 132.

⁵⁹⁴ Λίγο νωρίτερα (πιθανόν κατά τα έτη 1221 ή 1222) αναγκάζεται να εγκαταλείψει την Πελοπόννησο ο βυζαντινός άρχοντας Ιωάννης Χαμάρετος, ως απόρροια της φραγκικής διείσδυσης στη νοτιοδυτική Λακωνία όπου είχε εγκαθιδρύσει μια εφήμερη ηγεμονία αντιστεκόμενος στις επεκτατικές βλέψεις του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Η υπαγωγή το 1223 από τον πάπα Ονώριο Γ' των εδαφών της ορθόδοξης επισκοπής Έλους στη δικαιοδοσία της αντίστοιχης λατινικής της Λακεδαιμονίας καταδεικνύει τον έλεγχο που ασκούν πλέον οι Φράγκοι επικυρίαρχοι στη περιοχή, βλ. *Honorii papae III Regesta*, εκδ. P. Pressutti, τ. II, Ρώμη 1895, σ. 163-164 αρ. 4505 (19 Σεπτεμβρίου 1223). ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Η κατάκτηση», σ. 110, 133. Επίσης, βλ. *EX*, σ. 2064, 2983, 3167, όπου αναφέρεται ως Έλεος (βλ. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Μεσαιωνικά τοπωνύμια», σ. 283, 285-286). BON, *La Morée franque*, σ. 70, 71, 99, 497 σημ. 3. ILIEVA, *Morea*, σ. 137. SCHABEL, «Antelm the Nasty», σ. 103. Η λατινική επισκοπή Έλους (*Gilas*) μαρτυρείται μαζί με αυτή της Μονεμβασίας ήδη από το 1212, αλλά σε καμία από τις δύο δεν εγκαθίσταται Λατίνος επίσκοπος, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 93-94, 474. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 271. ILIEVA, *Morea*, σ. 147. Η ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 280, 296 σημ. 110, θεωρεί πιθανή τη χωροθέτηση στην περιοχή του Έλους, στη θέση Πρίνικο (σήμ. Αστέρη), της κιστερκιανής μονής *De Pirm* ή *De Pirt*, όπου παρέμεινε για μικρό χρονικό διάστημα η ευγενής Μαργαρίτα de Toucy. Επίσης, βλ. ILIEVA, *Morea*, σ. 219

⁵⁹⁵ Βλ. *AX*, § 119. Α. Ι. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, «Τὰ Χρονικά τοῦ Μορέως. Συμβολαὶ εἰς τὴν Φραγγοβυζαντινὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν», *ΔΙΕΕΕ* 6 (1901), σ. 627. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Μεσαιωνικά τοπωνύμια», σ. 283-285. BON, *La Morée franque*, σ. 108-109, 498 σημ. 4. Δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με ακρίβεια η περίοδος που πραγματοποιήθηκε η παραχώρηση του Lello στον Guy de Lille de Charpigny, δεδομένου ότι η πληροφορία προέρχεται από τον κατάλογο των βαρονιών της αραγωνικής παραλλαγής του Χρονικού Μορέως που βασίζεται σε αρχαικό υλικό που αποδίδει την κατάσταση στο πριγκιπάτο της Αχαΐας μετά τα μέσα του 13ου αιώνα (για την κατάρτιση του αραγωνικού καταλόγου, βλ. JACOBY, «*Chronique de Morée*», σ. 165-168. BON, *La Morée franque*, σ. 103. SHAWCROSS, *The Chronicle*, σ. 61 σημ. 28). Η ονομασία προέρχεται από το «l'ello» και πρόκειται για την απόδοση στη διάλεκτο της Αραγωνίας του ελληνικού Έλος-Έλεος, βλ. GEORGACAS, «Melingi and Ezeritae», σ. 330. Με το φράγκο βαρόνο Guy de Lille de Charpigny συνδέει ο JANKO, «Historical conclusions», σ. 607, 610, την μεσαιωνική οικιστική εγκατάσταση που ανέσκαψε η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή στη θέση Άγιος Στέφανος, δυτικά του οικισμού της Σκάλας (βλ. παραπάνω σημ. 324). Η SHAWCROSS, *The Chronicle*, σ. 271, θεωρεί ότι η ονομασία Lello προήλθε από την ελληνική απόδοση ως «Λέλε» του οικογενειακού ονόματος de Lille του Φράγκου βαρόνου. Ωστόσο δεν εντοπίζεται η συγκεκριμένη ονομασία ως τοπωνύμιο στην παραλιακή ζώνη της Λακεδαιμονίας, όπου χωροθετεί την κτήση η αραγωνική παραλλαγή του *Χρονικού τοῦ Μορέως*. Το ζευγολατιό Λέλε που απαντά επί τουρκοκρατίας

Έλους από τους Βυζαντινούς επιτεύχθηκε πιθανότατα το 1263 στο πλαίσιο των πολεμικών επιχειρήσεων του βυζαντινού στόλου υπό την ηγεσία του πρωτοστράτορα Αλέξιου Φιλανθρωπινού⁵⁹⁶, ενώ τον επόμενο χρόνο λεηλατείται από τα φραγκικά στρατεύματα του πριγκιπάτου της Αχαΐας μετά από μία αποτυχημένη εκστρατεία για την ανακατάληψη του Μυστρά⁵⁹⁷.

Η αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στη Λακωνία θέτει το Έλος σε εκκλησιαστικό και διοικητικό πιθανόν επίπεδο στη σφαίρα επιρροής της πλησιόχωρης Μονεμβασίας με την υπαγωγή της επισκοπής του στην αντίστοιχη μητρόπολη ⁵⁹⁸. Η περιοχή δικαιοδοσίας της

και σήμερα φέρει την ονομασία Αλεσία (η) (ή τα Αλέσια) αποτελώντας προάστιο της Σπάρτης, δεν ανταποκρίνεται στην περιγραφή, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 285, 309. Ο CARILE, «Una lista», σ. 400, θεωρεί πιθανή την ταύτιση του κάστρου *Lila* που αναφέρεται σε βενετικό χωροθετικό κατάλογο του 1469 με το «castello “Lello” (Helos)», ενώ στην πραγματικότητα η ονομασία αποδίδει το κάστρο του Νησιού (σημ. Μεσσήνη) Μεσσηνίας, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 171 (*l’Ille*), 410 (*l’Ille, l’Isle*). MCLEOD, «Castles», σ. 359 (κατάλογος του 1467). FENSTER, «Kastelle», σ. 332 (κατάλογος του 1450). Ο VAN LEUVEN, «The phantom baronies», σ. 49-51, θεωρεί ότι το τοπωνύμιο Lello προέρχεται από το επίθετο de l’Isle και το ταυτίζει με το οχυρό που βρίσκεται επί της νησίδας Μερόπης πλησίον της Καρδαμύλης στην μεσσηνιακή Μάνη.

⁵⁹⁶ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 270-271 § ιε', σ. 272-273 στ. 10-16, 276-277 στ. 17-22 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 204-205 § 15, 206 στ. 3-11, 209 στ. 5-12). BON, *La Morée franque*, σ. 130.

⁵⁹⁷ Τα φραγκικά στρατεύματά με επικεφαλής τους Ανσελίν de Toucy και Ιωάννη de Catavas φτάνοντας στη Λακωνία βρίσκουν τη Λακεδαιμονία εγκαταλελειμμένη από τον πληθυσμό της, ο οποίος είχε αναζητήσει καταφύγιο στο Μυστρά. Εγκαθίστουν στην πόλη νέους κατοίκους, προκειμένου να την ξανακτήσουν, και μετά από μια αποτυχημένη επίθεση εναντίον του Μυστρά λεηλατούν τις περιοχές του Έλους, των Βατικών και της Μονεμβασίας και αποσύρονται στο Νίκλι, βλ. EX, στ. 5598-5626. ΓΧ, § 386-388 (val d’Eles), όπου εσφαλμένα αναφέρεται ως επικεφαλής των φραγκικών στρατευμάτων ο Ιωάννης de Saint-Omer αντί του Ιωάννη de Catavas (πρόκειται για αναχρονισμό, διότι η εμπλοκή του συγκεκριμένου με τα θέματα του πριγκιπάτου τοποθετείται μετά το γάμο του με τη Μαργαρίτα de Nully, βλ. EX, στ. 7370 κ.εξ.). BON, *La Morée franque*, σ. 132. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 41. BON, *La Morée franque*, σ. 132. Επίσης, βλ. παραπάνω «Ιστορικό περίγραμμα»

⁵⁹⁸ Όλες οι πληροφορίες για την προαγωγή της επισκοπής Μονεμβασίας σε μητρόπολη προέρχονται από μεταγενέστερες πηγές, οι οποίες εμπεριέχουν μαρτυρίες συχνά αντικρουόμενες μεταξύ τους. Για το λόγο αυτό οι ποικίλες απόψεις που έχουν εκφραστεί τοποθετούν τον προβιβασμό της από τα μέσα του 12ου αιώνα (λίγο μετά το έτος 1141) έως την περίοδο αμέσως μετά το 1262 και την παράδοση της πόλης από τους Φράγκους στους Βυζαντινούς, η οποία θεωρείται και η επικρατέστερη, βλ. MM, σ. 287-292 (1397). ΛΑΜΠΡΟΣ, «Δύο αναφοραί», σ. 288 στ. 11-12, 290 στ. 25-26, όπου οι δύο αντικρουόμενες πληροφορίες που παρέχονται τοποθετούν την προαγωγή της η μεν πρώτη πριν την άλωση της πόλης από τους Φράγκους, η δε δεύτερη μετά την ανάκτησή της από τους Βυζαντινούς (Οι δύο αναφορές έχουν γραφεί από τον ιερομόναχο Ισίδωρο, μελλοντικό μητροπολίτη Κιέβου και καρδινάλιο, βλ. G. MERCATI, *Scritti d’Isidoro il cardinale Rutenio*, Ρώμη 1926, σ. 9-17, ο οποίος τις χρονολογεί στο 1429. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 41, 239, 330-331, 339, 343, η οποία τοποθετεί την πρώτη μεταξύ των ετών 1425-1426 και τη δεύτερη το 1427/1428). BINON, «L’histoire de deux chrysobulles», σ. 276-278. V. LAURENT, «Héraclée du Pont: La métropole et ses titulaires (1232/50-1387)», *ÉO* 31 (1932), σ. 318 σημ. 3. Ο ΙΔΙΟΣ, «La liste épiscopale du Synodicon de Monembasie», *ÉO* 32 (1933), σ. 146-147. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 271-272. DARROUZÈS, *Notitiae*, σ. 323 (Notitia 10, κριτικό υπόμνημα), *ὁ Μονεμβασίας γέγονε μητροπολίτης ἐπὶ τῆς βασιλείας κυροῦ Ἀνδρονίκου πρώτου τῶν Παλαιολόγων ἐν ἔτει ,ζω´ ἰνδ. ιδ´* (= 1291/1292), στο οποίο όμως αντιστοιχεί ἰνδικτιώνα ε'. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Εκκλησιαστική ὀργάνωση», σ. 202. Β. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, «Αναζητώντας την εικόνα του Ελκομένου της Μονεμβασίας. Το χαμένο παλλάδιο της πόλης και η επίδρασή του στα υστεροβυζαντινά μνημεία του νότιου ελλαδικού χώρου», *Σύμμεικτα* 14 (2001), σ. 243-244. Η ΙΔΙΑ, «“In the Reign of the Emperor of Rome”», σ. 460. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat*, σ. 286-287. Η ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 263-265, 267-273, 283, θεωρεί πιθανό η Μονεμβασία να υπήρξε μητρόπολη ενδεχομένως από τα τέλη του 6ου μέχρι τις αρχές του 10ου αιώνα, οπότε υπεβιβάσθη σε επισκοπή, για να ακολουθήσει η εκ νέου προαγωγή της επί

επισκοπικής καθέδρας κατά την περίοδο αυτή μπορεί αδρομερώς να σκιαγραφηθεί από τα στοιχεία, αν και ελάχιστα, που παραδίδονται στις

Μανουήλ Α΄ Κομνηνού μετά το 1147, βλ. ό.π., σ. 99-100, 276-285. Επίσης, βλ. Η ΙΔΙΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 60, 85. Η υπαγωγή της επισκοπής Έλους στη μητρόπολη Μονεμβασίας με βεβαιότητα προσδιορίζεται στα χρόνια αμέσως μετά την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή το 1262, δεδομένου ότι δεν φαίνεται να υφίσταται ορθόδοξος προκαθήμενος Πατρών για να προβάλει τις αντιρρήσεις του, ενώ λίγα χρόνια αργότερα (μεταξύ των ετών 1285 και 1304) ο μητροπολίτης Μονεμβασίας Νικόλαος εμφανίζεται *καὶ τῆς τῶν Παλαιῶν Πατρῶν μητροπόλεως ἐγκρατῆς ὄν*, βλ. «Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας», σ. 70. GERLAND, *Neue Quellen*, σ. 101. ZAKYTHINOS, *Despotat-Vie*, σ. 288. Επίσης, βλ. DARROUZÈS, *Notitiae*, σ. 421 (Notitia 21). PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat*, σ. 194. Σύμφωνα με το «Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας», σ. 68, 86, ο μητροπολίτης Μονεμβασίας Γρηγόριος ως ἑξαρχος τῆ Πελοποννήσου μετά το 1262 *ἐχειροτόνησεν... εἰς τὴν ἐπισκοπὴν τοῦ Ἑλους τὸν κῆρ Μᾶρκον* (πιθανότατα μετά το 1267, βλ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινὴ Μονεμβασία*, σ. 135). Ενδεχομένως μία κατάσταση που de facto επιβλήθηκε ἐπὶ Γρηγορίου λόγω των συνθηκῶν που επικρατοῦσαν ἔλαβε τὴν απαιτούμενη αναγνώριση ἐπὶ των διαδόχων του (ἴσως ἐπὶ Νικολάου). Κατὰ πάσα πιθανότητα ο Γρηγόριος γίνεται ο πρῶτος Ἕλληνας μητροπολίτης που εγκαθίσταται στα ανακτημένα εδάφη τῆς Πελοποννήσου μετά τὴν φραγκοκρατία, ἐνῶ πιθανόν εἶναι να του εἶχε γίνει προσωρινά και ἡ ἀνάθεση καθηκόντων *προέδρου* για τις ὁμορες ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίες (ἐπίσης, βλ. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat*, σ. 288). Η ἐπόμενη χειροτονία που μνημονεύεται γίνεται ἀπὸ το Νικόλαο στα τέλη του 13ου ἢ τις ἀρχές του 14ου αἰῶνα, χωρὶς να αναφέρεται το ὄνομα του νέου προκαθήμενου, βλ. ό.π., σ. 69. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Νέος κώδιξ», σ. 247. Ο χρυσόβουλλος λόγος που ἀπέλυσε το 1301 ο αυτοκράτορας Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος με τις υπαγόμενες στη Μονεμβασία ἐπισκοπές και τα προνόμια τῆς μητρόπολης ἀποτελεῖ το παλαιότερο σωζόμενο ἐπίσημο ἐγγράφο ὅπου μνημονεύεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία του προκαθήμενου τῆς ἐπὶ τοῦ Ἑλους. Μνεῖα του προστάγματος και τῆς συνοδικῆς πράξης που ἐκδόθηκαν τον Ἀπρίλιο του 1300 γίνεται και στο ἀντίγραφο του 16ου αἰῶνα, βλ. BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 309 στ. 122. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4, ἀρ. 2237 (1301). LAURENT, «Les faux», σ. 144, 146 στ. 45, 148 στ. 117, 149, ο οποίος θεωρεῖ πλαστά τα σωζόμενα σε ἀντίγραφο ἐγγράφα. Επίσης, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 224. ZAKYTHINOS, *Despotat-Vie*, σ. 273-274. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινὴ Μονεμβασία*, σ. 288, 294. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat*, σ. 288, 291-292. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 85. Σημειώνεται ὅτι τον Ιούλιο του 1301 ἀπολύονται δύο χρυσόβουλλοι λόγοι ὑπὲρ τῆς μητρόπολης Μονεμβασίας, ο προαναφερθεῖς με τις υπαγόμενες σε αὐτὴ ἐπισκοπές και τα προνόμια που τῆς ἀναγνωρίζονται, και ἕνας δεύτερος, ὅπου καταγράφεται ἡ κτηματικὴ περιουσία τῆς μητροπολιτικῆς καθέδρας, βλ. MM, V, σ. 161-165 (1301). DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4, ἀρ. 2236 (1301), 2237 (1301). ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινὴ Μονεμβασία*, σ. 350-351 ἀρ. 13, 16. Ἀνώνυμος παραμένει και ο ἐπίσκοπος Ἑλους για τον οποίο ο νομοφύλακας Ἰωάννης ο Ευγενικός το 1452 σε ἐπιστολὴ του προς το δεσπότη του Μυστρά Δημήτριο Παλαιολόγο γράφει ὅτι *λειτουργῶν ἀναιδῶς και χειροτονήσας πρὸ ὀλίγου και ἐν τῇ πλάνῃ διάγων τῇ ὁδῷ τοῦ λατινισμοῦ παντελῶς, και αὐτὸς ὁμοίως εἰ ἐμμένει, τομῆς και ἐκβολῆς ἄξιος* εἶναι, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *III*, 1, σ. 178, 182 (σ. λη΄-μ΄, για τὴ χρονολόγηση). ZAKYTHINOS, *Despotat-Vie*, σ. 274, 361. Η ἐπισκοπὴ παραμένει στη δικαιοδοσία τῆς Μητρόπολης Μονεμβασίας μέχρι τὴν κατάργηση τῆς τελευταίας και τὴ μετονομασία τῆς σε ἐπισκοπὴ Ἐπιδαύρου Λιμηράς το ἔτος 1833, δυνάμει του ἀπὸ 21 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου 1833 διατάγματος τῆς Ἀντιβασιλείας του βασιλιά Ὁθωνα. Το ἴδιο ἔτος ἡ ἐπισκοπὴ Ἑλους συνενώνεται με τὴν ἐπισκοπὴ Βρεσθένης και ὑπὸ τὴ διευρυμένη μορφή τῆς μετονομάζεται σε Σελλασίας. Μετὰ τὴν κατάργηση τῆς το 1841 το σύνολο τῆς επικράτειάς τῆς ὑπάγεται στην ἐπισκοπὴ Λακεδαιμονίας, βλ. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες*, σ. 110-111. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἑλους, Ἐπισκοπὴ», σ. 663. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τ. 1-2, Ἀθήναι 1970, 2, σ. 276. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, «Ἐπισκοπὴ Ἑλους», σ. 328-329, ὅπου στοιχεῖα και βιβλιογραφία για τὴ μεταβυζαντινὴ ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς. Επίσης για τὴ μεταβυζαντινὴ ἐπισκοπὴ Ἑλους, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 442-447. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἑλους, Ἐπισκοπὴ», σ. 663. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, «Ἐπισκοπὴ Ἑλους», 313-330. Ἐμμεση μνεῖα για τὴ διοικητικὴ υπαγωγή του Ἑλους στην πόλη τῆς Μονεμβασίας γίνεται σε ἀργυρόβουλλο του δεσπότη Θεοδώρου Α΄ Παλαιολόγου του ἔτους 1392, βλ. MM, V, σ. 172, 173 (οι οποίοι τον ἀποδίδουν στο δεσπότη Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο). SCHREINER, *Kleinchroniken*, I, σ. 233 ἀρ. 32/28, II, σ. 346-348. Ο ΙΔΙΟΣ, «Προνόμια», σ. 163 (για τὴν ὀρθὴ χρονολόγηση του ἀργυρόβουλλου, βλ. ό.π., σ. 161-162). ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινὴ Μονεμβασία*, σ. 205, ἡ οποία τοποθετεῖ τὴν ἐκδόσή του μετὰ το 1394 (βλ. ό.π., σ. 203-204, 352-353). Η ΙΔΙΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 92 (ὅπου το χρονολογεῖ στο 1394, βλ. ό.π., σ. 83), 289 (ὅπου το χρονολογεῖ στο 1391-2). Πρβλ. Η ΙΔΙΑ, *Η βυζαντινὴ Μονεμβασία*, σ. 81-82. Η ΙΔΙΑ, «Μονεμβασία», σ. 690, 696 σημ. 9.

πηγές. Από τα υστεροβυζαντινά έγγραφα το χρυσόβουλλο που απέλυσε το 1314(;) ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος δίδει *ἐν τύπῳ περιγραφικῶ* τα ὅρια της μητρόπολης Μονεμβασίας⁵⁹⁹, στη δικαιοδοσία της οποίας ως προς τα λακωνικά εδάφη βρίσκεται ὅλη σχεδόν η νότια Λακεδαίμονα και τμήμα των δυτικών παρειῶν του Πάρωννα. Βάσει αυτού μπορεί να εκφραστεί η υπόθεση ὅτι τουλάχιστον οι πλησιόχωρες στο Ἴλος περιοχές αποτελούσαν παραρτήματα της επισκοπῆς. Στην πολύ μεταγενέστερη καταγραφή της εκκλησιαστικῆς περιουσίας στην Πελοπόννησο που πραγματοποιήθηκε ἐπὶ βενετοκρατίας (1685-1715) και συγκεκριμένα σε *νῶτα* του 1700 παραδίδονται οι οικισμοὶ που υπάγονται εκκλησιαστικά στην επισκοπή Ἴλου⁶⁰⁰. Συγκεκριμένα περιλαμβάνει στα δυτικά ακολουθώντας των κάτω ρου του Ευρώτα τα περισσότερα χωριά εκατέρωθεν του ποταμοῦ, ανατολικά εκτείνεται μέχρι τους οικισμοὺς των Νιάτων και της Απιδιάς και βόρεια απλώνεται στις δυτικές παρειές του Πάρωννα μέχρι τον οικισμό των Αγριάνων. Συνδυάζοντας τα στοιχεία των δύο πηγῶν, ιδιαίτερα τις κοινές ονομασίες ἢ τις πλησιόχωρες θέσεις⁶⁰¹, και λαμβάνοντας υπ' ὄψιν ὅτι πρόκειται για τη μοναδική επισκοπή στην περιοχή προκύπτει το συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ την εποχή που

⁵⁹⁹ Το χρυσόβουλλο φυλάσσεται σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (Χφ. ΕΒΑ 1462). Σύμφωνα με το κείμενο του εγγράφου, η οροθετική γραμμή στη λακωνική επικράτεια διαγράφεται σε σχέση με τις ἀκόλουθες θέσεις της μητρόπολης Μονεμβασίας: την *κώμην Ζιντζίνα* (σῆμ. Πολύδροσο), τον *ναὸν τῶν Ἁγίων Αναργύρων* (Μονὴ Ἁγίου Αναργύρων Βεροίων), *τὰς ἄλλας τὰς ἀρχαίας* (θέση Αλωνάκια Ζαραφώνας), *τὸν ξηρὸν φρέαρ* (θέση Ξεροπήγαδο Ζαραφώνας), τον *ναὸν τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου* (θέση Αἰ-Θύμης Χρυσάφων), την *μονὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Λυκοβουνοῦ* (θέση Λυκοβουνό Δαφνίου), την *μονὴν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ἐλεούσης* (μονὴ Κούμπαρη Παλιοπαναγιάς), την *κώμην Σοχὰ* και το *εὐκτήριον τοῦ προφήτου Ἡλίου τὸ Πενταδάκτυλον* (ναὸς Προφήτη Ηλία στην κορυφή του Ταυγέτου), βλ. BUCHON, *Recherches historiques*, 1, σ. LXXXI-LXXXIV. MM, V, σ. 159-160 (οι οποίοι το χρονολογούν λανθασμένα το 1293). BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 310. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Τὰ ὅρια», σ. 395-402. Σημειώνεται ὅτι παρὰ την γραμμή οριοθέτησης που χαράσσει το εν λόγω αυτοκρατορικό ἔγγραφο μεταξύ των δύο μητροπόλεων, η περιφέρεια της νότιας Λακωνίας δεν μπορεί να θεωρηθεῖ εκκλησιαστικά συμπαγῆς, δεδομένου ὅτι βόρεια της Μάνης και ανατολικά του Ταυγέτου χωροθετεῖται αρχικά η επισκοπή Εζερῶ (βλ. παραπάνω σῆμ. 592) και στη συνέχεια η επισκοπή Καρυουπόλεως (αν δεν πρόκειται για την ἴδια εκκλησιαστικὴ ἐπαρχία που κατὰ το β' μισό του 14ου ἢ το α' μισό του 15ου αἰῶνα ἔλαβε τη δευτέρη ονομασία), οι οποίες υπάγονται στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας. Για την επισκοπή Καρυουπόλεως, βλ. παρακάτω σῆμ. 827. Για το χρυσόβουλλο του 1314(;), βλ. παρακάτω «*Τὸ μονόδριον τῶν Τιμίων Ἀρχιστρατήγων τῶν Ἄνω Δυνάμεων τοῦ Λιγύδη εἰς τὴν Ἀνδροῦσαν*» και σῆμ. 748.

⁶⁰⁰ Σύμφωνα με την καταγραφή του 1700 στην επισκοπή Ἴλου υπάγονται τα χωριά *Τζάση* (σῆμ. Περιστερί), *Βλαχίονη*, *Μουρτέα* (σῆμ. Μυρτιά), *Τουραλῆ* (σῆμ. Ἴλος), *Λεῖμοναις*, (σῆμ. Λεῖμονας), *Σεῖτολη* (σῆμ. Ἅγιοι Ταξιάρχες), *Σκάλα*, *Βουβάλη* (εγκαταλελειμμένος οικισμός σε ομώνυμη θέση νότια της Σκάλας), *Κράμισα* (σῆμ. Γράμμουσα), *Φυλῆσει* (Φιλῆσι), *Βρονταμά*, *Ληκοβουνό* (Λυκοβουνό, βλ. παρακάτω σῆμ. 603), *Στέφανο* (βλ. παραπάνω σῆμ. 324), *Ζούπενα* (σῆμ. Ἅγιοι Ανάργυροι), *Ζαραφώνας* (σῆμ. Ζαραφώνας), *Αγριανοῦς* (Αγριάνοι), *Τζοληα* (Γσίλια, ερειπωμένο), *Γεράκη* (Γεράκι), *Καρήτζα* (Καρίτσα), *Αλεποχώρη* (Αλεποχώρι), *Γοῦβες*, *Ἀπηδέα* (Απιδιά), *Νηᾶτα* (Νιάτα), *Μπεζάνους* (σῆμ. Ἄνω Γλυκόβρυση), βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «*Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ*», 1977-84, σ. 330-332. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, «*Ἐπισκοπή Ἴλου*», σ. 317-319.

⁶⁰¹ Ἀπὸ τη σύγκριση του χρυσόβουλλου του 1314(;) με το κατάστιχο της βενετοκρατίας προκύπτει ὅτι ο οικισμός του Λυκοβουνοῦ ἀπαντᾷ ως τοπωνύμιο στο πρώτο ἔγγραφο και ως οικισμός στο δεύτερο, η κώμη των *Ζιντζίνων* (σῆμ. Πολύδροσο) βρίσκεται νότια του χωριῦ Αγριάνοι, οι θέσεις *τὰς ἄλλας τὰς ἀρχαίας* και *τὸν ξηρὸν φρέαρ* ἔχουν ταυτιστεῖ με τις θέσεις Αλωνάκια και Ξεροπήγαδο Ζαραφώνας και ο ναὸς του Ἁγίου Εὐθυμίου βρίσκεται στη θέση Αἰ-Θύμης μεταξύ Χρυσάφων και Κεφαλά, δυτικά της Ζαραφώνας και βορειοδυτικά του Στέφανου, βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «*Τὰ ὅρια*», σ. 398-402.

εκδίδεται το χρυσόβουλλο, εάν όχι και από την ίδρυση της επισκοπής, το μεγαλύτερο τμήμα της νότιας Λακεδαιμόνας (με την εξαίρεση των δυτικών εδαφών της προς τον Ταΰγετο) υπάγεται όχι μόνο στα όρια της μητρόπολης Μονεμβασίας, αλλά και στη δικαιοδοσία της εκκλησιαστικής επαρχίας του Έλους⁶⁰². Κατά συνέπεια, πρέπει να θεωρείται βέβαιη η ένταξη στην αρμοδιότητα της τελευταίας των γνωστών βυζαντινών θέσεων του κάστρου του Γερακίου και των οικισμών του Λυκοβουνού⁶⁰³, της Απιδιάς⁶⁰⁴ και του Πρινίκου⁶⁰⁵ (χάρτ. 6).

⁶⁰² Πρβλ. ΓΡΙΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία τοῦ Γερακίου*, σ. 273-274.

⁶⁰³ Η βυζαντινή θέση του Λυκοβουνού περιλαμβάνει την ερειπωμένη σήμερα βυζαντινή μονή του Αγίου Γεωργίου με το καθολικό και τα παραρτήματά του και τον ομώνυμο οικισμό, από τον οποίο διατηρούνται υστεροβυζαντινός ναός αφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Σωτήρα και λείψανα οικιών, ενώ τα κεραμικά ευρήματα της επιφανειακής έρευνας και τα ερείπια μεταβυζαντινών κτηρίων μαρτυρούν την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή από την αρχαιότητα μέχρι και το 19ο αιώνα, βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, «Κροκεές», σ. 396-398. Η ΙΔΙΑ, «Μονή Αγίου Γεωργίου», σ. 175-180, πίν. 57-58. Η ΙΔΙΑ, «Λυκοβουνό: ένας ερειπωμένος ιστορικός οικισμός στη Λακωνία», *ΛακΗμ* 2002, Σπάρτη, σ. 81-84. Η ΙΔΙΑ, «Λυκοβουνό», σ. 19-32. ΠΕΡΔΙΚΟΥΛΙΑΣ, «Ο βυζαντινός οικισμός τοῦ Λυκοβουνού». Ως οικισμός απαντά σε αρχαικές πηγές της τουρκοκρατίας και παραμένει ενεργός μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, οπότε και εγκαταλείπεται από τους κατοίκους του, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Η ἐν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 331, *Ληκοβουνό*. Ο ΙΔΙΟΣ, «Breve descrittione», σ. 116 (στις αρχές του 18ου αιώνα ως *Licouino*). ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ, *Πίναξ χωρογραφικός*, σ. 61. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 473. ΣΤ. ΜΥΛΩΝΑΚΟΣ, *Τὸ Δαφνὶ τῆς Σπάρτης καὶ τὰ γύρω χωριά (ιστοριογραφική-κοινωνιογραφική καὶ λαογραφική μελέτη)*, Ἀθήναι 1966, σ. 41-49. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 284, 309 (στην απογραφή Grimani του 1700 ως *Licouino*). ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες ἱστορίας*, σ. 106, 112 *Licouino* (= Ο ΙΔΙΟΣ, «Εἰδήσεις γὰ τὴν ἐπιβολὴ ἀγγαρειῶν», σ. 421, 424). Το 1829 το Λυκοβουνό μνημονεύεται μεταξύ των οικισμών που υπάγονται στην αρμοδιότητα της επισκοπῆς Μαλτζίνης. Η εκκλησιαστική μεταβολή πιθανότατα ἐπῆλθε μέσα στον 18ο αιώνα και πρέπει να συνδέεται με την ίδρυση της τελευταίας, βλ. ΜΠΕΛΙΑ, «Μοναστηριακά», σ. 338, 342, 368. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, «Ἐπισκοπή Ἐλους», σ. 323-324.

⁶⁰⁴ Για τον οικισμό της Απιδιάς, βλ. παρακάτω στην ίδια ενότητα.

⁶⁰⁵ Το τοπωνύμιο Πρίνικο/Πρίνικο απαντά για πρώτη φορά στο χρυσόβουλλο του 1301 που απέλυσε ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος με την παρουσία της μητρόπολης Μονεμβασίας, όπου αναγνωρίζεται ως κτήση της *ἡ μονῆ τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἢ τοῦ Πρινίκου μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὴν παροίκων καὶ αὐτουργίων καὶ τῆς λίμνης...*, βλ. MM, V, σ. 164. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4, αρ. 2236 (1301). ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 296-299. Η ΙΔΙΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 290, 293. Το 1444 σύμφωνα με τον αμφισβητούμενης γνησιότητας αργυρόβουλλο ορισμό του δεσπότη Κωνσταντίνου (ΙΑ΄) Παλαιολόγου παραχωρείται στον *κῦρ Δημήτριον Μαμωνᾶ τὸν Γρηγορᾶ ... ὁσπῆτιον, ὁποῦ εὑρίσκειται εἰς τὸ ἔλος, ἀντάμα με τὸν πύργον του καὶ τὸ χωρίον Πρίνικον καὶ τὴν περιοχὴν του ὅλην*. Η έκδοση έχει γίνει από χειρόγραφο του Ch. Hopf, ο οποίος είχε αντιγράψει το θεωρούμενο πρωτότυπο έγγραφο που πλέον έχει χαθεί, βλ. MM, III, σ. 258-259. ΛΑΜΠΡΟΣ, *III*, 4, σ. ζ', 17-18. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Οικογένεια Μαμωνᾶ*, σ. 39, 108-109. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 228-229. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 123, 200. Τη γνησιότητα του πρωτότυπου εγγράφου αμφισβήτησε ο Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Διάφορα Ἑλληνικά Γράμματα ἐκ τοῦ ἐν Πετροπόλει Μουσείου τῆς Α. Ἐ. τοῦ κυρίου Nikolas Likhatcheff*, ἐν Πετροπόλει 1907, σ. 27-29, μετὰ ἀπὸ ἐξέτασῆς του στο μουσεῖο του *Nikolas Likhatcheff*, όπου το είχε εντοπίσει. Το χωριό του Πρινίκου απαντά πάλι μεταξύ των ετών 1460-1463 στο οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο της Πελοποννήσου TT10-1/14662 περιλαμβάνοντας 9 οικογένειες και έναν εργένη, βλ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 69 αρ. 64, 275, 295, 403, 2, σ. 491, *karye-i Priniikos*. Στη συνέχεια ο οικισμός μνημονεύεται στις πηγές της βενετοκρατίας, ενώ μετὰ την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους εντάσσεται στο δήμο Έλους, βλ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ, *Πίναξ χωρογραφικός*, σ. 58, Πρίνικος. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 478 *Βρίνικος*. ΝΟΥΧΑΚΗΣ, *Χωρογραφικός Πίναξ*, 1890², σ. 228 *Βρόνικος*. ΜΠΕΛΙΑ, «Μοναστηριακά», σ. 365 *Πρίνικος*. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 286, 309 (στην απογραφή Grimani του 1700 ως *Brignico*). ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες ἱστορίας*, σ. 108 *Μπρίνικος* (= Ο ΙΔΙΟΣ, «Εἰδήσεις γὰ τὴν ἐπιβολὴ ἀγγαρειῶν», σ. 422). Το 1928 ο *Βρόνικος* μετονομάζεται σε Αστέρη, βλ. ΦΕΚ 156/Α/1928. Στον οικισμό η Γαλλική *Expédition scientifique de Morée* είχε εντοπίσει καλοχτισμένο μεσαιωνικό ναό, ο οποίος δεν σώζεται σήμερα, βλ. BORY DE SAINT-VINCENT, *Relation du voyage*, 2, σ. 354, WAGSTAFF, *Helos*, σ. 57. Κοντά στον Πρίνικο βρισκόταν και το *ἀγρίδιον τοῦ ἁγίου Κουρνούτου*, επίσης κτήση της

Ένας επιπλέον προβληματισμός που ανακύπτει από τη μελέτη των πηγών και την έρευνα στην περιοχή αφορά στο γεωγραφικό προσδιορισμό που εμπεριέχεται στη χρήση του τοπωνυμίου κατά τη βυζαντινή περίοδο. Οι γενικές και επιγραμματικές μνείες των γραπτών κειμένων αποδίδουν με ασφάλεια την ονομασία Έλος στην ευρύτερη περιοχή της νότιας Λακεδαίμονας ή έστω σε ένα τμήμα αυτής⁶⁰⁶, ενώ εμμέσως σε κάποιες από τις πηγές η τοποθέτηση της λέξης στο κείμενο ή μία πληροφορία που δίνεται επιτρέπουν την υπόθεση για παράλληλη χρήση της στην ονοματοδοσία συγκεκριμένου πολισίματος⁶⁰⁷. Επίσης η απόδοση στην περιοχή εκκλησιαστικής καθέδρας αποτελεί ένδειξη για

μητρόπολης Μονεμβασίας, βλ. ΜΜ, V, σ. 164. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 297 και σημ. 120, 299. Επίσης, βλ. Η ΙΔΙΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 85 σημ. 113, που τον τοποθετεί στην Μουρτιά Έλους. Ο Άγιος Κουρνούτος ταυτίζεται, σύμφωνα με γραπτή επιγραφή στο δυτικό τοίχο επάνω από την είσοδο, με το ναό των Αγίων Θεοδώρων 2χλμ. νότια του οικισμού της Μυρτιάς και 1χλμ. βορειοδυτικά του οικισμού του Βλαχιώτη, βλ. CH. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, «The Church of St. Kourpatos (till now Hagioi Theodoroi) in Myrtia of Lakonia: Epigraphy as a Source of Rare Iconography and the Society of Lakedaimon in the Late Byzantine Period», στο: *The Proceedings of the 49th Spring Symposium of the Society for the Promotion of Byzantine Studies "Inscribing Texts in Byzantium: Continuities and Transformations", 18-20 March 2016, Exeter College, Oxford*, επιμ. M. Lauxtermann – I. Toth, Οξφόρδη 2017 (υπό εκτύπωση).

⁶⁰⁶ Οι γενικές μνείες που απαντούν στις περισσότερες πηγές παραπέμπουν στην ονοματοδοσία μιας ευρύτερης περιοχής με το όνομα Έλος. Στην ελληνική παραλλαγή μάλιστα του Χρονικού του Μορέως προσδιορίζεται σε γενικές γραμμές και η χωροθέτησή της μεταξύ του Πασσαβά στα ανατολικά, της Μονεμβασίας στα δυτικά και της Τσακωνιάς στα βορειοανατολικά. Επιπλέον, τοποθετείται νότια του Γερακίου, το οποίο αναφέρεται ως κάστρο της Τσακωνιάς, βλ. ΕΧ, στ. 2064-2065, 2982-2984, 3166-3167. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 15. Συνεπώς, φαίνεται ότι τα τοπωνυμικά του όρια διέφεραν από τα επισκοπικά, όπου πιθανότατα εντασσόταν και το Γεράκι.

⁶⁰⁷ Στο *De administrando imperio*, σ. 232, του Πορφυρογέννητου αναφέρονται από κοινού η Λακεδαιμονία και το Έλος (*ὑπὸ τὴν Λακεδαιμονίαν καὶ τὸ Έλος*) και δεδομένου ότι το πρώτο τοπωνύμιο αναφέρεται σε πόλη (βλ. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Λακωνία, Λάκωνες», σ. 6, για το όνομα Λακεδαιμονία στον Πορφυρογέννητο) θα μπορούσε να εκφραστεί η ίδια υπόθεση και για το δεύτερο. Σύμφωνα με το ΓΧ, § 205^D, στο Έλος, καθώς και στα κάστρα της Μονεμβασίας και του Πασσαβά σταθμεύει ο Γουλιέλμος Β΄ της Αχαΐας κατά τις επισκέψεις του στη νότια Λακωνία μετά την κατάληψη της Μονεμβασίας το 1248. Στο αργυρόβουλλο του δεσπότη Θεοδώρου Α΄ Παλαιολόγου, του έτους 1392 (βλ. παραπάνω σημ. 598) εξαιρούνται από προνόμια που παραχωρούνται στη Μονεμβασία οι *ἐποικοὶ των περιοχῶν Βατίκων, Τσακωνίας, Μολάων, Έσοποῦ* (σημ. Ασωπός), *Έλους, Τερακίου* (σημ. Γεράκι), *Απιδέων, Σεραφῶνος* (σημ. Ζαραφώνα), *Τζιντζίνων* (σημ. Πολύδροσο), *Ρέοντος, Πραστοῦ, Καστάνιτζας και Αγίου Λεωνίδου* (σημ. Λεωνίδιο). Με βεβαιότητα όλα σχεδόν τα παραπάνω τοπωνύμια αποδίδονται σε οικισμούς και κάστρα που υφίστανται τη συγκεκριμένη περίοδο στη χερσόνησο του Μαλέα και την Τσακωνία και κατ' αναλογία το ίδιο πρέπει να υποθέσουμε ότι ισχύει για το Έλος. Στον αμφισβητούμενης γνησιότητας αργυρόβουλλο ορισμό του δεσπότη Κωνσταντίνου (ΙΑ΄) Παλαιολόγου το παραχωρούμενο στον *κῦρ Δημήτριον Μαμωνᾶ τὸν Γρηγορᾶ ὀσπήτιον εἰς τὸ Έλος* αποτελεί ενδεχομένως τμήμα μιας ευρύτερης οικιστικής ενότητας, βλ. παραπάνω σημ. 605. Επίσης, βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 151, 273, ο οποίος θεωρεί ότι ήδη από τον 9ο αιώνα υπάρχει πόλισμα με την ονομασία Έλος όπου είχε την έδρα του και ο επίσκοπος της περιοχής. Με την άποψη αυτή διαφωνεί ο ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Έλους, Έπισκοπή», στ. 662. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ιστορία τοῦ Γερακίου*, σ. 209-210, Ο ΙΔΙΟΣ, «Ιστορικές καὶ τοπογραφικές ἀναζητήσεις», σ. 41-42, και Ο ΙΔΙΟΣ, *Η Έκκλησία*, σ. 440, 442, ο οποίος θεωρεί ότι απλώς επιβιώνει η αρχαία ονομασία ως τοπωνύμιο της ευρύτερης περιοχής και τοποθετεί την έδρα της επισκοπής στην πλησιόχωρη πόλη του Γερακίου. Θεωρώ ότι σε αυτή την περίπτωση η επισκοπή θα είχε λάβει το όνομα της τελευταίας, δεδομένου ότι από την αρχαιότητα αποτελούσε σημαντικό πόλισμα της Λακωνίας (με την ονομασία *Γερόνθραι*) με συνεχή μάλιστα κατοίκηση μέχρι σήμερα, ενώ περιλαμβάνεται και στο *Συνέκδημον* του Ιεροκλή (*Γερένθραι*) ως μία από τις σημαντικότερες πόλεις της πρωτοβυζαντινής Πελοποννήσου, βλ. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, III.2.6, *Γεράνθραι, γερανθράτες*, III.21.7, III.22.6-7, 8 *Γερόνθραι*. PARTHEY, *Hieroclis Synecdemus*, σ. 12, *Γερένθραι*.

την ύπαρξη ομώνυμου οικισμού, ο οποίος δίδει το όνομά του στην επισκοπή και αποτελεί την έδρα του προκαθημένου της⁶⁰⁸. Η ίδρυση και ανάπτυξη ενός οικιστικού κέντρου κοντά στα βόρεια παράλια του Λακωνικού κόλπου και η τοποθέτηση επισκόπου ενδεχομένως συνδέονται μεταξύ τους και πιθανόν αποτελούν απόρροια της εδραίωσης της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή, της άσκησης μιας πολιτικής πολιτισμικής, φυλετικής και θρησκευτικής αφομοίωσης των ντόπιων πληθυσμών και της δημογραφικής ανόδου που γνωρίζει η αυτοκρατορία από τα μέσα του 8ου αιώνα και μετά. Η αποκατάσταση της αυτοκρατορικής εξουσίας στη Λακωνία με την καθυπόταξη των εγκατεστημένων σε αυτή σλαβικών φύλων, η διασφάλιση της διαβίωσης κοντά στις ακτές μετά την εκδίωξη των Αράβων από τον αιγαιακό χώρο και η καταπολέμηση της τελευταίας επιδημίας βουβωνικής πανώλης που έπληξε την αυτοκρατορία το 747 αποτελούν παράγοντες που δρουν θετικά προς την κατεύθυνση αυτή⁶⁰⁹.

Τη χωροθέτηση πολισίματος ενισχύει και η μελέτη της μνημειακής τοπογραφίας στην περιοχή, χωρίς ωστόσο να έχουν προκύψει επιγραφικές μαρτυρίες από τις οποίες να δίδονται στοιχεία για την τοπωνυμική του ταύτιση. Στην πεδιάδα του Έλους και στους όμορους με αυτή λόφους εντοπίζεται σημαντικός αριθμός μεμονωμένων μνημείων και θέσεων που ανάγονται στη βυζαντινή περίοδο⁶¹⁰ (εικ. 96), καθώς και

⁶⁰⁸ Βλ. NESBITT – ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Byzantine seals*, σ. 80. Πρβλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Επισκοπικοί ναοί*, σ. 136.

⁶⁰⁹ Βλ. WAGSTAFF, *Helos*, σ. 57. Για την παρουσία των Αράβων στον αιγαιακό χώρο και τις επιδρομές του στόλου τους στα παράλια της ηπειρωτικής Ελλάδας και στις νήσους κατά τον 9ο και 10ο αιώνα, βλ. Βίος αγίου Θεοδώρου Κυθήρων, σ. 272-277. BON, *Le Péloponnèse*, σ. 76-78. C. MILES, «Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area», *DOP* 18 (1964), σ. 1-32. V. CHRISTIDES, «The raids of the Moslems of Crete in the Aegean sea. Piracy and conquest», *Byz* 51/1 (1981), σ. 76-111 (ειδικ. 86, 93, 96, 106-108 για επιθέσεις των Αράβων στην Πελοπόννησο). Ο ΙΔΙΟΣ, *The conquest of the Crete by the Arabs (ca. 824). A turning point in the struggle between Byzantium and Islam*, Αθήνα 1984, σ. 157-163, 165-168. Π. ΝΙΑΒΗΣ, «Οι άραβικές επιθέσεις στη Λακωνική κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο», *ΒυζΜελ* 3 (1991), σ. 262-275. Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Πελοπόννησος και Μουσουλμάνοι: Οι άραβικές επιδρομές και οι πληροφορίες των Άράβων συγγραφέων (8ος-13ος αιώνες)», *ΒυζΜελ* 4 (1992), σ. 371-379. V. CHRISTIDES, «Arab-Byzantine Struggle in the Sea: Naval Tactics (7th-11th c. A.D): Theory and Practice», στο: Y. Y. Al-Hijji – V. Christides (επιμ.), *Aspects of Arab Seafaring. An Attempt to fill in the Gaps of Maritime History*, Αθήνα 2002, σ. 93, 99. Επίσης, βλ. AHRWEILER, *Byzance et la mer*, σ. 165-166, 169. Για τη δημογραφική άνοδο που σημειώνεται στην αυτοκρατορία κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. LEFORT, «Άγροτική οικονομία», σ. 427-432, όπου και βιβλιογραφία για την επιδημία της πανώλης που έπληττε κατά διαστήματα τη Βυζαντινή αυτοκρατορία από το 541/542 έως το 747. Επίσης, βλ. I. ANTONIOU – A. K. SINAKOS, «The sixth-century plague, its repeated appearance until 746 AD and the explosion of the Rabaul Volcano», *BZ* 98/1 (2005), I. Abteilung, σ. 1-4, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁶¹⁰ Η βυζαντινή οικιστική εγκατάσταση στη θέση Άγιος Στέφανος Στεφανιάς (βλ. παραπάνω σημ. 324, 595), ο ερειπωμένος ναός της Αγίας Κυριακής στο Περιστερί (αδημοσίευτος), οι ναοί των Αγίων Θεοδώρων (τέλη 13ου αι.) και της Αγίας Κυριακής (αδημοσίευτος, ανακαινισμένος με αποσπασματικά σωζόμενο γραπτό διάκοσμο πιθανόν του 14ου αι.) στη Μυρτιά, ο ναός του Αγίου Νικόλαου του Βλαχιώτη (τέλη 13ου αι., βλ. Άρχιμ. ΣΙΛΑΣ ΚΟΥΚΙΑΡΗΣ, «Ο Άγιος Νικόλαος στο Βλαχιώτη», *ΑΝΤΙΦΩΝΟΝ, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 246-256, 737-738, εικ. 1-3) και πιθανόν ο ανακαινισμένος σήμερα ναός του Αϊ-Στράτηγου στο Αστέρι. Το μνημειακό περιβάλλον της περιοχής εμπλουτίζουν οι μαρτυρίες των πηγών, καθώς και αναφορές των περιηγητών ή παλαιότερων ερευνητών σε βυζαντινές θέσεις, βλ. παραπάνω σημ. 594 (κιστερκιανή μονή De Pirn ή

ένα μνημειακό σύνολο από εκκλησιαστικά οικοδομήματα, τα οποία συγκεντρώνονται στο σύγχρονο οικισμό της Σκάλας και το άμεσο περιβάλλον του (εικ. 97). Σήμερα εντός του πολεοδομικού ιστού διατηρούνται δύο ερειπωμένοι βυζαντινοί ναοί, ο Άγιος Δημήτριος⁶¹¹ (εικ. 98) και η Αγία Κυριακή⁶¹² (εικ. 99). Δυτικά και σε απόσταση 500μ. περίπου από το τελευταίο μνημείο, στη θέση Σουρούκλα, σώζεται ο ερειπωμένος βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου⁶¹³ (εικ. 100). Το προαναφερόμενο

De Pirt), 605 (Πρίνικος) και παρακάτω την ίδια ενότητα. Επίσης, βλ. LEAKE, *Travels*, I, σ. 200. PUIILLON BOBLAYE, *Recherches géographiques*, σ. 94-95, ο οποίος εντόπισε την ύπαρξη ερειπίων των μέσων χρόνων στο Μπρίνικο, καθώς και κοντά στον Σεϊνταλή (σημ. Άγιοι Ταξιάρχες) συμπεριλαμβανομένου και ενός παρεκκλησίου (*pettit sacellum*), τα οποία δεν χρονολογεί, και αναφέρεται επιγραμματικά στην υπεράσπιση της Σκάλας από μεσαιωνικό οχυρό (*Skala était défendue par une forteresse du moyen âge*), χωρίς να δίνει περαιτέρω στοιχεία. WATERHOUSE – HOPE-SIMPSON, «Prehistoric Laconia», σ. 92, όπου επισημαίνουν *medieval (or later) buildings* στην ανατολικά παρειά λόφου, 2χλμ. περίπου βόρεια του οικισμού Αστέρι (επίσης, βλ. ΘΕΜΟΣ, «Τὸ ἀρχαῖο Ἔλος», σ. 458 σημ. 17).

⁶¹¹ Αδημοσίευτο. Βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, ο θόλος του οποίου έχει καταπέσει. Από το αρχικό κτίσμα διατηρούνται ο νότιος τοίχος σε χαμηλό ύψος, ο δυτικός τμηματικά, όπου και η είσοδος, και ο βόρειος μέχρι το ύψος της γενέσεως του θόλου, όπου σώζονται εντοιχισμένα *in situ* δύο ηχητικά αγγεία. Εξωτερικά από τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο διατηρείται στο μέσον περίπου του ύψους της βόρειας τοιχοποιίας οριζόντια ταινία με κόσμημα τεθλασμένης γραμμής από συνεχόμενα Λ με οριζόντιες πλίνθους μεταξύ των πάνω γωνιών και οριοθετημένη με δύο ζώνες από μονές πλίνθους. Χρήση λαξευμένων λίθων έχει γίνει στις γωνίες και στο περιθώριο. Επί τουρκοκρατίας σε επαφή με τη βόρεια όψη του υψώνεται σε δυο στάθμες κτίσμα τετραγωνικής κάτοψης, η τοιχοποιία του οποίου συνίσταται σε αργούς λίθους με άφθονη χρήση πλίνθων στους αρμούς. Η απουσία ανοιγμάτων στο ισόγειο και η διανοίξη τυφειοθυρίδων στον όροφο προσδίδουν στο οίκημα οχυρό χαρακτήρα. Στο ισόγειο διαμορφώνονται δύο θολοσκεπείς χώροι με αποθηκευτική χρήση και πρόσβαση από τον όροφο. Από την ανώτερη στάθμη σώζονται τμήματα της τοιχοποιίας, όπου διακρίνονται οι οπές των ξυλοδεσιών. Στις εσωτερικές επιφάνειες διανοίγονται ορθογώνιες κόγχες. Η κακή κατάσταση διατήρησής του ναού σε συνδυασμό με την μεταγενέστερη προσθήκη του οικοδομήματος σε επαφή με αυτόν καθιστά τη μελέτη και χρονολόγηση του μνημείου δυσχερή. Η διάδοση ωστόσο που γνωρίζει το κόσμημα της τεθλασμένης γραμμής από Λ κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο στην περιοχή (βλ. ΠΕΡΔΙΚΟΥΛΙΑΣ, «Ο βυζαντινός οικισμός του Λυκοβουνού») καθιστούν πιθανή τη χρονολόγησή του στους παλαιολόγειους χρόνους. Οι παλαιότεροι κάτοικοι του οικισμού ονομάζουν το μνημείο «τζαμί», χωρίς ωστόσο από τα σωζόμενα στοιχεία να αναγνωρίζεται ανάλογη χρήση.

⁶¹² Βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ο ναός του Ἁϊ-Λέου», σ. 150 σημ. 7. Ο ΙΔΙΟΣ «Σχεδιάγραμμα», σ. 187 (= *Μάνη και Λακωνία*, Δ', σ. 495). Διατηρείται ερειπωμένος στο βορειοδυτικό άκρο του πολεοδομικού ιστού της Σκάλας, στη συνοικία Νέος Κόσμος. Πρόκειται για σταυρόσχημο τρουλλαίο ναΐσκο με τοιχοδομία από αργολιθοδομή και χρήση πλίνθων στους αρμούς. Η ανατολική όψη του και το μεγαλύτερο τμήμα της νότιας έχουν καταρρεύσει, καθώς και στη δυτική η κεντρική τοιχοποιία. Τοξωτό παράθυρο και θύρα ανοίγονται στο βόρειο τοίχο. Εξωτερικά στην τοιχοποιία του διαμορφώνονται κατά τόπους οριζόντιες ζώνες από πλίνθους. Από τον τρούλλο κτισμένο πιθανότατα κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα διατηρείται μόνο το βορειοδυτικό τμήμα του τυμπάνου με ψευδοπαράθυρο, το οποίο φέρει πλίνθινο κόσμημα από ρόμβους και στέφεται από διπλό βαθμιδωτό τόξο από πλίνθους. Κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του ανάγουν τη χρονολόγηση στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους. Επίσης, βλ. Ι. ΚΑΚΟΥΡΗΣ, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Λευκόχωμα Λακωνίας», *ΑΔ* 34 (1979), Μέρος Α' - Μελέτες, σ. 155.

⁶¹³ Βρίσκεται επάνω σε χαμηλό λόφο και πριν μερικά χρόνια κατά τη διάρκεια εργασιών που εκτελέστηκαν στο γειτονικό πορτοκαλεώνα προκλήθηκε ρωγμή επί του εδάφους ανατολικά του ναού, ορατή κι σήμερα, με αποτέλεσμα την κατάρρευση του μεγαλύτερου τμήματος της αψίδας. Έχουν καταπέσει επίσης η στέγη του ναού και το μεγαλύτερο τμήμα της δυτικής όψης. Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυρεπίστεγου ναού. Η τοιχοποιία του συνίσταται σε αργούς λίθους με σποραδική παρεμβολή πλίνθων στους αρμούς. Η βόρεια όψη του κοσμείται με δύο πλίνθινες ζωφόρους οριοθετημένες με μονή σειρά πλίνθων. Η κατώτερη φέρει κόσμημα από παράλληλα διατεταγμένες τεθλασμένες γραμμές (ένα είδος ζώνης ιχθυάκανθας) (για το μοτίβο, βλ. ΤΣΟΥΡΗΣ,

μνημειακό σύνολο θα μπορούσε να συνδέεται με την ανάπτυξη ενός βυζαντινού οικιστικού συνόλου χωροθετούμενου ενδεχομένως στο βορειοδυτικό τμήμα του σύγχρονου οικισμού όπου εντοπίζονται οι δύο βυζαντινοί ναοί και εκτεινόμενο ενδεχομένως προς τα ανατολικά, όπου εντοπίζεται ο μεταβυζαντινός πυρήνας της σύγχρονης κωμόπολης. Στο τμήμα αυτό εντάσσονται ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα⁶¹⁴ (εικ. 101), ο νεωτερικός ναός του Προφήτη Ηλία κτισμένος επάνω σε παλαιότερο⁶¹⁵, ο νεώτερος ναός της Αγίας Παρασκευής⁶¹⁶ και οι κυλινδρικοί πύργοι μεταβυζαντινών (-ής) οχυρών (-ής) εγκαταστάσεων (-εως)⁶¹⁷ (εικ. 102, 103). Νοτιότερα μέχρι πριν μερικές δεκαετίες σωζόταν ο ναός του Αγίου Αθανασίου, καθολικό του οικισμού επί βενετοκρατίας⁶¹⁸. Ανατολικότερα σε απόσταση 1.200μ. περίπου από τον Άγιο Δημήτριο, αμέσως μετά τη γέφυρα του Ευρώτα, στον οικισμό του Αγίου Γεωργίου

Κεραμοπλαστικός διάκοσμος, σ. 162-163. ΜΕΞΙΑ, *Βυζαντινή Ναοδομία*, Α', σ. 224, όπου προγενέστερη βιβλιογραφία και παραδείγματα από Λακωνία) και η ανώτερη μια σειρά από συνεχόμενους ρόμβους (για το μοτίβο, βλ. ΤΣΟΥΡΗΣ, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, σ. 170-172. ΜΕΞΙΑ, *Βυζαντινή Ναοδομία*, Α', σ. 223, όπου προγενέστερη βιβλιογραφία και παραδείγματα από Λακωνία). Ίδιο κόσμημα με το τελευταίο με όμοια διάταξη περιέτρεχε την αγίδα του Ιερού και τη μονόλοβη φωτιστική θυρίδα στο μέσον της, νότια της οποίας υπήρχε εντοιχισμένο αρχαίο αρχιτεκτονικό μέλος. Από το γραπτό διάκοσμο διατηρούνται μόνο ίχνη της Πλατυτέρας στο τεταρτοσφαιρίο της αγίδας, καθώς και κατάλοιπα του γραπτού διακόσμου στο βόρειο και το νότιο τοίχο του Ιερού και στο σωζόμενο τμήμα του κτιστού τέμπλου. Για το ναό του Αγίου Νικολάου, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Άγιος Δημήτριος Κροκεών», σ. 203 σημ. 2, 208 σημ. 11 (= *Μάνη και Λακωνία*, Γ', σ. 397 σημ. 2, 402 σημ. 11). Ο ΙΔΙΟΣ, «Σχεδιάγραμμα», σ. 187 (= *Μάνη και Λακωνία*, Δ', σ. 495). ΘΕΜΟΣ, «Τὸ ἀρχαῖο Ἔλος», σ. 456-457. Τα υπολογικά, κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία του ναού τον κατατάσσουν στους υστεροβυζαντινούς χρόνους, πιθανότατα στα τέλη του 13ου ή μέσα στον 14ο αιώνα. Σε απόσταση 1.200μ. περίπου νοτιοδυτικά του Αγίου Νικολάου υπήρχε παλαιός ναός αφιερωμένος στον Άγιο Ιωάννη ο οποίος δεν σώζεται σήμερα.

⁶¹⁴ Αδημοσίευτος. Βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του πολεοδομικού ιστού, στην περιοχή όπου χωροθετείται ο πυρήνας του μεταβυζαντινού οικισμού. Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με μεταγενέστερο ξυλόστεγο νάρθηκα στα δυτικά. Ο γραπτός διάκοσμος που διατηρούσε στο εσωτερικό του έχει σήμερα καλυφθεί με ασβέστη με μόνη εξαίρεση τις τοιχογραφίες του Ιερού, οι οποίες χρονολογούνται πιθανότατα στο β' μισό του 17ου αιώνα, βλ. Βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Σχεδιάγραμμα», σ. 186 (= *Μάνη και Λακωνία*, Δ', σ. 494).

⁶¹⁵ Ο παλαιότερος ναός σωζόταν σε χαμηλότερο επίπεδο από το φυσικό έδαφος και επάνω σε αυτόν χτίστηκε το σημερινό μονόχωρο ναύδριο του Προφήτη Ηλία.

⁶¹⁶ Βρίσκεται στην κεντρική πλατεία της Σκάλας (Πλατεία των Πηγών). Πιθανόν έχει κτιστεί στη θέση παλαιότερου, χωρίς να υπάρχουν ωστόσο περαιτέρω στοιχεία.

⁶¹⁷ Σε απόσταση 70μ. νοτιοδυτικά του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, σε βραχώδες έδαφος του εδάφους υψώνεται διάροφο κτήριο των νεωτέρων χρόνων, οι λεγόμενοι «Στρατώνες» λόγω της χρήσης που είχε κατά το α' μισό του 20ου αιώνα. Στη νοτιοανατολική γωνία του έχει ενσωματώσει τα οικοδομικά κατάλοιπα οχυρού που ανάγεται πιθανότατα στους χρόνους της τουρκοκρατίας. Αποτελείται από κυκλικό πυργίσκο με δύο συνεχόμενα τοιχία και φαίνεται ότι έχει δεχθεί προσθήκες και μετασκευές στο ανώτερο τμήμα του. Όμοιας μορφής πυργίσκος εντοπίζεται 230μ. περίπου ανατολικά του προηγούμενου, νότια του κοιμητηρίου του οικισμού και σε απόσταση 250μ. από την δυτική όχθη του Ευρώτα. Δυστυχώς δεν διατηρούνται άλλα οικοδομικά ίχνη από τα οποία να προκύπτει είτε τυχόν μεταξύ τους σύνδεση με τείχος και η ένταξή τους σε παλαιότερο φρουριακό συγκρότημα είτε η αυτόνομη λειτουργία εκάστου. Οι POUILLON BOBLAYE, *Recherches géographiques*, σ. 95, κάνουν μνεία στην άμυνα της Σκάλας από ένα μεσαιωνικό οχυρό.

⁶¹⁸ Ο ναός λειτουργούσε το 1700 ως ενοριακός για τον οικισμό της Σκάλας βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Η εν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 330. Βρισκόταν στο νότιο τμήμα του οικισμού και μέσα στο γ' τέταρτο του 20ου αιώνα κατεδαφίστηκε και στη θέση του ανεγέρθηκαν τα γραφεία της τότε κοινότητας Σκάλας. Εις ανάμνηση του ναΐσκου κατασκευάστηκε μικρή κόγχη στη δυτική όψη του κτηρίου με χρήση εικονοστασίου, η οποία στις αρχές του 21ου αιώνα καταργήθηκε από τη δημοτική αρχή.

(πρώην Πανηγυρίστρα) βρίσκεται ο παλαιότερος ναός της περιοχής, αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο (τέλη 10ου αιώνα)⁶¹⁹ (εικ. 104).

Την ίδρυση και ανάπτυξη οικισμού ευνοεί μια σειρά από πλεονεκτήματα που συγκεντρώνει η συγκεκριμένη τοποθεσία και στα οποία προσγράφονται η παροχή πόσιμου ύδατος από τις πηγές του Βασιλοποτάμου που αναβλύζουν από τη νοτιοανατολική παρειά του λόφου και κατά μήκος του ρου του (στη θέση Σουρούκλα), η εξασφάλιση πλούσια αρδευόμενων και εύφορων προσχωσιγενών καλλιεργήσιμων εκτάσεων στην όμορη πεδιάδα, η χωροθέτησή του πλησίον του μερικώς πλωτού τότε ποταμού Ευρώτα και τέλος η υψομετρική διαφορά που καθιστά το μικροκλίμα της θέσης ευνοϊκότερο σε σχέση με αυτό των επίπεδων και περιβαλλόμενων από βάλτους εκτάσεων. Παράλληλα η συγκεκριμένη χωροθέτηση επιτρέπει την επέκταση της ευρύτερης περιοχής και του συνόλου σχεδόν των βόρειων παραλίων του λακωνικού κόλπου (εικ. 105). Βέβαια η επιχειρούμενη ταύτιση δεν παύει να είναι μια υπόθεση, τη διερεύνηση της οποίας καθιστά σήμερα δυσχερή, εάν όχι αδύνατη, η ταχεία οικιστική ανάπτυξη της κώμης της Σκάλας κατά τις τελευταίες δεκαετίες και η πυκνή και άναρχη δόμηση. Ωστόσο από τα μέχρι σήμερα δεδομένα η θέση συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες για τη χωροθέτηση ενός βυζαντινού οικισμού, ο οποίος κατέχοντας κεντρικό και κυρίαρχο ρόλο στην περιοχή λαμβάνει την ονομασία Έλος είτε ως υπόμνηση του αρχαίου προκατόχου του, αν και

⁶¹⁹ Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του δίστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με νάρθηκα και προσθήκη μεταγενέστερου εξωνάρθηκα (αρχές 20ου αι.) στα δυτικά. Ανατολικά απολήγει σε τρεις ημικυλινδρικές ασίδες Ιερού. Στην τοιχοδομία του συνδυάζεται το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας στις ασίδες του Ιερού (από το ύψος της ποδιάς των παραθύρων και πάνω) και τον τρούλλο με το αμελές πλινθοπερίκλειστο στον υπόλοιπο ναό. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος περιορίζεται σε οδοντωτές ταινίες που περιτρέχουν την τοιχοποιία του (στο μέσον περίπου και στις απολήξεις της κάτω από τον τρούλλο και τη στέγη) και τον τρούλλο και στέφουν τα δίλοβα παράθυρα στις αετωματικές απολήξεις της βόρειας και νότιας όψης του. Το μνημείο χρονολογείται στα τέλη του 10ου αιώνα, βλ. D. HAYER, «Saint George près de Skala (Laconie)», *ΔΧΑΕ* 12 (1984), σ. 265-286. ΚΑΙΠΙΑΣ, *Η εφαρμογή*, Α', σ. 267 σημ. 251. Θεωρείται πιθανή η ταύτισή του με τη μονή του Αγίου Γεωργίου του Πρινίκου, η οποία περιλαμβάνεται στο χρυσόβουλλο του 1301 μεταξύ των κτήσεων της μητρόπολης Μονεμβασίας, βλ. ΜΜ, V, σ. 164. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4, αρ. 2236. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 296 σημ. 110. Η τοποθέτηση του ωστόσο εντός του οικιστικού ιστού της Πανηγυρίστρας και οι σύγχρονες επεμβάσεις στο άμεσο περιβάλλον του δεν καθιστούν δυνατή την περαιτέρω έρευνα για την αποκάλυψη παλαιότερων οικοδομικών λειψάνων στην τοποθεσία αυτή. Αν και η απόσταση από το βυζαντινό Πρίνικο είναι 5χλμ., δεν αποκλείεται η διοικητική υπαγωγή του μνημείου σε αυτόν, εάν δεν υπήρχε άλλος πλησιέστερος οικισμός (στους πλησιόχωρους ίσως σημερινούς οικισμούς του Περιστερίου, του Φιλησίου, του Βλαχιώτη ή της Μυρτιάς). Βέβαια η μικρή απόσταση του Αγίου Γεωργίου από τη Σκάλα καθιστά πιθανότερη την εγγραφή της σε αυτή, εάν μάλιστα για τη διευκόλυνση της μεταξύ τους επικοινωνίας υφίσταται τη συγκεκριμένη περίοδο η γέφυρα στη θέση Κόλα ή Κακοσκάλι (σε απόσταση μικρότερη του 1χλμ. βορειοδυτικά του ναού), τα οικοδομικά κατάλοιπα της οποίας (ποδαρικά) θυμούνται παλαιότεροι κάτοικοι της περιοχής, βλ. παραπάνω σημ. 552. Σημειώνεται ότι στο μεταβυζαντινό μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου νότια του Βλαχιώτη (βλ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπίδαυρος Λιμηρά*, σ. 111), το οποίο πυρπολήθηκε από τον Ιμπραήμ, καταγράφεται στη μνήμη των εντοπίων ναός αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο. Η εν λόγω μονή θα μπορούσε να εγγράφεται στο άμεσο περιβάλλον του Πρινίκου-Αστέρι.

μόνο τοπωνυμικά ταυτίζονται⁶²⁰, είτε από την ονομασία της ευρύτερης περιφέρειας εντός της οποίας εντάσσεται.

Η βυζαντινή πόλη του Έλους πιθανότατα κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους ως απόρροια των ταραχών, των συγκρούσεων και των επιδρομών που χαρακτηρίζουν την εποχή⁶²¹ ή κατά τη διάρκεια της πρώτης τουρκοκρατίας φαίνεται ότι σταδιακά παρακμάζει και η ονομασία της αφήνεται στη λήθη του χρόνου. Στους μεταβυζαντινούς χρόνους ο οικισμός απαντά με τη σημερινή ονομασία του Σκάλα απηχώντας την παλαιότερη λειτουργία του ως αγκυροβόλιο και σταθμός ελλιμενισμού⁶²².

⁶²⁰ Σύμφωνα με τα δεδομένα των πηγών και της αρχαιολογικής έρευνας πεδίου θεωρείται βέβαιο ότι το αρχαίο πόλισμα χωροθετείται στο ανατολικό άκρο της πεδιάδας του Έλους, βλ. ΘΕΜΟΣ, «Τὸ ἀρχαῖο Ἔλος», σ. 467-468.

⁶²¹ Το 1292 επιχειρεί επιδρομή στην Πελοπόννησο ο Καταλανός ναύαρχος Ρογήρος de Lluria και επιτίθεται στην Μάνη και την Μονεμβασία. Στην τελευταία μετά από αιφνιδιασμό εισέρχεται στην Κάτω Πόλη, όπου αιχμαλωτίζει τον μητροπολίτη Νικόλαο και ληλατεί τα πλούτη των κατοίκων της, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 167. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat- Histoire*, σ. 89-90. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 147, 284-285. Η ΙΔΙΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 80. ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Βαρβαρικές επιδρομές*, σ. 131-155. Στα τέλη του 13ου και τον 14ο αιώνα τα παράλια και τα νησιά του Αιγαίου λυμαινόνται οι στόλοι των Τούρκων ηγεμόνων των μικρασιατικών παραλίων. Μεταξύ αυτών ως πιο δραστήριος και με το μεγαλύτερο στόλο στο Αιγαίο καταγράφεται ο εμίρης του Αϊδινίου Umur Beg, εμφανίσεις του οποίου στα πελοποννησιακά παράλια αναφέρονται το 1332 ή 1333 και το 1334 ή 1335, οπότε αποβιβάζεται στα παράλια του Λακωνικού κόλπου, ίσως στην κοιλάδα του Έλους, και προελαύνει μέχρι τα τείχη του Μυστρά. Μεταξύ των περιοχών που δέχονται τις επιθέσεις του βρίσκονται η Μονεμβασία, η Μάνη και κάστρα του μεσσηνιακού κόλπου, βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 1, σ. 351, 2, σ. 597. ΔΟΥΚΑΣ, σ. 27. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 3, σ. 249, 4, σ. 377 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 2, σ. 222-223, 344). BON, *La Morée franque*, σ. 227-229. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat- Histoire*, σ. 90-92, 334. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως», σ. 284. RUNCIMAN, Μυστράς, σ. 60. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 182. ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Βαρβαρικές επιδρομές*, σ. 157-178. Την ίδια περίοδο καταγράφονται πειρατικές επιδρομές Λατίνων, αλλά και ντόπιων αρχόντων της Πελοποννήσου και κατοίκων των Κυθήρων, βλ. ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, 3, σ. 85. THIRIET, *Régestes*, 1, αρ. 45 (1334) 50 (1334), 62 (1335), 103 (1340). THIRIET, *La Romanie vénitienne*, σ. 244, 251 σημ. 3. BON, *La Morée franque*, σ. 211 σημ. 6, 506 και σημ. 1. JANKO, «Historical conclusions», σ. 609. ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Βαρβαρικές επιδρομές*, σ. 185. Επίσης, βλ. P. CHARANIS, «Piracy in the Aegean during the Reign of Michael VIII Palaeologus», στο: *AIPHOS* 10 (1950), σ. 127-136 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Social, Economic and Political Life*, XII). MORGAN, «The Venetian Claims», σ. 411-438. Πιθανότατα η σταδιακή παρακμή και συρρίκνωση του οικισμού του Έλους και η ανασφάλεια λόγω των επιδρομών είχαν ως αποτέλεσμα τη μεταφορά σε κάποια άγνωστη χρονική στιγμή της έδρα της επισκοπής στο σημαντικότερο και πλέον οχυρό πόλισμα της περιοχής, το Γεράκι όπου με βεβαιότητα καταγράφεται παρουσία επισκόπου κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας και της δεύτερης τουρκοκρατίας, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἐλος, Ἐπισκοπή», στ. 663. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 444-445. Ο ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπίδαυρος Λιμηρά*, σ. 99, 118-119, αναφέρει επίσης ως προσωρινές έδρες της επισκοπής τη Σκάλα (πρβλ. BORY DE SAINT-VINCENT, *Relation du voyage*, 2, σ. 347) και το Φιλήσι χωρίς τη μνεία των πηγών του. Δεν αποκλείεται το σκοπό αυτό να εξυπηρέτησε για κάποιο χρονικό διάστημα και η γειτονική κόμη της Απιδιάς με την επιβλητική παλαιохριστιανική βασιλική της Κοίμησης της Θεοτόκου (βλ. παρακάτω σημ. 635). Στην περίπτωση ωστόσο που γίνει αποδεκτή η γνησιότητα του αργυρόβουλλου του δεσπότη Κωνσταντίνου (ΙΑ΄) Παλαιολόγου υπέρ του Δημήτριου Μαμωνά (βλ. παραπάνω σημ. 605), η μαρτυρία του εγγράφου θα συνιστούσε ένδειξη για την επιβίωση της ονομασίας Έλος για τον οικισμό τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα.

⁶²² Η λέξη «σκάλα» ως τοπωνύμιο έχει την έννοια του φυσικού ή τεχνητού παραθαλάσσιου χώρου, όπου αγκυροβολούν πλοία, βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 13, λήμμα *σκάλα*, σ. 6540. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικό*, λήμμα *σκάλα*, σ. 1599. Πρβλ. WAGSTAFF, *Helos*, σ. 58-59. Επίσης, βλ. Μ. VEIKOU, «Mediterranean Byzantine ports and harbours in the complex interplay between environment and society. Spatial, socio-economic and cultural considerations based on archaeological evidence from

Βεβαία είναι η χωροθέτηση στην παραθαλάσσια ζώνη της περιοχής οχυρού και λιμένος, ο οποίος λειτουργεί ως μικρό επίνειο του υστεροβυζαντινού Μυστρά. Πρόκειται για τα αναφερόμενα στις βενετικές πηγές ως *torre di Vassilipotamo* και *porto de Vasilopotamo*⁶²³. Η επίσκεψη και

Greece, Cyprus and Asia Minor», στο: J. Preiser-Kapeller – F. Daim (επιμ.), *Harbours and Maritime Networks as Complex Adaptive Systems*, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Μάιντς 2015, σ. 39-40, 42. Πρβλ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Επίδαυρος Λιμνήρα*, σ. 112. Η παλαιότερη μνεία της Σκάλας καταγράφεται στον κατάλογο με τους οικισμούς της Μάνης που συνέταξε το 1618 ο Μανιάτης πρόκριτος Πέτρος Μέδικος (*Pierro* ή *Pietro* ή *Petro Medici*) για λογαριασμό του Ισπανού πρίγκιπα Καρόλου de Gonzague, δούκα de Nevers, βλ. BUCHON, *Nouvelles recherches*, 1, σ. 286, Scala. WAGSTAFF, «Settlements», σ. 231. Ακολούθως απαντά στο *Οδοιπορικό* του Ενλίγιά Çelebi, ο οποίος την επισκέφτηκε το 1668, και εν συνεχεία σε έγγραφα της βενετοκρατίας στα τέλη του 17ου και τις αρχές του 18ου αιώνα, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Η ἐν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 330, *Σκάλα*. ΚΩΣΤΑΚΗΣ, «Ενλίγιά Çelebi», σ. 275. ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrittione», σ. 117, *Scala*. ΤΣΕΛΕΜΠΙ, *Οδοιπορικό*, σ. 86. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 286, 310 (στην απογραφή Grimani του 1700 ως *Scalla*). ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες Ιστορίας*, σ. 108 *Σκάλα*, 112 *Scala* (= Ο ΙΔΙΟΣ, «Ειδήσεις γιά τήν ἐπιβολή ἀγγαρειῶν», σ. 422, 424). Η ARMSTRONG, «Byzantine and Ottoman», σ. 342, θεωρεί ότι το λιμάνι του Έλους-Σκάλας υφίσταται από την εποχή του Νικηφόρου Α΄ (802-811) και αντικατέστησε αυτό του Γυθείου επί Βασιλείου Α΄ (867-876), χωρίς ωστόσο να προκύπτουν στοιχεία από τις πηγές ή τα αρχαιολογικά δεδομένα. Τη λειτουργία του ως κέντρο ελλιμενισμού κατέστησαν σταδιακά ανενεργή οι προσχώσεις του ποταμού Ευρώτα.

⁶²³ Σύμφωνα με βενετικά έγγραφα, το 1389, κατά τη διάρκεια συγκρούσεων μεταξύ των Βενετών και του δεσποτάτου του Μορέως ο προνοητής του Ναυπλίου και του Άργους Peratio Malipier (*Maripetro*) βοηθούμενος από το γενικό αρχηγό του κόλπου Leonardo Trevisan κατέλαβε τον πύργο του Βασιλοποτάμου ως αντιστάθμισμα για την κατάληψη του Άργους από τους Βυζαντινούς λίγο νωρίτερα (τέλη Δεκεμβρίου 1388-αρχές Ιανουαρίου 1389), βλ. THIRIET, *Régestes*, 1, αρ. 759 (1389), 768 (1390). SCHREINER, *Kleinchroniken*, I, σ. 233 αρ. 32/27, II, σ. 337, όπου λανθασμένα αναφέρεται ότι ο γουλάς του Άργους παραδόθηκε στις 20 Σεπτεμβρίου 1388. CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta*, αρ. 54 (1389) σ. 116, αρ. 68 (1390) σ. 140-141. CESSI, «Venezia», σ. 158, 160. LUTTRELL, «The Latins of Argos», σ. 46-48. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 134-135. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Ευρώτας», σ. 394. MILLER, *Φραγκοκρατία*, σ. 405. Ακολούθησαν διαπραγματεύσεις για την επιστροφή του Άργους με αντάλλαγμα τον πύργο του Βασιλοποτάμου [βλ. THIRIET, *Régestes*, 1, αρ. 799 (1391), 800 (1391). CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta*, αρ. 74 (1390) σ. 151-152, αρ. 103 (1391) σ. 205, αρ. 130 (1394) σ. 252. CESSI, «Venezia», σ. 164, 168], που οδήγησαν στην υπογραφή της συνθήκης της 27ης Μαΐου 1394 στην οποία συμφωνήθηκε η παραχώρηση στους Βενετούς του κάστρου του Άργους και η παράδοση στο δεσπότη Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο του πύργου του Βασιλοποτάμου, βλ. ΔΟΥΚΑΣ, σ. 516, όπου στο *Χρονικόν Σύντομον* τον αναφέρει λανθασμένα ως *πύργον τοῦ Μυλοποτάμου*. ΓΡΗΓΟΡΟΒΙΟΣ, *Ιστορία Ἀθηνῶν*, 3, σ. 380 (1394). CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta*, αρ. 141 (1394) σ. 272. CESSI, «Venezia», σ. 173. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 139. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 95. MILLER, *Φραγκοκρατία*, σ. 405-407. LUTTRELL, «The Latins of Argos», σ. 48. Επίσης, βλ. SCHREINER, *Kleinchroniken*, I, σ. 233 αρ. 32/29, 248 αρ. 33/32, II, σ. 351, όπου αναφέρεται η λανθασμένη καταγραφή του Βασιλοπόταμου ως Μυλοπόταμου. ΤΣΙΟΠΑΣ, *Η βυζαντινή Πελοπόννησος*, σ. 48-53. Το 1403 ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος κατά την επιστροφή του από το μακρύ ταξίδι του στην Ευρώπη κάνει μία στάση στο Βασιλοπόταμο, προκειμένου να ασχοληθεί με θέματα του δεσποτάτου, βλ. SATHAS, *Documents*, 1, αρ. 5 (1403), σ. 6 στ. 5. THIRIET, *Régestes*, 2, αρ. 1114 (1403). BARKER, *Manuel II Palaeologus*, σ. xxix, 231, 235. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Η Μεθώνη», σ. 102. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Ευρώτας», σ. 395. Τον επόμενο χρόνο κοντά στο Βασιλοπόταμο αγκυροβολεί η γαλέρα του εκπροσώπου των Ιωαννιτών Ιπποτών Dominique d'Allemagne, στον οποίο δίνεται η πρώτη δόση του ποσού που είχε συμφωνηθεί ανάμεσα στο βυζαντινό αυτοκράτορα και το τάγμα με σκοπό την ειρηνική απομάκρυνση του τελευταίου από την Πελοπόννησο (συνθήκη της 5ης Μαΐου 1404), βλ. ΜΑΝΟΥΗΛ Λόγος *Επιτάφιος*, σ. 23 (Introduction). CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta*, αρ. 273 (1404) σ. 522, αρ. 289 (1408) σ. 549. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 160, 347. BARKER, *Manuel II Palaeologus*, σ. xxx, 233. Α. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, «Η Παντάνασσα της Γερουμάνας. Ένα μνημείο των Ιωαννιτών Ιπποτών», *Σύμμεικτα* 16 (2003-2004), σ. 364. Σε ιστορική πηγή αποδιδόμενη στον Stefano Magno και αναφερόμενη σε γεγονότα του 1480 το τοπωνύμιο Βασιλοπόταμος προσδιορίζει λιμένα, ο οποίος πιθανότατα βρισκόταν στην περιοχή των εκβολών του ποταμού Ευρώτα (*porto de Vasilopotamo*), βλ. SATHAS, *Documents*, 6, σ. 226. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Ευρώτας», σ. 396-397. Σε πορτολάνο του 16ου αιώνα σημειώνεται ότι τὸ

παραμονή για δέκα ημέρες του Μάρκου Αντώνιου Κατσαΐτη στο *Eleos* το 1740 για επισκευές και ανεφοδιασμό του πλοίου που επέβαινε, πιθανόν να σχετίζεται με το παραπάνω λιμάνι. Ο τελευταίος του αποδίδει την γνωστή από την αρχαιότητα ονομασία Έλος, με την οποία προσδιορίζεται η ευρύτερη περιοχή⁶²⁴. Κατά το διάστημα αυτό επισκέφτηκε και την ερειπωμένη *fortezza di Eleos* κοντά στις όχθες του ποταμού Ευρώτα⁶²⁵.

Σε αυτή την περιοχή εντάσσεται η πρώτη εκτός των ορίων της μητροπόλεως Λακεδαιμονίας κτήση της μονής Βροντοχίου, το *μετόχιον τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἁγίου Βασιλείου*. Η ταύτισή της ωστόσο καθίσταται εξαιρετικά προβληματική. Σύμφωνα με τους δύο χρυσόβουλλους λόγους το μετόχι του Αγίου Βασιλείου τοποθετείται γενικά *περὶ τὸ Ἔλος*, χωρίς περαιτέρω προσδιορισμούς για το τοπωνύμιο από τους οποίους να προκύπτει αν αναφέρεται στην ομώνυμη πόλη ή στο σύνολο της εδαφικής έκτασης που υπάγεται διοικητικά ή εκκλησιαστικά σε αυτή. Επιπλέον δεδομένου ότι δεν υπάρχει η δυνατότητα να ταυτιστεί με ασφάλεια ο βυζαντινός οικισμός, η έρευνα στρέφεται στο σύνολο των

Βασιλοπόταμον... είναι καλή πλατίζετα νὰ ράξης διὰ νὰ πάρης νερόν, βλ. DELATTE, *Portulans*, 59 (Πορτολάνος αρ. 1). Σε χάρτη που δημοσιεύει ο M. Merian το 1629, οι εκβολές του ποταμού Ευρώτα σημαίνονται ως *P(ort)o Misitra* και στη δυτική όχθη του σημειώνεται οικισμός με την ονομασία *Vasolor*, βλ. ΤΑΝΤΟΥΛΟΣ, «Η απεικόνιση του Ευρώτα», σ. 84-85, εικ. 15. Ανάλογες σημάνσεις εντοπίζονται και σε χάρτες που ακολουθούν, βλ. VISSCHER, *Peloponnesus hodie Morea*, χάρτης. DE WIT, *Peloponnesus hodie Moreae*, χάρτης. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Ευρώτας», σ. 395-397. *Η Πελοπόννησος. Χαρτογραφία και Ιστορία*, χάρτης 40 (O. Dapper, *Naukeurige beschryving van Morea, eestijts Peloponnesus*, Άμστερνταμ 1688). ΤΑΝΤΟΥΛΟΣ, «Η απεικόνιση του Ευρώτα», σ. 86-88, 89-91, 93, 95-98, εικ. 17-18, 23-24, 26, 29-31. Σε άλλους χάρτες ο ίδιος οικισμός σημειώνεται με την ονομασία *P(ort)o Misitra*, βλ. CANTELLI DA VIGNOLA, *La Morea*, χάρτης. Μαρτυρίες του β' μισού του 17ου αιώνα αναφέρονται στην πλοϊμότητα του ποταμού με μικρού ή μετρίου μεγέθους πλοία, βλ. GUILLETIERE, *Athènes ancienne et nouvelle*, σ. 58. Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, «Μεταφράσεις Βενετικών έκθέσεων περί Πελοποννήσου. Β'», *Πελοποννησιακά* 17 (1987-1988), σ. 151. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Ευρώτας», σ. 396.

⁶²⁴ Βλ. ΦΑΛΜΠΟΣ, *Κατσαΐτη. Δύο ταξίδια*, σ. 30-33, 100-104. Σε βενετικό έγγραφο του 1655 ως *Eleo* προσδιορίζεται ο Λακωνικός κόλπος, βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Η Μάνη», σ. 148. Οικισμός με την ονομασία Έλος απαντά ξανά σε χάρτες του 17ου αιώνα, στους οποίους χωροθετείται ανατολικά του Ευρώτα κοντά στις εκβολές του ή βορειότερα ή ανατολικότερα κοντά στη θάλασσα, βλ. CANTELLI DA VIGNOLA, *La Morea* (χάρτης). *Η Πελοπόννησος. Χαρτογραφία και Ιστορία*, χάρτης 38 (G. CANTELLI DA VIGNOLA, *Peloponnesus ad antiquior mentem & praecipuaè Pausaniae, Strabonis, ac Ptolemei descripta, inc; suas octo Partes divisa*, Ρώμη 1692, όπου καταγράφονται τα αρχαία τοπωνύμια). ΤΑΝΤΟΥΛΟΣ, «Η απεικόνιση του Ευρώτα», εικ. 16, 20, 21, 22, 23, 25, 26. Οι χαρτογράφοι της εποχής φαίνεται ότι τοποθέτησαν στους χάρτες τον οικισμό βασιζόμενοι στις αρχαίες μαρτυρίες, δεδομένου ότι στους μεταβυζαντινούς χρόνους δεν απαντά στις πηγές χωριό με αυτό το όνομα, αν και είναι σε χρήση ως τοπωνυμικός προσδιορισμός της ευρύτερης περιοχής και ονοματοδοτεί τη διοικητική περιφέρεια της νότιας Λακεδαίμονας. Το σύγχρονο Έλος προέρχεται από τη μετονομασία του χωριού Δουραλί (Ντουραλή), βλ. ΦΕΚ 251/Α'/17.7.1930. Ο ίδιος ο Κατσαΐτης αναφέρει ότι κοντά στις εκβολές του ποταμού Ευρώτα είδε και τα ερείπια *dell'antica citta di Eleos, e del suo castello*.

⁶²⁵ Βλ. ΦΑΛΜΠΟΣ, *Κατσαΐτη. Δύο ταξίδια*, σ. 15, 101-102. Ο Κατσαΐτης σύμφωνα με την περιγραφή που δίνει για να φτάσει στο κάστρο του Έλους περπάτησε δίπλα στις όχθες του Ευρώτα. Ο χαρακτηρισμός *fortezza* μπορεί να αποδίδεται είτε στις φρουριακές κατασκευές που εντοπίζονται εντός της Σκάλας, δυτικά του Ευρώτα και 6χλμ. από τις εκβολές του, είτε σε μικρό μεταβυζαντινό οχυρό νοτιοδυτικά του οικισμού του Περιστερίου, στις ανατολικές όχθες του Ευρώτα και 7χλμ. από τις εκβολές του, είτε σε μικρό κάστρο λίγο βορειότερα 9χλμ. από τις εκβολές του. Σε σχέση με το τελευταίο, όπως μου υπέδειξε ο κ. Δ. Διαμαντάκος και σύμφωνα με μαρτυρίες παλαιότερων, στην απέναντι όχθη (δυτική) του ποταμού υπήρχε δεύτερο κάστρο, τα οικοδομικά κατάλοιπα του οποίου αφαιρέθηκαν από ποιμένες της περιοχής για την κατασκευή των ποιμνιοστασίων τους.

οικισμών της πεδιάδας του Έλους, λαμβάνοντας πάντοτε υπ' όψιν ότι είναι πολύ πιθανόν ο ναός του μετοχίου να έχει καταρρεύσει χωρίς να έχει αφήσει ορατά ίχνη και το όνομά του να έχει ξεχαστεί.

Σήμερα από τις εκκλησίες που χωροθετούνται στην πεδιάδα του Έλους η μοναδική αφιερωμένη στον Άγιο Βασίλειο εντοπίζεται σε απόσταση 325μ. βορειοανατολικά του βυζαντινού ναού του Αγίου Γεωργίου, εντός του συνοικισμού του Αγίου Γεωργίου (πρώην Πανηγυρίστρα ή Αλαϊμπεη)⁶²⁶. Βρίσκεται πλησίον του ποταμού Ευρώτα, μόλις 70μ. από την ανατολική όχθη του και σε απόσταση 500μ. περίπου από τον οικισμό της Σκάλας. Πρόκειται για μικρό μονόχωρο ναύδριο, ανακατασκευασμένο στη θέση παλαιότερου, από το οποίο δεν σώζεται κανένα ίχνος (εικ. 106). Συνεπώς δεν καθίσταται δυνατόν να προσδιοριστεί η παλαιότητα του αρχικού ναού από τυχόν οικοδομικά κατάλοιπα.

Η παλαιότερη μνεία στον Άγιο Βασίλειο του συνοικισμού του Αγίου Γεωργίου απαντά σε αναφορά της 22ας Νοεμβρίου 1829 *πρός τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως Γραμματεῖαν* της κυβέρνησης του Ιωάννη Καποδίστρια, που υπογράφει ο τοποτηρητής της επισκοπῆς Έλους Κύριλλος, επίσκοπος Παμφίλου. Στο συνημμένο κατάλογο με τους εφημερίους, τα ιερά καθιδρύματα και τα περιουσιακά στοιχεία της επισκοπικής καθέδρας καταγράφεται στον Αλαϊμπεη ή ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Βασιλείου ἀσκεπῆς με χωράφια αὐτῆς στρέμ. 2½ καὶ μία μουριά⁶²⁷. Ο οικισμός, αν και μαρτυρείται από την περίοδο της βενετοκρατίας (1685-1715), δεν αναφέρεται στις καταγραφές των Βενετών για την εκκλησιαστική περιουσία της επισκοπῆς Έλους⁶²⁸. Βέβαια οι συγκεκριμένοι κατάλογοι δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν ακριβείς διότι, καθώς προκύπτει από τη συγκριτική μελέτη μεταξύ των καταγεγραμμένων στα κατάστιχα ναών και των ισταμένων μέχρι σήμερα βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων, κάποιες εκκλησιαστικές επαρχίες παραδίδουν ελλιπή στοιχεία. Τουλάχιστον για την επισκοπή Έλους φαίνεται ότι γίνεται μνεία μόνο στις ενοριακές εκκλησίες και στο τέλος προστίθεται η επισήμανση: *Εἶναι ἀκόμι καὶ ἄλλες ἐκκλησίαις εἰς τὴν αὐτὴν ἐπισκοπὴν ὅμως μὴν ἔχοντας καμία ὑποστατικὰ δὲν ἐγραύθησαν.*

⁶²⁶ Ο οικισμός απαντά για πρώτη φορά σε αρχαικές πηγές της βενετοκρατίας με το όνομα Αλαϊμπεη, βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστράς» 1994, σ. 306 (1706), *Αλαϊμπεη*. ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrittione», σ. 116, *Alaè bei*. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 286, 309, *Allabei (Ristretto del territorio d'Eleos)*. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες ιστορίας*, σ. 108 (*Αλαϊμπεη*), 111 (*Alaimbei*) (= Ο ΙΔΙΟΣ, «Ειδήσεις γιά τὴν ἐπιβολὴ ἀγγαρειῶν», σ. 422, 425). Το 1928 ο συνοικισμός λαμβάνει στο πλαίσιο της μετονομασίας κάποιων κυριώνυμων με μη ελληνική προέλευση την ονομασία Πανηγυρίστρα και το 1984 μετονομάζεται εκ νέου σε Άγιος Γεώργιος από τον ομώνυμο βυζαντινό ναό, βλ., ΦΕΚ 156/Α/8.8.1928. ΦΕΚ 22/Α/28.2.1984.

⁶²⁷ Βλ. Η. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ παιδεία καὶ ὁ κλῆρος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως», *Λακωνικά* 39 (Μάιος-Ἰούν. 1970), σ. 83. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπίδαυρος Λιμηρά*, σ. 116. ΜΠΕΛΙΑ, «Μοναστηριακά», σ. 365.

⁶²⁸ Βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 330-332.

Σημειώνεται ότι στην απογραφή Grimani (1700) το Αλαϊμπεη μνημονεύεται ως ο μικρότερος από τους οικισμούς της επισκοπής με 9 μόνο οικογένειες (40 κατοίκους) και όντας ενδεχομένως ο ναός κατεστραμμένος ο πληθυσμός για τους λειτουργικές του ανάγκες επισκέπτεται τα πλησιόχωρα χωριά. Βέβαια η προέλευση του κυριώνυμου από το οθωμανικό αξίωμα του *alay beyi* που φέρει ο αρχηγός των σπαχήδων ιππέων⁶²⁹ υποδεικνύει ότι η περιοχή περιλαμβανόταν στα τιμάρια που εκχωρούνται στον συγκεκριμένο αξιωματούχο⁶³⁰, ο οποίος ενδεχομένως δεν επέτρεπε τη λειτουργία χριστιανικών καθιδρυμάτων εντός των κτήσεών του. Για τους παραπάνω λόγους δεν γίνεται μνεία ούτε του Αγίου Γεωργίου, στον οποίο η κατάσταση διατήρησης σήμερα και τα αυθεντικά στοιχεία που διασώζει το κτιριακό κέλυφος υποδηλώνουν ότι δεν είχε υποστεί κάποια σημαντική φθορά κατά το παρελθόν.

Κατά συνέπεια τα μόνα στοιχεία που μπορούν να παρατεθούν για την τεκμηρίωση της ταύτισης του μετοχίου της μονής Βροντοχίου με τον παλαιότερο ναό του Αγίου Βασιλείου στο συνοικισμό του Αγίου Γεωργίου είναι κατά κύριο λόγο η ίδια η αφιέρωση και κατά δεύτερον η μνεία που γίνεται στο χρυσόβουλλο για *μύλωνας*, κατά πάσα πιθανότητα υδρόμυλους. Παρά την απουσία πηγών ή αρχαιολογικών δεδομένων δεν μπορεί να αποκλειστεί η επιβίωση στη συγκεκριμένη θέση ενός παλαιότερου μνημείου, αναγόμενου ακόμα και στους βυζαντινούς χρόνους αφιερωμένου στο συγκεκριμένο άγιο, δεδομένου ότι στην ευρύτερη περιοχή είναι το μοναδικό αφιερωμένο στον άγιο Βασίλειο. Άλλωστε τα αγιωνύμια συνήθως διατηρούνται στη μνήμη του τοπικού πληθυσμού για μακρά χρονικά διαστήματα, ακόμα και εάν εξαφανιστεί κάθε ίχνος από το ναό στον οποίο οφείλεται η ονοματοδοσία της θέσης, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ανεγείρεται εκ νέου το ιερό καθίδρυμα διατηρώντας την ίδια αφιέρωση.

Επιπλέον οι υδρόμυλοι που περιλαμβάνονται στο μετόχι θα μπορούσαν να τοποθετηθούν κοντά στον Ευρώτα, δεδομένου ότι

⁶²⁹ Ο *alay beyi* εκλεγόταν από τους σπαχήδες του κάθε σαντζακίου και είχε την υποχρέωση σε περίπτωση πολέμου να τους συγκεντρώσει και να τους οδηγήσει στη μάχη. Κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία ο *alay beyi* κατέχει το δεύτερο ιεραρχικά στρατιωτικό αξίωμα στην Πελοπόννησο το οποίο ακολουθεί αυτό του πασά. Σε περιόδους ειρήνης είναι επιφορτισμένος και με αστυνομικά καθήκοντα. Στον Μοριά την περίοδο αυτή εδρεύουν δύο *alay beyi*, εκ των οποίων ο ένας στην Τριπολιτσά και ο δεύτερος στον Μυστρά, βλ. *ΕΓ*, 1, λήμμα *alay*, σ. 358. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Η Πελοπόννησος*, σ. 47, 84. Α. ΚΥΡΚΙΝΗ-ΚΟΥΤΟΥΛΑ, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*, Αθήνα 1996, σ. 87, 193-194.

⁶³⁰ Το κυριώνυμο Αλαϊμπεη διατηρήθηκε ακόμα στην παλαιότερη ονομασία των συνοικισμών της Λακωνίας Φάρος (ο) (ΦΕΚ 287/Α/10.10.1955) νότια των Κροκεών, και Πλατανιστάς (ο) μεταξύ Σπάρτης και Μαγούλας (ΦΕΚ 156/Α/8.8.1928), τοποθεσίες που πιθανότατα εντάσσονταν στις κτήσεις που είχαν εκχωρηθεί στον *alay beyi* του Μυστρά, πρβλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστράς» 1994, σ. 219, όπου καταγράφονται στην τοποθεσία *Άγιος Νίκος* (στην περιοχή της Σπάρτης) κτήματα του *Τούρκου Αλάη μπέη Μπεηζαδέ*. Οι δύο συνοικισμοί στις πηγές της βενετοκρατίας καταγράφονται ως ζευγολατιά. Για τον Πλατανιστά, βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστράς» 1994, σ. 261 (1699), 263 (1699), 303 (1700), 305 (1700), *Αλαϊμπεη*. Για τον Φάρο, βλ. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 101-106, 408, *seugolatio Zizzori di Ali Bei*.

τεκμαίρεται η λειτουργία μύλων στην περιοχή. Στα βορειοδυτικά του οικισμού Φιλήσι, στην ανατολική όχθη του ποταμού εντοπίζεται τμήμα αρχαίου υδαταγωγού λαξευμένου στο βραχώδες πρανές με κατεύθυνση προς νότο, παράλληλα με την πορεία του Ευρώτα⁶³¹ (εικ. 107). Στη συνέχεια με τη μορφή χτιστής αύλακος μετατοπίζεται προς τα νοτιοανατολικά και σύμφωνα με πληροφορίες κατέληγε στην περιοχή του οικισμού του Αγίου Γεωργίου (Πανηγυρίστρια). Κατά μήκος του κτιστού τμήματος του υδαταγωγού κατασκευάζονται υδρόμυλοι, οι οποίοι βρίσκονται σε λειτουργία κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο σύμφωνα με τα κτηριακά κατάλοιπα που ήταν ορατά μέχρι πριν μερικές δεκαετίες⁶³².

Βέβαια η επιχειρηματολογία αυτή παραμένει αδύναμη και δεν παύει να θεωρείται πιθανή η χωροθέτηση του ναού σε κάποια άλλη θέση, όπου την καταστροφή του σε άγνωστη χρονική στιγμή ακολούθησε η λήθη σταδιακά του αγιωνυμίου από τους κατοίκους. Επίσης πιθανή είναι η υπαγωγή της περιοχής του Αγίου Βασιλείου στους υστεροβυζαντινούς χρόνους στον πλησιόχωρο βυζαντινό ναό του Αγίου Γεωργίου, στην περίπτωση που ο τελευταίος ταυτίζεται με τη *μονή τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῆν τοῦ Πρινίκου*, η οποία το 1301 περιλαμβάνεται στις κτήσεις της μητρόπολης Μονεμβασίας και φέρεται να κατέχει σημαντικά περιουσιακά στοιχεία στην περιοχή⁶³³. Η απόσταση που χωρίζει τους δύο ναούς είναι μόλις 325μ.

Η δεύτερη υπόθεση που μπορεί να εκφραστεί για την ταύτιση του μετοχίου απαιτεί τη διεύρυνση τοπογραφικά του πεδίου της έρευνας. Προς τα ανατολικά της πεδιάδας του Έλους εντοπίζεται μια εξαιρετικά σημαντική βυζαντινή θέση με μνημειακό ενδιαφέρον. Πρόκειται για τον οικισμό της Απιδιάς, ο οποίος απαντά στις πηγές από την υστεροβυζαντινή περίοδο και εκκλησιαστικά υπάγεται στην επισκοπή Έλους⁶³⁴. Βρίσκεται κτισμένος στο νότιο άκρο μιας μικρής ένφορης πεδιάδας στους βόρειους πρόποδες των ορεινών όγκων Δασκαλόρραχης-Κριτσόβας, ο οποίος μαζί με μια σειρά από χαμηλούς λόφους προς τα νοτιοδυτικά και τα νότια διαχωρίζει το χωριό από τον κάμπο του Έλους (χάρτ. 11).

Την εξέχουσα θέση που κατέχει ο οικισμός στην περιοχή ήδη από την πρωτοβυζαντινή περίοδο μαρτυρά ο αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου ενοριακός ναός, κτισμένος στον αρχιτεκτονικό τύπο της

⁶³¹ Επίσης, βλ. ΘΕΜΟΣ, «Τὸ ἀρχαῖο Ἑλος», σ. 464.

⁶³² Ο κτιστός υδαταγωγός και τα κτηριακά κατάλοιπα των μύλων έχουν πλέον εξαφανιστεί λόγω των αγροτικών καλλιεργειών και της υπερεκμετάλλευσης των εύφορων πεδινών εκτάσεων της περιοχής. Σύμφωνα με πληροφορίες ο τελευταίος μύλος λειτουργούσε εκσυγχρονισμένος μέχρι και τα μέσα του 20ου αιώνα στην περιοχή όπου σήμερα βρίσκεται η υπεραγορά LIDDL, επί της οδού Σκάλας-Βλαχιώτη.

⁶³³ Βλ. ΜΜ, V, σ. 164. Επίσης, βλ. παραπάνω σημ. 619. Πρβλ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 280, η οποία θεωρεί πιθανή την ταύτιση της μονής του Αγίου Γεωργίου με την κιστερκιάνη μονή De Pirn ή De Pirt, όπου παρέμεινε για μικρό χρονικό διάστημα η ευγενής Μαργαρίτα de Toucy.

⁶³⁴ Βλ. παραπάνω στην ίδια ενότητα.

τρικλιτης βασιλικής⁶³⁵ (εικ. 109). Η πρώτη μνεία του ονόματος γίνεται σε αργυρόβουλλο ορισμό που απέλυσε πιθανότατα την τελευταία δεκαετία του 14ου αιώνα ο δεσπότης Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος με προνόμια για την πόλη της Μονεμβασίας⁶³⁶. Αδιάψευστος μάρτυρας της ακμής που γνωρίζει ο οικισμός κατά την υστεροβυζαντινή τουλάχιστον περίοδο αποτελεί ο αριθμός των μνημείων που απαντά τόσο εντός των ορίων του όσο και στην κτηματική του περιφέρεια, καθιστώντας τον μία από τις

⁶³⁵ Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της τρικλιτης θολοσκέπαστης βασιλικής και απολήγει ανατολικά σε τρεις ημικυλινδρικές ανίδες Ιερού με την κεντρική να εξαιρείται λόγω του εύρους της. Αποτελεί μετασκευή παλαιότερου, παλαιοχριστιανικού ξυλόστεγου ναού που μετατράπηκε σε θολοσκέπαστο κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο (10ος αι.). Στην τοιχοδομία του έχουν χρησιμοποιηθεί ακατέργαστοι λίθοι, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται πλίνθοι. Εσωτερικά οι δύο πεσοστοιχίες προστέθηκαν κατά τη μεσοβυζαντινή οικοδομική φάση για την αποτελεσματικότερη στήριξη των θόλων. Οι κίονες που μεσολαβούν μεταξύ των πεσών ανήκουν στην αρχική του φάση και χρησίμευαν ως υποστηρίγματα της κατά πολύ ελαφρότερης ξύλινης αρχικά στέγης. Τυφλά αφιδώματα ανοίγονται κατά μήκος του βόρειου και του νότιου τοίχου. Γλυπτός διάκοσμος απαντά στα κιονόκρανα που στέφουν τους κίονες μεταξύ των πεσοστοιχιών και στο μαρμάρινο τέμπλο και ανάγεται σε διαφορετικές περιόδους, απόρροια των επεμβάσεων που έχει δεχτεί κατά καιρούς το μνημείο. Τα κιονόκρανα είναι σύγχρονα με την αρχική φάση του ναού, ενώ τα γλυπτά που συνθέτουν το τέμπλο αποδίδονται σε περισσότερα του ενός συνεργεία με χρονική απόσταση μεταξύ τους και χρονολογούνται από τον 12ο έως τις αρχές του 14ου αιώνα. Στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους πιθανότατα ανάγονται το ανάγλυφο επιστύλιο (τέλη 13ου αι.) που έχει χρήση υπερθύρου στη νότια είσοδο του ναού και τα γλυπτά τεμάχια μαρμάρινης σαρκοφάγου (τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.) που έχουν εντοχιστεί στο νεώτερο καμπαναριό. Για το μνημείο, βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Ανατολίζουσαι βασιλικαί τῆς Λακωνίας», *ΕΕΒΣ Δ'* (1927), σ. 346-348, 350-351. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδέων», σ. 125-133. Α. GRABAR, *Sculptures byzantines du moyen âge. II (XIe-XIVe siècle)*, Παρίσι 1976, σ. 143 αρ. 151, πίν. CXX, CXXXII, ο οποίος χρονολογεί το μαρμάρινο τέμπλο στα τέλη του 13ου αιώνα. D. HAYER, «La Dormition-de-la-Vierge de Zaraphona (Laconie): des éléments nouveaux», *BZ* 80/1 (1987), σ. 360, 362-363, 365, 367-370 σημ. 62. Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 38, Αθήνα 1988, σ. 49 αρ. 66, πίν. 54. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Μνημεία Λακωνίας», σ. 33-39 (= *Μάνη και Λακωνία*, Δ', σ. 387-393). Α. LIVERI, *Die byzantinischen Steinreliefs des 13. und 14. Jahrhunderts im griechischen Raum*, Αθήνα 1996, σ. 184-187, εικ. 47-51, η οποία χρονολογεί το μαρμάρινο τέμπλο στα τέλη του 13ου-αρχές 14ου αιώνα. Τοπική παράδοση αποδίδει τα τεμάχια της σαρκοφάγου στον τάφο του πεθερού του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου ο οποίος σύμφωνα με αυτή πέθανε στην Απιδιά κατά τη διάρκεια κυνηγετικής εκδρομής από κοινού με τον γαμβρό του που ήταν εξόριστος τότε στην Μονεμβασία. Στη σύζυγο του αυτοκράτορα αποδίδεται η ίδρυση της βασιλικής, βλ. ΒΕΗΣ, «Ο Έλκόμενος Χριστός», σ. 59. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Ἐκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδέων», σ. 132-133. Επίσης, βλ. WATERHOUSE – HOPE-SIMPSON, «Prehistoric Laconia», σ. 86, οι οποίοι αναφέρονται στον τάφο ενός Παλαιολόγου στο ναό χωρίς περαιτέρω προσδιορισμούς. Ο κ. Αλ. Μοίρας, κάτοικος του χωριού, μου ανέφερε μαρτυρία, σύμφωνα με την οποία τα τεμάχια της σαρκοφάγου βρέθηκαν κάτω από το δάπεδο του ναού, όταν αφαιρέθηκε το παλαιότερο από τετράγωνες λίθινες πλάκες (μαλτεζόπλακες), για να αντικατασταθεί από πλακάκια. Κατά τη διάρκεια των εργασιών βρέθηκε επίσης μεγάλος αριθμός οστών (πιθανότατα και τάφοι).

⁶³⁶ Βλ. ΜΜ, V, σ. 172, 173, όπου αποδίδεται στο δεσπότη Θεόδωρο Β' Παλαιολόγο. SCHREINER, *Kleinchroniken*, II, σ. 233 32/28, II, σ. 346-348. Ο ΙΔΙΟΣ, «Προνόμια», σ. 163 (για τη χρονολόγηση του αργυρόβουλλου, βλ. σ. 161-162). ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 205, η οποία τοποθετεί την έκδοσή του μετά το 1394 (βλ. σ. 203-204, 352-353). Επίσης, βλ. Η ΙΔΙΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 92 (όπου το χρονολογεί στο 1394, βλ. σ. 83), 289 (όπου το χρονολογεί στο 1391-2). Αργότερα σε χάρτη του Battista Agnese (1554) σημειώνεται ο οικισμός *apides*, βορειοανατολικά του *figlitus* (Φιλήσι) και νοτιοανατολικά του *vrondami* (Βρονταμάς), βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 34, σημ. 3, πίν. 9. Στη συνέχεια απαντά στα αρχεία της Βενετίας του τέλους του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Η ἐν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 331, *Ἀπιδέα*. Ο ΙΔΙΟΣ, «Breve descrittione», σ. 116 (στις αρχές του 18ου αιώνα ως *Pidia*). ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 281, 307 (στην απογραφή Grimani του 1700 ως *Pidia*). ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μελέτες ιστορίας*, σ. 109 *χωρίο Ἀπιδέας*, 113 *Ἀπιδιά* (= Ο ΙΔΙΟΣ, «Ειδήσεις γιά τήν ἐπιβολή ἀγγαρειῶν», σ. 423, 426).

σημαντικότερες βυζαντινές θέσεις της νότιας Λακεδαίμονας⁶³⁷ (εικ. 108). Πρόκειται για τα κτηριακά κατάλοιπα βυζαντινού οχυρού στη θέση Παλιόχωρα⁶³⁸ (εικ. 110) νότια του λόφου Κριτσόβα και τις ερειπωμένες σήμερα εκκλησίες της Αγίας Τριάδας⁶³⁹ (εικ. 111) και της Αγίας Κυριακής⁶⁴⁰ (εικ. 113) στα βορειοανατολικά του χωριού, της Αγίας Ελεούσας στη θέση Πριπίφτη⁶⁴¹ (εικ. 112), του Αγίου Ιωάννη στη θέση Ζαμανίτσα⁶⁴² (εικ. 114),

⁶³⁷ Πέρα από τα βυζαντινά μνημεία, στον οικισμό και την κτηματική περιφέρεια της Απιδιάς εντοπίζεται μεγάλος αριθμός εκκλησιών, των οποίων η παλαιότητα δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί λόγω των εκτεταμένων νεωτερικών επεμβάσεων που έχουν δεχτεί. Πρόκειται για τους ναούς του Αγίου Γεωργίου, του Αγίου Δημητρίου, του Αγίου Ευστρατίου, της Αγίας Παρασκευής του Αγίου Αθανασίου, του Αγίου Κωνσταντίνου και του Αγίου Ιωάννη.

⁶³⁸ Σήμερα διατηρούνται ελάχιστα οικοδομικά λείψανα από το οχυρό: Ίχνη των τειχών κατασκευασμένων από αργούς λίθους με πυκνή παρεμβολή πλίνθων εκ περισυλλογής στους αρμούς, επιφάνεια επιστρωμένη με υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι) η οποία ανήκει κατά πάσα πιθανότητα σε υδατοδεξαμενή, η κατώτερη στάθμη πύργου τετραγωνικής κάτοψης η οποία σώζεται μέχρι το ύψος της γενέσεως του θόλου και είχε ενδεχομένως χρήση υδατοδεξαμενής και τοίχοι από ξερολιθιά. Επίσης εντοπίζονται ακόσμητα όστρακα χρηστικών αγγείων, κεραμίδες και πλίνθοι.

⁶³⁹ Η εκτεταμένη καταστροφή που έχει δεχτεί το μνημείο και η πυκνή βλάστηση δεν καθιστούν δυνατή σήμερα τη διερεύνησή του. Σύμφωνα με τον ΟΡΛΑΝΔΟ, «Εκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδέων», σ. 133 σημ. 1, αποτελείται από τρία προσκολλημένα μονόχωρα ναύδρια. Διατηρούνται σε ύψος μέχρι 2μ. περίπου η βόρεια και η κεντρική αψίδα του Ιερού και τμηματικά η νότια και η λοιπή τοιχοποιία του μνημείου. Την τοιχοδομία του βόρειου ναυδρίου χαρακτηρίζει το αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα με τη χρήση ακατέργαστων ή ελάχιστα κατεργασμένων λίθων σε ποικίλα μεγέθη και πλίνθων εκ περισυλλογής, οι οποίες διατάσσονται στους οριζόντιους αρμούς σε μονές ή διπλές ζώνες (βόρεια αψίδα) διακοπτόμενες κατά διαστήματα, και στους κάθετους μεμονωμένες ή σε ποικίλους συνδυασμούς (τοποθετημένες σε οριζόντια διάταξη, σε συμπλέγματα που θυμίζουν γράμματα του ελληνικού αλφάβητου κ.ά.). Στα λοιπά τμήματα του μνημείου έχουν χρησιμοποιηθεί, επίσης, λίθοι σε ποικίλα μεγέθη, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται πλίνθοι και ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Στην τοιχοποιία εντοπίζεται επίσης αρχαίο οικοδομικό υλικό και ένα ιωνικό κιονόκρανο. Στήν σημερινή κατάσταση διατήρησης του μνημείου αναγνωρίζονται τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις, με το κεντρικό τμήμα του να ανάγεται στη μέση βυζαντινή περίοδο και το βόρεια, που ενδεχομένως αποδίδεται στην τελευταία οικοδομική του φάση, πιθανότατα στους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

⁶⁴⁰ Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Εκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδέων», σ. 133 σημ. 1. Πρόκειται για ερειπωμένο μονόχωρο ναύδριο που απολήγει ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα Ιερού. Διατηρούνται τμηματικά η νότια και η ανατολική όψη του και σε όλο της το μήκος η βόρεια με το μέγιστο σωζόμενο ύψος τους να φτάνει το 1,5μ. περίπου. Στην τοιχοποιία του έχει εφαρμοστεί το αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα με εκτεταμένη χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού. Από τη μορφή που λαμβάνει η τοιχοδομία του θα μπορούσε ενδεχομένως να υποστηριχθεί μια χρονολόγησή του στους μέσους βυζαντινούς χρόνους.

⁶⁴¹ Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Εκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδέων», σ. 133 σημ. 1. Πρόκειται για ερειπωμένο μονόχωρο ναό που απολήγει ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα Ιερού με το μέγιστο σωζόμενο ύψος της τοιχοποιίας του να μην ξεπερνάει το 1,5μ. Στις όψεις του επιχειρείται η απόδοση του αμελούς πλινθοπερίκλειστου συστήματος. Η κατάσταση διατήρησης του μνημείου και η πυκνή βλάστηση περιμετρικά δεν καθιστούν δυνατή τη χρονολόγησή του.

⁶⁴² Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Εκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδέων», σ. 133 σημ. 1. Πρόκειται για μονόχωρο δρομικό ναό που απολήγει ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα Ιερού και δυτικά σε μεταγενέστερη προσθήκη νάρθηκα. Η στέγη, το ανώτερο τμήμα της περιμετρικής τοιχοποιίας και ο δυτικός τοίχος έχουν καταρρεύσει. Έχει κτιστεί σύμφωνα με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος της αψίδας, στο κέντρο της οποίας διαμορφώνεται μονόλοβο παράθυρο με τοξωτή απόληξη διαμορφωμένη από πλίνθους παράλληλα διατεταγμένες. Οδοντωτή ταινία περιτρέπει την ημικυκλική επιφάνεια στο μέσον περίπου και στέφει το τόξο του παραθύρου. Επάνω από την ταινία επιχειρείται η διαμόρφωση ζωόφρων με τις πλίνθους να σχηματίζουν διάφορα συμπλέγματα μεταξύ των λίθων (γράμματα του ελληνικού αλφάβητου, τεθλασμένες γραμμές). Ανάλογοι συνδυασμοί απαντούν και στις χαμηλότερες επιφάνειες της αψίδας. Οριζόντιες ταινίες από μονές πλίνθους περιτρέχουν τις πλάγιες όψεις του μνημείου. Στο εσωτερικό, στους πλαγίους τοίχους του ναού διαμορφώνονταν από ένα ζεύγος τυφλών αψιδωμάτων. Από το γραπτό διάκοσμο του μνημείου, στον οποίο διακρίνονται δύο ή τρία στρώματα τοιχογραφιών, σώζονται ελάχιστα ίχνη με

των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στη θέση Παλιάχουρο⁶⁴³ και του Αγίου Βασιλείου στις βόρειες παρυφές του οικιστικού πυρήνα της Απιδιάς. Επίσης σε όλη την περιοχή εντοπίζονται κατά τόπους οικοδομικά κατάλοιπα (λίθινα τοιχία σε χαμηλό ύψος, ερειπωμένα ναύδρια με εκτεταμένες καταστροφές), μεγάλη συγκέντρωση αργών λίθων και επιφανειακή βυζαντινή και μεταβυζαντινή κεραμεική, η οποία διακρίνεται σε ακόσμητα όστρακα χρηστικών αγγείων, κεραμίδες και πλίνθους.

Ο ναός του Αγίου Βασιλείου είναι ο δεύτερος στην ευρύτερη περιοχή του Έλους αφιερωμένος στο συγκεκριμένο άγιο (εικ. 115). Βρίσκεται σε απόσταση 230μ. βορειοανατολικά της βασιλικής της Κοίμησης στο νότιο άκρο της μικρής αλλά εύφορης πεδιάδας της Απιδιάς. Από το μνημείο σήμερα σώζεται μόνο η περιμετρική τοιχοποιία του στο μεγαλύτερο ύψος της. Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού⁶⁴⁴ και απολήγει ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα Ιερού (εικ. 116). Η τοιχοδομία του μιμείται το αμελές σύστημα τοιχοποιίας με τη χρήση ακατέργαστων ή ημικατεργασμένων λίθων και πλίνθων εκ περισυλλογής. Η είσοδος του ναού βρισκόταν στη δυτική όψη του και μια δεύτερη φραγμένη σήμερα μέχρι το μέσον περίπου είχε διαμορφωθεί στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου πιθανότατα σε μεταγενέστερη φάση (εικ. 117). Μονόλοβα παράθυρα ανοίγονταν στο κέντρο των τυμπάνων των αετωματικών

καλύτερα διατηρημένη την αποσπασματική και εξίτηλη απεικόνιση ιεράρχη στο νότιο τοίχο του Ιερού. Από το παλαιότερο στρώμα διακρίνεται στο βόρειο τμήμα του ανατολικού τοίχου κόσμημα που παραπέμπει σε σταυρό τύπου Μάλτας. Η ανέγερση του ναού ανάγεται στους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Η μεγάλη συγκέντρωση οικοδομικού υλικού περιμετρικά του μνημείου και η πιθανή ύπαρξη προσκτίσματος στη βόρεια όψη του υποδηλώνει μικρή οικιστική εγκατάσταση στη θέση, ενδεχομένως και τη χωροθέτηση μοναστηριακού συγκροτήματος.

⁶⁴³ Από το ναό σώζεται μόνο η βόρεια τοιχοποιία του και σε συνέχεια με αυτή μικρό μόνο τμήμα της ημικυκλικής αψίδας του Ιερού και του δυτικού τοίχου. Η τοιχοποιία του μιμείται το αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Στο σωζόμενο τμήμα της δυτικής όψης διατηρείται οδοντωτή ταινία και επάνω από αυτή διακοσμητική ταινία από πλίνθους που σχηματίζουν τεθλασμένη γραμμή. Στο βόρειο τοίχο εσωτερικά διαμορφώνονται τρία τυφλά αψιδώματα, στα οποία διατηρούνται ίχνη του αρχικού γραπτού διακόσμου. Το στενότερο στα ανατολικά εντάσσεται στο χώρο του Ιερού και έχει τη χρήση πρόθεσης. Πιθανότατα πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό που μπορεί να χρονολογηθεί στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους.

⁶⁴⁴ Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Ἐκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδέων», σ. 133-134. Για τον αρχιτεκτονικό τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα Ρόδου», *ΑΒΜΕ* 6 (1948), σ. 83-85, ο οποίος ονομάζει τον τύπο μονόκλιτο σταυροειδή εγγεγραμμένο μετά τρούλλου. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, «Ἅγιος Στέφανος Ριβίου Ἀκαρνανίας», *ΕΕΠΣΑΠΘ* 3 (1967-1968), σ. 47-53. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ – ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι*, σ. 85. Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Βυζαντινὴ ναοδομία (600-1204)*, Ἀθήνα 1992², σ. 158-159. Στην Πελοπόννησο εντοπίζονται πέντε ακόμα μνημεῖα του τύπου αυτού εκ των οποίων τα τέσσερα στη Λακωνία: η Ευαγγελίστρια στο Γεράκι (βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ – ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι*, σ. 84-136, οι οποίοι την τοποθετούν στον 12ο αιώνα (σ. 135-136). ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ Ἑλλαδικὴ ναοδομία*, σ. 336, οι οποίοι χρονολογούν το ναό στον 13ο αιώνα), ο Ἅγιος Ἰωάννης ο Πρόδρομος στην Ζαραφώνα και ο Ἅγιος Νικόλαος (β' μισό 13ου-α' μισό 14ου αι.) και ο Ἅγιος Γεώργιος (ὄψιμοι υστεροβυζαντινοὶ χρόνοι) στην Καρυούπολη (βλ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Καρυούπολις», σ. 24-33). Το πέμπτο είναι οι ταξιάρχες στην Μοφκίτσα της Ηλείας (14ος αι., βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Ἡ ναοδομία στην Ἐπισκοπὴ Ὠλένης*, Α', σ. 319-325)

απολήξεων των κεραίων⁶⁴⁵ (εικ. 118, 119). Έφεραν πλίνθινα πλαίσια τα οποία περιτρέχει οδοντωτή ταινία στρεφόμενη οριζόντια για λίγα εκατοστά εκατέρωθεν της ποδιάς στις σταυρικές κεραίες. Η αψίδα διατρύπεται από ένα παράθυρο στο κέντρο και κοσμεύεται από οδοντωτή ταινία στο μέσον περίπου που εκτεινόταν σε όλο της το μήκος, και οριζόντια ταινία με κόσμημα τεθλασμένης γραμμής από συνεχόμενα Λ οριοθετημένη με δύο ζώνες από μονές πλίνθους (σώζεται μόνο η κάτω και μικρό τμήμα της άνω)⁶⁴⁶ (εικ. 120). Πέντε πήλινα ανοιχτά αγγεία οριοθετημένα με πλίνθινα τετράγωνα πλαίσια («πλινθοπερίκλειστα αγγεία») είχαν τοποθετηθεί από δύο εκατέρωθεν της ποδιάς της φωτιστικής θυρίδας της αψίδας, ένα πάνω από την απόληξή της και από δύο στο βόρειο παράθυρο στο ύψος των τόξων⁶⁴⁷ (εικ. 121, 122).

Εσωτερικά στο βόρειο και το νότιο τοίχο του μνημείου διαμορφώνονται από τρία τυφλά αψιδώματα, εκ των οποίων τα δύο κεντρικά, ευρύτερα και ψηλότερα των πλαγίων, ανέρχονται στο ίδιο ύψος με τον ημικυλινδρικό θόλο του ναού διαμορφώνοντας το σταυρικό τετράγωνο επί του οποίου υψωνόταν το τύμπανο του τρούλλου (εικ. 123, 124). Εκατέρωθεν των τόξων των πλαγίων αψιδωμάτων έχουν εντοιχιστεί ηχητικά αγγεία. Από το γραπτό διάκοσμο του άλλοτε κατάγραφου μνημείου διατηρούνταν δύο ζεύγη αγίων στα τύμπανα των ανατολικών τυφλών αψιδωμάτων, αποτοιχισμένα σήμερα, όπου εικονίζονταν οι άγιοι Θεράπων και Στέφανος ο Πρωτομάρτυρας (εικ. 125) στο βόρειο και Ρωμανός ο Μελωδός και Ουαλεριανός στο νότιο⁶⁴⁸ (εικ. 126), και ελάχιστα ίχνη από τις υπόλοιπες παραστάσεις (μορφές αγίων, ανεικονικός διάκοσμος). Μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα σωζόταν αποσπασματικά στο τύμπανο της νότιας κεραίας η παράσταση της Υπαπαντής. Τις τοιχογραφίες χαρακτηρίζει η πλαστικότητα στην απόδοση των μορφών και το πλατύ και άνετο σχέδιο παραπέμποντας εικονογραφικά σε παραστάσεις από το Μυστρά που χρονολογούνται στον 14ο αιώνα και ιδιαίτερα στις απεικονίσεις των Εβδομήκοντα Μαρτύρων στο υπερώο του

⁶⁴⁵ Σήμερα το μεγαλύτερο μέρος της δυτικής όψης έχει καταρρεύσει, ενώ εκτεταμένες φθορές έχουν υποστεί τα παράθυρα του βόρειου και του νότιου τοίχου. Η τοιχοποιία του παραθύρου της αψίδας έχει διαταραχθεί με αποτέλεσμα να διατηρείται τμήμα μόνο του αρχικού περιγράμματος της οδοντωτής ταινίας. Τα επιπλέον στοιχεία κατέγραψε ο ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Εκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδέων», σ. 135, κατά την επίσκεψή του στην περιοχή στις αρχές του 20ου αιώνα, όταν η διατήρηση των τοιχοποιιών ήταν πληρέστερη.

⁶⁴⁶ Για τη χρήση του μοτίβου στο λακωνικό χώρο, βλ. παραπάνω σημ. 611.

⁶⁴⁷ Τα πλαίσια σήμερα είναι κενά και μόνο θραύσματα των αγγείων διατηρούνται στη βόρεια υποδοχή του παραθύρου της αψίδας και στην ανατολική του βόρειου, βλ. immuredvessels.gr/μνημεία/#12043 (Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ). Ο ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Εκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδέων», σ. 135, αναφέρει ότι στο μνημείο υπήρχαν «ῥόδια» πινάκια έντειχισμένα εἰς τὴν κορυφὴν καὶ τὴν ποδιὰν ἐκάστου τῶν μνημονευθέντων παραθύρων». Δεν διατηρούνται ωστόσο στοιχεία στην τοιχοποιία από τα οποία να τεκμηριώνεται η ύπαρξη εντοιχισμένων αγγείων στις ποδιές των παραθύρων, παρά μόνο για αυτό της αψίδας. Για τα πλινθοπερίκλειστα αγγεία, βλ. παραπάνω σημ. 544.

⁶⁴⁸ Οι τοιχογραφίες αποτοιχίστηκαν από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στις αρχές Σεπτεμβρίου 1979 και σήμερα φυλάσσονται στους αποθηκευτικούς χώρους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας στο Γεράκι.

ναού της Οδηγήτριας (β' δεκαετία 14ου αιώνα, εικ. 13)⁶⁴⁹, τοποθετώντας την αγιογράφιση του ναού στην ίδια περίοδο ή λίγο αργότερα. Στην ίδια εποχή ή και λίγο προγενέστερα, πριν τα τέλη του 13ου αιώνα, πρέπει να ανάγεται η ανέγερση του ναού του Αγίου Βασιλείου σύμφωνα με τα τυπολογικά, μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά που εντοπίζονται⁶⁵⁰. Η αναζήτηση από το ζωγράφο του Αγίου Βασιλείου των προτύπων του στο γραπτό διάκοσμο του καθολικού της μονής Βροντοχίου αποτελεί ένδειξη των επαφών που υπήρχαν με το Μυζηθρά και ενδεχόμενων σχέσεων μεταξύ των δύο ιερών καθιδρυμάτων.

Το μετόχιον τοῦ Ἁγίου Βασιλείου εἶχε παραχωρηθεῖ μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων, χωραφίων καὶ μυλώνων, περιελάμβανε δηλαδή το απαραίτητο εργατικό δυναμικό, σπόριμη γη και περισσότερους του ενός μύλους, στοιχεία που το καθιστούν αξιόλογη και ιδιαίτερα προσοδοφόρα κτήση.

Το τελευταίο περιουσιακό στοιχείο είναι το μόνο που μπορεί να αποβεί χρήσιμο για τη χωροθέτηση του μετοχίου. Μύλοι εντοπίζονται πλησίον και των δύο προαναφερόμενων θέσεων. Στην περίπτωση του ναού Αγίου Βασιλείου στην Πανηγυρίστρα πρόκειται για υδρόμυλους που τροφοδοτούσε με νερό άλακα με αφετηρία τον Ευρώτα, όπως επισημάνθηκε παραπάνω.

Σε απόσταση 3χλμ. περίπου βορειοανατολικά της Απιδιάς και του ναού του Αγίου Βασιλείου, στις παρυφές του απιδιώτικου κάμπου, εντός της κτηματικής περιφέρειας του οικισμού Νιάτα χωροθετούνται ερειπωμένες σήμερα μυλικές εγκαταστάσεις, οι οποίες ανήκαν στον τύπο του ανεμόμυλου ⁶⁵¹. Από τη διερεύνηση ωστόσο των οικοδομικών καταλοίπων των εν λόγω θέσεων, καθώς και από τις πληροφορίες που έχουν συγκεντρωθεί μέχρι σήμερα για την εμφάνιση και εξάπλωση του συγκεκριμένου τύπου στον ελλαδικό χώρο δεν τεκμηριώνεται λειτουργία τους κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Από τα σωζόμενα τμήματα της τοιχοποιίας τους η κατασκευή τους ανάγεται στα νεώτερα χρόνια ενώ στη συγκεκριμένη τοποθεσία δεν εντοπίζονται επιφανειακά ίχνη που να τεκμηριώνουν ανθρώπινη παρουσία κατά τη βυζαντινή περίοδο. Επιπρόσθετα δεν έχουν προκύψει μέχρι σήμερα στοιχεία για λειτουργία ανεμόμυλων στον πελοποννησιακό χώρο κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους και οι αναφορές των πηγών σε μύλους στο σύνολο σχεδόν των περιπτώσεων έχουν ταυτιστεί με υδρομυλικές εγκαταστάσεις. Άλλωστε οι

⁶⁴⁹ Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Ἐκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδέων», σ. 135-138. Δυστυχώς, η αποτοίχισή τους και η τοποθέτησή τους σε τελάρα δεν επιτρέπουν την παρατήρηση και μελέτη τους. Για τη σύγκριση του διακόσμου των δύο μνημείων προσφέρεται μόνο το ασπρόμαυρο φωτογραφικό υλικό από το ναό του Αγίου Βασιλείου, που διατηρείται στο αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας.

⁶⁵⁰ Τονισμός του διαμήκους άξονα (βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης*, Α', σ. 263, 321, 433), πλινθοπερίκλειστα αγγεία, οριζόντια ταινία με κόσμημα τεθλασμένης γραμμής από συνεχόμενα Λ κ.ά.

⁶⁵¹ Για τους ανεμόμυλους και την τεχνολογία τους, βλ. παραπάνω σημ. 509.

εξειδικευμένες γνώσεις και δεξιότητες που απαιτούνται από τους τεχνίτες και το υψηλό κόστος κατασκευής τους λειτουργούν αποτρεπτικά για τέτοιου είδους επενδύσεις⁶⁵². Πόσο μάλλον στην περίπτωση του μετοχίου του Αγίου Βασιλείου που οι μύλοι είναι περισσότεροι του ενός. Υδρομυλικές εγκαταστάσεις μαρτυρούνται δυτικά του οικισμού πλησίον της οδού που οδηγεί στο χωριό Γούβες και νότια του βυζαντινού ναού του Αγίου Ιωάννη⁶⁵³. Οι νερόμυλοι λειτουργούσαν κατά τα νεώτερα χρόνια, αλλά δεν υπάρχει η δυνατότητα να διαπιστωθούν παλαιότερες φάσεις τους, ενώ η απόσταση τους από το ναό του Αγίου Βασιλείου είναι γύρω στα 3χλμ.

Κατά συνέπεια από τα μέχρι τώρα δεδομένα ο ναός του Αγίου Βασιλείου και η περιοχή της Πανηγυρίστρας, τουλάχιστον το βόρειο τμήμα της όπου χωροθετούνταν υδρομυλικές εγκαταστάσεις σε μικρή απόσταση από την εκκλησία, φαίνεται ότι προκρίνονται για την ταύτισή τους με την κτήση της μονής Βροντοχίου στην περιοχή του Έλους. Εάν μάλιστα η καταγραφή του τοπωνυμίου Έλος στα χρυσόβουλλα αποδίδεται αποκλειστικά σε οικισμό και όχι στην ευρύτερη περιοχή και η θέση του ταυτίζεται με αυτή της σημερινής Σκάλας, η πρόθεση *περι* που εισάγει τον εμπρόθετο προσδιορισμό (*περι τὸ Έλος*) δεν μπορεί παρά να τοποθετεί το μετόχι σε κοντινή απόσταση από το βυζαντινό πόλισμα.

Σε αυτή την περίπτωση οι πάροικοι πιθανότατα βρίσκονται εγκατεστημένοι στην Πανηγυρίστρα ή στα πλησιόχωρα χωριά του Φιλησίου και του Περιστερίου, ενώ η σπόριμη γη θα απλώνεται στον εύφορο κάμπο μεταξύ των τριών οικισμών.

Επισημαίνεται ότι η εν λόγω ταύτιση καθιστά κατά πάσα πιθανότητα το μετόχι του Αγίου Βασιλείου όμορο με τις κτήσεις της μητροπόλεως Μονεμβασίας και συγκεκριμένα με τη *μονή τοῦ ἁγίου Γεωργίου τὴν τοῦ Πρινίκου*, εάν βέβαια η τελευταία χωροθετείται στη θέση του πλησιόχωρου βυζαντινού ναού του Αγίου Γεωργίου.

Ο γραπτός διάκοσμος του Αγίου Βασιλείου στην Απιδιά υποδηλώνει την επιρροή που ασκεί η μυστριώτικη μονή στην ευρύτερη περιοχή επιβάλλοντας τις καλλιτεχνικές επιλογές της και ενδεχομένως θα μπορούσε να εκφραστεί η υπόθεση της επέκτασης των κτήσεων της προς αυτή την τοποθεσία σε εποχή μεταγενέστερη των χρυσοβούλλων.

⁶⁵² Για την εμφάνιση και εξάπλωσή των ανεμόμυλων στον ελλαδικό χώρο κατά τη βυζαντινή περίοδο και το κόστος κατασκευής τους, βλ. παραπάνω «*Τὸ μετόχιον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Κανσαλοῦ*» και σημ. 503, 509. Για την καταγραφή μόνο νερομυλικών εγκαταστάσεων στο αρχαιακό υλικό της τουρκοκρατίας στις παραγωγικές μονάδες που υπόκεινται σε φορολογία στην νοτιοανατολική Πελοπόννησο, βλ. BALTA, «*Southeast Peloponnese*», σ. 179, 186, 191.

⁶⁵³ Η πληροφορία προέρχεται από τους κ. Αλ. Μοίρα και Παν. Παυλάκη, κατοίκους του οικισμού της Απιδιάς.

4.1.11. Τὸ μετόχιον τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τοῦ Βροντοχίου εἰς τὸ Μουχλίον

Με τις τρεις τελευταίες κτήσεις που απαριθμούνται στα δύο χρυσόβουλλα η κτηματική περιουσία της μονῆς Βροντοχίου επεκτείνεται στις πιο απομακρυσμένες περιοχές της βυζαντινῆς επαρχίας της Πελοποννήσου, πλησίον των ορίων της με το φραγκικό περιγκιπάτο της Αχαΐας ἢ και εντός αυτού.

Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτῆς εἶναι τὸ μετόχιον τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τοῦ Βροντοχίου (ἢ τοῦ Βροντόχι) και βρίσκεται στα βόρεια σύνορά της εἰς τὸ Μουχλίον (ἢ Μοχλίον)⁶⁵⁴, θέση η οποία με βεβαιότητα ταυτίζεται με την ερειπωμένη σήμερα βυζαντινὴ καστροπολιτεία του Μουχλίου, στην οριογραμμὴ των νομῶν Ἀρκαδίας και Ἀργολίδας σε ἀπόσταση 5χλμ. περίπου δυτικά του οικισμού του Αχλαδόκαμπου⁶⁵⁵ (χάρτ. 12, 13, εικ. 128).

Ἡ ἰδρυση του Μουχλίου ἀνάγεται στα τέλη του 13ου αἰώνα σύμφωνα με την αραγωνικὴ παραλλαγή του Χρονικοῦ του Μορέως, η οποία ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ γραπτὴ μαρτυρία για τὸ γεγονός. Το 1296 κατὰ τὴ διάρκεια εχθροπραξιῶν που σημειώνονται μεταξύ των Φράγκων και των Βυζαντινῶν, οἱ τελευταῖοι επιτυγχάνουν τὴν κατάληψη της πόλης του Νικλίου στην περιοχή της Τεγέας⁶⁵⁶. Ἡ υπεράσπιση του ὁμως ἀπὸ τις αυτοκρατορικές δυνάμεις ἀποδεικνύεται δυσχερῆς ἐξαιτίας της χωροθέτησής του στο ἀρκαδικὸ οροπέδιο που τὸ καθιστὰ ευπρόσβλητο ἀπὸ τις υπέρτερες μαχητικὰ στο ἀνοικτὸ πεδίο δυνάμεις των Φράγκων και ο στρατηγὸς του Μυστρά ἀποφασίζει τὴν κατεδάφιση του οχυρωματικοῦ περιβόλου της πόλης. Ὁ πληθυσμὸς της υποχρεώνεται νὰ μετακινηθεῖ στα δύο νῆα κάστρα, που ἀνεγείρονται σε μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴ, των Τσιπιανῶν (Cepiana) στα βόρεια⁶⁵⁷ και του Μουχλίου (Mucli) στα

⁶⁵⁴ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 34-35. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 36.

⁶⁵⁵ Ἡ καστροπολιτεία ἀναπτύσσεται στις δυτικές και νοτιοδυτικές παρειές ενός φυσικὰ οχυροῦ λόφου με υψόμετρο 914μ. στη βόρεια ἀπόληξη του Παρθενίου ὄρους (1.215μ.) και νότια του ὄρου Κτενιάς (1.634μ.), δεσπόζοντας στο φυσικὸ πέρασμα που διαμορφώνεται μεταξύ των δύο ορεινῶν ὄγκων. Στα ἀνατολικά και νοτιοἀνατολικά ἀπλώνεται ἡ εὐφορὴ πεδιάδα του Αχλαδόκαμπου και στα νότιο-νοτιοδυτικά σε ἀπόσταση 4χλμ. περίπου ἀπολήγει ἡ πεδιάδα της Τεγέας. Τέσσερις φυσικές πηγές τοποθετημένες περιμετρικά του λόφου ἐξασφάλιζαν τὴν ὕδρευση του οικισμού. Για τὴ φυσικὴ γεωγραφία της περιοχῆς, βλ. ἀπόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Ἄργος. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 8-9.

⁶⁵⁶ Για τὴν πόλη του Νικλίου, βλ. παραπάνω σημ. 62.

⁶⁵⁷ Το κάστρο των Τσιπιανῶν βρίσκεται σε ἀπόσταση 700μ. περίπου νοτιοδυτικά της Νεστάνης σε μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ μονὴ της Γοργοεπηκόου, στην κορυφὴ και τις πλαγιές του φυσικὰ οχυροῦ λόφου του Γουλὰ. Ἀπὸ τον υστεροβυζαντινὸ οικισμό διατηροῦνται σήμερα, σε ερειπιώδη κατάσταση, ἡ τμηματικὰ σωζόμενη οχύρωση (τείχη και πύργοι), ο ναὸς της Ἀναλήψεως (βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Αἰ παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναί», σ. 407-415), οἰκοδομικά λείψανα οἰκῶν ἀπὸ ξερολιθία και κινστέρνες. Στην ἴδια ἐποχὴ ἀνάγεται και ο ναὸς της Παναγίας της Γοργοεπηκόου (βλ. ὁ.π., σ. 390-406. ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ – ΜΑΥΡΟΣ, *Μονῆς Ἀρκαδίας*, σ. 39-47. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 300-302. ἈΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἱστορία*, 1, σ. 225-248. ΤΣΕΚΕΣ, *Γλυπτικὴ Ἀρκαδίας*, Α', σ. 54-55, Β'2, σ. 155-162 αρ. 201-208), τὴν ομοιότητα της οἰκίας με τὸ ναὸ της Παναγίας του Μουχλίου ἐπισημαίνει ο Μουτσόπουλος, ἐνὼ θεωρεῖ πιθανόν ἕνα μικρὸς οἰκιστικὸς πυρήνας νὰ προϋπήρχε στην περιοχή, βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Αἰ παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναί», σ. 406. Ὁ ἸΔΙΟΣ, «Παναγία τοῦ Μουχλίου», σ. 307-

βορειοανατολικά⁶⁵⁸ (χάρτ. 13, εικ. 127). Ουσιαστικά με τα δύο φρούρια που ιδρύει η ελληνική διοίκηση επιδιώκει και κατορθώνει, καθώς αποδεικνύει η παγίωση της βυζαντινής παρουσίας στην περιοχή, τον έλεγχο των βασικών διόδων επικοινωνίας της κεντρικής και νότιας Πελοποννήσου με τη βορειοανατολική και εξασφαλίζει την προστασία των βορείων συνόρων της⁶⁵⁹.

Στις υπώρειες του Μουχλίου και στο βόρειο αυχένα του Παρθενίου όρους διαμορφώνονται τα πλέον βατά φυσικά περάσματα για τη σύνδεση της αργολικής πεδιάδας με το αρκαδικό οροπέδιο και την πρόσβαση στη συνέχεια στη νότια Πελοπόννησο (Λακωνία, Μεσσηνία). Αυτός ο οποίος ήλεγχε το λόφο του Μουχλίου επόπτευε ουσιαστικά στα νοτιοδυτικά τις εισόδους προς τον κάμπο της Τεγέας/Νικλίου και στα νοτιοανατολικά το σύνολο της μικρής πεδιάδας του Αχλαδοκάμπου από την οποία διέρχονται διαχρονικά οι δρόμοι που συνδέουν τη βορειοανατολική με την κεντρική και νότια Πελοπόννησο. Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία για το

309. Ο ΙΔΙΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», σ. 164. Ο ΙΔΙΟΣ, «Παναγία τοῦ Μουχλίου», σ. 291, αναφέρει επίσης κατασκευαστικές και μορφολογικές ομοιότητες στους πύργους των δύο οχυρών. Πρβλ. ΤΣΕΚΕΣ, *Γλυπτική Αρκαδίας*, Α', σ. 55, ο οποίος θεωρεί πιθανή την ίδρυση της μονής της Γοργοεπηκόου στον 11ο ή στον 12ο αιώνα. Το 1458 η πτώση του Μουχλίου θέτει τα Τσιπιανά υπό την οθωμανική κυριαρχία και λίγα χρόνια αργότερα, σύμφωνα με φορολογικό κατάστιχο, ο πληθυσμός τους περιλαμβάνει 60 οικογένειες, 10 εργένηδες και 5 χήρες, βλ. ΛΙΑΚΟΡΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 72 αρ. 74, 297, 393, 2, σ. 498-499, *karye-i Çirvana*. Το κάστρο ενδεχομένως εγκαταλείπεται λίγο μετά την τουρκική κατάκτησή, δεδομένου ότι δεν εξυπηρετούσε πλέον τους λόγους για τους οποίους ανεγέρθηκε. Στο βενετικό χωροθετικό κατάλογο του 1467 που εμπεριέχεται στο *Annali Veneti*, σ. 205, καταγράφεται ως R (= ερειπωμένο) *Ziriana*, βλ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 104-105, 115-116. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Αί παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναί», σ. 390 σημ. 1, 405, 407. BON, *La Morée franque*, σ. 694. MCLEOD, «Castles», σ. 355, 359. FENSTER, «Kastelle», σ. 328. Με την ίδια ένδειξη αναφέρεται και στον κατάλογο του 1469, βλ. CARILE, «Una lista», σ. 391, 400. FENSTER, «Kastelle», σ. 323. Οι κάτοικοι του μετακινούνται προς τις ομαλότερες εκτάσεις κοντά τους πρόποδες του λόφου στη θέση του μεταβυζαντινού οικισμού των Τσιπιανών, ο οποίος το 1927 μετονομάζεται σε Νεστάνη, βλ. ΦΕΚ 179/Α/30.8.1927. Για το κάστρο και την ιστορία των Τσιπιανών, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 182, 524, ο οποίος τα ταυτίζει λανθασμένα με το σημερινό οικισμό του Λουκά. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», σ. 158-164, 166. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 56-59, 244, 293. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 223-224 (με ανακρίβειες). ΜΠΑΛΛΑΣ, «Ψηλός Αηγιώργης καὶ Τσιπιανά», σ. 143-149, 151-156 (εικόνες). ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 43. http://ecastles.culture.gr/mobilecontent/-/asset_publisher/XHdEYy6aof01/content/tsipiana-kastro.

⁶⁵⁸ Βλ. ΑΧ, § 485. BON, *La Morée franque*, σ. 523-524. Βέβαια δεν μπορεί να γίνει αποδεχτεί η άποψη της ολοκληρωτικής καταστροφής και εγκατάλειψης της πόλης του Νικλίου, δεδομένου ότι βρισκόταν στο κέντρο μιας εύφορης πεδιάδας με πλεονεκτήματα για τους Βυζαντινούς (στρατοπέδευση στρατευμάτων, στάβλισμα ιππικού, παραγωγή σιτηρών και επισιτισμός των ελληνικών κάστρων), βλ. ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», σ. 455-456. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», 166, 167. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 56-59. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Μετατόπιση πόλεων», σ. 92-93. Ο ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, σ. 472, αναφέρει *ὡς δὲ ἐς Τεγέαν ἀφίκετο* (ο Μωάμεθ Β'), *ἐνταῦθα τὸν μὲν* (Δημήτριο) *Ἀσάνην ἐς φυλακὴν ἐποίησατο...*, γεγονός που επιτρέπει την υπόθεση ότι στη θέση της Τεγέας/Νίκλι συνέχιζε να υφίσταται μια οικιστική εγκατάσταση. Ο ΜΟΡΑΪΤΗΣ, *Τεγέα*, σ. 277-278, αποδίδοντας λανθασμένα την ίδρυση του κάστρου του Μουχλίου στον Ανδρόνικο Ασάν Παλαιολόγο θεωρεί ότι *ἐκτοτε... διωρίζοντο ἄρχοντες ἐκ τοῦ οἴκου αὐτοῦ*.

⁶⁵⁹ Βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Ίστορία καὶ τοπογραφία Κορίνθου*, σ. 48, όπου αναφέρει οδό που οδηγούσε από τον Ισθμό μέσω Πολύφεγγους, Αρτεμισίου και Τσιπιανών στο αρκαδικό οροπέδιο. ΜΑΚΚΑΥ, *The road networks*, σ. 117-118. Ο LEAKE, *Travels*, I, σ. 101, II, σ. 329, αναφέρει την οδό που οδηγούσε από τα Τσιπιανά ανατολικά προς το Άργος και την περιγράφει *steep and rugged*. Επίσης, βλ. ΠΕΠΠΑΣ, *Μεσαιωνικές σελίδες*, σ. 127-128, 131. Πρβλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Τοπογραφία ΝΔ Αργολίδος», σ. 228. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ὀδικὸ δίκτυο καὶ ἄμυνα*, σ. 296-297.

οδικό δίκτυο στους βυζαντινούς χρόνους, αφενός τα αρχαιολογικά δεδομένα και οι μαρτυρίες των περιηγητών και αφετέρου η φυσική γεωγραφία της περιοχής και η θέση όπου χωροθετείται το κάστρο καθιστούν βεβαία τη χρήση των ιδίων οδών και περασμάτων από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα⁶⁶⁰. Ένας βασικός οδικός άξονας πιθανότατα ακολουθούσε την πορεία της παλαιάς εθνικής οδού Άργους-Τρίπολης διασχίζοντας το φαράγγι που σχηματίζεται ανάμεσα στο Μουχλί και το όρος Κτενιάς, με κατεύθυνση δυτικά, βόρεια και βορειοανατολικά του μεσαιωνικού οικισμού. Απαντά στις περιγραφές των περιηγητών ως *Γύρος*⁶⁶¹. Παράκαμψη του δρόμου αυτού αποτελούσε η λεγόμενη *Σκάλα του Μπέη* (ή *του Χαλίμπη*) στις νότιες υπώρειες του λόφου⁶⁶². Η διάβαση του Παρθενίου διαμορφώνεται νοτιότερα σε απόσταση 3,5χλμ. περίπου από το Μουχλί, διασχίζοντας ουσιαστικά το φαράγγι που σχηματίζει το ομώνυμο ρέμα. Στις όχθες του διακλαδίζεται σε δύο σχεδόν παράλληλα μεταξύ τους καλντερίμια εκ των οποίων το νότιο ακολουθεί κοινή πορεία

⁶⁶⁰ Βλ. *Άπαντα Κολοκοτρώνη*, 1, σ. 357-358 (=ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ, *Διήγησις*, σ. 151-152), ο οποίος αναφέρει τις τρεις οδούς ως εξής: *την Γύρα, τοῦ Μπέη την Σκάλαν, τοῦ Παρθενιοῦ την στραταν*. PRITCHETT, *Ancient Greek Topography (Roads)*, σ. 81-101, πίν. 37-52. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ancient Greek Topography (Passes)*, σ. 80-87, πίν. 54-72, ο οποίος αποδίδει στη Σκάλα του Μπέη την ονομασία *Κακή Σκάλα* και στο βόρειο καλντερίμι του Παρθενίου την ονομασία *Σκάλα του Μπέη*. Και στις δύο μονογραφίες του PRITCHETT περιλαμβάνονται οι σχετικές αναφορές των περιηγητών. MACKEY, *The road networks*, σ. 109, 110-113, εικ. 5, η οποία συμφωνεί στην ονοματολογία των μεσαιωνικών και νεώτερων οδών με τον PRITCHETT. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Αρχαία οδοί», σ. 50. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 9-12. ΤΣΕΚΕΣ, «*Ἀχλαδόκαμπος*», σ. 81-87, ο οποίος αποδίδει την ονομασία *Σκάλα του Μπέη* στο βόρειο καλντερίμι του Παρθενίου. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «*Ἡ τὰ μάλιστα λεωφόρος*», σ. 185-194, ο οποίος παραθέτει τις ορθές ονομασίες των οδών επί τουρκοκρατίας βασιζόμενος, πέρα από τις πηγές και την προηγούμενη βιβλιογραφία, στις μαρτυρίες των εντοπίων. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Παράρτημα Ι», σ. [30], [31].

⁶⁶¹ Πρόκειται για τον μακρύτερο αλλά και πλέον βατό δρόμο. Η μεταβυζαντινή οδός αναφέρεται από τους περιηγητές και κατευθύνεται από τον *Αχλαδόκαμπο* προς το σημερινό αρκαδικό οικισμό *Αγιωργίτικα* και την *Τρίπολη*, βλ. PRITCHETT, *Ancient Greek Topography (Roads)*, σ. 83-85. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ancient Greek Topography*, VI, σ. 107-111. ΡΙΚΟΥΛΑΣ, «The Road-Network», σ. 260. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 10. ΤΣΕΚΕΣ, «*Ἀχλαδόκαμπος*», σ. 82, 85. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «*Ἡ τὰ μάλιστα λεωφόρος*», σ. 191-193. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Παράρτημα Ι», σ. [29]-[30], εικ. Α. Πρβλ. ΤΣΑΤΣΑΡΗΣ – ΓΡΗΓΟΡΑΚΑΚΗΣ, «*Τεγεάτις*», σ. 182.

⁶⁶² Η πορεία του δρόμου σχεδόν ταυτίζεται με τον αρχαίο δρόμο *Άργους-Τεγέας*. Διατηρείται τμήμα του μεταβυζαντινού καλντεριμιού στις νοτιοανατολικές υπώρειες του λόφου του Μουχλίου με διακλάδωση που κατευθύνεται προς τον οικισμό και μέσω μονοπατιού στη δυτικά παρειά του, βλ. PRITCHETT, *Ancient Greek Topography (Roads)*, σ. 85-87, πίν. 37-41, όπου την αναφέρει ως *Κακή Σκάλα*. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ancient Greek Topography (Passes)*, σ. 85-87, πίν. 66-72. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ancient Greek Topography*, VI, σ. 110 σημ. 3, ο οποίος αποδίδει στη *Σκάλα του Μπέη* την ονομασία *Κακή Σκάλα* και στο βόρειο καλντερίμι του Παρθενίου την ονομασία *Σκάλα του Μπέη*. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «*Ὀδικὸ δίκτυο καὶ ἄμυνα*», σ. 149 αρ. 42, 297-299. D. J. BLACKMAN, «Archaeology in Greece 1996-97», *AR* 43 (1997), σ. 34. MACKEY, *The road networks*, σ. 110, η οποία συμφωνεί στην ονοματολογία των μεσαιωνικών και νεώτερων οδών με τον PRITCHETT. ΡΙΚΟΥΛΑΣ, «The Road-Network», σ. 260. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 11, η οποία της αποδίδει την ονομασία *Σκάλα του Μπέη* ή *Τουρκόστρατα*. ΤΣΕΚΕΣ, «*Ἀχλαδόκαμπος*», σ. 82, ο οποίος της αποδίδει την ονομασία *Κακή Σκάλα*. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «*Ἡ τὰ μάλιστα λεωφόρος*», σ. 186-187, ο οποίος την ονομάζει *Σκάλα του Μπέη* (*Skala tou Bey*) ή *Περίκοπο* (*Perikopo*). Ο ΙΔΙΟΣ, «Παράρτημα Ι», σ. [30]. Στους πρόποδες του Παρθενίου όρους, στα ανατολικά της χαράδρας που το χωρίζει από το Μουχλί σώζεται η θεμελίωση αρχαίου πύργου-φυλακίου με ακανόνιστη τραπεζοειδή κάτοψη που έλεγχε τις δυτικές προσβάσεις προς την πεδιάδα του *Αχλαδόκαμπου*, βλ. PRITCHETT, *Ancient Greek Topography (Roads)*, σ. 87, πίν. 39-40. ΤΣΕΚΕΣ, «*Ἀχλαδόκαμπος*», σ. 86, εικ. 7.

με τον αρχαίο δρόμο από Τεγέα προς Υσιές (Αχλαδόκαμπος)⁶⁶³. Το οδικό δίκτυο της περιοχής ολοκλήρωνε δρόμος με κατεύθυνση από το κάστρο του Μουχλίου προς τα βορειοδυτικά (προς το σημερινό οικισμό Λουκά)⁶⁶⁴, ο οποίος ενδεχομένως οδηγούσε στο «αδελφό» φρούριο των Τσιπιανών.

Τα παραπάνω δεδομένα σε συνδυασμό με την προώθηση της φραγκοβυζαντινής μεθορίου στην περιοχή του Μουχλίου στα τέλη του 13ου αιώνα προσδίδουν ιδιαίτερη στρατηγική σημασία στο λόφο και καθιστούν τη θέση του κομβική αιτιολογώντας απόλυτα την επιλογή των βυζαντινών για την ίδρυση του οχυρωμένου οικισμού. Ενδεχομένως στην τοποθεσία να προϋπήρχε κάποιος αγροτικού χαρακτήρα βυζαντινός συνοικισμός⁶⁶⁵, αν και τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα δεν

⁶⁶³ Ο δρόμος ερχόμενος από Τεγέα είχε κοινή πορεία με την αρχαία οδό που οδηγούσε στις αρχαίες Υσιές (Αχλαδόκαμπος). Βόρεια του χωριού Παρθένι στη θέση Νταϊλά Στέρνα σώζονται ίχνη της οδού η οποία συνεχιζόταν επί της ομώνυμης οροσειράς και εισερχόταν στο φαράγγι, όπου διαμορφώνονταν δύο καλντερίμια βόρεια και νότια του χειμάρρου Παρθένι. Πλησίον του νότιου καλντεριμιού εντοπίζονται σήμερα σωζόμενα τμήματα της αρχαίας οδού (αρματοροχίες). Τη διαδρομή περιγράφει ο LEAKE, *Travels*, II, σ. 328-330, παραδίδοντάς τη με τις ονομασίες *beylik* (δημοσιά) και *dhimosiá*. Το βόρειο καλντερίμι ακολουθεί πιο σύντομη διαδρομή, διατηρεί κατά τόπους ψηλούς αναλημματικούς τοίχους και διαμορφώνεται με αναβαθμίδες. Την οδό αυτή πιθανότατα περιγράφει και ο RIQUEVILLE, *Voyage*, 5, σ. 290-292, ο οποίος ωστόσο της αποδίδει την ονομασία *Strata Halil bey*. Πλησίον αυτού σώζονταν βυζαντινός πύργος μέχρι το 1900 περίπου και τουρκικό χάνι, βλ. PRITCHETT, *Ancient Greek Topography (Roads)*, σ. 87-90, 95-101, πίν. 42-52 όπου αναφέρει το βόρειο καλντερίμι του Παρθενίου ως *Skala tou Bey* (το ίδιο και στις μελέτες που ακολουθούν). Ο ΙΔΙΟΣ, *Ancient Greek Topography (Passes)*, σ. 80-85, πίν. 54-65. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ancient Greek Topography*, VI, σ. 107-111. D. J. BLACKMAN, «Archaeology in Greece 1997-98», *AR* 44 (1998), σ. 34. MACKAY, *The road networks*, σ. 110-111, η οποία συμφωνεί στην ονοματολογία των μεσαιωνικών και νεώτερων οδών με τον PRITCHETT. ΡΙΚΟΥΛΑΣ, «The Road-Network», σ. 258-260, ο οποίος αποδίδει στο βόρειο καλντερίμι την ονομασία Κακιά Σκάλα ή Βλαχόστρατα. Ο ΙΔΙΟΣ, «Από την άμαξα στο υποζύγιο και από την οδό στο καλντερίμι [Δρόμοι και μεταφορές στο Βυζάντιο και την Τουρκοκρατία]», *Ήσρος* 13 (1999), σ. 255. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 12, η οποία ταυτίζει το βόρειο καλντερίμι με την *Κακή Σκάλα* διαχωρίζοντάς το από τη *Σκάλα τοῦ Μπέη*. ΤΣΕΚΕΣ, «Αχλαδόκαμπος», σ. 86-87, όπου αναφέρει το βόρειο καλντερίμι ως *Σκάλα του Χαλίμπεη*. PETRONOTIS, «*Ἡ τὰ μάλιστα λεωφόρος*», σ. 187-190. Ο ΙΔΙΟΣ, «Παράρτημα Ι», σ. [30]-[31]. Πρβλ. ΤΣΑΤΣΑΡΗΣ – ΓΡΗΓΟΡΑΚΑΚΗΣ, «Τεγεάτις», σ. 182. Το *ντερβένι Παρθένι* διασχίζει το 1670 και ο *Evliyâ Çelebi* πηγαίνοντας από την Κόρινθο στην Τριπολιτσά, βλ. ΚΩΣΤΑΚΗΣ, «*Evliyâ Çelebi*», σ. 292. ΤΣΕΛΕΜΠΗ, *Οδοιπορικό*, σ. 264.

⁶⁶⁴ Στους λόφους δυτικά του Μουχλίου σωζόταν καλντερίμι, στη θέση γνωστή ως Σ' Οβορούς (στους Οβορούς), βλ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 12. Η ΙΔΙΑ, «Βυζαντινές ἀρχαιότητες στοῦ Λουκά Ἀρκαδίας. Πρῶτες παρατηρήσεις», *Πρακτικά τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πύργος – Γαστούνη – Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 27, τ. 4, Ἀθήναι 2007, σ. 292-293.

⁶⁶⁵ Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 56-59. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «*Νύκλι-Μουχλί*», 166. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 15-17. Η στρατηγικής σημασίας θέση του Μουχλίου αναδείχτηκε για πρώτη φορά στην αρχαιότητα κατά το χρονικό διάστημα που επικρατεί στον ελληνικό χώρο ο θεσμός της πόλης κράτους. Η αρχαιολογική έρευνα και οι εργασίες καθαρισμού και ανάδειξης που πραγματοποιήθηκαν στο λόφο του Μουχλίου κατά το έτος 2013 στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ από το τῶς Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν και την τῶς 25η Εφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων εντόπισαν κατάλοιπα αρχαίων οχυρώσεων που ανάγονται στην κλασική και ελληνιστική περίοδο. Πρόκειται για πολυγωνικούς, τραπεζιόσημους, ορθογώνιους και σφηνοειδείς λίθους που διατηρούνται in situ ή έχουν χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό στις βυζαντινές οικίες του κάστρου και συνιστούν την ακρόπολη και τους οχυρωματικούς περιβόλους ενός αρχαίου οικισμού, βλ. Σ. ΡΑΠΤΟΠΟΥΛΟΣ, «*Κάστρο Μουχλίου Ἀρκαδίας: Οι οχυρώσεις της κλασικής-ελληνιστικής περιόδου*», *Πρακτικά τοῦ Δ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν, Τρίπολις-Δημητσάνα, 1-3 Νοεμβρίου 2013*, Πελοποννησιακά (υπό έκδοση), www.academia.edu/22519313/ΚΑΣΤΡΟ_ΜΟΥΧΛΙΟΥ_ΑΡΚΑΔΙΑΣ_ΟΙ_ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ_ΤΗΣ_ΚΛΑΣΣ

παρέχουν κανένα στοιχείο προς την κατεύθυνση αυτή, ο οποίος μετά την οχύρωσή του σταδιακά ενισχύεται πληθυσμιακά από κατοίκους του οροπεδίου του Νικλίου στην αναζήτησή τους για ασφάλεια και διευρύνεται αναδεικνυόμενος σε ένα από τα σημαντικότερα οικιστικά κέντρα της Πελοποννήσου. Για την ονομασία Μουχλί που έλαβε το κάστρο επικρατέστερη θεωρείται η άποψη ότι προέρχεται από την παραφθορά του τοπωνυμίου *Ἀμύκλιον*: *Ἀμύκλιον-Ἀμύκλιν-Μοῦκλιν-Μοῦχλιν-Μοῦκλι-ἢ Μοῦχλα, Μουχλιά*. Βέβαια δεν αποκλείεται το όνομα να προϋπήρχε στην περιοχή αποδιδόμενο στον ίδιο το λόφο ή σε κάποια οικιστική ή φρουριακή εγκατάσταση⁶⁶⁶. Την εποχή που εκδίδονται οι δύο χρυσόβουλλοι λόγοι το τοπωνύμιο απαντά σε δύο τύπους: τὸ *Μουχλίον* (χρυσόβουλλο 1314/15) και τὸ *Μοχλίον* (χρυσόβουλλο 1318).

Η περιοχή της Τεγέας υπάγεται στην επικράτεια του νεοϊδρυθέντος κάστρου, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν στοιχεία για άλλο πόλισμα στην περιοχή το οποίο θα μπορούσε να εξελιχθεί σε διοικητικό κέντρο της πεδινής Μεσαρέας (χάρτ. 13, εικ. 127). Στην άποψη αυτή συνηγορεί η χρήση του μικροτοπωνυμίου Μουχλί ή Μουχλιά σε τοποθεσία βορειοανατολικά της πόλης της αρχαίας Τεγέας⁶⁶⁷, η οποία πιθανότατα ταυτίζεται με την αναφερόμενη σε πηγές της επανάστασης του 1821 τοποθεσία *εἰς τὰ ἀμπέλια τοῦ Μουχλίου*⁶⁶⁸. Επίσης, προχωρώντας βορειοανατολικότερα, σε απόσταση 6χλμ. νοτιοδυτικά του κάστρου του Μουχλίου βρίσκεται ο οικισμός Στενό τον οποίο ο Alberghetti στις αρχές του 18ου αιώνα καταγράφει ως *Steno Mucli*⁶⁶⁹. Ο οικισμός αυτός μαζί με το Νεοχώρι (Νιχώρι) στα βόρεια και τα Λιθοβούνια στα νότια έφεραν παλαιότερα την ονομασία Νέα Μουχλιά, απηχώντας παραδόσεις για την

[ΙΚΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ](#). Επίσης, βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Βυζαντινά σπίτια στο Μουχλί», σ. 331, 350 πίν. ΙΒ'. ΤΣΑΤΣΑΡΗΣ – ΓΡΗΓΟΡΑΚΑΚΗΣ, «Τεγεάτις», σ. 183, 184.

⁶⁶⁶ Για τις διάφορες απόψεις που έχουν εκφραστεί για την προέλευση του τοπωνυμίου, ενδεικτικά βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τριπολιτσά*, σ. 115. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», σ. 211-215, όπου συγκεντρώνονται απόψεις διαφόρων ερευνητών. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 32-34, όπου συγκεντρώνεται όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία. Επίσης, βλ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 108 σημ. 2. Ο Κωνσταντίνος Διοικητής συνοδεύοντας τα οθωμανικά στρατεύματα στην εκστρατεία του 1715 εναντίον των Βενετών αναφέρει ότι η κοιλάδα νοτιοδυτικά του Μουχλίου (στην περιοχή των Αγιωργίτικων) εκτείνεται μέχρι τα αμπέλια των χωρικών των Μουχλιών (*de Mouchlia*), βλ. JORGA, *Chronique de l'expédition*, § 103 σ. 185. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 113. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 23.

⁶⁶⁷ Βρίσκεται σε απόσταση 1,5χλμ. από την Τεγέα, βλ. απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Κολλίνας.

⁶⁶⁸ Βλ. ΦΩΤΑΚΟΥ, *Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επανάστασης*, Ἀθήνησι 1858, σ. 93. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, *Ἡ μητρόπολις Ἀμυκλῶν*, σ. 9. Ο ΜΟΡΑΪΤΗΣ, *Τεγέα*, σ. 298, 366, αναφέρει την ύπαρξη αμπελώνων στην περιοχή μέχρι τις μέρες του. Επίσης βλ. Γ. Δ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Λακωνικά Χρονικά. Ἀμύκλαι, Ἀμύκλι ἢ Νίκλι, Ἀμυκλιάνοι ἢ Νικλιάνοι*, ἐν Ἀθήναις 1930, σ. 11, τ' *ἀμπέλια τοῦ Μουχλί*. Πρβλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 49.

⁶⁶⁹ Βλ. ΡΑΣΙΦΙΟ, *Breve descrizione*, σ. 119. ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», σ. 467. Ο ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», σ. 157, ταυτίζει το *Steno Mucli* με τον οικισμό *Chenuria-Muthlia* από τον οποίο πέρασε ο Κωνσταντίνος Διοικητής. Ο ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», σ. 466-467, θεωρεί ότι πρόκειται για δύο ξεχωριστούς οικισμούς εκ των οποίων ο τελευταίος έχει εξαφανιστεί. Επίσης, βλ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 106-107, 113-115, 116-117. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 26-27.

καταγωγή των κατοίκων τους από το βυζαντινό οικισμό⁶⁷⁰. Η κτηματική περιφέρεια του υστεροβυζαντινού κάστρου πιθανότατα περιελάμβανε και την όμορη πεδιάδα του Αχλαδοκάμπου, η οποία βρισκόταν υπό την άμεση εποπτεία της, τοποθετώντας τα φραγκοβυζαντινά σύνορα στους ορεινούς όγκους στα βόρεια και ανατολικά της.

Η κατάληψη της πόλης του Νικλίου και η ίδρυση του κάστρου του Μουχλίου αποτελούν βαρύ πλήγμα για τους Φράγκους του πριγκιπάτου και αναδεικνύονται σε καθοριστικούς παράγοντες για την ανάκτηση εν συνεχεία της μεσαιωνικής Μεσαράας⁶⁷¹ στο σύνολό της και του δρούγγου των Σκορτών. Ουσιαστικά καθίσταται αδύνατη πλέον η άμεση επικοινωνία των νοτιοδυτικών και δυτικών φραγκικών κτήσεων με τις βορειοανατολικές και η ελεύθερη διέλευση των στρατευμάτων τους από την κεντρική Πελοπόννησο, ενώ ανοίγουν για τους Βυζαντινούς οι δίοδοι από τα ανατολικά προς τα ισχυρά κάστρα των Σκορτών⁶⁷². Όταν το 1321 ο Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος ως κεφαλή του Μυστρά ξεκινά τις πολεμικές επιχειρήσεις του εναντίον του πριγκιπάτου της Αχαΐας, τα βυζαντινά στρατεύματα συγκεντρώνονται στην περιφέρειά του Μουχλίου και συγκεκριμένα στο οροπέδιο της Τεγέας, προκειμένου να εκστρατεύσουν στο εσωτερικό της φραγκικής επικράτειας⁶⁷³.

Την κατάληψη του Νικλίου από τους βυζαντινούς ακολουθεί η αποκατάσταση της ορθόδοξης επισκοπής Αμυκλών με νέα έδρα πιθανότατα το κάστρο του Μουχλίου⁶⁷⁴, η οποία το 1340 και μετά από

⁶⁷⁰ Βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 24. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», σ. 158. Ενδεχομένως, κάποιο από αυτά τα χωριά ταυτίζεται με το *Moholi* που συνάντησε το 1670 ο Evliyâ Çelebi αφού διέσχισε το ντερβένι Παρθένι, στην πορεία του προς την Τριπολιτσία, βλ. ΚΩΣΤΑΚΗΣ, «Evliyâ Çelebi», σ. 292. ΤΣΕΛΕΜΠΙ, *Οδοιπορικό*, σ. 264. Σημειώνεται, επίσης, ότι σύμφωνα με την παράδοση το αρκαδικό χωριό Αγιωργίτικα ιδρύθηκε από Μουχλιώτες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μετά το 1460. Οι κάτοικοί του, μάλιστα, ήδη από τη περίοδο της τουρκοκρατίας κατέχουν εκτεταμένες καλλιεργούμενες εκτάσεις και βοσκοτόπια στην τοποθεσία του Μουχλίου, βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 24, 35-36. Πρβλ. ΖΩΡΑΣ, *Χρονικόν*, σ. 100 στ. 25-27. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Τὸ Χρονικό*, σ. 52, 63.

⁶⁷¹ Με την ονομασία Μεσαράα ήταν γνωστή η κεντρική Πελοπόννησος κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, εάν όχι και προγενέστερα. Περιελάμβανε ουσιαστικά το σημερινό νόμο Αρκαδίας με την εξαίρεση της περιοχής της Κυνουρίας, βλ. BUCHON, *Recherches historiques*, I, σ. XXX, 39 σημ. 1. *AX*, § 117, *Misserea. EX*, στ. 1642 (όπου γίνεται λόγος για δύο διαφορετικές πελοποννησιακές περιοχές, του *Μορέως* και της *Μεσαράας*), 1915, 3159, 6702, 6726, όπου κατά τη φραγκοκρατία διαχωρίζεται η Μεσαράα με κέντρο την Άκοβα από τα Σκορτά με κέντρο την Καρύταινα. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, «Μεσσαριά», σ. 461-464, 466-467. Για την ετυμολογία του τοπωνυμίου, βλ. Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ, «Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως Μεσαράας», *Ἄθηνᾶ* 6 (1894), σ. 3-64. Ο ΙΔΙΟΣ, «Δύο λέξεις περὶ τῆς λέξεως Μεσαράας», *Ἄθηνᾶ* 12 (1900), σ. 205-206. BON, *La Morée franque*, σ. 364 σημ. 3.

⁶⁷² Βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, 113-114, 158. ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», σ. 459. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», σ. 215. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Μετατόπιση πόλεων», σ. 95. Επίσης, βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Παναγία τοῦ Μουχλίου», σ. 298. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τριπολιτσία*, σ. 112.

⁶⁷³ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Βραχέα χρονικά», αρ. 19 στ. 6-8. SCHREINER, *Kleinchroniken*, I, σ. 242 αρ. 33/5, II, σ. 226-227. ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», σ. 460-461. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», σ. 191. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 17-18.

⁶⁷⁴ Είχε προηγηθεί η χειροτονία του επισκόπου Νικηφόρου Διακή από τον μητροπολίτη Μονεμβασίας Γρηγόριο μετά την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο το 1262, βλ. «Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας», σ. 68, *Ἐξάρχος ὧν δὲ* (ο Γρηγόριος) *καὶ τὰ ἐκκλησιαστικά δίκαια ἔχων πάσης Πελοποννήσου ἐχειροτόνησεν εἰς τὸ Ἀμύκλιν Νικηφόρον τὸν Διακῆν...* ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ βυζαντινὴ*

Μονεμβασία, σ. 281. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 277-279, 409. Πρόκειται βέβαια για τιτουλάριο επίσκοπο δεδομένου ότι το Νίκλι βρισκόταν ακόμα υπό φραγκική κατοχή και η εχθρότητα μεταξύ των δύο πλευρών δεν επέτρεπε την εγκατάστασή του στην έδρα του. Επιπλέον με την πράξη του αυτή ο μητροπολίτης Γρηγόριος ισχυροποιεί τη θέση της Εκκλησίας της Μονεμβασίας στα νεοαποκτηθέντα εδάφη και προβάλλει πιθανότατα απαιτήσεις επί των υπό χηρεία ευρισκομένων επισκοπών εκμεταλλευόμενος την απουσία προκαθημένων από τις λοιπές μητροπόλεις της Πελοποννήσου. Πρβλ. «Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας», σ. 68-69. KISLINGER, «Αμύκλιον», σ. 84. Ενδεχομένως αμέσως μετά το 1296 χειροτονείται από το μητροπολίτη Κρήτης και πρόεδρο Λακεδαιμονίας Νικηφόρο Μοσχόπουλο ο πρώτος επίσκοπος Αμυκλών που μπορεί να ασκήσει πραγματικά αρχιερατικά καθήκοντά στην εκκλησιαστική του επαρχία και του οποίου παραδίδεται μόνο το επώνυμο *Καυοβάδης*. Αυτόν διαδέχεται επί αρχιερατείας επίσης του προηγούμενου μητροπολίτη ο Ευάρεστος, ενώ στις αρχές τη δεκαετίας του 1320 ο Γρηγόριος Βουτάς τοποθετεί επίσκοπο τον Ευγένιο, βλ. «Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας», σ. 68-69, *προεδρεύσαντος τῆς μητροπόλεως* (Λακεδαιμονίας) *τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Κρήτης ἐχειροτόνησεν καὶ αὐτὸς εἰς τὸ Ἀμύκλιον τὸν Καυοβάδην καὶ μετὰ τὴν τελευταίαν αὐτοῦ τὸν Ευάρεστον, ὁ δὲ Βουτᾶς Γρηγόριος τὸν Ευγένιον*. KISLINGER, «Αμύκλιον», σ. 85-87. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 279-280, 409. Επίσης, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τριπολιτσία*, σ. 124-125. KISLINGER, *Regionalgeschichte*, σ. 67-68. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat*, σ. 223-224, 288. Το 1368 ο τότε επίσκοπος Αμυκλών διορίζεται επίτροπος των πατριαρχικών κτήσεων στην Πελοπόννησο, βλ. MM, I, σ. 501. DARROUZÈS, *Les Regestes*, I.V, αρ. 2545 (1368) σ. 460-461. Ο ΙΔΙΟΣ, *Le registre synodal*, σ. 368. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τριπολιτσία*, σ. 126. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat*, σ. LXXI, 224, 290. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 282, 409.

Η μεταφορά της έδρας της επισκοπής στο Μουχλί τεκμηριώνεται από δωρητήριο έγγραφο του 1457 γραμμένο στο τελευταίο φύλλο Ευαγγελίου (224^v, κωδ. Addit.5117, British Library). Στο έγγραφο υπογράφουν ως μάρτυρες ο *Νικ(ό)λλ(α)ς ἱερέυς καὶ χαρτοφύλαξ Μουχλίου* και ο *πρωτέκδικος Ἀμυκλ(ῶν) Γεώργ(ι)ος ἱερέυς ὁ Διγενεὺς*, εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι της επισκοπής Αμυκλών και κάτοικοι του Μουχλίου, βλ. MANOUSSACAS, «Un acte de donation», σ. 317-319. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 282-283, 413. Η σύνδεση του δεύτερου με το Μουχλί προκύπτει από την υπογραφή του σύγχρονου του ζωγράφου και μέλους της ίδιας οικογενείας Ξένου Διγενή σε κτητορική επιγραφή του 1470 στο ναό των Αγίων Πατέρων στα Απάνω Φλώρια της Κρήτης: *ἀπὸ τὸν Μορέαν ἐκ χώρας Μοχλίου*, βλ. Μ. ΑΓΡΕΒΗ, *Οι τοιχογραφίες του Ξένου Διγενή στη Μονή Μοριάς Αιτωλίας (1491). Η επίδραση της κρητικής ζωγραφικής στο ἔργο του πελοποννήσιου ζωγράφου*, Λειψία 2009, σ. 55-56. Σε χειρόγραφο της Βιέννης με Βραχέα Χρονικά καταγράφεται ότι το έτος 1458 κατέλαβε ο Μωάμεθ Β΄ το *Ἀμύκλιον*, ενώ σε άλλα χειρόγραφα αναφέρεται ως Μουχλί, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Βραχέα χρονικά», αρ. 42 στ. 39-40 (*Ἀμύκλιον*). SCHREINER, *Kleinchroniken*, I, σ. 420 αρ. 58/10 (κριτικό υπόμνημα). Κατά συνέπεια προκύπτει ότι για τους Έλληνες της εποχής εκείνης το τοπωνύμιο Μουχλί είναι ταυτόσημο του αντίστοιχου Αμύκλιον/Αμύκλαι, γεγονός που μπορεί να εξηγηθεί από την παρουσία και συνεχή μνεία της ομώνυμης επισκοπής παρά από την ανάμνηση της μακρινής καταγωγής των κατοίκων του. Αλλά και στην έκδοση ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 387 στ. 7-10, σ. 392 στ. 1, απαντούν και οι δύο ονομασίες, *τοῦ Μοχλίου* και *ἐν Ἀμύκλῃ*, αντίστοιχα, ενώ στις άλλες αναφέρεται *Μουχλίν* [βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 108 § XXXVIII.1, 114 § 9. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 148-149 § XXXVIII.(1), 156 § 9]. Επίσης, βλ. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 526 § 3 (*τοῦ Μοχλίου*, κριτικό υπόμνημα: *Ἀμυκλίου*), 532 § 5 (*ἐν Ἀμύκλῃ*). Στις αρχές του 19ου αιώνα ο LEAKE, *Peloponnesiaca*, σ. 152, αναφέρει μεταφέροντας πιθανότατα παλαιότερες προφορικές παραδόσεις της περιοχής: *the bishop who takes his title from Amyclae resided at Mokhli until that place was deserted, when he went to Tripolitza...* Ο GELL, *Journey*, σ. 335, πληροφορεῖται από τον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας και Αμυκλών ότι το δεύτερο τίτλο του τον οφείλει στο μικρό χωριό *Mouchla... the original seat of his bishopric*. Για τη μεταφορά της επισκοπής επίσης, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἀμυκλῶν, Ἐπισκοπή», στ. 399. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 21-22. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 274-276, 363-364, 367. Η χρονική περίοδος κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η μεταφορά της επισκοπής στη νέα έδρα της δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί. Πιθανότατα η ταραγμένη περίοδος που διένυσε η Εκκλησία των Αμυκλών στις αρχές του 14ου αιώνα να έδρασε ανασταλτικά ως προς τη μετεγκατάστασή της, βλ. KISLINGER, «Ἀμύκλιον», σ. 81. Ωστόσο ως *terminus ante quem* θα μπορούσε να εκληφθεί η ανέγερση του ναού της Παναγίας της Μουχλιώτισσας, η οποία σώζεται σήμερα ερειπωμένη. Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της τρίκλιτης καμαροσκεπαστης βασιλικής με ψηλό πυργοειδές κώδωνοστάσιο στα ανατολικά και χρονολογείται στα τέλη του 14ου ή στις αρχές του 15ου αιώνα. Στο σύνολο του μνημειακού περιβάλλοντος του κάστρου φαίνεται ότι κατέχει εξέχουσα θέση αναδεικνυόμενο στο επιβλητικότερο οικοδόμημα του οικισμού. Ο ίδιος ο αρχιτεκτονικός ρυθμός που ακολουθεί συνηθίζεται για τους μητροπολιτικούς ναούς των πόλεων, ενώ η αφιέρωση στη Θεοτόκο, αν και συνήθης, ίσως γίνεται εις

μακρά διαμάχη μεταξύ των μητροπόλεων Μονεμβασίας, Παλαιών Πατρών και Λακεδαιμονίας αποδίδεται οριστικά στην τελευταία⁶⁷⁵. Κατά την περίοδο που παραχωρείται το μετόχι των Αγίων Θεοδώρων στη Μονή Βροντοχίου η επισκοπή Αμυκλών υπόκειται στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, ενώ η έκδοση του πρώτου χρυσοβούλλου συμπίπτει με την παραχώρηση της τελευταίας κατά λόγον επιδόσεως στον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Μιχαήλ μέσα στο τελευταίο τετράμηνο του 1315⁶⁷⁶. Ο νέος προκαθήμενος όντας πλέον και πρόεδρος Λακεδαιμονίας υπάγει την επισκοπή στη μητρόπολή του, ενώ λίγο πριν την έκδοση του δεύτερου χρυσοβούλλου λόγου, το 1317/1318, ο επισκοπικός θρόνος παραχωρείται κατ' επίδοσιν στον μητροπολίτη Ποντοηρακλείας⁶⁷⁷.

Οι μαρτυρίες των πηγών για το Μουχλί κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, αν και σποραδικές αφήνουν να διαφανεί ότι πρόκειται για ακμάζουσα πόλη με διαρκή στρατηγική σημασία για τους Έλληνες του δεσποτάτου του Μυστρά, όχι μόνο στους αγώνες τους ενάντια των Φράγκων του πριγκιπάτου της Αχαΐας, αλλά και στις σχέσεις τους με τις γειτνιαζουσες βενετικές κτήσεις του Ναυπλίου και του Άργους⁶⁷⁸. Ενδεικτικό στοιχείο της δεσπόζουσας θέσης που κατέχει είναι η καταγραφή του στο βενετικό χωροθετικό κατάλογο του 1450 μεταξύ των μεγάλων κάστρων του Μοριά⁶⁷⁹. Η διοίκηση της πόλης σύμφωνα με τα

ανάμνηση του παλαιότερου επισκοπικού ναού του Νικλίου. Όλα τα παραπάνω αποτελούν έμμεση ένδειξη για την παρουσία μιας ισχυρής εκκλησιαστικής προσωπικότητας στην πόλη που δεν θα μπορούσε να ήταν άλλη από τον επίσκοπο Αμυκλών, προκαθήμενο της τοπικής Εκκλησίας. Για το ναό της Παναγίας της Μουχλιώτισσας, βλ. ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», σ. 468-469, ο οποίος την κατατάσσει στον τύπο του δικιόνιου ή τετρακιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Παναγία του Μουχλίου», σ. 288-309, πίν. 9-13. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 68-75, η οποία θεωρεί πιθανή την ταύτιση του ναού με τη μητρόπολη του οικισμού (σ. 71). ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 275-276. ΤΣΕΚΕΣ, *Γλυπτική Αρκαδίας*, Β', σ. 142-147 αρ. 185-191.

⁶⁷⁵ Βλ. ΜΜ, Ι, σ. 216-221 (1340). ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Αμυκλών, Ἐπισκοπή», στ. 398. DARROUZES, *Le registre synodal*, σ. 351. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τριπολιτσά*, σ. 125-126. KISLINGER, «Ἀμύκλιον», σ. 74-91. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat*, σ. 219, 220, 221, 332, 333. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 112-113, 137-139, 268-269, 399.

⁶⁷⁶ Βλ. DARROUZES, *Les Regestes*, I.V, αρ. 2044 (1315) σ. 32. Ο ΙΔΙΟΣ, *Le registre synodal*, σ. 342. PRK I, αρ. 15 (1315) σ. 191-195. KISLINGER, «Ἀμύκλιον», σ. 85. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Αμυκλών, Ἐπισκοπή», στ. 398. Είχε προηγηθεί η επιστροφή του μητροπολίτη Νικηφόρου Μοσχόπουλου στην Κωνσταντινούπολη στο διάστημα μεταξύ των ετών 1311/12 – Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1315. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 138-139, 281-282, 395, 409.

⁶⁷⁷ Βλ. DARROUZES, *Les Regestes*, I.V, αρ. 2081 (1317/1318) σ. 58. Ο ΙΔΙΟΣ, *Le registre synodal*, σ. 342. PRK I, αρ. 51 (1317/1318) σ. 340-343. KISLINGER, «Ἀμύκλιον», σ. 86, 88. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Αμυκλών, Ἐπισκοπή», στ. 398. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat*, σ. 147, 149, 332. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 138, 280-282, 409. Για το θεσμό της κατ' επίδοσιν παραχώρησης εκκλησιαστικών εδρών, βλ. Ε. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Ἡ παραχώρηση εκκλησιαστικῶν ἐδρῶν κατ' ἐπίδοσιν», *Βυζαντιακά* 27 (2008), σ. 117-166 (ειδικ. σ. 144, 165-166, για την περίπτωση της επισκοπῆς Αμυκλίου).

⁶⁷⁸ Βλ. ΔΑΡΚΟ, «Περὶ τῆς ἱστορίας», σ. 25. ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», 461-462. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», σ. 219-221. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 18, 20.

⁶⁷⁹ Αναφέρεται ως Muclō και καταγράφεται δεύτερο αμέσως μετά την Κόρινθο (Coranto). Ακολουθούν το Λεοντάρι (Laridari), ο Μυζηθράς (Míxitra), τα Καλάβρυτα (Calamita), η Πάτρα (Patras), το Χλεμούτσι (Casteltornese), η Γλαρέντζα (Chaenza) κ.ά., βλ. FENSTER, «Kastelle», σ. 329, 331. Στο συγκεκριμένο κατάλογο του 1450 οι 16 πρώτες καταγραφές αφορούν τα σημαντικότερα

ισχύοντα στην ύστερη βυζαντινή αυτοκρατορία πρέπει να είχε ανατεθεί σε αξιωματούχο με πολιτικές και στρατιωτικές εξουσίες, ο οποίος έφερε τον τίτλο της *κεφαλῆς*⁶⁸⁰. Μόνο δύο ονόματα *κεφαλῶν* του Μουχλίου είναι γνωστά. Το 1451 στη διοίκηση του κάστρου βρίσκεται ο Δημήτριος Λάσκαρης (*chiefali de Mochly*), ο οποίος σύμφωνα με βενετικές πηγές προβαίνει σε εχθροπραξίες κατά Βενετών και Ελλήνων του Άργους και του Ναυπλίου⁶⁸¹. Τελευταίος διοικητής του Μουχλίου είναι ο Δημήτριος Ασάνης⁶⁸², ο οποίος το 1458 μετά από ολιγοήμερη πολιορκία παραδίδει την πόλη στον Μωάμεθ Β' κατά τη διάρκεια της πρώτης εκστρατείας του Τούρκου σουλτάνου στον Μοριά⁶⁸³.

Πέρα από τα ιστορικά δεδομένα την ακμή του υστεροβυζαντινού Μουχλίου πιστοποιεί και το σωζόμενο μνημειακό σύνολο του κάστρου, το

κάστρα της Πελοποννήσου την εποχή εκείνη, ενώ τα υπόλοιπα δίνονται κατά γεωγραφική σειρά, βλ. ό.π., σ. 332-333.

⁶⁸⁰ Τον τίτλο της *κεφαλῆς* έφερε ο διοικητής της επαρχίας του Μοριά (*καθολικὴ καὶ περιέχουσα κεφαλὴ τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἀπάσης χώρας καὶ τῶν κάστρων*), αλλά και οι τοπικοί διοικητές των βυζαντινῶν κάστρων (*κατὰ τόπους κεφαλατικέοντες*). Για το θεσμό της *κεφαλῆς*, βλ. παραπάνω «Ιστορικό πλαίσιο».

⁶⁸¹ Βλ. ΤΖΑΒΑΡΑ, «Η οργάνωση», σ. 48, 58, 61-62. Επίσης, βλ. Ν. JORGA, *Notes et extraits*, 3, σ. 282, όπου σε έγγραφο του 1453 καταγράφεται η *chiefalia Mucli* χωρίς να μνημονεύεται το όνομα του διοικητή. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 258 σημ. 5. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 114, 361, ο οποίος υποθέτει ότι η πραγματεία που έγραψε ο Γεώργιος Αμοιρούτζης μεταξύ των ετών 1348 και 1453 *πρὸς ἡγεμόνα Ναυπλίου Δημήτριον* απευθύνεται στον Δημήτριο Ασάνη. Η σύνταξη της ωστόσο τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο καθιστά πιθανότερο αποδέκτη τον Δημήτριο Λάσκαρη.

⁶⁸² Ο Δημήτριος Ασάνης υπήρξε κεφαλή του Μουχλίου τουλάχιστον από το 1456, έτος κατά το οποίο εμφανίζεται να διαπραγματεύεται την παράδοση του κάστρου στους Βενετούς. Η κρήνη του γνωστή ως Μουχλιώτισσα υπήρξε σύζυγος αρχικά του δούκα των Αθηνῶν Φράγκου (Φραγκίσκου Β') Acciajuoli και στη συνέχεια του πρωτοβεστιάριου Γεωργίου Αμοιρούτζη. Για τον Δημήτριο Ασάνη και την οικογένειά του, βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 387 στ. 7-10. ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, σ. 447. SATHAS, *Documents*, 1, αρ. 153 (1456), σ. 230. SP. LAMBROS (εκδ.), *Ekthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, Λονδίνο 1902, σ. 27. ΖΩΡΑΣ, *Χρονικόν*, σ. 99-100. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 526 § 3. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, σ. 122. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 148-149 (= ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 108 § 38.1). THIRIET, *Régestes*, 3, αρ. 3025 (1456). ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», σ. 481-482. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Ετούρκευσε ο Γεώργιος Αμοιρούτζης;», *ΕΕΒΣ* 18 (1948), σ. 117-118, ο οποίος θεωρεί τον Δημήτριο αδελφό του Ματθαίου Ασάνη και της συζύγου του δεσπότη Δημητρίου Παλαιολόγου, χωρίς ωστόσο να προκύπτει η συγγένειά τους από τις πηγές. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 258. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 1141. *PLP*, 1, αρ. 1492, Addenda, Corrigenda 1-8, αρ. 91370, όπου και η λοιπή βιβλιογραφία για τον Δημήτριο Ασάνη. ΒΟΖΙΛΟΝ, «La famille des Asen», σ. 145, 146, 147, 150, 151. Ο ΙΔΙΟΣ, *Asenevei*, σ. 376-385. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», σ. 221, 233-238. Πιθανόν πρόκειται για τον ίδιο Δημήτριο Ασάνη προς τον οποίο ο Ιωάννης Δοκειανός απηύθυνε *παραμυθητική* για το θάνατο των τριῶν γιῶν του, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 1, σ. νά', 249. ΒΟΖΙΛΟΝ, «La famille des Asen», σ. 147, 150, 151. Ο ΙΔΙΟΣ, *Asenevei*, σ. 382.

⁶⁸³ Βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 387 στ. 7-10. ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, σ. 447. ΔΟΥΚΑΣ, σ. 516 (*Χρονικὸν Σύντομον*). *Χρονικὸν τῶν Τούρκων Σουλτάνων*, σ. 63-64. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Βραχέα χρονικά», αρ. 2 στ. 9-10, 10 στ. 68-69, 14 στ. 33-34, 18 στ. 24, 24 στ. 13-14, 27 στ. 103-105, 32 στ. 7-8, 39 στ. 6-7, 42 στ. 39-40 (*Αμύκλιον*), όπου στα υπ' αριθ. 2, 10, 14, 24, 27, 39 και 42 δίδεται η λανθασμένη χρονολογία 1457. ΖΩΡΑΣ, *Χρονικόν*, σ. 99-100. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Τὸ Χρονικόν*, σ. 63-64. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 526 § 3. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, σ. 122-123. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 148-149 § 38(1) (= ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 108 § 38.1). SCHREINER, *Kleinchroniken*, I, σ. 254 αρ. 33/58, 288 αρ. 35/17, 293 αρ. 36/21, 420 αρ. 58/10, 670 αρ. 107/17, II, 492-493. ΔΑΡΚΟ, «Περὶ τῆς ἱστορίας», σ. 25-26. ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», 462-465, 481-482, ο οποίος συγκεντρώνει πληροφορίες από ποικίλες πηγές. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 258, 266. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τριπολιτιά*, σ. 117-118. Μ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Ιστορικά – τοπογραφικά Μορέως κατὰ τὴν πρώτην ἐκστρατεία τοῦ Μεχμέτ Β'. Α'. Ἡ πορεία τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ», *Πελοποννησιακὰ ΙΕ'* (1982-1984), σ. 153-156. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», σ. 223-230.

οποίο παρά την εκτεταμένη καταστροφή των υφιστάμενων κτισμάτων αφήνει να διαγραφεί η διάρθρωση και το μέγεθος της πολιτείας. Ο οικισμός εκμεταλλεζόμενος το φυσικό ανάγλυφο καταλαμβάνει τις ομαλότερες παρειές του λόφου στα δυτικά και νοτιοδυτικά και προστατεύεται από τριπλή σειρά τειχών ενισχυμένων με πύργους ορθογωνικής κάτοψης, τα οποία ουσιαστικά συμπληρώνουν τη φυσική οχύρωση που προσφέρει το ανάγλυφο του ορεινού όγκου. Ακολουθώντας την τυπική για την εποχή διάταξη των πόλεων-κάστρων στην κορυφή το λόφου αναπτύσσεται η ακρόπολη του οικισμού με αυστηρά στρατιωτικό χαρακτήρα και την έδρα πιθανότατα της τοπικής κεφαλής, ο δεύτερος οχυρωματικός περίβολος διαχωρίζει το οικιστικό σύνολο στην Άνω και Κάτω Πόλη και τέλος ο εξωτερικός περίβολος προφυλάσσει τον οικισμό στο σύνολό του. Στον τελευταίο ανοίγεται μία τουλάχιστον πύλη στα δυτικά⁶⁸⁴ έξω από την οποία εκτείνεται η εκτός των τειχών συνοικία της πόλης⁶⁸⁵. Στην Άνω και την Κάτω Πόλη συγκεντρώνονται οι οικίες του οικισμού, οι οποίες αναπτύσσονται σε μικρά ακανόνιστα συγκροτήματα στην πλειονότητά τους ταπεινής κατασκευής και τοποθετούνται σύμφωνα με τις δυνατότητες που προσφέρει το φυσικό ανάγλυφο⁶⁸⁶. Μεταξύ των ερειπωμένων μνημείων εντοπίζεται και μικρός αριθμός εκκλησιών, μονόχωρων στο σύνολό τους με μόνη εξαίρεση τον επιβλητικό ναό της Παναγίας της Μουχλιώτισσας, τον κατά πάσα πιθανότητα καθεδρικό ναό του οικισμού⁶⁸⁷ (εικ. 129). Από δωρητήριο έγγραφο του 1457 γνωστή είναι επίσης η βυζαντινή εκκλησία της Αγίας Κυριακής, για την οποία δεν προσδιορίζεται αν βρίσκεται εντός ή εκτός του οικισμού, ενώ η καταγραφή του τοπωνυμίου Άγιος Κοσμάς ενδεχομένως σχετίζεται με έναν ακόμη ναό της εποχής εκείνης⁶⁸⁸.

Το κάστρο του Μουχλίου διατηρεί τη στρατηγική του σημασία και κατά τους πρώτους χρόνους της τουρκοκρατίας, αφενός για τον έλεγχο

⁶⁸⁴ Για την οχύρωση του οικισμού του Μουχλίου, βλ. ΔΑΡΚΟ, «Περὶ τῆς ἱστορίας», σ. 27-28. ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», σ. 468, 469-470, 472-473, 479-480. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Παναγία τοῦ Μουχλίου», σ. 289, 290-291, πιν.9.2, 10.2, 11. Ο ΙΔΙΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», σ. 216-219. Ο ΙΔΙΟΣ, «Βυζαντινὰ σπίτια στὸ Μουχλί», σ. 324-325, πίν. Α', Β' 2, Γ'-Δ'. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 40-41. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 36-47, σχ. 1-2, εικ. 17-57, όπου και αναλυτική περιγραφή της οχύρωσης.

⁶⁸⁵ Βλ. ό.π., σ. 59-62, εικ. 75-86.

⁶⁸⁶ Για τις οικίες του οικισμού, βλ. ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», σ. 470-471, 472, 473, 475-476, 477, 480-481. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Βυζαντινὰ σπίτια στὸ Μουχλί», σ. 325, 326-338, πίν. Ε'-ΙΕ'. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 48-59, σχ. 3-4, εικ. 58-74.

⁶⁸⁷ Για τους ναούς του οικισμού, βλ. ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», σ. 470, 477, 479. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Βυζαντινὰ σπίτια στὸ Μουχλί», σ. 325-326, πίν. ΙΕ' 2. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 64-75, σχ. 5, εικ. 87-106. Για το ναό της Παναγίας της Μουχλιώτισσας, βλ. παραπάνω σημ. 674.

⁶⁸⁸ Το έγγραφο αφορά στη δωρεά αμπελώνα που βρίσκεται εἰς τὸν Ἅγιον Κοσμάν, ἀπὸ τοὺς Κωνσταντῖνο καὶ Κωνσταντῖνα Στρελίτζα στο ναό της Αγίας Κυριακής, βλ. MANOUSSACAS, «Un acte de donation», σ. 315-319. Σήμερα εντός του οικισμού Αχλαδοκάμπου υπάρχει ανακαινισμένος ναός αφιερωμένος στην Αγία Κυριακή. Για υποθέσεις που έχουν γίνει για την ταύτιση των τοπωνυμίων, βλ. Ι. Σ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο ιστορικός ναός της Αγίας Κυριακής Αχλαδοκάμπου*, Αθήνα 1995. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 77. Νότια του Αχλαδοκάμπου βρίσκεται η αρχαία ακρόπολη των αρχαίων Υσιών βόρεια της οποίας και πλησίον του σύγχρονου ναού του Αγίου Κωνσταντίνου σώζονται οικοδομικά κατάλοιπα δεξαμενής των βυζαντινών χρόνων.

του νεοκατακτημένου ντόπιου πληθυσμού και αφετέρου λόγω τη γειτνίασής του με τις βενετικές κτήσεις του Άργους και του Ναυπλίου. Ορίζεται πρωτεύουσα ομώνυμου *nāhiyyet*, τοποθετείται Τούρκος φρούραρχος ο οποίος κατέχει καλλιεργήσιμες γαίες στην ευρύτερη περιοχή και εγκαθίσταται φρουρά⁶⁸⁹. Στους βενετικούς χωροθετικούς καταλόγους του 1463 και του 1467 το Μουχλί καταγράφεται στα κάστρα που κατέχουν οι Οθωμανοί Τούρκοι κατά τη διάρκεια του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου (1463-1479) και σύμφωνα με τον παλαιότερο διατηρεί φρουρά 200 αντρών, τη δεύτερη μεγαλύτερη μετά της Κορίνθου στην Πελοπόννησο⁶⁹⁰. Στον επόμενο κατάλογο του 1469 παρουσιάζεται ερειπωμένο⁶⁹¹ ως απόρροια ασφαλώς των βενετοτουρκικών συγκρούσεων. Η κατάκτηση του Άργους από τους Οθωμανούς το 1465 και η καταστροφή που υπέστη το Μουχλί εν συνεχεία φαίνεται ότι έχουν ως συνέπεια τη φθίνουσα πορεία του οικισμού στα χρόνια που ακολουθούν, με τους κατοίκους να μετακινούνται προς τις εύφορες εκτάσεις των πεδιάδων της Τεγέας και του Αχλαδοκάμπου⁶⁹².

Σε αυτές τις περιοχές χωροθετείται και το μετόχιον εις ὄνομα τιμώμενον τ(ῶν) ἀγί(ων) Θεοδώρ(ων) κ(αι) ἐπιλεγόμενον τοῦ Βροντόχι, μετὰ

⁶⁸⁹ Βλ. Ι. Χ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Δύο οθωμανικά κατάστιχα του Μοριά (1460-1463)», *Πρακτικά Ἀ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα, 2-4 Δεκεμβρίου 1977*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 5, Αθήναι 1978, σ. 400, 402. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 23. ΛΙΑΚΟΡΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 69 αρ. 65, 227-228, 248, 273 και σημ. 161, 275, 285, 297-298, 383, 385, 401, χάρτ. 7-9, 2, σ. 495, *nāhiyyet-I Mihli*. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἡ Πελοπόννησος», σ. 59-60. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἡ ἀμπελοκαλλιέργεια», σ. 199-200. Πρβλ. ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, σ. 458-459. ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», 466. Ἡ παρουσία τουρκικῆς φρουρᾶς στο Μουχλί πρέπει να ἦταν συνεχῆς τουλάχιστον μέχρι την οριστικὴ εκδίωξη των Βενετῶν ἀπὸ το κάστρο του Ἄργους, ἀν ὄχι και του Ναυπλίου, βλ. ΔΑΡΚΟ, «Περὶ τῆς ἱστορίας», σ. 27. Το κάστρο του Ἄργους καταλαμβάνεται αἰφνιδιαστικά ἀπὸ τους Τούρκους στις ἀρχές του 1463, ἀνακτάται ἀπὸ τους Βενετούς τον Αύγουστο του ἰδίου ἔτους, για να καταληφθεῖ οριστικά ἀπὸ τις οθωμανικὲς δυνάμεις το φθινόπωρο του 1465 και να κατεδαφιστεῖ. Το Ναύπλιο μετὰ ἀπὸ πολλές ἀποτυχημένες πολιορκίες ἀπὸ τους Οθωμανούς παραδίδεται μαζί με τη Μονεμβασία, δυνάμει της συνθήκης του 1540, βλ. ΣΑΘΑΣ, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς*, σ. 11-13, 125. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία*, 3, σ. 19-20, 160-161. Ι. ΧΑΣΙΩΤΗΣ – Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ – ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Οἱ Ἕλληνες τὸ πρόβλημα τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τὰ πολεμικὰ γεγονότα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο», *ΙΕΕ*, τ. 10, σ. 263, 266, 302.

⁶⁹⁰ Βλ. *Annali Veneti*, σ. 203 (1463), 205 (1467). BON, *La Morée franque*, σ. 694 (1467). MCLEOD, «Castles», σ. 355, 359 (1467). FENSTER, «Kastelle», σ. 328 (1467).

⁶⁹¹ Βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 694. CARILE, «Una lista», σ. 391 (*Mueli*, κριτικὸ ὑπόμνημα: *Mucli, Muelli*), 400. FENSTER, «Kastelle», σ. 323.

⁶⁹² Οἱ Οθωμανοὶ Τούρκοι ἔχουν ὡς προπύργιο πλέον στην προσπάθειά τους για την κατάκτηση του Ναυπλίου το κάστρο του Ἄργους. Ἡ σταδιακὴ παγίωση της οθωμανικῆς κυριαρχίας στην περιοχή που ολοκληρώνεται το 1540 με την οριστικὴ εκδίωξη των Βενετῶν ἀπὸ την Αργολίδα και οι συνθήκες εἰρήνης και ασφάλειας που επικρατοῦν τουλάχιστον στην ἐνδοχώρα επιτρέπουν τη μετακίνηση του πληθυσμοῦ ἀπὸ δυσπρόσιτα και ἀγρονα ἐδάφη προς τις ομαλότερες και ευφορότερες εκτάσεις. Δὲν υπάρχουν μαρτυρίες για την ακριβῆ περίοδο που το κάστρο του Μουχλίου εγκαταλείπεται και ἀπὸ τους τελευταίους κατοίκους του. Το 1670 ο Ενλιγὰ Çelebi κατευθυνόμενος προς την Τριπολιτσὰ περνᾶ ἀπὸ το ντερβένι Παρθένι και το χωριὸ Moholi, χωρὶς να δίνει κάποιο ἄλλο στοιχείο για την περιοχή. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα το τοπωνύμιο *Moholi* ἀφορᾶ κάποιον ἀπὸ τους οικισμοὺς που ἰδρύονται μετὰ την εγκατάλειψη του Μουχλίου. Σε πηγές του τέλους του 17ου και των ἀρχῶν του 18ου αἰῶνα καθίσταται σαφῆς ἡ προ πολλοῦ ἐρήμωση του ἀκμαίου ἄλλοτε βυζαντινοῦ οικισμοῦ και ἀνάλογες περιγραφές ἀπαντοῦν ἐν συνεχείᾳ σε κείμενα περιηγητῶν του 19ου αἰ., βλ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 110-117. ΝΤΑΡΚΟ, «Μουχλί», σ. 466-467. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 24-31, ὅπου και παραπομπές σε ὅλα τα σχετικὰ κείμενα.

τῶν προσόντων αὐτῷ χωραφί(ων)· παροίκ(ων)· ἔτι δὲ κ(αί) μύλωνος⁶⁹³. Πρόκειται για κτήση η οποία περιλαμβάνει πέρα από το ναό, χωράφια με παροίκους και ένα μύλο και κατά συνέπεια τοποθετείται στην κτηματική περιφέρεια του Μουχλίου, η οποία σύμφωνα με τα παραπάνω εκτείνεται με βεβαιότητα στο νότιο και ανατολικό τμήμα του οροπεδίου της Μεσαρέας και, όπως είναι φυσικό, στο όμορο πεδίο του Αχλαδοκάμπου. Η περιγραφή που δίδεται υποδηλώνει ότι πρόκειται για γαίες που προορίζονται για την καλλιέργεια δημητριακών (χωράφια) και εντός των ορίων τους περιλαμβάνουν μία μυλική εγκατάσταση κατά πάσα πιθανότητα νερόμυλο, στοιχείο που καθιστά βεβαία τη γειτνίαση της ιδιοκτησίας με κάποιο χείμαρρο ή ποταμό. Από τα προσαρτήματα του μετοχίου που περιγράφονται στα δύο χρυσόβουλλα κανένα δεν καθίσταται δυνατόν να ταυτιστεί με βεβαιότητα στην περιοχή, ώστε να εντοπιστεί η θέση του, με αποτέλεσμα να εκφράζονται μόνο υποθέσεις.

Η επωνυμία τοῦ Βροντόχι (Βροντοχίου) που το συνοδεύει δεν απαντά σήμερα ως τοπωνύμιο στην έκταση που προσγράφεται στη δικαιοδοσία του Μουχλίου. Ενδεχομένως να μην είχε ποτέ τέτοια χρήση ή, ακόμα και αν απέκτησε κάποια στιγμή, γρήγορα ξεχάστηκε. Πιθανότατα αποδόθηκε στην κτήση προκειμένου να υπενθυμίζει στους κατοίκους και τις αρχές της περιοχής ότι βρίσκεται στην ιδιοκτησία και κατά συνέπεια υπό την προστασία ενός πλούσιου και ισχυρού εκκλησιαστικού καθιδρύματος, της μονής Βροντοχίου του Μυζηθρά. Ακόμα και η αφιέρωση του ναού παραπέμπει στο αρχικό καθολικό της τελευταίας, την εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων. Η συγκεκριμένη σύμπτωση συντέλεσε πιθανόν στην παγίωση της χρήσης της αφιέρωσης του μετοχίου μαζί με την επωνυμία της⁶⁹⁴.

Για τη συγκεκριμένη κτήση θα μπορούσε να εκφραστεί και η υπόθεση ότι η νεοϊδρυθείσα τότε μονή των Αγίων Θεοδώρων του Βροντοχίου επιτυγχάνει αμέσως μετά την ανάκτηση του Νικλίου από τους Βυζαντινούς το 1296 την εκχώρηση γαιών στα νεοαποκτηθέντα εδάφη και μάλιστα σε κοντινή σχετικά απόσταση με το κάστρο του Μουχλίου, δεδομένου ότι στα χρυσόβουλλα προσδιορίζονται τοπογραφικά σε σχέση με αυτό. Ακολουθεί η ανέγερση ναού αφιερωμένου στους προστάτες αγίους της και η σύσταση μετοχίου. Οι ενέργειες αυτές μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα, πριν την ανέγερση του νέου καθολικού του αφιερωμένου στη Θεοτόκο την Οδηγήτρια που σημαίνει τη στροφή από τη λατρεία των επίκουρων της τοπικής διοίκησης στρατιωτικών αγίων στην αυτοκρατορική λατρεία της Θεομήτορος που στη λατρευτική πρακτική της πρωτεύουσας εκφράζεται με ποικίλες εκδηλώσεις.

⁶⁹³ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 36. Στο χρυσόβουλλο του 1314/15, στ. 35, καταγράφεται ως τοῦ Βροντοχίου.

⁶⁹⁴ Επίσης, βλ. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 346.

Δεδομένου ότι στην ευρύτερη περιοχή του Μουχλίου δεν εντοπίζεται σήμερα κανένας βυζαντινός ναός με ανάλογη αφιέρωση, η έρευνα στρέφεται πλέον στα μεταγενέστερα εξωκκλήσια των Αγίων Θεοδώρων⁶⁹⁵, μεταξύ των οποίων απαντούν δύο σε θέσεις πλησίον του Αχλαδοκάμπου στο νομό Αργολίδας και ένα βόρεια του οικισμού του Παρθενίου στο νομό Αρκαδίας, χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη κι άλλων που πλέον δεν υφίστανται και η ονομασία τους έχει ξεχαστεί (εικ. 130). Παράδοση της περιοχής αναφέρει εκκλησία αφιερωμένη στους Αγίους Θεοδώρους και μέσα στο κάστρο, χωρίς ωστόσο να την ταυτίζει με κάποιον από τους ερειπωμένους σήμερα ναούς⁶⁹⁶.

Μια πρώτη απόπειρα ταύτισης του μετοχίου είχε γίνει από τον Ν. Μουτσόπουλο με τα ερείπια που βρίσκονται ΝΑ τῶν πηγῶν (του Μουχλίου) καί σέ ἀπόσταση χιλιομέτρων σέ μικρό, φυσικά ὄχρωμένο λόφο πού ὀνομάζεται “Κάστρον” ⁶⁹⁷. Στο συμπέρασμα αυτό είχε καταλήξει βασιζόμενος σε περιγραφή του Ι. Σπ. Αναγνωστόπουλου και χωρίς την πραγματοποίηση αυτοψίας με αποτέλεσμα να παρανοήσει τα γραφόμενα του τελευταίου, ο οποίος αναφέρεται στην περιοχή Νερά, βορειοανατολικά του Αχλαδοκάμπου, σε απόσταση 8χλμ. περίπου από το Μουχλί⁶⁹⁸.

Πράγματι στη συγκεκριμένη τοποθεσία επί του λόφου Κάστρο, νοτιοδυτικά του σύγχρονου Ιερού Ησυχαστηρίου του Ακάθιστου Ύμνου βρίσκεται ανακαινισμένο ναῦδριο αφιερωμένο στους Αγίους Θεοδώρους, γύρω από το οποίο εντοπίζονται τα κατάλοιπα οικιστικής εγκατάστασης παλαιοχριστιανικών και πρωτοβυζαντινών χρόνων ⁶⁹⁹ (εικ. 131). Η προωμότητα των ευρημάτων και η πλήρης ανακαίνιση του ναού δυστυχώς δεν παρέχουν κανένα στοιχείο για την εξακρίβωση τυχόν ανθρωπίνης παρέμβασης στην περιοχή κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, τεκμηρίωση που μόνο η ανασκαφική έρευνα ή η διερεύνηση των φάσεων

⁶⁹⁵ Ο ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 25-26, αναφέρει ότι σύμφωνα με την παράδοση οι περισσότερες εκκλησίες του Μουχλίου είναι αφιερωμένες στους Αγίους Θεοδώρους και τη Θεοτόκο. Επίσης, βλ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 76 σημ. 276.

⁶⁹⁶ Βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Λαογραφικά*, σ. 100.

⁶⁹⁷ Βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Νύκλι-Μουχλί», σ. 216.

⁶⁹⁸ Τη θέση επισήμανε πρώτος ο ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἱστορία τοῦ Αχλαδοκάμπου*, σ. 71, ο οποίος εντοπίζει κατάλοιπα τείχους, κεραμεική και αρχιτεκτονικά μέλη τα οποία συσχετίζει με τη χωροθέτηση παλαιότερου βυζαντινού ναού. Επίσης, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Λαογραφικά*, σ. 15. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἡ Αγία Παρασκευή της περιοχής «Νερά» του Αχλαδοκάμπου*, Αθήνα 1988, σ. 11-12, 15-17, όπου επισημαίνεται ότι σύμφωνα με μαρτυρίες παλιότερων κατοίκων της περιοχής στη θέση του πλησιόχωρου νεωτερικού ναού της Αγίας Παρασκευής υπήρχε παλαιότερος ερειπωμένος.

⁶⁹⁹ Βλ. ΠΕΠΠΑΣ, *Μεσαιωνικές σελίδες*, σ. 168-169, ο οποίος θεωρεί ότι το φρούριο ήταν σε χρήση κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, χωρίς ωστόσο να επιβεβαιώνεται από αρχαιακές ή ανασκαφικές μαρτυρίες. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Τοπογραφία ΝΔ Αργολίδος», σ. 231, ο οποίος κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας εντόπισε παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή κεραμεική και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα παλαιοχριστιανικού κτίσματος. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 76, η οποία δεν αποκλείει την ταύτιση του μετοχίου με τη θέση Κάστρο. ΤΣΕΚΕΣ, «Αχλαδοκάμπος», σ. 83-84, ο οποίος την ταυτίζει με οχυρή εγκατάσταση παλαιοχριστιανικών χρόνων με κατοίκηση μέχρι τους «σκοτεινούς αιώνες» και εντοπίζει γύρω από το ναό θραύσματα και τεμάχιο κίονα, πρωτοβυζαντινή κεραμεική, γλυπτά, ερείπια οικιών και ταφές.

του υφιστάμενου ανακαινισμένου ναυδρίου μπορούν να προσφέρουν. Αντίθετα η ταύτιση, εάν γίνει αποδεκτή, προσκρούει σε δύο σημαντικά μειονεκτήματα ως προς τη χωροθέτηση του μετοχίου, αφενός στην προσέγγιση της θέσης με τη φραγκοβυζαντινή μεθόριο και αφετέρου στην ορεινή διαμόρφωση του εδάφους στην ευρύτερη περιοχή, αν και τα ομαλά πρανή που σχηματίζονται επιτρέπουν κατά τόπους την καλλιέργεια. Το πρώτο μειονέκτημα καθιστά τη θέση ευπρόσβλητη και ευπαθή στις εχθρικές επιθέσεις και επιπλέον δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί σε ποια από τις δύο επικράτειες εντάσσεται τη συγκεκριμένη περίοδο⁷⁰⁰. Το δεύτερο τοποθετεί την κτήση σε ένα περιβάλλον όπου, αν και υδατοβριθές, οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις είναι περιορισμένες σε έκταση και έχουν χαμηλότερες αποδόσεις σε σχέση με τις δύο εκτεταμένες εύφορες πεδιάδες εκατέρωθεν του Μουχλίου, όπου επίσης εντοπίζονται σήμερα νεώτεροι ναοί αφιερωμένοι στους Αγίους Θεοδώρους.

Στα ανατολικά της πεδιάδας της Τεγέας 5χλμ. νοτιοδυτικά του Μουχλίου, ένα χιλιόμετρο βορειοδυτικά του οικισμού του Παρθενίου και 300μ. ανατολικά του δρόμου που οδηγεί από τον τελευταίο στο χωριό Αγιωργίτικα βρίσκεται ομώνυμο εξωκλήσι στον άυλειο χώρο του οποίου έχουν εναποτεθεί δύο αρχαία μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (δωρικό κιονόκρανο και βάθρο). Ωστόσο στη θέση του ναού και γύρω από αυτόν δεν εντοπίζονται επιφανειακές ενδείξεις ύπαρξης αρχαιοτήτων⁷⁰¹.

Στην πεδιάδα του Αχλαδοκάμπου (εικ. 132), στους χαμηλούς και ομαλούς λοφίσκους των νοτίων παρυφών της και σε απόσταση 6χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του λόφου του Μουχλίου χωροθετείται το τρίτο ναύδριο αφιερωμένο στους Αγίου Θεοδώρους (εικ. 133). Πρόκειται για μονόχωρο ναό με δίριχτη κεραμοσκεπή, ο οποίος ανάγεται στα τέλη του 19ου αιώνα⁷⁰². Βόρεια του ναού εντοπίζεται ακόσμητη κεραμεική πιθανόν των μεταβυζαντινών χρόνων⁷⁰³ (εικ. 134). Στα βορειοδυτικά του ναυδρίου, σε απόσταση 440μ. βρίσκεται η θέση Παλιόμυλος όπου εντοπίζονται τα

⁷⁰⁰ Η θέση βρίσκεται επί του κεντρικού οδικού άξονα που συνέδεε ήδη από την αρχαιότητα την Αργολιδοκορινθία με την κεντρική και νότια Πελοπόννησο, βλ. ΤΣΕΚΕΣ, «Αχλαδοκάμπος», σ. 82-84, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Για το λόγο αυτό βασική επιδίωξη των Βυζαντινών θα ήταν να θέσουν εξ αρχής και να διατηρήσουν υπό τον έλεγχό τους την περιοχή.

⁷⁰¹ Βλ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 76 σημ. 276. Πιθανόν τα δύο αρχιτεκτονικά μέλη να έχουν μεταφερθεί από αλλού στο συγκεκριμένο χώρο προς φύλαξη.

⁷⁰² Σύμφωνα με τη μαρτυρία του κ. Γεωργίου Στέργιου κατοίκου Αχλαδοκάμπου, συνταξιούχου φύλακα αρχαιοτήτων Αργολίδας και πρώην υπάλληλου του ΟΣΕ, ο ναός κτίστηκε ως κοιμητηριακός στα τέλη του 19ου αιώνα από Μαυροβούνιους εργάτες του σιδηροδρόμου μετά από μια επιδημία γρίπης που τους έπληξε (ο ίδιος μου υπέδειξε και τις θέσεις Παλιόμυλος και Λιτρίβα στις οποίες αναφέρω παρακάτω). Στο χωριό του Αχλαδοκάμπου δεν υπάρχει παράδοση για ύπαρξη παλαιότερου ναού ούτε για το λόγο που αφιερώθηκε ο συγκεκριμένος στους Αγίους Θεοδώρους. Δεν αποκλείεται να προϋπήρχε στη θέση το αγιωνύμιο ως τοπωνύμιο. Στην ευρύτερη περιοχή προφορικές μαρτυρίες αναφέρονται στην τυχαία εύρεση αρχαιοτήτων κατά το παρελθόν, ενώ πλησίον της ανατολικής όψης του ναού ορατά είναι τα ίχνη λαθρανασκαφής.

⁷⁰³ Εντοπίζονται κυρίως τμήματα από κεραμίδες.

οικοδομικά κατάλοιπα υδρομυλικής εγκατάστασης καλυμμένης από θαμνώδη βλάστηση (εικ. 135). Τα κτηριακά λείψανα του νερόμυλου σώζονται σε χαμηλό ύψος, ενώ στο εσωτερικό του δεν εντοπίζεται εργαστηριακός εξοπλισμός. Αν και δεν αποκλείεται εξαρτήματά του να βρίσκονται κάτω από τα μπάζα, πιθανή είναι και η απομάκρυνση τους μετά την εγκατάλειψή του κτίσματος για την εκ νέου χρήση τους. Στη νότια όψη του μνημείου στο επίπεδο του φυσικού εδάφους διαμορφώνεται τοξωτό άνοιγμα για την απορροή των υδάτων (εικ. 136). Την τοιχοποιία του χαρακτηρίζει η αργολιθοδομή με τη χρήση ακατέργαστων ή αδρά λαξευμένων λίθων και την σποραδική τοποθέτηση πλίνθων εκ περισυλλογής στους αρμούς (εικ. 135-137). Κατά τόπους διακρίνεται η εφαρμογή ισχυρού ασβεστοκονιάματος⁷⁰⁴ (εικ. 137.β). Η κακή κατάσταση διατήρησης του μνημείου, η συνεχής χρήση του σε βάθος χρόνου, όπως συμβαίνει συνήθως με τις υδρομυλικές εγκαταστάσεις και καταδεικνύει η σποραδική επιφανειακή κεραμεική (εικ. 138), και η πυκνή βλάστηση που καλύπτει την περιοχή δεν επιτρέπουν την ακριβή χρονολόγησή του. Ωστόσο πιθανή πρέπει να θεωρείται η αναγωγή του στα βυζαντινά χρόνια⁷⁰⁵. Από το मुलाύλακο διατηρείται μόνο τμήμα από το τοίχιο επί του οποίου εδραζόταν ο υδραγωγός που διοχέτευε το νερό στο μύλο (εικ. 140). Στο άκρο του ήταν προσαρμοσμένος ευμεγέθης λίθος με οπή στο μέσον, δια της οποίας το νερό έπεφτε με πίεση στην οριζόντια φτερωτή (εικ. 139). Ο λίθος με την οπή έχει καταπέσει στο εσωτερικό της εγκατάστασης.

Πλησίον του Παλιόμυλου, σε απόσταση 550μ. ανατολικά, απαντά ένας ακόμα μοναστηριακός υδρόμυλος των μεταβυζαντινών χρόνων, κτήμα της μονής Βαρσών μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα (εικ. 141). Βορειοανατολικά σε απόσταση 650μ., στη θέση Λιτρίβα εντοπίζεται η μονολιθική βάση ελαιόμυλου (mortarium) των βυζαντινών χρόνων μεταξύ δύο αγρών με διάσπαρτο οικοδομικό υλικό και πληθώρα κεραμίδων ⁷⁰⁶, τεκμηριώνοντας τη λειτουργία εργαστηριακής εγκατάστασης στη θέση.

Γενικότερα στην περιοχή του Αχλαδοκάμπου μαρτυρείται η λειτουργία νερόμυλων τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα. Την απαραίτητη υδραυλική ενέργεια για τη λειτουργία τους εξασφάλιζαν οι ορμητικοί χείμαρροι που πηγάζουν από τους ορεινούς όγκους περιμετρικά

⁷⁰⁴ Η εφαρμογή των κονιαμάτων καταδεικνύει ποικίλες οικοδομικές φάσεις στο μνημείο με τα πλέον προσεγμένα τμήματα να ανάγονται πιθανόν στην παλαιότερη.

⁷⁰⁵ Η κεραμεική που καλύπτει τη θέση είναι κατά κύριο λόγο ακόσμητη και συνίσταται από όστρακα χρηστικών αγγείων, πλίνθων και κεράμων. Μεταξύ αυτών εντόπισα θραύσμα από εφυαλωμένο αγγείο των μεταβυζαντινών χρόνων και τμήμα κεραμίδας με κτενωτό διάκοσμο πιθανότατα των βυζαντινών χρόνων.

⁷⁰⁶ Μεταξύ αυτών εντοπίζονται κεραμίδες κοσμημένες με τις χαρακτηριστικές δαχτυλιές, οι οποίες πιθανότατα ανάγονται στους βυζαντινούς χρόνους.

της πεδιάδας με συνεχή ροή κατά το μεγαλύτερο διάστημα του έτους⁷⁰⁷. Φυσικό είναι οι ίδιες ποτάμιες ροές να χρησιμοποιούνται για την άρδευση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων του κάμπου καθιστώντας τον εξαιρετικά εύφορο. Κατά συνέπεια το νότιο τμήμα της πεδιάδας όπου βρίσκονται το ναύδριο των Αγίων Θεοδώρων και η παλαιά νερομυλική εγκατάσταση συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες για τη χωροθέτηση του μετοχίου της μονής Βροντοχίου, προσάρτημα της οποίας δεν αποκλείεται να συνιστά και το βυζαντινό ελαιοτριβείο που εντοπίζεται στη περιοχή (εικ. 142). Το αγιωνύμιο του νεώτερου ναού ενδεχομένως απηχεί τη διατήρηση στη μνήμη των κατοίκων της ύπαρξης παλαιότερου στην ίδια θέση ή πλησιόχωρα.

Η αφιέρωση τριών εξωκκλησίων σε σχετικά μικρή απόσταση μεταξύ τους στους Αγίους Θεοδώρους πιθανότατα απηχεί την ισχύ και την επιρροή του μετοχίου και κατ' επέκταση της μονής του Βροντοχίου στο βυζαντινό κάστρο του Μουχλίου και την περιφέρειά του. Η διασπορά του αγιωνυμίου είναι εμφανές ότι συντηρεί στην περιοχή μια μακραίωνη παράδοση τιμής και λατρείας προς τους δύο στρατιωτικούς αγίους ζωντανή μέχρι σήμερα⁷⁰⁸.

4.1.12. Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Μολοχοῦ

Αμέσως μετά το μετόχι των Αγίων Θεοδώρων του Βροντοχίου ακολουθεί ἔτερ(ον) μετ(ό)χι(ον) εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἁγίου Νικολάου καὶ ἐπιλεγόμενον τοῦ Μολοχοῦ⁷⁰⁹.

Το μετόχι βρίσκεται στην ιδιοκτησία του Βροντοχίου μετὰ τ(ῶν) ἐν αὐτῷ προσκαθημέν(ων) κ(αὶ) ᾧν κέκτηται χωραφί(ων). Περιλαμβάνει δηλαδή σπόριμη γη με εγκατεστημένους σε αυτή εξαρτημένους καλλιεργητές, οι οποίοι κατά πάσα πιθανότητα προέρχονται από τα γειτονικά φραγκοκρατούμενα εδάφη όπως συμβαίνει και με άλλες κτήσεις της μονής.

Στον χρυσόβουλλο λόγο του 1314/1315 κατά τη μεταγραφή του από τον Ζησίου έχουν δοθεί δύο διαφορετικές αναγνώσεις ως προς την

⁷⁰⁷ Πρόκειται για τα ρέματα της Ποταμιάς, της Κάτω Βρύσης, του Παρθενίου κ.ά. Ουσιαστικά αποτελούν παραποτάμους του χειμάρρου Ξοβριού, ο οποίος βρίσκοντας διέξοδο στα νότια του λεκανοπεδίου του Αχλαδοκάμπου και ακολουθώντας πορεία προς τα ανατολικά εκβάλλει στον Αργολικό κόλπο βόρεια του Κιβερίου, βλ. αποσπάσματα χαρτών ΓΥΣ 1:50.000, φύλλα Άργος και Άστρος, όπου ο χειμάρρος Ξοβριός σημειώνεται και ως Ποταμιά. Για τη λειτουργία μύλων στην περιοχή κατά την τουρκοκρατία και τους νεότερους χρόνους, βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 34. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Λαογραφικά*, σ. 59. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Τὸ Μουχλί*, σ. 9 σημ. 11. Γ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Μύλοι της Αργολίδας*, Ναύπλιο 2004², σ. 39-42.

⁷⁰⁸ Σύμφωνα με την παράδοση της περιοχής στη περιφέρεια του Μουχλίου υπήρχαν πολλές εκκλησίας αφιερωμένες στη Θεοτόκο και τους Αγίους Θεοδώρους, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἱστορία τοῦ Αχλαδοκάμπου*, σ. 66.

⁷⁰⁹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 36-37.

επωνυμία του μετοχίου. Στην αρχική δημοσίευση του 1891 αποκαθιστά το χαμένο κείμενο εις ὄνομα τιμώμενον τοῦ καὶ ἐπιλεγόμενον τοῦ Μολόχου (;) και επισημαίνει ότι έχει συμπληρώσει τα απολεσθέντα τμήματα του εγγράφου βασιζόμενος στο κείμενο του χρυσοβούλλου του 1318, όπου αντιγράφει το τοιχογραφημένο κείμενο που βλέπει⁷¹⁰. Στη νέα διορθωμένη μεταγραφή του 1909, σημειώνοντας ότι έχει προβεί σε διορθώσεις στα κείμενα των επιγραφών «καθ' ὅσον ὀρθότερον ἀνέγνω αὐτὰς ὁ σοφὸς Γάλλος βυζαντιολόγος κ. Γαβρ. Millet»⁷¹¹, αποδίδει το συγκεκριμένο χωρίο εις ὄνομα τιμώμενον τοῦ Αγίου Νικολάου και ἐπιλεγόμενον τοῦ Μυλωθροῦ(;) ⁷¹² συμπληρώνοντας το αγιωνύμιο του μετοχίου, αλλά τροποποιώντας την επωνυμία Μολοχοῦ που δίδει ο Millet. Στην ίδια έκδοση στο χρυσόβουλλο του 1318 καταγράφει το παρωνύμιο ως Μολόχου, όπως το διαβάζει, ενώ δεν παρέχει καμία αιτιολόγηση για αυτή τη διαφοροποίηση μεταξύ των δύο εγγράφων.

Η μόνη πιθανή εξήγηση είναι ότι πρόκειται για σύγχυση μεταξύ εκκλησιαστικών κτήσεων κατά την ενδεχόμενη προσπάθεια του Ζησίου να προβεί σε ταυτίσεις, τις οποίες ποτέ δεν δημοσίευσε. Ο Άγιος Νικόλαος ο Μυλωθρός αποτελούσε μετόχι της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων και ταυτίζεται με τον ενοριακό ναό του οικισμού της Κοκκινόρραχης βόρεια της Σπάρτης⁷¹³ (εικ. 143). Ενδεχομένως ο Ζησίου θεωρώντας πιθανή την ταύτιση των δύο μετοχίων, προέβη και στην αντίστοιχη αντικατάσταση στο κείμενο του χρυσοβούλλου διατηρώντας το ερωτηματικό. Για την προτεινόμενη ταύτιση έχει εκφραστεί η άποψη ότι αιτιολογείται από τις κατασκευαστικές και τυπολογικές αναλογίες που παρουσιάζει ο ναός της Κοκκινόρραχης με αυτούς του Μυστρά, χωρίς περαιτέρω τεκμηρίωση ⁷¹⁴. Παρόλα αυτά αναπάντητο παραμένει το

⁷¹⁰ Βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 465, 482 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 49, 66).

⁷¹¹ Βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 430 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 49), επισημαίνοντας ότι οι αναγνώσεις του Millet σημειοῦνται ἐν τῷ κειμένῳ διὰ παχυτέρων γραμμῶν.

⁷¹² Βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 457 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 76). Πρβλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 110 στ. 37. Μυλωθρός = ο μυλωνάς και ο ανήκων ή ο αναφερόμενος στο μύλο, μύλωθρον = ο μύλος, βλ. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμμα *μυλωργός*, σ. 1152. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 9, λήμματα *μύλωθρον*, *μυλωθρός*, σ. 4806-4807. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικό*, λήμμα *μυλωθρός*, σ. 1153.

⁷¹³ Βλ. ΜΕΛΕΤΙΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, ἐπίσκοπος Μεσσηνίας, *Ἱστορία Ἱερᾶς Μονῆς τῶν Αγίων Τεσσαράκοντα ἐν Λακεδαίμονι*, ἔκδοσις βελτιωμένη και συμπληρωμένη ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου ποτὲ Κυθήρων ΜΕΛΕΤΙΟΥ και τοῦ καθηγούμενου τῆς μονῆς ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, τ. 1-2, ἐν Ἀθήναις 1998-1999², 1, σ. 163 σημ. 1, 185. Ἀρχιμ. ΕΦΡΑΙΜ, «Μετόχια», 4, σ. 13-14, 15 σημ. 67. Επίσης βλ. ARMSTRONG, «Byzantine and Ottoman», σ. 380. Ο Άγιος Νικόλαος Κοκκινόρραχης ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού και χρονολογείται στους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Από το γραπτό διάκοσμο στο εσωτερικό του σώζεται μόνο η παράσταση της Πλατυτέρας στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας της ίδιας εποχής και ελάχιστα ίχνη τοιχογραφιών στην αψίδα του διακονικού. Η επωνυμία «του Μυλωθρού» αποδόθηκε στο μνημείο λόγω πλησιόχωρου νερόμυλου.

⁷¹⁴ Την ταύτιση του Αγίου Νικολάου των χρυσοβούλλων με τον ομώνυμο ναό της Κοκκινόρραχης θεωρεί πιθανή και η ARMSTRONG, «Byzantine and Ottoman», σ. 380, «the close correspondence in construction and architecture of the Kokkinorachi church with those at Mystras may support its identification with Ἅγιος Νικόλαος, a metochion of the Vrontochion monastery in Mystras in AD 1314/15, located at the otherwise unrecognized Molochos».

ερώτημα γιατί ο Ζησίου διαφοροποιεί τους δύο χρυσόβουλλους λόγους ως προς αυτή την κτήση, αν και αποδέχεται ότι το δεύτερο αντιγράφει τον κατάλογο του πρώτου.

Το μετόχι του Αγίου Νικολάου παραδίδεται μετά το αντίστοιχο των Αγίων Θεοδώρων στο Μουχλί και προηγείται του μονυδρίου στην Ανδρούσα της Μεσσηνίας. Δεδομένου ότι η δύο αυτές κτήσεις βρίσκονται εκτός Λακωνίας και αφού είναι αποδεκτό ότι τα κτήματα στο σύνολό τους παρατίθενται σύμφωνα με τη γεωγραφική και πιθανώς εκκλησιαστική κατανομή τους, η χωροθέτηση του μετοχίου φαίνεται ότι συσχετίζεται με τις δύο τελευταίες. Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι η θέση του Αγίου Νικολάου δεν συνοδεύεται από τοπωνυμικό προσδιορισμό, όπως συμβαίνει με την πλειονότητα των υπολοίπων, μπορεί να θεωρηθεί πιθανή η εξάρτηση του από τον ένα από τους δύο εμπρόθετους τοπικούς προσδιορισμούς που συνοδεύουν τις προαναφερόμενες κτήσεις, *εις τὸ Μοχλίον* και *εις τὴν Ἀνδροῦσαν*⁷¹⁵. Ο δεύτερος ωστόσο ακολουθώντας το ουσιαστικό *μονύδριον* φαίνεται ότι προσδιορίζει γεωγραφικά μόνο το συγκεκριμένο ιερό καθίδρυμα και δεν επεκτείνεται στην προηγούμενη. Αντίθετα η πρόταξη του προσδιορισμού *εις τὸ Μοχλίον* υποδηλώνει ότι και τα δύο μετόχια που ακολουθούν εντάσσονται στην κτηματική-διοικητική περιφέρεια του κάστρου. Κατά συνέπεια πρόκειται για μία ακόμα κτήση της μονής Βροντοχίου στην νεοκατακτηθείσα περιοχή της Τεγέας/Νίκλι/Μουχλί.

Σήμερα στη θέση δεν απαντά ούτε το αγιωνύμιο Άγιος Νικόλαος ούτε το μικροτοπωνύμιο Μολοχός (-ού, ο) με αποτέλεσμα να μην καθίσταται δυνατή η ταύτισή του.

Στην ευρύτερη περιοχή το μόνο βυζαντινό ιερό καθίδρυμα που εντοπίζεται αφιερωμένο στον συγκεκριμένο άγιο είναι η μονή Βρασών⁷¹⁶ (ή Βρασών) σε απόσταση 5χλμ. περίπου δυτικά του Μουχλίου, επί των ορεινών όγκων που υψώνονται μεταξύ των οικισμών Λουκά και Νεοχωρίου (χάρτ. 13). Η πρώτη μνεία του μοναστηριού ως μονής Βρασών απαντά στο κείμενο εγχάρακτης επιγραφής επάνω σε απότμημα μαρμάρινου κιονίσκου, το οποίο φυλάσσεται στην αρχαιολογική συλλογή Δημητσάνας. Η επιγραφή χρονολογείται πιθανόν στους όψιμους υστεροβυζαντινούς χρόνους και αναφέρεται μεταξύ άλλων σε κάποιο μετόχι της μονής, χωρίς να σώζονται περισσότερα στοιχεία: ... *μετοχίον μον(ῆς) Βρασῶν*⁷¹⁷. Αν και η ανέγερση του καθολικού στον τύπο του σύνθετου τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού τοποθετείται στις αρχές του 17ου αιώνα και το σύνολο του συγκροτήματος ανάγεται

⁷¹⁵ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 36, 37.

⁷¹⁶ Η επωνυμία Βάρσες, προήλθε από την ονομασία του όρους στις παρειές του οποίου χωροθετείται, όπως σημειώνεται σε σιγίλλιο του 1594, *τὸ ἐν τῷ βουνῷ Βάρσες λεγομένῳ κείμενον*, βλ. Μαντινείας καὶ Κυνουρίας ἈΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἱστορία*, 1, σ. 279, 292.

⁷¹⁷ Βλ. ΒΕΗΣ, «Επιγραφαὶ Γορτυνίας», σ. 63, 66. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 344-345. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 303. Μαντινείας καὶ Κυνουρίας ἈΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἱστορία*, 1, σ. 291-292.

στους χρόνους της τουρκοκρατίας⁷¹⁸, τα διάσπαρτα στο χώρο *spolia* συνιστούν τη χωροθέτηση στην ίδια θέση ή πλησίον αυτής ναού ή μοναστηριού των μεσοβυζαντινών χρόνων, το οποίο διαδέχτηκε ενδεχομένως η μεταβυζαντινή μονή. Ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη (θωράκια, επιστύλια, κιονίσκοι με συμφυή κιονόκρανα, πεσσίσκοι, περιθυρώματα κ.ά.) εντοπίζονται εντοιχισμένα ή εγκατεσπαρμένα στον αύλειο χώρο του μοναστηριακού συγκροτήματος, η πλειονότητα των οποίων εντάσσεται στον 11ο και τον 12 αιώνα⁷¹⁹. Ο Βέης έχει προτείνει την ταύτιση του με την μονή του Αγίου Νικολάου της Βάλτας η οποία αναφέρεται σε ενθύμηση του 1089 στον κώδικα 180 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος⁷²⁰. Τέλος την υπόθεση για την ίδρυση του μοναστηριού στη μεσοβυζαντινή περίοδο ενισχύει το περγαμηνό ευαγγελιστάριο του 11ου αιώνα που φυλάσσεται σε αυτό, εάν βέβαια δεν πρόκειται για κειμήλιο που έχει μεταφερθεί από αλλού⁷²¹.

Ο μοναστηριακός χαρακτήρας του ιερού καθιδρύματος ήδη από τον 11ο αιώνα, εάν ευσταθεί η ταύτισή του με τη μονή της Βάλτας, και η καταγραφή του στους όψιμους υστεροβυζαντινούς χρόνους ως μονή

⁷¹⁸ Για τη μεταβυζαντινή μονή Βαρσών, βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Αί παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναί», σ. 418-428, 430, 433-435. ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ – ΜΑΥΡΟΣ, *Μονές Ἀρκαδίας*, σ. 31-36. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 302-306. Μαντινείας καὶ Κυνουρίας ἈΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἱστορία*, 1, σ. 279-286, 295-316. ΜΕΣΣΗΣ, «Μεταβυζαντινοὶ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι», σ. 179, 183, σχ. 8. Σημειώνεται ὅτι το 1828 στα περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ μοναστηρίου ἐγγράφονται καὶ δύο μύλοι στὸν Ἀχλαδόκαμπο, βλ. ΜΠΕΛΙΑ, «Στατιστικὰ στοιχεῖα», σ. 140. Ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς βρίσκεται πλησίον τῆς θέσης Παλιόμυλος καὶ τῆς μυλικῆς ἐγκατάστασης γιὰ τὴν ὁποία ἐγένε λόγος παραπάνω, βλ. προηγούμενη ἐνότητα.

⁷¹⁹ Βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Αί παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναί», σ. 430-432. Ι. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, «Βυζαντινὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη στὴ μονὴ Ἁγίου Νικολάου Βαρσών Ἀρκαδίας», *ΕΕΘΣΠΑ* 37 (2002), *Τμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς ἀρχιεπίσκοπον Τιράνων καὶ πάσης Ἀλβανίας κ. Αναστάσιον*, σ. 705-760. ΤΣΕΚΕΣ, *Γλυπτικὴ Ἀρκαδίας*, Α', σ. 43-47, Β', σ. 21-64 ἀρ. 22-80.

⁷²⁰ Πρόκειται γιὰ περγαμηνὸ ευαγγελιστάριο, τὸ ὁποῖο σύμφωνα με τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα πού ἐμπεριέχεται στὴ σελίδα 393 ἀντιγράφηκε τὸ 1089. Ἡ ἐνθύμηση ἀν καὶ γραμμὴν με διαφορετικὸ μελάνι ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα εἶναι σύγχρονη τοῦ χειρογράφου καὶ δίνει τὰ στοιχεῖα τοῦ χορηγοῦ τῆς δαπάνης *Θεοφυλάκτου μοναχοῦ καὶ ἱερέως τοῦ νηκλιώτου*, βλ. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ – ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Κατάλογος χειρογράφων*, ἀρ. 180 σ. 35. ΒΕΗΣ, «Ἐπιγραφαὶ Γορτυνίας», σ. 66. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, «Χειρόγραφα Μονῆς Βαρσών», σ. 428, 435-442, πίν. XXIII-XXVI. ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ – ΤΟΥΦΕΞΗ-ΠΑΣΧΟΥ, *Κατάλογος μικρογραφιῶν*, Α', σ. 126-128. Μαντινείας καὶ Κυνουρίας ἈΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἱστορία*, 1, σ. 288-290. Ὁ Βέης ἀποδίδει τὴν ἀρχικὴ ἐπωνυμία τῆς μονῆς στὸ πλησιόχωρο μικρὸ ἔλος πού σχηματιζόταν βορειοανατολικά τοῦ συγκροτήματος, στὴν κοιλάδα πού διαμορφώνεται μετὰ τῶν ὀρεινῶν ὄγκων τῆς θέσης. Γιὰ τὴν ταύτιση τῶν δύο μονῶν θεωρεῖ ὅτι συνηγορεῖ ἡ καταγωγὴ τοῦ χορηγοῦ ἀπὸ τὸ Νίκλι, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ σημαντικότερο πόλισμα τῆς ἐυρύτερης περιοχῆς τῆ συγκεκριμένης περιόδου στὴν περιφέρεια τοῦ ὁποῖου πρέπει νὰ ἐγγράφεται καὶ ἡ πλησιόχωρη μονὴ Βαρσών, βλ. ΒΕΗΣ, «Ἐπιγραφαὶ Γορτυνίας», σ. 66-67. Ἐπίσης, βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Αί παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναί», σ. 416-417, 432. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, «Χειρόγραφα Μονῆς Βαρσών», σ. 124-129, ὅπου καὶ συνολικὴ παράθεση τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας τῆς μονῆς. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 302, 305-306. ΠΑΝΤΟΥ, «Βυζαντινὴ Ἀρκαδία», σ. 131. Γιὰ τὴν μονὴ Βάλτας ἔχει ἐπίσης, προταθεῖ ἡ ταύτισή τῆς με τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Νικολάου Βλασίας ἀνάμεσα στὸς οἰκισμοὺς Ἀνω Βλασία, Κάτω Βλασία καὶ Μετόχι, νοτιοδυτικὰ τῶν Καλαβρύτων, βλ. ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ – ΤΟΥΦΕΞΗ-ΠΑΣΧΟΥ, *Κατάλογος μικρογραφιῶν*, Α', σ. 128, οἱ ὁποῖες ἀποδίδουν στὴν ἀρχαϊκὴ μονὴ καὶ τὴν ἐπωνυμία «τῆς Βάλτσας» πού ἀφορᾶ στὴν παλαιότερη ὀνομασία τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Βάλτας βόρεια τῶν Καλαβρύτων (βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικὸ τῶν οἰκισμῶν*, σ. 93 ἀρ. 588), καὶ δὲν φαίνεται νὰ συσχετίζεται με τὴν περιοχὴ Βλασία.

⁷²¹ Βλ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, «Χειρόγραφα Μονῆς Βαρσών», σ. 424, 431-434. Μαντινείας καὶ Κυνουρίας ἈΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἱστορία*, 1, σ. 287-288.

Βρασών συνιστούν επιχειρήματα που καταρρίπτουν τη χωροθέτηση του μετοχίου του Ἁγίου Νικολάου του Μολοχού στη συγκεκριμένη τοποθεσία. Το κείμενο της εγχάρακτης επιγραφής στον κιονίσκο της Δημητσάνας με βεβαιότητα προέρχεται από κάποια επίσημη εκκλησιαστική πράξη που μεταγράφηκε σε μάρμαρο προκειμένου να διατηρηθεί στο βάθος των αιώνων ως τεκμήριο των γαιοπαροχών που εμπεριέχει. Η πράξη αυτή και τα δύο χρυσόβουλλα της μονής Βροντοχίου συνιστούν επίσημα έγγραφα του βυζαντινού κράτους και μεταξύ τους μεσολαβεί ένας αιώνας περίπου. Κατά συνέπεια αναμενόμενο είναι τα στοιχεία που περιγράφονται να μην μεταβάλουν τις ονομασίες τους, ώστε να μην επέρχεται σύγχυση στη διοίκηση και δημιουργούνται παρανοήσεις σε μελλοντικές φιλονικίες, διεκδικήσεις ή εκ νέου εκχωρήσεις. Άλλωστε η επωνυμία της αρκαδικής μονής είναι τοπωνυμική από το όρος επί του οποίου έχει ανεγερθεί⁷²² και σε κάθε περίπτωση προϋπήρχε του συγκροτήματος. Επιπλέον εάν στο αρχικό καθεστώς της κτήσης του Μολοχού είχε αποδοθεί μοναστηριακή χρήση, θεωρώ ότι θα καταγραφόταν με αυτή και όχι ως μετόχι, κατ' αναλογία των μονυδρίων που αναφορά τους προηγήθηκε ή ακολουθούν. Βέβαια σε περίπτωση που πρόκειται για έναν απλό ναό δεν αποκλείεται η μετονομασία του να επήλθε κατά την αναβάθμισή του σε ανεξάρτητη μονή.

Στην υπό διερεύνηση περιοχή δεν εντοπίζεται άλλη θέση που θα μπορούσε να συσχετιστεί με τον Ἅγιο Νικόλαο του Μολοχού, τοπωνύμιο που καθώς φαίνεται εκτοπίστηκε και ξεχάστηκε από την τοπική κοινωνία.

4.1.13. Τὸ μονύδριον τῶν τιμίων Ἀρχιστρατήγων τῶν ἄνω Δυνάμεων τοῦ Λιγύδη εἰς τὴν Ἄνδρουσαν

Το μονύδριον τῶν τιμίων Ἀρχιστρατήγων καὶ τῶν ἄνω Δυνάμεων στην Ανδρούσα της Μεσσηνίας συνιστά την τελευταία κτήση της μονής Βροντοχίου σύμφωνα με τα δύο χρυσόβουλλα.

Ο σύγχρονος οικισμός της Ανδρούσας βρίσκεται βορειοδυτικά της Μεσσηνίας και της Καλαμάτας και σε απόσταση 8 και 16χλμ. αντίστοιχα από αυτές (χάρτ. 14). Στο ανατολικό άκρο του χωριού, επάνω σε χαμηλό λόφο υψώνεται το κάστρο της μεσαιωνικής πόλης, η ίδρυση του οποίου σύμφωνα με την αραγωνική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως τοποθετείται στα μέσα του 13ου αιώνα και αποδίδεται στο Φράγκο πρίγκιπα της Αχαΐας Γουλιέλμο Β' de Villehardouin (1246-1278)⁷²³ (εικ. 144,

⁷²² Βλ. παραπάνω σημ. 716.

⁷²³ Αναφέρεται ως σύγχρονος των κάστρων των Βασιλικάτων, του Μυζηθρά, της Μεγάλης Μαΐνης και του Λεύκτρου (*Beaufort*), βλ. *AX*, § 216, όπου καταγράφεται ως *Druges* (για την ορθογραφία του κυριώνυμου στα δυτικά κείμενα, βλ. LONGNON, «Les noms», σ. 100, 102). BON, *La Morée franque*, σ.

145.α-β). Κτισμένο στις δυτικές παρυφές του κάμπου της Μεσσηνίας εξασφαλίζει την εποπτεία και τον έλεγχο της μεσσηνιακής πεδιάδας προς τα ανατολικά μέχρι τις δυτικές παρειές του Ταΰγέτου⁷²⁴ (145.γ).

104, 411. ΠΛΙΕΝΑ, *Morea*, σ. 201. LOCK, *Οι Φράγκοι*, σ. 141. ΚΑΠΠΑΣ, «Οι Φράγκοι», σ. 140, 141 (εικ.). ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ κ.ά., *Κάστρο Ανδρούσας*, σ. [1]. Ο MOLIN, *Castles*, σ. 203-204, 217, 219, θεωρεί πιθανή τη ανέγερση του κάστρου από τους Βυζαντινούς πριν τη φραγκοκρατία, χωρίς να παρέχει επαρκή τεκμηρίωση. Ωστόσο δεν διαπιστώθηκε κάτι τέτοιο κατά τη διάρκεια των διερευνήσεων που πραγματοποίησε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας στο πλαίσιο των πρόσφατων αναστηλωτικών εργασιών (2012-2015), βλ. ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ κ.ά., *Κάστρο Ανδρούσας*.

⁷²⁴ Το κάστρο της Ανδρούσας προστάτευε ένας οχυρωματικός περίβολος από τον οποίο διατηρούνται σήμερα το ανατολικό τείχος στο σύνολό του και τμηματικά το βόρειο και το νότιο. Στην κατάσταση που σώζεται δεν ανιχνεύεται δεύτερη γραμμή άμυνας στο εσωτερικό του. Έχει τραπεζιοειδή κάτοψη και ακολουθεί τη μορφολογία του εδάφους περικλείοντας την κορυφή και τη δυτική παρειά του λόφου όπου χωροθετείται. Η έκτασή του προσεγγίζει κατ'εκτίμηση τα 20 στρέμματα. Τα τείχη ενισχύονται περιμετρικά από πύργους τετραγωνικής, πολυγωνικής ή κυκλικής κάτοψης, οι οποίοι αναπτύσσονταν σε δύο ή τρεις στάθμες. Σήμερα διατηρούνται οι πέντε από αυτούς και τα ίχνη άλλων δύο. Ο μεγαλύτερος και εντυπωσιακότερος είναι ο νοτιοανατολικός γωνιακός πύργος, ο οποίος ανήκει στην αρχική φάση της οχύρωσης και πιθανότατα λειτουργούσε ως ακροπύργιο (donjon). Υψώνεται σε τρεις στάθμες με την χαμηλότερη να έχει διαμορφωθεί σε κινστέρνα. Ο όροφος χρησίμευε ως κατοικία του στρατιωτικού διοικητή του κάστρου, όπως τεκμαίρεται από την ύπαρξη τζακιού και αποχωρητηρίου και το επιμελημένο δάπεδο από πήλινα πλακίδια. Ο περιδρομος στην εσωτερική παρειά του περιβόλου εδράζεται σε συνεχή σειρά αψιδωμάτων εκ των οποίων τα ανατολικά απολήγουν σε οξυκόρυφα τόξα που φέρουν περιμετρικά κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Ημικυκλικά και λιγότερο επιμελημένα στην κατασκευή τους διαμορφώνονται τα αντίστοιχα στο βόρειο τείχος, το οποίο χρονολογείται στον 15ο αιώνα. Μεγάλο τμήμα του ανατολικού τείχους ανάγεται στα τέλη του 13ου ή στο α' μισό του 14ου αιώνα. Αποτιμώντας συνολικά τα χαρακτηριστικά του φρουριακού συγκροτήματος της Ανδρούσας είναι εμφανής η προσπάθεια για κατασκευαστική τελειότητα και για την εφαρμογή κανόνων προηγμένης οχυρωματικής, αναβαθμίζοντάς το ποιοτικά σε σχέση με άλλα σύγχρονά του οχυρά, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 637-639, πίν. 94-96, 97.2. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 341-344 (με ιστορικές ανακρίβειες). ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Κάστρα και όχυρώσεις», σ. 527, 528, 529, εικ. 12. Ν. ΜΠΟΥΖΑ, «Κάστρο Ανδρούσας», στο: *Ενετοί και Ιωαννίτες*, σ. 66-67, Ν. ΠΙΤΣΙΝΟΣ – Ν. ΜΠΟΥΖΑ, «Το κάστρο της Ανδρούσας», στο: *Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο*, σ. 60-61. Ε. ΓΕΡΟΥΣΗ, «Το κάστρο της Καλαμάτας και οι λοιπές οχυρώσεις της νοτιοανατολικής Μεσσηνίας», στο: *Δύμη*, σ. 154-155. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Settlements and countryside», σ. 16-17, 28, εικ. 5, ο οποίος τοποθετεί την ανέγερση του κάστρου στον 14ο αιώνα λόγω των αμυντικών χαρακτηριστικών που συγκεντρώνει. Ο ΙΔΙΟΣ, «Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας», σ. 295, 298-299, εικ. 7. ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ κ.ά., *Κάστρο Ανδρούσας*, σ. [4], [6], όπου συνοπτική περιγραφή με αναφορά στις οικοδομικές φάσεις. ΚΑΠΠΑΣ, «Δυτικές επιδράσεις», σ. 456-457. Επίσης, βλ. ΚΩΣΤΑΚΗΣ, «Enliyâ Çelebi», σ. 269. ΤΣΕΛΕΜΠΗ, *Οδοιπορικό*, σ. 76-77. Στην φραγκοκρατία και συγκεκριμένα στον 13ο αιώνα ανάγεται και ο ναός του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος σήμερα λειτουργεί ως κοιμητηριακός. Βρίσκεται σε απόσταση 180μ. βορειοανατολικά του κάστρου και ανατολικά του σύγχρονου οικισμού της Ανδρούσας. Ο σταυρεπίστεγος αρχικά ναός κατά τις αναστηλωτικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν λόγω των καταστροφών που είχε υποστεί σκεπάστηκε με δίρριχτη κεραμοσκεπή. Η επιμελημένη πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία συνδυάζεται με τη χρήση αδρά λαξευμένων δόμων στην κατώτερη ζώνη των τριών όψεων εξαιρουμένης της ανατολικής. Οδοντωτές ταινίες και ζωφόρος από ρόμβους περιτρέχουν το μνημείο, ενώ δύο ευμεγέθεις πλίνθινοι σταυροί περιβαλλόμενοι επίσης από οδοντωτή ταινία πλαισιώνουν το δίλοβο παράθυρο της τρίπλευρης αψίδας του Ιερού. Στοιχεία στην κατασκευή των δύο θυραίων ανοιγμάτων στη βόρεια και δυτική όψη αντίστοιχα μαρτυρούν επίδραση της γοθτικής αρχιτεκτονικής. Η κατασκευαστική αρτιότητα και η γεωμετρική ακρίβεια των στοιχείων που συνθέτουν το μνημείο, καταδεικνύουν ότι πρόκειται για ένα από τα πλέον αξιόλογα οικοδομήματα του πριγκιπάτου της Αχαΐας κατά τον 13ο αιώνα και συνιστούν ενδείξεις για τη σημαίνουσα θέση που έχει κατακτήσει η Ανδρούσα στη φραγκική επικράτεια. Για το ναό του Αγίου Γεωργίου, βλ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, «Ο Άγιος Γεώργιος της Ανδρούσης», στο: *Χαριστήριον*, 1, σ. 270-285, πίν. L. BON, *La Morée franque*, σ. 582-584, πίν. 97.2b-c. ΚΑΠΠΑΣ, «Οι Φράγκοι», σ. 148. Ο ΙΔΙΟΣ, «Μεσσηνία, 1204-1500», σ. 231 εικ. 2, 232, 244, 246 εικ. 1, 3, 248, 249. ΚΑΠΠΑΣ, «Δυτικές επιδράσεις», σ. 458-462. Βορειοδυτικά της Ανδρούσας διατηρούνται κατάλοιπα του υδραγωγείου που υδροδοτούσε την πόλη στο οποίο διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις, μία βυζαντινή και μία μεταβυζαντινή. Μετέφερε νερό από φυσική πηγή πλησίον του Ανδρομονάστηρου, όπου επίσης σώζονται οικοδομικά του λείψανα, καθώς

Στην ίδια θέση προϋπήρχε πιθανότατα οικισμός, η ανάπτυξη του οποίου κατά τη φραγκοκρατία σημειώνεται ραγδαία⁷²⁵. Η Ανδρούσα συγκαταλέγεται στις προσωπικές κτήσεις των Φράγκων ηγεμόνων του πριγκιπάτου της Αχαΐας και αναδεικνύεται σε ένα από τα σημαντικότερα διοικητικά και οικονομικά κέντρα του φραγκοκρατούμενου Μοριά μέχρι την ανάκτησή της από τους Βυζαντινούς στις αρχές του 15ου αιώνα (1417). Η χωροθέτησή της πόλης στις δυτικές παρυφές της πλούσιας και εύφορης πεδιάδας του Πάμισου ποταμού και επί της οδού που συνέδεε την κεντρική Πελοπόννησο με τις μεσσηνιακές ακτές⁷²⁶, η γειτνίασή της με τις βενετικές κτήσεις της Μεθώνης και της Κορώνης δύο εκ των πλέον εμπορικών λιμένων της Πελοποννήσου και η κυριαρχία των Βυζαντινών στον ορεινό όγκο του Ταυγέτου και στις διαβάσεις από τη Λακωνία και την Αρκαδία προς τη Μεσσηνία⁷²⁷ συνιστούν καθοριστικούς παράγοντες για την ακμή και την ευημερία της Ανδρούσας κατά τη φραγκοκρατία (χάρτ. 2, 3, εικ. 146). Στους παραπάνω παράγοντες πρέπει να προστεθεί η ηγεμονεύουσα σημασία που σταδιακά αποκτούν οι φραγκικές κτήσεις της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου στο συνεχώς συρρικνούμενο και σφυροκοπούμενο από ταραχές και διεκδικήσεις πριγκιπάτο, απόρροια τόσο της εξωτερικής πολιτικής των γειτόνων και των επικυρίαρχών του όσο και των εσωτερικών συγκρούσεων και ανταγωνισμών των εγκατεστημένων σε αυτό Φράγκων και Λατίνων ευγενών.

Σύμφωνα με τις *Ασσιζες της Ρωμανίας*, στον κιβιτάνο (*capitaneus/capetanio*)⁷²⁸ της Ανδρούσας εκτός από διοικητικά είχαν ανατεθεί και δικαστικά καθήκοντα για την εκδίκαση υποθέσεων βιλλάνων. Ανάλογες αρμοδιότητες στην Αχαΐα είχε μόνο ο κιβιτάνος της

και κατά τόπους στην πορεία του στην ύπαιθρο χώρα μέχρι την Ανδρούσα, βλ. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Περὶ Ανδρούσης», σ. 7. ΚΑΠΠΑΣ, «Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας», σ. 207. Η παράδοση της περιοχής θέλει τα δύο κτίσματα, υδραγωγείο και Ανδρομονάστηρο, και τα τείχη της πόλης να ανεγείρονται από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, βλ. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Περὶ Ανδρούσης», σ. 7. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Εκκλησία*, σ. 428.

⁷²⁵ Βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 412. Επίσης, βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 156.

⁷²⁶ Πρβλ. G. D. R. SANDERS – I. K. WHITBREAD, «Central Places and Major Roads in the Peloponnese», *ABSA* 85 (1990), σ. 349-355, όπου παρουσιάζεται το οδικό δίκτυο της Πελοποννήσου το 1822. Επίσης, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Μεσσηνίας ιστοριογεωγραφικά», σ. 10. Για την περιοχή της Μεσσηνίας οι μεταβολές που έχουν επέλθει από τους υστεροβυζαντινούς χρόνους πρέπει να είναι ελάχιστες, δεδομένου ότι υφίστανται στη περιοχή τα ίδια ακμαία αστικά κέντρα και οι μεταξύ τους σχέσεις παραμένουν λίγο έως πολύ αμετάβλητες.

⁷²⁷ Η κυριαρχία των βυζαντινών στις δυτικές παρειές του Ταυγέτου καθιστά ευάλωτες ιδιαίτερα κατά τον 14ο αιώνα τις φραγκικές κτήσεις στις υπώρειες του όρους στις εχθρικές επιθέσεις και λεηλασίες που επιδίδονται κατά καιρούς οι σλάβικοι πληθυσμοί και οι αυτοκρατορικές στρατιωτικές δυνάμεις, με αποτέλεσμα την αναδίπλωση του κύριου όγκου του στρατού του πριγκιπάτου και της διοίκησης στα εδάφη δυτικά του ποταμού Πάμισου με κέντρο την Ανδρούσα.

⁷²⁸ Πρόκειται για τίτλο που έφεραν οι διοικητές των πόλεων του πριγκιπάτου της Αχαΐας, οι οποίοι στην Ανδραβίδα, τη Γλαρέντζα και την Ανδρούσα είχαν υπό την εξουσία τους και τις τοπικές κούρτες των βουργεσιών, συμβούλια αρμόδια για τις υποθέσεις των μη ευγενών Φράγκων υπηκόων, βλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 171-172.

Γλαρέντζας⁷²⁹. Από τα τέλη του 13ου αιώνα η πόλη εμφανίζεται ως έδρα των διοικήτων της καστελλανίας της Καλαμάτας⁷³⁰.

Στην Ανδρούσα υπογράφεται τη 18η Ιανουαρίου 1382 η συνθήκη καλής γειτονίας μεταξύ της Εταιρεία των Ναβαρραίων και των Βενετών καστελάνων της Μεθώνης και της Κορώνης, όταν οι πρώτοι επιβάλουν την κυριαρχία τους στο πριγκιπάτο⁷³¹. Ακολούθως σε έγγραφο της εποχής

⁷²⁹ Βλ. RECOURA, *Les Assises*, σ. 271 (αρ. 177). TOPPING, *Feudal Institutions*, σ. 85 (αρ. 177), 168. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 172.

⁷³⁰ Το 1292 ο διοικητής της καστελλανίας της Καλαμάτας Γεώργιος Α΄ Ghisi συγκεντρώνει στρατεύματα στην Ανδρούσα προκειμένου να αντιμετωπίσει την απόβαση του Ρογήρου de Lloria στο πριγκιπάτο. Η αραγωνική παραλλαγή μάλιστα του Χρονικού του Μορέως τον παραδίδει ως *capitan de Dorosa* (Ανδρούσα). Τον ίδιο χρόνο ή τον επόμενο, όταν έλαβε χώρα η κατάληψη της Καλαμάτας από Σλάβους της Γιάννιτσας του Ταυγέτου (σημ. Ελαιοχώριον, βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό τῶν οἰκισμῶν*, σ. 146 αρ. 1106), ως έδρα του Φράγκου καστελλάνου αναφέρεται η Ανδρούσα. Στην ίδια πόλη το 1304 ο καστελλάνος της Καλαμάτας Νικόλαος ο Μαύρος θα συγκεντρώσει στρατό για να κατευθυνθεί εναντίον των Ελλήνων στασιαστών των Σκορτών, βλ. *ΑΧ*, § 488. *ΓΧ*, § 697, 764 και σημ. 2, 933. BON, *La Morée franque*, σ. 167-168, 178, 411, 412. LONGNON-TOPPING, *Documents*, σ. 246. TOPPING, «The post-classical», σ. 67. Οι καστελλανίες ήταν διοικητικές περιφέρειες με αυξημένη στρατιωτική και φορολογική σημασία. Από τις πηγές γνωστές είναι οι καστελλανίες της Καλαμάτας και του Χλεμουτσίου (προσωπικές κτήσεις των de Villehardouin έως το 1278), του Picotin στην Ηλεία, της Κορίνθου (πριν το 1342-1404) και για μικρό χρονικό διάστημα των Καλαβρύτων (1400-1404), βλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 101-103. Για την καστελλανία της Καλαμάτας, βλ. BREUILLOT, *Châteaux oubliés*, σ. 64-69.

⁷³¹ Βλ. L. DE MAS-LATRIE, «Documents concernant divers pays de l'Orient latin, 1382-1413», *Bibliothèque de l'école des chartes* 58 (1897), σ. 81-87. CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta*, αρ. 17 (1382) σ. 36-39. BON, *La Morée franque*, σ. 256. Ο Λουδοβίκος d'Enveux (αδελφός του βασιλιά Κάρολου Β΄ της Ναβάρρας) το 1376 προσλαμβάνει ένα μισθοφορικό σώμα από Ναβαρραίους και Γασκόνους στρατιώτες προκειμένου να ανακαταλάβει την πόλη του Δυρραχίου, κληρονομιά της συζύγου του Ιωάννας του Δυρραχίου, εγγονής του Ιωάννη de Gravina πρίγκιπα της Αχαΐας. Δυο χρόνια αργότερα, το 1378, ο μέγας μάγιστρος των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου Juan Fernandez de Heredia στρατολογεί από τις τάξεις τους δύο ομάδες Ναβαρραίων οργανωμένων σε εταιρείες υπό την ηγεσία των Mahiot de Coquerel και Jean d'Urtubia και καταλαμβάνει τη Ναύπακτο. Μετά την αιχμαλωσία του τελευταίου από τον Αλβανό Ιωάννη Μπούα Σπάτα, οι Ναβαρραίοι στρέφονται εναντίον του καταλανικού δουκάτου των Αθηνών, καταλαμβάνουν τη Θήβα (1379) και τη Λειβαδιά (1380) και αποδύονται σε επιδρομές και λεηλασίες στα φραγκικά εδάφη της Πελοποννήσου, όπου εγκαθίστανται και τίθενται στην υπηρεσία του Ιάκωβου des Baux, ανιψιού του Φίλιππου Β΄ του Τάραντα. Αναδεικνύονται σε υπολογίσιμη δύναμη στην ηγεμονία της Αχαΐας και από κοινού με τους Φράγκους βαρόνους ανακηρύσσουν νέο πρίγκιπα τον Ιάκωβο (1381-1383). Ο Mahiot de Coquerel ορίζεται βάλος της ηγεμονίας. Μετά το θάνατό του τελευταίου το 1386/1387 ο επίσης Ναβαρραίος Πέτρος Labourd de Saint Superan λαμβάνει το αξίωμα του βικάριου και γενικού διοικητή της Αχαΐας και το 1396 εξαγοράζει τον τίτλο του πρίγκιπα τον οποίο διατηρεί μέχρι το θάνατό του το 1402. Για τη δράση της Εταιρείας των Ναβαρραίων στη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο, βλ. CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta*, 16 (1381) σ. 35 στ. 44-46. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 334-335, 339-347. R.-J. LOENERTZ, «Hospitaliers et Navarrais en Grèce, 1376-1383. Régestes et documents», στο: R.-J. LOENERTZ, *Byzantina et Franco-Graeca. Articles parus de 1935 à 1966 réédités avec la collaboration de Peter Schreiner*, τ. 1, Roma 1970, σ. 329-330, 336, 341-343, 344-352, 355-356, 358 [= *OCF* 22 (1956), σ. 319-320, 326-327, 332-333, 335-343, 346, 348-349]. BON, *La Morée franque*, σ. 254-257, 258, 260-261, 263-264, 265-268, 271-272, 273, 274, 276. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 146-149, 151, 153, 155-156, 162. J. CHRYSOSTOMIDES, «An Unpublished Letter of Nerio Acciaiuoli (30 October 1384)», *Βυζαντινά* 7 (1975), σ. 116-120. K. M. SETTON, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, Variorum, αναθεωρημένη έκδοση, Λονδίνο 1975, σ. 126-140, 143-148. A. T. LUTTRELL, «Appunti sulle Compagnie Navarresi in Grecia, 1376-1404», *RSBS* 3 (1984), σ. 117-122 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *The Hospitallers of Rhodes and their Mediterranean World*, Variorum, Άλντερσοτ 1992, αρ. 8). LOCK, *Οι Φράγκοι*, σ. 228-230. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 51-52, 53-56. ΤΣΙΟΠΑΣ, *Η βυζαντινή Πελοπόννησος*, σ. 44-46. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 61-64, 116, 207-208, 212 σημ. 649. *ΑΒΠ*, σ. 300-302.

καταγράφεται ως έδρα της διοίκησής των Ναβαρραίων και τόπος διεξαγωγής των συμβουλίων των Φράγκων αξιωματούχων και ευγενών για τη λήψη σημαντικών πολιτικών αποφάσεων⁷³². Επίσης εμφανίζεται στον κατάλογο του 1391 με τα φραγκικά κάστρα της Πελοποννήσου ως κτήση του βικάριου του πριγκιπάτου Πέτρου Labourd de Saint Superan και στη δεύτερη θέση μεταξύ αυτών πληθυσμιακά με 300 σπίτια μαζί με την Καλαμάτα και τη Γλαρέντζα⁷³³.

Ο πρωταγωνιστικός ρόλος που διαδραματίζει η πόλη στην κεντρική πολιτική σκηνή του πριγκιπάτου συνδυάζεται με την πλούσια αγροτική παραγωγή που χαρακτηρίζει την περιφέρειά της και την ανάδειξή της σε ένα από τα πιο δραστήρια εμπορικά και οικονομικά κέντρα του λατινοκρατούμενου Μοριά. Εκτεταμένα πριγκιπικά κτήματα, φεουδαρχικές κτήσεις και πρόσοδοι, μισθωμένα ακίνητα ευγενών, εμπορικές συναλλαγές με πολίτες των όμορων βενετικών κτήσεων της Μεθώνης και της Κορώνης απαντούν σε έγγραφα της εποχής τεκμηριώνοντας την ευημερία και την άνθηση της φραγκικής Ανδρούσας. Επίσης στην πόλη λειτουργούσε τελωνειακός σταθμός για τα εξαγώγιμα προϊόντα που κατευθύνονταν προς τους προαναφερθέντες λιμένες⁷³⁴.

Οι μακροχρόνιες ωστόσο διαμάχες μεταξύ των κατά καιρούς διεκδικητών του πριγκιπάτου και οι πολεμικές συρράξεις με τα γειτονικά κράτη επιφέρουν τη σταδιακή παρακμή και την εδαφική συρρίκνωση της φραγκικής ηγεμονίας, ευνοώντας κατά το α' τέταρτο του 14ου αιώνα τη βυζαντινή διεύρυνση, η οποία ξεκινάει το 1417 με την κατάληψη της πόλης της Ανδρούσας⁷³⁵ και του κάστρου του Αγίου Αρχαγγέλου⁷³⁶ από τον

⁷³² Βλ. J.-A. C. BUCHON, *Recherches et matériaux pour servir a une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles dans les provinces démembrées de l'empire grec a la suite de la quatrième croisade*, τ. 1-2, Παρίσι 1840, 1, σ. 292. CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta*, αρ. 90 (1390) σ. 177 στ. 4 (*in terra Druxii*), 118 (1393) σ. 227 στ. 7 (*locum gerente domini vicarii in Drusio*), 230 (1401) σ. 465 στ. 223-230. BON, *La Morée franque*, σ. 259-260, 411. Οι Ναβαρραίοι κατέχουν την πόλη τουλάχιστον από τα τέλη του 1381, βλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 61 σημ. 124.

⁷³³ Βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 276, 279, 411, 692. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 116. Την πρώτη θέση πληθυσμιακά κατέχει, σύμφωνα με τον κατάλογο, το κάστρο του Saint-Omer με 500 σπίτια. Η Καλαμάτα και η Γλαρέντζα υπάγονταν επίσης στην εξουσία του Ναβαρραίου Πέτρου Labourd de Saint Superan.

⁷³⁴ Βλ. SATHAS, *Documents*, 2, αρ. 241 (1401) σ. 31. LONGNON-TOPPING, *Documents*, αρ. IV (1354) σ. 94-95, VIII (1361) σ. 146-147, XI (1379) σ. 204, XII (1379) σ. 211. CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta*, αρ. 16 (1381) σ. 35 στ. 44-46, 148 (1394) σ. 291 στ. 41, 230 (1401) σ. 465 στ. 223-230, 131 (1401) σ. 469 στ. 64-73. BON, *La Morée franque*, σ. 427-428. HODGETTS, «Venetian Officials», σ. 488, 489, 493 (1328), όπου ο καλόγερος Χαμάρετος παρουσιάζεται στην αγορά της Ανδρούσας ως αγοραστής μεταξιού για λογαριασμό του Βενετού καγκελλαρίου της Κορώνης. HODGETTS – LOCK, «Village Fortifications», σ. 81. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 118-119 σημ. 348, 190-191 σημ. 565, 204, 206, 215 σημ. 658, 251-252, 259.

⁷³⁵ Βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 285. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 181. ΤΣΙΟΠΑΣ, *Η βυζαντινή Πελοπόννησος*, σ. 79. Η βυζαντινή στρατιά με δύναμη 10.000 ιππέων και 5.000 πεζών εισβάλλει στα μεσσηνιακά εδάφη του πριγκιπάτου το Μάιο του 1417 με πρώτο στόχο τη σημαντικότερη πόλη της περιοχής την Ανδρούσα. Ο «Άνωνύμου, *Πανηγυρικός εις Μανουήλ και Ιωάννην Η' τούς Παλαιολόγους*» γραμμένος κατά την δ' ή ε' δεκαετία του 15ου αιώνα αναφέρεται στην επιτυχή εκστρατεία του Ιωάννη Η' και του Θεοδώρου Β' και τις κατακτήσεις τους: *έγγυς που τριάκοντα πόλεις και φρούρια στη Μεσσηνία, τινες τῶν Ἡλείων πόλεις, μία πόλη καλή τῶν Ἀχαιῶν ἐν καλῶ τῆς Ἀχαιίδος*

συναυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγο⁷³⁷ και τον αδελφό του Θεόδωρο Β', δεσπότη του Μυστρά⁷³⁸. Το 1428 η Ανδρούσα εγγράφεται στην εδαφική περιφέρεια που παραδίδεται στον νεοαφιχθέντα δεσπότη Κωνσταντίνο Παλαιολόγο⁷³⁹ και συνιστά από κοινού με την Ιθώμη κεφαλατίκιον, η

παρά τῷ Κρῖσαιῶ κειμένῃ κόλῳ και ένα αρκαδικό φρούριο *Λάδωνι παρακείμενον*, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 3, σ. ιε'-ιστ', 174-175. Τα εδαφικά κέρδη των Βυζαντινών στη Μεσσηνία και την Αχαΐα συνιστούν τμήμα της εδαφικής περιφέρειας που εκχωρείται το 1328 στο δεσπότη Κωνσταντίνο (ΙΑ') Παλαιολόγο. Ενδεχομένως η προσάρτηση των εν λόγω περιοχών του πριγκιπάτου στο δεσποτάτο του Μορέως θεωρούνταν προσωπική επιτυχία του συναυτοκράτορα Ιωάννη Η' και για το λόγο αυτό η παραχώρησή τους δεν επιφέρει την αντίδραση του δεσπότη Θεόδωρου Β'. Παρά την επιτυχημένη εκστρατεία των Βυζαντινών τμήμα της περιφέρειας της Ανδρούσας παραμένει υπό την φραγκική κυριαρχία, όπως τα χωριά Molini, Νίκλαινα και Άγιος Ηλίας. Το 1423 ο πρίγκιπας της Αχαΐας Κεντυρίων Β' Zaccaria διαμαρτύρεται προς τους καστελλάνους της Μεθώνης και της Κορώνης για την ένταξη των τριών οικισμών στις βενετικές κτήσεις και ζητάει την υπαγωγή τους ξανά στο πριγκιπικό φέουδο της Ανδρούσας, βλ. SATHAS, *Documents*, 1, αρ. 90 (1423) σ. 150-151, αρ. 93 (1423) σ. 154-155. THIRIET, *Régestes*, 2, αρ. 1906 (1423). BON, *La Morée franque*, σ. 290. HODGETTS – LOCK, «Village Fortifications», σ. 79. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, «Εδαφικές διεκδικήσεις», σ. 75-76.

⁷³⁶ Για το κάστρο του Αγίου Αρχαγγέλου (Sancti Archangeli), βλ. παρακάτω σημ. 780.

⁷³⁷ Ο Ιωάννης Η' έφτασε στο Μυστρά το φθινόπωρο του 1416 όπου άσκησε από κοινού με τον αδελφό του Θεόδωρο Β' τη διοίκηση του δεσποτάτου έως τα τέλη του 1418 που επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 109, 110. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 246, 248. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 10, 14 [= ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 6, 8]. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 180. Επίσης, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 3, σ. 174.

⁷³⁸ Βλ. SATHAS, *Documents*, 3, αρ. 734 (1418), σ. 183. THIRIET, *Régestes*, 2, αρ. 1703 (1418). ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 185. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 112-113. Ενθύμηση στο φύλλο 310^v του κώδικα Esc. Gr. 522 (Ω-Π-5) της Βιβλιοθήκης του Escorial στην Ισπανία (βλ. παρακάτω «Η άφαιρεθείσα γῆ εἰς τὸν Χελμὸν και δοθεισα πρὸς στρατιώτας»), δημιουργεί προβληματισμό για το κατά πόσο υπήρξε αδιατάκτικη η βυζαντινή παρουσία στη Ανδρούσα, κατά τα πρώτα έτη μετά την ανάκτησή της. Το συγκεκριμένο σημείωμα έχει ως εξής: *Ἐν(δικτιῶν)ος β' μηνι ἰανουαρίῳ α' ἤλθον εἰς τὸν Μυζηθρῶν τῷ ς' λβ'./ Ἐτους ς' λβ' ἰν(δικτιῶν)ος β' μηνι ἰουλ(ίῳ) κζ' ἔπειρ(εν) ὁ δεσπότης ὁ κυρ Θεόδωρος ὁ Πορφυρογέννη/τος τὴν Ανδρούσαν· τὸ αὐτὸν ἔτος ἐπίασε δὲ τὸν πρίγκιπα ὑπαγέοντα τὴν Κορώνην/ τὸν ἰούνιον μῆνα* (DE ANDRES, *Catálogo de los códices griegos*, σ. 153). Τα γεγονότα που περιγράφονται αφορούν στο έτος 1424, κατά το οποίο το δεσποτάτο του Μυστρά βρίσκεται σε πόλεμο με το πριγκιπάτο της Αχαΐας που έχει ως αποτέλεσμα την αιχμαλωσία του πρίγκιπα Κεντυρίωνα Zaccaria, βλ. SATHAS, *Documents*, 1, αρ. 97 (1423), σ. 158-160, ΙΙΙ, αρ. 844 (1424), σ. 267-268. THIRIET, *Régestes*, 2, αρ. 1916 (1423), 1930 (1424), 1946 (1424). BON, *La Morée franque*, σ. 290. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, «Εδαφικές διεκδικήσεις», σ. 62 σημ. 13. ΤΣΙΟΠΑΣ, *Η βυζαντινή Πελοπόννησος*, σ. 90-91. Ενδεχομένως κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων οι Φράγκοι κατέλαβαν για μικρό χρονικό διάστημα την Ανδρούσα, την οποία ανέκτησαν οι Βυζαντινοί λίγο αργότερα, μετά την αιχμαλωσία του πρίγκιπα Κεντυρίωνα.

Στον ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗ, σ. 270 (και ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 132-133), προκειμένου να εξαρθεί η ευγενική καταγωγή και το γόητρο της οικογένειας των Μελισσηνών-Μελισσουργών στο Βυζάντιο και ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο, σε εμβόλιμο κεφάλαιο αναφέρεται ότι τα νεοανακτηθέντα μεσσηνιακά εδάφη παραχωρήθηκαν στον μεγάλο πρωτοστράτορα Νικηφόρο Μελισσηνό τον Μελισσουργό, μετά το θάνατο του οποίου *ἐπιτροπικῶς ἤρχετο* ο δεσπότης Θεόδωρος Β' Παλαιολόγος για λογαριασμό του ανήλικου γιού του Νικολάου Μελισσηνού. Ο Νικηφόρος παρουσιάζεται ως *αὐθέντης ἔκπαλαι και ἐξ ἀρχῆς τῆς ἰσχυροτάτης Ἰθώμης, ἢ και Μεσσηνῆ ἑκαλείτο, και παντὸς τοῦ Μεσσηνιακοῦ κόλπου*, βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 206. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 112. Για την παρεμβολή χωρίων στο χρονικό του Σφραντζῆ με ψευδή στοιχεία για την οικογένεια των Μελισσηνών, βλ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ιωάννης Ζ' ὁ Παλαιολόγος και τὸ Χρονικὸν τοῦ Φραντζῆ», *BZ* 32/2 (1932), σ. 261-262. DÖLGER, «Makarinos», σ. 376-378. Σημειώνεται ωστόσο ότι σε βυζαντινή πηγή καταγράφονται οι δεσμοί της οικογένειας των Μελισσηνών με την Πελοπόννησο, βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ὁ Μαρκιανὸς κώδιξ», *NE* 8 (1911), σ. 186, *Μελισσηνῶν ἐκ ρίζης ἔφν... οὓς εἶχεν ἡ Πέλοπος ὡς κλέος μέγα*. ΓΡΗΓΟΡΟΒΙΟΣ, *Ἱστορία Ἀθηνῶν*, 1, σ. 366. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Ἡ κατάκτηση», σ. 63.

⁷³⁹ Τις κτήσεις αυτές παρέλαβε ως εκπρόσωπος του δεσπότη Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ο γνωστός ιστορικός Γεώργιος Σφραντζῆς. Στην εδαφική επικράτεια του Κωνσταντίνου περιλαμβάνονται η περιοχή της Βοστίτζας (σημ. Αίγιο) και όλα τα βυζαντινά κάστρα της Μεσσηνίας και της Μάνης

διοίκηση του οποίου εκχωρείται το 1429 στον Ανδρόνικο Λάσκαρη τον Παδιάτη⁷⁴⁰. Λίγο αργότερα, το Μάρτιο του 1432, αλλάζει εκ νέου επικυρίαρχο παραχωρούμενη από τον τελευταίο μαζί με τη Γλαρέντζα στον αδελφό του Θωμά σε αντάλλαγμα των Καλαβρύτων και της περιφέρειάς τους⁷⁴¹. Η Ανδρούσα στο βενετικό χωροθετικό κατάλογο του 1450 κατατάσσεται δέκατη, θέση ενδεικτική της σπουδαιότητας και της σημασίας που συνεχίζει να κατέχει μεταξύ των κάστρων και των πόλεων της Πελοποννήσου⁷⁴².

Δέκα χρόνια αργότερα, το 1460 η Ανδρούσα ακολουθεί τη μοίρα των λοιπών κάστρων του δεσποτάτου υποτασόμενη στην οθωμανική κυριαρχία⁷⁴³, ενώ το 1463 αμέσως μετά την έναρξη του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου (1463-1479) βρίσκεται υπό την εξουσία των Βενετών⁷⁴⁴. Οι συγκρούσεις μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων θα προκαλέσουν την καταστροφή της πόλης και την υποταγή της εκ νέου στους Οθωμανούς⁷⁴⁵. Στα τέλη του 17ου και τις αρχές του 18ου αιώνα η Ανδρούσα καταγράφεται ως ένα μικρό χωριό εντός της ομώνυμης επαρχίας (καζάς ή *territorio*, ανάλογα με τον επικυρίαρχο), όπου ως σημαντικότερος οικισμός αναδεικνύεται πλέον το Νησί (σημ. Μεσσήνη)⁷⁴⁶.

Όπως γίνεται αντιληπτό, η ακμή που γνωρίζει η Ανδρούσα κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, η εξέχουσα θέση που κατέχει στο διοικητικό μηχανισμό του πριγκιπάτου της Αχαΐας και ο πλούτος που διαθέτει χάρη στην εκμετάλλευση των εύφορων αγροτικών εκτάσεων της περιφέρειάς της και την ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων με τις όμορες βενετικές κτήσεις συνιστούν παράγοντες καθοριστικής σημασίας για να στραφεί από νωρίς το ενδιαφέρον της βυζαντινής κεντρικής διοίκησης

δυτικά του Ταυγέτου και βόρεια του Οιτύλου, βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 130-133. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 268-272. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 40, [= ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 26]. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 206. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 112. Οι αχαϊκές και μεσσηνιακές κτήσεις του Κωνσταντίνου φαίνεται ότι συνίστανται από τα εδάφη που προσάρτησαν στο δεσποτάτο ο Ιωάννης Η΄ και ο αδελφός του Θεόδωρος Β΄ κατά την εκστρατεία του 1417, βλ. παραπάνω σημ. 735.

⁷⁴⁰ Ο Ανδρόνικος Λάσκαρης ο Παδιάτης βρίσκεται το 1429 σε μουσικές συνεννοήσεις με άρχοντες των Παλαιών Πατρών ως απεσταλμένος του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, οι οποίες αποσκοπούν στην παράδοση της πόλης στον τελευταίο, βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 135-136. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 278-280. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 40-42 [= ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 28]. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 113. *PLP*, 9, αρ. 14520, 21290.

⁷⁴¹ Βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 72, (= ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 50). Ενδεχομένως μαζί με τις δύο πόλεις να παραδόθηκαν στο Θωμά και οι υπόλοιπες μεσσηνιακές κτήσεις που είχε παραχωρήσει ο Θεόδωρος Β΄ στον Κωνσταντίνο το 1428, βλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, «Εδαφικές διεκδικήσεις», σ. 60 σημ. 5. Η ΙΔΙΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 69-70 σημ. 165.

⁷⁴² Βλ. FENSTER, «Kastelle», σ. 329 (*Druxa*), 331.

⁷⁴³ Βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 408. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 546 § 3. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 164 § 11 (= ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 122 § 11). ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 270.

⁷⁴⁴ Βλ. *Annali Veneti*, σ. 202, *Drusa* (1463).

⁷⁴⁵ Βλ. *Annali Veneti*, σ. 205, *Andruisa* (1467). BON, *La Morée franque*, σ. 693, 694. CARILE, «Una lista», σ. 392 (*Adrusa*, κριτικό υπόμνημα: *Adruisa, Adrusia*), 400 (1469). MCLEOD, «Castles», σ. 356 (*Adruisa*), 359 (1467).

⁷⁴⁶ Βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrittione», σ. 89, 102, 110, 111, 124, 125, 127, 130. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 149, 161, 164, 165 (χάρτης), 167, 177, 231, 256-258, 313.

προς τη συγκεκριμένη περιοχή. Άλλωστε η μικρή απόσταση που μεσολαβεί ανάμεσα στο μεσσηνιακό κάστρο και τα δυτικά σύνορα της επαρχίας του Μυστρά στις δυτικές παρειές του Ταυγέτου, αναδεικνύει πιθανότατα την ανάκτησή του σε μία από τις βασικές προτεραιότητες της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής.

Παρόλα αυτά διανύθηκαν πάνω από δύο αιώνες φραγκικής κυριαρχίας μέχρι την κατάληψη της πόλη από τους Βυζαντινούς. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των περιγίπων της Αχαΐας για την περιοχή ως κτήση που εγγράφεται στην προσωπική τους περιουσία, η πρωτεύουσα σημασία που αποκτά σταδιακά στη φραγκική διοικητική μηχανή, η ακμάζουσα οικονομία της, οι αδυναμίες που παρουσιάζει ο βυζαντινός στρατός στις πολεμικές συγκρούσεις ανοιχτού πεδίου, η παρουσία και δραστηριοποίηση της υπερέχουσας στρατιωτικά Εταιρείας των Ναβαρραίων στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα είναι οι κυριότεροι παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά στην ανάληψη ενός τόσο φιλόδοξου εγχειρήματος κατά το μακρύ αυτό χρονικό διάστημα. Επιπλέον η επέκταση της επαρχίας του Μυζηθρά προς τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο θα προκαλούσε κατά πάσα πιθανότητα την αντίδραση της Δημοκρατίας της Βενετίας, δεδομένου ότι η βυζαντινή παρουσία στην περιοχή θα συνιστούσε μελλοντικά απειλή για τις κτήσεις της⁷⁴⁷.

Ωστόσο όπως αφήνεται να διαφανεί μέσα από επίσημα έγγραφα, οι αυτοκράτορες προσπαθούν έμμεσα να ασκήσουν πολιτική στο χώρο της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου σε ένα τομέα που θεωρητικά η βυζαντινή διοίκηση έχει πρωτεύοντα ρόλο και αρμοδιότητα, στα θέματα που αφορούν στην ορθόδοξη Εκκλησία της Μεσσηνίας. Στο πλαίσιο αυτό λαμβάνονται και οι αποφάσεις για την εκκλησιαστική αναδιοργάνωση της περιοχής.

Το πρώτο από αυτά τα έγγραφα, του οποίου η γνησιότητα είχε αμφισβητηθεί στο παρελθόν, είναι ο χρυσόβουλλος λόγος που απολύει το

⁷⁴⁷ Μια πρώτη προσπάθεια επέκτασης του δεσποτάτου του Μυστρά στα μεσσηνιακά εδάφη αναλαμβάνει το 1406 ο Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος συμμαχώντας με τον αντίπαλο του πρίγκιπα Κεντυρίωνα Zaccaria, Λεονάρδο Β΄ Tocco κόμη της Ζακύνθου. Οι εχθροπραξίες διαρκούν μέχρι το θάνατο του δεσπότη το 1407 και επεκτείνονται και στα βενετοκρατούμενα εδάφη της Μεθώνης και της Κορώνης, όπου οι καταστροφές σύμφωνα με το διοικητή της Κορώνης Antonio de Mula ανέρχονται στο ποσό των 100.000 δουκάτων. Οι Βενετοί μάλιστα απαιτούν την παρέμβαση του ίδιου του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ για την κατάπαυσή τους, βλ. THIRIET, *Régestes*, 2, αρ. 1235 (1406), 1247 (1407), 1248 (1407), 1260 (1407). CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta*, αρ. 281 (1406) σ. 533, αρ. 285 (1407) σ. 539-541, αρ. 286 (1407) σ. 542-543. ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΣ, *Οι Παλαιολόγοι*, σ. 24-27. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 349. BON, *La Morée franque*, σ. 283. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 162-164. ΤΣΙΟΠΑΣ, *Η βυζαντινή Πελοπόννησος*, σ. 64-65. Στο διάστημα που ακολουθεί η Δημοκρατία της Βενετίας αντιλαμβάνομενη την επικείμενη κατάρρευση του πριγκιπάτου και προσπαθώντας να αποτρέψει τη βυζαντινή επέκταση στο σύνολο του Μοριά σε σειρά επαφών με τον Κεντυρίωνα Zaccaria επιχειρεί την προσάρτηση εδαφών του τελευταίου στις κτήσεις της στην Πελοπόννησο με αντάλλαγμα τη βοήθειά της, βλ. ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΣ, *Οι Παλαιολόγοι*, σ. 28-29, 32, 38-42, 46-47. BON, *La Morée franque*, σ. 284-285. ΤΣΙΟΠΑΣ, *Η βυζαντινή Πελοπόννησος*, σ. 79-81. Στο διάστημα αυτό, αλλά και μετά την ανάκτηση της Ανδρούσας από τους Βυζαντινούς σημειώνονται κατά διαστήματα λεηλασίες και καταστροφές στα βενετικά εδάφη από σώματα Αλβανών προσκεείμενα στο δεσποτάτο.

1314(;) ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' με τα όρια και τα προνόμια της μητρόπολης Μονεμβασίας και τις υπαγόμενες σε αυτή επισκοπές⁷⁴⁸. Εκεί μνημονεύεται για πρώτη φορά και προσγράφεται στην εν λόγω μητρόπολη η επισκοπή Ανδρούσης⁷⁴⁹. Μέσα από το ίδιο κείμενο μπορούν να διαγραφούν τα βόρεια όρια της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας της Μονεμβασίας στην Μεσσηνία, τα οποία ξεκινώντας ανατολικά από την κορυφή της οροσειράς του Ταΰγету και το ναΰδριο του Προφήτη Ηλία (υψόμ. 2407 μ.) κατευθύνονται βορειοδυτικά και εισέρχονται εντός του νότιου μεγαλοπολιτικού λεκανοπεδίου⁷⁵⁰, συνεχίζουν προς τα νοτιοδυτικά

⁷⁴⁸ Βλ. παραπάνω σημ. 599. Για το χρυσόβουλλο του 1314(;) υποστηρίχθηκε αρχικά ότι αποτελεί προϊόν πλαστογραφίας και είχε αποδοθεί στον μητροπολίτη Μονεμβασίας Μακάριο Μελισσηνό (ca. 1570) μαζί με μία σειρά άλλων εγγράφων τα οποία απαριθμούνται σε συνοδική πράξη του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως του 1570. Ο Μελισσηνός κατηγορήθηκε ότι πλαστογράφησε τα έγγραφα αυτά προκειμένου να αντικρούσει τις διεκδικήσεις του μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως Σωφρονίου επί της επισκοπής Ανδρούσας. Ο Μακάριος με μια σειρά από χρυσόβουλλα (των Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου, Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού, Μανουήλ Β' Παλαιολόγου και Ιωάννη Η' Παλαιολόγου), δεσποτικά αργυρόβουλλα και πατριαρχικά σιγίλλια (Ιωσήφ Β' και Μητροφάνους Β') που παρουσίασε στη σύνοδο, τεκμηρίωσε τις θέσεις του και εξασφάλισε την οριστική υπαγωγή της Ανδρούσας στη μητροπολιτική του έδρα. Για το χρυσόβουλλο του 1314(;) βλ. BUCHON, *Recherches historiques*, 1, σ. LXXXI- LXXXIV. MM, V, σ. 175-178 (1570). BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 272-304, όπου παρατίθεται η επιχειρηματολογία του υπέρ της πλαστότητας του χρυσόβουλλου. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4, αρ. 2238. Ο ΙΔΙΟΣ, «Makarios», σ. 372-375, 380-382, ο οποίος το χρονολογεί στο 1301 και επίσης υποστηρίζει την πλαστότητα του εγγράφου. SCHREINER, *Kleinchroniken*, I, σ. 236 αρ. 32/41, II, σ. 436-437, όπου μνημονεύεται το χρυσόβουλλο του Ιωάννη Η' του 1428/1429 με τις υπαγόμενες στην μητρόπολη Μονεμβασίας επισκοπές, αλλά δεν αναφέρεται η Ανδρούσα, καθώς και τα Κύθηρα και το Έλος τα οποία όμως με βεβαιότητα υπάγονται σε αυτή. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Εκκλησία*, σ. 347, 348. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 179, 305, 320, 325, 332-333, 341-342, 351 αρ. 17, 352 αρ. 21, 353 αρ. 27, 354 αρ. 28-30. ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, *Alessandro Pini*, σ. 55-56. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 142. Επίσης, βλ. Η ΙΔΙΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 153-154, 301-316, 338, 341, 342, 344, 345, 351 αρ. 17, όπου παρατίθεται η επιχειρηματολογία για τη γνησιότητα του χρυσόβουλλου του 1314(;) και η ιστορία του. Βέβαια, η αποδοχή της γνησιότητας του εγγράφου δημιουργεί προβληματισμό για τα όρια της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, δεδομένου ότι επισκοπικά εδάφη που σε μεταγενέστερα έγγραφα προσγράφονται στη δικαιοδοσία της τελευταίας ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο, με το χρυσόβουλλο του 1314(;) φέρονται ενταγμένα στην Μονεμβασία (περιοχή επισκοπής Εζερού, βλ. παραπάνω σημ. 592).

⁷⁴⁹ Βλ. MM, V, σ. 159, όπου δίδεται η χρονολόγηση 1293. BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 292-293, 310 στ. 52. Επίσης, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 224 σημ. 1, 225. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 80, 332. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 153, 304, 312.

⁷⁵⁰ Από την κορυφή του Ταΰγету τα όρια τη μητρόπολης Μονεμβασίας κατέρχονται προς τα βορειοδυτικά προσεγγίζοντας *εις εύκτήριον έτερον τοῦ αὐτοῦ προφήτου Ἡλίου*, το οποίο πιθανότατα χωροθετείται στη θέση Μοναστηράκι βόρεια της διαλελυμένης μονής της Παναγίας της Καψοδεματούσας, λίγο πριν τη συμβολή του ρέματος του Σωποτού (Καρυών) με το ρέμα του Ριντόμου. Ακολουθώντας την ίδια κατεύθυνση εισέρχονται στη νοτιοδυτική Αρκαδία και διασχίζοντας την περιοχή του Δυρραχίου καταλήγουν εντός της νότιας μεγαλοπολιτικής λεκάνης κοντά στα σημερινά σύνορα του νομού με τη Μεσσηνία, βλ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Χοιρόλακκοι», σ. 418-419. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, σ. 150-151, 270 σημ. 464, όπου ταυτίζει τα κατάλοιπα εκτεταμένου βυζαντινού οικισμού στη θέση Βιτσα 3χλμ. βορειοδυτικά του σύγχρονου χωριού του Δυρραχίου με τον ομώνυμο βυζαντινό οικισμό. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τὰ όρια», σ. 395-396, 402-403. Πρβλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Η Δενθελιάτις και τὸ ὀδικό της δίκτυο», *Πρακτικά τοῦ Γ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, Φιλιατρά - Γαργαλιάνοι 24-26 Νοεμβρίου 1989*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 18, Ἀθήναι 1991, σ. 285-286. Στη συνέχεια η οριοθετική γραμμή κατέρχεται *εις τὸν σωρὸν τῆς ὀνομαζομένης Γραός* και ακολουθῶς *διέρχεται τῆς βασιλικῆς ὁδοῦ και καταντᾶ εἰς τοὺς Χοιρολάκκους*. Στη νοτιοδυτικό άκρο του νομού Αρκαδίας, ανάμεσα στους σύγχρονους οικισμούς Παραδείσια και Χιράδες εντοπίζεται σήμερα θέση με την επωνυμία «της Γριάς ο σωρός» ή «Γριάς σωρός», ενώ το τμήμα της βασιλικής οδού που χρησιμοποιείται ως οροθέσιο πρέπει να αναζητηθεί δυτικά και

εις την Βουλκάνην (βόρεια της Ανδρούσας)⁷⁵¹ και καταλήγουν στο λιμάνι του Άβαρινου στην Πύλο⁷⁵². Όπως γίνεται αντιληπτό, με την εξαίρεση των

νοτιοδυτικά του χωριού Χιράδες όπου διαμορφώνεται η κατώφρεια των *Χοιρόλακκων*. Οι *Χοιρόλακκοι* έχουν ταυτιστεί με μια ευρύτερη έκταση που περιλαμβάνει από τα βορειοανατολικά προς τα βορειοδυτικά την ευρύτερη ορεινή περιοχή του οικισμού Χιράδες και την άνω μεσσηνιακή πεδιάδα, τοῦ Λάκκου τὰ χωριά (βλ. ΑΧ, § 368. ΕΧ, στ. 1719), βλ. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Βασιλική ὁδός», σ. 448. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Χοιρόλακκου», σ. 418, 420-422. Για τα τοπωνύμια Λάκκος και Λάκκοι (τῶν Λάκκων τὴν περιοχὴν νὰ ἔχη τῶν Γριτσένων, βλ. ΕΧ, στ. 1945), βλ. LONGNON-TOPPING, *Documents*, σ. 243-244. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Ἡ Πελοπόννησος*, σ. 110. BON, *La Morée franque*, σ.418-421. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 126. ΜΟΥΝΔΡΕΑΣ, «Τοπωνυμικά», σ. 193-194, ο οποίος θεωρεῖ ὅτι πρόκειται για δύο διαφορετικά τοπωνύμια τοποθετώντας τους Λάκκους στο δυτικό τμήμα της πεδιάδας του Πάμισου ποταμοῦ στην περιοχή της Θουρίας. BREUILLOT, *Châteaux oubliés*, σ. 72-77. Επίσης, βλ. SCHMITT, *Chronicle*, σ. 636. Για τη βασιλική οδό, βλ. PHILIPPSON, *Peloponnes*, σ. 200-201. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Τοπογραφικὰ Βελιγόστιδος», σ. 246. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ὁ ἐντοπισμὸς τῶν Κρῶμων», σ. 111-112. Ο ΙΔΙΟΣ, «Χοιρόλακκου», σ. 418, 419-420.

⁷⁵¹ Ο ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Ἱστορικογεωγραφικὲς σημειώσεις», 73 σημ. 1, εκτιμᾷ ὅτι η Βουλκάνη στο χρυσόβουλλο του 1314(;) καθὼς και σε αὐτὸ του 1301 με τις κτήσεις της μητρόπολης Μονεμβασιάς χρησιμοποιεῖται ὡς επιθετικὸς προσδιορισμὸς στο Μονή και κατὰ συνέπεια στα δύο αὐτὰ ἐγγράφα καταγράφεται η ἀρχαιότερη μνεία της παλαιᾶς μονῆς Βουλκάνου, επιβεβαιώνοντας την παράδοση που ἀνάγει την ἰδρυσή της στα χρόνια του Ανδρόνικου Β΄. Ὡς Βουλκάνη μονὴ ἀπαντᾷ στο χρυσόβουλλο του Ἰωάννη Στ΄ Καντακουζηνοῦ του 1352, βλ. MEDVEDEV, «Dokumenton», σ. 228. ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, *Alessandro Pini*, σ. 55 σημ. 35, για τη χρονολόγηση του ἐγγράφου. Κατὰ τον Α. ΠΕΤΡΙΔΗ, «Περὶ Ἰθώμης καὶ Μεσσήνης καὶ τῶν ἐν αὐταῖς ἀνακαλυφθεισῶν ἐσχάτως ἐπιγραφῶν καὶ λοιπῶν μνημείων», *Παρνασσός* 3 (1879), σ. 826-829, Βουλκάνη ἦταν η βυζαντινὴ ονομασία του ὄρους Ἰθώμη (υψόμε. 799μ., βλ. ἀπόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Μελιγαλάς), το οποίο υψώνεται στις βορειοδυτικὲς παρυφές της πεδιάδας του ποταμοῦ Πάμισου και ἀπαντᾷ και ὡς Βουρκάνο, Βουλκάνο και Δορκάνο. Στις δυτικὲς ὑψόμενες του βουνοῦ ἰδρύθηκαν και ἀκμασαν στην ἀρχαιότητα οι σημαντικὲς πόλεις της Ἰθώμης και της Μεσσήνης, η οποία κατὰ τη μεσοβυζαντινὴ περίοδο και ἴσως ἤδη ἀπὸ τον 10ο αἰῶνα μνημονεύεται και ὡς Βουρκάνον (βλ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, σ. 62, 187, 364, 412, 424, 476. SULLIVAN, *Nikon*, σ. 108). Δεν ἀποκλείεται με το ὄνομα αὐτὸ να ὀρίζεται και μία ευρύτερη περιοχή γύρω ἀπὸ το ὄρος και τον οικισμό. Για το Βουλκάνο ἐπίσης, βλ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 523, *Βούρκανον*. BON, *La Morée franque*, σ. 217, 218, 417-418, 427. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Ἱστορικογεωγραφικὲς σημειώσεις», σ. 72 σημ. 3. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Ἡ πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη», σ. 300, 314, 315-316. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Οἱ ἐπισκοπὲς Μεσσηνίας», σ. 123, 131, 136, 138. Πρβλ. BREUILLOT, *Châteaux oubliés*, σ. 221-229, ο οποίος ταυτίζει την παλαιὰ μονὴ Βουλκάνου με το ομώνυμο φραγκικὸ κάστρο. Για την προέλευση του τοπωνυμίου Βουλκάνο-Βουρκάνο, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Ἱστορικογεωγραφικὲς σημειώσεις», σ. 69-79. Η παλαιὰ μονὴ Βουλκάνου (Θεοτόκος της Κορυφῆς ἢ Επανωκαστρίτισσα) εἶναι κτισμένη κοντὰ στην κορυφὴ του ὄρους Ἰθώμη στη θέση του ἀρχαίου ναοῦ του Ἰθωμάτα Δία και η ἀνέγερση της ἀνάγεται στα μέσα του 16ου αἰῶνα. Το 1625 ἰδρύεται η νέα μονὴ Βουλκάνου στις βορειοανατολικὲς παρειές του νότιου ορεινοῦ ὄγκου του βουνοῦ, γνωστοῦ και ὡς Εὐα ἢ Ἅγιος Βασίλειος, το καθολικὸ της ὁποίας χρονολογεῖται στο 1701, βλ. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Ἡ ἐν Ἰθώμῃ Μονὴ τοῦ Βουλκάνου καὶ τὸ ἐν Σμύρνῃ μετόχιον αὐτῆς», *Θεολογία* 26 (1955), σ. 263-282, 445-456. Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Μεσσηνιακῶν Μονῶν Βουλκάνου καὶ Σιδηρόπορτας», *ΜεσσοΓρ* (ἀναμνηστικὸν τεύχος), Καλαμάτα 1956, σ. 134-135, 136-138. Γ. ΑΝΑΠΛΙΩΤΗΣ, «Βουλκάνο, τὸ ἱστορικὸ μοναστήριον», *Πελλῆρωτ* 1959, σ. 178-188. Ε. ΜΠΕΛΙΑ, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς Βουλκάνου ἐπὶ τῇ βάσει ἀνέκδοτων ἐγγράφων», *ΜεσσοΓρ* 2 (1967), σ. 345-355. Τ. Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ ὑπὸ τῶν Μόσχων ἀγιογράφησις τῆς παλαιᾶς Μονῆς Βουλκάνου Μεσσηνίας», *BNJ* 21 (1972), σ. 10-32, 248. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, *Βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 118-164, πίν. Ε΄, 58-129. Τ. Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Οἱ Ναυπλιεῖς τοιχογράφοι Μόσχοι καὶ ἡ διακόσμησις τῆς Μονῆς Βουλκάνου*, Ἀθήναι 1975. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμὸς*, σ. 134. Ι. ΒΟΡΒΙΛΑΣ, *Ἡ ἐν Μεσσηνίᾳ Ἱερὰ Μονὴ Βουλκάνου*, Καλαμάτα 1989. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 432-. ΤΟΜΠΡΟΣ, «Ἐπισκοπὴ Μεσσηνίας», σ. 63-64, 76, 83, 92. Μ. ΚΑΠΠΑΣ – Ι. ΚΟΚΚΑΛΙΔΟΥ – Γ. ΦΡΑΓΚΟΥ, *Καθολικὸ νέας μονῆς Βουλκάνου*, Καλαμάτα 2015. Η χωροθέτησή της μονῆς πλησίον της οριογραμμῆς μεταξὺ της ἐπισκοπῆς Ανδρούσης και της μητροπόλεως Χριστιανουπόλεως μαρτυρεῖται και σε σιγίλλιδες γράμμα του 1572 του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμία Β΄ του Τρανοῦ (1572-1579, 1580-1584, 1586-1595), βλ. Α. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Περὶ τοῦ μοναστηρίου τοῦ Βουλκάνου», *Παρνασσός* 3 (1879), σ. 1028-1029 (Ὀκτώβριος 1572). Πρβλ. ΣΑΘΑΣ, *ΜΒ*, 3, σ. 558-559 (1612).

δυτικών παρειών του Ταυγέτου και των ορεινών όγκων στα σύνορα Μεσσηνίας – Αρκαδίας, όπου οι Βυζαντινοί έχουν αποκτήσει ήδη από τα τέλη του 13ου αιώνα ερείσματα⁷⁵³, όλη η υπόλοιπη περιοχή εγγράφεται στην επικράτεια του πριγκιπάτου της Αχαΐας και συνδέεται άμεσα με τα συμφέροντα των ηγεμόνων του ή προσώπων που κατέχουν ανώτατα αξιώματα σε αυτό⁷⁵⁴. Η αναφορά του χρυσοβούλλου του 1314(;) σε εδάφη που κατέχουν οι Φράγκοι και για τα οποία σε εκκλησιαστικό επίπεδο τουλάχιστον δεν προκύπτει εγκατάσταση ορθόδοξου προκαθημένου αντικατοπτρίζει τα φιλόδοξα σχέδια της κεντρικής αυτοκρατορικής διοίκησης για την άμεση ανάκτηση των μεσσηνιακών εδαφών. Πρόκειται για μια επιχείρηση η ευόδωση της οποίας καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής αφενός λόγω προσωπικής εμπλοκής ηγετικών φυσιογνωμιών του πριγκιπάτου και αφετέρου εξαιτίας της απροθυμίας πιθανότατα του ντόπιου πληθυσμού να αντιδράσει στη φραγκική κυριαρχία⁷⁵⁵. Επιπλέον πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ότι οι βλέψεις των Βυζαντινών στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο ενδεχομένως προκαλούσαν την αντίδραση και των Βενετών που δεν θα επιθυμούσαν οι εξαιρετικής σημασίας και σπουδαιότητας κτήσεις τους της Μεθώνης και της Κορώνης να γειτνιαίνουν με μία δύναμη που θα τις συμπεριλάβει στα μελλοντικά επεκτατικά σχέδιά της,

⁷⁵² Σύμφωνα με το χρυσόβουλλο του 1314(;) η οριογραμμή μετά τη Βουλκάνη *διέρχεται εις τοῦ βουνοῦ τὴν λεγομένην Ὀπὴν*, έπειτα *εις τὸ ὄρος τὸ Ὀρθριον* και τέλος *κατέρχεται εις τὴν Πύλον, τὸν καλούμενον Ἀβαρίνον*. Τα δύο τοπωνύμια ανάμεσα στη Βουλκάνη και την Πύλο πρέπει να τοποθετηθούν στους ορεινούς όγκους που υψώνονται ανάμεσα στη μεσσηνιακή πεδιάδα και την περιοχή της Τριφυλίας. Το τελικό οροθέσιο είναι ο ὄρμος του Ναυαρίνου, στις δυτικές ακτές της Μεσσηνίας. Για το μεσαιωνικό Αβαρίνο, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 283-287, 414-417 και σποράδην. A. G. C. SAVVIDES, «On Pylos – Navarino – Zonclon in the Byzantine period» (late 16th-early 13th centuries), *Βυζαντινά* 16 (1992), σ. 335-338. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», σ. 300, 314, 316. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Παράκτιοι οικισμοί της πρωτοβυζαντινής Πελοποννήσου. Η σιωπή των πηγών και η αποσπασματική μαρτυρία της Αρχαιολογίας», στο: *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία*, σ. 146-147, 148. Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ – Θ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πύλος – Πυλία. Οδοιπορικό στο χώρο και το χρόνο. Η Πύλος του Νέστορος. Το Ναβαρίνο. Η Μεθώνη. Η Κορώνη*, Αθήνα 2004, σ. 43-47. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ, «Settlements and countryside», σ. 15-16, 22, εικ. 4. Ο ΙΔΙΟΣ, «Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας», σ. 287, 294-295, 297-298, 309-310, εικ. 4. Φ. Β. ΠΕΡΡΑ, «Πτυχές της ιστορίας της λατινοκρατούμενης Μεσσηνίας: η περίπτωση του Ναβαρίνου/Port de Jonc», στο: *Μεσσηνία: Συμβολές*, σ. 329-339.

⁷⁵³ Σύμφωνα με το ΓΧ, § 830, η απειλή που συνιστούν οι εγκατεστημένες στο Γαρδικί αυτοκρατορικές δυνάμεις υποχρεώνει την πριγκίπισσα Ισαβέλλα γύρω στο 1297 να κτίσει το κάστρο του Chastelnuef (Chateau-Neuf ή Castro Novum) για να προστατέψει τις μεσσηνιακές κτήσεις της. Επίσης βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 171 και σημ. 3, MOLIN, *Castles*, σ. 247, 280-281. Για τα κάστρα του Γαρδικίου και του Chastelnuef, βλ. παρακάτω σημ. 770, 772.

⁷⁵⁴ Τα βόρεια παράλια του Μεσσηνιακού κόλπου και η πεδιάδα του Πάμισου ποταμού αρχικά συνιστούν προσωπικό φέουδο της πριγκιπικής οικογένειας των de Villehardouin (EX, στ. 1864-1865, AX, § 136. GX, § 124. IX, σ. 427) και εν συνεχεία των d'Anjou (R. RODD, *The Princes of Achaia and the Chronicles of Morea. A Study of Greece in the Middle Ages*, τ. 1-2, Λονδίνο 1907, 2, σ. 151-152, 282-287. BON, *La Morée franque*, σ. 195), από τους οποίους παραχωρούνται στο Νικόλαο Acciajuoli στα μέσα του 14ου αιώνα (βλ. BUCHON, *Nouvelles recherches*, 2, σ. αρ. XV σ. 109-114), ενώ το 1381 τα ισχυρά κάστρα της περιοχής καταλαμβάνονται από την Εταιρεία των Ναβαρραίων.

⁷⁵⁵ Δεν υπάρχουν μαρτυρίες για στασιαστικά κινήματα των Ελλήνων της Μεσσηνίας εναντίον των Φράγκων, όπως συμβαίνει σε άλλες περιοχές (π.χ. στους δρούγγους των Μηλιγκών και των Σκορτών) διευκολύνοντας τη βυζαντινή διείσδυση.

λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι στο αυτοκρατορικό έγγραφο γίνεται αναφορά και στις ορθόδοξες επισκοπές των δύο πόλεων.

Τα δικαιώματα της μητρόπολης Μονεμβασίας στην φραγκοκρατούμενη περιοχή και στην επισκοπή Ανδρούσας ενδεχομένως επικυρώνει ένα ακόμη χρυσόβουλλο του Οκτωβρίου του 1352 του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού, εφόσον δεν πρόκειται για πλαστό έγγραφο. Σύμφωνα με αυτό, ο αυτοκράτορας προβαίνει επιπλέον στην *ἀφιέρωσιν* προς τη μητροπολιτική καθέδρα του φραγκικού κάστρου των Αρχαγγέλων στην τοποθεσία των Χοιρόλακκων, στοιχείο που οριοθετεί με μεγαλύτερη ακρίβεια τη βορειοδυτική οριογραμμή της εκκλησιαστικής επαρχίας (Χοιρόλακκοι – κάστρο Αρχαγγέλων – Βουλκάνη) σε σχέση με την όμορη μητρόπολη Χριστιανουπόλεως⁷⁵⁶.

Από τα παραπάνω προκύπτει το συμπέρασμα ότι στη δικαιοδοσία του επισκόπου Ανδρούσας εγγράφεται όλη η έκταση από τις δυτικές παρειές της οροσειράς του Ταυγέτου μέχρι τους ορεινούς όγκους στις ανατολικές παρυφές της Τριφυλίας και από τη νότια λεκάνη της Μεγαλόπολης μέχρι την Καλαμάτα και τα παράλια του βόρειου μεσσηνιακού κόλπου, χωρίς ωστόσο να είναι δυνατόν να καθοριστούν τα όριά της με τις όμορες και αρχαιότερες επισκοπές Κορώνης⁷⁵⁷ και Μαΐνης⁷⁵⁸. Για την ίδρυση της επισκοπής και την υπαγωγή της στη μητρόπολη Μονεμβασίας ένα *terminus post quem* ενδεχομένως προσφέρει ο χρυσόβουλλος λόγος που απέλυσε ο Ανδρόνικος Β' το 1301 με τις υπαγόμενες σε αυτή επισκοπικές έδρες, μεταξύ των οποίων δεν

⁷⁵⁶ Διατηρείται αντίγραφο του χρυσοβούλλου που έγινε από τον Νικόλαο Καρατζά τον 18ο αιώνα και φυλάσσεται σήμερα στη Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας των Επιστημών στην Αγία Πετρούπολη (χφ. F, αρ. 3, φ. 24-25), βλ. DÖLGER, 5, *Regesten der Kaiserurkunden*, 5, αρ. 3029. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 273-274. MEDVEDEV, «Dokumentov», σ. 227-228. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Ιστοριογεωγραφικές σημειώσεις», σ. 73 σημ. 1. ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, *Alessandro Pini*, σ. 55, όπου ο Α. Pini δίνει τη χρονολόγηση 6861 από κτίσεως κόσμου μετά από προσωπική παρατήρηση του πρωτότυπου εγγράφου το 1703 στη Μονεμβασία. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 321-326, 352 αρ. 21, η οποία δίνει το έτος 1353, το οποίο όμως δεν αντιστοιχεί στο μήνα Οκτώβριο 6861 που απολύθηκε το χρυσόβουλλο (Η ΙΔΙΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 86, δίνει χρονολόγηση «1347 ή 1348»). Για το κάστρο Sancti Archangeli, βλ. παρακάτω σημ. 780.

⁷⁵⁷ Η επισκοπή Κορώνης με ασφάλεια απαντά από τον 9ο αιώνα, όταν αποσπάται από την μητρόπολη Κορίνθου και υπάγεται στη δικαιοδοσία αυτής των Παλαιών Πατρών. Η κυριαρχία των Βενετών στη νοτιοανατολική Μεσσηνία μετά το 1204 παρουσιάζεται ανεκτική απέναντι στην ορθόδοξη Εκκλησία και επιτρέπει τουλάχιστον κατά διαστήματα τη συνύπαρξη ορθόδοξου προκαθημένου μαζί με τον Λατίνο. Στα τέλη του 13ου αιώνα στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης των εκκλησιαστικών καθεδρών της Πελοποννήσου η επισκοπή παραχωρείται στην μητρόπολη Μονεμβασίας. Για την ίδρυση και την ιστορία της επισκοπής Κορώνης, βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Αρχιερείς Μεθώνης, Κορώνης», σ. 100-103, 109-110, 136-137. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Κορώνης επισκοπή», *ΘΗΕ* 7 (1965), στ. 875-879. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 284 (Notitia 7), 303 (Notitia 9), 326 (Notitia 10), 362 (Notitia 13), 421 (Notitia 21). ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Ανέκδοτη 'γραφή'», σ. 242-248. Η ΙΔΙΑ, «Η επισκοπή Κορώνης», σ. 376-384. KORDOSES, *Southern Greece*, σ. 89. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Έκκλησία*, σ. 403-405, 415-421. ΘΕΜΕΛΗΣ, «Σελίδες», σ. 248, 249, 252-253. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Οι επισκοπές Μεσσηνίας», σ. 113-116, 117-118, 126, 130-136, 138, 142-143.

⁷⁵⁸ Για την επισκοπή Μαΐνης, βλ. παρακάτω σημ. 833.

περιλαμβάνεται η Ανδρούσα⁷⁵⁹. Η απονομή της εκκλησιαστικής καθέδρας πρέπει να ανάγεται στα έτη που μεσολαβούν μεταξύ των δύο εγγράφων του 1301 και του 1314(;), ενδεχομένως κατά τη διάρκεια της δεύτερης θητείας του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανασίου Α' (1289-1293, 1303-1309)⁷⁶⁰ στον οποίο αποδόθηκε στους νεώτερους χρόνους μια ψευδεπίγραφη καταγωγή από τη μεσσηνιακή πόλη⁷⁶¹. Βέβαια η ίδρυση της επισκοπής δεν συνεπάγεται και εγκατάσταση αρχιερέα δεδομένου ότι βρίσκεται στη φραγκοκρατούμενη και βενετοκρατούμενη επικράτεια του Μορέα καθώς και οι υπόλοιπες τρεις της Μεθώνης, της Κορώνης και του Ζεμενού⁷⁶². Ουσιαστικά μέσα και από τα δύο έγγραφα εκφράζονται οι πολιτικοστρατιωτικές επιδιώξεις της βυζαντινής κεντρικής διοίκησης

⁷⁵⁹ Το πρωτότυπο έγγραφο εκτίθεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο στην Αθήνα [Χφ 80, Βυζαντινού Μουσείου (ΧΑΕ 3570)]. Του χρυσοβούλλου είχε προηγηθεί η έκδοση ενός προστάγματος και μιας συνοδικής πράξης τον Απρίλιο του 1300 που σώζονται σε αντίγραφα του 16ου αιώνα. Ακολούθησε ακόμη μία συνοδική πράξη, απόσπασμα της οποίας έχει ενσωματωθεί σε αναφορά προς τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Σύμφωνα με αυτά αναγνωρίζεται η δικαιοδοσία της μητρόπολης Μονεμβασίας εκτός από τις ήδη υπαγόμενες σε αυτή επισκοπές *Κυθουρίας* (Κυθήρων), Έλους, Μαΐνης και Ρέοντος και σε αυτές της Κορώνης, της Μεθώνης και του Ζεμενού (στη δυτική Κορινθία). Επιπρόσθετα, της παραχωρείται το δικαίωμα *τὸν τόπον ἔχειν τῆς προεσβεσμένης καὶ ἀπὸ χρόνων ἀπολομένης ἐκκλησίας τοῦ Σίδης*, η οποία κατείχε τη δέκατη θέση μεταξύ των μητροπολιτικών εδρών του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, και ορίζεται ο προκαθήμενός της έξαρχος όλης της Πελοποννήσου, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Δύο ἀναφοραὶ», σ. 280 στ. 27-33, 281 στ. 1-9 (απόσπασμα δεύτερης συνοδικής πράξης), 281 στ. 10-23 (απόσπασμα χρυσοβούλλου του 1301), σ. 281 στ. 24-33, 282 στ. 1-3 (απόσπασμα προστάγματος του 1300), σ. 182 στ. 4-6 (απόσπασμα πρώτης συνοδικής πράξης του 1300). BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 308-310. LAURENT, «Les faux», σ. 142-158, ο οποίος θεωρεί πλαστά τα σωζόμενα σε αντίγραφα έγγραφα. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4, αρ. 2232-2235 (πριν το 1301). ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 287-294 (όπου παραθέτει επιχειρηματολογία για τη γνησιότητα των εγγράφων), 349-350 αρ. 11-14. Το αξίωμα του εξάρχου πάσης Πελοποννήσου έφερε αρχικά ο μητροπολίτης Μονεμβασίας Γρηγόριος, ο οποίος ανέλαβε καθήκοντα πιθανόν μετά το 1262, βλ. «Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας», σ. 68. BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 278. Ωστόσο δεν είναι ευκρινές αν η απόδοσή του στον τελευταίο ήταν προσωποπαγής ή έκτοτε αποτέλεσε προνόμιο του μητροπολιτικού θρόνου που ελάμβαναν όλοι οι προκαθήμενοι της έδρας. Στα προνόμια που παραχωρούνται στη μονή Βροντοχίου με τους χρυσόβουλλους λόγους του 1314/15 και 1318 αναφέρεται ότι οι πατριαρχικοί έξαρχοι δεν έχουν δικαίωμα να ασκήσουν έλεγχο σε αυτή εξαιρώντας τη ουσιαστικά από τις σχετικές αρμοδιότητες του μητροπολίτη Μονεμβασίας, αν και δεν προκύπτει από τις πηγές ότι αυτά εκτείνονται και στις πατριαρχικές μονές της Πελοποννήσου. Σχετικά με το θέμα και για το αξίωμα του εξάρχου, βλ. παρακάτω «Η μονή ως βασιλική, πατριαρχική, ελευθέρα και ανενόχλητος».

⁷⁶⁰ Πιθανότατα συνδέεται με το ενδιαφέρον που επιδεικνύει εκτός από τον αυτοκράτορα και ο πατριάρχης Αθανάσιος Α' για τη νεοσύστατη επαρχία της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου. Σήμερα εντός του οικισμού της Ανδρούσας, στο κατώτερο τμήμα της τοιχοποιίας του ισογείου του παλιού γυμνασίου διατηρούνται τα κατάλοιπα ναού γνωστού στους ντόπιους ως «Άγιος Βλάσιος» ή «Παλαιά Επισκοπή». Χρονολογείται στην υστεροβυζαντινή περίοδο, αλλά δεν υπάρχουν στοιχεία που να συνδέουν την ίδρυσή του με την απόδοση στην πόλη επισκοπικής έδρας ή την τυχόν εγκατάσταση του προκαθήμενου της σε αυτή, βλ. ΚΑΠΠΑΣ, «Οι Φράγκοι», σ. 142. Ο ΙΔΙΟΣ, «Μεσσηνία, 1204-1500», σ. 197-198, 244, ο οποίος ανάγει την ίδρυση της επισκοπής στην πρώτη πατριαρχία του Αθανασίου Α' χρονολογώντας το χρυσόβουλλο στο έτος 1292.

⁷⁶¹ Βλ. BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 279 σημ. 1, 301-302. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Οι επισκοπές Μεσσηνίας», σ. 113. Πρβλ. ΘΕΜΕΛΗΣ, «Σελίδες», σ. 253, 267-269, ο οποίος υποστηρίζει τη μεσσηνιακή καταγωγή του πατριάρχη.

⁷⁶² ... *πλὴν εἰ καὶ ἀρτίως εὐρίσκονται τινὲς τῶν εἰρημένων ἀγιωτάτων ἐπισκοπ(ῶν) εἰς τὸ μέρος τ(ῶν) Λατίνων, ἀλλ' οὖν καὶ νῦν καὶ ὀπνήνικα Θ(εὸς) εὐδοκήσειεν ἐπανελθεῖν καὶ ἀνασωθῆναι αὐθ(ις) ταύτας εἰς τὸ μέρος τῆς βασιλείας, ὑπὸ τὴν τοιαύτην ἔσονται ἀγιωτάτην (μητ)ρόπολιν τῆς Μονεμβασί(ας)*, BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 309. Πρβλ. ΜΜ, V, σ. 160. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 294. Η

έναντι του περιγκιπάτου της Αχαΐας, τις οποίες διαβλέποντας ο δραστήριος και δυναμικός μητροπολίτης Μονεμβασίας Νικόλαος ⁷⁶³ προέβη σε ενέργειες και διαβήματα που όχι μόνο ενίσχυσαν και ενδυνάμωσαν το καθεστώς και το γόητρο της καθέδρας του τη συγκεκριμένη περίοδο, αλλά εξασφάλισαν επιπλέον μια διευρυμένη εκκλησιαστική δικαιοδοσία για τους διαδόχους του ⁷⁶⁴. Επιπρόσθετα η ενέργεια αυτή πιθανώς είχε σκοπό να λειτουργήσει τονωτικά για τον ορθόδοξο πληθυσμό της κεντρικής Μεσσηνίας, απέναντι σε ενδεχόμενες τάσεις εκλατινισμού του ή προσέγγισης προς τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία εξαιτίας της δυναμικής παρουσίας του φραγκικού στοιχείου στη συγκεκριμένη επαρχία και να δράσει ενισχυτικά σε τυχόν στασιαστικές τάσεις που θα αναπτύσσονταν μελλοντικά εναντίον των σχισματικών Φράγκων.

Σε αντίθεση με τις δύο όμορες επισκοπές των βενετικών κτήσεων της Μεθώνης και της Κορώνης, εγκατάσταση ορθόδοξου προκαθημένου στην Ανδρούσα όσο η πόλη βρίσκεται υπό την εξουσία των Φράγκων δεν μαρτυρείται ⁷⁶⁵. Βέβαια δεν αποκλείεται η εγκατάστασή του σε κάποιο ανακτημένο από τους Βυζαντινούς κάστρο, εφόσον η χωρική αρμοδιότητα της επισκοπής εκτεινόταν έως τις δυτικές παρειές του Ταυγέτου και τα σημερινά όρια Αρκαδίας Μεσσηνίας. Σύμφωνα με την οριογραμμή που δίδεται από το χρυσόβουλλο του 1314(;), το βόρειο τμήμα της επισκοπής

⁷⁶³ Ο Νικόλαος είχε ήδη λάβει την μητροπολιτική έδρα το 1285, έτος κατά το οποίο υπογράφει τον *Τόμο* της Συνόδου των Βλαχερνών ως Μονεμβασίας, και τη διατήρησε με μία μικρή διακοπή ίσως στις αρχές του 14ου αιώνα μέχρι το 1315, οπότε τον διαδέχεται ο μητροπολίτης Σωφρόνιος. Πρόκειται για τον πρώτο ενδεχομένως εκκλησιαστικό αξιωματούχο της νεοσύστατης νοτιοελλαδικής επαρχίας που διατηρεί στενές σχέσεις με τους αυτοκρατορικούς κύκλους, δεδομένου ότι οι επόμενοι δύο, ο μητροπολίτης Κρήτης και πρόεδρος Λακεδαιμονίας Νικηφόρος Μοσχόπουλος και ο ηγούμενος της μονής Βροντοχίου και μέγας πρωτοσύγκελλος Πελοποννήσου Παχώμιος, εμφανίζονται στη συνέχεια. Πέρα από τα προνόμια και την εκτεταμένη εκκλησιαστική δικαιοδοσία που είχε εξασφαλίσει για την καθέδρα του φαίνεται ότι για ένα χρονικό διάστημα, που δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί, είχε λάβει *κατ' ἐπίδοσιν* και τη μητρόπολη Παλαιών Πατρών (βλ. «Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας», σ. 70, *καὶ τῆς τῶν Παλαιῶν Πατρῶν μητροπόλεως ἐγκρατῆς ὄν*). Για τον μητροπολίτη Νικόλαο, βλ. BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 279, 283, 286, ο οποίος θεωρεί ότι διαδέχτηκε τον Γρηγόριο το 1283. LAURENT, «Synodicon de Monembasie», σ. 131 στ. 17, 139 αρ. 19, 147-148, ο οποίος επίσης δίδει το 1283 ως έτος ανάρρησής του στο μητροπολιτικό θρόνο. KISLINGER, «Ἀμύκλιον», σ. 54. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία*, σ. 284, 293-294, 295, 299-301, 314. Η ΙΔΙΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, 85-86, η οποία, επίσης, θεωρεί τον Νικόλαο διάδοχο του Γρηγορίου. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat*, σ. 288-289.

⁷⁶⁴ Γενικότερα για τη Μονεμβασία η πολιτική παραχώρησης προνομίων (εκκλησιαστικών, φορολογικών κ.ά.) που ακολουθείται από όλους τους βυζαντινούς αυτοκράτορες των παλαιολόγειων χρόνων καθώς και από τους δεσπότες του Μυστρά αποσκοπούσε μεταξύ άλλων στην ενθάρρυνση των οικονομικών δραστηριοτήτων των κατοίκων της, στην ενδυνάμωσή της και στη συνεχή ενίσχυση του γοήτρου της, δεδομένου ότι συνιστούσε το ισχυρότερο κάστρο του Βυζαντίου στην Πελοπόννησο με ιδιαίτερη γεωστρατηγική αξία και σημαντικό λιμάνι με αξιόλογη εμπορική δραστηριότητα.

⁷⁶⁵ Η Δημοκρατία της Βενετίας είχε επιτρέψει την εγκατάσταση ορθόδοξων επισκόπων στη Μεθώνη και την Κορώνη, στα καθήκοντα των οποίων περιλαμβάνονταν η χειροτονία διακόνων και ιερέων για τις ενορίες της Κρήτης, βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης», σ. 95-96. BON, *La Morée franque*, σ. 225. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Ἀνέκδοτη ἴκλιση», σ. 242-248. Η ΙΔΙΑ, «Ἡ ἐπισκοπὴ Κορώνης», σ. 380-384. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 408-409 (για την επισκοπή Μεθώνης), 416-417 (για την επισκοπή Κορώνης). ΘΕΜΕΛΗΣ, «Σελίδες», σ. 251-252, 253.

φαίνεται να εντάσσεται εντός της περιοχής όπου η βυζαντινή κυριαρχία έχει αποκατασταθεί ήδη από τα τέλη του 13ου αιώνα και κεντρική θέση κατέχει το κάστρο του Γαρδικίου, ορμητήριο των Βυζαντινών προς τη μεσσηνιακή πεδιάδα⁷⁶⁶. Και μετά την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στα μεσσηνιακά εδάφη οι πηγές συνεχίζουν να σιωπούν για την επισκοπική έδρα. Πολύ αργότερα το 1570 απαντά η επόμενη μνεία στην επισκοπή με αφορμή τη διαμάχη μεταξύ των μητροπόλεων Μονεμβασίας και Χριστιανουπόλεως για την Ανδρούσα⁷⁶⁷.

Στα προαναφερόμενα αυτοκρατορικά έγγραφα έρχονται να προστεθούν τρία ακόμα χρυσόβουλλα, όπου μαρτυρούνται οι κτήσεις της μητρόπολης Μονεμβασίας και της μονής Βροντοχίου στην εκκλησιαστική επαρχία της Ανδρούσας. Το πρώτο από αυτά απολύεται το 1301 από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο και μεταξύ των περιουσιακών στοιχείων που αναγνωρίζονται στη μητρόπολη περιλαμβάνονται και αυτούργια στη Βουλκάνη⁷⁶⁸. Πρόκειται για μια προβληματική καταχώρηση αυτή τη φορά της κτήσης μιας ορθόδοξης μητρόπολης σε φραγκοκρατούμενα εδάφη, εκτός εάν ο πλούτος και η ισχύς της εκκλησιαστικής καθέδρας σε συνδυασμό ενδεχομένως με την παρουσία των προκαθημένων της στις γειτονικές επισκοπές Κορώνης και Μεθώνης της εξασφαλίζουν προνομιακά την κατοχή των αυτοργίων εντός του περιγκιπάτου της Αχαΐας.

Τον ίδιο τέλος προβληματισμό δημιουργεί και η καταχώρηση στα χρυσόβουλλα του 1314/15 και 1318, μεταξύ των περιουσιακών στοιχείων της μονής Βροντοχίου για το *μονύδριον τῶν τιμίων Ἀρχιστρατήγων καὶ τῶν ἄνω δυνάμεων τοῦ ἐπιλεγόμενον τοῦ Λιγύδη* στην Ανδρούσα.

Δεν είναι εύκολο με μια πρώτη ματιά να διαπιστωθεί εάν πρόκειται για ουσιαστικές παραχωρήσεις κτήσεων στην ορθόδοξη Εκκλησία, που ενείχαν δικαιώματα νομής και εκμετάλλευσης ή απλώς έγγραφες εκχωρήσεις περιουσιακών στοιχείων με σκοπό την κατοχύρωση της ιδιοκτησίας τους σε περίπτωση μελλοντικής επέκτασης των Βυζαντινών. Η πρώτη περίπτωση ωστόσο μπορεί να θεωρηθεί πιθανή λαμβάνοντας υπ' όψιν το ειδικό καθεστώς που θεσμοποιείται και εγκαθιδρύεται κατά τόπους στη φραγκοβυζαντινή μεθόριο και αφορά στη συγκυριαρχία ή συγκυριότητα εδαφών του περιγκιπάτου⁷⁶⁹. Ιδιαίτερα για τη Μεσσηνία, σύμφωνα με τη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως*, πριν το

⁷⁶⁶ Για το Γαρδίκι, βλ. παρακάτω σημ. 770. Πρβλ. ΚΑΠΠΑΣ, «Οι Φράγκοι», σ. 157-158.

⁷⁶⁷ Βλ. ΜΜ, V, σ. 174-178. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Περὶ Ἀνδρούσης», σ. 9. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Περιγραφή κώδικος Νεαπόλεως», ΝΕ 19 (1925), σ. 39-40, όπου επιστολή του 1573 του Γαβριήλ Αχρίδος αναφέρει τον πρώτο γνωστό επίσκοπο Ανδρούσης Παρθένιο. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 405-407, 421-425, όπου και η ιστορία της επισκοπής ἐπὶ τουρκοκρατίας. ΘΕΜΕΛΗΣ, «Σελίδες», σ. 253-254.

⁷⁶⁸ Βλ. ΜΜ, V, σ. 164. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Ιστοριογεωγραφικές σημειώσεις», σ. 72-73. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία*, σ. 296, η οποία θεωρεί ότι δεν πρόκειται για τη Βουλκάνη της Μεσσηνίας, αλλά για κάποια άγνωστη θέση κοντά στη Μονεμβασία.

⁷⁶⁹ Για το θεσμό της συγκυριαρχίας ή συγκυριότητας, βλ. παρακάτω «Τα δικαιώματα της μονής ἐπὶ της λατινικῆς μερίδος».

1297 τα χωριά της κοιλάδας του Πάμισου ποταμού κατέβαλλαν φόρο στους Έλληνες του Μυστρά και του Γαρδικίου⁷⁷⁰. Πιθανόν οι Φράγκοι

⁷⁷⁰ Η Ισαβέλλα de Villehardouin, προκειμένου να ισχυροποιήσει τη φραγκική παρουσία στην περιοχή και να τερματίσει τη διείσδυση των Βυζαντινών ιδρύει γύρω στο 1297 το κάστρο του Chastelnuef (Chateau-Neuf ή Castro Novum), την ανέγερση του οποίου χρηματοδοτεί από την παρακράτηση του φόρου που κατέβαλλαν τα μεσσηνιακά χωριά στο Μυστρά. Το Chastelnuef πιθανότατα ταυτίζεται με το ερειπωμένο σήμερα κάστρο του Μίλα, 5,5χλμ. βορειοδυτικά του Μελιγαλά, βλ. ΓΧ, § 830, *casaux de la en aval vers l'Arcadie* (Κυπαρισσία) *et la port de Junch* (Ναβαρίνο), *qui souloit rendre treuage aux Grex de Misitra et du Gardichy*. LONGNON-TOPPING, *Documents*, σ. 142. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Δύο ανέκδοτα άφιρωτήρια», σ. 45-46, 47, η οποία θεωρεί ότι πρόκειται για την καταβολή κάποιων φεουδαλικών προσόδων. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 279. JACOBY, «Coseigneurie», σ. 115-116, 117. BON, *La Morée franque*, σ. 171, 419, 422, 439-440, 656-658, πίν. 106. TOPPING, «The post-classical», σ. 67. LOCK, *Οι Φράγκοι*, σ. 140. MOLIN, *Castles*, σ. 280-281. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Κάστρα και όχυρώσεις», σ. 528, 529, εικ. 8. BREUILLOT, *Châteaux oubliés*, σ. 161-176. ΚΑΠΠΑΣ, «Οι Φράγκοι», σ. 142, 143 (εικ.). ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 151-152. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Settlements and countryside», σ. 23, 29, εικ. 8. Μ. ΚΑΠΠΑΣ – ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, «Κάστρα-κατοικίες στο πριγκιπάτο της Αχαΐας. Δύο μεσσηνιακά παραδείγματα», στο: *Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο*, σ. 43-44. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας», σ. 303, εικ. 11. Το κάστρο του Γαρδικίου κτίζεται στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα και χρησιμοποιείται ως ορμητήριο των Βυζαντινών εναντίον των Φράγκων της Μεσσηνίας. Ταυτίζεται με το ερειπωμένο κάστρο της «Ωριάς» στη θέση Κόκκαλα ή Κόκλα του όρους Ελληνίτσα, μεταξύ των οικισμών Χοιράδων και Τουρκολέκα στην νοτιοδυτική Αρκαδία, στα σύνορα της με τη Μεσσηνία. Κτισμένο σε θέση φύσει οχυρή και προστατευμένο από ισχυρά τείχη φαίνεται ότι δεν πέρασε ποτέ στην εξουσία των Φράγκων. Στην αραγωνική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως αναφέρεται ότι τα φραγκικά στρατεύματα του βαΐλου της Αχαΐας Φραγκίσκου de San Severino επιχειρούν να το κατακτήσουν μεταξύ των ετών 1374 και 1375, αλλά παρά τη νίκη που επιτυγχάνουν έναντι του υπερτερόντος αριθμητικά στρατού του δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνού που είχε σπεύσει προς υπεράσπισή του, εγκαταλείπουν την πολιορκία του κάστρου. Το 1460 το Γαρδίκι πολιορκείται από τους Οθωμανούς Τούρκους του Μωάμεθ Β΄ και παρά την άνευ όμολογίας παράδοση του ο πληθυσμός του σφαγιάζεται (βλ. παραπάνω σημ. 493). Κατά τη διάρκεια του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου (1463-1479) φαίνεται ότι παραμένει σταθερά υπό την τουρκική εξουσία σε αντίθεση με πολλά άλλα φρούρια της Πελοποννήσου. Για το κάστρο και την ιστορία του Γαρδικίου, βλ. *Annali Veneti*, σ. 206 (1467), απαντά ως *Gordichi salo*, ενώ δεν περιλαμβάνεται στον βενετικό χωροθετικό κατάλογο του 1463, δεδομένου ότι καταγράφονται μόνο οι τόποι υπό βενετική κυριαρχία. BUCHON, *Recherches historiques*, 1, σ. LXV (1471), ως Gradizzi Piccolo. ΑΧ, § 714-722. ΓΧ, § 375. ΕΧ, σ. 5429. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 405-406. ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, σ. 474-475. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 544 § 3. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, σ. 146-147, ο οποίος του αποδίδει τα προσωνύμια *ανάλωτον* και *όχυρώτατον*. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 160 § 6 (= ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 118 § 6). LONGNON-TOPPING, *Documents*, σ. 144. MILLER, *Φραγκοκρατία* σ. 242. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 181-196. BON, *La Morée franque*, σ. 171, 252, 290, 422-425, 693-694, πίν. 105.2a-b. CARILE, «Una lista», σ. 392 σ. 55 (1469), 402, ως *Gardichi Picolo* σε αντιδιαστολή με το *Gardizi Grando* [= Μεγάλο Γαρδίκι στην περιοχή της Μεγαλόπολης (σημ. Ανάβρυτον)], ενώ τις θέσεις *Gardichi* και *Gardizi* τις τοποθετεί στη βόρεια και την κεντρική Ηλεία αντίστοιχα (ό.π., σ. 390 σ. 45, 55, 398). MCLEOD, «Castles», σ. 355, 360, ο οποίος το ταυτίζει με το *Gordichi salo* του βενετικού χωροθετικού καταλόγου του 1467 [αφήνει αταύτιστο το *Gardichi* (ό.π., σ. 355, 358, θεωρώντας πιθανή τη χωροθέτησή του στη νότια Αχαΐα), το *Gardizi* το τοποθετεί στην Ηλεία στη θέση του σημερινού οικισμού Περιβόλια (ό.π., σ. 356, 361) και το *Tradici grando* το ταυτίζει με το Μεγάλο Γαρδίκι στην περιοχή της Μεγαλόπολης (σημ. Ανάβρυτον) (ό.π., σ. 356, 362)]. TOPPING, «The post-classical», σ. 67. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 110-111, 196, 269. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 115, 158-159, 164. ΜΟΥΝΔΡΕΑΣ, «Τοπωνυμικά», σ. 192. FENSTER, «Kastelle», σ. 329 σ. 107, 332, *Gardichi* στον κατάλογο του 1450, ενώ τα αντίστοιχα του καταλόγου του 1467 καταγράφονται ως *Zardischo* (ό.π., σ. 329 σ. 50, 331) *Zardisa* (ό.π., σ. 329 σ. 60, 331) και *Gardichi Grando* (ό.π., σ. 329 σ. 117, 332). ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 335-336. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οργάνωση και η τακτική*, σ. 170. BREUILLOT, *Châteaux oubliés*, σ. 204-220. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η εκστρατεία», σ. 38-41. ΚΑΠΠΑΣ, «Οι Φράγκοι», σ. 142. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 129-132. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 147-148 αρ. 361, 336, 394, 2, σ. 641-643, *karve-i Ğardik* με συνολικά 59 οικογένειες, 4 άγαμους και 4 χήρες. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η προέλαση στη βόρεια Λακεδαίμονα», σ. 79-82. http://ecastles.culture.gr/mobilecontent/-/asset_publisher/XHdEYy6aof01/content/gardiki. Επίσης βλ. Γ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Τὸ πόλισμα Ἄμφεια», *Πρακτικὰ Γ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*,

μέσα στο α' μισό του 14ου αιώνα αποδέχτηκαν εκ νέου το καθεστώς συγκυριότητας στην περιοχή, πιεζόμενοι από τις επιτυχίες των Βυζαντινών στην υπόλοιπη Πελοπόννησο και τις συχνές επιδρομές τους, οι οποίες είχαν προκαλέσει σύμφωνα με έγγραφο του βασιλιά της Νεαπόλεως Ροβέρτου δ'Ανζου⁷⁷¹ την ερήμωση της υπαίθρου και τη φυγή των παροίκων προς το ασφαλές οχυρό του Chastelnuef (Chateau-Neuf ή Castro Novum)⁷⁷².

Δεν αποκλείεται λοιπόν στο πλαίσιο αυτό να αναγνώρισε το πριγκιπάτο την εκχώρηση κτήσεων σε εκκλησιαστικές καθέδρες και καθιδρύματα της βυζαντινής επαρχίας του Μυστρά απηχώντας πιθανόν και το προγενέστερο της φραγκικής κατάκτησης ιδιοκτησιακό καθεστώς των συγκεκριμένων παραχωρήσεων ως εκκλησιαστικών κτημάτων⁷⁷³.

Η μεσσηνιακή κτήση της μονής Βροντοχίου, το *μονύδριον τῶν τιμιῶν Ἀρχιστρατῆγων καὶ τῶν ἄνω Δυνάμεων* προσδιορίζεται στα δύο χρυσόβουλλα ως τοῦ *Λιγύδη*. Η επωνυμία στη γενική σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις αφορά στο τοπωνύμιο που έφερε η τοποθεσία όπου είχε χωροθετηθεί η μονή. Πραγματικά την περιοχή βόρεια της Ανδρούσας διαρρέει χείμαρρος με την ονομασία Λιγίδης, ο οποίος ακολουθώντας πορεία προς τα νοτιοανατολικά-ανατολικά συνεχίζει βόρεια του χωριού Εύα και εκβάλλει στον Πάμισο ποταμό (χάρτ. 14, εικ. 144). Οι πηγές του βρίσκονται βορειοδυτικά της Ανδρούσας, στις πλαγιές του όρους της Ιθώμης και των λόφων δυτικά της αρχαίας Μεσσήνης⁷⁷⁴.

Η ορθογραφία Λιγύδης που παραδίδουν τα δύο χρυσόβουλλα παραπέμπει ετυμολογικά στο επίθετο *λιγύς*, *λίγεια*, *λιγύ* που χαρακτηρίζει τη χροιά ενός ήχου και σημαίνει οξύς, διαπεραστικός, δυνατός, ευκρινής, συριστικός και το οποίο μπορεί να αποδίδεται είτε στη φωνή ενός προσώπου είτε στη βοή των υδάτων ενός χείμαρρου, όπως κατά πάσα πιθανότητα συμβαίνει στην περίπτωση αυτή⁷⁷⁵. Η σημερινή ορθογραφία ωστόσο του τοπωνυμίου (Λιγίδης) σε συνδυασμό με την

Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 13, τ. 2, Αθήνα 1987-1988, σ. 479-485, πίν. ΕΘ'-ΟΑ'. Ο ΙΔΙΟΣ, *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, σ. 158-159, 220-221, 240-241. Για τα υπόλοιπα κάστρα και οικισμούς με την ίδια ονομασία, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 288, 423-424, 425. ΜΟΥΝΔΡΕΑΣ, «Τοπωνυμικά», σ. 188-192.

⁷⁷¹ Βλ. BUCHON, *Nouvelles recherches*, 2, αρ. XV (1342) σ. 109-114 και ειδικ. 111: *baroniam que dicitur Vallis de Calame, propter frequentem incursum hostium et assiduum incultam quasi atque desertam et ab ipsis hostibus quasi totaliter occupatam*. BON, *La Morée franque*, σ. 419-420.

⁷⁷² Το κάστρο Chastelnuef πιθανότατα ανακατασκευάζει ο Νικόλαος Acciajuoli στα μέσα του 14ου αιώνα για την προστασία των κτήσεων που του είχαν εκχωρηθεί από τον πρίγκιπα της Αχαΐας Ροβέρτο του Τάραντος και τη μητέρα του Αικατερίνη de Valois (βλ. παραπάνω σημ. 463), βλ. LONGNON-TOPPING, *Documents*, σ. αρ. IV σ. 91-91, αρ. VI σ. 126. JACOBY, «Coseigneurie», σ. 117. BON, *La Morée franque*, σ. 419-420. BREUILLOT, *Châteaux oubliés*, σ. 163. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική Ζωή*, σ. 152-153. Επίσης, βλ. παραπάνω σημ. 770. Για το καθεστώς συγκυριότητας, βλ. παρακάτω «Τα δικαιώματα της μονής επί της λατινικής μερίδος».

⁷⁷³ Πρβλ. παρακάτω σημ. 1130.

⁷⁷⁴ Βλ. απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Μελιγαλάς. ΔΑΡΜΟΣ, *Οι αρχαίοι ποταμοί*, σ. 182.

⁷⁷⁵ Βλ. *Θησαυρός*, 5, λήμμα *λιγύς*, σ. 283. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Λεξικόν*, 3, λήμμα *λιγύς*, σ. 41. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 9, λήμμα *λιγύς*, σ. 4333.

καταγραφή του στα αυτοκρατορικά έγγραφα σε πτώση γενική καθιστά πιθανή και την απόδοσή του στο οικογενειακό όνομα προσώπου που συνδέεται με την περιοχή, ενδεχομένως κάποιου γαιοκτήτη⁷⁷⁶. Σε αναφορά (δέησις) των εποίκων της νήσου Κω προς τον αυτοκράτορα του έτους 1288, μεταξύ των προσώπων που υπογράφουν το έγγραφο αναφέρονται ο Νικήτας του Λιγίδη και ο Μιχαήλ του Λιγίδη⁷⁷⁷. Επίσης, σε έγγραφο του 1633 απαντά η γενική του Λυγίδη, επίσης με διαφοροποιημένη ορθογραφία, ως προσωνύμιο πατριαρχικής σταυροπηγιακής μονής στην Κυνουρία αφιερωμένης στον Άγιο Νικόλαο, αταύτιστης σήμερα⁷⁷⁸. Ενδεχομένως και στην περίπτωση αυτή αφορά σε τοπωνύμιο.

Η αφιέρωση της μονής στους τιμίους Αρχιστρατήγους και τις Άνω Δυνάμεις παραπέμπει σε εκκλησιαστικό καθίδρυμα που τιμάται στο όνομα των αγίων Ταξιαρχών, των αγίων Ασωμάτων ή των αγίων Αρχαγγέλων, ονομασίες που δεν απαντούν σήμερα στην περιοχή του χειμάρρου Λιγίδη. Στον οικισμό Εύα βρίσκεται ναός αφιερωμένος στους Άγιους Ταξιάρχες, ο οποίος χρονολογείται στους νεώτερους χρόνους (τέλη 19ου αι.). Δεν φαίνεται να υπάρχει παράδοση για παλαιότερο μνημείο στη θέση αυτού, ενώ στις καταγραφές της βενετοκρατίας γίνεται μνεία σε δύο εκκλησίες μόνο αφιερωμένες στην Παναγία και την Αγία Μαρίνα⁷⁷⁹.

Ο μοναδικός βυζαντινός ναός που διατηρείται σήμερα στην κοιλάδα του Πάμισου ποταμού και φέρει ανάλογη αφιέρωση βρίσκεται εντός οχυρού βόρεια του οικισμού της Πολίχνης, το οποίο έχει ταυτιστεί με το φραγκικό κάστρο Sancti Archangeli⁷⁸⁰. Πρόκειται για το ναό του Ταξιάρχη αφιερωμένο στον Αρχάγγελο Μιχαήλ (εικ. 147-149). Η αρχική φάση του μνημείου χρονολογείται στα τέλη 10ου-α' μισό 11ου αιώνα και ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με συνεπτυγμένο το δυτικό σκέλος (σχ. 12). Ο ναός συνιστούσε καθολικό

⁷⁷⁶ Βλ. παραπάνω σημ. 382.

⁷⁷⁷ Βλ. ΜΜ, VI, σ. 184. *Έγγραφα Πάμισον*, 2, αρ. 75 (1288), σ. 226 στ. η', 231. *PLP*, 6, αρ. 14904, 14905.

⁷⁷⁸ Βλ. ΣΑΘΑΣ, *ΜΒ*, 3, σ. 569 (1633), ο οποίος το αναφέρει ως *μοναστήριον του αγίου Νικολάου Λιγίδη*. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Εκκλησία*, σ. 492. Ο ΙΔΙΟΣ, «Έπισκοπή Ρέοντος και Πραστού», σ. 38, 44-46, *του ήμετέρου πατριαρχικού σταυροπηγίου του εν αγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου Λυγίδη*.

⁷⁷⁹ Το χωριό καταγράφεται ως *Ναζίρι*, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Η ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 128. Ο ΙΔΙΟΣ, «Η ἐν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 341. Η παλαιότερη ονομασία του χωριού ήταν Ναζίρι, βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικὸ τῶν οἰκισμῶν*, σ. 152 αρ. 1154.

⁷⁸⁰ Το κάστρο *Sancti Archangeli* κατά το β' μισό του 14ου και τις αρχές του 15ου αιώνα εγγράφεται μεταξύ των κτήσεων σημαντικών αξιωματούχων του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Η ταύτισή του με οχυρό χωροθετημένο σε χαμηλό λόφο βόρεια του σημερινού οικισμού της Πολίχνης στη βόρεια Μεσσηνία, επάνω στις οδούς που συνέδεαν τη βαρονία της Καλαμάτας με αυτή της Αρκαδίας (Κυπαρισσίας) στα βορειοδυτικά και την περιοχή της Μεγαλόπολης στα βορειοανατολικά, αναδεικνύει τη γεωστρατηγική του αξία κατά τη φραγκοκρατία, βλ. LONGNON-TOPPING, *Documents*, αρ. IV (1354) σ. 88, 89, 90, 91, VI (1354) σ. 126, 127, XI (1379) σ. 205, 206, XII (1379) σ. 212, 215, Append. II σ. 242-243. BON, *La Morée franque*, σ. 276, 279, 285, 417, 418, 427, 441, 691, 692. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 181. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Κάστρα, πύργου*, σ. 583, 584, 586. BREUILLOT, *Châteaux oubliés*, σ. 190-201. ΚΑΠΠΑΣ, «Οι Φράγκου», σ. 142. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας», σ. 300, 301.

μονής επί της οποίας κατασκευάστηκε το μεσαιωνικό οχυρό. Δεν υπάρχουν στοιχεία εάν διακόπτεται η λειτουργία της μονής επί φραγκοκρατίας και μετά τη νέα της χρήση. Το μοναστήρι σίγουρα επαναλειτουργεί επί τουρκοκρατίας και μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ως Μονή των Παμμεγίστων Ταξιαρχών⁷⁸¹.

Από τα τοπογραφικά στοιχεία που παρέχουν τα χρυσόβουλλα η χωροθέτησή του *εις τήν Ανδροῦσαν* με βεβαιότητα προσδιορίζει την ευρύτερη περιφέρεια που υπάγεται στη αρμοδιότητα της πόλης, είτε διοικητικά ως καστελλανίας είτε εκκλησιαστικά ως επισκοπής. Από αυτή την άποψη η μονή του Ταξιάρχη όντως εντάσσεται στη δικαιοδοσία της μεσαιωνικής Ανδρούσας, αν και η μεταξύ τους απόσταση είναι περίπου 18χλμ. Επίσης η μοναστηριακή της λειτουργία ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο και η αφιέρωσή της στους αγίους Αρχαγγέλους συνηγορεί στην ταύτισή της με την ομώνυμη εκκλησιαστική κτήση της μονής Βροντοχίου⁷⁸². Δύσκολα θα είχε αποδοθεί σε δύο πλησιόχωρα μεταξύ τους ιερά καθιδρύματα η λατρεία στους Ταξιάρχες, η οποία γενικά δεν φαίνεται να απαντά με μεγάλη συχνότητα και να επαναλαμβάνεται συχνά μεταξύ των μονών μιας ευρύτερης περιοχής. Ο τοπωνυμικός προσδιορισμός ωστόσο που αποδίδεται στην κτήση, *του Λιγύδη*, από τα μέχρι τώρα στοιχεία μπορεί να ταυτιστεί μόνο με τον ομώνυμο παραπόταμο του Πάμισου ποταμού. Το πιο κοντινό σημείο του χειμάρρου με το ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ είναι οι πηγές του οι οποίες βρίσκονται σε απόσταση 10χλμ. περίπου νότια του μνημείου. Βέβαια λόγω της υδατοβρίθειας της περιοχής και των χειμάρρων που αναπτύσσονται, δεν αποκλείεται το τοπωνύμιο να προσιδίαζε και βορειότερα ή να έχει ανθρωπωνυμική προέλευση και να απαντούσε στη συγκεκριμένη τοποθεσία.

⁷⁸¹ Ανατολικά ο ναός απολήγει σε ημικυκλική αγίδα Ιερού στο μέσον της οποίας ανοίγεται τρίλοβο παράθυρο. Δυτικά αναπτύσσεται νάρθηκας με σταυρεπίστεγη κάλυψη, ο οποίος συνιστά μεταγενέστερη προσθήκη των βυζαντινών χρόνων. Από την αρχική φάση του μνημείου αξιοσημείωτη είναι η διαμόρφωση στον τρούλλο δύο χωνευτών νευρώσεων σε σχήμα σταυρού από λαξευτούς θολίτες. Στο εσωτερικό του διατηρεί γραπτό διάκοσμο πιθανόν του 18ου αιώνα. Οι επεμβάσεις που έχει δεχτεί ο ναός κατά καιρούς έχουν επιφέρει αλλοιώσεις στα αρχικά μορφολογικά, κατασκευαστικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά του. Λιθόκτιστη δεξαμενή των μεταβυζαντινών χρόνων έχει ενσωματωθεί στην ανατολική όψη του με αποτέλεσμα να καλυφθεί το νότιο τμήμα της τοιχοποιίας και της αγίδας του Ιερού. Ο ξυλόστεγος δεύτερος νάρθηκας αποτελεί προσθήκη των νεότερων χρόνων (1929), ενώ την ίδια πιθανόν περίοδο ολόκληρο το μνημείο καλύφθηκε με ενιαία δίρριχτη κεραμοσκεπή. Για το ναό του Ταξιάρχη Πολίχνης, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Η έν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 344. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Τερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, τ. 1, Αθήναι 1990, τ. 2, Αθήναι 1998, 1, σ. 74-97. BREUILLOT, *Châteaux oubliés*, σ. 190. ΤΟΜΠΡΟΣ, «Επισκοπή Μεσσηνίας», σ. 60, 76, 83, 92. ΚΑΠΠΑΣ, «Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας», σ. 157, 161, 162, 163 εικ. 1. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ – ΚΑΠΠΑΣ, «Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί», σ. 88, 94 σημ. 77, 95 σημ. 89, εικ. 1, 2 (αρ. 17), 15. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας», σ. 307.

⁷⁸² Την πιθανή ταύτιση της κτήσης της μονής Βροντοχίου με το ναό του Ταξιάρχη Πολίχνης υποστηρίζει και η GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 341 σημ. 22, χωρίς ωστόσο, περαιτέρω τεκμηρίωση. Την ύπαρξη εκτεταμένων κτήσεων αγροτικού χαρακτήρα κατά τη βυζαντινή περίοδο υποδηλώνει ενδεχομένως και το τοπωνύμιο Ζευγολατείο στην πεδιάδα, 3χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του κάστρου των Αρχαγγέλων.

Βέβαια ένα άλλο ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο συμβιβάζεται η συνύπαρξη μιας εκκλησιαστικής κτήσης της βυζαντινής επικράτειας του Μυζηθρά με ένα φραγκικό κάστρο στην πρώτη γραμμή άμυνας από οχυρά που οργανώνει το πριγκιπάτο της Αχαΐας στα βόρεια σύνορα της Μεσσηνίας με τα βυζαντινά εδάφη. Το κάστρο αναφέρεται για πρώτη φορά στις πηγές το 1354, χωρίς να δίνονται στοιχεία για την ίδρυσή του. Βρίσκεται επάνω στις οδούς που συνδέουν τη βαρονία της Καλαμάτας με αυτή της Αρκαδίας (Κυπαρισσίας) στα βορειοδυτικά και την περιοχή της Μεγαλόπολης στα βορειοανατολικά, και στο δυτικό άκρο της κοιλάδας του Πάμισου ποταμού, απέναντι από τις βυζαντινές κτήσεις (κάστρο Γαρδικίου). Δεν υπάρχουν στοιχεία για την ακριβή περίοδο ανέγερσής του σε αντίθεση με το πλησιόχωρο κάστρο του Chastelnuef⁷⁸³, που ανεγείρεται από την πριγκίπισσα Ισαβέλλα de Villehardouin στα τέλη του 13ου αιώνα, προκειμένου να προστατέψει τις μεσσηνιακές της κτήσεις από τους Έλληνες του κάστρου του Γαρδικίου. Εάν ήταν σύγχρονο του τελευταίου, η ίδρυσή του θα απέβλεπε σε ανάλογη χρήση και ενδεχομένως θα αναφερόταν μαζί με το προηγούμενο στις πηγές. Στην περιοχή ανάμεσα στο Chastelnuef και το Γαρδίκι, σύμφωνα με τις μαρτυρίες της εποχής, εφαρμόζεται το ιδιότυπο καθεστώς της συγκυριαρχίας των δύο δυνάμεων και μόνο αργότερα μέσα στο β' τέταρτο του 14ου αιώνα η εδραίωση της φραγκικής κυριαρχίας επιτρέπει την ανέγερση του οχυρού των Sancti Archangeli στη θέση της μονής. Κατά συνέπεια η λειτουργία του μοναστηριού θα μπορούσε να συνεχίζεται αδιατάρακτη μέχρι την ίδρυση του κάστρου. Λόγω της αναμφισβήτητης γεωστρατηγικής αξίας της θέσης ίσως οι Βυζαντινοί επιδιώκουν την παραχώρησή της εκκλησιαστικής κτήσης στη μονή Βροντοχίου, ώστε να αποτελέσει ένα προγεφύρωμα που θα λειτουργήσει μελλοντικά επικουρικά στην οριστική επικράτησή τους στην περιοχή. Ωστόσο όλα τα παραπάνω δεν παύουν να είναι καθαρά μία υπόθεση εργασίας, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες ή αρχαιολογικά δεδομένα που να τα επιβεβαιώνουν, ενώ ο τοπωνυμικός προσδιορισμός του *Λιγύδη* δεν παύει να καθιστά την ταύτιση της κτήσης με την μονή του Ταξιάρχη στην Πολίχνη προβληματική. Σημειώνεται ωστόσο ότι λίγο μετά τα μέσα του 14ου αιώνα μαρτυρείται στο χωριό Αρχάγγελος η ύπαρξη βοσκοτόπων πιθανόν κοινόχρηστων με εξ αδιαιρέτου δικαιώματα για Φράγκους και Βυζαντινούς⁷⁸⁴.

Για τη συγκεκριμένη κτήση δεν γίνεται αναφορά στα περιουσιακά στοιχεία που περιλαμβάνει (πάροικοι, γαίες κ.ά.), αλλά ακολουθεί μόνο ο τεχνικός όρος *μετὰ τῶν δικαίων αὐτοῦ* δηλώνοντας, όπως σημειώθηκε

⁷⁸³ Το κάστρο του Chastelnuef βρίσκεται σε απόσταση 5χλμ. περίπου νοτιοδυτικά αυτού του Sancti Archangeli.

⁷⁸⁴ Βλ. παρακάτω «Τα δικαιώματα της μονής επί της λατινικής μερίδος».

παραπάνω⁷⁸⁵, την πλήρη κυριότητα των επιμέρους ιδιοκτησιών (αψύχων και εμψύχων) που απαρτίζουν τη μονή και το νομικό δικαίωμα των γαιοκτητών της διακράτησης των κρατικών φόρων που αναλογούν στους εξαρτημένους αγρότες και τις εκμεταλλεύσεις τους. Σε περίπτωση βέβαια που η παραχώρηση αφορά στο καθεστώς που θα επιβληθεί στο μονύδριο μετά τη βυζαντινή κατάκτηση της Ανδρούσας, η εφαρμογή τῶν δικαίων μετατίθεται σε εκείνο το μελλοντικό χρόνο⁷⁸⁶. Δεδομένου ωστόσο ότι τα δύο χρυσόβουλλα απολύονται ως απάντηση στο αίτημα του Παχωμίου για την επικύρωση των περιουσιακών στοιχείων που ήδη κατέχει η μονή Βροντοχίου, είναι ολοφάνερο ότι το μονύδριο ήδη βρίσκεται στην κυριότητά της. Πρόκειται για κτήση που εντάσσεται στην ιδιοκτησία του μυστριώτικου μοναστηριού στο πλαίσιο του καθεστώτος της συγκυριότητας εδαφών του περιγικιάτου. Ο όρος *μετὰ τῶν δικαίων αὐτοῦ* περικλείει το σύνολο των δικαιωμάτων που μόνο το βυζαντινό κράτος έχει επί της κτήσης ή, σε ένα ακόμα πιο προνομιακό καθεστώς για τη μονή Βροντοχίου, το σύνολο των δικαιωμάτων και των δύο επικρατειών σε αυτή. Βέβαια σε κάθε περίπτωση η εφαρμογή του συνεπάγεται την ειρηνική συνύπαρξη των δύο κρατικών οντοτήτων, κατάσταση η οποία βέβαια ήταν φύσει αδύνατον να διατηρηθεί για εξαιρετικά μεγάλες χρονικές περιόδους, λόγω των μεταξύ τους διαφορών και της εφαρμοζόμενης εξωτερικής πολιτικής που απέβλεπε στην χωρική επέκταση της κάθε δύναμης στην εδαφική επικράτεια της άλλης.

⁷⁸⁵ Βλ. παραπάνω «*Τὸ μετόχιον Καλογωνία τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*».

⁷⁸⁶ Τους ευσεβείς πόθους της αυτοκρατορίας για την εδαφική της επέκταση στην Πελοπόννησο και τη μελλοντική προσάρτηση κτήσεων Ελλήνων μεγαλογαιοκτητών που βρίσκονται στη φραγκική επικράτεια, και είτε συνεχίζουν να κατέχονται από τους αρχικούς ιδιοκτήτες τους είτε τους έχουν αφαιρεθεί εκφράζουν έγγραφα με την παραχώρηση προνομίων προς αυτούς, όπως στην περίπτωση των αδελφών του μητροπολίτη Μυτιλήνης Διονυσίου Αρκά και του Θεόδωρου Νομικόπουλου, βλ. DÖLGER «Ein Chrysobull für Theodores Nomikopoulos», σ. 58-62 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Παρασπορά*, σ. 189-193). P. TOPPING, «The Southern Argolid from Byzantine to Ottoman Times», στο: S. BUCK SUTTON (επιμ.), *Contingent Countryside. Settlement, Economy, and Land Use in the Southern Argolid Since 1700*, Στάφορντ 2000, σ. 27. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, σ. 427-428. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, «Ο ρόλος τῶν αὐτοκρατορικῶν δωρεῶν», σ. 211-212.

5. Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1320

Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1320 απολύθηκε από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο και έχει αντιγραφεί στο δυτικό τοίχο του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου της Οδηγήτριας. Αναπτύσσεται σε 35 στίχους και διατηρεί το σύνολο του κειμένου με ελάχιστες φθορές και απώλειες. Πιο σύντομο από τα δύο παλαιότερα εξαιτίας της παράλειψης του προοιμίου (*arenga*)⁷⁸⁷, διατηρεί τη συμβολική *ἐπίκλησιν* (*invocatio*) και συνεχίζει με την *ἔκθεσιν* (*narratio*) και την *ἀπόφασιν* (*dispositio*) για να καταλήξει στο *ἔσχατόκολλον* με το χρόνο απόλυσής του και την υπογραφή του αυτοκράτορα. Έχοντας προηγηθεί το χρυσόβουλλο του 1314/1315 με ένα μακροσκελές προοίμιον, που συνίσταται αφενός από έναν έπαινο προς τον αυτοκράτορα και τις αρετές του και αφετέρου από έναν ύμνο προς τον μοναστικό βίο και τους εκπροσώπους του, δεν καθίσταται αναγκαία η σύνταξη νέου, δεδομένου ότι πρόκειται για αυτοκρατορικό έγγραφο που απευθύνεται στο ίδιο εκκλησιαστικό καθίδρυμα επί τη βάση των ιδίων αρχών και ιδεαλισμών και δεν απαιτείται να τεθεί εκ νέου το αιτιολογικό υπόβαθρο για την απόδοση κάθε είδους προνομίων προς αυτό.

Η *ἔκθεσις* του εγγράφου αναπτύσσεται στους στίχους 1-11 και περιλαμβάνει το νέο αίτημα του κτήτορα της μονής τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Βροντοχίου προς τον αυτοκράτορα για χορήγηση ενός ακόμα χρυσοβούλλου, το οποίο θα παρέχει την επίσημη αναγνώριση και θα κατοχυρώνει τις νέες ιδιοκτησίες της. Από την αρχή μάλιστα γίνεται μνεία στα προηγούμενα αυτοκρατορικά έγγραφα που έχουν εκδοθεί για αυτή, όπου δίνεται η εντύπωση ότι εντοπίζεται ένα ακόμα σφάλμα του αντιγραφέα μεταξύ των στίχων 1 και 2: αντί για χρυσόβουλλα σημειώνει χρυσόβουλλ(ον), σύμφωνα με τη συντομογραφία που χρησιμοποιεί στην κατάληξη της λέξης⁷⁸⁸. Εν συνεχεία καταγράφονται τα περιουσιακά στοιχεία που απέκτησε το μοναστήρι μετά το Νοέμβριο 1318 και πριν το Φεβρουάριο 1320, σε χρονικό διάστημα δηλαδή όχι μεγαλύτερο των δεκατεσσάρων μηνών. Στην έκθεση παρατίθενται αναλυτικά οι κτήσεις που περιέχονται στο αίτημα και ο τρόπος με τον οποίο περιήλθαν στη μονή.

Ακολούθως η *ἀπόφασις* (στ. 12-31) αρχίζει με την αποδοχή της παρακλήσεως του ηγουμένου από την πλευρά του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου, ο οποίος *ἐπιχορηγεί καὶ ἐπιβραβεύει* στη μονή τον παρόντα

⁷⁸⁷ Στο πλαίσιο των απλοποιήσεων που εφαρμόζονται στη μορφή των χρυσοβούλλων λόγων από τα τέλη του 12ου αιώνα και μετά, το κείμενον σε πολλές περιπτώσεις δεν περιλαμβάνει προοίμιον, βλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική*, σ. 243.

⁷⁸⁸ Βλ. MURATA, «Observations», σ. 218. Πρβλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 473-474 (= Ο ΙΔΙΟΣ, Ζησίον, *Σύμμικτα*, σ. 57-58). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 549 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 87), ο οποίος το μεταγράφει χρυσόβουλλα.

χρυσόβουλλο λόγο που έρχεται να συμπληρώσει τον παλαιότερο του ίδιου αυτοκράτορα (στ. 13). Πρόκειται για το χρυσόβουλλο λόγο του 1314/15, με τον οποίο εξασφαλίστηκε η επίσημη επικύρωση της αρχικής παρουσίας του μοναστηριού. Στη συνέχεια αναφέρονται εκ νέου οι νέες κτήσεις της μονής και παρατίθενται τα προνόμια που συνοδεύουν τις συγκεκριμένες, αλλά και αυτές που είχαν προηγηθεί. Καμία αναφορά δεν γίνεται στα δύο χρυσόβουλλα που εκδόθηκαν στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα, του 1318 του συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγου και αυτό που πιθανώς είχε προηγηθεί με κάποια επιπλέον προνόμια για τη μονή. Το αρχικό έγγραφο αποτελεί ουσιαστικά την πλέον επίσημη επικύρωση των κτήσεων εφόσον απορρέει από την ανώτατη κρατική αρχή, τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Το χρυσόβουλλο του γιού του, αν και συναυτοκράτορας, δεν ενέχει την ίδια ισχύ με αυτό του Ανδρόνικου Β΄ και για αυτό δεν μνημονεύεται. Το πιθανολογούμενο χρυσόβουλλο των επιπρόσθετων προνομίων δεν μνημονεύεται δεδομένου ότι δεν αφορούσε επικύρωση κτήσεων. Πιθανόν μελλοντικά να ακολουθούσε η έκδοση ενός επιπλέον χρυσοβούλλου από τον Μιχαήλ Θ΄, αλλά τα τραγικά γεγονότα που συντάραξαν την οικογένειά του και ο συνακόλουθος θάνατός του δεν το επέτρεψαν⁷⁸⁹.

Τέλος στο έσχατόκολλον (32-35) την σημείωσιν ἀπολύσεως ακολουθεί ο χρόνος έκδοσής του από κτίσεως κόσμου που αντιστοιχεί στον Φεβρουάριο του έτους 1320.

5.1. Οι νέες κτήσεις της μονής μέχρι το 1320

Οι κτήσεις που απαριθμούνται στον χρυσόβουλλο λόγο του 1320 εντάσσονται σε δύο γεωγραφικές ενότητες όμορες με την περιοχή της Λακεδαίμονας, στη βορειοανατολική Μάνη και στην Κυνουρία (-Τσακωνιά). Πρόκειται κατά κύριο λόγο για καλλιεργούμενες σπόριμες εκτάσεις, αλλά και χέρσες με δενδροκαλλιέργειες, και για ένα μονύδριο αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο. Σε αντίθεση με τα δύο προηγούμενα έγγραφα σε αυτό δίνονται πληροφορίες για τον τρόπο απόκτησης των νέων περιουσιακών στοιχείων καθιστώντας σαφές ότι δεν πρόκειται για δωρεοπαροχές, όπως αυτές που θα ακολουθήσουν με το τέταρτο χρυσόβουλλο. Πρόκειται για ιδιοκτησίες που περιέχονται στην κυριότητα του μοναστηριού *ἐξ ἀγορασίας*⁷⁹⁰ και εξ ανταλλαγής. Οι τελευταίες, αν και

⁷⁸⁹ Ο Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγος πεθαίνει τον Οκτώβριο του 1320 από θλίψη, σύμφωνα με τις πηγές, λίγο καιρό μετά το θάνατο της κόρης του Άννας Παλαιολογίνας, συζύγου του δεσπότη της Ηπείρου Θωμά, και τη δολοφονία του γιου του Μανουήλ, βλ. ΚΥΡΡΗΣ, *Η πρώτη φάσις*, σ. 6-7. Μ. ΚΟΥΜΠΗΣ, «Ένας παράξενος θάνατος. Η περίπτωση του Μανουήλ Παλαιολόγου», *Βυζαντικά* 23 (2003), σ. 273-274.

⁷⁹⁰ Η επέκταση των κτήσεων μιας μονής με την αγορά γαιών συνιστά μια μορφή επένδυσης του πλεονάσματος που εσοδεύει, με σκοπό την περαιτέρω αύξηση των εισοδημάτων της. Πιθανότατα ένα μεγάλο μέρος των εσόδων της διατίθεται στο συγκεκριμένο τομέα συμβάλλοντας παράλληλα σε

με μία πρώτη ματιά αποτελούν αντικείμενο μιας οικονομικής συναλλαγής μεταξύ κράτους και Εκκλησίας, σε ένα δεύτερο επίπεδο συνιστούν το μέσο για την επιβολή εμμέσως της επίσημης πολιτικής ιδεολογίας και κατ' επέκταση την οριστική εδραίωση της αυτοκρατορικής κυριαρχίας σε ένα τμήμα της βυζαντινής επαρχίας της Πελοποννήσου εξαιρετικής σημασίας για τα συμφέροντα της συνεχώς συρρικνούμενης αυτοκρατορίας. Η πολιτική αυτή επιτυγχάνεται μέσω της εκκλησιαστικής και θρησκευτικής επιρροής που μπορεί να ασκήσει ένα ισχυρό ιερό καθίδρυμα με ερείσματα στην περιοχή θέτοντας υπό την πνευματική του καθοδήγηση πληθυσμούς που δεν καθίσταται δυνατόν να τεθούν υπό τον πλήρη και αυστηρό έλεγχο της κεντρικής διοίκησης και επιδιώκοντας ακολούθως την ομογενοποίηση τους με τους λοιπούς υπηκόους του Βυζαντίου.

5.1.1. Η Παγανέα περί τὸν τόπον τοῦ Ζαράβου

Η παράθεση των κτήσεων αρχίζει από την περιοχή της βορειοανατολικής Μάνης με την πρώτη από αυτές χωροθετούμενη *περὶ τὸν τόπον τοῦ Ζαράβου* και προσδιοριζόμενη με το τοπωνύμιο *Παγανέα*, το οποίο απαντά μέχρι σήμερα στη μανιάτικη τοπωνυμία.

Πρόκειται για γῆν την οποία το έγγραφο χαρακτηρίζει *πετρώδη και ἀχρησίμευτον*, ιδιότητες που αποδίδονται σε χέρσες εκτάσεις οι οποίες κατατάσσονται από τον φόσκο μεταξύ των γαιών τρίτης ποιότητας⁷⁹¹. Σε αντίθεση με τα κτήματα που παρατίθενται στη συνέχεια του εγγράφου, για τη συγκεκριμένη ιδιοκτησία δεν δίνονται στοιχεία για το μέγεθός της, δεδομένου ότι καταλαμβάνει όλη την περιοχή που καλείται Παγανέα και ο περιορισμός της περιγράφεται αναλυτικά στο πρακτικό που πιθανότατα προηγείται του χρυσοβούλλου. Δεν αναφέρεται τυχόν χρήση της γης, αν και από την περιγραφή της είναι βέβαιο ότι δεν προσφέρεται για άροση και σπορά, επιτρέποντας την υπόθεση ότι θα μπορούσε να διατεθεί για βοσκή. Ωστόσο σημαντικά έσοδα στη μονή φαίνεται ότι αποφέρουν τα

τοπικό επίπεδο στη ρευστότητα της αγοράς και ενδεχομένως στη διακύμανση των τιμών των ακινήτων μιας περιοχής, βλ. SMYRLIS, *La fortunes*, σ. 146-151, 243. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τα μοναστήρια», σ. 56, 58.

⁷⁹¹ Σε έγγραφα της ύστερης βυζαντινής περιόδου η χέρσα γη τρίτης ποιότητας περιγράφεται ως *ἀνήρωτος* (ή *ἀνήροτος*), *βουνώδης*, *πετρώδης*, *χερσαία*, *ἀχρησίμευτος*, βλ. *Actes de Lavra*, II, αρ. 73 (1284) στ. 29 (*πετρώδης και ἀνήρωτος*), αρ. 74 (1284) στ. 27 (*πετρώδης και ἀνήρωτος*), αρ. 77 (1284;) στ. 31 (*πετρώδης και ἀνήροτος*), αρ. 90 (1300) στ. 312 (ή *δὲ λοιπὴ βουνώδης, πετρώδης, χερσαία και ἀνήρωτος*), αρ. 109 (1321), στ. 959 (*ἀνευ τῆς ἐκεῖσε χερσαίας και ἀχρησιμεύτου*), 964 (*βουνώδη*), 972 (*ἀνήρωτον*). *Actes de Docheiariou*, αρ. 8 (1267;) στ. 17-18 (*γῆν ἀρόσιμόν / τε και χερσαία*). Τα κτήματα αυτά σε πολλές περιπτώσεις παρουσιάζονται σε αντιδιαστολή με τις αρόσιμες εκτάσεις ή τη γη πρώτης και δευτέρας ποιότητας που βρίσκεται στην ιδιοκτησία μιας μονής. Έχουν εμβαδόν συχνά πολλαπλάσιο των καλλιεργούμενων εδαφών και χρησιμεύουν ως βοσκότοποι, βλ. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ ἀγροτική κοινωνία*, σ. 67-68, 95. Ενδεχομένως κάποια από τα παραπάνω επίθετα προσδιορίζουν χέρσες δασικές εκτάσεις, τα προϊόντα των οποίων εκμεταλλεύονται μετά την παραχώρησή τους οι νέοι ιδιοκτήτες τους, βλ. DUNN, «Arboreal resources», σ. 487.

δένδρα που φύονται σε αυτή και συνιστούν τα μοναδικά στοιχεία που παραδίδονται από το χρυσόβουλλο για την περιγραφή της κτήσης. Πρόκειται για ελιές και βελανιδιφόρα δένδρα (των βελανιδίων γεωργούντων).

Το ελαιόλαδο καταγράφεται ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο ως το σημαντικότερο προϊόν της Μάνης και παραμυθία των κατοίκων της και η ελιά συνιστά την κυρίαρχη καλλιέργεια του τόπου μέχρι σήμερα. Σύμφωνα με τον Πορφυρογέννητο το ελαιόλαδο είναι το σημαντικότερο προϊόν της χερσονήσου, από το οποίο οι κάτοικοί της εξασφαλίζουν τα αναγκαία για να ζήσουν, ενώ εντός των ορίων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας του 10ου αιώνα αναφέρει τρεις μόνο ελαιοπαραγωγές περιοχές, τη Βιθυνία, την Μάνη και τα νησιά της Δαλματίας⁷⁹². Οι σποραδικές μνείες στην ελαιοκαλλιέργεια σε υστεροβυζαντινές πηγές υποδηλώνουν τη συνεχή ενασχόληση του πληθυσμού με αυτή και τη σημασία της για την αγροτική οικονομία της χερσονήσου του Ταινάρου⁷⁹³.

Η αναφορά του εγγράφου σε βελανιδιφόρα υποδηλώνει όλα τα είδη των δρυών, ο καρπός των οποίων είναι γνωστός στους Βυζαντινούς ως βαλανίδιον, βαλάνιον ή βάλανος⁷⁹⁴. Η βελανιδιά ή δρυς επιχωριάζει στην άγρια χλωρίδα της χερσονήσου, ιδιαίτερα στο βόρειο τμήμα της, και μέχρι τα μέσα τουλάχιστον του 20ου αιώνα συνιστούσε πηγή εισοδήματος για τους Μανιάτες με επικουρικό μεν χαρακτήρα, αλλά απαραίτητο συμπλήρωμα για τον οικογενειακό προϋπολογισμό⁷⁹⁵. Για πολλούς αιώνες

⁷⁹² Βλ. *De administrando imperio*, σ. 144 (για τη Δαλματία: ...νησοί τέσσαρες, τὰ Μέλετα, τὰ Κούρκουρα, ἡ Βράτζα καὶ ὁ Φάρος... ἔχουσαι καὶ ἐλαιῶνας πολλούς...), 236 [...Ὁ δὲ τόπος, ἐν ᾧ οἰκοῦσιν (οἱ τοῦ κάστρου Μαΐνης οἰκῆτορες), ἐστὶν ἀνυδρος καὶ ἀπρόσοδος, ἐλαιοφόρος δὲ, ὅθεν καὶ τὴν παραμυθίαν ἔχουσιν]. *PORPHYROGENITUS, Three Treatises*, σ. 132 στ. 601 (ἔλαιον Νικαινόν).

⁷⁹³ Για την ελαιοκαλλιέργεια στη Μάνη, βλ. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 314-317. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Dedicatory Inscriptions*, σ. 71-74, εικ. 37-39. ΚΥΡΙΑΚΟΣ Ο ΑΓΚΩΝΙΤΗΣ, V § 25, 44. BON, *Le Péloponnèse*, σ. 163. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 246. ΚΑΛΟΠΙΣΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ», σ. 451-453. ΜΕΞΙΑ, «Ἐλαιοκομία», σ. 214-215. Επίσης, βλ. παραπάνω σημ. 355.

⁷⁹⁴ Βλ. DU CANGE, *Glossarium*, 1, λήμμα βελάνι, στ. 185, λήμμα δρυόκαρπον, στ. 334. *Θησαυρός*, 2, λήμματα βαλάνιον, βαλανίς, βάλανος, στ. 68-73, λήμμα δρυόκαρπα, στ. 1690, λήμμα δρῦς, στ. 1697. SOPHOCLES, *Lexicon*, λήμματα βαλάνιον, βάλανος, σ. 295, λήμμα δρυοβάλανος, σ. 397. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Λεξικόν*, 1, λήμματα βαλάνιον, βαλανίς, βάλανος, σ. 477, λήμματα δρυόκαρπον, δρυοβάλανος, δρῦς, σ. 650-651. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 3, λήμματα βαλάνι, βαλανίδι, βαλανιδιά, βαλανίδιον, βάλανος, σ. 1319-1320, λήμματα βελάνι, βελανιά, βελανίδι, βελανιδιά, σ. 1383. Ὁ.π., 4, λήμματα δρυόκαρπον, δρυοβάλανος, δρῦς, σ. 2121, 2122-2123. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμματα βαλανίδιον, βάλανος, σ. 304, λήμματα δρυοβάλανος, δρῦς, σ. 450-451. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 4, λήμματα βαλάνι(ον), βάλανος, σ. 14-15. Ὁ.π., 5, λήμματα δρυοβάλανος, δρῦς, σ. 223.

⁷⁹⁵ Στον τομέα της εκμετάλλευσης του δασικού πλούτου του Βυζαντίου η ανθρώπινη δραστηριότητα εκτείνεται σε διάφορα είδη βελανιδιάς που ευδοκίμούν μέχρι σήμερα στον ελληνικό χώρο. Τα πιο γνωστά είναι η ήμερη βελανιδιά (*querqus macrolepsis* ή *querqus aegilops*), η δρυς η βαφική (*querqus infectoria*) και η δρυς η Αριά ή Αριά (querqus ilex). Από τις ονομασίες που έφερε το δένδρο προέρχονται και τα τοπωνύμια της Μάνης Αριά (η), Αριές (οι), Αρίτσα (η), Αρούλλι (το) και Αρέα (η), Αρν (το), Αρούαλος (ο) ή Αρούαλο (το) και Αρούαλι (το) (βλ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Τοπωνύμια ἐκ Μάνης», σ. 304-305, 309-310, 334). Στο ίδιο γένος φυτών κατατάσσεται και ο πρίνος ή πρινάριον (κοκκοφόρος δρυς, *querqus coccifera*), γνωστός για την παραγωγή του *πρινοκοκκίου* το οποίο παράγει ένα κόκκινο χρώμα περιζήτητο στην υφαντουργεία, βλ. DUNN, «Woodland and scrubland», σ. 285, 288-289, 290-291. Πρβλ. *Actes d'Iviron*, II, αρ. 48 (μεταξύ των ετών 1098-1103) σ. 187 στ. 4-5.

κατέχει εξέχουσα θέση στην αγροτική οικονομία των περιοχών όπου φύεται λόγω των ποικίλων και εξαιρετικής ποιότητας πρώτων υλών που προσφέρει είτε με την υλοτόμησή της είτε με τη συλλογή των προϊόντων της, στα οποία περιλαμβάνονται όχι μόνο οι καρποί της αλλά και τα φύλλα της με τον φλοιό της⁷⁹⁶. Προορισμός αυτών είναι κατά κύριο λόγο η

⁷⁹⁶ Πρβλ. DUNN, «Woodland and scrubland», σ. 255-257 (όπου αναφέρεται επιγραφικά στα ποικίλα δασικά προϊόντα και τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας για τους οποίους προορίζονται). Η εκμετάλλευση των δασών, ακόμα και αν γίνεται από την κοινότητα του χωριού στην κτηματική περιφέρεια του οποίου εντάσσονται, ή από τους μεγαλογαιοκτήτες στις ιδιοκτησίες των οποίων βρίσκονται, υπάγεται πάντοτε στη μέριμνα και τον έλεγχο του κράτους. Άλλωστε το ίδιο το κράτος κατέχει μεγάλες δασικές εκτάσεις τις οποίες είτε εκμεταλλεύεται άμεσα μέσω των αγγαρειών είτε εκμισθώνει σε ιδιώτες, οι οποίοι καταβάλλουν τη λεγόμενη *όρικη*, χωρίς να αποκλείεται σε ορισμένες περιπτώσεις κι η ελεύθερη χρήση τους. Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο στην παρεμβατική πολιτική του Βυζαντίου καταγράφονται απαγορεύσεις στην εξαγωγή ξυλείας και η αγορά από το κράτος των δασικών προϊόντων σε καθορισμένη τιμή. Στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους οι ασχολίες που αφορούν στη συγκέντρωση, επεξεργασία και εξαγωγή προϊόντων του δάσους πιθανότατα εντάσσονται στα κρατικά μονοπώλια και κατά περίπτωση αποτελούν αντικείμενο αυτοκρατορικών δωρεών, βλ. DUNN, «Woodland and scrubland», σ. 263-269, 271-272, 273-278. DUNN, «Arboreal resources», σ. 483-484, 487-497. ΛΑΪΟΥ, «Αγροτική οικονομία», σ. 511. LEFORT, «Αγροτική οικονομία», σ. 420-421. Επίσης βλ. MARTIN, *La Pouille*, σ.374-376. Επί της συγκομιδής τους απαντά στις πηγές ειδικός φόρος, το *βελανίδιον*, βλ. *ABO*, 1, λήμμα *βελανίδιον*, τό, σ. 184. Η βελανιδιά και τα υποπροϊόντα της κατέχουν καθόλη τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο εξέχοντα ρόλο στην αγροτική οικονομία μιας περιοχής μεταξύ των προς εκμετάλλευση ειδών της άγριας χλωρίδας. Στα βυζαντινά έγγραφα καταγράφονται βελανιδιές είτε σε συστάδες ή σε δάση μαζί με άλλα δένδρα (οξιές, καστανιές, πεύκα), είτε μεμονωμένα ή σε μικρούς αριθμούς μέσα στις καλλιεργήσιμες εκτάσεις των μεγάλων ιδιοκτησιών, βλ. MM, IV, σ. 95 (1274), 98 (1281), 104 (;), 131 (1283). *Έγγραφα Πάτμου*, 2, αρ. 50 (1073), σ. 4, 6 και στ. 220, 222, 229, 280, 284, 286, 290, 291, 296, 300, 304, όπου αναφέρεται ο ακριβής αριθμός των βελανιδιών και οι δρυμώνες που περικλείονται εντός των κτήσεων της μονής Πάτμου. *Actes de Lavra*, II, αρ. 109 (1321) στ. 776, 789, 809, 812, 816, όπου καταγράφονται *δρείς υπόκλημοι* σε στάσεις παροίκων. DUNN, «Arboreal resources», σ. 494-495. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 53. LEFORT, «Αγροτική οικονομία», σ. 419-420. Στην υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο οι βελανιδιές αναφέρονται σε αρχαικό υλικό τόσο της βυζαντινής όσο και της φραγκικής επικράτειας και περιλαμβάνονται μεταξύ των στοιχείων που συνιστούν μια κτήση, ενώ στο εμπόριο των υποπροϊόντων τους η Βενετία φαίνεται ότι κατέχει κυρίαρχη θέση, βλ. LONGNON – TOPPING, *Documents*, αρ. IV (1354), σ. 113, VIII (1361), σ. 146. THIRIET, *Régestes*, 1, αρ. 156 (1343), 595 (1378), 733 (1387), 2, αρ. 1561 (1415), 1826 (1421). JACOBY, «Rural exploitation», σ. 263-265. THIRIET, *La Romanie vénitienne*, σ. 233, 325, 338, 349, 416. Στο χρυσόβουλλο του 1301 του Ανδρόνικου Β΄ στις κτήσεις και τα προνόμια της μητρόπολης Μονεμβασίας περιλαμβάνονται δάσος με βελανιδιές, το οποίο καταγράφεται στα αυτούργια της μονής του Αγίου Γεωργίου του Πρινίκου στο Έλος, και το δικαίωμα κάρπωσης της συνολικής *συνεισφοράς* των βελανιδιών, βλ. MM, V, σ. 164. Επίσης, βλ. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 264. Πολύ αργότερα στις αρχές του 19ου αιώνα ο LEAKE, *Travels*, I, σ. 229, 233, εντοπίζει βελανιδιές στις ανατολικές και δυτικές παρυφές της πεδιάδας του Έλους. Η ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 296, θεωρεί ότι η παραχώρηση του χρυσοβούλλου αφορά στο πρινοκόκκι, αν και στο κείμενο γίνεται μνεία μόνο στον καρπό, *της συνεισφοράς άπάσης τοῦ βελανιδίου*. Επίσης, βλ. Η ΙΔΙΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 293. Δεν αποκλείεται ωστόσο στα δικαιώματα της Εκκλησίας να εγγράφεται η συγκομιδή του συνόλου των παραγόμενων δασικών προϊόντων μεταξύ των οποίων πιθανότατα περιλαμβάνεται και το πρινοκόκκι. Άλλωστε το ίδιο το όνομα του οικισμού Πρίνικο θα μπορούσε ετυμολογικά να παραπέμπει στο συγκεκριμένο είδος βελανιδιάς, τον *πρίνον* ή *πρινάριον*. Ο DUNN, «Arboreal resources», σ.492 σημ. 82, υποθέτει ότι το *βελανίδιον* στα επίσημα έγγραφα του Βυζαντίου χρησιμοποιείται ως τεχνικός όρος ο οποίος ενέχει τη σημασία ενός συνόλου υποπροϊόντων που προσφέρει η δρυς προς εκμετάλλευση: βελανίδια, κάλυκες βελανιδιών (βελανιδόκουπες) και τανίνη που εξάγεται από τα φύλλα, τα κλαδιά και το φλοιό του δένδρου. Επίσης, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Woodland and scrubland», σ. 284-285. Μεγάλες εκτάσεις με δάση βελανιδιάς σε όλη την Πελοπόννησο καταγράφονται και κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, καθώς και η εκμετάλλευσή τους, βλ. HODGETTS, «Venetian Officials», σ. 486. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Aree boschive del Peloponneso. Protezione e sfruttamento fra Seicento e Settecento», στο: Χ. Μαλτέζου – Α. Τζαβάρα – Δ. Βλάσση (έπιμ.), *Βενετοκρατούμενος Έλλησμός: Άνθρωποι, χώρος, ιδέες (13ος-18ος αι.)*, *Πρακτικά Διεθνούς*

επιπλοποιία, η ναυπηγική, ο οικοδομικός τομέας⁷⁹⁷, η υφαντουργία και η βυρσοδεψία και δευτερευόντως η παραδοσιακή ιατρική, η παρασκευή μελανιού γραφής⁷⁹⁸ και η φροντίδα των φυτών⁷⁹⁹. Ιδιαίτερα στους τομείς της βαφής των υφασμάτων και της επεξεργασίας δερμάτων η Μάνη βρίσκεται μεταξύ των περιοχών από όπου γίνεται η προμήθεια του *πρινοκοκκίου*, βασικής πρώτης ύλης για την παρασκευή του κόκκινου χρώματος, και των καλύκων των βελανιδιών («βελανιδόκουπες»), τους οποίους χρησιμοποιούν κονιορτοποιημένους στην κατεργασία ορισμένων τύπων δέρματος⁸⁰⁰. Τέλος ο καρπός, τα φύλλα και οι τρυφεροί βλαστοί

Επιστημονικοῦ Συνεδρίου, Βενετία, 3-7 Δεκεμβρίου 2007, Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν, Συνέδρια 13, Βενετία 2009, σ. 615-617, 618-619.

⁷⁹⁷ Γενικά για τη χρήση και το εμπόριο της δασικής ξυλείας, βλ. DUNN, «Woodland and scrubland», σ. 257-261, 277. Ο ΙΔΙΟΣ, «Arboreal resources», σ. 481-482, 483-486. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Δάση βελανιδιάς», σ. [68-71], για τη χρήση του ξύλου στη ναυπηγική επί τουρκοκρατίας. Ο καρδινάλιος Βησσαρίων σε επιστολή του προς τον δεσπότη Κωνσταντίνο (ΙΑ΄) Παλαιολόγο εξάγει την πελοποννησιακή ξυλεία και την καταλληλότητά της στη ναυπηγική, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Υπόμνημα», σ. 26. Ο ΙΔΙΟΣ, *III*, 4, σ. 44.

⁷⁹⁸ Βλ. DUNN, «Woodland and scrubland», σ. 280, 284-285. Το εξόγκωμα του φλοιού της βελανιδιάς γνωστό ως *κηκίς* (ή) ή *κηκίδιον* (τό) χρησιμοποιείται στο Βυζάντιο ως φάρμακο και ως χρωστική ουσία, βλ. DU CANGE, *Glossarium*, 1, λήμμα *κηκίδιον*, σ. 643. *Θησαυρός*, 4, λήμμα *κηκίς*, σ. 1511-1512. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 8, λήμματα *κηκίδιον*, *κήκιδος*, *κηκίς*, σ. 3886. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 8, λήμματα *κηκίδιον*, *κηκίς*, σ. 156. DUNN, «Woodland and scrubland», σ. 284-285. Το *κηκίδιον* στη νεοελληνική δημόδη αποδίδει επίσης τον καρπό της δρυός, βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 8, λήμματα *κηκίδιον*, σ. 3886. Η στάχτη από τον καρπό ή το ξύλο της βελανιδιάς χρησιμοποιείται στη συντήρηση του οίνου και τα αναμμένα κάρβουνα του δένδρου για να προσδώσουν οξύτητα και γευστική ένταση στο ζύδι, βλ. *Γεωπονικά*, Z.12.14, H.37.3.

⁷⁹⁹ Η λίπανση του σιταριού με στάχτη από κλαδιά βελανιδιάς, ο εμπλουτισμός του εδάφους στους αμπελώνες με βελανιδιά σπασμένα σε μικρά κομμάτια αναμειγμένα με κονιορτοποιημένο ρόβι και η θεραπεία της ολιγοκαρπίας της ελιάς με την έμπηξη δρύνων πασσάλων στη ρίζα της είναι μερικές από τις χρήσεις της δρυός στις υπόλοιπες γεωργικές καλλιέργειες, βλ. *Γεωπονικά*, B.27.6, E.9.2, E.24.1, Θ.10.7, I.23.5, I.76.5.

⁸⁰⁰ Στο χρυσόβουλλο του 1301 με τις κτήσεις και τα προνόμια της μητρόπολης Μονεμβασίας γίνεται μνεία στα δικαιώματά που της έχουν παραχωρηθεί επί της *συνεισφορᾶς τοῦ βελανιδίου* στις γαίες της μονής του *ἀγίου Γεωργίου τοῦ Πρινίκου* και στην αγορά του *πρινοκοκκίου* που συλλέγεται από παροίκους της μονής τοῦ *τιμίου Προδρόμου τοῦ Σαραφῶνος* (Ζαραφῶνα) και τοῦ *χωρίου Γκαγκανέα* (Γκαγκανιά Μολάων) στα εκκλησιαστικά κτήματα. Η τελευταία πληροφορία υποδηλώνει ότι η εμπορία του πρινοκοκκίου, ακόμα και αν προέρχεται από αγροτικές εκμεταλλεύσεις ιδιωτών, αποτελεί κρατικό μονοπώλιο και μόνο με την αυτοκρατορική έγκριση παραχωρείται σε τρίτους, βλ. MM, V, σ. 164-165. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 297, όπου λανθασμένα αναφέρει και τη μονή του Πρινίκου. Η ΙΔΙΑ, «Μονεμβασία», σ. 708. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 264, 265. Το πρινοκόκκι, κερμέξι ή κρεμέξι είναι οι κόκκινοι κόκκοι που παράγονται από την επεξεργασία των αποξηραμένων βομβύκων ενός παρασιτικού υμενόπτερου, του κέρμητα του βαφικού, ο οποίος εκκολάπτει τα αυγά του επάνω στα φύλλα της κοκκοφόρου δρυός (πρίνος, πουνάρι, *querqus coccifera*) και της Αριάς (δρυς η Αρία, *querqus ilex*). Η πλειονότητα της παραγωγής προορίζεται για τη Δύση με κύρια εξαγωγικά κέντρα τα λιμάνια της Κορίνθου, της Πάτρας, της Γλαρέντζας, της Μεθώνης και της Κορώνης, βλ. W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-âge*, τ. 1-2, Λειψία 1886, 2, σ. 607-609. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 247. DUNN, «Woodland and scrubland», σ. 274-275, 278, 285-286, 290-291. Ο ΙΔΙΟΣ, «Arboreal resources», σ. 492. JACOBY, «Changing Economic Patterns», σ. 224, 225, 226, 227. ΛΑΪΟΥ, «Αγροτική οικονομία», σ. 511. LEFORT, «Αγροτική οικονομία», σ. 420. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 265, 266-267. Αν δεν γίνεται αναφορά στις πηγές, στο συγκεκριμένο τομέα πρέπει να απασχολούνται και οι κάτοικοι της χερσονήσου του Ταινάρου ήδη από τα βυζαντινά χρόνια, δεδομένου ότι τα προαναφερόμενα είδη βελανιδιάς ευδοκμοούν στην περιοχή. Αργότερα, επί τουρκοκρατίας η Μάνη καταγράφεται ως το μεγαλύτερο κέντρο παραγωγής βελανιδιού και πρινοκοκκίου στην Πελοπόννησο, το εμπόριο των οποίων έχει λάβει εξαγωγικό χαρακτήρα ήδη από το 16ο αιώνα, εάν όχι και νωρίτερα. Τα δύο αυτά προϊόντα προορίζονταν για τις αγορές της δυτικής

χρησιμοποιούνται ως ζωοτροφή⁸⁰¹. Κατά συνέπεια η αγορά της έκτασης της Παγανέας παρά την περιγραφή της ως πετρώδους και άχρησιμύτου φαίνεται ότι καθίσταται αρκετά προσοδοφόρα από την εκμετάλλευση των ποικίλων υποπροϊόντων των δένδρων που φύονται σε αυτή και την ενδεχόμενη χρήση της ως βοσκοτόπου.

Η Παγανέα σήμερα συνιστά οικισμό της ανατολικής «προσηλιακής» Μάνης και χωροθετείται στο μέσον περιήτου της μικρής χερσονήσου που διαγράφεται ανάμεσα στους όρμους του Σκουταρίου στα νότια και του Κάτω Βαθειού στα βόρεια⁸⁰² (χάρτ. 15). Το προσηγορικό παγανέα εμφανίζεται για πρώτη φορά στη μεσαιωνική δημόδη ελληνική και σημαίνει το μέρος όπου στήνεται ενέδρα για το κυνήγι θηραμάτων⁸⁰³.

Ευρώπης και της βόρειας Αφρικής (Τύνιδα), το πρώτο για τα βυρσοδεψία και την κατεργασία της βακέτας (κατεργασμένο δέρμα μοσχारीού) και των μαροκινών (κατσικίσιο δέρμα ειδικά επεξεργασμένο για τη βιβλιοδεσία), το δεύτερο για τα υφαντουργεία και τη βαφή των υφασμάτων, βλ. LEAKE, *Travels*, I, 132. ΑΘ. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Περὶ τῶν ἐν Κορσικῇ Στεφανόπουλων», *Πανδώρα* 20 (1870), σ. 431. Α. ΖΩΗΣ, «Ἐν ἔγγραφον τοῦ 1594», *Μαλεβός*, δ' ἔτος, αρ. 32 (Δεκ. 1923), σ. 181. ΚΩΣΤΑΚΗΣ, «Enliyâ Çelebi», σ. 300. ΤΣΕΛΕΜΠΙ, *Οδοιπορικό*, σ. 278. ΦΑΛΜΠΙΟΣ, *Κατσαΐτη. Δύο ταξίδια*, σ. 32, 103, όπου ο Κατσαΐτης το 1740 μόνο τα βελανίδια (*Valonia*) κατονομάζει από το σύνολο των προϊόντων της Μάνης που εξάγονται από το λιμάνι του Σκουταρίου. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Ἡ Πελοπόννησος*, σ. 67, 124, 129-130, 209 σημ. 2, 211, 260, 269, 273-274, 286, όπου και στοιχεία για το εμπόριο των βελανιδιών στην Πελοπόννησο. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Τὸ ἐμπόριο*, σ. 194-195. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Ἡ Μάνη», σ. 156. Ο ΙΔΙΟΣ, «Λακωνικά. Ἐκ τῶν Κρατικῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας», *ΛακΣπ* 2 (1975), σ. 202-203, 204. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ ἐμπόριον εἰς τὴν Πελοπόννησον», σ. 131. Ε. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, «Ἐμπορικές περιπέτειες τοῦ μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρου», *Θησαυρίσματα* 18 (1981), σ. 310-311, 314-316, 318, 319. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, «Ἡ ἐμπορική ἐταιρική συνεργασία», σ. 267-268, 282. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 25-26, 30, 33. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Δάση βελανιδιάς», σ. [61], [63-66], για τη χρήση των προϊόντων της βελανιδιάς στη βαφική και τη βυρσοδεψία και το εμπόριό τους ἐπὶ τουρκοκρατίας.

⁸⁰¹ Βλ. *Γεωπονικά*, ΙΘ.7.12. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 1, σ. 52, όπου ο Ιωάννης Ευγενικός αναφερόμενος στα δάση της πλησιόχωρης στη χερσόνησο της Μάνης Πετρίνας γράφει: *τοῖς τε δρυὸς καρποῖς, οἱ μετὰ τοῦ πλήθους τῶν κερατίων τροφή συνίσιν ἄφθοнос*. DUNN, «Woodland and scrubland», σ. 273-274, 286, 287, 289. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 245. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Δάση βελανιδιάς», σ. [68].

⁸⁰² Βλ. απόσπασμα φύλλου χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Μαυροβούνιον.

⁸⁰³ Βλ. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, *Βασίλειος Διγενής Ἀκρίτας. Τὰ ἔμμετρα κείμενα Ἀθηνῶν, Κρυπτοφέρρης και Ἐσκοριάλ, νέα πλήρης ἔκδοσις μετ' εἰσαγωγῆς, ὑποσημειώσεων και κριτικοῦ ὑπομνήματος*, τ. 1-2, Ἀθῆναι 1941, 1, σ. 84 και σημ. 1447, *παγαναία*. Η λέξη παγανέα (στη νεοελληνική «παγανιά») ετυμολογείται ως ακολούθως: παγανέα < παγάνα < παγανεύω < λατ. paganus (= χωρικός, κάτοικος αγροτικής περιοχής) < pagus (= χωριό), βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 10, λήμμα *παγαναία*, σ. 5322. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 14, λήμμα *παγανέα*, σ. 178. LBG, λήμμα *παγανός*. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικό*, λήμμα *παγανιά*, σ. 1295. Η Μάνη είναι ένας από τους τελευταίους σταθμούς στην Ευρώπη των αποδημητικών πτηνών κατά το ταξίδι τους προς το νότο και φαίνεται ότι από το μεσαίωνα ήδη, αν όχι και παλαιότερα, προσφερόταν ως κυνηγότοπος. Μέχρι και σήμερα συγκεντρώνει μεγάλο αριθμό θηρευτών καθόλη την κυνηγετική περίοδο. Ο χαρακτηρισμός *τόπος... ἄνυδρος και ἀπρόσοδος* που αποδίδει ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος στη Μάνη (βλ. *De administrando imperio*, σ. 236) θα επέβαλε την ενασχόληση των κατοίκων της με το κυνήγι για την εξασφάλιση όχι μόνο τροφής, αλλά και επιπλέον προσόδων. Στη βυζαντινή αυτοκρατορία η θήρα αποτελεί μια ευχάριστη ενασχόληση για τον αυτοκράτορα και την αριστοκρατία, αλλά και μέσο βιοπορισμού για τους χωρικούς, ενώ καταγράφονται και μετακινήσεις κυνηγών σε πλησιόχωρους κυνηγότοπους, ιδιαίτερα σε τοποθεσίες εγκαταλελειμμένες από τον πληθυσμό τους όπου υπάρχει αφθονία θηραμάτων (π.χ. από τη Μονεμβάσια στα Κύθηρα κατά τον 10ο αιώνα). Πιθανότατα η προοριζόμενη για πώληση λεία υπόκειται σε φορολογία, όπως συμβαίνει και με τα αλιεύματα, βλ. Βίος ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων, σ. 289. MALAMUT, *Les îles*, II, σ. 433. DUNN, «Woodland and scrubland», σ. 276-277. LEFORT, «Αγροτική οικονομία», σ. 421. ΚΩΣΤΑΚΗΣ, «Enliyâ Çelebi», σ. 288 και σημ. 5, 303. ΤΣΕΛΕΜΠΙ, *Οδοιπορικό*, σ. 106, 284, 337 σημ. 110. Ακόμα και τις παραμονές της Αλώσεως της Κωνσταντινούπολης (1453) το κυνήγι συνεχίζει να ψυχαγωγεί αριστοκράτες, όπως ο Λουκάς

Ως οικωνύμιο αναφέρεται στις πηγές ήδη από τον 14ο αιώνα⁸⁰⁴ και συνεχίζει κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους να μνημονεύεται σε περιηγητικά και γεωγραφικά κείμενα και σε επίσημα έγγραφα και να καταγράφεται σε χάρτες⁸⁰⁵ (εικ. 150, 151). Σε ταξιδιωτικό κείμενο του β' μισού του 17ου αιώνα η Bourg de Pagana τοποθετείται επάνω στο ακρωτήριο που σχηματίζεται κοντά στον ποταμό Σκύρα⁸⁰⁶. Ως λιμένες

Νοταράς, ενώ ονομαστικοί εκπαιδευτές κυνηγούσκων φέρονται να είναι οι εγκατεστημένοι στην Πελοπόννησο Αλβανοί, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 2, σ. κ', 184-185, όπου σημειώνεται *έν Πελοποννήσῳ διατρίψαντα χρόνον συχρὸν μετὰ τῶν Ἰλλυριῶν* (= Αλβανών), *οἱ πρὸς διέγερσιν καὶ γυμνασίαν κυνῶν εἰσιν ἐπιτήδειοι*. Το όνομα Παγανέα απαντά και ως μικροτοπωνύμιο σε οικισμούς, πχ. στον οικισμό Ἄνω Αστέρι (Πάνω Σολά) Γυθείου. Επίσης συναντάται και στον τύπο Παγανιά (στον εγκαταλελειμμένο συνοικισμό της Μαλλιαρής Συκιάς του οικισμού των Αιγίων του δήμου Γυθείου), για την οποία έχει προταθεί η προέλευσή της από την λέξη *πάγος*, η αρχική σημασία της οποίας ήταν βράχος, βλ. Ζ. ΜΠΟΝΙΑΣ, *Ένα αγροτικό ιερό στις Αιγιές Λακωνίας*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 62, Αθήνα 1998, σ. 21 και σημ. 1. Η προτεινόμενη ετυμολογία θα μπορούσε να θεωρηθεί πιθανή, δεδομένου ότι οι ανωτέρω ονομασίες συνδέονται με βραχώδεις τόπους. Ωστόσο τα παραγόμενα τοπωνύμια απαντούν στους τύπους *Παγεάς* (ο, μεταξύ Ταινάρου και Πόρτο-Κάγιο), *Παγιά* (τα, στα Γεράνια όρη και την Κάρπαθο), *Εξίπαγος* (ο), *Ελαιόπαγος* (ο), *Παόβουνος* (ο), *Χαρκοπαγός* (ο), *Χαρκοπάγια* (τα), *Παναγία η Παγούσαινα*, *Λεφτόπαγος* (ο) που προέρχονται από τη ρίζα *πάγος* χωρίς την προσθήκη επιπλέον συλλαβών ή προσφυσμάτων, βλ. Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Αρχαία και μεσαιωνικά τοπωνύμια ἐκ Μάνης (Συμβολή πρώτη)», *Ελληνικά* 15 (1957), Τόμος τιμητικός Σ. Β. Κουγέα, σ. 215. Στην περίπτωση της Παγανέας/Παγανιάς είναι ξεκάθαρη η επιδίωξη της απόδοσης στο τοπωνύμιο της έννοιας της ενέδρας με τη χρήση της ομώνυμης λέξης. Από τον τύπο Παγανιά προκύπτει το τοπωνύμιο στον πληθυντικό *Παγανιές* στο χωριό Ράδου (του, ή Ράδος, ο) Δημητσάνας, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνύμια Δημητσάνας», σ. 454.

Τέλος ο KRETSCHMER, «Die slavische Vertretung», σ. 234, αποδίδει στην Παγανέα σλάβικη προέλευση από τη σερβική λέξη *rogōna* (*pogonja*) που σημαίνει καταδίωξη, κυνήγι. Ο VASMER, *Die Slaven*, σ. 171, αν και το συγκαταλέγει στα σλαβογενή τοπωνύμια τη Λακωνίας δεν θεωρεί την ετυμολογία ασφαλή, δεδομένου ότι δεν έχει εντοπίσει άλλο σλάβικο τοπωνύμιο με ανάλογη προέλευση. Προφανώς και η σερβική λέξη *rogōna* (*pogonja*) και το ελληνικό τοπωνύμιο μοιράζονται την κοινή λατινική καταγωγή. Πρβλ. ΡΗ. MALINGOUDIS, «Toponymy and history. Observations concerning the Slavonic toponymy of the Peloponnese», *Cyrrilomethodianum* 7 (1983), σ. 103.

⁸⁰⁴ Βλ. BUCHON – TASTU, *Notice d'un atlas*, σ. 87, ως *Pascania*. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 200 σημ. 47.

⁸⁰⁵ Βλ. DELATTE, *Portulans*, σ. 215, όπου σύμφωνα με τον *Πορτολόνο* αρ. 2 καταγράφεται *ὁ Παγανιάς* ανάμεσα στα *πόρτα* και *βάλαις* του Λακωνικού κόλπου ήδη από τον 16ο αιώνα. GUILLETIERE, *Athènes ancienne et nouvelle*, σ. 23, 57-58, ως *Pagana*. VISSCHER, *Peloponnesus hodie Morea*, χάρτης, ως *Paghana*. DE WIT, *Peloponnesus hodie Moreae Regnum*, χάρτης, ως *Pachana*. P. DU VAL, *La Grèce ou Partie Méridionale de l'Empire des Turcs en Europe*, Géographe ordinaire du Roy, Παρίσι 1686, χάρτης, www.raremaps.com/gallery/enlarge/22773, ως *Pagana*. RANDOLPH, *The present state of the Morea*, σ. 10 και χάρτης, ως *Pagana*. LOCATELLI, *Raconto Historico della Veneta Guerra*, 1, σ. 174, *Porti di Vatti, e Pagagnà*. G. & L. VALK, *Graeciae et Archipelago*, χάρτης, Άμστερνταμ ca. 1700, www.raremaps.com/gallery/enlarge/41951, ως *Pachana*. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Πελοπόννησος», σ. 359, *Paganía. Η Πελοπόννησος. Χαρτογραφία και Ιστορία*, χάρτες 43 (C. J. Weigel, *Accurata Moreae olim Peloponnesus dictae tabula studio*, Νυρεμβέργη 1720, ως *Pachana*), 67 (M. Seutter, *Peloponnesus hodie Morea ad normam, veterum et recentiorum maapar accuratissime adornata aeri incisa et venalis exposita*, *Αουγκσμπουργκ* 1725, ως *Pachana*). ΤΑΝΤΟΥΛΟΣ, «Η απεικόνιση του Ευρώτα», εικ. 21 (1686, *Pagana*), 24 (1688, *Paghana*), 35 (1682, *Pachana*). Η Παγανέα χρησιμοποιείται σε βενετικό έγγραφο του 1612 ως ένα από τα δύο τοπόσημα, που δηλώνουν το μέγεθος της Μάνης, βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Η Μάνη», σ. 93, όπου μεταφράζει: *Όλοι οί κάτοικοι τῆς Μάνης ἀπὸ τὴν Παγανέα ἕως τὴν Καλαμάτα...*

⁸⁰⁶ Βλ. GUILLETIERE, *Athènes ancienne et nouvelle*, σ. 57, όπου τοποθετεί το ακρωτήριο της Παγανέας κοντά στον ποταμό Σκύρα. Αν και το βιβλίο έχει δεχτεί πολλές κριτικές για τις αοριστολογίες και τις ανακρίβειές του, προσφέρει σημαντικά στοιχεία για τη γεωγραφία της περιοχής που ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Ο ποταμός Σκύρας ταυτίζεται πιθανότατα με το χειμάρρο της Λαγκάδας-Δίχοβας, ο οποίος πηγάζει από τους ορεινούς όγκους της περιοχής της βυζαντινής Καρυούπολης, διασχίζει το φαράγγι της Λαγκάδας και εκβάλλει στον όρμο του Κάτω Βαθειού, βλ. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ,

πιθανότατα χρησιμοποιούνται οι ορμίσκοι που σχηματίζονται στο νοτιοδυτικό τμήμα της χερσονήσου. Αν και το τοπωνύμιο συνεχίζει να διατηρείται ως δηλωτικό του σημερινού όρμου του Σκουταρίου και της χερσονήσου⁸⁰⁷, ως όνομα οικισμού παύει να υφίσταται πιθανώς στα τέλη του 17ου ή τις αρχές του 18ου αιώνα και απαντά εκ νέου μετά τα μέσα του 19ου αιώνα⁸⁰⁸.

Δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η έκταση που καταλαμβάνει η κτήση, αλλά είναι πιθανό το μοναστήρι να αγόρασε το σύνολο της θέσης με την ονομασία Παγανέα, η οποία επί τουρκοκρατίας φαίνεται ότι προσδιορίζει τη μικρή χερσόνησο βορειοανατολικά του Σκουταρίου. Δεν αποκλείεται και κατά τα βυζαντινά χρόνια να εκτεινόταν στην ίδια περιοχή. Η περιγραφή του κειμένου αποδίδει απόλυτα τη γεωμορφολογία και τη χλωρίδα της τοποθεσίας σήμερα, βραχώδης και μη καλλιεργήσιμη στο μεγαλύτερο τμήμα της με φυτικό πλούτο που συνίσταται σε ποώδη και θαμνώδη βλάστηση και δένδρα βελανιδιάς και ελιάς. Αξιοσημείωτο είναι ότι στη συγκεκριμένη θέση και γενικότερα στο ανατολικό τμήμα της βορειοανατολικής Μάνης εντοπίζονται μέχρι σήμερα μερικές από τις σημαντικότερες και πυκνότερες ομάδες, λόχμες και συστάδες δρυών του ελλαδικού χώρου⁸⁰⁹.

ΠΙ.24.1. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 412. FORSTER, «Laconia», σ. 234. ΔΑΡΜΟΣ, *Οι αρχαίοι ποταμοί*, σ. 177-178. Αποσπάσματα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλα Αρεόπολις και Μαυροβούνιον.

⁸⁰⁷ Βλ. ΦΑΛΜΠΙΟΣ, *Κατσαΐτη. Δύο ταξίδια*, σ. 32, *golfo di Pagania*. BURSIAΝ, *Geographie*, σ. 148, *Cap Pagania*. Για τη χρήση του ως αποβατικού λιμένα, βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστράς» 1988, σ. 231 (1687), 232 (1687).

⁸⁰⁸ Πέρα από τη μνεία του οικισμού της Παγανέας σε χάρτες του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα, δεν υπάρχουν περαιτέρω αναφορές σε αυτόν στις πηγές. Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας οι ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ, *Πίναξ χωρογραφικός*, σ. 56, και ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 481, μνημονεύουν μόνο το γειτονικό χωριό των Καλυβίων (βλ. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 317), ενώ η Παγανέα απαντά εκ νέου ως οικισμός στην απογραφή του 1879 συνιστώντας «βοηθητικό-παραθεριστικό» οικισμό των Καλυβίων, βλ. *Στατιστική τῆς Ελλάδος – Πληθυσμός 1879*, ἐν Αθήναις 1881, σ. 106, από κοινού *Καλύβια-Παγανέα*. ΝΟΥΧΑΚΗΣ, *Χωρογραφικός Πίναξ*, 1885, σ. 100. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ελληνική Χωρογραφία*, σ. 757, όπου καταγράφεται η Παγανέα ως *Ἐξοχή Καλυβίων*. Πιθανώς στις αρχές του 18ου αιώνα το λιμάνι του Σκουταρίου με τη μεγάλη και ραγδαία ανάπτυξη που γνωρίζει αντικαθιστά αυτό της Παγανέας. Ο Κατσαΐτης το 1740 επισκέπτεται το λιμάνι του Σκουταρίου (*Scutari*) στον κόλπο του Παγανέα (*golfo di Pagania*) και το περιγράφει ως εξαγωγικό κέντρο και καταφύγιο πειρατών, βλ. ΦΑΛΜΠΙΟΣ, *Κατσαΐτη. Δύο ταξίδια*, σ. 32, 103. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 30, 31, 331-332. SEIFRIED, *The Mani Peninsula*, σ. 482-483. Στο Σκουτάρι αρχιτεκτονικά λείψανα λουτρικής εγκατάστασης στη νότια παραλία του οικισμού τεκμηριώνουν κατοίκηση κατά την υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή περίοδο, ενώ ο υστεροβυζαντινός ναός της Αγίας Βαρβάρας οικοδομημένος επί των αρχαίων καταλοίπων δηλώνει την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ κ.α., *Κάτω Μάνη*, σ. 178-182. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 205. Ε. ΠΑΝΤΟΥ – Μ. ΤΣΟΥΛΗ – Α. ΜΕΪΙΑ, *Αποκατάσταση και Ανάδειξη Ιερού Ναού Αγίας Βαρβάρας στο Σκουτάρι Γυθείου*, π. ε. *Λακωνίας*, Σπάρτη 2015, σ. [5-15].

⁸⁰⁹ Βλ. Α. ΠΑΝΤΕΡΑ, «Σημερινή κατάσταση των δασών βελανιδιάς», στο: *Δάση βελανιδιάς: Παρελθόν, παρόν και μέλλον (πρακτικά ημερίδας)*, *Μεσολόγγι 17 Μαΐου 2002*, *Μεσολόγγι 2002* (<http://www.karp.teilam.gr/Pages/diafora/BALANIDIA.pdf>), σ. [22-23], [24 (χάρτης)], [26], [29], σύμφωνα με την οποία στην περιοχή Μαλευρίου-Τευθρώνης-Καρυούπολης οι εκτάσεις των αλσουλίων βελανιδιάς αθροιζόμενες έχουν συνολικό εμβαδόν 3.484 εκταρίων, σημειώνοντας μία συγκέντρωση από τις μεγαλύτερες στην Ελλάδα.

Από γεωλογικής απόψεως στη χερσόνησο της Παγανέας καθώς και δυτικά-βορειοδυτικά αυτής (Καρνούπολη, Μαραθέα) κυριαρχεί στρώμα μαρμάρου, το οποίο αποτελεί το ανατολικό απόσχιμα του στρώματος της Έξω Μάνης⁸¹⁰. Από την αρχαία εποχή λειτουργούν στην περιοχή λατομεία μαρμάρου, ερυθρού (*rosso antico*) και λευκού, δραστηριότητα που συστηματοποιείται και εντατικοποιείται κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους και εκτείνεται μέχρι την εποχή του Ιουστινιανού Α'⁸¹¹. Από το κείμενο του χρυσοβούλλου ωστόσο δεν προκύπτουν στοιχεία για συνέχιση ή αναβίωση της εξορυκτικής διαδικασίας εντός της κτήσης της μονής.

Σύμφωνα με το έγγραφο, η Παγανέα βρίσκεται *περι τὸν τόπον τοῦ Ζαράβου*, ονομασία που πιθανότατα προσδιορίζει μια ευρύτερη γεωγραφική ενότητα ή περιφέρεια. Η χρήση της πρόθεσης *περι*⁸¹² καταδεικνύει τη χωροθέτηση της κτήσης είτε σε γειτνίαση με την προαναφερόμενη τοποθεσία, είτε εντός αυτής αλλά προς τις παρυφές της. Η ονομασία έχει πιθανότατα σλάβικη προέλευση και σημαίνει *πέρα, πίσω*

⁸¹⁰ Βλ. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 18, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁸¹¹ Κεντρική θέση στην οικονομία της Ρώμης ήδη από τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους μέχρι και την εποχή του Ιουστινιανού Α' κατέχει η εξόρυξη και εμπορία έγχρωμων πετρωμάτων και *πολυτελών λίθων* λόγω των φιλόδοξων και μεγαλεπήβολων οικοδομικών προγραμμάτων που εφαρμόζουν οι αυτοκράτορες της. Μεταξύ αυτών των μαρμάρων μεγάλη διάδοση γνωρίζει και ο ερυθρός ταινάριος λίθος (*rosso antico*) με δύο κύρια σημεία εξόρυξης στον Προφήτη Ηλία Δημαρίστικων (όπου και η πλέον εκτεταμένη λατομική ζώνη) και στην Παγανέα Σκουταρίου, βλ. Α. ΜΟΣΧΟΥ – ΣΤ. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ – Θ. ΧΑΤΖΗΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Λίθος ερυθρός ταινάριος. Τα αρχαία λατομεία στον Προφήτη Ηλία Δημαρίστικων Μάνης και η περιοχή τους», *ΑΔ* 53 (1998), Α' Μελέτες, σ. 268-269 και σημ. 11, 270, 271, οι οποίοι θεωρούν ότι πιθανόν πρόκειται για παλαιότερα λατομεία που στους αυτοκρατορικούς χρόνους «αναδιοργανώνονται και λειτουργούν σε πλέον συστηματική εμπορική βάση», όπως και του Προφήτη Ηλία Δημαρίστικων στη νοτιοανατολική Μάνη. Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ – ΕΙ. ΠΟΥΠΑΚΗ – Α. ΕΥΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ – Α. ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Corpus αρχαίων λατομείων. Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*, Αθήνα 2014, σ. 187 αρ. 683, εικ. 31, όπου δίδεται και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Εντατική λατόμηση του μαρμάρου σημειώνεται και στους νεώτερους χρόνους από τον 18ο έως τον 20ο αιώνα. Δεν αποκλείεται η σποραδική εκμετάλλευση των λατομείων κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο, δεδομένου ότι το *rosso antico* απαντά στην οικοδόμηση μνημείων της Μάνης [Αί-Στράτηγος Άνω Μπουλαριών (αρχές 11ου αι.), Επισκοπή στον Άγιο Γεώργιο (ca. 1200), Σωτήρας Κάτω Γαρδενίτσας (τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.), μεταβυζαντινή μονή Ζωοδόχου Πηγής (Παναγία η Κοτρωνιώτισσα) και ο κοιμητηριακός της ναός (Φανερωμένη) στα Καλύβια κ.ά.], αν και είναι εξ ίσου πιθανόν να πρόκειται για υλικό προερχόμενο από τη διάσπαρτη λατύπη. Αξιοσημείωτη είναι η δραστηριοποίηση τοπικών εργαστηρίων μαρμαρογλυπτικής στην περιοχή κατά τον 11ο και 12ο αιώνα με πρώτη ύλη το λευκό μάρμαρο, η λειτουργία των οποίων ανακόπτεται μετά την έλευση των Φράγκων στην Πελοπόννησο, ενώ αρχιτεκτονικά μέλη από ερυθρό ταινάριο λίθο απαντούν συχνά σε δεύτερη χρήση στο διάκοσμο των εκκλησιών, βλ. Α. ΜΟΣΧΟΥ – Π. ΚΑΛΑΜΑΡΑ, «Γη – Πέτρα – Νερό. Λατομεία», στο: *Μανιάτικοι οικισμοί*, σ. 94-95. ΚΑΠΠΙΑΣ, *Η εφαρμογή*, Α', σ. 143, 153-154, 250, 256 ΜΕΞΙΑ, *Βυζαντινή Ναοδομία*, Α', σ. 64, 94 σημ. 218, 110-111, 123, 163-165, 189, 197 σημ. 638, 228, 234, 264, 303, 318, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Εντοπίζεται επίσης σε μαρμαροθετήματα ναών στην γειτονική Λακεδαίμονα, όπως στον Άγιο Γεώργιο του Λυκοβουνού (βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, «Λυκοβουνό», σ. 23) και ενδεχομένως στον Άγιο Δημήτριο (Μητρόπολη) και την Αγία Σοφία στην καστροπολιτεία του Μυστρά και στον Άγιο Νικόλαο Καλλονής, μνημεία όπου έχει χρησιμοποιηθεί κόκκινο μάρμαρο, αλλά δεν έχουν γίνει μελέτες ή αναλύσεις για την προέλευσή του. Γενικότερα δεν έχει διερευνηθεί περαιτέρω η εκμετάλλευση των κοιτασμάτων και η διάδοση της χρήσης του μαρμάρου εκτός της χερσονήσου της Μάνης κατά τις προαναφερόμενες περιόδους.

⁸¹² Βλ. παραπάνω σημ. 282.

από το λάκκο. Συντίθεται από την πρόθεση *za* (= πέρα, πίσω από) και το ουσιαστικό *roub* (= βόθρος, λάκκος)⁸¹³. Η ερμηνεία του τοπωνυμίου ταιριάζει στην περιοχή δυτικά της μικρής χερσονήσου της Παγανέας, η οποία βρίσκεται πίσω (νοτιοανατολικά) της περιβαλλόμενης από βουνά μικρής λεκάνης [«λάκκος» (*roub*)] του Χωσιαρίου-Πρωτοβάς και ενδεχομένως περιελάμβανε την παραλιακή ζώνη νότια του Πασσαβά μεταξύ του Αγερανού και των ορεινών όγκων νότια του Σκουταρίου. Ως δυτικό όριο του τόπου του *Zarabou* πρέπει να θεωρείται η κτηματική περιφέρεια της βυζαντινής Καρνούπολης⁸¹⁴, η οποία χωροθετείται ανάμεσα στους σύγχρονους οικισμούς της Δροσοπηγής και του Βαχού. Η εν λόγω τοποθεσία γειτνιάζει στα νοτιοδυτικά με το μικρό λεκανοπέδιο των οικισμών του Πύρριχου και της Χιμάρας, το οποίο επίσης μπορεί να εκληφθεί ως ο αναφερόμενος «λάκκος» (*roub*) του τοπωνυμίου⁸¹⁵ (εικ. 152).

Η κτήση της Παγανέας περιήλθε στην μονή *ἐξ ἀγορασίας*. Οι προηγούμενοι ιδιοκτήτες της ήταν ο Σοφιανός Μαλέας και ο Καταφυγιώτης, για τους οποίους δεν δίνονται ούτε τα μικρά τους ονόματα (εκτός εάν τη θέση αυτή ενέχει στον πρώτο το όνομα Σοφιανός), ούτε περαιτέρω διευκρινήσεις για την κοινωνική τους θέση, τα επαγγέλματά τους, την καταγωγή τους κ.ά. Επίσης δεν προκύπτει αν πρόκειται για γη που κατείχαν από κοινού ή για δύο όμορες ιδιοκτησίες που πωλήθηκαν την ίδια περίοδο στη μονή Βροντοχίου. Και τα τρία ονόματα απαντούν στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους ως οικογενειακά μεταξύ των μελών της αριστοκρατίας, της εκκλησιαστικής ιεραρχίας και της πνευματικής ελίτ της αυτοκρατορίας, ενώ ο Σοφιανός χρησιμοποιείται και ως βαφτιστικό⁸¹⁶. Για το λόγο αυτό δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί εάν ο

⁸¹³ Οι VASMER, *Die Slaven*, σ. 34, 62, 205, και ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Τα οικωνύμια*, σ. 113-114, αναφερόμενοι στα τοπωνύμια Ζαραβίνα Ιωαννίνων, Ζαροβίνα Πρεβέζης και Ζάροβα Λαγκαδά δίδουν την ίδια ετυμολογία ως επικρατέστερη παραθέτοντας παράλληλα στην ανάλυση του πρώτου και τις εναλλακτικές που κατά καιρούς έχουν προταθεί. Επίσης, βλ. ΜΙΚΛΟΣΙΧ, *Die Bildung*, σ. 309-310 αρ. 542, 342 αρ. 765. Ως προς την ετυμολογική αρχή, βλ. MALINGOUDIS, *Studien zu den slavischen Ortsnamen*, σ. 98. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Τα οικωνύμια*, σ. 114. Για την πρόθεση *za* (= πίσω από), βλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 33, λήμματα *Ζάβροχον*, *Ζαγόρι*, *Ζαγόριανη*. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Τα οικωνύμια*, σ. 110, 111, 112, 113.

⁸¹⁴ Η ίδρυση του οικισμού της Καρνούπολης ανάγεται στους «σκοτεινούς αιώνες», ενώ η ακμή του τοποθετείται στην υστεροβυζαντινή περίοδο, οπότε αναδεικνύεται σε διοικητικό και εκκλησιαστικό κέντρο της περιοχής. Για τον οικισμό της βυζαντινής Καρνούπολης, βλ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Καρνούπολις», σ. 3-60. SEIFRIED, *The Mani Peninsula*, σ. 24-25, 339-340, 510-511. Από γεωστρατηγικής απόψεως το κάστρο εποπτεύει όλες τις διόδους επικοινωνίας μεταξύ των ακτών του Λακωνικού και του Μεσσηνιακού κόλπου στη συγκεκριμένη τοποθεσία με θέαση μέχρι τη θάλασσα και προς τις δύο κατευθύνσεις.

⁸¹⁵ Στην περιοχή εντοπίζεται η βυζαντινή παρουσία μέσω μεγαλιθικών κατασκευών, ναών και οικιστικών εγκαταστάσεων, βλ. SEIFRIED, *The Mani Peninsula*, σ. 200, 312-313, 325, 331, 438-439 (Chimara-Χιμάρα), 479-480 [Pyrrichos (Kavalos)-Πύρριχος (Κάβαλος)], 545 (Vlistiko-Βλίστικο), 556 [US 49, Μάβριανος(;)], εικ. 6. Πρβλ. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 352 (Cavallo nel Purcho), 372 (*χωριό χιμάρα*), 379-380 [Μανροιαγνί (Μαύριανος)].

⁸¹⁶ Ως βαφτιστικό προέρχεται από το όνομα Σοφία και χρησιμοποιείται ως ο αρσενικός τύπος του εορτάζοντας στις 17 Σεπτεμβρίου, ημέρα που τιμάται η Αγία Σοφία και οι θυγατέρες της. Επίσης, το αγιολόγιο της ορθοδόξου Εκκλησίας τιμά στις 26 Νοεμβρίου τη μνήμη του Αγίου Σοφριανού επισκόπου Δρυϊνουπόλεως και Αργυροκάστρου (†1711), ο οποίος έδρασε στο β' μισό του 17ου και τις αρχές του

Σοφιανός Μαλέας αναφέρεται με το ονοματεπώνυμο του ή πρόκειται για πρόσωπο που φέρει δύο επίθετα, πρακτική συνήθης μεταξύ των μελών της βυζαντινής αριστοκρατίας ιδιαίτερα κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους⁸¹⁷. Προς τη δεύτερη άποψη συνηγορούν αφενός η αναφορά στη συνέχεια στον Καταφυγιώτη δίνοντας μόνο το επώνυμό του και αφετέρου η παρουσία στη νοτιοανατολική Λακωνία (Μονεμβασιά) της ομώνυμης αριστοκρατικής οικογένειας η οποία για πρώτη φορά κατονομάζεται ως μία από τις τρεις ισχυρότερες και εύγενικώτερες της Μονεμβασίας στο *Χρονικόν του Μορέως* κατά την παράδοση της πόλης στους Φράγκους το 1248⁸¹⁸. Μετά το 1262 μέλη της εγκατεστημένα στην Πελοπόννησο, την

18ου αιώνα στην Ήπειρο αγωνιζόμενος ενάντια στο βίαιο εξισλαμισμό των χριστιανών κατοίκων της, βλ. <http://www.saint.gr/3723/saint.aspx>. Ως βαφτιστικό απαντά σε έγγραφο του 1393 προς τον οικουμενικό πατριάρχη, όπου μνημονεύεται *ὁ Σοφιανὸς ὁ Πρινέας*, βλ. ΜΜ, ΙΙ, σ. 171. DARROUZÈS, *Le registre synodal*, σ. 124. *PLP*, 10, αρ. 23773. Ως ονοματεπώνυμο καταγράφεται στο *PLP*, 7, αρ. 16508, και ο *Σοφιανὸς Μαλέας*. Η αναφορά σε κάποιον ναυτικό Σοφιανό, ο οποίος το 1384 μαζί με άλλους ναύτες συνεταιρίστηκε με το Μανουήλ Καβάσιλα στη μεταφορά και πώληση δημητριακών στη Γένοβα, ενδεχομένως δεν αφορά σε επώνυμο, αλλά σε βαφτιστικό όνομα, βλ. ΛΑΙΟΥ-ΘΟΜΑΔΑΚΙΣ, «The Byzantine Economy», σ. 220. Ανάλογη χρήση φαίνεται να έχει η αναφορά του ονόματος και σε άλλες πηγές της εποχής, βλ. *Actes de Lavra*, ΙΙ, αρ. 108 (1321) στ. 542 (*τοῦ Σοφιανοῦ*), 550 (*μοναχοῦ τοῦ Σοφιανοῦ*), ΙΙΙ, αρ. 136 (1355), στ. 101 (*τοῦ Σοφιανοῦ*), αρ. 139 (1355), στ. 110 (*τοῦ Σοφιανοῦ*). *PLP*, 11, αρ. 26399, 26400, 26402.

⁸¹⁷ Η προσθήκη των επωνύμων και των εκ θηλυγονίας προγόνων στο όνομα ενός ευγενούς αποσκοπεί στην προβολή των συγγενικών δεσμών του με τις ισχυρές οικογένειες της εποχής και κυρίως με την τωρινή ή τις προγενέστερες αυτοκρατορικές δυναστείες, ώστε με το αυξημένο γόητρο της καταγωγής να διεκδικήσει ανώτατες θέσεις στην αυλική και διοικητική ιεραρχία. Πρόκειται για μία πρακτική που εφαρμόζεται ήδη από την εποχή των Αγγέλων και των Λασκαριδών και κορυφώνεται στους παλαιολόγειους χρόνους, ενώ το ενδιαφέρον και η αναζήτηση της ευγενέστερης καταγωγής είχε αρχίσει να καλλιεργείται από την περίοδο των Κομνηνών. Κατά την παράθεση μάλιστα των οικογενειακών ονομάτων δεν ακολουθείται κάποιο συγκεκριμένο τυπικό με αποτέλεσμα σε κάποιες περιπτώσεις να μην καθίσταται εφικτό να προσδιοριστεί η οικογένεια από την οποία κατάγεται ένα πρόσωπο, εάν δεν αναφέρονται άλλα γενεαλογικά στοιχεία, βλ. ΜΜ, ΙV, σ. 369 (1273), 37 (1274), *εὐγενέστατος Κομνηνὸς κῦρ Νικόλαος Βρυνένιος Μαλιασηνὸς ὁ Ἄγγελος* και *εὐγενέστατη Κομνηνὴ κυρὰ Ἄννα Δούκαινα Παλαιολογίνα Φιλανθρωπινὴ ἢ Μαλιασηνή*. STIERNON, «Sébastè», σ. 228. Α. ΛΑΪΟΥ, «Κοινωνία και οικονομία (1204-1453)», *IEE* 9 (1980), σ. 218. D. NICOL, «The prosopographie of the Byzantine aristocracy», στο: Μ. Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, British Archaeological Reports, International Series 221, Οξφόρδη 1984, σ. 81-83. *PLP*, 1, αρ. 1502, *Ἰωάννης Δούκας Ἄγγελος Παλαιολόγος Ραοῦλ Λάσκαρης Τορνίκης Φιλανθρωπινὸς ὁ Ἀσάνης* [επίσης, βλ. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 355. T. PAMASTORAKIS, «Ioannes 'Redolent of Perfume' and his icon in the Mega Spelaion Monastery», *Zograf* 26 (1997), σ. 65-73]. ΚΑΖΗΔΑΝ – ΕΡΣΤΕΙΝ, *Ἀλλαγές*, σ. 166-178, όπου γίνεται αναφορά στις απαρχές της διαμόρφωσης του αριστοκρατικού ιδεώδους κατά τους κομνηνικούς χρόνους. Πρβλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς*, σ. 120-121.

⁸¹⁸ Πιθανότατα μέλη των ισχυρότερων οικογενειών της Μονεμβασίας, των Σοφιανών, των Μαιμωνάδων και των Δαιμονογιάννηδων (ή Ευδαιμονογιάννηδων) ενδεχομένως μαζί με άλλες είχαν αναλάβει τη διοίκηση της πόλης μετά την κατάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Φράγκους, εάν όχι και νωρίτερα στο πλαίσιο της αποδιοργάνωσης του κράτους και της ανάδειξης ημιαυτόνομων τοπαρχών. Στο πλαίσιο των εξουσιών που είχαν, εκπρόσωποί τους φέρονται να παραδίδουν το 1248 τα *κλειδιά του κάστρου* στο Φράγκο πρίγκιπα Γουλιέλμο Β' de Villehardouin, βλ. *ΓΧ*, § 205^B. *ΕΧ*, στ. 2944-2949. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασιά*, σ. 123. Η ΙΔΙΑ, *Μονεμβασιά, πόλις-κράτος*, σ. 69. Δεν αποκλείεται, επίσης, να αντιπροσωπεύουν μια φιλοφραγική παράταξη μέσα στην πόλη που κατάφερε τη συγκεκριμένη περίοδο να αναδειχθεί στην εξουσία, γεγονός που δικαιολογεί την παραχώρηση πλούσιων δώρων και γαιών από τον πρίγκιπα της Αχαΐας, καθώς και τις κολακευτικές εκφράσεις του συντάκτη του *Χρονικού του Μορέως*, βλ. *ΕΧ*, στ. 2950-2955. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασιά*, σ. 125. Πρβλ. ό.π., σ. 70. Άλλωστε είναι γνωστή η υποστήριξη που προσέφερε στους Φράγκους κατά τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα ο Γεώργιος Δαιμονογιάννης και οι

Κωνσταντινούπολη ή σε άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας αναρριχώνται σε υψηλές θέσεις της επαρχιακής και κεντρικής διοίκησης, δραστηριοποιούνται στην κοινωνική, οικονομική και πνευματική ζωή του τόπου διαμονής τους ή αφιερώνονται στην Εκκλησία και υπηρετούν από διάφορες θέσεις τους θεσμούς της⁸¹⁹, ενώ μετά την άλωση ακολουθεί η διασπορά τους στον ελλαδικό χώρο και την Ιταλία⁸²⁰.

δολοπλοκίες που εξύφανε εναντίον του γαμπρού του και υπερασπιστή της νοτιοδυτικής Λακωνίας Ιωάννη Χαμάρετου, βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Η κατάκτηση», σ. 126-136. Φ. Β. ΠΕΡΡΑ, «Η μετάβαση από τη βυζαντινή στη λατινοκρατούμενη Μονεμβασία. Σημειώσεις για τους θεσμούς και την κοινωνία κατά την περίοδο της φραγκικής και βενετικής κυριαρχίας», *Βυζάντιο* 22-24 (2014-2016), σ. 217-219. Ο Ισίδωρος στη δεύτερη αναφορά του υποστηρίζει ότι οι Φράγκοι επέτρεψαν σε τμήμα του πληθυσμού της Μονεμβασίας *μετά τοῦ σφῶν αὐτῶν ἄρχοντας* να εγκαταλείψει την πόλη και να κατευθυνθεί στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, όπου ο αυτοκράτορας τους εγκαθιστά στις Πηγές στα παράλια του Ελλησπόντου. Ο ανώνυμος άρχοντας αναφέρεται με τον τίτλο *Ρήζ* και, εάν ευσταθεί η συγκεκριμένη διήγηση, πιθανώς εκπροσωπούσε την αντιλατινική παράταξη της πόλης, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Δύο αναφοραί», σ. 286 (1427/1428). ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 124-125. Η ΙΔΙΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 67-68. Πρβλ. Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις. Παράδοση και εξέλιξη (13ος-15ος αι.)*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2015, σ. 61-62, 75, 127-128, για τη συλλογική άσκηση εξουσίας στην Μονεμβασία από τους κατοίκους της και των κυρίαρχο ρόλο του συμβουλίου των αρχόντων. Επίσης για τη στάση των αρχοντικών οικογενειών της Μονεμβασίας έναντι των Λατίνων, βλ. SIMPSON, «Η αντίσταση», σ. 82-88, η οποία υποστηρίζει ότι «ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸ συμφέρον καὶ τὴν προσωπικὴ διάθεση τοῦ ἄρχοντα».

⁸¹⁹ Βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 122. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 117, 174, 214. *PLP*, 11, λήμμα *Σοφιανός*. ΚΑΛΛΙΓΑ, «Μονεμβασία», σ. 704. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς*, σ. 55. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, σ. 308-309. Σε βενετικό έγγραφο του 1278 αναφέρεται ένας Σοφιανός μαζί με έναν Δαιμονογιάννη στην υπηρεσία του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου να μετέχει ως κυβερνήτης πλοίου σε πειρατικές επιδρομές, χωρίς ωστόσο, να προκύπτει ποια είναι η σχέση του με αυτόν που παρέδωσε την Μονεμβασία στους Φράγκους το 1248, βλ. TAFEL – THOMAS, *Urkunden*, 3, σ. 169-170 (*Suffianum*), 180, 192, 193 (*Demonozaneum*, *Demonozannem*). ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Οικογένεια Μαμωνά*, σ. 22. MORGAN, «The Venetian Claims», σ. 425, 428, 430, 431. *PLP*, 11, αρ. 26397. Σε αντίστοιχο έγγραφο της γενουατικής δημοκρατίας του 1290 ή του 1294 γίνεται μνεία στην πειρατική δράση του Παύλου Σοφιανού από το κάστρο της Μονεμβασίας, πρόσωπο που θα μπορούσε να ταυτίζεται με το προηγούμενο λόγω της κοινής τους ενασχόλησης, βλ. G. BERTOLOTTO – A. SANGUINETI (εκδ.), «Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'Impero Bizantino», *ASLSP* 28 (1896), σ. 516, 534. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 88. Στην ίδια οικογένεια ανήκε και ο νεαρός Σοφιανός (*τὸ θαῦμα τῶν Δωριέων*) με καταγωγή από τη Λακωνία († μεταξύ των ετών ca. 1295-ca. 1332), για τον οποίο ο Μανουήλ Φιλής έγραψε ένα έμμετρο επιτάφιο ποίημα, βλ. *Manuelis Philae Carmina inedita*, ed. E. Martini, *Atti della Reale Accad. Di Archaeol.* 20 Suppl., Νεάπολη 1900, σ. 121. *PLP*, 11, αρ. 26390. Σε έγγραφο του 1324 γίνεται μνεία *τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ οἰκείου* (του αυτοκράτορα), *κριτοῦ τοῦ κατὰ τὴν Πελοπόννησον θεοφρουρήτου φοσσάτου, κυροῦ Μιχαὴλ καβαλλάρου τοῦ Σοφιανοῦ*, βλ. MM, III, σ. 102-103. DÖLGER, «Besprechungen», *BZ* 34/1 (1934), σ. 125, ο οποίος ταυτίζει τον όρο *καβαλλάριος* με τον βυζαντινό τίτλο και όχι με την ομώνυμη αριστοκρατική οικογένεια του Βυζαντίου. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4, αρ. 2515 (1324). ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 134 σημ. 3. *PLP*, 11, αρ. 26411. Το 1388 ο Ανδρόνικος Σοφιανός εξουσιοδοτείται από τον δεσπότη Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο να διαπραγματευτεί με τους εκπροσώπους του διεκδικητή του πριγκιπάτου της Αχαΐας Αμαδαίου της Σαβοΐας, ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 149. Επιφορτισμένος με διαπραγματευτικά καθήκοντα εμφανίζεται το 1418 και ο Μανουήλ Σοφιανός απεσταλμένος του Ιωάννη (Η΄) Παλαιολόγου και του αδελφού του Θεοδώρου Β΄, δεσπότη του Μυστρά, στους Βενετούς διοικητές της Μεθώνης και της Κορώνης, THIRIET, *Régestes*, 2, αρ. 1697 (1418) σ. 165. Σε έγγραφο του 1432 αναφέρεται ο *κῆρ Παῦλος Σοφιανός* ως γαιοκτήτης στην περιοχή της Μονεμβασίας, βλ. ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ, «Η οικογένεια Καβάκη», σ. 47. *PLP*, 11, αρ. 26414. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 334. Την ίδια περίοδο, σε έγγραφο του 1418 και του 1430, ένας Σοφιανός φέρεται να έχει καταθέσει σε τράπεζες της Κορώνης και της Μεθώνης και ενδεχομένως θα μπορούσε να ταυτίζεται με κάποιο από τα δύο παραπάνω πρόσωπα, βλ. SATHAS, *Documents*, 3, αρ. 731 (1418) σ. 178, MATSCHKE, «Ανταλλαγές, εμπόριο», σ. 585. Το 1448, ο Κυριακός ο Αγκωνίτης συναντά στην Καρυούπολη το στρατοπεδάρχη και διοικητή της πόλης (*praefectus*) Γεώργιο Σοφιανό,

βλ. ΚΥΡΙΑΚΟΣ Ο ΑΓΚΩΝΙΤΗΣ, V § 49, *Solianum*. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 100, 113. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Καρπούπολις», σ. 14. Ο άλλοτε πλούσιος Πελοποννήσιος Μανουήλ Ασάνης Σοφριανός μετά το 1460 καταφεύγει στην Ιταλία και αποστέλλεται από τον Θωμά Παλαιολόγο στον μαρκήσιο της Μάντουας Λουδοβίκο Gonzaga εις αναζήτηση οικονομικής βοήθειας, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 4, σ. κε΄-κστ΄, 238. Εξέχουσα θέση στην κωνσταντινουπολίτικη κοινωνία του τέλους του 14ου και των αρχών του 15ου αιώνα φαίνεται ότι κατέχει ο *κῆρ Νικόλαος ὁ Σοφριανός*, συγκλητικός και *οἰκεῖος* του αυτοκράτορα, κτήτορας και ἑφορος της μονῆς του Αγίου Μάμαντα και ιδιοκτήτης *μυρεψικοῦ ἐργαστηρίου*, βλ. MM, III, σ. 305-311 (1399), 358-359 (1400), 463 (1401). DARROUZES, *Les Regestes*, I.VI, αρ. 3076 (1399) σ. 336, αρ. 3111 (1400) σ.360, αρ. 3188 (1401) σ. 414, αρ. 3284 (1409) σ. 501. V. LAURENT, «Le trisépiscopat du patriarche Matthieu Ier (1397-1410). Un grand procès canonique à Byzance au début du XVe siècle», *RÉB* 30 (1972), σ. 57, 134. *PLP*, 11, αρ. 26412. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς*, σ. 26 σημ. 12, 135-136, 266, 269, 270. Ένας άλλος Σοφριανός († πριν το 1414) αξιωματούχος με καταγωγή από την Πελοπόννησο (*Πελοποννήσιος*) φέρεται εμπλεκόμενος μαζί με τον Δημήτριο Σκαράνο σε δίκη που αφορά σε ένα φορτίο αυτοκρατορικής ξυλείας που εστάλη στην Αλεξάνδρεια, βλ. ΜΑΖΑΡΙΣ, σ. 46, 113. G. T. DENNIS (εκδ.), *The Letters of Manuel II Palaeologus. Text, translation and notes*, CFHB 8, Ουάσινγκτον, D.C. 1977, σ. lix. *PLP*, 11, αρ. 26394. D. JACOBY, «Traders in Mamluk Egypt», σ. 258-260. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς*, σ. 104 σημ. 43, 146 σημ. 165. Στην αυλή του Μανουήλ Β΄ υπηρετεί ο Παύλος Σοφριανός, ο οποίος το 1419 βρέθηκε στη Νεάπολη ως απεσταλμένος του αυτοκράτορα προς τον Αλφόνσο Ε΄ της Αραγωνίας. Διατηρεί φιλία με τον Βησσαρίωνα με τον οποίο αλληλογραφεί, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Καστρινοῦ ἐπιστολή», σ. 410-412. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 5, αρ. 3377 (1419). MOHLER, *Kardinal Bessarion*, 3, σ. 428-429, 577. *PLP*, 11, αρ. 26413. Στην Κωνσταντινούπολη οι Σοφριανοί παρουσιάζονται εμπλεκόμενοι στην οικονομική ζωή της πόλης και συγκεκριμένα στον εμπορικοτραπεζικό τομέα. Ο *οἰκεῖος τῶν αὐτοκράτορι, κῆρις Ἰωάννης ὁ Σοφριανός* φέρεται να μετέχει σε εμπορικές δραστηριότητες με τη Ρωσία και τη Χίο κατά τα ἔτη 1400-1401, ενώ πιθανή είναι η ταύτισή του με τον Chaloianni Sofiano, ο οποίος αναδεικνύεται στη δεκαετία του 1430 σε σημαντικό και δραστήριο τραπεζίτη της πρωτεύουσας. Ενδεχομένως, διάδοχος του τελευταίου στον χρηματοπιστωτικό τομέα είναι ο Nichola Sofiano ο οποίος εμφανίζεται ως τραπεζίτης στο τέλος της ίδιας δεκαετίας, βλ. MM, II, 385-386 (1400), 421 (1400), 437 (1400), 560-561 (1401). *Il libro dei conti di Giacomo Badoer(Costantinopoli 1436-1440)*, εκδ. U. DORINI – T. BERTELE, Ρώμη 1956, σ. 114-115, 235-237, 241, 243, 247, 796. DARROUZES, *Les Regestes*, I.VI, αρ. 3128 (1400) σ. 372-373, αρ. 3166 (1400) σ. 400, αρ. 3242 (1401) σ. 463. LAIOU-THOMADAKIS, «The Byzantine Economy», σ. 201, 204. MATSCHKE, «Ἀνταλλαγές, ἐμπόριο», σ. 594. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων», σ. 174. *PLP*, 11, αρ. 26406. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς*, σ. 32-33, 88, 120, 135-136, 266, 269. Σύγχρονος του Ἰωάννη, εἴν δεν ταυτίζεται με αὐτόν, παρουσιάζεται ανώνυμος Σοφριανός ως πιστωτής του Κουμούση, βλ. MM, II, 378 (1400). *PLP*, 11, αρ. 26393. Στην πνευματική ζωή του Βυζαντίου το ὄνομα φέρουν χωρίς να καταγράφεται το βαφτιστικό τους ἕνας κωδικογράφος (14ος αι.), ἕνας ἐπιστολογράφος και οπαδός της αντιπαλαμικής παράταξης (ca. 1351) και ἕνας κάτοχος χειρόγραφων κωδίκων, βλ. VOGEL – GARDTHAUSEN, *Griechischen Schreiber*, σ. 402. *PLP*, 11, αρ. 26398, 26391, 26401. Με κάποιο ἔπισης ανώνυμο μέλος της οικογένειας διατηρεῖ φιλία ο λόγιος Θεόδωρος Πεδιάσιμος, σύμφωνα με ἐπιστολή του τελευταίου συνταχθεῖσα μεταξύ των ἐτῶν 1332-1335, βλ. M. TREU (εκδ.), «Theodori Pediasimi eiusque amicorum quae exstant», στο: Programm des Victoria-Gymnasiums zu Potsdam Ostern 1899, Πότσταμ 1899, σ. 33-34, 59. WALTER, «Ein Brief an Makarios», σ. 222. *PLP*, 11, αρ. 26392. Στο χώρο της Εκκλησίας, το 1361 εμφανίζεται ο *οἰκεῖος* του αυτοκράτορα *κῆρ Ἀλέξιος ὁ Σοφριανός* ως ἑφορος του μονυδρίου της Θεοτόκου της *Βαραγγιωτίσης* και το 1366 ο ιερομόναχος *Μακάριος ὁ Σοφριανός* ως μέλος του ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου των Σερρών, βλ. MM, I, 423-424 (1361). *Actes de Chilandar*, αρ. 151 (1366). WALTER, «Ein Brief an Makarios», σ. 221-222. *PLP*, 11, αρ. 26403, 26408. Στα μέσα του ἴδιου αἰώνα ανώνυμος Σοφριανός εμφανίζεται στις πηγές ἐνταγμένος στην αντιπαλαμική παράταξη, βλ. MERCATI, *Notizie*, σ. 246. WALTER, «Ein Brief an Makarios», σ. 219-222, 228-230. Μετά την ἄλωση ο *κῆρ Σοφριανός με ἄλλους τοὺς ἐδικοὺς του* περιλαμβάνεται στο διάταγμα της 26ης Δεκεμβρίου 1454 του Μωάμεθ Β΄ με το οποίο προσκαλοῦσε τους Ἑλληνες ἄρχοντες της Κωνσταντινούπολης να ἐπιστρέψουν στην πόλη με την υπόσχεση ὅτι δεν θα θιγούν, ἀλλά ἀντιθέτως θα ἀνταμειφθούν, βλ. MM, III, 290 (1454). ΣΠ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Μωάμεθ Β΄ τοῦ Κατακτητοῦ ἐπιστολιμαῖον διάταγμα», *ΕΦΣΠ* 13 (1917), σ. 195-198. *PLP*, 11, αρ. 26396. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 250. Πιθανότατα πριν το 1458 τοποθετεῖται η συλλυπητήρια ἐπιστολή τοῦ *κροῦδ Δημητρίου τοῦ Καστρινοῦ* προς τον *κῆρ δοῦκα Σοφριανό* για το θάνατο του γιού του, χωρίς να εἶναι ευκρινές εἴν ο παραλήπτης ἦταν αξιωματούχος που ἔφερε τον δουκικό τίτλο ἢ πρόκειται για πρόσωπο που ἔφερε και τα δύο ἐπώνυμα λόγω συγγενικῶν δεσμών με την ομώνυμη παλαιά αριστοκρατική οικογένεια του Βυζαντίου. Η ταύτιση που ἐπιχειρεῖ ο ΛΑΜΠΡΟΣ, «Καστρινοῦ ἐπιστολή», σ. 408, 410-413, με τον φίλο και συνεργάτη του Δομῖνικου Gattilusio της Λέσβου Μανουήλ Σοφριανό (και ὄχι

Καταγωγή από την ίδια περιοχή θα μπορούσε να διεκδικήσει και η οικογένεια Μαλέα, ανάγοντας το όνομά της στο ομώνυμο τοπωνύμιο που φέρει το νοτιοανατολικό λακωνικό ακρωτήριο και κατ' επέκταση όλη η χερσόνησος της Μονεμβασίας. Σημειώνεται ότι οι τρεις άρχοντες της Μονεμβασίας Μαμωνάς, Δαιμονογιάννης και Σοφιανός μετά την παράδοση της πόλης τους στους Φράγκους το 1248 έλαβαν από τον πρίγκιπα Γουλιέλμο Β' κτήματα στα Βάτικα, κοντά στο ακρωτήριο του Μαλέα⁸²¹. Κατά συνέπεια θα μπορούσε να εκφραστεί η υπόθεση ότι πρόκειται για παρωνύμιο που έλαβε η συγκεκριμένη οικογένεια μετά την εγκατάστασή της στην εν λόγω περιοχή. Στις πηγές μνημονεύονται τρία ακόμα πρόσωπα με το ίδιο επώνυμο, στην Κωνσταντινούπολη το 1275⁸²², τη Θεσσαλονίκη το 1356/57⁸²³ και τον Χάνδακα του Στρυμόνα το 1378⁸²⁴, των οποίων δεν σώζεται το βαφτιστικό όνομα. Επίσης απαντά κατά τη δεκαετία του 1260 στη Θεσσαλονίκη ο εκκλησιαστικός αξιωματούχος Νικηφόρος Μαλλέας (ή Μαλλᾶς)⁸²⁵. Στην περίπτωση που ο Σοφιανός

Μιχαήλ, όπως τον αναγράφει σε ορισμένα σημεία του κειμένου του), ο οποίος ήταν πιθανότατα εγκατεστημένος στην Αίνο, και υποθέτει ότι του έχει ανατεθεί η διοίκησή της περιοχής υπό τον τίτλο του δούκα, δεν τεκμηριώνεται επαρκώς ώστε να καθίσταται πιθανή. Επίσης, βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Σύμμικτα», *NE* 3 (1910), σ. 87-88. *PLP*, 11, αρ. 26404, 26409. Ανιψιός και μαθητής του Γεώργιου Γεννάδιου Σχολάριου υπήρξε ο Θεόδωρος Σχολάριος Σοφιανός [1432(-)-28/09/1456], ο οποίος επικουρούσε το θείο του στην άσκηση των καθηκόντων του ως καθολικού κριτή και μετά την παραίτησή του από τον πατριαρχικό θρόνο τον ακολούθησε στον Άθω, όπου και πέθανε. Εμφανίζεται ως κάτοχος χειρόγραφων κωδίκων και ενδεχομένως εργάστηκε και ως κωδικογράφος, βλ. MARTINI – BASSI, *Catalogus codicum*, I, αρ. 230 σ. 258, 291 σ. 326. CH. ASTRUC – M.-L. CONCASTY, *Catalogue des manuscrits Grecs. Troisième partie. Le Supplément Grec. Tome III. Nos 901-1371*, Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits, Παρίσι 1960, αρ. 1198, σ. 373. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, 2, σ. 161. *PLP*, 11, αρ. 26405. Κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ των ετών 1454-1456 ο κῆρ Μάξιμος Σοφιανός, μοναχός στη μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά διατηρεί αλληλογραφία με τον Γεώργιο Γεννάδιο Σχολάριο, βλ. *PLP*, 11, αρ. 26410. Δυστυχώς η έλλειψη επαρκούς αρχειακού υλικού και η αποσπασματικότητα των πηγών δεν παρέχουν καμία τεκμηρίωση για τους δεσμούς συγγένειας που συνδέουν τα παραπάνω πρόσωπα, τους κλάδους της οικογένειας και τις μετακινήσεις τους μέσα στον ελλαδικό χώρο ή ευρύτερα, ενώ βέβαιο πρέπει να θεωρείται ότι κάποιοι από τους προαναφερόμενους ταυτίζονται μεταξύ τους.

⁸²⁰ Στην Ιταλία, αμέσως μετά την άλωση βρίσκονται εγκατεστημένοι γύρω στο 1458 ο λόγιος Ιωάννης Σοφιανός μεταφραστής ελληνικών κειμένων στα λατινικά, και στα έτη 1471-1472 ένας συγγραφέας Σοφιανός κοντά στον καρδινάλιο Βησσαρίωνα. Επί τουρκοκρατίας το επώνυμο Σοφιανός απαντά σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου (Κέρκυρα, Χίος, Εύβοια, Κυκλάδες) πέρα από την Πελοπόννησο και συνεχίζονται οι μετεγκαταστάσεις μελών της οικογένειας σε χώρες της Ευρώπης, όπως των λόγιων Νικόλαου Σοφιανού (α' μισό 16ου αι.) από την Κέρκυρα και Μιχαήλ Σοφιανού (16ος αι.) από τη Χίο, του ιατρού Νικολάου Σοφιανού (β' μισό 16ου αι.) από την Κρήτη, του κωδικογράφου Ιωάννη (15ος-16ος αι.), ετέρου λογίου Μιχαήλ Σοφιανού (16ος αι.), του διδασκάλου Νικολάου Σοφιανού (16ος-17ος αι.) επίσης από την Κρήτη κ.ά., βλ. VOGEL – GARDTHAUSEN, *Griechischen Schreiber*, σ. 199, 320-321, 356-357. ΣΑΘΑΣ, *Βιογραφίαι*, σ. 112, 141-143, 177-178, 228-229, 417. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, 2, σ. 274, 280, 293, 298, 299-300, 480. *Ο.π.*, 3, σ. 55, 231, 257, 415, 468. *PLP*, 11, αρ. 26395, 26407.

⁸²¹ Βλ. *ΓΧ*, § 205^B. *ΕΧ*, στ. 2955.

⁸²² Το 1275 φέρεται εγκατεστημένος στην Κωνσταντινούπολη ο πρωτόπαπας Μαλέας, οπαδός της ενωτικής πολιτικής του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, βλ. *PLP*, 7, αρ. 16506.

⁸²³ Βλ. *PLP*, Addenda, Corrigenda 1-12, αρ. 94042.

⁸²⁴ Πρόκειται για την κεφαλή της περιοχής του Χάνδακα στη δυτική όχθη του Στρυμόνα, βλ. *Actes de Chilandar*, αρ. 157 (1378). *PLP*, 7, αρ. 16507.

⁸²⁵ Βλ. W. REGEL – E. KURTZ – B. KORABLEV (εκδ.), *Actes de Zographou*, Archives de l' Athos 4, *VizVrem* 13 (1907), Παράρτημα I, ανατύπωση Άμστερνταμ 1969, αρ. 7 (1267) στ. 37, 173-174, 0

Μαλέας είναι όντως μέλος της μονεμβασιώτικης οικογένειας των Σοφιανών, δεν πρέπει να ξενίζει η κατοχή γαιών στη χερσόνησο του Ταινάρου, δεδομένου ότι πρόκειται για κοντινή προς τη Μονεμβασία θέση, όπου εύκολα μπορούσε να αποκτήσει προσβάσεις και να εξαπλωθεί ένας αριστοκρατικός οίκος. Άλλωστε ήδη στις αρχές του 13ου αιώνα μία ακόμη μονεμβασιώτικη οικογένεια φαίνεται ότι δραστηριοποιείται στην περιοχή και μετέχει ενεργά στις διεργασίες που οδήγησαν στην εξάπλωση των Φράγκων στη νοτιοδυτική Λακωνία, αυτή του γνωστού για τα φιλοφραγικά του αισθήματα πρωτοπανσεβαστοῦπέρτατου Γεωργίου Δαιμονογιάννη⁸²⁶. Η στενή σχέση που υπάρχει μεταξύ των δύο χερσονήσων της Λακωνικής κατά του ύστερους βυζαντινούς χρόνους διαφαίνεται και μέσα από την εκκλησιαστική υπαγωγή της Μάνης στην μητρόπολη Μονεμβασίας ήδη από τα τέλη του 13ου αιώνα⁸²⁷.

σακελλίου τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης Νικηφόρος διάκονος ὁ Μαλλέας. Actes de Chilandar, αρ. 6 (1265) στ. 63-65, ὁ πρωτέδικος τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης καὶ ταβουλάριος Νικηφόρος διάκονος ὁ Μαλλέας. DÖLGER, *Aus den Schatzkammern*, αρ. 34 (1266) στ. 1-2, σ. 94, 95. *PLP*, 7, αρ. 16527. Πρόκειται για την παλαιότερη μνεία του ονόματος.

⁸²⁶ Βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Ἡ κατάκτηση», σ. 126-136, ο οποίος τεκμηριώνει την άποψη ότι ο Ιωάννης Χαμάρετος δημιουργεί μια μικρή ηγεμονία στη νοτιοδυτική Λακωνία (περιοχή Μάνης) η οποία συνιστά ορμητήριο της ελληνικής αντίστασης κατά των Φράγκων του πριγκιπάτου της Αχαΐας και ότι στην ίδια περιοχή είναι εγκατεστημένος και ο πεθερός του Γεώργιος Δαιμονογιάννης. Δεν αποκλείεται μάλιστα ο τελευταίος να αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το πλούσιο λιμάνι της Μονεμβασίας και να καταφύγει στην άνυδρη και βραχώδη Μάνη λόγω των φιλοφραγικών αισθημάτων που εκφράζει, ερχόμενος σε σύγκρουση με την αντιστεκόμενη στη φραγκική διείδυση διοίκησης της πόλης του. Επίσης, βλ. Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλλου του Αγίου Γεωργίου (Επισκοπής) στην Κίττα της Μάνης», *ΑΑΑ* 20 (1987), σ. 155-157, ο οποίος εκφράζει την υπόθεση ότι ο ναός του Αγίου Γεωργίου (Επισκοπή) στην Κίττα ήταν αρχικά ιδιωτική με κτήτορα τον άρχοντα Γεώργιο Δαιμονογιάννη. Αντίθετη άποψη με τα παραπάνω έχει εκφράσει η ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία*, σ. 115-120, η οποία θεωρεί τον Χαμάρετο ηγεμόνα της Μονεμβασίας, όπου και τοποθετεί την επικράτειά του (επίσης, βλ. Η ΙΔΙΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 63-67).

⁸²⁷ Βέβαια δεν υπάρχουν στοιχεία για τα βόρεια όρια της επισκοπής Μαΐνης, με αποτέλεσμα να μην καθίσταται σαφές εάν ο τόπος του Ζαράβου εντάσσεται εκκλησιαστικά στην αρμοδιότητά της, ιδιαίτερα εάν η χωροθέτησή του αφορά στην περιοχή του Χωσιαρίου. Σημειώνεται ότι μετά το 1262 η μέχρι τότε υπαγόμενη στη μητρόπολη Κορίνθου επισκοπή Μαΐνης αποδίδεται στη μητρόπολη Μονεμβασίας, η οποία στο εξής και για τους αιώνες που ακολουθούν ασκεί την πνευματική και εκκλησιαστική επιρροή της στην περιοχή, βλ. ΜΜ, II, σ. 287-292 (1397) για τη διεκδίκηση της επισκοπής Μαΐνης από τις μητροπόλεις Μονεμβασίας και Κορίνθου. Ο.π., V, σ. 159 (1293: δίνεται λανθασμένη χρονολόγηση). «Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας», σ. 69-70. BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 276-277, 280, 281-282, 283, 286-289, 297-298, 292-293, 309 στ. 122, 310 στ. 50. DARROUZÈS, *Les Regestes*, I.V, αρ. 2298 (1348;) σ. 243-244, I.VI, αρ. 3044 (1397) σ. 308-311. BON, *La Morée franque*, σ. 224. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 270, 273, 274, 276, 278, 291, 293, 295, 361, 397. DARROUZÈS, *Notitiae*, σ. 282 (Notitia 7), 302 (Notitia 9), 323 (Notitia 10), 361 (Notitia 13), 421 (Notitia 21). ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία*, σ. 238-239, 263, 288, 294, 322, 327-328, 330-332, 339-340, η οποία θεωρεί ότι η επισκοπή Μαΐνης απόκειται στην Μονεμβασία από την εποχή του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού. Η ΙΔΙΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 85, 100, 158. Ωστόσο η περιοχή της Παγανέας δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ότι εντάσσεται στη συγκεκριμένη επισκοπή, δεδομένου ότι βρίσκεται σε απόσταση μόλις 7χλμ. δυτικά της βυζαντινής Καρυούπολης, ενός από τα σημαντικότερα κάστρα της περιοχής μαζί με του Πασσαβά, και κατά συνέπεια πιο πιθανή θεωρείται η υπαγωγή της στην αρμοδιότητα των αρχών που εδρεύουν σε αυτή. Εκκλησιαστικά η Καρυούπολη υπάγεται στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, όπως συνάγεται από την απόδοση σε αυτή μετά τα μέσα του 14ου αιώνα επισκοπικής έδρας, στην αρμοδιότητα της οποίας εντάσσεται όλη η βορειοδυτική Μάνη και ενδεχομένως και η νοτιοδυτική Λακεδαίμονα, αν θεωρηθεί ότι τα όριά της παραμένουν τα ίδια μέχρι τα τέλη του 17ου και τον 18ο αιώνα, εκτεινόμενα βόρεια μέχρι τον οικισμό των Κροκεών και τη μονή Ζερμπίτσας. Σε αυτή την περίπτωση η νέα εκκλησιαστική επαρχία πρέπει να θεωρείται διάδοχος της

Για την οικογένεια Καταφυγιώτη εκτός από τη συγκεκριμένη αναφορά στο χρυσόβουλλο του 1320 δεν υπάρχει κανένα άλλο στοιχείο που να τη συνδέει με την Λακωνία ή την Πελοπόννησο γενικότερα, ενώ δύο ακόμα πρόσωπα που απαντούν στις πηγές φέρονται εγκατεστημένα στην Κωνσταντινούπολη⁸²⁸.

5.1.2. ... εις τὸν Πασσαβᾶν (1)

Λίγο βορειότερα, στην περιοχή του Πασσαβά (χάρτ. 16) βρίσκεται το δεύτερο κτήμα της μονής Βροντοχίου που περιήλθε στην ιδιοκτησία της επίσης ἐξ ἀγορασίας, χωρίς να κατονομάζεται(-ονται) ο(οι) προηγούμενος(-οι) ιδιοκτήτης(-ες) του. Καταλαμβάνει έκταση 200 μοδίων, δηλαδή 200 περίπου στρεμμάτων, με γη σπόριμη στο σύνολό της, χωρίς να περιλαμβάνει καμία άλλη καλλιέργεια.

Το τοπωνύμιο Πασσαβάς εμφανίζεται για πρώτη φορά στην περιοχή της βορειοανατολικής Μάνης στα μέσα του 13ου αιώνα με την ίδρυση του ομώνυμου κάστρου στο πλαίσιο των στρατιωτικών επιχειρήσεων με τις οποίες επιβάλλεται η φραγκική κυριαρχία και στις τελευταίες εστίες αντίστασης που έχουν απομείνει εντός των λακωνικών εδαφών. Την περίοδο αυτή επεκτείνεται και εδραιώνεται η κυριαρχία του πριγκιπάτου της Αχαΐας στο σύνολο της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου θέτοντας υπό τον έλεγχό του τις αυτόνομες ηγεμονίες που είχαν συσταθεί από τις ντόπιες πληθυσμιακές ομάδες (Μονεμβασιά, Τσακωνιά, Βάτικα, Σλάβοι Μηλιγκοί του Ταυγέτου, Μαΐνη)⁸²⁹ (χάρτ. 5). Ενδεχομένως

παλαιότερης επισκοπής Εζερών (βλ. παραπάνω σημ. 592), η μετονομασία της οποίας επήλθε ενδεχομένως κατά το β' μισό του 14ου ή το α' τέταρτο του 15ου αιώνα πιθανότατα εξαιτίας της μεταφοράς της έδρας της στην ομώνυμη πόλη. Για την επισκοπή Καρυουπόλεως, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ολίγα περὶ Πολυφέγγους», σ. 181. Ο ΙΔΙΟΣ, «Δύο ἀναφοραί», σ. 266-267 (ca. 1425-1426), πρώτη μνεία για ἐπίσκοπον Καρυουπόλεως. Ο ΙΔΙΟΣ, *III*, 1, σ. 181 (πριν το 1450), *οἱ ἀπειθοῦντες ἐπίσκοποι καὶ τῶν ἐμῶν δύο, ὁ μὲν εἷς, ὁ Καρυουπόλεως*. LEAKE, *Travels*, I, σ. 264. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 421 (*Notitia* 21). Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑΣ, «Ἡ μονὴ Ζερμπίτσας καὶ τὰ κειμήλια αὐτῆς», *Λακωνικά* 11 (Σεπτ.-Οκτ. 1965), σ. 134. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 283, 361. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Καρυούπολις», σ. 18-23. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 231, 232, 259-267. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, «Ἐπισκοπή Ἴελους», σ. 320. Ο ΙΔΙΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 289-290, 297-305, 359-361, 367-368, 410 και σποράδιη. Για το κάστρο της Καρυούπολης, βλ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Καρυούπολις», σ. 3-60. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 210, 279-280. ΜΠΟΥΖΑ – ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Κάστρα της Μάνης», σ. 45.

⁸²⁸ Σύγχρονος του γαιοκτήτη της Παγανέας είναι ο Κάλλιστος Καταφυγιώτης, συγγραφέας που έζησε το α' μισό του 14ου αιώνα, βλ. «Callistus Cataphugiota», PG 147, στ. 833-942. V. GRUMEL, «Notes sur Calliste II Xanthopoulos», *RÉB* 18 (1960), σ. 204, ο οποίος θεωρεί πιθανή την ταύτισή του με τον Άγιο Κάλλιστο, η μνήμη του οποίου τιμάται στις 22 Νοεμβρίου (πρβλ. *Συναξαριστής*, 11, σ. 579, όπου ο άγιος ταυτίζεται με τον πατριάρχη Κάλλιστο Β' Ξανθόπουλο). *PLP*, 5, αρ. 11466. Στο γ' τέταρτο του 15ου αιώνα αναφέρεται ένας Καταφυγιώτης καταγόμενος από ένα χωριό έξω από την Κωνσταντινούπολη και εγκατεστημένος σε αυτή, ο οποίος προσπάθησε να λάβει τέταρτη σύζυγο, αλλά αποκαλύφθηκε από την αδελφή του, βλ. *PLP*, 5, αρ. 11464. Ακόμα το 1432 απαντά ιδιοκτήτης εργαστηρίων στην Τραπεζούντα με το ομόρριζο όνομα *Καταφυγιτής*, βλ. *PLP*, 5, αρ. 11463.

⁸²⁹ Η εξάλειψη των τελευταίων ελληνικών και σλαβικών εστιών αντίστασης κατά των Φράγκων φαίνεται ότι επιτυγχάνεται αμέσως μετά την παράδοση της Μονεμβασίας το 1248 μετά από τριετή πολιορκία. Ακολουθεί η υποταγή των περιοχών της Τσακωνιάς και των Βατικών και ο αποκλεισμός

η κατάληψη της τοποθεσίας του Πασσαβά ακολουθεί τη φραγκική επέκταση στην πεδιάδα του πλησιόχωρου Έλους στις αρχές της δεκαετίας του 1220⁸³⁰. Ωστόσο δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί κατά πόσο η φραγκική διείσδυση στη βορειοανατολική Μάνη είχε εξασφαλίσει τα εχέγγυα για την άμεση εγκατάσταση και ασφαλή παραμονή των

των Σλάβων του Άνω Ταυγέτου (Πενταδάκτυλος) με την ίδρυση τριών κάστρων (Λεύκτρο, *Μεγάλη Μαΐνη*, *Μυζηθράς*) για τον έλεγχο των διαβάσεων από και προς την εδαφική τους επικράτεια. Το κάστρο της Μονεμβασίας φαίνεται ότι ήταν ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση της αυτονομίας των παραπάνω περιοχών κατά την περίοδο που προηγείται της πολιορκίας της, εξασφαλίζοντάς τον εφοδιασμό τους με τις αναγκαίες προμήθειες και την επικοινωνία τους με το διάδοχο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ελληνικό κράτος της Νικαίας, βλ. *ΙΧ*, σ. 436-437. *ΑΧ*, § 210-211, 213-215. *ΓΧ*, § 189-190, 195-197, 202-207. *ΕΧ*, στ. 2828-2965, 2992-3043. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Η κατάκτηση», σ. 151-155. MOLIN, *Castles*, σ. 238-239, 254. ΟΙ ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 121-130, και SIMPSON, «Η αντίσταση», σ. 89-90, θεωρούν ότι η Μονεμβασία παραδόθηκε στον Γουλιέλμο Β΄ de Villehardouin το 1252 μετά από επταετή πολιορκία. Στη Μάνη μετά την αναχώρηση του Ιωάννη Χαμάρετου (1222/1223) και την επικράτηση της φιλοφραγκικής παράταξης επιβλήθηκε πιθανότατα ένα καθεστώς υποτέλειας προς το φραγκικό πριγκιπάτο, αλλά μόνο μετά την παράδοση της Μονεμβασίας και την ίδρυση του κάστρου της Μεγάλης Μαΐνης μπορεί να γίνει λόγος για ολοκληρωτική επικράτηση των Φράγκων, βλ. *ΙΧ*, σ. 437. *ΑΧ*, § 215. *ΓΧ*, § 207. *ΕΧ*, στ. 3002-3007. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Η κατάκτηση», σ. 135-136. Ο ΙΔΙΟΣ, *Southern Greece*, σ. 41. Ο HUXLEY, *Monemvasia*, σ. 16-17, Ο ΙΔΙΟΣ, «Transhumance», σ. 331-332, θεωρεί ότι η ίδρυση των κάστρων επιτρέπει στους Φράγκους επικυρίαρχους να ελέγχουν τις εποχικές μετακινήσεις των σλαβικών πληθυσμών, προκειμένου να εκτελέσουν εμπορικές συναλλαγές με τους γειτονικούς πληθυσμούς ή να μετακινήσουν τα κοπάδια τους σε πεδινές εκτάσεις τη χειμερινή περίοδο, και να τους φορολογούν. Πρβλ. *ΕΧ*, στ. 3013-3020. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Η σλαβική έποικιση», σ. 394-395.

⁸³⁰ Βλ. παραπάνω «Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Βασιλείου περὶ τὸ Ἴλος» και σημ. 594. Την ίδια περίοδο φαίνεται ότι στη σφαίρα επιρροῆς του πριγκιπάτου της Αχαΐας εισέρχεται και το κάστρο της Μαΐνης, τη διοίκηση του οποίου αναλαμβάνει μια φιλοφραγκική παράταξη (βλ. προηγούμενη σημείωση). Το κάστρο της Μαΐνης έχει ταυτιστεί με τον οχυρωμένο οικισμό στη μικρή χερσόνησο του Τηγανιού στις δυτικές ακτές της χερσονήσου, όπου σύμφωνα με την ανασκαφική έρευνα καταγράφεται η ανθρώπινη παρουσία ήδη από την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Εκεί κατά πάσα πιθανότητα ήταν και η έδρα της ομώνυμης επισκοπῆς που για πρώτη φορά μνημονεύεται σε επισκοπικό κατάλογο της πρώτης πατριαρχίας του Νικολάου Α΄ του Μυστικού (901-907) ως υποκείμενη στην μητρόπολη Κορίνθου. Η συγκεκριμένη καταγραφή αποτελεί και την αρχαιότερη μνεία του ονόματος. Για το κάστρο της Μαΐνης και την ταύτισή του με το Τηγάρι, βλ. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 282 (Notitia 7). Α. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Περὶ τοῦ ονόματος τῆς Μάνης», *Πανδώρα* 22 (1871-1872), φύλ. 511, σ. 155. Γ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, «Ἱστορικὸν σημεῖωμα. Ἡ παλαιότερα μνεία τῆς Μαΐνης καὶ τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς», *Θεολογία* 22 (1951), σ. 652-656. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ – Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ – Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, «Ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάρι τῆς Μάνης», *ΠΑΕ* 1978 [1980], σ. 190, 191 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Β΄, σ. 334, 335). Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ – Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, «Ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάρι τῆς Μάνης», *ΠΑΕ* 1980 [1982], σ. 257-258 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Β΄, σ. 517-518). Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ – Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ – Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, «Ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάρι Μάνης», *ΠΑΕ* 1981 [1983], σ. 253 (= *Μάνη καὶ Λακωνία*, Β΄, σ. 535). ΑΥΡΑΜΕΑ, «Le Magne byzantine», σ. 55-56. Ν. Γ. ΛΑΣΚΑΡΙΣ, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Αθήνα 2000, σ. 58-59 αρ. 31. Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, «Ἡ ανασκαφὴ στὸ Τηγάρι τῆς Μέσα Μάνης», στο: *Βυζαντινὴ Μάνη*, σ. 62-68, 74-77. ΜΕΞΙΑ, *Βυζαντινὴ Ναοδομία*, Α΄, σ. 47. Η ΙΔΙΑ, «Ἡ βασιλικὴ στὸ Τηγάρι τῆς Μέσα Μάνης» στο: *Αφιέρωμα στὸν Π. Α. Βοκοτόπουλο*, σ. 57, 61-62. Πρβλ. ΑΥΡΑΜΕΑ, *Ἡ Πελοπόννησος*, σ. 207-208. ΜΠΟΥΖΑ – ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Κάστρα τῆς Μάνης», σ. 44-45. SEIFRIED, *The Mani Peninsula*, σ. 505. Σημειώνεται ὅτι ἡ χωροθέτηση τοῦ κάστρου Μαΐνης ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο εἰς ἄκρην τοῦ Μαλέα ἀντὶ γιὰ τὸ Ταίναρο οφείλεται σε σύγχυση τῶν δύο ακρωτηρίων, που ἀπαντᾶ και σε ἄλλες μεσαιωνικὲς πηγές, βλ. *De administrando imperio*, σ. 236. Α. DILLER, «The scholia on Strabo», *Traditio* 10 (1954), σ. 34. Μ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Ἡ περιγραφὴ τῆς νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὸν Ἄραβι περιηγητὴ Ἐδρίσι», *Πρακτικὰ τοῦ Β΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980*, Πελοποννησιακὰ, Παράρτημα 8, τ. 1, ἐν Αθήναις 1981-1982, σ. 262-264, 268. ΑΥΡΑΜΕΑ, «Le Magne byzantine», σ. 52-55. «Χῶρος και ἐνότητα», σ. 78 και σημ. 33. ΑΥΡΑΜΕΑ, «Problèmes de la cartographie de l'empire byzantine: l'évidence des textes», στο: G. TOLIAS – D. LOUPIS (επιμ.), *Eastern Mediterranean Cartographies, Τετράδια Ἐργασίας* 25/26, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σ. 27-28. Η ΙΔΙΑ, *Ἡ Πελοπόννησος*, σ. 207-208.

κατακτητών, καθώς και την οργάνωση μιας επαρκούς αμυντικής θωράκισης.

Σύμφωνα με το *Χρονικόν του Μορέως* η περιοχή συνιστά τη βαρονία του Πασσαβά, μια από τις δώδεκα φορολογικές και διοικητικές μονάδες που διαιρείται το πριγκιπάτο⁸³¹, και παραχωρείται σε έναν ιππότη από την Καμπανία της Γαλλίας, τον Ιωάννη de Nully. Αξιοποιώντας τις πληροφορίες που παρέχουν στην έρευνα οι πηγές της εποχής, ο τελευταίος πρέπει να έφτασε στο Μοριά γύρω στα 1220 μετά την πολιορκία της Δαμιέττης⁸³², όπου καταγράφεται η συμμετοχή του.

⁸³¹ Η ελληνική και η ιταλική παραλλαγή (που ουσιαστικά αντιγράφει την ελληνική) του *Χρονικού του Μορέως* αναφέρουν ότι η Πελοπόννησος διαιρέθηκε εξαρχής από τον Γοδεφρείδο Α΄ de Villehardouin (1209-1228) κατ' εντολή του Γουλιέλμου de Champlitte σε δώδεκα διοικητικές και φορολογικές μονάδες, τις βαρονίες. Η γαλλική παραλλαγή κάνει λόγο για εννέα και η αραγωνική διαφοροποιείται ως προς τις ονομασίες που δίδει για κάποιους βαρόνους και μερικά φέουδα, βασιζόμενη πιθανότατα σε συνδυασμό αρχαικού υλικού που ανταποκρίνεται στην κατάσταση που επικρατούσε στο Μοριά μετά τα μέσα του 13ου αιώνα, βλ. IX, σ. 427-428. AX, § 117-127. GX, § 128. EX, στ. 1903-1950. MILLER, *Φραγκοκρατία*, σ. 94-95. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 198-199. BON, *La Morée franque*, σ. 102-115. A. CARILE, *Per una storia dell'Impero Latino di Costantinopoli (1204-1261)*, Μολόνια 1972, σ. 210-211. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Λατινοκρατούμενη Έλλάδα», σ. 250. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η άνδεγαυική κυριαρχία*, σ. 107-108. ΙΛΙΕΒΑ, *Morea*, σ. 142-143. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 67-68. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 98-101. SHAWCROSS, *The Chronicle*, σ. 60-61, 292-302. Η έρευνα ωστόσο έχει καταδείξει ότι οι κατάλογοι που παραδίδουν οι παραλλαγές του *Χρονικού*, εξαιρώντας την αραγωνική, έχουν συνταχθεί σε μεταγενέστερη της κατάκτησης περίοδο και κατά πάσα πιθανότητα κατά το β΄ τέταρτο του 13ου αιώνα, στο τέλος της ηγεμονίας του Γοδεφρείδου Α΄ de Villehardouin (1209-1228) ή επί ηγεμονίας Γοδεφρείδου Β΄ (1228-1246). Συγκρίνοντας κάποια από τα ονόματα των βαρόνων του καταλόγου με αυτά των ιπποτών που υπέγραψαν τη συνθήκη της Σαπιέντζας του 1209 διαπιστώνεται ότι, αν και απαντούν κοινά οικογενειακά ονόματα, τα βαφτιστικά σε κάποιες περιπτώσεις είναι διαφορετικά, ένδειξη ότι οι πρώτοι ουσιαστικά διαδέχονται τους δεύτερους στη διοικητική μηχανή του πριγκιπάτου. Επίσης η ίδρυση κάποιων βαρονιών όπως του Γερακίου και του Πασσαβά ανάγεται σε μεταγενέστερη φάση. Εάν θεωρηθεί σωστή η αναφορά στο όνομα του ηγεμόνα που εφάρμοσε τη συγκεκριμένη διοικητική διαίρεση, τότε πιθανή θεωρείται η αναγωγή της λίστας των βαρονιών στα τελευταία χρόνια της ηγεμονίας του πρίγκιπα Γοδεφρείδου Α΄ ή στην περίοδο διακυβέρνησης του πριγκιπάτου από τον ομώνυμο διάδοχό του, αποδίδοντας σε σύγχυση του συντάκτη της αρχικής πηγής του *Χρονικού* τον αναχρονισμό στη σύνταξη του κατάστιχου, βλ. LONGNON, «Problèmes», σ. 85-86, ο οποίος θεωρεί πιθανή την κατάρτιση του καταλόγου μέσα στη δεκαετία του 1220 και μάλλον γύρω στο 1225. BON, *La Morée franque*, σ. 82-83, 102-103, ο οποίος το τοποθετεί στην αρχή της ηγεμονίας του Γοδεφρείδου Β΄, μεταξύ των ετών 1228-1230. JACOBY, «Les archontes grecs», σ. 433. Ο ΙΔΙΟΣ, *La féodalité*, σ. 54 και σημ. 5. Ο ΙΔΙΟΣ, «Les états latins en Roumanie: phénomènes sociaux et économiques (1204-1350 environ)», στο: *XVe Congrès international d'études byzantines (Athènes, 1976). Rapports et co-rapports, I. Histoire: 3. La symbiose dans les États latins formés sur les territoires byzantins: phénomènes, sociaux, économiques, religieux et culturels*, Αθήναι 1976, σ. 1-51 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979, αρ. 1). SHAWCROSS, *The Chronicle*, σ. 60-61. Φέουδα σίγουρα παραχωρήθηκαν εξ αρχής στους ιππότες που συμμετείχαν στα πρώτα στάδια της κατάκτησης του Μοριά, ο αριθμός των οποίων στη συνέχεια αυξάνεται, καθώς το πριγκιπάτο επεκτείνεται και νέοι ιππότες εγκαθίστανται στην πριγκιπική αυλή. Σε μεταγενέστερη φάση ανάγεται και η ίδρυση των δύο λακωνικών βαρονιών, του Γερακίου η οποία δίδεται στον Guy de Nivelet και του Πασσαβά. Συνεπώς ο κατάλογος καταρτίστηκε απεικονίζοντας τη διοικητική κατάσταση, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί μετά την ίδρυση και των δύο τελευταίων βαρονιών, και ουσιαστικά επικαιροποιεί κάποιο παλαιότερο κατάστιχο. Άλλωστε λαμβάνοντας υπ' όψιν και τη λίστα των βαρονιών της αραγωνικής παραλλαγής του *Χρονικού του Μορέως*, καθώς και μεταγενέστερους καταλόγους, γίνεται αντιληπτό ότι η διοικητική οργάνωση του πριγκιπάτου εξελίσσεται, διαμορφώνεται και προσαρμόζεται σύμφωνα με τις επικρατούσες κατά καιρούς συνθήκες και καταστάσεις.

⁸³² Η πολιορκία της Δαμιέττης στο δέλτα του Νείλου ξεκίνησε στις 24 Αυγούστου 1318 και έληξε με την κατάληψη της πόλης από τους Σταυροφόρους στις 5 Νοεμβρίου 1319. Η επιτυχία υπήρξε

Λίγο μετά την άφιξή του, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, επιβάλλεται η φραγκική κυριαρχία στην περιοχή της Μαΐνης⁸³³. Κατά συνέπεια η

πρόσκαιρη και τα χριστιανικά στρατεύματα κάτω από την πίεση του μουσουλμανικού στρατού υποχρεώθηκαν να παραδώσουν την πόλη στις 30 Αυγούστου 1221, γεγονός που απετέλεσε και τη τέλος της Ε΄ Σταυροφορίας, βλ. T. C. VAN CLEVE, «The Fifth Crusade», στο: K. M. Setton (γεν. επιμ.), *A History of the Crusades*, τ. II: R. L. Wolff – H. W. Hazard (επιμ.), *The Later Crusades, 1189-1311*, Μάντισον 1969, σ. 396-428.

⁸³³ Η οριοθέτηση της γεωγραφικής ενότητας της Μάνης, όπως ορίζεται σήμερα και έχει επικρατήσει ήδη από τα μεταβυζαντινά χρόνια, διαφοροποιείται σημαντικά σε σχέση με τα περιορισμένα όρια της βυζαντινής χώρας της Μαΐνης. Περιλαμβάνει τη χερσόνησο του Ταινάρου μέχρι τους ορεινούς όγκους βόρεια και βορειοδυτικά του Γυθείου όπου αρχίζει η περιοχή της Βαρδούνιας και τις δυτικές παρειές του Άνω Ταυγέτου (Πενταδάκτυλος) μέχρι και τον οικισμό της Βέργας πλησίον της Καλαμάτας και αντιστοιχεί στη γεωγραφική περιοχή που καταλάμβαναν τα δύο βενετικά *territorii* της Alta Maina [Επάνω (βόρεια) Μάνη] και της Bassa Maina [Κάτω (νότια) Μάνη] στη διάρκεια της βενετοκρατίας (1685-1715). Αντίθετα στα βυζαντινά χρόνια ως χώρα της Μαΐνης φαίνεται ότι χαρακτηρίζεται η γεωγραφική-διοικητική περιφέρεια που υπάγεται στην αρμοδιότητα του ομώνυμου κάστρου και περιλαμβάνει το νότιο τμήμα της χερσονήσου, βλ. AVRAMEA, «Le Magne byzantine», σ. 56-57, 59-60. Τα βόρεια όρια της βυζαντινής Μαΐνης διαμορφώνονται πιθανότατα σε σχέση με τη νότια οριοθέτηση του δρούγγου των Μηλιγκών και της εδαφικής περιφέρειας που ελέγχεται από το κάστρο της Καρουύπολης. Τα σύνορα αυτά ενδεχομένως συμπίπτουν με την οριογραμμή που διαχωρίζει τη χωρική αρμοδιότητα των δύο εκκλησιαστικών επισκοπών που εδρεύουν στην νοτιοδυτική Λακωνία (Μαΐνης και Εζερού/Καρουύπολεως). Ο δρούγγος των Μηλιγκών κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους φαίνεται ότι περιλαμβάνει την Έξω (μεσσηνιακή) Μάνη και εκτείνεται νότια μέχρι και την περιοχή του Οιτύλου, όπως έμμεσα τεκμαίρεται από επιγραφή του 1331/1332, όπου καταγράφεται η παρουσία στον οικισμό τριών σλαβικών οικογενειών, των ευγενών *Κωνσταντίνου Σπανί* και *Λαριγκά Σλαβούρι* και του ταπεινότερου *Κοπωγί*, εκ των οποίων ο πρώτος σε δεύτερη επιγραφή του 1337/1338 αναφέρεται ως *ο πανευγενέστατος πανσέβαστος τζαούσιος δρόγγου Μελιγών* [βλ. FEISSEL – PHILIPPIDES-BRAAT, «Inventaire», σ. 328-332 αρ. 68-70. AHRWEILER-GLYKATZI, «Une inscription», σ. 1-10. Η ΙΔΙΑ, «Le sébaste», σ. 37. AVRAMEA, «Ο 'τζάσις τών Μεληγγών'», σ. 288-300. ZAKYTHINOS, *Despotat-Histoire*, σ. 334. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 27-28, 383-384. AVRAMEA, «Ιστορικές μαρτυρίες», σ. 4-5. HUXLEY, *Monemvasia*, σ. 17-18. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, «Μάνη», σ. 12-13. Πρβλ. TAFEL – THOMAS, *Urkunden*, 3, σ. 233 (1278), όπου σε έγγραφο του 1278 αναφέρεται ο σλαβογενής Μιχαήλ Σπανός διοικητής της Ανδρούβιστας. *ΓΧ*, § 823, *Spany, un puissant home des Esclavons*. *ΙΙΙ*, 4, σ. 15-16. ZAKYTHINOS, *Despotat-Histoire*, σ. 65, 88, 328. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 113, 209, 214]. Σύμφωνα μάλιστα με επιστολή του Ισιδώρου, μετέπειτα μητροπολίτη Κιέβου, ο σλαβόφωνος πληθυσμός κυριαρχεί στον οικισμό του Οιτύλου, βλ. W. REGEL, *Analecta Byzantino-Russica*, Αγία Πετρούπολη 1891, σ. 65, *παρά τὸν τῶν Βιτυλαίων λιμένα... πόλιν ὑπὲρ τὴν ἀκρόρειαν ἐωρῶμεν ὁμώνυμος δὲ ἡ πόλις τῷ λιμένι, ἀρχαία καὶ Ἑλληνίς... ἀλλ' ὁ δῆμος οὐχ Ἑλλήνων, ἀλλὰ βαρβάρων ἦν*. HUXLEY, *Monemvasia*, σ. 19. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, «Μάνη», σ. 9-10. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στην Ελλάδα*, σ. 127-128. Επιπρόσθετα η υπόθεση ότι το κάστρο της Μεγάλης Μαΐνης ταυτίζεται με την Κελεφά και η πληροφορία του Χρονικού του Μορέως ότι η ίδρυσή του αποσκοπούσε στον έλεγχο των Σλάβων του δρούγγου των Μηλιγκών αποτελούν ενδείξεις ότι το οροθέσιο των δύο περιοχών βρισκόταν νότια του Οιτύλου. Τα δύο κάστρα της Μαΐνης και της Καρουύπολης συνυπάρχουν ήδη από την πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδο, με την ακμή του δεύτερου ωστόσο να ανάγεται κυρίως στους υστεροβυζαντινούς χρόνους, όποτε αναδεικνύεται σε έδρα του τοπικού διοικητή και ομώνυμης επισκοπής (βλ. παραπάνω σημ. 814, 819) κατέχοντας κατά συνέπεια τη δική του εδαφική περιφέρεια σε γεινίαση με την αντίστοιχη της Μαΐνης. Εκκλησιαστικά, τουλάχιστον κατά την πρώιμη υστεροβυζαντινή περίοδο, τα όρια των δύο επισκοπών της χερσονήσου, Μαΐνης και Εζερού, φαίνεται ότι βρίσκονται νότια της βυζαντινής Καρουύπολης και πιθανότατα και του Οιτύλου, εάν δεχτούμε ότι το τελευταίο υπάγεται στη δικαιοδοσία του δρούγγου των Μηλιγκών [βλ. παραπάνω σημ. 592 (επισκοπή Εζερών) και σημ. 827 (επισκοπή Καρουύπολεως)]. Τη χωροθέτηση της Μαΐνης στο νότιο τμήμα της χερσονήσου αφήνει να διαφανεί και το *ΕΧ*, στ. 3004, σύμφωνα με το οποίο ο Γουλιέλμος Β΄ της Αχαΐας *ἐπέρασε τὸν Πασσαβᾶν κ' ἐδιάβη εἰς τὴν Μαΐνην*. Επιπλέον η γεωμορφολογία του εδάφους με τους ψηλούς και απόκρημνους ορεινούς όγκους και τις λιγοστές διαβάσεις που διαμορφώνονται νότια του νοητού άξονα Σκουταρίου-Δροσπηγής-Βαχού-Νέου Οιτύλου (Τσίπα) λειτουργούν ως ένα φυσικό όριο που διαχωρίζει το νότιο τμήμα της χερσονήσου από την υπόλοιπη.

Ωστόσο προς τα τέλη του 14ου αιώνα η περιοχή που προσδιορίζει γεωγραφικά το τοπωνύμιο επεκτείνεται βορειότερα έως και την Έξω (μεσσηνιακή) Μάνη, σύμφωνα με βενετικό έγγραφο του

παραχώρηση της βαρονίας στο νεοαφιχθέντα ιππότη γίνεται, αν όχι λίγο μετά το 1220, σίγουρα μέσα στο β' τέταρτο του 13ου αιώνα μαζί με την απόδοση στον ίδιο του τίτλου του πρωτοστράτορα της Αχαΐας⁸³⁴. Η νέα βαρονία περιλαμβάνει τέσσερα ιπποτικά φέουδα και η εδαφική της περιφέρεια φαίνεται ότι καλύπτει την βορειοανατολική Μάνη εκτεινόμενη πιθανότατα και βορειότερα στην πλησιόχωρη περιοχή της Βαρδούνιας (εικ. 153). Η ίδρυσή της αποσκοπεί στον έλεγχο των διαβάσεων που οδηγούν προς τη Λακεδαίμονα τόσο από τη χερσόνησο

1389 όπου αναφέρονται οι *Sclavi di Magna*, βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 134. ΑΥΡΑΜΕΑ, «Le Magne byzantine», σ. 60. Ανάλογη φαίνεται ότι είναι η χωροθέτησή της και κατά την περίοδο της πρώτης τουρκοκρατίας (1460-1685) με την ονομασία να αποδίδεται στο σύνολο των χωριών του Ταυγέτου μέχρι το Ταίναρο που δεν είχαν υποταγεί στην οθωμανική κυριαρχία, ενώ παράλληλα διαχωρίζεται η νότια (Μέσα) Μάνη (η βυζαντινή Μαΐνη) από την υπόλοιπη με την οριογραμμή να εκτείνεται από την περιφέρεια του οικισμού του Βαχού μέχρι τα βόρεια όρια της περιοχής του Κότρωνα, βλ. ΚΩΣΤΑΚΗΣ, «Eνλιγιά Çelebi», σ. 294-306 (για την οριοθέτηση της Μέσα Μάνης, βλ. σ. 302-303, όπου αναφέρεται ο οικισμός Καλοκιτολάρ/Kalokitolar, ο οποίος ταυτίζεται με την Κολοκυθιά/Cholochitia, τον σημερινό Κότρωνα, βλ. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 349-352) και σποράδην. ΤΣΕΛΕΜΠΙ, *Οδοιπορικό*, σ. 268-288 (για την οριοθέτηση της Μέσα Μάνης, βλ. σ. 283-284) και σποράδην. Τα εκτεταμένα όρια της Μάνης καταγράφονται για πρώτη φορά κατά τη βενετοκρατία στη βόρεια οριογραμμή που ακολουθεί το territorio di Alta Maina, ενώ παράλληλα η διοικητική διαίρεση της χερσονήσου του Ταϊνάρου συνολικά, φαίνεται ότι απηχεί ακόμη τις γεωγραφικές-διοικητικές ενότητες που είχαν διαμορφωθεί στους βυζαντινούς χρόνους (territorio di Alta Maina για τις κατοικημένες από Σλάβους περιοχές, territorio di Bassa Maina για τη βυζαντινή Μαΐνη και territorio di Passava για την περιοχή της Καρυούπολης-Πασσαβά), βλ. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 13-14, 203-207. Επίσης, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Το μανιάτικο οικισμένο περιβάλλον», στο: *Μανιάτικοι οικισμοί*, σ. 17.

⁸³⁴ Ο Ιωάννης de Nully φτάνει και εγκαθίσταται στο πριγκιπάτο της Αχαΐας γύρω στο 1220, δεδομένου ότι πριν καταγράφεται η συμμετοχή του στα σταυροφορικά στρατεύματα που πολιορκήσαν το 1218-1219 τη Δαμιέτη της Αιγύπτου. Η καταγωγή του από την Καμπανία της Γαλλίας, πατρίδα του Γοδεφρείδου Α' de Villehardouin, η ενδεχόμενη φιλία μεταξύ των δύο αριστοκρατικών οικογενειών, η ανδρεία που θα είχε επιδείξει σε στρατιωτικές επιχειρήσεις και η πολεμική του εμπειρία αποτελούν τους λόγους που οι de Villehardouin του εμπιστεύονται *κληρονομικῶν δικαιώματι* (τὸ ἔχῃ ἰγονικόν του) το υψηλό αξίωμα του πρωτοστράτορα (*marescal*) της Αχαΐας και του παραχωρούν τη βαρονία της βορειοανατολικής Μάνης (Πασσαβάς), θέση νευραλγικής σημασίας για τον έλεγχο της χερσονήσου και των Σλάβων Μηλιγκών του δυτικού τμήματος του Άνω Ταυγέτου (Πενταδάκτυλος), όπου χτίζει το κάστρο του Passavant. Πιθανόν η συγκεκριμένη παραχώρηση να υποδηλώνει και την ενεργή και ηγετική συμμετοχή του στην εγκαθίδρυση της φραγκικής κυριαρχίας στην περιοχή. Στο Μοριά παντρεύεται την αδερφή του βαρόνου της Άκοβας Γκωτιέ Β' de Rosières, από την οποία αποκτά μια κόρη, τη Μαργαρίτα, βλ. IX, σ. 428, *A Miser Zuan Menoili il loco ditto Parsuna, ...e che foche proutostratora*, 439, 456, *Miser Zuan de Passava*. AX, § 118 (*micer Johan de Passaua*), 305 (*micer Johan de Passaua, grant merechal de la Morea*), 385. ΓΧ, § 128 σ. 45, (*messire Jehan le marescal de Nulli, la baronnie de Passavant*), 219 (*messire Jehan de Nulli le marescal, le Passavant*), 233, 328, 501, 502. ΕΧ, στ. 1946-1948 (*τοῦ μισῖρ Ντζᾶ... ντὲ Νουηλῆ ὁ Πασαβᾶς τοῦ ἐδόθη... νὰ ἔνι πρωτοστράτορας, νὰ τὸ ἔχῃ ἰγονικόν του*), 3161-3164 (*μισῖρ Ιωάννης, ντὲ Νουιλῆ τὸ ἐπίκλη του*), 3272-3273 (*τοῦ μισῖρ Ντζιᾶν ντὲ Πασσαβᾶ*), 4054-4056 (*μισῖρ Τζᾶν τὸν ἐλέγασιν, ντὲ Νέουλη τὸ ἐπίκλη*), 7310-7319 (*τοῦ μισῖρ Ντζᾶ ντὲ Πασσαβᾶ*), 7555. LONGNON, «Problèmes», σ. 86-87. BON, *La Morée franque*, σ. 73, 105, 113, 144-145, 508-509. BREUILLOT, «Τὸ κάστρο τοῦ Πασσαβᾶ», σ. 304-308, όπου και οι διάφορες απόψεις που έχουν εκφραστεί για τις οικογενειακές καταβολές του Ιωάννη de Nully. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 321-322, 337. SHAWCROSS, *The Chronicle*, σ. 61, 84. *ABII*, σ. 322-324. Ο πρωτοστράτορας (*maréchal*) είναι ο ανώτατος διοικητής του στρατού του Αχαΐας και δύναμει του φεουδαλικού δικαίου κατατάσσεται μεταξύ των *bers de terra*, των ισότιμων δηλαδή του πρίγκιπα βαρόνων, και του παρέχεται το προνόμιο της άσκησης ανώτατης δικαστικής εξουσίας, βλ. RECOURA, *Les Assises*, αρ. 43 σ. 191. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 197. TOPPING, *Feudal Institutions*, αρ. 43 σ. 41-42, σ. 123. BON, *La Morée franque*, σ. 86. JACOBY, *La féodalité*, σ. 24. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η άνδεγαυική κυριαρχία*, σ. 83-84. Η ΙΔΙΑ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 68, 69, 77. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 78 σημ. 204, 217 και σημ. 668, 337.

της Μαΐνης όσο και από τις δυτικές παρειές του Ταυγέτου (Έξω Μάνη) όπου απλώνεται ο δρούγγος των Μηλιγκών⁸³⁵.

Ο Ιωάννης de Nully δίδει στο κάστρο που κτίζει τη γαλλική ονομασία *Passavant*, η οποία διατηρείται στην εξελληνισμένη της μορφή μέχρι σήμερα ως Πασσαβάς (εικ. 154). Προέρχεται πιθανότατα από το γαλλικό *pass avant* (= πέρανα μπροστά), το οποίο απαντά στο ρητό που συνοδεύει το έμβλημα του κόμη της γαλλικής Καμπανίας και ως πολεμική ιαχή των καμπανέζων ιπποτών, στις τάξεις των οποίων εντάσσεται και ο ιδρυτής του φρουρίου⁸³⁶. Για την ανέγερσή του επιλέγει το μικρό πλάτωμα στη βραχώδη κορυφή ενός χαμηλού, αλλά φυσικά οχυρού λόφου, ο οποίος υψώνεται στα νοτιοδυτικά της πεδιάδας του Μαυροβουνίου και ουσιαστικά ελέγχει την κύρια οδική διάβαση που συνδέει τη Λακεδαίμονα με το βυζαντινό κάστρο της Καρούπολης και την Μάνη⁸³⁷ (εικ. 153). Από τη θέση αυτή οι Φράγκοι μπορούσαν να

⁸³⁵ Οι Μηλιγκοί του Ταυγέτου μπορούσαν να εισέλθουν στη νοτιοδυτική Λακεδαίμονα τόσο μέσω της διάβασης που περνάει βόρεια της βυζαντινής Καρούπολης και διασχίζοντας τη Λαγκάδα και τη δίοδο που ανοίγεται δυτικά του Πασσαβά και κατευθύνεται βόρεια του Γυθείου, όσο και από τα δυτικά από το πέρασμα που συνδέει την Έξω (μεσσηνιακή) Μάνη με την περιοχή της Βαρδούνιας, όπου έχει ανεγερθεί το ομώνυμο κάστρο πλησίον του οικισμού του Αγίου Νικολάου. Συνεπώς τα όρια της εδαφικής περιφέρειας της βαρονίας του Πασσαβά θα μπορούσαν να αναζητηθούν στην περιοχή Σκουταρίου-Παγανέας νότια και τη δίοδο της Λαγκάδας νοτιοδυτικά, προκειμένου να επιτυγχάνεται ο αποτελεσματικός έλεγχος των οδών που οδηγούν προς τα εδάφη των Μανιατών και των Σλάβων Μηλιγκών. Προς βορρά πιθανή είναι η υπαγωγή στη βαρονία των εδαφών της Βαρδούνιας, όπου βρίσκονται οι διαβάσεις που συνδέουν τη σλάβικη επικράτεια του δυτικού Ταυγέτου με τη νότια Λακεδαίμονα, λαμβάνοντας επιπλέον υπ' όψιν ότι ο Πασσαβάς αποτελεί το πλησιέστερο σε αυτή οχυρό που ανεγέρθηκε από τους Φράγκους στην ευρύτερη περιοχή. Για την περιοχή και την ιστορία της Βαρδούνιας και το κάστρο της, βλ. Γ. ΚΑΨΑΛΗΣ, «Η Βαρδούνια και οι Τουρκοβαρδουνιώτες», *Πελοποννησιακά* 2 (1957), σ. 91-140. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 409-410. BURRIDGE, «The castle of Vardounia», σ. 19-28. Γ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Δημογραφικές και οικονομικές συνέπειες τῆς κυριαρχίας τῶν Τουρκαλβανῶν στὰ Βαρδουνοχώρια Λακωνίας τὴν περίοδο τῆς δευτέρας τουρκοκρατίας», *ΛακΣπ* 16 (2002), σ. 313-366. ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗΣ, *Μάνη*, σ. 67-71. Επίσης, βλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Κάστρα καὶ ὄχυρώσεις», σ. 525-526.

⁸³⁶ Βλ. E. STÜWE, *Die französischen Lehnwörter und Namen in der mittelgriechischen Chronik von Morea*, Ρόστωκ 1919, σ. 51-52, 73, 75, 86, 93, 98, 102. W. MILLER, *Essays on the Latin Orient*, Κέιμπριτζ 1921, σ. 72, ο οποίος αποδίδει την ονομασία στη γαλλική πολεμική κραυγή *pass avant*. BON, *La Morée franque*, σ. 509. BREUILLOT, «Τὸ κάστρο τοῦ Πασσαβά», σ. 301-304. ΙΛΙΕVA, *Morea*, σ. 234, 235. SHAWCROSS, *The Chronicle*, σ. 271. ΑΒΠΙ, σ. 322. Ο ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 198, 319, αποδίδει την ονομασία στο γαλλικό *passavant* (*passe-avant*) με τη σημασία της άδειας διακίνησης εμπορευμάτων, θεωρώντας ότι οι Φράγκοι είχαν εγκαταστήσει στην περιοχή ένα είδος τελωνείου. Επίσης, βλ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ, «Πασσαβάς», σ. 198. ΜΕΞΗΣ, *Μάνη*, σ. 261-262. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, *Μάνη*, σ. 116. SEIFRIED, *The Mani Peninsula*, σ. 502. Βέβαια δεν αποκλείεται η λειτουργία τελωνείου στην περιοχή (πρβλ. HUXLEY, *Monemvasia*, σ. 16-17, Ο ΙΔΙΟΣ, «Transhumance», σ. 331-332), αλλά θεωρώ ότι οι αριστοκρατικές καταβολές του Ιωάννη de Nully θα επέβαλλαν μια τοπωνυμία που παραπέμπει σε ένδοξες μάχες και εκστρατείες και μεγαλειώδεις στρατιωτικές επιτυχίες, σύμφωνα με τα ιπποτικά ιδεώδη της εποχής, η οποία ενδεχομένως ενέχει παράλληλα και μια νοσταλγική χροιά ή/και ηθελημένη υπόμνηση της μακρινής του πατρίδας.

⁸³⁷ Βλ. KRIESIS, «Zarnáta and Kelefa», σ. 313-314, 315. Το κάστρο του Πασσαβά περικλείεται από οχυρωματικό περίβολο ακανόνιστης, τραπεζιοειδούς κάτοψης, με μέγιστο μήκος 180μ. περίπου και μέγιστο πλάτος 90μ. περίπου. Η άμυνά του ενισχύεται περιμετρικά από πύργους τετραγωνικής ή κυκλικής κάτοψης. Τα τείχη εμφανίζονται ιδιαίτερα ισχυρά στην ανατολική, νότια και δυτική πλευρά του λόφου σε αντίθεση με αυτό της βόρειας η οποία απολήγει σε κατακόρυφο γκρεμό και στέφονται με ορθογωνικές επάλξεις. Κατά μήκος του τείχους στις απολήξεις του πάνω από τον περίδρομο ανοίγονται τυφεκιοθυρίδες. Μία πύλη διαμορφώνεται στο βόρειο τμήμα του ανατολικού τείχους, ενώ

εποπτεύουν τη γύρω περιοχή και να προλαμβάνουν κάθε εχθρική κίνηση των Μανιατών και των Μηλιγκών από τα νότια προς τα βορειοανατολικά. Η ίδρυσή του τοποθετείται στα μέσα του 13ου αιώνα και θεωρείται σύγχρονο του πλησιόχωρου κάστρου του Γερακίου⁸³⁸.

υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη μίας ακόμα στο μέσον περίπου του νότιου τείχους στην ισόγεια στάθμη του αντίστοιχου πύργου, όπου η τοιχοποιία έχει καταρρεύσει. Το κάστρο στη μορφή και το μέγεθος που διατηρείται σήμερα και σύμφωνα με τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του ανάγεται στην πρώτη τουρκοκρατία. Κατά την περίοδο αυτή το φρούριο παρουσιάζεται σε σχέδια της εποχής ενισχυμένο με επιπλέον πυργοειδείς κατασκευές και περιβάλλεται στα νότια και δυτικά από έναν ακόμα οχυρωματικό περίβολο ή προτείχισμα, πιθανό απόηχο της αρχικής έκτασης που κατελάμβανε το οχυρό συγκρότημα. Στην οθωμανική παρουσία οφείλεται και το μοναδικό κτήριο που διατηρείται σήμερα στο εσωτερικό του και ταυτίζεται με τζαμί. Πρόκειται για τετραγωνικής κάτοψης κτίσμα, η κάθε όψη του οποίου διατρύπεται από ζεύγος ανοιγμάτων με οξυκόρυφες απολήξεις. Εσωτερικά στο μέσον του νοτιοανατολικού τοίχου διαμορφώνεται μικρή κόγχη, μιχράμπ, και εξωτερικά στη δυτική γωνία του σώζεται η σπειροειδής κλίμακα του μιναρέ. Για το κάστρο του Πασσαβά, βλ. CORONELLI, *Memorie*, σ. 84-85 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Mémoires*, σ. 88-90), όπου και κάτοψη του φρουρίου. LOCATELLI, *Racconto Historico della Veneta Guerra*, 1, σ. 170-171 (κάτοψη του κάστρου). ΚΩΣΤΑΚΗΣ, «Evlilyâ Çelebi», σ. 274-275. ΤΣΕΛΕΜΠΗ, *Οδοιπορικό*, σ. 85. LEAKE, *Travels*, I. σ. 256-257, 259, ο οποίος ανάγει στην αρχαιότητα τμήμα του ανατολικού τείχους που έχει ενσωματωθεί στην τοιχοποιία, αναφέρει την ανεύρεση ενεπίγραφου θραύσματος αγγείου και επισημαίνει ότι το κάστρο του Πασσαβά έχει χτιστεί στη θέση της αρχαίας πόλης «Λας». TRAQUAIR, «Medieval Fortresses», *ABSA* 12 (1905-1906), σ. 261-263, 274-275, ο οποίος χρονολογεί το κάστρο στο έτος 1254 χωρίς περαιτέρω τεκμηρίωση. BON, *La Morée franque*, σ. 509, 646, πίν. 152. KRIESES, «Zarnáta and Kelefá», σ. 316. ΕΛΙΟΡΟΥΛΟΥ-ΡΟΓΑΝ, *Mani*, σ. 142. ΜΕΞΗΣ, *Μάνη*, σ. 259. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, *Μάνη*, σ. 114-118. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 410-411 (με ιστορικές ανακρίβειες). Γ. ΚΑΤΣΟΥΓΚΡΑΚΗ, «Κάστρο Πασσαβά», στο: *Ενετοί και Ιωαννίτες*, σ. 58-61. ΜΠΟΥΖΑ – ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Κάστρα της Μάνης», σ. 45, 47. Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Κάστρα και φρούρια των μεταβυζαντινών χρόνων», στο: *Μανιάτικοι οικισμοί*, σ. 66, 69-70. SEIFRIED, *The Mani Peninsula*, σ. 502. Ο LEAKE, *Travels*, I. σ. 257-258, επισημαίνει τη στρατηγική θέση που κατέχει το κάστρο καταγράφοντας την ευρεία οπτική συνάφεια που υπάρχει με άλλους οικισμούς της περιοχής. Επίσης, βλ. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 34-35. Για την ταύτιση του κάστρου του Πασσαβά με την αρχαία πόλη «Λας», βλ. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, III.21.7, III.24.6. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 449-450. CURTIUS, *Peloponnesos*, 2, σ. 273-275, ο οποίος θεωρεί ότι το ρέμα της Τουρκόβρυσης είναι το ποτάμι του Πασσαβά (Bach von Passava) και το ταυτίζει με τον αρχαίο Σμήνος. ΕΥ. ΚΟΦΙΝΙΩΤΗΣ, *Ὀμηρική γεωγραφία*, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 124. ΚΟΜΝΗΝΟΣ, *Λακωνικά*, 1, σ. 45-47, όπου επίσης αποδίδονται στη λέξη Πασσαβάς ελληνικές ρίζες. FORSTER, «Laconia», σ. 232-234, ο οποίος ταυτίζει λανθασμένα το ρέμα της Τουρκόβρυσης με τον ποταμό Σμήνος. R. H. SIMPSON, *A gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites*, Λονδίνο 1965, σ. 48. ΕΛΙΟΡΟΥΛΟΥ-ΡΟΓΑΝ, *Mani*, σ. 80-81.

⁸³⁸ Η βαρονία του Γερακίου με έξι ιπποτικά φέουδα παραχωρείται στον Guy de Nivelet και η ίδρυσή της αποσκοπεί στον έλεγχο των ανυπότακτων και εχθρικά διακείμενων έναντι των Φράγκων Ελλήνων της Τσακωνιάς (Πάρνωνας – νότια Κυνουρία). Κέντρο της αρχικά είναι το ομώνυμο βυζαντινό πόλισμα και στη συνέχεια το φραγκικό κάστρο, το οποίο ανεγείρεται από το διάδοχο του Guy, Ιωάννη de Nivelet, στα νότια του οικισμού και το 1262 ή λίγο αργότερα παραδίδεται στους Βυζαντινούς, βλ. IX, σ. 428, 438. GX, § 28 (όπου αναφέρεται μια οικογένεια de Nivelet που εγκαθίσταται στο Μοριά από την Κωνσταντινούπολη μετά την ανακατάληψή της από τους Βυζαντινούς το 1261), 128 σ. 44, 219. EX, στ. 1935-1938, 3165-3167 και σημ., σ. 82, 182, 192. BON, *La Morée franque*, σ. 112-113, 123, 125, 126, 135, 510-511. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Λατινοκρατούμενη Ἑλλάδα», σ. 254. ΓΡΙΠΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τοῦ Γερακίου*, σ. 219-220, 223-225, 230-233. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Ἡ κατάκτηση», σ. 174-176. ΙΛΙΕΝΑ, *Morea*, σ. 140, 143, 152, 201. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 31. Πρβλ. MILLER, *Φραγκοκρατία*, σ. 164-165, ο οποίος θεωρεί ότι η συνθήκη περιελάμβανε μόνο τα τρία κάστρα που αναφέρονται στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως*. Σύμφωνα με τον ιστορικό Παχυμέρη το Γεράκι περιλαμβάνεται μαζί με την Μονεμβασία, τον Μυζηθρά και τη Μεγάλη Μαΐνη στις κτήσεις που παραχώρησε το 1262 ο Γουλιέλμος Β΄ de Villehardouin στον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο μετά την υπογραφή της συνθήκης της Κωνσταντινούπολης (1261), βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 123 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 88), *Μονεμβασίαν Μαΐνην Ἱεράκιον Μυζηθρᾶν... καὶ ἅμα πᾶν τὸ περὶ τὴν Κινιστέρναν θέμα* [στην περιοχή της Ἐξω (μεσσηνιακής) Μάνης]. Αντίθετα οι άλλες πηγές της εποχής αναφέρουν μόνο τα τρία τελευταία [βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 1, σ. 79-80. IX, σ. 447. GX, § 317. AX, § 297. EX,

Η ανέγερση των δύο φρουριών σχετίζεται άμεσα με την πολιτική των Φράγκων πριγκίπων απέναντι στα ανυπόταχτα φύλα του Πάρωνα και του Ταυγέτου και το ελεύθερο λιμάνι της Μονεμβασίας και πιθανότατα προηγείται της πολιορκίας της τελευταίας από τον Γουλιέλμο Β' de Villehardouin (1246-1278) το 1246-1248 ή πραγματοποιήθηκε στις αρχές της επιχείρησης, προκειμένου να παραμείνουν ανοιχτές οι δίοδοι επικοινωνίας με το πριγκιπάτο και να διασφαλίζεται ο συνεχής ανεφοδιασμός των στρατευμάτων του⁸³⁹. Η ανάκτηση της περιοχής του

στ. 4329-4332. ΣΑΝΟΥΔΟΣ, σ. 124-125 (= SANUDO, σ. 116.)]. Ακόμα, όμως και αν δεν αποτέλεσε μέρος της διαπραγμάτευσης και της τελικής συμφωνίας, το βέβαιο είναι ότι πολύ σύντομα κατακτήθηκε από τους Βυζαντινούς όπως και αυτό του Πασσαβά. Την ίδια περίοδο που χάνεται το Γεράκι για τους Φράγκους ο ηγεμόνας του Ιωάννης de Nivelet φέρεται να κατέχει μια βαρονία στην περιοχή του Κάτω Αλφειού με έξι ιπποτικά φέουδα και κέντρο το κάστρο του Φαναρίου στην Ηλεία. Μετά τη μάχη του Μακρυπλαγίου το 1264 ο ίδιος ορίζεται από τον Γουλιέλμο Β' *κιβιτάνος* της περιοχής του Νικλίου και της Βελιγοστής με κύρια καθήκοντα την φύλαξη των συνόρων της φραγκοβυζαντινής μεθορίου. Ενδέχεται η νέα κτήση με τον ίδιο αριθμό ιπποτικών φεούδων με την προηγούμενη να του δόθηκε ως αποζημίωση για την απώλεια του Γερακίου, βλ. *ΑΧ*, § 122, όπου στο σύνολο της παραλλαγής δεν γίνεται αναφορά στο Γεράκι. *ΓΧ*, § 469 (και σ. 399 σημ. 1). *ΕΧ*, στ. 6713-6720. BON, *La Morée franque*, σ. 145. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 99. *ΑΒΠ*, σ. 307. Στην αραγωνική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως* αναφέρεται ότι οι de Nivelet κατέχουν τη βαρονία του Richolichi στη Βοστίτσα (Αίγιο), βλ. *ΑΧ*, § 624.

⁸³⁹ Γεγονός είναι ότι ο Γουλιέλμος Β' της Αχαΐας με την ανάληψη των καθηκόντων του παρουσιάζεται αποφασισμένος να εφαρμόσει μια επιθετική εξωτερική πολιτική που αποσκοπεί στην ανάδειξη του πριγκιπάτου σε ηγεμονεύουσα στρατιωτικά δύναμη στο σύνολο του ελλαδικού χώρου, πρβλ. LOCK, *Οι Φράγκοι*, σ. 159-164. Πρωταρχικό στόχο του θέτει την υποταγή του κάστρου της Μονεμβασίας και κάθε πληθυσμιακής ομάδας στο Μοριά που αντιστέκεται στους Φράγκους, αποκόπτοντας παράλληλα την αυτοκρατορία της Νίκαιας από τα ερείσματα της στο χώρο και τις φιλόδοξες προθέσεις της για μελλοντική απόβαση και ανακατάληψη των ελληνικών εδαφών, βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Η κατάκτηση», σ. 152. SIMPSON, «Η αντίσταση», σ. 79-80. Αν και η όλη επιχείρηση αποδίδεται εξ ολοκλήρου στον πρίγκιπα Γουλιέλμο Β', δεν αποκλείεται ο σχεδιασμός της και κάποιες προεργασίες να είχαν προηγηθεί επί του προκατόχου του Γοδεφρείδου Β', δεδομένου ότι η πολιορκία της Μονεμβασίας αρχίζει αμέσως μετά την ανάρρηση στην ηγεμονία του πριγκιπάτου του πρώτου, πρβλ. SIMPSON, «Η αντίσταση», σ. 78-79. Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να ενταχθεί και η ίδρυση των δύο κάστρων του Πασσαβά και του Γερακίου, που ως σκοπό είχαν το πρώτο να αποτρέψει τυχόν επαναστατικές κινήσεις των Μανιατών και να συγκρατήσει τις δυνάμεις των Μηλιγκών και το δεύτερο να κρατήσει ανοιχτές τις διόδους προς τη Μονεμβασία αποτρέποντας τους Τσάκωνες του Πάρωνα να προβούν σε ενέργειες που θα προκαλέσουν απώλειες ή θα αποκόψουν τις δυνάμεις των πολιορκητών από τη φραγκική ενδοχώρα. Κατά συνέπεια και τα δύο οχυρά πρέπει να είχαν ολοκληρωθεί τουλάχιστον μέχρι το 1246. Επιπλέον εάν θεωρηθούν αξιόπιστες οι πληροφορίες που παραδίδει το *ΕΧ*, στ. 2983-2984, 3004-3007, αμέσως μετά την παράδοση της Μονεμβασίας (1248) ο Πασσαβάς καταγράφεται μεταξύ των τόπων που εξουσίαζε ο Φράγκος πρίγκιπας (*καὶ ἐπερπάτει ἐκ τὰ χωρία τοῦ μέρους τῆς Μονοβασίας, / στὸ Ἐλεος κ' εἰς τὸν Πασσαβᾶν κ' εἰς τοὺς ἐκεῖσε τόπους*) και ως η περιοχή από την οποία πέρασε πηγαίνοντας στη Μάνη για να επιλέξει την τοποθεσία που θα ανεγερθεί το κάστρο της Μεγάλης Μαΐνης (*κ' ἐπέρασε τὸν Πασσαβᾶν κ' ἐδιάβη εἰς τὴν Μάϊνην / ἐκεὶ ἦν ἕρην σπήλαιον φοβερὸν εἰς ἀκριοτήρι ἀπάνω. / Διὰ τοῦ ἄρρεσεν πολλὰ, ἐποίησεν ἕνα κάστρον / καὶ Μάϊνην τὸ ὠνόμασε, οὕτως τὸ λέγουν πάλιν*). Κατά συνέπεια φαίνεται ότι η ανέγερση του κάστρου από το οποίο έλαβε το όνομά της και η υπόλοιπη περιοχή είχε προηγηθεί της κατάληψης της Μονεμβασίας και το τοπωνύμιο είχε επικρατήσει. Επίσης, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 73. Η πληροφορία που ακολουθεί στην ελληνική και τη γαλλική παραλλαγή για την ίδρυση νέων φραγκικών κάστρων μεταξύ των οποίων του Πασσαβά και του Γερακίου (βλ. *ΓΧ*, § 219. *ΕΧ*, στ. 3151-3172) οφείλεται μάλλον στους αναχρονισμούς του *Χρονικού*. Αντίθετα η αραγωνική παραλλαγή ανάγει μετά το 1248 τα κάστρα του Μυζηθρά, της Μεγάλης Μαΐνης και του Λεύκτρου τα οποία περιλαμβάνονται και στις άλλες παραλλαγές του *Χρονικού* (βλ. *ΓΧ*, § 218. *ΕΧ*, στ. 2985-3007, 3032-3042), του Νικλίου το οποίο προϋπήρχε της φραγκοκρατίας και του Άστρους (*Estella*), των Βασιλικάτων και της Ανδρούσας και ενδεχομένως η πληροφόρηση που προσφέρει να είναι πιο αξιόπιστη σε ορισμένα σημεία δεδομένου ότι βασίζεται σε πηγές των μέσων του 13ου αιώνα, βλ. *ΑΧ*, § 214-216. Για τα φραγκικά κάστρα που ιδρύονται στη χερσόνησο της Μάνης, βλ. επίσης VAN LEUVEN,

Πασσαβά μετά το 1262 από τους Βυζαντινούς, αν και δεν αναφέρεται σε καμία πηγή της εποχής, φαίνεται ότι εντάσσεται μεταξύ των πρώτων στρατιωτικών επιχειρήσεων που προέβησαν οι βυζαντινές δυνάμεις, προκειμένου να θέσουν το σύνολο της Λακωνίας υπό την εξουσία τους⁸⁴⁰.

«The phantom baronies», σ. 43-69, ο οποίος επανατοποθετεί στο χάρτη κάποια από αυτά, χωρίς ωστόσο οι απόψεις του να εμφανίζονται πειστικές.

⁸⁴⁰ Βλ. KRISIS, «Zarnáta and Kelefá», σ. 315, ο οποίος αποδίδει την κατάληψη του στους Μανιάτες και την τοποθετεί το 1262. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ, «Πασσαβάς», σ. 199. BON, *La Morée franque*, σ. 125, 126. ΜΕΞΗΣ, *Μάνη*, σ. 263. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, *Μάνη*, σ. 116-117. Άγνωστη είναι η ιστορική πορεία του κάστρου στη συνέχεια. Ο ΚΟΥΓΕΑΣ, *Περί τῶν Μελιγκῶν*, σ. 31-32, σημειώνει ότι ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος στην προσπάθειά του να καταστείλει στασιαστικές κινήσεις στο δεσποτάτο εις βάρος της κεντρικής διοίκησης διαλύει τα κάστρα της *Μαϊνης*, του *Λεύκτρου*, του *Μελιγκοῦ* (βορειοανατολικά της Πλάτσας στη μεσσηνιακή Μάνη), του *Κουτήφαρη* και του *Πασσαβά*, έχοντας ως ένδειξη την ερήμωση των οχυρῶν στους αιῶνες που ακολουθοῦν. Ὀντως το 1415 ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ μετά την καταστολή μιας στασιαστικής κίνησης που εκδηλώνεται εναντίον της βυζαντινῆς διοίκησης στη Μάνη με κέντρο τη μεσσηνιακή Μαντίνεια προχωρεῖ στην καταστροφή των φρουρίων (*τὰ φρούρια λύσας αὐτῶν*), τα οποία δεν κατονομαζονται στις πηγές. Ενδεχομένως μεταξύ αυτῶν να βρίσκεται και ο Πασσαβάς, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 3, σ. 239-242. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τὸ ἔθος τοῦ μασχαλισμοῦ παρὰ τοῖς Μανιάταις τῶν μέσων χρόνων», *ΝΕ* 2 (1905), σ. 181-185, ο οποίος θεωρεῖ ὅτι πρόκειται για τους οικογενειακοὺς πύργους τῶν Μανιατῶν. J. W. BARKER, «On the chronology of the activities of Manuel II Palaeologus in the Peloponnesus in 1415», *BZ* 55/1 (1962), σ. 40-41, 47. Ο ΙΔΙΟΣ, *Manuel II Palaeologus*, σ. 316-317. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 12-14, ο οποίος συμφωνεῖ με τον ΛΑΜΠΡΟ. WAGSTAFF, «Grand Magne», σ. 147, ο οποίος θεωρεῖ πιο λογικὴ την ἄποψη του Κουγέα. MILLER, *Φραγκοκρατία*, 448-449, ο οποίος εκφράζει την ἴδια ἄποψη με τον ΛΑΜΠΡΟ. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, «Μάνη», σ. 13-18. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 299. SEIFRIED, *The Mani Peninsula*, σ. 24, 345. Για τον Πασσαβά γεγονός είναι ὅτι καθόλη την παλαιολόγεια περίοδο και μέχρι το 17ο αἰῶνα οι πηγές σιωποῦν. Κατὰ την εκστρατεία του Μωάμεθ Β΄ στο Μοριά το 1460 δεν καταγράφεται καμία ἐπιχείρηση του οθωμανικοῦ στρατοῦ στην περιοχή, ἐνῶ το κάστρο φαίνεται ὅτι παραμένει εγκαταλελειμμένο μέχρι και το 1471 τουλάχιστον, δεδομένου ὅτι δεν αναφέρεται σε κανένα ἀπὸ τους βενετικούς χωροθετικούς καταλόγους που συντάσσονται μεταξύ τῶν ἐτῶν 1450-1471. Ἄν και θα μπορούσε να εκφραστεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι το ερειπωμένο κάστρο λόγω της στρατηγικῆς θέσης που κατέχει επισκευάζεται μετὰ την περίοδο αὐτή, ἴσως προς τὸ τέλος του πρώτου βενετοτουρκικοῦ πολέμου (1463-1479), ἀπὸ τους Μανιάτες πιθανόν με τὴ συνέργεια τῶν Βενετῶν, προκειμένου να ἀνακόψουν τυχόν οθωμανικὲς ἐπιχειρήσεις με σκοπὸ τὴν κατάληψη της χερσονήσου της Μάνης, τα ἀρχαιολογικά ἀπομεινῶματα ἀπὸ τὴν ἀνοικοδόμησή της ἀποδίδεται στους Οθωμανοὺς, οἱ οποίοι μετὰ τὸ 1481 και τὴν κατάπνιξη της ἐπανάστασης του Κροκόνητου (Κροκόδειλου) Κλαδά κυριαρχοῦν στην περιοχή (βλ. SATHAS, *Documents*, 6, σ. 220-226, ὅπου ο St. Magno καταγράφει τὴν ἀνατολικὴ εἴσοδο στη Μάνη ὡς *el passo della montagna de Marouni* και δὲν ἀναφέρει πούθενά τὸ κάστρο του Πασσαβά. ΣΑΘΑΣ, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς*, σ. 36-45. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, *Μάνη*, σ. 22-31. ΜΠΗΡΗΣ, *Ἀρβανίτες*, σ. 146-147. WRIGHT, «The Kladas Affair», σ. 157-172). Ἄγνωστο πότε μέσα στην πρώτη τουρκοκρατία ἀνακατασκευάζεται και ἐγκαθίσταται οθωμανικὴ φρουρὰ με σκοπὸ τὴν ἐποπτεία και τὸν ἐλεγχὸ τῶν Μανιατῶν και τὴν ἀποτροπὴ ἐχθρικών κινήσεων προς τα τουρκοκρατούμενα εδάφη της νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου. Ὡς ἐπίγειο τὸ κάστρο ἀναφέρεται ὁ ὄρμος που σχηματίζεται στα νοτιοανατολικά, στον οικισμό Βαθῦ (βλ. ΤΣΕΛΕΜΠΙ, *Ὀδοιπορικό*, σ. 85, *Πασαλιμάνι*). Ἀπὸ τις ἀρχές του 17ου αἰῶνα ἀπαντοῦν μνείες για ἐχθρικές ἐνέργειες κατὰ τῶν Οθωμανῶν του Πασσαβά εἴτε ἀπὸ τους Μανιάτες εἴτε ἀπὸ τις δυτικὲς δυνάμεις. Τὸν 17ο αἰῶνα καταγράφεται για πρώτη φορά και στους χάρτες της εποχῆς (VISSCHER, *Peloponnesus hodie Morea*, χάρτης, ὡς *Pasava*. DE WIT, *Peloponnesus hodie Moreae Regnum*, χάρτης, ὡς *Passava*. RANDOLPH, *The present state of the Morea*, σ. 10 και χάρτης, ὡς *Passava*). Σε βραχὺ χρονικὸ πιθανότατα τῶν ἀρχῶν του 17ου αἰῶνα που γράφτηκε στην Μονεμβασιά και ἀποδίδεται στον Ἰωάννη Λικίνιο ἀναφέρεται ὀλιγοήμερη κατάληψη του *Πασαβά* (χωρὶς να προσδιορίζεται ἐάν πρόκειται για τὸ κάστρο ἢ τὴν ἐγγύτερη περιοχή) τὸ Σεπτέμβριο του 1601 και λεηλασία του τόπου κατὰ τὴ διάρκεια ἐπιδρομῆς τεσσάρων πλοίων του τάγματος τῶν Ἱπποτῶν του Ἁγίου Ἰωάννη της Μάλτας (βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Βραχέα χρονικά», σ. 1στ΄, ἀρ. 12 στ. 104-106. SCHREINER, *Kleinchroniken*, I, σ. 587 ἀρ. 79/46, II, σ. 597. Πρβλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Ἡ Μάνη», σ. 89). Σε ἐπιστολὴ του 1614 ο Πασσαβάς καταγράφεται ὡς κόμη (βλ. ὁ.π., σ. 102, *κατὰ τῆς κόμης Πασσαβά*). Τὸ 1685 καταλαμβάνεται ἀπὸ τους Βενετοὺς καταστρέφεται και ἐγκαταλείπεται

Η χωρική έκταση που όριζε το τοπωνύμιο Πασσαβάς κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί, αλλά μπορούν να διαγραφούν αδρομερώς τα όριά του κατά τα νεώτερα χρόνια. Μέχρι σήμερα η ονομασία αποδίδεται εκτός από τον ομώνυμο λόφο με το κάστρο στην κορυφή του, στο σύνολο των ορεινών όγκων που απλώνονται βόρεια και ανατολικά του⁸⁴¹. Επίσης στην περιοχή του Γυθείου το τοπωνύμιο διατηρείται νότια της Εθνικής οδού Σπάρτης-Γυθείου και δυτικά της πόλης στη θέση που εκτείνεται ανάμεσα στο κοιμητήριο του ναού της Ανάληψης και το σύγχρονο οικισμό του Αγίου Βασιλείου, όπου αναπτύσσεται και η ομώνυμη μικρή οικιστική ενότητα⁸⁴² (χάρτ. 16). Τέλος ο Leake κατά την επίσκεψή του στην περιοχή στις αρχές

παραμένοντας στην κατάσταση αυτή καθόλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας. Επανέρχεται υπό οθωμανική κυριαρχία το 1715, επισκευάζεται και φιλοξενεί φρουρά, ενώ στις βόρειες υπώρειες του λόφου στη θέση Τουρκόβρυση, όπου και το ομώνυμο ρέμα, και στη γύρω περιοχή βρίσκονται εγκατεστημένες στο γ' τέταρτο του 18ου αιώνα 700 ή 800 οικογένειες Τούρκων. Η εξέγερση των Μανιατών μετά τα Ορλωφικά, ενδεχομένως γύρω στα 1780, έχει ως συνέπεια την οριστική εκδίωξη των Οθωμανών από την περιοχή εκτείνοντας τα σύνορα της Μάνης έως τη θέση Κακοσκάλι Τρινήσων στις δυτικές παρυφές της πεδιάδας του Έλους. Μετά την καταστροφή που υπέστη το κάστρο κατά την κατάληψη του από τους Έλληνες εγκαταλείπεται οριστικώς. Στις απογραφές του νέου ελληνικού κράτους καταγράφεται ο Πασσαβάς ως οικισμός με την ένδειξη *φρούριον* περιλαμβάνοντας πιθανότατα και το οικιστικό σύνολο στη θέση Τουρκόβρυση. Για την μεταβυζαντινή ιστορία του Πασσαβά βλ. CORONELLI, *Memorie*, σ. 84-85 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Mémoires*, σ. 88-90). Ν. Ν. (DOMENICO ROSSI), *Successi dell'armi Venete in Levante nella campagna 1685*, Βενετία 1686, σ. 211-212, 214-215, 217-218. LOCATELLI, *Raconto Historico della Veneta Guerra*, 1, σ. 170-171, 172, 174. P. GARZONI, *Istoria della Republica di Venezia in tempo della Sacra Lega contra Maometto IV., e tre suoi successori Gran Sultani de Turchi*, τ. 1, Βενετία 1707², σ. 113-114. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Η περί Πελοποννήσου έκθεσις τοῦ Βενετοῦ προνοητοῦ Γραδενίγου», *ΔΙΕΕ* 5 (1900), σ. 321, *Passava distrutta* (1692). ΤΣΕΛΕΜΠΙ, *Οδοιπορικό*, σ. 85-86. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Η Μάνη», σ. 100 (1614), 103 (1614), 148 (1655). J. PEETERS, *Description des principales Villes, Havres et Isles du Golfe de Venise du coté Oriental, comme aussi des Villes et Forteresses de la Moree et quelques Places de la Grèce et des Isles principales de l'Archipel et Forteresses d'icelles et en suite quelques Places renommées de la Terre Saincte, et autres dessous la Domination Ottomane vers le Midy et l'Orient, et quelques principales Villes en Perse et le Regne du Grand Mogol*, Αμβέρσα 1690, σ. 15. ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ, *Πίναξ χωρογραφικός*, σ. 56, *Πασσαβάς*. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 481, *Πασσαβάς, φρούριον*. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Ιστορικαὶ ἀλήθειαι συμβάντων τινῶν τῆς Μάνης. Ἀπὸ τοῦ 1769 καὶ ἐντεῦθεν. Ὁ Τζανέμπτης Καπετανάκης Γρηγοράκης καὶ ἡ οἰκογένειά του*, [Ἀθήνα] 1858, σ. 5. ΣΑΘΑΣ, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς*, σ. 340, 533. Α. Ν. ΓΟΥΔΑΣ, *Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, τ. 1-8, ἐν Ἀθήναις 1869-1876, 8, σ. 5. ΝΟΥΧΑΚΗΣ, *Χωρογραφικὸς Πίναξ*, 1885, σ. 100, *Πασσαβάς*. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἑλληνικὴ Χωρογραφία*, σ. 757, *Πασσαβάς*. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, *Μάνη*, σ. 14, 103, 190-191. Τ. Χ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, *Ὁ Ἀρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου, 1500-1821*, ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 63. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ, «Πασσαβάς», σ. 199-200. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, *Μάνη*, σ. 116, 117. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία*, 4, σ. 20. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ, *Γύθειον – Μαραθονήσι*, σ. 7, 14. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικὸ τῶν οἰκισμῶν*, σ. 370, 552, 567, *Πασσαβάς*. *Λεξικὸ Διοικητικῶν Μεταβολῶν*, 2, σ. 578. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοί*, σ. 14, 108-111, 153, 198-199, 319-321. ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗΣ, *Μάνη*, σ. 26, 38, 43, 46, 149-155, 296. SEIFRIED, *The Mani Peninsula*, σ. 30, 33, 124-125, 127, 318-319, 350, 351, 354.

⁸⁴¹ Βλ. απόσπασμα φύλλου χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Μαυροβούνιον

⁸⁴² Βλ. απόσπασμα φύλλου χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Γύθειον. Η θέση πιθανότατα ταυτίζεται με το οθωμανικό *ζεγαλατεϊον* (ziftlik, τσιφλίκιον) του Πασσαβά και τη *villa Passava* των κατάστιχων του αρχαίου Nani (1703-1705) και μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Τούρκους καταγράφεται ως οικισμός μέχρι το 1940, οπότε καταργείται, για να συσταθεί εκ νέου το 1981, βλ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 480, *Πασσαβά, ζεγαλατεϊον*. ΝΟΥΧΑΚΗΣ, *Χωρογραφικὸς Πίναξ*, 1885, σ. 100, *Πασσαβά*. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἑλληνικὴ Χωρογραφία*, σ. 755, *Πασσαβά*. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικὸ τῶν οἰκισμῶν*, σ. 371, 552, 567, *Πασσαβάς*. *Λεξικὸ Διοικητικῶν Μεταβολῶν*, 1, σ. 269. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοί*, σ. 195, 197, 320-321.

του 19ου αιώνα, αναφέρει ότι *the name of Pássava is applied to all the coast between Μαυροβούνι and the end of the sandy beach, where begins the hill of Vathý, and inlands as far as the end of the plain*. Ως ποτάμι του Πασσαβά (ή ποτάμι της Άρνας) καταγράφει το σημερινό Βαρδουνοπόταμο (Σμήνος στην αρχαιότητα), το οποίο διαρρέει το νοτιοανατολικό τμήμα της πεδιάδας του Μαυροβουνίου (*the plain of Pássava* κατά τον Leake) και εκβάλλει στον Λακωνικό κόλπο⁸⁴³. Κατά συνέπεια τουλάχιστον επί τουρκοκρατίας το τοπωνύμιο Πασσαβάς αναφέρεται στην περιοχή που εκτείνεται, από βορρά προς νότο, ανάμεσα στην περιοχή του Γυθείου και τους ορεινούς όγκους γύρω από το κάστρο και, από ανατολή προς δύση, ανάμεσα στη θάλασσα και τους λόφους στις δυτικές παρυφές της πεδιάδας του Μαυροβουνίου. Ευρύτερη φυσικά θα ήταν η περιοχή χωρικής αρμοδιότητάς του την εποχή της ακμής του εκτεινόμενη στα νότια τουλάχιστον μέχρι τη γειτονική κοιλάδα του Βαθειού και τη λοφοσειρά του Αγερανού⁸⁴⁴. Επιπρόσθετα λαμβάνοντας υπ' όψιν την απόσταση των γνωστών από τις πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα πολιτισμάτων και κάστρων της περιοχής⁸⁴⁵, ενδεχομένως περιλαμβάνονταν στην αρμοδιότητα του Πασσαβά τμήμα των ορεινών όγκων δυτικά του Μαυροβουνίου και η περιοχή των σημερινών οικισμών Πλάτανου (Λίμπερδου) – Αιγιών με την εύφορη πεδιάδα τους βορειοδυτικά του Γυθείου⁸⁴⁶ (χάρτ. 16, εικ. 153).

Η συγκεκριμένη οριοθέτηση καθιστά τη χώρα του Πασσαβά την πλέον εύφορη της νοτιοδυτικής Λακωνίας και μία από τις σημαντικότερες από οικονομικής απόψεως μεταξύ των βυζαντινών κτήσεων της Πελοποννήσου κατά την εποχή που συντάσσονται τα χρυσόβουλλα της

⁸⁴³ Βλ. LEAKE, *Travels*, I. σ. 254, 259-260. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 412. Ο Σμήνος-Βαρδουνοπόταμος (ή Πλατύ ποτάμι ή ποταμός Βαρδούνιας) πηγάζει από την περιοχή του Ταυγέτου δυτικά των οικισμών της Άρνας και της Καστάνιας, διασχίζει το λαγκάδι που σχηματίζεται ανάμεσα στα δυο χωριά και αφού συγκεντρώσει τα ύδατα των χειμάρρων της περιοχής των Βαρδουνοχωριών, περνάει από τις πεδιάδες των Αιγιών και του Μαυροβουνίου και καταλήγει στον Λακωνικό κόλπο.

⁸⁴⁴ Την ίδια χωροθέτηση για την περιοχή του Πασσαβά δίνει και ο CURTIUS, *Peloponnesos*, 2, σ. 273. Άλλωστε νότια του Αγερανού φαίνεται ότι χωροθετείται ο προαναφερθείς τόπος του Ζαράβου.

⁸⁴⁵ Οι πλησιέστεροι προς το κάστρο του Πασσαβά βυζαντινοί οικισμοί είναι η κόμη της Πετρίνας στα βόρεια (13χλμ. περίπου) [βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι», σ. 160β. Ο ΙΔΙΟΣ, *ΙΙΙ*, 1, σ. λα', 49-55, Ιωάννου του Ευγενικού, *Κώμης ἔκφρασις*. Π. ΚΟΥΡΕΛΑΚΟΣ, *Ἡ Πετρίνα τῆς Λακεδαίμονος*, Πειραιεύς 1947, σ. 11-27. Μ. Γ. ΒΕΝΙΖΕΛΕΑ, «Ιωάννου του Ευγενικού, Περιγραφή της εν Λακεδαίμονι Κώμης Πετρίνας», *Λακωνικά* 239 (Ιαν.-Μάρτ. 2011), σ. 48-50.] και η γνωστή από τους μεσοβυζαντινούς ήδη χρόνους πόλη της Καρυούπολης στα νοτιοδυτικά (7χλμ. περίπου) (βλ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Καρυούπολις», σ. 3-60). Επίσης στα βορειοδυτικά (σε απόσταση 8,5χλμ. περίπου) σε ένα από τους λόφους ανατολικά των ορεινών όγκων του Ταυγέτου στα όρια της Κάτω με την Ἐξω (μεσσηνιακή) Μάνη βρίσκεται ο ανεξερεύνητος βυζαντινός οικισμός του Σιδηροκάστρου με τον ερειπωμένο σήμερα μεγαλιθικό ναό του Αγίου Γεωργίου, βλ. BUCHON, *Nouvelles recherches*, 1, σ. 285, *Sidero-Castro* (1618). WAGSTAFF, «Settlements», σ. 229. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ κ.α., *Κάτω Μάνη*, σ. 15 και σχμ. 38. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 205, 330. Τέλος βορειοανατολικά της χώρας του Πασσαβά εκτεινόταν η περιοχή του Έλους.

⁸⁴⁶ Βλ. αποσπάσματα φύλλων χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλα Γύθειον, Αρεόπολις και Ξηροκάμπιον. Σε έγγραφο της βενετοκρατίας του 1714 γίνεται αναφορά στο χωριό Λίμνη στον Πασσαβά και ασφαλώς πρόκειται για τον όμορο προς τις Αιγιές οικισμό, βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστράς» 1994, σ. 371 (1714).

μονής Βροντοχίου⁸⁴⁷. Ελάχιστα ωστόσο παραμένουν μέχρι σήμερα τα μνημειακά κατάλοιπα (εκτός του κάστρου του Πασσαβά) από τα οποία τεκμαίρεται η ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Πρόκειται για τρία εκκλησιαστικά καθιδρύματα, το ναό του Αγίου Δημητρίου⁸⁴⁸ σε απόσταση ενός χιλιομέτρου περίπου βορειοανατολικά του χωριού Πλάτανος (Λίμπερδο) και πλησίον της δυτικής όχθης του ποταμού Σμήνους (εικ. 155), το ναό του Αγίου Ιωάννη⁸⁴⁹

⁸⁴⁷ Κατά τον 18ο και 19ο αιώνα πλούσια καταγράφεται η αγροτική παραγωγή στην περιοχή με ποικίλα προϊόντα, όπως το βελανίδι, το πρινοκόκκι, το βαμβάκι, το καλαμπόκι, διάφορα κηπευτικά (κρεμμύδια, σκόρδα, τομάτες, πατάτες, πεπόνια κ.ά.) και μικρές ποσότητες σιταριού και κριθαριού. Επίσης υπάρχουν αμπελοκαλλιέργειες και δενδροκαλλιέργειες στις οποίες πρωτεύουσα θέση κατέχουν οι ελιές, οι συκιές και οι μουριές, απαραίτητες οι τελευταίες για τη σιροτροφία και την παραγωγή μετάξης, βλ. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 29-31.

⁸⁴⁸ Ο Άγιος Δημήτριος ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με ακανόνιστη τετράγωνη κάτοψη. Ανατολικά απολήγει σε τρεις αψίδες Ιερού με τρίπλευρη την κεντρική και καμπύλες τις δύο πλάγιες. Στην τοιχοποιία του έχει εφαρμοστεί το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής σε συνδυασμό με ογκώδεις λίθους και εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση στα κατώτερα κυρίως τμήματα. Φέρει τρούλλο αθηναϊκού τύπου με μεταγενέστερες μετασκευές, το οκταγωνικό τύμπανο του οποίου διατρύπεται από ένα παράθυρο σε κάθε πλευρά. Από ένα δίλοβο παράθυρο ανοίγεται στις αετωματικές απολήξεις της βόρειας και τη νότιας όψης του μνημείου και στην κεντρική αψίδα του Ιερού. Η θύρα στη δυτική όψη του ναού απολήγει σε απλό πλίνθινο τόξο. Στο εσωτερικό του διατηρεί γραπτό διάκοσμο του 13ου αιώνα. Από το αρχικό μαρμάρινο τέμπλο του σώζεται το τριμερές ανάγλυφο επιστύλιο συντιθέμενο από τρία ζεύγη κοσμητών, από τα οποία τα δύο της Πρόθεσης και του διακονικού έχουν κοινή θεματολογία. Στο κεντρικό ο κάτω κοσμήτης είναι σε δεύτερη χρήση προερχόμενος πιθανότατα από αρχαίο μνημείο. Ο ναός σύμφωνα με τα μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του μπορεί να χρονολογηθεί στον 13ο αιώνα, βλ. ΕΛΙΟΡΟΥΛΟΥ-ΡΟΓΑΝ, *Mani*, σ. 110-112. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Έρευναί εις την Μάνη», *ΠΑΕ* 1974 [1976], σ. 110-112, πίν. 88-90 (= *Μάνη και Λακωνία*, Β', σ. 87-89, πίν. 88-90), ο οποίος θεωρεί το μνημείο «ὡς κτίσμα μᾶλλον τοῦ ΙΑ' αἰῶνος λήγοντος». ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, *Οι τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος*, Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 25, Ἀθήνα 1978, σ. 36, 37 σημ. 176, 38, 39, η οποία τοποθετεί τις τοιχογραφίες του ναού στον 13ο αιώνα. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ὁ ναός τῆς Μεταμορφώσεως στή Νομιτζή καί τὰ ἀνάγλυπτα ἐπιθήματα τῶν κίωνων του», *Δώρημα στὸν Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο*, *Βυζαντινὰ* 13/1 (1985), σ. 603 σημ. 30 (= *Μάνη και Λακωνία*, Α', σ. 349 σημ. 30). ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ κ.α., *Κάτω Μάνη*, σ. 49 σημ. 105. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Σχεδιάγραμμα», σ. 200 (= *Μάνη και Λακωνία*, Δ', σ. 508). Α. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ – Ε. ΠΑΝΤΟΥ – Ε. ΚΑΤΣΑΡΑ, *ΑΔ* 54 (1999), Χρονικά Β'1, σ. 202-203. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινὰ γλυπτά*, σ. 217-223, όπου χρονολογεί τα γλυπτά του Αγίου Δημητρίου «ἀπὸ τὸν 12ο αἰ.». ΜΕΞΙΑ, *Βυζαντινὴ Ναοδομία*, Α', σ. 57 σημ. 79, 69 σημ. 120, 82 σημ. 168, 90, 100 σημ. 244, 185 σημ. 587 και 590, 187 σημ. 595, 196 σημ. 634, 338 σημ. 1052 και σποράδην. Η ανέγερση του ναού τη συγκεκριμένη περίοδο και η αφιέρωσή του στον άγιο Δημήτριο ενδεχομένως συνδέεται με τη διάδοση που γνωρίζει η λατρεία του αγίου στη βυζαντινή Πελοπόννησο κατά τους παλαιολόγειους χρόνους ως προστάτης των αυτοκρατόρων της δυναστείας.

⁸⁴⁹ Αδημοσίευτος. Πρόκειται για μονόχωρο δρομικό ναό με μεταγενέστερες μετασκευές. Ανατολικά απολήγει σε χαμηλή και αβαθή καμπύλη αψίδα Ιερού, μεγάλο τμήμα της οποίας καλύπτεται εξωτερικά από νεωτερική κατασκευή συλλογής ύδατος. Σήμερα μία δίρριχτη κεραμοσκεπή έχει αντικαταστήσει τον καταστραμμένο θόλο του ναού από τον οποίο διακρίνονται στο εσωτερικό ίχνη της γενέσεώς του. Στην τοιχοποιία του συνδυάζεται το αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής με την κοινή λιθοδομή, ενώ στις πλάγιες όψεις του οριζόντιες ταινίες από μονές πλίνθους και ποικίλα κεραμοπλαστικά κοσμήματα [οδοντωτές ταινίες (βλ. ΜΕΞΙΑ, *Βυζαντινὴ Ναοδομία*, Α', σ. 213 σημ. 690), ζώνες από κεκλιμένες πλίνθους, τεθλασμένες γραμμές από συνεχόμενα Λ] διατεταγμένα σε ζωφόρους τονίζουν τον κατά μήκος άξονα του μνημείου. Τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο συμπληρώνουν στην ανατολική όψη του ζώνες από συνεχόμενους ρόμβους και απλή τεθλασμένη γραμμή από συνεχόμενα Λ εκατέρωθεν και επάνω από την αψίδα του Ιερού αντίστοιχα, και κόσμημα συνεχόμενων ρόμβων ενταγμένων σε δύο ορθογώνια πλαίσια επί της καμπύλης επιφάνειας. Εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη βυζαντινών χρόνων απαντούν στη νότια όψη του ναού. Στην ίδια όψη ανοίγονται δύο τοξωτές θύρες και ένα ορθογώνιο παράθυρο, το οποίο αποτελεί μεταγενέστερη επέμβαση, ενώ στο μέσον πάνω

σε απόσταση 400μ. ανατολικά του οικισμού του Αγίου Βασιλείου και 600μ. περίπου βορειοδυτικά του οικισμού του Πασσαβά⁸⁵⁰ (εικ. 156) και το καθολικό της μονής του Αγίου Γεωργίου⁸⁵¹ σε απόσταση 300μ. νοτιοδυτικά του οικισμού των Κονακίων (εικ. 157). Τα τρία μνημεία απέχουν περίπου 6, 4, και 4,5χλμ. αντίστοιχα από το κάστρο του Πασσαβά και βρίσκονται μακριά από τα παράλια του Λακωνικού κόλπου, τοποθετημένα στους λοφώδεις και ορεινούς όγκους της περιοχής, πιθανότατα για να είναι προφυλαγμένα από τις πειρατικές επιδρομές και τις δυσμενείς για την ανθρώπινη υγεία συνθήκες που επικρατούσαν στις πεδινές εκτάσεις,

από την τοιχοποιία υψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο. Στο εσωτερικό του μνημείου οι τοίχοι καλύπτονται από νεωτερικά επιχρίσματα και ασβεστόματα, ενώ το δυτικό τμήμα του είναι υπερυψωμένο κατά δύο βαθμίδες. Τα μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του μνημείου ανάγουν τη χρονολόγησή του στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους.

⁸⁵⁰ Πρόκειται για τη θέση δυτικά του Γυθείου, όπου εντοπίζεται το τοπωνύμιο Πασσαβάς και ταυτίζεται με το ομώνυμο οθωμανικό *ζεβγαλατεϊόν* (*villa*), βλ. παραπάνω στην ίδια ενότητα και σημ. 842.

⁸⁵¹ Η μονή του Αγίου Γεωργίου λειτουργεί σήμερα ως γυναικείο μοναστήρι και αποτελεί μετόχι του Παναγίου Τάφου. Περιβάλλεται από λιθόκτιστο περίβολο στην ανατολική πλευρά του οποίου αναπτύσσονται τα κελιά σε δύο στάθμες. Το καθολικό στο κέντρο του αύλειου χώρου ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με μεταγενέστερη προσθήκη ευρύ νάρθηκα (λιτή) στα δυτικά (ca. 1831). Ανατολικά απολήγει σε τρεις τρίπλευρες αψίδες ιερού. Στην επιχρισμένη σήμερα τοιχοποιία του μνημείου έχει εφαρμοστεί το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής σύμφωνα με παλαιά φωτογραφία όπου διακρίνεται τμήμα της βόρειας όψης του χωρίς τα νεώτερα επιχρίσματα. Η τοιχοδομή συνίσταται σε επιμελώς λαξευμένους λίθους με μονές πλίνθους στους αρμούς. Στην εφαρμογή του παρουσιάζει αναλογίες με δύο πλησιόχωρα στον Άγιο Γεώργιο μνημεία, τον Άγιο Δημήτριο στον Πλάτανο και τον Άγιο Νικόλαο στη Γέραμα (α' μισό 14ου αι.). Το πλινθοπερίκλειστο φαίνεται ότι εκτείνεται στη λιτή προς τα δυτικά επιτρέποντας την υπόθεση ότι αυτή αποτελεί μεταγενέστερη επέκταση του αρχικού νάρθηκα του ναού. Ο τρούλλος στη σημερινή μορφή του αποτελεί μετασκευή του αρχικού, πιθανότατα αθηναϊκού τύπου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει στο εσωτερικό η βαθμιδωτή διαμόρφωση των τόξων στη βάση του τυμπάνου, στο σημείο επαφής με τους τέσσερις θόλους του σταυρικού τετραγώνου. Δύο τοξωτά παράθυρα διατρύπουν τη νότια και τη βόρεια κεραία του ναού, με το δεύτερο να καλύπτεται από λίθινο διάτρητο φράγμα προσδίδοντάς του τη μορφή δίλοβου ανοίγματος. Τα γοτθικά στοιχεία στο διάκοσμο του φράγματος μαρτυρούν δυτικές επιρροές που ενδεχομένως συνδέονται με τη φραγκική παρουσία στην περιοχή της Μάνης. Αριστερά του, εξωτερικά την τοιχοποιία κοσμεί τεταρτοκυκλικό τυφλό αψίδωμα, ενώ η αντίστοιχη θέση δεξιά έχει καταστραφεί. Στην ίδια όψη στο κατώτερο τμήμα της τοιχοποιίας ανοίγεται αβαθές τυφλό αψίδωμα στο εσωρράχιο του οποίου διακρίνονται ίχνη γραπτού διακόσμου. Ο δυτικός τοίχος της λιτής συνιστά τμήμα του περιβόλου της μονής και στο μέσον του ανοίγεται τοξωτή θύρα με τρίλοβο υπέρθυρο, η οποία διευκολύνει την είσοδο στο εσωτερικό της από το δρόμο, ενώ μια δεύτερη θύρα ανοίγεται στη νότια όψη της. Επάνω από τη νότια θύρα υψώνεται το κωδωνοστάσιο σε τρεις στάθμες, τρίλοβο στην κατώτερη, δίλοβο στην ενδιάμεση και μονόλοβο στην ανώτερη. Σύμφωνα με τα σωζόμενα και ορατά μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία ο αρχικός ναός μπορεί να χρονολογηθεί στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους. Εσωτερικά το καθολικό είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες του 1832 σύμφωνα με γραπτή επιγραφή στο τύμπανο της νότιας κεραίας, οι οποίες έχουν καλύψει τον αρχικό γραπτό διάκοσμο του ναού που διακρίνεται αποσπασματικά και σε κακή κατάσταση και επίσης ανάγεται στην υστεροβυζαντινή περίοδο. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ κ.α., *Κάτω Μάνη*, σ. 34-46, πίν. 8β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Σχεδιάσμα», σ. 200 (= *Μάνη και Λακωνία*, Δ', σ. 508). ΜΕΞΙΑ, *Βυζαντινή Ναοδομία*, Α', σ. 70 σημ. 123, 81 σημ. 163, 89 σημ. 199, 90, 152 σημ. 460, 262 σημ. 871, 267 σημ. 886, 338 σημ. 1052. ΚΑΠΠΑΣ, *Η εφαρμογή*, Α', σ. 151 σημ. 500. Ο ΙΔΙΟΣ, «The Soterias Church», σ. 4, 6, 14, εικ. 16-17, ο οποίος τοποθετεί το μνημείο στα τέλη του 14ου-αρχές 15ου αιώνα και το αποδίδει στο ίδιο οικοδομικό συνεργείο με αυτό των ναών της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στη Σωτήρα, της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στα Φαγκριάνικα της Μηλιάς και της Αγίας Παρασκευής στην Πλάτσα, βασιζόμενος στον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού, στη βαθμιδωτή διαμόρφωση της βάσης του τυμπάνου του τρούλλου και στα γοτθικά στοιχεία του βόρειου παραθύρου. Ο ΙΔΙΟΣ, «Δυτικές επιδράσεις», σ. 465.

όπου λόγω των στάσιμων υδάτων σχηματίζονταν βαλτότοποι⁸⁵² (εικ. 153). Η σποραδικότητα των μνημείων μπορεί να θεωρηθεί ένδειξη ότι ήδη από την ύστερη βυζαντινή περίοδο, αν όχι και προγενέστερα, η περιοχή του Πασσαβά υπήρξε αραιοκατοικημένη, κατάσταση που πιθανότατα εντείνεται μετά την τουρκική παρουσία το 1481⁸⁵³. Ένας τρόπος αντιμετώπισης του προβλήματος αυτού είναι η δημιουργία εκτεταμένων κτημάτων που αφενός καθιστά την εκμετάλλευσή τους πληρέστερη, αρτιότερη και παραγωγικότερη, ευνοεί την ταχύτερη και αποτελεσματικότερη προώθηση της παραγωγής στην αγορά και αυξάνει τη φοροαπόδοσή τους, και αφετέρου προσελκύει το απαραίτητο εργατικό δυναμικό επιδιώκοντας και την αύξηση των πληθυσμιακών δεδομένων

⁸⁵² Σημειώνεται ότι ένα ακόμα μνημείο εντοπίζεται σε απόσταση 5χλμ. περίπου δυτικά του Πασσαβά. Πρόκειται για τον ερειπωμένο ναό των Αγίων Θεοδώρων στην ομώνυμη θέση, 1,5χλμ. περίπου βορειοανατολικά του χωριού Σκαμνάκι, η χρονολόγησή του οποίου δεν καθίσταται δυνατή λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής του και της πυκνής βλάστησης που τον περιβάλλει. Ο ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ κ.α., *Κάτω Μάνη*, σ. 96, θεωρεί πιθανή την αναγωγή του στους βυζαντινούς χρόνους.

⁸⁵³ Τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα δεν στοιχειοθετούν ανθρώπινη παρουσία ή δραστηριότητα στα βορειοδυτικά παράλια του Λακωνικού κόλπου κατά τους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους, σε αντίθεση με τις προγενέστερες περιόδους από την αρχαιότητα μέχρι και την πρωτοβυζαντινή περίοδο, βλ. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Η Πελοπόννησος*, σ. 88, 93-94, 385-387. Πρβλ. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 205, για οικισμούς περιοχής Πασσαβά. Επισημαίνεται ότι η βορειοανατολική Μάνη κατά την περίοδο της πρώτης τουρκοκρατίας πληθυσμιακά παρουσιάζεται εξαιρετικά αραιοκατοικημένη, παρά το μέγεθός της και τις πεδινές εκτάσεις που περιλαμβάνει και παρά τη δημογραφική ανάπτυξη που γνωρίζει η Πελοπόννησος και γενικότερα η βαλκανική χερσόνησος κατά τον 16ο αιώνα (βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 11-123 και ειδ. 118-122). Ο ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 81-82, αντλώντας στοιχεία από τον κατάλογο που συνέταξε το 1618 ο μανιάτης πρόκριτος Πέτρος Μέδικος [βλ. BUCHON, *Nouvelles recherches*, 1, σ. 283-285. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Η κίνηση του δούκα του Νεβέρ Κάρολου Γονζάγα για την άπελευθέρωση των βαλκανικών λαών (1603-1625)*, Έταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αΐμου 83, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 131-132. WAGSTAFF, «Settlements», σ. 199-202], καταλήγει στο συμπέρασμα ότι σε μία έκταση 209,5τ.χλμ. κατοικούν 612 ψυχές δίνοντας μία πυκνότητα 2,9 κατοίκων/τ.χλμ. και ποσοστό 5% επί του συνολικού πληθυσμού του territorio της Alta Maina (Εξω Μάνη και περιοχή Πασσαβά). Επίσης, βλ. ό.π., σ. 205, 207, 208, 210, 225-226. Ακατοίκητη και εγκαταλειμμένη φαίνεται ότι παραμένει μέχρι και τα πρώτα χρόνια της βενετοκρατίας. Οι περιορισμένες πηγές και η ελλιπής πληροφόρηση για τη συγκεκριμένη περίοδο δεν καθιστά δυνατή τη διερεύνηση των αιτίων της δημογραφικής κρίσης που διέρχεται η περιοχή. Βέβαια ένας από τους λόγους φαίνεται ότι είναι η τοποθέτηση της οριογραμμής της περιοχής της Μάνης με την Οθωμανική αυτοκρατορία νότια-νοτιοδυτικά του κάστρου του Πασσαβά. Η περιοχή φαίνεται ότι καταλαμβάνεται από τους Τούρκους το 1481 και παραμένει στην κατοχή τους έως το 1685, οπότε παραδίδεται στους Βενετούς. Το αίσθημα ανασφάλειας που δημιουργούν οι συγκρούσεις των Μανιατών με την οθωμανική φρουρά του Πασσαβά δρα οπωσδήποτε αποτρεπτικά στην οικιστική-δημογραφική ανάπτυξη της περιοχής. Επιπλέον αδύνατη φαίνεται ότι είναι η κατοίκηση των παράλιων πεδινών εκτάσεων τις οποίες καλύπτουν κατά τόπους βαλτώδεις εκτάσεις και λυμαινόμενα πειρατικές επιδρομές, βλ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, *Μάνη*, σ. 149. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ, *Γύθειο – Μαραθονήσι*, σ. 2, 4. WAGSTAFF, «Settlements», σ. 213-214. Στη συνέχεια μέχρι το 1700 ο πληθυσμός αυτός σχεδόν τριπλασιάζεται φτάνοντας τους 1.874 κατοίκους (13% επί του συνολικού πληθυσμού της Alta Maina). Η αύξηση αυτή σε μεγάλο ποσοστό πρέπει να οφείλεται στις μετακινήσεις πληθυσμών από την άνωδρη και βραχόδη Μέσα Μάνη προς τις πιο εύφορες εκτάσεις των βορειοανατολικών παραλίων του Λακωνικού κόλπου, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της βενετοκρατίας. Η κίνηση αυτή συνεχίστηκε σε μικρότερο βαθμό και κατά τον 18ο αιώνα και κορυφώθηκε μετά το 1780 αυξάνοντας τον πληθυσμό της βορειοανατολικής Μάνης μέχρι το 1821 στους 6.761 κατοίκους (33% επί του συνολικού πληθυσμού της Alta Maina και πυκνότητα 32,3 κατοίκων/τ.χλμ.), βλ. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 94, 95, 97-111, 130, 171-173, 186, 207, 218, 221, 222-223, 224, 227, 242-244, 245, 249, 259-261, 272-273, 295.

της θέσης⁸⁵⁴. Για το λόγο αυτό ενδεχομένως προβλέπεται στο κείμενο του χρυσοβούλλου η προνομιακή εγκατάσταση στο μέλλον ξένων και ἐλευθέρων στα κτήματα της μονής.

Κατά συνέπεια η περιοχή όπου χωροθετείται η αγορασθείσα από το μοναστήρι γη των διακοσίων μοδίων θα πρέπει να υποτεθεί ότι εντάσσεται στις προαναφερόμενες πεδινές εκτάσεις και τους πλησιόχωρους προς αυτές και πρόσφορους για καλλιέργεια χαμηλούς λόφους. Δύο χρόνια μετά η μονή Βροντοχίου φέρεται στο χρυσόβουλλο του 1322 να αυξάνει την κτηματική της περιουσία στον Πασσαβά αγοράζοντας επιπλέον γῆν μοδίων ἑξακοσίων, ενδεχομένως σε έκταση που γειτνιάζει με αυτήν που ήδη κατέχει⁸⁵⁵.

5.1.3. ... *περὶ τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Ἄστρου*

Στη συνέχεια παρατίθενται στο έγγραφο οι επόμενες τρεις κτήσεις της μονής Βροντοχίου, οι οποίες συνίστανται από καλλιεργήσιμες εκτάσεις (σπόριμη γη) συνολικής έκτασης 600 μοδίων (= 600 στρέμματα περίπου), μοιρασμένες σε τρεις τοποθεσίες: 1) *περὶ τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Ἄστρου*, 2) *περὶ τὸ Χολοδομικὸν εἰς τὸν κάμπον τῆς Μαλεβῆς* και 3) *περὶ τὸν τόπον τοῦ ἁγίου Νικολάου*. Στην τελευταία εντάσσεται και ομώνυμο μονύδριο. Η καταγραφή των τριών ιδιοκτησιών συνολικά, χωρίς να διαχωρίζονται μεταξύ τους όπως συνέβαινε κατά την παράθεση όλων των προηγούμενων κτήσεων, και η ταύτιση των τοπωνυμίων που θα ακολουθήσει καταδεικνύουν ότι πρόκειται για πλησιόχωρα σχετικά κτήματα, τα οποία εντάσσονται στην ίδια γεωγραφική ενότητα, στην περιοχή της νότιας και κεντρικής Κυνουρίας, γνωστή ήδη από τα βυζαντινά χρόνια ως Τσακωνιά. Αλλά και η εκχώρησή τους στη μονή Βροντοχίου έχει καταχωρηθεί ως μία κτηματική ενότητα, η οποία όπως προκύπτει από το κείμενο απετέλεσε αντικείμενο διαπραγματεύσεως για την εξυπηρέτηση ενός συγκεκριμένου σκοπού.

Σύμφωνα με τον χρυσόβουλλο λόγο, ουσιαστικά πρόκειται για ανταλλαγή γαιών ανάμεσα στο κράτος και το μοναστήρι προς αντικατάσταση μιας απολεσθείσας κτήσης του τελευταίου, η οποία παραχωρήθηκε σε στρατιώτες (*δοθείσης/παραδοθείσης πρὸς στρατιώτας*)⁸⁵⁶. Η κτήση αυτή βρισκόταν στην περιοχή του Χελμού και ταυτίζεται πιθανότατα, σύμφωνα με την τεκμηρίωση που προηγήθηκε

⁸⁵⁴ Πρβλ. HARVEY, Οικονομική ανάπτυξη, σ. 89-90, 110-111, 199, 263-264. LEFORT, «Άγροτική οικονομία», σ. 449, 456. ΛΑΪΟΥ, «Άγροτική οικονομία», σ. 502, 540-541.

⁸⁵⁵ Βλ. παρακάτω «... εἰς τὸν Πασσαβᾶν (2)».

⁸⁵⁶ Στ. 8-9: *ἀντὶ τῆς ἀφαιρεθείσης ἐξ αὐτῆς δὴ τῆς σεβασμί(ας) μονῆς ἐτέρ(ας) γῆς τῆς εἰς τ(ὸν) Χελμ(ὸν) κ(αὶ) δοθείσης πρὸς(ς) στρατιώτ(ας)*, και στ. 17: *ἀντὶ τῆς ἀφαιρεθείσης ἐξ αὐτῆς δὴ τῆς μονῆς ἐτέρας γῆς εἰς τὸν Χελμ(ὸν) κ(αὶ) παραδοθείσης πρὸς(ς) στρατιώτας*.

στο κεφάλαιο για τους χρυσόβουλλους λόγους του 1314/1315 και 1318, με το ἀγρίδιον Δραγοβιαστών εις τὸν τόπον τοῦ Φιλητοῦ. Ὅπως επισημάνθηκε παραπάνω, ἡ χωροθέτηση του αγριδίου κοντά στα ὅρια της φραγκοβυζαντινῆς μεθορίου καὶ ἡ επικείμενη ἐπιχείρηση του Ἀνδρόνικου Ἀσάν Παλαιολόγου γιὰ τὴν ανακατάληψη τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου κατέστησε ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη τὴν ἐνίσχυση τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων στὴ συγκεκριμένη τοποθεσία.

Ὡς πρὸς τὸ προηγούμενο καθεστὼς τῶν νέων κτήσεων σύγκριση προκαλεῖ ἡ μεταγραφή τῶν προηγούμενων ἐκδοτῶν τῶν χρυσοβούλλων, Ζησίου καὶ Millet, οἱ οἱοῦντο στὸς στίχους 6-7 διαβάζουν ὀρθῶς ὅτι ἡ γῆ παρεδόθη αὐτῷ (στον ηγούμενο Παχώμιο) πάρα τοῦ σεβαστοῦ τοῦ ἢ Πολεμιανίτου, ἐνῶ παρακάτω στὸς στίχους 16-17 ἀποκαθιστώντας τὸ κείμενο περιγράφουν τὴν κτήση ὡς [τῆ]ν [ἀγορασθ-]||εῖσαν παρὰ τοῦ σεβαστοῦ τοῦ Πολεμιανίτου (μεταγραφή Millet)⁸⁵⁷. Σήμερα στὸ συγκεκριμένο σημεῖο τοῦ στίχου 16 τὰ γράμματα ἔχουν πλήρως ἀποσβεσθεῖ με ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴ μετοχὴ νὰ σώζεται μόνο ἡ κατάληξη -εῖσαν στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπόμενου στίχου. Βέβαια μπορεῖ νὰ γίνῃ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ ἀποκατάσταση τῆς μετοχῆς ἦταν ἀσφαλέστερη στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, δεδομένης τῆς καλύτερης διατήρησης τῶν κειμένων. Ἡ τοποθέτηση ὡστόσο τοῦ θέματος [ἀγορασθ-] μεταξύ ἀγκυλῶν ἀπὸ τὸν Millet δηλώνει ὅτι ἡ καταστροφή υφίσταται ἀπὸ τότε. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θεωρῶ ὅτι ἡ ὀρθὴ γραφή τῆς μετοχῆς εἶναι παραδοθεῖσαν, ἀποδίδοντας στὸν τύπο αὐτὸ τὸ ρῆμα ποῦ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ παραπάνω. Οἱ πρὸς παραχώρηση κτήσεις, ὅπως κατὰ κανόνα συμβαίνει, προέρχονται ἀπὸ τὶς ἐκτεταμένες γαίες ποῦ κατέχει τὸ κράτος στὸ σύνολο τῆς αυτοκρατορίας καὶ κατὰ συνέπεια δὲν υφίσταται λόγος νὰ ἀγοράζονται ἰδιωτικὲς ἐκτάσεις με σκοπὸ τὴν ἐκχώρησή τους σε ἄλλους, σε περιόδους μάλιστα οικονομικῆς δυσπραγίας γιὰ τὴν αυτοκρατορία⁸⁵⁸. Ἐπιπλέον, ἀκόμη καὶ ἀν

⁸⁵⁷ Βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 113, 114. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 474, 475 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 58, 59). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 549, 550 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 87, 88).

⁸⁵⁸ Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς πηγές ὅτι πρὶν τὴ φραγκικὴ κατάκτηση στὴν ἐπαρχία τῆς Λακεδαιμονίας ποῦ ἀποτελοῦσε διοικητικὴ καὶ φορολογικὴ ὑποδιάρθρωση τῆς Πελοποννήσου ὑπάρχουν δύο ἐπισκέψεις, ἡ μικρὴ καὶ ἡ μεγάλῃ, βλ. CARILE, «Partitio Romaniae», σ. 219. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Μελέται» 1951, σ. 184-185, 188. BON, *Le Péloponnèse*, σ. 102. CH. STAVRAKOS, «Δύο ἀδημοσίευστα μολυβδόβουλλα ἀπὸ τὴ Σπάρτη. Παρατηρήσεις σχετικὲς με τὴ διακίνηση τῶν βυζαντινῶν σφραγίδων στὴ μεσαιωνικὴ Λακεδαίμονα (8ος-12ος αἰῶνας)», στο: L. M. Hoffmann – A. Monchizadeh (ἐπιμ.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Βισμπάντεν 2005, σ. 360-361. Ἡ ἐπίσκεψις σύμφωνα με τὴν τεχνικὴ σημασία τοῦ ὅρου συνιστᾷ μιὰ ἐνιαία φορολογικὴ ἐνότητα ἀποτελούμενη ἀπὸ ἓνα σύνολο ἐκτεταμένων κτήσεων στὴν ἰδιοκτησία τοῦ αυτοκράτορα καὶ τῶν μελῶν τῆς αυτοκρατορικῆς οἰκογένειας καὶ ὑπὸ τὸν ἀμεσο ἐλεγχό τους, ἡ ὁποία διοικητικὰ εἶναι ἀνεξάρτητῃ. Στὶς πηγές ἀπαντοῦν ἐπισκέψεις στὴν ἰδιοκτησία μελῶν τῆς ἀριστοκρατίας ἢ μοναστηριῶν, προερχόμενες κατὰ πάσα πιθανότητα ἀπὸ αυτοκρατορικὲς δωρεές, βλ. DÖLGER, *Finanzverwaltung*, σ. 151-152. Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαίρεσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει», *ΕΕΒΣ* 17 (1941), σ. 241-243. SVORONOS, «Les privilèges de l'Église», σ. 341-342. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ἡ διανομὴ», σ. 196. C. G. HATZIDIMITRIΟΥ, *The decline of imperial authority in southwest central Greece and the role of archontes and bishops in the failure of Byzantine resistance and reconquest 1180-1297 A.D.*, Νέα Ὑόρκη 1988, σ. 101-104. *ODB*, 1, λήμμα *episkepsis*, σ. 717. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, σ. 78, 124, 188, 192-193, 238-239. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ,

δεν υπήρχαν διαθέσιμα κρατικά κτήματα θα μπορούσε να δοθεί στη μονή το αντίτιμο της δημευθείσας περιουσίας της για να προβεί η ίδια στην αγορά των εκτάσεων που επιθυμεί. Πιθανόν τη σύγχυση να προκάλεσε η λανθασμένη υπόθεση ότι ο σεβαστός Πολεμιανίτης υπήρξε ο προηγούμενος ιδιοκτήτης των γαιών, αν και κανένας από τους δύο εκδότες δεν προβαίνει στο σχολιασμό της⁸⁵⁹. Ο σεβαστός Πολεμιανίτης για τον οποίο περισσότερα στοιχεία δίδονται παρακάτω ταυτίζεται με συγκεκριμένο κρατικό αξιωματούχο ο οποίος κατά διαστήματα βρίσκεται στην Πελοπόννησο για να διεκπεραιώσει αυτοκρατορικές υποθέσεις, μεταξύ των οποίων εντάσσεται και η παράδοση των γαιών για λογαριασμό της κεντρικής διοίκησης. Τέλος στη βυζαντινή νομοθεσία προβλέπεται το δικαίωμα ανταλλαγής μοναστηριακών περιουσιακών στοιχείων με ακίνητα του «βασιλικού οίκου» και περιλαμβάνονται ειδικές διατάξεις που καθορίζουν τη διαδικασία, η οποία ολοκληρώνεται με την έκδοση του σχετικού χρυσοβούλλου⁸⁶⁰.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω τα τρία εξ ανταλλαγής κτήματα της μονής Βροντοχίου βρίσκονται στην περιοχή της Τσακωνιάς, η οποία σήμερα χωροθετείται στην ανατολική Πελοπόννησο και συγκεκριμένα στη νότια Κυνουρία και εκτείνεται από τις ανατολικές παρειές του Πάρωνα έως τον αργολικό κόλπο ⁸⁶¹ (χάρτ. 17, εικ. 158). Βασιικό

«Ο ρόλος», σ. 240-241. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 343, σημ. 1094. BARTUSIS, *Land and Privilege*, σ. xxxvii, 118, 150, 164-165, 168-169, 330, 356-357, 375. *ABO*, 2, λήμμα *έπισκεψις*, ή, σ. 227-229. Επίσης, βλ. MAGDALINO, *Manuel I Komnenos*, σ. 164-71, 234-5. Οι δύο *επισκέψεις* της Λακεδαιμονίας μετά την ανάκτησή της το 1262 περιέρχονται πιθανότατα εκ νέου στην ιδιοκτησία του κράτους και το ίδιο πρέπει να υποτεθεί ότι συνέβη και με άλλες αυτοκρατορικές κτήσεις στην περιοχή. Κατά συνέπεια υπάρχει το απαιτούμενο κτηματικό απόθεμα για γαιοπαροχές, καθώς και για την εξεταζόμενη ανταλλαγή. Ο ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, «Ο ρόλος τῶν αὐτοκρατορικῶν δωρεῶν», σ. 214 και σημ 28, θεωρεί ότι ως αντιστάθμισμα για την απώλεια των γαιών της μονής Βροντοχίου έλαβε μόνο ατέλεια για τις νέες κτήσεις, οι οποίες προήλθαν από δωρεά του Πολεμιανίτη, αφού πρώτα τις αγόρασε. Στο χρυσόβουλλο του 1320 αναφέρεται σε δύο σημεία (στ. 8-9 και 17) ότι το σύνολο των γαιών παραχωρήθηκε στο μοναστήρι *ἀντὶ τῆς ἀφαιρεθείσης ἐξ αὐτῆς δὴ τῆς μονῆς ἐτέρας γῆς εἰς τὸν Χελμ(ὸν)* (στ. 17).

⁸⁵⁹ Πρβλ. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 342, η οποία θεωρεί ότι ο Πολεμιανίτης ήταν ο δωρητής αυτών των γαιών. Επίσης τον κατατάσσει στην μοραϊτική αριστοκρατία, γεγονός που δεν προκύπτει από καμία πηγή, ενώ αντίθετα, όπως θα διαφανεί παρακάτω, φαίνεται ότι από νεαρή ηλικία έχει ενταχθεί στην κωνσταντινουπολίτικη ελίτ.

⁸⁶⁰ Βλ. *Ἐκλογή νόμων*, 12.4 σ. 210. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας*, σ. 205-206.

Πρβλ. *Actes de Lavra*, I, αρ. 56 (1104) σ. 288-292.

⁸⁶¹ Έχουν γίνει διάφορες ετυμολογικές προτάσεις για την προέλευση και την ερμηνεία των ονομάτων Τσάκωνες και Τσακωνιά, χωρίς ωστόσο να θεωρείται κάποια ικανοποιητική, βλ. AHRWEILER, «Τσάκωνες — Τσακονίαι», σ. 246-249, η οποία αναζητά την προέλευσή του στους συνώνυμους όρους *σάκα* και *ζάκα* (από το αραβικό *sagat*), βοηθητικά στρατεύματα σε ρόλο οπισθοφυλακής και διαφύλαξης των διαβάσεων και των περασμάτων. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *Οἱ Τσάκωνες*, σ. 16-129, όπου συγκεντρώνει όλες τις απόψεις και καταρρίπτει την προτεινόμενη σλάβικη προέλευση των ονομάτων. Ο ίδιος δίνει την ετυμολογία: Τζάκωνες < τζάκων < τράχων που σημαίνει τον κάτωκο ορεινής περιοχής. CARATZAS, *Les Tzacones*, σ. 130-156, ο οποίος προτείνει τη μικρασιατική προέλευση του όρου και την ετυμολογήσή του από τη λέξη *διάκωνος* (*διάκων/διάκος*), όπου εμπεριέχονται οι έννοιες του υπηρέτη, του χρήσιμου, του εξυπηρετικού, του βοηθητικού. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 77-78, η οποία θεωρεί πιθανή και τη σλαβική προέλευση της λέξης από το ουσιαστικό *zakon* (= νόμος, θέσπισμα, θεσμός, νομοθεσία).

χαρακτηριστικό της είναι το νεοδωρικό ιδίωμα που ομιλεί ο πληθυσμός της, η λεγόμενη τσακωνική διάλεκτος⁸⁶². Στις αρχές του 19ου αιώνα η Τσακωνιά εκτείνεται στην περιοχή των οικισμών Πραστός, Καστάνιτσα και Σίταινα, καθώς και των κοντινών προς τη θάλασσα χωριών Λεωνίδιο, Τυρός και Άγιος Ανδρέας⁸⁶³ (χάρτ. 18), ενώ κατά τον 17ο αιώνα περιελάμβανε επιπλέον τα χωριά Πλάτανος, Κορακοβούνι, Αγία Άννα, Άγιος Πέτρος και Καστρί βορειότερα, όπου επίσης μιλιόταν η τσακωνική διάλεκτος⁸⁶⁴. Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι η σταδιακή επικράτηση της νεοελληνικής κοινής στον ορεινό όγκο και τα πρόβουνα του Πάρωνα μείωσε σημαντικά το ποσοστό του πληθυσμού που αυτοπροσδιορίζεται βάσει του γλωσσικού του ιδιώματος με το όνομα Τσάκωνες, συρρικνώνοντας κατά συνέπεια και την εδαφική επικράτεια της Τσακωνιάς, η οποία παλαιότερα καταλάμβανε πολύ μεγαλύτερη έκταση⁸⁶⁵.

⁸⁶² Για την τσακωνική διάλεκτο, βλ. G. DEVILLE, *Étude sur le dialecte tsaconien*, Παρίσι 1866. M. DEFFNER, «Zakonisches», *Monatsbericht der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin* 1875, σ. 15-30, 176-195. Ο ΙΔΙΟΣ, *Zakonische Grammatik. I. Lautlehre*, Βερολίνο 1881. Ο ΙΔΙΟΣ, *Λεξικὸν τῆς Τσακωνικῆς Διαλέκτου*, Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον τῆς Μέσης καὶ Νέας Ἑλληνικῆς, Παράρτημα τόμου 6, ἐν Ἀθήναις 1923. G. P. ANAGNOSTOPOULOS, *Tsakonische Grammatik, Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie* 5, Βερολίνο – Αθήνα 1926. H. O. PERNOT, *Introduction à l'étude du dialecte tsakonien*, Παρίσι 1934. ΠΙΤΣΕΛΑΣ, *Περὶ Τσακόνων*, σ. 13-15, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ἡ διατήρηση τῆς διαλέκτου οφείλεται στὸν ορεινὸ καὶ δυσπρόσιτο χαρακτῆρα τῶν χωριῶν Πραστός, Καστάνιτσα καὶ Σίταινα, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς συνεχίζει νὰ ομιλεῖ τὸ συγκεκριμένον ἰδίωμα καὶ τὸ διασώζει μέχρι σήμερα.

⁸⁶³ Βλ. LEAKE, *Travels*, II, σ. 505-508, Ο ΙΔΙΟΣ, *Peloponnesiaka*, σ. 304. ΠΙΤΣΕΛΑΣ, *Περὶ Τσακόνων*, σ. 15, 17, 36-37, 39. Τα τρία τελευταία χωριά αποτελούσαν συνοικισμούς στους οποίους εγκαθίστανται σταδιακά κάτοικοι τῶν ορεινῶν οικισμῶν ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ μετὰ, βλ. ΣΥΜΕΩΝΙΑΔΗΣ, *Οἱ Τσάκωνες*, σ. 57 σημ. 1.

⁸⁶⁴ Βλ. J. B. C. D'ANSE DE VILLOISON, *Homeri Ilias ad veteris codicis Veneti fidem recensita*, Βενετία 1788, σ. XLIX, ὁ ὁποῖος ὀνομάζει Τσακωνιά ὅλη τὴν περιοχή ἀπὸ τὸ Ναύπλιο ἕως τὴ Μονεμβασία. AMANTOS, «Τσακωνιά», σ. 130 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Γλωσσικὰ μελετήματα*, σ. 217). CARATZAS, *Les Tzacones*, σ. 230-250. ΠΙΤΣΕΛΑΣ, *Περὶ Τσακόνων*, σ. 30-31. Επίσης βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννησίῳ», 1971-74, σ. 101-106, ὅπου ὁ προσδιορισμὸς εἰς τὰ μέρη τῆς Τζακωνίας ποὺ συνοδεύει ἐκκλησιαστικὰ καθιδρύματα τοποθετεῖ τὰ βόρεια ὄρια τῆς περιφέρειᾶς τῆς μέχρι τὴ μονὴ Λουκούς στὸ Ἄστρος καὶ τὰ χωριά τοῦ Καστρίου.

⁸⁶⁵ Τὸν 16ο αἰῶνα ὁ Gerlach σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Crusius ἀναφέρει ὅτι οἱ Τσάκωνες εἶναι εγκατεστημένοι σὲ 14 χωριά στὴν περιοχή ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ Ναύπλιο ἕως τὴ Μονεμβασία, βλ. M. CRUSIUS, *Turcograeciae libri octo*, Βασιλεία 1584, σ. 489. Επίσης, βλ. DU CANGE, *Glossarium*, 2, λήμμα *Τζάκωνες*, στ. 1560-1561. Στὴν ἴδια γεωγραφικὴ ἐνότητα τοποθετοῦν τὴν Τσακωνιά καὶ μεταγενέστεροι ἐρευνητές, βλ. προηγούμενη σημείωση. Οἱ ἀπόψεις αὐτές, εἴν ἰσχύουν, ἀντικατοπτρίζουν τὴν ἔκταση ποὺ καταλάμβανε ἀρχικὰ ἡ Τσακωνιά, ὅπου ἐνδεχομένως οἱ κάτοικοι διατηροῦσαν ἀκόμα σὲ χρῆση τὸ τοπωνύμιον κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, χωρὶς ὅμως νὰ στοιχειοθετεῖται καὶ ἡ ομιλία τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου, δεδομένου ὅτι ἐπὶ τουρκοκρατίας στὸ νότιο τμήμα τῆς περιοχῆς αὐτῆς (περιοχὴ Ζάρακα) καὶ σὲ ἄλλα σημεία ἔχουν κατὰ τόπους εγκατασταθεῖ Ἀλβανοί-Αρβανίτες, ἐνῶ στὶς πλέον προσβάσιμες καὶ ομαλές θέσεις ἡ κοινὴ νεοελληνικὴ ἔχει ἀντικαταστήσει τὸ τοπικὸ ἰδίωμα. Μόνον μάρτυρες τῆς διασποράς τοῦ τσακωνικοῦ στοιχείου στὸ παρελθόν ἀποτελοῦν τὰ τσακωνικὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐντοπίζονται σὲ τοπωνύμια μέχρι τὴν κεντρικὴ Λακεδαίμονα καὶ τὴν Μονεμβασία, βλ. AMANTOS, «Τσακωνιά», σ. 130-131 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Γλωσσικὰ μελετήματα*, σ. 216-218). ΣΥΜΕΩΝΙΑΔΗΣ, *Οἱ Τσάκωνες*, σ. 129-132. Ἀπὸ τὰ τοπωνύμια αὐτὰ τὰ πιο ἀπομακρυσμένα πιθανόν οφείλονται σὲ ἐποχικὲς ἐγκαταστάσεις Τσακόνων κτηνοτρόφων. Ἄλλωστε σὲ πολλὰ χωριά στὰ πρόβουνα καὶ στὶς ὑπόρειες τοῦ Πάρωνα ἐντοπίζονται σήμερα οἰκογένειες καταγόμενες ἀπὸ τοὺς ορεινοὺς οικισμοὺς τῆς οροσειράς. Ἡ μόνιμη ἐγκατάστασή τους σὲ αὐτὰ ἀνάγεται σὲ περιόδους ποὺ οἱ πρόγονοὶ τους εἶτε σταματοῦν τὶς περιοδικὲς μετακινήσεις ποὺ

Η αρχαιότερη μνεία του ονόματος στις πηγές απαντά στον Κωνσταντίνο Ζ' τον Πορφυρογέννητο στον τύπο *τζέκωνες* και προσδιορίζει ένα ιδιαίτερο στρατιωτικό σώμα που αναλαμβάνει τη φύλαξη των κάστρων⁸⁶⁶. Σε μεταγενέστερες πηγές αναφέρεται ότι οι *τζάκωνες* τελούν υπό τις εντολές ενός καστροφύλακα ή ενός στρατοπεδάρχη (β' μισό 14ου αιώνα) και είναι υπεύθυνοι για τη διατήρηση της τάξης και της ασφάλειας μέσα στην πόλη-κάστρο και για την προστασία της από εξωτερικούς κινδύνους, συνιστώντας μια μονάδα με παράλληλα καθήκοντα αστυνομικά και στρατιωτικά. Σε έγγραφο του 1342 η συγκεκριμένη υπηρεσία σημειώνεται ως *τζακονική φύλαξις*⁸⁶⁷. Στην ανταμοιβή που τους παρέχεται για τα καθήκοντα που αναλαμβάνουν, συμπεριλαμβάνεται και η εκχώρηση προνοιών ή στρατιωτικών γαιών⁸⁶⁸. Σε αρχειακό υλικό του πριγκιπάτου της Αχαΐας η ονομασία *Zaconi* αποδίδεται σε σώμα τοξοτών που έχει αναλάβει τη φρούρηση κάστρων⁸⁶⁹.

Τον 13ο αιώνα το όνομα αποκτά και μια δεύτερη σημασία χαρακτηρίζοντας φυλετικά μία πληθυσμιακή ομάδα της νοτιοανατολικής

επιβάλει η ποιμενική ζωή είτε αναζητούν εργασία στις πιο εύφορες περιοχές εγκαταλείποντας τις απρόσδοτες κοιτίδες τους. Επίσης οι εποχικές μετακινήσεις και οι δύσκολες καιρικές συνθήκες κατά τη χειμερινή περίοδο αναγκάζουν πολλούς ορεινούς οικισμούς να συνυπάρχουν με ένα δεύτερο σε χαμηλότερο υψόμετρο όπου εγκαθίστανται οι πληθυσμοί τους το χειμώνα. Επίσης, βλ. ΠΙΤΣΕΛΑΣ, *Περί Τσακώνων*, σ. 19-20, 23-29.

⁸⁶⁶ Βλ. *De cerimoniis*, 1, σ. 696. AHRWEILER, «Τσάκωνες — Τσακονία», σ. 244. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *Οι Τσάκωνες*, σ. 74-75. CARATZAS, *Les Tzacones*, σ. 157-174. LEMERLE, *Agrarian History*, σ. 135 σημ. 1. KISLINGER, *Regionalgeschichte*, σ. 53 Ο όρος *κάστρο* τον 10ο αιώνα αναφέρεται σε οχυρά που ιδρύονται σε ορεινές και δύσβατες περιοχές, βλ. *Leonis diaconi caloënsis historiae libri decem et liber de velitatione bellica Nicephori Augusti*, εκδ. C. B. HASH, CSHB, Βόννη 1828, σ. 246.

⁸⁶⁷ Βλ. MM, V, σ. 260 [οι οποίοι δίδουν λανθασμένα τη χρονολόγηση 1295 αντί της ορθής 1342, βλ. N. A. ΒΕΗΣ, «Υπήρχε *jus primae noctis* παρά Βυζαντινοίς;», *BZ* 21/1 (1912), σ. 170]. ΨΕΥΔΟ-ΚΟΔΙΝΟΣ, σ. 139, 165, 187, 188. AHRWEILER, «Τσάκωνες — Τσακονία», σ. 245. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *Οι Τσάκωνες*, σ. 76-77. CARATZAS, *Les Tzacones*, σ. 175-177, 189-190. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «A propos des armées des Paléologues», σ. 357-358. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, σ. 306-307, 311-312. KISLINGER, *Regionalgeschichte*, σ. 54. KYRIAKIDES, *Warfare in Late Byzantium*, σ. 167. SCHRIJVER, *Palaiologan court*, σ. 243, 245. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, σ. 30, 31, 66, 67, 112, 113, 284, 467. Ο *στρατοπεδάρχης τῶν τζακώνων* σύμφωνα με τον Ψευδο-Κοδινό κατέχει την 68η θέση μεταξύ των *ἀξιωματῶν καὶ ὀφικίων τοῦ παλατίου*.

⁸⁶⁸ Βλ. GEANAKOPOLOS, *Michael Palaeologus*, σ. 130. AHRWEILER, «Τσάκωνες — Τσακονία», σ. 244-246. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *Οι Τσάκωνες*, σ. 75-76, 77-80. CARATZAS, *Les Tzacones*, σ. 193-195. BARTUSIS, «Urban Guard Service in Late Byzantium: The Terminology and the Institution», *MS* 5.2 (1988), σ. 52-77. *ODB*, 3, λήμμα *Tsakones*, σ. 2127. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, σ. 158-160, 208, 312-314. Ο ΙΔΙΟΣ, *Land and Privilege*, σ. 264-265, 342, 377.

⁸⁶⁹ Σε έγγραφο του 1338 του πρίγκιπα της Αχαΐας Ροβέρτου d'Αηίου και της μητέρας του Αικατερίνης de Valois καταγράφεται το σώμα των τοξοτών *Zaconi* το οποίο έχει αναλάβει τη φρούρηση του πύργου των Κρεστένων στην Ηλεία. Από το κείμενο δεν προκύπτει εάν η συγκεκριμένη ονομασία αποδίδεται σε αυτούς λόγω καταγωγής ή προσδιορίζει απλώς τα στρατιωτικά τους καθήκοντα, βλ. LONGNON – TOPPING, *Documents*, αρ. III (1338), σ. 65. Πιθανότατα ισχύει το δεύτερο, δεδομένου ότι ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες τους λαμβάνουν την *απαλλαγή των στάσεων (stasia)* που κατέχουν από τις οικονομικές υποχρεώσεις τους προς το κράτος, δηλωτικό της πρόσδεσής τους με τη γη και της ένταξής τους στο αγροτικό καθεστώς του πριγκιπάτου. Εντάσσεται ενδεχομένως μεταξύ των όρων που η φραγκική διοικητική μηχανή κληρονομεί από τους Βυζαντινούς και εντάσσει στο σύστημά της διατηρώντας τον αρχικό χαρακτήρα του στρατιωτικού σώματος ως καστροφυλάκων. Επίσης, βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Κάστρο, πύργου*, σ. 585-586, που λανθασμένα τους τοποθετεί στο Βουρκάνο. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 231-232, 236, 309, 334.

Πελοποννήσου, ενώ από υστεροβυζαντινούς συγγραφείς υιοθετείται και ως συνώνυμο αυτού των Λακώνων⁸⁷⁰. Το Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας θεωρεί τους Τζάκωνες λακωνικής καταγωγής και επισημαίνει ότι η ονομασία αυτή τους δόθηκε από τους τραχανούς/τραχινούς (= ορεινούς) τόπους όπου εγκαταστάθηκαν στους «σκοτεινούς αιώνες» κατά τη διάρκεια της καθόδου των Αβαροσλάβων. Σύμφωνα με το κείμενο του χρονικού, οι τόποι αυτοί αργότερα ονομάστηκαν τζακωνίαι⁸⁷¹.

Τζάκωνες της Πελοποννήσου μεταφέρονται από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο και εγκαθίστανται στην Κωνσταντινούπολη ως στρατιώτες-μικροκαλλιεργητές⁸⁷², συνιστώντας στην υπηρεσία του αυτοκράτορα ένα σώμα ελαφρά οπλισμένων στρατιωτών για τη φύλαξη της πόλης, του παλατιού και των φυλακών και επανδρώνοντας παράλληλα το βυζαντινό στόλο⁸⁷³ μαζί με τους Γασμούλους⁸⁷⁴ και τους Προσαλέντες⁸⁷⁵.

⁸⁷⁰ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 253, 2, σ. 401-403 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 187-188, 309), ο οποίος σε άλλα σημεία του ονομάζει *Λάκωνες* και σε άλλα *Τζάκωνες* θεωρώντας ότι πρόκειται για την ίδια πληθυσμιακή ομάδα: *ἄλλοι τε πλείστοι ἐκ τῶν Λακώνων, οὓς καὶ Τζάκωνας παραφθεύροντες ἔλεγον*. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 1, σ. 98, *Λάκωνες ἄρτι προσελθόντες ἐκ Πελοποννήσου...*, *οὓς ἡ κοινὴ παραφθορεῖσα γλῶσσα Τζάκωνας μετωνόμασεν*. GEANAKOPOLOS, *Michael Palaeologus*, σ. 130. CARATZAS, *Les Tzacones*, σ. 252-253. BARTUSIS, «Smallholding soldiers», σ. 16. KISLINGER, *Regionalgeschichte*, σ. 55. Επίσης, βλ. ΜΑΖΑΡΙΣ, σ. 64, *ὥσπερ οἱ Λάκωνες βεβαρβάρωνται, καὶ νῦν κέκληνται Τζάκωνες*. Πρβλ. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Λακωνία, Λάκωνες», σ. 11-12.

⁸⁷¹ Βλ. «Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας», σ. 64-65, 67, 76-78, όπου αναφέρεται ως επακόλουθο της σλαβικής καθόδου και εποίκησης στην Πελοπόννησο η μετακίνηση μερίδας των κατοίκων της Λακωνίας στους παρακειμένους ορεινούς όγκους. P. LEMERLE, «La Chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire», *RÉB* 21 (1963), 10 ΣΤ. 48-50, 14-16, 17, *οἱ δὲ τῶν θρεμμάτων νομεῖς καὶ ἀγροικικοὶ κατοκίσθησαν ἐν τοῖς παρακειμένοις ἐκεῖσε τραχανοῖς τόποις, οἱ καὶ ἐπ' ἐσχάτων τζακωνίαι ἐπωνομάσθησαν*. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *Οἱ Τζάκωνες*, σ. 94-102. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινὴ Μονεμβασία*, σ. 29, 37, 76. Η ίδια πληροφορία προερχόμενη ενδεχομένως από κοινή πηγή παρέχεται από εκκλησιαστικό έγγραφο του 1427/1428 περίπου, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Δύο ἀναφοραὶ», σ. 286. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινὴ Μονεμβασία*, σ. 42, 44, 45. KISLINGER, *Regionalgeschichte*, σ. 55-61. Επίσης, βλ. BON, *Le Péloponnèse*, σ. 71-74, 163. Ο HUXLEY, *Monemvasia*, σ. 10-11, αποδίδει την ονομασία *τζακωνίαι* στον Πάρνωνα στην εγκατάσταση στην περιοχή τζακώνων στρατιωτών από τη Μικρά Ασία κατά την διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου Α' (802-811) και θεωρεί ότι μεταφέρθηκαν μαζί με τα στρατεύματα από τα θέματα Αρμενιакόν και Θρακησίον και τους Καφήρους που εγκαθίστανται στη Λακεδαίμονα.

⁸⁷² Για τους στρατιώτες- μικροκαλλιεργητές, βλ. παρακάτω «*Η ἀφαιρεθεῖσα γῆ εἰς τὸν Χελμὸν καὶ δοθεῖσα πρὸς στρατιώτας*».

⁸⁷³ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 221-223, 253, 277, 2, σ. 401-403 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 164, 187-188, 209, 309). ΨΕΥΔΟ-ΚΟΔΙΝΟΣ, σ. 180. GEANAKOPOLOS, *Michael Palaeologus*, σ. 123, 126, 136. AHRWEILER, *Byzance et la mer*, σ. 339, 357 σημ. 1, 362. MORGAN, «The Venetian Claims», σ. 420-421. CARATZAS, *Les Tzacones*, σ. 187-188, 190-191. BARTUSIS, «Smallholding soldiers», σ. 15-17, 20, 21. Ο ΙΔΙΟΣ, *Late Byzantine Army*, σ. 46-47, 61, 68-69, 150, 158-160, 208, 279, 283. D'AMATO, «*Gasmouloi, Tzakones and Prosalentai*», σ. 220-221, 223-225, 226-228, ο οποίος λανθασμένα ταυτίζει τους Τζάκωνες με τους Μονεμβασιώτες (ό.π., σ. 228). KYRIAKIDES, *Warfare in Late Byzantium*, σ. 58, 108, 113, 114. SCHRIJVER, *Palaiologan court*, σ. 243-246. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, σ. 97 σημ. 197, 98-101, 317, 396. Επίσης, βλ. M. BARTUSIS, «Brigandage in the Late Byzantine Empire», *Byz* 51 (1981), σ. 397 σημ. 41.

⁸⁷⁴ Για τους Γασμούλους, βλ. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, σ. 43-46, 49, 59, 61, 68-70, 96, 104, 192, 208, 225. Θ. ΣΑΝΣΑΡΙΑΔΟΥ-HENDRICKX, «The Gasmules in the 13th and the 14th centuries: Social outcasts or advocates of cultural integration», στο: Η ΙΔΙΑ, *Εθνικισμός και εθνική συνείδηση*, σ. 265-275. D'AMATO, «*Gasmouloi, Tzakones and Prosalentai*», σ. 220-223, 226-228.

⁸⁷⁵ Για τους Προσαλέντες, βλ. παρακάτω σημ. 936.

Ως τοπωνύμιο η Τσακωνιά δεν απαντά πριν τον 13ο αιώνα, σύμφωνα με τις πληροφορίες που παρέχονται από τις πηγές. Έχει εκφραστεί η υπόθεση ότι η φράση *Δωριέων χώρα* που απαντά στο Βίο του Οσίου Νίκωνα τον 10ο αιώνα αποδίδει ενδεχομένως την περιοχή του Πάρνωνα και τον πληθυσμό της. Κατά την πορεία του στην Πελοπόννησο ο όσιος Νίκων ο Μετανοείτε υπολογίζεται ότι παραμένει εκεί για τουλάχιστον δύο χρόνια, χτίζει δύο ναούς και κηρύσσει τη μετάνοια⁸⁷⁶. Η επιμονή του οσίου στη σωτηρία των κατοίκων της συγκεκριμένης περιφέρειας αποτελεί πιθανόν ένδειξη της διατήρησης παγανιστικών εθίμων ή της εγκατάστασης συμπαγών ομάδων εθνικών (ειδωλολατρών), δεδομένου ότι το ορεινό και δυσπρόσιτο του εδάφους ευνοούσε την επί μακρόν τήρηση τέτοιου είδους δοξασιών και την πίστη σε αυτές, ενώ η γλωσσική διαφοροποίηση δυσχεραίνει την ενστάλαξη του χριστιανικού κηρυγματικού λόγου στις ψυχές των ορεισίβιων πληθυσμών⁸⁷⁷. Λαμβάνοντας υπ' όψιν πόσο βαθειά ριζωμένες είναι οι προγονικές

⁸⁷⁶ Βλ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, σ. 62, 187, 412, 418, 423, 454, 476-477. SULLIVAN, *Nikon*, σ. 108-109, 283. BON, *Le Péloponnèse*, σ. 72 σημ. 2. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *Οἱ Τσάκωνες*, σ. 75-76. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 18. HUXLEY, *Monemvasia*, σ. 16. ΑΥΡΑΜΕΑ, «Le Magne byzantine», σ. 56. Το εθνόνυμιο Δωριείς κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο συνεχίζει να χαρακτηρίζει είτε τους Τσάκωνες μεμονωμένα είτε το σύνολο των κατοίκων της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου, λαμβάνοντας υπ' όψιν και την ταύτιση του Παχυμέρη *Λάκωνες-Τζάκωνες* (βλ. παραπάνω σημ. 870), βλ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΛΕΟΝΤΟΠΟΛΕΩΣ, «Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου καὶ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου Ἐπιστολαί», *ΕκκλΦ* 4 (1909), σ. 105, *οἱ ἐν Πειρίνθῳ Δωριεῖς τε καὶ Πελοποννήσιοι*. CARATZAS, *Les Tzacones*, σ. 232 σημ. 179, 234-235 και σημ. 188. Πρβλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *III*, 1, σ. 165, *Αὕτη τῶ μεγάλῳ κατὰ κοινὸν ἢ πατρὶς (Πελοπόννησος) μοῖρα ἢ Δωριέων*. Πρβλ. BON, *Le Péloponnèse*, σ. 72 σημ. 2. Επίσης, βλ. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Η ἀμπελοκαλλιέργεια», σ. 231 σημ. 30. Η ταύτιση της χώρας των Δωριέων με τη Μονεμβασία που επιχειρεί η ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 76, 96-97, δεν θεωρώ ότι τεκμηριώνεται από τις πηγές.

⁸⁷⁷ Πρβλ. P. PEETERS, «Miraculum Sanctorum Cyri et Iohannis in urbe Monembasia», *AnBoll* 25 (1906), σ. 234-235, όπου αναφέρονται ειδωλολατρικές επιβιώσεις στην περιοχή της Μονεμβασίας. Ι. ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Ιστορική ἀνθολογία*, Αθήναι 1927, σ. 12, όπου σημειώνεται το ρητό «Χριστιανός εἶσαι γὰ Τσάκωνας;», γνωστό μέχρι και σήμερα στους κατοίκους της Κυνουρίας. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Η θέση των ειδωλολατρών», σ. 30 και σημ. 8. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *Οἱ Τσάκωνες*, σ. 139, 141-144. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 75. ΠΙΤΣΕΛΑΣ, *Περί Τσακόνων*, σ. 21, 58. Πρβλ. ΤΣΕΛΕΜΠΙ, *Οδοιπορικό*, σ. 86. ΒΑΓΕΝΑΣ, *Ιστορικά Τσακωνιάς*, σ. 135. Γενικά για ειδωλολατρικές επιβιώσεις στην χριστιανική λατρεία, βλ. Η. DELEHAYE, *Les légendes hagiographiques*, Βρυξέλλες 1906², σ. 168-240. Επίσης, βλ. Η. VON EHRENHEIM, «Pilgrimage for dreams in Late Antiquity and Early Byzantium: continuity of the pagan ritual or development within Christian miracle tradition?», *SGBMGS* 2 (2016), σ. 53-95. Άλλωστε υπάρχουν τουλάχιστον τρία ακόμα ανάλογα παραδείγματα από τη Λακωνία, η Μάνη (βλ. *De administrando imperio*, σ. 236), το Έλος και τα σλαβικά φύλα του Ταυγέτου (βλ. παραπάνω «Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Βασιλείου περὶ τὸ Ἔλος» και σημ. 592). Επίσης, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Βυζαντινή Μεσσηνία», σ. 120. Πρβλ. CARATZAS, *Les Tzacones*, σ. 102-118, 210-212, 254-256, ο οποίος εκφράζει την υπόθεση ότι ενδεχομένως η βυζαντινή κυβέρνηση είχε εγκαταστήσει στην περιοχή πληθυσμιακές ομάδες αιρετικών από τη Μακεδονία. Σημειώνεται ότι ο ΤΣΕΚΕΣ, *Γλυπτική Ἀρκαδίας*, και σύμφωνα και με μαρτυρία του ίδιου, κατά την έρευνα του στην περιοχή του Πάρνωνα δεν εντοπίζει μεσοβυζαντινή εκκλησιαστική γλυπτική στη νότια Κυνουρία. Για την εξάπλωση του χριστιανισμού στην Πελοπόννησο και τη συνύπαρξή του με τον παγανισμό κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, βλ. R. SWEETMAN, *The Christianization of the Peloponnese: the case for strategic change*, *ABSA* 110 (2015), σ. 285-319, με προγενέστερη βιβλιογραφία. Η ΙΔΙΑ, «Memory, Tradition, and Christianization of the Peloponnese», *AJA* 119/4 (Οκτ. 2015), σ. 501-531. Επίσης, βλ. Η. SARADI – D. ELIOPOULOS, «Late Paganism and Christianisation in Greece», στο: *The Archaeology of Late Antique "Paganism"*, επιμ. L. Lavan – M. Mulryan, *Late Antique Archaeology* 7, Λάϊντεν 2011, σ. 263-309.

παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα σε απομονωμένες και συντηρητικές κοινωνίες, δεν αποκλείεται και κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους να καλλιεργούνται στην περιοχή εξωχριστιανικές τελετουργίες και αντιλήψεις. Ως φυσική συνέπεια αυτού έρχεται η επιδίωξη της κεντρικής διοίκησης να επιβάλει την επίσημη θρησκεία με το τυπικό της και την επικρατούσα εκκλησιαστική ιδεολογία, προκειμένου να επιφέρει την ενσωμάτωση των τοπικών πληθυσμιακών ομάδων και να επιτύχει την πληθυσμιακή ομογενοποίηση στο σύνολο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, ώστε να εξουδετερωθούν οι αποκλίσεις που είναι επιρροεπέστερες σε στασιαστικές ενέργειες και κινήσεις.

Η παλαιότερη μνεία της Τσακωνιάς ως τοπωνύμιου βρίσκεται στο έργο του Νικηφόρου Βλεμμύδη (1197-1272) *Γεωγραφία Συνοπτική* (μέσα 13ου αιώνα): *τῆς Τζακονίας*⁸⁷⁸. Στη συνέχεια μνημονεύεται στο *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* όπου δίνονται κάποια γενικά στοιχεία για τη χωροθέτηση και την έκτασή της. Τοποθετείται βορειοανατολικά του Έλους και στα εδάφη της εμπεριέχεται και η περιοχή του Γερακίου (χάρτ. 5). Στο βορειοδυτικό όριό της βρίσκεται ο δρούγγος του Δραγαλεβού, ο οποίος περιλαμβάνει πιθανότατα την περιοχή των σημερινών οικισμῶν του Καστρῖου και του Αγίου Πέτρου και κατοικείται επίσης από Τσάκωνες⁸⁷⁹. Οι κάτοικοί και

⁸⁷⁸ Βλ. *Nicephori Blemmidae, Duo opuscula geographica e codice ms. Parisiniensi*, εκδ. F. A. G. SPOHN, Λειψία 1818, σ. 8. *Geographi graeci minores*, εκδ. C. MÜLLER, τόμ 1-2, Παρίσι 1855-1861, 2, σ. 461.

⁸⁷⁹ Βλ. *ΓΧ*, § 219. *ΕΧ*, στ. 1937-1938, 2061-2074, 3166-3167, 3276. Επίσης βλ. ILIEVA, *Morea*, σ. 70-71, 137, 138-139, 166. Το κυριώνυμο Δραγαλεβός μέχρι το 1927 αποτελούσε την επίσημη ονομασία του χωριού Έλατος στη δυτική Κυνουρία. Σήμερα απαντά μόνο ως μικροτοπωνύμιο νότια του οικισμού. Μνεία του ονόματος γίνεται για πρώτη φορά στις παραλλαγές του *Χρονικῶν τοῦ Μορέως* στους τύπους Γαρδαλεβός, Δραγαλιβός, Δραγάλιγος, Γαρδήλιβον σε σχέση πάντα με την Τσακωνιά, βλ. SCHMITT, *Chronicle*, σ. 309 στ. 4661 (*ἐπεὶ εἶχαν τοῦ Δραγαλιβοῦ σὺν τὰ τῆς Τσακωνιάς*), σ. 433 στ. 6653 (*σεβαίνουσι τὸν Γαρδήλιβον, τὴν Τσακωνίαν κουρσεύουσι*). *ΓΧ*, § 332 (*Gardalevo*), 465 (*Gardelevio*). *ΕΧ*, στ. 4576 (*τοῦ Δρόγγου, τοῦ Γαρδαλεβοῦ, ὁμοίως τῆς Τσακωνιάς*), 4661 (*ἐπεὶ εἶχαν τοῦ Γαρδαλεβοῦ σὺν τὰ τῆς Τσακωνιάς*), 5622 (*ἀπαύτου τὸν Δραγάλιγον κὶ ὅλην τὴν Τσακωνίαν*), 6653 (*ἐσέβησαν τὸν Γαρδαλεβόν, τὴν Τσακωνίαν κουρσεύουσι*). ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 265-266. VASMER, *Die Slaven*, σ. 153, 166. BON, *La Morée franque*, σ. 142, 499-500. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 53. Σύμφωνα με το *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* ο Γαρδαλεβός ἢ Δραγαλεβός αποτελούσε δρούγγο, ο οποίος αμέσως μετά την παράδοση των τριῶν κάστρων του *Μυζήθρᾶ*, τῆς Μονεμβασίας και τῆς *Μαῖνης* το 1262 ἀπὸ το Γουλιέλμο Β΄ de Villehardouin στον αυτοκράτορα τάσσεται στο πλευρὸ των Βυζαντινῶν και μάχεται κατὰ των Φράγκων. Σύμφωνα με το *ΓΧ*, § 332, και το *ΕΧ*, στ. 4571-4578, ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος παρέδωσε στον παρακοιμῶμενο Μακρηνὸ *χαρτίᾳ ἄγραφᾳ* με τη χρυσή βούλλα του ἐπάνω, προκειμένου να συντάξει χρυσόβουλλους λόγους με πρόνομια για τους πληθυσμούς της Πελοποννήσου που θα ταχθῶν με το μέρος του. Ἐνα ἀπὸ τα πρώτα χρυσόβουλλα που ἀπολύονται ἀπευθύνεται στο δρούγγο του Δραγαλεβού και την Τσακωνιά καθιστώντας τους κατοίκους τους *ἐγκουσάτους* [*ἐξκουσ(σ)άτους*], βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 15, 121. *ΑΒΟ*, 2, λήμμα *ἐγκουσάτος*, ὁ, σ. 102 [ο ὅρος *ἐξκουσσεῖα* δηλώνει το πρόνομιο της ἀπαλλαγῆς ἀπὸ την καταβολή δευτερευόντων φόρων και ἐκτακτων φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων και ἀπὸ την ἐκτέλεση ἀγγαρειῶν, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Fiscalité*, σ. 153-179. *ΑΒΟ*, 2, λήμματα *ἐξκουσσεῖα*, ἢ, *ἐξκουσ(σ)άτος* –ον (*ἐξκουσάτευτος*, *ἐξσκουσάτος*), σ. 196-203]. Οι παραπάνω αναφορές καταδεικνύουν ὅτι ο δρούγγος του Δραγαλεβού κατὰ τη διάρκεια των πολεμικῶν επιχειρήσεων μεταξύ Φράγκων και Βυζαντινῶν κατέχει σημαντικὴ θέση μεταξύ των βυζαντινῶν κτήσεων της Πελοποννήσου και λαμβάνει ενεργὸ ρόλο στον ἀγῶνα για την ἀνάκτησή της. Για το λόγο αὐτὸ το βυζαντινὸ κράτος τιμὰ τους κατοίκους του με το πρόνομιο της *ἐξκουσσεῖας*. Η χωροθέτηση του δρούγγου στα ὅρια της φραγκοβυζαντινῆς μεθορίου υποδηλώνει τον ἐξέχοντα ρόλο που διαδραματίζει στις πολεμικὲς επιχειρήσεις τουλάχιστον κατὰ το β΄

των δύο περιοχών προβάλουν αντίσταση στην φραγκική επέλαση καθόλη τη διάρκεια του α' μισού του 13ου αιώνα, χωρίς ωστόσο οι συγκρούσεις να είναι συνεχείς⁸⁸⁰. Το πριγκιπάτο της Αχαΐας φαίνεται ότι αναγνωρίζει τον αυτόνομο και ανυπότακτο χαρακτήρα των κατοίκων της περιοχής, ο οποίος τελικά κάμπτεται μετά την κατάληψη της Μονεμβασίας από τον Γουλιέλμο Β' de Villehardouin το 1248. Οι Τσάκωνες παραδίδονται χωρίς να προβάλουν καμία αντίσταση διατηρώντας ενδεχομένως ένα προνομιακό καθεστώς υπό τη φραγκική κυριαρχία⁸⁸¹. Το 1262 στο πλαίσιο της ανάκτησης από τους βυζαντινούς των εδαφών της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου, προτεραιότητα των αυτοκρατορικών αξιωματούχων που αποστέλλονται στη Λακωνία είναι ο προσεταιρισμός των πληθυσμών που πρόβαλαν στο παρελθόν την σθεναρότερη αντίσταση κατά των Φράγκων. Μεταξύ αυτών βρίσκονται και οι Τσάκωνες, για τους οποίους απολύεται χρυσόβουλλο με προνόμια που τους καθιστά *έξκουσ(σ)άτους* (*έγκουσάτους*) και τους παρέχει το δικαίωμα να διατηρούν οπλισμό. Ως αντάλλαγμα επανδρώνουν τα αυτοκρατορικά στρατεύματα και μετέχουν στις μάχες που ακολουθούν εναντίον των Φράγκων στην Ξηρά και τη θάλασσα⁸⁸². Το καθεστώς που τους παρέχεται ενδεχομένως αντανακλά

μισό του 13ου αιώνα, βλ. *ΕΧ*, στ. 6651-6657. Ο ΡΩΜΑΙΟΣ, «Τοπογραφικά Φραγκοκρατίας», σ. 24, θεωρεί ότι Δραγαλεβός είναι η ελληνική ονομασία του κάστρου της Estella της αραγωνικής παραλλαγής του *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως* και τον ταυτίζει με το κάστρο της Ωριάς, βλ. παρακάτω στην ίδια ενότητα. Επίσης, βλ. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Κάστρο τῆς Ωριάς», 35-36.

⁸⁸⁰ Η παραχώρηση ενός ειδικού καθεστώτος αυτονομίας για την Τσακωνιά διαφαίνεται από τη συμφωνία των Φράγκων με τους Έλληνες άρχοντες που κατοικούσαν στο Νίκλι και την Λακεδαίμονια, να σταματήσουν οι εχθροπραξίες, προκειμένου να προστατεύσουν οι τελευταίοι τις κτήσεις τους (*τῆς προνοίῆς τους*) που διατηρούσαν στην περιοχή αυτή, βλ. *ΕΧ*, στ. 2061-2074. JACOBY, «Les archontes grecs», σ. 430. ΙΛΙΕΒΑ, *Morea*, σ. 187. Ο ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *Οἱ Τσάκωνες*, σ. 131-134, θεωρεί ότι κατά τους μέσους χρόνους το όνομα Τσακωνιά αποδιδόταν στο τμήμα της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου που εκτείνεται από τον Πάρνωνα μέχρι το Μαλέα, και ότι το τσακωνικό ιδίωμα μιλιόταν και στην περιοχή των Βατίκων. Πρβλ. παρακάτω σημ. 885.

⁸⁸¹ Η παράδοση της Τσακωνιάς, αλλά και των Βατίκων, αμέσως μετά την κατάληψη της Μονεμβασίας από τους Φράγκους, υποδηλώνει τη ζωτική σημασία που είχε για τη συνέχιση του αγώνα τους ο πλησιόχωρος λιμένας, ο οποίος φαίνεται ότι, πέρα από την εξασφάλιση των αναγκαίων προμηθειών, διευκόλυνε την επικοινωνία τους με την ελεύθερη αυτοκρατορία της Νίκαιας, που, όπως είναι αναμενόμενο, υποκινούσε και υποστήριζε κάθε κίνηση κατά του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Σημαντικό ρόλο στην κάμψη της αντίστασής τους είχε και η ίδρυση τριών κάστρων περιμετρικά της εδαφικής του επικράτειας: του Μυζηθρά, που αν και σε απόσταση από την Τσακωνιά επέπτευε σχεδόν το σύνολο των βορειοδυτικών παρειών του Πάρνωνα, του Γερακίου, που ουσιαστικά αποτελούσε τμήμα της βυζαντινής Τσακωνιάς και φύλακα των νοτιοδυτικών διόδων προς τους ορεινούς και δυσπρόσιτους οικισμούς της, και του Άστρους-*Estella* (βλ. παρακάτω σχετικό κεφάλαιο) κοντά στα βορειοδυτικά περάσματα και την ανατολική παραθαλάσσια ζώνη, βλ. *ΑΧ*, § 214. *ΓΧ*, § 205^D. *ΕΧ*, στ. 2960-2965. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Η κατάκτηση», σ. 151-155, 154. ΙΛΙΕΒΑ, *Morea*, σ. 138-139, 140, 202. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 123.

⁸⁸² Βλ. *ΓΧ*, § 332-333, 335, 337 σημ. 4, 338^H, 338^K, 384, 388, 465-466, 471. *ΕΧ*, στ. 4576-4580, 4587-4591, 4604-4605, 4660-4661, 4879, 5024-5025, 5620-5623, 6651-6657, όπου αναφέρονται και επιδρομές των Φράγκων στην Τσακωνιά. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 277, 2, σ. 403 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 209, 309). Το *ΕΧ*, στ. 4571-4578, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος *χαρτία ἄγραφα ... ἐβούλλωσε μὲ τὸ χρυσόβουλλόν του* και τα παραδίδει στον παρακοιμώμενο Μακρινό, προκειμένου να συντάξει έγγραφο με προνόμια για συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες της Πελοποννήσου που θα αγωνίζονταν με το στρατό του. Τα πρώτα χρυσόβουλλα που απολύονται, απευθύνονται στο δρούγγο του Δραγαλεβού και την Τσακωνιά καθιστώντας τους κατοίκους τους *έξκουσ(σ)άτους* (*έγκουσάτοι*), βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 15, 121. Ο όρος *έξκουσ(σ)εία* δηλώνει

παλαιότερη προνομιακή μεταχείριση προς το ελληνικό φύλο του Πάρωννα, η οποία οφείλεται σε υπηρεσίες που προσέφερε στην αυτοκρατορία και ενδεχομένως στον ανυπότακτο χαρακτήρα που είχε αναπτύξει στους δυσπρόσιτους ορεινούς όγκους όπου κατοικεί⁸⁸³.

Στο β' μισό του 14ου αιώνα, σύμφωνα με πληροφορία από κείμενο βραχείας χρονικού, η Τσακωνιά βρίσκεται για ένα χρονικό διάστημα υπό την κυριαρχία του αυθέντη του Άργους και του Ναυπλίου Γουΐδωνα d'Enghien (1356-1377) και της κόρης του Μαρίας (1377-1388), και στη συνέχεια υπό την εξουσία της δημοκρατίας της Βενετίας⁸⁸⁴.

Την περίοδο που ακολουθεί παρουσιάζεται στις πηγές ενταγμένη στη διοικητική περιφέρεια της Μονεμβασίας⁸⁸⁵, όπου εκκλησιαστικά υπάγεται τουλάχιστον από τα τέλη του 13ου αιώνα⁸⁸⁶.

το προνόμιο της απαλλαγής από την καταβολή δευτερευόντων φόρων και την εκτέλεση αγγαρειών, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, σ. 153-179. Η προσέγγιση πληθυσμιακών ομάδων, όπως οι Τσάκωνες, οι Μηλιγοί, οι Μανιάτες κ.ά. οφείλεται στην πολεμική εμπειρία τους, εξαιτίας των αγώνων τους εναντίον των Φράγκων, αλλά και στον ανυπότακτο χαρακτήρα τους που για τους Σλάβους τουλάχιστον μαρτυρείται ήδη από τον 10ο αιώνα.

⁸⁸³ Πρβλ. ΙΛΙΕΒΑ, *Morea*, σ. 79-80.

⁸⁸⁴ Βλ. SCHREINER, *Kleinchroniken*, I, σ. 233 αρ. 32/28, II, σ. 347-348 όπου αναφέρεται ότι πριν την άφιξη του Θεόδωρου Α' στην Πελοπόννησο *ο αυθέντης Άργους και Ναυπλίου, Φραζόζος* (= Γάλλος, υπονοώντας τον οίκο των d'Enghien), *ώριζε την όλην Τζακωνίαν, όνόματι [πιθανόν Γουΐδων], και μετά τον δεσπότην ώριζε την Τζακωνίαν ο άγιος Μάρκος* (= Βενετία). Φαίνεται ότι κάποια άγνωστη χρονικά στιγμή η Τσακωνιά βρέθηκε υπό την εξουσία των Γάλλων αυθεντών των πόλεων του Άργους και του Ναυπλίου, μαζί με τις οποίες παραχωρείται το 1388 από την τελευταία απόγονο της οικογένειας Μαρία d'Enghien στην Βενετία. Πρβλ. MILLER, *Φραγκοκρατία*, σ. 404-405. W. E. MCLEOD, «Kiveri and Thermisi», *Hesperia* 31 (1962), σ. 379-380. BON, *La Morée franque*, σ. 263-264. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 64-65. Ενδεχομένως η περιοχή ανακτήθηκε από τους Βυζαντινούς στις αρχές της δεκαετίας του 1390, δεδομένου ότι σε αργυρόβουλλο του 1392 παρατίθενται και οι οικισμοί της περιοχής Ρέοντας, Πραστός, Καστάνιτσα και Άγιος Λεωνίδης (σημ. Λεωνίδιο), βλ. παραπάνω σημ. 598. Στο ίδιο έγγραφο καταγράφεται και οικισμός *Τζακονία*, ο οποίος ενδεχομένως ταυτίζεται με τον οικισμό *cazonía* που απεικονίζεται σε μεταβυζαντινό χάρτη κοντά στις βορειοανατολικές ακτές του Λακωνικού κόλπου, βλ. επόμενη σημείωση. Για την κυριαρχία του οίκου των d'Enghien στο Άργος και το Ναύπλιο και τη μεταβίβασή τους στη Δημοκρατία της Βενετίας, βλ. LUTTRELL, «The Latins of Argos», σ. 38-49. *ABII*, σ. 42.

⁸⁸⁵ Βλ. προηγούμενη σημείωση για το αργυρόβουλλο του 1392 του Θεόδωρου Α' Παλαιολόγου. ΚΑΛΛΙΓΑ, «Μονεμβασία», σ. 690, 696. Στο δεσποτικό έγγραφο εξαιρούνται από σειρά προνομίων που παραχωρούνται στη Μονεμβασία οι *έποικοι* της καστροπολιτείας που προέρχονται από τις περιοχές *Βατικών*, *Τζακονίας*, *Μολάων*, *Έσοποῦ* (σημ. Ασωπός), *Έλους*, *Τερακίου* (σημ. Γεράκι), *Απιδέων*, *Σεραφώνος* (σημ. Ζαραφώνα), *Τζιντζίνων* (σημ. Πολύδροσο), *Ρέοντος*, *Πραστοῦ*, *Καστάνιτζας* και *Άγίου Λεωνίδου* (σημ. Λεωνίδιο). Τα τοπωνύμια παραδίδονται με αυτή τη σειρά ξεκινώντας από το νότο προς το βορρά. Προβληματισμό ωστόσο δημιουργεί η καταγραφή της *Τζακονίας* στη δεύτερη θέση αμέσως μετά το νοτιότερο σημείο τα Βάτικα και πριν τους Μολάους και τον Ασωπό, καθώς και η απόσταση που τη χωρίζει από τους τέσσερις τσακωνικούς οικισμούς που καταγράφονται τελευταίοι. Βάσει αυτής της κατάταξης έχουν εκφραστεί οι απόψεις ότι υπήρχε και δεύτερη εδαφική ενότητα με το όνομα αυτό στο νότιο τμήμα της χερσονήσου του Μαλέα ή ότι πρόκειται για ομώνυμο οικισμό ή κάστρο στην περιοχή αυτή βλ. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *Οι Τσάκωνες*, σ. 134-135. CARATZAS, *Les Tzacones*, σ. 349-353, ο οποίος εσφαλμένα ταυτίζει το κάστρο της Τζακωνίας με το Castel Rampan. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 208 σημ. 50. Η δεύτερη θεωρία φαίνεται πιο πιθανή δεδομένου ότι σε χάρτη του Battista Agnese (1554) σημειώνεται στις βορειοδυτικές ακτές της χερσονήσου οικισμός με το όνομα *cazonía*, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 34, σημ. 3, πίν. 9. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 289. Ν. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Αρχαιότητες στην περιοχή της Επιδάουρου Λιμηράς», *Δ' Τοπικό Συνέδριο Λακωνικών Σπουδών, Πρόγραμμα, Σπάρτη 10-12 Νοεμβρίου 2016*, σ. [4], όπου στην προφορική του ανακοίνωση προέβη στην ταύτιση του οικισμού με φρούριο που εντοπίζεται πλησίον αυτού του Ασωπού. Επίσης, βλ. ΠΙΤΣΕΛΑΣ, *Περί Τσακωνών*, σ.23.

Από τις τρεις νεοαποκτηθείσες κτήσεις της μονής Βροντοχίου στην περιοχή της Τσακωνιάς η πρώτη τοποθετείται στον *αίγιαλόν του Άστρου*, ονομασία που παραπέμπει σήμερα σε δύο οικισμούς της Κυνουρίας⁸⁸⁷. Το τοπωνύμιο γνωστό από την αρχαιότητα⁸⁸⁸ απαντά ξανά σε πηγές του 14ου αιώνα και συγκεκριμένα σε δύο αυτοκρατορικά έγγραφα, στην αραγωνική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως*, σε βιβλιογραφικά σημειώματα κωδίκων και σε δύο πορτολάνους του 1351 και του 1375.

Η παλαιότερη μνεία του βρίσκεται στον χρυσόβουλλο λόγο του 1314(;) με την περιγραφή των συνόρων της μητρόπολης Μονεμβασίας⁸⁸⁹. Σύμφωνα με αυτή, το Άστρος καταγράφεται ως το βορειότερο σημείο της οριογραμμής, μετά το ναό του *άγιου Λεωνίδου*, στον οποίο οφείλει την ονομασία του ο σημερινός οικισμός του Λεωνιδίου, χωρίς να δίνονται περισσότερα στοιχεία ώστε να προσδιοριστεί η ακριβής θέση του ή τουλάχιστον εάν χωροθετείται κατά μήκος της ανατολικής παράλιας ζώνης ή στην ενδοχώρα⁸⁹⁰.

Λίγα χρόνια μετά ακολουθεί το χρυσόβουλλο του 1320 υπέρ της μονής Βροντοχίου, το οποίο τοποθετώντας την κτήση *περι τόν αίγιαλόν* χωροθετεί έμμεσα το Άστρον σε θέση πλησίον ή δίπλα στη θάλασσα.

Στη αραγωνική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως* παραδίδεται ότι ο Γουλιέλμος Β' de Villehardouin στα μέσα του 13ου αιώνα χτίζει επάνω στα όρη το κάστρο *Estella* (= *άστρον*, στα καταλανικά) με σκοπό την πλήρη υποταγή των Τσακώνων⁸⁹¹. Η ονομασία του το ταυτίζει με το

⁸⁸⁶ Εκκλησιαστικά υπάγεται στην επισκοπή Ρέοντος, βλ. παρακάτω σημ. 929.

⁸⁸⁷ Πρόκειται για τους οικισμούς Άστρος και Παράλιο Άστρος. Το Άστρος έφερε παλαιότερα την ονομασία Αγιανίτικα Καλύβια ή Καλύβια Άστρους και συνιστούσε το χειμερινό χωριό των κατοίκων του Αγίου Ιωάννη (βλ. παρακάτω σημ. 894). Για τους θερινούς οικισμούς και την ονομασία Καλύβια, βλ. PHILIPPSON, *Peloponnes*, σ. 586-587. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 293 σημ. 170. Στο Παράλιο Άστρος επί του λόφου Νησί στη μικρή χερσόνησο που εισχωρεί προς τη θάλασσα διατηρούνται σήμερα οικοδομικά κατάλοιπα αρχαίου οχυρού. Το κάστρο που υψώνεται στην κορυφή του αποτελεί κτίσμα της τουρκοκρατίας με δύο οικοδομικές φάσεις (17ος-18ος αι., 1824-1825). Ο οικισμός παλιότερα ήταν γνωστός και ως Σκάλα του Άστρους, βλ. ΒΕΗΣ, «Μνείαι του Άστρους», σ. 99. BON, *La Morée franque*, σ. 646, πίν. 164.1. Y. C. GOESTER, «The plain of Astros, a survey», *Pharos* 1 (1993) σ. 93, 99, εικ. 17. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό τῶν οἰκισμῶν*, σ. 89, 501. ΜΠΑΛΛΑΣ, «Κάστρα τῆς Κυνουρίας», σ. 208-209, 222. ΑΡΒΑΝΙΤΗ, «Τὸ κάστρο τοῦ Παραλίου Ἀστρους», σ. 385-410. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 150-155. http://ecastles.culture.gr/mobilecontent/-/asset_publisher/XHdEYy6aof01/content/kastro-paraliou-astrous.

⁸⁸⁸ Βλ. *Claudii Ptolemaei Geographia*, εκδ. C. F. H. NOBBE, I, Λειψία 1843, σ. 214, 3.16.11, ως *Άστρον* (το). LEAKE, *Travels*, II, σ. 485. Οι CURTIUS, *Peloponnesos*, 2, σ. 567 σημ. 25, και BURSIAI, *Geographie*, σ. 69 σημ. 3, θεωρούν την αναφορά του Πτολεμαίου ασαφή ή λανθασμένη, άποψη που ανασκευάζουν οι LAMBROS, «Astros, Leonidion», σ. 73-74 (= Ο ΙΔΙΟΣ, «Άστρος, Λεωνίδιον», σ. 416-417), και ΒΕΗΣ, «Μνείαι του Άστρους», σ. 92. Επίσης, βλ. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Κάστρο τῆς Ὠριᾶς», σ. 34.

⁸⁸⁹ Βλ. BUCHON, *Recherches historiques*, I, σ. LXXXIII. MM, V, σ. 159 (οι οποίοι το χρονολογούν λανθασμένα το 1293). BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 310. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Τὰ ὄρια», σ. 395, 396. Στο χρυσόβουλλο το τοπωνύμιο σημειώνεται στον τύπο *Άστρος* (το).

⁸⁹⁰ Βλ. LAMBROS, «Astros, Leonidion», σ. 74-75 (= Ο ΙΔΙΟΣ, «Άστρος, Λεωνίδιον», σ. 417-418). Μ. Κ. ΖΑΡΒΑΝΟΣ, «Περὶ του Λεωνιδίου», *ΧρονΤσακ* 1 (1956), ανάπτυπο 2006, σ. 63-64. Θ ΒΑΓΕΝΑΣ, «Το όνομα της πόλεως του 'Λεωνιδίου' και ο 'Άγιος Λεωνίδης' (16 Απριλίου)», *ΧρονΤσακ* 3 (1969), σ. 33-40. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ιστορικά Τσακωνιάς*, σ. 88-95. Τ. ΜΑΥΡΟΣ, «Συμβολή στο τοπωνυμικόν τῆς Ἀρκαδίας», *Γορτυνιακά* 1 (1978), σ. 311-312. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, «Τὰ ὄρια», σ. 396.

⁸⁹¹ Βλ. AX, § 214. *Estella* στα καταλανικά σημαίνει αστέρι.

βυζαντινό Άστρος και η ίδρυσή του εξασφαλίζει μαζί με τα κάστρα του Γερακίου και του Μυζηθρά τον έλεγχο της Τσακωνιάς περιμετρικά⁸⁹². Η ανέγερσή του όμως, σύμφωνα με τη μαρτυρία του χρονικού, στα βουνά αποκλείει τη χωροθέτησή του στην πεδιάδα του σημερινού Άστρους. Η σύγχρονη έρευνα το τοποθετεί στους ορεινούς όγκους της ενδοχώρας, σε απόσταση 15χλμ. περίπου νοτιοδυτικά του Παραλίου Άστρους και το ταυτίζει με το κάστρο της Ωριάς όπως το ονομάζει η παράδοση⁸⁹³ (εικ. 159). Βρίσκεται περίπου 2,5χλμ. νότια του οικισμού του Αγίου Ιωάννη⁸⁹⁴, 3,2χλμ. βορειοδυτικά του οικισμού Πλάτανος και 3,8χλμ. ανατολικά του μοναστηριού της Παναγίας της Μαλεβής. Η συγκεκριμένη ταύτιση το καθιστά ουσιαστικά το βόρειο όριο της ανυπότακτης χώρας των Τσακώνων κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Γαιοστρατηγικά πρόκειται για θέση καίριας σημασίας, δεδομένου ότι ελέγχει τις προσβάσεις από τα ανατολικά παράλια, τη βόρεια Κυνουρία και την Αργολίδα προς την Τσακωνιά, το δρούγγο του Δραγαλεβού και την κεντρική και νοτιοανατολική Πελοπόννησο⁸⁹⁵.

Στα βιβλιογραφικά σημειώματα δύο κωδίκων του 1372 και του 1374 μαρτυρείται ότι η αντιγραφή τους έγινε *ἐν τῷ Ἄστρῳ* με το γραφέα του πρώτου να εμφανίζεται ως λειτουργός της επισκοπής Πίσσης⁸⁹⁶. Τα

⁸⁹² Βλ. παραπάνω σημ. 881.

⁸⁹³ βλ. ΒΕΗΣ, «Μνεΐαι τοῦ Ἄστρους», σ. 99-101. ΒΟΝ, *La Morée franque*, σ. 73, 500, 515-516. ΚΟΥΣΚΟΥΝΑΣ, «Ἡ ἴδρυση», σ. 168-170. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τὸ Ἄστρος», σ. 175-177. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Ἡ κατάκτηση», σ. 154. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικὰ κάστρα*, σ. 213-215. ΣΙΑΚΩΤΟΣ, «Συμβολή», σ. 257. http://ecastles.culture.gr/mobilecontent/-/asset_publisher/XHdEYy6aof01/content/estella-kastro. ΠΕΠΠΑΣ, *Μεσαιωνικὲς σελίδες*, σ. 173, 182-185, όπου δίνει περιγραφή του κάστρου της Ωριάς. ΜΠΑΛΛΑΣ, «Κάστρα τῆς Κυνουρίας», σ. 209-210, 222-223. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 152, 155-158. ΑΡΒΑΝΙΤΗ, «Τὸ κάστρο τοῦ Παραλίου Ἄστρους», σ. 388-390. Ο ΡΩΜΑΙΟΣ «Τοπογραφικὰ Φραγκοκρατίας», σ. 23-24, θεωρεῖ ὅτι τὸ κάστρο Estella τῆς αραγωνικῆς παραλλαγῆς εἶναι τὸ ἴδιο με τὸ κάστρο τοῦ Δραγαλεβού τῆς ἐλληνικῆς καὶ ὅτι τὰ δύο οχυρὰ ταυτίζονται με τὸ κάστρο τῆς Ωριάς. Πρβλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Κάστρο τῆς Ὠριάς», σ. 33-37, εἰδικ. 36. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ θεωρῶ ὅτι δὲν εἶναι πιθανή, δεδομένου ὅτι σὴν ἐλληνικὴ παραλλαγὴ τοῦ *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως* ὁ Δραγαλεβός παρουσιάζεται ἔμμεσα ὡς μὴ επικράτεια ποὺ εἶχε τὴ δυναμικὴ νὰ διεκδικήσει μὴ μορφὴ εἰδικοῦ καθεστώτος ὅπως ἡ Τσακωνιά, καὶ ὄχι ὡς μὴ θέση ὑπὸ τὸν πλήρη ἔλεγχο τῶν Φράγκων, ὅπως συμβαίνει με τὸ κάστρο Estella.

⁸⁹⁴ Τὸ χωριὸ τοῦ Αγίου Ιωάννη παλαιότερα ἔφερε κατὰ τὴν παράδοση τὴς ὀνομασίης *ἀπάνω Ἄστρος* καὶ *Αγιάννης τοῦ Ἄστρους* καὶ λειτουργοῦσε ὡς ὁ θερινὸς οἰκισμὸς τῶν κατοίκων τοῦ σημερινοῦ Ἄστρους (παλαιότερη ὀνομασία Καλύβια Ἄστρους ἢ Αγιαννίτικα Καλύβια) οἱ ὁποῖοι μετέβαιναν ἐκεῖ γιὰ νὰ ἀποφύγουν τοὺς ἐλώδεις πυρετοὺς ποὺ μάστιζαν τὴς παράκτιες περιοχὲς τὸ καλοκαίρι λόγω τῶν βάλτων ποὺ ὑπῆρχαν, βλ. ΒΕΗΣ, «Μνεΐαι τοῦ Ἄστρους», σ. 99-100. ΚΟΥΣΚΟΥΝΑΣ, «Ἡ ἴδρυση», σ. 170. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τὸ Ἄστρος», σ. 176-177. Ἐνδεχομένως στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὁ κάμπος νὰ μὴ κατοικεῖται τὴ θερινὴ περίοδο γιὰ τοὺς παραπάνω λόγους, ἀλλὰ καὶ λόγω τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, βλ. ΒΟΝ, *La Morée franque*, σ. 516.

⁸⁹⁵ Πρβλ. F. ALDENHOVEN, *Itinéraire descriptif de l'Attique et du Péloponèse*, Αθήνα 1841, σ. 379-380. FRAZER, *Pausanias*, III, σ. 305-307. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Κάστρο τῆς Ὠριάς», σ. 34. PRITCHETT, *Ancient Greek Topography (Passes)*, σ. 76-79. PRITCHETT, *Ancient Greek Topography*, VI, σ. 92. L. ROSS, *Reisen und Reiserouten durch Griechenland. 1. Teil: Reisen in Peloponnes*, Βερολίνο 1841, σ. 168-172.

⁸⁹⁶ Πρόκειται γιὰ τοὺς κώδικες Par. gr. 1634 (Colbert 832) με κείμενα τοῦ Ηροδότου (βλ. VOGEL – GARDTHAUSEN, *Griechischen Schreiber*, σ. 250-251. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 317. E. GAMILLSCHER – D. HARLFINGER, *Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600. 2. Teil: Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Großbritanniens*,

στοιχεία αυτά παραπέμπουν σε πόλισμα που έχει να επιδείξει πνευματική δραστηριότητα⁸⁹⁷ και πιθανόν φιλοξενεί για κάποιο χρονικό διάστημα και την τοπική επισκοπική καθέδρα⁸⁹⁸.

Τέλος το *Astro* απαντά στον *Portolano Laurenziano-Gaddiano* του 1351⁸⁹⁹, ενώ σε καταλανικό άτλαντα του 1375 καταγράφονται και τα δύο ονόματα, *Astro* και *Stella*, ένδειξη ότι τα δύο τοπωνύμια συνυπάρχουν στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους⁹⁰⁰.

Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, Band III/2 A, Βιέννη 1989, A: *Verzeichnis der Kopisten*, σ. 127, Band III/2 C, Βιέννη 1989, C: *Tafeln*, πίν. 180) και 801 της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης (A. 78 inf. olim N 149) με την «Ξενοφώντος Ανάβαση» (βλ. MARTINI – BASSI, *Catalogus codicum*, II, αρ. 801 σ. 896), βλ. ΒΕΗΣ, «Μνεΐα τοῦ Ἴατρου», σ. 96-97. Ο γραφέας του πρώτου κώδικα Κωνσταντίνος συστήνεται ως *ιερεὺς καὶ χαρτοφύλαξ Πίσσης ὑπηρετοῦντος ἐν τῷ βασιλικῷ κλήρῳ*. Ο ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 309-310, εξ αφορμής της ένταξης του ιερέα στον βασιλικό κλήρο θεωρεί ενδεχόμενη τη σύνδεση του τελευταίου με την βασιλική μονή Βροντοχίου και την κτηματική περιουσία που διέθετε αυτή στη περιοχή. Τέτοιου είδους εμπλοκή δεν τη θεωρώ πιθανή για τον συγκεκριμένο, δεδομένου ότι αφενός η μονή διέθετε στην περιοχή τη μοναστική κοινότητα του Αγίου Νικολάου της Φούσκας για τη διαχείριση των περιουσιακών της στοιχείων και αφετέρου δεν θα επιθυμούσε την ενασχόληση ενός επισκοπικού αξιωματούχου στις υποθέσεις της, γεγονός που θα μπορούσε να προκαλέσει παρεμβάσεις από την τοπική Εκκλησία εις βάρος του προνομίου του αυτοδέσποτου που της έχει αποδοθεί.

⁸⁹⁷ Πρβλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Κοΐλη Κυνουρία», σ. 44.

⁸⁹⁸ Η επισκοπή Πίσσης ιδρύεται στα τέλη του 11ου αιώνα και υπάγεται στην αρμοδιότητα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Ελάχιστα στοιχεία παραδίδονται για την ιστορία της. Για πρώτη φορά μνημονεύεται σε συνοδική πράξη του 1340 μαζί με τις επισκοπές Αμυκλών και Εζερών, όπου παραδίδεται ότι συνεστήθη από ενορία της μητρόπολης όπου ανήκε, βλ. ΜΜ, I, σ. 217, 218, 219 (1340). ΖΕΡΑΝΤΗΣ, *Η μητρόπολη Αμυκλών*, σ. 22-23, ο οποίος πρώτος την τοποθετεί *ἐν Κυνουρία (Τσακονία)*. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 284. Μετά τη δεύτερη και τελευταία μνεΐα της επισκοπής στον κώδικα Pat. gr. 1634 δεν αναφέρεται ξανά, ενώ μερικές δεκαετίες αργότερα απαντά η νέα επισκοπή Βρεσθένης, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Δύο αναφοραί», σ. 266-267 (ca. 1425-1426), πρώτη μνεΐα για *ἐπίσκοπον Βρεστένων*. Επίσης, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ὀλίγα περὶ Πολυφέγγους», σ. 181. Για την μεταβυζαντινή επισκοπή Βρεσθένης, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 233-246. Ενδεχομένως στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας οι δύο παλαιότερες επισκοπές Εζερών και Πίσσης μετονομάστηκαν λαμβάνοντας το όνομα των νέων εδρών τους, Καρυούπολης και Βρεσθέων, δεδομένου ότι οι αρχικές έδρες τους είχαν προ πολλού παρακμάσει και εξαφανιστεί. Στην αρμοδιότητα της επισκοπής Πίσσης πιθανότατα εγγράφεται ο βόρειος Πάρνωνας και η βόρεια Κυνουρία με σημαντικότερο πόλισμα κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους το Άστρος-Estella, όπου στα τέλη του 14ου αιώνα φαίνεται ότι έχει την έδρα του ο προκαθήμενος της τοπικής καθέδρας, πρβλ. ΤΣΕΚΕΣ, *Γλυπτική Αρκαδίας*, Α', σ. 23 σημ. 59. Ο ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 449, υποθέτει αρχικά ότι η επισκοπή Ρέοντος και Πραστού διαδέχεται αυτήν της Πίσσης αποδεχόμενος την πλαστότητα των χρυσοβούλλων των αρχών του 14ου αιώνα υπέρ της μητρόπολης Μονεμβασίας. Στη συνέχεια ο ΙΔΙΟΣ, «Κοΐλη Κυνουρία», σ. 43 σημ. 21, ανασκευάζει θεωρώντας ότι οι δύο επισκοπές συνυπάρχουν κατά τους 14ο και 15ο αιώνα, ενώ επί τουρκοκρατίας κάποιες ενορίες της δεύτερης υπάγονται στην αρμοδιότητα της πρώτης. Ο ΒΕΕΣ, «Beiträge», σ. 264-265, ταυτίζει την Πίσσα με το σημερινό χωριό Πίτσα στην Κορινθία, αν και η ανωτέρω συνοδική πράξη αναφέρει καθαρά ότι οι επισκοπές Πίσσης, Εζερών και Αμυκλών προήλθαν από τις ενορίες του Λακεδαιμονίας. Άγνωστο ωστόσο παραμένει μέχρι σήμερα που χωροθετείται ο ομώνυμος οικισμός, έδρα του επισκόπου. Για την επισκοπή Πίσσης και την ιστορία της, βλ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 130, 243 σημ. 243, 305-316, 413 και σποράδη.

⁸⁹⁹ Βλ. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Πελοπόννησος», σ. 359, όπου σημειώνονται μνεΐες του τοπωνυμίου και σε χάρτες του 15ου και 16ου αιώνα.

⁹⁰⁰ Βλ. BUCHON – TASTU, *Notice d'un atlas*, σ. 87. Πρβλ. ΒΕΗΣ, «Μνεΐα τοῦ Ἴατρου», σ. 102-105, όπου αναφέρεται στην παράλληλη αναγραφή των δύο τοπωνυμίων σε χάρτες του 16ου αιώνα. Σε πηγές του 15ου αιώνα απαντά μαζί με το Άστρος ο οικισμός Astritzi (ή Astrizi ή Astrici ή Astrissi) για το οποίο έχουν προταθεί διάφορες ταυτίσεις, βλ. ΒΕΗΣ, «Μνεΐα τοῦ Ἴατρου», σ. 98-99, ο οποίος τον ταυτίζει με οχυρώσεις στη θέση Καστράκι νότια του οικισμού της Χειμερινής Μελγούς. ΚΟΥΣΚΟΥΝΑΣ, «Τὸ Ἴατρος», σ. 175-177, ο οποίος τον ταυτίζει με το Παράλιο Άστρος. ΠΕΠΠΑΣ,

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η τοπωνυμία Άστρον ή Άστρος(;) ⁹⁰¹ φαίνεται ότι αποδίδεται σε μια ευρύτερη περιοχή, η οποία εκτείνεται από τα ανατολικά παράλια της Κυνουρίας και την πεδιάδα της σύγχρονης κωμόπολης μέχρι το κάστρο της Ωριάς (Estella-Άστρον) και λαμβάνει την ονομασία της από ομώνυμο οικισμό, έδρα της τοπικής διοίκησης ⁹⁰². Η θέση γειτνιάζει δυτικά με το δρούγγο του Δραγαλεβού και νότια με την υστεροβυζαντινή επαρχία της Τσακωνιάς, της οποίας τα όρια ακροθιγώς διαγράφονται στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως*. Η περίοδος κατά την οποία περιέρχονται το κάστρο και η ευρύτερη περιοχή του Άστρους στην κυριαρχία των Βυζαντινών δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί, αν και το πιθανότερο είναι η ενσωμάτωση της στις κτήσεις της αυτοκρατορίας να έχει επιτευχθεί ήδη πριν από το τέλος του 13ου αιώνα ⁹⁰³.

Μεσαιωνικές σελίδες, σ. 178-180, ο οποίος τον τοποθετεί στη θέση Αστρίτης βόρεια του οικισμού Πλάτανος. ΜΠΑΛΛΑΣ, «Κάστρα τῆς Κυνουρίας», σ. 208-209, 222, ο οποίος τον ταυτίζει με το Παράλιο Άστρος (πρβλ. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ.212). Επίσης, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 516. Το *Astritzi* απαντά για πρώτη φορά στα αρχεία της Βενετίας, όπου καταγράφεται η δράση του κυβερνήτη του Λαμπουδίου (*Lampridios* ή *Lamprocho*) εις βάρος των κτήσεών της Γαληνοτάτης στο Άργος και το Ναύπλιο. Οι Βενετοί αντιδρούν καταλαμβάνοντας μέσα στο 1407 το κάστρο, το οποίο επιστρέφουν λίγο αργότερα με αντάλλαγμα θέσεις που είχαν καταλάβει οι Βυζαντινοί στη Λαμία, βλ. N. JORGA, *Notes et extraits*, 1, σ. 159-160, 164. THIRIET, *Régestes*, 2, αρ. 1290 (1407) σ. 74, *Astraki*. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 215. ΒΕΗΣ, «Μνεΐαι τοῦ Ἄστρους», σ. 97. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 164 και σημ. 2, ο οποίος θεωρεί ότι το Αστρίτσι ταυτίζεται με το Άστρος. ΤΣΙΟΠΑΣ, *Η βυζαντινή Πελοπόννησος*, σ. 66-67. Παράλληλη καταγραφή των δύο τοπωνυμίων απαντά και στο οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο της Πελοποννήσου των ετών 1460-1463, όπου επισημαίνεται ότι το Άστρος είναι *mezra* του χωριού Αστρίτσι (βλ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 69-70 αρ. 66-67, 2, σ. 495, *mezra 'a-i Astro nezd-i karye-i Astrici*), υποδηλώνοντας ενδεχομένως και τη μετακίνηση και προσωρινή διαβίωση κατά τη θερινή περίοδο των κατοίκων του πλησιόχωρου στη θάλασσα οικισμού (*Astrici*, Αγιαννίτικα Καλύβια, σημ. Άστρος) προς τον ορεινό (*Astro*, *Estella*, Κάστρο της Ωριάς-Άγιος Ιωάννης). Τα δύο κάστρα εμφανίζονται και στους βενετικούς χωροθετικούς καταλόγους με τα κάστρα και τους τόπους του Μοριά του γ' τετάρτου του 15ου αιώνα, βλ. *Annali Veneti*, σ. 202-203 (1463), 206 (1467), *Astro*, *Astrizi* (ή *Astrici*). BUCHON, *Recherches historiques*, I, σ. LXV (1471), *Astro*, *Astrissi*. BON, *La Morée franque*, σ. 693-694. CARILE, «Una lista», σ. 392 (1469, *Astro*, *Astrici* και στο κριτικό υπόμνημα οι τύποι: *Astrizi*, *Astrissi*), 403. MCLEOD, «Castles», σ. 356 (1467), 362, *Astro* (το ταυτίζει με το Παράλιο Άστρος), *Astrizi*. FENSTER, «Kastelle», σ. 330 (1450), 332, *Fostrā* (θεωρεί πιθανή την ταύτισή του με το Άστρος των λοιπών καταλόγων), *Astrizi*.

⁹⁰¹ Σημειώνεται ότι στις ελληνικές πηγές, με εξαίρεση το χρυσόβουλλο του 1314(;), ο οικισμός καταγράφεται ως *Άστρον* (το), ενώ στις ξενόγλωσσες ως *Astro*.

⁹⁰² Το κάστρο με την ανέγερσή του καλείται να αντιμετωπίσει στρατηγικές ανάγκες που είχαν προκύψει κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και οφείλει την ονομασία σε οικισμό που κατά πάσα πιθανότητα προϋπήρχε στην ίδια ή στην ευρύτερη περιοχή. Δεν έχει προσδιοριστεί εάν ο προϋπάρχων οικισμός συνεχίζει να υφίσταται μετά την ίδρυση του φρουρίου ή ο πληθυσμός μετακινείται προς την οχυρωμένη θέση, πρβλ. παραπάνω σημ. 887.

⁹⁰³ Δεν αποκλείεται η κατάληψη του Άστρους να ακολούθησε αμέσως μετά το 1262, όταν αποσχίσθηκαν από την εξουσία του πριγκιπάτου της Αχαΐας η Τσακωνιά και ο Δραγαλεβός, ώστε να απαλλαγεί η βυζαντινή διοίκηση από την παρουσία της φραγκικής φρουράς στα βορειοανατολικά. Επίσης πιθανόν είναι να συνέβη αμέσως μετά την ανάκτηση του Νικλίου (1296) και την ίδρυση του κάστρου του Μουχλίου, γεγονότα που θα δυσχέραιναν την επικοινωνία των Φράγκων με την περιοχή της βόρειας Κυνουρίας σε περίπτωση που οι τελευταίοι κατείχαν ακόμα κάποια οχυρά εκεί. Επίσης, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 220. Ο ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 77-78, θεωρεί ότι οι Βυζαντινοί επεκτάθηκαν στο Άστρος μετά το 1320, υπόθεση που δεν λαμβάνει υπ' όψιν τις γαίες που αποκτά το ίδιο έτος η μονή Βροντοχίου στην περιοχή, δεδομένου ότι δεν θα μπορούσαν να αποτελούν αντικείμενο ανταλλαγής θέσεις που θα χαρακτηρίζονταν από την προσμονή της υποθετικής ανάκτησής τους στο μέλλον. Ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 114. Επιπλέον εάν η κατάληψή του εγγραφόταν στις

Το κτήμα της μονής Βροντοχίου πρέπει να τοποθετηθεί στην μικρή πεδιάδα του Άστρους κοντά στη θάλασσα, ανάμεσα στους ποταμούς Τάνο και Βρασιάτη (χάρτ. 17, εικ. 158). Η χωροθέτηση του *περι τὸν αἰγιαλὸν* επιτρέπει το χαρακτηρισμό του ως *παραθαλάσσιον*, ενώ οι παραπλήσιοι υδατοπαροχείς θα καθιστούσαν εφικτή την άρδευση και κατά συνέπεια την υψηλή παραγωγικότητα του κτήματος. Οι δύο αυτές ιδιότητες που συγκεντρώνει κατατάσσουν την κτήση στη γη πρώτης ποιότητας και την καθιστούν ένα εξαιρετικά σημαντικό και προσοδοφόρο περιουσιακό στοιχείο για τη μονή Βροντοχίου.

Σημειώνεται ότι στο μεταβυζαντινό μοναστήρι της Μαλεβής ανήκει σήμερα το μετόχι του Αγίου Χαραλάμπους, το οποίο βρίσκεται κοντά στον οικισμό του Αγίου Ανδρέα, στο νότιο τμήμα του κάμπου του Άστρους. Πρόκειται για εκτεταμένο κτήμα με ομώνυμο ναό και συγκρότημα κτηρίων, η αρχική φάση των οποίων ανάγεται στην περίοδο της τουρκοκρατίας. Επίσης στο περιουσιολόγιο του μοναστηριού της Μαλεβής επί βενετοκρατίας εντάσσονταν κτήματα σε διάφορες θέσεις στην πεδιάδα του Άστρους⁹⁰⁴. Θα μπορούσε να εκφραστεί η υπόθεση ότι το συγκεκριμένο μετόχι ή κάποια άλλα κτήματα σε κάποια χρονική στιγμή, ενδεχομένως μετά τη διάλυση της μυστριώτικης μονής ή όντας αυτή σε παρακμή περνούν στην ιδιοκτησία της Μαλεβής, πιθανόν με τη φροντίδα βροντοχιτών μοναχών που έχουν καταφύγει στα μετόχια της και διαχειρίζονται την εναπομείνασα περιουσία της. Άλλωστε η πιθανολογούμενη ένταξη της περιοχής της Κυνουρίας-Τσακωνιάς στη διοικητική περιφέρεια των βενετικών κτήσεων του Ναυπλίου και της Μονεμβασίας κατά την πρώιμη τουρκοκρατία⁹⁰⁵ θα καθιστούσε εφικτή την εγκατάσταση πληθυσμιακών ομάδων που δεν ήταν ευνοϊκά διακείμενες προς τους κατακτητές.

επιτυχίες του Ανδρόνικου Ασάν Παλαιολόγου, θα υπήρχε πιθανότατα μνεία της στις πηγές, όπως συμβαίνει με τα κάστρα της Γορτυνίας και του Πολύφεγγους στην Κορινθία που προσαρτώνται στις βυζαντινές κτήσεις κατά την εκστρατεία του 1320.

⁹⁰⁴ Βλ. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ – ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Αρκαδία, Τα μοναστήρια*, σ. 191. Επίσης, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Η ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 103, όπου καταγράφεται μετόχι *εἰς τὸν Τζακόνικον αἰγιαλὸν* και χωράφια *εἰς τὸν κάμπον*, καθώς και *εἰς τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Αγίου Ἰωάννη*. Η τελευταία θέση πρέπει να ταυτίζεται με την πεδιάδα του Άστρους, όπου και τα Αγιαννίτικα Καλύβια, βλ. παραπάνω σημ. 887 (*Αγιάννης τοῦ Ἄστρους*). Ο σεβασμιώτατος μητροπολίτης Μαντινείας και Κυνουρίας ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἱστορία*, 2, σ. 69-71, θεωρεί ότι οι κτήσεις της μονής Βροντοχίου στην Κυνουρία συνιστούν μια ενιαία ιδιοκτησία και τις ταυτίζει με το σημερινό μετόχι του Αγίου Χαραλάμπους στην πεδιάδα του Άστρους, το οποίο καταλαμβάνει έκταση κατά πολύ μεγαλύτερη από τις εξεταζόμενες.

⁹⁰⁵ Έχει υποστηριχθεί ότι η Κυνουρία-Τσακωνιά πιθανότατα εγγράφεται στη διοικητική περιφέρεια των βενετικών κτήσεων του Ναυπλίου και της Μονεμβασίας κατά τους πρώιμους μεταβυζαντινούς χρόνους, δεδομένου ότι τα χωριά της περιοχής για πρώτη φορά καταγράφονται στις οθωμανικές αρχαικές πηγές την περίοδο της βασιλείας του σουλτάνου Σουλεϊμάν Α΄ του Μεγαλοπρεπούς (1520-1566). Το 1540 με την παράδοση των δύο πόλεων από τους Βενετούς στους Τούρκους φαίνεται ότι επιτυγχάνεται η απόλυτη κυριαρχία των τελευταίων σε όλη τη νοτιοανατολική Πελοπόννησο, βλ. BALTA, «Southeast Peloponnese», σ. 172-173.

5.1.4. ... εις τὸν κάμπον τῆς Μαλεβῆς περὶ τὸ Χολοδομιτικόν

Σε περιοχή πλησιόχωρη του κάστρου της Ωριάς (*Ἄστρον-Estella*) καταγράφεται το επόμενο κτήμα της μονῆς Βροντοχίου, *εις τὸν κάμπον τῆς Μαλεβῆς*. Η ονομασία *κάμπος τῆς Μαλεβῆς* απαντά μέχρι σήμερα και αποδίδεται στο μικρό οροπέδιο που εκτείνεται βορειοδυτικά του φρουρίου ανάμεσα στα χωριά του Καστρίου και τον οικισμό του Αγίου Ιωάννη⁹⁰⁶. Η συγκεκριμένη έκταση είναι γνωστή ως Ξερόκαμπος (χάρτ. 17, εικ. 158, 160).

Την ονομασία Μαλεβός έφερε το όρος του Πάρωννα κατά τους μέσους και νεώτερους χρόνους⁹⁰⁷. Για την ετυμολογία του ονόματος έχουν ακουστεί ποικίλες απόψεις υποστηρίζοντας τη σλαβική, αλβανική ή ελληνική-τσακωνική προέλευσή του⁹⁰⁸. Το βέβαιο είναι ότι από αυτό προήλθε η ονομασία Μαλεβή που χρησιμοποιείται ως τοπωνύμιο της μικρῆς πεδιάδας στα βορειοανατολικά του βουνού, καθώς και ως παρωνύμιο της Θεομήτορος στο αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου μοναστήρι στα νοτιοδυτικά της εν λόγω θέσης, στην επονομαζόμενη μονή της Παναγίας Μαλεβῆς. Η απόδοση του τοπωνυμίου σε πτώση γενική υποδεικνύει ότι η θέση χαρακτηρίζεται βάσει ενός σημαντικού τοπόσημου, το οποίο δεν αποκλείεται να είναι η προαναφερόμενη μονή. Η Θεοτόκος λαμβάνει το επίθετο Μαλεβή από τον τόπο όπου χωροθετείται το μοναστικό συγκρότημα, η ανέγερσή του οποίου σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή τοποθετείται στο έτος 1616. Βέβαια διατηρείται μέχρι σήμερα η παράδοση ότι η μονή υπήρξε βυζαντινό ίδρυμα και η αρχική θέση της βρισκόταν στον Πάρωννα σε υψηλότερο υψόμετρο, αλλά το ισχυρό ψύχος κατά τους χειμερινούς μήνες ανάγκασε την μοναστική αδελφότητα να μετακινηθεί χαμηλότερα στη σημερινή τοποθεσία⁹⁰⁹. Αν

⁹⁰⁶ Βλ. ΒΕΗΣ, «Μνεΐαι τοῦ Ἄστρου», σ. 95.

⁹⁰⁷ Με την ονομασία Μαλεβός είναι γνωστά σήμερα στην Πελοπόννησο το όρος Αρτεμίσιο στα σύνορα Αρκαδίας-Αργολίδας (ύψ. 1721μ.), μία κορυφή στο βόρειο τμήμα της οροσειράς του Ταυγέτου στα σύνορα Λακωνίας-Μεσσηνίας (ύψ. 1612μ.) και βουνό (ύψ. 1267μ.) με ομώνυμο συνοικισμό βορειοδυτικά του οικισμού Σκληρός (ή του Σκληρού) στην Ηλεία, βλ. *αποσπάσματα φύλλων χάρτη ΓΥΣ 1:50.000*, φύλλο Ἄργος, φύλλο Σπάρτη και φύλλο Νέα Φιγαλεία. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικὸν Ὀλυμπίας», σ. 306-307, 396, όπου σχολιάζεται η προέλευση του τοπωνυμίου.

⁹⁰⁸ Βλ. Δ. ΓΕΩΡΓΑΚΑΣ, «Μαλεβός», *Χρονῒσακ* 12 (1996), σ. 44-53.

⁹⁰⁹ Ο ΕΥ. ΚΟΦΙΝΙΩΤΗΣ, «Ἡ ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι», Ἀθῆναι 1897, σ. 15, αναφέρει ως έτος ανέγερσης της μονῆς το 717 χωρίς καμία τεκμηρίωση. Σύμφωνα με την παράδοση αρχικά ήταν χτισμένη σε μεγαλύτερο υψόμετρο στη θέση Πουρνάρια, αλλά λόγω του ισχυρού ψύχους κατά τη χειμερινή περίοδο οι μοναχοί αναγκάστηκαν να μετακινηθούν χαμηλότερα στη θέση όπου βρίσκεται σήμερα. Μεγάλη ακμή γνωρίζει η μονή επί τουρκοκρατίας κατέχοντας εκτεταμένη κτηματική περιουσία και παραμένοντας ένα από τα πλουσιότερα μοναστήρια του Μοριά μέχρι την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους παρά τις καταστροφές που κατά καιρούς υπέστη. Από το β' μισό του 19ου αιώνα και μετά βρίσκεται σε παρακμή, ενώ το βαρύ πλήγμα δέχεται κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου, όταν βομβαρδίζεται από τους Γερμανούς. Το 1949 η μονή ανασυσταίνεται ως γυναικεία, αναδιοργανώνεται και εξελίσσεται σταδιακά σε ένα από τα σημαντικότερα προσκυνήματα της Πελοποννήσου. Το μοναστηριακό συγκρότημα σήμερα διατηρείται πλήρως ανακαινισμένο με πολλές νεωτερικές προσθήκες, με αποτέλεσμα να μη σώζονται στοιχεία των παλαιότερων οικοδομικών φάσεων του μνημείου. Για τη μονή Μαλεβῆς και την ιστορία της, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ»,

και η συγκεκριμένη άποψη προσφέρει μια αιτιολόγηση για τη χρήση του θηλυκού τοπωνυμίου Μαλεβή σε πτώση γενική, κανένα στοιχείο δεν έχει προκύψει από την μέχρι σήμερα έρευνα για την αναγωγή του ιερού καθιδρύματος στους βυζαντινούς χρόνους.

Το κτήμα της μονής Βροντοχίου στον κάμπο της Μαλεβής προσδιορίζεται περαιτέρω με τη χρήση του μικροτοπωνυμίου της θέσης που τοποθετείται: *περι τὸ Χολοδομιτικόν*. Η συγκεκριμένη ονομασία σήμερα δεν εντοπίζεται στην περιοχή. Ο Βέης και ο Ρωμαίος αναφέρουν στην τοποθεσία Ξεροκάμπι τη θέση Χιλιομοδού, τοπωνύμιο που σήμερα φαίνεται ότι έχει πλέον ξεχαστεί. Βάσει αυτού μπορεί να εκφραστεί η υπόθεση ότι το σημερινό όνομα προήλθε από τον παλαιότερο τύπο Χιλιομοδήτικον, ο οποίος ενδεχομένως ήταν σε χρήση στα βυζαντινά χρόνια και από παραφθορά του τελευταίου ή από παρανόηση του συντάκτη του εγγράφου προέκυψε το όνομα Χολοδομιτικόν⁹¹⁰.

5.1.5. ... *περι τὸν τόπον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τὸ μονύδριον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τὸ ἐπικεκλημένον Φούσκα*

Η τελευταία κτήση της μονής Βροντοχίου στην Τσακωνιά είναι και η σημαντικότερη δεδομένου ότι εκτός από σπόριμη γη περιλαμβάνει και ένα εκκλησιαστικό καθίδρυμα. Πρόκειται για *μονύδριον εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ ἐπικεκλημένον Φούσκα*, το οποίο βρίσκεται *περι τὸν τόπον τὸν καλούμενον τοῦ Ἁγίου Νικολάου*, ο οποίος έχει λάβει την ονομασία του φυσικά από το μοναστήρι. Αν και στην περιοχή της Κυνουρίας υπάρχουν μέχρι σήμερα μονές αφιερωμένες στον Άγιο Νικόλαο, μελετώντας τα τοπωνύμια είναι ξεκάθαρο ότι καμία από αυτές δεν μπορεί να ταυτιστεί με την κτήση του Βροντοχίου στην Τσακωνιά⁹¹¹. Αντίθετα εύκολα ταυτίζεται το παρωνύμιο που συνοδεύει τη μονή και εντοπίζεται στα κυριώνυμα της Κυνουρίας.

1971-74, σ. 102-103. Ν. Α. ΒΕΗΣ, «Ἀρκαδικὰ γλωσσικὰ μνημεῖα. Δημῶδη ἄσματα Φιγαλείας μεθ' ὑπομνημάτων», *ΔΙΕΕ* 6 (1901), σ. 213. ΜΠΕΛΙΑ, «Στατιστικὰ στοιχεῖα», σ. 130, 132, 135. ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ – ΜΑΥΡΟΣ, *Μονὲς Ἀρκαδίας*, σ. 322-326. Μαντινείας και Κυνουρίας ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἱστορία*, 2, σ. 67-80. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ – ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Ἀρκαδία, Τα μοναστήρια*, σ. 167-170. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Πελοποννήσου*, σ. 394. Ο ΤΣΕΚΕΣ, *Γλυπτικὴ Ἀρκαδίας*, Β', σ. 6-8 αρ. 3-4, εντοπίζει μόνο δύο ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη του 11ου-12ου αιώνα εντοιχισμένα στο παλαιό καθολικό της μονής.

⁹¹⁰ Βλ. ΒΕΗΣ, «Μνεῖα τοῦ Ἴστρου», σ. 95-96. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Κάστρο τῆς Ὠριᾶς», σ. 36. Το τοπωνύμιο Χιλιομόδι-Χιλιομοδού απαντά σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας και σημαίνει τον τόπο που παράγει χίλια μόδια σιταριού, με το δεύτερο συνθετικό να δηλώνει τη βυζαντινή μονάδα χωρητικότητας. Η χρήση του χαρακτηρίζει ουσιαστικά έναν εξαιρετικά εύφορο και παραγωγικό τόπο, βλ. Κ. Ι. ΑΜΑΝΤΟΣ, «Σύμμεικτα: Τοπωνυμικά Μάνης», *Ἑλληνικά* 5 (1932), σ. 222 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Γλωσσικὰ μελετήματα*, σ. 374). ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Τοπωνύμια ἐκ Μάνης», σ. 333-334.

⁹¹¹ Πρόκειται για τις ενεργές μεταβυζαντινές μονές του Αγίου Νικολάου Σίντζας, 4χλμ. περίπου νοτιοδυτικά του Λεωνιδίου, και του Αγίου Νικολάου Καρυάς, 6χλμ. περίπου ανατολικά του Πραστού. Υπήρχε ακόμα ένα μοναστήρι αφιερωμένο στον άγιο, *ανωθεν του χωρῆου Καστανητζα, ἐν τῇ τοποθεσίᾳ Κοντολινᾶ* (ή *Κο<ν>τοληνά*), από το οποίο διατηρείται το καθολικό του, βλ. ΣΑΘΑΣ, *ΜΒ*, 3, σ. 567

Την ονομασία Φούσκα έφερε παλαιότερα ο σημερινός οικισμός του Αγίου Παντελεήμονα, στο μέσον περίπου της οδού που οδηγεί από την Καστάνιτσα στον Άγιο Ανδρέα και σε μικρή απόσταση από την παλαιά μονή Ορθοκωστάς ή Αρτοκωστάς⁹¹² (χάρτ. 17, εικ. 158). Ως τοπωνύμιο συνεχίζει να χαρακτηρίζει το νοτιοδυτικό τμήμα της εδαφικής περιφέρειας του χωριού (Βορεινή Φούσκα). Νοτιότερα, στις νοτιοδυτικές παρειές του όρους Σίνα (ύψ. 917μ.) απαντά η θέση Άγιος Νικόλαος, η ονομασία της οποίας προέρχεται από ερειπωμένο και χαμένο σήμερα μέσα στις ξερολιθιές της περιοχής ναύδριο αφιερωμένο στον άγιο⁹¹³. Σε απόσταση 600μ. περίπου νοτιοδυτικά της εγκαταλελειμμένης σήμερα μονής του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου του Εγκλειστουρίου εντοπίζονται τα οικοδομικά λείψανα δύο κτισμάτων που οι κτηνοτρόφοι της περιοχής ταυτίζουν με ναύδρια, εκ των οποίων το ένα θεωρείται αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο (εικ. 161, 162, 158). Ουσιαστικά, πρόκειται για δύο σωρούς από πέτρες καλυμμένους από πυκνή θαμνώδη βλάστηση με τα ελάχιστα σωζόμενα τμήματα της τοιχοποιίας σε χαμηλό ύψος να μην προσφέρουν κανένα στοιχείο για τη χρονολόγηση και την αναγνώριση του χαρακτήρα των κτηρίων⁹¹⁴. Αν και από τα παραπάνω στοιχεία το προφανές θα τοποθετούσε το μονύδριο του Αγίου Νικολάου στην ομώνυμη θέση, διαφορετικές είναι οι μαρτυρίες που αντλούνται από την παράδοση της περιοχής. Επιπλέον τα ευτελή υλικά από τα οποία ήταν κατασκευασμένα τα δύο κτίσματα, το μικρό τους μέγεθος και η παντελής έλλειψη στοιχείων για άλλα οικοδομήματα στον περιβάλλοντα χώρο τους δεν τεκμηριώνουν τη χωροθέτηση μοναστηριακού συγκροτήματος στη συγκεκριμένη τοποθεσία.

Στον οικισμό της Φούσκας μέχρι λίγο μετά τα μέσα του 20ου αιώνα στη θέση του σημερινού ενοριακού και κοιμητηριακού ναού αφιερωμένου στον Άγιο Παντελεήμονα (εικ. 163) υπήρχε παλαιότερος του Αγίου

(1628). ΝΤΟΚΟΣ, «Η έν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 114 (1698). Ο ΙΔΙΟΣ, «Η έν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 356-357 (1699). ΜΠΕΛΙΑ, «Μοναστηριακά», σ. 336, 353. ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ – ΜΑΥΡΟΣ, *Μονές Αρκαδίας*, σ. 256-258. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Πραστός», σ. 205-213, πίν. Γ'. Ο ΙΔΙΟΣ, *Η Έκκλησία*, σ. 479-481. Μαντινείας και Κυνουρίας ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ιστορία*, 2, σ. 301-312. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου*, σ. 396.

⁹¹² Για τη μονή Ορθοκωστάς ή Αρτοκωστάς, βλ. παρακάτω σημ. 927.

⁹¹³ Βλ. ΦΕΚ 54/Α'5.3.1955. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό τῶν οἰκισμῶν*, σ. 55, 518, 524, 581, 602. Απόσπασμα φύλλου χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Άστρος.

⁹¹⁴ Τα δύο κτίσματα μου υπέδειξε ο 90χρονος κτηνοτρόφος της περιοχής κ. Κώστας Κοδέλας, ο οποίος, αν και επιβεβαίωσε την παράδοση για τη χωροθέτηση παλαιού ναού του Αγίου Νικολάου στη θέση, δεν γνώριζε (ή δεν θυμόταν) σε ποιο από τα δύο αποδίδεται. Από τα δύο μνημεία μόνο στο ανατολικότερο είναι εμφανής η χρήση ισχυρού ασβεστοκονιάματος σε ένα πολύ μικρό τμήμα της τοιχοποιίας σε χαμηλό ύψος. Στην περιοχή δεν εντοπίζεται κεραμεική. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του π. Γεωργίου Πετρή στη θέση Άγιος Νικόλαος, σε απόσταση 3χλμ. περίπου νότια του οικισμού του Αγίου Παντελεήμονα του είχε επίσης υποδειχθεί ερειπωμένο ναύδριο, με τοίχους από ξερολιθιά, αφιερωμένο στον άγιο. Πιθανόν για το ίδιο μνημείο γράφει και ο ΒΑΓΕΝΑΣ, «*Ιστορικά Τσακωνιάς*», σ. 176-177, όπου αναφέρει ότι 500 μέτρα δυτικά της μονής Εγκλειστουρίου «υπήρχε ένα ακόμη πιδ παλιό Μοναστήρι, τοῦ Ἁγίου Νικολάου, πὸν μερικὰ χαλάσματά του βρίσκονται στὸ χωράφι τοῦ Πραστιώτη Εὐστρατίου Σούρσου ἢ Σουφλέρη», χωρίς ωστόσο να επιχειρεί ταύτισή του με το μονύδριο του χρυσοβούλλου.

Νικολάου, τον οποίο προφορικές μαρτυρίες ταυτίζουν με το βυζαντινό μοναστήρι⁹¹⁵. Η μετονομασία της εκκλησίας ακολουθεί μια πρακτική συνήθης στην ορεινή Τσακωνιά λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών που επικρατούν κατά τη χειμερινή περίοδο. Ναοί του Αγίου Νικολάου που δεν μπορούν να εορταστούν λόγω του ψύχους και του χιονιού στις 6 Δεκεμβρίου πανηγυρίζουν το καλοκαίρι κατά την εορτή του Αγίου Παντελεήμονος στις 27 Ιουλίου⁹¹⁶. Επισημαίνεται ότι στην *Carte de la Grèce* του 1852 στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται ο οικισμός της Φούσκας σημειώνεται εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Νικόλαο⁹¹⁷ (εικ. 164). Η παράδοση της ύπαρξης μοναστηριού στην περιοχή υπάρχει ακόμη ζωντανή στους μεγαλύτερους σε ηλικία κατοίκους, οι οποίοι το αναφέρουν ως «ο Άγιος Νικόλαος της Φούσκας», και περιγράφεται ως μετόχι της διαλελυμένης σήμερα μονής Εγκλειστουρίου⁹¹⁸. Πιθανόν το μονύδριο είχε εγκαταλειφθεί και διαλυθεί ήδη από την περίοδο της πρώτης τουρκοκρατίας (1460-1685), δεδομένου ότι στην καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας που επιχειρείται κατά την βενετοκρατία δεν αναφέρεται στο αρχαιακό υλικό. Το μόνο που διατηρήθηκε από το μοναστηριακό συγκρότημα φαίνεται ότι ήταν το καθολικό που αργότερα απετέλεσε τον ενοριακό ναό του μικρού και νεοπαγούς οικισμού της Φούσκας, ο οποίος ιδρύεται και αναπτύσσεται πλησίον αυτού πιθανότατα μέσα στο α' μισό του 20ου αιώνα⁹¹⁹. Σήμερα οι διαμορφώσεις και οι τιμμεντοστρώσεις που έχουν εκτελεστεί στον περιβάλλοντα χώρο του

⁹¹⁵ Η πληροφορία προέρχεται από τον άριστο γνώστη της μνημειακής τοπογραφίας της Τσακωνιάς και ερασιτέχνη αρχαιοδίφη π. Γεώργιο Πετρή, εφημέριο του οικισμού του Αγίου Ανδρέα και συνταξιούχο εκπαιδευτικό. Επίσης βλ. ΒΕΗΣ, «Μνεΐαι τοῦ Ἄστρους», σ. 95, ο οποίος το τοποθετεί στη θέση «Άγιος Νικόλαος». ΒΑΓΕΝΑΣ, «Δώδεκα μοναστήρια», σ. 130. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ιστορικά Τσακωνιάς*, σ. 119-122, 179, όπου αναφέρει ότι σήμερα είναι ένα μικρό και άσημο εξωκκλήσι στον Άγιο Παντελεήμονα. ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ – ΜΑΥΡΟΣ, *Μονές Ἀρκαδίας*, σ. 276. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 470-471, ο οποίος επίσης τοποθετεί το ναό του Αγίου Νικολάου στη θέση του Αγίου Παντελεήμονα και φαίνεται γνώστης των παραδόσεων της περιοχής. Ο ΙΔΙΟΣ, «Μνημεία Τσακωνιάς», σ. 23. Στη θέση Φούσκα εμφανίζεται σε έγγραφο του 1698 να κατέχει *κοματῆρα δηω* (δύο κτήματα) και η πλησιόχωρη μονή Ορθοκωστάς, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 353-354 (1698).

⁹¹⁶ Για παράδειγμα το ίδιο συμβαίνει με το εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου της Κοντολινάς στη Καστάνιτσα (βλ. παραπάνω σημ. 911). Συνέπεια αυτής της συνήθειας αποτελεί η λήθη της αρχικής αφιέρωσης από τις νεώτερες γενεές και η επικράτηση του αγιωνυμίου του αγίου Παντελεήμονα. Την πληροφορία την οφείλω στον π. Γεώργιο Πετρή.

⁹¹⁷ Βλ. *Carte de la Grèce*, 1852, φ. 13.

⁹¹⁸ Βλ. ΒΕΗΣ, «Μνεΐαι τοῦ Ἄστρους», σ. 95. Η μονή Εγκλειστουρίου, αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, ταυτίζεται με το *μοναστηρακι στῶ Νεγκληστουρι*, το οποίο απαντά στα αρχεία της βενετοκρατίας να κατέχει μόνο καλλιεργούμενη γη χωρίς άλλα κτίσματα ή μετόχια, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 114 (1698). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 357 (1699). ΒΑΓΕΝΑΣ, «Δώδεκα μοναστήρια», σ. 129. ΜΠΕΛΙΑ, «Μοναστηριακά», σ. 336, 353. ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ – ΜΑΥΡΟΣ, *Μονές Ἀρκαδίας*, 2, σ. 273-275. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Πραστός», σ. 186-194, πίν. Ε'-Ζ', ο οποίος το χρονολογεί στις αρχές του 17ου αιώνα. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 477-479. Μαντινείας και Κυνουρίας ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἱστορία*, 2, σ. 287-300. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Μνημεία Τσακωνιάς», σ. 29-30. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου*, σ. 396.

⁹¹⁹ Στις 7-4-1951 αναγνωρίζεται επίσημα η Φούσκα ως οικισμός και προσαρτάται στην κοινότητα Πραστού, βλ. *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών*, 2, σ. 350. Μέχρι τότε δεν απαντά καμία μνεία της στα απογραφικά αρχεία ή στους καταλόγους οικισμών που είχαν προηγηθεί.

ναού του Αγίου Παντελεήμονα έχουν εξαφανίσει οποιαδήποτε επιφανειακή ένδειξη για το παρελθόν της θέσης.

Η συγκεκριμένη κτήση εκτός από το μονύδριο και τη σπόριμη γη περιλαμβάνει επιπλέον εγκατεστημένους σε αυτή παροίκους και συνοδεύεται με ένα ακόμη προνόμιο, την παραχώρησή τῶν λοιπῶν δικαίων τούτου. Με αυτό τον τρόπο εξασφαλίζεται η κατά πλήρη κυριότητα ιδιοκτησία του ιερού καθιδρύματος του Αγίου Νικολάου και των γαιών του από τη μονή Βροντοχίου και ταυτόχρονα η διακράτησις, η ιδιοποίηση του συνόλου των εισοδημάτων που μπορούν να αποφέρουν τα συστατικά του στοιχεία (ενοίκια, φόροι κ.ά.)⁹²⁰. Για τους παροίκους χρησιμοποιείται το ρήμα *προσκάθηνται*, το οποίο παραπέμπει στην κατηγορία των *προσκαθημένων* (ἐν ᾧ *προσκάθηνται καὶ τινὲς πάροικοι*). Στην περίπτωση αυτή θεωρώ ότι πρόκειται για εξαρτημένους καλλιεργητές που πρόσφατα τους αναγνωρίστηκε η μετάβαση στο καθεστώς του παροίκου, ενδεχομένως αμέσως μετά την ανταλλαγή των γαιών και την υπαγωγή τους στο νέο μοναστηριακό γαιοκάτοχο⁹²¹. Άλλωστε η μακρά βυζαντινή παρουσία στην Τσακωνιά θα είχε επιτρέψει από νωρίς την εγκατάσταση προσκαθημένων στη περιοχή, ώστε να διανύσουν ως καλλιεργητές το χρονικό διάστημα που απαιτείται για να περάσουν στην επόμενη βαθμίδα. Τέλος στο έγγραφο, κατά την παράθεση των προνομίων που συνοδεύουν την επικύρωση των νέων ιδιοκτησιών, ο Άγιος Νικόλαος καταγράφεται πλέον ως *μετόχιον*⁹²², υποδηλώνοντας πιθανόν ότι αυτό είναι το νέο καθεστώς του μονυδρίου και του συνόλου των επιμέρους στοιχείων που το απαρτίζουν, χωρίς ωστόσο να διευκρινίζεται εάν τα προσαρτήματά του περιορίζονται μόνο στην περιοχή της Φούσκας ή αν σε αυτά περιλαμβάνονται και τα κτήματα στον κάμπο της Μαλεβής και τον αιγιαλό του Άστρους.

Το μονύδριο του Αγίου Νικολάου ουσιαστικά βρίσκεται στην καρδιά της Τσακωνιάς ανάμεσα στα τρία χωριά που παραμένουν μέχρι σήμερα οι θεματοφύλακες του τσακωνικού πολιτισμού διατηρώντας το γλωσσικό ιδίωμα των κατοίκων και τις παραδόσεις τους⁹²³, τη Σίταινα⁹²⁴, την

⁹²⁰ Βλ. παραπάνω «Τὸ μετόχιον Καλογωνία τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου».

⁹²¹ Η ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζώή*, σ. 383, θεωρεί ότι το χρυσόβουλλο αναφέρεται σε *προσκαθημένους*, οι οποίοι απαντούν και σε άλλες κτήσεις της μονής. Στην περίπτωση αυτή θεωρώ ότι θα παραδίδονταν με τη συγκεκριμένη ονομασία και δεν θα τους συνέδεε ο συντάκτης του κειμένου με τους παροίκους.

⁹²² Χρυσόβουλλο 1320, στ. 23-24.

⁹²³ Βλ. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *Οἱ Τσακωνες*, σ. 57 σημ. 1, 101. CARATZAS, *Les Tzacones*, σ. 31, 239-240. ΣΙΑΚΩΤΟΣ, «Συμβολή», σ. 261.

⁹²⁴ Ο ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 250-252, ταυτίζει τη Σίταινα με τον οικισμό *Saete* του ΓΧ, § 869, βασιζόμενος στη χωροθέτησή του *près de la Rionde*, το οποίο θεωρεί ότι αποδίδει το βυζαντινό πόλισμα του Ρέοντα. Σύμφωνα με τη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως* το ἡμισυ του χωριού *Saete* δόθηκε στις αρχές του 14ου αιώνα από τον πρίγκιπα της Αχαΐας Φίλιππο της Σαβοΐας στον κόμη της Κεφαλληνίας Ριχάρδο Orsini για την απόσβεση χρέους 20.000 πέρπων, βλ. ΓΧ, § 868-869. Η προτεινόμενη ταύτιση προκαλεί προβληματισμό αφενός λόγω της χωροθέτησης της φραγκικής κτήσης στην καρδιά της Τσακωνιάς και των εχθρικών διαθέσεων των κατοίκων της έναντι των Λατίνων και αφετέρου εξαιτίας της απόλυτης κυριαρχίας των βυζαντινών τη συγκεκριμένη

Καστάνιτσα⁹²⁵ και τον Πραστό⁹²⁶ (εικ. 158). Από τα σωζόμενα βυζαντινά μνημεία της περιοχής το πλησιέστερο βρίσκεται νοτιοανατολικά, σε απόσταση 1700μ. περίπου και είναι η παλαιά μονή Ορθοκωστάς ή Αρτοκωστάς, η ακμή της οποίας τοποθετείται βάσει των σωζόμενων μαρτυριών στην περίοδο του δεσποτάτου⁹²⁷ (εικ. 165). Βορειοανατολικά της

περίοδο σε όλη τη νοτιοανατολική Πελοπόννησο. Άλλωστε ακόμα και για τη μικρή περίοδο του 1248-1262 που η Τσακωνιά βρίσκεται υπό την εξουσία των Φράγκων, της παραχωρείται πιθανότατα ένα προνομιακό καθεστώς με μερική αυτονομία δίνοντάς της τη δυνατότητα το 1262 να διαπραγματευτεί με τους Βυζαντινούς την υπαγωγή της ξανά στην αυτοκρατορία. Για τους λόγους αυτούς ούτε η εφαρμογή του θεσμού της συγκυριότητας για την περιοχή μπορεί να υποστηριχθεί και να γίνει αποδεκτή, δεδομένου ότι δεν θα ήταν ανεκτή η φραγκική παρουσία από έναν τόσο ατίθασο και ανυπότακτο λαό. Την άποψη του Δραγούμη επιχειρεί να ανασκευάσει ο ΒΑΓΕΝΑΣ, *Ιστορικά Τσακωνιάς*, σ. 117-119, και Ο ΙΔΙΟΣ, «Ιστορικές παρατηρήσεις στη φραγκοκρατούμενη Τσακωνιά», *ΧρονΤσακ* 4 (1974), σ. 149-154, τοποθετώντας τους εν λόγω οικισμούς στην Κέρκυρα και ταυτίζοντάς τους με τα πλησιόχωρα χωριά Σάντου και Ροντοβά. Στον ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗ, σ. 302 (ΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 159), περιλαμβάνεται εμβόλιμο χωρίο όπου η *Σίτανα* μαζί με άλλα χωριά της Κυνουρίας αναφέρονται ως πατρογονικές κτήσεις των Μελισσηνών και προίκα της Μαρίας Μελισσηνής, συζύγου του δούκα των Αθηνών Αντώνιου Ασκιαουλί, στο πλαίσιο της προσπάθειας του συγγραφέα να εξάρει το γόητρο, την ισχύ και τον πλούτο της οικογένειας στην Πελοπόννησο. Σήμερα διατηρούνται σε απόσταση 2χλμ. περίπου ανατολικά του οικισμού κατάλοιπα φρουριακού συγκροτήματος το οποίο ταυτίζεται με τη μεσαιωνική Σίτανα και αναφέρεται και ως κάστρο της Παναγίας της Ζάγγολης, βλ. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Τοπογραφικά Φραγκοκρατίας», σ. 25-26. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Πραστός», σ. 186. ΠΕΠΠΑΣ, *Μεσαιωνικές σελίδες*, σ. 185-186. ΜΠΑΛΛΑΣ, «Κάστρα της Κυνουρίας», σ. 211-212.

⁹²⁵ Η Καστάνιτσα αναφέρεται για πρώτη φορά στις πηγές στον χρυσόβουλλο λόγο του 1314(;) με τα όρια της μητρόπολης Μονεμβασίας, βλ. BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 310, *κόμη ή καλούμενη Καστάνιτσα*. Η επόμενη μνεία απαντά στο αργυρόβουλλο που απολύει το 1392 ο Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος με τα προνόμια των Μονεμβασιτών, βλ. παραπάνω σημ. 598. Ο οικισμός σήμερα διατηρεί οχυρές πυργοκατοικίες των μεταβυζαντινών χρόνων. Στο βόρειο άκρο του σώζεται ερειπωμένος πύργος πιθανόν της υστεροβυζαντινής περιόδου, βλ. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 218. ΠΕΠΠΑΣ, *Μεσαιωνικές σελίδες*, σ. 174. ΜΠΑΛΛΑΣ, «Κάστρα της Κυνουρίας», σ. 201-204, 220. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 165-166. ΣΙΑΚΩΤΟΣ, «Συμβολή», σ. 257, 261, 263, 264, 265, 271-272 σημ. 52, 295. http://ecastles.culture.gr/mobilecontent/-/asset_publisher/XHdEYy6aof01/content/kastanitsa-pyrgospita (με λανθασμένη τη χρονολόγηση των βυζαντινών εγγράφων).

⁹²⁶ Η παλαιότερη αναφορά στον Πραστό γίνεται στο αργυρόβουλλο που απολύει το 1392 ο Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος υπέρ της Μονεμβασίας (βλ. προηγούμενη σημείωση). Και ο Πραστός ως *Προάστειον* αναφέρεται στο εμβόλιμο χωρίο του ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗ, σ. 302 (ΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 159), ως προίκα της Μαρίας Μελισσηνής. Το όνομά του προήλθε από τον όρο *προάστειον* που δηλώνει εκτεταμένη κτήση και θεωρείται ότι αρχικά με αυτή την ιδιότητα υπαγόταν στον οικισμό του Ρέοντα, τον οποίο διαδέχθηκε μετά την παρακμή και εγκατάλειψή του κατά τους πρώιμους χρόνους της τουρκοκρατίας (πριν το 1610) ως έδρα της επισκοπής Ρέοντος και Πραστού. Η ακμή που γνωρίζει την περίοδο που ακολουθεί τον κατατάσσει το 1700 στην ένατη πληθυσμιακά θέση με 1.230 κατοίκους και τον εντάσσει μεταξύ των μεγαλύτερων πολισμάτων της Πελοποννήσου. Την ευμάρεια και τον πλούτο του Πραστού μαρτυρά και ο μεγάλος αριθμός κοσμικών και εκκλησιαστικών μνημείων που διατηρεί ο οικισμός, με παλαιότερο τον σταυρεπίστεγο ναό του Αγίου Αθανασίου που πιθανόν ανάγεται στους όψιμους υστεροβυζαντινούς χρόνους, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Πραστός», σ. 168-186, πίν. Α΄-Γ΄. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 184-185, 187-188, 282, 307. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 218. ΠΕΠΠΑΣ, *Μεσαιωνικές σελίδες*, σ. 174. ΜΠΑΛΛΑΣ, «Κάστρα της Κυνουρίας», σ. 204-207, 220-221. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 163-164. ΣΙΑΚΩΤΟΣ, «Συμβολή», σ. 257-258, 261, 263-264, 265-266, 267, 270, 271-272 σημ. 52, 273-278, 293 (φιρμάνι του 1610). http://ecastles.culture.gr/mobilecontent/-/asset_publisher/XHdEYy6aof01/content/prastos-pyrgospita.

⁹²⁷ Η μονή Ορθοκωστάς ή Αρτοκωστάς είναι αφιερωμένη στη Θεοτόκο και θεωρείται το παλαιότερο μοναστηριακό καθίδρυμα της Τσακωνιάς (εντός των σημερινών της ορίων). Η παρουσία της στην περιοχή μαρτυρείται ήδη από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα και φαίνεται ότι γνωρίζει μεγάλη ακμή την περίοδο του δεσποτάτου του Μοριά. Το αρχικό μοναστηριακό συγκρότημα βρισκόταν στη θέση Βρύση, σε απόσταση 1,5χλμ. περίπου βορειοανατολικά της νέας μονής Ορθοκωστάς (ιδρύεται το έτος 1617) όπου εντοπίζονται σήμερα τα ερείπια ναού με την επωνυμία Κάτω Παναγιά, ο οποίος ανάγεται

Φούσκας και σε απόσταση 4χλμ. περίπου χωροθετείται ο μονόχωρος ναός των Αγίων Θεοδώρων στον οικισμό του Πλατάνου με γραπτό διάκοσμο που ανάγεται στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα⁹²⁸ (εικ. 166). Η περιοχή εκκλησιαστικά βρίσκεται στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Μονεμβασίας και εντάσσεται στη νεότευκτη επισκοπή Ρέοντος η έδρα της οποίας τοποθετείται στο κάστρο του Ωριόντα, 8,5χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του μονυδρίου του Αγίου Νικολάου⁹²⁹.

πιθανότατα στην τουρκοκρατία και ενδεχομένως συνδέεται με την ανακαίνιση του μοναστηριού γύρω στο 1610, βλ. Α. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Τὰ παλαιὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς Πραστοῦ», *ΧρονΤσακ* 2 (1961), σ. 12. ΜΠΕΛΙΑ, «Μοναστηριακά», σ. 336, 354. ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ – ΜΑΥΡΟΣ, *Μονές Ἀρκαδίας*, σ. 259-268. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 469-470. Μαντινείας και Κυνουρίας ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἱστορία*, 2, σ. 181-220. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ – ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Ἀρκαδία, Τα μοναστήρια*, σ. 183-186. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Μνημεῖα Τσακωνιάς», σ. 23-25. ΣΙΑΚΩΤΟΣ, «Συμβολή», σ. 293, όπου φερμάνι του 1610 για την ανακαίνιση του καθολικού της παλαιάς μονῆς Ορθοκωστιάς. ΠΑΝΤΟΥ, «Βυζαντινὴ Ἀρκαδία», σ. 142, 144. Από τα βυζαντινὰ κειμήλια του παλαιοῦ μοναστηριοῦ σώζεται ἡ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας στον τύπο τῆς Οδηγήτριας, ἡ οποία κατὰ τὴν εκστρατεία του Μωάμεθ το 1460 μεταφέρθηκε στο Ναύπλιο και στη συνέχεια μετὰ τὴν παράδοση του τελευταίου στους Οθωμανοὺς Τούρκους το 1540 στη Βενετία, όπου φυλάσσεται μέχρι σήμερα και εἶναι γνωστὴ ως «La Beata Vergine delle Grazie». Φέρει μεταβυζαντινὴ ασμένια επένδυση, στην οποία διατηρουνται τμήματα ἀπὸ παλαιότερες επενδύσεις του 1380-1383 με προσωπογραφία του δεσπότη Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, γιοῦ του δεσπότη Ματθαίου Καντακουζηνοῦ (1380-1383), και του 1424/1425 αφιερωμένη ἀπὸ τους Παλαιολόγους, ἡ οποία εικάζεται ὅτι αντικατέστησε ἢ συμπλήρωσε τὴν προηγούμενη, βλ. Μ. ΘΕΟΧΑΡΗ, «Παναγία ἢ Ἀρτοκωστιά, La beata Vergine delle Grazie», *ΑΕ* (1953-1954), σ. 232-252, πίν. 1-11. J. DURAND, «Precious-Metal Icon Revetments», στο: *Byzantium. Faith and Power*, σ. 248. Ο ΙΔΙΟΣ, «Innovations gothiques dans l'orfèvrerie byzantine sous les Paléologues», *DOP* 58 (2004), σ. 346, εικ. 15-16. Α. WEYL CARR, «Donors in the Frames of Icons: Living in the Borders of Byzantine Art», *Gesta* 45/2 (2006), σ. 194. Α. RHOBY, *Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung*. Band 3. *Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst. Nebst Addenda zu den Band 1 'Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken'*, Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 23, Βιέννη 2010, σ. 119-120. Σε απόσταση 140μ. νοτιοανατολικά του παλιού καθολικού της μονῆς διατηρεῖται κρήνη τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, ἡ οποία συνεχίζει να εἶναι σε χρῆση και σήμερα για τις ἀνάγκες τῶν κτηνοτρόφων τῆς περιοχῆς.

⁹²⁸ Ο γραπτός διάκοσμος του ναοῦ ἀποδίδεται σε ζωγράφο με πολὺ καλὴ γνώση τῆς καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς του λακωνικοῦ χώρου, βλ. Μ. ΑΓΡΕΒΙ, «The Byzantine wall-paintings in the church of Saint Theodore at Platanos Kynourgia (Arcadia)», *Zograf* 39 (2015), σ. 91-105. Δεν αποκλείεται ἡ προέλευση του ζωγράφου ἀπὸ τὴ νότια Λακωνία, περιοχή που εντάσσεται στη δικαιοδοσία τῆς μητρόπολης Μονεμβασίας, ὅπως πιθανότατα και ἡ περιοχή του Πλατάνου.

⁹²⁹ Η ἰδρυση τῆς επισκοπῆς Ρέοντος ἀνάγεται στα τέλη του 13ου αἰώνα, δεδομένου ὅτι σύμφωνα με το χρυσόβουλλο του 1301 περιλαμβάνεται μετὰ τῶν ἤδη υπαγόμενων στη μητρόπολη Μονεμβασίας επισκοπῶν μαζί με τὶς *Κυθουρίας* (Κυθήρων), Ἐλους και Μαΐνης. Λαμβάνοντας υπ' ὄψιν το χρυσόβουλλο του 1314(;) με τα ὄρια τῆς μητρόπολης Μονεμβασίας στην δικαιοδοσία τῆς υπάγεται με βεβαιότητα ἡ περιοχή τῆς Τσακωνιάς, με το Ἄστρος, τὴν Καστάνιτσα και ενδεχομένως τα Τζίτζινα (σημ. Πολύδροσο Λακωνίας) να συνιστοῦν τα βόρεια σύνορα τῆς [βλ. ΜΜ, V, σ. 159 (1293/1314), 164 (1301). BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 293, 309, 310, DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4, αρ. 2237]. Εκτείνεται ἀνατολικά τῆς Ζαραφάνας (σημ. Καλλιθέα Λακωνίας) και του Γερακίου (οικισμοὶ υπαγόμενοι στη επισκοπὴ Ἐλους) και προς τα νότια περιλαμβάνει πιθανότατα τὴν περιοχή του Ζάρακα, ὅπου με ἀσφάλεια ἔχει ἀναγνωριστεῖ ἡ ἀρμοδιότητα τῆς κατὰ τὴν περίοδο τῆς βενετοκρατίας. Η ἑδρα τῆς επισκοπῆς βρίσκεται ἀρχικά στο βυζαντινὸ πόλισμα του Ρέοντα, το οποίο ἔχει ταυτισθεῖ με τον οχυρωμένο οικισμό του Ωριόντα, 6,5χλμ. ἀνατολικά του Πραστοῦ και 1.700μ. νότια τῆς μονῆς του Αγίου Νικολάου Καρυάς. Η ἐπόμενη μνεῖα στον Ρέοντα γίνεται στο χρυσόβουλλο του Ἰωάννη Στ' Καντακουζηνοῦ του 1352(;) (βλ. MEDVEDEV, «Documenton», σ. 227-228. ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, *Alessandro Pini*, σ. 55, για τὴ χρονολόγηση του εγγράφου) και ακολουθεῖ το ἀργυρόβουλλο που ἀπολύει το 1392 ο Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος υπέρ τῆς Μονεμβασίας (βλ. παραπάνω σημ. 598). Ο *Ρέοντας* ἐπίσης περιλαμβάνεται στο ἐμβόλιμο χωρίο του ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗ, σ. 302 (ΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 159), με τὴν προῖκα τῆς Μαρίας Μελισσηνῆς. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς πρώτης τουρκοκρατίας, πιθανότατα μετὰ τὴν παρακμὴ και εγκατάλειψη του Ρέοντα νέα ἑδρα τῆς επισκοπῆς

Το μονύδριο του Αγίου Νικολάου καθίσταται ουσιαστικά η σημαντικότερη κτήση της μονής Βροντοχίου στην Τσακωνιά, ιδιαίτερα εάν γίνει αποδεκτή η υπόθεση ότι την περιοχή χαρακτηρίζει σπάνις βυζαντινών μοναστηριών, όπως προκύπτει από τη μέχρι σήμερα ιστορική και αρχαιολογική έρευνα. Η απόκτησή της επιφορτίζει τη μυστηριώτικη αδελφότητα με την υποχρέωση να αναπτύξει πνευματικό έργο στον τσακωνικό χώρο, δεδομένου ότι φωτισμένες μορφές μπορούν πλέον να επισκέπτονται ή να εγκατασταθούν στην περιοχή και να ανανεώσουν την ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση, καθησυχάζοντας παράλληλα τις όποιες αυτονομιστικές τάσεις και προσπαθώντας να πείσουν τον ορεσίβιο και απειθάρχητο πληθυσμό της Τσακωνιάς ότι αποτελεί οργανικό τμήμα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

5.1.6. Η αφαιρεθείσα γη είς τὸν Χελμὸν και δοθείσα πρὸς στρατιώτας

Στις βυζαντινές πηγές καταγράφονται περιπτώσεις αφαίρεσης κτήσεων ή προσόδων από τη συνολική περιουσία ενός εκκλησιαστικού καθιδρύματος με σκοπό την παραχώρησή τους σε λαϊκούς ως πρόνοιες ή οικονομίες, προκειμένου να αντιμετωπίσει το κράτος ανάγκες που παρουσιάζονται σε μια συγκεκριμένη χρονική συγκυρία και κυρίως την ενίσχυση των αμυντικών δυνάμεων μιας περιοχής. Βέβαια η πλειονότητα των συμβάντων αυτών αφορά σε κτήματα που είχαν παραχωρηθεί σε μία μονή ή εκκλησία μόνο πρὸς κατοχήν και νομὴ και όχι κατά πλήρη κυριότητα και κατά συνέπεια το κράτος δεν είχε χάσει ποτέ τα δικαιώματά του ἐπ' αυτών. Για το λόγο αυτό η απώλεια μιας κτήσης δεν συνεπάγεται συνήθως και την αποζημίωση του μοναστηρίου⁹³⁰. Αντίθετα

ορίζεται ο Πραστός το όνομα του οποίου προστίθεται στο ήδη υπάρχον της εκκλησιαστικής καθέδρας. Σε φερμάνι του 1610 η μονή Ορθοκωστιάς αναφέρεται σε σχέση με τον οικισμό του Πραστοῦ ἀντὶ του Ρέοντος. Στις αρχές του 18ου αιώνα η εκκλησιαστική επαρχία Ρέοντος και Πραστοῦ αναβιβάζεται σε αρχιεπισκοπή εξαρτώμενη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και το 1812 σε μητρόπολη. Μετά την δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους μετονομάζεται σε επισκοπή Κυνουρίας. Για τον οικισμό του Ρέοντα και την ομόθυμη επισκοπή, βλ. ΜΜ, V, σ. 159 (1293/1314), 164 (1301). BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 293, 309, 310. BEES, «Beiträge», σ. 274-276. ΜΠΕΛΙΑ, «Μοναστηριακά», σ. 334, 336-337, 341, 352-356. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Πραστός», σ. 169-170, 179-181. Ο ΙΔΙΟΣ, «Επισκοπή Ρέοντος καὶ Πραστοῦ», σ. 15-55. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 218. ΠΕΠΠΑΣ, *Μεσαιωνικές σελίδες*, σ. 174. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 448-468. ΜΠΑΛΛΑΣ, «Κάστρα τῆς Κυνουρίας», σ. 212-215. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Μνημεῖα Τσακωνιάς», σ. 19-21, 35-37. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία*, σ. 288, 294, 322. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Κοῖλη Κυνουρίας», σ. 43 σημ. 22. ΣΙΑΚΩΤΟΣ, «Συμβολή», σ. 293 (φερμάνι του 1610). ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 160-162. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Μονεμβασία, πόλις-κράτος*, σ. 85, 158. http://ecastles.culture.gr/mobilecontent/-/asset_publisher/XHdEYy6aof01/content/oriontas-kastro.

⁹³⁰ Για τις περιπτώσεις αφαίρεσης-απόσπασης από το κράτος κτήσεων ή προσόδων που ανήκουν σε μοναστήρια και τα προβλήματα και τις διαμάχες που ανακύπτουν, βλ. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, σ. 169. Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, «Πρόνοια-οικονομία και μοναχοί-λαϊκοί. Η διεκδίκηση των οικονομικών προνομίων στη Μακεδονία (12ος-15ος αι.)», *Βυζαντινά* 21 (2000), Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου, σ. 251-270. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος», σ. 240. Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Νομικοί θεσμοί», σ. 264-266. SMYRLIS, «The State, the Land and Private Property», σ.

για τη μονή Βροντοχίου η αφαίρεση των γαιών της στο Χελμό συνοδεύεται με γαιοπαροχή ανάλογης κατά πάσα πιθανότητα αξίας στην περιοχή της Κυνουρίας, δεδομένου ότι ουσιαστικά χάνει τμήμα της περιουσίας που κατέχει κατά πλήρη κυριότητα⁹³¹. Το καθεστώς των νέων κτήσεων προκύπτει και από την ορολογία που χρησιμοποιείται στο έγγραφο, όπου συγκεκριμένα αναφέρεται ότι ο αυτοκράτορας τις προσεκύρωσε τῆ διαληφθείση σεβασμία μονῆ τοῦ Βροντοχίου⁹³².

Στο κείμενο του εγγράφου δεν προσδιορίζεται το καθεστώς υπό το οποίο παραχωρήθηκαν οι γαίες του Χελμού στους στρατιώτες, εάν δηλαδή πρόκειται για εφαρμογή του θεσμού της πρόνοιας ή για εγκατάσταση στρατιωτών-μικροκαλλιεργητών. Η θεσμοθέτηση της συνδεδεμένης με τη γαιοκτησία στρατιωτικής υπηρεσίας λαμβάνει ποικίλες μορφές στη μακραίωνη πορεία του Βυζαντίου. Κατά την περίοδο διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας από τη Μακεδονική δυναστεία σημαντικό ποσοστό των θεματικών στρατευμάτων συνίσταται από στρατιώτες-χωρικούς, υπόχρεους σε στράτευση λόγω της στρατείας (στρατιωτική υπηρεσία), μια μορφή φορολογίας που βαρύνει τις καλλιεργούμενες εκτάσεις που κατέχονται από αυτούς και καταγράφονται στις πηγές με τον τεχνικό όρο *στρατιωτικὰ κτήματα*⁹³³. Από τα μέσα ωστόσο του 11ου αιώνα οι συνθήκες

58-87. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τα μοναστήρια», σ. 65-66. Τα ίδια τα μοναστήρια δεν αποποιούνται των δικαιωμάτων τους επί των δημευμένων περιουσιών, προκειμένου να τους επιστραφούν ξανά ή να αποζημιωθούν με άλλες δωρεοπαροχές.

⁹³¹ Πρβλ. *Actes d'Esphigmenou*, αρ. 5 (1095), στ. 4-18. ΚΑΖΗΔΑΝ – ΕΡΣΤΕΙΝ, *Αλλαγές*, σ. 102-103. Επίσης, βλ. ΜΑΝΙΑΤΙΣ, «Economic institutions», σ. 226. Στο Βυζάντιο ισχύει το αναπαλλοτρίωτο της εκκλησιαστικής περιουσίας, κινητών και ακινήτων, ήδη από τον 4ο αιώνα. Η επίσημη θεσμοθέτησή του επεκτείνεται πέρα από την απαγόρευση της εκποίησης της και στη απαλλαγή της από την επιβάρυνση με εμπράγματα δικαιώματα (π.χ. υποθήκευση). Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και όταν συντρέχουν σοβαροί λόγοι (άφευκτος ανάγκη ή σημαντική ωφέλεια), επιτρέπεται η άρση των συγκεκριμένων κανόνων εφαρμόζοντας μια ειδική διαδικασία που ορίζει μεταξύ άλλων τη σειρά με την οποία θα διατεθεί το κάθε περιουσιακό στοιχείο, την προτεραιότητα του κάθε υποψηφίου αγοραστή και τα πρόσωπα που αποκλείονται της αγοραπωλησίας, βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας*, σ. 254-263. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Νομολογία», σ. 257-268. Η ΙΔΙΑ, «Νομικοὶ θεσμοί», σ. 255-257. Πρβλ. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, «*Μοναστική μεταρρύθμιση*», σ. 234, 258-259. Αντίθετα επιτρέπεται η ανταλλαγή ακινήτων περιουσιακῶν στοιχείων μεταξύ εκκλησιῶν, μοναστηριῶν ἢ ευαγῶν οἰκῶν, συμπεριλαμβανομένου και του βασιλικῆς οἴκου, βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας*, σ. 201-206. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Νομολογία», σ. 82-87. Επίσης, βλ. *Actes de Lavra*, III, αρ. 161 (1409), στ. 3-11. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*, σ. 116.

⁹³² Για την τεχνική σημασία του ρήματος *προσκυρώ-ω*, βλ. παραπάνω «Οι κτήσεις της μονῆς Βροντοχίου μέχρι το 1318».

⁹³³ Ἡδη από τα μέσα του 8ου αιώνα φαίνεται ότι εφαρμόζεται μια πρόδρομη μορφή του θεσμού των στρατιωτικῶν κτημάτων σε συνδυασμό με την κληρονομικότητα της στρατιωτικῆς υπηρεσίας (*στρατεία*), ὅπως προκύπτει ἔμμεσα από τη νομοθεσία των Ἰσαύρων αυτοκρατόρων. Ἡ αγορά και συντήρηση του εξοπλισμοῦ του στρατιώτη συνδέεται με τα ἔσοδα που εισπράττει από την γη που κατέχει ἡ οικογένειά του, ἐνῶ ὁ ἴδιος συνεισφέρει στον οικογενειακὸ προϋπολογισμό από τη ρόγα που λαμβάνει ὅταν μετέχει σε εκστρατείες. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ στρατιωτικὴ υποχρέωση ἀποτελεῖ μορφή φορολογίας συνδεδεμένη με τὴ γη που κατέχει ἡ οικογένεια του χωρικοῦ-στρατιώτη και ἡ ἀδυναμία εκπλήρωσής της γιὰ λόγους ὅπως ὁ θάνατος του στρατιώτη-χωρικοῦ ἢ ἡ ἀρνηση του γιου του να στρατευτεῖ συνεπάγεται τὴν καταβολὴ ἀπὸ τους κληρονόμους του στὴν πρώτη περίπτωση ἢ ἀπὸ τον ἴδιο στὴ δεύτερη ἐνός χρηματικῶν ποσῶν ὡς ἀντισῆκωμα. Μια ἄλλη κατηγορία στρατιώτη-χωρικοῦ θεσπίζει ὁ Νικηφόρος Α΄ τὸ 810 ἐπιβάλλοντας τὴ στράτευση του και τὴν κάλυψη των ἐξόδων του ἀπὸ τὸ σύνολο του χωριοῦ, τὸ ὁποῖο ἔχει τὴν υποχρέωση να καταβάλλει 18,5 νομίσματα γιὰ τον ἐξοπλισμό

που διαμορφώνονται στο κράτος, ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας της αυτοκρατορικής διοίκησης και οι αρπακτικές διαθέσεις των μεγαλογαιοκτητών οδηγούν σταδιακά στην παρακμή του θεσμού⁹³⁴. Οι

και την κάλυψη των φορολογικών υποχρεώσεων του στρατολογούμενου, βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 1, σ. 486, ο οποίος εντάσσει το νόμο του Νικηφόρου Α' στις *κακώσεις*. *Ἐκλογή νόμων*, σ. 220-222. «*Τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Θεοδώρου ἡγουμένου τῶν Στουδίων ἐπιστολαί*», PG 99, στ. 932. TEAL, «*Agricultural Tradition*», σ. 47, 49-51. D. SIMON, «*Byzantinische Hausgemeinschaftsverträge*», στο: *Beiträge zur europäischen Rechtsgeschichte und zum geltenden Zivilrecht, Festgabe für Johannes Sontis*, επιμ. F. Baur – K. Larenz – F. Wieacker, Μόναχο 1977, σ. 94. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «*Provincial Recruits*», σ. 130-136. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Στρατολογία*, σ. 14, 32-54, όπου αναφέρει όλες τις προγενέστερες θεωρίες για τις απαρχές του θεσμού των στρατιωτικών κτημάτων. Η ΙΔΙΑ, «*Les biens militaires*», σ. 219-221. ΚΑΖΗΔΑΝ – ΕΡΣΤΕΙΝ, *Αλλαγές*, σ. 35, 55. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «*Ο ρόλος*», σ. 153-154. Επίσης, βλ. Μ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «*Ζητήματα στρατολογίας στο Βυζάντιο. Η περίπτωση του Οσίου Ευθυμίου του Νέου*», *Βυζαντικά* 10 (1990), σ. 149-158. Ο HALDON, «*Military Service*», σ. 18-27, 32-34, θεωρεί ότι κατά την πρώιμη αυτή περίοδο δεν είχε διαμορφωθεί το νομικό πλαίσιο σύνδεσης της στρατείας με την κατοχή γαιών και ότι πρόκειται για μία μορφή κληρονομικής στρατιωτικής υπηρεσίας που συνδέεται αποκλειστικά με το στρατιώτη και την οικογένειά του. Επίσης, βλ. W. E. ΚΑΕΓΙ Jr., «*Some perspectives on the middle byzantine period*», *BS* 10 (1969), σ. 295-296. Ο θεσμός των στρατιωτικών κτημάτων ουσιαστικά μορφοποιείται μέσα από τη νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων του 10ου αιώνα με σκοπό την ενίσχυση των θεματικών στρατευμάτων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Περιλαμβάνει το σύνολο των γαιών που βρίσκονται στην ιδιοκτησία στρατιωτικών οικογενειών. Οι οικογένειες αυτές συνιστούν μια ιδιαίτερη κατηγορία στο φίσκο, τους στρατιωτικούς οίκους (βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Στρατολογία*, σ. 25-30). Για να ενταχθεί κάποιος σε αυτούς και να γίνει στρατιώτης πρέπει να εγγράψει την ιδιόκτητη γη του στα στρατιωτικά κατάστιχα μετατρέποντάς την σε στρατιωτικό κτήμα. Επίσης στο ίδιο καθεστώς εντάσσονται αυτοί που λαμβάνουν εγκαταλελειμμένες γαίες χαρακτηρισμένες στρατιωτικές. Τα κατάστιχα (στρατιωτικοί κώδικες ή κατάλογοι, βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Στρατολογία*, σ. 13) όπου είναι καταγεγραμμένα τα κτήματα αυτά τηρούνται από τους χαρτουλάριους των θεμάτων οι οποίοι υπάγονται στο λογοθέσιο του στρατιωτικού. Η στρατιωτική υποχρέωση έχει κληρονομικό χαρακτήρα. Οι στρατιώτες είναι υποχρεωμένοι να συντηρούν από το εισόδημά τους δικό τους οπλισμό και άλογο και λαμβάνουν μισθό μόνο όταν κινητοποιούνται, μία φορά κάθε τέσσερα χρόνια (βλ. *De cerimoniis*, 1, σ. 493-494). Οι συγκεκριμένες γαίες παραμένουν ενταγμένες εδαφικά και διοικητικά στη φορολογική ενότητα του *χωρίου* όπου υπάγονται. Για να εξασφαλιστεί η προστασία του θεσμού από τις αρπακτικές διαθέσεις της ανερχόμενης αριστοκρατίας των μεγαλογαιοκτητών, οι Μακεδόνες αυτοκράτορες θεσπίζουν το αναπαλλοτρίωτο των στρατιωτικών κτημάτων, καθώς και την απαγόρευση της μετατροπής τους σε ιδιωτικές ή κρατικές κτήσεις. Επίσης επιβάλλουν σειρά ευνοϊκών διατάξεων για τους ιδιοκτήτες τους, όπως η απαλλαγή τους από τις έκτακτες εισφορές και αγγαρείες (*ἐπήρεια*). Σε περίπτωση που αδυνατούν να λάβουν μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις η στρατιωτική υποχρέωση μεταβάλλεται προσωρινά σε φορολογική με την καταβολή της στρατείας (4-6 χρυσά νομίσματα) για την εξαγορά της υπηρεσίας. Η γη αυτή απαντά στις πηγές και με άλλες ονομασίες: *στρατιωτική γη*, *στρατιωτικός κλήρος*, *στρατιωτική κτήσις*, *στρατιωτική μοῖρα*, *στρατιωτών τόποι*, *κτήματα ἐξ ὧν ἡ στρατεία ὑπηρετεῖται*, *οἱ τόποι τῆς στρατείας*, κ.ά. Για τα στρατιωτικά κτήματα, βλ. SVORONOS, *Les nouvelles des empereurs Macédoniens*, σ. 104-126, 142-150, 162-176. AHRWEILER, «*Recherches sur l'administration*», σ. 10-21. LEMERLE, *Agrarian History*, σ. 115-156. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Στρατολογία*, σ. 53-81. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «*Provincial Recruits*», σ. 121-130. D. GÓRECKI, «*The strateia of Constantine VII: the legal status, administration and historical background*», *BZ* 82/1 (1989) σ. 157-176. GRIGORIOU-IOANNIDOU, «*Les biens militaires*», σ. 221-226. HALDON, «*Military Service*», σ. 27-41, 58-60, 62, 64-65. HARVEY, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 47-48, 75-78. MAGDALINO, «*The Byzantine Army*», σ. 16-26. ΚΑΖΗΔΑΝ – ΕΡΣΤΕΙΝ, *Αλλαγές*, σ. 51-52, 55. Α. ΛΑΪΟΥ, «*Περίγραμμα πολιτικής ιστορίας*», μτφρ. Έ. Μαχαιρᾶ-Odini, στο: *Οικονομική Ιστορία τοῦ Βυζαντίου*, 1, σ. 64, 71. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «*Ο ρόλος*», σ. 165, 166, 176, 192. LEFORT, «*Άγροτική οικονομία*», σ. 443. D. GÓRECKI, «*Constantine VII's Peri ton stratioton*», *GRBS* 49 (2009), σ. 135-154.

⁹³⁴ Από τα μέσα του 10ου αιώνα η στρατεία τείνει να εξαγοράζεται όχι μόνο από αυτούς που δηλώνουν αδυναμία, αλλά και από αυτούς που δεν επιθυμούν να λάβουν μέρος σε πολεμικές επιχειρήσεις. Σε ορισμένες περιπτώσεις, κυρίως τον 11ο αιώνα, το ίδιο το κράτος επιδιώκει ή επιβάλλει την εξαγορά με σκοπό την πρόσληψη μισθοφορικών στρατευμάτων, που αφενός αποδεικνύονται αποτελεσματικότερα στη μάχη και αφετέρου παραμένουν πιστά στον εκάστοτε αυτοκράτορα που τα μισθοδοτεί. Από τα μέσα του 11ου αιώνα ο θεσμός φαίνεται ότι βρίσκεται σε παρακμή με το κράτος να επιδιώκει την

στρατιωτικές επιχειρήσεις διεξάγονται πλέον από στρατεύματα αποτελούμενα σε μεγάλο ποσοστό από μισθοφόρους, ενώ την ανάγκη για τη διατήρηση μιας μόνιμης στρατιωτικής δύναμης στην αυτοκρατορία ικανοποιούν δύο νέες μορφές στρατιωτικής υπηρεσίας, οι οποίες συνδέονται με την έμμεση ή άμεση εκμετάλλευση γαιοπροσόδων ή/και γαιών. Η πρώτη περίπτωση αφορά τον ιδιαίτερα διαδεδομένο κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο θεσμό της πρόνοιας⁹³⁵ και η δεύτερη την εγκατάσταση σε συγκεκριμένες περιοχές στρατιωτών-καλλιεργητών στους οποίους παραχωρείται κατ' απόλυτη κυριότητα γεωργικός κλήρος ως αντάλλαγμα για τη στράτευσή τους. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει ιδιοκτήτες καλλιεργήσιμων εκτάσεων μικρού μεγέθους που είτε τις εκμεταλλεύονται άμεσα οι ίδιοι, είτε τις ενοικιάζουν σε τρίτους και παράλληλα προσφέρουν στρατιωτική υπηρεσία προς την αυτοκρατορία, όταν απαιτείται⁹³⁶. Σκοπός της δημιουργίας αυτής της νέας μορφής

μετατροπή της υποχρέωσης σε χρηματική καταβολή στο πλαίσιο πιθανόν και της μακράς περιόδου ειρήνης που βιώνει η αυτοκρατορία, ενώ σε κρατικά έγγραφα με εκχωρήσεις και προνόμια απαντά η απαλλαγή των δικαιούχων από τη στρατεία, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται ότι είχε λάβει έναν καθαρά φοροδοτικό χαρακτήρα (εξ' ου και η αντίστοιχη φοροαπαλλαγή σε μονές). Στην περαιτέρω απαξίωση του θεσμού συντελεί η εγκατάσταση στα βυζαντινά εδάφη ξένων μισθοφορικών στρατευμάτων, ιδίως από τα μέσα του 11ου αιώνα και μετά. Τον 12ο αιώνα οι τάξεις του στρατού ενισχύονται μέσα από το νέο θεσμό της «πρόνοιας» στον οποίο πρέπει να αναφέρεται και η μνεία σε έγγραφο του 1189 *στρατιωτικῶν ἀκινήτων κτίσεων* στο θέμα Μυλάσσης και Μελανουδίου (βλ. MM, IV, σ. 319), χωρίς να αποκλείεται ωστόσο η συνύπαρξη του νέου συστήματος με αυτό των στρατιωτικών κτημάτων [βλ. OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, σ. 41. A. HOHLWEG, «Zur Frage der Pronoia in Byzanz», BZ 60/2 (1967), σ. 302]. Για τον εκρηματισμό και την παρακμή του θεσμού των στρατιωτικών κτημάτων, βλ. *De administrando imperio*, σ. 256. AHRWEILER, «Recherches sur l'administration», σ. 21-24. A. HOHLWEG, Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter den Komnenen, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 1, Μόναχο 1965, σ. 85, 89-93. LEMERLE, *Agrarian History*, σ. 131-133, 223-241. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Στρατολογία*, σ. 91-93. HARVEY, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 184-187. HENDY, «The Economy Revisited», σ. 9-10. HALDON, «Military Service», σ. 49-50, 60-61. MAGDALINO, «The Byzantine Army», σ. 26-36. J. W. BIRKENMEIER, *The Development of the Komnenian Army: 1081-1180*, Λέιντεν – Βοστώνη – Κολωνία 2002, σ. 142-143, 144-145. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος», σ. 205-206, 232-240. BARTUSIS, *Land and Privilege*, σ. 107-109, 160-162.

⁹³⁵ Για το θεσμό της πρόνοιας, ενδεικτικά βλ. OSTROGORSKIJ, *Féodalité*. MANIATH-KOKKINH, *Πρόνοια*. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος», σ. 232-240. BARTUSIS, *Land and Privilege*.

⁹³⁶ Οι απαρχές του θεσμού των στρατιωτών-μικροκαλλιεργητών πιθανότατα ανάγονται στην εγκατάσταση κατά τον 11ο αιώνα στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας ηττημένων εθνικών ομάδων ή ξένων μισθοφορικών στρατευμάτων σε κρατικές γαίες που τους παραχωρούνται με αντάλλαγμα τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες. Ήδη στα μέσα του 11ου αιώνα ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος εγκαθιστά Πατζινάκες (ή Πετсенέγκους) στη Θράκη και Νορμανδούς στο θέμα Αρμενιακόν που συνοδεύονται με γαιοπαροχές (αν και στη δεύτερη περίπτωση δεν είναι βέβαιο) και ακολούθως ο Κωνσταντίνος Ι' Δούκας παραχωρεί το 1065 *δημοσία* γη σε Ούζους, επίσης στη Θράκη, και ακολουθούν και άλλες ανάλογες εκχωρήσεις, αλλά σε καμία περίπτωση δεν διευκρινίζεται η τεχνική σημασία που ενέχει η δωρεά, ενώ κάποιες εθνότητες φαίνεται ότι διατηρούν τη μισθοφορική τους ιδιότητα και μετά την απόκτηση των γαιών. Με μεγαλύτερη πιθανόν ασφάλεια ταυτίζονται με στρατιώτες-μικροκαλλιεργητές οι Πατζινάκες που εγκατέστησε ο Αλέξιος Α' Κομνηνός το 1091 στο θέμα των Μογλενών και καταγράφονται στις πηγές ως *Πατζινάκοι Μογλενίται* και ενδεχομένως οι στρατιώτες που μετά την καταστολή της εξέγερσης των Παυλικιανών το 1083/1084 στην Φιλιππούπολη έλαβαν ως γαιοπαροχές τις δημευμένες περιουσίες των τελευταίων. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις αλλά και σε ανάλογες κατά τον 12ο αιώνα οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις παραχωρούνται σε ξένες εθνότητες που εγκαθίστανται ομαδικά σε μια περιοχή και αφορούν σε εκχωρήσεις κρατικής περιουσίας, βλ. ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, σ. 69, *χώραν λαβόντες δημοσίαν από τής*

στρατιωτικών κτημάτων είναι κατά κύριο λόγο η αμυντική θωράκιση των συνόρων, όπου οι πιέσεις από τους γείτονες είναι ισχυρές, και δευτερευόντως η συμμετοχή τους στις πολεμικές επιχειρήσεις.

Στην περίπτωση των στρατιωτών που εγκαθίστανται στο Χελμό, το χρυσόβουλλο του 1318 δεν παρέχει κανένα στοιχείο που να διευκρινίζει το καθεστώς υπό το οποίο τους παραχωρούνται οι γαίες στην περιοχή⁹³⁷. Ο

Μακεδονικής (Ούζοι και Πατζινάκες). Άλεξιάς, σ. 171, και τὰς αὐτῶν περιουσίας δημεύσει καθυποβαλὼν διενείματο τοῖς συγκεκρισιακόσι τούτῳ ἐν ταῖς συμπεσοῦσαις μάχαις καὶ τοῖς κινδύνοις γενναίοις ἐκείνοις στρατιώταις. ΖΩΝΑΡΑΣ, 3, σ. 740-741, εἰς τὸ τῶν Μογλενῶν θέμα τούτους (τους Πατζινάκες) ... κατώκισε καὶ τάγμα τούτους κατέστησεν. AHRWEILER, *Byzance et la mer*, σ. 220 σημ. 3. LEMERLE, *Agrarian History*, σ. 229-230. MAGDALINO, «The Byzantine Army», σ. 28-31. BARTUSIS, *Land and Privilege*, σ. 58, 109-111, 123, 151-152, 162. Πρβλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ἡ διανομή», σ. 198-199. Επίσης βλ. J. SHEPARD, «The use of the Franks in Eleventh-century Byzantium», *ANS* 15 (1993), σ. 275-305, για τους Νορμανδούς μισθοφόρους στο Βυζάντιο κατά τον 11ο αιώνα. Με βεβαιότητα ταυτίζονται με στρατιώτες-μικροκαλλιεργητές οι Κουμάνοι που εγκατέστησε γύρω στα 1242 ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης στην κοιλάδα του Μαιάνδρου και στη Φρυγία της Μικράς Ασίας. Ουσιαστικά ο θεσμός αφορά στην ομαδική εγκατάσταση στρατιωτών σε μια περιοχή, στην ιδιοκτησία των οποίων παραδίδονται μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις για τον βιοπορισμό τους και την εξασφάλιση του στρατιωτικού τους εξοπλισμού. Οι στρατιώτες-μικροκαλλιεργητές οργανώνονται κατά πάσα πιθανότητα σε κοινότητες και υπηρετούν ως ελαφρά οπλισμένοι πεζοί ή ιππείς. Η γεωγραφική συγκέντρωση ενός ικανού αριθμού στρατιωτών σε μια περιοχή εξασφαλίζει την άμεση επιστράτευση και κινητοποίησή τους κατά των επερχόμενων κινδύνων. Καθώς οι πληροφορίες για το θεσμό προέρχονται από έμμεσες αναφορές στις πηγές δεν υπάρχει η δυνατότητα να προσδιοριστούν με ακρίβεια τα τεχνικά χαρακτηριστικά του, ενώ συχνά τα ελλιπή και ασαφή στοιχεία που παραδίδονται καθιστούν αδύνατη την ανάγνωση της μορφής που έχει η γαιοπαροχή προς το στρατιώτη (πρόνοια ή μικρή έγγεια ιδιοκτησία). Από μνείες των πηγών και χωρίς να επιχειρείται καμία γενίκευση προκύπτει ότι τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις η συγκεκριμένη υπηρεσία περιλαμβάνει μία ρόγα για τον κάθε στρατιώτη, έχει κληρονομικό χαρακτήρα (αν και δεν είναι ξεκάθαρο εάν η στρατιωτική υποχρέωση βαρύνει το στρατιώτη ή την ιδιοκτησία του) και ενδεχομένως συνοδεύεται από κάποια προνόμια, βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 1, σ. 36-37, ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης... αὐτοὺς (τους Κουμάνους) ἐγκαταλέγει στρατεύμασι, χώρας ἄλλοις ἄλλας διανεμιόμενος εἰς κατοίκησιν... ἐν Ἀσίᾳ κατὰ Μαιάνδρον καὶ Φρυγίαν. *Georgii Acropolitae opera*, εκδ. A. HEISENBERG με διορθ. του P. WIRTH, *Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, τ. 1-2, Στουτγάρδη 1978, 1, σ. 65, τούτους (Σκῦθας = Κουμάνους) γὰρ πρὸ βραχέος δώροισ τε καὶ δεξιῶσσι ποικίλαις ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης... ἀπέσπασε καὶ πρὸς τὰ τῆς ἔω διεπέρασε μέρη. BARTUSIS, «Smallholding soldiers», σ. 1-2, 10-17, 20-26. Ο ΙΔΙΟΣ, «The cost», σ. 83, 85, 86. Ο ΙΔΙΟΣ, *Late Byzantine Army*, σ. 157-161, 204, 208, 211, 234, 350, 361, 364. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ οργάνωση καὶ ἡ τακτική*, σ. 256-257. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare in Late Byzantium*, σ. 95-96 (Θεληματάριοι), 104-105 (ο οποίος θεωρεί τους Κουμάνους μισθοφορικά στρατεύματα και την παραχώρηση γαιών ἄσχετη με την υπηρεσία που προσέφεραν), 108. BARTUSIS, *Land and Privilege*, σ. 302-303, 305-306, 344, 345, 430. Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και οι προσελώντες (ή προσελώντες), δηλαδή οι κωπηλάτες που στελεχώνουν τον αυτοκρατορικό στόλο λαμβάνοντας σε αντάλλαγμα για την υπηρεσία τους κλήρους γης σε παράκτιες τοποθεσίες σε συνδυασμό με την παροχή κάποιων προνομίων, βλ. *Actes de Lavra*, II, αρ. 73 (1284), σ. 17-18. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 221-223, 277, 2, σ. 401-403 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 164, 209, 309). ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «A propos des armées des Paléologues», σ. 358. BARTUSIS, «Smallholding soldiers», σ. 17-19, 20. Ο ΙΔΙΟΣ, *Late Byzantine Army*, σ. 47-48, 68, 158-161, 192, 204, 211, 346, 364. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare in Late Byzantium*, σ. 96. D'AMATO, «Gasmouloi, Tzakones and Prosalentai», σ. 225-226, 227-228. BARTUSIS, *Land and Privilege*, σ. 283, 430, 398-399. Τέλος, ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «A propos des armées des Paléologues», σ. 359-360, και Ο ΙΔΙΟΣ, «Ο ρόλος», σ. 234-235, θεωρεί του ακρίτες της αυτοκρατορίας της Νίκαιας μια ιδιαίτερη κατηγορία στρατιωτών, δεδομένου ότι βρίσκονται μεταξύ των ιδιοκτητών στρατιωτικών κτημάτων και των προνοιάρων (έχουν την κυριότητα γεωργικών εκτάσεων και απολαμβάνουν πλήρη φοροδιαφυγή). Επίσης για το θέμα των ακριτών, βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 29, 31 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 16-18). BARTUSIS, «Smallholding soldiers», σ. 2-3.

⁹³⁷ Τον προβληματισμό του για τη μορφή της γαιοπαροχής εκφράζει και ο BARTUSIS, «Smallholding soldiers», σ. 8. Ο ΙΔΙΟΣ, *Land and Privilege*, σ. 511-512. Γενικότερα για την σύγχυση που προκύπτει από τη μελέτη των πηγών ως προς την κατάταξη των γαιών που δίνονται σε στρατιώτες (πρόνοια ή

προσδιορισμός της πράξης με τις μετοχές *δοθείσης* και *παραδοθείσης* δεν διασαφηνίζει το ζήτημα, δεδομένου ότι το ρήμα *δίδωμι*, καθώς και οι εμπρόθετοι προσδιορισμοί *διὰ* ή *ἀπό* *παραδόσεως* απαντούν σε υστεροβυζαντινά κρατικά έγγραφα (πρακτικά) ως τεχνικοί όροι για κάθε προνομιακή εκχώρηση γαιών, είτε σε στρατιώτες ή αξιωματούχους ως πρόνοια είτε σε χωρικούς κατά πλήρη κυριότητα⁹³⁸. Μια προσπάθεια κατάταξης των στρατιωτών που έλαβαν τη συγκεκριμένη γαιοπαροχή μπορεί ίσως να επιτευχθεί από τη διερεύνηση των ιδιαιτεροτήτων που παρουσιάζει η περιοχή του Χελμού κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

Γαιοστρατηγικά ο Χελμός συνιστά ουσιαστικά την πύλη προς τις βυζαντινές κτήσεις της νοτιοανατολικής Λακωνίας και την πρωτεύουσά τους τον Μυζηθρά, αλλά και ένα από τα βασικά σημεία εκκίνησης για οποιαδήποτε μελλοντική πολεμική επιχείρηση θελήσουν να αναλάβουν οι βυζαντινές δυνάμεις εναντίον των Φράγκων. Κατά συνέπεια βασική επιδίωξη της κεντρικής και επαρχιακής διοίκησης είναι η διατήρηση της περιοχής υπό των έλεγχό τους και η συνεχής ενίσχυση των στρατιωτικών δυνάμεων. Βέβαια ο μεθοριακός χαρακτήρας της και οι συγκρούσεις που σημειώνονται ανάμεσα στις δύο αντιμαχόμενες δυνάμεις φυσικό είναι να δυσχεραίνουν την παραμονή και την ενασχόληση με τις αγροτικές εργασίες του εγκατεστημένου εκεί πληθυσμού και να συντείνουν στη σταδιακή συρρίκνωσή του, είτε λόγω απωλειών κατά τη διάρκεια επιδρομών είτε λόγω αναζήτησης καταφυγίου και καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και εργασίας σε ασφαλέστερες θέσεις. Για το λόγο αυτό και σύμφωνα με τον χρυσόβουλλο λόγο του 1318 η βυζαντινή διοίκηση φαίνεται ότι διευκολύνει την εγκατάσταση προσκαθημένων προερχόμενων από τη φραγκική επικράτεια και παροτρύνει την εκτέλεση βελτιώσεων, ώστε να καταστούν πιο προσοδοφόρες και ελκυστικές οι περιοχές αυτές⁹³⁹.

Στο πλαίσιο της αποτελεσματικότερης επίλυσης των παραπάνω προβλημάτων εντάσσεται και η παραχώρηση κτημάτων σε στρατιώτες με σκοπό την εξασφάλιση της αμυντικής θωράκισης των βυζαντινών θέσεων, την αύξηση του πληθυσμού και την ενίσχυση της γεωργικής

κατά πλήρη κυριότητα), βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Smallholding soldiers», σ. 2-12. Ο ΙΔΙΟΣ, *Land and Privilege*, σ. 506-507.

⁹³⁸ Για την παραχώρηση γης κατά πλήρη κυριότητα σε μικροκαλλιεργητές, βλ. *Actes de Chilandar*, αρ. 92 (1323) στ. 43, 50, 52, 56-57, 60: *γῆν διὰ παραδόσεως*, και στ. 36, 70: *ἀπό παραδόσεως*. *Actes de Vatorédi*, II, αρ. 70 (1322-1326) στ. 15-21, 34: *γῆν ή χωράριον ἀπό παραδόσεως*. Μ. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, «Εκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες-παροίκους την εποχή των Παλαιολόγων», *ΒυζΣύμμ* 24 (2014), σ. 118 και σποράδιον, όπου στις σημειώσεις παρατίθενται πηγές με τη χρήση του ρήματος. Επίσης, πρβλ. *Actes de Docheiariou*, αρ. 18 (1337), στ. 17-20, 25-29 (αν και αφορά σε κατά πλήρη κυριότητα εκχώρηση γης σε μονή). Ο BARTUSIS, «Smallholding soldiers», σ. 7 («the phrase *ή γῆ ... δοθείσα πρὸς στρατιώτας*, or some variation, was the common way of referring to a frequent occurrence, giving land in pronioia to pronoiars (stratiotai)»), θεωρεί λανθασμένα ότι το ρήμα *δίδωμι* παραπέμπει αποκλειστικά σχεδόν σε προνοιακή παραχώρηση, όπως και στη σ. 8 σημ. 39: «the verb *δίδωμι* is used regularly in documents that speak of the transfer of pronioia to "stratiotai"».

⁹³⁹ Επίσης, βλ. παρακάτω «Η εγκατάσταση *προσκαθημένων* στις κτήσεις της μονής»

παραγωγής με την καλλιέργεια των εκτάσεων που τους εκχωρούνται. Βέβαια η συγκεκριμένη πολιτική εφαρμόζεται κατά κύριο λόγο για την ενδυνάμωση των στρατευμάτων που έχουν μεταφερθεί στις θέσεις του Χελμού και την προετοιμασία τους για τις πολεμικές επιχειρήσεις που θα ακολουθήσουν υπό την ηγεσία του Ανδρόνικου Ασάν Παλαιολόγου. Φυσικά για να αποδώσει το μέτρο τα αναμενόμενα, απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η μόνιμη εγκατάσταση των νεοαφιχθέντων με τις οικογένειές τους στην περιοχή και η δημιουργία των προϋποθέσεων που θα συντελέσουν στην ανάπτυξη ισχυρών δεσμών με τον τόπο που καλούνται να κατοικήσουν και να προστατέψουν. Παράλληλα απαιτείται η βαθιά γνώση των τοποθεσιών εκείνων που θα κληθούν στο άμεσο μέλλον να υπερασπιστούν ή να προσπελάσουν εισερχόμενοι στη φραγκική επικράτεια. Για τους λόγους που προανέφερα θεωρώ ότι η συγκεκριμένη γαιοπαροχή απευθύνεται σε στρατιώτες-μικροκαλλιεργητές, οι οποίοι ως ιδιοκτήτες πλέον αγροτικών κλήρων θα εγκατασταθούν στο χώρο και θα θελήσουν να προασπίσουν την περιουσία τους και τα συμφέροντά τους. Άλλωστε ο θεσμός του στρατιώτη-μικροκαλλιεργητή συνδέεται άμεσα με την αμυντική θωράκιση των συνοριακών ζωνών⁹⁴⁰ και αποτελεί μία δοκιμασμένη τακτική στη Βυζαντινή αυτοκρατορία από παλιά. Μία ανάλογη λύση είχε προταθεί το 1303 από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ' για την προάσπιση των ανατολικών συνόρων της αυτοκρατορίας στη Βιθυνία έχοντας εξασφαλίσει και τη σιωπηρή συγκατάθεση του πατριάρχη Αθανάσιου Α', χωρίς ωστόσο να προλάβει να βρει εφαρμογή⁹⁴¹.

Τη θεωρία της εγκατάστασης στρατιωτών-μικροκαλλιεργητών στο Χελμό ενισχύει και η γεωμορφολογία της περιοχής (εικ. 58). Οι ορεινοί όγκοι που συνθέτουν το τοπίο με τις περιορισμένες εδαφικά κοιλάδες που διαμορφώνονται ανάμεσά τους δεν καθιστούν αρκετά προσοδοφόρα και κατά συνέπεια ελκυστική την εκχώρηση προνοιών, ενώ σε περίπτωση

⁹⁴⁰ Βλ. παραπάνω σημ. 936. BARTUSIS, *Land and Privilege*, σ. 430. Πρβλ. KYRIAKIDES, *Warfare in Late Byzantium*, σ. 93-95.

⁹⁴¹ Ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος το 1303 είχε λάβει την απόφαση να αφαιρέσει τις πρόνοιες που είχαν δοθεί σε μονές, εκκλησίες και αξιωματούχους-αριστοκράτες και να τις εκχωρήσει κατά πλήρη κυριότητα σε ντόπιους χωρικούς που θα υπηρετούσαν στη μεθόριο της αυτοκρατορίας ως στρατιώτες, πεζοί ή ιππείς, έχοντας ως κίνητρο για τα νέα τους καθήκοντα την υπεράσπιση της προσωπικής τους περιουσίας. Ο πατριάρχης Αθανάσιος Α' ως απάντηση στο αίτημα του αυτοκράτορα έστειλε συμβολικά ένα κλαδί ελιάς υποδηλώνοντας ότι δεν πρόκειται να φέρει αντιρρήσεις στην εφαρμογή του μέτρου, βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 4, σ. 424-427 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 2, σ. 390), *διὰ ταῦτα ἐν τῶν ἀναγκαίων ἔδοξε τῷ καιρῷ καὶ τοῖς ἐφειστῶσι πράγμασι τὸ περιλειφθὲν τέως, ὅσον ἐν προνοίαις ἐτάττετο μοναῖς τε καὶ ἐκκλησίαις καὶ τοῖς βασιλεῖ παρασπίζουσιν, ἀφεικότας τῶν δεσποτῶν, τάττειν εἰς στρατιωτικόν, πλὴν καὶ μονοκελλικόν (ἢ μονοκελικόν;) ζῦμπαντας, ὡς ἐντεῖθεν αὐτοὺς ἐκείνους ὑπὲρ τῶν ἰδίων προσμένοντας μάχεσθαι*. FISHER, «A note on Pachymeres», σ. 230-235. BARTUSIS, «Smallholding soldiers», σ. 8. A. FAILLER, «Pachymeriana alia», *RÉB* 51 (1993), σ. 248-258. Δ. ΚΥΡΙΤΣΗΣ, «Από χωρικοί, στρατιώτες: άλλο ένα σχόλιο σε γνωστό χωρίο του Παχυμέρη (XI.9)», στο: *Ψηφίδες*, σ. 87-94, ο οποίος διορθώνει το *μονοκελλικόν* του παραπάνω αποσπάσματος σε *μονοκελικόν*, αποκαθιστώντας το πραγματικό νόημα του χωρίου. SMYRLIS, «The State, the Land and Private Property», σ. 63-64. BARTUSIS, *Land and Privilege*, σ. 302-303, 305-306.

σύστασής τους ο αριθμός τους θα ήταν αρκετά περιορισμένος και ελάχιστοι οι δικαιούχοι τους, ώστε να εξασφαλίζεται η υψηλή απόδοση που απαιτείται από τη συγκεκριμένη γαιοπαροχή. Επιπρόσθετα δεδομένου ότι ο στρατιώτης-προνοιάριος εσοδεύει τη χρηματική ποσότητα που αποδίδει η πρόνοια και δεν εμπλέκεται στην καλλιέργεια η οποία γίνεται από εξαρτημένους γεωργούς (παροίκους, προσκαθημένους), δεν έχει και την υποχρέωση να παραμένει στην περιοχή και οι δεσμοί του με αυτή είναι ασθενέστεροι. Με τους νέους κατοίκους της περιοχής πιθανότατα συνδέεται και η ίδρυση του οικισμού της Παλιόχωρας, δυτικά της μονή των Καλτεζών, με οχυρές κατοικίες και δύο φρουριακά συγκροτήματα, ο οποίος αναδεικνύεται στο μεγαλύτερο γνωστό οικιστικό σύνολο της φραγκοβυζαντινής μεθορίου⁹⁴². Το σύστημα του γεωργού-στρατιώτη συνεχίζει να εφαρμόζεται στην Πελοπόννησο μέχρι και το α' μισό του 15ου αιώνα, όπως μαρτυρείται σε επιστολή που απευθύνει το 1417/1418 ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων στον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο, όπου παρουσιάζονται τα προβλήματα και οι αδυναμίες του (βαριά φορολογία, έλλειψη εκπαίδευσης, αδυναμία προμήθειας στρατιωτικού εξοπλισμού κ.ά.)⁹⁴³. Βέβαια, στην επιστολή δεν εμπεριέχονται στοιχεία για το εύρος του θεσμού στην πελοποννησιακή κοινωνία (κοινωνικά, εθνοτικά-φυλετικά κτλ.) και τα τεχνικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζει τη συγκεκριμένη περίοδο, ώστε να προσδιοριστεί η ακριβής μορφή του και να ανιχνευθούν οι τυχόν μεταβολές που έχει υποστεί.

Η επιπλέον πληροφορία που δίδεται στο χρυσόβουλλο σχετικά με το θέμα της απόκτησης των νέων κτήσεων είναι το όνομα του προσώπου που πραγματοποιεί την παράδοσή τους στη μονή Βροντοχίου και κατά πάσα πιθανότητα έχει εμπλοκή σε όλη τη διαδικασία που προηγήθηκε για την ολοκλήρωση της ανταλλαγής. Πρόκειται για το βυζαντινό άρχοντα Πολεμιανίτη, ο οποίος φέρει τον τίτλο του σεβαστού (*παρά τοῦ σεβαστοῦ τοῦ Πολεμιανίτου*).

Στη διαδικασία παραχώρησης κρατικών γαιών εμπλέκονται συνήθως ανώτεροι κρατικοί αξιωματούχοι και φοροτεχνικοί λειτουργοί, οι οποίοι απαντούν στα έγγραφα ως *παραδότης*, *ἀπογραφεὶς* και *ποιούμενος* και *ἐνεργοῦντες τὰς παραδόσεις* και συντάσσουν μετά την ολοκλήρωση

⁹⁴² Για την Παλιόχωρα Καλτεζών, βλ. παραπάνω «Τὸ ἀγρίδιον Δραγοβιαστὸν εἰς τὸν τόπον τοῦ Φιλητοῦ».

⁹⁴³ Ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων με την επιστολή του εκφράζει τον έντονο προβληματισμό του για την εφαρμογή ενός αναποτελεσματικού συστήματος με πολλές ανεπάρκειες, το οποίο υποχρεώνει το γεωργό-στρατιώτη παράλληλα με τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις, να καλλιεργεί τη γη του και να καταβάλει τις φορολογικές του υποχρεώσεις σε χρήμα, χωρίς να του δίνεται η δυνατότητα να λάβει την κατάλληλη εκπαίδευση για τη μάχη και να προμηθευθεί τον απαιτούμενο πολεμικό εξοπλισμό, βλ. ΠΠ, 3, σ. 251-253. BARTUSIS, «The cost», σ. 88. KYRIAKIDES, *Warfare in Late Byzantium*, σ. 96-97. Επίσης, βλ. ΛΑΪΟΥ, «Άγροτική οικονομία», σ. 530

της διαδικασίας το πρακτικὸν παραδόσεως⁹⁴⁴. Η ίδια διαδικασία πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι τηρήθηκε και στη συγκεκριμένη περίπτωση με τα εν λόγω καθήκοντα να βαρύνουν τον Πολεμιανίτη για τον οποίο ωστόσο οι πληροφορίες που παραδίδονται στο κείμενο είναι ελάχιστες. Πέρα από το επώνυμό του και τον ευρύτατα διαδεδομένο την εποχή εκείνη τίτλο του σεβαστοῦ που φέρει, κανένα στοιχείο δεν προδίδει την ιδιότητα υπό την οποία ενεπλάκη στην όλη διαδικασία ή τη θέση που κατέχει στην διοικητική ιεραρχία.

Διερευνώντας όμως τα στοιχεία που παραδίδονται στις πηγές για την οικογένεια Πολεμιανίτη και τα μέλη της αποκαλύπτεται ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1310 ένα μέλος της με το όνομα Ιωάννης βρίσκεται στον Μυστρά.

Η πληροφορία δίδεται από τον κολοφώνα του περγαμηνού κώδικα Esc. Gr. 522 (Ω-II-5) της Βιβλιοθήκης του Escorial στην Ισπανία, όπου καταγράφεται το όνομά του Ιωάννη Πολεμιανίτη ως χορηγού του χειρογράφου: *Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα βίβλος ἐν μηνὶ νοεμβρίῳ, ἰνδικτιῶνος δεκάτης, ἔτους ρωκ', παρὰ συνεργείας καὶ ἐξόδου τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ οἰκείου τῷ κραταιῷ καὶ ἀγίῳ ἡμῶν ἀυθέντη καὶ βασιλεῖ κῦρ Ἰωάννου τοῦ Πολεμιανίτου ἐν τῇ (κατὰ τὸ μ(έ)ρ(ος), sobre lo raspado) χώρα τῆς Λακεδαίμονος, διὰ χειρὸς Νικολάου ἱερέως καὶ πρωτεκδίκου μ(ητ)ροπόλεως Λακεδαιμονίας τοῦ Μαλωταρᾶ· καὶ οἱ ἐντυγχάνοντες ταύτη εὔχεσθέ μου τῶ ταλαιπόρῳ λαβεῖν τῶν ἐπταισμένων τὴν συγχώρησιν... Τὸν ἀναγινώσκοντα σὺν προθυμίᾳ, τὸν δάκτυλον γράψαντα, τὸν κεκτημένον*

⁹⁴⁴ Της παράδοσης μιας πρόνοιας ή άλλης εκχώρησης προηγείται η σύνταξη και υπογραφή ενός πρακτικὸυ παραδόσεως ή ενός σιγιλλιώδους γράμματος από τον αρμόδιο κρατικό λειτουργό στον οποίο ανατίθεται να φέρει εις πέρας τη διαδικασία, όπου καταγράφονται τα στοιχεία που τη συνιστούν, η περιγραφή της, ο περιορισμός της (εάν πρόκειται για εκτάσεις γης), οι πάροικοι που περιλαμβάνει, το φορολογικό εισόδημα που αποδίδει, τα προνόμια και οι υποχρεώσεις που τη συνοδεύουν. Για την ενεργοποίηση της όλης διαδικασίας έχει προηγηθεί η έκδοση βασιλικού προστάγματος ή ορισμού, με το οποίο πραγματοποιείται η εκχώρηση από τον αυτοκράτορα ενός περιουσιακού στοιχείου που βρίσκεται στην ιδιοκτησία του κράτους σε έναν κοσμικό ή εκκλησιαστικό δικαιοῦχο. Μετά την ολοκλήρωσή της συχνά απολύεται χρυσόβουλλος λόγος για την οριστική επικύρωση της παροχής και των συμπεριλαμβανομένων σε αυτή, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Contribution», σ. 167-168. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*, σ. 154. ΚΥΡΙΤΣΗΣ, «Κράτος και αριστοκρατία», σ. 182-183. Πρβλ. LEMERLE, «Un praktikon», σ. 281-286, όπου πρακτικό που υπογράφει ο διενεργών την παράδοση της κτήσης Μιχαήλ Πάπυλας. Τη σύνταξη του πρακτικὸυ παραδόσεως ή του σιγιλλιώδους γράμματος και την παράδοση της κτήσης μπορεί να αναλάβει οποιοσδήποτε αξιωματοῦχος ως εκπρόσωπος του αυτοκράτορα. Ενδεικτικά, βλ. *Ἐγγραφα Πάτμου*, 1, αρ. 51 (1088) στ. 416-417 (Νικόλαος βασιλικὸς νοτάριος τοῦ σεκρέτου τοῦ σακελλαρίου, κριτῆς καὶ ἀναγραφεὺς τῶν Κυκλάδων νήσων, ὁ Τζάντζης), αρ. 52 (1089), στ. 183 (Εὐστάθιος στρατηγός, ὁ προνοητῆς Σάμου καὶ ἄνθρωπος τῆς ἀγίας ἡμῶν δεσποίνης, ὁ Χαρσιανίτης). *Actes de Lavra*, I, αρ. 47 (1085) στ. 49 (Γρηγορᾶς κριτῆς καὶ νοτάριος ὁ Ξηρίτης), II, αρ. 110 (1321), στ. 22-25 (ἀπογραφεῖς τοῦ θέματος Θεσσαλονίκης καὶ ἔνοχοι τῶν τοιοῦτων ζευγηλατείων τῶν βασιλικῶν σεβαστῶν Κωνσταντίνος ὁ Περγαμηνὸς καὶ Γεώργιος ὁ Φαρισαῖος), αρ. 111 (1321), στ. 32-33 (οἱ ἴδιοι με το αρ. 110), αρ. 114 (1324), στ. 51 (ἀπογραφεὺς τοῦ θέματος τῆς ἐκτὸς χώρας τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης Γεώργιος ὁ Φαρισαῖος). *Actes d'Esphigmenou*, αρ. 14 (1318) στ. 234-237 (ἀπογραφεῖς τοῦ θέματος Θεσσαλονίκης σεβαστῶν Κωνσταντίνος ὁ Κουνάλης σεβαστὸς Δημήτριος ὁ Κοντενος καὶ Λέων Καλόγνωμος ὁ προκαθήμενος Δράμας). *Actes de Docheiariou*, αρ. 20 (1341) σ. 158 (Ἰωάννης Βατάτζης ὁ πρωτοκονηγός).

φύλαττε τὸν τρεῖς ἢ τριάς τρισολβίως⁹⁴⁵. Από το κείμενο συνάγεται ότι το Νοέμβριο του έτους 1311 ολοκληρώνεται η εργασία της αντιγραφής του κώδικα, η οποία εκτελέστηκε από το γνωστό βιβλιογράφο και αξιωματούχο της μητρόπολης Λακεδαιμονίας Νικόλαο Μαλωταρά⁹⁴⁶. Ο κώδικας περιέχει Ομιλίες του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου. Ο Ιωάννης Πολεμιανίτης όταν πραγματοποιεί την παραγγελία του βιβλίου φαίνεται ότι βρίσκεται ήδη στην καστροπολιτεία ένα ικανό χρονικό διάστημα ή ότι έχουν προηγηθεί και άλλες επισκέψεις του σε αυτή. Η εξοικείωσή του με τον τόπο του επιτρέπει να γνωρίζει τη βιβλιογραφική δραστηριότητα στον Μυζηθρά⁹⁴⁷ και να αναπτύξει σχέσεις με τους εκκλησιαστικούς κύκλους της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, με τους οποίους διατηρεί φιλικούς δεσμούς και ο ηγούμενος Παχώμιος. Ο κώδικας αρχικά προορίζεται για την προσωπική βιβλιοθήκη του άρχοντα, για τον κεκτημένον, ενώ στη συνέχεια καταλήγει σε κάποια βιβλιοθήκη του Μυστρά πιθανότατα εκκλησιαστική κρίνοντας από το περιεχόμενο του κειμένου αλλά και του κολοφώνα. Το γεγονός ότι παρέμεινε στην πόλη μαρτυρά η ενθύμηση στη σελίδα 310ν που αναφέρεται σε ιστορικά γεγονότα του Μοριά τα οποία χρονολογεί στο έτος 1424⁹⁴⁸. Κατά το διάστημα αυτό εάν όχι και νωρίτερα, ο Ιωάννης Πολεμιανίτης μέσα από τους αυτοκρατορικούς κύκλους πρέπει να γνώρισε και τον ηγούμενο της μονής Βροντοχίου.

Ο Ιωάννης κατά πάσα πιθανότητα ταυτίζεται με τον ανώνυμο Πολεμιανίτη που κινείται στους κύκλους των υψηλόβαθμων αξιωματούχων και των λογίων της Κωνσταντινούπολης ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1290⁹⁴⁹ και συνδέεται με φιλικούς δεσμούς με τον

⁹⁴⁵ Για την αντιγραφή του βιβλιογραφικού σημειώματος, βλ. DE ANDRÉS, *Catálogo de los códices griegos*, III, σ. 152-153. Ο κολοφώνας έχει γραφεί στο verso του φύλλου 309. Στο φύλλο 310ν-γ που ακολουθεί υπάρχουν μεταγενέστερα σημειώματα ποικίλου περιεχομένου. Βλ. MILLER, *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Escorial*, Παρίσι 1848, σ. 470-471, ο οποίος λανθασμένα χρονολογεί το χειρόγραφο στο 1312, μη λαμβάνοντας υπ' όψιν το μήνα Νοέμβριο και χρησιμοποιώντας στην αφαίρεση το έτος 5508 από κτίσεως κόσμου, αντί του ορθού 5509. CH. GRAUX, *Essai sur les origines du fonds grec de l'Escorial*, Παρίσι 1880, σ. 362. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι», σ. 164-165, 356-357, ο οποίος έχει κάνει δύο μεταγραφές σημειώνοντας ότι η δεύτερη (σ. 357) είναι η σωστή, η οποία βασίζεται σε φωτογραφικό αντίγραφο του σημειώματος που έλαβε από τη Βιβλιοθήκη του Escorial, και διαπίστωσε εξετάζοντάς την ότι το κενό οφείλεται σε απόξεση, επάνω στην οποία πιθανόν άλλο χέρι έχει γράψει κατά τὸν μ', αναλύοντας τη συντομογραφία ως «Μυστρᾶν ἢ μᾶλλον Μορέαν». DE ANDRES, *Catálogo de los códices griegos*, III, σ. 151-153, ο οποίος επισημαίνει την αναγραφή των λέξεων επί της απόξεσης (θεωρώ την ανάγνωσή του ως την ορθότερη λόγω της άμεσης γνώσης του χειρογράφου). ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Ἐγγραφή ἐν τῷ Μυζιθρᾶ», σ. 186, 187. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 215, 316. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, Χορηγοί – κτήτορες – δωρητές, σ. 113, 162, 210.

⁹⁴⁶ Για τον Νικόλαο Μαλωταρά, βλ. παραπάνω «Ο κτήτορας της μονής της Θεοτόκου της Ὁδηγητρίας Παχώμιος» και σημ. 148.

⁹⁴⁷ Την τελευταία δεκαετία του 13ου και τις δύο πρώτες του 14ου αιώνα παρουσιάζεται βιβλιογραφική δραστηριότητα στον Μυζηθρά, η οποία συνδέεται άμεσα με την παρουσία στην πόλη του μητροπολίτη Νικηφόρου Μοσχόπουλου, βλ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Ἐγγραφή ἐν τῷ Μυζιθρᾶ», σ. 181-187, 190.

⁹⁴⁸ Βλ. παραπάνω σημ. 738.

⁹⁴⁹ Βλ. J. BOISSONADE (εκδ.), *Anecdota nova*, Παρίσι 1844, σ. 81-82. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, «Τὸ ἐπιστολάριον», σ. 337-339, όπου ο Πολεμιανίτης παρουσιάζεται ως προστάτης του Γεωργίου Λακαπηνού και με θητεία στην αυτοκρατορική διοικητική μηχανή τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του 1290, η οποία φαίνεται ότι συνεχίζεται και μετά το 1320. *PLP*, 10, αρ. 23468 (επίσης, βλ. ό.π., 7, αρ. 16546).

μεσάζοντα και ἐπὶ τοῦ κανικλείου Νικηφόρο Χούμνο⁹⁵⁰, τον μέγα λογοθέτη Θεόδωρο Βοΐλα Μουζάλωνα⁹⁵¹ και τον συγγραφέα και δάσκαλο Γεώργιο Λακαπηνό⁹⁵². Μάλιστα, σε επιστολή του τελευταίου εξαίρονται οι αρετές του και αναφέρεται ότι βασιλικῶ προστάγματι τῆς τῶν Δωριέων (χώρα) ἐπέβη, πιθανότατα πριν το Μάρτιο του 1399⁹⁵³. Το 1316 η οικογένεια του κατέχει οικία στην Κωνσταντινούπολη, για την αγορά της οποίας είχε εξουσιοδοτηθεί (κατ' ἐπιτροπήν) ο αδελφός της συζύγου του μοναχός Γρηγόριος, ὡστε να προβεί στις απαιτούμενες διαδικασίες. Τον Αύγουστο του ίδιου ἔτους ο μοναχός παρίσταται ως μάρτυρας σε δικαστική διαμάχη που έχει ξεσπάσει για την αγορασθείσα οικία ανάμεσα στον Ιωάννη Πολεμιανίτη και την προηγούμενη ιδιοκτήτρια της Αυτορειανή. Στην απόφαση που εκδίδει το συνοδικό δικαστήριο δικαιώνοντας τον Πολεμιανίτη δεν διαπιστώνεται η παράσταση του τελευταίου στη δίκη, ενώ την άποψη αυτή ενισχύει το γεγονός ότι η μόνη κατάθεση που αναφέρεται είναι αυτή του Γρηγορίου. Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν ενδείξεις για μακροχρόνια ή επαναλαμβανόμενη απουσία του Πολεμιανίτη από την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας λόγω κάποιων καθηκόντων που του έχει αναθέσει ο αυτοκράτορας, κατά πάσα πιθανότητα στο βυζαντινό Μοριά όπου καταγράφονται δύο τουλάχιστον επισκέψεις του, η πρώτη λίγο πριν το τέλος του 13ου αιώνα και η δεύτερη στις αρχές της δεκαετίας του 1310⁹⁵⁴. Οι τίτλοι πανσέβαστος σεβαστὸς και οἰκειὸς που συνοδεύουν το ὄνομα του τεκμηριώνουν την αριστοκρατική του καταγωγή και την ἑνταξή του στους αυτοκρατορικούς κύκλους.

Τον τίτλο σεβαστὸς κατά την πρωτοβυζαντινή και τη μεσοβυζαντινή περίοδο, μέχρι τα μέσα του 11ου αιώνα φέρει μόνο ο αυτοκράτορας⁹⁵⁵. Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος (1042-1054) είναι ο πρώτος ηγεμόνας, σύμφωνα με τις πηγές της εποχής, που θα τον αποδώσει σε πρόσωπο του στενού περιβάλλοντός του και σταδιακά φαίνεται ότι εντάσσεται στην αυλική εθιμοτυπία⁹⁵⁶. Την εποχή των

⁹⁵⁰ Βλ. *PLP*, 12, αρ. 30961.

⁹⁵¹ Βλ. *PLP*, 8, αρ. 19439.

⁹⁵² Βλ. *PLP*, 6, αρ. 14379.

⁹⁵³ Βλ. *Georgii Lacapeni*, σ. 33-34. Ο ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, «Τὸ ἐπιστολάριον», σ. 338, θεωρεῖ ότι η αποστολή του Πολεμιανίτη από τον αυτοκράτορα στην Πελοπόννησο έγινε πριν το Μάρτιο του 1299. Κατά συνέπεια φαίνεται ότι ο συγκεκριμένος αξιωματούχος υπῆρξε ἐπὶ μακρόν επιφορτισμένος με τα θέματα της βυζαντινῆς επαρχίας του Μυστρά.

⁹⁵⁴ Φυσικό ἦταν σε περίπτωση που η διαμονή του στο Μοριά υπῆρξε μακρά να εἶχε πάρει μαζί του και την οικογένειά του εξουσιοδοτώντας ως διαχειριστή των υποθέσεών του στην Κωνσταντινούπολη τον γυναικαδελφό του μοναχό Γρηγόριο, βλ. *MM*, I, σ. 62-64 (1316). *DARROUZÈS, Les Regestes*, I.V, αρ. 2073 (1316) σ. 52. *PRK I*, αρ. 44 (1316) σ. 308-313. *PLP*, 2, αρ. 4568, 4, αρ. 8093, 8439. Επίσης, βλ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, «Τὸ ἐπιστολάριον», σ. 339.

⁹⁵⁵ Αποτελεῖ την ελληνική απόδοση του λατινικού *augustus*, βλ. ΨΕΥΔΟ-ΚΟΔΙΝΟΣ, σ. 135. *STIERNON*, «Sébate», σ. 226. *SEIBT*, «Sebastos», σ. 759.

⁹⁵⁶ Μεταξύ των τιμών με τις οποίες περιβάλει ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος τις δύο ερωμένες του, αρχικά τη Σκλήραινα και ακολούθως την Αλανή πριγκίπισσα, περιλαμβάνεται και η απόδοση του αυτοκρατορικού τίτλου της σεβαστῆς, βλ. ΖΩΝΑΡΑΣ, 3, σ. 620-621, 648. *Michel Psellos, Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, εκδ. É. RENAULD, Collection

Κομνηνών καθιερώνεται πλέον ως τιμητικός τίτλος και μαζί με μια σειρά άλλων με κύριο συνθετικό τους το επίθετο *σεβαστός* αποδίδεται στα μέλη και τους εξ αίματος στενούς συγγενείς της αυτοκρατορικής οικογένειας και σε όσους συνδέονται με αυτή με γαμήλιους δεσμούς⁹⁵⁷. Η σταδιακή διεύρυνση του κύκλου των προσώπων που λαμβάνουν τον τίτλο ιδιαίτερα από τα τέλη του 12ου αιώνα και η απονομή ή πώλησή του σε κατώτερους αξιωματούχους, αστούς ή ξένους προκαλεί την υποτίμησή του και την απώλεια του κύρους που αρχικά ενείχε⁹⁵⁸.

Στους παλαιολόγειους χρόνους ο τίτλος του *σεβαστού* κατέχει σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό μόλις την 77η θέση μεταξύ των *ἀξιωμαίων καὶ ὀφφικίων τοῦ παλατίου*⁹⁵⁹, δίδεται με μία αυτοκρατορική

Byzantine, τ. 1-2, Παρίσι 1926-1928, 1, σ. 145-149, 2, σ. 45-47. STIERNON, «Sébate», σ. 226. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «L'évolution», σ. 126. SEIBT, «Sebastos», σ. 760-761. Ο ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, σ. 44, αναφέρει ότι το 1057 ο διεκδικητής του θρόνου Ισαάκιος Κομνηνός (μετέπειτα αυτοκράτορας Ισαάκιος Α΄) μετά την ήττα των στρατευμάτων του Μιχαήλ Στ΄ και λίγο πριν την ανακήρυξή του σε αυτοκράτορα αναγορεύτηκε από το πλήθος *σεβαστός καὶ περίβλεπτος*, γεγονός που καταδεικνύει ότι ενέχεται ακόμα στον τίτλο η αυτοκρατορική ιδέα. Μετά την ανάρρησή του στο θρόνο την σύζυγό του *ἀγούσταν ἀναγορεύει σεβαστή*. Επί της βασιλείας του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα μνημονεύεται στις πηγές με τον τίτλο *σεβαστός καὶ ἐπὶ τῶν κρίσεων* ένας από τους δύο ανιψιούς του πατριάρχη Μιχαήλ Α΄ Κηρουλάριου (1053-1058), πιθανότατα ο Κωνσταντίνος, καθώς και οι αδελφοί Ισαάκ και Αλέξιος Κομνηνός (ο μετέπειτα αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄), βλ. Άλεξιάς, σ. 34. ΖΩΝΑΡΑΣ, 3, σ. 723. ΣΚΟΥΤΑΡΕΙΩΤΗΣ, *Σύνοψις Χρονική*, σ. 172. JGR, 1, σ. 292, 293, *σεβαστός κύρος Κωνσταντίνος*. Michel Psellos, *Scripta Minora magnam partem adhuc inedita*, εκδ. Ε. KURTZ – F. DREXL, τ. 1-2, Μιλάνο 1936-1942, 2, σ. 254. Ε. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ (εκδ.), *Ἡ συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη (Ioannes Skylitzes continuatus)*, Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου 105, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 103, 183, 222. STIERNON, «Sébate», σ. 226-227. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «L'évolution», σ. 126-127, 151. SEIBT, «Sebastos», σ. 763-764. ΣΤΑΥΡΟΥ, *Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας*, σ. 147-148. Ο πρώτος ξένος ηγεμόνας που λαμβάνει τον τίτλο του *σεβαστού* είναι ο γεωργιανός βασιλιάς Μπαγκράτ Δ΄ (1027-1072) λίγο πριν το 1060, στον οποίο αποδίδεται από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ι΄ Δούκα. Τον ίδιο τίτλο πιθανότατα λαμβάνει αργότερα και ο γιος και διάδοχός του Γεώργιος Β΄ (1072-1089), βλ. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 396, *Παγκράτιος δὲ ὁ σεβαστός* (ο ηγεμόνας της Αβασγίας). SEIBT, «Sebastos», σ. 761-762. ΣΤΑΥΡΟΥ, *Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας*, σ. 154.

⁹⁵⁷ Πρόκειται για τους τιμητικούς τίτλους *σεβαστοκράτωρ*, *πανυπερσέβαστος*, *πρωτοσεβαστοῦπέρτατος*, *σεβαστοῦπέρτατος*, *πρωτοσέβαστος* κ.ά. Η συγκεκριμένη τιτλοδοσία απευθύνεται και σε ένα μικρό ποσοστό ξένων ηγεμόνων και προσώπων που βρίσκονται κοντά στον αυτοκράτορα, βλ. STIERNON, «Sébate», σ. 223-225, 227-228, 229-231. P. GAUTIER, «Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique», *RÉB* 29 (1971), σ. 213-261, 280-284, για τους τίτλους και την ιεράρχησή τους κατά τη διακυβέρνηση του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «L'évolution», σ. 127. CHEYNET, «Dévaluation des dignités», σ. 456, 472-473.

⁹⁵⁸ Βλ. *Nicetae Choniatae Historia*, εκδ. I. A. VAN DIETEN, CFHB 11, τ. 1-2, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 1975, 1, σ. 484. CHEYNET, «Dévaluation des dignités», σ. 453-477 (όπου γίνεται αναφορά στο φαινόμενο κατά το β΄ μισό του 11ου αιώνα), ειδικ. 477. L. NEVILLE, *Authority in Byzantine Provincial Society, 950-1100*, Cambridge 2004, σ. 31-34. Η ΙΔΙΑ, «Le rôle de la “bourgeoisie” constantinopolitaine (XIe-XIIe siècles)», *ZRVI* 46 (2009), σ. 92.

⁹⁵⁹ Στο *Κλητορολόγιον* του Φιλοθέου (899) οι τίτλοι που αποδίδονται από τον αυτοκράτορα διαιρούνται σε δύο μεγάλες κατηγορίες, στα *ἀξιώματα διὰ λόγου* και στα *ἀξιώματα διὰ βραβείου*. Στην πρώτη κατηγορία η απόδοση του τίτλου συνοδεύεται από συγκεκριμένα καθήκοντα στην κρατική διοικητική μηχανή και έχει ανακλητό χαρακτήρα, ενώ στη δεύτερη έχει μόνο τιμητικό χαρακτήρα και είναι θεωρητικά ισόβια. Από τον 10ο αιώνα τα *ἀξιώματα διὰ λόγου* απαντούν στις πηγές ως *ἀξίες*, *ἀξιώματα* ή *τιμές* και τα *ἀξιώματα διὰ βραβείου* ως *ὀφφίκια*, *ἀρχές* ή *ζῶνες*. Στην τιτλοφορία των αξιωματούχων συνήθως είναι η πρακτική το *ὀφφίκιο* να συνοδεύεται με ένα *ἀξίωμα* με το δεύτερο να προηγείται. Στους παλαιολόγειους χρόνους φαίνεται ότι σταδιακά η διάκριση μεταξύ αυτών των δύο ομάδων παύει να υφίσταται και τα μεταξύ τους όρια καθίστανται δυσδιάκριτα. Για την εξέλιξη της διάκρισης μεταξύ *ἀξιωμαίων* και *ὀφφικίων*, βλ. MACRIDES – MUNIΤΖ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, σ. 291-301, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

πρόσταξιν όπου χαρακτηρίζεται ως *ἀξίωμα* και ο κάτοχός του δεν φέρει κάποιο διακριτικό⁹⁶⁰. Η χαμηλή θέση του στην αυλική ιεραρχία και η διασπορά του μεταξύ των κρατικών λειτουργιών κατά τους παλαιολόγειους χρόνους υποδηλώνει το βαθμό υποτίμησης που έχει δεχτεί⁹⁶¹. Το *ἀξίωμα* απαντά συχνά μεταξύ των μελών της επαρχιακής αριστοκρατίας και των λειτουργών των κατά τόπους διοικήσεων⁹⁶².

Ήδη από την εποχή των Κομνηνών ο τίτλος του *σεβαστού* συνοδεύεται συνήθως από το τιμητικό επίθετο *πανσέβαστος*, χαρακτηρισμός ο οποίος χρησιμοποιείται προκειμένου να εξάρει το πρόσωπο στο οποίο έχει αποδοθεί, καθώς και το *ἀξίωμα* ή το *ὄφφικίό* του. Για τον λόγο αυτό εξαιρετικά σπάνια στις υπογραφές των αξιωματούχων συνοδεύει τους άλλους τίτλους που κατέχουν⁹⁶³. Τον τίτλο *πανσέβαστος*

⁹⁶⁰ Βλ. ΣΑΘΑΣ, *MB*, 6, σ. 651, όπου η φόρμα αυτοκρατορικού προστάγματος για την απόδοση του τίτλου του *σεβαστού* (*σεβαστάτον*): *Ἡ βασιλεία μου τιμᾷ διὰ τῆς παρουσίας αὐτῆς προστάξεως τὸν [ὄνομα] τῶ τῶν Σεβαστῶν ἀξιώματι, καὶ διορίζεται συντιμᾶσθαι αὐτὸν τοῖς οὕτω τετιμημένοις ἐν τε προόδοις, καθέδραις, στάσεσίν τε καὶ συνελεύεσσι· τούτου γὰρ χάριν ἐγένετο τῶ δηλωθέντι σεβαστῶ κῆρ [ὄνομα] τὸ παρόν.* ΨΕΥΔΟ-ΚΟΔΙΝΟΣ, σ. 139, 166. STIERNON, «Sébastes», σ. 229, 231-232. VERPEAUX, «Hiérarchie», σ. 428-429. R. GUILLAND, «Sur les dignitaires du palais et sur les dignités de la Grande Église», στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Recherches sur les institutions byzantines*, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für griechisch-römische Altertumskunde, Berliner byzantinistische Arbeiten 35, τ. 1-2, Βερολίνο – Άμστερνταμ 1967, 2, σ. 237, 244. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, σ. 32, 33, 66, 67, 290, 467. MALATRAS, *Social structure*, σ. 119. Κατά τον 13ο-14ο αιώνα ο τίτλος *σεβαστός* φαίνεται ότι αποδίδεται και σε διοικητές εθνικών ομάδων εγκατεστημένων στην αυτοκρατορία, βλ. AHRWEILER, «Le sébaste», σ. 34-38. Στο *EX*, στ. 4587-1590, αναφέρεται η παραχώρηση του τίτλου του *σεβαστού* στους ἄρχοντες της Τσακωνιάς και του δρούγγου των Μηλιγκών, βλ. AHRWEILER, «Le sébaste», σ. 36-37. Επίσης, για τον τίτλο του *σεβαστού*, βλ. *ODB*, 3, λήμμα *sebastos*, σ. 1862-1863. D. DŽELEBDŽIĆ, «Provincial Sebastoi from the end of 12th to mid 13th century», *ZRVI* 50/2 (2013), σ. 537-548 (στα σερβικά με αγγλική περίληψη).

⁹⁶¹ Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στην περιγραφή των καθηκόντων που δίνει ο Ψευδο-Κωδινός για κάθε λειτουργό, ο *σεβαστός* δεν αναφέρεται πουθενά. Επιπρόσθετα είναι από τους πιο διαδεδομένους τίτλους που απαντά στις πηγές της εποχής αποδιδόμενος εκτός από κρατικούς λειτουργούς και σε πρόσωπα που δεν φαίνεται να κατέχουν κάποιο οφφίκιο, βλ. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, σ. 298-299, 300. Άλλωστε έχει προηγηθεί η παράθεση και άλλων «κενών» τίτλων συνοδευόμενων από τη φράση *οὐδεμίαν ὑπηρεσίαν ἔχει ἢ νῦν δὲ οὐδεμίαν* (*πανυπερσέβαστος, πρωτοσεβαστός, κουροπαλάτης, μέγας παπίας, ἐπαρχος, πρωτοσπαθάρης, μέγας διοικητής* κ.ά.), βλ. ΨΕΥΔΟ-ΚΟΔΙΝΟΣ, σ. 167, 175, 178, 185. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος», σ. 214. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, σ. 86, 87, 70, 71, 92, 93, 108, 109, 306 σημ 127.

⁹⁶² Βλ. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, σ. 299, με προγενέστερη βιβλιογραφία. Ο STIERNON, «Sébastes», σ. 229, εκφράζει την άποψη ότι το *ἀξίωμα* του *σεβαστού* μετατρέπεται σε *ὄφφικιον* κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και αποδίδεται σε αξιωματούχους που εμπλέκονται στην διοίκηση και τη φύλαξη των πόλεων και κυρίως των κάστρων.

⁹⁶³ Ουσιαστικά το επίθετο *πανσέβαστος* αποτελεί δηλωτικό της αξίας του τίτλου, χωρίς να έχει επίσημο χαρακτήρα, βλ. ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, σ. 229-230, *ὄν δὴ τηνικαῦτα καὶ τῶ πανσεβάστω τοῦ σεβαστοῦ τετιμηκεν ἀξιώματι*. Με την έννοια αυτή συνοδεύει και άλλα *ἀξιώματα* ή *ὄφφικια* ή και απλώς τα επώνυμα προσώπων. Χρησιμοποιείται κυρίως μέσα στα κείμενα επιστολών, λόγων, επίσημων αναφορών κ.ά., στο πλαίσιο του πομπώδους ύφους και της υπερβολής που χαρακτηρίζει τη γραφή τους, καθώς και της ευγενούς αναφοράς σε κάποιο πρόσωπο της αριστοκρατίας, βλ. DÖLGER, *Aus den Schatzkammern*, αρ. 59/60 (1295), στ. 2 και σ. 169, *πανσε(βάστω) σε(βαστοῦ) καὶ προκαθημένον... πανσε(βάστω) σε(βαστοῦ)...* Ο ΙΔΙΟΣ, *Sechs Praktika*, αρ. Α στ. 452, *πανσε(βαστων) τζαούσι(ον)*, σ. 125. *Actes de Lavra*, I, αρ. 46 (1085) στ. 13, 34, *πανσέβαστος πρωτοσέβαστος, πανσέβαστος λογοθέτης*. FEISSEL – PHILIPPIDES-BRAAT, «Inventaire», αρ. 70 σ. 331, *ὁ πανευγενέστατος πανσέβαστος τζαούσιος δρόγγου Μελιγῶν* κ.ά. STIERNON, «Sébastes», σ. 231-232. AHRWEILER, «Smyrne», σ. 156 σημ. 116. VERPEAUX, «Hiérarchie», σ. 427-428 και σημ. 31, ο οποίος επισημαίνει ότι ο επίσημος τίτλος είναι ο «*σεβαστός*»

σεβαστός κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, αν και αρχικά φέρουν ανώτεροι αξιωματούχοι της αυτοκρατορίας, μέλη της αριστοκρατίας, η διασπορά του στη συνέχεια καταδεικνύει την υποτίμηση που υφίσταται⁹⁶⁴.

Ο όρος *οικείος* απαντά στις πηγές ήδη από τον 10ο αιώνα με τη σημασία του έμπιστου υπηρέτη, υπάλληλου ή λειτουργού στην υπηρεσία κάποιου σημαίνοντος προσώπου⁹⁶⁵. Κατά τους παλαιολόγειους χρόνους δηλώνει την πολιτική σχέση ενός προσώπου με τον ίδιο τον αυτοκράτορα από την οποία συνήθως απορρέουν κρατικά καθήκοντα, αρμοδιότητες ή

και ότι το επίθετο *πανσέβαστος* συνιστά εμφατικό πλεονασμό. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, «L'ένvolution», σ. 127 σημ. 11. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙΤΣ, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 22 σημ. 45. *LBG*, λήμμα *πανσέβαστος*.

⁹⁶⁴ Ο τίτλος στις αρχές του 13ου αιώνα συνδέεται με το οφίκιο του δούκα, πολιτικού και στρατιωτικού διοικητή του θέματος, και του στρατοπεδάρχη της ίδιας διοικητικής μονάδας, βλ. PRINZING, «Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung», σ. 94, 110. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Dedicatory Inscriptions*, σ. 56. ΑΗΡΒΕΙΛΕΡ, «Smyrne», σ. 140, 143-144, 146-148, 150. Επίσης, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, «Contribution», σ. 160, *πανσεβάστου σεβαστού και δουκός (ή στρατοπεδάρχου ή και παραδότου)* (λίγο πριν το 1259). Στην υστεροβυζαντινή περίοδο το τιμητικό επίθετο *πανσέβαστος* δεν συνοδεύει τους τίτλους των πλέον υψηλόβαθμων αξιωματούχων. Ο ανώτερος στην ιεραρχία τιτλούχος που απαντά στους παλαιολόγειους χρόνους ως πανσέβαστος είναι ο έπαρχος, ο οποίος κατέχει, σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό, την 23η θέση μεταξύ των *ἀξιωμαίων και ὄφικίων τοῦ παλατίου*. Αν και βρίσκεται σε χρήση μέχρι και τα μέσα του 14ου αιώνα, η συχνότητα με την οποία καταγράφεται στις δεκαετίες που προηγούνται βαίνει συνεχώς μειούμενη χωρίς καμία μνεία στη συνέχεια, βλ. ΜΑΚΡΙΔΕΣ – ΜΥΝΙΤΖ – ΑΝΓΕΛΟΝ, *Pseudo-Kodinos*, σ. 298-299. ΜΑΛΑΤΡΑΣ, *Social structure*, σ. 119, (πρβλ. σ. 393-394, 396-406, όπου στους πίνακες περιλαμβάνονται οι αξιωματούχοι που φέρουν τον τίτλο *πανσέβαστος* ή *πανσέβαστος σεβαστός*).

⁹⁶⁵ Ο όρος *οικείος* αποδίδεται από τον 10ο αιώνα, ίσως και νωρίτερα, και καθόλη τη μεσοβυζαντινή περίοδο σε πρόσωπα που ανεξαρτήτως της κοινωνικής τους προέλευσης βρίσκονται στην υπηρεσία αξιωματούχων, μελών της αριστοκρατίας ή του αυτοκράτορα, απολαμβάνουν απεριόριστη εμπιστοσύνη εντός του *οίκου* και εξασφαλίζουν την προστασία του άρχοντα από τον οποίο εξαρτώνται. Τους ανατίθενται καθήκοντα ή αποστολές εμπιστευτικού χαρακτήρα, ενώ ποικίλα είναι τα οφέλη που αποκομίζουν από τους προστάτες τους (χρήματα, περιουσιακά στοιχεία, θέσεις στη διοίκηση κ.ά.). Με την ίδια έννοια απαντά στις πηγές το ουσιαστικό *ἄνθρωπος* το οποίο συνοδεύεται πολλές φορές με τους επιθετικούς προσδιορισμούς *οικείος* ή *οικειακός* (*ἄνθρωπος*) [βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 1, σ. 373, 385, 400, 461, 467 (*οικειακοὶ ἐνόυχοι*). ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 5 (*οικείων ὑπηρετῶν*)], οι οποίοι λαμβάνουν και διατηρούν στη συνέχεια τη σημασία αυτή ως ουσιαστικοποιημένα επίθετα, καθώς και ο χαρακτηρισμός *οικειότατος* (βλ. *Georgii Monachi, Vitae imperatorum recentiorum*, στο: ΘΕΟΦΑΝΗ ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ, σ. 815, *Θεόκτιστον ὡς πιστότατον και οικειότατον* της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, μητέρας του Θεόφιλου. *Leonis Grammatiki, Chronographia*, εκδ. I. BEKKER, CSHB, Βόννη 1842, σ. 229. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 179). Την ίδια έννοια έχει την περίοδο αυτή και ο όρος *ἐπιστήθιος*. Ο όρος *οικειακός* φαίνεται ότι ενέχει τεχνική σημασία στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής αυλής (πρβλ. *De cerimoniis*, 1, σ. 174-175. DÖLGER, *Finanzverwaltung*, σ. 43-45. ΑΗΡΒΕΙΛΕΡ, «Recherches sur l'administration», σ. 28 σημ. 9). Οι παλαιότερες μνείες *οικείου* αφορούν τον λογοθέτη του δρόμου Ιωάννη Εξαβούλιο *οικείο* του Μιχαήλ Β΄ του Τραυλού πριν ακόμα την ανάρρησή του στο θρόνο (αρχές 9ου αι.), τον Βούλγαρο Θεόδωρο *οικείο* του τσάρου Συμεών (τέλη 9ου αι.), και τον κουβικουλάριο και μετέπειτα παρακοιμώμενο Σαμωνά (τέλη 9ου αι.) *οικείο* του αυτοκράτορα Λέοντος Στ΄ (βλ. ΘΕΟΦΑΝΗ ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ, σ. 359, 364. ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 15. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 177), ενώ μέσα στον 10ο αιώνα απαντά και ο όρος *οικειακός* (βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 1, σ. 455. *De cerimoniis*, 1, σ. 174-175). Για τον τίτλο στη μέση βυζαντινή περίοδο και την προέλευσή του, βλ. VERPEAUX, «Les oikeioi», σ. 89-94. H.-G. BECK, «Byzantinische Gefolgschaftswesen», *Bayer. Akad. der Wissensch. Phil.-Hist. Kl. Sitzungsberichte*, 1966, σ. 7-9, 10-11, 14-15, 23 [= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ideen und Realitäten in Byzanz*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972, αρ. 11]. CHEYNET, *Pouvoir et contestations*, σ. 287-301. Ε. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Αυτοκρατορική εξουσία και πολιτική πρακτική. Ο ρόλος του παραδυναστεύοντος στη βυζαντινή διοίκηση (τέλη 8ου-αρχές 11ου αιώνα)*, Αθήνα 2008, σ. 42, 57 σημ. 2, 73, 91, 124, 182, 217, 291. Η ΙΔΙΑ, «ἄνδρες ἐπιστήθιοι, οικείοι και συνήθεις τῷ βασιλεῖ. Η ἄλλη ὄψη μιας 'εἰκόνας'», στο: *Κλητόριον εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη*, επιστ. επιμ. Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά – Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σ. 27. Επίσης, βλ. CHEYNET, «Les gestionnaires», σ. 163-204.

λειτουργίες, χωρίς να απαιτείται πάντα να του έχει προηγουμένως αποδοθεί κάποιο συγκεκριμένο *ὄφθικιο*. Γενικότερα η ιδιότητα του *οἰκειῦ* εντάσσει τους κατόχους της στο αυτοκρατορικό περιβάλλον ανεξαρτήτως της κοινωνικής τους προέλευσης συγκροτώντας μια ιδιαίτερη κατηγορία προνομιούχων ατόμων που συνυπάρχει και σε ορισμένες περιπτώσεις ασκεί εξουσία από κοινού με τους υψηλόβαθμους κρατικούς αξιωματούχους, μέλη της ανώτερης αριστοκρατίας και της αυτοκρατορικής οικογένειας⁹⁶⁶. Βέβαια ως *οἰκεῖοι* αναφέρονται στις πηγές και πρόσωπα που δεν φαίνεται να έχουν ενεργό δράση στο πολιτικό σκηνικό της αυτοκρατορίας, αν και κάποιοι από αυτούς πιθανόν να εμπλέκονται στην διοίκηση της πόλης της Κωνσταντινούπολης δεδομένου ότι τα ονόματά τους συνοδεύει ο χαρακτηρισμός *ὁ ἀπὸ τῆς πολιτείας ἀρχόντων*, *ὁ ἀπὸ τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων* ἢ *ὁ ἀπὸ τῶν πολιτῶν ἄρχων*⁹⁶⁷. Η μορφή που λαμβάνει ο θεσμός κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο εμπεριέχει σε περιορισμένο βαθμό και ένα φεουδαλικό χαρακτήρα ως προς την εξάρτηση του τιτλούχου από τον ηγεμόνα, απόρροια των σταυροφορικών επιρροών στην αυτοκρατορική διοικητική μηχανή, χωρίς ωστόσο να υιοθετήσει ποτέ τα τεχνικά χαρακτηριστικά του δυτικοευρωπαϊκού θεσμού⁹⁶⁸.

⁹⁶⁶ Στην υστεροβυζαντινή περίοδο ο «τίτλος» απαντά συχνά στις πηγές και πιθανότατα ο κάτοχός του συγχρόνως με την απόδοσή του εγγράφεται σε επίσημο κατάλογο όπου καταγράφονται όλοι *οἱ τοῦ βασιλέως οἰκεῖοι* [βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 2, σ. 525, *τοῖς τοῦ βασιλέως οἰκειοῖς ἐγγράφεται* (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 411)]. Οι κάτοχοί του δημιουργούν επιγαμίες μεταξύ τους ἢ ακόμα και με μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, ἐνδείξη της ισχύος που συχνά ἐνέχει αὐτὴ τους ἢ ἰδιότητα. Δεν υπάρχουν ἐνδείξεις για τὴν κληρονομικότητα του, ἀν καὶ συχνά συνοδεύει μέλη τῆς ἰδίας οἰκογένειας. Για τὸν *οἰκεῖο*, βλ. ΣΑΘΑΣ, *MB*, 6, σ. 651, ὅπου ἡ φόρμα αυτοκρατορικοῦ προστάγματος (χρονολογεῖται προ τοῦ 1259) για τὴν ἀπόδοση *ὄφθικίου* ἀπευθύνεται σε πρόσωπα που ἤδη κατέχουν τὴν ἰδιότητα τοῦ *οἰκειῦ*: *Ἡ βασιλεία μου τίμᾳ διὰ τῆς παρουσίας αὐτῆς προστάξεως τὸν [ὄνομα] τῷ ὄφθικίῳ τοῦ [τίτλος] ὅθεν καὶ ὀφείλει ἀπολαβεῖν τῆς ἐντεῦθεν ἀνηκούσης αὐτῷ τιμῆς· τούτου γὰρ χάριν ἐγένετο τῷ διαληφθέντι οἰκειῷ τῆς βασιλείας μου [τίτλος] κῦρ [ὄνομα] τὸ παρόν. ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον», σ. 389-390. VERPEAUX, «Les oikēioi», σ. 92-93, 94-98. MAKSIMOVIC, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 22, 23, 239. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος περὶ πελοποννησιακῶν πραγμάτων*, Αθήνα 2002, σ. 83 σημ. 89. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεὺς*, σ. 117, 119-120. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, σ. 298, 299-300. MALATRAS, *Social structure*, σ. 151-152, 201, 305, 320.*

⁹⁶⁷ Βλ. ΜΜ, II, σ. 472 (*ὁ ἀπὸ τῆς πολιτείας ἀρχόντων κῦρ Ἀνδρέας ὁ Ἀργυρόπουλος*), 493 (*ὁ ἀπὸ τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων, ... κῦρ Θωμᾶς ὁ Καλλοκῦρις*), 495 (*ὁ ἀπὸ τῶν πολιτῶν ἄρχων, κῦρ Ἰωάννης ὁ Μελιδόνης*). ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεὺς*, σ. 120, 132-137.

⁹⁶⁸ Βλ. ΔΙΟΜΗΔΗΣ, «Τὸ χρυσόβουλλον», σ. 194-195. VERPEAUX, «Les oikēioi», σ. 93-94. Επίσης, βλ. CHEYNET, *Pouvoir et contestations*, σ. 288. Στις φεουδαλικές επιρροές ἐνέχεται ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ ὁ ὄρκος πίστεως που δίνει ὁ *οἰκεῖος* στὸν αυτοκράτορα. Ὡς πρακτικὴ ὡστόσο υφίσταται τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα καὶ ἀφορᾶ στὸ σύνολο τῶν υπηκόων τοῦ Βυζαντίου, ἐνῶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λέοντα Στ' καθίσταται καὶ θεσμικὰ υποχρεωτικός. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν ὅμως καὶ πιο ἐντονα ὑπὸ τὴ διακυβέρνηση τῶν Παλαιολόγων φαίνεται ὅτι λαμβάνει μόνιμο χαρακτήρα καὶ ἐπιδιώκεται ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες τῆς αυτοκρατορίας σε μεγαλύτερη συχνότητα καὶ σε κάθε περίσταση που μπορεῖ νὰ οδηγήσει σε ἀμφισβήτηση τῆς ἐξουσίας τους, βλ. MAKSIMOVIC, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 23-25, 29-30, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι υπερβάλλει ὡς πρὸς τὸν ἐκφεουδαλισμὸ τῆς βυζαντινῆς κρατικῆς μηχανῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Γενικὰ γιὰ τὸν ὄρκο πίστεως πρὸς τὸν αυτοκράτορα στὸ Βυζάντιο, βλ. Ν. SVORONOS, «Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle», *RÉB* 9 (1951), σ. 106-142. Επίσης, βλ. CHEYNET, *Pouvoir et contestations*, σ. 291.

Η παρουσία του Ιωάννη Πολεμιανίτη στην Πελοπόννησο πρέπει να συνδέεται άμεσα με την ιδιότητα του *οικείου* και να αφορά στην ανάθεση από τον αυτοκράτορα ποικίλων καθηκόντων στη βυζαντινή επαρχία, τα οποία απαιτούσαν την μακρόχρονη παρουσία του στην περιοχή τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του 1310. Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω ενδεχομένως συνεχίζει να βρίσκεται στο Μυστρά και το 1316. Μια άλλη υπόθεση που μπορεί να γίνει είναι ότι ως γνώστης των πελοποννησιακών πραγμάτων αναλαμβάνει να συνοδεύσει και να υπηρετήσει τον Ανδρόνικο Ασάν Παλαιολόγο κατά την ανάληψη των καθηκόντων του ως κεφαλή της βυζαντινής επαρχίας του Μοριά, δεδομένου ότι η κοινή παρουσία τους στην περιοχή εκτείνεται τουλάχιστον σε μία δεκαετία. Κατά συνέπεια με ασφάλεια μπορεί να γίνει η ταύτιση του με τον σεβαστό Πολεμιανίτη του χρυσοβούλλου⁹⁶⁹ και να υποθέσουμε ότι ο κωνσταντινουπολίτης άρχοντας παραμένει στην πόλη τουλάχιστον μέχρι το 1320, προκειμένου να φέρει εις πέρας μια υπόθεση ανταλλαγής γαιών που χρήζει λεπτών χειρισμών, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος της διατάραξης των σχέσεων μεταξύ κράτους και Εκκλησίας⁹⁷⁰. Η διαμεσολάβηση ενός προσώπου προερχόμενου από το άμεσο αυτοκρατορικό περιβάλλον και όχι ενός επαρχιακού λειτουργού καταδεικνύει επιπλέον την εκτίμηση της οποίας έχαιρε ο ηγούμενος Παχώμιος⁹⁷¹. Στο χρυσόβουλλο αναφέρεται μόνο με τον τίτλο του σεβαστού, χωρίς το τιμητικό επίθετο πανσέβαστος και την ιδιότητα του *οικείου*, που κατείχε το 1410 και το 1416. Αυτό βέβαια δεν μπορεί να εκληφθεί ως υποβιβασμός του αξιωματούχου ως προς τη θέση που κατέχει στη διοικητική μηχανή. Απλώς φαίνεται ότι ο συντάκτης του χρυσοβούλλου λόγου αρκείται στη μνεία του επίσημου τίτλου τον οποίο διακρίνει στην υπογραφή του πρακτικού, του σιγιλλιώδους γράμματος ή όποιου άλλου εγγράφου έχει προηγηθεί της ανταλλαγής των γαιών, όπου ενδεχομένως σημειώνεται μόνο το *ἀξίωμα* του σεβαστού⁹⁷².

⁹⁶⁹ Επίσης, βλ. ΒΕΗΣ, «Μνείαι τοῦ Ἄστρου», σ. 94 σημ. 4. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 215 σημ. 2, 297. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «*Εγγραφή ἐν τῷ Μυζιθρᾷ*», σ. 186.

⁹⁷⁰ Η Εκκλησία φαίνεται ότι αντιμετωπίζει με καχυποψία και δεν επιθυμεί τέτοιου είδους συναλλαγές με τον αυτοκράτορα. Το 1367 σε ανάλογη πρόταση του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου προς τον πατριάρχη Φιλόθεο Κόκκινο για παραχώρηση εκκλησιαστικής περιουσίας (δύο χωριών στη Θράκη) με αντάλλαγμα στο μέλλον άλλες ιδιοκτησίες, ο τελευταίος απάντησε: *ἐγὼ οὐκ ἔχω ἄδειαν ἐκδοῦναι τινὶ τι τῶν τῆς ἐκκλησίας κτημάτων, φύλαξ γὰρ εἰμὶ τούτων κατὰ τὴν τῶν ἱερῶν κανόνων διαταγὴν καὶ τῶν μὲν προσόδων αὐτῶν εἰμὶ κύριος κατὰ πάντα καὶ ἐξουσιαστής, ὥστε ποιεῖν ἐπ' αὐτοῖς πᾶν, ὅπερ βούλομαι, τῶν δὲ ὑποκειμένων αὐτῶν καὶ τῶν κτημάτων οὐχί, ἀλλὰ φύλαξ μᾶλλον εἰμι· διὰ τοῦτο καὶ οὐ ποιήσω τοῦτό ποτε*. Την ίδια απάντηση έδωσε και η σύνοδος που κλήθηκε από τον πατριάρχη στη συνέχεια, βλ. ΜΜ, I, σ. 507-508. FISHER, «A note on Pachymeres», σ. 234-235. SMYRLIS, «The State, the Land and Private Property», σ. 62-63.

⁹⁷¹ Πρβλ. CHEYNET, *Pouvoir et contestations*, σ. 296-297.

⁹⁷² Στην υπογραφή ενός αξιωματούχου, όπως σημειώνεται παραπάνω, το επίθετο του *πανσεβάστου* δεν συνοδεύει τον τίτλο του, ενώ αυτός που κατέχει την ιδιότητα του οικείου στα επίσημα έγγραφα υπογράφει ως *δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως...*, βλ. MACRIDES – MUNITZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, σ. 300. MALATRAS, *Social structure*, σ. 151-152.

Στις πηγές αναφέρονται άλλα δύο μέλη της οικογένειας Πολεμιανίτη χωρίς να προσδιορίζονται οι τυχόν συγγενικοί δεσμοί μεταξύ τους. Ο Λέων Πολεμιανίτης είναι σύγχρονος του Ιωάννη και υπήρξε το 1311 ή το 1312 χορηγός του κώδικα 2499 της Εθνικής Βιβλιοθήκης στην Αθήνα⁹⁷³. Το όνομά του αναγράφεται στο βιβλιογραφικό σημείωμα και σε αφιερωματική ενθύμηση, χωρίς να συνοδεύεται από κάποιο τίτλο ή άλλο προσδιορισμό που να προδίδει την ένταξή του στην διοικητική ιεραρχία. Στα μέσα του ίδιου αιώνα δραστηριοποιείται στο δημόσιο βίο ο Νείλος Πολεμιανίτης ως μέλος της παράταξης των αντιπαλαμιτών⁹⁷⁴.

⁹⁷³ Βλ. *PLP*, 10, αρ. 23469. Ο κώδικας περιέχει τα Τέσσερα Ευαγγέλια και προέρχεται από τη μονή Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στις Σέρρες. Αντιγραφέας του υπήρξε κάποιος Νικόλαος, χωρίς να δίνονται περισσότερα στοιχεία. Δεν μπορεί να προσδιοριστεί η ακριβής χρονολόγησή του, δεδομένου ότι το έτος δεν συμφωνεί με την ινδικτιώνα: *ἔτος ρωιθ' ινδ. ι'*. Για τον κώδικα 2499 της Εθνικής Βιβλιοθήκης στην Αθήνα, βλ. VOGEL – GARDTHAUSEN, *Griechischen Schreiber*, σ. 264, οι οποίοι λανθασμένα θεωρούν γραφέα τον Λέοντα και χορηγό τον Νικόλαο. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ – ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Κατάλογος χειρογράφων*, αρ. 179 σ. 34-35. Σελευκείας ΓΕΡΜΑΝΟΣ, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς παρὰ τὰς Σέρρας ἱερᾶς καὶ σταυροπηγιακῆς μονῆς Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου», *Ὁ Νέος Ποιμὴν* 2 (1920), σ. 724, ο οποίος λανθασμένα χρονολογεί το χειρόγραφο στο 1301 και ταυτίζει τον Λέοντα με το γραφέα και τον Νικόλαο με το χορηγό. ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ – ΤΟΥΦΕΞΗ-ΠΑΣΧΟΥ, *Κατάλογος μικρογραφιών*, Β', σ. 132-135, εἰδ. 134. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, Χορηγοὶ – κτήτορες – δωρητῆς, σ. 129, 210-211, η οποία χρονολογεί τον κώδικα το 1312 βασιζόμενη πιθανότατα στην ινδικτιώνα που δίδει το βιβλιογραφικό σημείωμα. Επίσης, βλ. *PLP*, Addenda, Corrigenda 1-8, αρ. 92708.

⁹⁷⁴ Βλ. «*Κυπαρασιώτου τῶν Παλαμικῶν Παραβάσεων*», PG 152, σ. 736. MERCATI, *Notizie*, σ. 222. DARROUZÈS, *Les Regestes*, I.V, αρ. 2320 (1350) σ. 262. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, «Τὸ ἐπιστολᾶριον», σ. 339-340. *PLP*, 10, αρ. 23470.

6. Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1322

Ο τελευταίος σωζόμενος χρυσόβουλλος λόγος του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου υπέρ της μονής Βροντοχίου απολύεται το 1322 και θεωρώ ότι είναι ασφαλές να δεχτούμε ότι δεν ακολούθησε άλλος από τον ίδιο αυτοκράτορα. Η εμφύλια διαμάχη με τον εγγονό του και συναυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο που ήδη είχε ξεκινήσει από το 1321, οι εξελίξεις, οι ανταγωνισμοί και οι συρράξεις στον μακεδονο-θρακικό χώρο⁹⁷⁵, αλλά και η ισχυροποίηση της βυζαντινής παρουσίας στον Μοριά αφήνουν για ένα μικρό διάστημα την πελοποννησιακή επαρχία του Μυστρά στο περιθώριο.

Το χρυσόβουλλο έχει αντιγραφεί στο βόρειο τοίχο του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου της Οδηγήτριας. Αναπτύσσεται σε 51 στίχους και διατηρεί το κείμενο του με σημαντικές φθορές και απώλειες. Ακολουθεί την ίδια διάρθρωση με το προηγούμενο για τους λόγους που ήδη έχουν προαναφερθεί στο συγκεκριμένο κεφάλαιο· παραλείπει το *προσίμιον* (*arenga*) και διατηρεί τη συμβολική *ἐπίκλησιν* (*invocatio*), συνεχίζοντας με την *ἔκθεσιν* (*narratio*) και την *ἀπόφασιν* (*dispositio*) και καταλήγοντας στο *ἔσχατόκολλον* με το χρόνο απόλυσής του και την υπογραφή του αυτοκράτορα.

Η *ἔκθεσις* του εγγράφου αναπτύσσεται στους στίχους 1-12 και περιλαμβάνει το τελευταίο αίτημα του κτήτορα της μονής *τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Βροντοχίου* προς τον αυτοκράτορα για την έκδοση ενός χρυσοβούλλου, το οποίο θα συνιστά την τελική και οριστική επικύρωση των νέων κτήσεων που παραδόθηκαν σε αυτή από την *κεφαλή τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον χώρας καὶ τῶν κάστρων*, καθώς και ενός κτήματος που απέκτησε ἐξ ἀγορασίας. Το τελευταίο περιέρχεται στην ιδιοκτησία της μονής την περίοδο μεταξύ του Φεβρουαρίου του 1320 και πριν το Σεπτέμβριο του 1322. Οι παρατιθέμενες αυτοκρατορικές γαιοπαροχές καθώς φαίνεται από τη χωροθέτησή τους προέκυψαν από την επέκταση και εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή των Σκορτών από τον Ανδρόνικο Ασάν Παλαιολόγο το 1320 και παραδίδονται στη μονή λίγο πριν την αναχώρηση του τελευταίου για την Κωνσταντινούπολη και μέσα στο α' εξάμηνο του 1321, σύμφωνα με αυτοκρατορικές εντολές που οπωσδήποτε είχαν προηγηθεί. Ουσιαστικά πρόκειται για δωρεές δημοσίων κτημάτων, μια πρακτική που, αν και απαντά στις πηγές, δεν φαίνεται να έχει λάβει γενικευμένο χαρακτήρα και ευνοεί κυρίως κάποια ισχυρά μοναστήρια⁹⁷⁶.

⁹⁷⁵ Η Μακεδονία και η Θράκη αποτελούν το βασικό πεδίο διεξαγωγής των στρατιωτικών επιχειρήσεων και κινήσεως των δύο αντιπάλων, οι οποίοι προκειμένου να ενισχύσουν τη δύναμη και την επιρροή τους εφαρμόζουν μια πολιτική γαιοπαροχών και απόδοσης προνομίων προς τα ισχυρά μοναστικά κέντρα της περιοχής.

⁹⁷⁶ Βλ. SMYRLIS, *La fortunes*, σ. 160-165, 166. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τα μοναστήρια», σ. 65.

Η απόφασις (στ. 12-43) αρχίζει εξαίροντας όχι μόνο την έμφυτη πνευματικότητα και ενάρετη ζωή του ηγούμενου Παχωμίου (*τὴν ἐνοῦσαν αὐτῷ πνευματικὴν καὶ θεάρεστον πολιτείαν*), ιδιότητες που χαρακτηρίζουν άλλωστε πολλά πρόσωπα στην υπηρεσία του Θεού και της Εκκλησίας, αλλά και τὸν ὄν ἐνδεικνύει ζῆλον ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος τῶν κοινῶν πραγμάτων⁹⁷⁷, των υποθέσεων δηλαδή της πολιτείας, του κράτους. Με τη φράση αυτή για πρώτη φορά αποδίδεται και αναγνωρίζεται στον γέροντα της μονῆς πέρα από την ενασχόλησή του με τα εκκλησιαστικά του καθήκοντα ο πολιτικός ρόλος με τον οποίο άτυπα έχει επιφορτιστεί. Μέσω του υψηλού κύρους, της ευρείας αποδοχῆς και της αυξημένης επιρροῆς που διαθέτει ως υψηλόβαθμος εκκλησιαστικός λειτουργός και καθηγούμενος ενός πατριαρχικού και αυτοκρατορικού εκκλησιαστικού καθιδρύματος, του ισχυρότερου και πλουσιότερου στην Πελοπόννησο, φαίνεται ότι συνεπικουρεῖ την επαρχιακή διοίκηση στην άσκηση, εφαρμογή και εδραίωση της αυτοκρατορικής πολιτικῆς στον απομακρυσμένο και περιβαλλόμενο από κρατικές οντότητες αιρετικῶν-σχισματικῶν και αλλοφύλων ηγεμόνων βυζαντινό Μοριά. Η επισήμανση στο έγγραφο του ρόλου του Παχωμίου ενδεχομένως υποδηλώνει την επίσημη απόδοση πολιτικῶν καθηκόντων στο συγκεκριμένο πρόσωπο και την εμπλοκή του σε διοικητικούς μηχανισμούς.

Ακολούθως επαναλαμβάνεται η μνεία των νέων κτήσεων με τα στοιχεία που τις συνιστούν και τα προσαρτήματά τους υπενθυμίζοντας ο αυτοκράτορας ότι αυτές προστίθενται σε ὅσες ἤδη κατέχει η μονή Βροντοχίου *διὰ τῶν προεπιχορηγηθέντων αὐτῇ χρυσόβουλλων*. Την παράθεσή τους συμπληρώνουν τα προνόμια που συνοδεύουν τις γαιοπαροχές.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, εκτός από ένα κτήμα που αγοράστηκε από τη μονή όλα τα άλλα παρεδόθησαν στο μοναστήρι από την κεφαλή της Πελοποννήσου και βρίσκονται στη πρόσφατα ανακτηθείσα από τους Βυζαντινούς περιοχή των Σκορτών. Σε αυτά αναφέρονται επιγραμματικά και τα έγγραφα που προηγήθηκαν της εκχώρησής και της έκδοσης του χρυσοβούλλου. Πρόκειται για πρόσταγμα που εξέδωσε ο αυτοκράτορας όπου καταγράφονται οι γαιοπαροχές που προορίζονται για το μοναστήρι⁹⁷⁸, και μία σειρά *σιγιλλιωδῶν πατριαρχικῶν γραμμῶν* με τα οποία πιθανότατα επικυρώνονται από τον πατριάρχη τα νέα περιουσιακά στοιχεία της μονῆς και

⁹⁷⁷ Για τη χρήση του ουσιαστικού *πράγματα* (*κοινὰ πράγματα*) στον πληθυντικό με τη σημασία των κρατικῶν, των πολιτειακῶν υποθέσεων, της δημόσιας εξουσίας, βλ. DU CANGE, *Glossarium*, 1, λήμμα *πράγμα*, στ. 1215. Θησαυρός, 6, λήμμα *πράγμα*, στ. 1548. SOPHOCLES, *Lexicon*, λήμμα *πράγμα*, σ. 913. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Λεξικόν*, 3, λήμμα *πράγμα*, σ. 665. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 12, λήμμα *πράγμα*, σ. 6034-6035. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμμα *πράγμα*, σ. 1457. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 17, λήμμα *πράγμα*, σ. 288.

⁹⁷⁸ Για τον ὄρο *πρόσταγμα* ἢ *ὄρισμός* της αυτοκρατορικής γραμματείας, βλ. παραπάνω σημ. 225, 236, 944.

αναγνωρίζονται ως μετόχια οι μοναστηριακού χαρακτήρα κτήσεις που περιλαμβάνονται στην παραχώρηση⁹⁷⁹.

Τέλος στο έσχατόκολλον (43-51) την σημείωσιν ἀπολύσεως ακολουθεί ο χρόνος έκδοσής του εγγράφου από κτίσεως κόσμου που αντιστοιχεί στον Σεπτέμβριο του έτους 1322.

Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1322 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ο σημαντικότερος από τους τέσσερις από άποψης γαιοπαροχών, δεδομένου ότι για πρώτη φορά παραχωρείται στο μοναστήρι η νομή εκτεταμένων φορολογικών μονάδων, *χωρίων*, ενώ η συγκέντρωσή τους σε μία συγκεκριμένη περιοχή (Σκορτά) και η χωροθέτησή τους καθιστά τον ηγούμενο Παχώμιο και τους διαδόχους του ισχυρούς εταίρους της εκκλησιαστικής αλλά και πολιτικής διοίκησης στην περιφέρεια αυτή.

6.1. Οι νέες κτήσεις της μονής μέχρι το 1322

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το σύνολο σχεδόν των κτήσεων που περιγράφονται στο χρυσόβουλλο του 1322 (πλην του Πασσαβά) συνδέονται με μία συγκεκριμένη γεωγραφική και διοικητική ενότητα της μεσαιωνικής Πελοποννήσου, η οποία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στις ιστορικές εξελίξεις, τη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής και τις συνακόλουθες πολεμικές συρράξεις μεταξύ των δύο κυρίαρχων δυνάμεων του Μοριά, του πριγκιπάτου της Αχαΐας και της βυζαντινής επαρχίας του Μυζηθρά. Πρόκειται για την περιοχή των Σκορτών στα εδάφη της οποίας, όπως αυτά ορίζονται τη συγκεκριμένη περίοδο, φαίνεται ότι περιλαμβάνεται το σύνολο των αυτοκρατορικών γαιοπαροχών που περιγράφονται στο έγγραφο. Στην καταγραφή τους η πρώτη κτήση που μνημονεύεται, προσδιορίζεται τοπικά *περι τὰ Σκορτά*, ενώ η τελευταία τοποθετείται *εις τὸν κάμπον τῆς Καρυταίνης*, το κάστρο-πρωτεύουσα των Σκορτών.

Η παλαιότερη μνεία στα Σκορτά βρίσκεται σε μολυβδόβουλλο, το οποίο χρονολογείται στις τελευταίες δεκαετίες του 9ου αιώνα. Η σφραγίδα ανήκει στο βυζαντινό αξιωματούχο Γαβριήλ, βασιλικό σπαθάριο και κουράτορα «*Σκόρτον (καὶ) Βελιμεχ(...)*». Το κείμενο μάλιστα της επιγραφής καταδεικνύει ότι στις δυο τοποθεσίες εντοπίζεται μια ομάδα κτήσεων οι οποίες συνιστούν μια ιδιαίτερη οικονομική μονάδα, μία «*κουρατορεία*»⁹⁸⁰ υπαγόμενη απ' ευθείας στον αυτοκράτορα. Στους αιώνες

⁹⁷⁹ Το *σιγιλλιώδες πατριαρχικὸ γράμμα* αντικαθιστά από τα μέσα του 13ου αιώνα σταδιακά το *ὑπόμνημα* και συνιστά την πλέον επίσημη επικυρωτική πράξη του οικουμενικού πατριαρχείου για την επιβολή και θεσμοθέτηση εκκλησιαστικών κανόνων και την επικύρωση προνομίων ή άλλου είδους εκχωρήσεων, βλ. *ODB*, 3, λήμμα *sigillion*, σ. 1893-1894. Επίσης, βλ. *ό.π.*, 2, λήμμα *hypomnema*, σ. 965.

⁹⁸⁰ Στον εμπροσθότυπο του μολυβδόβουλλου υπάρχει η συνήθης έκφραση *Κ(ύρι)ε βο(λή)θει τ(ὸ) σ(φ) δούλω*, και στον οπισθότυπο διαβάζεται η επιγραφή: *Γαβ[ρι]ήλ β(ασιλικῶ) σπ[αθ(αρίω)] (καὶ)*

που ακολουθούν δεν εντοπίζεται άλλη αναφορά στο τοπωνύμιο μέχρι τον 14ο αιώνα, οπότε απαντά ξανά με αξιοσημείωτη πυκνότητα στο *Χρονικόν του Μορέως*. Σύμφωνα με αυτό τα Σκορτά (Scorta ή Escorta)⁹⁸¹ πριν τη

κουράτ(ορι) Σκόρτον (και) Βελιμεχ(...), βλ. CHEYNET, «Les gestionnaires», σ. 187-188. Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο μηχανισμός ένσωμάτωσης του σλαβικού στοιχείου στην Πελοπόννησο: παρατηρήσεις σέ βυζαντινό μολυβδόβουλλο (9ος αι.)», *Πρακτικά του Θ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Ναύπλιον 30 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 2015*, Πελοποννησιακά (υπό δημοσίευση). *Κουρατορείες* ή *κουρατορικά* ονομάζονται εκτεταμένες κρατικές γαίες, οι οποίες οργανώνονται σε μία ενιαία οικονομική μονάδα και συνιστούν προσωπικές κτήσεις του αυτοκράτορα. Αν και ο θεσμός υφίσταται από τον 6ο αιώνα, στις αρχές του 9ου αιώνα επί Νικηφόρου Α' αναμορφώνεται με σκοπό ενδεχομένως την αύξηση των κρατικών προσόδων και ενισχύεται με την προσάρτηση νέων κτημάτων προερχόμενων από τη δήμευση περιουσιακών στοιχείων των *εὐγῶν οἴκων* και της Εκκλησίας (ενέργεια που οι αντίπαλοί του αυτοκράτορα εντάσσουν στις *κακώσεις* που επιβάλλει, βλ. GEORGIUS CEDRENIUS, *Historiarum Compendium*, εκδ. I. BEKKER, CSHB, τ. 1-2, Βόννη 1838-1839, 2, σ. 37). Τον 10ο αιώνα αναφέρεται στις πηγές η ένταξη στη συγκεκριμένη υπηρεσία εκτεταμένων κτήσεων στα εδάφη που ανακτά η αυτοκρατορία από τους Άραβες, όπως στην Μελιτηνή, την Ταρσό, την Αρτάχ και την Αντιόχεια, τα οποία έχουν εγκαταλειφτεί από τους ιδιοκτήτες τους. Η παρακμή του θεσμού επιφέρει την εξαφάνισή του κατά τον 12ο αιώνα. Τη διαχείριση μιας *κουρατορείας* (*βασιλική κουρατορία*) αναλάμβανε ο *κουράτωρ*. Με τον ίδιο τίτλο απαντούν κρατικοί αξιωματούχοι, υπεύθυνοι για τη διαχείριση των αυτοκρατορικών εργαστηρίων ή άλλων τομέων, ή ακόμα και εκκλησιαστικοί με ανάλογα καθήκοντα. Για την εξέλιξη του τίτλου κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. DÖLGER, *Finanzverwaltung*, σ. 39-47. I. ŠEVČENKO, «Inscription commemorating Sisinnios, 'Curator' of Tzurulon (A.D. 813)», *Byz* 35 (1965), σ. 564-574, πίν. I-II. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «L'évolution», σ. 138. *ODB*, 2, λήμματα *kourator*, *kouratoreia*, σ. 1155-1156. KAPLAN, *Les hommes et la terre*, σ. 312-320, 323-325 και σποράδην. LEFORT, «Αγροτική οικονομία», σ. 452-453, 455, 463-464. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος», σ. 165, 166, 168-169, 184, 206, 214. *LBG*, λήμματα *κουρατορία*. *Κουράτορες* απαντούν και κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο έχοντας κατά πάσα πιθανότητα υποβαθμιστεί σε απλούς κρατικούς λειτουργούς, βλ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Δύο ανέκδοτα ύφιερωτήρια», 24, 35-36, 46. Το δεύτερο τοπωνύμιο που αναγράφεται στη σφραγίδα θα μπορούσε ενδεχομένως να αναγνωστεί ως *Βελιμέχιον*, γεγονός που καθιστά δυνατή την ταύτισή του με τα τοπωνύμια Βελιμάχιον και Βελημάχιον που φέρουν δύο οικισμοί στην κεντρική Αχαΐα και στη βόρεια Γορτυνία αντίστοιχα, βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό τῶν οἰκισμῶν*, σ. 99 αρ. 648 (Βελιμάχιον), 100 αρ. 654 (Βελιμάχιον). Με τον δεύτερο κατά πάσα πιθανότητα ταυτίζεται ο ακμαίος οικισμός *Velimahi* που μνημονεύεται στα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα για την Πελοπόννησο των ετών 1566-1574 (*Tapu Tahrir defterleri* 560) ενταγμένο στον *kaza* της Καρύταινας με 212 οικογένειες και 41 εργένηδες να αποδίδει φορολογικά έσοδα προς το οθωμανικό κράτος 44.028 άσπρα. Σημειώνεται ότι στη συγκεκριμένη περιφέρεια από ένα σύνολο 249 οικισμών το *Velimahi* καταλαμβάνει την πέμπτη θέση ως προς τον πληθυσμό και την πρώτη ως προς την φοροαπόδοση, βλ. ΚΑΓΙΑΠΙΝΑΡ, «Λιοντάρι – Καρύταινα», σ. 14. Και τα δύο χωριά, το αρκαδικό και το αχαϊκό, απαντούν στις πηγές της βενετοκρατίας, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 276 (*Vellimagli* Πατρών), 345 (*Velimachi* Καρύταινας), 359, 305. Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι η μεταξύ τους απόσταση είναι 20χλμ. περίπου θα μπορούσε να εκφραστεί η υπόθεση ότι και τα δύο συνιστούν επιβιώσεις του τοπωνυμίου που έφερε η ευρύτερη περιοχή κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο, όπου εντάσσονταν οι αυτοκρατορικές κτήσεις που μαζί με αυτές των Σκορτών συνιστούσαν την *κουρατορεία*. Σημειώνεται ότι οι δύο περιφέρειες καταλαμβάνουν το σύνολο σχεδόν της κεντροδυτικής Πελοποννήσου, όπου σημειώνεται ισχυρή η σλαβική παρουσία, βλ. παρακάτω σημ. 997. Η ίδρυση της *κουρατορείας* ενδεχομένως συνδέεται με την καθυπόταξη των σλαβικών πληθυσμών από τους Βυζαντινούς κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων που πραγματοποιήθηκαν επί Νικηφόρου Α'.

⁹⁸¹ Για τον τύπο *Escorta*, βλ. LONGNON, «Les noms», σ. 99. Σε μεταβυζαντινές πηγές απαντούν ως *Σκοδρά* και *Σκόρδα* και οι κάτοικοί τους ως *Σκορδιανοί*, βλ. ΨΕΥΔΟ-ΔΩΡΟΘΕΟΣ, σ. 468 (*Σκοδρά*), 469 (*Σκόρδα*), 492 (*Σκορδιανοί, τὰς Χώρας τῶν Σκορδῶν*). ΜΕΛΕΤΙΟΥ, *Γεωγραφία*, σ. 370 (*Σκόρδα*). Ν. Α. ΒΕΕΣ, «Meletios Mitros aus Janina und die Chronik von Morea», *BNJ* 17 (1939-1943), σ. 105. Πρβλ. GEORGACAS, «*Skortá*», σ. 78-79. Σημειώνεται ότι κατά τους νεώτερους χρόνους τους Αρκάδες συνοδεύει το παρωνύμιο «Σκορδάδες», για το οποίο υπάρχει η παράδοση ότι τους αποδόθηκε λόγω της μεγάλης παραγωγής σκόρδων στην περιοχή. Ενδεχομένως χρήζει διερευνησεως η παλαιότητα και η προέλευση του παρωνυμίου για τυχόν σύνδεσή του με το μεσαιωνικό τοπωνύμιο.

φραγκική κατάκτηση συνιστούσαν *δρόγγον*, ενώ μία φορά καταγράφονται ως *ζυγός*⁹⁸².

Η επικράτειά των Σκορτών σύμφωνα με τις γενικές πληροφορίες των πηγών φαίνεται ότι τοποθετείται στην κεντροδυτική Πελοπόννησο, και καταλαμβάνει την ορεινή ενδοχώρα ανάμεσα στην νοτιοδυτική ακτογραμμή της Ηλείας, το μεγαλοπολιτικό λεκανοπέδιο και τα αρκαδικά οροπέδια της Τεγέας και της Μαντινείας, εκτεινόμενη βόρεια στα βουνά της Γορτυνίας και τις κοιλάδες του Λουσίου και του ανατολικού ρου του Αλφειού (εικ. 167). Στην οριογραμμή του δυτικού τμήματός τους τοποθετούνται τα οχυρά *Fer (lo castello de Ferro)*⁹⁸³ και *Δημάτρα (Dimatre)*⁹⁸⁴

⁹⁸² Στην ελληνική παραλλαγή του *Χρονικού τοῦ Μορέως* τα Σκορτά μνημονεύονται τις περισσότερες φορές ως *δρόγγος* και μία φορά ως *ζυγός*, βλ. ΕΧ, στ. 1759-1760, 1918, 3153, 5026, 5642-5643, 5662, 5673, 7236 (όπου αναφέρεται ως *ζυγός*), 8281, 8372, 8378, 8383. Επίσης, βλ. ΨΕΥΔΟ-ΔΩΡΟΘΕΟΣ, σ. 469, *εἰς τὰ Σκόρδα τοῦ Δρόγου*. ΜΕΛΕΤΙΟΥ, *Γεωγραφία*, σ. 370, *εἰς τὰ Σκόρδα τοῦ Δρόγου*. Ο όρος *δρούγγος (drungus)* πιθανότατα γερμανικής ή κελτικής προέλευσης απαντά για πρώτη φορά στις πηγές τον 4ο αιώνα και αποδίδεται σε σώματα συγκροτημένα από ιππείς που επιχειρούν αιφνδιαστικές επιθέσεις στον εχθρό, χωρίς ωστόσο να ενέχει τα τεχνικά χαρακτηριστικά μιας οργανωμένης στρατιωτικής μονάδας. Το χαρακτήρα αυτό λαμβάνει αργότερα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, οπότε με επικεφαλής ένα *δρουγγάριον* (ή *χιλίαρχον*) συνιστά υποδιαίρεση του θεματικού στρατού μεγαλύτερη από το *βάνδον* και μικρότερη από την *τούρμα* (ή *τοῦρμα*). Από τα τέλη του 12ου αιώνα ο δρούγγος δηλώνει μια μικρής έκτασης διοικητική ενότητα, η οποία εκτείνεται σε ορεινές περιοχές και ελέγχει σημαντικές διόδους επικοινωνίας. Ενδεχομένως η συγκεκριμένη υποδιαίρεση στην επαρχιακή διοίκηση αποτελεί ανάλογη επιβίωση προγενέστερης τεχνικής μορφής που είχε λάβει ο θεσμός. Σύμφωνα με τις πηγές δρούγγοι απαντούν στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους στην Πελοπόννησο (Σκορτά, Δραγαλεβός, Μηλιγκοί), την Αττική και τη δυτική Ελλάδα (Τζεμερνίκο, Αχελώος, Τρεβένιο). Ο όρος αποδίδει επίσης τα στρατιωτικά σώματα που συγκροτούνται σε αυτές τις διοικήσεις, βλ. ΚΟΥΓΕΑΣ, *Περὶ τῶν Μελιγκῶν*, σ. 6-8. AHRWEILER, *Byzance et la mer*, σ. 62, 63, 69, 278-279, 416. PRINZING, «Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung», σ. 52, 64, 65, 94, 110. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Συμβολή στη μελέτη τῶν προβλημάτων βυζαντινῆς τοπογραφίας στη δυτική Στερεά (12ος-13ος αἰ.): πηγές καὶ δεδομένα», *Βυζαντινὰ* 13/2 (1985), σ. 1510-1512, ο οποίος θεωρεῖ ότι πρόκειται για γεωγραφικό όρο με σλαβική προέλευση. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 5, λήμμα *δρούγγος*, σ. 222. ODB, 1, λήμμα *drungos*, σ. 664. LBG, λήμμα *δρούγγος*. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, «Μάνη», σ. 10. Ρ. RANCE, *Drungus*, δρούγγος and δρουγκιστί: a Gallicism and continuity in Late Roman cavalry tactics, *Phoenix* 58/1-2 (Spring-Summer 2004), σ. 96-130. BREUILLOT, *Châteaux oubliés*, σ. 69. Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Ο όρος *δρούγγος* κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο (13ος-15ος αἰ.): στο *AUREUS*, σ. 663-671. Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο η συγκεκριμένη διοικητική υποδιαίρεση λόγω του ορεινού χαρακτήρα της περιφέρειας που περιλαμβάνει καθίσταται συνεκδοχικά συνώνυμη του *ζυγοῦ*. Ο *ζυγός* ως γεωγραφικός προσδιορισμός σημαίνει της κορυφογραμμή (τον αυχένα) οροσειράς και κατ' ἐπέκταση τις εκατέρωθεν παρειές της, ενώ η παράλληλη χρήση της με το δρούγγο της προσδίδει κατά περίπτωση και την έννοια της διοικητικής μονάδας. Η επικράτησή της στην περίπτωση του δρούγγου των Μηλιγκῶν την κατέστησε τοπωνύμιο το οποίο προσδιορίζει το σύνολο της περιοχής όπου είχε εγκατασταθεί ο σλαβικός πληθυσμός, και παραμένει σε χρήση μέχρι σήμερα, βλ. IX, σ. 426, *Zigo e Melingo*. ΕΧ, στ. 2993 (*ὅτι ὁ ζυγός τῶν Μελιγῶν ἐνὶ γὰρ δρόγγος μέγας*), 2999 (*καὶ ἐνὶ ἀπάνω εἰς τὸν ζυγόν, τοῦ Μελιγοῦ τὸν δρόγγον*). GEORGACAS, «Melingi and Ezeritae», σ. 315-316. ΚΟΥΓΕΑΣ, *Περὶ τῶν Μελιγκῶν*, σ. 7-10. AHRWEILER, *Byzance et la mer*, σ. 278 σημ. 3. Επίσης, βλ. AHRWEILER, «Smyrne», σ. 136 σημ. 83. Για τη σημασία της λέξης *ζυγός*, βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 6, λήμμα *ζυγός*, σ. 3206. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 7, λήμμα *ζυγός*, σ. 33. Γ. ΜΑΚΡΗΣ, «Σλάβοι στη Βαλτική καὶ Ζυγῶτες στὴν Πελοπόννησο: ἐπαναξιολόγηση τῶν μαρτυριῶν τοῦ περιηγητῆ Λάσκαρη Κανανοῦ», στο: *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο*, σ. 631-633. LBG, λήμμα *ζυγός*. Ως *ζυγός* αναφέρεται και η Τσακωνιά στη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού τοῦ Μορέως*, βλ. ΓΧ, § 333, *Sigo de la Chacoitghne*.

⁹⁸³ Ταυτίζεται με τα κατάλοιπα οχυρώσεων και οικισμού που εντοπίζονται επί του λόφου Κάστρο, 400μ. περίπου βόρεια του οικισμού Σιδηρόκαστρο Τριφυλίας. Στον κατάλογο του 1377 καταγράφεται στην περιοχή των Σκορτών ως προσωπικό φέουδο της πριγκίπισσας της Αχαΐας Ιωάννας Α΄ της Νεαπόλεως (*lo castello de Ferro*) και απαντά ξανά στον κατάλογο του 1391 μεταξύ των κτήσεων του βαρόνου της Αρκαδίας (Κυπαρισσίας), βλ. LUTTRELL, «Achaea in 1377», σ. 343-344. BON, *La Morée*

στη βόρεια Τριφυλία, νότια του ποταμού της Νέδας, *Glace*⁹⁸⁵ και *Polceleto* (= Αράκλοβο)⁹⁸⁶ ανατολικά της ηλειακής ακτογραμμής και *Smirina*⁹⁸⁷ και *Cumba* (*Combe, Acumba*)⁹⁸⁸ νότια της κοιλάδας του Αλφειού⁹⁸⁹. Στα

franque, σ. 276, 279, 390-391, 414, 648, 690, 691, πίν. 82.2a-b. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 326-327. BREUILLOT, *Châteaux oubliés*, σ. 123-129. ΚΑΠΠΑΣ, «Οι Φράγκοι», σ. 140. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας», σ. 301.

⁹⁸⁴ Το κάστρο της Δημάτρας ανακατασκευάζεται από τον μέγα κύρη των Αθηνών και βάλιο της Αχαΐας Γουλιέλμο de la Roche στα τέλη του 13ου αιώνα (πιθανόν το 1285) στη θέση παλαιότερου που είχαν καταστρέψει οι Βυζαντινοί, βλ. IX, σ. 461, *Dimitrà castello nel Scorti*. GX, § 547 (*le chastel de la Dimatre*) και σ. 218 σημ. 1, 826, 934, όπου λανθασμένα ο Longnon συμφωνεί με τον Buchon για τη χωροθέτηση του κάστρου στο Καστρί Κυνουρίας. EX, στ. 7997-8000, κ' *έτοτε εις την ημέραν του ἔχτισε τὴν Δημάτραν, τὸ κάστρον ποῦ ἦτον στὰ Σκορτά, τὸ χάλασαν οἱ Ρωμαῖοι...* Το κάστρο κατά πάσα πιθανότητα ταυτίζεται με ερειπωμένο οχυρό 700μ. βορειοανατολικά του οικισμού της Κάτω Μέλπειας και 2,5χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του οικισμού της Δημάτρας, το οποίο ἔλεγχε τις διαβάσεις που συνέδεαν τη Μεσσηνία με τα κάστρα του Αγίου Γεωργίου και της Καρύταινας στα Σκορτά. Το ίδιο οχυρό ταυτίζεται και με το κάστρο της Γκρεμπενής (*Grebeni*), ενώ ο Bon εκφράζει την άποψη της πιθανής μετονομασίας του τον 14ο αιώνα από *Dimatra* σε *Grebeni*, δεδομένης και της επιβίωσης του τοπωνυμίου Κρεμπενή στην περιοχή. Για το κάστρο της Κάτω Μέλπειας, βλ. LONGNON-TOPPING, *Documents*, σ. 244-245, οι οποίοι το ταυτίζουν με το κάστρο της Γκρεμπενής (*Grebeni*). BON, *La Morée franque*, σ. 159, 170, 181, 221, 379, 384, 388, 407, 440-441, 654, πίν. 80.3, 81. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ.327-328. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Κάστρα και ὀχυρώσεις», σ. 522, ο οποίος το ταυτίζει με το κάστρο της Γκρεμπενής (*Grebeni*). BREUILLOT, *Châteaux oubliés*, σ. 177-189. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 215-216 και σημ. 659. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Settlements and countryside», σ. 21, 22, 23, εικ. 1, 6. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας», σ. 300, 301, εικ. 9. WILKSMAN, «Conflict between the Angevins and the Byzantines», σ. 61. Επίσης, βλ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 40, 150 αρ. 369, 394, *Girebini*.

⁹⁸⁵ Πιθανότατα πρόκειται για το φρούριο που σώζεται 750μ. νότια του οικισμού Καλιδόνα και 2χλμ. περίπου βορειοανατολικά του οικισμού Ανήλιο (το, πρώην Γλάτσα, η), βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 391-392. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 318. ΚΟΥΡΕΛΗΣ, *Monuments of rural archaeology*, σ. 280-285, εικ. 176-182.

⁹⁸⁶ Βλ. παρακάτω σημ. 993.

⁹⁸⁷ Τοποθετείται 1300μ. περίπου βορειοδυτικά του οικισμού Σμέρνα Ηλείας, βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Ταύτιση», σ. 74, 83. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 302-304. ΚΟΥΡΕΛΗΣ, *Monuments of rural archaeology*, σ. 406-407, εικ. 287-290, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Επίσης, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 375-377, 646, πίν. 77, ο οποίος το ταυτίζει με το Αράκλοβο.

⁹⁸⁸ Το κάστρο βρίσκεται νοτιοανατολικά του οικισμού Πλατιάνα (η), 1χλμ. περίπου ανατολικά του αρχαίου *Αἶπυ* (τό, ή *Τυπανέαι, αἶ*) και στην ίδια απόσταση νοτιοδυτικά της γέφυρας του ποταμού Τσεμπερούλα, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 276, 279, 346, 373, 391, 648, πίν. 82.1. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 304, 307-308. ΚΟΥΡΕΛΗΣ, *Monuments of rural archaeology*, σ. 339-340, εικ. 231, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Επίσης, βλ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 145 αρ. 354, 391, *Akumba*.

⁹⁸⁹ Τα στοιχεία για τη χωροθέτηση του δρούγγου των Σκορτών αντλούνται από την ελληνική παραλλαγή του *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως*, το χρυσόβουλλο του 1322 υπέρ της μονής Βροντοχίου και το αρχαικό υλικό του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Στο EX, στ. 1914-1919, 3153-3160, 6701-6702, η περιοχή διαφοροποιείται από αυτή της *Μεσαρέας* (βλ. παραπάνω σημ. 671), στην οποία βρίσκεται η βαρονία της Άκοβας και κατά πάσα πιθανότητα εντάσσονται και τα αρκαδικά οροπέδια. Επίσης, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 363-365. ΙΛΙΕΒΑ, *Morea*, σ. 66. Στο AX, § 642, σημειώνεται ότι τα στρατεύματα του Ανδρόνικου Ασάν μετά την κατάληψη του κάστρου της Άκοβας (*Matagrifon*) εισήλθαν στα Σκορτά (*passo en la Escorta*). Αντίθετα ο ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 156-157, θεωρεί τα Σκορτά τμήμα της *Μεσαρέας*. Την ίδια άποψη εκφράζει ο ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Καρύταινα», σ. 138. Σύμφωνα με την αραγωνική παραλλαγή του *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως* μικρό τμήμα των Σκορτών στα νότια αποτέλεσε μαζί με εδάφη της πεδινής βόρειας Μεσσηνίας τη βαρονία της *Grevena* (της *Γρίτσενας*, των *Γριτσένων*), πιθανόν στην περιοχή του άνω ρου της κοιλάδας του Πάμισου ποταμού στην Μεσσηνία, βλ. AX, § 126. Στο GX, § 106, γίνεται μια γενική αναφορά στα Σκορτά τοποθετώντας τα στην ορεινή ενδοχώρα σε αντιδιαστολή με τις πεδιάδες του Μορέα (= Ήλιδα). Στους φραγκικούς καταλόγους του 1377 και του 1391 με τα κάστρα του πριγκιπάτου της Αχαΐας απαριθμούνται τα οχυρά των Σκορτών που είχαν παραμείνει υπό τη φραγκική κυριαρχία, βλ. LUTTRELL, «Achaea in 1377», σ. 343-344. BON, *La Morée*

νοτιοανατολικά όρια των Σκορτών αναφέρονται τα κάστρα του Αγίου Γεωργίου, του Beaufort και της Καρύταινας δυτικά και βορειοδυτικά της πεδιάδας της Μεγαλόπολης⁹⁹⁰. Τα φαράγγια και οι κοιλάδες που σχηματίζονται ανάμεσα στους ορεινούς όγκους της περιοχής με σημαντικότερη αυτή του Αλφειού δημιουργούν ένα δίκτυο από διαβάσεις και περάσματα, το οποίο επιτρέπει την επικοινωνία της βόρειας-βορειοδυτικής Πελοποννήσου με τη νότια και ανατολική. Ουσιαστικά για τον εκάστοτε επικυρίαρχο του Μοριά ο έλεγχος του δρούγγου των Σκορτών καθιστά εφικτή την επιβολή της εξουσίας του στο μεγαλύτερο τμήμα της Πελοποννήσου.

Ως προς την ετυμολογία του τοπωνυμίου έχουν εκφραστεί ποικίλες απόψεις, όπως η προέλευσή του από την αρχαία έκφραση εις Γόρτυνα (ή εις Γορτυνά), από τη λέξη Σκυριτά (παραφθορά του όμορου τοπωνυμίου Σκυρίτις) και από τη γενική του οικογενειακού ονόματος Σκορδάς (του Σκορδά)⁹⁹¹, χωρίς κάποια από αυτές να είναι απόλυτα πειστική. Η θεωρία του αλβανικού ετύμου της λέξης δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή λόγω της εγκατάστασης του λαού αυτού στην Πελοπόννησο σε μεταγενέστερη περίοδο⁹⁹².

Μετά την Δ' Σταυροφορία οι Φράγκοι κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων που διεξάγουν για την κατάληψη της δυτικής Πελοποννήσου εισερχόμενοι στην περιοχή συναντούν τη γενναία και σθεναρή αντίσταση του άρχοντα Δοξαπατρή Βουτσαρά, ο οποίος κλεισμένος στο Αράκλοβο προκαλεί σημαντικές απώλειες στις επιτιθέμενες δυνάμεις που πολιορκούν το κάστρο. Η κατάληψη του οχυρού αποτελεί το κλειδί για την υποταγή του δρούγγου των Σκορτών στο σύνολό του και επιτυγχάνεται μετά από μακροχρόνιες προσπάθειες πιθανόν γύρω στο 1210⁹⁹³. Υπό τη φραγκική κυριαρχία μεγάλο τμήμα της

franque, σ. 690, 691-692. Γενικά για την οριοθέτηση των Σκορτών, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 393. BREUILLOT, *Châteaux oubliés*, σ. 71-72.

⁹⁹⁰ Για τα κάστρα του Αγίου Γεωργίου και του Beaufort, βλ. παρακάτω σημ. 995, 1001. Για το κάστρο της Καρύταινας, βλ. παρακάτω «Τὸ μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Νέας Μονῆς» και σημ. 1137.

⁹⁹¹ Βλ. Δ. Π. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Περὶ τοῦ ετύμου τοῦ ονόματος τῶν Σκορτών», *ΣπартXρ* 8.1(74) (Ιούλ. 1945), σ. 17-18. GEORGACAS, «*Skortá*», σ. 78-84, όπου συγκεντρώνει όλες τις θεωρίες που είχαν εκφραστεί μέχρι της εκδόσεως τοῦ ἀρθροῦ και τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία και συγκλίνει πρὸς τὴν ετυμολόγησή της ἀπὸ τὴ γενικὴ τοῦ Σκορδά. BON, *La Morée franque*, σ. 364 σημ. 1. BREUILLOT, *Châteaux oubliés*, σ. 69-70.

⁹⁹² Βλ. GEORGACAS, «*Skortá*», σ. 79-80, ο οποίος δίδει τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία και καταρρίπτει τὴ θεωρία αὐτὴ βάσει τῶν γλωσσολογικῶν δεδομένων.

⁹⁹³ Τὸ Αράκλοβο (ἢ Ὀρεόκλοβο ἢ Ἐρεόκλοβο) εἶναι τὸ μόνον κάστρο τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου ποῦ ἀντιστέκεται σθεναρὰ ἀπέναντι τοῦς Σταυροφόρους και καταλαμβάνεται μετὰ ἀπὸ μακροχρόνια πολιορκία. Ὁ υπερασπιστὴς τοῦ Δοξαπατρῆς Βουτσαρῶς περιγράφεται θηριώδης και ἐξαιρετικὰ δυνατός. Ἡ πτώση τοῦ φρουρίου ἐπέτρεψε τὴν ἐπέκταση τῶν Φράγκων σε ὅλη τὴν ορεινὴν περιοχὴ τῶν Σκορτών. Ἡ μετονομάζουσα σε *Bucelet* και ἐνσωματώνεται στὴν βαρονία τῆς Καρύταινας, ἣ ὁποία παραχωρεῖται στὴν οικογένεια de Briel. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ τελευταίου βαρόνου τῆς Καρύταινας, Γοδεφρείδου de Briel ἐντάσσεται στὶς προσωπικὲς κτήσεις τῶν πριγκίπων τῆς Ἀχαΐας. Για τὴν ταύτιση τοῦ Αρακλόβου ἔχουν προταθεῖ διάφορες τοποθεσίες με ἐπικρατέστερη τὴ θέση Χρυσούλι ἢ Παλιόκαστρο τοῦ οικισμοῦ τῆς Ἄλβαινας (σημ. Μίνθη) στὴν Ἠλεία, ὁποῦ διατηροῦνται κατάλοιπα οχυροῦ. Ἡ χωροθέτηση τοῦ ἐπάνω στα περάσματα ποῦ οδηγοῦν ἀπὸ τὴν Ἠλίδα τοῦς ορεινοῦς ὄγκους

συγκεκριμένης περιοχής συνιστά μια ενιαία διοικητική και φορολογική μονάδα, τη βαρονία της Καρύταινας, η οποία παραχωρείται στον Renaud de Briel ή στον Ούγο de Briel⁹⁹⁴ και περιλαμβάνει με βεβαιότητα το

της δυτικής Αρκαδίας και η φυσικά οχυρή θέση του το καθιστούν ένα από τα δύο σημαντικότερα κάστρα του δρούγγου των Σκορτών (το άλλο είναι η Καρύταινα). Ενδεικτική της σημασίας του για τα Σκορτά είναι η καταγραφή του στην ιταλική παραλλαγή του *Χρονικού τοῦ Μορέως* ως *castello detto Scortiarra* (βλ. IX, σ. 426). Η στρατηγική θέση που κατέχει επιτρέπει στους Φράγκους επικυρίαρχους να επιτηρούν τους απειθαρχούς Σκορτινούς, οι οποίοι συχνά στασίαζαν εναντίον τους. Μετά το 1262 το Αράκλοβο μαζί με την Καρύταινα είναι από τα πρώτα κάστρα που πολιορκούν τα βυζαντινά στρατεύματα. Γενικά για το κάστρο του Αρακλόβου την ιστορία του και τις προτεινόμενες ταυτίσεις, βλ. ΠΕΥΔΟ-ΔΩΡΟΘΕΟΣ, σ. 468, *να ὑπᾶσιν εἰς τὸν Αρακλωβόν, ὅπου κρατοῦν τὸν δρόμον, ὁ ὁποῖος ὀνομάζεται Σκοδρά*. AX, σ. lix, § 110-111 (*Oreoclauro – Buceler*), 119 (*Oreoclauro – Bucelleto*), 188 (*Rusellebo*, το οποίο ο εκδότης μεταφράζει *Risomylo*, ενώ ο BON, *La Morée franque*, σ. 67, θεωρεί πιθανό να αποδίδεται με αυτή την ονομασία το Bucelet), 432-445 (*Buceleto*). GX, § 110 σημ. 2, 113 σημ. 1, 389, 563-585, όπου απαντά ως *Bucelet*. EX, στ. 1759-1765 (*Αράκλοβον*), 5633-5634, 8190-8458 (*Αράκλοβον, Έρεόκλοβον και Όρεόκλοβον*). ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 10, 12-15, 18, 24-42. ΣΑΡΡΗΣ, «Αράκλοβον καὶ Ἅγιος Γεώργιος», σ. 57-73, ο οποίος το τοποθετεί βόρεια του Καϊάφα σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα. N. A. BEES, «J. S. Sarris, Τὰ “Κάστρα τῶν Σκορτῶν” Ἀράκλοβον καὶ Ἅγιος Γεώργιος», *BNJ* 12 (1935-1936), σ. 226-228. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησίες Γορτυνίας*, σ. 226, όπου αναφέρει ότι κάποιοι γέροντες της Ἀλβανίας (σημ. Μίνθη) θυμούνται την ονομασία Αράκλοβο για το κάστρο. BON, *La Morée franque*, σ. 60-61, 148, 179, 221, 276 (*Porcellet*), 279, 352, 354, 369-377, 414, πίν. 74-77, ο οποίος παραθέτει τις διάφορες απόψεις για την ταύτιση του Αρακλόβου και καταλήγει τοποθετώντας το βορειοδυτικά της Ἀλβανίας (σημ. Μίνθη) στη θέση ενός οχυρού βόρεια του οικισμού Σμέρνα (βλ. παραπάνω σημ. 987). ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 157, 167, 168. ΚΟΡΩΣΗΣ, «Ἡ κατάκτηση», σ. 86, 97-100, 156, 158, 165, 181. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 300-302 (όπου θεωρεί πιο πιθανό να ταυτίζεται με το κάστρο της Πλατιάνας ή αυτό του Σαμικού), 309-314 (όπου δίνει περιγραφή του κάστρου της Ἀλβανίας, αλλά θεωρεί απίθανη την ταύτισή του με το Αράκλοβο). ΚΟΡΩΣΗΣ, «Ταύτιση», σ. 63-91. Ο ΙΔΙΟΣ, «Χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ κάστρου Αράκλοβο ὡς ἐνιαίου οἰκιστικοῦ συνόλου», *Πρακτικά Δ΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 19, τ. 2, Ἀθήνα 1992-1993, σ. 7-10. ΚΟΥΡΕΛΙΣ, *Monuments of rural archaeology*, σ. 259-261, εικ. 164. SHAWCROSS, *The Chronicle*, σ. 239. Επίσης, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικὸν Ὀλυμπίας», σ. 316-317. Ενδεχομένως πριν την φραγκική κατάκτηση το Αράκλοβο αποτελούσε ξεχωριστή επαρχιακή διοικητική μονάδα από αυτή του δρούγγου των Σκορτών, αν και γεωγραφικά φαίνεται ότι και τα δύο υπάγονται στην ίδια ενότητα, και συνιστούσε θέμα. Σε βιβλιογραφικό σημείωμα του 1282 και σε ενεπίγραφο κιονίσκο του 15ου αιώνα υπάρχει αναφορά σε θέμα *Αρακλόβου*, βλ. ΒΕΗΣ, «Ἐπιγραφαὶ Γορτυνίας», σ. 63-65. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 303 σημ. 3, 316. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 344-345. ΚΟΡΩΣΗΣ, «Ταύτιση», σ. 66 σημ. 4. Στην Πελοπόννησο οι δύο θεσμοὶ συνυπάρχουν επίσης στην περιοχή της μεσσηνιακής Μάνης, όπου μαζί με τον δροῦγγο των Μηλιγκῶν καταγράφεται και το θέμα της Κινστέρνας, βλ. N. NICOLOUDIS, «The ‘Theme of Kinsterna’», στο: N. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, *Ἡ Πελοπόννησος στὸν ὕστερο μεσαιῶνα. Ρήξεις καὶ συνέχειες με τὸ Βυζάντιο καὶ τὴ Δύση*, Θεσσαλονίκη 1012, σ. 27-37, όπου και ὅλη η προγενέστερη βιβλιογραφία για τὸ θέμα της Κινστέρνας. Η AHRWEILER, «Recherches sur l’administration», σ. 86-87, θεωρεῖ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν τὰ θέματα συρρικνώνονται ἐδαφικά καὶ υποβιβάζονται σε μικρὲς δημοσιονομικὲς μονάδες χάνοντας τὴν τεχνικὴ σημασία που εἶχαν στὴν επαρχιακὴ διοίκηση. Ο PRINZING, «Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung», σ. 48-88, 93-96, 110-111, θεωρεῖ ὅτι ὁ θεματικὸς θεσμὸς ἐπιβιώνει τουλάχιστον μέχρι καὶ τὸ ἀ΄ μισό του 13ου αἰῶνα ὡς ἀυτόνομη διοικητικὴ μονάδα με ἐπικεφαλὴς ἓνα δούκα ὁ ὁποῖος ἀσκεῖ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐξουσία. Για τὸ θεσμό τῶν θεμάτων κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν περίοδο, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ, *Ἡ ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ*, σ. 38-40, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀνδρόνικος Β΄*, σ. 138-139.

⁹⁹⁴ Η βαρονία της Καρύταινας με 22 ιπποτικά φέουδα αποτελεί την τρίτη μεγαλύτερη του πριγκιπάτου της Αχαΐας μετά από αυτές της Ἀκοβας και της Πάτρας και αποδίδεται στην οικογένεια de Briel (Brières/Bruyères) από την Καμπανία της Γαλλίας. Στη συνθήκη της Σαπιέντζας (1209) απαντά η υπογραφή του Renaud de Briel, ο οποίος φαίνεται ότι είχε ακολουθήσει το συμπατριώτη του Γοδεφρείδο Α΄ de Villehardouin στη σταυροφορική διαδρομή του στην Ανατολή και συμμετείχε στις στρατιωτικές επιχειρήσεις για την υποταγή της βυζαντινής Πελοποννήσου. Κατά πάσα πιθανότητα σε αυτόν παραδίδεται αρχικά η Καρύταινα για να τον διαδεχθεί στη συνέχεια ο αδερφός του Ούγος, σύζυγος της Αλικής de Villehardouin, αδελφής των πριγκίπων της Αχαΐας Γοδεφρείδου Β΄ και

νοτιοδυτικό τμήμα του νομού Αρκαδίας (νότια Γορτυνία) και το νοτιοανατολικό ή νότιο τμήμα του νομού Ηλείας⁹⁹⁵. Με 22 ιπποτικά φέουδα καθίσταται η τρίτη μεγαλύτερη του πριγκιπάτου της Αχαΐας και υπό την ηγετική φυσιογνωμία του Γοδεφρείδου de Briel (+1275)

Γουλιέλμου Β'. Διάδοχός του υπήρξε ο γιός του Γοδεφρείδος, ο οποίος στο *Χρονικόν τοῦ Μορέως* παρουσιάζεται ως ο ηρωικότερος και γενναιότερος των Φράγκων ευγενών της Πελοποννήσου και γνήσιος εκφραστής του ιπποτικού ιδεώδους, το οποίο φρόντιζε να μεταλαμπαδεύσει στις επόμενες γενεές. Οι βαρόνοι της Καρύταινας κατατάσσονται μεταξύ των «ίσων» του Φράγκου πρίγκιπα, θέση που τους δίνει το δικαίωμα άσκησης ανώτατης δικαστικής εξουσίας. Από τους ομότιτλους του πριγκιπάτου την τιμή αυτή κατέχουν μόνο οι βαρόνοι των Πατρών, της Άκοβας και των Καλαβρύτων (βλ. RECOURA, *Les Assises*, αρ. 43 σ. 191. TOPPING, *Feudal Institutions*, αρ. 43 σ. 41-42, σ. 121. JACOBY, *La féodalité*, σ. 24. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 77. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 78 σημ. 204). Το 1275, μετά το θάνατο του Γοδεφρείδου de Briel, η βαρονία περιέρχεται κατά το ήμισυ στον πρίγκιπα Γουλιέλμο Β' de Villehardouin και κατά το άλλο ήμισυ στη χήρα του αποθανόντος Ισαβέλλα de la Roche ως «κλήρος χηρείας» (*ντουάριν*) και από 1277 στο δεύτερο σύζυγό της Ούγο de Brienne, κόμη του Lecce, ο οποίος το 1279 (μετά το θάνατο της γυναίκας του) παραιτείται των δικαιωμάτων του υπέρ του Καρόλου Α' d'Ανζου της Νεαπόλεως. Το 1289 ο επικυρίαρχος της Αχαΐας Κάρολος Β' d'Ανζου παραχωρεί την Καρύταινα στο σύνολό της στην Ισαβέλλα de Villehardouin, η οποία το 1303 τη μεταβιβάζει στην κόρη της Μαργαρίτα της Σαβοΐας. Το 1320-1321 κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων του Ανδρόνικου Ασάν Παλαιολόγου το κάστρο και το μεγαλύτερο τμήμα της εδαφικής περιφέρειας των Σκορτών καταλαμβάνεται και ενσωματώνεται στη βυζαντινή επαρχία της Πελοποννήσου. Για την ιστορία της βαρονίας της Καρύταινας, βλ. *ΑΧ*, § 118, 221-233, 264-289, 312-334, 375-383, 415-417. *ΓΧ*, § 128, 219, 226-231, 234 σημ. 4, 238, 240-241, 286-289, 296-306, 312, 315 σημ. 2, 317-328, 333 σημ. 3, 338^Κ, 349-351, 389-395, 398-415, 440, 463-465, 470-471, 475^Σ, 494-499, 548, σ. 405. *ΕΧ*, στ. 1917-1924, 3151-3156, 3210-3366, 3832-3890, 4007-4072, 4343-4512, 4594 σημ., 5651-5657, 5740-5921, 6613-6710 6721-6735, 6884-6895, 7187-7242. ΣΑΝΟΥΔΟΣ, σ. 108-109, 124-127, 227, 233, 237-238, 253, 254 (= SANUDO, σ. 103-104, 116-117). ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, *Ἡ Γορτυνία*, σ. 51-52, 54-72. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 199, 203, 221-222, 230. TOPPING, *Feudal Institutions*, σ. 121. BON, *La Morée franque*, σ. 70, 83, 105-106, 130, 142, 143, 148, 160-161, 179, 181, 189, 202, 205, 220, 366-369. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 159-160. J. LONGNON, «Les seigneurs de Karytaina et leur origine champenoise», *Mélanges Antoine Bon*, σ. 33-35. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Καρύταινα», σ. 136-137. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 102, 119, 134. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 98, 136-139, 147 σημ. 442, 161 σημ. 480, 186, 322-323. SHAWCROSS, *The Chronicle*, σ. 4, 46, 73-74, 75, 90, 213, 239, 245, 261.

⁹⁹⁵ Η βαρονία της Καρύταινας περιλαμβάνει το σύνολο των ορεινών όγκων της νοτιοδυτικής Αρκαδίας (νότια Γορτυνία), όπου είχε ανεγερθεί μια σειρά από φρούρια για την ενίσχυση της φραγκικής άμυνας έναντι των επεκτατικών κινήσεων των Ελλήνων του Μυζηθρά και τον έλεγχο των διαβάσεων των Σκορτών. Εκτός από τα κάστρα της Καρύταινας και του Αρακλόβου τα σημαντικότερα σύμφωνα με τις πηγές είναι του Αγίου Γεωργίου (βλ. παρακάτω σημ. 1001), της Αγίας Ελένης νότια του οικισμού της Θεισόας [βλ. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 317. G.-J.-M.-J. TE RIELE, «Pouiquoi des recherches à Lavda?», *Pharos* 1 (1993) σ. 177-181. J. J. FEJDE, «Lavda. History of the site», *Pharos* 1 (1993) σ. 183-188, εικ. 1-2, πίν. VI, όπου συμπυκνώνονται οι μαρτυρίες των περιηγητών για τη θέση του κάστρου. Ο ΙΔΙΟΣ «Lavda. The Site, the Walls», *Pharos* 2 (1994) σ. 49-89. KOURELIS, *Monuments of rural archaeology*, σ. 305-307, εικ. 192-194, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία], του Crèvecœur μεταξύ των οικισμών Λινίσταινας και Φαναρίου (βλ. παρακάτω σημ. 1112) και του Beaufort στην ευρύτερη περιοχή των Άνω Καρυών (έχουν προταθεί διάφορες θέσεις για την ταύτισή του, βλ. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 250-252. ΜΠΑΛΛΑΣ, «Ψηλός Ἀηγιώργης καὶ Τσιπιανὰ», σ. 143, ο οποίος θεωρεί πιο πιθανή τη θέση Ψηλός Ἀη-Γιώργης ή Μποβέρκο και δίνει όλη την προηγούμενη βιβλιογραφία για την ταύτιση του κάστρου. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 122). Η βαρονία προς νότο πιθανότατα καταλαμβάνει το βόρειο τμήμα του λεκανοπεδίου της Μεγαλόπολης, όπου πρέπει να αναζητηθούν και τα όρια της με την επικράτεια της Βελιγοστής. Στη νοτιοανατολική Ηλεία περιλαμβάνει με βεβαιότητα θέσεις κοντά στα σύνορα με τη Μεσσηνία, όπου τοποθετούνται πολλές από τις τελευταίες κτήσεις της μονής Βροντοχίου όπως τεκμηριώνεται παρακάτω, και το κάστρο του Αρακλόβου νότια του Αλφειού και κατά συνέπεια εκτιμάται ότι εκτείνεται στο σύνολο των ορεινών όγκων που απλώνονται στην περιοχή, χωρίς ωστόσο να είναι δυνατόν να προσδιοριστεί εάν ελέγχει και τις πεδινές εκτάσεις μέχρι τη θάλασσα του Ιονίου, βλ. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 188.

καταλαμβάνει κεντρική θέση μεταξύ των φραγκικών κτήσεων του Μοριά. Σε αυτό συντελεί πέρα από την ιδιαίτερης αξίας θέση που κατέχει γαιοστρατηγικά και η παγίωση των φραγκοβυζαντινών ορίων μετά τα γεγονότα που ακολούθησαν τη μάχη της Πελαγονίας (1259) αρχικά και την κατάληψη του Νικλίου από τις αυτοκρατορικές δυνάμεις (1296) στη συνέχεια, καθιστώντας την ουσιαστικά ανάχωμα σε οποιαδήποτε εχθρική επιβουλή από τον βυζαντινό Μυστρά σε βάρος του πριγκιπάτου, αλλά και προπύργιο των φραγκικών επιχειρήσεων για την ανακατάληψη των χαμένων εδαφών⁹⁹⁶.

Έντονη είναι η πρόνοια και η μέριμνα των Φράγκων επικυρίαρχων των Σκορτών να διατηρούν καλές σχέσεις με τον ντόπιο πληθυσμό, ο οποίος μέσα από τα γεγονότα που περιγράφονται στις πηγές παρουσιάζεται απείθαρχος και έτοιμος να προβεί σε στασιαστικές κινήσεις εναντίον τους. Ως προς αυτά τα στοιχεία του χαρακτήρα τους οι Σκορτινοί θυμίζουν έντονα άλλες πληθυσμιακές ομάδες της Πελοποννήσου (Τσάκωνες, Μηλιγκούς, Μανιάτες), απόρροια ενδεχομένως της σλαβικής καταγωγής που τους αποδίδεται και των σχέσεών τους με την εξουσία κατά το προσταυροφορικό παρελθόν⁹⁹⁷.

⁹⁹⁶ Βλ. ΓΧ, § 468, 494-495. ΕΧ, στ. 6692-6705, 7192-7202. SHAWCROSS, *The Chronicle*, σ. 239. Σύμφωνα με την αραγωνική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως*, το 1263 ο πρωτοστράτορας της Αχαΐας Ιωάννης de Catavas μετά από εντολή του πρίγκιπα Γουλιέλμου Β' de Villehardouin συγκεντρώνει στρατό στα Σκορτά (300 ή 312 Φράγκους ιππείς) από την ίδια την περιοχή και από την κασελλανία της Καλαμάτας, με τον οποίο επιφέρει βαρύ πλήγμα στα βυζαντινά στρατεύματα του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στη μάχη της Πρινίτσας, βλ. ΑΧ, § 348-351 [για τη μάχη της Πρινίτσας, βλ. ΑΧ, § 350-358. ΓΧ, § 338^A-338^L. ΕΧ, στ. 4673-4855. ΣΑΝΟΥΔΟΣ, σ. 126-127 (= SANUDO, σ. 118). GEANAKOPOLOS, *Michael Palaeologus*, σ. 159. BON, *La Morée franque*, σ. 130-131. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 35-38, 255 σημ. 90. FAILLER, «Chronologie», σ. 95, ο οποίος χρονολογεί τη μάχη της Πρινίτσας το 1262. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οργάνωση και η τακτική*, σ. 95-98, ο οποίος θεωρεί ως έτος διεξαγωγής της μάχης το 1262. WILKSMAN, «Prinitsa», σ. 167-198]. Μετά τη μάχη του Tagliacozzo το 1268 στην Ιταλία και την επιστροφή των στρατευμάτων του πριγκιπάτου στην Πελοπόννησο ο Γοδεφρείδος de Briel εγκαθιστά Φράγκους στρατιώτες από την Απουλία στα σύνορα των Σκορτών, στον οικισμό της Μεγάλης Αράχωβας, και διεξάγει πολεμικές επιχειρήσεις κατά των Βυζαντινών, βλ. ΓΧ, § 494-496. ΕΧ, στ. 7192-7212. MILLER, *Φραγκοκρατία* σ. 193. BON, *La Morée franque*, σ. 143, 145-146. Μεταξύ των ετών 1290-1296 ο πρίγκιπας της Αχαΐας Φλωρέντιος d'Hainaut ανεγείρει στα Σκορτά το κάστρο του Αγίου Γεωργίου *à la frontera de los Gregos* και το 1296 το κάστρο του Beaufort, βλ. ΑΧ, § 471. BON, *La Morée franque*, σ. 170, 378.

⁹⁹⁷ Το ανάγλυφο της περιοχής με τους εκτεταμένους ορεινούς όγκους παρουσιάζει ομοιότητες με τα εδάφη της Τσακωνιάς και του Ταυγέτου ευνοώντας την ανάπτυξη αυτονομιστικών και στασιαστικών θυλάκων με στόχο την εξασφάλιση προνομιακής μεταχείρισης από τους Φράγκους επικυρίαρχους της Πελοποννήσου ή την ένταξή των Σκορτών στη βυζαντινή επικράτεια. Η ανάγκη εποπτείας και ελέγχου των εντοπίων αλλά και προστασίας των φραγκοβυζαντινών συνόρων όπως αυτά διαμορφώνονται από τα τέλη του 13ου έως και τον 14ο αιώνα εξηγεί και το πλήθος των οχυρών που μαρτυρούνται στις πηγές και εντοπίζονται στην περιοχή, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 400 (αλλά και συνολικά σ. 363-406). Επίσης, βλ. ΣΑΝΣΑΡΙΔΟΥ-HENDRICKX, *Εθνικισμός και εθνική συνείδηση*, σ. 129-131. Ο απείθαρχος χαρακτήρας τους σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο τόπος προσδιορίζεται ως δρόγγος ή ζυγός ευνόησαν στο παρελθόν υποθέσεις για την επιβίωση του σλαβικού στοιχείου μέχρι και την περίοδο της φραγκοκρατίας, βλ. ILIEVA, *Morea*, σ. 66 και σημ. 20. Ο MILLER, *Φραγκοκρατία* σ. 39, 94, 193, θεωρεί τους κατοίκους των Σκορτών Σλάβους, χωρίς ωστόσο περαιτέρω τεκμηρίωση. Ο BON, *La Morée franque*, σ. 365, αποδίδει στους Σκορτινούς χαρακτήρα ανάλογο με αυτό των πλησιόχωρων Μηλιγκών, χωρίς ωστόσο να τους θεωρεί ομοεθνείς λόγω έλλειψης αρχαικών μαρτυριών. Επίσης, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Le Péloponnèse*, σ. 63. Τα Σκορτά εντάσσονται στο τμήμα της πελοποννησιακής επικράτειας όπου εγκαταστάθηκε το σλαβικό στοιχείο μετά την κάθοδό των Αβαροσλάβων τον 7ο και τον 8ο

Αλλά σε αντίθεση με αυτές δεν εμφανίζονται να διατηρούν στενούς δεσμούς με τη βυζαντινή διοίκηση πριν το 1262⁹⁹⁸ και αρχικά φαίνεται ότι επιτυγχάνεται η ειρηνική συνύπαρξη και η συνεργασία των Σκορτινών αρχόντων με τους κατακτητές. Η κατάσταση αυτή ανατρέπεται από την ανάκτηση της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου από τους Βυζαντινούς το 1262, ενώ οι αποσχιστικές τάσεις του πληθυσμού γίνονται πιο έντονες

αίωνα. Αν και το *Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας* δίνει γενικές πληροφορίες για την εξάπλωσή τους στην Πελοπόννησο και η αρχαιολογική έρευνα δεν προσφέρει στοιχεία για την απαραίτητη τεκμηρίωση, η βασική τους ενασχόληση με την αγροτοκτηνοτροφία και τα τοπωνυμικά δεδομένα αποτελούν ενδείξεις για την εγκατάστασή τους στην περιοχή, βλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 145-159. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Ἡ σλαβική ἐποικίση», σ. 388, 390, 391, 392, 394-396, 404-405, 420, 426. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις*, σ. 67-70. Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Ὁ Δρόγγος τῶν Σκορτῶν. Ἐρευνητικὸ πρόγραμμα στὴν ιστορικὴ τοπογραφία καὶ πληθυσμιακὴ σύνθεση τοῦ ὄρους Λυκαίου στὴ βυζαντινὴ περίοδο», *Β' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 24-26 Σεπτεμβρίου 1999, Εισηγήσεις – Ἐρευνητικὰ προγράμματα, Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Ἀθήνα 2000, σ. 131. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Ἡ Πελοπόννησος*, σ. 166-168. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Χωρογραφικὲς διερευνήσεις», σ. 34-37, 42. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στὴν Ἑλλάδα*, σ. 184-186, 197, 202 σημ. 32. Πρβλ. KODER, «Zur Frage», σ. 321, 325-327, 328-331 (χάρτης). ΙΛΙΕΝΑ, «The mountain», σ. 16-17, 19-20. Ἀπὸ τὰ μέχρι σήμερα ανασκαφικὰ δεδομένα επιβεβαιωμένη εἶναι ἡ σλαβικὴ παρουσία περιφερειακὰ μόνο, στὶς περιοχὲς τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῆς Τεγέας, βλ. Α. Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, «Σλάβοι στὴν Πελοπόννησο», *Αρχαιολογία καὶ Τέχνες* 74 (2000), σ. 66, 70. Τ. ΒΙΔΑ – ΤΗ. ΒÖLLING, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympria*, *Archäologie in Eurasien* 9, Λάιντορφ 2000. «Χῶρος καὶ ἐνότητα», σ. 75. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ά., «Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία», σ. 214-216. Σ. ΜΕΤΑΞΑ, «Νέα αρχαιολογικὰ στοιχεία γιὰ τὴν οικιστικὴ δραστηριότητα στὸ Παλλάντιο (Τρίπολη, Ἀρκαδία) κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο», στο: *Διεθνὲς Συνέδριο «Τὸ Αρχαιολογικὸ ἔργο στὴν Πελοπόννησο» (1ο ΑΕΠΕΑ), Περίληψεις, Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012*, [Τρίπολη 2012], σ. [50] (περίληψη ανακοίνωσης). ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, «Ἀπὸ τὴν Τεγέα στὸ Νίκλι», σ. 17. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στὴν Ἑλλάδα*, σ. 135-136. ΤΣΕΚΕΣ, *Γλυπτικὴ Ἀρκαδίας*, Α', σ. 22. Κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο ἡ σταθεροποίηση καὶ ἰσχυροποίηση τῆς βυζαντινῆς διοίκησης, κοσμικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς, στὸ νοτιοελλαδικὸ χῶρο σε συνδυασμὸ με τὴν οικιστικὴ συνύπαρξη τοῦ σλαβικοῦ στοιχείου με τὸ ἐλληνικὸ φαίνεται ὅτι ἐπιφέρει τὴ σταδιακὴ ἀφομοίωση τοῦ πρώτου ἀπὸ τὸ δεύτερο με τὴν ἐξαιρέση τοῦ φύλου τῶν Μηλιγκῶν, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται ὡς τὸ πλέον οργανωμένο καὶ αὐτονομημένο τοῦ πελοποννησιακοῦ χῶρου, βλ. ΠΑΝΤΟΥ, «Βυζαντινὴ Ἀρκαδία», σ. 124. Πρβλ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις*, σ. 41-42, 71, 74. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Ν. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Ἡ πρωτοβυζαντινὴ Μεσσηνία (5ος-7ος αἰώνας) καὶ προβλήματα τῆς χειροποίητης κεραμικῆς στὴν Πελοπόννησο», *Σύμμεικτα* 11 (1997), σ. 304-317. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Ἡ Πελοπόννησος*, σ. 166-178, 222-223. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Βυζαντινὴ Μεσσηνία», σ. 114-115. Ἐπίσης, πρβλ. Γ. Ν. ΠΑΛΛΗΣ, «Βυζαντινὰ γλυπτὰ στὸν ναὸ Κοιμήσεως Θεοτόκου Καστανχωρίου (Κράμποβου)», *Πρακτικὰ τοῦ Στ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Πελοποννησιακὰ, Παράρτημα 24, τ. 1, Ἀθήνα 2001-2002, σ. 310. Οἱ υστεροβυζαντινὲς πηγὲς δὲν παρέχουν μαρτυρίες γιὰ σλαβικὲς πληθυσμιακὲς ἐπιβιώσεις πέρα τῆς περιοχῆς τοῦ Ταῦγέτου.

⁹⁹⁸ Ανασταλτικὸς παράγοντας πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ καθίσταται ἡ χωροθέτηση τῆς χώρας τῶν Σκορτῶν στὴν ἐνδοχώρα τῆς Πελοποννήσου χωρὶς διέξοδο πρὸς τὴ θάλασσα, ποὺ θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἐπικοινωνία τῆς με τὰ ανεξάρτητα βυζαντινὰ κράτη τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Νίκαιας, ὅπως συνέβαινε ἀποδεδειγμένα με τὴ Μονεμβασία καὶ τὴ Μάνη. Ἐπιπλέον ἀν καὶ στὶς πηγὲς τὰ Σκορτά παρουσιάζονται ὡς μὴ ἐνιαία γεωγραφικὰ ἐνότητα, ὅπου κατοικεῖ μὴ συγκεκριμένη πληθυσμιακὴ οὐμάδα, οἱ Σκορτινοὶ, μαρτυρίες ἄλλες δὲν ὑπάρχουν ἀπὸ τὶς ὁποῖες νὰ ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ κοινὴ αὐτὴ ἔχει ἀναπτύξει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τὴν ὀργάνωση καὶ συνοχὴ ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ διαμορφῶνεται κατὰ περίπτωσιν μὴ ἐνιαία στάση ἀπέναντι στὶς ἐκάστοτε ἀνακῦπτουσες πολιτικὲς ἐξελίξεις. Ἡ μνεία ποὺ κάνει ὁ πρίγκιπας Γουλιέλμος Β' de Villehardouin, σύμφωνα με τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, γιὰ παραπάνω ἀπὸ δύο στασιαστικὲς κινήσεις τῶν Σκορτινῶν ἐναντῖον τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας πρέπει νὰ συνδέεται με τὰ γεγονότα τοῦ 1262-1264 (βλ. παρακάτω σημ. 1000) καὶ ὄχι με ἐπαναστάσεις ποὺ εἶχαν προηγηθεῖ, βλ. *GX*, § 392, *de reveler contre leur seigneur en si brief ii fois. EX*, σ. 5660, *ὅπου ἀπιστήσαν εἰς ἐμὲν ὑπὲρ φορῶν γὰρ δύο*. Πρβλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Southern Greece*, σ. 40, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ἀναφέρεται σε γεγονότα προγενέστερα τοῦ 1262, δεδομένου ὅτι *ἀπιστήσαν... ὑπὲρ φορῶν γὰρ δύο*.

μετά το θάνατο του τελευταίου βαρόνου της Καρύταινας Γοδεφρείδου de Briel (†1275), το κύρος, το γόητρο και η προσωπικότητα του οποίου επέβαλαν το σεβασμό των υπηκόων του προς το πρόσωπό του. Σημειώνεται ότι κατά τα γεγονότα του 1264 στις στρατιωτικές δυνάμεις του τελευταίου εμφανίζονται ενταγμένοι ντόπιοι Έλληνες, οι οποίοι μετέχουν στις επιχειρήσεις κατά του αυτοκρατορικού εκστρατευτικού σώματος, ανταμείβονται με δώρα και γαιοπαροχές και κάποιοι χρήζονται ιππότες. Πρόκειται ωστόσο για μεμονωμένο γεγονός που πιθανότατα συνδέεται με τα συμφέροντα συγκεκριμένης μερίδας του ντόπιου πληθυσμού⁹⁹⁹. Στους χρόνους που ακολουθούν οι Σκορτινοί εκμεταλλεύονται τη γειτνίαση των εδαφών τους με την βυζαντινή επαρχία της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου και επιχειρούν την απόσχιση τους από το φραγκικό πριγκιπάτο, είτε συντασσόμενοι με το βυζαντινό στρατό που επιχειρεί εναντίον των Φράγκων είτε στασιάζοντας κατά των επικυρίαρχών τους με τη βοήθεια πάντοτε των Ελλήνων του Μυζηθρά¹⁰⁰⁰.

⁹⁹⁹ Η πληροφορία προέρχεται από το *AX*, § 310-331, όπου παρεμβάλλεται διήγηση η οποία εξάρει την πίστη των Σκορτινών στο βαρόνο τους, βλ. *EX*, σ. 193 σημ. στ. 4594, όπου ο Καλονάρος αμφισβητεί τη γνησιότητα της είδησης. JACOBY, «Les archontes grecs», σ. 470-471. BON, *La Morée franque*, σ. 130 και σημ. 2, ο οποίος θεωρεί ότι το γεγονός απηχεί την ανάπτυξη τέτοιου είδους επαφών ανάμεσα στους δύο λαούς, οι οποίες όμως δεν συνδέονται με τα γεγονότα της συγκριμένης περιόδου. KORDOSES, *Southern Greece*, σ. 57. SHAWCROSS, *The Chronicle*, σ. 42, η οποία θεωρεί ότι η πληροφορία προέρχεται από κάποια προγενέστερη και πληρέστερη παραλλαγή του *Χρονικού τοῦ Μορέως*. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 196 σημ. 587. WILKSMAN, «Prinitsa», σ. 175 σημ. 31, ο οποίος επίσης απορρίπτει την πληροφορία ως ψευδή. Πρβλ. *ΓΧ*, § 106, τη μόνη πηγή όπου αναφέρεται η ανταπόκριση του λαού των Σκορτών (*le peuple... de l'Escorta*) στο κάλεσμα του Γοδεφρείδου (Α') de Villehardouin για συνεργασία με τους Φράγκους κατακτητές (αντίθετα το *EX*, στ. 1642, κάνει λόγο για τὸ ἀρχοντολόγι... τῆς Μεσαρέας). Ενδεχομένως η συγκεκριμένη διήγηση αντικατοπτρίζει τη γενικότερη στάση του ελληνικού στοιχείου, το οποίο όπως είναι φυσικό περιελάμβανε πληθυσμιακές ομάδες που τα συμφέροντά τους επέβαλαν συνεργασία με τους Φράγκους κατακτητές σε αντίθεση με άλλους που προτιμούσαν τη συμπάραταξη με τις βυζαντινές δυνάμεις. Άλλωστε οι Σκορτινοί, αν και παρουσιάζονται συχνά απειθαρχοί όπως οι ορεσίβιοι κάτοικοι του Ταυγέτου και του Πάρνωνα, σε αντίθεση με αυτούς δεν φαίνεται να ανέπτυξαν ποτέ μία έστω και υποτυπώδη εσωτερική διοικητική οργάνωση που θα επέβαλε μια κοινή στάση απέναντι στα γεγονότα. Γενικά για τις σχέσεις των Ελλήνων αρχόντων και των Φράγκων επικυρίαρχων στην Πελοπόννησο, βλ. *EX*, στ. 1631-1648. JACOBY, «Les archontes grecs», σ. 421-481. J. FERLUGA, «L'aristocratie byzantine en Morée au temps de la conquête latine», *BF* 4 (1972), σ. 77-87. D. JACOBY, «The Encounter of two societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade», *AHR* 78 (1973), σ. 877-903. KORDOSES, *Southern Greece*, σ. 45-49. GASPARIS, «Land and Landowners», σ. 106-107, 110. Επίσης, βλ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Κοινωνία και τέχνες», σ. 11-12.

¹⁰⁰⁰ Τα έτη 1263-1264, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, του μεγάλου δομέστικου Αλέξιου Φιλί και του παρακοιμώμενου Μακρηνού καταγράφονται οι πρώτες στασιαστικές ενέργειες των Σκορτινών εναντίον των Φράγκων του πριγκιπάτου της Αχαΐας, οι οποίες πιθανότατα συνδέονται και με την απουσία του βαρόνου της Καρύταινας Γοδεφρείδου de Briel στην Ιταλία. Μετά τις ήττες που υφίστανται οι αυτοκρατορικές δυνάμεις, οι Έλληνες των Σκορτών υποχρεώνονται να δηλώσουν υποταγή στον Φράγκο πρίγκιπα για να επαναστατήσουν και πάλι μετά από μικρό χρονικό διάστημα και να ξεκινήσουν την πολιορκία των κάστρων του Αρακλόβου και της Καρύταινας. Οι πολεμικές επιχειρήσεις του Ανσέλ de Toucy με τη συνδρομή Τούρκων μισθοφόρων που είχαν αποστατήσει από τα βυζαντινά αυτοκρατορικά στρατεύματα υποχρεώνουν τους κατοίκους σε τελική συνθηκολόγηση, βλ. *ΓΧ*, σ. 125 σημ. 3, § 338, 338^K, 379, 389-395. *EX*, στ. 4663, 4675-4677, 5024-5026, 5469-5477, 5627-5705. BON, *La Morée franque*, σ. 130-132. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 35-36, 41. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Καρύταινα», σ. 139-140. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οργάνωση και η τακτική*, σ. 101. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 196-198. SHAWCROSS, *The Chronicle*, σ. 213. WILKSMAN, «Prinitsa», σ. 185. Ο ΙΔΙΟΣ, «Conflict and

Τελικά το 1320 το μεγαλύτερο τμήμα των Σκορτών ενσωματώνεται στις βυζαντινές αυτοκρατορικές κτήσεις του Μοριά μετά την επιτυχημένη εκστρατεία του Ανδρόνικου Ασάν Παλαιολόγου, καθολικής και περιέχουσας κεφαλής τής κατά την Πελοπόννησον άπάσης χώρας και τῶν κάστρων. Κατακτώντας αρχικά το κάστρο της Ακοβας προσεγγίζει από το βορρά την Καρύταινα η οποία παραδίδεται, και εν συνεχεία πολιορκεί και καταλαμβάνει το φρούριο του Αγίου Γεωργίου¹⁰⁰¹, επιφέροντας βαριά ήττα

Cooperation», σ. 91-92, 94-95, 111, 112. Επίσης, βλ. ΠΙΕΥΑ, *Morea*, σ.180. Το 1296 η προσβολή που δέχεται ο Σκορτινός άρχοντας Κορκόντηλος (*Corcondille, Corcondilo* στο ΓΧ) από τον ιππότη Girard de Remy φεουδάρχη της Ninice (η Νεμνίτσα, σημ. Μεθύδριον Γορτυνίας, ή η Νίβιτσα, σημ. Λιβαδάκι Γορτυνίας) γίνεται η αφορμή για να οργανώσει ο πρώτος μυστικά την παράδοση του κάστρου του Αγίου Γεωργίου στον Βυζαντινό αξιωματούχο του Μυζηθρά Λέοντα Μαυρόπαπα. Ο πρίγκιπας της Αχαΐας Φλωρέντιος d'Hainaut πολιορκεί το φρούριο χωρίς επιτυχία. Η τελευταία στασιαστική κίνηση κατά των Φράγκων καταγράφεται, σύμφωνα με τη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού τοῦ Μορέως*, το 1304 ως συνέπεια της υψηλής φορολογίας που επιβάλει ο πρίγκιπας της Αχαΐας Φίλιππος της Σαβοΐας στους Σκορτινούς άρχοντες μετά από προτροπή του συμβούλου του Βικέντιου de Marays. Αντιπροσωπεία των τελευταίων με το πρόσχημα του προσκυνήματος στη μονή του Οσίου Νίκωνα στη Λακεδαίμονία ζητά και εξασφαλίζει βοήθεια από τον Μυζηθρά. Η εξέγερση παρά τις αρχικές επιτυχίες λήγει τελικά με την αποχώρηση των βυζαντινών στρατευμάτων, το συμβιβασμό του πρίγκιπα με τους στασιαστές και τη δήμευση της περιουσίας των υποκινήτων, βλ. παραπάνω «Ιστορικό περίγραμμα».

¹⁰⁰¹ Για την ταύτιση του κάστρου του Αγίου Γεωργίου έχουν προταθεί ως επικρατέστερες θέσεις η αρχαία Λυκόσουρα και η κορυφή του όρους Ψηλός Αη-Γιώργης ή Μποβέρκο των Άνω Καρυών με πλέον πιθανή την πρώτη, βλ. ΣΑΡΡΗΣ, «Αράκλοβον και Άγιος Γεώργιος», σ. 73-84. BON, *La Morée franque*, σ. 202, 368, 378-380, 381-384, 386-387, 389, 512-514. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ.245-249. ΜΠΑΛΛΑΣ, «Ψηλός Αηγιώργης και Τσιπιανά», σ. 143, ο οποίος υποθέτει ότι στη θέση Ψηλός Αη-Γιώργης ή Μποβέρκο των Άνω Καρυών βρισκόταν το κάστρο του Beaufort. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 120-123. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 41, 154 αρ. 384. Επίσης, βλ. BREUILLOT, *Châteaux oubliés*, σ. 130-139. Στην περιφέρεια του κάστρου του Αγίου Γεωργίου χωροθετείται και ένας από του σημαντικότερους οικισμούς των Σκορτών, η Μεγάλη Αράχωβα. Μετά την κατάληψή του φρουρίου από τους Βυζαντινούς δεν υπάρχουν στοιχεία στις πηγές για ανάκτησή του από τους Φράγκους. Το 1460, κατά την προέλαση των Οθωμανών στην Πελοπόννησο ο διοικητής του Κροκόντυλος (Κροκόδειλος) Κλαδάς παραδίδει το φρούριο μαζί με τους δυο γιούς του ως ομήρους, στον Μωάμεθ Β΄ και σε αντάλλαγμα λαμβάνει το μεσσηνιακό κάστρο του Λωϊ ή Λοϊ (Λόι, σημ. Διόδια). Ο ίδιος λίγο αργότερα εμφανίζεται να κατέχει το κάστρο της Βορδόνιας και ορισμένα χωριά στη Μάνη, κτήσεις που πιθανότατα του παραχωρήθηκαν από τη Βενετία κατά τη διάρκεια του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου (1463-1479), βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 407 στ. 7-15. Για τον Κροκόδειλο (Κροκόντυλο) Κλαδά, βλ. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 546-547 § 1. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 162-163 § 9 (= ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 120-121 § 9). Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Έλληνες στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει καὶ ἀναγέννησις τῆς ἐλληνικῆς τακτικῆς*, ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 33-34. Ο ΙΔΙΟΣ, *Έλληνικά ανέκδοτα περιουσιαχθέντα καὶ ἐκδιδόμενα κατ' ἔγκρισιν τῆς Βουλῆς*, τ. 1-2, Ἀθήνησι 1867, 1, σ. ξε'-ογ', με ανακρίβειες. Ο ΙΔΙΟΣ, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς*, σ. 36-45. ΔΟΥΚΑΣ, *Ἡ Σπάρτη*, σ. 621-627. ΜΠΗΡΗΣ, *Ἀρβανίτες*, σ. 146-147. *PLP*, 6, αρ. 13823, όπου και άλλη προγενέστερη βιβλιογραφία. ΣΚΑΓΚΟΣ, «Ἡ εκστρατεία» σ. 41-43. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 377-379. WRIGHT, «The Kladas Affair», σ. 157-182. *ΑΒΠ*, σ. 196-198 (με κάποιες ανακρίβειες). Μέλη της οικογένειας απαντούν στο κάστρο του Αγίου Γεωργίου και στο Λεοντάρι και μετά την τουρκική κατάκτηση, βλ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 2, σ. 656 (*Todoros Korkondilo*), 659 (*Yani Akrokondilo*), 662 (*Todoros Korkondilo*, ίσως ταυτίζεται με τον πρώτο). Για τις βυζαντινές οικογένειες των Κορκόντηλων-Κροκόντηλων-Κροκόντυλων-Κροκόδειλων-Ακροκόνδυλων και των Κλαδάδων, βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Καρύταινα», σ. 165-182, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. *PLP*, 1, αρ. 511-516, 5, αρ. 11740, 6, αρ. 13822, 13823, Addenda, Corrigenda 1-12, αρ. 93039. Το όνομα Κλαδάς είτε υπήρξε παρωνύμιο της ίδιας οικογένειας, είτε είχε αποδοθεί σε κάποιο κλάδο της, είτε αναφέρεται σε διαφορετική οικογένεια που συγγένευσε με τους Κροκόντυλους μέσω επιγαμιών. Οι Κλαδάδες και οι Ακροκόνδυλοι κατά το β΄ μισό του 14ου αιώνα διατηρούν σχέσεις με τη μονή Βροντοχίου στον Μυστρά, όπως καταδεικνύουν οι δωρεές κτημάτων προς αυτή. Σύμφωνα με το σιγίλλιο του πατριάρχη Φιλόθεου Κόκκινου του 1366, στο μοναστήρι έχει περιέλθει αμπέλι από τοῦ κῆρ Λέοντος τοῦ Κλαδᾶ περὶ τὴν Τρύπην, βλ. ΜΜ, I, σ. 482 (1366). Λίγο αργότερα με αφιερωτήριο

στη φραγκικό στρατό που καταφτάνει προς επικουρία των πολιορκημένων (χάρτ. 3). Τα δύο ισχυρότερα φρούρια των Σκορτών ενσωματώνονται οριστικά στις βυζαντινές κτήσεις και οι προσπάθειες των Φράγκων να τα ανακτήσουν αποβαίνουν άκαρπες.

Αν και από τις γαιοπαροχές προς τη μονή Βροντοχίου τεκμαίρεται η εξουσία των Βυζαντινών από την Καρύταινα μέχρι τα εδάφη βόρεια του ποταμού της Νέδας έστω και με τη συγκυριαρχία των Φράγκων, φαίνεται ότι ο ανταγωνισμός των δύο δυνάμεων για τα Σκορτά συνεχίζεται καθόλη τη διάρκεια του 14ου αιώνα. Στους καταλόγους των φραγκικών κάστρων της Αχαΐας του 1377 και του 1391 το πριγκιπάτο φέρεται να κατέχει φέουδα στην περιοχή τα περισσότερα από τα οποία αποτελούν προσωπικές κτήσεις των ηγεμόνων του¹⁰⁰². Οι Φράγκοι επιδιώκουν είτε ανακτώντας κάποιες κτήσεις στα Σκορτά είτε αποτρέποντας περαιτέρω απώλειες, ακόμα και με την εφαρμογή του θεσμού της συγκυριότητας, να διατηρήσουν ενιαία, έστω και υποτυπωδώς, τα εναπομείναντα εδάφη τους στη δυτικά Πελοπόννησο και να μην χάσουν οριστικά τον έλεγχο των χερσαίων οδών που συνδέουν τις δύο πλουσιότερες επαρχίες της ηγεμονίας, την Μεσσηνία στο νότο με την Ήλιδα στο βορρά, όπου χωροθετούνται και τα δύο σημαντικότερα διοικητικά κέντρα της φραγκικής επικράτειας, η Ανδρούσα και η Ανδραβίδα αντίστοιχα.

Η κατάκτηση των τελευταίων φραγκικών θέσεων στην περιοχή ολοκληρώνεται πιθανότατα το 1417 κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του συναυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγου και του αδελφού του Θεόδωρου Β', δεσπότη του Μυστρά, εναντίον του πριγκιπα της Αχαΐας Κεντυρίωνα Β' Zaccaria¹⁰⁰³.

Την επέκταση των Βυζαντινών στην περιοχή των Σκορτών το 1320 ακολούθησε η απόλυση του χρυσόβουλλου λόγου του 1322 ο οποίος επικυρώνει στη μονή Βροντοχίου νέες κτήσεις χωροθετούμενες στο σύνολό τους στη νεοκατακτηθείσα περιοχή. Η παράδοσή τους βέβαια προηγείται του εγγράφου για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο του έτους,

γράμμα του 1375, μέλη της οικογενείας των Ακροκόνηδων παραχωρούν στη μονή γαίες που κατέχουν *εις την Τέρκοβαν*, βλ. ΒΕΗΣ, «Άφιερωτήριο του 1375», σ. 241-248. MAXWELL, «Vat. Gr. 352», σ. 52-53.

¹⁰⁰² Στον κατάλογο του 1377 καταγράφονται συνολικά επτά φραγκικές κτήσεις στα Σκορτά, έξι κάστρα ως προσωπικές κτήσεις της βασίλισσας της Νεάπολης και πριγκίπισσας της Αχαΐας Ιωάννας Α' [Polceleto (= Αράκλοβο), Smirina, Crepacore (= Crèvecœur), Cumba, Pigria, Ferro] και ένα κάστρο στο όνομα του Ιωάννη Β' Misito, ισχυρού φεουδάρχη της Μεσσηνίας (*lo castello de Scala*), βλ. LUTTRELL, «Achaea in 1377», σ. 343-344. BON, *La Morée franque*, σ. 221, 690. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 215-216. Τα έξι από αυτά εκτός της Smirina απαντούν ξανά στον κατάλογο του 1391, καθώς και ένα ακόμα που δεν υπήρχε στον προηγούμενο, το κάστρο Glace, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 691-692.

¹⁰⁰³ Βλ. παραπάνω σημ. 735. Ένα χρόνο πριν είχε συζητηθεί στη βενετική σύγκλητο πρόταση προσάρτησης εδαφών του πριγκιπάτου μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν η καστελλανία της Καλαμάτας και τα Σκορτά, για να μην περάσουν στην βυζαντινή κυριαρχία. Επίσης είχε προταθεί η κατάληψη και του βυζαντινού Γαρδικίου στο δρόμο προς το Λεοντάρι, βλ. SATHAS, *Documents*, 1, αρ. 45 (1416), σ. 60-62. THIRIET, *Régestes*, 2, αρ. 1608 (1416). ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, «Εδαφικές διεκδικήσεις», σ. 70.

δεδομένου ότι, σύμφωνα με το κείμενο, έγινε από τον ίδιο τον Ανδρόνικο Ασάν Παλαιολόγο, την κεφαλή της Πελοποννήσου, ο οποίος το αργότερο το καλοκαίρι του 1321 αναγκάζεται να αποχωρήσει για την Κωνσταντινούπολη. Η έκδοση του χρυσοβούλλου το Σεπτέμβριο 1322 υποδηλώνει την ολοκλήρωση και εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή και την αποδοχή από το πριγκιπάτο της Αχαΐας, έστω και προσωρινά, με την υπογραφή της απαραίτητης συνθήκης της συνοριακής γραμμής όπως αυτή έχει διαμορφωθεί. Το καθεστώς της συγκυριότητας των δύο αντίπαλων δυνάμεων που επιβάλλεται στη νότια Ηλεία¹⁰⁰⁴, καταδεικνύει ότι δεν πρόκειται για μία *de facto* επιβαλλόμενη κατάσταση, αλλά για μία προσεκτικά διατυπωμένη συμφωνία που στην εφαρμογή της επιτρέπει τη διαφύλαξη των ισορροπιών και την αρμονική συνύπαρξη των δύο πλευρών σε μία εξαιρετικά πλέον ευαίσθητη για τα συμφέροντά τους περιοχή.

Από τις νέες κτήσεις της μονής με ευκολία ταυτίζονται κάποιες από τις πρώτες κατά σειρά θέσεις, τα χωριά Ζούρτζα και Μουντρά και η τοποθεσία Πρατζυδάκη στη νότια Ηλεία, καθώς και η Καρύταινα στη νοτιοδυτική Αρκαδία όπου τοποθετείται η τελευταία κατά σειρά εκχώρηση γαιών προς το μοναστήρι. Πιθανότατα η καταχώρησή τους ακολουθεί μια γεωγραφική σειρά με τις λοιπές αταύτιστες θέσεις να εντοπίζονται στην ενδιάμεση περιοχή.

6.1.1. Το μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βόγαλις περὶ τὰ Σκορτὰ

Από τις κτήσεις που παραχωρούνται στη μονή Βροντοχίου στα Σκορτὰ πρώτο κατά σειρά καταγράφεται ένα εκκλησιαστικό κτήμα, το μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου το ἐπικεκλημένον ἢ Βόγαλις. Πρόκειται για την τέταρτη γαιοπαροχή προς το ιερό καθίδρυμα, όπου η εκχώρησή της συνοδεύεται στο στίχο 6 από τον προσδιορισμό *μετὰ τῶν δικαίων αὐτοῦ* (= του μετοχίου) επικυρώνοντας, όπως και στις προηγούμενες¹⁰⁰⁵, την κατά πλήρη κυριότητα ιδιοκτησία της και το δικαίωμα διακράτησης των φόρων προς το κράτος που αποδίδουν οι πάροικοι, ακόμα και αν αυτοί βαρύνουν την προσωπική τους περιουσία. Στη συνοπτική περιγραφή που ακολουθεί παρατίθενται τα περιουσιακά στοιχεία που συνιστούν τα δίκαια του μετοχίου και επαναλαμβάνονται και παρακάτω στους στίχους 16-17. Περιλαμβάνουν σπόριμη γη (*χωράφια*), αμπελώνες, ελιές, *συκαμινέες*, οπωροφόρα δένδρα, ένα μύλο και εξαρτημένους καλλιεργητές (*πάροικοι*). Η αναφορά *μετὰ τῶν προσόντων αὐτῶν...*

¹⁰⁰⁴ Βλ. παρακάτω «Τα δικαιώματα της μονής επί της λατινικῆς μερίδος».

¹⁰⁰⁵ Πρόκειται για το μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ ἐπιλεγόμενον ἢ Καλογωνία στη Σπάρτη, το μονύδριον τῶν τιμίων Αρχιστρατήγων καὶ ἐπιλεγόμενον τοῦ Λιγύδη στην Ανδρούσα και το μονύδριον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τὸ ἐπικεκλημένον Φούσκα στην Τσακωνιά.

κτημάτων προσδιορίζει είτε τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις εντός της ενιαίας ιδιοκτησίας του μετοχίου είτε και μικρότερα σκόρπια αγροτεμάχια προσαρτημένα σε αυτό και στο ναό της Θεοτόκου. Δεν αποκλείεται ωστόσο να έχει τη γενικότερη έννοια των περιουσιακών στοιχείων που ανήκουν στο μετόχι. Σε αυτή την περίπτωση οι δενδροκαλλιέργειες που περιλαμβάνονται στην κτήση στο σύνολό τους ή ένα τμήμα τους εμπίπτουν στην κατηγορία της χωριστής κυριότητας δένδρων σε εκτάσεις που συνιστούν ιδιοκτησίες τρίτων¹⁰⁰⁶. Επιπρόσθετα σε κανένα σημείο δεν χρησιμοποιείται ο εμπρόθετος προσδιορισμός *ἐν αὐτῷ* (ή *ἐν αὐτῇ*) που στα προηγούμενα χρυσόβουλλα τοποθετεί τα στοιχεία που συνθέτουν μια κτήση εντός της εδαφικής της ενότητας¹⁰⁰⁷. Η απαλοιφή του εν λόγω προσδιορισμού όσον αφορά τις δενδροκαλλιέργειες παρατηρείται επίσης στις ιδιοκτησίες της μονής που ακολουθούν επιτρέποντας τη διατύπωση του ίδιου συμπεράσματος για το είδος κυριότητας που διέπει τα δένδρα. Σημειώνεται ότι με την ίδια ακριβώς διατύπωση απαριθμούνται και τα περιουσιακά στοιχεία που συνιστούν το μετόχι της Νέας Μονής στην Καρύταινα¹⁰⁰⁸.

Στην κτήση απαντούν οι συνήθεις αγροτικές εκμεταλλεύσεις για την Πελοπόννησο, όμοιες με αυτές των λοιπών κτημάτων της μονής και ένας μύλος που όπως προκύπτει παρακάτω σύμφωνα με τη χωροθέτηση του μετοχίου ανήκει στον τύπο του υδρόμυλου.

Μεταξύ των δενδροκαλλιεργειών ωστόσο καταγράφεται και μία που δεν περιλαμβάνεται σε καμία από τις προηγούμενες γαιοπαροχές, αυτή των *συκαμινεῶν*, δηλαδή των μουριών¹⁰⁰⁹. Η συγκεκριμένη αναφορά ξεκινάει από το τέλος του στίχου 16 όπου διαβάζεται το πρώτο μισό της λέξης, *Σῦκα*, και ολοκληρώνεται στην αρχή του στίχου 17 όπου σώζεται το γράμμα *Μ* και ίχνη μόνο από το επόμενο που θα μπορούσε να αναγνωριστεί ως *Ι*. Στο τμήμα που ακολουθεί υπάρχει καταστροφή η οποία έχει επισημανθεί ήδη από τις πρώτες εκδόσεις των χρυσοβούλλων λόγων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη λανθασμένη αποκατάσταση του κενού της επιγραφής από τους Ζησιού¹⁰¹⁰ και Millet¹⁰¹¹, οι οποίοι το

¹⁰⁰⁶ Βλ. παραπάνω «... ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Μυζηθρᾶ» και σημ. 354.

¹⁰⁰⁷ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 33, ...*μετόχιον*... *μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ*... *δένδρ(ων) ἐλαϊκ(ῶν) κ(αὶ) ἐτέρ(ων) καρποφόρ(ων)*. Επίσης, βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 32-33. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 5-6, ... *γῆν*... *μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἐλαϊκ(ῶν) δένδρ(ων), κ(αὶ) ἐτέρων βελανιδιφόρ(ων)*, 13-14, ...*τὴν ἐξ ἀγορασίας*... *μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἐλαϊκ(ῶν) δένδρ(ων) κ(αὶ) τ(ῶν) ἄλλ(ων) τῶν βελανίδιον γεωργούντων*.

¹⁰⁰⁸ Βλ. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 19, *εἰς τὴν Καρύτταν μετόχιον τῆς ὑπεραγ(ίας) Θεοτόκου τῆς Νέας Μονῆς, μετὰ τῶν προσόντων κ(αὶ) αὐτῷ παροίκων κ(αὶ) κτημάτων· ὅσα κ(αὶ) οἷα εἰσίν· ἦγον ἀμπελί(ων) χωραφί(ων)· ἐλαιῶν· καὶ μύλωνος*. Επίσης, βλ. παρακάτω «*Τὸ μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Νέας Μονῆς*».

¹⁰⁰⁹ Βλ. *Θησαυρός*, 7, λήμματα *συκαμινέα, συκάμινος*, στ. 1014-1015. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Λεξικόν*, 3, λήμματα *συκαμινέα, συκάμινος*, σ. 164. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 13, λήμμα *συκαμινέα*, σ. 6783. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμματα *συκαμινέα, συκάμινος*, σ. 1670.

¹⁰¹⁰ Βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «*Μυστρά Ἐπιγραφαί*», σ. 477 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 61), *σῦκα, μ(υλῶνος καὶ) ἐτέρων ὄποροφόρων δένδρων*. Ο ΙΔΙΟΣ, «*Ἐπιγραφαί*» 1909, σ. 554 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 92), *σῦκα· μ(ηλεῶν καὶ) ἐτέρων ὄποροφόρων δένδρων*.

συμπληρώνουν ως *μηλεῶν*, αφήνοντας να εννοηθεί ότι στο συγκεκριμένο σημείο γίνεται αναφορά σε συκιές και μηλιές. Ο Millet βέβαιος για την ορθότητα της συμπλήρωσης που ο ίδιος προτείνει προβαίνει σε μία ακόμα διόρθωση στους ίδιους στίχους: θεωρεί λάθος του γραφέα την αναφορά στον στίχο 6 *μύλωνος* και πεπεισμένος ότι για την ορθή απόδοση του κειμένου το συγκεκριμένο χωρίο έπρεπε να είχε αντιγραφεί ακριβώς το ίδιο, όπως και στους στίχους 16-17, το διορθώνει ως ακολούθως: *ἤγοῦν παροίκων· ἀμπελίων· χωραφίων· <μύλωνος>· ἐλαιῶν· (συκῶν· μηλεῶν·) καὶ ἑτέρων δένδρων ὀπωροφόρων*.¹⁰¹² . Πραγματικά με μια επιφανειακή ανάγνωση του κειμένου η πρώτη εντύπωση που δίδεται είναι ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές λέξεις αναγεγραμμένες η πρώτη στο τέλος του στίχου 16 και η δεύτερη στην αρχή του στίχου 17. Με την ενδελεχή παρατήρηση όμως του συγκεκριμένου χωρίου ως προς το πρώτο συνθετικό, *ΣΥΚΑ*, παρατηρούμε τα ακόλουθα: α) η πρώτη συλλαβή δεν φέρει τόνο (οξεία), αν και στο σύνολο του κειμένου ο αντιγραφέας δεν παραλείπει τα σημεία τονισμού όπου απαιτούνται, β) η κατάληξη της λέξης παραπέμπει σε ονομαστική ή αιτιατική πτώση αντί για τη γενική *συκῶν* που επιβάλλει η σύνταξη της συγκεκριμένης πρότασης και γ) δεν ακολουθεί μέση στιγμή, η οποία εδώ ενέχει τη θέση του κόμματος και ακολουθεί όλα τα ουσιαστικά που προηγούνται¹⁰¹³. Η συγκέντρωση τριών σφαλμάτων στο ίδιο ουσιαστικό δεν είναι δυνατόν να ληφθεί ως σύμπτωση και η μόνη λογική εξήγηση που μπορεί να δοθεί είναι ότι πρόκειται για το πρώτο συνθετικό λέξης, η οποία συνεχίζεται στον επόμενο στίχο και αποκαθίσταται ως *συκαμινεῶν*. Την ίδια ανάγνωση είχε προτείνει πρώτος ο Στέφανος Δραγούμης «ἀντὶ τοῦ παραδόξου σύκα μ[ηλεῶν]» του Millet, όπως αναφέρει, χωρίς ωστόσο να προβαίνει σε περαιτέρω τεκμηρίωση¹⁰¹⁴.

Μεταξύ των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων είναι η μοναδική αναφορά σε καλλιέργεια μουριών, μιας δραστηριότητας ιδιαίτερα διαδεδομένης στην Πελοπόννησο ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο, η οποία συνδέεται με τη σηροτροφία και την παραγωγή μεταξιού¹⁰¹⁵. Η

¹⁰¹¹ Βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 116-117, *συκα· μ[ηλεῶν καὶ] ἑτέρων ὀπωροφόρων δένδρων*, όπου στη σημ. 6 διορθώνει τη λέξη *συκα* σε *συκῶν*.

¹⁰¹² Βλ. ό.π., σ. 116 στ. 6 και σημ. 1.

¹⁰¹³ Ο MILLET, ό.π., σ. 116 στ. 6, σημειώνει τη μέση στιγμή, αν και δεν προκύπτει από την ανάγνωση της επιγραφής.

¹⁰¹⁴ Βλ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, «Βροντοχήτικα», σ. 309.

¹⁰¹⁵ Στη διάδοση της καλλιέργειας της μουριάς στην Πελοπόννησο αποδίδεται και η γένεση του τοπωνυμίου Μορέας ή Μοριάς, το οποίο εμφανίζεται τον 9ο αιώνα και προσδιορίζει αρχικά την περιφέρεια που περιλαμβάνει το βόρειο τμήμα του νομού Ηλείας (την περιοχή της αρχαίας Ήλιδας) και το δυτικό του νομού Αχαΐας. Από τον 13ο-14ο αιώνα η έννοια της ονομασίας διευρύνεται τοπικά για να συμπεριλάβει πλέον το σύνολο της Πελοποννήσου, βλ. LAURENT, «L'énéque de Morée», σ. 181-189. BON, *La Morée franque*, σ. 306-314. Μ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Τὸ ὄνομα τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο», *Πρακτικὰ Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 13, τ. 2, Ἀθῆναι 1987-1988, σ. 210, 212-213, 214. JACOBY, «Silk in Western Byzantium», σ. 354. ΚΟΥΡΕΛΙΣ, *Monuments of rural archaeology*, σ. 119-

δραστηριοποίηση των πελοποννησίων στο συγκεκριμένο τομέα συνεχίζεται και στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους με την ενεργό και δυναμική συμμετοχή των δυτικών επικυρίαρχων. Τα βενετικά λιμάνια της Μεθώνης και της Κορώνης και τα φραγκικά των Πατρών και της Γλαρέντζας αναδεικνύονται σε μεγάλα εξαγωγικά κέντρα κουκουλιών, ακατέργαστου νήματος και μεταξωτών υφασμάτων¹⁰¹⁶. Σε πολιτικό-

121. ΓΕΡΟΥΛΜΑΤΟΥ, *Αγορές και εμπόριο*, σ. 170. SHAWCROSS, *The Chronicle*, σ. 7. ΑΒΠ, σ. 278-282. Επίσης, βλ. NESBITT – ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Byzantine seals*, σ. 88-89. Δεδομένου ότι τα φύλλα της μουριάς αποτελούν τη βασική τροφή του μεταξοσκώληκα και κατά συνέπεια συνιστούν τη βασική πρώτη ύλη για την ανάπτυξη της σηροτροφίας, οι εκτεταμένες φυτείες της συνιστούν μία κατά βάση βιομηχανική καλλιέργεια. Για την καλλιέργειά της και τη διαδικασία από την παραγωγή μέχρι και την ύφανση της μετάξης, καθώς και τους περιορισμούς που είχαν εφαρμοστεί κατά την πρωτοβυζαντινή και μεσοβυζαντινή περίοδο, ενδεικτικά βλ. LEFORT, «Άγροτική οικονομία», σ. 403, 413. Α. ΜΥΤΗΣΙΟΥ, «Η παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων. Μέθοδοι – Αργαλειοί – Τεχνικές όψεις», μτφρ. Έ. Δαλαμπίρα, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, 1, σ. 249-278. ΛΑΪΟΥ, «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο», σ. 479, 500-502. G. DAGRON, «Η αστική οικονομία από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα», μτφρ. Ν. Γουλανδρή, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, 2, σ. 105, 107-116. Έμμεσες αναφορές στις πηγές καθιστούν πιθανή την ανάπτυξη της σηροτροφίας και την παραγωγή μεταξιού στην Πελοπόννησο ήδη από τα τέλη του 7ου αιώνα, χωρίς ωστόσο να παρέχεται ασφαλής τεκμηρίωση, βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi», *DOP* 40 (1986), σ. 42-44, εικ. 2, 4. JACOBY, «Silk in Western Byzantium», σ. 454-460. Ο ΙΔΙΟΣ, «Silk Production in the Frankish Peloponnese», σ. 43. KAPLAN, *Les Hommes et la terre*, σ. 43. HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 241. LEFORT, «Άγροτική οικονομία», σ. 403. Η σηροτροφία στο νοτιοελλαδικό χώρο γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη τον 11ο και κυρίως τον 12ο αιώνα με σημαντικότερο κέντρο επεξεργασίας και εμπορίας μεταξιού τις Θήβες και αμέσως μετά την Κόρινθο και την Πάτρα να ακολουθούν. Το πιθανότερο είναι ότι ανάλογα εργαστήρια είχαν αναπτυχθεί και στην Σπάρτη. Το 1147 ο βασιλιάς των Νορμανδών Ρογήρος Β΄ μετά την κατάληψη των Θηβών και της Κορίνθου μεταφέρει μεταξουργούς από τις δύο αυτές πόλεις στη Σικελία, οι οποίοι με την τεχνογνωσία τους ανανεώνουν τη βιομηχανία μετάξης στα βασιλικά εργαστήρια του Παλέρμο. Με τη δραστηριότητα αυτή συνδέεται και η παραγωγή του πρινοκοκκίου, το οποίο παράγεται στην Πελοπόννησο και προωθείται στις δύο κυριότερες αγορές του, των Θηβών και της Κωνσταντινούπολης, βλ. THIRIET, *La Romanie vénitienne*, σ. 44. JACOBY, «Silk in Western Byzantium», σ. 462, 464-472, 476-492, 494-500. Ο ΙΔΙΟΣ, «Silk crosses the Mediterranean», σ. 61-62, 66-67. Ο ΙΔΙΟΣ, «Silk textiles», σ. 22-23, 27, 29. Ο ΙΔΙΟΣ, «Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West», *DOP* 58 (2004), σ. 224-225, 226-227. ΛΑΪΟΥ, «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο», σ. 531-532, 542, 548. Η ΙΔΙΑ, «Επισκόπηση», σ. 370-371. Α. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, «Θήβα», στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, 2, σ. 375-376, 381-383. SANDERS, «Κόρινθος», σ. 404-405. ΓΕΡΟΥΛΜΑΤΟΥ, *Αγορές και εμπόριο*, σ. 159-161, 164-165, 169-170. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 265-266. Ο ΙΔΙΟΣ, «The Byzantine Social Elite», σ. 76-77, αποδίδει το ρόλο του μεσάζοντα ανάμεσα στους μικροπαραγωγούς και τους μεγαλέμπορους στους Έλληνες άρχοντες.

¹⁰¹⁶ Υπό τους Φράγκους επικυρίαρχους απελευθερώνεται η βιομηχανία της μετάξης από τους περιορισμούς που ίσχυαν κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο και διευρύνεται το ποσοστό του πληθυσμού που απασχολείται στα διάφορα στάδιά της, περιλαμβάνοντας από απλούς χωρικούς που εκτρέφουν τους μεταξοσκώληκες και πωλούν τα κουκούλια ή το παραγόμενο ακατέργαστο νήμα, μέχρι τα μέλη της αστικής τάξης και της αριστοκρατίας που εμπλέκονται στην επεξεργασία και τη μεταποίησή τους, καθώς και στο εμπόριο λαμβάνοντας συνήθως το ρόλο των μεσαζόντων. Προωθείται στις τοπικές αγορές (Ανδρούσα κ.ά.) ή στις ετήσιες εμποροπανηγύρεις (όπως των Βερβένων) και προορίζεται κυρίως για εξαγωγές προς τη Δύση, αλλά και για εσωτερική κατανάλωση, βλ. ΓΧ, § 802-803, όπου ο Έλληνας άρχοντας Κορκόντηλος (*Corcondille*), εμπορεύεται μεταξύ στην ετήσια εμποροπανήγυρη των Βερβένων. THIRIET, *La Romanie vénitienne*, σ. 100, 349, 417, 438. HODGETTS, «Venetian Officials», σ. 486-487, 488-489, 490, 493 (1328), όπου ο καλόγερος Χαμάρετος αγοράζει ποσότητα μεταξιού στην αγορά της Ανδρούσας για λογαριασμό του Βενετού καγκελλαρίου της Κορώνης. JACOBY, «Silk Production in the Frankish Peloponnese», σ. 43-45, 49-53, 54-55, 57-58. Ο ΙΔΙΟΣ, «Silk textiles», σ. 23-27, 28-30. Ο ΙΔΙΟΣ, «Changing Economic Patterns», σ. 205-206, 214-215, 216, 217-218, 221. MATSCHKE, «Ανταλλαγές, εμπόριο», σ. 574-575, 584. Επίσης, βλ. JACOBY, «The Byzantine Social Elite», σ. 76-78. Η μεταξοπαραγωγή στην Κόρινθο, αν και στις πηγές παρουσιάζεται ακμαία μέχρι τις

διπλωματικό επίπεδο μεταξωτά υφάσματα περιλαμβάνονται ακόμα και στα δώρα που αποστέλλονται από το πριγκιπάτο της Αχαΐας και αξιωματούχους του στη Δύση¹⁰¹⁷. Στο δεσποτάτο του Μορέως αν και η παραγωγή ακατέργαστης μετάξης συνεχίζεται και αποτελεί εξαγωγίμο προϊόν επιβαρυνόμενο με ειδικό τέλος, η υφαντουργεία σταδιακά παρακμάζει με αποτέλεσμα την εισαγωγή μεταξωτών υφασμάτων από τη δυτική Ευρώπη¹⁰¹⁸.

Κατά συνέπεια φυσικό είναι να επιδιώκεται από έναν αποδέκτη αυτοκρατορικών δωρεών να συμπεριλαμβάνονται μεταξύ των εκχωρήσεων και δενδροκαλλιέργειες οι οποίες παρέχουν τη δυνατότητα ενασχόλησης με μια τόσο διαδεδομένη και επικερδή μεταποιητική δραστηριότητα.

Το μετάξι που παράγει το μετόχι της Βόγαλις εύκολα μπορεί να προωθηθεί στις κοντινές αγορές, όπως είναι η πλησιόχωρη σκορτινή

αρχές του 14ου αιώνα, μετά το 1312 (ληλασία της πόλης από τους Καταλανούς των Αθηνών) παύει να μνημονεύεται στο αρχαικό υλικό, ένδειξη της αδυναμίας της να ανακάμψει στον συγκεκριμένο τομέα από τις καταστροφές που υπέστη, βλ. JACOBY, «Silk textiles», σ. 27-28. Δύο είναι οι κύριες εξωτερικές αγορές της μετάξης που παράγεται στην Πελοπόννησο, η Βενετία και η νότια Ιταλία από την οποία προωθείται βορειότερα σε άλλους ιταλικούς προορισμούς με κυριότερο την πόλη της Λούκα. Την ίδια πορεία προς τη Δύση ακολουθεί και το πρινοκόκκι, η κύρια βαφική ύλη για το μετάξι, βλ. JACOBY, «Silk Production in the Frankish Peloponnese», σ. 45-48, 53-55, 59-61. Ο ΙΔΙΟΣ, «Silk crosses the Mediterranean», σ. 77. Ο ΙΔΙΟΣ, «Silk textiles», σ. 30. Ο ΙΔΙΟΣ, «Changing Economic Patterns», σ. 224, 225, 226, 227-228. Ο ΙΔΙΟΣ, «Rural exploitation», σ. 266-267.

¹⁰¹⁷ Σύμφωνα με τη συνθήκη της Σαπιέντζας (1209) ο πρίγκιπας της Αχαΐας οφείλει να στέλνει σε ετήσια βάση τρία τόπια μεταξωτό ύφασμα στη Βενετία, δύο για το ναό του Αγίου Μάρκου και ένα για τον δόγη. Το 1210 ο αρχιεπίσκοπος των Πατρών Άνσελμος υπόσχεται να στέλνει κάθε χρόνο ένα τόπι ύφασμα στο αβαείο του Cluny. Ανάλογες υποχρεώσεις αναλαμβάνουν και άλλοι Λατίνοι ηγεμόνες ή εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι της φραγκοκρατούμενης ανατολής, βλ. JACOBY, «Silk in Western Byzantium», σ. 469. Ο ΙΔΙΟΣ, «Silk crosses the Mediterranean», σ. 68. Ο ΙΔΙΟΣ, «Silk textiles», σ. 28-29.

¹⁰¹⁸ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 4, σ. 29, όπου σε επιστολή του 1431 για τα προνόμια των Ραγουζαίων εμπόρων αναφέρεται: *όμοίως εις τὸ μετάξιν, ἵνα πληρώση εις τὴν λίτραν σολδία τρία*. ΛΑΪΟΥ, «Άγροτική Οικονομία», σ. 510-511, 512, 543, 564 σημ. 220, 567. Ενδεχομένως το συγκεκριμένο τέλος ταυτίζεται με το *μεταξιατικὸν* που απαντά στον αμφισβητούμενης γνησιότητας χρυσόβουλλο λόγο του 1316 υπέρ των Μονεμβασιωτῶν και αποτελεί τη μοναδική μνεία του φόρου αυτού, από όσο γνωρίζω, βλ. ΜΜ, V, σ. 166 οι οποίοι το χρονολογούν στο έτος 1317. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 540 (ΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 402). SCHREINER, «Ein Pro stigma», σ. 221 (και σ. 214-215, όπου επιχειρηματολογεί για την πλαστογράφηση του χρυσοβούλλου). ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 243. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασιά*, σ. 165, 166 σημ. 82. Η επιβολή του πιθανότατα συνδέεται με την κατάργηση του κρατικού μονοπωλίου και την απελευθέρωση του εμπορίου της μετάξης ως αποτέλεσμα της φραγκικής κυριαρχίας μετά το 1204. Για την παρακμή της υφαντουργικής δραστηριότητας στο δεσποτάτο, βλ. παραπάνω σημ. 317. Η ενασχόληση με τη σηροτροφία συνεχίζεται στην Πελοπόννησο καθόλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας και μέχρι τα μέσα σχεδόν του 20ου αιώνα. Το εμπόριο μάλιστα της μετάξης παρά τις διακυμάνσεις που γνωρίζει καλύπτει σημαντικό ποσοστό του εξαγωγικού εμπορίου. Προωθείται ως πρώτη ύλη στην ευρωπαϊκή κυρίως βιομηχανία, ενώ σημαντικό μερίδιο συγκεντρώνει και η αγορά της Τυνησίας. Ο μεγαλύτερος όγκος του παραγόμενου προϊόντος προέρχεται κυρίως από τη νότια και νοτιοδυτική Πελοπόννησο, βλ. LEAKE, *Travels*, I, σ. 131, 346-351, 433, II, σ. 50, 141-142. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, «Βροντοχήτικα», σ. 310. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Η Πελοπόννησος*, σ. 68, 69, 127, 129, 132, 207-215 σποράδην, 270-271, 272, 274, 286. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Τὸ ἔμπόριο*, σ. 160-169, 216-218 και σποράδην. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ ἔμπόριον εις τὴν Πελοπόννησον», σ. 123, 130-134, 136-137, 142, 145-146, 147, 150-151. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Συγκυρία και ἔμπόριο*, σ. 151-153, 154 (χάρτης), 156-160. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, «Ἡ ἔμπορικὴ ἑταιρικὴ συνεργασία», σ. 268-269, 270, 283. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ Πελοπόννησος», σ. 60-61.

εμποροπανήγυρη των Βερβένων ή αυτές της Ανδρούσας στο νότο και της Γλαρέντζας στο βορρά.

Η ποικιλία των καλλιεργειών, οι εγκατεστημένοι πάροικοι και η μεταποιητική δραστηριότητα (νερόμυλος, επεξεργασία μετάξης) υποδηλώνουν μια εκτεταμένη κτήση που καθίσταται εξαιρετικά αποδοτική και ελκυστική για κάθε μεγαλογαιοκτήτη.

Στην έρευνα για τον εντοπισμό της θέσης του μετοχίου η παράθεσή του πριν τα υφιστάμενα μέχρι σήμερα χωριά Ζούρτζα και Μουντρά ενδεχομένως επιτρέπει τη διατύπωση της υπόθεσης ότι η κτήση χωροθετείται πλησίον ή στην περιφέρειά των οικισμών αυτών. Την υπόθεση αυτή ενισχύει η υπαγωγή του μοναστηριακού κτήματος στο ίδιο καθεστώς με τους παραπάνω οικισμούς, αυτό της συγκυριότητας, ενδεικτικό κατά πάσα πιθανότητα της γειννιάσής τους. Δυστυχώς το παρωνύμιο ή *Βόγαλις* που συνοδεύει και προσδιορίζει το εκκλησιαστικό κτήμα δεν διασώζεται στο τοπωνυμικό της περιοχής. Ωστόσο ανατολικά του οικισμού της Νέας ή Κάτω Φιγάλειας (πρώην Ζούρτσα) σε απόσταση 200μ. περίπου από τον οικιστικό ιστό διατηρείται ένα εξαιρετικά σημαντικό βυζαντινό μνημείο για το οποίο έχει εκφραστεί η άποψη ότι πιθανόν ταυτίζεται με την εκκλησία του υπό διερεύνηση μετοχίου¹⁰¹⁹. Πρόκειται για το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου που μέχρι πρόσφατα λειτουργούσε ως κοιμητηριακός ναός του οικισμού (εικ. 168, 169).

Το μνημείο ταυτίζεται με το μοναστήρι της *Παναγίας Λιγόβαης* που απαντά σε καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως του 1699, όπου προσγράφεται μαζί με 34 ακόμα εκκλησίες στην περιφέρεια του οικισμού της Ζούρτσας¹⁰²⁰. Σήμερα δύο στοιχεία υποδηλώνουν την παλαιότερη λειτουργία του ναού ως καθολικό μονής, αφενός η ονομασία Μοναστήρι που του αποδίδει παραδοσιακά η τοπική κοινωνία και αφετέρου τα κτηριακά κατάλοιπα που εντοπίζονται στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου¹⁰²¹ (εικ. 173-175). Η μεταβολή του παρωνυμίου από *Βόγαλις* σε *Λιγόβαη* οφείλεται ενδεχομένως σε

¹⁰¹⁹ Βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, «Μνημεία Ηλείας», σ. 270. Ο ΙΔΙΟΣ, *Η ναοδομία στην επισκοπή Ωλένης*, Α', σ. 113.

¹⁰²⁰ *Εἰς τὴν Ζούρτζα σιμὰ εἶναι μοναστήριον, τῆς Παναγίας Λιγόβαης...* Σύμφωνα με το έγγραφο στη μονή και στο μετόχι της του *Ἁγίου Ἡλίου* προσγράφεται σημαντική ακίνητη περιουσία αποτελούμενη από σπόριμη γη, αμπέλια, ελαιόδεντρα, καρυδιές, μουριές, συκιές, χέρσα κτήματα, ελαιοτριβείο, μύλους, νεροτριβές και οικίες, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 158. Το μοναστήρι αυτό ταυτίζεται με το *Monasterio della Madona, e suo ospitio S. Elia* που καταγράφεται σε λογιστικό κατάστιχο του 1700 με τα ίδια περιουσιακά στοιχεία, βλ. ΜΙΧΑΛΑΦΑ, *Εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου*, σ. 424

¹⁰²¹ Μεταξύ των κτηριακών καταλοίπων αναγνωρίζονται ερείπια κελιών και βοηθητικών χώρων στον περιβάλλοντα χώρο βόρεια και βορειοδυτικά του ναού, ίχνη δύο ημικυλινδρικών θόλων στο δυτικό τοίχο του περιβόλου και κρήνη της τουρκοκρατίας έξω από την είσοδο του συγκροτήματος, ενώ κατά τη διάρκεια εκτεταμένες ανασκαφικής έρευνας αποκαλύφθηκαν τα οικοδομικά κατάλοιπα ληνού και υπολήνιου σε επαφή με τη νοτιοδυτική εξωτερική γωνία του νάρθηκα και τμήμα του νότιου περιβόλου, βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Η ναοδομία στην επισκοπή Ωλένης*, Α', σ. 113. ΚΟΥΜΟΥΣΗ – ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ, *Ι. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου Ζούρτσας*. Επίσης, βλ. ΒΟΥΡΑΣ, «Zourtsa», σ. 139.

αντιμετάθεση των φθόγγων και της συλλαβής «λι» στο εσωτερικό της λέξης.

Επισημαίνεται ότι στην περιφέρεια της Ζούρτσας νότια του οικισμού Φασκομηλιά (Μουντρά) απαντά σήμερα το τοπωνύμιο Μετόχι¹⁰²². Η ονομασία αποτελεί επιβίωση του παλαιού καθεστώτος της συγκεκριμένης θέσης και πιθανότατα υποδεικνύει την υπαγωγή της στο μοναστήρι της Παναγίας τῆς Λιγόβαης, ιδιοκτησίες της οποίας καταγράφονται το 1699 σε διάφορες τοποθεσίες της περιοχής¹⁰²³.

Η ανέγερσή του μνημείου ανάγεται στο β' μισό 10ου-αρχές 11ου αιώνα¹⁰²⁴. Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής (σχ. 13) με υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος και φωταγωγό¹⁰²⁵. Η τοιχοποιία του συνίσταται σε αργούς λίθους αδρά επεξεργασμένους στην εμφανή όψη τους και πλίνθους είτε διατεταγμένες σε οριζόντιες ζώνες είτε σποραδικά παρεμβαλλόμενες μεταξύ των κάθετων αρμών (εικ. 170). Επεξεργασμένοι πώρινοι γωνιόλιθοι έχουν ενσωματωθεί στις ακμές του κτίσματος και στα πλαίσια των ανοιγμάτων. Δίρριχτη κεραμοσκεπή καλύπτει το κεντρικό κλίτος και από μία μονόρριχτη τα πλάγια. Ανατολικά απολήγει σε τρεις ημικυκλικές αψίδες ιερού με μεγάλες αναλογικά διαστάσεις (εικ. 171). Η κεντρική φέρει διβαθμιδωτή στέγη και τρίλοβο τοξωτό παράθυρο και στο ανώτερο τμήμα της τοιχοποιίας κοσμεύεται από πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο διατεταγμένο σε οριζόντιες ζώνες¹⁰²⁶. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε ότι δυτικά εκτεινόταν νάρθηκας σύγχρονος με την αρχική φάση του μνημείου, ο οποίος επικοινωνούσε με τον κυρίως ναό με τρεις θύρες, μία για κάθε κλίτος, και πιθανότατα στεγαζόταν με μονόρριχτη κεραμοσκεπή. Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο η χρήση του οικοδομήματος είχε περιοριστεί μόνο στο κεντρικό και το βόρειο κλίτος. Το 1887 κτίζεται εκ νέου ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα στα θεμέλια του αρχικού ο οποίος είχε καταρρεύσει

¹⁰²² Βλ. GEORGACAS – McDONALD, «Τοπωνύμια», σ. 195 αρ. 4776. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικὸν Ὀλυμπίας», σ. 410.

¹⁰²³ Βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 158-159

¹⁰²⁴ Βλ. BOURAS, «Zourtsa», σ. 149, ο οποίος χρονολογεί το μνημείο στο τελευταίο τέταρτο του 10ου αιώνα. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Βυζαντινὰ Μνημεῖα 2, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1992², σ. 201-202, 205-206, ο οποίος το τοποθετεῖ στο β' μισό του 10ου αιώνα. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Ἡ ναοδομία στὴν ἐπισκοπὴ Ὠλένης*, Α', σ. 123, ο οποίος συγκεντρώνει ὅλες τὶς παλαιότερες ἀπόψεις καὶ διευρύνει τὴ χρονολόγησιν τοῦ μνημείου, «ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰῶνα».

¹⁰²⁵ Το μνημείο αποκαταστάθηκε στὴν ἀρχικὴ τοῦ μορφὴ κατὰ τὰ ἔτη 2013-2016 καὶ ἀποδόθηκε στὴν τοπικὴ κοινωvία. Το ἔργο «Στερέωσις, ἀποκατάστασις Ι. Ν. Κοιμῆσεως Θεοτόκου Ζούρτσας Ἠλείας καὶ διαμόρφωσις περιβάλλοντα χώρου» πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο προγραμματικῆς σύμβασης ποῦ υπογράφηκε μεταξύ τοῦ Υπουργείου Πολιτισμοῦ Ἀθλητισμοῦ καὶ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας καὶ υλοποιήθηκε ἀπὸ τὴν Εφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἀχαΐας, βλ. ΚΟΥΜΟΥΣΗ – ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ, *Ι. Ν. Κοιμῆσεως Θεοτόκου Ζούρτσας*.

¹⁰²⁶ Ο κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῆς κεντρικῆς ἀψίδας ἀποκαταστάθηκε το 1980 ἀπὸ τὴν πρῶν 6η Εφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, βλ. Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Κάτω Φιγάλεια (Ζούρτσα). Ναὸς Κοιμῆσεως Θεοτόκου», *ΑΔ* 35 (1980), Χρονικὰ Β'1, σ. 208, πίν. 91.

τον προηγούμενο χρόνο από σεισμό. Η μετασκευή του ναού σε δίκλιτο επέφερε την κατάργηση της νότιας από τις δύο πεσοστοιχίες, η οποία σφραγίστηκε με τοίχο, και τη μετατροπή του νότιου κλίτους σε παρεκκλήσι αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη¹⁰²⁷ (εικ. 172).

Εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε τα τελευταία χρόνια, κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης του μνημείου, αποκαλύπτοντας στοιχεία από την αρχική κατασκευαστική φάση του ναού¹⁰²⁸. Επίσης ήλθε στο φως μεγάλος αριθμός ταφών των ύστερων βυζαντινών χρόνων (14ος-15ος αιώνας) τεκμηριώνοντας ότι ο ναός ήταν σε χρήση κατά τη συγκεκριμένη περίοδο¹⁰²⁹. Στην ίδια εποχή ανάγονται αρχιτεκτονικά μέλη εντοιχισμένα στη νεώτερη δυτική όψη του που ενδεχομένως συνδέονται με εργασίες ανακαίνισής του¹⁰³⁰.

Η εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου αποτελεί ένα από τα αρχαιότερα και επιβλητικότερα ιστάμενα βυζαντινά μνημεία της χώρας των Σκορτών, αλλά και της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως στην οποία κατά πάσα πιθανότητα εντάσσεται¹⁰³¹. Τα χαρακτηριστικά αυτά θα

¹⁰²⁷ Για την αρχιτεκτονική και την οικοδομική ιστορία του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου Ζούρτσας, βλ. BOURAS, «Zourtsa», σ. 139-149. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Η ναοδομία στην επισκοπή Ωλένης*, Α', σ. 113-124.

¹⁰²⁸ Αποκαλύφθηκε το αρχικό δάπεδο του Ιερού Βήματος και της Πρόθεσης, η βάση του κτιστού τέμπλου και της Αγίας Τράπεζας και το περίγραμμα του νάρθηκα του ναού, βλ. ΚΟΥΜΟΥΣΗ – ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ, *Ι. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου Ζούρτσας*.

¹⁰²⁹ Μεταξύ των ευρημάτων ενδιαφέρον παρουσιάζει ζευγάρι δερμάτινων παιδικών υποδημάτων που βρέθηκε εντός κιβωτιόσημου τάφου στο νότιο κλίτος του ναού, βλ. ΚΟΥΜΟΥΣΗ – ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ, *Ι. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου Ζούρτσας*.

¹⁰³⁰ Εντοιχισμένα στο νεώτερο δυτικό τοίχο βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη από παρόλιθο κοσμημένα με ανάγλυφο βεργίο και κιονόκρανο ημικιονίσκου, τα οποία χρονολογούνται στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους. Τα τεμάχια φαίνεται ότι συνανήκουν και σχημάτιζαν τόξο από πλαίσιο θυρώματος ή λιγότερο πιθανό από προσκυνητάρι. Σε περίπτωση που προέρχονται από το ίδιο μνημείο και δεν έχουν μεταφερθεί από αλλού, συνιστούν ένδειξη πιθανής ανακαίνισης του μνημείου κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Η ναοδομία στην επισκοπή Ωλένης*, Α', σ. 114, 122-123.

¹⁰³¹ Στις πηγές δεν παραδίδονται στοιχεία για την εκκλησιαστική υπαγωγή των Σκορτών κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, αν και για το δυτικό τμήμα τουλάχιστον δύο είναι οι εκκλησιαστικές καθέδρες που θα μπορούσαν να έχουν αρμοδιότητα στην περιοχή λόγω γειτονίας, η επισκοπή Βολαιίνης και η μητρόπολη Χριστιανουπόλεως. Στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους ορθόδοξη επισκοπή Ωλένης δεν μαρτυρείται στις πηγές σε αντίθεση με την μητρόπολη Χριστιανουπόλεως η οποία κάποια στιγμή προβάλλει αξιώσεις επί της επισκοπής Βελίγιστης και κατά τον 14ο αιώνα φαίνεται ότι η αρμοδιότητά της περιορίζεται σε μία μικρή εδαφική περιφέρεια που δεν θα μπορούσε να είναι άλλη από το τμήμα της κεντροδυτικής Πελοποννήσου. Ενδεχομένως κατά την περίοδο αυτή το νότιο και δυτικό τμήμα των Σκορτών υπάγεται στην τριφυλιακή καθέδρα δεδομένου ότι πρόκειται για τα πρώτα ανακτιμένα εδάφη της μητρόπολης. Η περίπτωση να συνιστούν νέες εκχωρήσεις στο πλαίσιο αποκατάστασης της παλαιάς καθέδρας δεν φαίνεται πιθανή λόγω των αντιδράσεων που θα υπήρχαν από τις δύο όμορες μητροπόλεις (Λακεδαιμονίας και Πατρών). Ενθύμηση στον χειρόγραφο κώδικα Plut. VIII cod. 5 της Λαυρεντιανής Βιβλιοθήκης στην Φλωρεντία που αναφέρει την αιχμαλωσία ανώνυμου μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως από της πόλεως, ούπερ τὸ λεγόμενον Λεοντάριον, πιθανόν σχετίζεται με την κατάληψη του κάστρου του Λεονταρίου από τους Οθωμανούς το 1460 και επιτρέπει την υπόθεση ότι στο συγκεκριμένο πόλισμα είχε μεταφερθεί πλέον η έδρα της μητρόπολης. Επί τουρκοκρατίας η αρμοδιότητα της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως εκτείνεται, σύμφωνα με τις πηγές, στη νότια Ηλεία και στη νοτιοδυτική Αρκαδία αντικατοπτρίζοντας πιθανότατα μερικώς την κατάσταση όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στους παλαιολόγειους χρόνους (ή και προγενέστερα), βλ. ΜΜ, I, σ. 494-495 (1367), II, σ. 208-209 (1394). ΛΕΑΚΕ, *Travels*, I, σ. 75. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Δύο αναφοραί», σ. 298. Ο ΙΔΙΟΣ, «Σύμμικτα: Ταραχή άνυπαρκτος πόλις Πελοποννήσου», *ΝΕ* 12 (1915), σ. 372-373. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν

μπορούσαν να του προσδώσουν το χαρακτήρα ενός τοπόσημου με ιδιαίτερη αξία για τον πληθυσμό των ανακτηθέντων εδαφών¹⁰³². Επίσης συνδέεται με το προσταυροφορικό παρελθόν της περιοχής και ενδεχομένως η παραχώρησή του σε ένα από τα ισχυρότερα εκκλησιαστικά καθιδρύματα του βυζαντινού Μοριά εκφράζει την προσδοκία για την επανεγκαθίδρυση της βυζαντινής κυριαρχίας και την αποκατάσταση της παλαιάς τάξης. Κατά συνέπεια η προσάρτησή του στη μονή Βροντοχίου αυξάνει το γόητρό της τελευταίας και ενισχύει την επιρροή της στον εκεί ορθόδοξο πληθυσμό ισχυροποιώντας έμμεσα την παρουσία της στη δυτική Πελοπόννησο όπου φιλοδοξεί να αναδειχθεί σε υπολογίσιμο αντίπαλο της φιλολατινικής προπαγάνδας όχι μόνο σε θέματα θεολογικά-δογματικά, αλλά και στο πολιτικό επίπεδο μέσα από την επιδίωξη της να διεκδικήσει στο σύνολό τους τόσο το μετόχι της Βόγαλις όσο και τα δύο χωριά, τη Ζούρτζα και τη Μουντρά¹⁰³³. Παράλληλα η άσκηση της εξουσίας στην περιοχή από εκπροσώπους της Εκκλησίας και όχι των πολιτικών ή στρατιωτικών αρχών πιθανότατα λειτουργεί καθησυχαστικά απέναντι στη φραγκική διοίκηση¹⁰³⁴. Το πριγκιπάτο θα

Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 154-161. Ό.π., 1977-84, σ. 292-314. ΒΕΕΣ, «Beiträge», σ. 265-269. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Αἱ Μητροπόλεις*, σ. 5-17. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 508, 512, 513, 527-529. Επίσης, βλ. παραπάνω σημ. 287. Ο ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Οἱ ἐπισκοπές Μεσσηνίας», σ. 114, 116, 126, συνδέει την απόδοση επισκοπικής έδρας στη Χριστιανούπολη με την καθυπόταξη των Σλάβων και τον εκχριστιανισμό τους ανάγοντας την ίδρυσή της πιθανότατα στον 10ο αἰώνα. Στην περίπτωση αυτή δεν αποκλείεται να είχαν υπαχθεί στην αρμοδιότητά της και οἱ Σλαβικοὶ πληθυσμοὶ τῶν Σκορτῶν. Ενδεχόμενη είναι και η σύνδεσή της με την αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή Ἀρκαδίας που μνημονεύεται στο «εἰκονοκλαστικὸ» τακτικὸ (Notitia 3), το ὁποῖο χρονολογεῖται στο β' μισό του 8ου αἰώνα, βλ. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 23, 232 (Notitia 3). ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Μεσσηνίας ἱστοριογεωγραφικῶν», σ. 25-26. Για την ἐπισκοπή Ὠλένης, βλ. ΒΕΕΣ, «Beiträge», σ. 242, 260-261. ΒΟΝ, *La Morée franque*, σ. 93, 96, 99, 243, 276-277, 344-346, 359, ὁ ὁποῖος ἐντάσσει στὴν ἀρμοδιότητα τῆς λατινικῆς ἐπισκοπῆς Ὠλένης τὸ σύνολο τοῦ νομοῦ Ἠλείας. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Ἡ ἐπισκοπή Ὠλένης», σ. 250-260. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Σημείωμα περὶ τῶν ἐν Ἡλίδι Βυζαντινῶν Ἐπισκοπῶν», *ΕΕΗΜ* 2 (1983), σ. 12-14. ΝΕΣΒΙΤΤ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Byzantine seals*, σ. 89-90. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Ἡ ναοδομία στὴν ἐπισκοπή Ὠλένης*, Α', σ. 43, 45-48, 50, 53-54, 111, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ἡ περιοχή δικαιοδοσίας τῆς ἐπισκοπῆς Ὠλένης κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο «συμπίπτει ἀδρομερῶς με τὸν σημερινὸ νομὸ Ἠλείας». Επίσης, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικὸν Ἠλείας», σ. 52-55.

¹⁰³² Ἐπισημαίνεται ὅτι στὸν κατάλογο τοῦ 1699 ἡ μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Λιγόβας περιγράφεται ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ πλουσιότερα καὶ σημαντικότερα ἱερά καθιδρύματα τῆς μητροπόλεως Χριστιανουπόλεως τοῦ ὁποῖου τὸ σύνολο τῆς περιουσίας συνιστοῦν *ἀφιερῶματα παλαιὰ τῶν χριστιανῶν*, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 158.

¹⁰³³ Πρβλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαὶ», σ. 480-481 (= Ο ἸΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 64-65).

¹⁰³⁴ Ἡ φραγκικὴ διοίκηση ἐμφανίζεται ἀνεκτικὴ ἀπέναντι στους ὀρθόδοξους υπηκόους τῆς, οἱ ὁποῖοι συνεχίζουν κανονικὰ νὰ ἐφαρμόζουν τὸ τυπικὸ τους καὶ νὰ ἐκκλησιάζονται στους ναοὺς τους καὶ ἐπιπλέον τους παρέχεται ἡ δυνατότητα νὰ ἀνεγείρουν νέους καὶ νὰ κοσμοῦν τὰ μνημεῖα τους με τοιχογραφίες. Γενικότερα φαίνεται ὅτι ἐπιδιώκει τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη με τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ τοῦ πριγκιπάτου καὶ τὸ ἐπιτυγχάνει γιὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς ἐπικράτειάς τῆς καὶ ἰδιαίτερα στὶς εὐφορές καὶ πλούσιες περιοχές, ὅπως αὐτές τῆς Μεσσηνίας καὶ τῆς βορειοδυτικῆς Πελοποννήσου. Ὅστόσο σὲ ἀντίθεση με τους Βενετοὺς δὲν ἐπιτρέπει ποτὲ τὴν ἐγκατάσταση ὀρθόδοξων προκαθημένων στὶς ἐπισκοπές καὶ μητροπόλεις ποὺ κατείχε, ἀποδυναμώνοντας σημαντικὰ τὸ ὀρθόδοξο στοιχεῖο ποὺ στερεῖται πλέον τῆς πνευματικῆς τοῦ ἡγεσίας, βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Ἡ ναοδομία στὴν ἐπισκοπή Ὠλένης*, Α', σ. 522-523. ΚΑΠΠΑΣ, «Μεσσηνία, 1204-1500», σ. 196-197, 266-270. Επίσης, βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὴν Ἑλλάδα. Ποσοτικὲς προσεγγίσεις», *ΠΑΑ* 56 (1981), σ. 381-390. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Κοινωνία καὶ τέχνες», σ. 10-15. Πρβλ. ΚΑΛΟΠΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Τάσεις τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς περὶ τὸ 1300», σ. 88-90.

αντιμετώπιζε με μεγάλη δυσπιστία την εγκατάσταση αυτοκρατορικών κρατικών λειτουργιών σε μια τόσο ευαίσθητη περιοχή έχοντας συνεχώς υπόνοιες ότι κάθε ενέργεια και πρωτοβουλία τους θα αποσκοπούσε στη αποσταθεροποίηση του *status quo* και θα υποδαύλιζε στασιαστικές κινήσεις εναντίον του με αποτέλεσμα μια σύγκρουση που μπορεί να είχε ολέθριες συνέπειες για τους Βυζαντινούς. Αντίθετα τους εκπρόσωπους της ορθόδοξου Εκκλησίας οφείλει η φραγκική διοίκηση να αντιμετωπίζει με μεγαλύτερο σεβασμό και να μην συγκρούεται μαζί τους, αφενός διότι δεν αντιπροσωπεύουν άμεσα τουλάχιστον την κοσμική εξουσία και τις φιλοδοξίες της και αφετέρου λόγω της απήχησης που έχουν στο ντόπιο στοιχείο, το οποίο συνιστά το ποίμνιό τους και τους εκλαμβάνει ως πνευματικούς ηγέτες και καθοδηγητές του. Σημειώνεται ότι το καθεστώς της συγκυριότητας Φράγκων και Βυζαντινών που εισάγουν οι κατακτητές γνωρίζει ευρεία διάδοση στην Πελοπόννησο επί φραγκοκρατίας και θα σχολιαστεί παρακάτω αναλυτικά.

Η παραχώρηση του μετοχίου της Βόγαλις αμέσως μετά την επικράτηση των αυτοκρατορικών δυνάμεων στην περιοχή αποτελεί πιθανόν ένδειξη ότι αυτό λαμβάνει τη μορφή εκκλησιαστικού κτήματος με την τεχνική σημασία του όρου αμέσως μετά την ανάκτηση της Πελοποννήσου από τους Βυζαντινούς. Ενδεχομένως επί φραγκοκρατίας ο ναός με την προσάρτηση μιας εδαφικής περιφέρειας ή με την περιουσία που ήδη έχει στην κατοχή του εμπεριέχεται στα περιουσιακά στοιχεία μιας λατινικής επισκοπής, ίσως της Ωλένης, ή ενός νεοϊδρυθέντος μοναστηριού του ρωμαιοκαθολικού δόγματος¹⁰³⁵. Η βυζαντινή παρουσία στα Σκορτά μετά το 1320 καταφέρει να εντάξει την κτήση στην εδαφική ζώνη της συγκυριότητας των δύο αντιπάλων. Ακολούθως και δεδομένου ότι δεν προκύπτουν εμπράγματα δικαιώματα επί αυτής από κάποιο ορθόδοξο εκκλησιαστικό καθίδρυμα ή καθέδρα, η βυζαντινή μερίδα εμπεριέχεται στην ιδιοκτησία του κράτους το οποίο στη συνέχεια την εκχωρεί στη μονή Βροντοχίου αποδίδοντάς στην κτήση συνολικά το χαρακτηρισμό *μετόχιον*. Δεν συμβαίνει το ίδιο ωστόσο, όπως καταγράφεται παρακάτω στο χρυσόβουλλο, με το μετόχι που λαμβάνει η μονή στον κάμπο της Καρύταινας. Στην περίπτωση αυτή για την παραχώρησή του προηγείται η έκδοση μιας σειράς πατριαρχικών εγγράφων, καθώς και η απόλυση προστάγματος από τον αυτοκράτορα, γεγονός που σημαίνει ότι το βυζαντινό κράτος είχε αναγνωρίσει προηγουμένως τη δικαιοδοσία της κεντρικής εκκλησιαστικής διοίκησης στην πρόσφατα ανακτηθείσα κτήση¹⁰³⁶.

Η μετεξέλιξη του μετοχίου σε μοναστήρι ενδεχομένως πραγματοποιείται σε κάποια φάση μετά την προσάρτησή και της

¹⁰³⁵ Πρβλ. GASPARIS, «Land and Landowners», σ. 73-74.

¹⁰³⁶ Βλ. παρακάτω «Τὸ μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Νέας Μονῆς».

λατινικής μερίδας στη μονή Βροντοχίου. Αρχικά στο πλαίσιο της προάσπισης των συμφερόντων της απέναντι στους Φράγκους συγκυρίαρχους και της αποτελεσματικότερης διαχείρισης της αγροτικής παραγωγής και της προώθησής της, βεβαία πρέπει να θεωρείται η εγκατάσταση ενός ή περισσότερων μοναχών στο μετόχι αμέσως μετά την εκχώρησή του, δεδομένου ότι τα στοιχεία που το συνιστούν δίνουν την εικόνα ενός ευμεγέθους κτήματος με μεγάλη ποικιλία καλλιεργειών και επιπλέον η απόσταση από το Μυστρά καθιστά εξαιρετικά δύσκολη την εποπτεία του. Η σύσταση σταδιακά μιας μικρής μοναστικής κοινότητας θα μπορούσε σε κάποια χρονική στιγμή να μετεξελιχθεί σε ένα εξαρτημένο αρχικά μονύδριο και εν συνεχεία επί τουρκοκρατίας σε μια ανεξάρτητη και κραταιά μονή.

Η καταγραφή της *Βόγαλις* στο χρυσόβουλλο χωριστά από τον πλησιόχωρο οικισμό της Ζούρτσας (εικ. 176) στον οποίο θα γίνει αναφορά ακολούθως οφείλεται στο γεγονός ότι το καθένα από αυτά τα δύο συνιστά αυτόνομη οικονομική και φορολογική ενότητα και με αυτή τη μορφή εκχωρούνται στη μονή Βροντοχίου.

Από τις εργαστηριακές εγκαταστάσεις του μετοχίου η μονή που καταγράφεται είναι ένας μύλος, χωρίς να προσδιορίζεται η μορφή του. Και αυτός όπως όλοι οι προηγούμενοι πρέπει να ταυτιστεί με νερόμυλο, δεδομένης της υδατοβρίθειας της περιοχής. Το ευρύτερο περιβάλλον του ναού της Θεοτόκου και του οικισμού της Ζούρτσας διαρρέουν χείμαρροι¹⁰³⁷ όπου μέχρι και τα νεώτερα χρόνια λειτουργούσαν υδρομυλικές εγκαταστάσεις¹⁰³⁸. Τρεις μύλοι περιλαμβάνονται και στην καταγραφή της περιουσίας του μοναστηριού της *Παναγίας Λιγόβαης*¹⁰³⁹. Επίσης, μεταξύ των καλλιεργειών του τελευταίου απαντούν και *σικαμνές ρίζες 84*¹⁰⁴⁰.

Τέλος σημειώνεται ότι στην ευρύτερη περιοχή του ναού της Παναγίας ιστάμενα μνημεία και κτηριακά κατάλοιπα¹⁰⁴¹, καθώς και οι

¹⁰³⁷ Ο οικισμός της Ζούρτσας χωροθετείται μεταξύ των χειμάρρων Ζαρτουτίνα δυτικά και Σαραϊκό-Νερνοτορβάδες ανατολικά οι οποίοι με κατεύθυνση προς τα νοτιοδυτικά εκβάλλουν στον ποταμό της Νέδας. Την ίδια πορεία ακολουθεί ανατολικότερα το ρέμα Φτελιά-Βρόντο, βλ. απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Νέα Φιγάλεια.

¹⁰³⁸ Διατηρούνται σήμερα ερειπωμένοι νερόμυλοι των νεώτερων χρόνων με πιο γνωστούς του «Σιώρα», του «Βεζίρη» και του «Παπανδρέου». Επίσης, απαντά το τοπωνύμιο Πυργόμυλος, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικὸν Ὀλυμπίας», σ. 408.

¹⁰³⁹ Βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 158, ...*μῦλος φθιασμένος, καὶ μύλοι χαλασμένοι 2 νεροτριβές χαλασμένες 2*....

¹⁰⁴⁰ Βλ. ό.π., σ. 158.

¹⁰⁴¹ Σε μικρή σχετικά απόσταση από το ναό διατηρούνται σήμερα τέσσερις βυζαντινοί ναοί: ο Άγιος Νικόλαος στο (στου) Τριάντα (πιθανόν 12ος αι.) σε απόσταση 1χλμ., η Αγία Άννα στη Μουντρά (σήμ. Φασκομηλιά, αρχές 14ου αι.) σε απόσταση 1.900μ., ο Άγιος Βαρσάμης στη Μουντρά (υστεροβυζαντινή περίοδος) σε απόσταση 2,5χλμ. περίπου και η Παναγία στην Κοπάνιτσα (σήμ. Κρυνέρι, μεσοβυζαντινή περίοδος-1300) σε απόσταση 2,5χλμ. περίπου, βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, «Μνημεία Ηλείας», σ. 268-269, 270-271, 271-272. Ο ΙΔΙΟΣ, *Η ναοδομία στην επισκοπή Ωλένης, Α΄*, σ. 252-256, 327-332, 371-383, 416-417. D. ATHANASOULIS – J. BAKER, «Medieval Clarentza. The coins 1999-2004 with additional medieval coin finds from the *nomos* of Elis», *NChron* 168 (2008), σ. 269-270, 282. Δυτικά του ναού του Αγίου Νικολάου στο Τριάντα, στη θέση Γαρτσάνικα εντοπίζονται

αναφορές των πηγών¹⁰⁴² μαρτυρούν την ανάπτυξη στο παρελθόν έντονης ναοδομικής δραστηριότητας, γεγονός που συνδέεται φυσικά με τη χωροθέτηση του πλησιόχωρου μοναστηριού και του σημαίνοντος οικισμού της Ζούρτσας, αλλά πιθανότατα υποδηλώνει και την παρουσία ενός κραταιού εκκλησιαστικού ιδρύματος με ισχυρή επιρροή και πλούτο για την ενθάρρυνση και υποστήριξη τέτοιου είδους κινήσεων. Η ανέγερση πολλών από τις εκκλησίες της περιοχής με βεβαιότητα ανάγεται, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα και τις αρχειακές μαρτυρίες, στην πρώτη τουρκοκρατία (1460-1685) και τους χρόνους που προηγούνται, αν και σήμερα στην πλειονότητα τους διατηρούνται πλήρως ανακαινισμένες χωρίς να διακρίνονται τυχόν παλαιότερες φάσεις τους ή ενδεχομένως πρόκειται για νεοαναγειρόμενες στη θέση άλλων που πλέον δεν σώζονταν αλλά υφίσταντο καταγεγραμμένες στη μνήμη των εντοπίων¹⁰⁴³.

6.1.2. Τὰ χωρία Ζούρτζα καὶ Μουντρά μετὰ τῆς περιοχῆς αὐτῶν, ἥτις ἐστὶν ἡ Παχεῖα, ἡ Χουτζά, τὸ Πρατζυδάκη καὶ ἡ Κλενοβὰ

Στο σύνολο των περιουσιακών στοιχείων της μονῆς Βροντοχίου και των αυτοκρατορικών εκχωρήσεων προς αυτή για πρώτη φορά στον χρυσόβουλλο λόγο του 1322 περιλαμβάνεται η παραχώρηση *χωρίων*. Εδώ βέβαια όπως και σε όλα τα επίσημα έγγραφα στο Βυζάντιο, ο όρος *χωρίον* ενέχει τεχνική σημασία προσδιορίζοντας μια ενιαία οικονομική και φορολογική ενότητα¹⁰⁴⁴. Η γαιοπαροχή αφορά στις κτήσεις της Ζούρτζας

λείψανα κτηρίων στα οποία αποδίδονται οι θέσεις δύο ναών, του Αγίου Βλάσιου και των Αγίων Θεοδώρων, βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, «Μνημεία Ηλείας», σ. 271 σημ. 162.

¹⁰⁴² Σύμφωνα με την καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως, επί βενετοκρατίας στον οικισμό της Ζούρτσας και στην περιφέρειά του παρατίθενται μία μονή και 34 εκκλησίας από τις οποίες δύο *σιμά* και δύο *παρέκει* του μοναστηριού της Παναγίας. Στους γειτονικούς οικισμούς της Μουντράς και του Τριάντα σημειώνονται 16 και 3, αντίστοιχα, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Η ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 158-159. Στο έγγραφο απαντούν όλοι οι προαναφερόμενοι ναοί εκτός από τον Άγιο Βαρσάμη στη Μουντρά και τους Αγίους Θεοδώρους στο Τριάντα. Γενικότερα στο εκτεινόμενο στη νότια Ηλεία τμήμα των Σκορτών απαντά η μεγαλύτερη πυκνότητα μεσαιωνικών μνημείων, τα οποία στην πλειονότητά τους χρονολογούνται στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, «Μνημεία Ηλείας», σ. 262. Ο ΙΔΙΟΣ, *Η ναοδομία στην επισκοπή Ωλένης*, χάρτης.

¹⁰⁴³ Το σύνολο των 53 ναών (βλ. προηγούμενη σημείωση) χρονολογείται προ του 1699 και κατά συνέπεια λόγω της μεγάλης συγκέντρωσης η ανέγερσή πολλών από αυτούς θα μπορούσε να αναχθεί και στη βυζαντινή περίοδο και να συνδεθεί ενδεχομένως με την παρουσία της μονῆς Βροντοχίου στην περιοχή.

¹⁰⁴⁴ Το *χωρίον* ως οικιστική μονάδα δηλώνει μία ομάδα γειτνιαζόντων οικιών, όπου κατοικούν οι *χωρίται*, και το σύνολο των γαιών που εκμεταλλεύονται αυτοί. Τα μεγάλα χωριά περιλαμβάνουν και μικρότερες οικιστικές ενότητες, τα *ἀγρίδια*, βλ. DÖLGER, *Finanzverwaltung*, σ. 114-115, *τοῦ μὲν χωρίου ἢ καθέδρα μία και τῶν χωριτῶν αἱ οἰκῆσεις ἐν τῷ αὐτῷ καὶ ἀλλήλαις γειτονικῶς ἐπλησίαζον και ἀγρίδιον δὲ μεγάλου χωρίου ἀποδιαίρεσις μερικῆ*. KAPLAN, *Les Hommes et la terre*, σ. 111-115, ειδικ. σ. 111-112. Γενικά για το χωριό ως οικιστική μονάδα κατά την πρωτοβυζαντινή και μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. LAIOU, «The Byzantine village», σ. 36-42. Ο όρος *χωρίον* στα επίσημα έγγραφα δηλώνει μία κοινότητα χωρικών η οποία συγκροτεί ενιαία οικονομική και φορολογική ενότητα απέναντι στο κράτος, βλ. E. RAGIA, «Solidarities in a Provincial Context», *23rd ICBS, Round Tables*. σ. 191-193. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την περίοδο που μορφοποιείται τεχνικά ο θεσμός, αλλά φαίνεται ότι ήδη

από την πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδο υπόκειται σε ένα συγκεκριμένο νομικό πλαίσιο που καθορίζει τη λειτουργία του, τα χαρακτηριστικά του και τις υποχρεώσεις του ως δημοσιονομική μονάδα. Συγκροτείται από μία ή περισσότερες οικιστικές ενότητες (*χωρίον* και αγρίδια), αγροτικές εκτάσεις με ποικίλες χρήσεις γεωργοκτηνοτροφικού ή δασικού χαρακτήρα και εργαστηριακές εγκαταστάσεις (μύλοι, ελαιοτριβεία, ληνοί κ.ά.) και αποδίδει στο φίσκο το φόρο που αναλογεί στις εκτάσεις που εκμεταλλεύονται οι κάτοικοι. Ο πληθυσμός του συνίσταται από ένα σύνολο μικροκαλλιεργητών, ιδιοκτητών ή ενοικιαστών γης, ελεύθερων ή εξαρτημένων, με συλλογική ευθύνη στην απόδοση των φόρων που καταλογίζονται στην κοινότητα. Τα όριά του καθορίζονται με ακρίβεια επί του εδάφους στους *περιορισμούς* που συντάσσει το φίσκο και υπάρχει εσωτερική διοίκηση που ασκείται από ένα ηγετικό συμβούλιο που απαντά με διάφορες ονομασίες στις πηγές (*πρωτοί, γέροντες, προεστοί* κ.ά.). Απέναντι ωστόσο στο θεσμό αυτό βρίσκεται η αριστοκρατία της γης, ο έτερος πόλος που συνθέτει την κοινωνική οργάνωση της αγροτικής παραγωγής. Συνεχής επιδίωξη της τελευταίας είναι η αύξηση των αγροτοκτηνοτροφικών εκτάσεων που κατέχει με την απορρόφηση των μικρών κλήρων ή και του συνόλου του *χωρίου* και η μετατροπή των ελεύθερων καλλιεργητών σε εξαρτημένους παροίκους. Παρά την αυστηρή νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων του 10ου αιώνα η μεγάλη ιδιοκτησία κατορθώνει σταδιακά να επιτύχει το στόχο της, ιδιαίτερα από τον 11ο αιώνα και μετά, όταν οι νέες οικονομικό-κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνονται (μείωση του μεγέθους των κλήρων, αυξημένες δημοσιονομικές υποχρεώσεις των μικροϊδιοκτητών, κακές σοδειές, απαίτηση κεφαλαίων για την αρτιότερη εκμετάλλευση των γαιών κ.ά.) καθιστούν αποδοτικότερη την διαχείριση της αγροτικής παραγωγής από τους ισχυρούς γαιοκτήτες. Και το ίδιο το κράτος όμως μετέχει στη διαμόρφωση του νέου καθεστώτος μετατρέποντας ελεύθερες κοινότητες σε κτήσεις του φίσκου (*βασιλικά προάστεια*) εκ των οποίων κάποιες εκχωρούνται στη συνέχεια στην Εκκλησία ή σε ιδιώτες. Για το *χωρίο* κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. SVORONOS, «Le cadastre de Thèbes», σ. 55-57, 142-143. OSTROGORSKY, «Die ländliche Steuergemeinde», σ. 15-17, 22. Ο ΙΔΙΟΣ, «La commune rurale byzantine. Loi agraire-Traité fiscal-Cadastre de Thèbes», *Byz* 32 (1962), σ. 139-166, ειδικ. σ. 144-145. LEMERLE, *Agrarian History*, σ. 37, 40-46, 76-77. KAPLAN, *Les Hommes et la terre*, σ. 95-104. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, σ. 54, 125, 192, 247-248. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 71-73, 199-201. AVRAMEA, «Les villages», σ. 217-220. ΛΑΪΟΥ, «The Byzantine village», σ. 42-48. LEFORT, «Αγροτική οικονομία», σ. 385-391, 395-401, 433-435, 438-451, 457, 487. ΛΑΪΟΥ, «Επισκόπηση», σ. 363, 366, 370. Στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους το *χωρίο* συνεχίζει να συνιστά τη βασική οικιστική μονάδα της αγροτικής υπαίθρου διατηρώντας οικονομικές λειτουργίες με σημαντικότερη τη φοροαπόδοση, η οποία σε πολλές περιπτώσεις πλέον κατευθύνεται προς τη μεγάλη γαιοκτησία. Στον όρο βέβαια εμπεριέχονται η γη και οι καλλιεργητές της. Χωριά στο σύνολο τους ή τμηματικά καταγράφονται με ιδιαίτερη συχνότητα στις εκχωρήσεις γαιών προς κοσμικούς ή την Εκκλησία, ή συνιστούν αυτοκρατορικές κτήσεις διατηρώντας ωστόσο την εσωτερική τους συνοχή και οργάνωση. Ο *νομικός*, οι *κρείττονες*, οι *γέροντες*, οι *πρωτόγεροι* διαχειρίζονται τις υποθέσεις της κοινότητας και την εκπροσωπούν προς τα έξω, ενώ καταγράφονται περιπτώσεις που το σύνολο του χωριού εναντιώνεται σε αποφάσεις ή κινήσεις των κυρίων του ή των όμορων μεγαλογαιοκτητών, όταν θίγονται τα συμφέροντά του, ή μαζικά προβαίνει σε αυθαίρετες ενέργειες εναντίον των γειτόνων του (συνήθως καταπατήσεις γαιών). Οι κάτοικοι των *χωρίων* υπάγονται στο καθεστώς των παροίκων ή των *προσκαθημένων* και καλλιεργούν τη γη του ιδιοκτήτη υπό ποικίλους όρους (με εκμισθωτικά συμβόλαια, με αγγαρείες, ως μισθωτοί κ.ά.). Παρόλα αυτά αν και εξαρτημένοι οι μικροκαλλιεργητές από τη μεγάλη γαιοκτησία, δεν στερούνται κάποιων δικαιωμάτων, όπως της κατοχής κατά πλήρη κυριότητα κτηματικής περιουσίας (βλ. παραπάνω σημ. 938). Αν και οι μαρτυρίες των πηγών αναφέρονται κατά κύριο λόγο σε *χωρία* εξαρτημένα από τη μεγάλη ιδιοκτησία, δεν αποκλείεται να συνεχίζουν να υφίστανται κοινότητες ανεξάρτητων αγροτών στην βυζαντινή επικράτεια, όπως ενδεχομένως αυτή του Πολεμίτα στη Μάνη στα τέλη του 13ου αιώνα (βλ. παραπάνω σημ. 354). Για το *χωρίο* κατά τη υστεροβυζαντινή περίοδο, βλ. MANIATH-KOKKINH, *Πρόνοια*, σ. 164-165. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 56-100, 213-215. ΛΑΪΟΥ, «The Byzantine village», σ. 40, 44-46. AVRAMEA, «Les villages», σ. 220-223. ΛΑΪΟΥ, «Αγροτική οικονομία», σ. 503-505, 572. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 347-349, 352-353. Παραχωρήσεις *χωρίων* περιλαμβάνονται συχνά και στο σωζόμενο αρχαιολογικό υλικό από την υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο με παλαιότερο το χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Β΄ του 1288, με το οποίο επικυρώνονται τα κληρονομικά δικαιώματα του *πανσεβάστου σεβαστού* Θεόδωρου Νομικόπουλου στο *χωρίον του Κρανιδίου* της Αργολίδας. Τα δικαιώματα του Νομικόπουλου πιθανότατα απορρέουν από παραχωρήσεις στην οικογένειά του πριν ακόμα την έλευση των Φράγκων, βλ. DÖLGER, «Ein Chrysobull für Theodores Nomikopoulos», σ. 58-62 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Παρασπορά*, σ. 189-193). P. TOPPING, «The Southern Argolid from Byzantine to Ottoman Times», στο: S. Buck Sutton (επιμ.), *Contingent Countryside. Settlement, Economy, and Land Use in the Southern Argolid Since 1700*, Στάφορντ 2000, σ. 27. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, σ. 427-428.

και της Μουντρᾱς μετὰ τῆς περιοχῆς αὐτῶν, η οποία καθορίζεται τοπωνυμικά με τις θέσεις Παχεῖα, Χουτζα, Πρατζυδάκη και Κλενοβά. Οργανωμένες οικιστικές ενότητες συνιστούν μόνο οι δύο πρώτες θέσεις όπου ζει συγκεντρωμένο το σύνολο του πληθυσμού, δεδομένου ότι δεν καταγράφονται αγρίδια στις τέσσερις τοποθεσίες που ακολουθούν¹⁰⁴⁵, αν και κτηριακές εγκαταστάσεις βοηθητικού χαρακτήρα και καλύβες σίγουρα θα υπήρχαν διάσπαρτες, ιδιαίτερα στις πιο απομακρυσμένες αγροτικές εκμεταλλεύσεις για την παραμονή των καλλιεργητῶν κατά τη διάρκεια των εποχικῶν αγροτικῶν εργασιῶν.

Για τις καλλιέργειες ἢ τις εργαστηριακές εγκαταστάσεις που περιλαμβάνονται στα δύο χωριά δεν δίδεται κανένα στοιχείο παρὰ μόνο ότι την εκχώρησή τους συνοδεύει ἕνας μύλος και ελαιόδεντρα. Βέβαια δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό ότι δύο τόσο εκτεταμένες κτήσεις δεν παρουσιάζουν ἄλλες καλλιέργειες ἢ δραστηριότητες, ὅταν μάλιστα το ὄμορο μετόχι της Βόγαλις επιδεικνύει τον πλούτο που περιγράφηκε παραπάνω. Ἀλλωστε με την υδατοβρίθεια που χαρακτηρίζει την περιοχὴ αναμενόμενη είναι η λειτουργία ικανοῦ ἀριθμοῦ μυλικῶν εγκαταστάσεων και η ποικιλία στη γεωργικὴ παραγωγή. Ουσιαστικά στο ἔγγραφο

ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, «Ὁ ρόλος τῶν αὐτοκρατορικῶν δωρεῶν», σ. 212. Ἀπό τον ἴδιο αυτοκράτορα με τον χρυσόβουλλο λόγο του 1301 παραχωροῦνται στην μητρόπολη Μονεμβασίας μεταξύ ἄλλων και τέσσερα χωριά: ὁ Γκαγκανέας, τὰ Ἐπισκοπεῖα εἰς τὸν Κάμπον, οἱ Πεζιάμενοι και τὸ Φιλόδενδρον. Στην ἴδια Ἐκκλησία το 1405 ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος εκχωρεῖ τὴ χώραν τοῦ Ἐλικοβοννοῦ. Με το χρυσόβουλλο του 1348 του Ἰωάννη Στ΄ Καντακουζηνοῦ παραδίδεται στη μονὴ του Μεγάλου Σπηλαίου ἢ ἡμίσεια μερὶς ἢ λατινικὴ τοῦ χωρίου τῆς Ἀβυσαίνης, βλ. MM, V, σ. 163-164 (1301), 168-170 (1405), 192 (ὅπου το χρυσόβουλλο του Καντακουζηνοῦ χρονολογεῖται λανθασμένα το 1350 ἀντὶ του 1348, βλ. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 5, αρ. 2939). ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 3, σ. 122-123 (1405). ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτικὴ ζωὴ*, σ. 84, 353. Η πλειονότητα φωστόσο των σωζόμενων εγγράφων ἀνάγεται στον 15ο αἰῶνα και ἀφορὰ σε γαιοπαροχές των αυτοκρατόρων και των δεσποτῶν προς ἰδιώτες, συνήθως με τὴ μορφή πρόνοιας. Στο λόγοι και φιλόσοφο Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα και τους γιούς του παραχωροῦνται στις ἀρχές του 15ου αἰῶνα τα χωριά Βρύσις και Φανάριον (βλ. παραπάνω σχετικὸ κεφάλαιο), στον ἐκκλησιαστικὸ ἀξιωματοῦχο Ἰωάννη Ευγενικό στο ἀ΄ μισό του ἰδίου αἰῶνα ἡ κόμη τῆς Πετρίνας, στον οἰκεῖον κύρ Μιχαήλ τὸν Καβάκη μεταξύ των ἐτῶν 1432-1450 το ἡμισυ χωρίον τῶν Βαλλοίμων στα Καλάβρυτα, στον Δημήτριο Μαμωνᾶ τον Γρηγορὰ το 1444 το χωρίον Πρίνικον (;), στους Ἰωάννη Βασιλικὸ και Θωμᾶ Πυρόπουλο στο β΄ τέταρτο του 15ου αἰῶνα το εἰς τὸ μέρος τοῦ Λαγκαδᾶ διακειμένον χωρίον τὸ ποταμίαν καλούμενον, στον οἰκεῖον κύριον Ἐπιφάνιον τὸν Ἀκροκόνδουλον το 1452 ἡ περιοχὴ τῶν χωρίων τοῦ τε πύργου τῆς Γέννας, τὸ Ζιζάνιον και τὴν Σίσιβον, στον Βενετὸ Ἰάκωβο Testa το 1454 το χωριὸ Κόσμινα στη νότια Μεσσηνία και σε ἕνα ἀνηγνὸ του δεσπότη Δημήτριου Παλαιολόγου και τους ἀδελφούς Μιχαήλ και Δημήτριο, γιους τῆς Φραγκοπουλίνας το 1456 τα χωριά του Χελιδοβουνίου και των Βρεσθένων στον Πάρνωνα. Επίσης μια σειρά βενετικῶν εγγράφων επικυρώνουν ἀνάλογες γαιοπαροχές των δεσποτῶν σε εδάφη που μετὰ το 1460 πέρασαν στον ἔλεγχο τῆς Βενετίας, βλ. MM, *ΙΙΙ*, σ. 259 (1444). GERLAND, *Neue Quellen*, σ. 125, 226-231 (1454). ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙ*, 1, σ. 49, 55, 204 (ἐπιστ. αρ. 17 προς τον Νικηφόρο Χειλά), 4, σ. 14, 17 (1444), 236-237 (1454), 240 (μεταξύ 1432-1450). ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Οἰκογένεια Μαμωνᾶ*, σ. 39, 108. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 200-201, 213 σημ. 4. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Ἀνέκδοτος ἀργυρόβουλλος ὀρισμός», σ. 350-351, 356-357. ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ, «Ἡ οἰκογένεια Καβάκη», σ. 42-43. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Ἄγνωστα ἀργυρόβουλλα τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου και ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα για τοὺς φεουδαλικούς θεσμούς στη φραγκοκρατούμενη, βυζαντινὴ και βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο», *ΠΑΑ* 59/1 (1984), σ. 349-355. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Χελιδοβουὶ Λακωνίας», σ. 101-123. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτικὴ ζωὴ*, σ. 353-376.

¹⁰⁴⁵ Στα χρυσόβουλλα του 1314/1315 και 1318 καταγράφονται δύο αγρίδια τῆς μονῆς Βροντοχίου το Δραγοβιαστὸν και ἡ Μιτάτοβα.

αναφέρονται μόνο τα περιουσιακά στοιχεία που μεταβιβάζονται στην άμεση κυριότητα του μοναστηριού και τα διαχειρίζεται το ίδιο, ενώ για το σύνολο των λοιπών εκτάσεων πρέπει να ληφθεί ως δεδομένο ότι συνιστούν αγροτικές εκμεταλλεύσεις με ποικίλες χρήσεις και καλλιέργειες, μοιρασμένες στους κατοίκους των δύο οικισμών. Τα ελαιόδεντρα όπως επισημάνθηκε και για τις δενδροκαλλιέργειες του μετοχίου της Βόγαλις διέπονται πιθανόν από το καθεστώς της χωριστής κυριότητας δένδρων επί ξένης ιδιοκτησίας¹⁰⁴⁶.

Επιπλέον στο χρυσόβουλλο δεν διευκρινίζονται τεχνικά οι όροι εκμετάλλευσης της γαιοπαροχής, οι οποίοι βέβαια βρίσκονται σε άμεση συνάφεια με το οικονομικό-κοινωνικό καθεστώς όπου εντάσσεται ο αγροτικός πληθυσμός των εκχωρούμενων κτήσεων. Τα δύο χωριά πριν τη βυζαντινή κατάκτηση, σύμφωνα με τις ισχύουσες διατάξεις του φεουδαλικού δίκαιου όπως αυτό εφαρμόζεται στο πριγκιπάτο της Αχαΐας, δεν είναι δυνατόν να διατηρούνταν ως αυτόνομες κοινότητες, αλλά αποτελούσαν προσαρτήματα (*casale*) κάποιου φέουδου και ο πληθυσμός τους υπαγόταν στο καθεστώς των βιλλάνων¹⁰⁴⁷. Ήταν δηλαδή εξαρτημένοι καλλιεργητές, προσδεδεμένοι στο φεουδάρχη και στη γη που ο τελευταίος τους είχε παραχωρήσει ή τους επέτρεπε να διατηρούν ως πατρογονική επωμιζόμενοι τα φορολογικά βάρη που απέρρεαν από αυτή¹⁰⁴⁸. Μετά το 1320 και την επιβολή της συγκυριότητας, το καθεστώς του αγροτικού πληθυσμού που εντάσσεται στη μερίδα των Βυζαντινών μεταβάλλεται, όπως είναι φυσικό, στο ανάλογο του βυζαντινού παροίκου, το οποίο ωστόσο χαρακτηρίζει μια κατάσταση πιο προνομιακή σε σχέση με αυτή των βιλλάνων γειτόνων του¹⁰⁴⁹. Ως προς το νομικό περιεχόμενο που ενέχει η παραχώρηση των χωρίων στη μονή Βροντοχίου δύο είναι οι μορφές που μπορεί να λάβει. Στην απλούστερη η σχέση του μοναστηριού με τις δύο κτήσεις περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στην είσπραξη των κρατικών φόρων που αναλογούν στους παροίκους και δεν προκύπτει για τους τελευταίους καμία άλλη υποχρέωση προς τους κυρίους τους. Στην άλλη περίπτωση εμπεριέχονται στη γαιοπαροχή νομικά δικαιώματα ιδιοκτησίας για το νέο γαιοκτήτη πέρα από την κάρπωση της φορολογίας, που του επιτρέπουν ως κυρίου των εκχωρούμενων εδαφών την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων και του ανθρωπίνου δυναμικού μέσω των πολλαπλών υποχρεώσεων των παροίκων προς αυτόν (αγγαρείες, δοσίματα σε είδος κ.ά.) αποφέροντας κατά συνέπεια αύξηση των

¹⁰⁴⁶ Σύμφωνα με το χρυσόβουλλο του 1322, στ. 7-8, τα δύο χωρία και η περιοχή τους παραχωρούνται *σὺν τῷ ἐν αὐτοῖς μύλωνι κ(αὶ) τοῖς ἐλαϊκοῖς δένδροις*. Ο εμπρόθετος προσδιορισμός *ἐν αὐτοῖς* φαίνεται ότι συνοδεύει αποκλειστικά το μύλο και δεν μπορεί να αποδοθεί και στα ελαιόδεντρα που ακολουθούν. Επίσης, πρβλ. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 18, *σὺν τῷ ἐν αὐτῇ μύλωνι κ(αὶ) τοῖς ἐξοῖς δένδροις*.

¹⁰⁴⁷ Βλ. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 204. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 79-82, 219.

¹⁰⁴⁸ Γενικά για το καθεστώς των βιλλάνων στην Πελοπόννησο, βλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 221-290.

¹⁰⁴⁹ Βλ. παρακάτω «Η εγκατάσταση προσκαθημένων στις κτήσεις της μονής»

προσόδων του¹⁰⁵⁰. Στην περίπτωση της μονής Βροντοχίου θεωρώ ότι ισχύει το δεύτερο βάσει του γενικού όρου που ακολουθεί το σύνολο των γαιοπαροχών του εγγράφου. Σύμφωνα με αυτόν απαλλάσσονται από κάθε *ὄχλησιν ἢ διασεισμὸν τινὰ καὶ ἐπήρειαν* οι βελτιώσεις που θα γίνουν μελλοντικά *ἐν αὐτοῖς* (στο σύνολο των κτήσεων) *παρὰ τοῦ μέρους τῆς δηλωθείσης σεβασμίας μονῆς*. Η συγκεκριμένη ρήτρα αφορά σε εργασίες που πρόκειται να γίνουν με εντολή του μοναστηριού και προς όφελός του, χωρίς αμφιβολία από τους καλλιεργητές οι οποίοι βρίσκονται εγκατεστημένοι στις εκτάσεις που του έχουν παραχωρηθεί και κατά συνέπεια και από τους κατοίκους των δύο χωριών της Ζούρτσας και της Μουντράς. Οι αποδόσεις που θα προκύψουν προορίζονται προφανώς αποκλειστικά και μόνο για τη μονή Βροντοχίου. Ο όρος αυτός επεκτείνει το καθεστώς εξάρτησης του πληθυσμού πέρα από τη φοροαπόδοση και στην προσωπική εργασία και καταδεικνύει δικαιώματα κυριότητας επί των κτήσεων¹⁰⁵¹.

Η συγκεκριμένη γαιοπαροχή, καθώς και η προαναφερόμενη του μετοχίου της *Βόγαλις* χαρακτηρίζονται από ένα ιδιόμορφο καθεστώς, συνεπεία της χωροθέτησης των τριών κτήσεων στη φραγκοβυζαντινή μεθόριο και της διακοπής των εχθροπραξιών ενδεχομένως λόγω της εσπευσμένης αναχώρησης της κεφαλής της Πελοποννήσου Ανδρόνικου Ασάν Παλαιολόγου για την Κωνσταντινούπολη¹⁰⁵². Όπως αναφέρεται στο χρυσόβουλλο, τα εδάφη αυτά δεν βρίσκονται υπό την απόλυτη εξουσία της αυτοκρατορίας, αλλά ασκείται από κοινού η διαχείρισή τους με τους Φράγκους, δεδομένου ότι τμήμα τους συνιστά τη *λατινική μερίδα*, η οποία μελλοντικά όταν επικρατήσουν οι Βυζαντινοί στο σύνολο των Σκορτών θα περιέλθει στη μονή Βροντοχίου. Ουσιαστικά εφαρμόζεται ένα είδος συγκυριαρχίας και συγκυριότητας στην περιοχή για το οποίο αναλυτική αναφορά θα γίνει παρακάτω¹⁰⁵³. Η ήττα των Φράγκων κατά την εκστρατεία του Ασάν και οι εξελίξεις στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας φαίνεται ότι υποχρεώνουν τα δύο κράτη να αποδεχτούν αυτή τη συμβιβαστική λύση αποβλέποντας ο καθένας από την πλευρά

¹⁰⁵⁰ Βλ. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 69-70, 203-204, 213, 241-242. Πρβλ. Η ΙΔΙΑ, «Αγροτική οικονομία», σ.545-547.

¹⁰⁵¹ Βλ. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 70, η οποία επισημαίνει ότι η ρήτρα των γαιοπαροχών «που ὄριζε ὅτι κάθε βελτίωση τῆς γῆς –που προφανῶς προερχόταν ἀπὸ τοὺς ἄμεσους καλλιεργητὲς τῆς- ἦταν πρὸς ὄφελος τοῦ γαιοκτῆμονα» περιλαμβάνεται στις δωρεές για να δηλώσει τα δικαιώματα εκμετάλλευσης από το γαιοκτήτη «τῶν φυσικῶν πόρων καὶ τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ τοῦ χωριοῦ». Ενδεικτικά, πρβλ. LEMERLE, «Un praktikon», σ. 281 στ. 4-7, σ. 285 στ. 46-47, σ. 287. *Actes de Lavra*, III, αρ. 123 (1342) στ. 187-192. *Actes de Docheiariou*, αρ. 21 (1343) στ. 33-34. Αντίστοιχος όρος συνοδεύει τις γαιοπαροχές προς τη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου στα Καλάβρυτα, βλ. MM, V, σ. 192 (όπου το χρυσόβουλλο χρονολογείται λανθασμένα το 1350 αντί του 1348, βλ. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 5, αρ. 2939), *νέμεσθαι... βελτιώματα, ἀνενοχλήτως παντάπασι καὶ ἀδιασειστώως, ἔτι τε ἀναφαιρέτως καὶ ἀναποσπάστως...*

¹⁰⁵² Βλ. παραπάνω «Ιστορικό περίγραμμα».

¹⁰⁵³ Βλ. παρακάτω «Τα δικαιώματα της μονής επί της λατινικής μερίδος»

του στον προσωρινό χαρακτήρα της ¹⁰⁵⁴. Ο ίδιος ο Βυζαντινός αυτοκράτορας μέσα στο χρυσόβουλλο του 1322 εκφράζει την προσδοκία του *ὅτε εὐδοκήσει ὁ Θεός διὰ τῆς προστασίας τῆς ὑπεραγ(ίας) Θεοτόκου γενέσθαι τῆς βασιλ(εί)ας μου τὴν ἅπασαν χώραν τῶν Σκορτῶν* ¹⁰⁵⁵, καθιστώντας σαφές ότι τη θεωρεί ήδη αναπόσπαστο τμήμα της επικράτειάς του. Από τις πηγές δεν παρέχονται πληροφορίες για τη χρονική διάρκεια του καθεστώτος της συγκυριότητας ανάμεσα στις δύο δυνάμεις ή την ενδεχόμενη επικράτηση της μιας από αυτές στους χρόνους που ακολουθούν. Σχεδόν βέβαιο ωστόσο πρέπει να θεωρείται ότι η εκστρατεία του συναυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγου και του αδελφού του δεσπότη Θεόδωρου Β' το 1417 εναντίον του πρίγκιπα της Αχαΐας Κεντυρίωνα Β' Zaccaria εντάσσει οριστικά την περιοχή στο δεσποτάτο του Μυστρά και τη βυζαντινή κυριαρχία.

Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί η ταύτιση των έξι τοπωνυμίων που παραδίδονται και συνιστούν μια γεωγραφική ενότητα. Άλλωστε τα δύο χωριά με ευκολία ταυτίζονται με σύγχρονους μας οικισμούς, οι οποίοι και σήμερα εντοπίζονται με την ίδια ονοματοδοσία στη νότια Ηλεία, σε απόσταση 5χλμ. περίπου βόρεια του ποταμού της Νέδας. Πρόκειται για τους οικισμούς της Νέας Φιγαλείας (ή Κάτω Φιγαλείας) και της Φασκομηλιάς (χάρτ. 19) οι οποίοι επισήμως έφεραν αδιαλείπτως τις ονομασίες Ζούρτζα και Μουντρά αντίστοιχα από τον 14ο αιώνα, σύμφωνα με το χρυσόβουλλο, μέχρι τη μετονομασία τους το 1927¹⁰⁵⁶. Ανεπισήμως τα παλαιά ονόματα παραμένουν σε χρήση μέχρι σήμερα, όχι μόνο στην καθομιλουμένη αλλά και σε γραπτά κείμενα (άρθρα, μελέτες κ.ά.). Πρόκειται για γειτονικά χωριά με την Ζούρτζα να βρίσκεται μόλις 2χλμ. ανατολικά της Μουντράς. Χωροθετούνται 5 και 5,5χλμ. αντίστοιχα νότια του κάστρου του Αρακλόβου, στις μεσημβρινές υπώρειες λοφοσειράς, η οποία εκτεινόμενη βορειοανατολικά ενώνεται με την οροσειρά της Μίνθης (Άλβενα). Οι οικισμοί αναπτύσσονται σε φυσικά οχυρές θέσεις και σε υψόμετρο που επιτρέπει την απρόσκοπτη θέαση προς τα δυτικά μέχρι τη θάλασσα (εικ. 177) και προς τα νότια, ενώ από τις ίδιες κατευθύνσεις η διαμόρφωση του εδάφους με απόκρημνα και δύσβατα λοφώδη πρηνή καθιστά δυσχερή την προσέγγιση των εχθρικών στρατευμάτων στην κτηματική περιφέρεια των δύο χωριών (εικ. 178).

Για τη Μουντρά έχει υποστηριχθεί σλαβική προέλευση του τοπωνυμίου από το επίθετο *mōdrъ* (θηλ. *mōdra*) που σημαίνει «σοφός,

¹⁰⁵⁴ Πρβλ. JACOBY, «Coseigneurie», σ. 118-119.

¹⁰⁵⁵ Βλ. χρυσόβουλλος λόγος 1322, στ. 34-36 και 39-41.

¹⁰⁵⁶ Τα νέα ονόματα τους αποδόθηκαν στο πλαίσιο της πολιτικής μετονομασίας των οικισμών που ακολούθησε η ελληνική πολιτεία κατά το α' μισό και τα μέσα του 20ου αιώνα, βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό τῶν οἰκισμῶν*, σ. 469 (Φασκομηλιά), 470 (Κάτω ή Νέα Φιγάλεια). Απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Νέα Φιγάλεια. Η μετονομασία τους πραγματοποιήθηκε το 1927, βλ. ΦΕΚ 306/Α/22.12.1927, σ. 2381, Κάτω Φιγάλεια, Φασκομηλιά. Το 1976 ακολούθησε η εκ νέου μετονομασία της Ζούρτσας από Κάτω Φιγάλεια σε Νέα Φιγάλεια ΦΕΚ 86/Α/14.4.1976, σ. 556.

συνετός»¹⁰⁵⁷. Σε όλες τις πηγές, βυζαντινές και μεταβυζαντινές, το όνομα δίνεται σε ονομαστική (ή Μουντρά), χωρίς να αποκλείεται η αρχική χρήση του σε γενική και η προέλευσή του από το παρωνύμιο γαιοκτήτη της περιοχής. Ανάλογα μικροτοπωνύμια με ανθρωπωνυμική προέλευση συναντώνται σήμερα στις κτηματικές περιφέρειες της Ζούρτσας και του Κωτιλίου Γορτυνίας όπου απαντούν οι ονομασίες «του Μουντρά η ράχη» και «του Μουντριά» αντίστοιχα¹⁰⁵⁸.

Οι μνείες των πηγών ανάγουν τον οικισμό τουλάχιστον στον 13ο αιώνα ¹⁰⁵⁹. Σύμφωνα με το *Χρονικόν τοῦ Μορέως* στην Μουντρά στρατοπεδεύουν το 1263 τα τουρκικά μισθοφορικά στρατεύματα με επικεφαλής τους Σαλίκ και Μελίκ στην από κοινού πορεία τους με το φραγκικό στρατό εναντίον των Βυζαντινών που θα καταλήξει τη μάχη του Μακρουπλαγίου¹⁰⁶⁰. Σε αυτό τον τόπο επιδίδονται σε τελετές μαγείας

¹⁰⁵⁷ Βλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 148. Πρβλ. MIKLOSICH, *Die Bildung*, σ. 284 αρ. 353 (επίσης, ό.π., σ. 80 αρ. 239, 164 αρ. 206).

¹⁰⁵⁸ Βλ. GEORGACAS – McDONALD, «Τοπωνύμια», σ. 199 αρ. 4930-4933. Πρβλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 266.

¹⁰⁵⁹ Βλ. ΓΧ, § 361 «*Mais li Turc, qui adès aloient devant, se herbergerent auques loings de nostre gent et dormirent au casal de Mudra*», 363 «*et vint a Mondra ou li Turc estoient herbergiè*». ΕΧ, στ. 5304, «*ὅπου τὸ λέγουσιν Μουντράν, ἔχει πανώραϊαν βρύσιν*». ΒΟΝ, *La Morée franque*, σ. 132.

¹⁰⁶⁰ Πιθανότατα πρόκειται για Τουρκομάνους ογούζικής καταγωγής που κατοικούσαν κοντά στην βυζαντινοτουρκική μεθόριο στη Μικρά Ασία, βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «*Η προέλευση και ὁ ρόλος*», σ. 172. Τα τουρκικά μισθοφορικά στρατεύματα συνεπικουρούσαν τα βυζαντινά κατά την εκστρατεία του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στην Πελοπόννησο το χρονικό διάστημα 1262-1264. Μετά τη μάχη των Σεργιανών (άνοιξη 1264) φαίνεται ότι ανακύπτουν διαφωνίες μεταξύ των δύο πλευρών με κυριότερη τη μη καταβολή της *ρόγας* τους κατά τους τελευταίους έξι μήνες. Οι Τούρκοι αποσκιρτούν και έρχονται σε συμφωνία με τον πρίγκιπα Γουλιέλμο Β΄ de Villehardouin. Η ένταξή τους στις φραγκικές δυνάμεις συνετέλεσε σημαντικά στην ήττα των Βυζαντινών στη μάχη του Μακρουπλαγίου (1264), βλ. ΑΧ, § 335, 337, 344, 359-372. ΓΧ, § 331, 346-367, 372, 375. ΕΧ, στ. 4553-4554, 5099-5357, 5403-5408, 5430-5447. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1984-1999, 1, σ. 272-273 (*Περσικόν*) και σημ. 2 (= ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ 1835, 1, σ. 205). ΓΕΑΝΑΚΟΠΛΟΣ, *Michael Palaeologus*, σ. 158, 173-174. ΒΟΝ, *La Morée franque*, σ. 129, 131. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 39-40. ΒΑΡΤΥΣΙΣ, *Late Byzantine Army*, σ. 50, 52-53. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «*Η προέλευση και ὁ ρόλος*», σ. 173-182. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οργάνωση και η τακτική*, σ. 99-100, ο οποίος τοποθετεί τη μάχη στο Μακρουπλάγι στο έτος 1263. ΑΒΠ, σ. 240-242. WILKSMAN, «*Prinitisa*», σ. 174, 183-185, 191, 192-193. Ο ΙΔΙΟΣ, «*Conflict and Cooperation*», σ. 93-94, 97, 103-104, 105-106, 108, 109, 110, 113, 116. Επίσης βλ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 174-176, 178, 179-181. Ο ΣΑΝΟΥΔΟΣ, σ. 126-129 (= SANUDO, σ. 118), τοποθετεί την αποστασία των Τούρκων πριν τη μάχη της Πρινίτσας και επισημαίνει τη συμβολή τους στην νίκη των Φράγκων. Στη συνέχεια ο Φράγκος πρίγκιπας χρησιμοποιεί τον τουρκικό στρατό για να καταπνίξει την εξέγερση των Σκορτινών. Σύμφωνα με την ελληνική παραλλαγή του *Χρονικού τοῦ Μορέως* μετά τη δράση τους στα Σκορτά οι Τούρκοι λαμβάνουν την πληρωμή τους και με τον αρχηγό τους Μελίκ επιστρέφουν στην πατρίδα τους εκτός από ένα μικρό αριθμό που παραμένει, εκχριστιανίζεται και λαμβάνει γαιοπαροχές, βλ. ΓΧ, § 391-397. ΕΧ, στ. 5661-5738. ΒΟΝ, *La Morée franque*, σ. 132. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «*Η προέλευση και ὁ ρόλος*», σ. 183-185. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οργάνωση και η τακτική*, σ. 101. Στο ΑΧ, § 363 παραδίδεται ότι αμέσως μετά την αποσκίρτηση των Τούρκων στο στρατόπεδο των Φράγκων, ο Μελίκ λαμβάνει ως σύζυγο την κυρά της Παύλιτσας (Polίσα) και του Σαμικού (Simίκο), βλ. ΒΟΝ, *La Morée franque*, σ. 132 σημ. 5. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «*Παύλιτσα*», σ. 342-343. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «*Η προέλευση και ὁ ρόλος*», σ. 186-187. Πιθανότατα το μεγαλύτερο τμήμα του μισθοφορικού στρατεύματος εγκαταλείπει την Πελοπόννησο μετά τα γεγονότα του 1464, ενώ η μνεία σε επιγραφή του 1440 στη γέφυρα της Καρύταινας στον βυζαντινό άρχοντα Μανουήλ Ραούλ Μελίκη δεν συνδέεται με απογόνους του Τούρκου Μελίκ, βλ. Ν. Α. ΒΕΗΣ, «*Μανουήλ Ραούλ Παλαιολόγος Μελίκης*», *Βυζαντις Α΄*, έν Αθήναις 1909, σ. 189-190. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 215-216. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «*Inventaires*», σ. 352-353. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «*Καρύταινα*», σ. 185-193. Για την

και προβλέπουν τον ακριβή χρόνο και τόπο της επικείμενης σύρραξης¹⁰⁶¹. Η Μουντρά μάλιστα προσδιορίζεται περαιτέρω με κάποια στοιχεία τοπογραφικά και περιγραφικά.

Σύμφωνα με το κείμενο, ο στρατός του πριγκιπάτου (Φράγκοι και Τούρκοι) ξεκινώντας από την Ανδραβίδα φτάνει στην περιοχή της Κοπρονίτσας / Κοπρινίτσας / *Coprinyce*¹⁰⁶² όπου στρατοπεδεύουν οι Φράγκοι, ενώ οι Τούρκοι που *ύπαγαίνασιν πάντα εις τήν εμπροστέλαν, απέσωσαν κ' ἐπιάσασιν κατοῦνες στην Μουντράν / Mudra / Mondra*¹⁰⁶³. Η εξιστόρηση των γεγονότων καταδεικνύει ότι πρόκειται για πλησιόχωρες θέσεις, κατά πρώτον διότι το τουρκικό στράτευμα αν και προηγείται του φραγκικού φαίνεται ότι λειτουργεί ως εμπροσθοφυλακή και κατά συνέπεια δεν θα πρέπει να τα χωρίζει μεγάλη απόσταση και επιπλέον η μετάβαση από τη μία θέση στην άλλη πραγματοποιείται σε σύντομο χρονικό διάστημα¹⁰⁶⁴. Δεδομένου ότι στην περιοχή της Μουνδράς (Φασκομηλιάς) δεν εντοπίζεται σήμερα το τοπωνύμιο Κοπρινίτσα, έχει προταθεί η ταύτιση του με αυτό που είναι πλησιέστερο ονοματολογικά, την Άνω Κοπάνιτσα (Κοπάνιτσα, σημ. Κρουνέρι ¹⁰⁶⁵) σε απόσταση 4,5χλμ. περίπου βορειοανατολικά της Φασκομηλιάς¹⁰⁶⁶. Η πληροφορία της ελληνικής παραλλαγής στην Κοπρονίτσαν *ἔσωσαν πλησίον τῆς Ἀρκαδίας (Ἀρκαδιά-Κυπαρισσία*¹⁰⁶⁷) στρέφει την προσοχή και προς την τριφυλιακή Κάτω Κοπάνιτσα (σημ. Καρυές¹⁰⁶⁸) κοντά στις νότιες όχθες της Νέδας, σε απόσταση 6χλμ. περίπου νοτιοδυτικά της Μουνδράς, αλλά σε αυτή την περίπτωση το φραγκικό στράτευμα εμφανίζεται προπορευόμενο. Επίσης στην Τριφυλία εντοπίζεται ακριβώς το ίδιο τοπωνύμιο Κοπρινίτσα δύο φορές. Η μία θέση βρίσκεται ανάμεσα στους οικισμούς Δώριο και Ψάρι

οικογένεια Μελίκη και τις τουρκικές ρίζες της, βλ. V. LAURENT, «Une famille turque au service de Byzance: les Melikès», *BZ* 49/2 (1956), σ. 349-368.

¹⁰⁶¹ Μέσω των μαγικών τεχνών οι Τούρκοι προβλέπουν και τη νίκη των Φράγκων, βλ. *ΑΧ*, § 365. *ΓΧ*, § 362. *ΕΧ*, στ. 5294-5297, 5303-5308. WILKSMAN, «Conflict and Cooperation», σ. 106.

¹⁰⁶² Βλ. SCHMITT, *Chronicle*, σ. 346 στ. 5302 (*Κοπρονίτσαν*), 5316 (*Κοπρινίτσαν*) στον Codex Havniensis (= Hauniensis Fabr. 57), σ. 347 στ. 5302 (*Κοπρινήτραν*), στον Codex Parisinus (= Parisinus gr. 2898). *ΓΧ*, § 361 (*Coprinyce*). *ΕΧ*, στ. 5302 (*Κοπρονίτσαν*).

¹⁰⁶³ Βλ. SCHMITT, *Chronicle*, σ. 346 στ. 5304 (*Μουντράν*) στον Codex Havniensis (= Hauniensis Fabr. 57), σ. 347 στ. 5304 (*Μουντράς*) στον Codex Parisinus (= Parisinus gr. 2898). *ΓΧ*, § 361 (*Mudra*), 363 (*Mondra*). *ΕΧ*, στ. 5302 5304 (*Μουντράν*).

¹⁰⁶⁴ Βλ. *ΓΧ*, § 361, όπου οι Τούρκοι και οι Φράγκοι βρίσκονται σε συνεχή επικοινωνία μεταξύ τους για τις επικείμενες κινήσεις των Βυζαντινών, μέσα στη νύχτα και το πρωί. *ΕΧ*, στ. 5292-5321, όπου οι Τούρκοι αμέσως μετά την στρατοπέδυσή τους προβαίνουν στις προβλέψεις τους και ενημερώνουν τους Φράγκους.

¹⁰⁶⁵ Βλ. ΦΕΚ 287/Α'/10.10.1955, σ. 2402.

¹⁰⁶⁶ Βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 358-359. Πρβλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικὸν Ὀλυμπίας», σ. 318-319.

¹⁰⁶⁷ Για τη μετονομασία της τριφυλιακής Κυπαρισσίας σε Αρκαδία κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Κυπαρισσίας Ὀνοματολογικά. Α1. Κυπαρισσία – Ἄρκαδία – Ἀρκαδιά», *Πρακτικά Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, Κυπαρισσία 27-29 Νοεμβρίου 1982*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 10, Ἀθήναι 1984, σ. 269-289. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Μεσσηνιακὰ ιστορικογεωγραφικά», σ. 25-26.

¹⁰⁶⁸ Βλ. ΦΕΚ 125/Α'/21.05.1956, σ. 1341.

και ανατολικά του Αγίου Γεωργίου, η οποία, όμως, δεν μπορεί να θεωρηθεί πλησιόχωρη στη Μουνδρά, διότι η μεταξύ τους απόσταση φτάνει τα 18χλμ.¹⁰⁶⁹ Επιπρόσθετα τα 16 και 18χλμ. αντίστοιχα που χωρίζουν αυτή και την προηγούμενη από την Κυπαρισσία δεν τις καθιστούν κοντινές σε αυτή. Η άλλη θέση απαντά σε πηγή της βενετοκρατίας στην κτηματική περιφέρεια του χωριού Μουρτάτου (σημ. Γλυκορρίζιον)¹⁰⁷⁰, το οποίο απέχει περίπου 10χλμ. από την Κυπαρισσία και 15χλμ. από τη Μουνδρά. Και στην περίπτωση αυτή ακόμα και αν θεωρηθεί ότι πρόκειται για τοποθεσία πιο κοντινή προς την Κυπαρισσία, η απόσταση από τη Μουνδρά παραμένει μεγάλη. Ενδεχομένως η συγκεκριμένη πληροφορία αφορά το σύνολο της βαρονίας της Αρκαδίας. Σε αυτή την περίπτωση και αν τα βόρεια σύνορά της προσεγγίζουν στον ποταμό της Νέδας, η ταύτιση της Κοπρινίτσας με έναν από τους δύο οικισμούς που φέρουν την ονομασία Κοπάνιτσα εμφανίζεται πιθανή με πλέον βάσιμη την Άνω Κοπάνιτσα, την οποία οι Τούρκοι προσπερνούν για να φτάσουν στην Μουνδρά. Την ανθρώπινη παρουσία στη συγκεκριμένη θέση τουλάχιστον από τον 13ο αιώνα τεκμαίρει η χρονολόγηση της αρχικής φάσης του κοιμητηριακού ναού της Παναγίας στα νοτιοδυτικά του χωριού, «πριν το 1300, με πιθανή την ένταξή του και στην μεσοβυζαντινή ναοδομία της περιοχής»¹⁰⁷¹. Βέβαια η υπόθεση αυτή μπορεί να υποστηριχθεί μόνο αν αποδεχτούμε ότι ο συγγραφέας του Χρονικού αποδίδει τα γεγονότα με ακρίβεια. Δεδομένου ωστόσο ότι σε κάποιες περιπτώσεις παρατηρούνται στο κείμενο ανακρίβειες και αναχρονισμοί και λαμβάνοντας υπ' όψιν την ομοιότητα του μεσαιωνικού τοπωνυμίου (Κοπρονίτσα) με τα σύγχρονά μας μεσσηνιακά (Κοπρινίτσα), καθώς και τη μικρή απόσταση που τα χωρίζει από το Μακρουπλάγι, ενδεχομένως η συγκεκριμένη μνεία αφορά σε ένα από αυτά με πιο πιθανό το πρώτο και ανατολικότερο, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση 17χλμ. περίπου από το σημείο όπου διεξήχθη η ιστορική μάχη. Σε αυτή την περίπτωση η Κοπρονίτσα πιθανότατα απετέλεσε το σημείο συνάντησης των δύο στρατευμάτων, φραγκικού και τουρκικού, προκειμένου να προχωρήσουν από κοινού προς το Μακρουπλάγι. Τέλος δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο της χωροθέτησης μιας βυζαντινής θέσης Κοπρονίτσα πλησίον της Μουνδράς, η οποία στη συνέχεια μετονομάστηκε και η αρχική ονομασία της λησμονήθηκε στο πέρασμα των χρόνων.

¹⁰⁶⁹ Βλ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 261-265 [= ΣΤ. Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, «Χρονικῶν Μορέως. Ἱστορικὰ καὶ τοπωνυμικά», *Ἀθηνᾶ* 25 (1913), σ. 50-52]. ΒΟΝ, *La Morée franque*, σ. 357-359. Επίσης, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 157, *εἰς τὴν Κοπρινίτζαν...*, *εἰς τὴν βρῦσιν τῆς Κοπρινίτζας...*: θέση στον οικισμό Σουλημᾶ (σημ. Ἄνω Δώριον)

¹⁰⁷⁰ Βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 291, *Κοπρινίτζα*.

¹⁰⁷¹ Βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Ἡ ναοδομία στην επισκοπή Ωλένης*, Α', σ. 252-256, Β', σχ. 69-79, πίν. 123-126. Επίσης, για την Παναγία της Κοπάνιτσας (Ἄνω Κοπάνιτσα, σημ. Κρυονέρι), βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 158. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, «Μνημεία Ηλείας», σ. 271-272, εικ. 15.

Προβληματισμό δημιούργησε στους μελετητές και η αναφορά σε *πανώραιαν βρύσιν*, η οποία φαίνεται ότι ενέχει το χαρακτήρα τοπόσημου για τον οικισμό της Μουντράς και κατά πάσα πιθανότητα και για την ευρύτερη περιοχή. Στον οικισμό σήμερα δεν απαντούν κρήνες που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν μία ανάλογη παλαιότερη κατασκευή¹⁰⁷². Η υδατοβρίθεια ωστόσο χαρακτηρίζει τη γειτονική Ζούρτσα όπου καταγράφονται πολλές κρήνες ήδη από την περίοδο της τουρκοκρατίας¹⁰⁷³. Ενδεχομένως η Μουντρά κατά τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή συνιστά το σημαντικότερο οικισμό της περιοχής και κατά συνέπεια μια αξιομνημόνευτη για τον κόσμο της εποχής βρύση δεν μπορεί παρά να εγγράφεται σε αυτόν, ακόμα και εάν βρίσκεται έξω από την οικιστική ενότητα¹⁰⁷⁴. Η γαλλική παραλλαγή μάλιστα χαρακτηρίζει το χωριό *casal*¹⁰⁷⁵, όρο που ο εκδότης J. Longnon μεταφράζει στο γλωσσάρι που παραθέτει «bourg»¹⁰⁷⁶ εννοώντας πιθανώς τους σημαντικούς αγροτικούς οικισμούς, δεδομένου ότι οι πόλεις καταγράφονται ως «ville»¹⁰⁷⁷.

¹⁰⁷² Υπάρχει μια νεότερη κρήνη στη δυτική είσοδο του χωριού.

¹⁰⁷³ Στην εποχή της τουρκοκρατίας ανάγεται η κρήνη Καμάρι πλησίον του ναού της Παναγίας, ενώ μέσα στο χωριό απαντούν οι νεώτερες Κάτω και Πάνω Βρύση, η Βρύση του Μπίζου και η Βρύση του Καραντώνη. Ξεχωριστή θέση στο χωριό φαίνεται ότι κατείχε η λεγόμενη Τρανή Βρύση που σύμφωνα με την παράδοση κατασκευάστηκε στην πρώτη τουρκοκρατία και την αποτελούσαν έξι θόλοι με δύο κρουνοί στον καθένα από αυτούς, βλ. <http://www.zourtsa.gr/ZouBiblioIoanniPipili.htm>. Η πρώτη επίσημη μνεία της απαντά στην καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας του 1699: *εις την Τρανή Βρύση*. Σήμερα δεν σώζεται, αλλά δεν αποκλείεται το κτίσμα των Οθωμανών να είχε αντικαταστήσει παλαιότερη κρήνη, επίσης επιβλητική που ενδεχομένως συνδεόταν με την *πανώραιαν βρύσιν* του Χρονικού. Επίσης, στην περιοχή της Ζούρτσας απαντούν τα τοπωνύμια Βρυσούλλα, Κρυόβρυσι, Ξερόβρυσι και Μάννα, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικὸν Ὀλυμπίας», σ. 399, 401. Επίσης, πρβλ. ΤΑΓΑΡΗΣ, *Φιγαλία*, σ. 65-66, 70, όπου αναφορά στα άφθονα πηγαία ύδατα της περιοχής.

¹⁰⁷⁴ Μνεία βρύσης υπάρχει στην *Carte de la Grèce*, 1852, φ. 12, όπου κάτω από τον οικισμό *Moundritsa* ο οποίος ταυτίζεται με την Μουνδράζα (σημ. Γρύλλος) διαβάζεται η επισήμανση *Fontaine*. Αν και θα μπορούσε η Μουνδράζα λόγω ομοιότητας των δύο ονομάτων να συνδεθεί με την Μουντρά, η χωροθέτησή της βόρεια και σε μεγάλη απόσταση από τις προτεινόμενες για την Κοπρινίτσα θέσεις αλλά και από την περιοχή του Μακρυπλαγίου όπου διεξήχθη η ομώνυμη μάχη δεν προσφέρει κανένα επιχείρημα προς την κατεύθυνση αυτή, βλ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Τοπωνυμικά*, σ. 264, και BON, *La Morée franque*, σ. 358. Επιπρόσθετα ο συγγραφέας του *Χρονικού τοῦ Μορέως* παρά τις ανακρίβειες και τους αναχρονισμούς που παρατηρούνται σε ορισμένα σημεία της διήγησής του φαίνεται να είναι ιδιαίτερα εξοικειωμένος με την περιοχή της κεντρική Πελοποννήσου, όπου πιθανότατα ήταν εγκατεστημένος για μεγάλο χρονικό διάστημα και ίσως έλκει και την καταγωγή του από εκεί, ενώ τμήμα του υλικού του αντλείται και από αρχαιακό υλικό της πριγκιπικής αυλής αλλά και των βαρονιών της Άκοβας και της Καρύταινας. Μεγάλο τμήμα του χρονικού αναφέρεται σε γεγονότα που εκτυλίσσονται στα Σκορτά και τη Μεσαρέα με εκτενείς διηγήσεις εμπλουτισμένες με ποικίλες λεπτομέρειες, βλ. SHAWCROSS, *The Chronicle*, 44, 59-64. Η καλή γνώση του συγγραφέα για τη συγκεκριμένη περιοχή θεωρώ ότι καθιστά σε γενικές γραμμές αξιόπιστα τα τοπογραφικά στοιχεία που παραθέτει και ότι δύσκολα η Μουντρά θα αντικαθιστούσε στην αφήγησή του την Μουνδράζα ή, όπως καταγράφεται στις παλαιότερες μνείες της στις πηγές, Mandria(;) [BUCHON, *Nouvelles recherches*, 2, σ. 46-47 (1336), 137 (1354)] ή Mandrice (1391) (βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 346, 349, 358). Επίσης για την Μουνδράζα, βλ. GEORGACAS – McDONALD, «Τοπωνύμια», σ. 333 αρ. 9189α (Μούντριζα), ο οποίος αποδίδει αλβανική προέλευση στο τοπωνύμιο. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικὸν Ὀλυμπίας», σ. 323-324, 371 (Μούντριζα), ο οποίος επίσης του αποδίδει αλβανική προέλευση.

¹⁰⁷⁵ Βλ. ΓΧ, § 361, *dormirent au casal de Mudra*.

¹⁰⁷⁶ Βλ. ΓΧ, σ. 406. Ως *casal* μνημονεύονται και άλλοι σημαντικοί οικισμοί του φραγκοκρατούμενου Μοριά, βλ. ό.π., § 495 Μεγάλη Αράχωβα, 802 Βέρβαινα, 803 *Ninice* (βλ. παραπάνω σημ. 58), 920 Λινίστενα (*Lignycina*), 930 Ανδρίτσαϊνα κ.ά.

¹⁰⁷⁷ Βλ. ΓΧ, § 105 (Κόρινθος), 110 (Γλαρέντζα)

Την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους μαρτυρούν σήμερα ο ναός της Αγίας Άννας 700μ. περίπου νοτιοανατολικά του οικισμού και ο ναός του Αγίου Βαρσάμη στη θέση Βαρσαμά¹⁰⁷⁸, στις παρειές του λόφου Παπαδόπουλος βόρεια της Μουντράς. Η Αγία Άννα σωζόταν ερειπωμένη μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα, οπότε έγιναν εκτεταμένες ανακτήσεις στην τοιχοποιία της και επισκευές προσδίδοντάς της τη μορφή μονόχωρου ναού με ξύλινη κεραμοσκεπή (εικ. 179). Στην αρχική του φάση το μνημείο ανήκε στον τύπο του σταυρεπίστεγου τύπου Α1 ναού με νάρθηκα στα δυτικά. Στη νότια όψη του διαμορφωνόταν ξυλόστεγη στοά, τη μονόρριχτη στέγη της οποίας στήριζαν τα έξι φουρούσια που φέρει η τοιχοποιία σε μικρό ύψος πάνω από το παράθυρο και την θύρα. Ο ναός στο εσωτερικό του έφερε γραπτό διάκοσμο από τον οποίο ελάχιστα ίχνη σώζονται στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας. Η οικοδόμησή του αποδίδεται σε συνεργείο που δραστηριοποιείται στη περιοχή των Σκορτών ακολουθώντας τις εξελίξεις στη βυζαντινή ναοδομία και αφομοιώνοντας παράλληλα με μία εκλεκτικιστική διάθεση δυτικά μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία. Το μνημείο χρονολογείται στις αρχές του 14ου αιώνα¹⁰⁷⁹. Στην καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως του 1699 απαντά η εκκλησία της Αγίας Άννας *εις τήν Σπηλία ως χαλασμένη*. Στο ίδιο έγγραφο καταγράφονται 16 συνολικά εκκλησίες στην περιοχή της Μουντράς, όλες ερειπωμένες¹⁰⁸⁰.

Τα ελάχιστα ίχνη που σώζονται από το ναό του Αγίου Βαρσάμη δεν καθιστούν δυνατή την τυπολογική κατάταξη του μνημείου. Βάσει των κατασκευαστικών του χαρακτηριστικών που μαρτυρούν δυτικές επιρροές, η ανέγερσή του ανάγεται πιθανότατα στην περίοδο της φραγκοκρατίας¹⁰⁸¹. Ο μεγάλος αριθμός θραυσμάτων κεραμίδων στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου αποτελεί ένδειξη ότι ο ναός εξυπηρετούσε τις ανάγκες κάποιου μικρού οικισμού που είχε αναπτυχθεί στις πλαγιές του βουνού, εξαρτώμενου πιθανότατα από την Μουντρά¹⁰⁸².

¹⁰⁷⁸ Ο ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικὸν Ὀλυμπίας», σ. 411, αποδίδει το τοπωνύμιο σε οικογενειακό όνομα γαιοκτήτη της περιοχής, αγνοώντας ενδεχομένως την ύπαρξη ναού.

¹⁰⁷⁹ Για το ναό της Αγίας Άννας και τα τυπολογικά και μορφολογικά-κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του, βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, «Μνημεία Ηλείας», σ. 268-269 εικ. 14. Ο ΙΔΙΟΣ, *Η ναοδομία στην επισκοπή Ωλένης*, Α', σ. 371-383, Β', σχ. 116-122, πίν.189-194.

¹⁰⁸⁰ Βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «*Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ*», 1971-74, σ. 159-160. Το τοπωνύμιο Σπηλία πιθανόν οφείλεται σε σπηλαιώδη σχηματισμό δυτικά του ναού.

¹⁰⁸¹ Από το μνημείο διατηρούνται σε χαμηλό ύψος δύο παράλληλοι τοίχοι στο ανατολικό άκρο των οποίων διαμορφώνονται δύο επάλληλες αψίδες και μια τρίτη διακρίνεται νοτιότερα. Στην τοιχοποιία του έχουν χρησιμοποιηθεί πλακοειδείς λίθοι από ντόπιο ασβεστόλιθο και πωρόλιθος στα πλαίσια των ανοιγμάτων. Γύρω από το ναό διακρίνονται διάσπαρτοι επιμήκεις πλίνθοι με την τυπική μορφή των αντίστοιχων σε μνημεία της φραγκοκρατίας στην περιοχή. Επίσης εντοπίστηκε πωρόλιθος από συμφυές πλαίσιο ανοίγματος, ο οποίος έφερε βεργίο όπως εκείνα που απαντούν στους ναούς της Ηλείας με δυτικές επιρροές, βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Η ναοδομία στην επισκοπή Ωλένης*, σ. Α', 416-417, Β', σχ. 138Γ, πίν. 211.2.

¹⁰⁸² Βλ. ό.π. σ. 416.

Ενδεχομένως, ο ναός θα μπορούσε να ταυτιστεί με ανώνυμη εκκλησία που παραδίδεται στην καταγραφή του 1699 *εις τοῦ Παπάδόπλου ως χαλασμένη*¹⁰⁸³.

Μετά τη μνεία της Μουντράς στον χρυσόβουλλο λόγο του 1322 και για τους αιώνες που ακολουθούν μέχρι τη βενετοκρατία οι πηγές σιωπούν. Το γεγονός ότι δεν αναφέρεται στην απογραφή του Grimani του 1700, αν και είχε προηγηθεί η καταγραφή της στην απογραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας τον προηγούμενο χρόνο, αλλά και σε καμία άλλη βενετική πηγή αποτελεί ίσως ένδειξη για εγκατάλειψη του οικισμού. Σημειώνεται ότι οι 16 ναοί που παρατίθενται στο εκκλησιαστικό έγγραφο χαρακτηρίζονται όλοι *χαλασμένοι*, στοιχείο που ενισχύει την υπόθεση περί ερήμωσης του. Φαίνεται ότι ο ανθηρός βυζαντινός οικισμός της Μουντράς κάποια χρονική στιγμή κατά τη διάρκεια της πρώτης τουρκοκρατίας (1460-1685) ή και νωρίτερα πέφτει σε παρακμή και εγκαταλείπεται ενδεχομένως και ως απόρροια καταστροφής που υπέστη κατά τη διάρκεια πολεμικών επιχειρήσεων¹⁰⁸⁴. Πιθανότατα οι κάτοικοί της αναζήτησαν καταφύγιο στον καλύτερα προστατευμένο γειτονικό οικισμό της Ζούρτσας.

Η επανακατοίκηση του οικισμού τοποθετείται μάλλον μέσα στη δεύτερη τουρκοκρατία και μέχρι την απελευθέρωση διοικητικά υπάγεται στην περιφέρεια της Ζούρτσας. Στον πληθυσμό του οικισμού στις αρχές του 19ου αιώνα καταγράφονται 10 οικογένειες για να ανέλθουν λίγο πριν την απελευθέρωση στις 39¹⁰⁸⁵. Μετά την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους, στα μέσα του 19ου αιώνα ο οικισμός της Μουνδράς βρίσκεται ενταγμένος στο δήμο Φιγαλίας και έχει συνολικά 96 κατοίκους¹⁰⁸⁶.

¹⁰⁸³ Βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «*Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ*», 1971-74, σ. 160.

¹⁰⁸⁴ Δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι λόγω οικιστικής και πληθυσμιακής συρρίκνωσης που τυχόν υπέστη η Μουντρά προσμετρείται ως συνοικία ή μικροσυνοικισμός της Ζούρτσας με κριτήριο τη μικρή απόσταση, μόλις 2χλμ., που χωρίζει τα δύο χωριά, διότι εξετάζοντας τις απογραφές των Βενετών παρατηρούμε ότι σε αυτές συμπεριλαμβάνεται κάθε οικιστική ενότητα ανεξαρτήτως μεγέθους και απόστασης από τις γειτονικές της. Σημειώνεται ότι ήδη από τον πρώτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1463-1479) μεγάλος αριθμός οικισμών της Πελοποννήσου καταγράφεται ως ερειπωμένοι, ενώ κάποιοι από αυτούς εγκαταλείπονται οριστικά και δεν επανακάμπουν, βλ. BUCHON, *Recherches historiques*, I, σ. LXV (1471). *Annali Veneti*, σ. 205-206 (1467). BON, *La Morée franque*, σ. 693-694. CARILE, «Una lista», σ. 389-393 (1469). MCLEOD, «Castles», σ. 355-356 (1467). FENSTER, «Kastelle», σ. 323-324 (1469). Επιπρόσθετα τον 17ο αιώνα σε αντίθεση με τους προηγούμενους παρατηρείται γενικότερα μια πληθυσμιακή συρρίκνωση στον πελοποννησιακό χώρο απόρροια τόσο των πολεμικών συγκρούσεων της εποχής και της επιδημίας πανώλης με ξεσπάσματα καθόλη τη διάρκεια της εκατονταετίας, όσο ενδεχομένως και άλλων αδιευκρίνιστων παραγόντων που η έλλειψη πηγών δεν επιτρέπει τον προσδιορισμό τους, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 123-134. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «*Ἡ Πελοπόννησος*», σ. 62.

¹⁰⁸⁵ Βλ. ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ, *Voyage*, 6, σ. 20, *Monadra*, σύμφωνα με τον οποίο αριθμεί 10 οικογένειες. BORY DE SAINT-VINCENT, *Geographie*, σ. 66, *Moundra*, σύμφωνα με τον οποίο ο πληθυσμός της Μουντράς περιλαμβάνει 39 οικογένειες. Επίσης για τα όρια της περιφέρειας της Ζούρτσας, βλ. LEAKE, *Travels*, I, σ. 73. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Ἡ Πελοπόννησος*, σ. 107. Επίσης, βλ. ΓΡΙΠΣΟΠΟΥΛΟΣ, «*Στατιστικαὶ εἰδήσεις*», σ. 445. Ο οικισμός της Μουντράς το 1825 πυρπολείται από τα στρατεύματα του Ιμπραήμ βλ. ΤΑΓΑΡΗΣ, *Φιγαλία*, σ. 43.

¹⁰⁸⁶ Βλ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ, *Πίναξ χωρογραφικός*, σ. 45, *Μουντρά*. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 589, όπου καταγράφονται 133 κάτοικοι.

Για την προέλευση του τοπωνυμίου Ζούρτσα έχουν εκφραστεί ποικίλες υποθέσεις με τις περισσότερες να θεωρούνται αβάσιμες. Σύμφωνα με αυτές το όνομα ετυμολογείται: α) από τις αλβανικές λέξεις *shur* (= άμμος, χαλίκι), *šúreza* ή *šúrja* (= αμμώδης τόπος)¹⁰⁸⁷, χωρίς ωστόσο να αιτιολογείται η πρωιμότητα της εμφάνισης του τοπωνυμίου σε σχέση με την εγκατάσταση των Αλβανών στην Πελοπόννησο, β) από τη γαλλική λέξη *source* (= πηγή)¹⁰⁸⁸, γ) από τη σλαβική λέξη *jource* (= αυγή), δ) από την τουρκική φράση *jour-çai* (= σκληρό, άγριο ρέμα) που επίσης προϋποθέτει πρωιμότητα στην εγκατάσταση των Τούρκων¹⁰⁸⁹ και ε) από την αρχαία ελληνική λέξη ζόρξ (η, της ζορκός) (= η δορκάς, το ζαρκάδι)¹⁰⁹⁰. Επικρατέστερη φαίνεται ότι είναι η ετυμολόγησή της από τα λατινικά και το ρήμα *surgere* που σημαίνει αναβλύζω, πηγάζω και συγκεκριμένα από τον τύπο της παθητικής μετοχής *sursa*¹⁰⁹¹, ή από τη γαλλική *source*. Η αφθονία των υδάτων και η πληθώρα των πηγών δικαιολογεί απόλυτα την άποψη αυτή και στον ίδιο χώρο θα μπορούσε να τοποθετηθεί και η πανώραιο βρύσις της γειτονικής Μουντράς, η οποία αποδιδόμενη από τους Φράγκους στη γλώσσα τους έδωσε στο χωριό την ονομασία Ζούρτσα.

Η χωροθέτηση του οικισμού σε οχυρό λόφο μεταξύ δύο χειμάρρων με πορεία από βορρά προς νότο στις μεσημβρινές υπώρειες του ορεινού όγκου του Προφ. Ηλία (υψόμ. 885μ.) επιτρέπει την αποτελεσματικότερη άμυνά των κατοίκων του ή την αναζήτηση καταφυγίου σε μεγαλύτερο υψόμετρο κατά τη διάρκεια εχθρικών επιδρομών και λεηλασιών, ενώ παράλληλα η υδατοβρίθεια της περιοχής και οι εύφοροι λόφοι που αναπτύσσονται στα δυτικά, νότια και ανατολικά καθιστούν την ενασχόληση με τη γεωργία και κτηνοτροφία εξαιρετικά προσοδοφόρα.

Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1322 είναι η πρώτη και μοναδική βυζαντινή πηγή που μνημονεύει τον οικισμό. Οι επόμενες αναφορές απαντούν σε πηγές της πρώτης τουρκοκρατίας. Το 1663 στη θέση του ηγουμένου της μονής Φιλοσόφου βρίσκεται ο ιερομόναχος Παΐσιος με καταγωγή από τη Ζούρτσα, ο οποίος τον επόμενο χρόνο μνημονεύεται και

¹⁰⁸⁷ Βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικὸν Ὀλυμπίας», σ. 318, 367. Πρβλ. GEORGACAS – McDONALD, «Τοπωνύμια», σ. 354 αρ. 9410, 9411. Ο ΤΑΓΑΡΗΣ, *Φιγαλία*, σ. 77, εκφράζει μεταξύ άλλων την υπόθεση, χωρίς να τη θεωρεί πολύ πιθανή, της προέλευσής του από την αλβανική λέξη *jourci* (= κουνάβι).

¹⁰⁸⁸ Η υδατοβρίθεια και το πλήθος των πηγών και κρηνών που συγκεντρώνει η περιοχή θα μπορούσε να δικαιολογήσει την άποψη αυτή.

¹⁰⁸⁹ Η συγκεκριμένη φράση θα μπορούσε να αποδίδεται στους χειμάρρους της περιοχής, αλλά μόνο μετά το 1460 η τουρκική παρουσία στην Πελοπόννησο είναι τόσο ισχυρή, ώστε να επιβάλλει τοπωνυμικές μετονομασίες.

¹⁰⁹⁰ Τις απόψεις β-ε συγκεντρώνει ο ΤΑΓΑΡΗΣ, *Φιγαλία*, σ. 77, χωρίς να παραθέτει βιβλιογραφία, θεωρώντας ως πλέον πιθανή την τελευταία περί ελληνικής προέλευσης του τοπωνυμίου, από τον τύπο ζόρσα (η) που αποδίδει στο θηλυκό ζαρκάδι. Εκφράζει την άποψη ότι στο παρελθόν δάση περιέβαλαν τον οικισμό με πλούσια πανίδα και από την παρουσία των ζαρκαδιών έλαβε το όνομα αυτό. Για το ουσιαστικό ζόρξ, βλ. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμμα ζορκάς, σ. 756, όπου δεν σημειώνεται ο τύπος ζόρσα.

¹⁰⁹¹ Βλ. Α. ΓΚΟΥΤΗΣ, «Περί Σλάβων και τοπωνυμίων στην Ηλεία», *Ηλπρ-Ηλπαν* 14 (2014), σ. 192.

σε ενθύμηση στον Κτητορικό Κώδικα (αρ. 146) της Μονής Αιμυαλών Γορτυνίας¹⁰⁹². Λίγα χρόνια αργότερα, το 1668, ο Evliyâ Celebi επισκέπτεται το χωριό για το οποίο δίνει μία ειδυλλιακή εικόνα. Το περιγράφει ως έναν ακμαίο οικισμό, φημισμένο για την ομορφιά του. Οι 150 οικίες του είναι κτισμένες ανάμεσα σε κήπους και αμπέλια. Η πηγή του οικισμού με τα άφθονα τρεχούμενα νερά της τροφοδοτεί μία ανοιχτή υδατοδεξαμενή όπου μαζεύονται τα παιδιά και κολυμπούν κάτω από τον ίσκιο υπεραιωνόβιων πλατανιών¹⁰⁹³. Η Ζούρτσα ήδη από την εποχή αυτή αποτελεί το οικονομικό και διοικητικό κέντρο της περιοχής. Κάθε Κυριακή λειτουργεί υπαίθρια αγορά στην οποία συγκεντρώνονται 5.000-10.000 άνθρωποι, αριθμός ενδεχομένως υπερβολικός προκειμένου να εξάρει τη θέση που κατέχει ο οικισμός στην οικονομία της περιοχής. Διοικητικά υπάγεται στον καζά της Αρκαδιάς (Κυπαρισσία) και αποτελεί έδρα ναχιγιέ¹⁰⁹⁴.

Επί βενετοκρατίας (1685-1715) διατηρείται η υπαγωγή της διοικητικά στην Κυπαρισσία (*Territorio d' Arcadia*)¹⁰⁹⁵, ενώ στη δεύτερη τουρκοκρατία επανέρχεται στο προηγούμενο καθεστώς της ως έδρα ομώνυμης περιφέρειας (*κόλι*) του βιλαετιού της Αρκαδιάς¹⁰⁹⁶.

Η Ζούρτσα και η Μουντρά καθόλη την υστεροβυζαντινή περίοδο περιορίζονται στον συνήθη, για την πλειονότητα των οικιστικών ενοτήτων του Μοριά, αγροτικό χαρακτήρα τους, χωρίς κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που θα τις καθιστούσαν αξιόλογα κέντρα και σημεία αναφοράς για την ευρύτερη περιοχή. Αντίθετα, επί τουρκοκρατίας, η

¹⁰⁹² Βλ. Ι. ΓΙΑΝΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ποικιλία σημειωμάτων έκ γορτυνιακῶν κτητορικῶν κωδίκων», *Γορτυνιακά* 1 (1972), σ. 317, η οποία δίνει τη χρονολογία «,αχξδ' < = 1668>», μάλλον από λανθασμένη ανάγνωση. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονή Φιλοσόφου*, σ. 224. Ο ΙΔΙΟΣ, «Μονή Αιμυαλών Δημητσάνας», *Πελοποννησιακά* 25 (2000), σ. 72, «,αχξδ' έγγραφη ὁ ἅγιος καθηγούμενος ἀπὸ Φιλοσόφου Παῖσιος ἱερομόναχος ἀπὸ χώρα Ζούρτζα καὶ ἐξώφλησε.

¹⁰⁹³ Η συγκεκριμένη υδατοδεξαμενή θα μπορούσε ενδεχομένως να σχετίζεται με τη λεγόμενη Τρανή Βρύση, η κατασκευή της οποίας σύμφωνα με την παράδοση ανάγεται στην πρώτη τουρκοκρατία, βλ. παραπάνω σημ. 1073.

¹⁰⁹⁴ Βλ. ΚΩΣΤΑΚΗΣ, «Evliyâ Celebi», σ. 257-258. ΤΣΕΛΕΜΠΙ, *Οδοιπορικό*, σ. 54. Για τον διοικητικό ὄρο ναχιγιέ (*nāhiyyet* ή *nāhiye*), βλ. παραπάνω σημ. 332.

¹⁰⁹⁵ Βλ. PACIFICO, *Breve descrizione*, 1704, σ. 131, *Surza*. ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrizione», σ. 115, *Surza*. Στην απογραφή Corner του 1689, ο πληθυσμός της ανέρχεται στους 136 κατοίκους, ενώ στην απογραφή Grimani του 1700 έχει αυξηθεί στους 168, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 227 (*Surza*), 251 (*Surzza*), 295.

¹⁰⁹⁶ Το *κόλι* (διοικητική υποδιαίρεση του βιλαετιού, βλ. *ΕΓ*, Index, λήμμα *kol*, σ. 345) της Ζούρτσας εκτείνεται στα εδάφη που χωροθετούνται ανάμεσα στον ποταμό της Νέδας στο νότο (μαζί με την μικρή πεδιάδα των εκβολών του) και το ὄρος Μίνθη στο βορρά, συμπεριλαμβανομένης και της πεδιάδας που απλώνεται κατά μήκος των δυτικών ακτών, νότια της Ζαχάρως μέχρι και τις εκβολές της Νέδας. Έδρα της διοίκησης ήταν η Ζούρτσα και σημαντικότεροι οικισμοί το Στροβίτσι (σημ. Λέπρεον, το), η Γκλάτσα (σημ. Ανήλιον, το), η Σάρενα (σημ. Καλιδόνα, η), η Αλβενα (σημ. Μίνθη, η), το Μπουζί (σημ. Ελαία Μεσηνίας, η), η Παύλιτσα (σημ. Φιγάλεια, η) και το Μπάρτζελι (σημ. Μυρόνια, τα), βλ. ROUQUEVILLE, *Voyage*, 6, σ. 20, *Sourza*. LEAKE, *Travels*, I, σ. 73, *Zurtza*. BORY DE SAINT-VINCENT, *Geographie*, σ. 65, 66-67, *Zourtza*. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Ἡ Πελοπόννησος*, σ. 107. Κατά την επανάσταση του 1821 καταγράφεται ως μία από τις πέντε κόμες της επαρχίας της Αρκαδιάς, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Στατιστικαὶ εἰδήσεις», σ. 445.

Ζούρτσα αναδεικνύεται σε σημαίνον διοικητικό και οικονομικό κέντρο για το σύνολο των οικισμών της νότιας Ηλείας.

Οι τοποθεσίες *Παχειά*, *Χοῦτζα*, *Πρατζυδάκη* καὶ *Κλενοβά* δεν πρέπει να εκληφθούν ως το σύνολο των αγροτικών γαιών που υπάγονται στα δύο *χωρία*, αλλά πιθανόν συνιστούν αποκλειστικά και μόνο το ελληνικό μερίδιο, όπως αυτό ενδεχομένως προέκυψε από τη διανομή των εδαφών μεταξύ Φράγκων και Βυζαντινών. Ο συντάκτης αναφέρει τις θέσεις ονομαστικά για να εμφανίζονται με ακρίβεια τα τμήματα των δύο κτήσεων που λαμβάνει η μονή Βροντοχίου. Στους οικισμούς Ζούρτσα και Μουντρά ενδεχομένως ασκείται από κοινού έλεγχος στην εσωτερική τους διοίκηση από ένα τοπικό ηγετικό συμβούλιο, γνωστό από άλλες περιπτώσεις στις πηγές με τις ονομασίες *πρώτοι*, *γέροντες*, *προεστοί* κ.ά.¹⁰⁹⁷, το οποίο θα έχει αναλάβει την είσπραξη των δημοσιονομικών βαρών και την απόδοση τους προς τους δύο επικυρίαρχους.

Το μόνο από τα παραπάνω τοπωνύμια που με ευκολία ταυτίζεται είναι η θέση *Πρατζυδάκη*, η οποία βρίσκεται στα νοτιοδυτικά των οικισμών της Ζούρτσας και της Μουντράς και βόρεια του ποταμού της Νέδας. Σήμερα στην περιοχή αυτή εντοπίζονται οι οικισμοί Πρασιδάκι και Παλιό Πρασιδάκι (χάρτ. 19, εικ. 168), η κοινή ονομασία των οποίων προέρχεται από τη μεσαιωνική τοπωνυμία και τη μετατροπή του διφθόγγου *τζ* σε *σ*. Το Παλιό Πρασιδάκι συνιστά τον αρχικό οικισμό της περιοχής και χωροθετείται στους λόφους βόρεια του ποταμού της Νέδας σε απόσταση 1.100μ. περίπου από αυτόν και 6 και 5χλμ. περίπου από την Ζούρτσα και την Μουντρά αντίστοιχα (εικ. 181). Στα νοτιοδυτικά σε απόσταση ενός χιλιομέτρου βρίσκεται ο μεταγενέστερος ομώνυμος οικισμός που δημιουργήθηκε από τη μετακίνηση του πληθυσμού από τα ορεινά στην πεδινή έκταση η οποία αναπτύσσεται δίπλα στις όχθες της Νέδας και εκτείνεται μέχρι τις εκβολές της¹⁰⁹⁸ (εικ. 182).

Η ίδρυση του οικισμού Παλιό Πρασιδάκι δεν μπορεί να προσδιοριστεί, αν και η μνεία της τοποθεσίας στο μερίδιο της μονής Βροντοχίου και η απόσταση που τη χωρίζει από τα δύο *χωρία* θα επέβαλαν την ίδρυση μικρών οικιστικών μονάδων ή μικροσυνοικισμών για την προσωρινή ή μόνιμη παραμονή των εξαρτημένων αγροτών που δραστηριοποιούνται στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις της περιοχής. Στην καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας της μητρόπολης

¹⁰⁹⁷ Βλ. παραπάνω σημ. 1044.

¹⁰⁹⁸ Ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή στοιχειοθετείται μόνο για την αρχαιότητα. Σε απόσταση ενός χιλιομέτρου βορειοδυτικά του οικισμού Παλιό Πρασιδάκι στη θέση Ελληνικό ή Λένικο διατηρούνται τα οικοδομικά κατάλοιπα ναού αφιερωμένου στη θεά Αθηνά, ο οποίος χρονολογείται στην πρώιμη κλασική περίοδο, πιθανόν μεταξύ των ετών 478-473 π. Χ., γύρω από τον οποίο αναπτυσσόταν αρχαίος οικισμός, όπως μαρτυρούν τα λείψανα κτισμάτων, τείχους και ταφών. Αρχιτεκτονικά μέλη του μνημείου πιστεύεται ότι έχουν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό στο γειτονικό οικισμό, βλ. Ε. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα ιερά της Αθηνάς στην Πελοπόννησο*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2012, σ. 461-475, <http://ikee.lib.auth.gr/record/134321/files/GRI-2014-12346.pdf>, όπου και όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία

Χριστιανουπόλεως του 1699 απαντά ως τοπωνύμιο θέσης που υπάγεται στο χωριό του *Ασιλάνη* με εκκλησία της Παναγίας *χαλασμένη*¹⁰⁹⁹ (εικ. 180). Ως οικισμός απαντά για πρώτη φορά στη δεύτερη τουρκοκρατία¹¹⁰⁰. Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας στα μέσα του 19ου αιώνα το Πρασιδάκι καταγράφεται στο δήμο Φιγαλείας με έδρα την *Ζουρτζα* και πληθυσμό που ανέρχεται στους 98 κατοίκους¹¹⁰¹.

Κατά συνέπεια μπορεί να εκφραστεί η υπόθεση ότι η τοποθεσία *Πρατζυδάκη*, αν και δεν υπάρχει η δυνατότητα οριοθέτησής της, εκτεινόταν περιμετρικά του χωριού Παλιό Πρασιδάκι στους λόφους που σχηματίζονται και επιπλέον περιελάμβανε τουλάχιστον το ανατολικό τμήμα της πεδιάδας της Νέδας στη θέση Τρανή Λάκκα. Η χωροθέτησή της στοιχειοθετεί ως νότιο σύνορο των χωριών *Ζούρτζα* και *Μουντρά* τον ποταμό της Νέδας και την εγγράφει σε μία περιοχή που κατά κύριο λόγο συντίθεται από χαμηλές λοφοσειρές και καθιστά εφικτή την καλλιέργεια κατά τόπους στα ομαλά πρανή ή στις μικρές κοιλάδες που σχηματίζονται ανάμεσά στους λόφους και την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Ως προς την ετυμολόγησή του το τοπωνύμιο θα μπορούσε θεωρηθεί φυτωνυμικό και να υποστηριχτεί η προέλευσή του από το παλαιοσλοβένικο *prazъ*, το οποίο αποδίδει στα σλαβικά την ελληνική λέξη «πράσο»¹¹⁰². Επίσης μια άλλη υπόθεση που μπορεί να εκφραστεί είναι η καταγωγή του από το ρήμα *πρασιζω* (*πρασιάζω*) που σημαίνει «έχω πράσινο χρώμα»¹¹⁰³.

Η διερεύνηση των υπολοίπων τριών θέσεων έχει γίνει με βάση τα σωζόμενα στην περιοχή μικροτοπωνύμια και τις πληροφορίες των πηγών.

¹⁰⁹⁹ Βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Η ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 162, *εἰς τὸ Πρασιδάκι τῆς Παναγίας*. Η εκκλησία της Παναγίας πιθανότατα ταυτίζεται με τον σημερινό κοιμητηριακό ναό βορειοανατολικά του νεότερου οικισμού. Το μνημείο διατηρείται ανακαινισμένο με επιχρισμένες τις όψεις του με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η διερεύνηση παλαιότερων φάσεων. Το τοπωνύμιο του *Ασιλάνη* αναφέρεται σε οικισμό του *territorio di Arcadia*, ο οποίος απαντά ως *Assulani* στην απογραφή του Corner (1689) με 47 κατοίκους και ως *Soulani* στην απογραφή του Grimani (1689) με 20 κατοίκους, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 227, 251, 295. Πιθανόν βρισκόταν κοντά στη νότια όχθη της Νέδας πλησίον του σημερινού οικισμού Φόνισσα, ο οποίος επίσης αναφέρεται μεταξύ των τοπωνυμίων του 1699, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Η ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 162, *Φώνησα*. Στην ίδια περιοχή έχουν καταγραφεί σήμερα τα τοπωνύμια του *Σουλάνη* στην κτηματική περιφέρεια του οικισμού των Καρυών (πρώην Κάτω Κοπάνιτσα) και τα *Σουλάνια* στην κτηματική περιφέρεια του όμορου οικισμού του Πανοράματος (πρώην Τρουκάκι), βλ. GEORGACAS – McDONALD, «Τοπωνύμια», σ. 254.

¹¹⁰⁰ Το 1806 το Πρασιδάκι υπέστη μεγάλες καταστροφές από τους Οθωμανούς στο πλαίσιο των εκτεταμένων στρατιωτικών επιχειρήσεων του Οσμάν Πασά εναντίον των κλεφτών του Μοριά, βλ. Μ. Μ. ΚΑΠΟΣ, *Η Ηλεία στον Μύθο και την Ιστορία. Κατά τόπο καταγραφή μύθων και γεγονότων*, Αθήνα 1996, σ. 163. Επίσης, βλ. Ν. Α. ΒΕΗΣ, «Αρκαδικά γλωσσικά μνημεία. Δημόδη ἄσματα Φιγαλείας μεθ' ὑπομνημάτων», *ΔΙΕΕΕ* 6 (1901), σ. 228, 230. Το 1825 το Πρασιδάκι λεηλατείται και πυρπολείται από τα στρατεύματα του Ιμπραήμ, βλ. ΤΑΓΑΡΗΣ, *Φιγαλία*, σ. 42. Τα ερειπωμένα σήμερα κτίσματα που εντοπίζονται στον οικισμό ανάγονται πιθανότατα στον 19ο-αρχές 20ου αιώνα.

¹¹⁰¹ Βλ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ, *Πίναξ χωρογραφικός*, σ. 45, *Πρασιδάκι*. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 589. Επίσης βλ. *Carte de la Grèce*, 1852, φ. 12, όπου σημειώνεται το Παλιό Πρασιδάκι με την ονομασία *Prasidaki*.

¹¹⁰² Βλ. ΜΙΚΛΟΣΙΧ, *Etymologisches Wörterbuch*, λήμμα *prasŭ* (1), σ. 261.

¹¹⁰³ Βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 11, λήμματα *πρασιάζω*, *πρασίζω*, σ. 5602. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 17, λήμμα *πρασίζω*, σ. 301. LBG, λήμμα *πρασιάζω*.

Κανένα στοιχείο δεν έχει προκύψει για την τοποθεσία *Παχεῖα*. Αντίθετα για την *Κλενοβά* και τη *Χούτζα* εντοπίζονται ονομασίες που θα μπορούσαν άμεσα να συσχετισθούν με αυτές.

Στην κτηματική περιφέρεια της Ζούρτσας μαρτυρείται επί τουρκοκρατίας το τοπωνύμιο *Κλενωβές*¹¹⁰⁴, από το οποίο με βεβαιότητα προέρχεται η σημερινή ονομασία *Κλενοβή*¹¹⁰⁵. Στην περίπτωση αυτή η ταύτιση με τη μεσαιωνική *Κλενοβά* είναι αυτονόητη, δεδομένου ότι πρόκειται για το ίδιο με διαφοροποίηση στην κατάληξη. Το βυζαντινό τοπωνύμιο αργότερα μεταφέρεται στον πληθυντικό λαμβάνοντας τη μορφή *Κλενωβές* από την οποία προκύπτει εν συνεχεία ο ενικός *Κλενοβή*¹¹⁰⁶. Οι *Κλενωβές* καταγράφονται μεταξύ των δυσπρόσιτων ορεινών θέσεων που οι κάτοικοι της Ζούρτσας αναζητούν καταφύγιο μετά την ανακατάληψη της Πελοποννήσου από τους Τούρκους το 1715. Αναφέρεται μαζί με τις τοποθεσίες *Βαρσαμά* και *Ανω Κοπάνιτσα*, οι οποίες χωροθετούνται στους ορεινούς όγκους βόρεια του οικισμού¹¹⁰⁷. Στην ίδια περιοχή ανάμεσα στις προηγούμενες εντοπίζεται και η σημερινή *Κλενοβή*.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η εδαφική περιφέρεια των δύο χωριών που περνάει σε βυζαντινό έλεγχο εκτείνεται στους ορεινούς όγκους βόρεια των οικισμών και ενδεχομένως μοιράζεται κοινά όρια με αυτή του φραγκικού κάστρου *Bucelet* (*Αράκλοβο*).

Ετυμολογικά η ονομασία προέρχεται από τη σλαβική λέξη *klenova* που σημαίνει τόπος γεμάτος σφεντάμια. Στα ελληνικά μεταφέρεται ως *Κλένοβα* και με μετάθεση του τόνου επικρατεί το οξύτονο *Κλενοβά*. Συντίθεται από τη σλαβική ονομασία του φυτού σφενταμιού, *klenъ*, και το σλαβικό επίθημα *-ουα*¹¹⁰⁸.

Για την ταύτιση της *Χούτζας* μόνο υποθέσεις μπορούν να εκφραστούν. Από τα τοπωνύμια της περιοχής το μόνο που ενδεχομένως παραπέμπει σε αυτή την ονομασία είναι η *Χούτσαϊνα*¹¹⁰⁹. Η *Χούτσαϊνα* εκτείνεται νότια της Ζούρτσας και βορειοανατολικά του οικισμού *Πρασιδάκι*. Το παραγωγικό επίθημα *-αϊνα* το κατατάσσει στην κατηγορία των ανδρωνυμικών ουσιαστικών με προέλευση από το όνομα *Χούτσης* (ο)

¹¹⁰⁴ Βλ. <http://www.zourtsa.gr/ZouBiblioIoanniPipili.htm>.

¹¹⁰⁵ Βλ. GEORGACAS – McDONALD, «Τοπωνύμια», σ. 157 αρ. 3016, *Κλενοβή*, ή.

¹¹⁰⁶ Δεδομένου ότι και οι δύο ονομασίες *Κλενοβά* και *Κλενοβή* μοιράζονται τον ίδιο πληθυντικό φαίνεται ότι κατά τη μεταφορά του τοπωνυμίου στον ενικό σε μεταγενέστερη φάση θεωρήθηκε δόκιμος ο δευτερος τύπος, ο οποίος επικρατεί μέχρι σήμερα.

¹¹⁰⁷ Βλ. <http://www.zourtsa.gr/ZouBiblioIoanniPipili.htm>.

¹¹⁰⁸ Βλ. MIKLOSICH, *Die Bildung*, σ. 262-263 αρ. 212, 347. Δ. Ι. ΓΕΩΡΓΑΚΑΣ, «Μερικοί σλαβικοί όροι και τοπωνύμια στην Πελοπόννησο», *Πελοποννησιακά* 1 (1956), σ. 385-408 και ειδικ. σ. 387-388, 391, 397. Πρβλ. MALINGOUDIS, *Studien zu den slavischen Ortsnamen*, σ. 129

¹¹⁰⁹ Βλ. GEORGACAS – McDONALD, «Τοπωνύμια», σ. 282 (*Χούτσαϊνα*). <http://www.zourtsa.gr/ZouBiblioIoanniPipili.htm>, όπου αναφέρεται ότι από τη *Χούτσαϊνα* επιχείρησε ανεπιτυχώς ο Ιμπραήμ ερχόμενος από το νότο να εισέλθει στη Ζούρτσα. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικόν Ὀλυμπίας», σ. 419, *Χούτσαϊνα*.

ή Χούτσας (ο)¹¹¹⁰, το οποίο φαίνεται ότι αντικατέστησε την παλαιότερη μορφή Χούτζας (ο). Το τελευταίο χρησιμοποιήθηκε, όπως συμβαίνει συχνά στην τοπωνυμία, στη γενική προσδιορίζοντας μια ολόκληρη περιοχή ως του Χούτζα. Ενδεχομένως λόγω της καταγραφής των λοιπών ονομασιών σε ονομαστική ο απογραφέας ή ο συντάκτης του χρυσοβούλλου από λάθος αναγράφει στην ίδια πτώση και αυτή την ονομασία και της αποδίδει εξαιτίας της κατάληξης το θηλυκό γένος. Η περιοχή του Χούτζα (Χούτσα) σε μεταγενέστερη φάση μετατρέπεται σε Χούτζαινα ή Χούτσαινα προσδιοριζόμενη πλέον με τον ανδρωνυμικό τύπο του αρχικού οικογενειακού ονόματος σε πτώση γενική.

Κατόπιν των παραπάνω για τη θέση *Παχεῖα* θα μπορούσαν να εκφραστούν κάποιες υποθέσεις για την πιθανή χωροθέτηση της. Όπως διαπιστώθηκε, από τις τέσσερις τοποθεσίες που εγγράφονται στην κτηματική περιφέρεια των δύο χωριών και με τη σειρά που παρατίθενται, η δεύτερη (Χούτζα) και η τρίτη (*Πρατζυδάκη*) χωροθετούνται νότια και νοτιοδυτικά των οικισμών αντίστοιχα και η τέταρτη (*Κλενοβά*) στα βόρεια (χάρτ. 19, εικ. 168). Εάν θεωρήσουμε ότι τα τοπωνύμια καταγράφονται ακολουθώντας μια γεωγραφική σειρά η *Παχεῖα* που προηγείται όλων, πρέπει να τοποθετηθεί ανατολικά ή βόρεια της Χούτζας, ανάμεσα σε αυτή και τους δύο οικισμούς. Ο συντάκτης του εγγράφου κατά πάσα πιθανότητα ξεκινάει με αυτά που βρίσκονται νότια της Ζούρτσας και της Μουντράς και καταλήγει στην *Κλενοβά* στα βόρεια. Η χωροθέτησή της δυτικά πρέπει να αποκλειστεί διότι την περιοχή αυτή καταλαμβάνει το μετόχι της Θεοτόκου της *Βόγαλις*. Το ίδιο το τοπωνύμιο *Παχεῖα* συνιστά ουσιαστικοποιημένο επίθετο προερχόμενο από την παράλειψη του ουσιαστικού που προσδιορίζει. Δεδομένου ότι αποδίδεται σε μία αγροτική περιοχή και λαμβάνοντας υπ' όψιν μία από τις σημασίες του επιθέτου *παχύς*, *-εῖα*, *-ύ*, το πιθανότερο είναι ότι η αρχική ονομαστική φράση ήταν ή *παχεῖα γῆ* με τη σημασία των εύφορων, των γόνιμων αγροτικών εκτάσεων¹¹¹¹. Ενδεχομένως η συγκεκριμένη ονομασία χαρακτήριζε τα καλλιεργούμενα εδάφη ανάμεσα στην Ζούρτσα και την Μουντρά και νότια της τελευταίας, όπου διαμορφώνονται επίπεδες εκτάσεις με δυνατότητα άρδευσης από τους χειμάρρους που διαρρέουν την περιοχή.

¹¹¹⁰ Για τα ανδρωνυμικά με κατάληξη *-αίνα*, βλ. ΓΕΩΡΓΑΚΑΣ, «Συμβολή», σ. 16-22. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικό*, λήμμα *-αίνα*, σ. 90. Στην Ηλεία απαντά επίσης ως τοπωνύμιο σε πτώση γενική ο τύπος «του Κούτση» στην περιοχή του οικισμού Αλίφειρα, αν και η αλβανική προέλευση του ονόματος καταδεικνύει οσμότητα στην εμφάνισή του, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικὸν Ὀλυμπίας», σ. 328-329, 368. Πρβλ. GEORGACAS – McDONALD, «Τοπωνύμια», σ. 169, όπου αναφέρεται το τοπωνύμιο Κούτσαινα επίσης στην Ζούρτσα.

¹¹¹¹ Βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 11, λήμμα *παχύς*, σ. 5602. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 15, λήμμα *παχύς*, σ. 281. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικό*, λήμμα *παχύς*, σ. 1362.

6.1.3. ... εἰς τὴν Πισσιάναν (ἢ Πιστιάναν), τὴν Τοπολονὰν καὶ εἰς τὴν τοποθεσίαν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου

Προβληματισμό ως προς τὴν ταύτισή τους προκαλοῦν οἱ ἐπόμενες τρεῖς θέσεις, ὅπου ἡ ἐκχώρηση στη μονὴ Βροντοχίου περιλαμβάνει μόνο γῆ, σπόριμες δηλαδὴ καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις, χωρὶς νὰ δίδονται περαιτέρω στοιχεῖα που θα βοηθούσαν ἐνδεχομένως στὴν ἀκριβέστερη χωροθέτηση τους. Πρόκειται γιὰ τὴν Πισσιάν, ἡ ὁποία παρακάτω στὸ στίχο 18 καταγράφεται ὡς Πιστιάνα, τὴν Τοπολονὰν καὶ τὴν τοποθεσίαν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.

Οἱ θέσεις δεδομένου ὅτι καταγράφονται ἀμέσως μετὰ τὴν Ζούρτσα καὶ τὴ Μουντρά καὶ πρὶν τὴν Καρύταινα με ἀσφάλεια τοποθετοῦνται στὰ Σκορτά, στὴν περιοχὴ που βρίσκεται ὑπὸ τὸν πλήρη ἔλεγχο τῶν Βυζαντινῶν. Βέβαια ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν δὲν καθίσταται δυνατὸν νὰ διαγραφοῦν τὰ ὅρια τῆς αυτοκρατορίας με τὸ πριγκιπάτο στὴν κεντροδυτικὴ Πελοπόννησο τὸ 1322, ἀλλὰ μόνο κάποιες υποθέσεις μποροῦν νὰ ἐκφραστοῦν. Σύμφωνα με τὶς πηγές, οἱ Βυζαντινοὶ κατὰ τὴν ἐκστρατεία τους στὰ Σκορτά τὸ 1320 πολιορκοῦν καὶ καταλαμβάνουν τὰ κάστρα τῆς Καρύταινας καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Μετὰ τὴν κατάκτηση αὐτῶν δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίες γιὰ τὴν επέκτασή τους σε ἄλλο οχυρὸ, γεγονός που ἐν μέρει τουλάχιστον συνδέεται καὶ με τὴν ἐσπευσμένη ἀποχώρηση ἀπὸ τὸ Μοριά καὶ ἐπιστροφή στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ Ἀνδρόνικου Ἀσάν Παλαιολόγου. Ὡς ἐκ τούτου βεβαίως εἶναι ἡ κυριαρχία τῶν Βυζαντινῶν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῶν Σκορτῶν. Στὸ ἠλειακὸ τμήμα τους ἡ συνοριακὴ γραμμὴ ἐνδεχομένως διαμορφώνεται στὰ νότια κατὰ μήκος τῆς κοιλάδας τῆς Νέδας καὶ στὰ βόρεια ἐπὶ τῶν ὄρεινῶν ὄγκων νοτιῶς τῶν κάστρων τοῦ Ἀρακλόβου καὶ τοῦ Crèvecœur, τὸ ὁποῖο μεταγενέστερες μαρτυρίες ἐγγράφουν στὶς φραγκικὲς κτήσεις¹¹¹² (εἰκ. 167). Οὐσιαστικὰ περιλαμβάνει τὴ νότια Ἠλεία, ὅπου, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἡ περιοχὴ τῆς Ζούρτσας καὶ τῆς Μουντράς ἐμπίπτει σε καθεστῶς συγκυριότητος. Γιὰ τὸ υπόλοιπο τμήμα, ὅπου ὡς

¹¹¹² Τὸ κάστρο Crèvecœur ἔχει ταυτιστεῖ με τὸ μεσαιωνικὸ οχυρὸ που ἐντοπίζεται βόρεια τοῦ οικισμού τῆς Λινίσταινας καὶ νότια τοῦ Φαναρίου στὴν κορυφὴ τοῦ ὄρους Ζακούκα ἢ Κάστρο (υψόμε. 1344μ.). Τὸ 1304 κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης τῶν Σκορτινῶν τὸ Crèvecœur μαζί με τὸ γειτονικὸ οχυρὸ τῆς Ἁγίας Ἐλένης καταστρέφεται καὶ ἰσοπεδώνεται ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα, ἀλλὰ σε ἀγνωστὴ χρονικὴ στιγμὴ μέσα στὸν 14ο αἰῶνα ανοικοδομεῖται δεδομένου ὅτι ἀργότερα περιλαμβάνεται στους καταλόγους τοῦ 1377 καὶ τοῦ 1391 με τὰ φέουδα τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας. Ἐνδεχομένως ἡ επέκτασή τῶν Βυζαντινῶν τὸ 1321 στὰ Σκορτά κατέστησε ἀναγκαῖα τὴν ἐκ νέου οχύρωση τῆς παραμεθόριου πλέον θέσης. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια νὰ εἶχε προηγηθεῖ τῶν γεγονότων αὐτῶν ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ ἡ ὁποία θα μπορούσε νὰ λειτουργήσει ἀποτρεπτικὰ στὴν περαιτέρω προέλαση τῶν Βυζαντινῶν, βλ. ΓΧ, § 918, 929-930, σ. 401. LUTTRELL, «Achaea in 1377», σ. 343. BON, *La Morée franque*, σ. 178, 221, 276, 379, 690, 692. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Λινίστενα», σ. 388-396, εἰκ. 1-17, ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικὰ κάστρα*, σ.315-316. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑΣ, *Ἀγροτικὴ ζωὴ*, σ. 215-216. ΚΟΥΡΕΛΙΣ, *Monuments of rural archaeology*, σ. 312-322, εἰκ. 196-204.

σημαντικότεροι μεσαιωνικοί οικισμοί καταγράφονται η Λινίστενα¹¹¹³ και η Παύλιτσα¹¹¹⁴, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για την διοικητική του κατάσταση τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Ωστόσο η άσκηση κυριαρχικών δικαιωμάτων από τους Βυζαντινούς πρέπει να θεωρείται σίγουρη, αλλά δεν υπάρχει η δυνατότητα να διευκρινιστεί εάν έχει τη μορφή συγκυριαρχίας ή απόλυτης υπαγωγής στην επαρχιακή διοίκηση του Μυζηθρά.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα ανωτέρω και θεωρώντας ότι όλες οι θέσεις παραδίδονται με γεωγραφική σειρά ξεκινώντας από τα δυτικά και με κατεύθυνση προς τα ανατολικά η χωροθέτηση των νέων κτήσεων της μονής Βροντοχίου εντάσσεται σε μια ευρύτερη περιοχή που εμπεριέχει το νοτιοανατολικό άκρο της Ηλείας και εκτείνεται μέχρι την Καρύταινα περιλαμβάνοντας και τα εδάφη βόρεια της τελευταίας. Πρόκειται για μια ευρύτατη περιφέρεια, όπου εντάσσεται ένας μεγάλος αριθμός οικισμών στην επικράτεια των οποίων ανήκουν και οι τρεις νέες κτήσεις του μοναστηριού.

Από τα τρία τοπωνύμια μόνο για το τελευταίο τον Άγιον Ιωάννην παραδίδεται ο χαρακτήρας του με τον προσδιορισμό *εις την τοποθεσίαν*. Πρόκειται δηλαδή για μια γεωργική έκταση υπαγόμενη στην κτηματική περιφέρεια κάποιου οικισμού που δεν καταγράφεται. Το γεγονός ότι η ονομασία αποτελεί αγιωνύμιο καθιστά σαφές ότι η θέση βρίσκεται κοντά σε ένα εκκλησιαστικό καθίδρυμα, αλλά δεν βοηθά στην περαιτέρω χωροθέτησή της, δεδομένου ότι η συγκεκριμένη αφιέρωση είναι εξαιρετικά κοινή και απαντά σχεδόν σε κάθε χωριό της ελληνικής επαρχίας. Πιθανότατα το γεγονός ότι στην εκχώρηση δεν περιλαμβάνεται ο ναός ή η μονή του Αγίου Ιωάννη από όπου και το αγιωνύμιο συνιστά ένδειξη ότι πλέον δεν υφίσταται κανένα τέτοιο κτίσμα και μόνο το όνομα απομένει για να το θυμίζει. Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι δεν είναι δυνατόν να εκφραστούν ούτε καν υποθέσεις για την ταύτισή του, εξαιτίας των ελλιπών ή γενικών στοιχείων που ενέχει η καταχώρησή του στο χρυσόβουλλο λόγο.

Δυσχερής ωστόσο είναι και η ταύτιση των δύο τοπωνυμίων που προηγούνται. Από το κείμενο δεν προκύπτει κανένα στοιχείο για το χαρακτήρα των εκτάσεων που προσδιορίζουν. Ως εκ τούτου θα μπορούσαν να εκληφθούν ως μικροτοπωνύμια, ως οικωνύμια ή ακόμα και ως ονομασίες μιας ευρύτερης περιφέρειας που περιλαμβάνει μια ομάδα οικισμών. Επιπλέον σε καμία πηγή της εποχής ή μεταγενέστερη δεν γίνεται μνεία στα συγκεκριμένα ονόματα ή άλλα συναφή σε σχέση πάντα με την υπό διερεύνηση περιοχή.

¹¹¹³ Βλ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Λινίστενα», σ. 385-410. ΚΟΥΡΕΛΙΣ, *Monuments of rural archaeology*, σ. 310, εικ. 195.

¹¹¹⁴ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Παύλιτσα», σ. 335-359.

Το πρώτο από αυτά απαντά στο κείμενο σε δύο τύπους, ως *Πισσιάν* (την) στο στίχο 8 και ως *Πιστιάναν* (την) στο στίχο 18. Κατά πάσα πιθανότητα η διαφοροποίηση μεταξύ τους ως προς τις συλλαβές και τα συνεχόμενα σύμφωνα *σσ* και *στ* οφείλεται σε λάθος του αντιγραφέα. Παρατηρώντας τον πρώτο τύπο στην μορφή που έχει αποδοθεί, αν και ο τόνος βρίσκεται στη λήγουσα, φέρει οξεία αντί για βαρεία σε αντίθεση με τον τονισμό που ακολουθείται στις λοιπές οξύτονες λέξεις του κειμένου ανεξαρτήτως αν ακολουθεί σημείο στίξης ή όχι. Κατά συνέπεια η ορθή απόδοση του τοπωνυμίου στο στίχο 8 είναι *Πισσιάναν* και όχι *Πισσιάν*. Ανάλογο σφάλμα παρατηρείται παραπάνω, όπου το προσωνύμιο του μετοχίου της Θεοτόκου στο στίχο 6 αναγράφεται ως *ή Βόλις* και στο στίχο 16 ως *τῆς Βόγαλις*. Από τους δύο τύπους που πλέον προκύπτουν, *Πισσιάνα* (η) και *Πιστιάνα* (η), δεν υπάρχει η δυνατότητα να διαπιστωθεί ποιος αποδίδει την ορθή ονομασία της θέσης. Δεν αποκλείεται βέβαια να είναι σε χρήση και τα δύο ονόματα. Ωστόσο αν δεχτούμε ότι στη δεύτερη περίπτωση ο αντιγραφέας διορθώνει το σφάλμα που προηγήθηκε, όπως γίνεται με τη *Βόγαλι*, τότε σωστός πρέπει να θεωρείται ο τύπος *Πιστιάνα* (η)¹¹¹⁵.

Ετυμολογικά φαίνεται ότι έχει κοινή ρίζα με το οικωνύμιο *Πιστιανά* (τα) που απαντά σήμερα στις περιφερειακές ενότητες Άρτας και Αιτωλοακαρνανίας και σύμφωνα με τον Vasmer είναι σλαβικής προέλευσης. Προέρχεται από το ουσιαστικό *řěsŭkŭ* που σημαίνει «άμμος», παράγωγο της οποίας είναι το παλαιοσλαβικό *řěsŭčapŭ* το οποίο μεταφράζεται ως αμμώδης περιοχή¹¹¹⁶. Πιο αδύναμη πρέπει να θεωρείται η άποψη της καταγωγής του τοπωνυμίου από το αρχαιοελληνικό ουσιαστικό *πίσος* (το, -εος) που σημαίνει τόπος κάθυγρος, λειμών, χαμηλός τόπος ελώδης και κατάφυτος¹¹¹⁷, στα παράγωγα του οποίου οι πλησιέστεροι προς το τοπωνύμιο τύποι που απαντούν είναι *πιστήρ* (= ποτίστρα) και *πιστήριον* (= ποτιστήρι)¹¹¹⁸. Δεν μπορεί να θεωρηθεί συγγενές ούτε προς τον τύπο *Πισσιάναν* λόγω της ορθογραφίας του με διπλό σ.

Κατά συνέπεια το τοπωνύμιο φαίνεται ότι έχει αποδοθεί σε τοποθεσία την οποία χαρακτηρίζει η αμμώδης σύσταση του εδάφους.

¹¹¹⁵ Στην περίπτωση βέβαια που η μεταγραφή του χρυσοβούλλου γίνεται καθ' υπαγόρευση τα λάθη αυτά μπορεί να οφείλονται σε λανθασμένη ανάγνωση του εγγράφου από κάποιον άλλο μοναχό ή σε παράκουσμα του γραφέα, πρβλ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, «Acta Stagorum», σ. 59-66, με τις παραλείψεις λέξεων να εστιάζονται στους στίχους 4 (πρ. 7), 6 (πρ. 9), 9 (πρ. 14), 10 (πρ. 15), 11 (πρ. 17) και 17 (πρ. 24) του αντιγραμμένου κειμένου (στην παρένθεση οι αντίστοιχοι στίχοι του πρωτοτύπου).

¹¹¹⁶ Βλ. ΜΙΚΛΟΣΙΧ, *Etymologisches Wörterbuch*, λήμμα *pes-* (2), σ. 245. Ο ΙΔΙΟΣ, *Die Bildung*, σ. 296 αρ. 432. VASMER, *Die Slaven*, σ. 60.

¹¹¹⁷ Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Λεξικόν*, 3, λήμμα *πίσος*, σ. 589. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 11, λήμμα *πίσος*, σ. 5831. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμμα *πίσος*, σ. 1407.

¹¹¹⁸ Πρβλ. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Τοπωνυμικά τῆς ἀρχαίας Ἑλίδος ἐκ τριῶν χωρίων τοῦ Στράβωνος (H 336, 337, 338)», *Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου Ἑλειακῶν Σπουδῶν, 23-26 Νοεμβρίου 1978, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 7, ἐν Ἀθήναις 1980*, σ. 352-361 και ειδικ 356-361.

Τέτοιες θέσεις στην ενδοχώρα βρίσκονται δίπλα στις όχθες λιμνών ή ποταμών.

Ο Ζησίου είχε προτείνει ως πιθανή την ταύτισή του με τον οικισμό Πιτσιά (το, του) ή Πιτσά (το, του) (σημ. Σιτοχώριον) της βόρειας Τριφυλίας¹¹¹⁹, ο οποίος χωροθετείται 8,5χλμ. νότια του ποταμού της Νέδας και 13χλμ. περίπου νοτιοανατολικά της Ζούρτσας. Επίσης βρίσκεται μόλις 4χλμ. νοτιοανατολικά του κάστρου de Fer (Σιδηρόκαστρο) ¹¹²⁰ χωροθετώντας την εν λόγω θέση στην οριογραμμή ή πλησίον των νοτίων ορίων των Σκορτών. Την ταύτιση ωστόσο των δύο τοπωνυμίων με την υπόνοια της προέλευσης των τύπων Πιτσιά-Πιτσά από το βυζαντινό Πιστιάνα (ή Πισσιάνα) αναιρούν τα τοπογραφικά, ιστορικά και ετυμολογικά δεδομένα. Κατά την εκστρατεία των Βυζαντινών στη δυτική Πελοπόννησο δεν επιτυγχάνεται η απόλυτη καθυπόταξη των φραγκικών κτήσεων και για το λόγο αυτό επιβάλλεται το καθεστώς της συγκυριότητας, όπως συμβαίνει με τα χωριά Ζούρτσα και Μουντρά. Στην περιοχή αυτή κατά πάσα πιθανότητα διακόπτεται η βυζαντινή προέλαση για άγνωστους λόγους και επέρχεται η συνθηκολόγηση μεταξύ των δύο πλευρών. Για την επιβολή της κυριαρχίας των Βυζαντινών νότια της Νέδας απαραίτητη προϋπόθεση καθίσταται είτε η πλήρης καθυπόταξη των κειμένων βορείως του ποταμού εδαφών για την προς το νότο προέλαση, είτε η διάσπαση του στρατεύματος μετά την κατάληψη της Καρύταινας και η διενέργεια ανεξάρτητων επιχειρήσεων στην Τριφυλία, κίνηση που θα αποδυνάμωνε το βυζαντινό στρατό. Επιπλέον το κάστρο de Fer (Σιδηρόκαστρο) σε μεταγενέστερες πηγές καταγράφεται μεταξύ των φραγκικών κτήσεων στα Σκορτά. Επιπρόσθετα στο τοπωνύμιο Πιτσιά-Πιτσά αποδίδεται αρβανίτικη προέλευση¹¹²¹ και κατά συνέπεια δεν είναι δυνατόν να έχει εμφανιστεί στην περιοχή πριν τον 15ο αιώνα, περίοδος κατά την οποία καταγράφεται μεγάλη εισροή αλβανικού πληθυσμού στην Πελοπόννησο¹¹²².

¹¹¹⁹ Βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 485 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 69). Στις πηγές της βενετοκρατίας απαντά ως *Pizzú* ή *Pizza* (Πιτσά), βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 227, 251, 295. ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrizione», σ. 115. Στους μετεπαναστατικούς χρόνους και μετά την απελευθέρωση καταγράφεται ως *Πετζιά*, *Πιτσιά* και *Πιτσά*, βλ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ, *Πίναξ χωρογραφικός*, σ. 40. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 583. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Στατιστικά είδησεις», σ. 445. Επίσης βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικὸ τῶν οἰκισμῶν*, σ. 422 αρ. 3764.

¹¹²⁰ Βλ. παραπάνω σημ. 983.

¹¹²¹ Βλ. GEORGACAS – McDONALD, «Τοπωνύμια», σ. 63, 69, 76, 234-235 αρ. 6469, 270 αρ. 9111, 337 αρ. 9226 (*pitsá*). Πρβλ. ΚΟΡΑΩΣΗΣ, *Ἱστορία καὶ τοπογραφία Κορίνθου*, σ. 325, Πιτσά Κορινθίας. ΛΙΑΚΟΡΟΥΛΟΣ, *TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre*, 1, σ. 172 αρ. 452.

¹¹²² Η εγκατάστασή των Αλβανών στην Πελοπόννησο ενοείται από όλους τους επικυρίαρχους του Μοριά (Καντακουζηνούς-Παλαιολόγους, Zaccaria, Tocco, Βενετούς), κατά το β' μισό του 14ου και το α' μισό του 15ου αιώνα, οι οποίοι τους χρησιμοποιούν ως μισθοφορικά στρατεύματα στις μεταξύ τους διαμάχες, αλλά και εναντίον των Οθωμανών επιδρομέων, βλ. ΜΑΝΟΥΛΗ *Λόγος Ἐπιτάφιος*, σ. 119-121. 22-24. ΜΠΗΡΗΣ, *Αρβανίτες*, σ. 34-36, 96-102, 113-122. VRANOUSSI, «Deux documents», σ. 293-305. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 77-85, 88-100. Η. Γ. ΣΚΟΥΛΙΔΑΣ, «Μετοικεσίες αλβανόφωνων στον ελλαδικό χώρο. Φυσικές προσβάσεις και πληθυσμιακή αναδιάταξη», *HX* 33 (1998-1999), σ. 285-286. DUCCELLIER, *Οἱ Ἀλβανοὶ στὴν Ἑλλάδα*, σ. 37-42. *ΑΒΠ*, σ. 40-41. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Μεσσηνίας

Σλαβική προέλευση έχει και το επόμενο τοπωνύμιο, η *Τοπολονά*. Προέρχεται από το ουσιαστικό *Тороль* (*Торolja*), το οποίο αποδίδει το δένδρο λεύκα στη σλαβική γλώσσα¹¹²³. Το παράγωγό του *Τοπολονά* σημαίνει ο τόπος με τις λεύκες. Τοπωνύμια με την ίδια ρίζα απαντούν σε όλη την Ελλάδα σε διάφορους τύπους: *Τοπόλα*, η (Πρέβεζα), *Τοπόλη*, η (Τριφυλία), *Τοπόλι*, το (Τριφυλία), *Τοπόλια*, τα (μεσσηνιακή Μάνη, Φωκίδα, Βοιωτία και Κρήτη), *Τοπόλιανα*, τα (Ευρυτανία), *Τοπολιάνη*, η (Σέρρες), *Τοπόλοβα*, η (Αχαΐα), *Τοπόλτζιον*, το (Σέρρες) κ.ά.¹¹²⁴. Η λεύκα ως υδρόφιλο φυτό απαντά σε τόπους με υγρασία και κυρίως κοντά σε λίμνες, ποτάμια και χειμάρρους¹¹²⁵. Σε σημείωμα του κτητορικού κώδικα 141 της μονής Φιλοσόφου καταγράφονται το έτος 1666 μεταξύ των ιδιοκτησιών του μοναστηριού τα χωράφια της *Τοπόλεβης* στο *σύνορο Ατζιχώλου*¹¹²⁶. Παρά την κοινή ετυμολογικά προέλευση του τοπωνυμίου με αυτό της *Τοπολονάς* η διαφοροποίησή τους ως προς το επίθημα που ακολουθεί δεν επιτρέπει το συσχετισμό τους τοπογραφικά.

Σύμφωνα με τα παραπάνω κοινό χαρακτηριστικό των δυο τοπωνυμίων *Πιστιάνα* και *Τοπολονά* είναι η απόδοσή τους σε περιοχές που βρίσκονται πλησίον υδροτόπων. Στην περιοχή των Σκορτών η χωροθέτησή τους θα μπορούσε να αφορά σε ένα μεγάλο αριθμό τοποθεσιών, λόγω του ποταμού Αλφειού και των παραποτάμων του που διαρρέουν το μεγαλύτερο τμήμα της, αλλά και των χειμάρρων που αναπτύσσονται στους υπόλοιπους ορεινούς όγκους.

Εξετάζοντας τις αναφορές του χρυσόβουλλου λόγου στις τρεις προαναφερόμενες θέσεις παρατηρούμε ότι πρώτα καταγράφεται το είδος των καλλιεργούμενων εκτάσεων που παραχωρούνται στη μονή Βροντοχίου και ακολουθούν τα τοπωνύμια, κατ' αναλογία των εκχωρούμενων περιοχών στην Ζούρτζα και την Μουντρά. Δεν ακολουθείται δηλαδή η πρακτική που είχε εφαρμοστεί στα προηγούμενα έγγραφα, όπου κάθε τοποθεσία σημειώνεται χωριστά από κοινού με την ιδιοκτησία που περιλαμβάνει. Βέβαια στη συγκεκριμένη περίπτωση η παραχώρηση και στις τρεις θέσεις αφορά σε σπόριμη γη και συνεπώς δεν

ιστοριογεωγραφικά», σ. 42-44. Το χωριό Πιστιά-Πιστά (το, του) εντάσσεται σε μία ευρύτερα ομάδα οικισμών, γνωστών με την επωνυμία Σουλμοχώρια, όπου εντοπίζεται η μεγαλύτερη συγκέντρωση αρβανίτικων τοπωνυμίων στην Τριφυλία, βλ. GEORGACAS – McDONALD, «Τοπωνύμια», σ. 78-80.

¹¹²³ Βλ. MIKLOSICH, *Etymologisches Wörterbuch*, λήμμα *Торolja*, σ. 360. Ο ΙΔΙΟΣ, *Die Bildung*, σ. 329-330 αρ. 685.

¹¹²⁴ Βλ. KRETSCHMER, «Die slavische Vertretung», σ. 235. Πρβλ. VASMER, *Die Slaven*, σ. 65, 84, 117, 120, 139, 175, 222. MALINGOUDIS, *Studien zu den slavischen Ortsnamen*, σ. 111-112. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, *Βυζαντινοί τόποι*, σ. 616 και σποράδην, για την Τοπολιάνη Σερρών (επίσης αναφέρονται και άλλα ομόρριζα τοπωνύμια που απαντούν στην περιοχή σύμφωνα με τις πηγές). MALINGOUDIS, (Βιβλιοκρισία), σ. 73.

¹¹²⁵ Συχνή είναι και η τοπωνυμική του χρήση στους τύπους *Λεύκα* (η), *Λεῦκος* (ο), *Λευκάκι* (το), *στο Λεῦκο*, *στοὺς Λεῦκους* κ.ά. Ενδεικτικά, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνύμια Δημητσάνας», σ. 417, 437. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικὸν Ὀλυμπίας», σ. 305, 384 όπου κάποια από αυτά τα τοπωνύμια καταγράφονται σε χωριά πλησίον του ποταμού Αλφειού ή παραποτάμων του.

¹¹²⁶ Βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονὴ Φιλοσόφου*, σ. 117. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τοπωνύμια Δημητσάνας», σ. 452.

είναι απαραίτητο να επαναλαμβάνεται. Ωστόσο οι νέες εκτάσεις της μονής δεν παραδίδονται στον πληθυντικό αριθμό, αλλά στον ενικό ως γῆ εύρισκομένη στις τοποθεσίες αυτές υποδηλώνοντας κατά πάσα πιθανότητα ότι πρόκειται για μια ενιαία ιδιοκτησία. Συνεπώς η υπόθεση αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μια ενότητα τοπωνυμίων όμορων μεταξύ τους, εντός των οποίων βρίσκεται μία ευρεία κτήση, η οποία είτε καταλαμβάνει τμήματα και των τριών θέσεων στα σημεία που συνορεύουν είτε εκτείνεται στο σύνολό τους.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, δεν υπάρχουν στοιχεία για την ταύτισή των τοπωνυμίων, αλλά μπορούν να εκφραστούν κάποιες υποθέσεις για τη γενική χωροθέτησή τους. Η περιοχή των Σκορτών συνίσταται σχεδόν στο σύνολό της από ορεινούς όγκους με ελάχιστες πεδινές εκτάσεις, οι οποίες σε συνδυασμό και με τον υδάτινο πλούτο που συγκεντρώνουν, χαρακτηρίζονται από υψηλή παραγωγικότητα. Όπως είναι φυσικό, τα εδάφη αυτά στην πλειονότητά τους συνιστούσαν τις ιδιοκτησίες των μεγαλογαιοκτητών της εποχής, μεταξύ των οποίων κατατάσσεται και η Εκκλησία. Η μονή Βροντοχίου ήδη με την παραχώρηση των δύο χωρίων της Ζούρτζας και της Μουντράς και του μετοχίου της Βόγαλις αποκτά δικαιώματα στις εύφορες εκτάσεις πλησίον αυτών αλλά και στο βορειοανατολικό τουλάχιστον τμήμα της κοιλάδας του ποταμού της Νέδας. Το μετόχιον τῆς Νέας Μονῆς που θα εξεταστεί παρακάτω βρίσκεται στον κάμπον τῆς Καρυταίνης, ο οποίος καταλαμβάνει το βόρειο τμήμα του μεγαλοπολιτικού λεκανοπεδίου. Κατά συνέπεια και αυτή η κτήση του μοναστηριού στις θέσεις Πιστιάναν και Τοπολονάν και την τοποθεσίαν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου πρέπει να αναζητηθεί σε κάποια μικρή πεδιάδα των Σκορτών. Άλλωστε το γεγονός ότι πρόκειται αποκλειστικά και μόνο για σπόριμη γη συνηγορεί προς την κατεύθυνση αυτή, δεδομένου ότι στις πεδινές εκτάσεις είναι αποδοτικότερες τέτοιου είδους καλλιέργειες. Φυσικά λόγω της γεωγραφικής σειράς που ακολουθείται στην παράθεση των κτήσεων η έρευνα μας περιορίζεται βόρεια και ανατολικά της Καρύταινας. Εάν ληφθεί υπ' όψιν και η σημασία των δύο πρώτων τοπωνυμίων, «αμμώδης περιοχή» και «ο τόπος με τις λεύκες», η τοποθεσία που φαίνεται ότι ανταποκρίνεται περισσότερο στα παραπάνω χαρακτηριστικά γνωρίσματα για τη χωροθέτηση των τριών θέσεων και της εκκλησιαστικής ιδιοκτησίας είναι η ανατολική κοιλάδα του ποταμού Αλφειού πριν την συμβολή του με τον ποταμό Λάδωνα στα σημερινά σύνορα των περιφερειακών ενοτήτων Αρκαδίας και Ηλείας (εικ. 183). Στο χώρο αυτό οι εκτεταμένες και εύφορες πεδινές εκτάσεις που αναπτύσσονται, όπως είναι φυσικό, θα συνιστούσαν κτήσεις, τιμάρια ή πρόνοιες της μεγάλης γαιοκτησίας, είτε φραγκικής είτε ελληνικής. Επιπρόσθετα μπορεί να εκφραστεί η υπόθεση ότι μετά την κατάλυση των δύο βαρονιών της Άκοβας και της Καρύταινας το συγκεκριμένο τμήμα της κοιλάδας ή έστω ένα μέρος του περνάει στη βυζαντινή κυριαρχία, ενώ το

πλέον πιθανό είναι ο ίδιος ο Αλφειός να αποτελεί για την περιοχή της Γορτυνίας το φυσικό όριο ανάμεσα στις δύο επικράτειες μετά την υπογραφή της τελικής συνθήκης ανάμεσα στο πριγκιπάτο της Αχαΐας και τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Στην περίπτωση αυτή δεν αποκλείεται η κτήση της μονής Βροντοχίου να εντοπίζεται στο τμήμα της κοιλάδας που εκτείνεται κατά μήκος της ανατολικής-βορειοανατολικής όχθης του ποταμού. Τέλος το βορειότερο σημείο που θα μπορούσαν να χωροθετηθούν τα τρία τοπωνύμια είναι η ανατολική όχθη του Λάδωνα, αν δεχτούμε ότι οι Βυζαντινοί κατάφεραν να επεκτείνουν τα όρια της αυτοκρατορίας μέχρι εκεί καθιστώντας ενδεχομένως τον ποταμό το βορειοδυτικό όριο της επικράτειάς τους. Επισημαίνεται ότι στον παραποτάμιο αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Θέλπουσας εντοπίζεται σήμερα ερειπωμένη παλαιοχριστιανική βασιλική αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (5ος ή 6ος αι.)¹¹²⁷ (εικ. 184). Βέβαια όλα τα παραπάνω δεν παύουν να παραμένουν αδύναμες υποθέσεις, χωρίς να καθίσταται δυνατή η τεκμηρίωσή τους από τις πηγές ή την αρχαιολογική έρευνα.

10.1.4. Το μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Νέας Μονῆς

Η τελευταία κτήση της μονής Βροντοχίου στα Σκορτά είναι το μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Νέας Μονῆς, το οποίο βρίσκεται εἰς τὸν κάμπον τῆς Καρυταίνης. Σύμφωνα με την περιγραφή που δίδεται, η συγκεκριμένη ιδιοκτησία περιλαμβάνει σπόριμες αγροτικές εκτάσεις (χωράφια), αμπελώνες, ελαιόδεντρα και ένα μύλο, καθώς και το απαραίτητο εργατικό δυναμικό, τους παροίκους. Όλα τα περιουσιακά στοιχεία που συγκεντρώνει η κτήση περιλαμβάνονται αναλυτικά στο πρόσταγμα και τα πατριαρχικά σιγιλλιώδη γράμματα που έχουν προηγηθεί [κατὰ τὰς περιλήψεις τοῦ προσόντος τῆ τοιαύτη μονῆ προστάγματος, ἔτι δὲ κ(αὶ) τ(ῶν) τιμί(ων) σιγιλλιωδ(ῶν) πατριαρχικ(ῶν) γραμμάτ(ων)]¹¹²⁸.

Το μετόχιον τῆς Νέας Μονῆς συνιστά τη μόνη κτήση του Βροντοχίου για την οποία, ἔστω και συνοπτικά, παραδίδεται η διαδικασία που ακολουθείται για την παράδοσή της και την επίσημη αναγνώριση του νέου ιδιοκτησιακού καθεστώτος στο οποίο εντάσσεται. Η μνεία των διοικητικών εγγράφων που προηγούνται της παράδοσής της ενδεχομένως οφείλεται στην παράλληλη εμπλοκή των δύο εξουσιών, της αυτοκρατορικής και της πατριαρχικής.

¹¹²⁷ Βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησίες Γορτυνίας*, σ. 6-13, 15-19. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Χωρογραφικές διερευνήσεις», σ. 31. Βυζαντινή προέλευση αποδίδει ο ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π., σ. 15-16, 31, και στο αγιωνύμιο του οικισμού Αγίου Ιωάννη Ηραΐας κοντά στις όχθες του Αλφειού.

¹¹²⁸ Βλ. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 20-21.

Η εμπλοκή κράτους και Εκκλησίας στην ίδια γαιοπαροχή εξηγείται μόνο αν ληφθεί υπ' όψιν ο χαρακτηρισμός της κτήσης και το καθεστώς στο οποίο βρισκόταν πριν ενταχθεί στο περιουσιολόγιο της μονής Βροντοχίου. Ξεκινώντας από το δεύτερο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, το μοναστήρι λαμβάνει μια σειρά από ιδιοκτησίες στα Σκορτά αμέσως μετά την ανάκτηση της περιοχής από τους Βυζαντινούς. Στην παράδοσή τους προβαίνει η ίδια η κεφαλή της βυζαντινής Πελοποννήσου, ο Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος κατόπιν εντολής βέβαια του αυτοκράτορα και, όπως προκύπτει από το χρυσόβουλλο, χωρίς να απαιτείται η έγκριση οποιασδήποτε εκκλησιαστικής αρχής, ακόμα και για το μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βόγαλις. Μόνο για το μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Νέας Μονῆς έχει προηγηθεί η έκδοση σειράς πατριαρχικών εγγράφων για την εκχώρησή του. Από το γεγονός αυτό προκύπτει το συμπέρασμα ότι επί της κτήσης υπάρχουν εμπράγματα δικαιώματα της Εκκλησίας που έχουν αναγνωριστεί από το κράτος και κατά συνέπεια συνιστά τον φορέα που απαιτείται να δώσει την αρχική έγκριση για την εκχώρηση.

Στο σημείο αυτό μπορούν να εκφραστούν δύο υποθέσεις για το παρελθόν του μετοχίου. Η πρώτη απορρέει από το προσωνύμιο τῆς Νέας Μονῆς που αποδίδεται σε αυτό και φανερώνει τη λειτουργία του ως ανεξάρτητο μοναστικό καθίδρυμα ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Μετά τη φραγκική κατάκτηση ενδεχομένως συνεχίζει να φιλοξενεί μία ορθόδοξη μοναχική αδελφότητα και σταδιακά οδηγείται στην παρακμή και στην φτωχοποίηση ή υπάγεται στη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Για να αποκατασταθεί και να εξασφαλισθεί η επιβίωσή του αμέσως μετά την κυριαρχία των Βυζαντινών μετατρέπεται σε μετόχι και παραχωρείται στην ισχυρή και πλούσια μονή Βροντοχίου¹¹²⁹. Η πρακτική αυτή έχει ήδη εφαρμοσθεί, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, σε μία από τις παλαιότερες κτήσεις της τελευταίας, στο μετόχιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Κουσαλοῦ.

Σύμφωνα με τη δεύτερη υπόθεση, η σύσταση του μετοχίου της Νέας Μονῆς θα μπορούσε να αναχθεί στη μεσοβυζαντινή περίοδο αποτελώντας προσάρτημα κάποιου ισχυρού μοναστικού καθιδρύματος

¹¹²⁹ Στις πηγές καταγράφονται και άλλες περιπτώσεις μονών που παρακμάζοντας μεταπίπτουν στο καθεστώς του μετοχίου και παραχωρούνται από το πατριαρχείο σε ισχυρότερα και πλουσιότερα μοναστήρια. Σε κάποιες περιπτώσεις ανακτώντας την ισχύ και τον πλούτο τους επανέρχονται στο προηγούμενο καθεστώς τους επίσης διὰ γράμματος πατριαρχικοῦ. Πολλές φορές την έκδοση των εκκλησιαστικῶν εγγράφων ακολουθούν και αυτοκρατορικοί ορισμοί ή χρυσόβουλλα για την οριστική επικύρωση του νέου καθεστώτος στο οποίο εντάσσεται η μονή, βλ. *Ἐγγραφα Πάτμου*, 1, αρ. 34 (1268) στ. 7-8 και σ. 277-278. *Actes de Lavra*, II, αρ. 82 (1289). *Actes de Kutlumus*, αρ. 2 (1257) στ. 8. *ODB*, 2, λήμμα *metochion*, σ. 1357. Κατά τους ὑστερους βυζαντινούς χρόνους η εδαφική συρρίκνωση της αυτοκρατορίας περιορίζει τις οικονομικές δυνατότητες των μοναστηριῶν με ἄμεση συνέπεια την παρακμή και την αδυναμία να ανταποκριθούν στις ανάγκες τους. Για τη διάσωσή τους προσαρτώνται σε ἄλλα ισχυρότερα και πλουσιότερα μοναστήρια είτε με το υφιστάμενο καθεστώς τους είτε μεταπίπτοντας σε μετόχια, πρβλ. THOMAS, *Private religious foundations*, σ. 250-252. Μον. ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ, *Τὰ αὐτοδέσποτα καὶ ἐλεύθερα μοναστήρια*, σ. 104-105.

του Μοριά ή της Κωνσταντινούπολης, καθώς στις πηγές υπάρχουν μαρτυρίες για κατοχή γαιών στην Πελοπόννησο από μονές της πρωτεύουσας¹¹³⁰. Για τις γαίες αυτές ελάχιστα στοιχεία υπάρχουν στις πηγές για τη διάθεση και διαχείρισή τους μετά την ανάκτηση της Πελοποννήσου από τους Βυζαντινούς. Βέβαια πρέπει να θεωρείται σίγουρο ότι κάποιες από αυτές που με διάφορους τρόπους (φεουδαρχικές παραχωρήσεις, καταπατήσεις) είχαν περάσει στην κατοχή Ελλήνων του πριγκιπάτου θα παρέμειναν στους νέους ιδιοκτήτες τους. Οι περισσότερες φυσικό είναι να επιστραφούν στα μοναστήρια που ανήκαν, εφόσον αυτά δεν έχουν διαλυθεί, να παραδοθούν στις εκκλησιαστικές καθέδρες που υπάγονται ή να περάσουν στη διαχείριση του πατριαρχείου¹¹³¹.

Το μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Νέας Μονῆς δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί σε ποια από τις παραπάνω περιπτώσεις εμπίπτει. Το βέβαιο είναι ότι αμέσως μετά την απελευθέρωση της Καρύταινας την ευθύνη για αυτό φέρει το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και συγκεκριμένα ο πατριάρχης Γεράσιμος Α', ο οποίος κατέχει τον οικουμενικό θρόνο από τις 21 Μαρτίου 1320 έως τις 20 Απριλίου 1321 και με σιγιλλιώδη γράμματα παραχωρεί το μετόχι στη μονή Βροντοχίου¹¹³². Η αμεσότητα των ενεργειών αποτελεί ένδειξη ότι είχαν προηγηθεί συνεννοήσεις μεταξύ των δύο πλευρών για το μέλλον της κτήσης μετά την επέκταση των Βυζαντινών στα Σκορτά. Η Εκκλησία φέρεται να εκδίδει δύο ή περισσότερα σιγίλλια δυνάμει των οποίων προβαίνει στην εκχώρησή και δίδει την περιγραφή των στοιχείων που εμπεριέχονται σε αυτή¹¹³³. Ενδεχομένως εάν πρόκειται για νεοσύστατο

¹¹³⁰ Σύμφωνα με την *Partitio Romaniae* οι κωνσταντινουπολίτικες μονές του Αγίου Νικολάου του Μολιβωτού και του Χριστού Παντοκράτορος, καθώς και άλλες που δεν αναφέρονται ονομαστικά κατείχαν εκτεταμένες κτήσεις (*cum villis de Molineti, de Pantocratora et de ceteris monasteriorum sive quibusdam villis*) εντός του όριου Πατρών και Μεθώνης. Επιπλέον το τυπικό της μονής Παντοκράτορας (1136) ορίζει ότι θα της παραδίδονται *τὰ τελέσματα τῆς μητροπόλεως Πατρῶν* και *τὰ τελέσματα τῆς ἐπισκοπῆς Μεθώνης*, χωρίς να τα προσδιορίζει περαιτέρω [βλ. P. GAUTIER, «Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator», *REB* 32 (1974), σ. 122, 123 στ. 1548-1549. *BMFD*, σ. 771 («*Pantokrator: Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople*», αγγλ. μτφρ. R. Jordan)]. Για το θέμα των μοναστικών γαιών της *Partitio Romaniae* στην Πελοπόννησο, βλ. CARILE, «Partitio Romaniae», σ. 219 (και 262, όπου ταυτίζει το *Molineti* με το χωριό Μύλοι ή *Molineti* ή *Molini* της Μεσσηνίας και παρουσιάζει τον *Pantocratora* ως αταύτιστο τόπο και μοναστήρι). Πρβλ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Μελέται» 1951, σ. 184, 185-186). JACOBY, «Les archontes grecs», σ. 423, 424-427. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 343-344 και σημ. 1098, 1099. SCHABEL, «Antelm the Nasty», σ. 111.

¹¹³¹ Πρβλ. MM, IV, σ. 62-63. MAGDALINO, *Manuel I Komnenos*, σ. 165.

¹¹³² Βλ. MURATA, «Observations», σ. 219, 220. Μετά το θάνατο του Γεράσιμου Α' ο πατριαρχικός θρόνος παραμένει κενός μέχρι τις 11 Νοεμβρίου 1323 και την ανάρρηση σε αυτόν του πατριάρχη Ησαΐα (1323-1332), βλ. V. LAURENT, «La chronologie des patriarches de Constantinople de la première moitié du XIe siècle (1294-1350)», *REB* 7 (1949), σ. 151-152.

¹¹³³ Μέσω πατριαρχικού σιγγιλίου έγινε στις αρχές του 14ου αιώνα, κατά τη διάρκεια της δεύτερης πατριαρχίας του Αθανάσιου Α' (1303-1309), η εκχώρηση του μετοχίου του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου του Κανσαλού στη μονή Βροντοχίου. Για άλλες περιπτώσεις, βλ. ενδεικτικά *Actes de Lavra*, II, αρ. 82 (1289), σιγγιλιώδες γράμμα.

μετόχι στη θέση προϋπάρχουσας μονής, περιλαμβάνεται και η σχετική πράξη της μετάπτωσής της στο νέο καθεστώς.

Παράλληλα η μονή Βροντοχίου εξασφαλίζει την αναγνώριση της νέας ιδιοκτησίας της από τον αυτοκράτορα με την έκδοση βασιλικού προστάγματος¹¹³⁴. Ο χρυσόβουλλος λόγος που ακολουθεί αποτελεί την τελική αυτοκρατορική επικύρωση του συνόλου των διοικητικών πράξεων που έχουν προηγηθεί και την οριστική κατοχύρωση της εκχωρούμενης κτήσης.

Τα περιουσιακά στοιχεία του μετοχίου απαριθμούνται συνοπτικά στο στίχο 10 και επαναλαμβάνονται ξανά στους στίχους 19-20. Περιλαμβάνουν σπόριμη γη (*χωράφια*), αμπελώνες, ελιές, ένα μύλο και εξαρτημένους καλλιεργητές (*πάροικοι*). Η καταγραφή τους ακολουθεί την ίδια ακριβώς διατύπωση, όπως αυτή της περιγραφής των επιμέρους στοιχείων που συνιστούν το μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βόγαλις. Κατά συνέπεια μπορεί και εδώ να εκφραστεί η υπόθεση της σύστασης του μετοχίου από μικρότερα σκόρπια αγροτεμάχια που έχουν προσαρτηθεί στη μονή της Θεοτόκου, ενώ ένα ποσοστό των ελαιοδέντρων ή το σύνολό τους ενδεχομένως εμπίπτει στην κατηγορία της χωριστής κυριότητας δένδρων σε εκτάσεις που βρίσκονται στην κυριότητα τρίτων.

Η περιγραφή του αγροτικού και εργαστηριακού κεφαλαίου που εγγράφεται στο μετόχι, η μνεία των εξαρτημένων καλλιεργητών που περιλαμβάνει, καθώς και η χωροθέτηση της στον κάμπο της Καρύταινας διαμορφώνουν την εικόνα μιας ιδιαίτερα ελκυστικής κτήσης και εξαιρετικά προσοδοφόρας εκμετάλλευσης. Επιπρόσθετα η μοναστηριακή ιδιότητα που ενέχεται σε αυτή φυσικό είναι να την καθιστά σημείο αναφοράς για την ευρύτερη περιοχή, ακόμα και αν βρίσκεται σε παρακμή, λαμβάνοντας υπ' όψιν την κεντρική θέση που κατείχε ενδεχομένως στο παρελθόν στη θρησκευτική και πνευματική ζωή του τόπου. Η παραχώρησή της συνακόλουθα αποτελεί ένα έρεισμα για τη μονή Βροντοχίου προκειμένου να αναλάβει ανάλογο ρόλο κατά τους χρόνους που ακολουθούν στην ιδιαίτερα σημαντική από γεωστρατηγικής άποψης χώρα των Σκορτών. Συνεπώς πιθανή είναι η προεργασία για το καθεστώς στο οποίο θα υπαχθεί η κτήση υπό τη βυζαντινή διοίκηση ήδη από την περίοδο των προετοιμασιών της εκστρατείας του Ανδρόνικου Ασάν Παλαιολόγου.

Το μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Νέας Μονῆς βρίσκεται στην κτηματική περιφέρεια της πρωτεύουσας των Σκορτών και ενός από τα σημαντικότερα κάστρα της υστεροβυζαντινής Πελοποννήσου, αυτού της Καρύταινας έδρας της ομώνυμης βαρονίας. Δεσπόζει στην καμπή του Αλφειού από τα ανατολικά προς τα βόρεια, στη δεξιά όχθη του, στην κορυφή ενός φυσικά οχυρού λόφου από τον οποίο ενδεχομένως έλαβε την

¹¹³⁴ Βλ. MURATA, «Observations», σ. 219, 220.

ονομασία του και ο οικισμός¹¹³⁵ (χάρτ. 20, εικ. 185). Η ανέγερση του φρουρίου, σύμφωνα με το *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, αποδίδεται στο Φράγκο βαρόνο Γοδεφρείδο de Briel (†1275) και τοποθετείται στα μέσα του 13ου αιώνα¹¹³⁶ (εικ. 186). Η οικοδόμησή του συμπληρώνει την οχύρωση του

¹¹³⁵ Για την προέλευση και ετυμολογία του τοπωνυμίου Καρύταινα (ή Καρίταινα), βλ. ΓΕΩΡΓΑΚΑΣ, «Συμβολή», σ. 25-32, ο οποίος θεωρεί ότι προέρχεται από το ανδρωνυμικό Χαρίταινα (εκ του Χαρίτος) το αρχικό χ του οποίου μετατρέπεται στη λατινική σε *ch* και στις λατινογενείς σε *c* και επιστρέφοντας η λέξη ως αντιδάνειο στην ελληνική λαμβάνει τη μορφή Καρύταινα. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Καρύταινα», σ. 132-133, 136, ο οποίος συμφωνεί με την παραπάνω άποψη και αναφέρει επιπλέον τοπικό θρύλο, σύμφωνα με τον οποίο η Καρύταινα προέβαλε αντίσταση κατά των Φράγκων σταυροφόρων υπό την ηγεσία ενός τοπικού άρχοντα που έφερε το όνομα Χαρίτως (ή Χαρίτος). Πρβλ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, *Η Γορτυνία*, σ. 51-52. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Χωρογραφικές διερευνήσεις», σ. 37, 49. Ο VASMER, *Die Slaven*, σ. 154, υποστηρίζει τη σλαβική προέλευση του τοπωνυμίου από τον τύπο *Korytyna*, ο οποίος προέρχεται από τη λέξη *koryto* που σημαίνει σκάφη, κινστέρινα, υδατοδεξαμενή (βλ. ΜΙΚΛΟΣΙΧ, *Die Bildung*, σ. 266 αρ. 240, 347). Πρβλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Τοπωνυμικὸν Ἠλείας», σ. 107. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τοπωνυμικὸν Ὀλυμπίας», σ. 356.

¹¹³⁶ Στο *ΕΧ*, στ. 1916-1921, κατονομάζεται ως κήτορας του κάστρου ο βαρόνος της Καρύταινας Ούγος de Briel, ενώ παρακάτω (*ΕΧ*, στ. 3152-3155) η ίδρυσή του αποδίδεται στο γιο και διάδοχό του Γοδεφρείδο, βλ. *ΕΧ*, στ. 3152-3155. Η αραγωνική και η γαλλική παραλλαγή, επίσης, συνδέουν την οικοδόμηση του κάστρου με τον τελευταίο, βλ. *ΑΧ*, § 118. *ΓΧ*, § 219. Το 1320 πολιορκείται και καταλαμβάνεται από τα στρατεύματα του Ανδρόνικου Ασάν Παλαιολόγου. Το 1325 επιχειρείται από τους Φράγκους η ανακατάληψη της Καρύταινας με την ανεπιτυχή πολιορκία της από τον πρίγκιπα της Αχαΐας Ιωάννη de Gravina. Η αδιάλειπτη κυριαρχία των Βυζαντινών λήγει το 1460, όταν παραδίδεται στους Οθωμανούς από τον τελευταίο διοικητή της Σγουρομάλλη Παλαιολόγο, βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 408 στ. 21-23. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 546-547 § 3. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 164-165 § 11 (= ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 122-123 § 11). Η κατοίκηση στο κάστρο υπήρξε συνεχής μέχρι και τη βενετοκρατία. Ο Evliyâ Çelebi στο οδοιπορικό του την αναφέρει ως Κρίτνα, βλ. ΚΩΣΤΑΚΗΣ, «Evliyâ Çelebi», σ. 269-270. ΤΣΕΛΕΜΠΙ, *Οδοιπορικό*, σ. 78. Επί βενετοκρατίας αναφέρεται ως *Caritena Fortezza* και είναι πρωτεύουσα της ομώνυμης επαρχίας (*territorio di Caritena*), βλ. PACIFICO, *Breve descrizione*, σ. 128. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 322. ΝΤΟΚΟΣ, «Breve descrittione», σ. 113. Κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία το κάστρο χάνει τη σημασία του. Όταν το επισκέπτεται ο Rouqueville το 1815, είναι ερειπωμένο και δεν φαίνεται να διατηρεί κάτι το εντυπωσιακό, δεδομένου ότι, σύμφωνα με τον περιηγητή, το επισκέπτονται μόνο *pour jouir de la perspective de l'Alphée*. Ωστόσο καταγράφει ένα πληθυσμό 20 ατόμων στον *Khoulas* (Γουλάς), θέση που πιθανότατα σχετίζεται με το κάστρο, βλ. ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ, *Voyage*, 5, σ. 487, 499. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 324, 363. Επίσης, βλ. ΛΕΑΚΕ, *Travels*, 2, σ. 22. Διαδραματίζει ξανά ρόλο ως οχυρό κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821, όταν το 1826 ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης προβαίνει στην επισκευή του για την αντιμετώπιση του Ιμπραήμ και την προστασία του ντόπιου πληθυσμού. Ο ίδιος το 1833 παραδίδει το κάστρο στο βασιλιά Όθωνα, βλ. *Άπαντα Κολοκοτρώνη*, 2, σ. 39-40, 96, 148. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, *Η Γορτυνία*, σ. 318.

Το κάστρο έχει σχήμα επίμηκες με σχεδόν τριγωνική κάτοψη, η οποία ακολουθεί τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους στο πλάτωμα που διαμορφώνεται στην κορυφή του λόφου. Το μήκος του ανέρχεται στα 110μ. περίπου και το μέγιστο πλάτος του στο νότιο άκρο του στα 40μ. περίπου. Διατηρείται ο οχυρωματικός περίβολος περιμετρικά με το πάχος του να φτάνει το 1,50μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος του να ανέρχεται στα 7μ. Περίδρομος περιτρέχει τα τείχη σχεδόν σε όλο τους το μήκος. Το μνημειακό συγκρότημα της κεντρικής πύλης υψώνεται στο κέντρο περίπου του ανατολικού περιβόλου. Εξωτερικά προστατεύεται από προτείχισμα. Πυλώνας με τη μορφή θολωτού διαδρόμου οδηγεί στο εσωτερικό. Τρεις πύργοι, οι δύο στα άκρα του ανατολικού περιβόλου και ο τρίτος ενσωματωμένος στο συγκρότημα της πύλης, ενισχύουν την αμυντική ικανότητα της οχύρωσης. Στο εσωτερικό του κάστρου διατηρούνται οικοδομικά κατάλοιπα κτηρίων, τα οποία προορίζονταν για ποικίλες χρήσεις (διοίκηση, στρατωνισμός, αποθηκευτικοί χώροι κ.α.). Στο κέντρο υψωνόταν ο οχυρός πύργος-δομήση (καταφύγιο), ο οποίος διατηρείται στο ύψος της θεμελίωσης. Ήταν τετραγωνικής κάτοψης με εσωτερικές διαστάσεις 5,40Χ4,25μ. Την κατοικία του Φράγκου χωροδεσπότη πιθανότατα φιλοξενούσε το οίκημα σε επαφή με το νότιο οχυρωματικό περίβολο, το επονομαζόμενο «οικία de Briel». Πρόκειται για το καλύτερα σωζόμενο κτίσμα του κάστρου. Είναι σχεδόν ορθογωνικής κάτοψης και τη βόρεια όψη του διατρυπούν τέσσερα τοξωτά ανοίγματα. Δύο κινστέρινες καλύπτουν τις ανάγκες των κατοίκων σε νερό. Για το κάστρο της Καρύταινας, βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 629-633, 678, πίν. 66-73. ANDREWS, *Castles*, σ. 223, 224, 225, ο οποίος τοποθετεί την ανέγερση του κάστρου στις

οικισμού, ο οποίος φαίνεται ότι προϋπήρχε στη συγκεκριμένη τοποθεσία ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο¹¹³⁷. Η καιρία θέση που κατέχει ελέγχει

αρχές του 13ου αιώνα. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 240-244. ΙΛΙΕΝΑ, *Morea*, σ. 200-201. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 86-90. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, «Ανασκαφικές έρευνες», σ. 141-157. Στην καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως του 1699 αναφέρεται εντός του κάστρου ερειπωμένος ναός αφιερωμένος στην Αγία Μαρίνα, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Η έν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 310.

¹¹³⁷ Ενδείξεις για τη χωροθέτηση μεσοβυζαντινού οικισμού στη θέση του κάστρου της Καρύταινας συνιστούν τα ευρήματα κατά τη διάρκεια ανασκαφικών διερευνήσεων. Για τη χωροθέτηση μεσοβυζαντινού οικισμού, βλ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, «Ανασκαφικές έρευνες», σ. 148, όπου αναφέρεται η ανεύρεση κατά τη διάρκεια διερευνητικών τομών τριών θραυσμάτων αμφορέα με «πρωτογεωμετρική» γραπτή διακόσμηση, η οποία ανάγεται στα τέλη 12ου-αρχές 13ου αιώνα. Επίσης βλ. BON, *La Morée franque*, σ. 630 και σημ. 2. Πρβλ. MOLIN, *Castles*, σ. 215-219, 222, ο οποίος θεωρεί ότι η Καρύταινα, καθώς και άλλα αποδιδόμενα στους Φράγκους κάστρα (Γεράκι, Άκοβα, Ανδρούσα κ.ά.) προϋπήρχαν της φραγκοκρατίας και ήταν σε χρήση από τους Βυζαντινούς, ενώ η μνεία της ίδρυσής τους από τους Δυτικούς αφορά σε προσθήκες, επισκευές και εργασίες ενίσχυσης του οχυρωματικού τους χαρακτήρα. Μεσοβυζαντινή φάση αποδίδεται και στο ναό της Παναγίας έξω από το κάστρο σε απόσταση 20μ. ανατολικά του νότιου πύργου, σύμφωνα με στοιχεία που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασής του, τις οποίες υλοποίησε η τέως 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και ολοκλήρωσε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2014 (η πληροφορία οφείλεται στη συνάδελφο και φίλη Μαρία Αγρέβη, αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας). Από νωρίτερα ο ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, «Η οργάνωση του διακόσμου», σ. 391-401, εκφράζει τον προβληματισμό του για τις απόψεις που είχαν εκφραστεί για χρονολόγηση της αρχικής φάσης του μνημείου στη μεταβυζαντινή περίοδο και την τοποθέτηση των κιονόκρανων (τέλη 11ου-μέσα 12ου αι) σε δεύτερη χρήση στο μνημείο, σημειώνοντας: «Το γεγονός ότι τα δύο κιονόκρανα εμφανίζουν μια εσωτερική σχέση μεταξύ τους, η οποία πειθαρχεί στη μελετημένη οργάνωση του γλυπτού διακόσμου του συγκεκριμένου ναού, θα πρέπει να οδηγήσει την έρευνα στην αναζήτηση κάποιας βυζαντινής φάσης». Ο ναός της Παναγίας έξω από το κάστρο περιλαμβάνεται και στην καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Η έν Πελοποννήσῳ», σ. 310. Σχετικά με τις παλαιότερες απόψεις ερευνητών για τη χρονολόγηση του μνημείου στη μεταβυζαντινή περίοδο και την τοποθέτηση του γλυπτού διάκοσμο σε δεύτερη χρήση, βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Καρύταινα», σ. 132, 133-136, ο οποίος θεωρεί ότι τα μεσοβυζαντινά γλυπτά στις εκκλησίες της Παναγίας του κάστρου (κιονόκρανα, τέλη 11ου-μέσα 12ου αι) και του Αγίου Νικολάου (θωράκιο, 11ος-12ος αι.) προέρχονται από κάποιο παλαιότερο ναό που δεν σώζεται σήμερα. ΚΑΒΒΑΔΙΑ, «Κιονόκρανα στην Καρύταινα», σ. 214-215, εικ. 2-5, σύμφωνα με την οποία η χρονολόγηση των δύο κιονόκρανων του ναού της Παναγίας στα τέλη του 11ου-μέσα 12ου αιώνα και η προέλευση τους από παλαιότερο μνημείο της Καρύταινας «ένισχύουν την ύπαρξη βυζαντινού οικισμού πριν την φραγκική κατάκτηση». Ο ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, *Η Γορτυνία*, σ. 51, αναφέρει παράδοση για την ύπαρξη ναού στο κάστρο αφιερωμένου στον Άγιο Ανδρέα τον οποίο κατέστρεψαν οι Φράγκοι μόλις κατέλαβαν την Καρύταινα. Επίσης, βλ. ΙΛΙΕΝΑ, *Morea*, σ. 200. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, *Αρκαδία. Τα κάστρα*, σ. 86. ΠΑΝΤΟΥ, «Βυζαντινή Αρκαδία», σ. 140. Ο ΤΣΕΚΕΣ, *Γλυπτική Αρκαδίας*, Α', σ. 66-68, Β', αρ. 127-138, σ. 99-109, συγκεντρώνει το σύνολο των γλυπτών από ναούς της Καρύταινας που ανάγονται στη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Ο υστεροβυζαντινός οικισμός φαίνεται ότι εκτεινόταν σε τμήμα του σύγχρονου χωριού καταλαμβάνοντας τουλάχιστον τις ανατολικές και βόρειες παρειές του λόφου, όπου εντοπίζονται και τα ελάχιστα μνημειακά κατάλοιπα από την περίοδο αυτή. Στη βόρεια πλευρά του λόφου, κάτω από το κάστρο, διατηρείται πύργος τετραγωνικής κάτοψης με χρήση οχυρής κατοικίας. Υψώνεται σε δύο στάθμες με την κατώτερη διαμορφωμένη σε κιστέρνα. Η είσοδος βρίσκεται στη νότια όψη του ορόφου και οδηγεί σε μικρό προθάλαμο, ο οποίος μέσω δύο κλιμακοστασιών επικοινωνεί με τον τρίκλινο που αναπτύσσεται σε χαμηλότερο επίπεδο και το δώμα του πύργου. Ο πύργος-κατοικία χρονολογείται στα μέσα του 15ου αιώνα, βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Καρύταινα», σ. 145-163. Ο ΙΔΙΟΣ, «Tower of Karytaina, Greece », στο: *Architecture in the Balkans 1300-1500*, σ. 214-215. Κ. ΣΙΟΥΝΤΡΗ, «Ο υστεροβυζαντινός πύργος της Καρύταινας», *Πελοποννησιακά* 30/1 (2011), σ. 599-616. Στην ανατολική παρειά του λόφου βρίσκεται ο μεταβυζαντινός ναός της Ζωοδόχου Πηγής (16ος-17ος αι.), βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Έκκλησίες Γορτυνίας*, σ. 48-53 και πίνακας μεταξύ των σ. 108-109, ΜΕΣΣΗΣ, «Μεταβυζαντινοί σταυροειδείς εγγεγραμμένοι», σ. 179, 183-184, σχ. 7. Στα βορειοδυτικά του μνημείου υψώνεται πυργόσχημο κωδωνοστάσιο, το οποίο αναπτύσσεται σε τέσσερις στάθμες και στεγάζεται με πυραμιδοειδή στέγη. Στην τοιχοποιία του έχει εφαρμοστεί το πλινθοπερίκλειστο

τις οδούς και τις διαβάσεις που συνδέουν τη νότια και κεντροανατολική Πελοπόννησο με τη βόρεια και βορειοδυτική¹¹³⁸ (εικ. 187).

σύστημα δομής και η ανέγερσή του τοποθετείται στον 14ο αιώνα, βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησίες Γορτυνίας*, σ. 56-60. BON, *La Morée franque*, σ. 588-589, πίν. 73b. Κατά πάσα πιθανότητα ο μεταβυζαντινός ναός οικοδομήθηκε στη θέση παλαιότερου, σύγχρονου ή προγενέστερου του κωδωνοστασίου, βλ. Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, «Καρύταινα. Ζωοδόχος Πηγή», *ΑΔ* 55 (2000), Χρονικά Β'1, σ. 256. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ – ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Αρκαδία. Τα μοναστήρια*, σ. 124. ΜΕΣΣΗΣ, «Μεταβυζαντινοί σταυροειδείς εγγεγραμμένοι», σ. 180 σημ. 16, 183 σημ. 28. Με τον παλαιότερο ναό στη θέση της Ζωοδόχου Πηγής έχουν συνδεθεί τα εντοιχισμένα στην τοιχοποιία της τρία τεμάχια έμμετρης επιγραφής (εκ των οποίων ένα μόνο διατηρείται σήμερα *in situ*)- πιθανόν των μέσων του 14ου αιώνα, όπου αναφέρονται η αφιέρωση του μνημείου στη Θεοτόκο και ο κτήτορας Κροκόντηλος, μέλος αρχοντικής οικογένειας που δραστηριοποιείται στην περιοχή κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, βλ. ΒΕΗΣ, «Ἐπιγραφαὶ Γορτυνίας», σ. 70-71. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησίες Γορτυνίας*, σ. 53-56. Ο ΙΔΙΟΣ, «Καρύταινα», σ. 163-172. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 353-354, πίν. XXVIII, 1-3. RHOBY, *Epigramme auf Stein*, σ. 247-249. Για τον κοιμητηριακό ναό του Αγίου Νικολάου (17ος αι.) στο δυτικό άκρο του οικισμού είχε υποστηριχτεί στο παρελθόν ότι η αρχική του οικοδόμηση ανάγεται πιθανόν στους υστεροβυζαντινούς χρόνους, χωρίς ωστόσο να τεκμηριώνεται, βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησίες Γορτυνίας*, σ. 60-69. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ – ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Αρκαδία. Τα μοναστήρια*, σ. 125. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἅγιος Νικόλαος Καρύταινας», σ. 2-31. ΜΕΣΣΗΣ, «Μεταβυζαντινοί σταυροειδείς εγγεγραμμένοι», σ. 180 σημ. 16, 183 σημ. 27, σχ. 5-6. Σε ανασκαφική διερεύνηση που πραγματοποίησε στο μνημείο η τῶς 25ῃ Εφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2014 δεν προέκυψαν στοιχεία που να επιτρέπουν χρονολόγησή του σε περίοδο προγενέστερη της πρώτης τουρκοκρατίας (βρέθηκαν τρία τοιχία θεμελίωσης σε χαμηλό ύψος και ελάχιστα σπαράγματα τοιχογραφιών και της κτητορικής επιγραφής τα οποία δε παρέχουν ενδείξεις χρονολόγησης). Και οι δύο εκκλησίες, ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής και ο Άγιος Νικόλαος, περιλαμβάνονται στην καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως του 1699 η πρώτη ως ανεγερθείσα *ἐκ βάθρων* από τον μητροπολίτη Αθανάσιο Κορηνό και η δεύτερη ως ανακαινισθείσα από τους πιστούς, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 309. Επίσης βλ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου*, σ. 430, όπου σε λογιστικό κατάστιχο του 1700 καταγράφεται ο ναός του Αγίου Νικολάου με τα ίδια περιουσιακά στοιχεία. Στα νοτιοανατολικά σε απόσταση ενός χιλιόμετρου περίπου από το κάστρο επί του ποταμού Αλφειού βρίσκεται μία από τις ελάχιστες βυζαντινές γέφυρες που διατηρούνται σήμερα στον ελλαδικό χώρο. Έχει μήκος 52,80μ. και πλάτος 3,70μ. Στηριζόταν αρχικά σε τέσσερα βάθρα (ποδαρικά) τα οποία σχημάτιζαν πέντε άνισα μεταξύ τους τόξα. Δύο μικρότερα ανακουφιστικά τόξα ανοίγονταν σε δύο μεσόβαθρα. Η ελαφρά κύρτωση της γέφυρας προς το ρεύμα του ποταμού αντιμετώπιζει αποτελεσματικότερα την ορμή των υδάτων του. Η αρχική φάση της (βάθρα) ανάγεται στον 13ο αιώνα. Σύμφωνα με χαμένη σήμερα κτητορική επιγραφή εγγράκη σε μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος, εντοιχισμένο στη δυτική όψη της, το έτος 1439/1440 ο Μανουήλ Ραούλ Μελίκης πραγματοποιεί εργασίες αναστήλωσης ή ανακαίνισης του γεφυριού. Τότε ενδεχομένως ανάγεται και η ανέγερση του ναυδρίου σε επαφή με τη δυτική πλευρά του κεντρικού βάθρου της γέφυρας. Πρόκειται για μονόχωρο ναό που εσωτερικά απολήγει σε δίκωγο ιερό (εντοιχισμένο στο βάθρο). Διατηρεί ίχνη γραπτού διακόσμου σε δύο στρώματα με το αρχικό να θεωρείται σύγχρονο του ναού (ca. 1440). Η αφιέρωση του σήμερα στο Γενέσιον της Θεοτόκου φαίνεται ότι αντικατέστησε παλαιότερη στα Θεοφάνεια (τέλη 17ου αι.). Στον 19ο αιώνα ανάγεται η κατασκευή στη γέφυρα της οριζόντιας σειράς από ορθογώνιες θυρίδες πάνω από τα τόξα και το νεώτερο κατάστρωμα. Για το γεφύρι της Καρύταινας και το ναό της Θεοτόκου, βλ. ΒΕΗΣ, «Ἐπιγραφαὶ Γορτυνίας», σ. 67-70. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 310, όπου αναφέρεται εκκλησία *εἰς τὸ ποδάρη τοῦ Γεφυρίου τῶν Ἁγίων Θεοφανείων ὁμοίως (χαλασμένη)*. BON, *La Morée franque*, σ. 678-680, πίν. 70a, 73c. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησίες Γορτυνίας*, σ. 121-122, σ. 123 εικ. 71. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Οἱ δίκωγοι χριστιανικοὶ ναοί*, Ἀθήναι 1976, σ. 237-241. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 351-353. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Καρύταινα», σ. 183-193. Ο ΙΔΙΟΣ, «Byzantine bridge, Karytaina, Greece», στο: *Architecture in the Balkans 1300-1500*, σ. 334-335. ΤΖ. ΑΛΜΠΙΑΝΗ, «Βυζαντινές γέφυρες», *Η Καθημερινή – Ἑπτὰ Ἡμέρες* 13/02/2000, σ. 12. Α. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Τα πέτρινα γεφύρια της Πελοποννήσου», *Η Καθημερινή – Ἑπτὰ Ἡμέρες* 13/02/2000, σ. 34. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ – ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Αρκαδία. Τα μοναστήρια*, σ. 124-125. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Πέτρινα γεφύρια», σ. 140, 170, 173, εικ. 46. RHOBY, *Epigramme auf Stein*, σ. 249-251.

¹¹³⁸ Στα νότια του λεκανοπεδίου της Μεγαλόπολης, όπως αναφέρθηκε παραπάνω (βλ. σημ. 300, 402), διασταυρώνονται οι οδοί που οδηγούν προς τη Μεσσηνία, τη Λακωνία και την κεντρική Αρκαδία (Νίκλι-Τεγέα), βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Καρύταινα», σ. 131. MOLIN, *Castles*, σ. 242. Επίσης, πρβλ.

Η μνεία του χρυσοβούλλου σχετικά με τη χωροθέτησή του μετοχίου *εις τὸν κάμπον τῆς Καρυταίνης* δίνει το χωρικό πλαίσιο εντός του οποίου εστιάζεται η έρευνα για τον εντοπισμό του. Ο κάμπος της Καρύταινας ταυτίζεται ουσιαστικά με τη μόνη πεδινή έκταση που βρίσκεται πλησίον του οικισμού. Απλώνεται ανατολικά και νοτιοανατολικά του μεσαιωνικού κάστρου καταλαμβάνοντας ολόκληρο το βόρειο τμήμα του λεκανοπεδίου της Μεγαλόπολης. Ο ποταμός Αλφειός που διαρρέει το δυτικό τμήμα της πεδιάδας και το πλήθος των παραποτάμων και χειμάρρων που καταλήγουν σε αυτόν καθιστούν τα εδάφη αρδεύσιμα και εξαιρετικά εύφορα στις καλλιέργειες που φιλοξενεί. Σύμφωνα με τον χρυσόβουλλο λόγο του 1322, με βεβαιότητα μπορεί να εκφραστεί ότι μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται αμπέλια, ελαιόδεντρα και δημητριακά. Η πληθώρα των υδάτων και οι χείμαρροι που διαρρέουν την περιοχή ευνοούν επίσης τη λειτουργία *μυλώνων*.

Σήμερα δεν σώζεται στην πεδιάδα της Μεγαλόπολης ή τους παρακείμενους λόφους κάποιο μοναστικό καθίδρυμα με το προσωνύμιο *Νέα Μονή* ή έστω το τοπωνύμιο, ώστε να καταστεί δυνατή η χωροθέτηση του μετοχίου. Επίσης η αφιέρωση του στη Θεοτόκο δεν διευκολύνει στην ταύτισή του με κάποιο ναό της περιοχής εξαιτίας του πλήθους των εκκλησιών που τιμώνται στο όνομά της. Επιπλέον οι εκκλησίες αυτές στην πλειονότητά τους είτε ανάγονται στους νεώτερους χρόνους είτε διατηρούνται πλήρως ανακαινισμένες με αποτέλεσμα να μην διακρίνονται παλαιότερες φάσεις τους.

Το μόνο μνημείο για το οποίο έχει εκφραστεί η άποψη ότι ταυτίζεται με τη Θεοτόκο της Νέας Μονής είναι το μοναστήρι της Αγίας

ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Αρχαία οδοί», σ. 49. Η βορειοδυτική προέκτασή τους οδηγεί μέσω της μεγαλοπολιτικής λεκάνης στην πρωτεύουσα των Σκορτών την Καρύταινα, όπου διαμοιράζεται σε δύο νέους οδικούς άξονες, προς τα βόρεια και τα βορειοδυτικά, πρβλ. ΡΙΚΟΥΛΑΣ, «The Road-Network », σ. 293-294. Η βόρεια διάβαση, αν και δεν περιγράφεται στις πηγές, είναι αυτή που ακολούθησαν πιθανότατα τα βυζαντινά στρατεύματα το 1320 κατευθυνόμενα από το κάστρο της Άκοβας προς την Καρύταινα. Ο ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Χωρογραφικές διερενησεις», σ. 52-53, Ο ΙΔΙΟΣ, «Γοπωνύμια Δημητσάνας», σ. 420-422, 455, και Ο ΙΔΙΟΣ, «Άγιος Νικόλαος Καρύταινας», σ. 1-2, βασιζόμενος στα τοπωνύμια που απαντούν στο γορτυνιακό χώρο βόρεια της Καρύταινας (*Μεγάλη Στράτα, Παλιά Στράτα, Παλιόστρατα, Βασιλικός δρόμος, Μεγάλος Δρόμος, Παλαιός Δρόμος*) θεωρεί ότι την περιοχή διέσχισε η *Βασιλική όδός* συνεχίζοντας την πορεία της από τα νότια Δυρράχιο-Λεοντάρι προς το βορρά (για τη *Βασιλική όδο*, βλ. παραπάνω σημ. 402). Η βορειοδυτική οδός οδηγούσε στην πρωτεύουσα του πριγκιπάτου της Αχαΐας την Ανδραβίδα και το επίνειό της την Γλαρέντζα. Συνιστά ουσιαστικά έναν από τους βασικότερους οδικούς άξονες της υστεροβυζαντινής Πελοποννήσου, καθώς αποτελεί την επέκταση της *Μυστριώτικης στράτας* και κατά συνέπεια την κύρια δίοδο επικοινωνίας μεταξύ των δύο μεγάλων διοικητικών κέντρων της Πελοποννήσου. Ακολουθώντας πορεία σχεδόν παράλληλη με την αριστερή όχθη του Αλφειού, μετά το κάστρο της Αγίας Ελένης στη Θεισόα (πρώην Λάβδα) κατευθύνεται δυτικά προς την Ανδρίτσεινα και το Φανάρι. Εν συνεχεία ανεβαίνει ξανά προς τα βορειοδυτικά και περνώντας τη γέφυρα του χειμάρρου Τσεμπερούλα δυτικά του κάστρου *la Combe* (νοτιοδυτικά της Πλατιάνας) εξέρχεται της χώρας των Σκορτών προς την Ήλιδα, βλ. Α. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Πέντε ύδρωνύμια τῆς Θεισόας Λυκαίου (Παυσανίας VIII, 38,9)», *Πρακτικά τοῦ Α΄ Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν, 23-26 Νοεμβρίου 1978*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 7, εν Αθήναις 1980, σ. 199-211.

Μονής Μερτζέ¹¹³⁹ (εικ. 191, 192). Η Αγία Μονή βρίσκεται στην κτηματική περιφέρεια της Νέας Εκκλησούλας 3χλμ. περίπου βορειοανατολικά του οικισμού και 1.800μ. βόρεια του εγκαταλελειμμένου σήμερα χωριού [Παλαιά] Εκκλησούλα (πρώην Μερτζέ)¹¹⁴⁰ (εικ. 193).

Στην Πελοπόννησο το παλαιότερο εκκλησιαστικό καθίδρυμα υπό την επωνυμία Νέα Μονή ταυτίζεται με την Αγία Μονή της Άρειας στο Ναύπλιο¹¹⁴¹. Στο υπόμνημα και το τυπικό που συνέταξε το 1143 ο κτήτορας του μοναστηριού Λέων, επίσκοπος Άργους και Ναυπλίου, καταγράφεται ως *νέα μονή ἐπ' ὀνόματι τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Άρειας ἢ ἐν τῇ Άρειᾳ*. Στο πρώτο έγγραφο μάλιστα αναφέρεται ότι αρχικά ιδρύεται ως γυναικεία μοναστική κοινότητα και εν συνεχεία μετατρέπεται σε ανδρῶα εξ αιτίας των πειρατικῶν επιδρομῶν που υφίσταται λόγω της μικρῆς ἀπόστασης που τη χωρίζει ἀπὸ τὴ θάλασσα. Οι μοναχῆς μεταφέρονται σε ἄλλη μονή ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ Βούζη¹¹⁴². Με την ονομασία Νέα Μονή απαντᾶ και σε μεταγενέστερα ἔγγραφα του 15ου αἰῶνα¹¹⁴³. Στις πηγές της βενετοκρατίας μνημονεύεται ως *μοναστήριον τῆς Αγίας Μονῆς Παναγία* και αποτελεί μετόχι του Πανάγιου Τάφου¹¹⁴⁴. Ενδεχομένως κατ' ἀναλογία κάποια χρονικὴ στιγμή συνέβη και ἡ μετονομασία της Νέας Μονῆς στην Καρύταινα σε Αγία Μονή.

Στα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα για την Πελοπόννησο των ετῶν 1512-1520 (*Tapu Tahrir defterleri* 80) αναφέρεται ὅτι στην επαρχία της Καρύταινας ἐντάσσεται τὸ *zeamet-i Andriça* στο οποίο υπάγεται ἡ *Ayomonı*. Το τοπωνύμιο ταυτίζεται πιθανότατα με την Αγία Μονή της Νέας Εκκλησούλας και ἐνδεχομένως την περίοδο αὐτὴ παραμένει μοναστήρι

¹¹³⁹ Βλ. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 485 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 69). ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Αγία Μονή», *ΘΗΕ* 1 (1962), στ. 208-209. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 540. Επίσης, βλ. ΘΕΜΕΛΗΣ, «Σελίδες», σ. 224. Ο ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησίες Γορτυνίας*, σ. 84 σημ. 2, εκφράζει την υπόθεση της ταύτισης της Αγίας Μονῆς με την Παναγία του κάστρου της Καρύταινας. Επίσης, βλ. ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, «Ἡ ὀργάνωση του διακόσμου», σ. 395. Ἡ ἐν λόγω υπόθεση δεν τεκμηριώνεται ἀπὸ τις πηγές, οι οποίες, ὅταν δίνουν στοιχεῖα για τὴ χωροθέτησή του μοναστηριού τὸ τοποθετοῦν στην περιοχή του Μερτζέ (σημ. Εκκλησούλα).

¹¹⁴⁰ Βλ. ΦΕΚ 179/Α' /30.08.1927, σ. 1260. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικὸ τῶν οἰκισμῶν*, σ. 145 αρ. 1095-1096. Επίσης, βλ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ, *Πίναξ χωρογραφικῶς*, σ. 63, ὡς Μερτζέ με 202 κατοίκους. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 728, ὡς Μερτζέ με 233 κατοίκους. Το χωριὸ Εκκλησούλα ἢ Μερ(τ)ζές (ο) εγκαταλείφθηκε τὸ 1960 λόγω καθιζήσεων του εδάφους και ο πληθυσμὸς του μετεγκαταστάθηκε στον οικισμό της Νέας Εκκλησούλας.

¹¹⁴¹ Για τὴ χρήση της επωνυμίας Νέα Μονή ἢ Αγία Μονή ἀπὸ ἄλλα μοναστήρια, βλ. ΧΩΡΑΣ, *Ἁγία Μονή*, σ. 36 σημ. 1, 5, 37 σημ. 1. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Αγία Μονή Μερτζέ», σ. 58 σημ. 1.

¹¹⁴² Βλ. ΜΜ, V, σ. 178-190. Κ. Ζησίου, «Ἐπιγραφαί Ναυπλίας», *Ἀθηνᾶ* 3 (1891), σ. 493-496. ΧΩΡΑΣ, *Ἁγία Μονή*, σ. 239-244.

¹¹⁴³ Βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ναυπλιακὸν ἔγγραφον τοῦ οἴκου Πουλομάτη ἐν ἔτει 1509 καὶ ὁ βιβλιογράφος Μιχαὴλ Σουλιάρδος», *ΝΕ* 6 (1909), σ. 282 και σημ. 3, σε σημείωμα του 1489. ΧΩΡΑΣ, *Ἁγία Μονή*, σ. 36, 253 στ. 4 (σε ἔγγραφο του 1437).

¹¹⁴⁴ Βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ», 1971-74, σ. 109-110. ΧΩΡΑΣ, *Ἁγία Μονή*, σ. 32-39, 256-262, σύμφωνα με τον οποίο ἡ παλαιότερη μνεῖα της ὡς Αγία Μονή ἀνάγεται στο ἔτος 1679.

υπαγόμενο σε κάποια άλλη εκκλησιαστική αρχή ή μετόχι¹¹⁴⁵. Τα φορολογικά έσοδα που αποδίδει στο οθωμανικό κράτος ανέρχονται στο ποσό των 428 άσπρων. Εν συνεχεία αναφέρεται το 1699 στην καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως, σύμφωνα με την οποία βρίσκεται στον οικισμό *Αρπανγγή* και σώζεται ερειπωμένη¹¹⁴⁶. Ο συγκεκριμένος οικισμός μνημονεύεται αμέσως μετά το χωριό *Μεριτζέ* και δεν απαντά σε άλλη πηγή, ενώ και η δεύτερη εκκλησία που καταγράφεται σε αυτόν και είναι αφιερωμένη στους Ταξιάρχες, παρουσιάζεται στην ίδια κατάσταση. Καθόλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας (και της βενετοκρατίας) η περιοχή φαίνεται ότι εντάσσεται στην επαρχία (καζά ή *territorio* ή βιλαέτι) της Καρύταινας και μόνο μετά την απελευθέρωση καταγράφεται η διοικητική της εξάρτηση από τη Μεγαλόπολη¹¹⁴⁷.

Η επόμενη μνεία στην Αγία Μονή γίνεται στα άπαντα του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη. Το 1803 ο Γέρος του Μοριά παρευρίσκεται στο πανηγύρι που πιθανόν γινόταν κάθε χρόνο στο χώρο του μοναστηριού στην εορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και περιγράφει το οικοδόμημα ως *μιὰ μάνδρα χαλασμένη και σκεπασμένη ή εκκλησιά με κλάδους δένδρων*¹¹⁴⁸. Η πραγματοποίηση πανηγυρης παρά την κατάσταση διατήρησής του υποδηλώνει τη σημασία που κατέχει το μνημείο ως θρησκευτικό κέντρο και υποδεικνύει πόσο βαθιά στη μνήμη των κατοίκων

¹¹⁴⁵ Καταγράφεται μαζί με τους οικισμούς *Andriça* (Αντρίτσα) και *Marti Koçi* (Κότση), οι οποίοι συνιστούν ζιαμέτια (*zeamet-i*), βλ. ΚΑΓΙΑΠΙΝΑΡ, «Λιοντάρι – Καρύταινα», σ. 9. Για τη ταύτιση τους δεν έχω εντοπίσει στοιχεία στην περιοχή. Για την *Ayamoni* δεν δίδονται στα κατάστιχα πληθυσμιακά στοιχεία ώστε να θεωρηθεί οικισμός ή ενεργή μονή, όπως συμβαίνει με τις υπόλοιπες καταγραφές. Για το λόγο αυτό υποθέτω ως πλέον πιθανή την επιβίωσή της ως ανενεργό μοναστήρι ή μετόχι. Το *zeamet-i* συνιστά εκχώρηση από τον σουλτάνο προς ένα πρόσωπο φορολογικών προσόδων με αντάλλαγμα την προσφορά στρατιωτικής ή άλλης υπηρεσίας προς το κράτος. Ως προς το εισόδημα που αποδίδει, βρίσκεται σε μια μεσαία κλίμακα, πάνω από το τιμάριο (*timār*) και κάτω από το χάσι (*hāss*), βλ. ΕΓ², 11, λήμμα *zi'āmet*, σ. 495 (επίσης, ό.π., λήμμα *za'im*, σ. 403). ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Πελοπόννησος», σ. 59. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Αγία Μονή Μερτζέ», σ. 85.

¹¹⁴⁶ Βλ. ΝΤΟΚΟΣ, «Η έν Πελοποννήσῳ», 1977-84, σ. 313, «τῆς Ἁγίας Μονῆς, χαλασμένη», στην *Αρπανγγή*. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Αγία Μονή Μερτζέ», σ. 86

¹¹⁴⁷ Βλ. παραπάνω σημ. 1145. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Η Πελοπόννησος*, σ. 108-109. Για την υπαγωγή του στο δήμο Μεγαλοπόλεως, βλ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ, *Πίναξ χωρογραφικός*, σ. 63. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 728.

¹¹⁴⁸ *Μιὰ φορὰ ἐπήγα εἰς τὸ πανηγύρι τῆς Ἁγίας Μονῆς. Αὐτὸ τὸ μοναστήρι ἦταν μεγάλο καὶ ἐχάλασθη εἰς τὴν πρώτη Τουρκία. Ὅταν ἐπέρασα, ἦτο μιὰ μάνδρα χαλασμένη καὶ σκεπασμένη ἢ ἐκκλησιά με κλάδους δένδρων*, βλ. *Ἄπαντα Κολοκοτρώνη*, 1, σ. 257 (= ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ, *Διήγησις*, σ. 28-29). Επίσης, βλ. Γ. ΤΕΡΙΣΕΤΗΣ, *Ἐξακολούθησις τῶν προλεγομένων εἰς τὰ ὑπομνήματα τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη*, ἐν Ἀθήναις 1852, σ. 20, όπου αφηγείται ο Κολοκοτρώνης: *Ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου ἦτον χαλασμένος ἀπὸ τὴν πρώτη Τουρκία, κλαδιὰ δένδρων τὸν σκέπαζαν — βοήθησέ με, Παναγία, νὰ ἐλευθερώσωμε τὴν πατρίδα καὶ νὰ σὲ φτιάσω Μοναστήρι καὶ Ἐκκλησιά, καθὼς ἦσαν πρώτα. Τὸν δεύτερο χρόνο τῆς Ἐπαναστάσεως ἔλυσα τὸ τάμα μου*. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Αγία Μονή Μερτζέ», σ. 58-60, 75, όπου διορθώνει το έτος της πρώτης επίσκεψής του Θ. Κολοκοτρώνη στην Αγία Μονή από 1803 σε 1804. Σε έγγραφο του ηγουμένου της Αγίας Μονής Γαλακτίωνα του 1833 αναφέρεται ότι στα τέλη του 18ου αιώνα σωζόταν μόνο ένα *ἐρημοκκλήσιον* όπου μόναζε ένας μοναχός, ο οποίος φρόντισε να κτίσει *τέσσερα κελλάκια* και να επιδιορθώσει την εκκλησία. Στην ίδια επιστολή κατονομάζεται ως *κτίτωρ* της μονής ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης με δικαίωμα διορισμού του ηγουμένου, βλ. ΚΑΝΑΒΟΣ, «Η Αγία Μονή», σ. 147. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Αγία Μονή Μερτζέ», σ. 86.

της ευρύτερης περιοχής έχει εντυπωθεί ως τόπος προσκυνήματος, ώστε να επαναλαμβάνονται ετησίως οι εορτασμοί, αν και είχε μεσολαβήσει περισσότερο από ένας αιώνας από την καταστροφή του. Ενδεχομένως η συνέχιση των εκδηλώσεων προς τιμή της Θεοτόκου απηχεί τη χωροθέτηση ενός ισχυρού μοναστικού καθιδρύματος κατά την περίοδο της πρώτης τουρκοκρατίας, η ίδρυση του οποίου ανάγεται πιθανότατα στους βυζαντινούς χρόνους.

Ο Κολοκοτρώνης μετά από τάμα του προς την Παναγία ανοικοδομεί το 1823 την εκκλησία και το μοναστήρι, αλλά γρήγορα το 1825 ο συγκρότημα υφίσταται νέα καταστροφή από τα στρατεύματα του Ιμπραήμ. Λίγο αργότερα και σίγουρα πριν το 1833 η μονή αποκαθίσταται εκ νέου από τον οπλαρχηγό. Το από 25-09-1833 διάταγμα της Αντιβασιλείας του βασιλιά Όθωνα που αφορούσε στη διάλυση των ολιγομελών μοναστικών κοινοτήτων προκαλεί αναστάτωση στη λειτουργία της Αγίας Μονής και την επέμβαση των αρχών. Η τάξη αποκαθίσταται λίγο αργότερα και το μοναστήρι συνεχίζει τη λειτουργία του τουλάχιστον μέχρι το 1882¹¹⁴⁹. Το 1853 καταγράφεται ως μετόχι της μονής του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στη Στεμνίτσα ενταγμένο διοικητικά στο δήμο Μεγαλοπόλεως¹¹⁵⁰.

Στο μοναστηριακό συγκρότημα σήμερα σώζονται στη δυτική όψη του εντοιχισμένα μαρμάρινα γλυπτά με επιπεδόγλυφο διάκοσμο (εικ. 189, 190), εκ των οποίων ένα μόνο μικρό τεμάχιο χρονολογείται στους όψιμους παλαιολόγειους χρόνους (εικ. 189) και τεχνοτροπικά εντάσσεται στην ίδια ομάδα γλυπτών με αυτά που απαντούν στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής στην Καρύταινα¹¹⁵¹ (εικ. 188). Τα υπόλοιπα ανάγονται πιθανότατα στο α'

¹¹⁴⁹ Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης προβάλλει ιδιοκτησιακά δικαιώματα επί της μονής ακόμα και μετά την έκδοση του από 25-09-1833 διατάγματος της Αντιβασιλείας, τα οποία απορρίπτονται από την Ιερά Σύνοδο το 1836. Οι επισκέψεις του Κολοκοτρώνη στη μονή καταγράφονται συχνότατες, ενώ φαίνεται ότι διέμενε σε αυτή για μικρά χρονικά διαστήματα. Για την αποκατάσταση του συγκροτήματος της Αγίας Μονής και τη λειτουργία της ως μοναστήρι, βλ. ΦΩΤΑΚΟΥ (ΦΩΤΙΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, φωτοτυπική επανέκδοση από την Έταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, έπιμ. – εισαγ. – εῦρετ. Τ. Α. ΓΡΙΣΟΠΟΥΛΟΣ, τ. 1-2, Αθήναι 1974, 2, σ. 199-200, 203. *Άπαντα Κολοκοτρώνη*, 2, σ. 97(ἐπήγα εἰς ἓνα πανηγύρι τῆς Αγίας Μονῆς, ὅπου ἐπήγαινα κάθε χρόνο ὅτι εἶναι ἰδιοκτησία μου), 113, 169, 170, 279, 281, 282, 317, 324, 325. ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ – ΜΑΥΡΟΣ, *Μονές Ἀρκαδίας*, σ. 188-189. ΚΑΝΑΒΟΣ, «Ἡ Ἁγία Μονή», σ. 145-150, πίν. 8. Σ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Οἱ ἱερεῖς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου, Αἱμυαλῶν καὶ Καλαμίου Γορτυνίας», *Γορτυνιακά* 4 (2007), σ. 348-349. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἡ Ἁγία Μονή 'τοῦ Κολοκοτρώνη'», *Πελοποννησιακά* Λ₂ (2011), σ. 411-416. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Ἁγία Μονή Μερζέ», σ. 50-51, 54-60, 87-96. <http://ikivotos.gr/post/1825/to-monasthri-toy-kolokotrwnh>. Για την αρχιτεκτονική του μνημείου και τις οικοδομικές φάσεις που διακρίνονται, βλ. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Ἁγία Μονή Μερζέ», σ. 61-81.

¹¹⁵⁰ Βλ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά*, 2, σ. 728.

¹¹⁵¹ Βλ. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Ἁγία Μονή Μερζέ», σ. 84. Το υστεροβυζαντινό ανάγλυφο μέλος φέρει κόσμημα από συμπλεκόμενους συριακούς τροχούς και ρόμβους με σταυρούς και στιγμές να πληροῦν τα κενά που σχηματίζονται, πλαισιωμένο από πλοχμό και αστράγαλο. Ο ίδιος θεματικά και τεχνοτροπικά διάκοσμος απαντά στα τρία συνανήκοντα ενεπίγραφα μαρμάρινα μέλη από το ναό της Ζωοδόχου Πηγής στη Καρύταινα (πιθανόν των μέσων του 14ου αιώνα, βλ. παραπάνω σημ. 1137), ενώ και στο σπάραγμα της Αγίας Μονής διακρίνονται ἴχνη γραμμάτων πάνω από τον αστράγαλο. Ανάγλυφο με τον ίδιο διάκοσμο είχε εντοπιστεί στις αρχές του 20ου αιώνα και στο ναό του Αγίου

τρίτο 19ου, στην περίοδο της ανοικοδόμησης ή της ανακαίνισης της μονής από τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη. Επίσης ανατολικά της μονής διατηρούνταν παλαιότερα τα κατάλοιπα θεμελίωσης μήκους 2,5μ. και πλάτους 0,80μ. προερχόμενα από παλαιότερη οικοδομική φάση του μνημείου, η οποία ενδεχομένως σχετιζόταν με την ύπαρξη περιβόλου¹¹⁵².

Σημειώνεται ότι σε δοκιμαστική ανασκαφή που διενεργήθηκε το Νοέμβριο του 1961 στη θέση Πηγάδια του οικισμού Νέα Εκκλησούλα σε απόσταση 2,5χλμ. νοτιοδυτικά του μνημείου εντοπίστηκαν δύο κτίσματα βυζαντινών χρόνων. Το μεγαλύτερο είχε ορθογωνική κάτοψη και συνολικό μήκος στον άξονα βορρά-νότου 26μ. Το δεύτερο βρισκόταν σχεδόν σε επαφή με τη βορειοδυτική γωνία του προηγούμενου και ανατολικά απέληγε σε μικρή κόγχη¹¹⁵³.

Μετά τα παραπάνω θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση της πιθανής ταύτισης της Αγίας Μονής του Κολοκοτρώνη με τη βυζαντινή Νέα Μονή στον κάμπο της Καρύταινας, δεδομένου ότι δεν διατηρείται στην ευρύτερη περιοχή του μεγαλοπολιτικού κάμπου καμία άλλη μαρτυρία ή ένδειξη που θα επέτρεπε τη διατύπωση μιας εναλλακτικής πρότασης. Παρόλα αυτά μόνο η διενέργεια ανασκαφικής έρευνας μπορεί να οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα για το βυζαντινό παρελθόν της θέσης και το βάθος του χρόνου στο οποίο εκτείνεται. Επιπλέον η έρευνα στον περιβάλλοντα χώρο της μονής δεν απέδωσε ίχνη επιφανειακής κεραμικής, ένδειξη της διαχρονικής ανθρωπίνης παρουσίας στη συγκεκριμένη θέση.

Ένα ακόμα αντεπιχείρημα για τη συγκεκριμένη ταύτιση αποτελεί η χωροθέτηση της Αγίας Μονής. Το μοναστηριακό συγκρότημα είναι κτισμένο στις λοφοσειρές που αναπτύσσονται στις ανατολικές παρυφές του λεκανοπεδίου της Μεγαλόπολης και όχι στις πεδινές εκτάσεις, όπως αναφέρεται στο χρυσόβουλλο. Βέβαια εάν ισχύει η υπόθεση που εκφράστηκε παραπάνω ότι η κτήση συντίθεται από μικρότερα σκόρπια αγροτεμάχια που έχουν προσαρτηθεί στη μονή της Θεοτόκου, το πιθανότερο είναι αυτά να βρίσκονταν στον πλησιόχωρο κάμπο. Αλλά ακόμα και ως μία ενιαία ιδιοκτησία φυσικό είναι να εκτείνεται στις κοντινές προς το μοναστήρι ομαλές εκτάσεις. Πιθανή είναι και η μετεγκατάσταση της μονής κατά τη διάρκεια της πρώτης τουρκοκρατίας από τις ομαλές πεδινές εκτάσεις στους πλησιόχωρους λόφους για λόγους ασφαλείας.

Νικολάου Καρύταινας, χαμένο σήμερα, βλ. Α. ΖΑΧΟΣ, «Μεσαιωνικά μνημεία Γορτυνίας», ΑΔ 8 (1923), σ. 59 (εικ.), σ. 72.

¹¹⁵² Βλ. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Αγία Μονή Μερζέ», σ. 82-83.

¹¹⁵³ Βλ. Θ. Γ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ, «Δοκιμαστική ανασκαφή εις Ἐκκλησούλαν Ἀρκαδίας», ΑΔ 17 (1961-1962), Χρονικά Β, σ. 86-88. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, *Ἡ Μεγάλη Πόλις*, σ. 152, 310 σημ. 660. ΚΟΝΤΗ, «Ἱστορική γεωγραφία Ἀρκαδίας», σ. 106. Επίσης στην ευρύτερη περιοχή έχουν εντοπιστεί αρχαιότητες των αρχαϊκῶν και τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, βλ. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, «Αγία Μονή Μερζέ», σ. 82, εικ. 19.

10.1.5. ... εἰς τὸν Πασσαβᾶν (2)

Τέλος, στο περιουσιολόγιο της μονῆς Βροντοχίου εγγράφονται επιπλέον 600 μόδιοι (= 600 στρέμματα περίπου) σπόριμης γῆς στον Πασσαβά ανεβάζοντας τη συνολική έκταση που κατέχει στην περιοχή στους 800 μοδίους. Πρόκειται για έκταση που περιήλθε στην κατοχή της ἔξ ἀγορᾶς, ενέργεια που δηλώνει ενδιαφέρον για αύξηση των περιουσιακῶν της στοιχείων στη συγκεκριμένη τοποθεσία, ενώ η ενδυνάμωση της κτήσης καθιστά πιθανή την υπόθεση για μια πιο δυναμική παρουσία της μοναστικής αδελφότητας στη βορειοανατολική Μάνη με την ίδρυση ενός ναοῦ ἢ ενός μονυδρίου, που ενδεχομένως θα μπορούσε να ταυτιστεῖ με ἓνα ἀπὸ τα προαναφερόμενα στο αντίστοιχο κεφάλαιο¹¹⁵⁴.

¹¹⁵⁴ Βλ. παραπάνω «... εἰς τὸν Πασσαβᾶν (1)»

7. Τα προνόμια της μονής Βροντοχίου σύμφωνα με τους τέσσερις χρυσόβουλλους λόγους

Το σύνολο των προνομιακών εκχωρήσεων προς τη μονή Βροντοχίου ως προς το περιεχόμενο είναι το σύννητες για την εποχή ιδιαίτερα ευεργετικό για τα μοναστικά ιδρύματα, όπως αυτό είχε αρχίσει να διαμορφώνεται από τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου και συνεχίστηκε και από τους διαδόχους του¹¹⁵⁵. Καθορίζει με ακρίβεια τα κάθε είδους δικαιώματα επί των κτήσεων της και των προσαρτημάτων τους (αψύχων και εμψύχων), το νομικό καθεστώς λειτουργίας της, το μέγεθος των απαλλαγών της από τις δημοσιονομικές ή άλλες υποχρεώσεις προς το κράτος και το εύρος των απαγορεύσεων που απορρέουν από τα παραπάνω προς τους αξιωματούχους και λειτουργούς της κοσμικής και εκκλησιαστικής διοίκησης.

Στην απόφασιν (*dispositio*) και των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων την απαρίθμηση των γαιοκτησιών της μονής Βροντοχίου ακολουθεί η παράθεση των ευεργετικών διατάξεων που συνιστούν το ευρύτερο νομικό πλαίσιο όπου αυτή εντάσσεται και διαμορφώνουν τη σχέση της με την κρατική και εκκλησιαστική διοίκηση και τη θέση της μέσα στους δύο αυτούς μηχανισμούς. Πρόκειται για σειρά προνομίων τα οποία καθιστούν το μοναστήρι, σύμφωνα με το σωζόμενο αρχειακό υλικό, το ισχυρότερο ιερό καθίδρυμα της υστεροβυζαντινής Πελοποννήσου. Δυνάμει αυτών έχει θεσμοθετηθεί το καθεστώς υπό το οποίο λειτουργεί η μονή, οι σχέσεις της με την εκκλησιαστική και επαρχιακή διοίκηση και τους εκπροσώπους της, φοροαπαλλαγές και εξαιρέσεις από υποχρεώσεις προς το κράτος και ρυθμίσεις προς όφελος του αγροτικού της κεφαλαίου. Το σύνολο των προνομιακών διατάξεων περιλαμβάνεται στους στίχους 36-53 για τον παλαιότερο χρυσόβουλλο λόγο του 1314/1315, 38-54 για τον δεύτερο του 1318, 18-31 για αυτόν του 1320 και 21-43 για τον τελευταίο του 1322.

Επιπλέον, μέσα από τις διατάξεις των δύο πρώτων εγγράφων καθορίζεται σε γενικές γραμμές το πλαίσιο, ο κανονισμός για την οργάνωση και λειτουργία της μονής. Τυπικό ή Διαθήκη¹¹⁵⁶ δεν σώζεται, ούτε απαντά μνεία στις πηγές για ενδεχόμενη σύνταξή τους. Τυχόν εκπόνηση ενός από τα δύο δεν είναι πιθανό να είχε προηγηθεί των δύο χρυσοβούλλων, δεδομένου ότι στα τελευταία περιλαμβάνονται

¹¹⁵⁵ Βλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Η γεωγραφία», σ. 97-98.

¹¹⁵⁶ Για τα μοναστηριακά Τυπικά και τις Διαθήκες, βλ. PL. DE MEESTER, «Les Typiques de fondation (Τυπικά Κτητορικά)», *SBN* 6 (1940), σ. 489-508. Γ. ΜΠΕΚΑΤΩΡΟΣ, «Τυπικόν», *ΘΗΕ* 11 (1967), σ. 900-904. Ι. ΜΟΥΝΤΖΟΥΡΗΣ, «Τυπικόν, μοναστηριακόν», *ΘΗΕ* 11 (1967), σ. 904-905. Κ. Α. ΜΑΝΑΦΗΣ, *Μοναστηριακά Τυπικά – Διαθήκαι, μελέτη φιλολογική, έν* Αθήνας 1970. Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομική θεώρηση τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν*, Αθήνα 2003². C. GALATARIOU, «Byzantine ktetorika typika: a comparative study», *RÉB* 45 (1987), σ. 77-138. *ODB*, 3, λήμμα *typikon, monastic*, σ. 2132. Μον. ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ, *Τὰ αὐτοδέσποτα καὶ ἐλεύθερα μοναστήρια*, σ. 27-34.

κανονιστικές διατάξεις, όπως αυτή για την εκλογή του ηγουμένου. Άλλωστε ο κτήτορας του μοναστηριού Παχώμιος είναι ακόμα εν ζωή και με το αδιαμφισβήτητο κύρος του μπορεί να επιβάλει του κανόνες του στα λοιπά μέλη της αδελφότητας. Στο στάδιο αυτό του μοναστικού βίου φυσικό είναι να επιδιώκει αρχικά την εκχώρηση όσο το δυνατόν περισσότερων προνομίων από τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη, τα οποία στη συνέχεια θα μπορούσαν να ενσωματωθούν σε ένα Τυπικό ή Διαθήκη, ώστε να συνεχιστεί με ομαλότητα και χωρίς αμφισβητήσεις και παρανοήσεις από τους διαδόχους του η λειτουργία της μονής. Άλλωστε για την εν γένει λειτουργία των μοναστικών κοινοτήτων της ορθοδόξου Εκκλησίας είχε προηγηθεί στις αρχές του 14ου αιώνα (1303-1305) η έκδοση κανονισμού από τον πατριάρχη Αθανάσιο Α' (1289-1293, 1303-1309)¹¹⁵⁷. Ο ίδιος ο Παχώμιος φέρεται να διατηρεί στενές σχέσεις με τον Αθανάσιο Α', ο οποίος έχει δείξει με τις εκχωρήσεις του σε κτήσεις και προνόμια προς τη μονή Βροντοχίου το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που έχει αναπτύξει για αυτή και τον κτήτορά της, κατά πάσα πιθανότητα ήδη από την πρώτη πατριαρχία του.

Στον χρυσόβουλλο λόγο του 1318 επαναλαμβάνονται ουσιαστικά στο σύνολό τους τα προνόμια που παρατίθενται στον παλαιότερο του 1314/1315, εξασφαλίζοντας για τη μοναστική κοινότητα του Βροντοχίου την επικύρωσή τους από τον συναυτοκράτορα και διάδοχο Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγο. Η διαφοροποίησή τους έγκειται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, σε δύο μόνο προσθήκες εκ των οποίων η πρώτη είτε συγκεκριμενοποιεί τις παραχωρούμενες φοροατέλειες είτε οφείλεται σε λάθος του αντιγραφέα¹¹⁵⁸. Μόνο η δεύτερη συνιστά απόδοση νέων προνομίων, του δικαιώματος εγκατάστασης στα κτήματά της μονής προσκαθημένων με προέλευση από το όμορο περιγικιάτο της Αχαΐας και της δυνατότητας υλοποίησης βελτιώσεων στις κτήσεις της¹¹⁵⁹.

Για τις παρεμβολές αυτές ο Dölger είχε εκφράσει τον προβληματισμό του θεωρώντας ότι «die Einschlebsel machen den Eindruck der Verfälschung»¹¹⁶⁰. Βέβαια η υπόθεση ότι τα συγκεκριμένα χωρία συνιστούν προσθήκη στο κείμενο του χρυσόβουλλου λόγου του 1318, υποδηλώνει παραχάραξη που υλοποιείται κατά την αντιγραφή του στο νότιο τοίχο του παρεκκλησίου σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα από την απόλυση του αυτοκρατορικού εγγράφου, το αργότερο δύο ή τρία χρόνια μετά και ενόσω παραμένει ηγούμενος της μονής Βροντοχίου ο Παχώμιος. Κατά συνέπεια η πλαστογράφηση λαμβάνει χώρα ενώ ακόμα σώζεται το

¹¹⁵⁷ Βλ. LAURENT, *Les Regestes*, αρ. 1595, σ. 377-378. *BMFD*, σ. 1495-1504 («Athanasios I: Rule of Patriarch Athanasios I»), αγγλ. μτφρ. T. Miller). Επίσης, βλ. *BMFD*, σ. 1490.

¹¹⁵⁸ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 41-42. Επίσης, βλ. παραπάνω «Οι χρυσόβουλλοι λόγοι του 1314/1315 και του 1318».

¹¹⁵⁹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 44-45. Επίσης, βλ. παραπάνω «Οι χρυσόβουλλοι λόγοι του 1314/1315 και του 1318».

¹¹⁶⁰ Βλ. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4, αρ. 2633 (1318), σ. 121.

πρωτότυπο έγγραφο στο αρχείο του μοναστηριού, του οποίου άμεση γνώση, όπως είναι φυσικό, έχει η εκκλησιαστική και επαρχιακή διοίκηση του Μυζηθρά. Επιπρόσθετα το παραποιημένο κείμενο τίθεται σε δημόσια θέα με την απεικόνισή του δίπλα στην κλίμακα που οδηγεί από το νάρθηκα στον περίπατο του ναού της Οδηγήτριας από όπου παρακολουθούν τη Θεία Λειτουργία οι αρχές του τόπου. Από τα παραπάνω καθίσταται φανερό ότι δεν είναι δυνατόν ο Παχώμιος να είχε προβεί σε μια τόσο επιπόλαιη και απερίσκεπτη πράξη, η οποία θα γινόταν αμέσως αντιληπτή και θα επέφερε τη δυσμένεια του αυτοκράτορα προς το πρόσωπό του και την άμεση τιμωρία του¹¹⁶¹. Άλλωστε η προνομιακή εκχώρηση του δικαιώματος εγκατάστασης προσκαθημένων στα κτήματα της μονής λειτουργεί βέβαια ευεργετικά για αυτή, αλλά κατά κύριο λόγο συνιστά μια πολιτική πράξη που σκοπό έχει να πλήξει οικονομικά και κοινωνικά το φραγκικό πριγκιπάτο της Αχαΐας και να ενισχύσει δημογραφικά με εργατικό δυναμικό τη βυζαντινή επαρχία.

Στους επόμενους χρυσόβουλλους λόγους επαναλαμβάνονται οι ίδιες ευεργετικές διατάξεις προς τη μονή εκτεινόμενες στις νεοαποκτηθείσες κτήσεις της και ακολουθώντας σε πολλά σημεία κοινή διατύπωση μεταξύ τους, αλλά και με τα προηγούμενα σε μικρότερο βαθμό. Οι φοροαπαλλαγές της εκτείνονται περαιτέρω με την εξαίρεσή της από την *καστροκτισίαν* και τη *σιταρκίαν*, ενώ στον τελευταίο ένα ακόμα προνόμιο προστίθεται επί του συνόλου όσων της έχουν εκχωρηθεί. Πρόκειται για το δικαίωμα της μονής Βροντοχίου να προσαρτήσει στις κτήσεις της την υπαγόμενη στο πριγκιπάτο της Αχαΐας περιφέρεια (*λατινικήν μερίδα*) των οικισμών της Ζούρτζας και της Μουντράς και του μετοχίου της Βόγαλις, όπου ήδη κατέχει το τμήμα που έχει παραχωρηθεί στους Βυζαντινούς. Η συγκεκριμένη μνεία είναι η πρώτη επίσημη αναφορά στην εφαρμογή του θεσμού της συγκυριότητας στην Πελοπόννησο, όπου έμμεσες μνείες των πηγών αποδεικνύουν ότι βρίσκεται σε ισχύ ήδη από τα τέλη του 13ου αιώνα.

7.1. Η μονή ως βασιλική, πατριαρχική, έλευθέρα και άνενόχλητος

Η πλειονότητα των προνομίων που απαριθμούνται στα χρυσόβουλλα ουσιαστικά απορρέει από το νομικό καθεστώς στο οποίο εντάσσεται το μοναστήρι του Βροντοχίου, τη θεσμοθέτηση δηλαδή της μονής ως βασιλικής, πατριαρχικής και έλευθέρας. Το συγκεκριμένο καθεστώς συνεπάγεται επιπλέον εκχωρήσεις και προνόμια που αυξάνουν

¹¹⁶¹ Επίσης, βλ. MURATA, «Observations», σ. 216. Πρβλ. FR. DÖLGER, «Urkundenfälscher in Byzanz», στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantinische Diplomatie*, σ. 384-402, ειδικ. σ. 390-391 (= *Festschrift Edmund E. Stengel zum 70. Geburtstag am 24. Dezember 1949 dargebracht von Freunden, Fachgenossen und Schülern*, Μίνστερ – Κολωνία 1952, σ. 3-20, ειδικ. σ. 9-10).

τον πλούτο της, ρυθμίζει ουσιαστικά τις σχέσεις της σε τοπικό επίπεδο τόσο με την εκκλησιαστική όσο και με την επαρχιακή διοίκηση της Πελοποννήσου και ενισχύει το γόητρο, την ισχύ και τη δυναμική της στον βυζαντινό αλλά και τον λατινοκρατούμενο Μοριά. Ως βασιλική και πατριαρχική μονή απαντά και στο σιγίλλιο του 1366 του πατριάρχη Φιλόθεου Κόκκινου¹¹⁶².

Η ένταξή της μεταξύ των βασιλικῶν μονῶν της αυτοκρατορίας¹¹⁶³ και με τη συνακόλουθη υπαγωγή της υπό την προστασία και την εποπτεία του αυτοκράτορα προηγείται της απόλυσης του πρώτου χρυσόβουλλου και περιλαμβάνεται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω¹¹⁶⁴, στο πρόσταγμα που μνημονεύεται στο αυτοκρατορικό έγγραφο του 1314/1315 και εκδόθηκε ενδεχομένως την περίοδο της ιδρύσεώς της ή λίγο αργότερα. Για τον προσδιορισμό του συγκεκριμένου καθεστώτος στους χρυσόβουλλους λόγους χρησιμοποιούνται οι εκφράσεις: *μονή τῆς*

¹¹⁶² Βλ. MM, I, σ. 480, 483.

¹¹⁶³ Ο όρος απαντά για πρώτη φορά στις πηγές τον 9ο αιώνα στη Χρονογραφία του Θεοφάνη, ο οποίος αναφέρει μεταξύ των κακώσεων που επιβάλλει ο Νικηφόρος Α΄ στην πέμπτη κατά σειρά την απαίτηση του καπνικού φόρου από τις βασιλικές μονές με αναδρομική ισχύ από το πρώτο έτος της βασιλείας του, βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 1, σ. 486-487, ...*μοναστηρίων βασιλικῶν τὰ καπνικὰ ἀπαιτεῖσθαι ἀπὸ τοῦ πρώτου ἔτους τῆς αὐτοῦ τυραννίδος*. THOMAS, *Private religious foundations*, σ. 128. Η απαίτηση του καπνικού μόνο από τις αυτοκρατορικές μονές υποδηλώνει προνόμιο που ενδεχομένως μόνο σε αυτές είχε παραχωρηθεί. Τον επόμενο αιώνα τα βασιλικά και πατριαρχικά μοναστήρια της Πελοποννήσου υποχρεώνονται να ενισχύσουν την εκστρατεία του Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού (920-944) στη νότια Ιταλία προσφέροντας το καθένα δύο πολεμικούς ἵππους με ὄλο τους τον εξοπλισμό, βλ. *De administrando imperio*, σ. 256. THOMAS, *Private religious foundations*, σ. 144. Οι παλαιότερες μνείες των μεσοβυζαντινῶν πηγῶν, αν και σποραδικές, υποδηλώνουν ότι ο θεσμός προϋπήρχε κατά πάσα πιθανότητα ἤδη ἀπὸ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, ὁπότε απαντοῦν και τὰ πρώτα ἐκκλησιαστικά καθιδρύματα με κτήτορες τους ἴδιους τους αυτοκράτορες ἢ μέλη των οικογενειῶν τους, βλ. THOMAS, *Private religious foundations*, σ. 44-46, 116, 123-124, 212. Ως βασιλικές νοοῦνται στο Βυζάντιο οι μονές που βρίσκονται ὑπὸ τὴν προστασία και τὴν εποπτεία του στέμματος, ανεξαρτήτως εἰάν κτήτορας τους εἶναι ο αυτοκράτορας ἢ κάποιο ἄλλο πρόσωπο, λαϊκό ἢ ἐκκλησιαστικό. Ἀπὸ τις πηγές δεν προκύπτουν στοιχεία για ἓνα προκαθορισμένο πλαίσιο λειτουργίας τους ἢ για τυχόν προϋποθέσεις που ἔπρεπε να πληροῖ ἓνα ἱερό καθίδρυμα προκειμένου να ενταχθεῖ στη συγκεκριμένη κατηγορία, υποδηλώνοντας ενδεχομένως ὅτι οι δεσμοί και οι σχέσεις που αναπτύσσει κάθε μοναστική κοινότητα με τον αυτοκράτορα ποικίλουν και διαμορφώνονται ἀπὸ τις προσδοκίες τῆς πρώτης και τῆς γενναιοδωρία του δευτέρου. Οι βασιλικές μονές καταχωροῦνται σε κατάστιχο (*βρέβιον*) που φυλάσσεται στο ἀρχεῖο τῆς βασιλικῆς σακέλλης (κρατικό ταμεῖο), [βλ. *Actes de Lavra*, I, αρ. 33 (1060) σ. 39 και σ. 196, *διὰ τὸ εἶναι ταύτην βασιλικήν*) (και) *ἐν τῷ βρεβίω τ(ης) σακέλλης ἀναγράφεται*. HERMAN, «Istituzioni monastiche», σ. 349]. Ἀπὸ τον 10ο αἰῶνα και μετὰ κάποιες βασιλικές μονές επιχωρηγούνται ἐπιπλέον με τὸ δικαίωμα του αυτοδιοίκητου ἀποβάλλοντας παντελῶς τὴν ἀρχιερατικὴ ἐξουσία (για αυτοδέσποτες μονές, βλ. παρακάτω σημ. 1170). Μόνο τὴν εποχὴ των Κομνηνῶν ἐπανερχεται μερικῶς ἡ πατριαρχικὴ εποπτεία με τὴν 37η Νεαρά του Ἀλέξιου Α΄ Κομνηνοῦ, ἡ ὁποία εἰσάγει τὸ δικαίωμα του πατριάρχη να διεξάγει ἀνακρίσεις ἐπὶ θεμάτων που ἀφοροῦν ψυχικά σφάλματα μοναχῶν. Στους ὑστερους βυζαντινοὺς χρόνους αν και ἡ πατριαρχικὴ ἐξουσία διευρύνεται, συνεχίζει σε πολλές περιπτώσεις να ὑπόκειται σε ποικίλους περιορισμούς μέσω αυτοκρατορικών προνομακῶν ἐκχωρήσεων. Ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή των αυτοκρατορικών δικαιωμάτων στις αυτοδέσποτες μονές κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ καθιερώνεται ἡ ὀνομασία *ἐλεύθεροι ἢ αὐτοδέσποτοι βασιλικά*. Για τις βασιλικές μονές, βλ. HERMAN, «Istituzioni monastiche», σ. 348-353, 365-369. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Αὐτοδέσποτοι Μοναί», σ. 493. Ο ΙΔΙΟΣ, «Βασιλικά μοναί», σ. 717-720. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ὁ θεσμός τῶν αὐτοδέσποτων μονῶν», σ. 96-102. Ο ΙΔΙΟΣ, «(Κανονικὸν Δίκαιον)», σ. 59, 60. THOMAS, *Private religious foundations*, σ. 207, 216, 219. *BMTD*, σ. 608-609. Ἐπίσης, βλ. P. HATLIE, *The Monks and the Monasteries of Constantinople, c. 350-850*, Κέμπριτζ 2007, σ. 335-338.

¹¹⁶⁴ Βλ. παραπάνω «Οι χρυσόβουλλοι λόγοι του 1314/1315 και του 1318».

βασιλείας μου¹¹⁶⁵ ή τῆς βασιλείας ἡμῶν¹¹⁶⁶ και μονή βασιλική και ταῖς ἄλλαις συναριθμεῖται βασιλικαῖς μοναῖς¹¹⁶⁷.

Με τον χρυσόβουλλο λόγο του 1314/1315 το προνομιακό καθεστώς της μονῆς Βροντοχίου διευρύνεται καθώς προστίθεται η ανακήρυξή της ως ἐλευθέρα¹¹⁶⁸, η οποία της διασφαλίζει ανεξαρτησία από κάθε αρχή και εξουσία και απαγορεύει την εμπλοκή στις υποθέσεις της οποιοδήποτε κρατικού ή εκκλησιαστικού λειτουργού και αξιωματούχου. Στο στίχο 29 του κειμένου ορίζεται ότι ο Ανδρόνικος Β' με την απόλυση του συγκεκριμένου αυτοκρατορικού εγγράφου κελεύει... ἐλευθέραν παντάπασιν εἶναι (τὴν μονήν). Ο ὅρος ἐλευθέρα (ἐλεύθερος, -ον) χαρακτηρίζει ιερά καθιδρύματα που δεν υπάγονται στην κρατική ή εκκλησιαστική εξουσία και η έννοιά του είναι ταυτόσημη με αυτή των ὀρων αὐτοδέσποτος και αὐτεξούσιος. Την ένταξη της μονῆς στο καθεστώς αυτό από τον πατέρα του επιβεβαιώνει και ο Μιχαήλ Θ' στο στίχο 28 του χρυσόβουλλου του 1318¹¹⁶⁹. Με αυτό το επιπλέον προνόμιο που της αποδίδεται εγγράφεται στο σύνολο των αὐτοδέσποτων βασιλικῶν μονῶν του Βυζαντίου¹¹⁷⁰ και τίθεται υπό την άμεση και αποκλειστική εποπτεία

¹¹⁶⁵ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 27. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 31.

¹¹⁶⁶ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 42. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 27-28, 46.

¹¹⁶⁷ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 51-52. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 53-54.

¹¹⁶⁸ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 29, 42.

¹¹⁶⁹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 28, 45.

¹¹⁷⁰ Ο θεσμός των αυτοδέσποτων μονῶν εμφανίζεται στα μέσα του 10ου αιώνα με τη μονή της Μεγίστης Λαύρας στο Άγιο Όρος να συνιστά το πρωιμότερο, γνωστό από τις πηγές παράδειγμα ιερού καθιδρύματος που εντάσσεται στο συγκεκριμένο καθεστώς από τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Β' Φωκά, βλ. *Actes de Lavra*, I, σ. 14-15, 33-39. HERMAN, «Istituzioni monastiche», σ. 361. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Βασιλικαῖ μοναῖς», στ. 718. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ο θεσμός τῶν αὐτοδέσποτων μονῶν», σ. 96-99. THOMAS, *Private religious foundations*, σ. 216. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Ὁ ἄθωνικός μοναχισμός*, σ. 223-224. Η εμφάνιση και εξάπλωση του θεσμοῦ ἔρχεται ως απόρροια της προστασίας που επίζητούν οι κτήτορες των μονῶν από μελλοντικές επιβουλές και αυθαιρεσίες και της μέριμνάς τους μην καταστούν τα ιδρύματά τους αντικείμενα δωρεῶν ή ἄλλων δικαιοπραξιῶν. Η ανακήρυξή τους ως αυτοδέσποτες γίνεται στο κτητορικό τυπικό και η αναγνώριση του καθεστώτος επικυρώνεται συνήθως είτε με αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο είτε με πατριαρχικό σιγίλλιο, ὅπως συμβαίνει στην περίπτωση του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου τῶν Καψαλῶν. Ο ηγούμενος εκλέγεται από την ίδια την αδελφότητα των μοναχῶν ή διορίζεται από τον προκάτοχό του και δεν καταβάλλεται εισφορά σε καμία αρχή εκτός του μοναστηρίου. Κατά τις ακολουθίες δεν γίνεται μνημόνευση ούτε του τοπικού επισκόπου ή μητροπολίτη ούτε του πατριάρχη. Η ανακήρυξη των μονῶν ως αυτοδέσποτων καταγράφεται από τους κτήτορες (αυτοκράτορες, κοσμικοί ή εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, αριστοκρατία) στο τυπικό, ὅπου συνήθως επισημαίνεται ότι δεν υπόκεινται σε καμία εξουσία αυτοκρατορική, εκκλησιαστική ή αρχοντική. Ανάλογα με τις επιθυμίες του κτήτορα η λειτουργία κάθε αυτοδέσποτου μονῆς παρουσιάζει ιδιομορφίες, διαφοροποιείται στον τρόπο εφαρμογῆς της και σε κάποιες περιπτώσεις εμφανίζει μορφές εξάρτησης είτε από την οικογένεια και τους κληρονόμους του ιδρυτή, είτε εν είδει εποπτείας από τοπικούς αξιωματούχους (εκκλησιαστικούς ή κοσμικούς). Βέβαια συνεχῆς είναι η προσπάθειες των πατριαρχῶν να επιβάλλουν την εξουσία τους ή να ασκήσουν επιρροή σε αυτές, κινήσεις που σε πολλές περιπτώσεις βρίσκουν αντίθετη την αυτοκρατορική εξουσία. Ο Αλέξιος Α' Κομνηνός (1081-1118) με την 37η Νεαρά εισάγει το δικαίωμα του πατριάρχη να διεξάγει ανακρίσεις επί θεμάτων που αφορούν σε ψυχικά σφάλματα μοναχῶν. Στους υστεροβυζαντινούς χρόνους προκειμένου να περιοριστεί η ασυδοσία των μονῶν αυτών και να εισέλθουν στο κανονικό δίκαιο εφαρμόζεται κάποιας μορφῆς εποπτεία από τον πατριάρχη και τον αυτοκράτορα και σπανιότερα από τον μητροπολίτη ή τον επίσκοπο στην περιφέρεια των οποίων εντάσσονται. Στο πλαίσιο αυτό επιβάλλονται η μνημόνευση του ονόματος του πατριάρχη και η καταβολή της ετήσιας εισφοράς του κανονικοῦ (βλ. παρακάτω σημ. 1244). Για τις αυτοδέσποτες μονές, βλ. HERMAN, «Istituzioni monastiche», σ. 361-375. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ,

του αυτοκράτορα και συνακόλουθα επωφελείται με την εκχώρηση απαλλαγής από κάθε οικονομική ή άλλη υποχρέωση προς το κράτος όχι μόνο για την ίδια αλλά και για το σύνολο των περιουσιακών στοιχείων που κατέχει. Το καθεστώς αυτό αποδίδει συνοπτικά η φράση που απαντά στα δύο πρώτα χρυσόβουλλα: *ἐλευθέραν παντάπασιν εἶναι καὶ ἀνενόχλητον... μετὰ πάντων τῶν κεκυρωμένων αὐτῇ μετοχίων καὶ κτημάτων*¹¹⁷¹. Το *ἀνενόχλητον*, η παροχή *ἀνενοχλησίας* της εξασφαλίζει ουσιαστικά εξαίρεση από φορολογικές ή άλλες οικονομικές απαιτήσεις (*ὄχλησεις*)¹¹⁷², οι οποίες προσδιορίζονται περαιτέρω μετά την παράθεση των κτήσεών της. Με τον ίδιο όρο προσδιορίζεται η ατέλεια από κάθε εισφορά για τις κτήσεις που προσκυρώνονται στη μονή με το χρυσόβουλλο του 1322¹¹⁷³. Και στα τέσσερα έγγραφα η ποικιλία της ορολογίας που χρησιμοποιούν ο/οι συντάκτης/-ες τους για την περιγραφή των ευεργετικών διατάξεων που ισχύουν για το μοναστήρι δηλώνει ξεκάθαρα την προνομιακή θέση που κατέχει απέναντι στην κεντρική και επαρχιακή διοίκηση και τους εκπροσώπους της Εκκλησίας.

Κατά την περιγραφή του ισχύοντος καθεστώτος η μονή από τα δύο πρώτα χρυσόβουλλα παρουσιάζεται *ἀνώτερα ἐπήρειας καὶ πάσης ὄχλησεως καὶ παντός διασεισμοῦ*¹¹⁷⁴. Εξαιρείται δηλαδή από κάθε πρόσθετη φορολογική επιβάρυνση σε χρήμα ή σε είδος (*ἐπήρεια*)¹¹⁷⁵ και ενδεχομένως και από κάθε *ἀγγαρεία* όπως προκύπτει στη συνέχεια του κειμένου, από κάθε τακτική φορολογική απαίτηση (*ὄχλησις*) και από κάθε μεταβολή ή μετατροπή στο μέλλον του διαμορφωμένου φορολογικού της καθεστώτος με την επιβολή νέων επιβαρύνσεων (*διασεισμός*)¹¹⁷⁶. Η ίδια

«Αὐτοδέσποτοι Μοναί», στ. 491-493. Ο ΙΔΙΟΣ, «Βασιλικαὶ μοναί», στ. 718-720. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ὁ θεσμὸς τῶν αὐτοδέσποτων μονῶν», σ. 92-123, 271-287. Ι. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Κτητορικαὶ Μοναί», *ΘΗΕ* 7 (1964), στ. 1067. Ο ΙΔΙΟΣ, «(Κανονικὸν Δίκαιον)», στ. 59-60. J. PH. THOMAS, «The Rise of the independent and self-governing monasteries as reflected in the monastic typika», *GOTR* 30 (1985), σ. 21-30. *BMFD*, σ. 442-443, 618, 1093-1106, 1483-1494. *ABO*, 1, λήμματα *αὐτεξούσιος*, -ον, *αὐτοδέσποτος*, -ον, σ. 173-175, 2, λήμμα *ἐλεύθερος*, -ον, σ. 142-143. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, «*Μοναστική μεταρρύθμιση*», σ. 237-243, 283. Μον. ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ, *Τὰ αὐτοδέσποτα καὶ ἐλεύθερα μοναστήρια*, σ. 65-103, 108-135, 138-142. Επίσης, βλ. THOMAS, *Private religious foundations*, σ. 179, 207-209, 212, 214-220, 223-224, 227.

¹¹⁷¹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 29-30. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 28-29.

¹¹⁷² Για τον όρο, βλ. *ABO*, 1, λήμματα *ἀνενοχλησία*, ή, *ἀνενόχλητος*, -ον, , το, *ἀνενοχλήτως*, σ. 115-117.

¹¹⁷³ Βλ. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 15.

¹¹⁷⁴ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 36. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 38.

¹¹⁷⁵ Οι *ἐπήρειαι* συνιστούν το σύνολο των πρόσθετων φορολογικών επιβαρύνσεων σε χρήμα ή σε είδος που επιβάλλονται στον φορολογούμενο πέρα από τον έγγειο φόρο (*τέλος*), ενώ πιθανότατα κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο στην κατηγορία αυτή υπάγονται και οι *αγγαρείες*. Στις *ἐπήρειες* εντάσσονται το *μιπάτον*, το *ἄπληκτον*, το *κανίσκιον*, το *ἀντικανίσκιον*, το *προσόδιον*, το *προσκυνητίκιον*, η *σιταρκία* (πιθανόν η μεσοβυζαντινή *σιτάρκησις κάστρου*), το *ναῦλον*, το *ἀντίναυλον*, το *βηγλιατικόν*, το *φλωριατικόν* κ.ά. Συνήθως πρόκειται για έκτακτες επιβαρύνσεις, ενώ κάποιες από τις εισφορές αυτές έχουν καθαρά τοπικό χαρακτήρα. Συνώνυμοι με την *ἐπήρεια* όροι που απαντούν στις πηγές είναι η *κάκωσις*, η *ζήμια*, η *βλάβη*, η *ἐπαγωγή*, η *ἐπίθεσις* κ.ά., βλ. *ODB*, 1, λ. «*epereia*», σ. 705-706. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ὁ ρόλος», σ. 174-177, 223-227, 243-244, όπου γίνεται αναφορά στις *ἐπήρειες* που είχαν επιβληθεί κατά τους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους. *ABO*, 2, λήμμα *ἐπιρραστικός*, -όν, *ἐπήρεια*, ή, σ. 211-213.

¹¹⁷⁶ Πρβλ. παρακάτω σημ. 1187.

και τα κτήματα της εμφανίζονται: *ἀνενόχλητα εἶναι... και κατὰ πάντα, ἀδιάσειστα*¹¹⁷⁷, *τελείως αὐτὴν ἐλευθέραν... και ἀνενόχλητον και ἀνεπηρέαστον*¹¹⁷⁸, *και τιμῆς και ἐλευθερίας· και ἀνενοχλησίας πάσης ἐπαπολαύειν αὐτὴν*¹¹⁷⁹, *πρὸς τούτοις, ὀφείλουσιν κατέχειν οἱ ἐν αὐτῇ μοναχοί, ἀνενοχλήτως και ἀδιασειστώως· ἔτι δὲ και ἀναποσπάστως*¹¹⁸⁰, *ἐλεύθερα ὡς εἴρηται ταῦτα πάντα διατηρηθήσονται*¹¹⁸¹, *ἀναφαίρετά τε και ἀναπόσπαστα*¹¹⁸² *και κατέχειν και ταῦτα ἀνενοχλήτως και ἀναφαιρέτως*¹¹⁸³. Οἱ ὅροι *ἐλευθερία*¹¹⁸⁴, *ἐλεύθερος*¹¹⁸⁵, *ἀνενοχλησία* (*ἀνενόχλητον, ἀνενοχλήτως*), *ἀνεπηρέαστον*¹¹⁸⁶, *εἶναι ἀδιάσειστα* (*κατέχειν ἀδιασειστώως*)¹¹⁸⁷ εἶναι σχεδόν ταυτόσημοι και δηλώνουν την ἀπαλλαγὴ της μονῆς ἀπὸ κάθε φορολογικὴ ἢ ἄλλη οικονομικὴ επιβάρυνση τακτικὸ ἢ ἑκτακτοῦ χαρακτήρα στον παρόντα χρόνο ἢ στο μέλλον. Επιπρόσθετα και στα τρία χρυσόβουλλα που ακολουθοῦν το πρῶτο, τα περιουσιακὰ στοιχεῖα της μονῆς χαρακτηρίζονται *ἀναπόσπαστα* (ἢ *κατέχειν ἀναποσπάστως*)¹¹⁸⁸ και *ἀναφαίρετα* (ἢ *κατέχειν ἀναφαιρέτως*) επιβάλλοντας την ἀπαγόρευση της ἀφαιρέσεως ἢ ἀπόσπασης¹¹⁸⁹ ἀπὸ τρίτους οποιασδήποτε κτήσης στο σύνολό της ἢ τμηματικά¹¹⁹⁰.

Στα ἴδια ἔγγραφα ἔχει καταχωρηθεῖ μια λεπτομερέστερη και ακριβέστερη περιγραφή των φοροαπαλλαγῶν που ἀπολαμβάνει το μοναστήρι με τη χρῆση και κάποιων τεχνικῶν ὀρων οἱ οἱοῖο ἐνδεχομένως ἀντανακλοῦν και το ἰσχύον για το σύνολο της αγροτικῆς υπαίθρου στη βυζαντινὴ επαρχία του Μοριά φορολογικὸ καθεστῶς. Στο χρυσόβουλλο του 1318, στους στίχους 41-42 διευκρινίζεται ὅτι ἡ ἴδια ἡ

¹¹⁷⁷ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 39. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 41.

¹¹⁷⁸ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 42. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 45-46.

¹¹⁷⁹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 52. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 54.

¹¹⁸⁰ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 44.

¹¹⁸¹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 30. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 30-31.

¹¹⁸² Βλ. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 31. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 32.

¹¹⁸³ Βλ. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 11-12.

¹¹⁸⁴ Ο ὅρος *ἐλευθερία* ἀπαντᾶ ἀπὸ τον 9ο αἰῶνα με την ἔννοια της ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τις φορολογικὲς ἢ ἄλλες υποχρεώσεις πρὸς το δημόσιο, βλ. *ABO*, 2, λήμμα *ἐλευθερία, ἢ (ἐλευθεριάζω)*, σ. 140-141.

¹¹⁸⁵ Εδῶ με την ἔννοια του ἀπαλλαγμένου ἀπὸ φόρους, βλ. *ABO*, 2, λήμμα *ἐλεύθερος, -ον*, σ. 143-144.

¹¹⁸⁶ Το *ἀνεπηρέαστον* δηλώνει την ἀπαλλαγὴ του ὑπόχρεου ἀπὸ την *ἐπήρεια*, δηλαδή ἀπὸ κάθε ἑκτακτη φορολογικὴ επιβάρυνση, βλ. *ABO*, 1, λήμματα *ἀνεπηρέαστον, τό, ἀνεπηρέαστος, -ον, ἀνεπηρέαστως*, σ. 118-119.

¹¹⁸⁷ Ο ὅρος *ἀδιάσειστον* ἀποδίδεται σε μια ἰδιοκτησία και δηλώνει το προνόμιο της ἐξαίρεσῆς της ἀπὸ το *διασεισμόν*, της ἐπιβολῆς δηλαδή σε αὐτὴ πρόσθετης φορολογίας ἢ της μεταβολῆς ἢ μετατροπῆς του φορολογικῆ καθεστῶτος, ὅπου ἐντάσσεται, βλ. *ABO*, 1, λήμματα *ἀδιάσειστος, -ον, ἀδιασειστώως*, σ. 75-76, 2, λήμματα *διάσεισις, ἢ, διασεισμός, ὁ (διασειώ, -ομαι)*, σ. 70-71. Πρβλ. *ABO*, 2, λήμμα *διενοχλήσις, ἢ (διενοχλῶ -οῦμαι)*, σ. 76.

¹¹⁸⁸ Ο ὅρος ἀπαντᾶ σε ἔγγραφα ἀπὸ τον 11ο ἕως τον 15ο αἰῶνα, βλ. *ABO*, 1, λήμματα *ἀναπόσπαστος, -ον, ἀναποσπάστως*, σ. 113.

¹¹⁸⁹ Με τον ὄρο *ἀπόσπασις* νοεῖται και το πλεονάζον τμήμα της γῆς που δημεύεται ἀπὸ το κράτος, ὅταν μετὰ την καταμέτρηση μιας κτήσης ἀποδειχθεῖ ὅτι ο φόρος που καταβάλλεται για αὐτὴ εἶναι μικρότερος ἀπὸ αὐτόν που πραγματικὰ της ἀναλογεῖ, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, «Αγροτικὸ περίσσειμα», σ. 204.

¹¹⁹⁰ Για τη χρῆση των συγκεκριμένων ὀρων σε χρυσόβουλλα, βλ. D. KYRITSES, «The “common chrysobulls” of cities and the notion of property in late Byzantium», *Σύμμεικτα* 13 (1999), σ. 233, 236-237.

μονή και το σύνολο των περιουσιακών της στοιχείων θα είναι *ἀναπόσπαστα· ἔτι δὲ κ(αἰ) ἀνώτερα ἀγγαρείας... δημοσιακ(ῶν) ἐπηρει(ῶν) τε κ(αἰ) συζητήσεων· ἤγουν δόσε(ως) ἐννομίου κ(αἰ) καταθέσεως βρωσίμ(ων) κ(αἰ) ποσίμ(ων) εἰδ(ῶν)· ἀλλὰ δὴ κ(αἰ) ἑτέρ(ας) εἰσπράξεως, κατὰ χώρας ἐπερχομένης* ¹¹⁹¹. Στα επόμενα δύο έγγραφα το αντίστοιχο χωρίο διαμορφώνεται ως ακολούθως: διατηρηθήσονται γὰρ ταῦτα πάντα ἀνώτερα παντ(ά)πασι δημοσιακ(ῆς) ἐπηρεί(ας) κ(αἰ) συζητήσε(ως), καὶ λοιπῆς ἄλλης πάσης κατατριβῆς καὶ ὀχλήσε(ως), ἤγουν δόσεως ἐννομίου, ἀγγαρείας, καστροκτισίας, σιταρκί(ας), καταθέσεως βρωσίμ(ων), κ(αἰ) ποσίμων, κ(αἰ) ἀλλοί(ων) εἰδ(ῶν), ἀλλὰ δὴ καὶ ἑτέρας εἰσπράξεως κατὰ χώραν ἐπερχομένης ¹¹⁹². Από τις επιβαρύνσεις αυτές οι περισσότερες παραμένουν κοινές μεταξύ των τριών κειμένων, μία επεκτείνεται ως προς το εύρος των αντικειμένων που καλύπτει (κατάθεσις) και μόνο δύο εισφορές προστίθενται στα δύο τελευταία, η καστροκτισία και η σιταρκία.

Η ἀγγαρεία και οι δημοσιακαὶ ἐπήρειαι (ἢ δημοσιακὴ ἐπήρεια)¹¹⁹³ εμπεριέχουν ποικίλες επιβαρύνσεις για τον φορολογούμενο οι οποίες δύνανται να καταστούν ιδιαίτερα επαχθείς και για το λόγο αυτό απαντούν συχνά μεταξύ των απαλλαγών που δίδονται στις βυζαντινές μονές. Στη συγκεκριμένη περίπτωση με τον πρώτο όρο νοείται κατά κύριο λόγο η δημόσια ἀγγαρεία, η οποία συνιστά την υποχρεωτική και χωρίς κανένα αντάλλαγμα προσωπική εργασία που οφείλουν οι πάροικοι προς το κράτος, επιβάρυνση από την οποία αποφορτίζονται πλέον οι εξαρτημένοι χωρικοί που συνιστούν το εργατικό δυναμικό των βροντοχίτικων κτήσεων ¹¹⁹⁴. Επιπλέον προστατεύονται από την αναγκαστική παροχή υπηρεσιών που καταχρηστικά απαιτούσαν πολιτικοί και στρατιωτικοί αξιωματούχοι και εκπρόσωποι της Εκκλησίας. Σύμφωνα με τα δύο χρυσόβουλλα δεν επιτρέπεται στους κρατικούς

¹¹⁹¹ Για την προσθήκη αυτή στον χρυσόβουλλο λόγο του 1318, βλ. παραπάνω «Οι χρυσόβουλλοι λόγοι του 1314/1315 και του 1318».

¹¹⁹² Βλ. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 22-23. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 24-26.

¹¹⁹³ Βλ. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 30. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 22. *Δημοσιακός* (-ή, -όν) χαρακτηρίζεται αυτός που ανήκει στο δημόσιο. Από τον 9ο αιώνα απαντά σε έγγραφα προσδιορίζοντας οικονομικούς και φορολογικούς όρους, βλ. *ΑΒΟ*, 2, λήμματα *δημοσιακός*, -ή, -όν, σ. 56.

¹¹⁹⁴ Η ἀγγαρεία στο Βυζάντιο διακρίνεται σε *δημόσια* και *ιδιωτική*. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται οι εργασίες για κατασκευή και συντήρηση δρόμων (*ὁδοστρωσία*) ή γεφυρών (*γεφύρωσις* ή *γεφυροκτισία*), για οικοδόμηση και επισκευή κάστρων (*καστροκτισία*), για κατασκευή πλοίων (*κατεργοκτησία* ή *καρaboποιία*) κ.ά., καθώς και η επίταξη ή μίσθωση ζώων, αμαξών και πλοίων για συγκεκριμένες εργασίες δημόσιου χαρακτήρα (μεταφορές, ταχυδρομικές υπηρεσίες κ.ά.). Η *ιδιωτική ἀγγαρεία* αφορά στην υποχρέωση των παροίκων για προσφορά ζώων και υπηρεσιών αφενός προς τη μεγάλη γαιοκτησία και αφετέρου προς κρατικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους. Σε κάποιες περιπτώσεις προσφέρεται στον υπόχρεο η δυνατότητα εξαγοράς της ἀγγαρείας. Για το θεσμό της ἀγγαρείας στο Βυζάντιο, βλ. OSTROGORSKY, «Die ländliche Steuergemeinde», σ. 60-61. Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, «Η ἀγγαρεία στο Βυζάντιο», *Βυζαντινά* 11 (1982), σ. 21-54. HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 181, 188. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, σ. 105-107. *ΑΒΟ*, 1, λήμμα *ἀγγαρεία*, ή, σ. 53-56. LEFORT, «Άγροτική οικονομία», σ. 392 και σημ. 37, 420-421. ΛΑΪΟΥ, «Άγροτική Οικονομία», σ. 525-528, 540. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος», σ. 176, 177, 223, 225. ΛΑΪΟΥ, «Οικονομική σκέψη», σ. 355-356. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «La fiscalité», σ. 16-20. Επίσης, βλ. DUNN, «Woodland and scrubland», σ. 267-272.

αξιωματούχους καταναγκάζειν καὶ καθέλκειν εἰς ἀγγαρείας τὸ μέρος αὐτῶν¹¹⁹⁵. Βέβαια ἡ απαγόρευση αὐτὴ δεν ἰσχύει γιὰ τὴν οφειλόμενη ἀπὸ τοὺς ἐξαρτημένους καλλιεργητὲς ἀγγαρεία πρὸς τὸ γαιοκτῆμονα στὴν υπηρεσία τοῦ οὐοίου βρῖσκονται. Ὁ ὄρος δημοσιακαὶ ἐπήρειαι καὶ συζητήσεις ἀποδίδει τὸ σύνολο τῶν πρόσθετων φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων σε χρῆμα ἢ σε εἶδος πὺ ἐπιβάλλονται στὸν φορολογούμενο ἐπιπλέον τῶν τακτικῶν εἰσφορῶν¹¹⁹⁶. Με τὴν ἴδια ἐννοια σε ἄλλα ἐγγραφα οἱ ἐπήρειαι μνημονεύονται ὡς δημοτελεῖς ἢ πρακτορικαί. Ἡ ἀγγαρεία, οἱ δημοσιακαὶ ἐπήρειαι (ἢ δημοσιακὴ ἐπήρεια) καὶ οἱ συζητήσεις θα μποροῦσαν νὰ ἀποτελοῦν τὰ τρία στοιχεῖα πὺ συνθέτουν τὴν ἐπήρειαν, ὄρος πὺ ἐπαναλαμβάνεται σε διάφορα σημεῖα τῶν τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων.

Οἱ ἐπόμενες ἀπαλλαγές γιὰ τὴ μονὴ περιλαμβάνουν τὴν δόσιν¹¹⁹⁷ ἐννομίου καὶ τὴν κατάθεσιν βρωσίμων καὶ ποσίμων εἰδῶν. Το ἐννόμιον συνιστᾶ τὴν τακτικὴ εἰσφορὰ πὺ καταβάλλει κάποιος ὡς δικαίωμα βοσκῆς γιὰ τὰ ζῶα πὺ κατέχει. Ἀποδίδεται εἴτε πρὸς ἰδιώτη εἰάν ἡ βόσκησι γίνεται σε ἰδιωτικὸ βοσκότοπο εἴτε πρὸς τὸ κράτος, εἰάν πρόκειται γιὰ δημόσιο¹¹⁹⁸. Ἀν καὶ στὴν παράθεση τῶν περιουσιακῶν στοιχείων πὺ προηγήθηκε δεν ἀναφέρονται κοπάδια ζῶων στὴν ἰδιοκτησία τῆς οὔτε καταγράφονται βοσκότοποι μεταξύ τῶν ἐκτάσεων πὺ περιλαμβάνονται σε κάθε κτήσι, ἡ μνεῖα τοῦ ἐννομίου ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ κτηνοτροφικοῦ κεφαλαίου, τὸ οὐοῖο ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴν καταβολὴ τῆς συγκεκριμένης εἰσφορᾶς πρὸς τὸ κράτος, καὶ τὴν κάρπωσὴ τῆς ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν μονὴ Βροντοχίου. Ἡ ἐξαίρεσὴ τῆς ἀφορὰ ἐνδεχομένως σε δημόσιες ἐκτάσεις πὺ ἔχουν παραχωρηθεῖ στους πάροικους τῆς γιὰ τὴ βόσκησι τῶν ζῶων τους.

Ἡ συχνότητα με τὴν οὐοῖα ἀπαντᾶ στο ἀρχεῖακὸ υλικὸ τῶν πηγῶν ὁ ὄρος ἐννόμιον ἐρχεται σε ἀντίθεση με τὴν ἐπόμενη εἰσφορὰ πὺ σημειώνεται στα τρία χρυσοβούλλα καὶ δεν ἔχει ἐντοπιστεῖ σε κανένα ἄλλο κείμενο. Πρόκειται γιὰ τὴν κατάθεσιν βρωσίμων καὶ ποσίμων εἰδῶν ἡ

¹¹⁹⁵ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 41. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 43. Ἡ φράσι τὸ μέρος αὐτῶν (τῶν προσόντων αὐτῆ = τῶν κτήσεων τῆς) σημαίνει σύμφωνα με τὸ μερίδιο πὺ ἀναλογεῖ σε κάθε μία ἀπὸ τῆς κτήσεις τῆς μονῆς, βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 12, λήμμα *μέρος*, σ. 4575.

¹¹⁹⁶ Βλ. *ABO*, 2, λήμμα *ἐπήρεια*, ἡ, σ. 212.

¹¹⁹⁷ Βλ. *ABO*, 2, λήμμα *δόσις*, ἡ (*δίδομι*), σ. 88-89.

¹¹⁹⁸ Το ἐννόμιον εἶναι ἡ τακτικὴ εἰσφορὰ πὺ βαρύνει τὰ οἰκόσιτα ζῶα πὺ ἀποδίδουν εἰσόδημα καὶ καταβάλλεται ὡς δικαίωμα χρήσις τῶν βοσκοτόπων (ἰδιωτικῶν ἢ δημοσίων) στους ἰδιοκτῆτες τῶν ἐκτάσεων αὐτῶν (ἰδιώτες, κοινότητα, δημόσιο). Συχνὰ στα ἐγγραφα παρουσιάζεται ὡς σύνθετος προσδιορίζοντας τὸ εἶδος τῶν ζῶων πὺ βαρύνει ὅπως *προβατο(ε)ννόμιον*, *χοιρονόμιον*, *μελισσο(ε)ννόμιον* κ.ά. Το ὕψος τοῦ ποικίλλει ἀνάλογα με τὸ μέγεθος τοῦ κοπαδιοῦ καὶ τὸ εἶδος καὶ τὴν ἀξία τῆς μονάδας πὺ συνιστᾶ τὸ ζωικὸ κεφάλαιο. Γιὰ τὸ ἐννόμιον, βλ. OSTROGORSKY, «Die ländliche Steuergemeinde», σ. 57-58. HARVEY, *Οἰκονομικὴ Ἀνάπτυξι*, σ. 173, 175, 492 σημ. 95-96. *ODB*, 1, λ. «ennomion», σ. 701. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, σ. 72-76. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀνδρόνικος Β΄*, σ. 233-234. LEFORT, «Ἀγροτικὴ οἰκονομία», σ. 425-426. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ὁ ρόλος», σ. 173, 222. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «La fiscalité», σ. 11-12. *ABO*, 2, λήμμα *ἐννόμιον*, *τό*, σ. 167-168. Επίσης, βλ. DUNN, «Woodland and scrubland», σ. 273-272.

οποία στα δύο τελευταία έγγραφα επεκτείνεται ως προς την ποικιλία των αγαθών που βαρύνει, με την προσθήκη του επιθέτου *ἀλλοίων* και λαμβάνει τη μορφή: *κατάθεσις βρωσίμων καὶ ποσίμων καὶ ἀλλοίων ειδῶν*. Ως προς τα *βρώσιμα* καὶ *πόσιμα* η συγκεκριμένη φορολογία φαίνεται ότι βαρύνει τα γεωργικά προϊόντα που παράγονται είτε απευθείας από φυτοκαλλιέργειες και δένδροκαλλιέργειες (φρούτα, όσπρια, λαχανικά, δημητριακά, σταφίδα κ.ά.) είτε μετά από εργαστηριακή επεξεργασία (ελαιόλαδο, αλεύρι, κρασί) και καταναλώνονται ως τρόφιμα ή ποτά. Για τη μονή Βροντοχίου η εξαίρεσή της από την εισφορά καλύπτει το σύνολο της γεωργικής της παραγωγής στην οποία έγινε αναφορά παραπάνω στα έγγραφα κατά την απαρίθμηση των κτήσεών της. Η προσθήκη του επιθέτου *ἀλλοῖος*¹¹⁹⁹ επεκτείνει την απαλλαγή και σε άλλα προϊόντα που δεν κατονομάζει και συνιστούν ενδεχομένως πρώτες ύλες για κατασκευές, για βιοτεχνική μεταποιητική δραστηριότητα κλπ. Στους παραγωγικούς τομείς από όπου εξάγονται τα αγαθά της συγκεκριμένης κατηγορίας, στα πλαίσια πάντα εντός των οποίων δραστηριοποιείται η μεγάλη γαιοκτησία και οι εξαρτημένοι από αυτή καλλιεργητές με τις οικογένειές τους, εντάσσονται αγροτικές καλλιέργειες (λινάρι, βαμβάκι κ.ά.), η υλοτόμηση (ξυλεία κ.ά.), η οικοτεχνική και εργαστηριακή δράση (μετάξι, υφάσματα κ.ά.). Η περιγραφή των νέων κτήσεων της μονής Βροντοχίου στα χρυσόβουλλα του 1320 και του 1322 περιλαμβάνει πλουτοπαραγωγικές πηγές που δεν υπήρχαν στα προηγούμενα και αποδίδουν προϊόντα τα οποία κατατάσσονται μεταξύ των *ἀλλοίων ειδῶν*. Σύμφωνα με το πρώτο έγγραφο, στο κτήμα της Παγανέας περιλαμβάνονται βελανιδιές οι οποίες προσφέρουν ποικίλες και εξαιρετικής ποιότητας πρώτες ύλες με σημαντικότερες τους κάλυκες του καρπού τους και το *πρινοκόκκι* λόγω της κεντρικής θέσης που κατέχουν στους τομείς της επεξεργασίας δερμάτων και της βαφής των υφασμάτων¹²⁰⁰. Στο επόμενο του 1322 το ενδιαφέρον στρέφεται σε ένα ακόμα εξέχον προϊόν της μεταποιητικής δραστηριότητας στην Πελοπόννησο, στο μετάξι η παραγωγή του οποίου στις κτήσεις της μονής τεκμαίρεται από την καλλιέργεια *συκαμινεῶν* στο μετόχι της *Βόγαλις* στα Σκορτά¹²⁰¹.

Ο Κουγέας αναγνωρίζει στην *κατάθεσιν* τα μερίδια που οφείλει ο πάροικος να καταβάλει προς το κράτος ως εισφορά σε είδος από τα αγροτικά προϊόντα που παράγει στα κτήματα που καλλιεργεί¹²⁰². Ο

¹¹⁹⁹ Το επίθετο *ἀλλοῖος* σημαίνει διαφορετικός, άλλης φύσεως, άλλου είδους, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Λεξικόν*, 1, λήμμα *ἀλλοῖος*, σ. 114-115. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 1, λήμμα *ἀλλοῖος*, σ. 278. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμμα *ἀλλοῖος*, σ. 69.

¹²⁰⁰ Βλ. παραπάνω «*Η Παγανέα περὶ τὸν τόπον τοῦ Ζαράβου*».

¹²⁰¹ Βλ. παραπάνω «*Τὸ μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βόγαλις περὶ τὰ Σκορτά*».

¹²⁰² Ο ΚΟΥΓΕΑΣ, «*Χρυσόβουλλον*», σ. 382, ταυτίζει την κατάθεσιν *βρωσίμων καὶ ποσίμων καὶ ἀλλοίων ειδῶν* με τὰς *μίζας ἀμφοτέρας* που αναφέρονται στο χρυσόβουλλο του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου του 1449 υπέρ των Γεμιστών. Η Βρανούση για τη λέξη *μίζα* (ή *μείζα* ή *μύζα*) έχει

Ζακυθηνός προσδιορίζει περαιτέρω την τεχνική χροιά του όρου θεωρώντας ότι η συλλογή του αποσκοπεί στην τροφοδοσία των αυτοκρατορικών στρατευμάτων που σταθμεύουν στην Πελοπόννησο¹²⁰³. Ωστόσο οι φοροεισπρακτικοί μηχανισμοί και η γραφειοκρατία της αυτοκρατορίας στο βάθος των αιώνων έχουν φροντίσει να ορίζουν με ακρίβεια το τέλος που βαρύνει κάθε αγαθό που παράγεται στο εσωτερικό της και να το σηματοδοτούν με την κατάλληλη ονομασία. Επιπρόσθετα, το εννοιολογικό περιεχόμενο που συγκεντρώνει η έκφραση *κατάθεσις βρωσίμων και ποσίμων και άλλοίων ειδών* παρουσιάζει τέτοια ευρύτητα που ενέχει τη δυνατότητα απόδοσης και άλλων ερμηνειών. Η μνεία της σε σχέση μόνο με την τακτική εισφορά του *έννομιον* και η μη καταγραφή κάποιου άλλου τακτικού φόρου θεωρώ ότι συνηγορούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για μια γενική αναφορά στο σύνολο των επιβαρύνσεων (τακτικών ή ίσως και εκτάκτων) που έχουν επιβληθεί κατά τη συγκεκριμένη περίοδο επί των παραγόμενων προϊόντων στην αγροτική ύπαιθρο της βυζαντινής Πελοποννήσου. Για το λόγο αυτό στα δύο τελευταία χρυσόβουλλα προστίθενται τα *άλλοια είδη*, δηλαδή τα αγαθά που παράγονται στις νεοαποκτηθείσες κτήσεις της μονής Βροντοχίου και δεν κατατάσσονται μεταξύ των τροφίμων ή των ποτών¹²⁰⁴. Η λέξη *κατάθεσις* ενδεχομένως έχει την έννοια του συνόλου της φορολογίας που βαρύνει τα προϊόντα αυτά και καταβάλλεται είτε σε χρήμα είτε σε είδος, αν και φαίνεται ότι σημασιολογικά αποδίδει με μεγαλύτερη ακρίβεια τις συναλλαγές σε χρήμα¹²⁰⁵. Το *έννομιον* και η *κατάθεσις βρωσίμων και ποσίμων και άλλοίων ειδών* ενδεχομένως αναφέρονται στις *ὀχλήσεις* που έχουν επιβληθεί στου βυζαντινούς υπηκόους του Μοριά κατά τη

εκφράσει την άποψη ότι εισάγεται στο φορολογικό μηχανισμό του δεσποτάτου του Μορέως τον 15ο αιώνα και αντικαθιστά σε έγγραφα της εποχής τους όρους *μέρος, μοῖρα* ή *μερίς*, «ενώ ο όρος *δίμοιρον* αποδίδεται ως *δύο μίζαι*», βλ. E. VRANOUSI, «Notes sur quelques institutions du Péloponnèse byzantin (l'ἀβιωτικόν, le φλωριατικόν et les δύο μεῖζαι ou μύζαι)», *ÉtBalk* 14/4 (1978), σ. 85-88. Η ΙΔΙΑ, «Ἀνέκδοτος ἀργυρόβουλλος ὀρισμός», σ. 357-359. Η ΙΔΙΑ, «Deux documents», σ. 295.

¹²⁰³ Βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 237, όπου τη συσχετίζει με άλλες εισφορές που απαντούν σε έγγραφα: *ἐκβολή χορτασμάτων, φοσσάτου διατροφή, μαγειρία, ὀψώνιον*.

¹²⁰⁴ Για παράδειγμα στις πηγές απαντά φόρος επί της συγκομιδής των καρπών της βελανιδιάς, το *βελανίδιον*, βλ. *ABO*, 1, λήμμα *βελανίδιον*, τό, σ. 184.

¹²⁰⁵ Η ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, σ. 237, τον εντάσσει στις προσωπικές υποχρεώσεις των παροίκων προς το κράτος ή τον γαιοκτήμονα χωρίς να προσδιορίζει το χαρακτήρα του και θεωρεί ότι μπορεί να πληρωθεί σε είδος ή να εξαγορασθεί με κατάθεση χρημάτων. Η *κατάθεσις* απαντά στις πηγές μεταξύ άλλων με τη σημασία της καταβολής χρημάτων και της φορολογίας, βλ. *Thomae Magistri sive Theoduli monachi Ecloga vocum Atticarum*, εκδ. FR. RITSCHER, Χάλε 1832, σ. 206. DU CANGE, *Glossarium*, 1, λήμμα *κατάθεσις*, στ. 608, *tributi exactio*. *Θησαυρός*, 4, λήμμα *κατάθεσις*, στ. 1071, όπου δίνονται και οι δύο σημασίες. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Λεξικόν*, 2, λήμμα *κατάθεσις*, σ. 620. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 7, λήμμα *κατάθεσις*, σ. 3679. LIDDEL – SCOTT – JONES, *Lexicon*, λήμμα *κατάθεσις*, σ. 891. Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Αγροτικό περίσσευμα», σ. 200, θεωρεί ότι η *κατάθεσις* είναι η χρηματική εξαγορά αγγαρειών και φορολογικών επιβαρύνσεων σε είδος. Σε έγγραφο του 1303 από την Ήπειρο καταγράφεται η *κατάθεσις ὀσπρίων*, βλ. P. LEMERLE, «Le privilège du despote d'Épire Thomas I pour le Vénitien Jaques Contareno», *BZ* 44/2 (1951), σ. 391. Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Φορολογικές πληροφορίες για τη Θεσσαλία από προνομιακά έγγραφα του 13ου και του 14ου αιώνα», *Βυζαντικά* 29 (2010), σ. 170.

συγκεκριμένη περίοδο. Δυστυχώς η έλλειψη αρχαιικού υλικού δεν μπορεί να επιβεβαιώσει ή να προσδιορίσει περαιτέρω το φορολογικό καθεστώς που βρίσκεται σε ισχύ τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα στο τμήμα αυτό της αυτοκρατορίας.

Οι συμπληρωματικού χαρακτήρα φόροι της *σιταρκίας* και της *καστροκτισίας* εμφανίζονται μόνο στα δύο τελευταία έγγραφα και η καταγραφή τους υποδηλώνει τη σημασία που έχει για τη μονή η απαλλαγή της από την καταβολή τους. Η πλούσια ορολογία που χρησιμοποιείται στα δύο πρώτα χρυσόβουλλα για να περιγραφεί η εξαίρεση της μονής από κάθε εισφορά και επιβάρυνση πιθανώς δεν καθιστά απαραίτητη την ονομαστική μνεία των δύο φόρων. Ενδεχομένως όμως η εισπραξή τους στην Πελοπόννησο να επιβάλλεται μετά το 1318 στο πλαίσιο της επιθετικής πολιτικής που ακολουθείται εναντίον του πριγκιπάτου της Αχαΐας από τον Ανδρόνικο Ασάν Παλαιολόγο και για το λόγο αυτό κρίνεται αναγκαία η καταγραφή τους ονομαστικά.

Ο φόρος της *σιταρκίας* βάσει της ετυμολογικού συσχετισμού της με προγενέστερες επιβαρύνσεις πιθανόν προορίζεται για τον ανεφοδιασμό με τρόφιμα των οχυρωμένων οικισμών, αν και η καταγραφή της στις πηγές δημιουργεί σύγχυση ως προς το ακριβές περιεχόμενο του όρου με αποτέλεσμα να έχουν εκφραστεί ποικίλες απόψεις κατά το παρελθόν από επιφανείς βυζαντινολόγους¹²⁰⁶. Αν και στην παλαιότερη μορφή της συνιστά εισφορά σε είδος, ήδη με την εμφάνισή της τον 13ο αιώνα φαίνεται ότι επέρχεται ο εξαργυρισμός της¹²⁰⁷.

Η *καστροκτισία* χαρακτηρίζεται ως μια από τις σημαντικότερες αγγαρείες που επιβαρύνουν τον πληθυσμό της αυτοκρατορίας, μαζί με την *όδοστρωσίαν*, την *γεφυροκτισίαν* και την *κατεργοκτισίαν*. Συνιστά την υποχρεωτική παροχή εργασίας για την ανέγερση, επισκευή ή συντήρηση ενός κάστρου. Κατά την παλαιολόγεια περίοδο η συχνότητα με την οποία απαντά ο όρος στο αρχαιακό υλικό δηλώνει την έκταση που έχει λάβει η συγκεκριμένη επιβάρυνση στο σύνολο της αυτοκρατορίας, καθώς και την

¹²⁰⁶ Η εισφορά της *σιταρκίας* απαντά στις πηγές από τον 13ο αιώνα και σύμφωνα με τον ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, σ. 103-104, Ο ΙΔΙΟΣ, «Ο ρόλος», σ. 176, 224, 225, πιθανότατα προέρχεται από την παλιότερη επιβάρυνση της *σιταρκήσεως κάστρον* (ή *σιταρχία*) η οποία μαρτυρείται ήδη από τον 9ο αιώνα. Επίσης, βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 236-237. Πρβλ. NICOL, *To Δεσποτάτο*, σ. 314. Άλλες απόψεις που έχουν εκφραστεί τη χαρακτηρίζουν ως έγγειο φόρο που καταβάλλεται σε χρήμα [βλ. OSTROGORSKY, «Die ländliche Steuergemeinde», σ. 50-51. P. CHARANIS, «The Phonikon and Other Byzantine Taxes», *Speculum* 20 (1945), σ. 331 και σημ. 3 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Social, Economic and Political Life*, X)], ως φόρο που αντικατέστησε τη συνώνη (βλ. DÖLGER, *Finanzverwaltung*, σ. 59) ή ως συμπληρωματικό φόρο σε χρήμα για τα ζευγάρια των παροίκων (*ζευγαράτικιον*) [βλ. M. ANGOLD, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204-1261)*, Οξφόρδη 1975, σ. 224], βλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, σ. 239-240. Η ΙΔΙΑ, «La fiscalité», σ. 30, όπου συγκεντρώνει όλες τις απόψεις και θεωρεί πιο πιθανή την άποψη του Dölger. *ODB*, 3, λήμμα *sitarkia*, σ. 1906-1907. Επίσης, βλ. LEMERLE, «Un chrysobulle», σ. 432 στ. 36, 443 σημ. 3. *LBG*, λήμμα *σιταρκία*.

¹²⁰⁷ Βλ. MM, IV, σ. 45-46 (:), *τοῦ κεφαλαίου τῆς σιταρκίας*. MM, V, σ. 13 (1259), *τρία νομίσματα ὑπὲρ τοῦ κεφαλαίου τῆς σιταρκίας*. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος», σ. 225.

επιδίωξη των μοναστηριακών μεγαλογαιοκτητών να εξασφαλίσουν την εξαίρεση των κτήσεων τους από αυτή¹²⁰⁸.

Ενδεχομένως την περίοδο που απολύονται οι χρυσόβουλλοι λόγοι του 1320 και του 1322 οι απαιτήσεις για τον ανεφοδιασμό των αυτοκρατορικών στρατευμάτων στην Πελοπόννησο και την αμυντική θωράκιση των βυζαντινών κάστρων καθίστανται ιδιαίτερα πειστικές στο πλαίσιο της σχεδιαζόμενης εκστρατείας εναντίον του πριγκιπάτο της Αχαΐας, της υλοποίησής της το 1320 και της διατήρησης των ανακτημένων εδαφών. Η διοίκηση οφείλει να εκμεταλλευτεί κάθε καθεστωτικό μέσο που της παρέχεται προκειμένου να εξασφαλίσει τους πόρους και τα εχέγγυα για την επιτυχή έκβαση των επιχειρήσεων και την παγίωση του νέου status quo. Κατά συνέπεια ισχυρές πρέπει να λογίζονται και οι πιέσεις που ασκούνται προς τον πληθυσμό της επαρχίας προκειμένου να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις και τους φόρους που του έχουν επιβληθεί προς την κατεύθυνση αυτή. Η ονομαστική εξαίρεση της μονής Βροντοχίου από τις δύο επιβαρύνσεις, της σιταρκίας και της καστροκτισίας, ενδεχομένως έρχεται ως απάντηση σε απαιτήσεις που πρόβαλαν τοπικοί αξιωματούχοι ή λειτουργεί προληπτικά σε μελλοντικές πιέσεις που θα μπορούσαν να ασκηθούν παρά την ολοκληρωτική φοροατέλεια που απολαμβάνει.

Το καθεστώς των απαλλαγών συμπληρώνει και στα τρία έγγραφα η φράση που ακολουθεί, αλλά δὴ καὶ ἑτέρας εἰσπράξεως κατὰ χώρας (ἢ χώραν) ἐπερχομένης¹²⁰⁹, επιβεβαιώνοντας την εξαίρεσή της και από

¹²⁰⁸ Η επιβολή της καστροκτισίας μαρτυρείται ήδη από τα τέλη του 10ου αιώνα, ενώ από τον 11ο αιώνα παρέχεται η δυνατότητα αντικατάστασής της με χρηματικό αντισώκωμα. Κατά την παλαιολόγεια περίοδο η συχνότητα με την οποία απαντά ο όρος στο αρχαιακό υλικό δηλώνει την έκταση που έχει λάβει η συγκεκριμένη επιβάρυνση. Αν και οι μοναστηριακοί γαιοκράτοχοι εξασφαλίζουν την ολική ή μερική απαλλαγή των κτήσεών τους από την *καστροκτισία* ήδη από τη βασιλεία των πρώτων Παλαιολόγων αυτοκρατόρων, για τον υπόλοιπο πληθυσμό η υποχρέωση συνήθως δεν επιδέχεται εξαιρέσεων και μόνο μικρές τροποποιήσεις επέρχονται περιορίζοντας την έκτασή της [π.χ. για τα Ιωάννινα, βλ. MM, V, σ. 82 (1319)]. Αλλά ακόμα και αν απαλλαγεί ένα τμήμα του πληθυσμού από αυτή, επιδιώκεται με άλλες συμπληρωματικές επιβαρύνσεις ο προσπορισμός των αναγκαίων για τη συντήρηση των κάστρων (όπως συμβαίνει στη Μονεμβασία). Για την καστροκτισία, βλ. S. TROIANOS, «Καστροκτισία. Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues im byzantinischen Reich», *Βυζαντινά 1* (1969), σ. 39-57, για την προέλευση και την εξέλιξη του θεσμού. M. BARTUSIS, «State Demands for the Building and Repairing of Fortifications in Late Byzantium and Medieval Serbia», *BSI* 49 (1988), σ. 205-212, όπου αναφέρονται και άλλες επιβαρύνσεις που επιβάλλονται στους υστεροβυζαντινούς χρόνους για οχυρωματικά έργα. *ODB*, 2, λήμμα *kastroktisia*, σ. 1112. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, σ. 287-291. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Fiscalité», σ. 110-111. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Αγροτικό περίσσειμα», σ. 199. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, σ. 237. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος», σ. 176, 225. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «La fiscalité», σ. 19, 44. *LBG*, λήμμα *καστροκτισία*. Απαλλαγή από την *καστροκτισίαν* περιλαμβάνουν δύο ακόμα έγγραφα από την Πελοπόννησο, ο αμφισβητούμενης γνησιότητας χρυσόβουλλος λόγος του 1316 υπέρ των Μονεμβασιωτών και το πρόσταγμα του 1328 του Ανδρόνικου Γ΄ επίσης υπέρ των Μονεμβασιωτών, βλ. MM, V, σ. 166 οι οποίοι χρονολογούν το χρυσόβουλλο στο έτος 1317. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 540 (ΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 402). SCHREINER, «Ein Prostagma», σ. 208-209 και σημ. 21, 219 (και σ. 214-215, όπου επιχειρηματολογεί για την πλαστογράφηση του χρυσοβούλλου). ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 243. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 164.

¹²⁰⁹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 42. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 23. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 26.

οποιαδήποτε απαίτηση φόρου ενσκήψει μελλοντικά στη βυζαντινή επαρχία της Πελοποννήσου.

Και στους τέσσερις χρυσόβουλλους λόγους καταχωρούνται οι πλέον αρμόδιοι αξιωματούχοι και λειτουργοί της διοίκησης, κρατικής και εκκλησιαστικής, που κατά κανόνα είναι αρμόδιοι για την είσπραξη των φόρων ή την επιβολή νέων μέτρων και επιβαρύνσεων στους υπηκόους και τα ιδρύματα της αυτοκρατορίας και τους επιβάλλεται η απαγόρευση έκφρασης οποιασδήποτε μορφής δημοσιονομικής ή άλλης απαίτησης προς τη μονή.

Πρώτος στον κατάλογο των εκπροσώπων της κρατικής διοίκησης αναφέρεται ο εκπρόσωπος του αυτοκράτορα στην Πελοπόννησο και ανώτατος πολιτικός και στρατιωτικός διοικητής της επαρχίας, η καθολική και περιέχουσα κεφαλή τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἀπάσης χώρας καὶ τῶν κάστρων, όπως είναι επισήμως ο τίτλος που φέρει¹²¹⁰. Ο τίτλος απαντά μόνο στα δύο πρώτα χρυσόβουλλα, ενώ στα επόμενα για την ίδια αρχή χρησιμοποιείται η φράση *παρὰ τῶν κατὰ καιροὺς μελλόντων ἔχειν τὴν καθολικὴν ἐνοχὴν τοῦ κεφαλατικίου τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον χώρας καὶ τῶν κάστρων*¹²¹¹. Ο τεχνικός όρος *ἐνοχὴ* απαντάται στα έγγραφα με τη σημασία είτε της φορολογικής ή άλλης υποχρέωσης προς το κράτος, είτε με την έννοια μιας ενιαίας φορολογικής-οικονομικής περιφέρειας. Με τη χρήση του στο συγκεκριμένο χωρίο δηλώνεται ουσιαστικά η δημοσιονομική εξουσία που ενέχεται στο σύνολο των διοικητικών αρμοδιοτήτων της κεφαλής. Η μνεία της στα δύο τελευταία έγγραφα ενδεχομένως υποδεικνύει ενίσχυση των καθηκόντων του επαρχιακού διοικητή της Πελοποννήσου προς την κατεύθυνση αυτή και ίσως συνδέεται και με το δικαίωμα είσπραξης των δύο εισφορών της *σιταρκίας* και της *καστροκτισίας*¹²¹².

Οι μερικῶς κατὰ τόπους κεφαλατικεύοντες είναι οι τοπικοί διοικητές των μικρότερων διοικητικών περιφερειῶν στις οποίες διαιρείται η επαρχία¹²¹³. Βέβαια τη συγκεκριμένη περίοδο η διοικητική διάρθρωση της βυζαντινής Πελοποννήσου δεν εμφανίζεται θεσμικά ομοιογενής, δεδομένου ότι επιχωριάζουν εδαφικές ενότητες που ο εθνοτικός, ιδιωματοφυλετικός ή οικονομικοκοινωνικός χαρακτήρας και η ιστορική πορεία που τις χαρακτηρίζει έχουν εξασφαλίσει για τους τοπικούς πληθυσμούς ιδιαίτερα προνομιακά καθεστώτα. Την περίοδο που

¹²¹⁰ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 37. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 39. Επίσης, βλ. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 4, *κεφαλή τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον χώρας καὶ τῶν κάστρων*. Επίσης, βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 61 Για τον τίτλο της κεφαλής, βλ. παραπάνω «Ιστορικό περίγραμμα».

¹²¹¹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 20-21. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 22-23.

¹²¹² Πρβλ. ΜΑΚΣΙΜΟΝΙΣ, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 154-156, όπου αναλύεται η περίπτωση απόδοσης φοροεισπρακτικών καθηκόντων σε επαρχιακούς διοικητές. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος», σ. 214. *ΑΒΟ*, 2, *λήμματα ἐνοχῆ, ἢ, ἐνοχος, ὁ*, σ. 173-174, 175, όπου αναφέρεται ο *ἔχων τὴν καθολικὴν ἐνοχὴν ἢ καθολικὸς ἐνοχος* ως αξιωματούχος επιφορτισμένος από τον αυτοκράτορα με τη διοίκηση μιας περιφέρειας.

¹²¹³ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 37. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 39.

εκδίδονται τα τέσσερα χρυσόβουλλα ένα είδος αυτοδιοίκησης φέρονται να απολαμβάνουν η Μονεμβασία, οι Σλάβοι Μηλιγκοί του δυτικού Ταϊγέτου και ενδεχομένως η περιοχή της Τσακωνιάς¹²¹⁴. Δυστυχώς στις πηγές δεν παρέχονται στοιχεία για τα κεφαλατίκια στα οποία διαιρείται η επαρχία τον 13ο και τον 14ο αιώνα. Οι πρώτες πληροφορίες απαντούν στο α' μισό του 15ου αιώνα, οπότε κατονομάζονται στην Λακωνία το κεφαλατίκιον του Μυζηθρά μετά και πάντων τῶν περιὶ αὐτὸν, ἤγουν Κουλᾶ, Ἑβραϊκῆς, Τρύπης, Τζεραμίου, Πακοτῶν καὶ Σκλαβοχωρίου¹²¹⁵ και το κεφαλατίκιον τοῦ Καστρίου στο βορειοανατολικό Ταϊγέτο, όπου εντάσσεται και ο οικισμός της Βρύσεως¹²¹⁶, και στην Αρκαδία το κεφαλατίκιον του Μουχλίου. Σύμφωνα με τον Σφραντζή η επαρχία του Μυζηθρά υπήρχε από παλιά, αλλά μέχρι του ορισμού του ως κεφαλή δεν είχε αναλάβει άλλος το συγκεκριμένο αξίωμα. Σε περίπτωση που ως διοικητική μονάδα υφίσταται ήδη από τις αρχές του 14ου αιώνα, με βεβαιότητα εντάσσονται σε αυτή οι κτήσεις της μονής Βροντοχίου στον Μυζηθρά, και την Καλογωνία και ενδεχομένως και η πλησιόχωρη Μιτάτοβα. Στο κεφαλατίκιον τοῦ Καστρίου εντάσσεται το ζευγηλατεῖον πλησίον τοῦ ποταμοῦ Βρυσιώτου και σε αυτό του Μουχλίου τα μετόχια τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τοῦ Βροντοχίου και τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Μολοχοῦ. Οι τοπικοί διοικητές στα δύο τελευταία χρυσόβουλλα καταγράφονται ως οι κατὰ τόπους μερικοί ἔνοχοι¹²¹⁷, κατ' αντιστοιχία του περιφραστικού τίτλου που αποδίδεται στην καθολική κεφαλή.

¹²¹⁴ Η πόλη της Μονεμβασίας απολαμβάνει το καθεστώς του αυτοδιοίκητου τουλάχιστον από τους χρόνους της κατάλυσης της Βυζαντινῆς αυτοκρατορίας από τους Φράγκους, ενώ ακόμα και μετά την επανένωσή της με την αυτοκρατορία το 1262 φαίνεται ότι διατηρεί το δικαίωμα αυτό, βλ. παραπάνω σημ. 819. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, σ. 189-190. Σύμφωνα με το *ΕΧ*, στ. 4571-4593, το 1262 αμέσως μετά την ανάκτηση των κάστρων της Λακωνικής από τους Βυζαντινούς ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος παρέδωσε στον παρακοιμώμενο Μακρηνό *χαρτία ἄγραφα* με τη χρυσή βούλλα του επάνω, προκειμένου να συντάξει χρυσόβουλλους λόγους με προνόμια για τους πληθυσμούς της Πελοποννήσου που θα ταχθούν με το μέρος του (Τσακωνιά, Γαρδαλεβός, Βάτικα, Κιστέρνα, Μηλιγκοί), ενώ για να τους τιμήσει έδωσε στους ἄρχοντές τους τον τίτλο του σεβαστού και ονόμασε τον κάθε αρχηγό τζαούσιο. Στο β΄ τέταρτο του 14ου αιώνα μνημονεύεται σε επιγραφές του Ουτύλου ὁ πανευγενέστατος πανσέβαστος τζαούσιος δρόγγου Μελιγῶν Κωνσταντίνος Σπανίς, βλ. παραπάνω σημ. 834. Για το αξίωμα του τζαούσιου στην Πελοπόννησο, βλ. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, σ. 194. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, σ. 154. Για την Τσακωνιά, βλ. παραπάνω «...περὶ τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Ἄστρου».

¹²¹⁵ Βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1838, σ. 200. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 342. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1990, σ. 96 (= ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ 1966, σ. 68). Ο Κουλᾶς πιθανόν ταυτίζεται με την περιοχή του κάστρου του Μυστρά και η Ἑβραϊκῆ τοποθετείται κάπου στην περιοχή του οικισμού Πικουλιάνικα, μεταξύ της καστροπολιτείας και της Τρύπης. Το Τσεραμίο και τα Πακωτά συνιστούν σήμερα μικροσυνοικισμούς νοτιοδυτικά της Σπάρτης πλησίον του χωριού του Αγίου Ιωάννη και το Σκλαβοχώριον ταυτίζεται με τον σημερινό οικισμό των Αμυκλών. Το κεφαλατίκιον πέρα από τους προαναφερόμενους οικισμούς θα περιελάμβανε κι άλλους, οι οποίοι βρίσκονται εντός της περιοχής που φαίνεται ότι καταλαμβάνει (Παρόρι, Λακεδαίμονια-Σπάρτη, Μαγούλα, ενδεχομένως η Βάρσοβα). Επίσης, βλ. παραπάνω σημ. 327.

¹²¹⁶ Με το χρυσόβουλλο του 1449 του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου και το αργυρόβουλλο του 1450 δεσπότη Δημητρίου αποδίδεται στον Ανδρόνικο Γεμιστό το προνόμιο να ἄρχη και οὗτος αὐτοῦ (της Βρύσεως) και κεφαλατικῆ ἰδίᾳ τε και χωρὶς ἀπὸ τοῦ Καστρίου κεφαλατικίου, βλ. παραπάνω «Τὸ ζευγηλατεῖον πλησίον τοῦ ποταμοῦ Βρυσιώτου». Κατὰ συνέπεια το Καστρί συνιστᾶ ἔδρα κεφαλατικίου στο οποίο μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα υπάγεται και ο οικισμός Βρύσις.

¹²¹⁷ Βλ. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 21. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 23.

Ο επόμενος ιεραρχικά αξιωματούχος που έχει την αρμοδιότητα να προβάλλει φορολογικές απαιτήσεις εκ μέρους της διοίκησης προς τη μονή και τις κτήσεις της είναι ο *τὴν χρηματικὴν καθολικὴν ἐνοχὴν τῶν ἐκεῖσε δημοσιακῶν δουλειῶν ἔχων*¹²¹⁸ ή ο *τὰ δημοσίου διενεργῶν* (ή *ἐνεργῶν*) *καθολικὸς ἔνοχος*¹²¹⁹. Οι εκφράσεις *χρηματικὴ καθολικὴ ἐνοχὴ*¹²²⁰ και *δημοσιακαὶ δουλεῖαι*¹²²¹ δηλώνουν ουσιαστικά τις δημοσιονομικές υπηρεσίες με τις οποίες είναι επιφορτισμένος για το σύνολο της βυζαντινῆς κτήσης, η οποία εκλαμβάνεται ως μια ενιαία οικονομική μονάδα. Ο όρος *διενεργῶν* (ή *ἐνεργῶν*)¹²²² αποδίδεται σε δημόσιους λειτουργούς με διοικητικά ή οικονομικά καθήκοντα. Για τον συγκεκριμένο αξιωματούχο η υπαγωγή του στη δεύτερη περίπτωση προσδιορίζεται από το λειτούργημα του *ἐνόχου* και την αρμοδιότητά του επί του συνόλου των φορολογικῶν επιβαρύνσεων (*τὰ δημοσίου*¹²²³). Οι δύο φράσεις των κειμένων αποδίδουν περιφραστικά το ίδιο αξίωμα και δηλώνουν τον εντεταλμένο του αυτοκράτορα που είναι επιφορτισμένος με τη διαχείριση των δημοσιονομικού χαρακτήρα δικαιωμάτων του κράτους για το σύνολο της επαρχίας της Πελοποννήσου (*καθολικὴ ἐνοχὴ, καθολικὸς ἔνοχος*), τον οικονομικό ουσιαστικά διοικητή της. Άμεσος προϊστάμενός του πρέπει να θεωρείται η καθολικὴ κεφαλὴ της περιφέρειας. Στην υπηρεσία του *καθολικοῦ ἐνόχου* βρίσκονται οι *ὑπ' αὐτὸν ἔνοχοι* ή *μερικοὶ ἔνοχοι*¹²²⁴, οικονομικοί ή φορολογικοί υπάλληλοι με περιορισμένη αρμοδιότητα¹²²⁵.

Με καθήκοντα που βρίσκονται στην αρμοδιότητα των αυτοκρατορικών οικονομικών υπηρεσιῶν εμφανίζεται και η επόμενη ομάδα δημοσίων λειτουργῶν, οι *μέλλοντες ἀπογραφικὴν δουλείαν ἐν τῇ τοιαύτῃ* (ή *ἐν τῇ κατὰ τὴν Πελοπόννησον*) *χώρα ποιήσασθαι* (ή *ποιεῖσθαι* ή *ποιῆσαι*)¹²²⁶. Πρόκειται για δημοσίους υπαλλήλους (*ἀπογραφεῖς*) ή εντεταλμένους κρατικούς αξιωματούχους οι οποίοι κατόπιν αυτοκρατορικής εντολῆς διενεργούν την απογραφή του οικονομικού κεφαλαίου κάθε πολίτη ή οργανισμού που υπόκειται σε φορολόγηση

¹²¹⁸ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 37-38. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 40.

¹²¹⁹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 21. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 24. Επίσης, βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 121-122, 227, 228.

¹²²⁰ Βλ. *ABO*, 2, λήμματα *ἐνοχὴ, ἡ, ἔνοχος, ὁ*, σ. 173-174, 175.

¹²²¹ Βλ. *ABO*, 2, λήμμα *δουλεία, ἡ*, σ. 92.

¹²²² Βλ. *ABO*, 2, λήμματα *διενεργῶν, ὁ (διενεργῶ), ἐνεργῶ, ἐνεργῶν, ὁ*, σ. 75-76, 162-164.

¹²²³ Βλ. *ABO*, 2, λήμμα *δημόσιον, το, δημόσια, τά*, σ. 58-60.

¹²²⁴ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 38. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 40. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 21. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 24.

¹²²⁵ Στο αρχεακό υλικό από τους ὕστερους βυζαντινούς χρόνους οι επαρχιακοὶ οικονομικοὶ υπάλληλοι στην υπηρεσία του κράτους προσδιορίζονται με ποικίλους ὀρους: *πράττων* ή *ἐνεργῶν* (ή *διενεργῶν*) *τὰς δουλείας τοῦ δημοσίου* (ή *τὰς δημοσιακὰς δουλείας*), *πράκτωρ, δημοσιακὸς* (ή *δημόσιος*) *ἐνοχος, ἐρίσκόμενος εἰς τὴν δημοσιακὴν ἐνοχὴν*. Για την οργάνωση και τη στελέχωση των επαρχιακῶν δημοσιονομικῶν υπηρεσιῶν, βλ. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙΤΣ, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 217-225. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος», σ. 212-214. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, σ. 219-220

¹²²⁶ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 38. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 40. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 27. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 28.

(ἀναγραφή¹²²⁷, ἀπογραφή¹²²⁸, ἀπογραφική δουλεία¹²²⁹). Προβαίνουν στην καταγραφή, περιγραφή και καταμέτρηση των έγγειων ιδιοκτησιών και των φορολογήσιμων στοιχείων που εμπεριέχονται σε αυτές (πάροικοι, ζωικό δυναμικό, εργαστηριακές εγκαταστάσεις κ.ά.) και αφού υπολογιστεί η αξία τους προσδιορίζουν τον αναλογούντα προς το κράτος φόρο. Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για άσκηση καθηκόντων καθαρά οικονομικού χαρακτήρα, δεν κατατάσσονται μαζί με τους προηγούμενους υπαλλήλους, δεδομένου ότι δρουν ως πληρεξούσιοι του αυτοκράτορα και δεν υπόκεινται στις εντολές των τοπικών αρχών. Η αρμοδιότητά τους φαίνεται ότι εκτείνεται στο σύνολο μιας επαρχίας και στη συγκεκριμένη περίπτωση σε όλη τη βυζαντινή Πελοπόννησο. Αν και για την υπηρεσία αυτή υπάρχει ειδική κατηγορία υπαλλήλων, οι ἀπογραφείς, τα καθήκοντά τους συχνά ανατίθενται σε επαρχιακούς διοικητές ή άλλους κρατικούς αξιωματούχους¹²³⁰. Για τον λόγο αυτό και στα τέσσερα χρυσόβουλλα χρησιμοποιείται η έκφραση οι μέλλοντες ἀπογραφικήν δουλείαν ποιήσασθαι δηλώνοντας ξεκάθαρα ότι η απαγόρευση ισχύει για οποιονδήποτε αυτοκρατορικό εντεταλμένο που είναι επιφορτισμένος με τη συγκεκριμένη αρμοδιότητα ανεξάρτητα από τη θέση που κατέχει στη διοίκηση και τους τίτλους που φέρει και όχι μόνο για τους προαναφερθέντες λειτουργούς.

Με την παράθεση των παραπάνω αξιωματούχων και λειτουργών στα τέσσερα χρυσόβουλλα ουσιαστικά εξαιρούνται όλες οι κρατικές αρχές που μπορούσαν καθοιονδήποτε τρόπο να παρέμβουν στη μονή και στις κτήσεις της απαιτώντας την καταβολή ή θέλοντας να επιβάλλουν κάποια επιβάρυνση. Επιπρόσθετα λειτουργώντας οι αυτοκράτορες προληπτικά με την προσθήκη των φράσεων τῶν ἄλλων ἀπάντων ή παρ' ἄλλου τινός τῶν ἀπάντων¹²³¹ εκτείνουν την απαγόρευση και σε οποιονδήποτε άλλο

¹²²⁷ Ο όρος με την έννοια της καταμέτρησης και καταγραφής των περιουσιακών στοιχείων απαντά στις πηγές μέχρι και τον 13ο αιώνα που αντικαθίσταται από την ἀπογραφή, βλ. *ODB*, 1, λήμμα *anagrapheus*, σ. 134. *ABO*, 1, λήμματα *αναγραφείς*, *ὁ, ἀναγραφή*, *ή*, σ. 105-107.

¹²²⁸ Ο όρος από τον 12ο αιώνα και μετά λαμβάνει τη σημασία της ἀναγραφής, την οποία βαθμιαία αντικαθιστά, βλ. *ODB*, 1, λήμμα *apographeus*, σ. 134. *ABO*, 1, λήμματα *ἀπογραφείς*, *ὁ, ἀπογραφή*, *ή*, σ. 140-143. *LBG*, λήμμα *ἀπογραφείς*.

¹²²⁹ Η εκτέλεση της ἀπογραφής, πρβλ. *ABO*, 2, λήμμα *δουλεία*, *ή*, σ. 92.

¹²³⁰ Οι απογραφείς ή οι αξιωματούχοι που εντέλλονται να διεξάγουν την απογραφή συγκεντρώνουν με κάθε λεπτομέρεια τα στοιχεία που συνιστούν μια γαιοκτησία, ανεξάρτητα από το εάν είναι ενιαία ή διασπασμένη σε μικρότερες κτήσεις, μετρούν με ακρίβεια τα όριά της (*περιορισμός*) και προβαίνουν στην *ἐξίσωσιν* (= η εξακρίβωση του φόρου που αντιστοιχεί στην ιδιοκτησία), την *ἀποκατάστασιν* (= απόδοση ή αφαίρεση γης κατά περίπτωση) και την *παράδοσιν* των γαιών. Στο τέλος συντάσσουν ένα πρακτικό με το οποίο κατοχυρώνονται τα δικαιώματα του γαιοκτήμονα επί της ιδιοκτησίας του και προσμετρείται ο οφειλόμενος φόρος προς το κράτος. Υψηλόβαθμα στελέχη της επαρχιακής διοίκησης, αυλικό αξιωματούχοι, αλλά και απλοί οικονομικοί υπάλληλοι, ακόμα και φοροεισπράκτορες, επιδιώκουν να τους ανατεθούν απογραφικά καθήκοντα λόγω των υψηλών κερδών που μπορούν να αποκομίσουν, βλ. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙĆ, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 186-217. HENDY, «The Economy Revisited», σ. 36, 37. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος», σ. 212, 218-219, 220. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, σ. 213, 216-219, 220, 222, 229.

¹²³¹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 39-40. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 42. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 21. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 22.

θελήσει να ασκήσει την εξουσία του στο ιερό καθίδρυμα εκμεταλλευόμενος τις αρμοδιότητες που του παρέχει μια υψηλόβαθμη θέση στη διοίκηση.

Ακολουθώντας τα δύο πρώτα έγγραφα ολοκληρώνοντας τον κατάλογο με τους εκπροσώπους του δημοσίου από τους οποίους αφαιρείται οποιαδήποτε αρμοδιότητα προς το μοναστήρι απευθύνουν το καθεστώς των απαλλαγών προς την εκκλησιαστική διοίκηση. Η μονή ως έλευθέρη, δεν υπάγεται στην εξουσία ή τον έλεγχο των τοπικών επισκόπων και μητροπολιτών, αλλά ως πατριαρχική υπόκειται στον οικουμενικό θρόνο ο οποίος όπως συμβαίνει σε αυτές τις περιπτώσεις ασκεί την εποπτεία του μέσω των *πατριαρχικών ἐξάρχων* που ορίζει και αποστέλλει¹²³². Το προνομιακό ωστόσο καθεστώς του Βροντοχίου εντάσσεται και αυτούς μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των απαγορεύσεων που έχει επιβληθεί. Για τη σχέση του μοναστηριού με το πατριαρχείο θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

Στους καταλόγους των αξιωματούχων και στα τέσσερα χρυσόβουλλα παρατίθενται πάντα οι απαιτήσεις που αυτοί μπορεί να προβάλλουν προς τη μονή επαναλαμβάνοντας ουσιαστικά τις απαλλαγές που εκχωρούνται ως προς αυτές¹²³³: *ἀφαίρεσις, ἐπήρεια, κατατριβή, ὄχλησις, ἐπίθεσις*¹²³⁴, *ζημία*¹²³⁵, *ἀγγαρεία, ἀπαίτησις*¹²³⁶, *διασεισμός*. Πρόκειται για δημοσιονομική ορολογία όπου συμπυκνώνεται το πλήθος και το είδος των εισφορών και των επιβαρύνσεων που βαρύνουν τον φορολογούμενο. Απαντά συχνά στα βυζαντινά έγγραφα και καταδεικνύει το δυσβάσταχτο χαρακτήρα του φορολογικού συστήματος της αυτοκρατορίας¹²³⁷.

Το ιδιαίτερα προνομιακό καθεστώς στο οποίο εντάσσεται η μονή Βροντοχίου ολοκληρώνεται με την αναγνώρισή της ως πατριαρχικής¹²³⁸,

¹²³² Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 42-44, 45. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 46-47, 48-49. Για τους πατριαρχικούς εξάρχους, βλ. παρακάτω «Η μονή ως βασιλική, πατριαρχική, έλευθέρη και ανενόχλητος». Για την απαλλαγή της μονής από τον έλεγχο των *πατριαρχικών ἐξάρχων*, πρβλ. ΡΑΓΙΑ, *Λάτρος*, σ. 197-199.

¹²³³ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 39, 40, 41. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 41, 43. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 18-20. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 21-22.

¹²³⁴ Η *ἐπίθεσις* εδώ έχει την έννοια της επιβολής προσθέτων βαρών, βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 6, λήμμα *ἐπίθεσις*, σ. 2774.

¹²³⁵ Η *ζημία* στη δημοσιονομική ορολογία του Βυζαντίου δηλώνει τις φορολογικές επιβαρύνσεις ή τα πρόστιμα για φορολογικές παραβάσεις και την κατ' επέκταση οικονομική απώλεια που αποφέρουν σε αυτόν που επιβάλλονται, βλ. *ΑΒΟ*, 2, λήμμα *ζημία*, ή (*ζημιώω - ζημιόμαι*), σ. 270-271. Επίσης, βλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, σ. 232 σημ. 1003, η οποία θεωρεί ότι ο όρος δηλώνει επίσης κάποια εισφορά.

¹²³⁶ Ως *ἀπαίτησις* νοείται η ζήτηση από το κράτος του φόρου ή οποιασδήποτε άλλης εισφοράς ή επιβάρυνσης, βλ. *ΑΒΟ*, 1, λήμμα *ἀπαίτησις*, ή, σ. 132.

¹²³⁷ Βλ. ΜΑΚΣΙΜΟΝΙC, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 11-12.

¹²³⁸ Με τον όρο *πατριαρχικά* νοούνται τα μοναστήρια που βρίσκονται υπό την άμεση εποπτεία και τον έλεγχο του πατριάρχη, είτε βρίσκονται εντός των ορίων της εκκλησιαστικής επαρχίας της Κωνσταντινούπολης είτε εντός των ορίων των λοιπών επισκοπών ή μητροπόλεων της αυτοκρατορίας. Στη πρώτη ομάδα η πατριαρχική εξουσία είναι ανάλογη αυτής που έχει κάθε ιεράρχης στις υπαγόμενες σε αυτόν μοναστικές κοινότητες της περιφέρειάς του. Αντίθετα στη δεύτερη ομάδα υπάγονται μονές που εξουσιάζονται από τον προκαθήμενο του οικουμενικού θρόνου, αν και χωροθετούνται εκτός των

την εισαγωγή δηλαδή σε αυτή των δικαιωμάτων του οικουμενικού θρόνου της Κωνσταντινούπολης με εξαιρετικά περιορισμένες ωστόσο αρμοδιότητες στις μοναστηριακές υποθέσεις και με μηδενικές απαιτήσεις¹²³⁹. Τα πατριαρχικά δίκαια ορίζονται στο χρυσόβουλλο του 1314/1315 με εξαιρετική ακρίβεια και κάθε λεπτομέρεια¹²⁴⁰ και με την ίδια διατύπωση επαναλαμβάνονται στο επόμενο του 1318¹²⁴¹. Από την περιγραφή καθίσταται σαφές ότι επιδιωκόμενο είναι να διασφαλιστεί τυπικά για το μοναστήρι η κανονικότητα κατά την εκκλησιαστική ένθεσμον τάξιν. Αυτό επιτυγχάνεται με την υπαγωγή του υπό άρχιερατικήν πνευματικήν έπιστασίαν, η οποία προσδιορίζεται ως πατριαρχική, και με την μνήμη συνήθης του πατριαρχικού όνόματος, εν ταῖς κατ' αυτήν ιεροτελεστιαῖς. Κατ' αυτό τον τρόπο ουσιαστικά εφαρμόζεται το δικαίωμα της ανάκρισης των μοναχών από τον πατριάρχη για ψυχικά σφάλματα (πνευματική ανάκρισις εν πράγμασι κινουμένοις, επικρίσεως καὶ ἐπισκέψεως ἀξίους), διάταξη που είχε ήδη εισαχθεί για τα αυτοδέσποτα μοναστήρια από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό (1081-1118) με την 37η Νεαρά¹²⁴², καθώς και η αναφορά του ονόματος του πατριάρχη κατά τη Θεία Λειτουργία η οποία επίσης είχε αρχίσει να

ορίων της εκκλησιαστικής του επαρχίας. Τα πατριαρχικά μοναστήρια είναι ανεξάρτητα από τις τοπικές εκκλησιαστικές αρχές, υπάγονται απευθείας στον πατριάρχη, μνημονεύουν το όνομά του στη Θεία Λειτουργία και καταβάλουν την ετήσια εισφορά του κανονικού (βλ. παρακάτω σημ. 1244). Στο βίο του Αγίου Θεοδώρου του Συκεώτου απαντά η παλαιότερη μνεία επαρχιακών μονών που αποδίδονται στον πατριαρχικό θρόνο επί βασιλείας του Μαυρικού (582-602) (βλ. Θ. ΙΩΑΝΝΟΥ, *Μνημεία ἀγιολογικά*, Βενετία 1884, σ. 437). Επί Βασιλείου Α' θεσμοθετείται το δικαίωμα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως να προσφέρει *σταυροπήγιον* (πατριαρχικό *σταυροπήγιον*, βλ. παρακάτω σημ. 1260) σε μοναστήρια που ανεγείρονται στις επισκοπές και μητροπόλεις του θρόνου του, αποδεσμεύοντας τους κτήτορες από την εξουσία των τοπικών ιεραρχών. Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι οι πατριαρχικές μονές διακρίνονται σε δύο κατηγορίες ως προς τον τρόπο υπαγωγής τους στο πατριαρχείο, στις σταυροπηγιακές και σε αυτές που η μεταβολή του καθεστώτος επέρχεται σε μεταγενέστερη της ίδρυσής τους φάση. Για τον 10ο αιώνα στην Πελοπόννησο καταγράφονται δύο περιπτώσεις εφαρμογής του θεσμού. Στην πρώτη τα πατριαρχικά μοναστήρια της περιοχής υποχρεώνονται να ενισχύσουν την εκστρατεία του Ρωμανού Α' Λακαπηνού (920-944) στη νότια Ιταλία προσφέροντας το καθένα δύο πολεμικούς ίππους με όλο τους τον εξοπλισμό, (βλ. *De administrando imperio*, σ. 256. THOMAS, *Private religious foundations*, σ. 144). Στη δεύτερη περίπτωση η ίδρυση της παλαιάς μονής Φιλοσόφου στην κοιλάδα του Λουσιού στην Αρκαδία συνδέεται με πατριαρχικό σταυροπήγιο του 964-966 επί πατριαρχίας Πολύευκτου (956-970) [βλ. MM, V, σ. 250-252 (1624). ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονή Φιλοσόφου*, σ. 66-78. THOMAS, *Private religious foundations*, σ. 215-216], αν και έχει αμφισβητηθεί η γνησιότητα του μεταβυζαντινού σιγιλίου όπου γίνεται η αναφορά (βλ. ΜΑΡΚΟΣ, *Το νομικό καθεστώς*, σ. 75). Στην υστεροβυζαντινή περίοδο η εισαγωγή των πατριαρχικών δικαίων επί των αυτοδέσποτων μοναστηριών καθιερώνει για ορισμένα από αυτά την ονομασία *ελεύθεροι* ή *αυτοδέσποτοι πατριαρχικά μοναί*. Για τα πατριαρχικά μοναστήρια, βλ. HERMAN, «Istituzioni monastiche», σ. 353-355, 365-366, 370-372. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Αυτοδέσποτοι Μοναί», στ. 492-493. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ο θεσμός τῶν αυτοδέσποτων μονῶν», σ. 116-123. Ο ΙΔΙΟΣ, «(Κανονικὸν Δίκαιον)», στ. 59-60. Ο ΙΔΙΟΣ, «Σταυροπήγιον», στ. 411. THOMAS, *Private religious foundations*, σ. 155, 199, 205-206, 209. ODB, 3, λήμμα *stauropogion*, σ. 1946-1947. Μον. ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ, *Τὰ αυτοδέσποτα καὶ ἐλεύθερα μοναστήρια*, σ. 41 σημ. 36, 43, 69, 99, 116-118, 119-121. ΜΑΡΚΟΣ, *Το νομικό καθεστώς*, σ. 55-76. Επίσης, βλ. παρακάτω σημ. 1260.

¹²³⁹ Επίσης, βλ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Ο θεσμός τῶν αυτοδέσποτων μονῶν», σ. 277-278.

¹²⁴⁰ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 44-49. Γενικά για τα πατριαρχικά δίκαια, βλ. ΜΑΡΚΟΣ, *Το νομικό καθεστώς*, σ. 339-340, 354-359.

¹²⁴¹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 47-52.

¹²⁴² Βλ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Ο θεσμός τῶν αυτοδέσποτων μονῶν», σ. 117.

εφαρμόζεται σποραδικά από τους κομνηνικούς χρόνους¹²⁴³. Επίσης η πνευματική εποπτεία του οικουμενικού θρόνου πρέπει να ασκείται προσωπικά από τον ίδιο τον πατριάρχη στην έδρα του *κατὰ τὴν τῶν θείων καὶ ἱερῶν νόμων, τάξιν καὶ παρακέλευσιν*, ενώ στους εκπροσώπους του δεν αναγνωρίζεται ουδεμία αρμοδιότητα επί της μονής. Δύο φορές γίνεται αναφορά σε καθένα από τα χρυσόβουλλα στους πατριαρχικούς εξάρχους επιβάλλοντας κατηγορηματικά απαγορεύσεις ως προς την άσκηση ελέγχου και εποπτείας και ως προς την έκφραση οποιασδήποτε απαίτησης απέναντι στην ίδια τη μονή και *τοῖς προσοῦσιν αὐτῇ*, καθιστώντας σαφή την εξαίρεσή της από την ετήσια καταβολή του κανονικοῦ¹²⁴⁴, καθώς και οποιασδήποτε άλλης εισφοράς. Σημειώνεται ότι στην αρμοδιότητα των πατριαρχικῶν ἐξάρχων εντάσσεται η εφαρμογή των δικαίων του οικουμενικού θρόνου στις πατριαρχικές μονές της αυτοκρατορίας¹²⁴⁵

Ο τίτλος του ἐξάρχου απαντά τη συγκεκριμένη περίοδο στην Πελοπόννησο, χωρίς να προκύπτει βέβαια η εξουσιοδότησή του κατόχου του από την Κωνσταντινούπολη για οποιαδήποτε εμπλοκή του στις υποθέσεις των πατριαρχικῶν μονῶν της επαρχίας. Τον φέρει ο

¹²⁴³ Βλ. ό.π., σ. 117-118.

¹²⁴⁴ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 43. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 47. Εκκλησιαστικός φόρος σε ισχύ τουλάχιστον από τον 11ο αιώνα που καταβάλλεται από το σύνολο των πιστών, τους ιερείς και τις μονές με εξαίρεση τις σταυροπηγιακές για τη συντήρηση των ιεραρχῶν στους οποίους υπόκεινται, βλ. ODB, 2, λήμμα *kanonikon*, σ. 1102-1103. HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 176, 269. ΜΑΡΚΟΣ, *Το νομικό καθεστώς*, σ. 356-359. Επίσης, βλ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Σταυροπήγιον», στ. 411. ΡΑΓΙΑ, *Λάτρος*, σ. 205.

¹²⁴⁵ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 42-44, 45. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 46-47, 48-49. Ο τίτλος του ἐξάρχου εμφανίζεται στην εκκλησιαστική διοίκηση για πρώτη φορά τον 5ο αιώνα και αποδίδεται κατά το πλείστον σε κληρικούς και μοναχούς, αλλά και λαϊκούς, συνοδευόμενος από συγκεκριμένες αρμοδιότητες που ποικίλουν κατά περίπτωση (ο προϊστάμενος των μονῶν μιας περιοχής, ο προϊστάμενος επίσκοπος σε ένα σύνολο αρχιερατικών εδρῶν, ο εκπρόσωπος του πατριαρχείου σε μια επαρχία κ.ά.), βλ. Κ. ΡΑΛΛΗΣ, «Περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐξάρχων», ΠΑΑ 11 (1936), σ. 155-162. Ο ΙΔΙΟΣ, «Περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν τίτλων τῶν ὑπερτίμων καὶ ἐξάρχων», ΠΑΑ 13 (1938), σ. 155-162. LAMPE, *Lexicon*, λήμμα *ἐξάρχος*, σ. 493. LAURENT, *Le corpus des sceaux*, 1, σ. 163. ΠΗΛΙΑΗΣ, *Τίτλοι, ὄφφικια καὶ ἀξιώματα*, σ. 115-117. ODB, 2, λήμμα *exarch*, σ. 767. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά ἀξιώματα*, σ. 226-235. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 6, λήμμα *ἐξάρχος*, σ. 114. Επίσης, βλ. Μ. ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ θεσμὸς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας, 14ος-19ος αἰώνας*, ΕΙΕ/ΚΝΕ 54, Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία, Ἀθήνα 1995, σ. 39-50. ΜΑΡΚΟΣ, *Το νομικό καθεστώς*, σ. 351. Για το κοσμικό αξίωμα του ἐξάρχου, βλ. ΣΑΘΑΣ, *ΜΒ*, 6, σ. 645-646, *πρόσταγμα ἐξαρχικόν*. LAMPE, *Lexicon*, λήμμα *ἐξάρχος*, σ. 493. ODB, 2, λήμμα *exarch*, σ. 767. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, 6, λήμμα *ἐξάρχος*, σ. 114. Με τον ὄρο πατριαρχικὸς ἐξάρχος δηλώνεται το πρόσωπο που λειτουργεῖ ως εκπρόσωπος του πατριάρχη και αποστέλλεται περιστασιακά από την πρωτεύουσα σε μια περιφέρεια εντελλόμενος με την διεκπεραίωση υποθέσεων του οικουμενικού θρόνου (εἰσπραξὴ εἰσφορῶν προς το πατριαρχεῖο, ἐπίλυση διαφορῶν, εποπτεία και ἐλεγχος για τὴν τήρηση τῆς τάξης στις πατριαρχικὲς μονές κ.ά.). Ανάλογα καθήκοντα ανατίθενται κατὰ περίπτωσιν και στους κατὰ τόπους επισκόπους, μητροπολίτες ἢ ηγουμένους μοναστηριῶν, βλ. LAURENT, *Le corpus des sceaux*, 1, σ. 163. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Ὁ θεσμὸς τῶν αὐτοδέσποτων μονῶν», σ. 120. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐξάρχος», ΘΗΕ 5 (1964), στ. 716-717. DARROUZES, *Ὄφφικια*, σ. 272-273, 308-309, 313. ΠΗΛΙΑΗΣ, *Τίτλοι, ὄφφικια καὶ ἀξιώματα*, σ. 117-118. ΜΑΡΚΟΣ, *Το νομικό καθεστώς*, σ. 350-353. Επίσης, βλ. ΡΑΓΙΑ, *Λάτρος*, σ. 194-196, 197, 199. Πρβλ. DARROUZES, *Ὄφφικια*, σ. 127-131, 162-163, 213, 214.

μητροπολίτης Μονεμβασίας Νικόλαος¹²⁴⁶ και πριν από αυτόν ο προκάτοχός του Γρηγόριος¹²⁴⁷. Τα εξαρχικά δικαιώματα του Νικολάου όμως, όπως ορίζονται από το χρυσόβουλλο του 1301 με τα προνόμια υπέρ της μητροπόλεως Μονεμβασίας, περιορίζονται στον ορισμό του σε *ἀρχιερατικῶς προϊστάμενον των επισκοπικῶν θρόνων της Πελοποννήσου (πάσης δὴ τῆς Πελοποννήσου)* με αντικείμενο τη διευθέτηση των μεταξὺ τους θεμάτων και διαφορῶν. Μόνο μετά τα μέσα του 14ου αιώνα μπορεί να γίνει λόγος για την παραχώρηση της πατριαρχικής εξαρχίας στον μητροπολίτη Μονεμβασίας. Στον τελευταίο, σύμφωνα με έγγραφο του 1354 του πατριάρχη Φιλόθεου Κόκκινου, απονέμεται η *ἐν τῇ Πελοποννήσῳ ἀνήκουσαν πᾶσαν ἐξαρχίαν τοῖς πατριαρχικοῖς δικαίοις, ὅθεν ἐπιτηρήσεις μὲν πάντα τὰ ὑπὸ τὸ πατριαρχεῖον τελοῦντα μοναστήρια*¹²⁴⁸. Πρόκειται για την παλαιότερη σωζόμενη μνεία απόδοσης του τίτλου σε εκκλησιαστικό αξιωματούχο της Πελοποννήσου.

Η ανακήρυξη της Μονῆς Βροντοχίου σε πατριαρχική φαίνεται ότι είχε προηγηθεί της έκδοσης του χρυσόβουλλου λόγου του 1314/1315. Για τον προσδιορισμό της χρονικής περιόδου κατά την οποία συνέβη κάποιες γενικές πληροφορίες μας παρέχει το σιγίλλιο του 1366, όπου γίνεται επιγραμματικά μνεία στην απόδοση προνομίων και γαιῶν ἀπὸ τους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως κατά την περίοδο που ακολουθεί την ίδρυσή της. Στο έγγραφο αναφέρεται ὅτι η μονή *προεβιβάσθη και ἐτιμήθη... ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου πατριάρχου, ἔτι δὲ καὶ παρὰ τῶν λοιπῶν ἀγιωτάτων πατριαρχῶν εἰς τὴν τοῦ ἀρχιμανδρίτου καὶ μεγάλου πρωτοσυγκέλλου τιμὴν, καὶ ὅτι ἐξεδόθη αὐτῇ λόγῳ μετοχίου... μονύδριον... τοῦ ἀγίου ἐνδόξου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου περὶ τοὺς Καψαλοὺς διακείμενον*¹²⁴⁹. Ὡς πρὸς την κτήση η ακριβὴς περίοδος εκχώρησής της διευκρινίζεται παρακάτω στο έγγραφο, όπου σημειώνεται ὅτι *παρὰ τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν*

¹²⁴⁶ Ο μητροπολίτης Νικόλαος απαντά ὡς ἐξάρχος το 1301 στο χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Β' με τα προνόμια της μητρόπολης Μονεμβασίας (βλ. BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 308-309 στ. 104, 116-120, 149-150, 161. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία*, σ. 294) και ἀκολουθῶς το 1314(;) στο χρυσόβουλλο με τα ὅρια της εκκλησιαστικῆς του επαρχίας (MM, V, σ. 158, 159, 161. BINON, «L'histoire de deux chrysobulles», σ. 310, στ. 45-46. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία*, σ. 302). Επίσης, βλ. παραπάνω σημ. 759. Η απόδοση του τίτλου του ἐξάρχου στους κατά τόπους επισκόπους, μητροπολίτες, ηγουμένους ἢ αρχιμανδρίτες, αν και τους προσδίδει ιεραρχικά πρωτεία μεταξὺ των αρχιερατικῶν θρόνων ἢ των μοναστηριῶν μιας περιφέρειας δεν συνεπάγεται και την ἀνάδειξή τους σε πατριαρχικούς ἐξάρχους.

¹²⁴⁷ Βλ. «Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας», σ. 68, 86-87, (Γρηγόριος) *ἐξάρχος δὲ ὦν καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ δίκαια ἔχων πάσης Πελοποννήσου*.

¹²⁴⁸ Βλ. MM, I, σ. 328-329 (1354). DARROUZÈS, *Les Regestes*, I.V, αρ. 2354 (1354) σ. 291-292. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία*, σ.327, 352 αρ. 22. Λίγο αργότερα, το 1368, ἐξάρχος των πατριαρχικῶν δικαίων στην Πελοπόννησο διορίζεται ἕνας ἀνώνυμος ἐπίσκοπος, βλ. MM, I, σ. 501. DARROUZÈS, *Les Regestes*, I.V, αρ. 2545 (1368) σ. 460-461. Ο ΙΔΙΟΣ, *Le registre synodal*, σ. 368. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τριπολιτσά*, σ. 126. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat*, σ. LXXI, 224, 290. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 282, 409.

¹²⁴⁹ Βλ. MM, I, σ. 480.

Αθανασίου πατριάρχου εις μετόχιον ἐξεδίδετο¹²⁵⁰. Αντίθετα ο προβιβασμός της μονής σύμφωνα με τη διατύπωση του κειμένου μπορεί να είχε συντελεστεί επί του προαναφερόμενου ιεράρχη ή και επί των διαδόχων του. Μια ακριβέστερη εικόνα προσφέρουν τα κείμενα των χρυσοβούλλων, όπου αρχίζοντας από το παλαιότερο του 1314/1315 ο τιμιώτατος καθηγούμενος Παχώμιος προσφωνείται στην ἔκθεσιν ἀρχιμανδρίτης και πρωτοσύγκελλος ¹²⁵¹ καθιστώντας σαφές ότι κατά την έκδοση του εγγράφου κατέχει τους δύο τίτλους και κατ' επέκταση την τιμή του ἀρχιμανδριτάτου. Κατά συνέπεια η απόδοσή τους έχει προηγηθεί του έτους 1314/1315 και συνδέεται με έναν από τους δύο πατριάρχες που είχαν προϋπάρξει στον οικουμενικό θρόνο, τον Αθανάσιο Α' (1289-1293, 1303-1309) κατά τη δεύτερη πατριαρχία του ή το διάδοχό του Νίφωνα Α' (14/9/1310-11/4/1314). Λαμβάνοντας ωστόσο υπ' όψιν το ρόλο που έχει διαδραματίσει ο πρώτος στην ίδρυση και εδραίωση της μονής Βροντοχίου, καθώς και το γεγονός ότι είναι ο μόνος που αναφέρεται ονομαστικά στο σιγίλλιο του 1366, καθίσταται βέβαιο ότι πρόκειται για το πρόσωπο που επιφύλαξε τη συγκεκριμένη τιμή για το μοναστήρι¹²⁵². Επιπρόσθετα το γεγονός ότι ο προερχόμενος από τους μοναστικούς κύκλους Παχώμιος προσγράφεται στον κύκλο του γνωστού για το ασκητικό του πνεύμα Αθανασίου Α' ο οποίος βρίσκεται σε αντιπαλότητα με τον Νίφωνα Α' που έτεινε προς την «εκκοσμίκευση» και αγαπούσε την ευζωία καθιστά απίθανη τη εμπλοκή του τελευταίου στις υποθέσεις του Βροντοχίου¹²⁵³. Η απόδοσή του από τον διάδοχο του τελευταίου Ιωάννη ΙΓ' τον Γλυκή (1315-1319)¹²⁵⁴ αποκλείεται λόγω της όψιμης ανάρρησής του στον πατριαρχικό θρόνο στις 12 Μαΐου 1315. Άλλωστε ο Ιωάννης ΙΓ' λίγο αργότερα και με βεβαιότητα πριν το 1318 προάγει εκ νέου τον ηγούμενο της μονής με την απόδοση του τίτλου του μεγάλου πρωτοσυγκέλλου τῆς Πελοποννήσου, που καθιερώνεται ως η μοναδική πλέον προσφώνησή του και στα τρία αυτοκρατορικά έγγραφα που εκδίδονται στη συνέχεια¹²⁵⁵.

Μία άλλη υπόθεση που μπορεί να εκφραστεί είναι ότι η αναγνώριση της μονής ως πατριαρχικής συνδέεται με το καθεστώς στο οποίο είχε ενταχθεί το προηγούμενο μοναστήρι των Αγίων Θεοδώρων του Βροντοχίου, το προδρομικό αυτού της Θεοτόκου της Οδηγήτριας. Στον προβληματικό πέμπτο χρυσόβουλλο λόγο που έχει καλυφθεί από τον

¹²⁵⁰ Βλ. ΜΜ, Ι, σ. 481. Επίσης, βλ. παραπάνω «Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Κασσαλοῦ».

¹²⁵¹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 26, 27.

¹²⁵² Επίσης, βλ. LAURENT, *Les Regestes*, αρ. 1672, σ. 464-465.

¹²⁵³ Για τον πατριάρχη Νίφωνα Α', βλ. *PLP*, 8, αρ. 20679. Δ. Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Νίφων Α'», *ΕΕΒΣ* 53 (2007-2009), σ. 233-264.

¹²⁵⁴ Για τον πατριάρχη Ιωάννη ΙΓ' τον Γλυκή, βλ. ΣΤ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, «Ο λόγιος Οικουμενικός Πατριάρχης Ἰωάννης ΙΓ' ὁ Γλυκῆς (Συναγωγή εἰδήσεων καὶ ἀνέκδοτα ἔγγραφα)», *ΕΕΒΣ* 41 (1974), σ. 297-405. *PLP*, 2, αρ. 4271.

¹²⁵⁵ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 22, 24. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 1, 14. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 1, 33-34.

νεώτερο του 1322 αναφέρεται η σεβασμία [πατρι]αρχική μονή των αγι[ων] μεγ[αλομαρτύρων Θεοδώρων]¹²⁵⁶. Η ενδεχόμενη ταύτιση της τελευταίας με το αρχικό καθολικό του Βροντοχίου υποδηλώνει την προωμότητα της ανακήρυξης της σε πατριαρχική πιθανώς κατά τη διάρκεια της πρώτης πατριαρχίας του Αθανασίου Α' (1289-1293) την περίοδο της ίδρυσής της. Η ανέγερση του νέου καθολικού λίγο αργότερα και η μετονομασία της μονής δεν επιφέρουν, όπως είναι φυσικό, μεταβολές στο προϋπάρχον καθεστώς του ιερού καθιδρύματος. Βέβαια πρόκειται για μια υπόθεση που η αποσπασματικότητα του κειμένου δυσχεραίνει την περαιτέρω τεκμηρίωσή της. Σε αυτό το καθαρά υποθετικό πλαίσιο η μνεία στο ίδιο έγγραφο σε πρωτοσύγκελλο υποδεικνύει επίσης την προωμότητα της απόδοσης του τίτλου στον ηγούμενο του μοναστηριού και θα μπορούσε να αφορά ακόμα και τον Δανιήλ. Στην περίπτωση που απευθύνεται στον Παχώμιο η τιτλοδοσία θα μπορούσε να είχε γίνει από τον πατριάρχη Ιωάννη ΙΒ' Κοσμά (1294-1303)¹²⁵⁷ πιθανόν μετά το 1296, δεδομένου ότι στο βιβλιογραφικό σημείωμα του κώδικα Paris. Bibl. Nat. 708 (Reg. 2334) αναφέρεται μόνο ως *καθηγούμενος*¹²⁵⁸.

Στην περίοδο που ακολουθεί η τιτλοφορία των προκαθημένων του μοναστηριού παραμένει η ίδια με κάποιες μικρές διαφοροποιήσεις, όπως αναφέρει το σιγίλλιο του 1366 όπου σημειώνεται ότι οι δύο τίτλοι του *ἀρχιμανδρίτου* και του *μεγάλου πρωτοσυγκέλλου* βρίσκονται συνεχώς σε ισχύ από τις αρχές του 14ου αιώνα που απονεμήθηκαν και συνεχίζει να τους φέρει και ο τότε ηγούμενος Κυπριανός¹²⁵⁹. Ωστόσο στις προσφωνήσεις του τελευταίου, αν και επανέρχεται η μνεία της τιμής του *ἀρχιμανδρίτη* η οποία απαντά μόνο στο πρώτο χρυσόβουλλο του 1314/1315, από το δεύτερο αξιωματικά απουσιάζει ο γεωγραφικός προσδιορισμός *τῆς Πελοποννήσου* που τον συνόδευε στα επόμενα τρία (1318, 1320 και 1322). Επίσης το γεγονός ότι δεν γίνεται μνεία *σταυροπηγίου*¹²⁶⁰ συνιστά κατά πάσα πιθανότητα μια ένδειξη ότι η

¹²⁵⁶ Βλ. Χρυσόβουλλο «τῶν Ἁγίων Θεοδώρων».

¹²⁵⁷ Για τον πατριάρχη Ιωάννη ΙΒ' Κοσμά, βλ. LAURENT, «La chronologie des patriarches (1208-1309)», σ. 147, 148-149. *PLP*, Addenda, Corrigenda 1-8, αρ. 92161. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν*, σ. 165-167, 184.

¹²⁵⁸ Σε πολύ μεταγενέστερο βιβλιογραφικό σημείωμα του 1319 στον κώδικα 2550 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, ο γραφέας Νικόλαος Μαλωταράς χρησιμοποιεί την προσφώνηση: *τοῦ τιμιωτάτου πρωτοσυγκέλλου καὶ ἀρχιμανδρίτου Μορέ(ως) Παχωμ(ίου) (μον)αχοῦ*, βλ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Ἐγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾷ», σ. 186. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ὁ ναός της Οδηγήτριας*, σ. 183. Επίσης, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι», σ. 165.

¹²⁵⁹ Βλ. *MM*, I, σ. 480.

¹²⁶⁰ Με τον όρο αυτό αρχικά δηλώνεται η ίδρυση ιερών καθιδρυμάτων με την έμπηξη σταυρού από τον τοπικό επίσκοπο κατά τη θεμελίωσή τους. Αργότερα ο αυτοκράτορας Βασίλειος Α' (867-886) αναγνωρίζει στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως το δικαίωμα απόδοσης σταυροπηγίου σε υπό ανέγερση μονές εντός των ορίων των υπαγομένων στον Οικουμενικό Θρόνο επισκοπών και μητροπόλεων για τις οποίες ισχύει πλέον το καθεστώς των πατριαρχικών μοναστηριών. Στους αιώνες που ακολουθούν το σταυροπήγιο καθίσταται αποκλειστικό προνόμιο του πατριάρχη και αρχικά τουλάχιστον χαρακτηρίζει τις μονές που από την ίδρυσή τους υπόκεινται στα πατριαρχικά δίκαια, βλ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Σταυροπήγιο», στ. 411. THOMAS, *Private religious foundations*, σ. 139, 215-216,

ανακήρυξη της σε πατριαρχική επέρχεται σε μεταγενέστερη χρονικά στιγμή της ίδρυσής της, ίσως κατόπιν και της αναγνώρισής της σε αυτοδέσποτη βασιλική.

Η τιμή του *ἀρχιμανδριτάτου* στη μορφή που έχει λάβει κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους αποδίδεται σε μία πατριαρχική μονή, στη μεγαλύτερη και πλουσιότερη μιας περιφέρειας, και ενέχει το προνόμιο για τον ηγούμενο της να κρατάει τα πρωτεία επί των υπολοίπων μοναστηριών της περιοχής που υπόκεινται στον οικουμενικό θρόνο, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις εντέλλεται και με αρμοδιότητες πατριαρχικού εξάρχου. Ο ηγούμενος φέρει τον τίτλο του αρχιμανδριτή¹²⁶¹, όπως ο Παχώμιος στην περίπτωση της μονής Βροντοχίου¹²⁶². Σε μια πρώτη φάση η απόδοση του τίτλου συμβαδίζει με το μέγεθος, τον πλούτο, το κύρος και την ισχύ που απολαμβάνει η νεόδμητη μονή στη βυζαντινή επαρχία της Πελοποννήσου, εντός των στενών ορίων της οποίας αναδεικνύεται σε έναν από τους μεγαλύτερους γαιοκτήτες και κατά συνέπεια έναν υπολογίσιμο οικονομικό παράγοντα με την πνευματική επιστασία της να εκτείνεται σε ένα σημαντικό τμήμα του ορθόδοξου πληθυσμού της κτήσης και με δυνατότητα άσκησης επιρροής και σε πολιτικό επίπεδο. Αν και από το κείμενο των δύο χρυσοβούλλων δεν προκύπτει η συνακόλουθη

230, 238-243, 249-250. *ODB*, 3, λήμμα *stauropogon*, σ. 1946-1947. ΜΑΡΚΟΣ, *Το νομικό καθεστώς*, σ. 52-60. Μον. ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ, *Τὰ αὐτοδέσποτα καὶ ἐλεύθερα μοναστήρια*, σ. 43. Επίσης, βλ. παραπάνω σημ. 1238.

¹²⁶¹ Ο τίτλος του αρχιμανδριτή εμφανίζεται κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο αρχικά στην περιοχή της Συρίας και της Παλαιστίνης και κατά τους πρώιμους χρόνους του μοναχισμού έχει την έννοια του επικεφαλής ενός μοναστηριού. Τον 6ο αιώνα σταδιακά αντικαθίσταται από τον τίτλο του ηγουμένου, ενώ συνεχίζει να διατηρείται μόνο σε κάποια από τα πλουσιότερα και ισχυρότερα μοναστήρια. Την ίδια περίοδο ο τίτλος αναβαθμίζεται και αποδίδεται στον επικεφαλής μιας ομάδας μονών που συνιστούν κοινότητα ή χωροθετούνται στην ίδια γεωγραφικά ενότητα. Τον λαμβάνει συνήθως ο ηγούμενος της σημαντικότερης από αυτές, ο οποίος συγκεντρώνει διευρυμένες αρμοδιότητες και εξουσίες και λειτουργεί συχνά ως εκπρόσωπος της αρχιερατικής αρχής όπου υπάγονται. Σύμφωνα με τις πηγές σύνολα μοναστηριών που διοικούνται από έναν αρχιμανδριτή απαντούν στην Αντιόχεια, στη νορμανδική Σικελία-Καλαβρία, στο όρος Λάτρος της Καρίας, στην Αθήνα κ.ά. Την ίδια έννοια ενέχει ήδη από την πρωτοβυζαντινή περίοδο το αξίωμα του *πρώτου* (Παλαιστίνη). Στο μοναστικό κέντρο που είχε αναπτυχθεί στο όρος Λάτρος αποτελούμενο από δώδεκα πατριαρχικές μονές η τιμή του *ἀρχιμανδριτάτου* τουλάχιστον από τον 11ο έως τον 14ο αιώνα εναλλάσσεται μεταξύ των μονών της Θεοτόκου του Στύλου (ή Αγίου Παύλου) και των Κελλιβάρων (βλ. ΜΜ, IV, σ. 295-296, 298. *Ἐγγραφα Πάτμου*, 1, σ. 291-294, 295, αρ. 38 σ. 296-298. ΡΑΓΙΑ, *Λάτρος*, σ. 47-51, 63-64, 95-96, 125-126, 192-196, 197-199). Κατά την τριετία 1076-1079 την αρχή της μοναστικής κοινότητας αναλαμβάνει ο όσιος Χριστόδουλος (μετέπειτα κτήτορας της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο) ηγούμενος της μονής της Θεοτόκου του Στύλου, ο οποίος σε άλλες πηγές καταγράφεται ως *ἀρχιμανδριτής* και σε άλλες ως *πρώτος* (βλ. *Ἐγγραφα Πάτμου*, 1, σ. *9, *13, *15, *21, *23 σημ. 3, *26-*27. ΡΑΓΙΑ, *Λάτρος*, σ. 48-49, 50-51, 83, 143-144). Για την τιμή του *ἀρχιμανδριτάτου*, βλ. ΜΜ, IV, σ. 295-296, 298. *BMGD*, σ. 377, 616, 617, 623, 624, 638-648, 1043, 1200, 1237, 1679. Β. GRANIĆ, «Die rechtliche Stellung und Organisation der griechischen Klöster nach dem justinianischen Recht», *BZ* 29/1 (1929-1930), σ. 29-34. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Ο θεσμός τῶν αὐτοδέσποτων μονῶν», σ. 120. Ο ΙΔΙΟΣ, «(Κανονικὸν Δίκαιον)», στ. 60. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Σταυροπήγιον», στ. 411. G DAGRON, «Les moines et la Ville», *TM* 4 (1970), σ. 268-269. ΠΗΛΙΑΗΣ, *Τίτλοι, ὀφρῖκια καὶ ἀξιώματα*, σ. 148-150. *ODB*, 1, λήμμα *archimandrite*, σ. 156. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Ὁ ἀθωνικὸς μοναχισμὸς*, σ. 287 σημ. 2, 294 σημ. 33. ΡΑΓΙΑ, *Λάτρος*, σ. 51 σημ. 86, 283-284. *LBG*, λήμμα *ἀρχιμανδριτάτον*.

¹²⁶² Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 26, 27. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 22, 24. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 1, 14. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 1, 33-34.

αρμοδιότητα επί άλλων πατριαρχικών μονών ή η απόδοση εξαρχικών εξουσιών, οι μοναστικές κτήσεις που κατέχει το μοναστήρι και η χωροθέτηση κάποιων από αυτές σε ενότητες μονών που ενδεχομένως συνιστούν κοινότητα (μονές Κελεφίνας-ρέματος Σωφρόνη) καθιστούν πιθανή τη συγκέντρωση στην τιμή του *ἀρχιμανδρίτου* διευρυνμένων αρμοδιοτήτων επί των υπολοίπων ή και επί ενός μεγαλύτερου συνόλου, όπως θα δούμε παρακάτω, σε συνδυασμό με τον τίτλο του *πρωτοσυγγέλλου*¹²⁶³.

Ο τίτλος του *πρωτοσυγγέλλου* είναι ο δεύτερος με τον οποίο προσφωνείται ο ηγούμενος της μονής Βροντοχίου στο χρυσόβουλλο του 1314/1315¹²⁶⁴. Στις υστεροβυζαντινές πηγές όταν απευθύνεται στον επικεφαλής μοναστηριού συνοδεύει πάντα το αξίωμα του αρχιμανδρίτη, αλλά δυστυχώς δεν παρέχονται περαιτέρω στοιχεία για τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που τυχόν εμπεριέχονται σε αυτόν. Το βέβαιο είναι ότι η απόδοσή του συνεπάγεται την πρωτοκαθεδρία των ηγουμένων έναντι των άλλων ομοίων τους, καθώς και άλλων υψηλόβαθμων αξιωματούχων της εκκλησιαστικής διοίκησης¹²⁶⁵. Ωστόσο

¹²⁶³ Το 1222 ο πατριάρχης Μανουήλ Α΄ Σαραντηνός ή Χαριτόπουλος (1215-1222) αποδίδει την τιμή του *ἀρχιμανδριτάτου* και της *ἐξαρχίας* στο πατριαρχικό μοναστήρι του Αγίου Παύλου επί το όρος του Λάτρου και θέτει *ὑπό τὴν αὐτοῦ διεξαγωγὴν καὶ κυβένησιν* τις δώδεκα μονές που συνιστούν τη λατρινή μοναστική κοινότητα, βλ. ΜΜ, IV, σ. 295-298. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Ο θεσμός τῶν αὐτοδέσποτων μονῶν», σ. 120. ΡΑΓΙΑ, *Λάτρος*, σ. 55-56, 138-139, 191-192, 194-196. 283-284.

¹²⁶⁴ Ο τίτλος του *συγγέλλου* αποδίδεται σε κληρικούς ή μοναχούς, αρχικά με την έννοια του εμπιστού και συγκάτοικου του πατριάρχη με καθήκοντα ιδιαίτερου συμβούλου. Ήδη από την πρωτοβυζαντινή περίοδο εξελίσσεται σε αξίωμα και τουλάχιστον από τους μέσους βυζαντινούς χρόνους ο διορισμός του συνιστά αποκλειστικό προνόμιο του ίδιου τον αυτοκράτορα, ο οποίος μέσω αυτού μπορεί να ελέγχει τον πατριάρχη. Αναδεικνύεται σε εκκλησιαστικό αξιωματούχο με υψηλόβαθμη θέση στην αυλική ιεραρχία, ενώ σημαντικός είναι ο αριθμός των *συγγέλλων* που καταλαμβάνουν τον πατριαρχικό θρόνο. Οι *σύγκελλοι* απαντούν στις πηγές με ποικίλες αρμοδιότητες και καθήκοντα πέρα από τη θέση του πατριαρχικού συμβούλου και του συνδέσμου μεταξύ των δύο ανώτατων αρχών. Η παρακμή του θεσμού επέρχεται μετά τα μέσα του 10ου αιώνα με την αύξηση του αριθμού τους που επιφέρει τη σταδιακή υποβάθμιση του τίτλου. Παράλληλα την ίδια περίοδο αρχίζει να απονέμεται από τον αυτοκράτορα και ως τιμητικός τίτλος σε μητροπολίτες. Το αξίωμα του *πρωτοσυγγέλλου* εμφανίζεται από τα μέσα του 11ου αιώνα ως η προϊστάμενη αρχή των *συγγέλλων* του οικουμενικού θρόνου, αλλά γρήγορα λαμβάνει και τη σημασία τιμητικού τίτλου προς μητροπολίτες. Για τον τίτλο του *συγγέλλου/πρωτοσυγγέλλου* κατά την πρωτοβυζαντινή και μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. Παραμυθίας και Πάργας ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, «Ο θεσμός τῶν συγγέλλων», 1, σ. 3-38, 2, σ. 169-175. GRUMEL, «Les métropolitains syncelles», σ. 92-114. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin concernant l'élection et l'ordination des évêques», *RÉB* 18 (1960), σ. 56, 63, 65, 68-71. LAURENT, *Le corpus des sceaux*, 1, σ. 147-161. DARROUZÈS, *Όφφίκια*, σ. 17-19, 28 σημ. 3, 31-32, 35-36, 46, 53-54, 64-65, 79-80. ΠΗΛΙΑΗΣ, *Τίτλοι, όφφίκια καὶ ἀξιώματα*, σ. 195-198. *ODB*, 3, λήμμα *synkellos*, σ. 1993-1994. ANGOLD, *Church and Society*, σ. 36-37, 69. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, σ. 553-605. Τον 11ο αιώνα απαντά η παλαιότερη μνεία απόδοσης από τον αυτοκράτορα του τιμητικού τίτλου του *πρωτοσυγγέλλου* σε ηγούμενο μονής, βλ. DÖLGER, *Aus den Schatzkammern*, αρ. 104 (1080) στ. 19 και σ. 279, *ό πανοσιώτατος (μοναχός) κ(ύρ) Νικόλαος, πρωτοσύγκελλος καὶ ἡγούμενος (ος) τ(ῆς) λαύρας τ(ῶν) Ἰβήρων. Actes de Xéropotamou*, αρ. 6 (1081) στ. 3, 9, 30 και σ. 59. *Actes d'Iviron*, II, αρ. 42 (1080) στ. 19, 35, αρ. 43 (1085) στ. 5. Επίσης, βλ. *Actes de Xéropotamou*, αρ. 7 (1085) στ. 25, *Νι(κ)ήτ(ας) ό ἐλάχιστο(ς) (μον)αχ(ός) κ(αὶ) τῆς τοῦ θεοῦ μεγάλ(ης) ἐκκλη(σίας) (πρωτο)σύγκελ(λος) προνοητ(ῆς) τ(ῶν) κτημ(ά)τ(ων) τοῦ μεγάλ(ου) δου(κός) ὑπέγραψα*.

¹²⁶⁵ Κατά τους παλαιολόγειους χρόνους ο τίτλος του *πρωτοσυγγέλλου* απαντά συχνά στην τιτλοφορία των ηγουμένων των σημαντικών και ισχυρών μοναστηριών της αυτοκρατορίας (μονή Στουδίου, μονή Μαργάνων, μονή Προδρόμου Πέτρας, Μονή Κοσμιδίου, μονή Μεγάλου Σπηλαίου, μονή Λυκουσάδος

στο αποσπασματικά σωζόμενο παλαιότερο χρυσόβουλλο του βόρειου τοίχου απαντά ο τίτλος ως ακολούθως: ...καὶ πρωτοσύγκε[λλος] τῶν κατὰ τὸν μορεαν ειρη[μένων]...¹²⁶⁶. Ενδεχομένως στο χαμένο τμήμα προηγείται η τιμή του ἀρχιμανδρίτου που μνημονεύεται στα επόμενα, αλλά προβληματισμό δημιουργεί η φράση που ακολουθεί. Σύμφωνα με αυτή η τιτλοδοσία του προσώπου στο οποίο αναφέρεται το χρυσόβουλλο ενέχει κάποιου είδους αρμοδιότητα ή πρωτοκαθεδρία έναντι ενός συνόλου κατά πάσα πιθανότητα μονῶν της Πελοποννήσου¹²⁶⁷, οι οποίες φαίνεται ότι έχουν προαναφερθεί στο κείμενο του χρυσοβούλλου. Δυστυχώς η έλλειψη άλλων στοιχείων δεν μπορεί να διαφωτίσει περαιτέρω το χαρακτήρα της συγκεκριμένης αναφοράς.

Για τον τίτλο του πρωτοσυγκέλλου, αν και στο παρελθόν είχε εκφραστεί η άποψη ότι δίδεται από τον αυτοκράτορα, όπως συνέβαινε κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο¹²⁶⁸, οι περιπτώσεις της μονῆς Βροντοχίου και της μονῆς της Πέτρας στην Κωνσταντινούπολη μαρτυρούν την πατριαρχική αρμοδιότητα. Σύμφωνα με το σιγίλλιο του 1366, το μοναστήρι του Μυστρά προεβιβάσθη καὶ ἐτιμήθη... ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου πατριάρχου, ἔτι δὲ καὶ παρὰ τῶν λοιπῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν εἰς τὴν τοῦ ἀρχιμανδρίτου καὶ μεγάλου πρωτοσυγκέλλου τιμῆν¹²⁶⁹. Κατὰ συνέπεια ἤδη ἀπὸ τις ἀρχές του 14ου αἰώνα ο πατριάρχης φαίνεται ότι είναι αρμόδιος για την παραχώρηση του τίτλου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση μάλιστα αφού αρχικά ο Αθανάσιος Α' (ή ο Ιωάννης Β') ανακήρυξε τον Παχώμιο πρωτοσύγκελλο, στη συνέχεια ο Ιωάννης Γ' φροντίζει για τον προβιβασμό του σε μεγάλο πρωτοσύγκελλο. Στη περίπτωση της μονῆς του Τιμίου Προδρόμου της Πέτρας το 1381 ο πατριάρχης Νείλος Κεραμεύς (1380-1388) απολύει

κ.ά.) συνοδευόμενος κατὰ κανόνα ἀπὸ αὐτὸν τοῦ ἀρχιμανδρίτου. Η εκλογή ή ανάδειξή τους στην ηγουμενεία της μονῆς γίνεται σύμφωνα με τη διαδικασία που καταγράφεται στο τυπικό και εν συνεχεία λαμβάνουν τα διάσημα των τίτλων τους (σφραγίς, δικανίκιον) ἀπὸ τον πατριάρχη και τον αυτοκράτορα, σύμφωνα με το τελετουργικό που περιγράφεται στον Ψευδο-Κοδινό (ΨΕΥΔΟ-ΚΟΔΙΝΟΣ, σ. 282-283. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, σ. 258-259, 336-337), βλ. MM, II, σ. 22-23 (1381), V, σ. 191, 192 (1354). *Actes d'Iviron*, III, αρ. 71 (1309) στ. 41, αρ. 76 (1320) στ. 2, 10. Παραμυθίας καὶ Πάργας ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, «Ὁ θεσμὸς τῶν συγκέλλων», 2, σ. 175-180, 3, σ. 103-106. GRUMEL, «Les métropolitains syncelles», σ. 107. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, «Τὰ ὑπὲρ τῆς μονῆς Λυκουσάδος ἔγγραφο», σ. 499, 512 στ. 28-29. Ὁ Παραμυθίας καὶ Πάργας ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, «Ὁ θεσμὸς τῶν συγκέλλων», 2, σ. 178-179, αναγνωρίζει λανθασμένα «πλεονεκτήματα ἐκκλησιαστικά καὶ πολιτικά» στους κατόχους τοῦ τίτλου τοῦ πρωτοσυγκέλλου, τα περισσότερα ἐκ τῶν ὁποίων σύμφωνα με τις πηγές προκύπτουν κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ την τιμὴ τοῦ ἀρχιμανδριτάτου. Ὁ πρωτοσύγκελλος που ἀναφέρεται στο χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρόνικου Παλαιολόγου τοῦ 1321 ὑπὲρ τῆς μητροπόλεως Ἰωαννίνων καὶ σύμφωνα με αὐτὸ λαμβάνει ἐτησίως ὡς εἰσφορά βαγένιον πλήρες οἴνου, εἶναι πιθανότατα ἀξιωματοῦχος τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, βλ. Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, *Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου τῶν τε ὁμόρων Ἑλληνικῶν καὶ Ἰλλυρικῶν χωρῶν*, τ. 1-2, ἐν Ἀθήναις 1856-1857, 2, σ. 310. MM, V, σ. 86 (1321).

¹²⁶⁶ Βλ. Χρυσόβουλλο «τῶν Ἁγίων Θεοδώρων».

¹²⁶⁷ Πρβλ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, «Τὰ ὑπὲρ τῆς μονῆς Λυκουσάδος ἔγγραφο», σ. 499, 512 στ. 28-29, ἀρχιμανδριτὴν καὶ πρωτοσύγκελλον τῶν περὶ τὴν Βλαχίαν μοναστηρίων.

¹²⁶⁸ Βλ. Παραμυθίας καὶ Πάργας ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, «Ὁ θεσμὸς τῶν συγκέλλων», 2, σ. 175.

¹²⁶⁹ Βλ. MM, I, σ. 480 (1366).

σιγιλλιώδες γράμμα δια του οποίου τιμάται το μοναστήρι τῷ ἀρχιμανδριτάτῳ καὶ πρωτοσυγκελικῷ ὀνόματι¹²⁷⁰.

Το αξίωμα του μεγάλου πρωτοσυγκέλλου εμφανίζεται στους πρώιμους υστεροβυζαντινούς χρόνους και αρχικά αντικαθιστά αυτό του συγκέλλου του πατριαρχείου¹²⁷¹. Για πρώτη φορά απαντά εκτός των ορίων της βυζαντινής πρωτεύουσας στο χρυσόβουλλο του 1318 και αποδίδεται στον Παχώμιο από τον πατριάρχη Ιωάννη ΙΓ' τον Γλυκή (1315-1319) μετά την ανάρρησή του στον οικουμενικό θρόνο¹²⁷². Και στους τρεις χρυσόβουλλους λόγους (1318, 1320 και 1322) ο ηγούμενος προσφωνείται μέγας πρωτοσύγκελλος τῆς Πελοποννήσου, ενώ ο τίτλος δεν συνοδεύεται πλέον από το αξίωμα του αρχιμανδρίτη. Η απουσία του τελευταίου σε καμία περίπτωση δεν υποδηλώνει ότι εξέπεσε της τιμής, δεδομένου ότι σύμφωνα με το σιγίλλιο του πατριάρχη Φιλόθεου Κόκκινου αδιαλείπτως την κατέχει από τις αρχές του 14ου αιώνα μέχρι το 1366. Άλλωστε η αναβάθμιση του τίτλου του πρωτοσυγκέλλου και ο γεωγραφικός προσδιορισμός που προστίθεται σε αυτόν δηλώνουν προβιβασμό για τον ηγούμενο. Επιπρόσθετα η απόδοση για πρώτη φορά εκτός της Βασιλεύουσας, αν όντως ισχύει, του αξιώματος που φέρει ο πλέον έμπιστος σύμβουλος του πατριάρχη σε μια τοπική εκκλησιαστική αρχή σηματοδοτεί την ανάδειξη της μονής Βροντοχίου στο ισχυρότερο και σημαντικότερο ιερό καθίδρυμα της Πελοποννήσου και καταδεικνύει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της πατριαρχικής και αυτοκρατορικής διοίκησης για τις επερχόμενες εξελίξεις στον Μοριά¹²⁷³.

Από τα παραπάνω συνεπάγεται η ισχύς που ενέχεται στο νέο τίτλο του μεγάλου πρωτοσυγκέλλου τῆς Πελοποννήσου που με την αναβάθμισή του χάνει τον τιμητικό χαρακτήρα του απλού πρωτοσυγκέλλου. Καθίσταται αξίωμα με ισχύ σε όλη τη βυζαντινή επαρχία στο οποίο σχεδόν με βεβαιότητα εμπεριέχονται και οι αρμοδιότητες του ἀρχιμανδρίτου και για αυτό δεν απαιτείται η μνημόνευσή του. Ο φορέας του ενδεχομένως λειτουργεί ως εξουσιοδοτημένος εκπρόσωπος του πατριαρχείου στην περιοχή και στα καθήκοντα του εντάσσονται αρμοδιότητες που αφορούν στην εφαρμογή των πατριαρχικών δικαίων,

¹²⁷⁰ Βλ. MM, II, σ. 22 (1381).

¹²⁷¹ Βλ. Παραμυθίας και Πάργας ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, «Ο θεσμός τῶν συγκέλλων», 2, σ. 180-182. GRUMEL, «Les métropolitains syncelles», σ. 107-108. LAURENT, *Le corpus des sceaux*, 1, σ. 148. ΠΗΛΙΑΗΣ, *Τίτλοι, ὀφφίκια καὶ ἀξιώματα*, σ. 197. ODB, 3, λήμμα *synkellos*, σ. 1994. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, σ. 555, 583. Ο Μάξιμος (κατά κόσμον Μανουήλ) Ολόβωλος, ο πρώτος μέγας πρωτοσύγκελλος του πατριαρχείου που απαντά στις πηγές αναδεικνύεται στο αξίωμα στα τέλη του 13ου αιώνα (μετά το 1285), βλ. ODB, λήμμα *Holobolos*, *Manuel*, σ. 940. PLP, 9, αρ. 21047.

¹²⁷² Στην Κωνσταντινούπολη ενδεχομένως είχε προηγηθεί του Παχωμίου η αναγόρευση σε μεγάλο πρωτοσύγκελλο του αρχιμανδρίτη Κασσιανού (13ος/14ος αι.), βλ. R. DEVREESSE, *Codices Vaticani graeci*. III. *Codices 604-866*, Βατικανό 1950, σ. 402, *κυροῦ Κασσιανοῦ ἱερομονάχου, τοῦ καὶ χρηματίσαντος καθηγομένου ἀρχιμανδρίτου καὶ μεγάλου πρωτοσυγκέλλου τῶν ἁγίων μονῶν, τῆς ἐν τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων διακειμένης... Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ἀκαταλήπτου καὶ τῆς ἐν τῷ ὄρει Ἀύξεντιοῦ διακειμένης μεγάλου ἀρχιστρατήγου τῶν ἄνω δυνάμεων Μιχαήλ*. PLP, 5, αρ. 11336.

¹²⁷³ Επίσης βλ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ο ναός της Οδηγήτριας*, σ. 33-34.

στην εποπτεία των πατριαρχικών μονών και τυχόν άλλων κτήσεων και σε θέματα που άπτονται της εξουσίας του οικουμενικού θρόνου¹²⁷⁴. Το 1382 ο ιερομόναχος Μύρων ως μέγας πρωτοσύγκελλος αποστέλλεται στην Τραπεζούντα εντεταλμένος με την προάσπιση των συμφερόντων του οικουμενικού πατριαρχείου¹²⁷⁵. Πιθανόν το αξίωμα με διευρυμένες αρμοδιότητες αποδίδεται σε εκκλησιαστικά πρόσωπα που καλούνται να υπερασπιστούν τα συμφέροντα της επίσημης Εκκλησίας και κατ' επέκταση της αυτοκρατορίας σε περιοχές απομακρυσμένες αλλά ζωτικής σημασίας για το Βυζάντιο. Στην πρώτη περίπτωση εντάσσεται η περικυκλωμένη από τα εχθρικά κρατίδια των Φράγκων κατακτητών αλλά νευραλγικής σημασίας επαρχία του Μυστρά που καλείται να λειτουργήσει ως προγεφύρωμα για τη προάσπιση της ορθοδοξίας έναντι των σχισματικών της Δύσης και την ανάληψη πρωτοβουλιών για την ανάκτηση των χαμένων εδαφών στη νότια Βαλκανική. Στη δεύτερη πρόκειται για την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας τελευταίο φάρο της ορθοδοξίας και του ελληνισμού στα μικρασιατικά εδάφη και φυσικό σύμμαχο του Βυζαντίου απέναντι στην τουρκική απειλή, η οποία οφείλει να βρίσκεται υπό την κηδεμονία της μητρικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης.

Στο σιγίλλιο του 1366 αν και η τιτλοδοσία δεν μεταβάλλεται, εκλείπει πλέον από το αξίωμα του μεγάλου πρωτοσυγκέλλου ο γεωγραφικός προσδιορισμός της Πελοποννήσου. Κατά πάσα πιθανότητα την περίοδο αυτή τα καθήκοντα και οι αρμοδιότητες του ηγουμένου δεν είναι τόσο διευρυμένα όπως στο παρελθόν, ενώ δεν αποκλείεται και η κατανομή τους σε περισσότερους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους της βυζαντινής επαρχίας¹²⁷⁶. Άλλωστε όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το 1354 καθήκοντα πατριαρχικού εξάρχου ανατίθενται στον μητροπολίτη Μονεμβασίας και λίγο αργότερα το 1368 στον επίσκοπο Αμυκλών. Και

¹²⁷⁴ Επίσης, βλ. Παραμυθίας και Πάργας ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, «Ο θεσμός τῶν συγκέλλων», 2, σ. 182-184. Η μνεία στο χρυσόβουλλο του 1318 των πατριαρχικών εξάρχων υποδηλώνει ενδεχομένως ότι σε κάποιες περιπτώσεις η αποστολή των τελευταίων καθίσταται επιβεβλημένη και ότι υπάρχει διαφοροποίηση στις μεταξύ τους αρμοδιότητες παρά τις ταυτοσημίες που παρουσιάζουν. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, «Ο ρόλος τῶν αυτοκρατορικῶν δωρεῶν», σ. 213, ο οποίος θεωρεί ότι καθίσταται υπεύθυνος για όλα τα πατριαρχικά καθιδρύματα του βυζαντινού Μοριά με αξιώσεις και στην υπόλοιπη Πελοπόννησο.

¹²⁷⁵ Βλ. ΜΜ, II, σ. 44-45 (1382). Παραμυθίας και Πάργας ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, «Ο θεσμός τῶν συγκέλλων», 2, σ. 185-186. Πρόκειται για *ὑποσχετικόν γράμμα* ο συντάκτης του οποίου δεσμεύεται ότι δεν πρόκειται να επιτρέψει στον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας να προβεί σε ενέργειες που θα βλάψουν τα συμφέροντα του πατριαρχείου. Υπογράφει ως *ὁ μέγας πρωτοσύγκελλος Μύρων ιερομόναχος*. Ο τίτλος υποδηλώνει με βεβαιότητα τα καθήκοντα με τα οποία είναι επιφορτισμένος ο ιερομόναχος κατά τη μετάβαση του στον Πόντο. Για τον Μύρωνα, βλ. *PLP*, 8, αρ. 19890.

¹²⁷⁶ Κατά τους όψιμους παλαιολόγειους χρόνους στους μοναστικούς κύκλους της Κωνσταντινούπολης με τον τίτλο του *μεγάλου πρωτοσυγκέλλου* απαντούν ο μετέπειτα πατριάρχης Ευθύμιος Γ' (1410-1416) ως ηγούμενος και αρχιμανδρίτης της μονής Στουδίου (1396-1410), ο Μακάριος Μακρής ηγούμενος της μονής Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη (α' τρίτο του 15ου αι.) και ο Ιωάσαφ ηγούμενος της μονής Προδρόμου (1431;-1433), μετέπειτα μητροπολίτης Εφέσου (ca. 1433-1437), βλ. Παραμυθίας και Πάργας ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, «Ο θεσμός τῶν συγκέλλων», 2, σ. 186-192, όπου αναφέρεται και σε άλλους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους που έφεραν τον τίτλο. *PLP*, 3, αρ. 6268, 4, αρ. 8916, 7, αρ. 16379.

των δύο είχε προηγηθεί ο ορισμός του μητροπολίτη Παλαιών Πατρών ως *ἐξάρχου πάσης Αχαΐας*, χωρίς όμως να είναι γνωστές οι εξουσίες που απορρέουν από το αξίωμα. Στις πηγές απαντούν δύο μητροπολίτες με τον τίτλο αυτό με τον παλαιότερο σε έγγραφο του 1316¹²⁷⁷.

Την ένταξη του ηγουμένου της μονής Βροντοχίου στις ανώτερες βαθμίδες της εκκλησιαστικής ιεραρχίας επιβεβαιώνει και η τιμητική προσφώνηση *τιμιώτατος* που συνοδεύει σε όλα τα χρυσόβουλλα τους τίτλους του Παχωμίου, αλλά και του Κυπριανού στο σιγίλλιο του 1366¹²⁷⁸.

Σύμφωνα με τα δύο πρώτα χρυσόβουλλα, τα προνόμια της μονής συμπληρώνει η απαγόρευση προς οποιαδήποτε αρχή να παρέμβει στο έργο του ηγουμένου ή να προβεί στην παύση και αντικατάσταση του με μόνη εξαίρεση την περίπτωση που αυτός διαγνωσθεί *προδήλως* ανάξιος για τη θέση¹²⁷⁹. Αμέσως μετά ακολουθεί σύντομη αναφορά στη διαδικασία της εκλογής και αναγόρευσης του και της επικύρωσής της από τον πατριάρχη και τον αυτοκράτορα. Το τυπικό αυτό φαίνεται ότι είναι κοινό κατά τους παλαιολόγειους χρόνους για τα βασιλικά μοναστήρια, όπως παραδίδεται από πηγές της εποχής¹²⁸⁰. Το σύνολο της μοναστικής αδελφότητας του Βροντοχίου εκλέγει τον ηγούμενό και εν συνεχεία αυτός με τη συνοδεία μικρής ομάδας μοναχών μεταβαίνει στην Κωνσταντινούπολη όπου αρχικά *παρά του... άγιωτάτου πατριάρχου... την σφραγίδα δέξεται της ήγουμενείας* και ακολούθως του εγχειρίζεται από τον αυτοκράτορα *δικανίκιον* (ποιμαντική ράβδος), το οποίο συμβολίζει την αναγνώριση της μονής ως βασιλικής¹²⁸¹. Σύμφωνα με τον Ψευδο-Κοδινό η διαδικασία αυτή ακολουθείται τόσο για τους αρχιμανδρίτες και πρωτοσυγκέλλους, όσο και για τους απλούς *καθηγουμένους*¹²⁸².

7.2. Η εγκατάσταση προσκαθημένων στις κτήσεις της μονής

Μεταξύ των προνομίων που καταγράφονται στον χρυσόβουλλο λόγο του 1318 η προσθήκη ενός χωρίου στους στίχους 44-45 εμπεριέχει ουσιαστικά τις μοναδικές ευεργετικές διατάξεις που συνιστούν νέες εκχωρήσεις προς τη μονή Βροντοχίου και διαφοροποιούν το έγγραφο από

¹²⁷⁷ Βλ. MM, I, σ. 52 (1316), 326, 328 (1354).

¹²⁷⁸ Βλ. DARROUZES, *Όφφίκια*, σ. 122-127, 146.

¹²⁷⁹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 47-49. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 51-52.

¹²⁸⁰ Μετά την ολοκλήρωση του τελετουργικού εκδίδονται οι διοικητικές πράξεις επικύρωσης του διορισμού από τον πατριάρχη και τον αυτοκράτορα. Για την εκλογή και αναγόρευση των ηγουμένων των βασιλικών μονών, βλ. Παραμυθίας και Πάργας ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, «Ο θεσμός των συγκέλλων», 2, σ. 178-179. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Αυτοδέσποτοι Μοναί», στ. 493. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Βασιλικά μοναί», στ. 719-720. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ο θεσμός τῶν αὐτοδέσποτων μονῶν», σ. 273, 274, 276-280. Ο ΙΔΙΟΣ, «(Κανονικὸν Δίκαιον)», στ. 60. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Ὁ ἀθωνικὸς μοναχισμὸς*, σ. 319-320 και σημ. 137, 323-328.

¹²⁸¹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1314/1315, στ. 49-52. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 53-55.

¹²⁸² Βλ. ΨΕΥΔΟ-ΚΟΔΙΝΟΣ, σ. 282-283. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, σ. 258-259, 336-337.

το προηγούμενο του 1314/1315. Συγκεκριμένα παραχωρείται το δικαίωμα στους μοναχούς να εκμεταλλεύονται χωρίς καμία φορολογική ή άλλη επιβάρυνση όσους δυνηθῶσι προσαγαγεῖν ἐλευθέρους ἀπὸ τοῦ μέρους τ(ῶν) Λατίν(ων), κ(αί) προσκαθίσει εἰς τ(ὸν) τόπ(ον) αὐτ(ῶν), και ὅσον φθάσωσι συστήσασθαι κ(αί) βελτιῶσαι, ἐπὶ τοῖς εἰρημένοις κτήμασιν αὐτ(ῶν)¹²⁸³. Τους επιτρέπει δηλαδή να εγκαταστήσουν στις κτήσεις τους εργατικό δυναμικό που έχει καταφύγει στη βυζαντινή επαρχία προερχόμενο κατά κύριο λόγο από τα φραγκοκρατούμενα εδάφη και να εκτελέσουν στα κτήματά τους βελτιώσεις¹²⁸⁴, χωρίς αυτά τα νέα στοιχεία να επιφέρουν αλλαγές στο καθεστώς των φοροαπαλλαγών και εξαιρέσεων που απολαμβάνει η μονή. Τα ίδια προνόμια επαναλαμβάνονται εκ νέου στα δύο χρυσόβουλλα που ακολουθούν και επεκτείνονται στις νέες ιδιοκτησίες που προστίθενται στο περιουσιολόγιο της μονής¹²⁸⁵.

Από τις δύο διατάξεις η δεύτερη απαντά συχνά σε χρυσόβουλλα με προνομιακές εκχωρήσεις ιδιαίτερα προς τους μοναστηριακούς γαιοκατόχους. Δυνάμει της συγκεκριμένης ρήτρας οι αποδόσεις που θα προκύψουν από τις βελτιώσεις που πρόκειται να γίνουν με εντολή της μονής και χωρίς αμφιβολία από τους παρόικους οι οποίοι βρίσκονται εγκατεστημένοι στις εκτάσεις που της έχουν παραχωρηθεί θα εισπράττονται στο σύνολό τους από αυτή χωρίς να προκύπτει καμία φορολογική επιβάρυνση. Ο όρος αυτός επεκτείνει το καθεστώς εξάρτησης των εξαρτημένων καλλιεργητών και κατά συνέπεια και τις απαιτήσεις της μονής πέρα από τη φοροαπόδοση και στην προσωπική εργασία και καταδεικνύει δικαιώματα κυριότητας επί των κτήσεων¹²⁸⁶.

Το περιεχόμενο της πρώτης ρήτρας ουσιαστικά προσδιορίζουν οι όροι *ἐλεύθεροι* (χρυσόβουλλο 1318) και *ξένοι και ἐλεύθεροι* (χρυσόβουλλο 1320) και η έκφραση *προσκαθίσει εἰς τὸν τόπον* (ή *ἐν τῇ γῇ αὐτῇ* ή *ἐν αὐτοῖς*). Με τις δύο πρώτες ιδιότητες χαρακτηρίζονται οι ακτήμονες

¹²⁸³ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 45. Επίσης, βλ. παραπάνω «Οι χρυσόβουλλοι λόγοι του 1314/1315 και του 1318».

¹²⁸⁴ Βελτιώσεις ονομάζονται οι εργασίες που πραγματοποιούνται σε ἔγγειες ιδιοκτησίες με σκοπό την επίτευξη υψηλότερων αποδόσεων στη αγροτική παραγωγή. Η υλοποίησή τους συνεπάγεται τον επαναυπολογισμό του φόρου, του μισθώματος και της αξίας της συγκεκριμένης έκτασης, βλ. *ΑΒΟ*, 1, λήμματα *βελτίωμα*, *τό*, *βελτίωσις*, *ή*, *βελτιῶ*, σ. 184-185. Επίσης, βλ. ΛΑΪΟΥ, «Αγροτική οίκονομία», σ. 551-567.

¹²⁸⁵ Βλ. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 18-20, 24. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 21-22, 27.

¹²⁸⁶ Βλ. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 70, η οποία επισημαίνει ότι η ρήτρα των γαιοπαροχών «που ὄριζε ὅτι κάθε βελτίωση τῆς γῆς –που προφανῶς προερχόταν ἀπὸ τοὺς ἄμεσους καλλιεργητὲς τῆς- ἦταν πρὸς ὄφελος τοῦ γαιοκτῆμονα» περιλαμβάνεται στις δωρεές για να δηλώσει τα δικαιώματα εκμετάλλευσης ἀπὸ το γαιοκτήτη «τῶν φυσικῶν πόρων και τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ τοῦ χωριοῦ». Ενδεικτικά, πρβλ. LEMERLE, «Un praktikon», σ. 281 στ. 4-7, σ. 285 στ. 46-47, σ. 287-288. *Actes de Lavra*, III, αρ. 123 (1342) στ. 187-192. *Actes de Docheiariou*, αρ. 21 (1343) στ. 33-34. Στο αρχαιακό υλικό ἀπὸ τον πελοποννησιακό χώρο αντίστοιχος ὅρος συνοδεύει τις γαιοπαροχές προς τη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου στα Καλάβρυτα, βλ. MM, V, σ. 192 (ὅπου το χρυσόβουλλο χρονολογείται λανθασμένα το 1350 ἀντὶ του 1348, βλ. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 5, αρ. 2939), *νέμεσθαι... βελτιώματα, ἀνενοχλήτως παντάπασι και ἀδιασείστως, ἔτι τε ἀναφαιρέτως και ἀναποσπάστως...*

εργάτες γης που δεν έχουν καταχωρηθεί στα φορολογικά κατάστιχα και προσερχόμενοι από άλλες περιοχές εντός ή εκτός των ορίων της αυτοκρατορίας εγκαθίστανται σε μια κτήση, προσαρτώνται σε αυτή και καθίστανται εξαρτημένοι καλλιεργητές επιδιώκοντας μελλοντικά τη μετάβασή τους στο καθεστώς του παροίκου. Κατά το χρονικό διάστημα που διανύουν σε αυτό το μεταβατικό στάδιο προσδιορίζονται συνήθως στις πηγές ως *προσκαθήμενοι*¹²⁸⁷. Στην περίπτωση της μονής Βροντοχίου η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει εργατικό δυναμικό που κατά καιρούς αφικνείται στη βυζαντινή επαρχία του Μυστρά από το γειτονικό πριγκιπάτο της Αχαΐας κατά κύριο λόγο, αλλά ενδεχομένως και από τις κοντινές βενετικές κτήσεις (Μεθώνη, Κορώνη), τη φραγκοκρατούμενη Αργοναυπλία ή το καταλανικό δουκάτο των Αθηνών, όπως εύκολα συνάγεται από τη φρασεολογία (*ἀπὸ τοῦ μέρους τῶν Λατίνων, ἀπὸ ἀλλοτρίων χωρῶν*)¹²⁸⁸. Η προέλευση ενός ποσοστού των *προσκαθημένων* από μετακινήσεις εξαρτημένων αγροτών εντός των στενών ορίων της βυζαντινής επαρχίας του Μυζηθρά, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στην Μακεδονία, πρέπει να αποκλειστεί λόγω των απαγορεύσεων που ισχύουν για τους παροίκους με σκοπό την προστασία του αγροτικού κεφαλαίου μιας κτήσης¹²⁸⁹ και των συνθηκών ασφάλειας και σταθερότητας που επικρατούν¹²⁹⁰. Από τη συγκεκριμένη ομάδα εξαρτημένων καλλιεργητών που εγκαθίστανται στις κτήσεις της μονής Βροντοχίου το κράτος και οι αξιωματούχοι του δεν μπορούν να έχουν καμία απαίτηση, δεδομένου ότι ισχύει το ίδιο καθεστώς φοροαπαλλαγών με αυτό του συνόλου των περιουσιακών στοιχείων του μοναστηριού [*κατέχειν... ἀνενοχλήτως κ(αί) ἀδιασείστως, ἔτι δὲ κ(αί) ἀναποσπάστως*]¹²⁹¹.

Αν και έχει εκφραστεί η άποψη ότι οι μετακινήσεις βιλλάνων από τον φραγκοκρατούμενο προς τον βυζαντινό Μοριά στα τέλη του 13ου και το α' μισό του 14ου αιώνα είχε περιοριστεί μέσω της εφαρμογής σε διάφορα σημεία της φραγκοβυζαντινής μεθορίου του θεσμού της συγκυριότητας¹²⁹², θεωρώ ότι οι ευνοϊκές διατάξεις που εμπεριέχονται στα αυτοκρατορικά έγγραφα συνιστούν τη νομιμοποίηση μιας πολιτικής που αποσκοπεί στην εξασθένηση της αγροτικής οικονομίας του πριγκιπάτου και ενθαρρύνει την επαρχιακή διοίκηση και τη μεγάλη γαιοκτησία της επαρχίας του Μυζηθρά να προσελκύσουν όσο το δυνατόν περισσότερους

¹²⁸⁷ Για τους προσκαθήμενους, βλ. παραπάνω σημ. 381.

¹²⁸⁸ Στις λατινικές πηγές του 14ου αιώνα οι φυγάδες χωρικοί απαντούν σε ορισμένες περιπτώσεις ως *homines fugitivi*, βλ. LONGNON – TOPPING, *Documents*, αρ. IV (1354) σ. 262. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 270 όπου και οι άλλες παραλλαγές της ονομασίας.

¹²⁸⁹ Για τους βυζαντινούς παροίκους, βλ. G. OSTROGORSKII, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Βρυξέλλες 1956. Επίσης, βλ. LEMERLE, *Agrarian History*, σ. 180-188, 242-247. J. KARAYANNOPULOS, «Ein Problem der spätbyzantinischen Agrargeschichte», *JOB* 30 (1981), 207-237. Ο ΙΔΙΟΣ, *Συμβολή*, σ. 178-184. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 26, 192-215.

¹²⁹⁰ Πρβλ. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 338-346.

¹²⁹¹ Βλ. Χρυσόβουλλο 1318, στ. 44.

¹²⁹² Βλ. JACOBY, «Changing Economic Patterns», σ. 202.

εργάτες γης στη νεοπαγή επικράτεια. Άλλωστε οι μνείες των πηγών επισημαίνουν τη συνεχή παρουσία στις κτήσεις εξαρτημένων αγροτών υπό το καθεστώς του προσκαθημένου. Οι ήδη εγκατεστημένοι στις κτήσεις της μονής Βροντοχίου καταγράφονται στο *ἀγρίδιον Δραγοβιαστὸν*, στο *μονύδριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Πελάτου*, στο *ἀγρίδιον Μιτάτοβα* και στο *μετόχιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Μολοχοῦ*. Ενδεχομένως την ιδιότητα αυτή έφεραν μέχρι προσφάτως και οι πάροικοι του *μονυδρίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου της Φούσκας*¹²⁹³. Ο όρος απαντά σε τρία ακόμα, λίγο μεταγενέστερα των χρυσοβούλλων έγγραφα από τον πελοποννησιακό χώρο, σε δύο επισκοπικές πράξεις εγχάρακτες στο νοτιοανατολικό¹²⁹⁴ και στον βορειοανατολικό κίονα¹²⁹⁵ του ναού του Ἁγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) στον Μυστρά και στο χρυσόβουλλο του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού υπέρ της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου στα Καλάβρυτα¹²⁹⁶. Αντίθετα στο προγενέστερο χρυσόβουλλο του 1301 του Ανδρόνικου Β' με τις κτήσεις της μητρόπολης Μονεμβασίας η μνεία των εξαρτημένων καλλιεργητῶν περιορίζεται μόνο σε παροίκους¹²⁹⁷. Αν και το σωζόμενο αρχαιακό υλικό είναι υποτυπώδες, θα μπορούσε να εκφραστεί η άποψη ότι προσκαθήμενοι απαντούν σε περιοχές που βρίσκονται στα σύνορα της βυζαντινής επαρχίας με τα φραγκοκρατούμενα εδάφη (*ἀγρίδιον Δραγοβιαστὸν*, ενδεχομένως και το *μετόχιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Μολοχοῦ*, καθώς και κτήσεις της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου¹²⁹⁸) ή στην πλησιόχωρη ενδοχώρα (*μονύδριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Πελάτου*, *ἀγρίδιον Μιτάτοβα*, κτήσεις μητρόπολης Λακεδαιμονίας) και για το λόγο αυτό δεν απαντούν νοτιότερα στην εκκλησιαστική επαρχία της Μονεμβασίας και των υπαγόμενων σε αυτή επισκοπῶν Έλους και Μαΐνης.

Η μετακίνηση αγροτῶν από τις όμορες επικράτειες προς την επαρχία του Μυζηθρά συνιστά απόρροια διαφόρων παραγόντων, αν και κατά κύριο λόγο αντικατοπτρίζει τις οικονομικοκοινωνικές συνθήκες που

¹²⁹³ Βλ. παραπάνω σχετική ενότητα

¹²⁹⁴ Η επιγραφή του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Νείλου αναφέρεται σε προσκαθημένους στις κτήσεις της μητρόπολης στη Μαγούλα, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 125. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 444 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 28). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 433 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 52). ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες*, σ. 140. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Ἅγιος Δημήτριος*, σ. 241. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 198, 212-213.

¹²⁹⁵ Η επιγραφή επίσης του μητροπολίτη Νείλου αναφέρει την παρουσία προσκαθημένων επί του συνόλου των κτήσεων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 124. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 443 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σύμμικτα*, σ. 27). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 436 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 555). ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες*, σ. 143. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Ἅγιος Δημήτριος*, σ. 242. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 198, 212-213.

¹²⁹⁶ Καταγράφονται προσκαθήμενοι σε διάφορες κτήσεις της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου, βλ. MM, V, σ. 191 (όπου το χρυσόβουλλο του Καντακουζηνού χρονολογείται λανθασμένα το 1350 αντί του 1348, βλ. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 5, αρ. 2939).

¹²⁹⁷ Βλ. MM, V, σ. 161-165 (1301).

¹²⁹⁸ Η περιοχή των Καλαβρύτων συνιστά ουσιαστικά προκεχωρημένο «φυλάκιο» των Βυζαντινῶν, ενώ τμήμα της φαίνεται ότι έχει ενταχθεί στο καθεστῶς συγκυριότητας, βλ. παρακάτω «Τα δικαιώματα της μονής επί της λατινικής μερίδος».

καθορίζουν το καθεστώς του βιλλάνου¹²⁹⁹ σε κάθε επικράτεια και τις ποικίλες συγκυρίες και δυσχέρειες που πλήττουν το λατινοκρατούμενο Μοριά καθιστώντας ιδιαίτερα επισφαλή τη θέση του εξαρτημένου καλλιεργητή. Οι αυθαιρεσίες των χωροδεσποτών του πριγκιπάτου, η επιβολή πρόσθετων φόρων και τα αυξημένα δημοσιονομικά βάρη συνιστούν μια σοβαρή αιτία φυγής των βιλλάνων από τις εστίες τους, ιδιαίτερα όταν επέρχονται σε συνάρτηση με πολεμικές συρράξεις ή φυσικές καταστροφές, λοιμούς και σιτοδείες¹³⁰⁰. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις των Βυζαντινών στα φραγκοκρατούμενα τμήματα του Μοριά και οι συνεχείς συγκρούσεις τους με τους Λατίνους έχουν ως συνέπεια την ερήμωση της υπαίθρου χώρας ιδιαίτερα στα κοντινά προς τη μεταξύ τους οριογραμμή εδάφη και τη μετακίνηση ομάδων αγροτών σε ασφαλέστερες ζώνες¹³⁰¹. Γενικότερα οι επιδρομές που δέχεται η Πελοπόννησος από τυχοδιώκτες εισβολείς ή τους νέους ισχυρούς δυνάστες που εμφανίζονται στα σύνορά της (πειρατές, Καταλανοί, Αραγώνιοι, Αλβανοί, Οθωμανοί κ.ά.) συντείνουν στη διατήρηση του φαινομένου καθόλη την υστεροβυζαντινή περίοδο¹³⁰². Στο πλαίσιο των εχθροπραξιών ενδεχομένως και οι αποτυχημένες στασιαστικές κινήσεις που σημειώνονται από τον ντόπιο πληθυσμό (π.χ. Σκορτά) υποχρεώνουν μερίδα των ηττημένων υπό τον φόβο των αντιπάλων να αναζητήσουν καταφύγιο στην επαρχία του Μυζηθρά. Πέρα όμως από τις συνθήκες ανασφάλειας, αστάθειας και αβεβαιότητας ο κατεξοχήν λόγος για την προσέλευση ξένων και έλευθέρων από τα φραγκοκρατούμενα εδάφη στην επαρχία του Μυζηθρά είναι η επιδίωξή τους να ξεφύγουν από το

¹²⁹⁹ Με τον τεχνικό όρο βιλλάνος (*villanus/villicus*) χαρακτηρίζεται ο εξαρτημένος καλλιεργητής γης στο λατινοκρατούμενο Μοριά. Οι βιλλάνοι που αποτελούν την πλειοψηφία των κατοίκων της πελοποννησιακής αγροτικής υπαίθρου χώρας του πριγκιπάτου, είναι αυστηρά προσδεμένοι στο φεουδάρχη και στερούνται προσωπικής ελευθερίας. Οι καλλιεργούμενες γαίες που τους έχουν παραχωρηθεί, μαζί με την οικογενειακή οικία συνιστούν τη στάση (*stasis*) όπου έχει εγκατασταθεί ο βιλλάνος με την υποχρέωση να την εκμεταλλεύεται και να πληρώνει το βασικό έγγειο φόρο, το ακρόστιχο (*acrosticum*). Η παροικική τους ιδιότητα κληροδοτείται στους απογόνους τους, ενώ σε περίπτωση που πεθάνουν χωρίς κληρονόμους ή εγκαταλείψουν τις στάσεις τους, οι τελευταίες μαζί με όλα τα περιουσιακά τους στοιχεία, κινητά και ακίνητα, περιέρχονται στην κούρτη και στο φεουδάρχη της περιοχής. Από νομικής απόψεως οι βιλλάνοι θεωρούνται φεουδαρχικά περιουσιακά στοιχεία που μπορούν να ενοικιαστούν, να εκχωρηθούν ή να εκποιηθούν με δωρεά ή ανταλλαγή. Γενικά σε ποικίλες εκφάνσεις του βίου τους διαφαίνεται η πλήρης υποταγή τους στη βούληση του φεουδάρχη: υποχρέωση εξασφάλισης της συγκατάνευσης του κυρίου τους για τη σύναψη γάμου, παραπομπή τους στη δικαστική δικαιοδοσία των φεουδαρχών για υποθέσεις αστικού δικαίου, στέρηση κάθε δικαιώματος διαμαρτυρίας για αδικίες που υφίστανται από τους κυρίους τους κ.ά. Για το καθεστώς του βιλλάνου στη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο βλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 219-290, όπου και η σχετική βιβλιογραφία και παραπομπές σε πηγές της εποχής. JACOBY, «Peasant Mobility», σ. 524-525.

¹³⁰⁰ Βλ. JACOBY, «Une classe fiscale», σ. 142. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 269-271. JACOBY, «Peasant Mobility», σ. 528, 533, 535, 537. Ο ΙΔΙΟΣ, «Rural exploitation», σ. 219-220, 221, 222.

¹³⁰¹ Βλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 153, 269-270. Βέβαια και εντός των ορίων του πριγκιπάτου της Αχαΐας σημειώνονται εσωτερικές μετακινήσεις βιλλάνων οι οποίοι υποχρεώνονται να εγκαταλείψουν τις εστίες τους εξαιτίας των εχθροπραξιών ή των πιέσεων και των αδικιών που υφίστανται από τους κυρίους τους.

¹³⁰² Βλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 276, 278-279, 281-286. JACOBY, «Peasant Mobility», σ. 533. Ο ΙΔΙΟΣ, «Rural exploitation», σ. 220-222. Πρβλ. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 340-342.

δυσβάσταχτο και επαχθές καθεστώς του βιλλάνου και να ενταχθούν στο ευνοϊκότερο του βυζαντινού παροίκου¹³⁰³. Οι βυζαντινές αρχές επιδιώκουν την εγκατάσταση προσκαθημένων στα εδάφη τους προκειμένου να εξασφαλίσουν το εργατικό δυναμικό που θα ενισχύσει τον πληθυσμό των εξαρτημένων καλλιεργητών και θα τονώσει την αγροτική τους οικονομία.

Ασφαλώς η βυζαντινή διοίκηση με τις κινήσεις και τις πράξεις της προωθεί και συντηρεί το κύμα φυγής των βιλλάνων ανεξαρτήτως με την κατεύθυνση που λαμβάνει (εντός ή εκτός του πριγκιπάτου) και έμμεσα δια των ευεργετικών διατάξεων που εμπεριέχονται σε επίσημα έγγραφα με προνομιακές εκχωρήσεις προς τους μεγάλους γαιοκτήτες (εκκλησιαστικούς και κοσμικούς) νομιμοποιεί ουσιαστικά τις τυχόν πρωτοβουλίες που θα αναλάβουν οι τελευταίοι προκειμένου να εξασφαλίσουν την αύξηση του αγροτικού τους κεφαλαίου με την προσέλκυση εργατών γης από το πριγκιπάτο. Στα προβλήματα που επιφέρουν στη φραγκική επικράτεια οι μετακινήσεις των βιλλάνων εντάσσονται η αποδιοργάνωση της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας τουλάχιστον σε τοπικό επίπεδο και η αποδυνάμωση των ευγενών λόγω μειωμένων εσόδων, ιδιαίτερα όσων κατέχουν φέουδα πλησίον της φραγκοβυζαντινής μεθορίου¹³⁰⁴. Η συγκεκριμένη πολιτική συμβάλλει σε συνδυασμό φυσικά και με άλλους παράγοντες στη σταδιακή συρρίκνωση της φραγκικής οικονομίας και στην κατ' επέκταση εσωτερική αποδυνάμωση του κράτους καθιστώντας το ευάλωτο σε εξωτερικές απειλές.

Ανάλογες μετακινήσεις για τους ίδιους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω καταγράφονται στις πηγές και με αντίστροφη φορά¹³⁰⁵, αλλά και μεταξύ των φραγκοκρατούμενων και βενετοκρατούμενων περιοχών με τους Βενετούς να προβαίνουν ακόμα και στην παροχή οικονομικών και φορολογικών κινήτρων για την προσέλκυση ξένων φυγάδων από τα γειτονικά κράτη¹³⁰⁶. Για τις δύο αυτές επικράτειες φαίνεται ότι οι μετακινήσεις των βιλλάνων συχνά λαμβάνουν μαζικό χαρακτήρα με συνέπεια την ερήμωση της υπαίθρου και όλες τις δυσμενείς επιπτώσεις που αυτή συνεπάγεται για την οικονομία. Για την αντιμετώπισή του προβλήματος οι αρχές προβαίνουν στην παροχή διευκολύνσεων δημοσιονομικού κυρίως χαρακτήρα με σκοπό την επιστροφή των

¹³⁰³ Βλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 222. Στις πηγές καταγράφεται η φυγή του βιλλάνου Τετραδίου, γιου του Σαββατιανού Καράμπελλου από το χωριό Πετόνι της Μεσσηνίας, ο οποίος βρίσκει καταφύγιο στο κάστρο του Γαρδικίου, βλ. LONGNON – TOPPING, *Documents*, αρ. IV (1354) σ. 103.

¹³⁰⁴ Πρβλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 269.

¹³⁰⁵ Βλ. D. JACOBY, «Un aspect de la fiscalité vénitienne dans le Péloponnèse aux XIVe et XVe siècles: le 'zovaticum'», *TM* 1(1965), σ. 410-411, 418. Ο ΙΔΙΟΣ, «Changing Economic Patterns», σ. 202. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 274-275, 280-281, 319. JACOBY, «Peasant Mobility», σ. 534.

¹³⁰⁶ Βλ. HODGETTS, «Venetian Officials», σ. 485-486, για μετακίνηση χωρικών από τη βενετική Munista στα εδάφη του πριγκιπάτου της Αχαΐας, επειδή αδικήθηκαν από τον καστελλάνο της Κορώνης. JACOBY «Changing Economic Patterns», σ. 203, 204. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 271-274, 277-278, 280. JACOBY, «Peasant Mobility», σ. 529.

φυγάδων ή διεξάγουν διαπραγματεύσεις μεταξύ τους για την παράδοσή τους στους κυρίους τους¹³⁰⁷.

Εκτός από τα κείμενα των τριών χρυσοβούλλων της μονής Βροντοχίου κατά πάσα πιθανότητα ανάλογος όρος περιλαμβανόταν και στα χαμένα χρυσόβουλλα του Ανδρόνικου Β' και του Ανδρόνικου Γ' υπέρ της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου, όπου επίσης βρίσκονται το 1348 εγκατεστημένοι προσκαθήμενοι. Προέλευση έξω από τα όρια της βυζαντινής επικράτειας της Πελοποννήσου φαίνεται ότι έχουν και οι ξένοι και τῶ δημοσίῳ ἀνεπίγνωστοι που απαντούν σε μεταγενέστερα έγγραφα του 15ου αιώνα και εγκαθίστανται με το ίδιο καθεστώς στις πρόνοιες κοσμικών γαιοκτητών του δεσποτάτου ¹³⁰⁸. Σε αυτές τις περιπτώσεις ένα ποσοστό ενδεχομένως προέρχεται από εδάφη που έχουν περάσει στην οθωμανική κυριαρχία.

Η προσθήκη του συγκεκριμένου όρου στο χρυσόβουλλο του 1318 την περίοδο αυτή φαίνεται ότι εντάσσεται στο πλαίσιο της επιθετικής πολιτικής που υιοθετεί η αυτοκρατορία εναντίον του πριγκιπάτου της Αχαΐας λίγο πριν την εκστρατεία του Ανδρόνικου Ασάν Παλαιολόγου. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αρχικά τίθεται ενδεχομένως σε ισχύ με χαμένο σήμερα χρυσόβουλλο που απολύει ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος πριν το 1318¹³⁰⁹, ενώ η συνεχής μνεία του στους τρεις χρυσόβουλλους λόγους που ακολουθούν υποδεικνύει τις εχθρικές προθέσεις του Βυζαντίου έναντι των γειτόνων του. Η απαλλαγή από τη φορολογία και κάθε είδους επιβάρυνση των εξαρτημένων καλλιεργητών που θα προσέλθουν από τη φραγκική επικράτεια στη βυζαντινή συνιστά ουσιαστικά δέλεαρ για τους βιλλάνους να εγκαταλείψουν τους κυρίους τους και να επιδιώξουν την ένταξή τους στο ευνοϊκότερο καθεστώς που τους προτείνεται, συντελώντας στη μερική οικονομική εξασθένηση των φεούδων που βρίσκονται πλησίον της φραγκοβυζαντινής μεθορίου και εμμέσως στην αμυντική αποδυνάμωσή τους.

7.3. Τα δικαιώματα της μονής επί της λατινικής μερίδος

Τους προνομιακούς όρους των τεσσάρων χρυσοβούλλων λόγων συμπληρώνει στον τελευταίο μια ρήτρα, η οποία για πρώτη φορά απαντά στο αρχειακό υλικό της αυτοκρατορικής γραμματείας και φαίνεται ότι η απόδοσή της αφορά σε θεσμούς που εφαρμόζονται αποκλειστικά και μόνο στον πελοποννησιακό χώρο, απόρροια είτε της επιδίωξης για την

¹³⁰⁷ Βλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 275-286, 287-288. JACOBY, «Peasant Mobility», σ. 530-532, 534, 535. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 223.

¹³⁰⁸ Βλ. ΜΜ, ΙΙΙ, σ. 227 (1450). GERLAND, *Neue Quellen*, σ. 231 (1454). ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΙΙΙΙ*, 4, σ. 22 (1449), 109 (1433), 194 (1450), 237 (1454). ΚΟΥΓΕΑΣ, «Χρυσόβουλλον», σ. 375.

¹³⁰⁹ Βλ. παραπάνω «Οι χρυσόβουλλοι λόγοι του 1314/1315 και του 1318».

ειρηνική συνύπαρξη Λατίνων και Ελλήνων είτε της πρόσκαιρης αδυναμίας της μίας δύναμης να επιβάλει τη θέλησή της στην άλλη. Πρόκειται για τα δικαιώματα που παραχωρεί ο αυτοκράτορας στη μονή Βροντοχίου επί της λατινικής μερίδος του μετοχίου της Βόγαλις και των χωριών της Ζούρτζας και της Μουντράς¹³¹⁰.

Σχεδόν αμέσως μετά την ανάκτηση το β' μισό του 13ου αιώνα της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου από τους Βυζαντινούς και την παγίωση των συνόρων της επαρχίας του Μυζηθρά με το πριγκιπάτο της Αχαΐας, απαντά σε φραγκοκρατούμενα χωριά της φραγκοβυζαντινής μεθορίου η εφαρμογή του καθεστώτος της συγκυριότητας ή συγκυριαρχίας των δύο δυνάμεων επί των εν λόγω εδαφών, τα λεγόμενα *casaux de parçon* (χωριά συγκυριότητας)¹³¹¹. Η παλαιότερη γραπτή μνεία εφαρμογής του απαντά στη γαλλική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως και αφορά στη βορειοδυτική Πελοπόννησο, όπου το 1295 ο Βυζαντινός άρχοντας Φώτιος από τα Καλάβρυτα εμφανίζεται ως δικαιούχος προσόδων από ένα χωριό της περιοχής το οποίο εντάσσεται διοικητικά στη φραγκική καστελλανία της Κορίνθου. Τα δικαιώματά του παρουσιάζονται ως ισότιμα με αυτά των Φράγκων ευγενών και εντάσσονται στο ιδιαίτερο καθεστώς που διέπει την κτήση¹³¹². Ο συγγραφέας του κειμένου αναφέρεται στο θεσμό ανάγοντας την εφαρμογή του σε συμφωνία που επετεύχθη ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον πρίγκιπα της Αχαΐας Φλωρέντιο d'Hainaut. Ο τελευταίος, αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, στο πλαίσιο των πρωτοβουλιών που αναλαμβάνει με σκοπό την ειρηνική συνύπαρξη των δύο ηγεμονιών στην Πελοπόννησο προσκαλεί τη βυζαντινή πλευρά σε διαπραγματεύσεις οι οποίες καταλήγουν στην υπογραφή το 1290 της συνθήκης της Γλαρέντζας¹³¹³. Τα *casaux de parçon* της Κορινθίας συνιστούν ενδεχομένως έναν από τους συμπεφωνημένους όρους της¹³¹⁴. Στην ίδια συνθήκη πιθανότατα προβλέπεται η ένταξη σε καθεστώς συγκυριότητας και του βόρειου τμήματος της κοιλάδας του Πάμισου ποταμού στην Μεσσηνία (*Val de Calamy*), όπου επίσης το γαλλικό χρονικό αναφέρει την υποχρέωση των μεσσηνιακών χωριών να πληρώνουν φόρους στους

¹³¹⁰ Βλ. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 34-43.

¹³¹¹ Χωριά συγκυριότητας είναι ο χαρακτηρισμός που αποδίδει ο JACOBY, «Coseigneurie», σ. 112 σημ. 1, στα *casaux de parçon* στην ενδελεχή μελέτη του. Ο όρος προέρχεται από την παλαιογαλλική γλώσσα και κατά λέξη σημαίνει χωριά διανομής, βλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 82 σημ. 214. I. ORTEGA, «Permanences et mutations d'une seigneurie dans la principauté de Morée: l'exemple de Corinthe sous l'occupation latine». *Byz 80* (2010), σ. 317-319. Επίσης, βλ. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 267. ORTEGA, *Les lignages nobiliaires*, σ. 307.

¹³¹² Για το επεισόδιο του Φωτίου, βλ. ΓΧ, § 664-692. JACOBY, «Coseigneurie», σ. 111-113, 117-118. BON, *La Morée franque*, σ. 168-169. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 63-64. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 199. Επίσης, βλ. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 226.

¹³¹³ Βλ. παραπάνω «Ιστορικό περίγραμμα»

¹³¹⁴ Βλ. ΓΧ, § 663. LONGNON, *L'empire latin*, σ. 267. BON, *La Morée franque*, σ. 168-169. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, «Ο ρόλος τῶν αὐτοκρατορικῶν δωρεῶν», σ. 216. Πρβλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 82.

Έλληνες του Μυστρά και του Γαρδικίου¹³¹⁵. Αν και δεν προσδιορίζεται ξεκάθαρα στο κείμενο, η εισαγωγή του θεσμού υποδηλώνεται από την καταβολή στους Βυζαντινούς εισφορών που βαρύνουν μια περιφέρεια του πριγκιπάτου της Αχαΐας¹³¹⁶. Η πληροφορία προέρχεται από την απόφαση της Ισαβέλλας de Villehardouin το 1297 να παρακρατήσει το ποσό του φόρου για την επόμενη επταετία και να το διαθέσει για την ανέγερση του κάστρου του *Chastelnuef* (*Chateau-Neuf* ή *Castro Novum*) θέτοντας όρια στη βυζαντινή επιθετικότητα, πολιτική πράξη που ισοδυναμεί ουσιαστικά με κατάργηση της συγκυριότητας¹³¹⁷. Η επανένταξη της περιοχής στο προηγούμενο καθεστώς μέσα στο α' μισό του 14ου αιώνα πρέπει να θεωρείται βεβαία μετά τις στρατιωτικές επιτυχίες των Βυζαντινών και τις πληροφορίες των πηγών που επιβεβαιώνουν άμεσα ή έμμεσα την εφαρμογή του σε διάφορα σημεία της φραγκοβυζαντινής μεθορίου. Η μνεία του Γαρδικίου στη γαλλική παραλλαγή υποδεικνύει ενδεχομένως ότι το βυζαντινό μερίδιο από τις προσόδους της συγκυριότητας έχει ως δικαιούχους τους Βυζαντινούς άρχοντες που κατοικούν στο κάστρο.

Επίσης στη βόρεια Μεσσηνία, σύμφωνα με έγγραφο του 1354, μαρτυρείται το φέουδο *Bauldi Calami* στο χωριό *Petoni* υπό την κυριότητα της Ιωάννας *de Taviano*, η οποία χαρακτηρίζεται ως *domina*. Ωστόσο το ήμισυ από τα εισοδήματα που αποδίδει η κτήση εισπράττεται από τους Έλληνες του Μυζηθρά, γεγονός που υποδεικνύει την εφαρμογή του θεσμού της συγκυριότητας για το σύνολο της φεουδαρχικής κτήσης¹³¹⁸.

Σε δωρητήριο έγγραφο φεουδαρχικής περιουσίας του 1337, τα χωριά *Boscio* και *Βασιλικό* (ή *Βασιλικού*) χαρακτηρίζονται *casalia mezanea* (κοινά χωριά) επειδή είναι *pro medietate Grecorum et pro medietate Francorum*, εισάγοντας έναν ακόμα όρο συνώνυμο με τα *casaux de parçon*¹³¹⁹. Από τον

¹³¹⁵ Βλ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Δύο ανέκδοτα αφιερωτήρια», σ. 45, η οποία εκφράζει την άποψη ότι τα χωριά της περιοχής θεωρούν τους Βυζαντινούς «κυρίους» τους και αναγνωρίζουν την αυτοκρατορική επικυριαρχία. Πρβλ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, «Ο ρόλος τῶν αυτοκρατορικῶν δωρεῶν», σ. 216.

¹³¹⁶ Βλ. JACOBY, «Coseigneurie», σ. 115-116, 117.

¹³¹⁷ Για το καθεστώς συγκυριότητας στο βόρειο τμήμα της κοιλάδας του Πάμισου ποταμού, βλ. παραπάνω «Τὸ μονύδριον τῶν Τιμίον Ἀρχιστρατήγων τῶν Ἄνω Δυνάμεων τοῦ Λιγύδη εἰς τὴν Ἄνδροῦσαν» και σημ. 770.

¹³¹⁸ Βλ. LONGNON-TOPPING, *Documents*, αρ. IV (1354) σ. 114 στ. 21-24, *Pheudum Bauldi Calami, quod excadutum pervenit in manu domini comitis Melfye, quod tenebat domina Johanna de Taviano et habent de predicto feudo Greci medietas*, και σ. 243, για την τοπογραφική ταύτιση της κτήσης. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 151.

¹³¹⁹ Βλ. LONGNON-TOPPING, *Documents*, II (1337) σ. 46-47 (στ. 24-25, *Item casale Boscio, quod est casale mezanie, pro medietate Grecorum et pro medietate Francorum...*, και στ. 28-29, *Item in casali Basilicu, quod est pro medietate Francorum et pro medietate Grecorum...*), και σ. 267-268. Το έγγραφο περιλαμβάνει κατάλογο με την φεουδαρχική περιουσία που εκχωρείται από τον πρίγκιπα της Αχαΐας Ροβέρτο του Τάραντα (1332-1364) και τη μητέρα και κηδεμόνα του Αικατερίνη de Valois (1332-1346), τιτουλάρια αυτοκράτειρα της Κωνσταντινούπολης, στον Νικόλαο Acciajuoli. Ο όρος *mezania* (πληθ. *mezanee/mezanea*) προέρχεται από τη λατινική λέξη *mezanus* ή *metianus* (*medianus*) που σημαίνει ενδιάμεσος, μισός, κοινός, βλ. LONGNON-TOPPING, *Documents*, II (1337) σ. 46 σημ. 35, και σ. 267. JACOBY, «Coseigneurie», σ. 113 σημ. 4. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 83 σημ. 219. Ο BON, *La Morée franque*, σ. 221 σημ. 4, θεωρεί πιθανή τη χωροθέτηση των δύο χωριών στην περιοχή της Ηλείας.

κατάλογο των εισφορών που βαρύνουν κάθε βιλλάνο του χωριού Boscio, διαφαίνονται κάποια από τα τεχνικά χαρακτηριστικά του θεσμού. Με την εφαρμογή του καθεστώτος της συγκυριότητας διατηρείται ουσιαστικά η οικονομική ενότητα που συνιστά το χωριό ενιαία και αδιαίρετη, ενώ τα από κοινού δικαιώματα των δύο επικυρίαρχων εστιάζονται στην επί ίσοις όροις διανομή των φόρων που αντιστοιχούν σε κάθε παροικική στάση. Το ίδιο ισχύει και για το Βασιλικό που ανήκει στην ίδια ακριβώς κατηγορία με το Boscio, αν και δεν προσδιορίζεται περαιτέρω στην κατανομή των φόρων που ακολουθεί¹³²⁰. Ενδεχομένως στο ίδιο καθεστώς παραπέμπει η χρήση του όρου *in mezaneis* σε έγγραφο του 1354 ή λίγο μεταγενέστερο που αναφέρεται πιθανόν σε κοινόχρηστους βοσκοτόπους στο χωριό Αρχάγγελος της βόρειας Μεσσηνίας όπου διαχειμάζουν κοπάδια ζώων από τα γύρω βουνά¹³²¹.

Στις βυζαντινές πηγές στην εφαρμογή του θεσμού παραπέμπει η μνεία στην *λατινικήν μερίδαν* που απαντά σε δύο χρυσόβουλλους λόγους, του 1322 υπέρ της μονής Βροντοχίου και του 1348 υπέρ της μονής του Μεγάλου Σπηλαιίου στα Καλάβρυτα. Στον πρώτο προβλέπεται η μεταβίβαση στο μοναστήρι μελλοντικά των συγκυριαρχικών δικαιωμάτων που διατηρούν οι Φράγκοι επί του μετοχίου της Βόγαλις και των χωριών της Ζούρτζας και της Μουντράς, αφού επιτευχθεί η οριστική και απόλυτη επικράτηση των Βυζαντινών στο σύνολο της χώρας Σκορτών¹³²². Ιδιαίτερα για τα δύο χωρία στην περιγραφή που δίδει το έγγραφο δηλώνεται ότι η εκχώρηση τους γίνεται *μετά τῆς περιοχῆς αὐτῶν, ἥτις ἐστὶν ἡ Παχεῖα, ἡ Χουῦτζα, τὸ Πρατζυδάκη, καὶ ἡ Κλενοβά*. Ὅπως επισημαίνεται παραπάνω, οι θέσεις αυτές εντοπίζονται βόρεια και νότια των οικισμών και πιθανόν προσδιορίζουν ένα τμήμα μόνο της κτηματικής τους περιφέρειας ενδεχομένως αυτό το οποίο κατακυρώνεται στη βυζαντινή πλευρά¹³²³. Επιπλέον στην άμεση κυριότητα της μονής Βροντοχίου μεταβιβάζονται ένας μύλος και ελαιόδεντρα. Από τον διακανονισμό αυτό εξαιρείται το μετόχι της Βόγαλις, για τις προσόδους του οποίου το πιθανότερο είναι ότι μοιράζονται εξ ίσου ανάμεσα στη μονή

¹³²⁰ Στην περίπτωση των δύο χωριών από την συγκυριότητα εξαιρούνται τα αμιγώς φεουδαρχικά εισοδήματα και δικαιώματα τα οποία διατηρούν οι Φράγκοι δικαιούχοι των προσόδων, βλ. JACOBY, «Coseigneurie», σ. 113-114, 119, 121-123. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 83. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 219. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, «Ὁ ρόλος τῶν αὐτοκρατορικῶν δωρεῶν», σ. 216-217.

¹³²¹ Βλ. LONGNON-TOPPING, *Documents*, αρ. VI (1354 ή λίγο μεταγενέστερο) σ. 127, και σ. 267. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 83 σημ. 218, 247 σημ. 789. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 226, 228-229.

¹³²² Ο JACOBY, «Coseigneurie», σ. 123-124, θεωρεί ότι στους στίχους 5-8 και 15-18 του χρυσοβούλλου του 1322 εκχωρείται στην μονή Βροντοχίου το σύνολο των προσόδων που αποδίδουν οι τρεις κτήσεις, παρόλο που τα δικαιώματα των Βυζαντινών περιορίζονται σε ένα μόνο ποσοστό επί αυτών (πιθανόν το ήμισυ, αν και δεν προσδιορίζεται), εκφράζοντας ευσεβείς πόθους. Για το λόγο αυτό γίνεται η διευκρίνιση στη συνέχεια ότι η λατινική μερίδα θα περιέλθει στη μονή Βροντοχίου όταν η περιοχή των Σκορτών περάσει στην απόλυτη κυριαρχία των Βυζαντινών.

¹³²³ Βλ. παραπάνω «*Τὰ χωρία Ζούρτζα καὶ Μουντρά μετὰ τῆς περιοχῆς αὐτῶν, ἥτις ἐστὶν ἡ Παχεῖα, ἡ Χουτζά, τὸ Πρατζυδάκη καὶ ἡ Κλενοβά*».

Βροντοχίου και τον Φράγκο γαιοκτήτη που διατηρεί τη λατινική μερίδα, ενδεχομένως η λατινική επισκοπή Ωλένης ή κάποιο μοναστήρι του ρωμαιοκαθολικού δόγματος¹³²⁴.

Με το δεύτερο έγγραφο του αυτοκράτορα Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού αναγνωρίζεται στη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου η κυριότητα επί των κτήσεων που της είχαν παραχωρηθεί στο παρελθόν από τον Ανδρόνικο Β' και τον Ανδρόνικο Γ'. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνεται και η ήμισια μερίς ή λατινική του χωρίου της Άβυσσίνης και αὐ ἐκεῖσε πλησιάζουσαι ἐξαλειμματικαὶ ὑποστάσεις τοῦ τε Καρβώνη καὶ τοῦ Νήφωνος, ἀλλὰ δὴ καὶ τὸ ἐν αὐτῇ μυλοτόπιον σὺν τῷ ἐκεῖσε εὕρισκομένῳ παλαιῷ ναῶ τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Ἀνδρέου τοῦ πρωτοκλήτου, ἃ δὴ καὶ κατέχει καὶ νέμεται τὸ μέρος τῆς τοιαύτης σεβασμίας μονῆς ἀνενοχλήτως καὶ ἀδιασείστως μέχρι τοῦ νῦν¹³²⁵. Το υπόλοιπο τμήμα του χωρίου βρίσκεται την κυριότητα Ελλήνων λαϊκών και του αυτοκράτορα: ὡς τῆς λοιπῆς ἡμισείας μερίδος κατεχομένης παρά τινων διαφόρων Ρωμαίων καὶ ὑπὸ χεῖρα τῆς βασιλείας μου. Η περιγραφή που δίνει το έγγραφο για το χωριό της Αβύσσινας υποδηλώνει κατά πάσα πιθανότητα ότι ήδη από την εποχή που εφαρμόζεται η συγκυριότητα στην κτηματική του περιφέρεια επέρχεται μεταξύ των δύο πλευρών και καταμερισμός του αγροτικού κεφαλαίου που το συνιστά και προσδιορίζονται με σαφήνεια οι εκτάσεις και τα περιουσιακά στοιχεία που μεταβιβάζονται στον αυτοκράτορα και σε βυζαντινούς άρχοντες¹³²⁶ και τα αντίστοιχα που παραμένουν υπό τον έλεγχο του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Μετά την οριστική επικράτηση των Βυζαντινών στην περιοχή τα δικαιώματα των Φράγκων εκχωρούνται στην μονή του Μεγάλου Σπηλαίου. Οι μεμονωμένες κτήσεις που ακολουθούν συνιστούν ιδιοκτησίες που της παραδίδονται ενδεχομένως κατά πλήρη κυριότητα.

Η εγκαθίδρυση του καθεστώτος της συγκυριότητας σε κάποια χωριά της βόρειας και βορειοδυτικής Πελοποννήσου (Αβύσσινα και περίπτωση Φωτίου) έρχεται ως απόρροια της ανάκτησης από τους Βυζαντινούς της περιοχής των Καλαβρύτων στις αρχές της δεκαετίας του 1270 και σίγουρα πριν το 1277. Φαίνεται ότι επιβάλλεται αμέσως μετά την παγίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή και της θεσμικής της αναγνώρισης (1290 με τη συνθήκη της Γλαρέντζας;), ενώ άγνωστη παραμένει η χρονική στιγμή και η συγκυρία που επιβάλλουν την προσάρτηση της λατινικής μερίδας της Αβύσσινας στη βυζαντινή επικράτεια. Ενδεχομένως προσογράφεται στις επιτυχίες κάποιας από τις

¹³²⁴ Βλ. παραπάνω, «Τὸ μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βόγαλις περὶ τὰ Σκορτά».

¹³²⁵ Βλ. ΜΜ, V, σ. 192 (όπου το χρυσόβουλλο του Καντακουζηνού χρονολογείται λανθασμένα το 1350 αντί του 1348, βλ. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 5, αρ. 2939). ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 84-85. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, «Ο ρόλος τῶν αὐτοκρατορικῶν δωρεῶν», σ. 215.

¹³²⁶ Ενδεχομένως στους τελευταίους εντάσσονται και ντόπιοι γαιοκτήτες που η μεταβολή του καθεστώτος τους επιτρέπει να αναγνωρίσουν ως επικυρίαρχο τους τον αυτοκράτορα.

κεφαλές της Πελοποννήσου των αρχών του 14ου αιώνα, του Καντακουζηνού ή του Ανδρόνικου Ασάν Παλαιολόγου.

Οι αναφορές των δύο βυζαντινών εγγράφων καθιστούν φανερό ότι οι εν λόγω περιοχές για ένα χρονικό διάστημα βρίσκονται υπό καθεστώς συγκυριότητας, το οποίο όμως διαφοροποιείται από αυτό των προηγούμενων περιπτώσεων. Στα χωριά αυτά φαίνεται ότι έχει γίνει εδαφική διανομή και ότι ο κάθε επικυρίαρχος νέμεται τις προσόδους που μπορεί να αντλήσει από το μερίδιο του. Ενδεχομένως πρόκειται για τις εισφορές και τις ποικίλες επιβαρύνσεις που βαρύνουν τους εξαρτημένους καλλιεργητές, αν και είναι πιθανή η κυριότητα επί μέρους περιουσιακών στοιχείων (μύλος, ελαιόδεντρα, μυλοτόπιον, ναός Αγίου Ανδρέα). Κατά συνέπεια μπορεί να υποστηριχτεί ότι ο θεσμός διαφοροποιείται σε σχέση με τις περιπτώσεις που περιγράφονται στις φραγκικές πηγές που προηγήθηκαν.

Πέρα από τις άμεσες πληροφορίες που παρέχουν οι πηγές για την εφαρμογή του θεσμού των *casaux de parçon*, υπάρχουν και έμμεσες μνείες στο αρχαιολογικό υλικό της εποχής που καθιστούν πιθανή την ένταξη και άλλων κτήσεων που υπάγονται στη φραγκική επικράτεια σε ένα ανάλογο καθεστώς.

Στα δύο πρώτα χρυσόβουλλα της Μονής Βροντοχίου η τελευταία από τις κτήσεις που απαριθμούνται είναι το μονύδριον τῶν Τιμίων Ἀρχιστρατήγων τῶν Ἄνω Δυνάμεων τοῦ Λιγύδη στην περιοχή της Ανδρούσας, η οποία αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα διοικητικά, εμπορικά και οικονομικά κέντρα του πριγκιπάτου της Αχαΐας και έδρα καστελλανίας. Η περιφέρειά της εκτείνεται σε όλη σχεδόν την κοιλάδα του Πάμισου ποταμού μέχρι και τη βόρεια Μεσσηνία, όπου βρίσκεται το κάστρο του Αρχαγγέλου. Ο ναός των Ταξιαρχών στο εσωτερικό του οχυρού είναι πολύ πιθανό να ταυτίζεται με την εν λόγω μονή, η οποία συνιστά τη μοναδική κτήση της μονής Βροντοχίου εντός του πριγκιπάτου της Αχαΐας¹³²⁷. Η χωροθέτησή της στη φραγκική επικράτεια και συγκεκριμένα στην περιοχή ανάμεσα στα κάστρα του Γαρδικίου και του Chastelnuef όπου σύμφωνα με τις διαπιστώσεις που έχουν προηγηθεί εφαρμόζεται ο θεσμός της συγκυριότητας εντάσσει κατά πάσα πιθανότητα και το μονύδριο στο καθεστώς αυτό. Σε αντίθεση, όμως, με ό,τι εφαρμόζεται στην υπόλοιπη περιφέρεια το μοναστήρι τῶν Τιμίων Ἀρχιστρατήγων τῶν Ἄνω Δυνάμεων βρίσκεται κατά πλήρη κυριότητα στην ιδιοκτησία της μονής Βροντοχίου (μετὰ τῶν δικαίων αὐτοῦ), γεγονός που επιτρέπει την υπόθεση ότι τα δικαιώματα των Φράγκων περιορίζονται στην είσπραξη ενός μόνο ποσοστού από το συνολικό φόρο που αναλογεί στην κτήση, αν υφίσταται βέβαια τέτοια συμφωνία δεδομένου ότι δεν

¹³²⁷ Βλ. παραπάνω «Τὸ μονύδριον τῶν Τιμίων Ἀρχιστρατήγων τῶν Ἄνω Δυνάμεων τοῦ Λιγύδη εἰς τὴν Ἀνδροῦσαν».

γίνεται καμία αναφορά σε λατινική μερίδα. Άλλωστε πρόκειται για ένα ιερό καθίδρυμα του ελληνορθόδοξου δόγματος, όπως αφήνει να διαφανεί η προσάρτηση του στη μυστριώτικη μονή, γεγονός που μπορεί να δικαιολογήσει την παροχή αυξημένων δικαιωμάτων στον μοναστηριακό του γαιοκάτοχο.

Στο χρυσόβουλλο του 1301 που απολύει ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος παρουσιάζεται η μητρόπολη Μονεμβασίας *αυτούργια... κατέχουσα και νεμομένη... εις... την Βουλκάνην*¹³²⁸. Πρόκειται για έναν ακόμα εκκλησιαστικό δικαιούχο περιουσίας εντός της φραγκικής επικράτειας και συγκεκριμένα στη βόρεια Μεσσηνία. Είναι πολύ πιθανό τα δικαιώματα της μητρόπολης Μονεμβασίας για την κτήση της Βουλκάνης να απορρέουν από το καθεστώς της συγκυριότητας που έχει εγκαθιδρυθεί στην περιοχή.

Τέλος σε έγγραφο του 1451 αναφέρεται ότι Έλληνες και Αλβανοί βοσκοί που ξεχειμώνιαζαν με τα κοπάδια τους σε εκτάσεις των βενετοκρατούμενων κτήσεων του Άργους και του Ναυπλίου κατέβαλαν τον φόρο βοσκής στις αρχές του δεσποτάτου αντί για τις βενετικές. Ενδεχομένως η περίπτωση αυτή να απηχεί παλαιότερη εφαρμογή του θεσμού της συγκυριότητας επί βοσκοτόπων της περιοχής που τη συγκεκριμένη περίοδο είχε ατονήσει ή δεν υφίσταται πλέον¹³²⁹.

Αν και η πληροφόρηση που παρέχεται από τις πηγές είναι ελλιπής και αποσπασματική, κάποια γενικά συμπεράσματα για τη μορφή που λαμβάνει ο θεσμός στην Πελοπόννησο και την εξέλιξή του μπορούν να εξαχθούν. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέχουν οι φραγκικές πηγές καθίσταται σαφές ότι το καθεστώς της συγκυριότητας δεν συνεπάγεται διανομή εδαφών, αλλά τον επί ίσοις όροις καταμερισμό μεταξύ των Φράγκων και των Βυζαντινών των φορολογικών εσόδων που αποδίδει κάθε οικονομική ενότητα. Στις προσόδους αυτές κατά πάσα πιθανότητα δεν περιλαμβάνονται όσες απορρέουν από τα φεουδαλικά δικαιώματα που διατηρούν οι πρώτοι επί των κτήσεών τους, δεδομένου ότι οι περιοχές όπου βρίσκεται εφαρμογή ο θεσμός παραμένουν υπό την κυριαρχία του πριγκιπάτου και συνιστούν τμήμα της εδαφικής του περιφέρειας. Απαραίτητη προϋπόθεση για μια τέτοια συμφωνία αποτελεί η εξασφάλιση της σύμφωνης γνώμης των φεουδαρχών του πριγκιπάτου, οι οποίοι νέμονται τις προσόδους των περιοχών αυτών και υφίστανται εισοδηματικές απώλειες από τη διανομή τους¹³³⁰. Σε αυτή τη μορφή

¹³²⁸ Βλ. ΜΜ, V, σ. 164 (1301). Για τη νομή και την κατοχή, βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία*, σ. 141-144, 148.

¹³²⁹ Βλ. ΤΖΑΒΑΡΑ, «Η οργάνωση», σ. 52, 64, 71-72.

¹³³⁰ Βλ. JACOBY, «Coseigneurie», σ. 116-117, 124-125, ο οποίος θεωρεί ότι ο θεσμός της συγκυριότητας εφαρμόζεται με τη μορφή του καταμερισμού των φορολογικών υποχρεώσεων κάθε κτήσης σε όλες τις περιπτώσεις που απαντούν στην υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 101-102, 115, 144. JACOBY, «Peasant Mobility», σ. 532.

εφαρμόζεται ο θεσμός στην περιοχή της βόρειας Μεσσηνίας, στα χωριά Boscio και Βασιλικό και πιθανόν σε κάποια χωριά της Κορινθίας.

Όστος όπως είναι φυσικό, κατά περιπτώσεις και υπό την πίεση κάποιων συγκυριών υπεισέρχονται παράγοντες που καθιστούν εφικτή την επανεξέταση κάποιων τεχνικών χαρακτηριστικών του θεσμού προς όφελος, όπως προκύπτει από το βυζαντινό αρχαικό υλικό, της αυτοκρατορίας. Ο βαθμός διείσδυσης των Βυζαντινών στη φραγκική επικράτεια, η δυνατότητα των τελευταίων να ασκήσουν αποτελεσματικότερα κατά τόπους το μερίδιο από την εξουσία που τους αναλογεί και ο θρησκευτικός χαρακτήρας κάποιων κτήσεων που εντάσσονται στις περιοχές συγκυριότητας συνιστούν λόγους για την αναδιάταξη των τεχνικών χαρακτηριστικών του θεσμού με την παραχώρηση αυξημένων εξουσιών και γαιοκτητικών δικαιωμάτων στην πλευρά των Βυζαντινών (Βουλκάνη, *μονύδριον τῶν Τιμίων Ἀρχιστρατήγων* στην Ανδρούσα, μετόχι της Βόγαλις, Ζούρτζα και Μουντρά, Αβύσαινα).

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από τα παραπάνω είναι ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία των πηγών, ο θεσμός βρίσκεται εφαρμογή μόνο στα εδάφη του πριγκιπάτου της Αχαΐας¹³³¹ και σταδιακά εκτείνεται στο μεγαλύτερο τμήμα της φραγκοβυζαντινής μεθορίου (βόρεια Μεσσηνία, νότια Ηλεία, Καλάβρυτα, Κορινθία, πιθανόν Αργολίδα).

Η πρωτοβουλία για την εφαρμογή του καθεστώτος της συγκυριότητας ανήκει στους δυτικούς επικυρίαρχους και φραγκικές είναι και οι απαρχές του θεσμού. Οι ρίζες του βρίσκονται στην σταυροφορική ανατολή του 12ου αιώνα και στις συμφωνίες των Σταυροφόρων και των Μουσουλμάνων για την από κοινού κυριότητα αγροτικών εκτάσεων και χωριών που βρίσκονταν στην λατινοκρατούμενη μεθόριο. Αφορούσε στον μεταξύ τους καταμερισμό των εισοδημάτων που αποφέρουν οι περιοχές που εντάσσονται στο καθεστώς και στην συνεκμετάλλευση κοινόχρηστων βοσκοτόπων (*gastinae*)¹³³². Κατά την εγκαθίδρυση του στον Μοριά ο θεσμός αναπροσαρμόζεται προκειμένου να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του

GASPARIS, «Land and Landowners», σ. 104-105, 111. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 219. ORTEGA, *Les lignages nobiliaires*, σ. 307.

¹³³¹ Επίσης, βλ. JACOBY, «Coseigneurie», σ. 125. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Δύο ανέκδοτα αφιερωτήρια», σ. 45-47, η οποία θεωρεί ότι η βυζαντινή παρουσία στα φραγκοκρατούμενα εδάφη ιδιαίτερα από τα τέλη του 13ου έως το α' τέταρτο του 14ου αιώνα ήταν πολύ πιο διευρυμένη και δυναμική και ότι είχε επιβληθεί σχεδόν στο σύνολο της Πελοποννήσου. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 83, 85. Αν και στις πηγές καταγράφεται η παραχώρηση το 1336 φεουδαρχικής περιουσίας από τον πρίγκιπα της Αχαΐας Ροβέρτο του Τάραντα και τη μητέρα του Αικατερίνη de Valois ως ιπποτικό φέουδο στον Νικόλαο Acciajuoli στην περιοχή της βορειοδυτικής Μάνης, από την περιγραφή των κτήσεων δεν προκύπτουν στοιχεία για την εφαρμογή του καθεστώτος της συγκυριότητας στα χωριά που περιλαμβάνονται στη δωρεά, βλ. LONGNON – TOPPING, *Documents*, αρ. (1336) σ. 19-29. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 111, 144, 149. Πιθανώς πρόκειται για εδάφη που είχαν περιέλθει σε κάποια άγνωστη χρονική στιγμή στην κυριαρχία του πριγκιπάτου. Σημειώνεται ότι στην περιοχή που εντοπίζονται οι κτήσεις αυτές κυριαρχούν οι Σλάβοι Μηλιγκοί οι οποίοι απολαμβάνουν ένα καθεστώς αυτονομίας, ενώ δεν λείπουν οι ανοιχτές συγκρούσεις με τις επίσημες βυζαντινές αρχές όταν θίγονται τα συμφέροντα τους.

¹³³² Βλ. JACOBY, «Coseigneurie», σ. 120-121. J. PRÄWER, *Crusader Institutions*, Οξφόρδη 1980, σ. 162-165. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 83 σημ. 219.

νέου οικονομικό-κοινωνικού περιβάλλοντος όπου εντάσσεται και στο δημοσιονομικό σύστημα που εφαρμόζει το πριγκιπάτο¹³³³.

Ο βασικός λόγος που επιβάλλει την ανάγκη θεσμοθέτησης των *casaux de parson* ή εδαφών συγκυριότητας είναι η επιδίωξη των Φράγκων κατά κύριο λόγο να εξασφαλίσουν την ειρήνη στη μεθορία με τους Έλληνες της επαρχίας του Μυζηθρά. Την ανάκτηση της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου από τους Βυζαντινούς μετά το 1262 ακολουθούν οι συνεχείς επιθέσεις των Βυζαντινών στην ενδοχώρα του πριγκιπάτου που έχουν ως επακόλουθο την καταστροφή της γεωργικής παραγωγής και την ερήμωση της αγροτικής υπαίθρου. Το πρόβλημα γίνεται ακόμα πιο έντονο όταν συνοδεύεται από τη φυγή βιλλάνων προς τα βυζαντινά εδάφη (προσκαθήμενοι) με συνέπεια την οριστική απώλεια εργατικού δυναμικού από τη φραγκική επικράτεια¹³³⁴. Η απειλή των Βυζαντινών καθίσταται πιο επίφοβη με την παγίωση της παρουσίας τους σε τρία ισχυρά κάστρα της μεθορίου, το Γαρδίκι, τα Καλάβρυτα και το Μουχλί. Το πρώτο υψώνεται επάνω από τις εύφορες εκτάσεις της βόρεια Μεσσηνίας, το δεύτερο βρίσκεται στην καρδιά των φραγκικών κτήσεων της βόρειας Πελοποννήσου και το τρίτο ελέγχει τους βασικούς οδικούς άξονες από και προς την αγροτική ενδοχώρα της Αργοναυπλίας. Στις δύο πρώτες περιοχές απαντούν και οι παλαιότερες μνείες εφαρμογής του θεσμού. Οι επιπτώσεις της νέας αυτής πραγματικότητας γίνονται αμέσως εμφανείς στην οικονομία, όπου οι πρόσοδοι του ίδιου του κράτους αλλά και των Φράγκων ευγενών υφίστανται μειώσεις, καθώς οι αγροτικές αποδόσεις των φεούδων της μεθορίου μηδενίζονται, ενώ η συνεχής εξασθένηση του πριγκιπάτου δεν αφήνει πολλά περιθώρια αντίδρασης. Η εφαρμογή του καθεστώτος της συγκυριότητας εξασφαλίζει αφενός επιπλέον έσοδα για τους Βυζαντινούς από περιοχές που βρίσκονται έξω από την επικράτειά τους και αφετέρου την είσπραξη εισοδημάτων έστω και μειωμένων για τους Φράγκους φεουδάρχες από κτήσεις που είχαν αβέβαιες αποδόσεις προηγουμένως εξαιτίας της επιθετικότητας των αυτοκρατορικών δυνάμεων¹³³⁵. Το νέο καθεστώς που προτείνεται από το εξασθενημένο πλέον πριγκιπάτο της Αχαΐας γίνεται αποδεκτό από το Βυζάντιο όχι μόνο για το κέρδος που αποφέρει, αλλά γιατί αντιλαμβάνεται την αδυναμία του να φέρει εις πέρας στρατιωτικές επιχειρήσεις που διεξάγονται σε ανοιχτές πεδιάδες όπου υπερέχουν οι Δυτικοί, με οχυρά κάστρα που

¹³³³ Βλ. JACOBY, «Coseigneurie», σ. 121.

¹³³⁴ Πρβλ. JACOBY, «Changing Economic Patterns», σ. 202, ο οποίος θεωρεί ότι το καθεστώς συγκυριότητα ανέκοψε το κύμα των βιλλάνων φυγάδων προς τη βυζαντινή επαρχία του Μυστρά. Η συγκεκριμένη άποψη δεν θεωρώ ότι ισχύει κρίνοντας από τις αναφορές των εγγράφων σε προσκαθημένους και τον όρο των τεσσάρων χρυσοβούλλων για την εγκατάσταση *ξένων και έλευθέρων* στις κτήσεις της μονής Βροντοχίου.

¹³³⁵ Βλ. JACOBY, «Coseigneurie», σ. 117-120. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑΣ, *Αγροτική ζωή*, σ. 85, 152-153, 332. JACOBY, «Peasant Mobility», σ. 532. SHAWCROSS, *The Chronicle*, σ. 240. ORTEGA, *Les lignages nobiliaires*, σ. 304-308. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 218-219, 223, 270. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, «Ο ρόλος τῶν αὐτοκρατορικῶν δωρεῶν», σ. 217-218.

δύσκολα θα μπορούσε να κατακτήσει και να διατηρήσει υπό την εξουσία του. Ο θεσμός ωστόσο εξυπηρετεί και τις φιλόδοξες πολιτικές της αυτοκρατορίας που αποβλέπουν στην εκδίωξη των Φράγκων και στην ανάκτηση του Μοριά στο σύνολο του. Τα ιερά καθιδρύματα του βυζαντινού Μοριά διεισδύοντας ειρηνικά στη φραγκοβυζαντινή μεθόριο με το κύρος και την ισχύ τους μπορούν να προσεταιριστούν με ευκολία τον θεοφοβούμενο ντόπιο πληθυσμό και να επιτύχουν την υποστήριξή του σε μελλοντικές πολεμικές επιχειρήσεις των Βυζαντινών¹³³⁶.

¹³³⁶ Βλ. παραπάνω «Τὸ μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βόγαλις περὶ τὰ Σκορτά».

8. Η μονή Βροντοχίου στη βυζαντινή Πελοπόννησο το α' τέταρτο του 14ου αιώνα – Συμπεράσματα

Η έκδοση το Σεπτέμβριο 1322 του τελευταίου χρυσόβουλλου λόγου υπέρ της μονής της *ύπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Βροντοχίου* βρίσκει τη βυζαντινή επαρχία της Πελοποννήσου να εκτείνεται από τα ακρωτήρια του Μαλέα και του Ταινάρου στο νότο μέχρι τη νότια Κορινθία και την περιοχή των Καλαβρύτων στο βορρά, και από τα παράλια της Κυνουρίας στον Αργολικό κόλπο μέχρι τους ορεινούς όγκους και τις εύφορες κοιλάδες της κεντροδυτικής Πελοποννήσου στα σύνορα Αρκαδίας-Μεσσηνίας, στη νότια Ηλεία και στη βόρεια Γορτυνία. Εντός των ορίων αυτής της απομακρυσμένης διοικητικής περιφέρειας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας η μυστηριώτικη μονή αναδεικνύεται, σύμφωνα με τα τέσσερα αυτοκρατορικά έγγραφα που έχουν αντιγραφεί στο νοτιοδυτικό παρεκκλήσιο του ναού της Οδηγήτριας και τις σωζόμενες πηγές, σε έναν από του μεγαλύτερους γαιοκτήτες του Μοριά και υπολογίσιμο οικονομικό παράγοντα με διάσπαρτες κτήσεις στο μεγαλύτερο τμήμα της επαρχίας, οι οποίες απολαμβάνουν πλήρη φορολογική ατέλεια και απαλλαγή από κάθε είδους επιβάρυνση που μπορεί να επιβάλλει η βυζαντινή κρατική μηχανή μέσω των κατά τόπους εκπροσώπων της¹³³⁷ (χάρτ. 4).

Βέβαια ελάχιστες είναι οι πληροφορίες που παρέχονται για την μεγάλη γαιοκτησία στην Πελοπόννησο και ιδιαίτερα για το δεύτερο μισό του 13ου και τον 14ο αιώνα, περίοδο που μας απασχολεί. Οι μαρτυρίες περιορίζονται μόνο στην εκκλησιαστική ιδιοκτησία, ενώ σχεδόν κανένα στοιχείο δεν παραδίδεται για την κτηματική περιουσία της μοραϊτικής αριστοκρατίας. Επιπλέον η απλή απαρίθμηση των περιουσιακών στοιχείων στα διάφορα έγγραφα χωρίς να περιγράφονται τα ποιοτικά χαρακτηριστικά τους, το μέγεθος και οι αποδόσεις τους δεν καθιστά δυνατή την ορθή αξιολόγησή τους. Από το σωζόμενο αρχειακό υλικό η μητρόπολη Μονεμβασίας εμφανίζεται ως ο μόνος γαιοκάτοχος που μπορεί να ανταγωνιστεί τη μονή Βροντοχίου. Οι κτήσεις της όμως περιορίζονται στη νότια Πελοπόννησο, εντός των εκκλησιαστικών της συνόρων και κατά κύριο λόγο στην χερσόνησο του Μαλέα¹³³⁸. Η περιουσία

¹³³⁷ Βέβαια σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να ανταγωνιστεί ως προς τον πλούτο και την έκταση των κτήσεών τους τα μεγάλα μοναστήρια της Βορείου Ελλάδας (Αθως, μονή Προδρόμου Σερρών κ.ά.), τα οποία ευνοούνται μεταξύ άλλων από το εύρος της περιοχής που εκτείνονται τα περιουσιακά τους στοιχεία, την ιστορική κατά περίπτωση διαδρομή τους και τις ευνοϊκές ρυθμίσεις που εξασφαλίζουν από τους κατά καιρούς εισβολείς και κατακτητές. Αντίθετα η μονή Βροντοχίου δεν έχει τη δυνατότητα να επεκτείνει τις κτήσεις της πέρα από την περιορισμένη εδαφικά βυζαντινή επαρχία της Πελοποννήσου.

¹³³⁸ Βλ. ΜΜ, V, σ. 161-165 (1301). DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 4, αρ. 2236 (1301). ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, σ. 295-299, 350-351 αρ. 16. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 352-355.

της μητρόπολης Λακεδαιμονίας δεν ξεπερνά τα στενά όρια της εκκλησιαστικής καθέδρας, ενώ για τον έτερο μοναστηριακό γαιοκτήμονα, την επίσης νεοσύστατη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου οι εκτάσεις που κατέχει φαίνεται ότι εκτείνονται στο βόρειο τμήμα της βυζαντινής επαρχίας, στην περιφέρεια των Καλαβρύτων¹³³⁹. Για τη μονή του οσίου Νίκωνα στη Λακεδαιμονία, αν και με βεβαιότητα συνεχίζει τη λειτουργία της τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα, ελάχιστα στοιχεία υπάρχουν στις πηγές για τις ιδιοκτησίες της. Ως εξαιρετικά φτωχές δηλώνονται οι μητροπόλεις Παλαιών Πατρών ¹³⁴⁰ και Χριστιανουπόλεως¹³⁴¹, ενώ κανένα στοιχείο δεν υπάρχει για τις λοιπές εν ενεργεία μονές της ανακτημένης Πελοποννήσου.

Στα περιουσιακά στοιχεία της μονής Βροντοχίου προσγράφονται συνολικά 24 κτήσεις με κάποια επιμέρους στοιχεία και παραδίδονται ως ακολούθως:

- ένα (1) ζευγηλατείο,
- τρία (3) μονύδρια,
- επτά (7) μετόχια, εκ των οποίων τα δύο τουλάχιστον συνιστούσαν στο προηγούμενο καθεστώς τους ανεξάρτητες μονές,
- δύο (2) αγρίδια,
- δύο (2) χωριά πιθανόν κατά το ήμισυ και με μελλοντικά δικαιώματα επί της λατινικής μερίδας που συνιστά το λοιπό μερίδιό τους,
- καλλιεργήσιμες σπόριμες εκτάσεις σε οχτώ (8) θέσεις συνολικά που η έκτασή τους ξεπερνά τους 1.700 μοδίους (= 1.700 στρέμματα περίπου),
- ένα (1) δάσος βελανιδιών,
- δενδροκαλλιέργειες σε κτήματα τρίτων και
- μεμονωμένοι πάροικοι (εκτός αυτών που εντάσσονται στις κτήσεις).

Το εμβαδόν των 1.700 μοδίων αντιστοιχεί σε τέσσερις μόνο ιδιοκτησίες και αντιπροσωπεύει ένα ελάχιστο τμήμα από τη συνολική επιφάνεια της ακίνητης περιουσίας της μονής Βροντοχίου, η οποία θα ανερχόταν σε αρκετές χιλιάδες στρέμματα. Οι καλλιέργειες που εντάσσονται στις παραπάνω κτήσεις συνίστανται σε αμπέλια, ελαιόδεντρα, διάφορα καρποφόρα δένδρα, δάσος βελανιδιών (Παγανέα) και σπόριμες εκτάσεις, με τις τελευταίες να καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο ποσοστό των προς εκμετάλλευση εκτάσεων. Το ιδιαίτερα ευνοϊκό εύκρατο κλίμα που επικρατεί στην Πελοπόννησο χωρίς μεγάλες διακυμάνσεις στη θερμοκρασία και με κανονικότητα στη συχνότητα των βροχοπτώσεων και η χωροθέτηση της πλειονότητας των περιουσιακών στοιχείων σε ομαλές, εύφορες, πλούσια αρδευόμενες και με ποτάμιες ροές τοποθεσίες συνιστούν προϋποθέσεις για τη δόμηση ενός αγροτικού

¹³³⁹ Βλ. MM, V, σ. 191-193 (όπου το χρυσόβουλλο του Καντακουζηνού χρονολογείται λανθασμένα το 1350 αντί του 1348, βλ. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 5, αρ. 2939)

¹³⁴⁰ Βλ. MM, I, σ. 326-328 (1354).

¹³⁴¹ Βλ. MM, II, σ. 208-209 (1394).

κεφαλαίου που με βεβαιότητα αποφέρει υψηλές εισοδηματικές αποδόσεις. Περαιτέρω αύξηση των κερδών της εξασφαλίζεται από τις υδρομυλικές εγκαταστάσεις που κατέχει, αλλά και από τη μεταξοπαραγωγή που τουλάχιστον στο μετόχι της Βόγαλις φαίνεται ότι καταλαμβάνει κυρίαρχη θέση ως μεταποιητική δραστηριότητα. Το αγροτικό της κεφάλαιο συμπληρώνουν οι εξαρτημένοι καλλιεργητές στους οποίους εκτός από τους παροίκους εντάσσονται και προσκαθήμενοι, προερχόμενοι στην πλειονότητά τους κατά πάσα πιθανότητα από το όμορο περιγκιπάτο της Αχαΐας. Η συνεχής ενδυνάμωση του εργατικού δυναμικού της μονής εξασφαλίζεται από την αυτοκρατορική εκχώρηση δικαιωμάτων προσέλευσης βιλλάνων από τα φραγκικά εδάφη χωρίς καμία παρακώλυση από κανονιστικές διατάξεις ή συμφωνίες. Τέλος στα έσοδα του μοναστηριού εντάσσονται η κάρπωση των κρατικών φόρων των παροίκων δικαίωμα που απορρέει από την προνομιακή παραχώρηση των δικαίων που συνοδεύουν τις κτήσεις και οι απαλλαγές από τη φοροαπόδοση προς το φίσκο.

Εκτός από τη μεγάλη ακίνητη περιουσία ένα άλλο στοιχείο που διαφοροποιεί τη μονή Βροντοχίου από τους υπόλοιπους εκκλησιαστικούς μεγαλογαιοκτήμονες είναι η διασπορά των κτήσεών της σε όλη σχεδόν τη νότια και κεντρική επαρχία της Πελοποννήσου. Εφτά από τις κτήσεις της βρίσκονται στη Λακεδαίμονα περιμετρικά του Μυστρά εντός μιας ακτίνας 18χλμ. περίπου. Οι αμέσως επόμενες πιο κοντινές προς το μοναστήρι, τρεις συνολικά χωροθετούνται στην πεδιάδα του Έλους κοντά στις εκβολές του Ευρώτα και στη βορειοανατολική Μάνη. Στην ίδια ομάδα εντάσσονται και οι δύο κτήσεις της στη νοτιοδυτική Αρκαδία κοντά στα σύνορα με τη Λακωνία, τις οποίες ανταλλάσσει πριν το 1320 με γαίες και ένα μονύδριο στην Κυνουρία, στην ευρύτερη περιοχή του κάστρου του Άστρους-Estella. Από τις υπόλοιπες δύο τοποθετούνται στην περιοχή του Μουχλίου και επτά στα Σκορτά, εκ των οποίων οι τρεις στη νότια Ηλεία έχουν ενταχθεί σε καθεστώς συγκυριότητας με το περιγκιπάτο της Αχαΐας. Τέλος μία κτήση της βρίσκεται στην Ανδρούσα εντός των ορίων της φραγκοκρατούμενης Μεσσηνίας και ενδεχομένως ενταγμένη σε ανάλογο καθεστώς με τις προηγούμενες.

Στα πλεονεκτήματα των ιδιοκτησιών της μονής εγγράφεται και η χωροθέτηση των περισσότερων πλησίον κεντρικών κατά κύριο λόγο ή δευτερευουσών αρτηριών του οδικού δικτύου της Πελοποννήσου, γεγονός που διευκολύνει την πρόσβαση προς αυτές αλλά κυρίως την ταχύτερη διοχέτευση των παραγόμενων προϊόντων στις αγορές. Ένας σημαντικός αριθμός εντοπίζεται πλησίον της οδού που συνδέει τον Μυστρά με την Καρύταινα και τη βόρεια και κεντρική Πελοπόννησο, μία άλλη σε αυτή που κατευθύνεται προς την Μονεμβασία το σημαντικότερο επίνειό της καστροπολιτείας και δύο ακόμα κοντά σε περάσματα που οδηγούν στην περιοχή της Μαΐνης και το νοτιοδυτικό Ταΰγετο. Οι κτήσεις στο Μουχλί

διευκολύνονται από το κομβικού χαρακτήρα οδικό δίκτυο του Παρθενίου, αλλά και τα κτήματα στην Κυνουρία προσεγγίζουν δευτερευούσης σημασίας διόδους που συνδέουν τη βορειοανατολική Πελοπόννησο με τη Λακεδαίμονα. Κατ' αναλογία στο δυτικό τμήμα του Μοριά οι ιδιοκτησίες της μονής εξυπηρετούνται από τις αρτηρίες που συνδέουν τα μεσσηνιακά και τριφυλιακά εδάφη με την πρωτεύουσα του πριγκιπάτου της Αχαΐας και τις ορεινές διαβάσεις των Σκορτών.

Ως περισσότερες προσοδοφόρες εκλαμβάνονται οι πλέον εκτεταμένες και πλησιέστερες προς την καστροπολιτεία κτήσεις, δεδομένου ότι βρίσκονται υπό την άμεση εποπτεία της μονής και κατά συνέπεια αποφέρουν υψηλότερα εισοδήματα. Επιδίωξη των μοναστηριών είναι η εξασφάλιση περιουσιακών στοιχείων (καλλιεργούμενων εκτάσεων, μύλων κ.ά.) σε μικρή απόσταση από τις πόλεις όπου χωροθετούνται με σκοπό εκτός από την άμεση εκμετάλλευση την απευθείας διάθεση του πλεονάσματος της παραγωγής στην τοπική αγορά, δεδομένου ότι στους αστικούς πληθυσμούς η ζήτηση σε αγροτικά προϊόντα παραμένει πάντα σε υψηλά επίπεδα. Η σύσταση εκτεταμένων αγροτικών μονάδων στην περιφέρεια ενός νεόδμητου κάστρου υπό την επίβλεψη και διαχείριση ισχυρών γαιοκτητών όπως είναι η Εκκλησία συμβάλλει ουσιαστικά όχι μόνο στην οικονομική, αλλά και στη δημογραφική και αστική ανάπτυξη του νέου οικιστικού κέντρου. Στην περίπτωση μιας νεοϊδρυθείσας πόλης όπως ο *Μυζηθρᾶς*, η προώθηση της αγροτικής παραγωγής των πλησιόχωρων εκκλησιαστικών γαιών στην αγορά του άστεως εξασφαλίζει επιπρόσθετα τον ανεφοδιασμό σε τρόφιμα και τη συντήρηση του πληθυσμού της και αποτελεί κατ' επέκταση ισχυρό παράγοντα ανάπτυξης και ευημερίας ¹³⁴². Επισημαίνεται ότι οι

¹³⁴² Οι αρχαιακές μαρτυρίες παρέχουν πλούσιο υλικό για την εμπλοκή των μονών στην οικονομική ζωή των πόλεων, ιδιαίτερα για την περιοχή της Μακεδονίας και της Θράκης (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Χρυσούπολη, Ραιδεστός, Βήρα, Ιερισσός κ.α.). Η δραστηριοποίηση τους στο συγκεκριμένο τομέα περιελάμβανε αφενός τη διοχέτευση του αγροτικού πλεονάσματος στην αγορά του άστεως και αφετέρου την επιδίωξη απόκτησης και εκμετάλλευσης αστικών ακινήτων. Στην πρώτη περίπτωση διαφαίνεται μια σχέση αλληλεξάρτησης μεταξύ των μονών και των πόλεων, δεδομένου ότι οι πρώτες επιδιώκοντας την εξασφάλιση κέρδους μέσω της προώθησης των παραγόμενων προϊόντων τους στρέφονται στις αγορές του άστεως, οι οποίες αναζητούν σταθερούς και μεγάλους εμπορικούς προμηθευτές προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιβίωση και ανάπτυξή τους, ιδιαίτερα στην περίπτωση των μικρών επαρχιακών αστικών κέντρων. Από την άλλη η επένδυση σε ακίνητα εντός των τειχών με σκοπό κατά κύριο λόγο την ενοικίαση αποσκοπεί στην εξασφάλιση επιπλέον εισοδημάτων, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσεων (κατακτητικών ή εμφυλίων πολέμων, λιμών κ.ά.), όταν η ερήμωση της υπαίθρου έχει ως συνέπεια την αύξηση του αστικού πληθυσμού. Για τη συμβολή των μοναστηριών στην οικονομία των πόλεων, βλ. HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 368-369, 370-376. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Η παρουσία των μοναστηριών», σ. 273-282, ειδικ. 280-282. ΚΑΖΗΔΑΝ, «Italian and Late Byzantine City», σ. 12-13, 14-16 (σχετικά με την ιδιοκτησία αστικών ακινήτων από μονές). ΣΜΥΡΛΙΣ, *La fortunes*, σ. 223-225, 226-227. Ο ΙΔΙΟΣ, «Τα μοναστήρια», σ. 55-61. Τα αστικά ακίνητα, επειδή εξασφαλίζουν στους ιδιοκτήτες τους εισόδημα χωρίς να απαιτείται η προηγούμενη επένδυση σε χρήμα ή εργασία, κατατάσσονται από τις πηγές στην κατηγορία των *αύτουργίων*, βλ. *CECAUMENI Strategikon*, σ. 36. HARVEY, *Οικονομική Ανάπτυξη*, σ. 365-366. Στην περίπτωση του Μυστρά ο έτερος μεγάλος εκκλησιαστικός γαιοκάτοχος είναι η Μητρόπολη Λακεδαιμονίας. Η πλειονότητα των κτημάτων που αποκτά και κατέχει κατά το α' μισό του 14ου αιώνα χωροθετείται σε θέσεις και

γαιοπαροχές και οι αποδόσεις προνομίων προς τους εκκλησιαστικούς οργανισμούς της περιοχής ακολουθούν την ανάδειξη του Μυστρά στο νέο διοικητικό κέντρο της βυζαντινής επαρχιακής διοίκησης της Πελοποννήσου¹³⁴³. Όπως είναι φυσικό, οι μεγάλοι γαιοκάτοχοι και κυρίως οι εκκλησιαστικοί εμφανίζουν την απαιτούμενη νομισματική ρευστότητα προκειμένου να επιτύχουν την αποτελεσματικότερη εκμετάλλευση του αγροτικού κεφαλαίου που κατέχουν εξασφαλίζοντας υψηλότερο πλεόνασμα στην παραγωγή, το οποίο θα διοχετευτεί στην αγορά για εμπορική εκμετάλλευση¹³⁴⁴. Ανάλογο ρόλο καλείται ενδεχομένως να

οικισμούς πλησίον του Μυζηθρά, ενώ μεταξύ των περιουσιακών της στοιχείων περιλαμβάνονται και αστικά ακίνητα στη γειτονιά του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη). Σε εγχάρακτη επιγραφή στο νοτιοδυτικό κίονα του ναού, όπου έχει αντιγραφεί επισκοπική πράξη του 1311/1312, ο μητροπολίτης Κρήτης και πρόεδρος Λακεδαιμονίας Νικηφόρος Μοσχόπουλος αναφέρει: *ήγόρασα δὲ καὶ τὰ σύγγενος τῆς ἐκκλησίας ὁσπήτια τοῦ χαρτοφύλακος Εὐγενίου*. Τα ακίνητα αυτά αναφέρονται ξανά στην επισκοπική πράξη του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Νείλου που εκδίδεται το Μάιο του 1339 και έχει αντιγραφεί στο νοτιοανατολικό κίονα του ναού: *καὶ τὰ ἐξωνηθέντα οἰκήματα εἰς τὴν μητρόπολιν*. Βλ. MILLET, «Inscriptions», σ. 122-123, 125. ΖΗΣΙΟΥ, «Μυστρά Ἐπιγραφαί», σ. 440-441, 444 (= Ο ΙΔΙΟΣ., *Σύμμικτα*, σ. 24-25, 28). Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἐπιγραφαί» 1909, σ. 432, 433 (= Ο ΙΔΙΟΣ., *Ἐπιγραφαί* 1917, σ. 51, 52). Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας, σ. 991-92. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σελίδες*, σ. 136, 140. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Ἅγιος Δημήτριος*, σ. 239, 241. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Myzithras», σ. 284-285. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, σ. 197-198. Η εμπλοκή ωστόσο των εκκλησιαστικών γαιοκτητών σε εμπορικές δραστηριότητες, δεν έχει την απαιτούμενη δυναμική ώστε να προσδώσει στην αγροτική κατά βάση οικονομία του μοναστηριού έναν αστικό χαρακτήρα συμβάλλοντας στην ενίσχυση των τοπικών αγορών και στον προσανατολισμό του εμπορίου προς τις εξαγωγές. Αυτό που κατά κύριο λόγο επιδιώκουν μέσω αυτών των συναλλαγών είναι η κάλυψη των μοναστικών αναγκών και υποχρεώσεων και η προμήθεια αγαθών που δεν μπορούν να παράγουν οι μονές. Περιορίζονται κατά συνέπεια στην παραδοσιακή οργάνωση της οικονομίας τους προστατευμένες με την εύνοια που επιδεικνύουν απέναντί τους οι δικαστικές αρχές και η αυτοκρατορική εξουσία, χωρίς να επιδιώκουν μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας έναν πιο ενεργό ρόλο στον εξαγωγικό και εμπορικό-βιοτεχνικό βίο των αστικών κέντρων της εποχής, βλ. ΚΑΖΗΔΑΝ, «Italian and Late Byzantine City», σ. 17-20. V. ΗΡΟΧΟΝΑ, «Participation des villes et des monastères au surplus dans les exploitations rurales byzantines (XIIe-XIXe siècles)», *Actes du IIe colloque international d'histoire (Athènes, 18-25 septembre 1983), Économies méditerranéennes. Équilibres et intercommunications XIIIe-XIXe siècles*, τ. 1-2, Αθήνα 1985-1986, 2, σ. 127-130. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Η παρουσία των μοναστηριών», σ. 280. Η στάση αυτή υπαγορεύεται, όπως είναι φυσικό, και από τον ρόλο που καλούνται να διαδραματίσουν μέσα στη βυζαντινή κοινωνία, όπως αυτός απορρέει από τον πρωτεύοντα και ιδρυτικό χαρακτήρα τους ως θρησκευτικά και πνευματικά κέντρα της ορθόδοξης πίστης, τα οποία οφείλουν να μένουν μακριά από την εκκοσμίκευση και τους πειρασμούς του καθημερινού βίου.

¹³⁴³ Ουσιαστικά, η αύξηση και η εκμετάλλευση των περιουσιακών στοιχείων της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας, η ίδρυση της μονής Βροντοχίου και η συνακόλουθη παραχώρηση προνομίων προς αυτές έπονται της μεταφοράς της έδρας της διοίκησης από τη Μονεμβασία στον Μυστρά.

¹³⁴⁴ Στην περίπτωση της Πελοποννήσου αν και η νομισματική μαρτυρία δεν παρέχει την απαραίτητη τεκμηρίωση, ο εξαγωγικός χαρακτήρας που έχει λάβει το εμπόριο ήδη από τη μέση βυζαντινή περίοδο με τους Δυτικούς εμπόρους να πρωταγωνιστούν και τα λιμάνια της να αναδεικνύονται σε σημαντικά διαμετακομιστικά κέντρα μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ως κύριους προμηθευτές των προωθούμενων προϊόντων προς την αγορά τους μεγάλους γαιοκατόχους οι οποίοι παρουσιάζουν και το απαιτούμενο αγροτικό πλεόνασμα. Μεγάλο ποσοστό των εξαγωγικών αγαθών προμηθεύονται οι έμποροι στις τοπικές αγορές των άστεων της ενδοχώρας ή στις εμποροπανηγύρεις που οργανώνονται τονώνοντας τις τοπικές οικονομίες. Κατά συνέπεια βεβαίως πρέπει να θεωρείται η οικονομική ρευστότητα στις τάξεις των μεγαλογαιοκτημόνων και ιδιαίτερα της Εκκλησίας, η οποία ενισχύεται με τις φορολογικές ατέλειες που συνοδεύουν τις ιδιοκτησίες της, αλλά και με τις δωρεές των πιστών. Άλλωστε στις πηγές καταγράφεται η αποθησαύριση νομισμάτων από τα μέλη της βυζαντινής αριστοκρατίας στις βενετικές τράπεζες τόσο της μητρόπολης όσο και των αποικιών της, όπως ο ανώνυμος Σοφιανός που σε έγγραφο του 1418 και του 1430 φέρεται με καταθέσεις σε τράπεζες της Κορώνης και της Μεθώνης, βλ. SATHAS, *Documents*, 3, αρ. 731 (1418) σ. 178, MATSCHKE, «Άνταλλαγές, εμπόριο», σ. 585.

υποδυθεί η μονή Βροντοχίου και σε άλλα νεόδμητα ή νεοανακτηθέντα πολίσματα όπως το Άστρος, η Καρύταινα και το Μουχλί. Στην περίπτωση του τελευταίου τουλάχιστον η μία από τις δύο κτήσεις παραχωρήθηκε κατά πάσα πιθανότητα στη μονή Βροντοχίου αμέσως μετά την ανέγερση του κάστρου και ενώ ακόμα έφερε την παλαιά της αφιέρωση στους Αγίους Θεοδώρους, μεταφέροντας αυτούσια την ονομασία στο νέο μετόχι: των *Αγίων Θεοδώρων του Βροντοχίου*¹³⁴⁵. Τμήμα του πλεονάσματος της αγροτικής παραγωγής διοχετεύεται και στις μεγάλες εμποροπανηγύρεις, όπως αυτές των Βερβένων και της Ανδρούσας. Οι εμπορικές δραστηριότητες του μοναστηριού κατά πάσα πιθανότητα παραμένουν σε τοπικό επίπεδο με σκοπό την προώθηση των προϊόντων είτε απευθείας στους καταναλωτές είτε σε μεσάζοντες που θα τα διοχετεύσουν στις μεγάλες αγορές των πόλεων και τα εμπορικά λιμάνια της Πελοποννήσου (Μονεμβασιά, Ναύπλιο, Γλαρέντζα, Μεθώνη, Κορώνη κ.ά.) για εξαγωγές.

Η αγορά των 800 μωδίων γης στην περιφέρεια του Πασσαβά (αν και το μέγεθος είναι μικρό) και των ακαλλιέργητων εκτάσεων στην Παγανέα καλούνται να συμβάλλουν πέρα από την ενίσχυση της οικονομίας της βορειανατολικής Μάνης και στη δημογραφική ενδεχομένως τόνωση της περιοχής, δεδομένου ότι μόνο ένας ισχυρός γαιοκτήτης μπορεί να εξασφαλίσει τα μέσα που απαιτούνται σε έμψυχο υλικό και υλικοτεχνικές υποδομές για να καταστεί μια αγροτική ή δασική εκμετάλλευση παραγωγική και προσοδοφόρα. Ότι η προσέλκυση εργατικού δυναμικού, βασική προϋπόθεση για την οικονομική ανάπτυξη μιας περιοχής συνιστά ζητούμενο της βυζαντινής διοίκησης στην Πελοπόννησο, καταδεικνύει το εκχωρούμενο προνόμιο της εγκατάστασης εξαρτημένων καλλιεργητών από την κατηγορία των *ξένων και έλευθέρων* στις κτήσεις της μονής. Το μέτρο αν και κατά το προφανές επιχειρεί να πλήξει τις παραγωγικές μονάδες της φραγκικής επικράτειας, υποδηλώνει ενδεχομένως και κάποια δημογραφικά προβλήματα για την ύπαιθρο χώρα της βυζαντινής επαρχίας. Ασφαλώς πρόκειται για δυσχέρεια μικρής κλίμακας που περιορίζεται μόνο σε παραμεθόριες περιοχές ή τοποθεσίες που ενδογενείς ή εξωγενείς παράγοντες δυσκολεύουν την κατοίκηση (ελώδεις εκτάσεις, πειρατικές επιδρομές στα παράλια κ.ά.), δεδομένου ότι η περιγραφή του αγροτικού κεφαλαίου στο αρχειακό υλικό της εποχής και η χορηγική και κτητορική δραστηριότητα, όπως αποτυπώνεται κυρίως στη ναοδομία, στοιχειοθετούν την οικονομική ευμάρεια των κατοίκων και το δημογραφικό σφρίγος του βυζαντινού Μοριά τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα¹³⁴⁶.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι η μονή Βροντοχίου εντάσσεται μεταξύ των μεγάλων και ισχυρών γαιοκτημόνων που

¹³⁴⁵ Επίσης, βλ. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 346.

¹³⁴⁶ Βλ. ΛΑΪΟΥ, «Αγροτική οικονομία», σ. 499, 511-513, 573. Επίσης, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 27-44.

κατέχουν κεντρική θέση στην οικονομική ζωή της Πελοποννήσου και αναδεικνύεται σε σημαίνοντα και ρυθμιστικό παράγοντα της επαρχίας. Βέβαια η ανοδική και ακμάζουσα πορεία που αυτή ακολουθεί εντάσσεται στη γενικότερη πολιτική που εγκαινιάζει για τη νεοσύστατη και απομακρυσμένη από το κέντρο της αυτοκρατορίας επαρχία ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος και συνεχίζει ο διάδοχος του Ανδρόνικος Β'. Στόχος και των δύο και ιδιαίτερα του τελευταίου είναι η ενδυνάμωση και ισχυροποίηση της βυζαντινής παρουσίας, η άρση οποιασδήποτε αμφισβήτησης απέναντι στο πρόσωπο του αυτοκράτορα και του οίκου του και η επιβολή της ιδέας της ενιαίας αυτοκρατορικής εξουσίας, ώστε να καταστεί οργανικό τμήμα της αυτοκρατορίας και να επιτελέσει το ρόλο της ως εφελτήριο για την εκδίωξη των Φράγκων από το νοτιοελλαδικό χώρο. Πρόκειται για ένα πολιτικό πρόγραμμα εξαιρετικά φιλόδοξο στην έμπνευσή του και δύσκολο στην εφαρμογή του εξαιτίας κατά κύριο λόγο της εσωτερικής διάρθρωσης και των προβλημάτων που παρουσιάζει η επαρχία, αλλά και της αποφασιστικότητας των Λατίνων να διατηρήσουν το πριγκιπάτο της Αχαΐας ως μέσο πίεσης και έρεισμα των βλέψεων της Δύσης προς την αυτοκρατορία. Οι δυσχέρειες που αντιμετωπίζει το Βυζάντιο στον Μοριά επικεντρώνονται κυρίως στις φυγόκεντρες τάσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό του και δεν επιτρέπουν την εγκαθίδρυση μιας ισχυρής πολιτικής και στρατιωτικής αρχής για το σύνολο της επαρχίας.

Σε παθογένειες του παρελθόντος που έχουν τις ρίζες τους στη μεσοβυζαντινή περίοδο εντάσσονται οι τάσεις αυτονομησης πληθυσμιακών ομάδων που η απομόνωσή τους στους ορεινούς όγκους του πελοποννησιακού χώρου (Μάνη, Σκορτά, Ταϋγετος, Πάρνωνας) σε συνδυασμό συχνά με τη διαφοροποίησή τους σε επίπεδο γλώσσας (Σλάβοι Μηλιγκοί) ή ιδιώματος (Τσάκωνες) υποχρεώνει την κεντρική βυζαντινή διοίκηση να αναγνωρίσει ένα καθεστώς προνομιακών εκχωρήσεων προς αυτές και να αποδεχτεί την αδυναμία της ως προς την επιβολή της εξουσίας της¹³⁴⁷. Σε κάποιες από αυτές τις περιπτώσεις τη διαφοροποίηση εντείνει η τυχόν επιβίωση παγανιστικών εθίμων και πρακτικών ως απόρροια της όψιμης προσχώρησής τους στο χριστιανισμό και της

¹³⁴⁷ Για τον προσεταιρισμό το 1262 όλων αυτών των πληθυσμιακών ομάδων ο Μιχαήλ Η' προέβη στην έκδοση χρυσοβούλλων με παραχωρήσεις προνομίων και αξιωμάτων στην ηγεσία τους, με σκοπό την ένταξή τους στο βυζαντινό διοικητικό σύστημα. Οι Σλάβοι Μηλιγκοί εμφανίζονται να συνδιαλέγονται άλλοτε με τους Βυζαντινούς και άλλοτε με τους Φράγκους και ανάλογα με τα συμφέροντά τους επιλέγουν την παράταξη που θα υποστηρίξουν, βλ. παραπάνω σημ. 35. Η στασιαστική κίνηση που σημειώνεται το 1415 εναντίον του αυτοκράτορα Μανουήλ Β' με κέντρο τη Μάνη και τη μεσσηνιακή Μαντίνεια υποδηλώνει το βάθος χρόνου που εκτείνεται το πρόβλημα και την αδυναμία των προηγούμενων ηγεμόνων να το ελέγξουν, βλ. παραπάνω σημ. 840. Ενδεχομένως ανάλογη στάση κρατούν και οι Σκορτινοί όσο βρίσκονται υπό την κυριαρχία των Φράγκων. Η μετακίνηση των Τσακωνών στην Κωνσταντινούπολη και η ένταξή στο βυζαντινό στρατό πιθανότατα συνιστούν ένα μέτρο ελέγχου των αυτονομιστικών τους τάσεων. Η «εθνική» διαφοροποίηση παραμένει ζωντανή καθόλη την υστεροβυζαντινή περίοδο, όπως αποδεικνύει η επισήμανση στο *ΜΑΖΑΡΙΣ*, σ. 76, ότι *ἐν Πελοποννήσῳ... οἰκεῖ ἀναμιξ γένη πολιτευόμενα πάμπολλα... Λακεδαιμόνες (= Τσάκωνες), Ἰταλοί, Πελοποννήσιοι, Σθλαβῖνοι, Ἰλλυριοί (= Αλβανοί), Αἰγύπτιοι καὶ Ἰουδαῖοι*.

εσωστρέφειας που διακρίνει τις κοινωνίες τους, ενώ η γλωσσική διαφοροποίηση δυσχεραίνει την διάδοση του ορθόδοξου κηρυγματικού λόγου. Βέβαια στην ανάπτυξη φυγόκεντρων τάσεων στον πελοποννησιακό χώρο συνέβαλε και η ανεξαρτητοποίηση διαφόρων τοπικών αρχόντων (Σγουρός, Χαμάρετοι, ανώνυμοι άρχοντες Μεθώνης) τις παραμονές της φραγκικής κατάκτησης, επιτείνοντας τις αυτονομιστικές τάσεις που, αν και πάντα υπέβασκαν, αποσοβήθηκαν από την κεντρική διοίκηση στους αιώνες που είχαν προηγηθεί. Σε συνάρτηση με τα παραπάνω βρίσκεται και ο απείθαρχος χαρακτήρας της ντόπιας αριστοκρατίας, η οποία δεν διστάζει να συγκρουστεί με τους εκπροσώπους της αυτοκρατορικής διοίκησης προκειμένου να διαφυλάξει τα προνόμιά της¹³⁴⁸.

Την ανομοιογένεια που χαρακτηρίζει την πελοποννησιακή κοινωνία ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο επιβαρύνει περαιτέρω κατά τους πρώιμους παλαιολόγειους χρόνους η εισροή των Αρσενιατών αντιπάλων του Μιχαήλ Η', όπου ακόμα και μετά τη επίσημη συμφωνία που επέρχεται μεταξύ των δύο πλευρών στην Κωνσταντινούπολη το 1310 κατάλοιπα της διαμάχης παραμένουν ενεργά και εκφράζονται στις διενέξεις που ξεσπούν ανάμεσα στους αρσενιάτες μητροπολίτες Μονεμβασίας και Παλαιών Πατρών από τη μια μεριά και τον αντιαρσενιάτη Νικηφόρο Μοσχόπουλο από την άλλη¹³⁴⁹. Στις περιπτώσεις αυτές βέβαια υπεισέρχονται και ζητήματα εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας και προσωπικών φιλοδοξιών.

Για τους παραπάνω λόγους ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος προχωρεί σε μεταρρυθμίσεις και επιστρατεύει μηχανισμούς, προκειμένου

¹³⁴⁸ Οι πρώτες στασιαστικές κινήσεις της ντόπιας αριστοκρατίας κατά των εκπροσώπων της αυτοκρατορικής εξουσίας στην Πελοπόννησο καταγράφονται αμέσως μετά την ίδρυση του δεσποτάτου του Μορέως το 1349 επί Μανουήλ Καντακουζηνού και κορυφώνονται κατά την παραμονή στην Πελοπόννησο του αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου το 1415, βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 98-100. Δ. ΚΑΤΣΑΦΑΝΑΣ, «Επαναστατικό κίνημα στην Πελοπόννησο τοῦ 14ου αἰ. μέ πολιτικο-κοινωνικό περιεχόμενο καί σαφή ἔθνικὴ ἰδεολογία», *ΒυζΜελ* 5 (1993) σ. 412-444. Επίσης, βλ. παραπάνω σημ. 840. Οι λόγοι που προκαλούν την αντίδραση των ισχυρών γαιοκτημόνων είναι ο συγκεντρωτισμός, τα νέα φορολογικά μέτρα και η κατάργηση προνομίων που επιθυμεί να επιβάλει η νέα και θεσμικά ενισχυμένη επαρχιακή διοίκηση των δεσποτών. Η εκδήλωσή τους υποδηλώνει ξεκάθαρα το ενοϊκό καθεστώς που απολάμβανε μέχρι τότε η μοραϊτική αριστοκρατία και την αδυναμία των προηγούμενων διοικητών να τη θέσουν υπό τον έλεγχό τους. Δεν αποκλείεται βέβαια να είχαν εκδηλωθεί κινήσεις κατά των επισήμων εκπροσώπων της αυτοκρατορικής εξουσίας στο παρελθόν για τις οποίες δεν διασώζονται μαρτυρίες στις πηγές.

¹³⁴⁹ Βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης», σ. 160-171. Πρβλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 1, σ. 127-128. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Το πορτρέτο του πατριάρχη Αρσενίου», σ. 225-238, ειδικ. 233-236. Η αγιογράφηση του ναού της Παναγίας της Χρυσοαφίτισσας το 1289/1290 όπου συμπεριλαμβάνεται και το μοναδικό σωζόμενο πορτραίτο του πατριάρχη Αρσένιου (1254-1260, 1261-1264) εκφράζει ενδεχομένως το κλίμα συνδιαλλαγής και ειρήνευσης που επιθυμεί ο αυτοκράτορας να επέλθει με τους Αρσενιάτες, βλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Το πορτρέτο του πατριάρχη Αρσενίου», σ. 233-234. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης», σ. 166. Σημειώνεται ότι το μνημείο βρίσκεται πλησίον των ορίων των μητροπόλεων Λακεδαιμονίας και Μονεμβασίας. Σε πολιτικό επίπεδο την αντιπαλότητα του Μυζηθρά με την Μονεμβασία επιτείνει η παραχώρηση προνομίων στη δεύτερη και το ημιαυτόνομο καθεστώς που συντηρείται από τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες και ενδεχομένως έπαιξε σημαντικό ρόλο στην μετάθεση της έδρας της επαρχιακής διοίκησης.

να επιβάλει την ενοποιητική πολιτική του στην μακρινή επαρχία, να διαδηλώσει την πίστη του στην ορθοδοξία πέρα από αποκλίσεις και προσεγγίσεις με τους σχισματικούς, να προβάλει τη νομιμότητά του ως βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ρωμαίων, να τονώσει την αναγνωρισιμότητά του ως απόλυτης ηγεμονικής αρχής της αυτοκρατορίας και να διατρανώσει την εγκαθίδρυση της δυναστείας του¹³⁵⁰. Για το σκοπό αυτό φαίνεται ότι επιλέγεται και αναδεικνύεται στη θέση της κεφαλής για την επαρχία της Πελοποννήσου ένα μέλος της ίδιας της αυτοκρατορικής οικογένειας ως φορέας της νέας πολιτικής, ο ανιψιός του αυτοκράτορα Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος¹³⁵¹.

Στους μηχανισμούς επιβολής της αυτοκρατορικής προπαγάνδας εντάσσεται και η προώθηση της ναοδομικής δραστηριότητας με χορηγούς κυρίως μέλη της αριστοκρατίας ως φορείς της επίσημης αυτοκρατορικής ιδεολογίας, η οποία αντικατοπτρίζεται τόσο στις αφιερώσεις και το εικονογραφικό πρόγραμμα που επιλέγεται, όσο και στα κείμενα των κτητορικών επιγραφών που σημαίνουν τα μνημεία. Ιδιαίτερα από την πρώιμη περίοδο της διακυβέρνησής του Ανδρόνικου Β' το πλήθος και η πυκνότητα των μνημείων και των γραπτών διακόσμων που σώζονται στη νοτιοανατολική Πελοπόννησο είναι αναλογικά η μεγαλύτερη που απαντά όχι μόνο στον υστεροβυζαντινό Μοριά, αλλά και στο σύνολο της

¹³⁵⁰ Άλλωστε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος είναι ο μόνος ηγεμόνας για τον οποίο διατηρούνται μέχρι σήμερα παραδόσεις που τον θέλουν να επισκέπτεται ο ίδιος τη βυζαντινή επαρχία και να παραμένει για άγνωστο χρονικό διάστημα. Τοπική παράδοση αποδίδει τα τεμάχια σαρκοφάγου στη βασιλική της Θεοτόκου της Απιδιάς στον τάφο του πεθερού του Ανδρόνικου Β', ο οποίος σύμφωνα με αυτή πέθανε στην περιοχή κατά τη διάρκεια κυνηγετικής εκδρομής από κοινού με τον γαμβρό του που ήταν εξόριστος τότε στην Μονεμβασία. Στη σύζυγο του αυτοκράτορα αποδίδεται η ίδρυση της βασιλικής, βλ. ΒΕΗΣ, «Ο Έλκόμενος Χριστός», σ. 59. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Εκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδέων», σ. 132-133. Επίσης, βλ. WATERHOUSE – HOPE-SIMPSON, «Prehistoric Laconia», σ. 86, οι οποίοι αναφέρονται στον τάφο ενός Παλαιολόγου στο ναό χωρίς περαιτέρω προσδιορισμούς. Άλλες παραδόσεις αναφέρουν την παραμονή του Ανδρόνικου Β' στην Μονεμβασία ως εξόριστου, αλλά και περιοδεία του στην περιοχή το 1300. Επίσης κατονομάζουν τον αυτοκράτορα ως κτήτορα των εκκλησιών του Ελκόμενου στην Κάτω Πόλη και της Αγίας Σοφίας στην Άνω Πόλη, ενώ το ζεύγος των θρόνων στο δυτικό τμήμα του κυρίως ναού του πρώτου μνημείου θεωρούν ότι προοριζόταν για τον ίδιο και τη σύζυγό του. Τοπικός θρύλος του οικισμού των Χρυσάφων, ονομάζει τη σύζυγο του αυτοκράτορα Χρυσάνθη (Χρυσάφη ή Χρυσάφω) και της αποδίδει εκτεταμένη κτηματική περιουσία και παροίκους στη βυζαντινή κόμη, βλ. ΒΕΗΣ, «Ο Έλκόμενος Χριστός», σ. 33 σημ. 4, 35 σημ. 2, 58-59, 93.

¹³⁵¹ Ουσιαστικά ένα μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας των Παλαιολόγων αναλαμβάνει τη διοίκηση λίγο μετά από ένα μέλος της οικογένειας των Καντακουζηνών, η ενεργή παρουσία των οποίων στην Πελοπόννησο ανάγεται στην όψιμη μεσοβυζαντινή περίοδο, αν όχι και νωρίτερα (βλ. ΤΑΦΕΛ – THOMAS, *Urkunden*, 1, σ. 470. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Μελέται» 1951, σ. 185). Βέβαια λίγο αργότερα ο Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος θα συνδεθεί με στενούς συγγενικούς δεσμούς και με τον μετέπειτα αυτοκράτορα Ιωάννη (Στ') Καντακουζηνό, ο οποίος θα παντρευτεί την κόρη του. Οι Καντακουζηνοί άλλωστε με την ίδρυση του δεσποτάτου του Μορέως στα μέσα του 14ου αιώνα θα επιδιώξουν στη συνέχεια τη δυναστική εδραίωσή τους και αυτονομήσή τους από την παλαιολόγεια κεντρική διοίκηση, κίνηση που πιθανότατα είχε ερείσματα και υποστηρίχθηκε και από μερίδα της ντόπιας αριστοκρατίας. Ενδεχομένως στο πλαίσιο της πολιτικής ανάσχεσης της δύναμης των Καντακουζηνών, πρέπει να εξεταστούν οι γαιοπαροχές και τα προνόμια που αναγνωρίζονται προς τη μονή Βροντοχίου με το σιγίλλιο του Πατριάρχη Φιλόθεου Κόκκινου του 1366, καθώς και η ιδιωτική δωρεά κτημάτων με αφιερωτήριο γράμμα του 1375, την ίδια περίοδο που η οικογένεια του δεσπότη Μανουήλ ιδρύει δύο τουλάχιστον μοναστήρια μέσα στην καστροπολιτεία (μονές Ζωοδότου Χριστού και Περιβλέπτου).

αυτοκρατορίας. Η ανέγερσή τους και η θεματογραφία του διακόσμου τους εκφράζουν το θρίαμβο της ορθοδοξίας και την ενότητα στους κόλπους της Εκκλησίας μετά τις διαμάχες και τις διώξεις που προκάλεσε η ενωτική πολιτική του Μιχαήλ Η' και εντείνουν την απόσταση με τους σχισματικούς Φράγκους του πριγκιπάτου τρέφοντας τα αντιλατινικά αισθήματα των Ελλήνων¹³⁵². Παράλληλα οι εκπρόσωποι της Εκκλησίας με το κύρος που διαθέτουν και την απήχηση του λόγου τους στην κοινωνία ιδιαίτερα όταν προέρχονται από τους μοναστικούς κύκλους προωθούν τις επίσημες θέσεις του κράτους στην κοινωνία, σύμφωνα πάντα με τα όσα ορίζει η επίσημη αυτοκρατορική ιδεολογία. Ένα από τα ζητούμενα της κεντρικής διοίκησης για την Πελοπόννησο είναι μέσω της επίσημης θρησκείας και της επικρατούσας εκκλησιαστικής ιδεολογίας να επέλθει η πολιτισμική αφομοίωση και πληθυσμιακή ομογενοποίηση του έμψυχου δυναμικού της, ώστε να εξαλειφθούν οι όποιες αυτονομιστικές τάσεις απειλούν την ενότητα της επαρχίας και να επιτευχτεί σταδιακά η ενσωμάτωση σε θρησκευτικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο των τοπικών πληθυσμιακών ομάδων στην αυτοκρατορία¹³⁵³.

Η ανέγερση της μονής Βροντοχίου στις αρχές του 14ου αιώνα σηματοδοτεί την κορύφωση της ναοδομικής δραστηριότητας στον Μοριά. Ένα επιβλητικό οικοδόμημα αντιπροσωπευτικό δείγμα της ακμάζουσας κωνσταντινουπολίτικης τέχνης παραδίδεται στην κοινωνία της νέας επαρχίας, ο ρόλος του οποίου συνεχώς ενισχύεται και αναβαθμίζεται όπως πιστοποιούν τα τέσσερα (ή πιθανότατα πέντε) χρυσόβουλλα που απολύουν οι αυτοκράτορες Ανδρόνικος Β' και Μιχαήλ Θ' μέσα σε χρονικό διάστημα μικρότερο των οχτώ ετών, από το 1314/1315 έως το Σεπτέμβριο 1322. Πέρα από το γεγονός ότι και η ίδια η μονή επιθυμεί και επιδιώκει την ισχυροποίησή της μέσω της αύξησης του πλούτου της και των προνομίων της, το περιεχόμενο των αυτοκρατορικών εγγράφων καθιστά σαφές ότι ζητούμενο για την κεντρική διοίκηση είναι η σύσταση ενός αυτόνομου οργανισμού με την απαιτούμενη δυναμική που θα επιτρέψει την έμμεση ή άμεση κατά περίπτωση εμπλοκή του σε θέματα τόσο της εσωτερικής, όσο και της εξωτερικής πολιτικής της βυζαντινής επαρχίας της Πελοποννήσου. Η αναδυόμενη σε διάφορες περιφέρειες του βυζαντινού Μοριά και συνεχώς ανερχόμενη οικονομική δύναμη ενός

¹³⁵² Βλ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής περί το 1300», σ. 69-73, 74-75, 88-89. Η ΙΔΙΑ, «Επιπτώσεις της Δ' Σταυροφορίας στη μνημειακή ζωγραφική της Πελοποννήσου και της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας έως τα τέλη του 13ου αιώνα», στο: *Η βυζαντινή τέχνη μετά την Τέταρτη Σταυροφορία. Η Τέταρτη Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της*, Διεθνές Συνέδριο, Ακαδημία Αθηνών, 9-12 Μαρτίου 2004, επιμ. Π.Λ. Βοκοτόπουλος, σ. 68-69. Η ναοδομική δραστηριότητα στην ανακτημένη Πελοπόννησο εγκαινιάζεται από τον Μιχαήλ Η' αλλά δεν έχει τις διαστάσεις που λαμβάνει κατά τη διακυβέρνηση του διαδόχου του. Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής μέσω των αφιερωματικών επιγραφών των κτητόρων το όνομα του αυτοκράτορα αποτυπώνεται και στους πιο απομακρυσμένους οικισμούς διατρανώνοντας την παρουσία του και υποδηλώνοντας το ενδιαφέρον της κεντρικής εξουσίας για τους υπηκόους της.

¹³⁵³ Πρβλ. ΚΑΖΗΔΑΝ – ΕΡΣΤΕΙΝ, *Αλλαγές*, σ. 263-264.

ιερού καθιδρύματος σε συνδυασμό με τον ψυχωφελή χαρακτήρα του και τον ρόλο του ως πνευματικού καθοδηγητή των πιστών συνεπάγεται μεγάλη επιρροή και ισχύ στο εσωτερικό της βυζαντινής επαρχίας. Η επέκταση των εκκλησιαστικού και οικονομικού χαρακτήρα προσαρτημάτων του (μετόχια, μονύδρια, χωρία) στην όμορη φραγκική ηγεμονία, καθώς και η χωροθέτηση πλησίον των συνόρων κάποιων από τις κτήσεις της λειτουργούν ως ερείσματα για τις βλέψεις της αυτοκρατορίας εις βάρος του πριγκιπάτου.

Ο ρόλος που καλείται να διαδραματίσει η μονή Βροντοχίου είναι προδιαγεγραμμένος ήδη από τη στιγμή που λαμβάνεται η απόφαση της οικοδόμησης του νέου καθολικού και της αφιέρωσής του στη Θεοτόκο την Οδηγήτρια. Η νεόδμητη και χωρίς κανένα ένδοξο παρελθόν πρωτεύουσα της βυζαντινής Πελοποννήσου Μυζηθράς αποκτά έναν ακόμα λατρευτικό ναό αφιερωμένο αυτή τη φορά όχι μόνο σε έναν ακόμα προστάτη-άγιο των Παλαιολόγων αυτοκρατόρων, όπως συμβαίνει με τον καθεδρικό του Αγίου Δημητρίου, αλλά στην Οδηγήτρια την προστάτιδα της Βασιλεύουσας και κατ' επέκταση της αυτοκρατορίας¹³⁵⁴. Μάλιστα της αφιερώνεται μία μονή εντός των τειχών της καστροπολιτείας και πλησίον της Μητρόπολης, εύκολα προσβάσιμη από τους πιστούς με απώτερο σκοπό να προσλάβει η λατρεία της μαζικότερο χαρακτήρα και να καταστεί ο μεγαλοπρεπής ναός της προσκυνηματικό κέντρο και σημείο αναφοράς για τους χριστιανούς, συντελώντας και αυτή στην ενδυνάμωση του κύρους, του γοήτρου και της ισχύος και στην αστική αναβάθμιση του νεοαναδειχθέντος διοικητικού κέντρου της Πελοποννήσου¹³⁵⁵.

Οι κτήσεις της μονής Βροντοχίου εκτείνονται εκκλησιαστικά κατά κύριο λόγο εντός των ορίων των μητροπόλεων Λακεδαιμονίας, συμπεριλαμβανομένων και των τριών επισκοπών Αμυκλών, Εζερού και Πίσσης, και Χριστιανουπόλεως (Σκορτά). Επίσης κατέχει στην επισκοπή Έλους το μετόχι του Αγίου Βασιλείου, στην ανενεργή επισκοπή Ανδρούσας το μονύδριο των *Τιμίων Αρχιστρατήγων τῶν Ἄνω Δυνάμεων* και ενδεχομένως στην επισκοπή Ρέοντος το μονύδριο του Αγίου Νικολάου της Φούσκας. Και οι τρεις επισκοπές υπάγονται στη μητρόπολη Μονεμβασίας. Κτήσεις εντός της εκκλησιαστικής επαρχίας της

¹³⁵⁴ Η αφιέρωση στην Παναγία την Οδηγήτρια και η λατρεία της εντάσσεται μεταξύ των σημείων σύγκλισης του αυτοκράτορα με τους Αρσενιάτες, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης», σ. 166.

¹³⁵⁵ Από τις πηγές δεν υπάρχουν στοιχεία για την ανάδειξη της μονής Βροντοχίου σε μεγάλο προσκυνηματικό κέντρο παρά μόνο η προβληματική και αμφισβητούμενη μνεία του 17ου αιώνα για ναό της Θεοτόκου στην Κάτω Χώρα του Μυστρά με θαυματουργή προσκυνηματική εικόνα, βλ. παραπάνω «Ο ναός της Θεοτόκου της Οδηγητριάς». Η επιδίωξη για μαζικότητα στη λατρεία της Παναγίας αντιπαρατίθεται ενδεχομένως με την αντίστοιχη στη σκαρφαλωμένη στην Άνω Χώρα της Μονεμβασίας μονή της Οδηγήτριας (γνωστή σήμερα ως Αγία Σοφία), στη συνοικία που προορίζεται για την άρχουσα τάξη της πόλης. Ο ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης», σ. 178 σημ. 82, θεωρεί πιθανό το προσωνύμιο Οδηγήτρια να αποδίδεται στην τελευταία τον 13ο αιώνα. Για τη λατρεία της Θεοτόκου στη Λακωνία, βλ. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 361-362.

μητρόπολης Παλαιών Πατρών δεν της έχουν αποδοθεί πιθανότατα λόγω του κυρίαρχου ρόλου που κατέχει η σύγχρονη του Βροντοχίου μονή του Μεγάλου Σπηλαίου, η οποία καλείται πιθανότατα να διαδραματίσει ανάλογο ρόλο με το μυστηριώτικο μοναστήρι σε μία περιφέρεια αποκλεισμένη μέχρι το 1320 στην ενδοχώρα και περιβαλλόμενη από τα εδάφη του φραγκικού πριγκιπάτου¹³⁵⁶. Το ίδιο ισχύει και για την περιοχή που εντάσσεται στη άμεση εποπτεία του μητροπολίτη Μονεμβασίας, η αντιπαλότητα του οποίου με τον αρχιερατικό θρόνο του Μυστρά συμβάλλει γενικότερα στο διχαστικό κλίμα που χαρακτηρίζει την Εκκλησία της Πελοποννήσου τη συγκεκριμένη περίοδο¹³⁵⁷. Ωστόσο παρά τον αποκλεισμό της από κάποιες περιφέρειες η διασπορά των κτήσεων της στο μεγαλύτερο τμήμα της ανακτημένης επαρχίας επιτρέπει τη συναναστροφή και την επικοινωνία της με την πλειονότητα του ορθόδοξου πληθυσμού, ενώ η άμεση υπαγωγή της στην αυτοκρατορική εξουσία και το πατριαρχείο την καθιστά αυτόνομη και ανεξάρτητη από τους περιορισμούς που μπορεί να θέσουν ή να προβάλουν οι τοπικές εκκλησιαστικές αρχές και αποστασιοποιημένη από τοπικούς ανταγωνισμούς, έχθρες και διαμάχες. Τα παραπάνω στοιχεία ενισχύουν σημαντικά το κύρος της και επιτρέπουν την επιβολή της παρουσίας της στο σύνολο σχεδόν της βυζαντινής επαρχίας προσδίδοντάς της πιθανότατα ηγετικό ρόλο σε εκφάνσεις των εκκλησιαστικών υποθέσεων στον Μοριά. Επιπλέον η αναχωρητική ιδιότητα των κατά τόπους εκπροσώπων της τους καθιστά ενδεχομένως συμπαθέστερους προς τον ντόπιο πληθυσμό σε σχέση με αυτούς του μητροπολιτικού και επισκοπικού κλήρου που είναι επιρρεπέστεροι προς την εκκοσμίκευση.

Εξετάζοντας τη χωροθέτηση κάποιων κτήσεων και κυρίως των μοναστηριακών διαπιστώνεται η προσπάθεια της μονής να δημιουργήσει δεσμούς με το προσταυροφορικό εκκλησιαστικό παρελθόν της

¹³⁵⁶ Βλ. MM, V, σ. 191-193 (το χρυσόβουλλο του Καντακουζηνού χρονολογείται λανθασμένα το 1350 αντί του 1348, βλ. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden*, 5, αρ. 2939), όπου ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος αναφέρεται ως ευεργέτης της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης», σ. 147-198, ο οποίος τοποθετεί την ίδρυση της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου επί διακυβέρνησης της Πελοποννήσου από τον Ανδρόνικο Ασάν Παλαιολόγο και προ του 1316. Ενδεχομένως οι εσωτερικοί ανταγωνισμοί και οι συγκρούσεις που πλήττουν την Εκκλησία της Πελοποννήσου επηρεάζουν τις σχέσεις των δύο μοναστηριών και δεν επιτρέπουν την ανάπτυξη κοινών συμφερόντων μέσω των κτήσεων τους στην ίδια περιοχή, βλ. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Reflections of Constantinople», σ. 393. Άλλωστε ο ρόλος που καλείται να διαδραματίσει η μονή του Μεγάλου Σπηλαίου στην περιοχή των Καλαβρύτων φαίνεται ότι παρουσιάζει αναλογίες με αυτόν της μονής Βροντοχίου.

¹³⁵⁷ Οι παρεμβάσεις του μητροπολίτη Μονεμβασίας Νικόλαου στις εσωτερικές υποθέσεις της μητρόπολης Λακεδαιμονίας τον φέρνουν σε σύγκρουση με τον μητροπολίτη Νικηφόρο Μοσχόπουλο, ο οποίος διατηρεί καλές σχέσεις με τον ηγούμενο Παχώμιο. Η παραχώρηση προς τη μονή Βροντοχίου μιας κτήσης στην υποκείμενη στη Μονεμβασία επισκοπή Έλους ενδεχομένως σχετίζεται με τα δικαιώματα του Νικηφόρου Μοσχόπουλου σε επισκοπή της ίδιας μητρόπολης από τα έσοδα της οποίας επιδιώκει ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ επίδομα 200 χρυσών νομισμάτων προς τον προκαθήμενο της Λακεδαιμονίας, πρβλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Νικηφόρος Μοσχόπουλος», σ. 218.

Πελοποννήσου. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται το μονύδριο των *Τιμίων Αρχιστρατήγων τῶν Ἄνω Δυνάμεων* στην Ανδρούσα (τέλη 10ου-α' μισό 11ου αιώνα), τα μετόχια του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου του *Κανσαλοῦ* στην Λακεδαίμονα (μεσοβυζαντινή περίοδος), της Θεοτόκου της *Βόγαλις* στην Ζούρτσα (β' μισό 10ου-αρχές 11ου αιώνα) και της Θεοτόκου της Νέας Μόνης στην Καρύταινα (μεσοβυζαντινή περίοδος;) και ενδεχομένως κάποιοι από τους ναούς ή τις μονές που δεν σώζονται σήμερα στο Έλος, στο Μουχλί και την Τσακωνιά. Επιπρόσθετα το ζευγηλατείο της μονής στη Βρύση βρίσκεται σε περιοχή που πιθανότατα συνδέεται ιστορικά με την εξέχουσα για τη Λακεδαίμονα προσωπικότητα του οσίου Θεοκλήτου (9ος αιώνας), προκαθημένου της τοπικής επισκοπής πριν αναβαθμιστεί σε μητρόπολη. Στους γαιοκτήμονες της περιοχής καταγράφεται επίσης η καθέδρα της Λακεδαιμονίας καθώς και ένα από τα παλαιότερα ιερά καθιδρύματα της Λακωνίας, η μονή του οσίου Νίκωνος. Δεν αποκλείεται και για κάποιες από τις λοιπές ιδιοκτησίες του μοναστηριού να ισχύει η χωροθέτησή τους σε θέσεις που συνδέονται με μεσοβυζαντινά ιερά καθιδρύματα.

Τα παραπάνω συντελούν στην ένταξη του Βροντοχίου στην εκκλησιαστική παράδοση της Πελοποννήσου, δεδομένου ότι καθίσταται η συνέχεια ιστορικών μονών οι οποίες πλέον βρίσκονται υπό την εποπτεία της και αυξάνουν το γόητρο και το κύρος της στους τοπικούς πληθυσμούς. Η ίδια παρουσιάζεται ως διάδοχός τους και συνεχιστής του πνευματικού έργου που αυτές επιτελούσαν στο παρελθόν. Ο εκκλησιαστικός χαρακτήρας των 10 από τις 24 κτήσεις της οι οποίες συνίστανται από μετόχια και μονύδρια και η διασπορά τους συντελούν στη διάχυση του κηρυγματικού της λόγου και την ανάδειξη της σε εξέχοντα πνευματικό ταγό μέσα στην επαρχία.

Σε αυστηρά μοναστηριακό επίπεδο το Βροντόχι κατέχοντας τα δύο όμορα μονύδρια του Αγίου Δημητρίου του *Πελάτου* και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου του *Κανσαλοῦ* καθίσταται ενεργό μέλος μιας κοινότητας μοναστηριών που αναπτύσσεται εκατέρωθεν του ποταμού Οινούντα (Κελεφίνα) και κατά μήκος του φαραγγιού του Σωφρόνη, ανατολικά του Ευρώτα. Στη θέση προϋπάρχει ένας μοναστικός και αναχωρητικός πυρήνας ήδη από τους πρώιμους κομνηνικούς χρόνους που σταδιακά αναπτύσσεται και διευρύνεται. Στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα τεκμηριώνεται η λειτουργία τουλάχιστον επτά μοναστηριών¹³⁵⁸ εκ των

¹³⁵⁸ Οι τρεις από αυτές, του Αγίου Νικολάου στο ρέμα του Σωφρόνη, της Κτητόρισσας και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου του Κανσαλού ανάγονται στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Οι μονές αυτές έρχονται να προστεθούν στον αριθμό των τεσσάρων μοναστηριών που σύμφωνα με τις πηγές και τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα λειτουργούν στους μεσοβυζαντινούς χρόνους στην ευρύτερη περιοχή της κεντρικής και βορειοανατολικής Λακεδαίμονας. Από αυτές οι τρεις χωροθετούνταν στην πόλη της Σπάρτης-Λακεδαιμονίας, του Σωτήρος Χριστού (10ος αι.), του Αγίου Νικολάου (10ος αι.) και του Ιησού Χριστού της Γέφυρας (1027), βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, «Βιβλιοκρισία», *ΕΕΒΣ* 11 (1935), σ. 466-468. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Κάστρον», σ. 95-101. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Βασιλική Αγίου Νίκωνος», σ. 273-281.

οποίων τα δύο συνιστούν κτήσεις της μονής Βροντοχίου, ενώ για το έβδομο του Αγίου Νικολάου του Αχραγιά η μυστηριώτικη μονή έχει πιθανόν ενεργή ανάμιξη στην ίδρυσή του. Πρόκειται για την περίοδο που, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, η ακμή της μικρής μοναστηριακής κοινότητας κορυφώνεται¹³⁵⁹. Η προσάρτηση των δύο παραπάνω μονυδρίων στο Βροντόχι ενδυναμώνει το κύρος του σε σχέση με τα υπόλοιπα που εντοπίζονται στην περιοχή και πιθανότατα συνοδεύεται με διευρυμένες αρμοδιότητες επί του συνόλου τους. Άλλωστε η απόδοση στον Παχώμιο των τίτλων του *ἀρχιμανδρίτου* και του *μεγάλου πρωτοσυγκέλλου τῆς Πελοποννήσου* καταδεικνύει την αναγνώριση των πρωτείων που κατέχει ο βροντοχίτης ηγούμενος σε ένα σύνολο ιερών καθιδρυμάτων που απλώνονται σε όλη τη βυζαντινή επαρχία και θα μπορούσε να συνίσταται από τη μικρή κοινότητα της Κελεφίνας-Σωφρόνη, καθώς και κάποιες από τις πελοποννησιακές πατριαρχικές μονές του Μοριά (π.χ. η μονή Φιλοσόφου στην κοιλάδα του Λουσίου). Γενικότερα ενδείξεις της επιρροής που ασκεί μακροπρόθεσμα η μονή Βροντοχίου μέσω των κτήσεών της σε θρησκευτικά μνημεία του πελοποννησιακού χώρου είναι ευδιάκριτες στην εκκλησιαστική τέχνη και

ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, σ. 66-68, 126-130, 357-358, 426-427, 435, 477. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 300-303. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ ἀσκητισμὸς στὴν Πελοπόννησο*, σ. 25. «Ο μοναχισμὸς στὴν Πελοπόννησο», σ. 89. ΚΟΥΡΙΝΟΥ, «Ὁ ναὸς τοῦ Ὁσίου Νίκωνος», σ. 89-104. Ν. ΠΙΕΡΡΟΣ, «Περὶ τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ Σωτήρος τοῦ ὁσίου Νίκωνος καὶ τοῦ παιγνίου τοῦ Τσουγγανίου», *Πελοποννησιακά* 24 (1999), Παράρτημα, σ. 49-64. Ἡ θέση τῆς σημερινῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Αναργύρων στὶς δυτικὲς παρεῖς τοῦ Πάρνωνα καὶ ανατολικά του οικισμοῦ Βασσαρά ἐνδεχομένως νὰ ταυτίζεται με τὸν ομώνυμο μεσοβυζαντινὸ ναό, ὅπου στὰ τέλη τοῦ 9ου αἰῶνα (880-881) ἐγκαθίστανται οἱ ὄσιοι Ἡλίας ὁ Νέος καὶ Δανιήλ, καθολικὸ πιθανότατα ομώνυμης μονῆς, βλ. Ρ. ΥΑΝΝΟΡΟΥΛΟΣ, «La Grèce dans la Vie de S. Élie le Jeune et dans celle de S. Élie de Spéléote», *Byz* 64 (1994), σ. 194-197. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ ἀσκητισμὸς στὴν Πελοπόννησο*, σ. 30-32. «Ὁ μοναχισμὸς στὴν Πελοπόννησο», σ. 89. Ἐνδεχομένως, καθολικὸ μοναστηριὸν ὑπήρξε καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Χρυσαιτίτισσας στὰ Χρύσαφα, βλ. ΠΑΝΤΟΥ κ.ά., *Χρύσαφα* σ. 9, 16-21. Νοτιότερα ὡς καθολικὰ μοναστηρίων ἔχουν ἀναγνωριστῆ το Παλιομονάστηρο Βρονταμά (12ος αἰ.), ὁ ερειπωμένος ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Λυκοβουνού (11ος-12ος αἰ.) καὶ πιθανόν ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καλλονῆς (β' μισό 12ου αἰ.), βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Τὸ Παλιομονάστηρο τοῦ Βρονταμά», *ΑΔ* 43 (1988), Μέρος Α' - Μελέτες, σ. 159-194, πίν. 65-100. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, «Μονὴ Ἁγίου Γεωργίου», σ. 175-180. Ἡ ἸΔΙΑ, «Λυκοβουνό», σ. 21-27. Α. ΚΑΒΒΑΔΙΑ, «Ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Καλλονῆς», *Πρακτικά τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν (Μολάοι 5-7 Ἰουνίου 1982)*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 9, Ἀθῆναι 1982-1983, σ. 313-336, πίν. ΞΓ'-ΟΒ'. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ ἀσκητισμὸς στὴν Πελοπόννησο*, σ. 24, 44-45. «Ὁ μοναχισμὸς στὴν Πελοπόννησο», σ. 89, 94. Ἐπίσης ἔχει ἐκφραστῆ ἡ ἀποψη ὅτι ἡ ἰδρυση τῆς μεταβυζαντινῆς μονῆς Ζερμπίτισσας νοτιοδυτικὰ του Ξηροκαμπίου ἀνάγεται πιθανότατα στους μεσοβυζαντινοὺς χρόνους, βλ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, «Lead seals and minor objects», σ. 763, 772, 775. Ἐπίσης, βλ. ARMSTRONG, «The monasteries of saint Nikon», σ. 366, 367.

¹³⁵⁹ Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς πρώτης τουρκοκρατίας οἱ κτήσεις τῆς μονῆς Βροντοχίου εἴτε αυτονομούνται, ὅπως ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Πελάτου, εἴτε ἀπορροφῶνται ἀπὸ ἄλλα μοναστήρια ἢ πλησιόχωρους οικισμοὺς (Μονύδριο Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου ἀπὸ το χωριὸ τοῦ Θεολόγου), εἴτε καταλήγουν στὰ χέρια ἰσχυρῶν προσώπων, χριστιανῶν ἢ μουσουλμάνων, που ἐνδεχομένως κατέχουν ὁμορες ἐκτάσεις. Ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ ἐκληφθοῦν ὡς ἀπόρροια τῆς παρακμῆς ἢ τῆς διάλυσης τοῦ μοναστηριοῦ. Το μοναστικὸ κέντρο που εἶχε ἀναπτυχθεῖ στὶς ὄχθες τοῦ ρέματος τοῦ Σωφρόνη καὶ τοῦ ποταμοῦ τῆς Κελεφίνας φαίνεται ὅτι διατηρεῖται ἀναλαμβάνοντας στο ἐξῆς γηγενικὸ ρόλο ἡ μονὴ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων ἡ ὁποία σταδιακὰ ἀπορροφᾷ τὶς ὁμορες μοναστικὲς κοινότητες, ἐνῶ ἡ ἰδρυση τοῦ νέου καθολικοῦ τῆς στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνα σηματοδοτεῖ το ἀυξημένο γόητρο καὶ τὸν πλοῦτο που ἀπολαμβάνει.

ιδιαίτερα στη ζωγραφική, όπου δραστηριοποιούνται καλλιτεχνικά συνεργεία συνδεδεμένα με σχέσεις μαθητείας ή άμεσα επηρεασμένα από τους αγιογράφους που έχουν εργαστεί στο μυστηριώτικο μοναστήρι (π.χ. Λογκανίκος, Πλάτσα, Απιδιά, Ροεινό κ.ά.).

Επανερχόμενοι στο κοινωνικο-πολιτικό επίπεδο και σε ένα ευρύτερο πλαίσιο η ενίσχυση των εκκλησιαστικών μεγαλογαιοκτητών και η οικονομική τους ισχυροποίηση συνολικά μπορεί να λειτουργήσει ανασχετικά στις επεκτατικές διαθέσεις των λαϊκών μεγαλογαιοκτημόνων της Πελοποννήσου, οι οποίοι τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 15ου αιώνα έρχονται συχνά σε διενέξεις και συγκρούσεις με τη συγκεντρωτικού χαρακτήρα επαρχιακή διοίκηση, ιδιαίτερα όταν θίγονται συμφέροντά τους οικονομικού χαρακτήρα.

Τη συνδιαλλαγή της μονής με πληθυσμιακές ομάδες που διακρίνονται για τις αυτονομιστικές τάσεις τους και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους φαίνεται ότι εξυπηρετεί η παράδοση των μοναστηριακών γαιών στην Κυνουρία εξ ανταλλαγής. Το μονύδριο του Αγίου Νικολάου της Φούσκας πλησίον των οικισμών του Πραστού, της Καστάνιτσας και της Σίταινας στην καρδιά της Τσακωνιάς συνιστά ένα από τα παλαιότερα εκκλησιαστικά ιδρύματα που μνημονεύονται στην περιοχή, όπου μέχρι σήμερα η ιστορική και αρχαιολογική έρευνα δεν έχει εντοπίσει κινητά ή ακίνητα μνημεία που να δίνουν στοιχεία για το χριστιανικό παρελθόν των κατοίκων στις περιόδους που προηγούνται των παλαιολόγειων χρόνων. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η προβληματική καταχώριση στο Βίο του οσίου Νίκωνα για το ιεροκυρηγματικό έργο που επιτελεί κατά τη διετή παραμονή του στη Δωριέων χώρα για την οποία έχει προταθεί η ταύτισή της με την Τσακωνιά.

Η πνευματική ακτινοβολία που ασκεί ένα μοναστικό κέντρο με ισχυρή παρουσία στο σύνολο των βυζαντινών κτήσεων της Πελοποννήσου, το οποίο εκτός από το εκκλησιαστικό-θεολογικό έργο που έχει να επιδείξει λόγω του χαρακτήρα του αναδεικνύεται σε ισχυρό οικονομικό-πολιτικό παράγοντα με την εύνοια και την προστασία όχι μόνο του οικουμενικού πατριάρχη αλλά και του αυτοκράτορα, μπορεί να συντελέσει στην διασπορά της αυτοκρατορικής προπαγάνδας στην περιοχή, στην αφομοίωση από τον ντόπιο πληθυσμό των αρχών και των κανόνων που εφαρμόζονται και ισχύουν στο σύνολο της αυτοκρατορίας και να καταστήσει τους Τσάκωνες μια επαρχία οργανικά δεμένη με τη λοιπή βυζαντινή επικράτεια χωρίς εντάσεις και εξάρσεις τοπικιστικού χαρακτήρα. Για να επιτύχει αυτό βέβαια θα επιδιώξει κατά πρώτον την απαλοιφή σταδιακά τυχόν παγανιστικών καταλοίπων μέσα στην ίδια τη θρησκεία και το τελετουργικό, καθώς και οτιδήποτε μπορεί να τους διαφοροποιεί σε εκκλησιαστικό-θρησκευτικό επίπεδο από του γείτονές τους, πειθαρχημένους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Προς την ίδια κατεύθυνση αποσκοπούν η ίδρυση της υποκείμενης στη μητρόπολη

Μονεμβασίας επισκοπής Ρέοντος, αλλά και οι αυτοκρατορικές χορηγίες που καταγράφονται προς την πλησιόχωρη του Αγίου Νικολάου παλαιά μονή Ορθοκωστάς ή Αρτοκωστάς¹³⁶⁰.

Πιθανότατα η θρησκευτική αφομοίωση και η πλήρης επιβολή της βυζαντινής εξουσίας είχε επιτευχθεί μέχρι τα τέλη του 14ου αιώνα καθόσον στο αργυρόβουλλο του Θεόδωρου Α' του 1392 με προνόμια προς τους Μονεμβασιώτες οι πόλεις της Τσακωνιάς εξαιρούνται, ένδειξη ότι δεν υπάρχει πλέον ο φόβος εναντίωσής τους προς την αυτοκρατορική εξουσία. Αξιοσημείωτος είναι επίσης ο σημαντικός αριθμός ναών και μοναστηριών που απαντούν στην περιοχή κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, απόδειξη της βαθιάς πίστης των κατοίκων προς το Θεό.

Ενδεχομένως και στα Σκορτά η παρουσία της μονής Βροντοχίου αποσκοπεί μεταξύ άλλων στην εξασθένιση αυτονομιστικών τάσεων και την ήπια ενσωμάτωσή της στον βυζαντινό επαρχιακό μηχανισμό μέσω της Εκκλησίας, αν και δεν καταγράφονται στασιαστικές κινήσεις των κατοίκων κατά της βυζαντινής διοίκησης, όπως είχε συμβεί επί φραγκοκρατίας. Οι κτήσεις του μοναστηριού στη βορειοανατολική Μάνη πέρα από τη δημογραφική τόνωση καλούνται πιθανόν να βοηθήσουν στην ενσωμάτωση στη βυζαντινή κοινωνία των τελευταίων καταλοίπων της σλαβικής παρουσίας στην περιοχή, περιορίζοντας παράλληλα την επιρροή των γειτόνων και ομοεθνών τους Μηλιγκών. Οι τελευταίοι με την εσωτερική διοικητική οργάνωση που διαθέτουν επιβάλουν όρια στο βαθμό διείσδυσης κάθε εξωγενούς παράγοντα, είτε προέρχεται από την βυζαντινή είτε από τη φραγκική πλευρά.

Στο πολυσχιδές έργο που καλείται να επιτελέσει η μονή Βροντοχίου στο Μοριά εντάσσεται και η διαμόρφωση της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής έναντι των Φράγκων γειτόνων της του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Από τις κτήσεις της μονής Βροντοχίου ένας σημαντικός αριθμός χωροθετείται πλησίον της φραγκοβυζαντινής μεθορίου και συγκεκριμένα το αγρίδιο Δραγοβιαστό (που ανταλλάσσεται στη συνέχεια με γαίες στην Κυνουρία), τα δύο μετόχια της στο Μουχλί, το κτήμα της *περι τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Ἄστρου* και, κατά πάσα πιθανότητα, οι γαίες που κατέχει *εἰς τὴν Πισσιάναν* (ή *Πιστιάναν*), *τὴν Τοπολονὰν καὶ εἰς τὴν τοποθεσίαν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου*. Τρεις ακόμα, το μετόχι της *Βόγαλις* και τα *χωρία Ζούρτζα καὶ Μουντρά* βρίσκονται επί των συνόρων που μοιράζεται με το πριγκιπάτο υπό καθεστώς συγκυριότητας ενώ το μονύδριο στην Ανδρούσα εντάσσεται στη φραγκική επικράτεια, σε περιοχή που ενδεχομένως είναι σε ισχύ ο προηγούμενος θεσμός¹³⁶¹. Επιπλέον της παρέχεται το δικαίωμα

¹³⁶⁰ Βλ. παραπάνω σημ. 928.

¹³⁶¹ Σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που παρέχονται από τις πηγές και λαμβάνοντας υπ' όψιν το εδαφικό ανάγλυφο της Πελοποννήσου η χωροθέτηση των συγκεκριμένων κτήσεων επιτρέπει σήμερα να διαγραφούν ακροθιγώς κατά τόπους τα όρια της βυζαντινής επαρχίας της Πελοποννήσου με το

να εγκαθιστά στα κτήματά της ως προσκαθημένους τους βιλλάνους που ως ξένοι και ἐλεύθεροι προσέρχονται στη βυζαντινή επαρχία από τα όμορα λατινοκρατούμενα εδάφη.

Η παρουσία ενός ορθοδόξου ιερού καθιδρύματος στη μεθόριο με το πριγκιπάτο (ή και εντός αυτού) λειτουργεί ως οροθέσιο της βυζαντινής επικράτειας με τη φραγκική και ανάχωμα στη φιλολατινική προπαγάνδα που είτε συνεχίζει να διατηρεί ερείσματα στα ανακτηθέντα εδάφη είτε καλλιεργείται ή έχει βρει πρόσφορο έδαφος στις περιοχές που φιλοδοξεί η αυτοκρατορία να επαναφέρει υπό την κυριαρχία της¹³⁶². Το κύρος και το γόητρο που απολαμβάνει η μονή Βροντοχίου υπό την ηγουμενεία της χαρισματικής προσωπικότητας του Παχωμίου μπορούν να την αναδείξουν σε πνευματικό ταγό της ευρύτερης περιοχής των κτήσεων της, ενώ ο κηρυγματικός λόγος των εκπροσώπων της φυσικό είναι να γνωρίζει ευρεία απήχηση και να εκτείνεται όχι μόνο σε θέματα θεολογικά-δογματικά, αλλά και στο πολιτικό επίπεδο. Μέσω της καθοδηγητικού χαρακτήρα δράσης της μονής Βροντοχίου εμφυσούνται στον ντόπιο πληθυσμό η υπακοή και η πίστη στην αυτοκρατορία και παράλληλα συγκρατούνται οι κάτοικοι στις εστίες του και αποτρέπονται κινήσεις που μπορεί να αποβούν βλαπτικές για τα συμφέροντα του Βυζαντίου¹³⁶³.

Σε σχέση με το πριγκιπάτο της Αχαΐας η χωροθέτηση των μοναστηριακών κτήσεων στη μεθόριο εκμεταλλεύεται την απήχηση που έχει στον υπό φραγκική κυριαρχία ελληνικό πληθυσμό η ορθόδοξη Εκκλησία. Η επιρροή που ασκούν οι εκπρόσωποί της συμβάλλει στη συλλογή πληροφοριών σχετικά με επισφαλείς κινήσεις ή ενέργειες των Φράγκων και ενδεχομένως δημιουργεί ερείσματα μέσα στο πριγκιπάτο για το ξέσπασμα στασιαστικών κινήματων ή ακόμα για εσωτερική βοήθεια κατά τη διεξαγωγή στρατιωτικών επιχειρήσεων από τους Βυζαντινούς. Επιπρόσθετα οι φυγάδες βιλλάνοι που εγκαταλείπουν το πριγκιπάτο εξασφαλίζουν μέσα από τις ευνοϊκές για το μοναστήρι διατάξεις άσυλο και εργασία στις κτήσεις όπου προσέρχονται. Σε αυτή την εξέλιξη πέρα από το ευνοϊκότερο καθεστώς του βυζαντινού παροίκου σε σχέση με αυτό του βιλλάνου συντελούν η πραότητα, η φιλευσπλαχνία και η αλληλεγγύη που φυσικό είναι να επιδεικνύει ο εκκλησιαστικός γαιοκάτοχος σε σχέση με τον λαϊκό. Οι συνέπειες για το πριγκιπάτο επικεντρώνονται βραχυπρόθεσμα στη μερική οικονομική εξασθένηση των φεούδων που βρίσκονται πλησίον των φραγκοβυζαντινών συνόρων και μακροπρόθεσμα στην επακόλουθη αμυντική αποδυνάμωσή τους.

πριγκιπάτο της Αχαΐας στις αρχές του 14ου αιώνα και οι μεταβολές που επέρχονται μέχρι την έκδοση του χρυσοβούλλου του 1322, βλ. χάρτες 2-4.

¹³⁶² Ανάλογη λειτουργία επιτελεί και η μονή του Μεγάλου Σπηλαίου στα Καλάβρυτα.

¹³⁶³ Βλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Η γεωγραφία», σ. 101-106. Για την επιρροή των μοναχών στη βυζαντινή κοινωνία, βλ. R. MORRIS, *Monks and laymen in Byzantium, 843-1118*, Κέμπριτζ 1995, σ. 90-119.

Δεν υπάρχουν στοιχεία στις πηγές για την κατασκευή οχυρωματικών έργων στα κτήματά της που θα χρησίμευαν στην άμυνα της μεθορίου όπως συμβαίνει με άλλα μοναστήρια¹³⁶⁴, αν και η χωροθέτησή της σε επαφή με τον αμυντικό περίβολο του Μυζηθρά συνοδεύεται πιθανότατα από την ανάληψη καθηκόντων συντήρησης των όμορων οχυρώσεων. Ενδεχομένως η οικονομική της ευμάρεια επιτρέπει την ανάληψη ανάλογων υποχρεώσεων και στις κτήσεις της ή σε γειτονικά οχυρά.

Στα εδάφη που βρίσκονται υπό συγκυριότητα η δραστηριοποίηση εκπροσώπων της Εκκλησίας πιθανότατα αντιμετωπίζεται με μεγαλύτερο σεβασμό και ανεκτικότητα από τους Φράγκους φεουδάρχες, δεδομένου ότι δεν επιθυμούν να προσβάλουν τα θρησκευτικά αισθήματα των ορθόδοξων υπηκόων τους. Παράλληλα έχοντας ένα μοναστηριακό γαιοκάτοχο ως εταίρο αποφεύγεται η συναναστροφή με εκπροσώπους της επαρχιακής διοίκησης ή βυζαντινούς μεγαλογαιοκτήμονες στις τάξεις των οποίων εντοπίζονται συχνά θερμόαιμοι χαρακτήρες, επιρρεπέστεροι ενδεχομένως σε συγκρούσεις με τους Φράγκους και στην πρόκληση διπλωματικών επεισοδίων¹³⁶⁵. Στο καθεστώς της συγκυριότητας, όπως είναι αναμενόμενο, η αμεσότητα που λαμβάνει ο ορθόδοξος κηρυγματικός λόγος με τις πολιτικές προεκτάσεις που ενέχει αυξάνει τη διεισδυτικότητά του στους εντοπίους και συμβάλλει στην υιοθέτησή του από μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού.

Από τα ανωτέρω είναι εμφανές ότι η μονή της *ύπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Βροντοχίου* αναδεικνύεται σε ισχυρό εκπρόσωπο όχι μόνο της πατριαρχικής, αλλά και της αυτοκρατορικής διοίκησης στην Πελοπόννησο που με την επιρροή της και τη δυναμική παρουσία της στο χώρο μπορεί να επιτελέσει ένα πολυσχιδές έργο στο πλαίσιο της προώθησης της επίσημης κρατικής και εκκλησιαστικής ιδεολογίας και των συμφερόντων της αυτοκρατορίας. Η συγκεκριμένη πολιτική εκφράζεται ξεκάθαρα μέσα στα ίδια τα κείμενα των χρυσοβούλλων, όπου ο ηγούμενος της μονής, αρχιμανδρίτης και μέγας πρωτοσύγκελλος Παχώμιος αναγνωρίζεται ως ο κατεξοχήν φορέας της χαρακτηριζόμενος ως ο *ὀρθὸς ὢν εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν κ(αὶ) εἰς τὴν βασιλείαν· κ(αὶ) ζῆλον ἔχων ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος τῶν κοιν(ῶν) πραγμάτων*¹³⁶⁶. Και από τα τέσσερα έγγραφα είναι ευδιάκριτο ότι το σύνολο και η διασπορά

¹³⁶⁴ Βλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Η γεωγραφία», σ. 105-106. ΣΜΥΡΛΗΣ, «Τα μοναστήρια», σ. 63.

¹³⁶⁵ Πρβλ. την περίπτωση του Καλαβρυτινού υπηκόου της αυτοκρατορίας Φωτίου, ο οποίος το 1295 και ενόσω βρίσκεται σε ισχύ η συνθήκη της Γλαρέντζας (1290) ως δικαιούχος προσόδων σε κάποιο χωριό συγκυριότητας της καστελλανίας της Κορινθίας συγκρούεται με τις φραγκικές αρχές και στο πλαίσιο της εκδίκησης που οργανώνει δολοφονεί κατά λάθος το βαρόνο της Βοστίτσας Γκυ de Charpigny, βλ. ΓΧ, § 664-692. JACOBY, «Coseigneurie», σ. 111-113, 117-118. BON, *La Morée franque*, σ. 168-169. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat-Histoire*, σ. 63-64. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, σ. 199. Επίσης, βλ. JACOBY, «Rural exploitation», σ. 226.

¹³⁶⁶ Βλ. Χρυσόβουλλο 1320, στ. 4. Πρβλ. Χρυσόβουλλο 1322, στ. 12-13.

των κτήσεων και των παροχών προς τη μονή Βροντοχίου δεν αποσκοπούν αποκλειστικά και μόνο στην αύξηση του πλούτου ενός ακόμη εκκλησιαστικού ιδρύματος, αλλά ουσιαστικά συνιστούν έκφραση της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής της κεντρικής αυτοκρατορικής διοίκησης και ειδικότερα της ηγεμονεύουσας δυναστείας των Παλαιολόγων στην Πελοπόννησο, προκειμένου να εδραιώσει την εξουσία της στη μακρινή για τα δεδομένα της εποχής βυζαντινή επαρχία του Μορέως και να διατρανώσει τις εδαφικές διεκδικήσεις της εις βάρος του γειτονικού πριγκιπάτου της Αχαΐας¹³⁶⁷. Με την αντιμετώπιση των παραπάνω προβλημάτων η επαρχία εμφανίζεται αναδιοργανωμένη, ομογενοποιημένη και με εξασφαλισμένη την ενότητα σε πολιτικό και εκκλησιαστικό επίπεδο και η διοίκηση έχει τη δυνατότητα να εφαρμόσει απρόσκοπτα την εξωτερική πολιτική της που αποβλέπει στην υπονόμευση της φραγκικής εξουσίας στην Πελοπόννησο και την ανάκτηση όλων των χαμένων εδαφών.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν το σύνολο των θέσεων, που εκφράστηκαν παραπάνω, καθίσταται σαφές ότι στη μονή Βροντοχίου αναγνωρίζεται η ίδρυση και η ενδυνάμωση ενός ιερού καθιδρύματος που εξ αρχής σκοπό έχει να υπηρετήσει πέρα από τον κατ' εξοχήν εκκλησιαστικό χαρακτήρα του τα ιδεολογήματα, τις αξίες και τις πολιτικές σκοπιμότητες του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου στην επαρχία του Μοριά, η οποία καλείται να διαδραματίσει κατά τη βασιλεία του κεντρικό ρόλο στις στρατιωτικές επιχειρήσεις για την εκδίωξη των Φράγκων και την ανακατάληψη των χαμένων εδαφών. Το μοναστήρι εξ αρχής αναδεικνύεται ως ένας κορυφαίος οργανισμός προβολής και ανάδειξης της πολιτικής ιδεολογίας του Βυζαντίου και μηχανισμός βαθμιαίας επιβολής και εξάπλωσης της αυτοκρατορικής προπαγάνδας στην Πελοπόννησο. Για να ανταπεξέλθει αποτελεσματικά στα καθήκοντα που αναλαμβάνει ενισχύεται με προνόμια και εκτεταμένες γαιοπαροχές από τα οποία εκλείπει ο χαρακτήρας της πρόνοιας ή του φοροσυλλεκτικού μηχανισμού που ενέχεται στις συνήθεις εκχωρήσεις της εποχής, ενώ η χωροθέτησή τους με τη διασπορά που διακρίνει τις κτήσεις στοχεύει ουσιαστικά στην εξυπηρέτηση του πολυσχιδούς έργου που καλείται να επιτελέσει.

Βέβαια σε φορέα της συγκεκριμένης πολιτικής δεν αναδεικνύεται μόνο το μοναστήρι του Βροντοχίου, αν και φαίνεται ότι αναλαμβάνει πρωταγωνιστικό ρόλο. Ανάλογα συμφέροντα φαίνεται ότι εξυπηρετεί και η μονή του Μεγάλου Σπηλαίου για την περιοχή των Καλαβρύτων και ενδεχομένως και άλλα ιερά καθιδρύματα στον ευρύτερο πελοποννησιακό

¹³⁶⁷ Πρβλ. GERSTEL, «Mapping the Boundaries», σ. 352, 358. WEYL CARR, «Three illuminated chrysobulls», σ. 457-459. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, «Ο ρόλος τῶν αυτοκρατορικῶν δωρεῶν», σ. 215, 218.

χώρο¹³⁶⁸. Δυστυχώς οι πληροφορίες των πηγών για την υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο είναι ελάχιστες και δεν καθιστούν εφικτή την περαιτέρω διερεύνηση του θέματος. Ανάλογο ρόλο επιτελούν κατά τόπους και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, αλλά και μέλη της αριστοκρατίας με την παραμονή τους ή το χορηγικό τους έργο σε διάφορες περιοχές της επαρχίας, σύμφωνα με το επιγραφικό υλικό και τα κτητορικά πορτραίτα που απαντούν σε ναούς¹³⁶⁹.

Βέβαια ο κοινωνικο-οικονομικό-πολιτικός ρόλος που αποδίδεται βάσει των παραπάνω στο Βροντόχι δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ότι έρχεται σε αντίθεση με τον πνευματικό και καθοδηγητικό χαρακτήρα που ενέχει η μονή, όπως και κάθε άλλο ιερό καθίδρυμα, απέναντι στο ποίμνιό της, δεδομένου ότι υπηρετεί έναν από τους πιο πιστούς και αφοσιωμένους στο Θεό αυτοκράτορες και καλείται να συντελέσει στο θρίαμβο της ορθοδόξου Εκκλησίας επί των σχισματικών Λατίνων και να υπηρετήσει τον οικουμενισμό του Βυζαντίου που απορρέει από το Θεό, να περιφρουρήσει δηλαδή τις αξίες και τα ιδεώδη του ορθού στην πίστη Βυζαντίου, όπως αυτά είχαν εκφραστεί και στο παρελθόν και συνιστούν τη μακραίωνη παράδοση της αυτοκρατορίας.

¹³⁶⁸ Η μνεία σε ενεπίγραφο κιονίσκο του 15ου αιώνα της μονής Βαρσών (*μονής Βρασών*) σε σχέση με το θέμα *Αρακλόβου* πιθανότατα αναφέρεται σε κτήση του μοναστηριού στα ηλειακά εδάφη. Από το περιεχόμενο της αποσπασματικά σωζόμενης επιγραφής προκύπτει ότι πρόκειται για εκκλησιαστική πράξη με μοναστηριακές κτήσεις, βλ. ΒΕΗΣ, «Επιγραφαί Γορτυνίας», σ. 63, 66. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 344-345. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat-Vie*, σ. 303. Επίσης, βλ. παραπάνω «Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Μολοχοῦ» και σημ. 993.

¹³⁶⁹ Π.χ. ο χορηγός επίσκοπος Βελιγοστής Γεώργιος σύμφωνα με κτητορική επιγραφή στους Αγίους Θεοδώρους στην Καφιόνα της Μέσα Μάνης (1263-1271, βλ. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-VERTI, *Dedicatory Inscriptions*, σ. 66-67), ανώνυμος δωρητής κωδικών σε παράσταση στο ναό του Σωτήρα Γαρδενίτσας στην Μέσα Μάνη (ca. 1300, βλ. Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, «Η παράσταση του δωρητή στο ναό του Σωτήρα στη Γαρδενίτσα της Μέσα Μάνης», στο: *Ανταπόδοση*, σ. 129-140), ο ιερέας και οικονόμος Μιχαήλ σε επιγραφή στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι της Πλάτσας στη μεσηνιακή Μάνη (1343/1344, βλ. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires», σ. 333) κ.ά. Επίσης, βλ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, «Lead seals and minor objects», σ. 772-776.

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι οι τέσσερις χρυσόβουλλοι λόγοι που απολύουν μεταξύ των ετών 1314/1315 και 1322 ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος (χρυσόβουλλα 1314/1315, 1320, 1322) και ο συναυτοκράτορας και γιος του Μιχαήλ Θ' (χρυσόβουλλο 1318) υπέρ της βασιλικής, πατριαρχικής και έλευθέρας μονής της ύπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Βροντοχίου στον Μυζηθρά. Αν και τα πρωτότυπα έγγραφα έχουν χαθεί, τα τεσσερα κείμενα διατηρούνται σχεδόν στο σύνολό τους χάρη στην αντιγραφή τους στους κάθετους τοίχους του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου του ναού της Οδηγήτριας (Αφεντικό), καθολικού του προαναφερόμενου μοναστηριού. Η μοναδική περίπτωση στο Βυζάντιο της αφιέρωσης ενός ολόκληρου χώρου για τη μνημειακή απεικόνιση αυτοκρατορικών εγγράφων δεν συνιστά απλώς μια υπενθύμιση της αυτοκρατορικής εύνοιας, αλλά σε συνδυασμό με το λοιπό διάκοσμο του παρεκκλησίου διατρανώνει τη θεϊκή προέλευση της εξουσίας των Παλαιολόγων, την κυριαρχία του Βυζαντίου στον Μοριά και το θρίαμβο της ορθοδοξίας έναντι των σχισματικών Δυτικών.

Στα τέσσερα χρυσόβουλλα καταγράφεται το σύνολο των περιουσιακών στοιχείων της μονής με τα οποία καθίσταται ένας από τους μεγαλύτερους γαιοκτήτες της βυζαντινής Πελοποννήσου και υπολογίσιμος οικονομικός παράγοντας με διάσπαρτες κτήσεις στο μεγαλύτερο τμήμα της επαρχίας που περιέρχονται στην ιδιοκτησία της κατά κύριο λόγο από αυτοκρατορικές ή εκκλησιαστικές δωρεές και αγορές, καθώς και από ανταλλαγή με δημόσιες γαίες. Επιπλέον καθορίζονται με ακρίβεια τα κάθε είδους δικαιώματα επί των κτήσεων της και των προσαρτημάτων τους (αψύχων και εμψύχων), το νομικό καθεστώς λειτουργίας της, το μέγεθος των απαλλαγών της από τις δημοσιονομικές ή άλλες υποχρεώσεις προς το κράτος και το εύρος των απαγορεύσεων που απορρέουν από τα παραπάνω προς τους αξιωματούχους και λειτουργούς της κρατικής και εκκλησιαστικής διοίκησης.

Σύμφωνα με τις ταυτίσεις που επιχειρούνται στην παρούσα μελέτη οι κτήσεις του μοναστηριού χωροθετούνται:

- στην ευρύτερη περιοχή του Μυστρά και της Λακεδαίμονας (πλησίον τοῦ ποταμοῦ Βρυσιώτου στην περιοχή του οικισμού του Καστορείου, εἰς τὴν τοποθεσίαν τῶν Καλυβιτῶν πιθανόν βορειότερα της προηγούμενης, ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Μυζηθρᾶ περιλαμβάνοντας και τους πλησιόχωρους οικισμούς, τὸ ἀγρίδιον Δραγοβιαστὸν εἰς τὸν τόπον τοῦ Φιλητοῦ στη νότια Αρκαδία πλησίον της μεθορίου με την Λακωνία, εἰς τὴν Δέλβιναν πιθανόν στην ίδια περιοχή, στις κτηματικές περιφέρειες των ὁμορων οικισμῶν Θεολόγου και Βασσαρά, στην περιοχή της Καλογωνιάς στην

Σπάρτη, στον εγκαταλελειμμένο συνοικισμό της Αγραπιδούλας Καραβά και στην πεδιάδα του Έλους),

- στη βορειοανατολική Μάνη (στην *Παγανέα περι τὸν τόπον τοῦ Ζαράβου και εἰς τὸν Πασσαβᾶν*),
- στην περιοχή του Αχλαδοκάμπου στην Αργολίδα (*εἰς τὸ Μουχλίον*),
- στην πεδιάδα του Πάμισου ποταμού στην κεντρική Μεσσηνία (*τὸ μονύδριον τοῦ Λιγύδη εἰς τὴν Ἀνδρουῶσαν πιθανόν στο κάστρο της Πολίχνης*)
- στην Κυνουρία (*περὶ τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Ἄστρου, εἰς τὸν κάμπον τῆς Μαλεβῆς περὶ τὸ Χολοδομιτικόν* στη θέση Ξερόκαμπος Αγίου Ιωάννη και *περὶ τὸν τόπον τοῦ Αγίου Νικολάου* στον οικισμό του Αγίου Παντελεήμονα) και
- στη νότια Ηλεία και την αρκαδική Γορτυνία όπου εκτεινόταν η περιοχή των Σκορτών (*τὸ μετόχιον τῆς Βόγαλις και τα χωρία Ζούρτζα και Μουντρά* στους οικισμούς Νέα Φιγαλεία και Φασκομηλιά, μία κτήση στην Καρύταινα και γαίες ενδεχομένως στην κοιλάδα του Αλφειού).

Πέρα από το γεγονός ότι και η ίδια η μονή επιθυμεί και επιδιώκει την ισχυροποίησή της μέσω της αύξησης του πλούτου της και των προνομίων της, το περιεχόμενο των αυτοκρατορικών εγγράφων καθιστά σαφές ότι ζητούμενο για την κεντρική διοίκηση είναι η σύσταση ενός αυτόνομου οργανισμού με την απαιτούμενη δυναμική που θα επιτρέψει την έμμεση ή άμεση κατά περίπτωση εμπλοκή του σε θέματα τόσο της εσωτερικής, όσο και της εξωτερικής πολιτικής της βυζαντινής επαρχίας της Πελοποννήσου. Η αναδυόμενη σε διάφορες περιφέρειες του Μοριά και συνεχώς ανερχόμενη οικονομική δύναμη ενός ιερού καθιδρύματος σε συνδυασμό με τον ψυχωφελή χαρακτήρα του και τον ρόλο του ως πνευματικού καθοδηγητή των πιστών συνεπάγεται μεγάλη επιρροή και ισχύ στο εσωτερικό της βυζαντινής επαρχίας, όπου επιδιώκεται η εξασφάλιση της ενότητας και της πληθυσμιακής ομογενοποίησης για την αποτροπή αποσχιστικών και αυτονομιστικών τάσεων. Η επέκταση των εκκλησιαστικού και οικονομικού χαρακτήρα προσαρτημάτων του (χωρία, μετόχια, μονύδρια) στην όμορη φραγκική ηγεμονία, καθώς και η χωροθέτηση πλησίων των συνόρων κάποιων από τις κτήσεις της λειτουργούν ως ερείσματα για τις βλέψεις της αυτοκρατορίας εις βάρος του πριγκιπάτου της Αχαΐας.

Ουσιαστικά μέσα από τις παροχές και εκχωρήσεις των τεσσάρων χρυσόβουλλων λόγων αναγνωρίζεται εξ αρχής η ίδρυση και η ενδυνάμωση ενός ισχυρού ιερού καθιδρύματος που πέρα από τον κατ'εξοχήν εκκλησιαστικό χαρακτήρα του καλείται να συμβάλλει στη διάδοση και αφομοίωση από τον τοπικό πληθυσμό των ιδεολογημάτων, των αξιών και των πολιτικών σκοπιμοτήτων του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου στην επαρχία του Μοριά επιφέροντας την εσωτερική συνοχή που θα την εντάξει οργανικά στην αυτοκρατορία ως

αναπόσπαστο τμήμα της και θα την καταστήσει το προπύργιο του Βυζαντίου στον αγώνα του για την ανακατάληψη των χαμένων εδαφών και την εκδίωξη των σχισματικών Δυτικών από τη νότια Βαλκανική.

Abstract

The subject of this study is the four chrysobulls released between 1314/1315 and 1322 by emperor Andronikos II Palaiologos (chrysobulls 1314/1315, 1320, 1322) and his co-emperor and son Michael IV (chrysobull 1318) in favour of the *vasiliko, patriarchiko* and *eleuthero* monastery of the *Virgin Mary Odigitria of Vrontochion* in Myzithras. Although the original documents have been lost, the four texts survived almost entirely thanks to their replication on the vertical walls of the southwestern chapel of Odigitria (Afentiko) church, catholicon of the aforementioned monastery. There is no other case in Byzantium where a chapel has been dedicated to the monumental representation of imperial documents. This representation is not only a reminder of imperial favour, but in combination with the rest of the chapel's decorations it enshrines the divine origin of the Palaiologos' family rule, the sovereignty of the Byzantine Empire over Morias and the triumph of orthodoxy against schismatic Westerns.

The four chrysobulls record the total estate of the monastery, which is one of the largest landowners of the Byzantine Peloponnese and a considerable economic factor with possessions scattered in the greater part of the province. All these assets came to the monastery's possession mainly through imperial or ecclesiastical donations and purchases, as well as through exchanges with state land. In addition, the rights to its possessions and their appendages (inanimate and animate), its legal status, the extent of its exemptions from fiscal or other obligations towards the Empire and the scope of the prohibitions arising from the above towards the officials and officers of the state and ecclesiastical administration, are clearly defined.

According to the identifications that are attempted in the present study, the monastery's possessions are located:

- in the wider region of Mystras and Lacedaemon (near the river *Vrysiotis* in the area of the village of Kastorio, in the location of *Kalivites* possibly north of the previous one, in the area of *Myzithras*, including the surrounding settlements, the *agridion Dragoviaston* in the area of *Filito* in southern Arcadia near its border with Laconia, in *Delvina* probably in the same area, in the land districts of the neighboring settlements of Theologos and Vassaras, in the area of Kalogonia in Sparta, in the abandoned settlement of Agrapidoula in Karavas and in the plain of Elos),
- in northeastern Mani (in *Paganea* near *Zaravos* and in *Passavas*),
- in the area of Achladokambos in Argolida (in *Mouchlion*),
- in the plain of the river Pamisos in central Messinia (the small monastery of *Ligydis* in Androusa possibly in Polichni's castle)

- in Kynouria (near *Astros* beach, in the plain of *Malevi* near *Cholodomitikon* at the location known as *Xerokampos* of *Agios Ioannis* and near the area of *Agios Nikolaos* in the village of *Agios Panteleimonas*) and
- in southern *Ileia* and Arcadian *Gortynia* where the area of the *Scorta* extended (the *metochion* of *Vogalis* and the *choria Zourtza* and *Mountra* in the villages of *Nea Figalia* and *Faskomilia*, an estate in *Karytaina* and arable land possibly in the valley of *Alpheios*).

Apart from the fact that the monastery wants and pursues its strengthening itself by increasing its wealth and privileges, the content of the imperial documents makes it clear that the central administration requests the establishment of an autonomous organization with the required momentum which will allow its indirect or direct involvement in matters of both domestic and foreign policy of the Byzantine province of the Peloponnese. The emerging and constantly rising in various regions of *Morias* economic power of a sacred foundation coupled with its soul-beneficial character and its role as the spiritual guide of the believers entails great influence and power within the Byzantine province, where the safeguarding of unity and population homogenization is sought in order to prevent secessionist and separatist tendencies. The expansion of its appendages (*choria*, *metochia*, small monasteries) to the neighboring Frankish hegemony, as well as the location near the borders of some of its possessions, operate supportively for the aspirations of the empire against the principality of *Achaia*.

Essentially, through the deliveries and assignments of the four *chrysobulls*, the establishment and the strengthening of a powerful sacred foundation is identified from its outset. The monastery, beyond its ecclesiastical character, is called upon to contribute to the dissemination to the local population and to the assimilation by them of ideologies, values and of the political feats of Emperor *Andronikos II Palaiologos* in the province of *Morias*, bringing about the domestic cohesion that will integrate it organically into the Empire as an integral part of it and will make it the bastion of *Byzantium* in its fight to recapture the lost territories and to expel the schismatic Franks from the southern Balkans.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ

Οι κτήσεις της μονής Βροντοχίου

	Θέση	Ονομασία	Είδος κτήσης & καλλιέργειες	Έκταση (σε μοδίους)	Εργαστηριακές εγκαταστάσεις	Εξαρτημένοι καλλιεργητές	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1	Καστόρειον (Βρυσιώτης ποταμός – Βρύσις)		ζευγηλατείον		Νερόμυλος 1		Σιγίλλιο 1366 ¹³⁷⁰ : ο ναός του Αγίου Βλασίου στη Βρύση (έξ αγορασίας) με έναν κληρικοπάροικο και μία πάροικο και τα ιδιόκτητα κτήματά τους.
2	Καλυβίτες (Κοτίτσα;)		σπόριμη γη	150			Σιγίλλιο 1366: αμπέλι και σπόριμη γη (έξ αγορασίας).
3	Μυστράς (Μυζηθράς) και πλησιόχωροι οικισμοί		σπόριμη γη, αμπέλια, ελαιόδεντρα, οπωροφόρα δένδρα	150	Νερόμυλος 1	Πάροικοι	Σιγίλλιο 1366 (σε πλησιόχωρους προς τον Μυζηθρά οικισμούς): μυλοτόπι στη Βάρσοβα (έξ αγορασίας) και δύο αμπέλια στην Τρύπη (έκ προσενέξεως)
4	εις τὸν τόπον τοῦ Φιλητοῦ (βόρεια του Χελμού)	Δραγοβιαστὸν	ἀγρίδιον			Προσκαθήμενοι	Η κτήση πριν το 1320 ανταλλάσσεται με το μονύδριο του Αγίου Νικολάου της Φούσκας και σπόριμη γη στον κάμπο της Μαλεβής και στον αιγιαλό του Ἀστρους ¹³⁷¹ .
5	Δέλβινα (;) (πιθανόν θέση πλησιόχωρη τοῦ Φιλητοῦ)					Πάροικοι 4	Εάν πρόκειται για πλησιόχωρη θέση της προηγούμενης, πιθανόν οι πάροικοι περιλαμβάνονται στην ανταλλαγή.
6	Βασσαράς	Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Πελάτου	μονύδριον			Προσκαθήμενοι	
7	Θεολόγος	Ἅγιος Ἰωάννης ο Θεολόγος τοῦ Κουσαλοῦ	μετόχιον με σπόριμη γη, αμπέλια, ελαιόδεντρα, καρποφόρα δένδρα		Νερόμυλοι >1	Πάροικοι	Η κτήση συνιστά μονύδριο που σύμφωνα με το σιγίλλιο του 1366 εκχωρήθηκε στη μονή Βροντοχίου από τον πατριάρχη Αθανάσιο Α' (1289-1293, 1303-1309).
8	Καλογωνιά	ὑπεραγία Θεοτόκος ἢ Καλογωνία	μετόχιον με σπόριμη γη και αρδευτικό ἀλάκιον από τον ποταμό Γεφυράτο.			Πάροικοι	Η κτήση εκχωρείται μετά των λοιπών δικαίων της. Σιγίλλιο 1366: σπόριμη γη και ένας πάροικος (έκ προσενέξεως)
9	Αγραπιδούλα Καραβά	Μιτάτοβα	ἀγρίδιον			Προσκαθήμενοι	
10	περὶ τὸ Ἔλος	Ἅγιος Βασίλειος	μετόχιον με σπόριμη γη		Νερόμυλος 1	Πάροικοι	
11	εις τὸ Μοχλίον (περιοχή Αχλαδοκάμπου)	Ἅγιοι Θεόδωροι τοῦ Βροντοχίου	μετόχιον με σπόριμη γη		Νερόμυλος 1	Πάροικοι	

¹³⁷⁰ Με το πατριαρχικό σιγίλλιο του 1366 αναγνωρίζεται στη μονή η κυριότητα κτήσεων σε διάφορες περιοχές της Λακεδαιμόνας, που είχε αποκτήσει το προηγούμενο διάστημα ἐξ αγορασίας ἢ ἐκ προσενέξεως, βλ. ΜΜ, I, 481-482 (1366), καθώς και αντίστοιχα κεφάλαια στη διατριβή για κάθε μία από αυτές.

¹³⁷¹ Η κτήση του Δραγοβιαστοῦ μαζί με άλλα κτήματα στην περιοχή του Χελμού παραχωρεῖται από το κράτος σε στρατιώτες, βλ. παραπάνω «Τὸ ἀγρίδιον Δραγοβιαστὸν εἰς τὸν τόπον τοῦ Φιλητοῦ» και «Ἡ ἀφαιρεθεῖσα γῆ εἰς τὸν Χελμὸν και δοθεῖσα πρὸς στρατιώτας».

12	τοῦ Μολοχοῦ (περιοχή Αχλαδοκάμπου ἢ οροπέδιο Τεγέας)	Ἅγιος Νικόλαος	μετόχιον με σπόριμη γη			Προσκαθήμενοι	
13	τοῦ Λιγύδη εἰς τὴν Ἀνδροῦσαν	Τίμιοι Ἀρχιστράτηγοι τῶν Ἄνω Δυνάμεων	μονύδριον				Ἡ κτήση εκχωρεῖται μετὰ των δικαίων της. Ἡ χωροθέτησή της εντός του περιγκιπάτου της Αχαΐας υποδηλώνει πιθανόν την ἔνταξή της σε καθεστῶς συγκυριότητας.
14	Χερσόνησος Παγανέας (περὶ τὸν τόπον τοῦ Ζαράβου)	Παγανέα	ελαιόδεντρα, βελανιδιές και χέρσα γη				ἐξ ἀγορασίας
15	εἰς τὸν Πασσαβᾶν		σπόριμη γη	800			ἐξ ἀγορασίας
16	Πεδιάδα Ἀστρους-Ἀγίου Ἀνδρέα (περὶ τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Ἄστρου)		σπόριμη γη				Ἡ κτήση περιέρχεται στην ιδιοκτησία της μονῆς Βροντοχίου ἐξ ανταλλαγῆς.
17	Ἅγιος Ἰωάννης, θέση Ξερόκαμπος (εἰς τὸν κάμπον τῆς Μαλεβῆς περὶ τὸ Χολοδομιτικόν)		σπόριμη γη	600			Ἡ κτήση περιέρχεται στην ιδιοκτησία της μονῆς Βροντοχίου ἐξ ανταλλαγῆς.
18	Ἅγιος Παντελεήμων (περὶ τὸν τόπον τοῦ Ἁγίου Νικολάου)	Ἅγιος Νικόλαος ἡ Φούσκα	μονύδριον με σπόριμη γη			Πάροικοι – προσκαθήμενοι	Ἡ κτήση περιέρχεται στην ιδιοκτησία της μονῆς Βροντοχίου ἐξ ανταλλαγῆς και παραχωρεῖται μετὰ των λοιπῶν δικαίων της.
19	Νέα ἢ Κάτω Φιγάλεια	ὑπεραγία Θεοτόκος τῆς Βόγαλις	μετόχιον με σπόριμη γη, ἀμπέλια, ελαιόδεντρα, σπωροφόρα δένδρα, συκαμινέες		Νερόμυλος 1 Μεταξοπαραγωγή	Πάροικοι	Ἡ κτήση εκχωρεῖται μετὰ των δικαίων της Ἐντάσσεται σε καθεστῶς συγκυριότητας με ἓνα μερίδιο να διατηροῦν οἱ Βυζαντινοί (μονὴ Βροντοχίου) και ἓνα μερίδιο οἱ Φράγκοι.
20	Νέα ἢ Κάτω Φιγάλεια (Ζούρτζα)	Παχειᾶ, Χοντζά, Πρατζυδάκη,	χωρίον ελαιόδεντρα		Νερόμυλος 1		Ἐντάσσεται σε καθεστῶς συγκυριότητας, ὅπως ἡ προηγούμενη.
21	Φασκομηλιά (Μουντρά)	Κλενοβά	χωρίον ελαιόδεντρα				Ἐντάσσεται σε καθεστῶς συγκυριότητας, ὅπως οἱ δύο προηγούμενες.
22	Γορτυνία (Πισσιάνα ἢ Πιστιάνα;)		σπόριμη γη				Συνιστοῦν ἐνδεχομένως μια ενιαία κτήση και πιθανόν χωροθετοῦνται στο γορτυνιακὸ τμήμα της κοιλάδας του Ἀλφειοῦ.
23	Γορτυνία (Τοπολονά;)		σπόριμη γη				
24	Γορτυνία (εἰς τὴν τοποθεσίαν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου;)		σπόριμη γη				
25	Νέα Ἐκκλησοῦλα Μεγαλοπόλεως (εἰς τὸν κάμπον τῆς Καρυταίνης)	ὑπεραγία Θεοτόκος τῆς Νέας Μονῆς	μετόχιον με σπόριμη γη, ἀμπέλια, ελαιόδεντρα		Νερόμυλος 1	Πάροικοι	Ἡ κτήση σύμφωνα με την επωνυμία της ἀποτελεῖ μονύδριο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Π. ΠΕΡΔΙΚΟΥΛΙΑΣ

ΤΑ ΧΡΥΣΟΒΟΥΛΛΑ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΟΥ
ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΜΥΣΤΡΑ:
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

Β. ΤΕΥΧΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ, ΕΙΚΟΝΩΝ & ΧΑΡΤΩΝ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2018

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Π. ΠΕΡΔΙΚΟΥΛΙΑΣ

ΤΑ ΧΡΥΣΟΒΟΥΛΛΑ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΟΥ
ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΜΥΣΤΡΑ:
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

Β. ΤΕΥΧΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ, ΕΙΚΟΝΩΝ & ΧΑΡΤΩΝ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ, ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΒΥΖ/ΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΒΥΖ/ΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΕΝΝΑ (+), ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΒΥΖ/ΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΒΥΖ/ΝΗΣ
ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗΣ & ΣΙΓΙΛΛΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΘΕΩΝΗ ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΒΥΖ/ΝΗΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2018

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Π. ΠΕΡΔΙΚΟΥΛΙΑΣ

**ΤΑ ΧΡΥΣΟΒΟΥΛΛΑ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΟΥ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ
ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ ΣΤΟΝ ΜΥΣΤΡΑ:
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑΣ**

Διδακτορική Διατριβή

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

**ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ, ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΒΥΖ/ΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΒΥΖ/ΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

**ΘΕΩΝΗ ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΒΥΖ/ΝΗΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΑΝΤΩΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ,
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ, ΠΑΝ/ΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ**

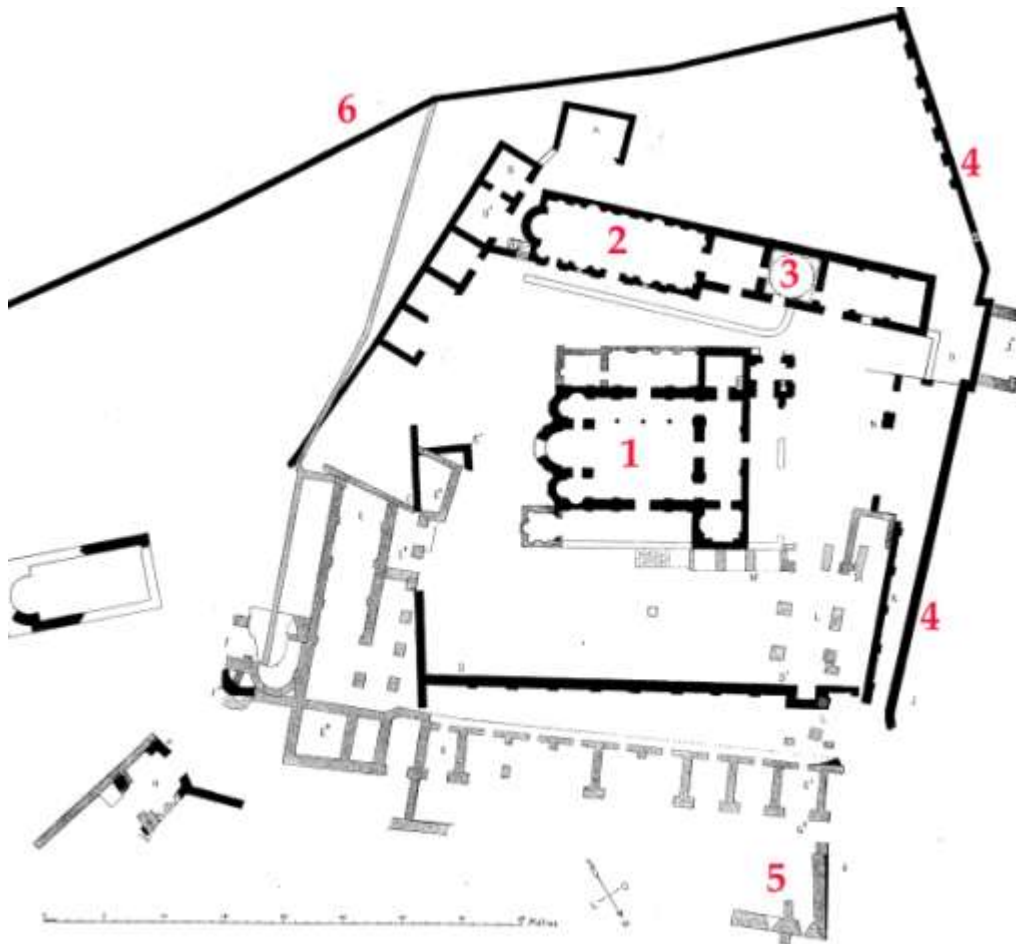
**ΑΝΝΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑ ΕΡΕΥΝΩΝ, ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, ΕΘΝΙΚΟ
ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ**

ΧΡΗΣΤΟΣ ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

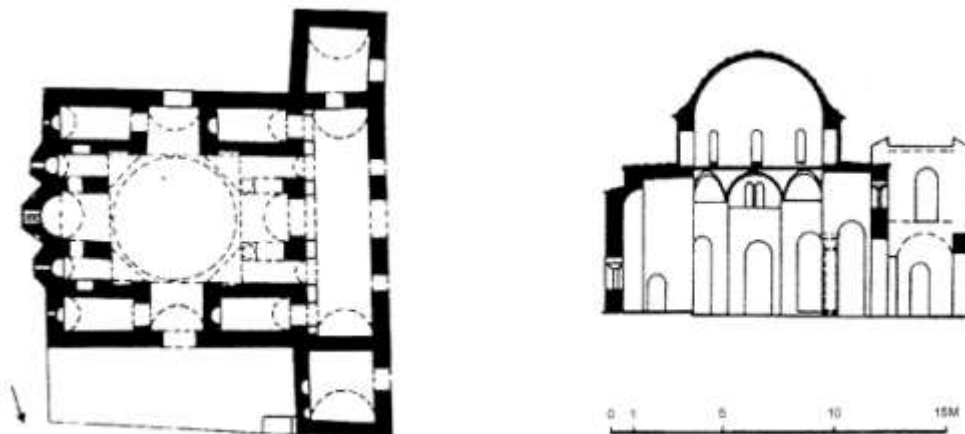
**ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΥΡΙΤΣΗΣ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας & Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών & Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα (Ν. 5343/1932, άρθρο 202, παρ. 2)

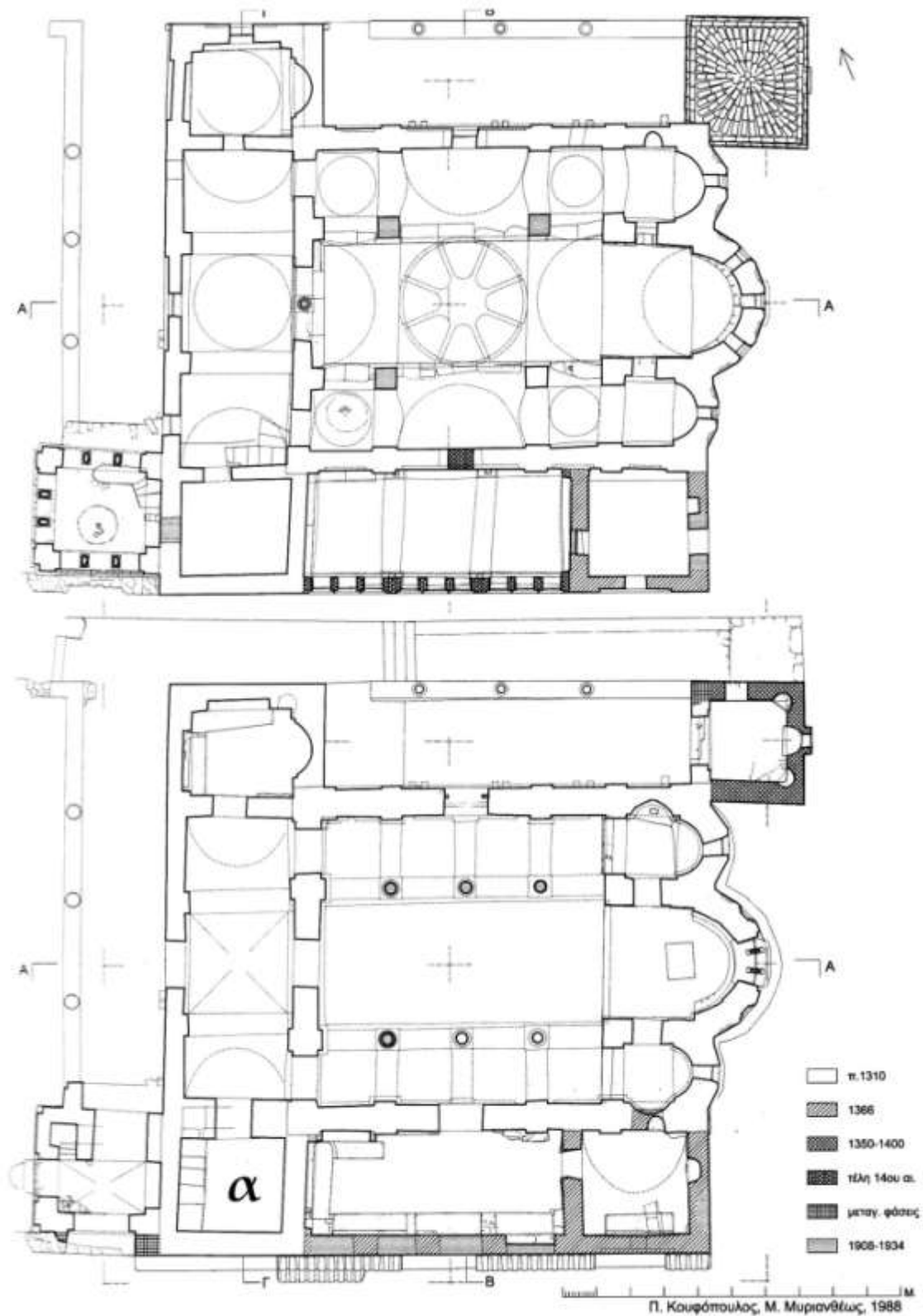
A. ΣΧΕΔΙΑ

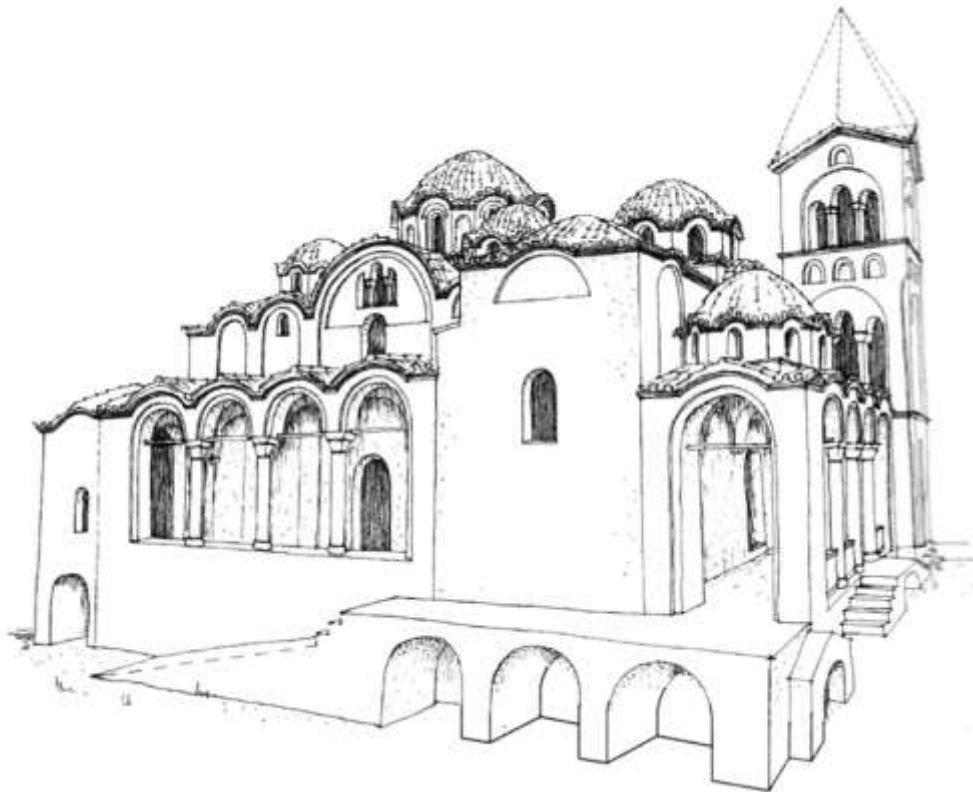
Σχ. 1. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Το κτηριακό συγκρότημα της μονής της Θεοτόκου της Οδηγητρίας του Βροντοχίου. Κάτοψη (MILLET, *Mistra*, πίν. 16.2). 1. Καθολικό μονής. 2. Τράπεζα. 3. Μαγειρείο. 4. Οχυρωματικός περίβολος Μυζηθρά. 5. Πύργος. 6. Εσωτερικός περίβολος μονής.

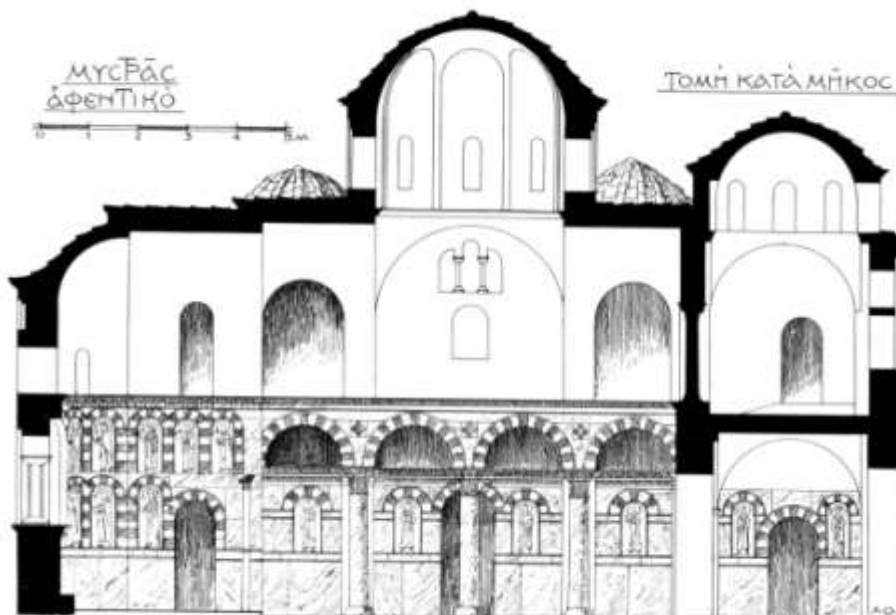
Σχ. 2. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Αγίων Θεοδώρων. Κάτοψη και τομή (ΣΙΝΟΣ, «Μονή Βροντοχίου», εικ. 4).

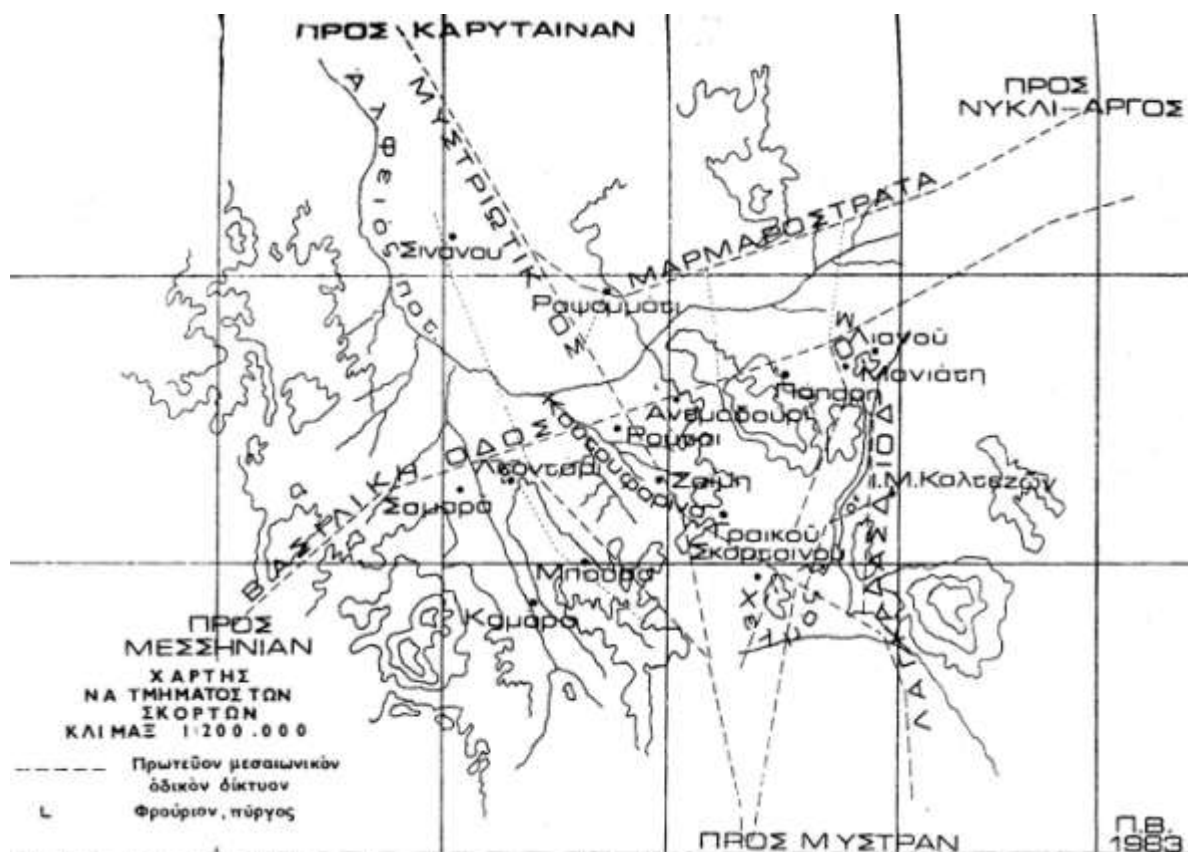
Σχ. 3.α-β. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό).
 Κάτοψη ορόφου και ισογείου (ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ,
 «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική», εικ. 1). α. Παρεκκλήσιο των
 «χρυσοβούλλων».

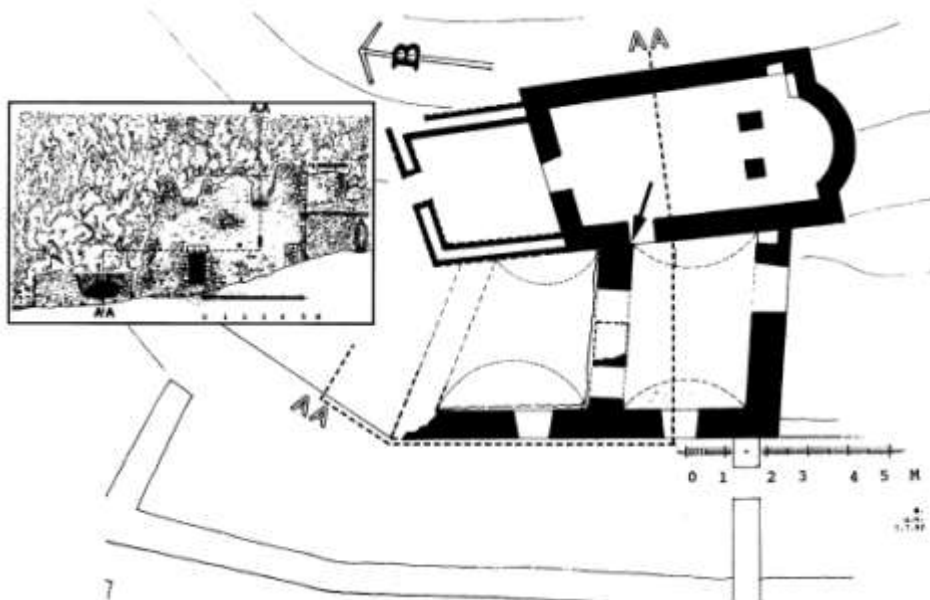
Σχ. 4. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό). Σχεδιαστική αναπαράσταση του ναού (ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική», εικ. 9.Δ).

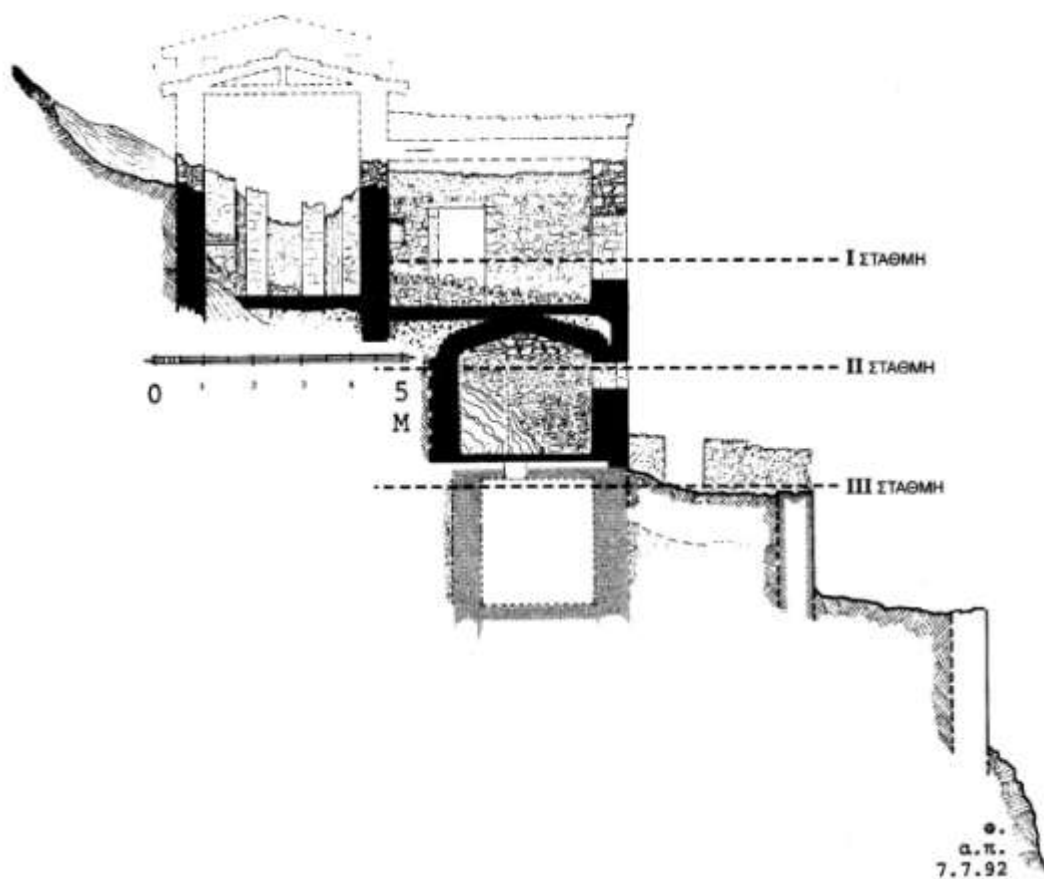
Σχ. 5. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό). Τομή (σχ. Αν. Ορλάνδου, ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Ο ναός της Οδηγήτριας, σχ 3).

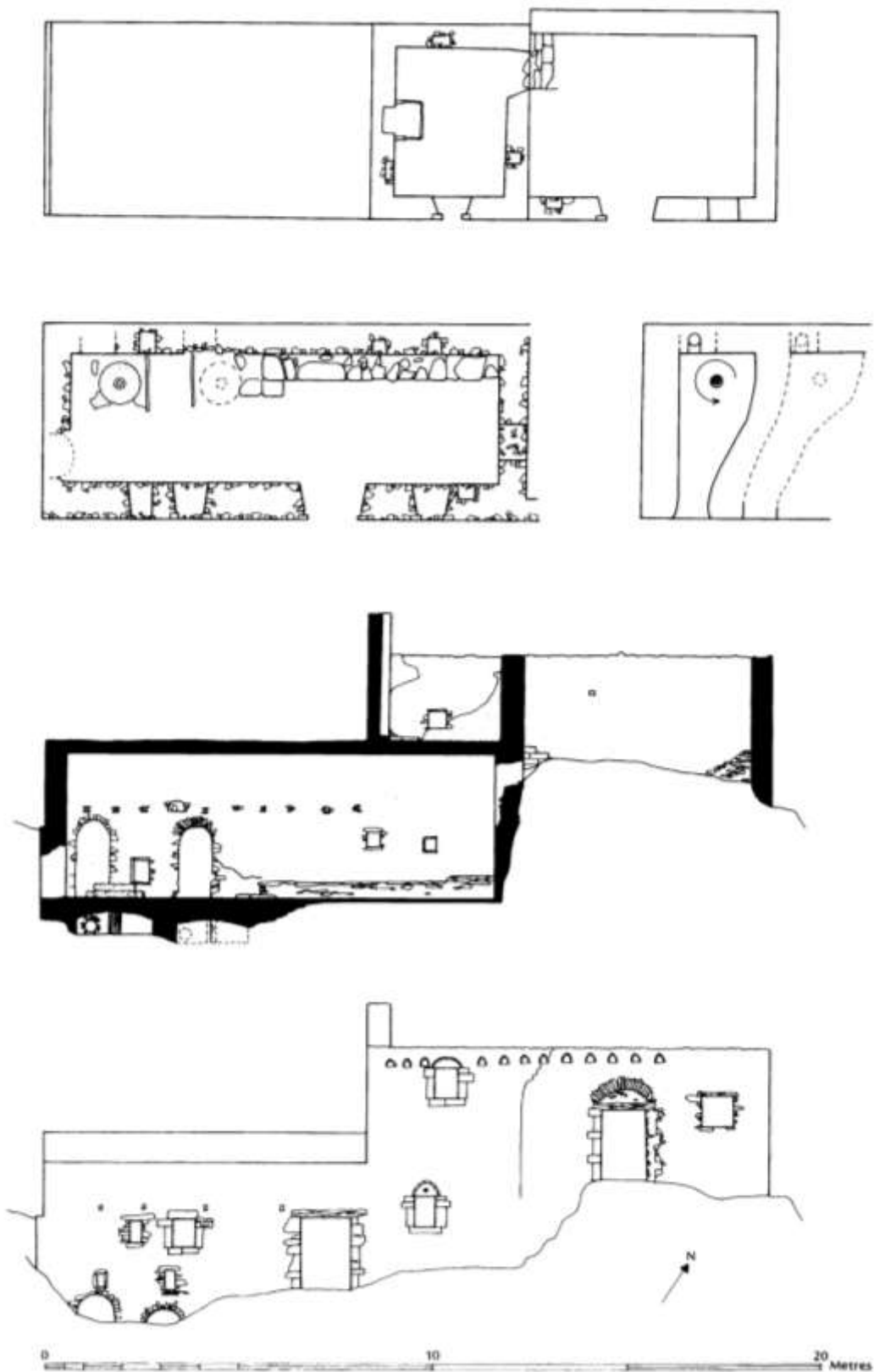
Σχ. 6. Το μεσαιωνικό οδικό δίκτυο της νοτιοανατολικής Αρκαδίας
 (ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Τοπογραφικά Βελιγόστιδος», σ. 251).

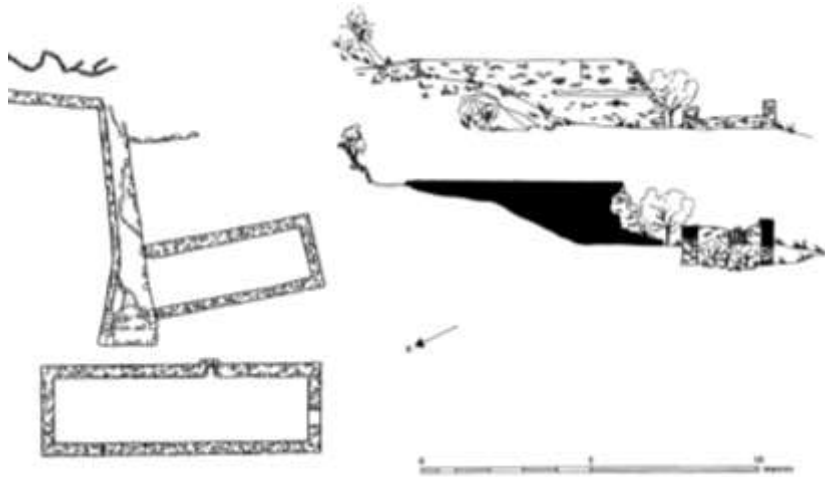
Σχ. 7. Καλτεζές. Θέση Παλιόχωρα. Ναός Παναγίας της Μεσοσπορίτισσας. Κάτοψη (ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ – ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ, «Η βυζαντινή "Παλιόχωρα"», σχ. 5).

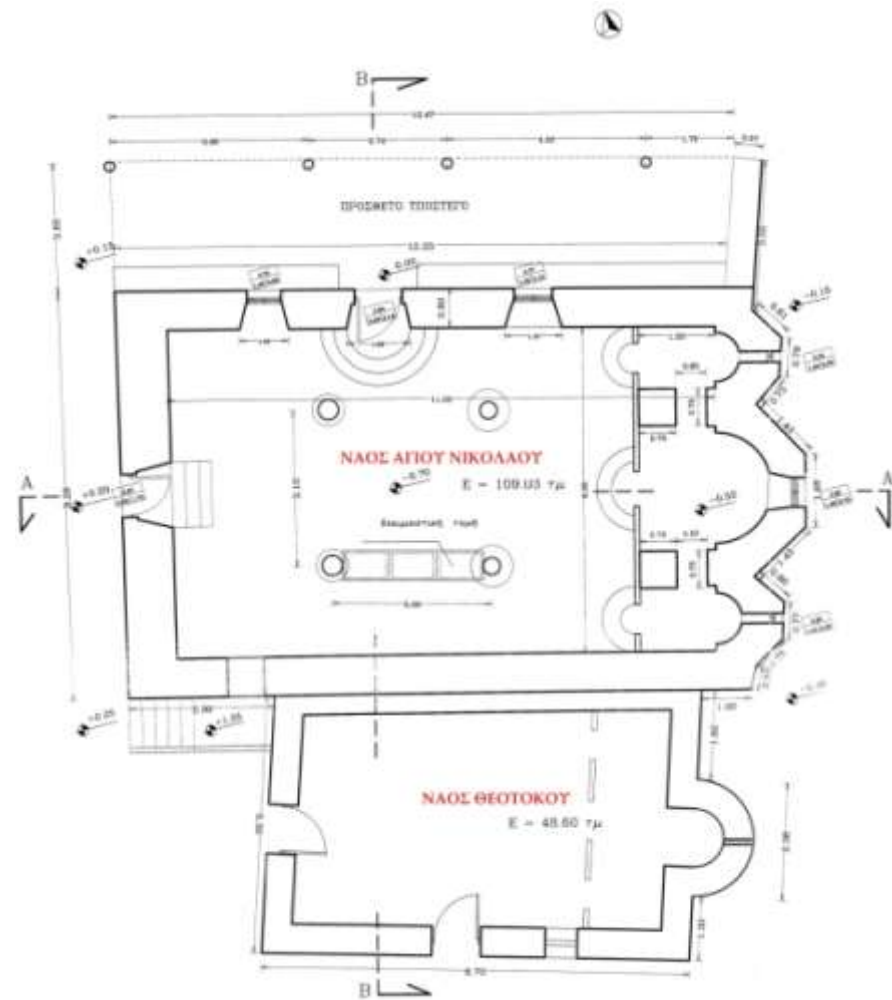
Σχ. 8. Καλτεζές. Θέση Παλιόχωρα. Ναός Παναγίας της Μεσοσπορίτισσας. Τομή (ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ – ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ, «Η βυζαντινή "Παλιόχωρα"», σχ. 6).

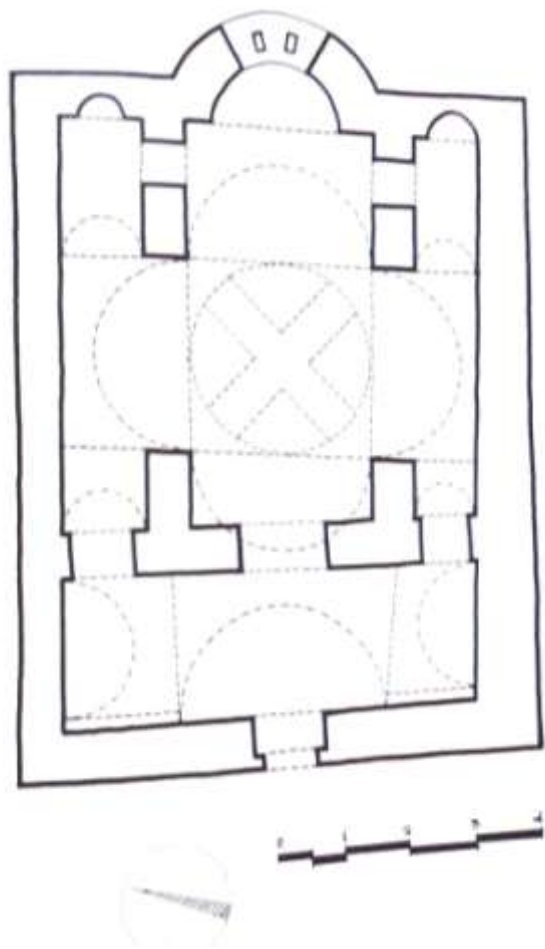
Σχ. 9. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Θέση Καλογερίκος Μύλος. Υδρομυλος. Κάτοψη, τομή και νοτιοανατολική όψη (*Laconia Survey, 2. Data*, σ. 353 εικ. 24.22).

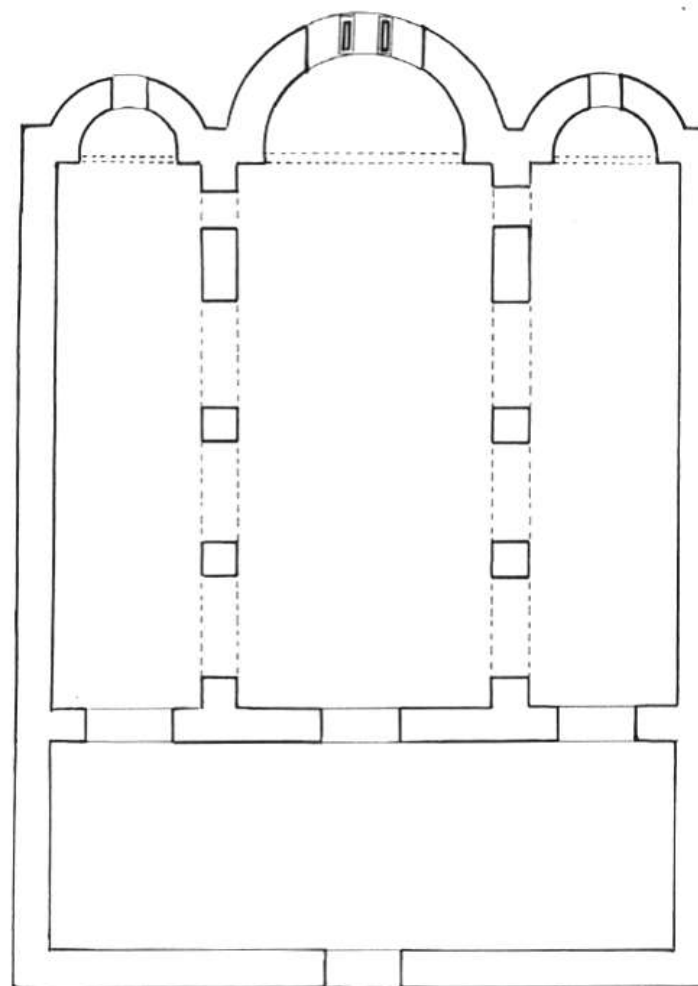
Σχ. 10. Κλαδάς. Θέση Βαρδούκα. Υδρόμυλος. Κάτοψη και τομή (Laconia Survey, 2. Data, σ. 376, εικ. 24.35).

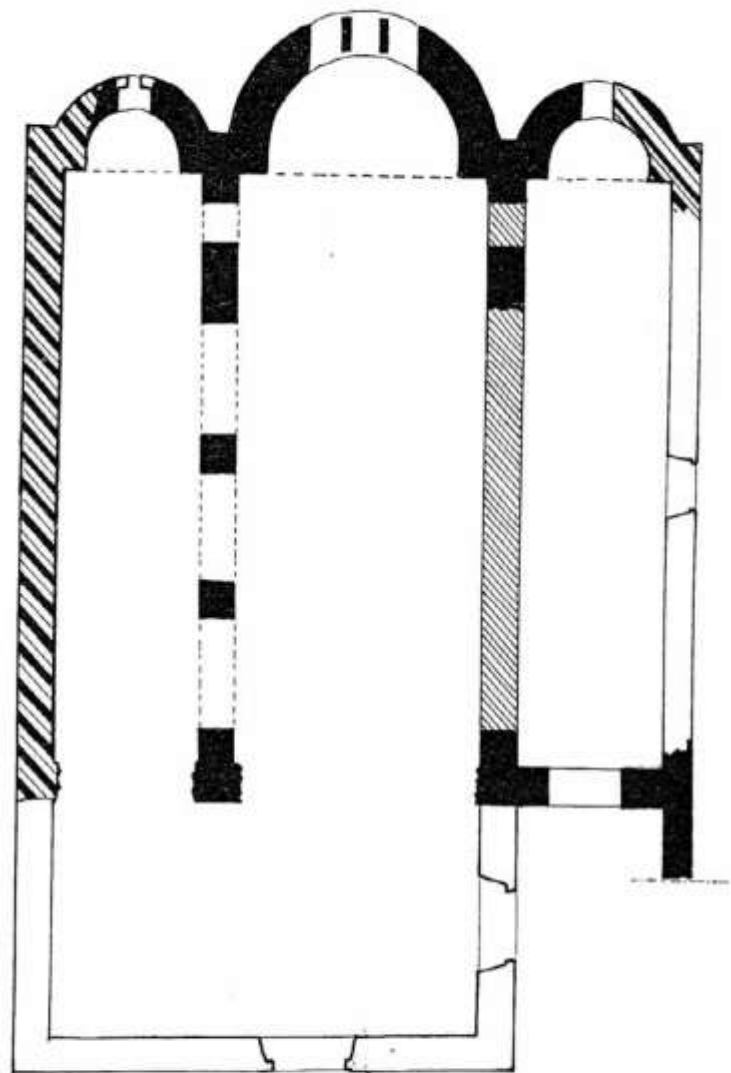
Σχ. 11. Καλογωνιά. Ναοί Αγίου Νικολάου και Θεοτόκου. Κάτοψη (σχ. Κ. Μιχαλακάκος, αρχιτέκτων μηχανικός).

Σχ. 12. Πολίχνη. Κάστρο. Ναός Ταξίαρχη. Κάτοψη (αποκατάσταση) (Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Τερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, τ. 1, Αθήναι 1990, τ. 2, Αθήναι 1998, 1, εικ. 67).

Σχ. 13.α. Νέα Φιγάλεια. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Κάτοψη (αποκατάσταση) (ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης, Β', σχ. 26).

Φ Α Σ Ε Ι Σ

- μεσοβυζαντινή φάση (Α)
- μεσοβυζαντινή με επεμβάσεις μεταβυζαντινές (Α+Β+Γ)
- μεταβυζαντινή φάση (Β)
- ανακαίνιση 1887 (Δ)

Σχ. 13.β. Νέα Φιγάλεια. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Κάτοψη με οικοδομικές φάσεις (υπάρχουσα κατάσταση) (ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης, Β', σχ. 24).

B. ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά.
1. Μονή Βροντοχίου: α. Ναός Αγίων Θεοδώρων
β. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό)
2. Συγκρότημα Μητρόπολης (Αγίου Δημητρίου)

Εικ. 2. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Αποθήκη. Ενεπίγραφο θραυσμένο μέλος από ανάγλυφο επιστύλιο τέμπλου.

Εικ. 3. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Αγίων Θεοδώρων.

Εικ. 4. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Αγίων Θεοδώρων. Ανατολική όψη.

Εικ. 5. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Αγίων Θεοδώρων.
Βορειοανατολικός πεσός, ο άγγελος του Ευαγγελισμού.

Εικ. 6. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό).
Βορειοδυτικό παρεκκλήσιο. Ταφικό πορτραίτο δεσπότη Θεόδωρου Β'
Παλαιολόγου.

Εικ. 7. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό).

Εικ. 8. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό).
Ανατολική όψη.

Εικ. 9. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό).
Κυρίως ναός και Ιερό, γενική άποψη.

Εικ. 10. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό).
Διακονικό, σωζόμενο τμήμα από την ανώτερη ζώνη της ορθομαρμάρωσης.

Εικ. 11. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό). Ιερό Βήμα, Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος.

Εικ. 12. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό). Βορειοδυτικό παρεκκλήσιο.

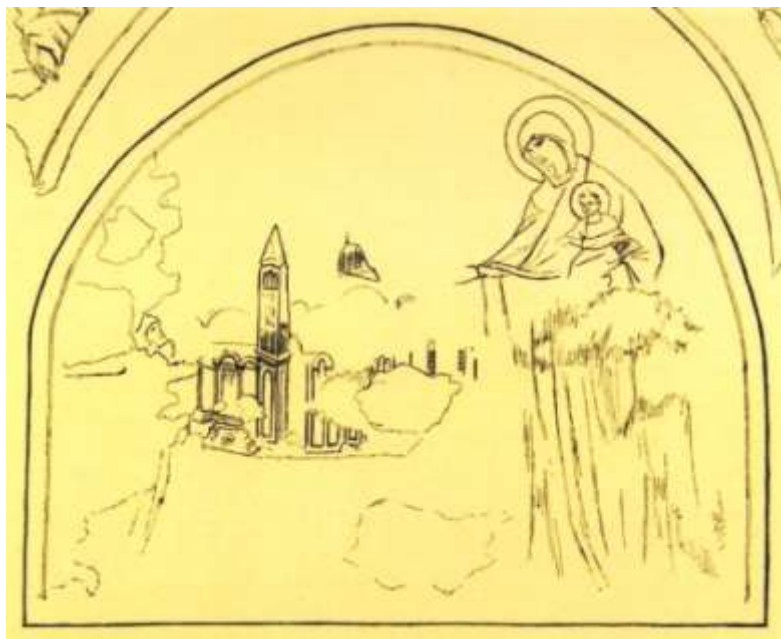
Εικ. 13. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό).
Υπερώο, Εβδομήκοντα Απόστολοι.

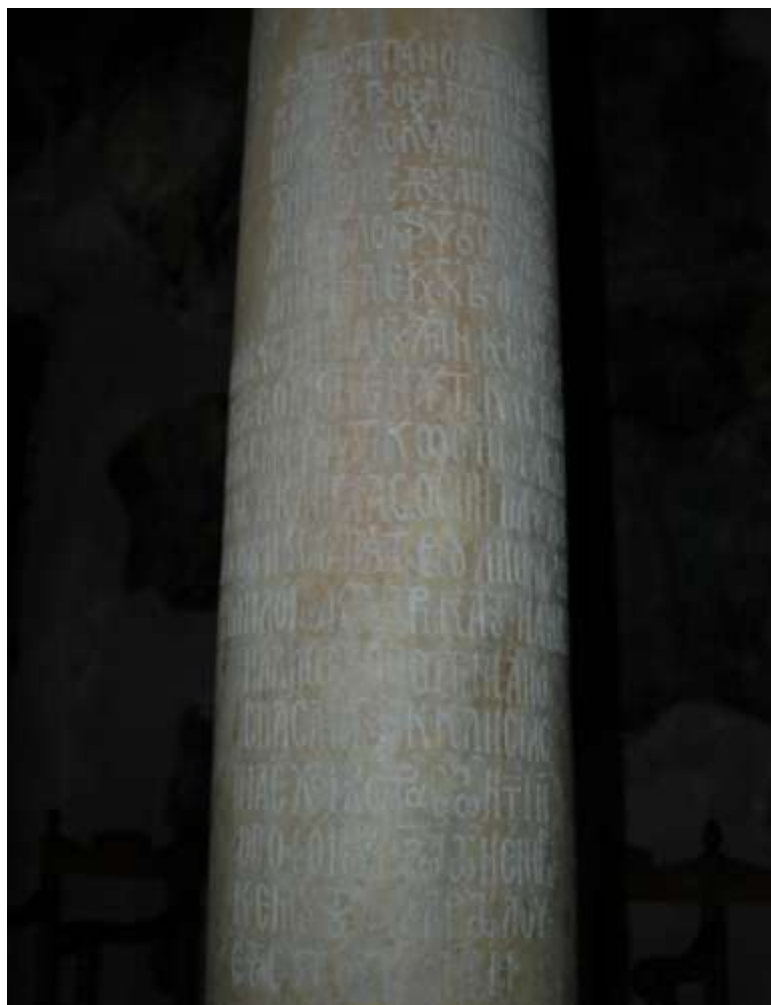
Εικ. 14. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό).
Νάρθηκας, Θαύματα Ιησού.

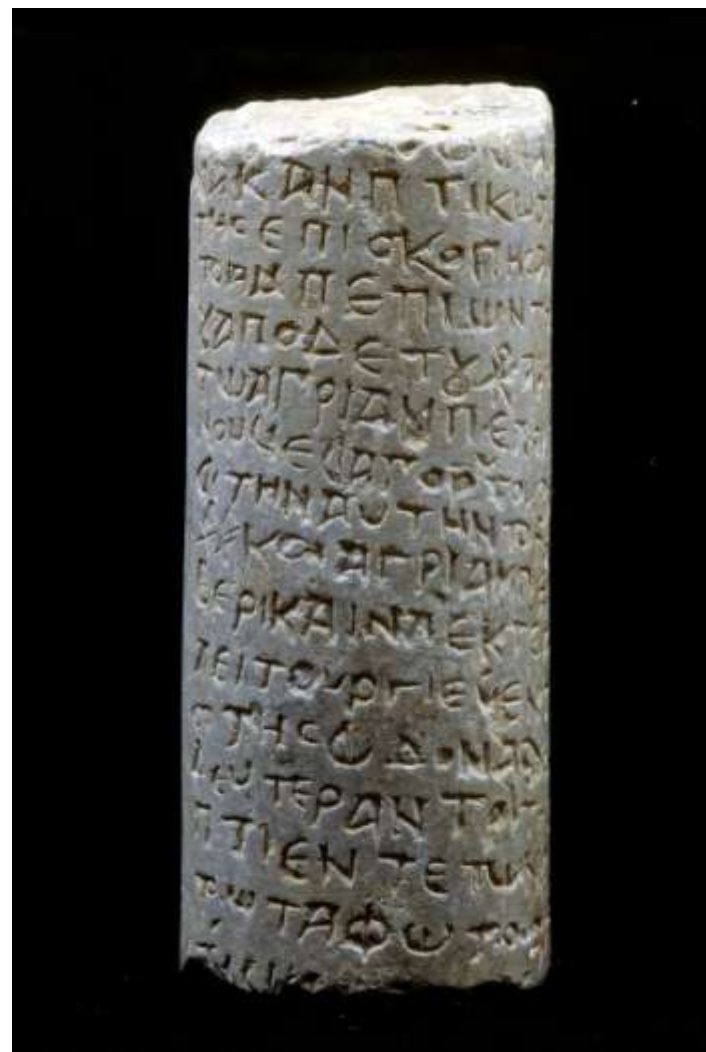
Εικ. 15.α. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό). Βορειοδυτικό παρεκκλήσιο, ο Παχώμιος αφιερώνει στην Θεοτόκο ομοίωμα του ναού της Οδηγήτριας.

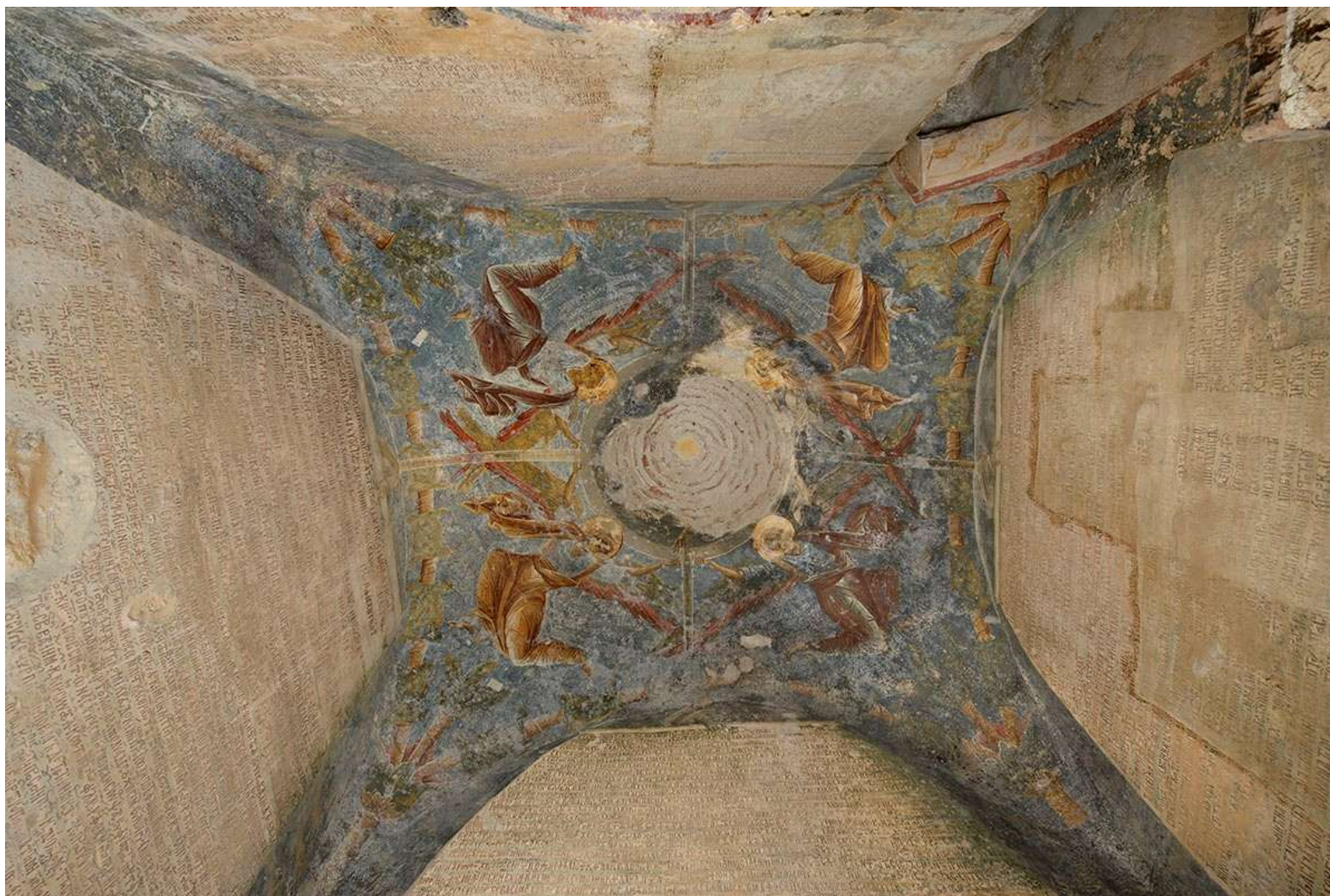
Εικ. 15.β. Σχεδιαστική αποτύπωση της παράστασης της εικόνα 15.α από τον Millet (MILLET, *Mistra*, πίν. 99.1)

Εικ. 16. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη). Νοτιοδυτικός κίονας, επιγραφή Νικηφόρου Μοσχόπουλου, 1311/1312.

Εικ. 17. Αρεόπολη. Μουσείο Πύργου Πικουλάκη. Ενεπίγραφος κίονας, 14ος-α' μισό 15ου αι.

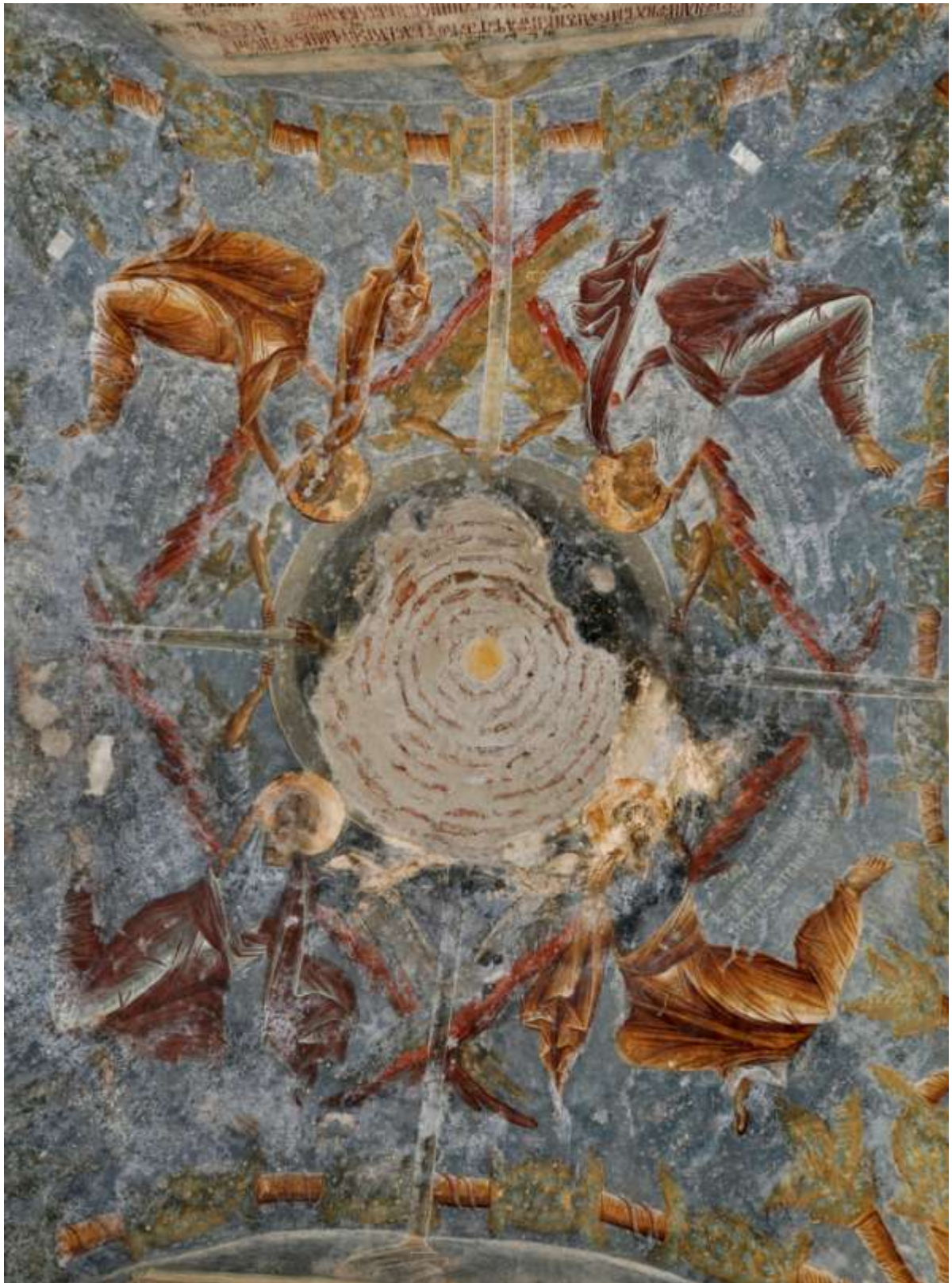
Εικ. 18. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό).
Νοτιοδυτικό παρεκκλήσιο ή παρεκκλήσιο των «χρυσοβούλλων».

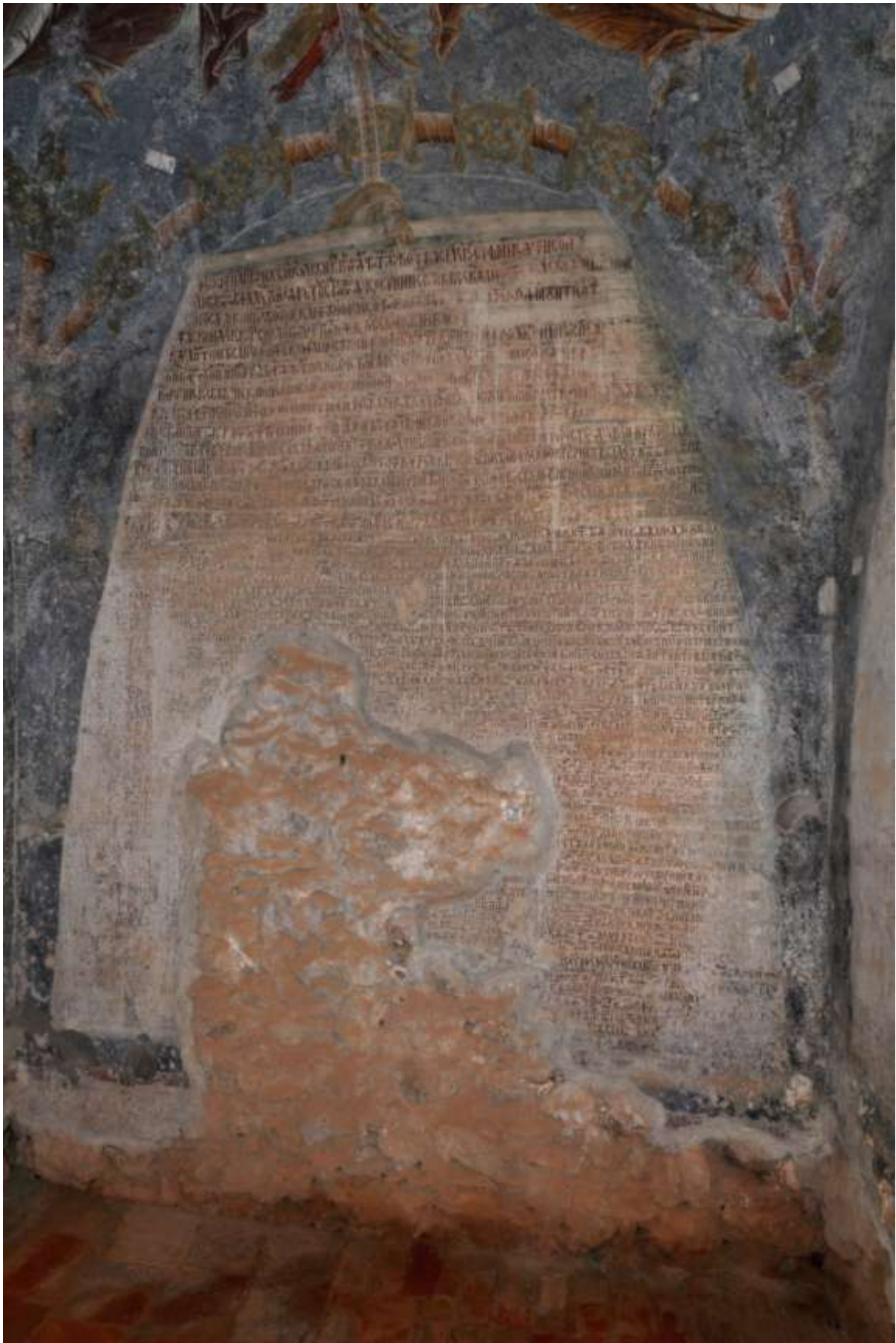
Εικ. 19. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό). Νάρθηκας, είσοδος παρεκκλησίου των «χρυσοβούλλων».

Εικ. 20. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό). Παρεκκλήσιο των «χρυσοβούλλων», κλίμακα ανόδου και θύρα υπερώου.

Εικ. 21. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό).
Παρεκκλήσιο των «χρυσοβούλλων», γραπτός διάκοσμος θόλου.

Εικ. 22. Παρεκκλήσιο των «χρυσοβούλλων». Ανατολικός τοίχος,
χρυσόβουλλος λόγος 1314/1315.

Εικ. 23. Παρεκκλήσιο των «χρυσόβουλλων». Νότιος τοίχος, χρυσόβουλλος λόγος 1318.

Εικ. 24. Παρεκκλήσιο των «χρυσοβούλλων». Δυτικός τοίχος, χρυσόβουλλος λόγος 1320.

Εικ. 25. Παρεκκλήσιο των «χρυσобούλλων». Βόρειος τοίχος, χρυσόβουλλος λόγος 1322.

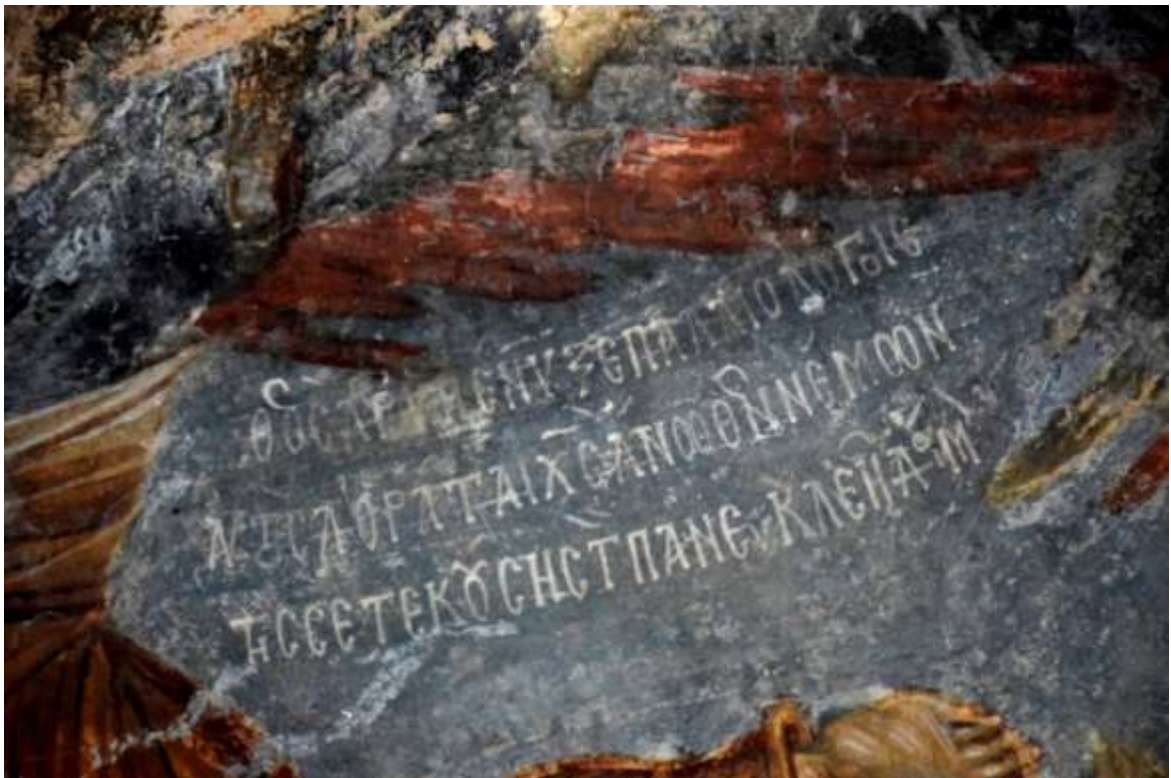
Εικ. 26. Παρεκκλήσιο των «χρυσοβούλλων», φυτικός διάκοσμος οροφής.

Εικ. 27. Παρεκκλήσιο των «χρυσοβούλλων», φυτικός διάκοσμος δυτικού τοίχου.

Εικ. 28. Παρεκκλήσιο των «χρυσοβούλλων». Θόλος, άγγελος.

Εικ. 29. Παρεκκλήσιο των «χρυσοβούλλων». Θόλος, έμμετρο επίγραμμα.

Εικ. 30. Χρυσόβουλλος λόγος 1320. Θέση αποτοιχισμένης βούλλας και ερυθρά μήρινθος χρυσοβούλλου.

Εικ. 31. Χρυσόβουλλος λόγος 1322. Θέση αποτοιχισμένης βούλλας και ερυθρά μήρινθος χρυσοβούλλου.

Εικ. 32. Αρχικό στρώμα τοιχογράφησης κάτω από το χρυσόβουλλο του 1322 με τον χρυσόβουλλο λόγο «τῶν Ἁγίων Θεοδώρων».

Εικ. 33. Χρυσόβουλλος λόγος 1314/1315 (λεπτομέρεια), στ. 12-21.

Εικ. 34. Χρυσόβουλλος λόγος 1318 (λεπτομ.), στ. 1-18.

Εικ. 35. Χρυσόβουλλος λόγος 1320 (λεπτομ.), στ. 25-35.

Εικ. 36. Χρυσόβουλλος λόγος 1314/1315 (λεπτομ.), στ. 29-49.

Εικ. 37. Χρυσόβουλλος λόγος 1322 (λεπτομ.), στ. 1-16.

Εικ. 38. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας (Αφεντικό). Νότιο παρεκκλήσιο, κύκλος Γέννησης (λεπτομ.).

Εικ. 39. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη).
Νάρθηκας, Κολασμένοι (λεπτομ.).

α.

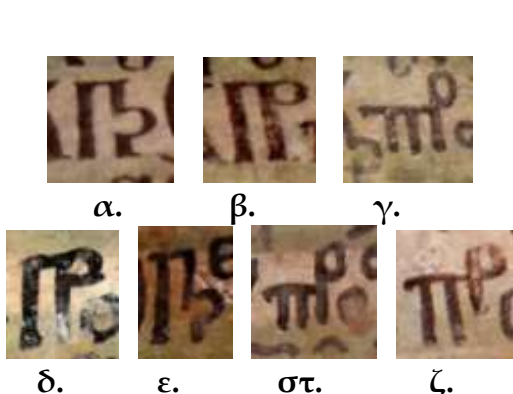

β.

Εικ. 40. Χρυσόβουλλος λόγος 1314/1315. Στίχος 53. α. Χρονολόγηση, β.
Χρονολόγηση (λεπτομ.).

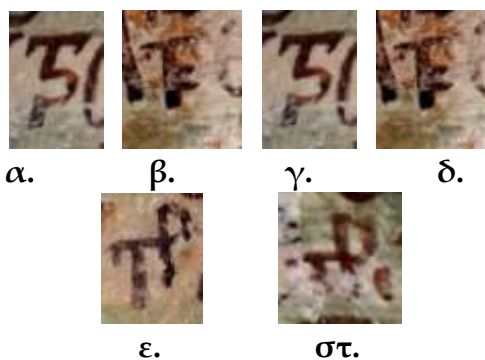

Εικ. 41. Χρυσόβουλλος λόγος 1314/1315. Στίχος 53, τελευταίο αριθμητικό χρονολόγησης: τρίτου.

α. β. γ.
δ. ε. στ. ζ.

Εικ. 42. Χρυσόβουλλος λόγος 1314/1315. Σύμπλεγμα ΠΡ.
α-γ: γραφέας Α
δ-ζ: γραφέας Β.

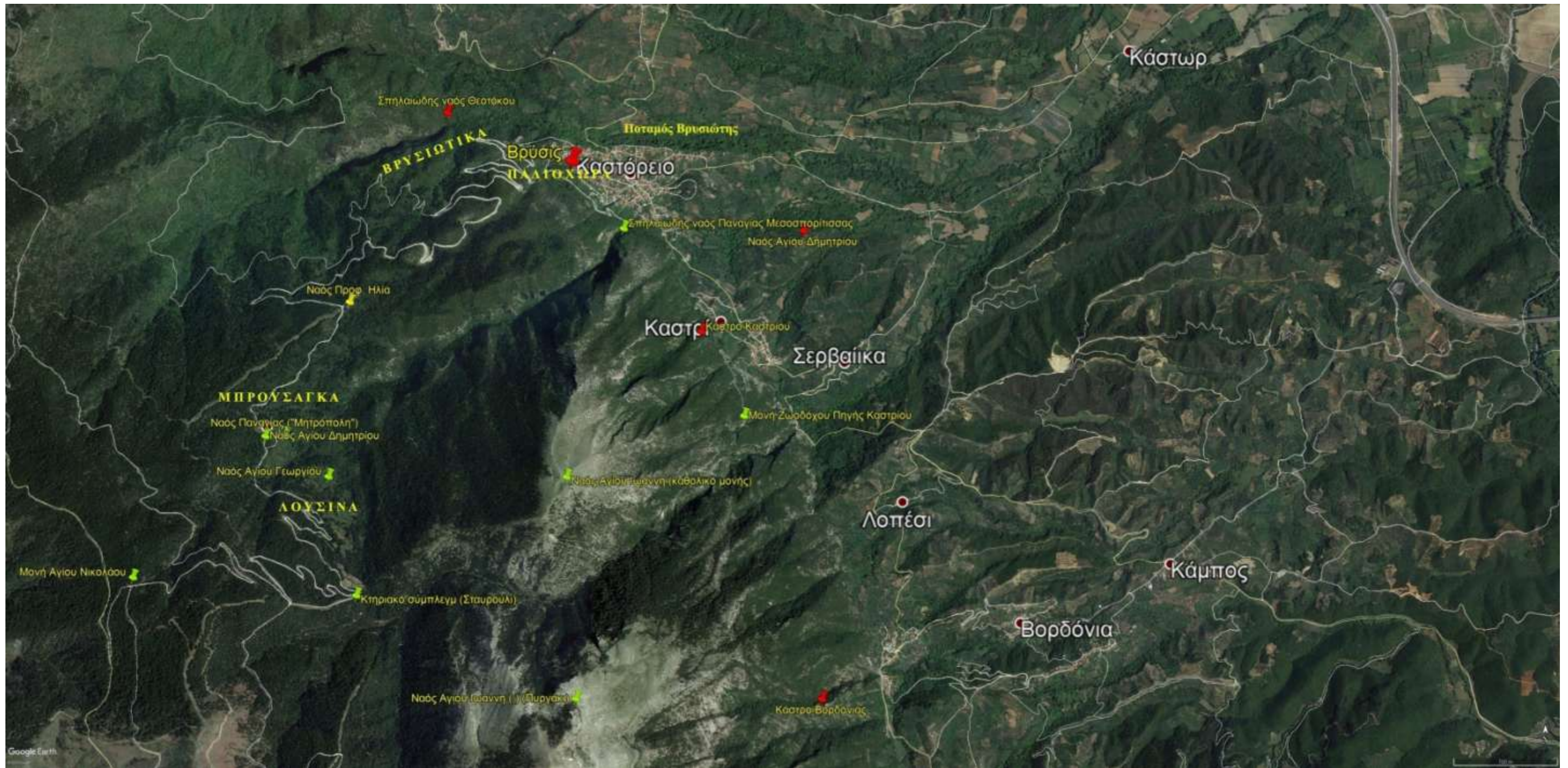

α. β. γ. δ.
ε. στ.

Εικ. 43. Σύμπλεγμα ΤΡ.
α-δ. Χρυσόβουλλος λόγος 1314/1315.
α-β: γραφέας Α, γ-δ: γραφέας Β.
ε. Χρυσόβουλλος λόγος 1318,
γραφέας Α.
στ. Χρυσόβουλλος λόγος 1322,
γραφέας Β.

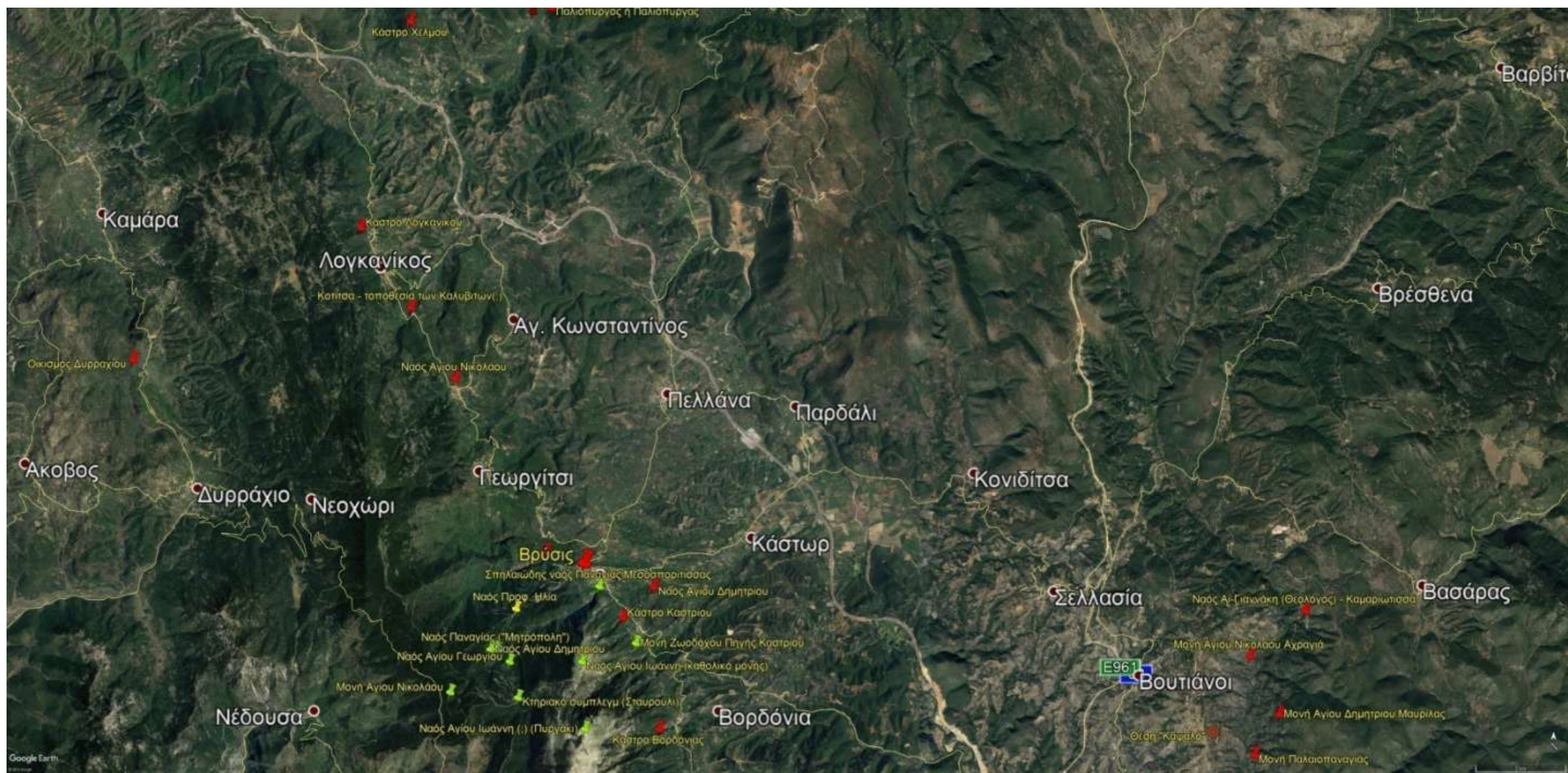

Εικ. 44. Χρυσόβουλλος λόγος 1318. Στίχος 55, χρονολόγηση (λεπτομ.).

Εικ. 45. Βυζαντινές και μεταβυζαντινές θέσεις στην περιοχή του Καστορείου¹³⁷².

¹³⁷² Με κόκκινο χρώμα επισημαίνονται οι βυζαντινές θέσεις, με ανοιχτό πράσινο οι μεταβυζαντινές, με σκούρο πράσινο οι νεότερες ή σύγχρονες και με πορτοκαλί αυτές για τις οποίες δεν υπάρχουν στοιχεία χρονολόγησης (με τον ίδιο τρόπο σημειώνονται σε όλες τις εικόνες με χαρτογραφικό υπόβαθρο της Google Earth).

Εικ. 46. Βυζαντινές και μεταβυζαντινές θέσεις στη βορειοδυτική Λακωνία.

Εικ. 47. Η Λακεδαίμονα σε χάρτη του Battista Agnese
(Battista Agnese, *Atlante di 33 carte*, 1554).

Εικ. 48. Καστόρειον. Σπηλαιώδης ναός Παναγίας της Μεσοσπορίτισσας.

Εικ. 49. Καστρί. Ναός Αγίου Δημητρίου, οι άγιοι Θεόκλητος Λακεδαιμονίας και Κύριλλος Αλεξανδρείας(;).

Εικ. 50. Καστόρειον. Σπηλαιώδης ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

Εικ. 51. Λογκανίκος. Ναός Αγίου Γεωργίου. Αποψη του γραπτού διακόσμου.

Εικ. 52. Λογκανίκος. Ναός Αγίων Αποστόλων. Ανάληψη.

Εικ. 53. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Οδηγήτριας. Παρεκκλήσιο Κυπριανού (των Τριών Ιεραρχών). Οι Τρεις Ιεράρχες.

Εικ. 54. Βυζαντινές και μεταβυζαντινές θέσεις στην περιοχή των οικισμών Τρύπη και Αγία Ειρήνη (Βάρσοβα).

α.

γ.

β.

δ.

Εικ. 55. Βάρσοβα. Θέση Τέσσερις Μύλοι – Αϊ-Σώστης. Μεταβυζαντινός υδρόμυλος.
α. Εξωτερική άποψη. β. Άνοιγμα απορροής υδάτων στη βορειοδυτική όψη του κτηρίου.
γ. Άποψη του εσωτερικού. δ. Υδατόπυργος.

α.

β.

Εικ. 56. Βάρσοβα. Θέση Τέσσερις Μύλοι – Κουτσαρέικα.
Νεώτερος υδρόμυλος. α. Άποψη του εσωτερικού.
β. Υδαταγωγός (υδραγωγείο).

Εικ. 57. Καστόρι. Υδραγωγείο.

Εικ. 59. Η Παλιόχωρα Καλτεζών.

Εικ. 60. Παλιόχωρα Καλτεζών. Θέση Άγιος Γεώργιος.

Εικ. 61. Κουβέλια. Θέση Ντερμπίνα. Οικοδομικά κατάλοιπα.

Εικ. 62. Κουβέλια. Θέση Ντερμπίνα. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου.

Εικ. 63. Αναβρυτή. Ναός Αγίου Δημητρίου, καθολικό μονής.

Εικ. 64. Βασσαράς. Θέση Μαυρίλα. Ναός Αγίου Δημητρίου, καθολικό μονής.

α.

β.

Εικ. 65. Βασσαράς. Θέση Μαυρίλα. Ναός Αγίου Δημητρίου, γραπτός διάκοσμος Ιερού Βήματος.

Εικ. 66. Καστρί. Ναός Αγίου Δημητρίου.

Εικ. 67. Κροκεές. Ναός Αγίου Δημητρίου.

Εικ. 68. Γεράκι. Κάστρο. Ναός Αγίου Δημητρίου.

Εικ. 69. Μυστράς. Θέση Βούβαλοι. Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου.

Εικ. 71. Βασσαράς. Θέση Κάτω Αϊ-Γιάννης. Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου.

Εικ. 72. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Θέση Καλογερικός Μύλος. Μεταβυζαντινός υδρόμυλος.

Εικ. 73.α. Κλαδάς. Θέση Βαρδούκα. Μεταβυζαντινός υδρόμυλος. Άνοιγμα απορροής υδάτων.

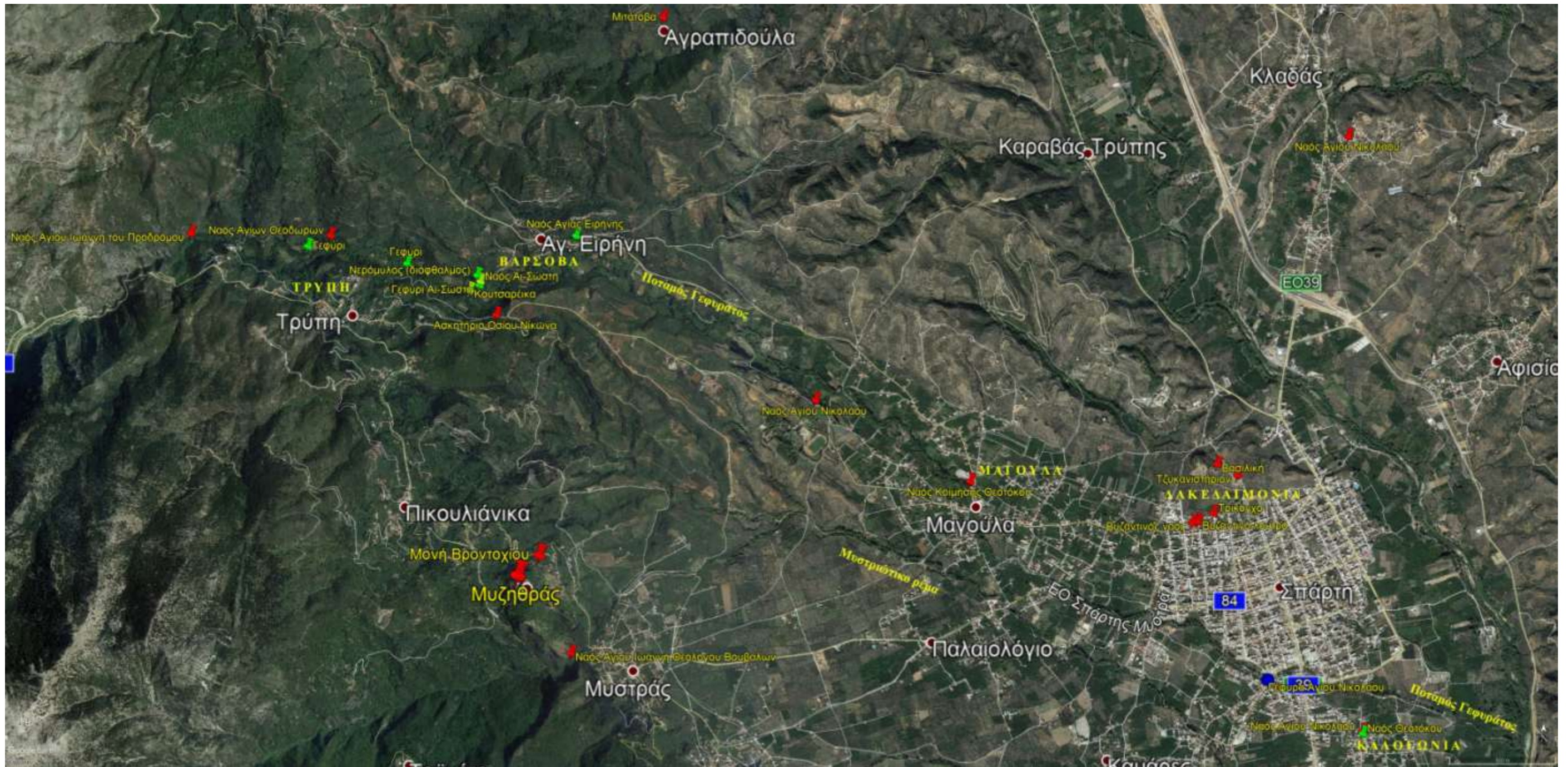
Εικ. 73.β. Κλαδάς. Θέση Βαρδούκα. Μεταβυζαντινός υδρόμυλος. Τμήμα της τοιχοποιίας με σποραδική χρήση πλίνθων στους αρμούς.

Εικ. 74. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Θέση Χτόριζα. Ναός Κτητόρισσας.
Ανατολική όψη (λεπτομ.).

Εικ. 75. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Θέση Αχραγιάς. Ναός Αγίου Ιωάννη
του Θεολόγου.

Εικ. 76. Βυζαντινές και μεταβυζαντινές θέσεις στην περιοχή Σπάρτης-Μυστρά.

Εικ. 77. Σπάρτη. Καλογωνιά. Ναοί Θεοτόκου και Αγίου Νικολάου. Ανατολική όψη.

Εικ. 78. Σπάρτη. Καλογωνιά. Ναός Θεοτόκου. Νότια όψη.

Εικ. 79. Σπάρτη. Καλογωνιά. Ναός Αγίου Νικολάου. Βόρεια όψη.

Εικ. 80. Σπάρτη. Καλογωνιά. Ναός Αγίου Νικολάου. Ανατολική όψη.

Εικ. 81. Σπάρτη. Καλογωνιά. Ναός Αγίου Νικολάου, εσωτερική άποψη του ναού προς τα ανατολικά.

α.

β.

Εικ. 82. Σπάρτη. Καλογωνιά. Ναός Αγίου Νικολάου, επιστέψεις νοτιοανατολικού (α) και νοτιοδυτικού κίονα (β).

Εικ. 83. Σπάρτη. Καλογωνιά. Ναός Αγίου Νικολάου. Βόρεια όψη (λεπτομ.).

84. Σπάρτη. Καλογωνιά. Ναός Αγίου Νικολάου. Δυτική όψη (λεπτομ.),
εντοιχισμένο ιωνικό κιονόκρανο.

Εικ. 85. Σπάρτη. Καλογωνιά. Ναός Αγίου Νικολάου. Βόρεια όψη (λεπτομ.), εφαρμογή του πλινθοπερίκλειστου συστήματος δομής.

Εικ. 86. Σπάρτη. Καλογωνιά. Ναός Αγίου Νικολάου. Βόρεια όψη, ανάγλυφο επιστύλιο σε δεύτερη χρήση ως ανώφλι θύρας.

Εικ. 87. Σπάρτη. Καλογωνιά. Ναός Αγίου Νικολάου, γραπτός διάκοσμος τρούλλου και σφαιρικών τριγώνων.

88. Σπάρτη. Καλογωνιά. Ναός Αγίου Νικολάου. Ανατολική όψη και τμήμα της νότιας.

Εικ. 89. Σπάρτη. Καλογωνιά. Ναός Αγίου Νικολάου.
Ανατολική όψη, ζώνη με υποδοχές αγγείων
πλαισιωμένες από πλίνθους.

Εικ. 89. Σπάρτη. Καλογωνιά. Ναός Αγίου Νικολάου.
Ανάγλυφο μαρμάρινο τεμάχιο λοξότμητου επιστυλίου
σε δεύτερη χρήση.

Εικ. 91. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Αγίου Δημητρίου. Ανατολική όψη.

Εικ. 92. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. Ναός Αγίων Θεοδώρων. Ανατολική όψη.

α.

β.

γ.

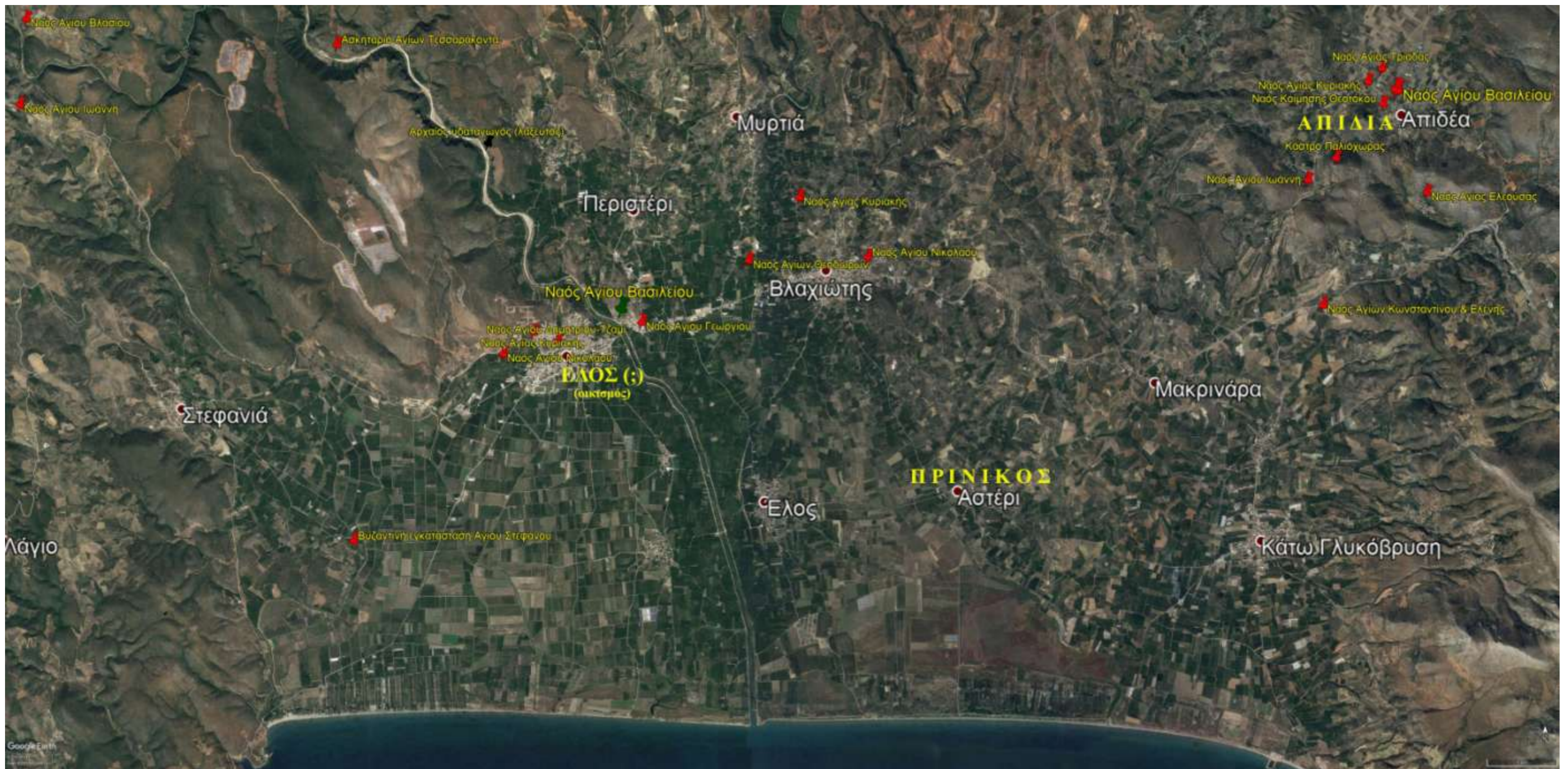
Εικ. 93. Βάρσοβα. Το γεφύρι του Αϊ-Σώστη.

Εικ. 94. Καραβάς. Θέση Αγραπιδούλα (Μιτάτοβα). Οικία

Εικ. 95. Καραβάς. Θέση Αγραπιδούλα (Μιτάτοβα). Ναός Αγίας Σολομονής.

Εικ. 96. Βυζαντινές θέσεις στην ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας του Έλους.

α.

β.

Εικ. 98. Σκάλα. Ναός Αγίου Δημητρίου («Τζαμί»)
α. Δυτική όψη και τμήμα της νότιας.
β. Κεραμοπλαστικός διάκοσμος βόρειας όψης.

Εικ. 99. Σκάλα. Ναός Αγίας Κυριακής.

Εικ. 100. Σκάλα. Ναός Αγίου Νικολάου. Βόρεια όψη.

Εικ. 101. Σκάλα. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος.

Εικ. 103. Σκάλα. Κυκλικός πύργος πλησίον νεκροταφείου.

Εικ. 102. Σκάλα. Κυκλικός πύργος στη θέση Στρατώνες.

Εικ. 104. Σκάλα. Άγιος Γεώργιος (Πανηγυρίστρα). Ναός Αγίου Γεωργίου.

Εικ. 105. Σκάλα. Αποψη της πεδιάδας προς τη θάλασσα.

Εικ. 106. Σκάλα. Άγιος Γεώργιος (Πανηγυρίστρα). Ναός Αγίου Βασιλείου.

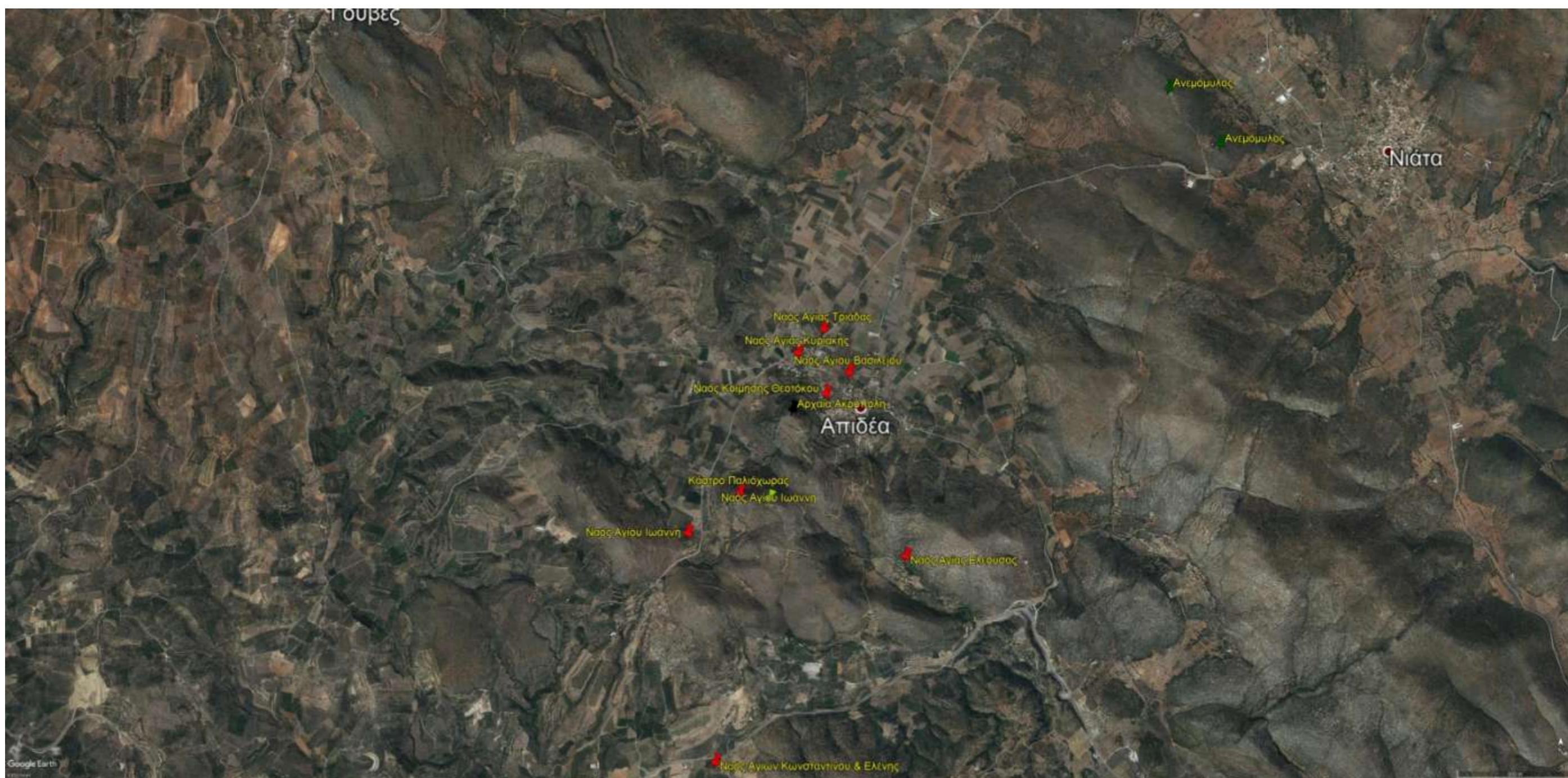

α.

β.

Εικ. 107. Φιλήσι. Ευρώτας, ανατολική όχθη.
Τμήματα αρχαίου υδαταγωγού λαξευμένου στο βράχο.

Εικ. 108. Βυζαντινές θέσεις στην περιοχή του οικισμού της Απιδιάς.

Εικ. 109. Απιδιά. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου.
Ανατολική όψη.

Εικ. 111. Απιδιά. Ναός Αγίας Τριάδας. ανατολική όψη.

Εικ. 110. Απιδιά. Θέση Παλιόχωρα.
Κάστρο. Θέαση προς τα βορειοδυτικά.

Εικ. 112. Απιδιά. Θέση Πριπίφτη. Ναός Ελεούσας.
Τμήμα της τοιχοποιίας..

α.

β.

Εικ. 113. Απιδιά. Ναός Αγίας Κυριακής. Βόρεια όψη.

α.

β.

Εικ. 114. Απιδιά. Θέση Ζαμανίτσα. Ναός Αγίου Ιωάννη.
α. Ανατολική όψη. β. Τμήμα της νότιας όψης.

Εικ. 115. Απιδιά. Ναός Αγίου Βασιλείου. Δυτική και νότια όψη.

Εικ. 116. Απιδιά. Ναός Αγίου Βασιλείου. Νότια όψη και αψίδα Ιερού.

α.

β.

Εικ. 117. Απιδιά. Ναός Αγίου Βασιλείου. α. Θυραίο άνοιγμα νότιου τοίχου (εσωτ.). β. Κατάλοιπα περιθρώματος (εξωτ.).

Εικ. 118. Απιδιά. Ναός Αγίου Βασιλείου. Άνοιγμα νοτίου παραθύρου.

Εικ. 119. Απιδιά. Ναός Αγίου Βασιλείου. Άνοιγμα βορείου παραθύρου.

Εικ. 120. Απιδιά. Ναός Αγίου Βασιλείου. Ανατολική όψη.

Εικ. 121. Απιδιά. Ναός Αγίου Βασιλείου. Ανατολική όψη (λεπτομ.), υποδοχή πλινθοπερίκλειστου αγγείου δεξιά της φωτιστικής θυρίδας της αψίδας.

Εικ. 122. Απιδιά. Ναός Αγίου Βασιλείου. Βόρεια όψη (λεπτομ.), υποδοχή πλινθοπερίκλειστου αγγείου αριστερά του βορείου παραθύρου.

Εικ. 123. Απιδιά. Ναός Αγίου Βασιλείου. Άποψη του εσωτερικού του ναού προς τα ανατολικά.

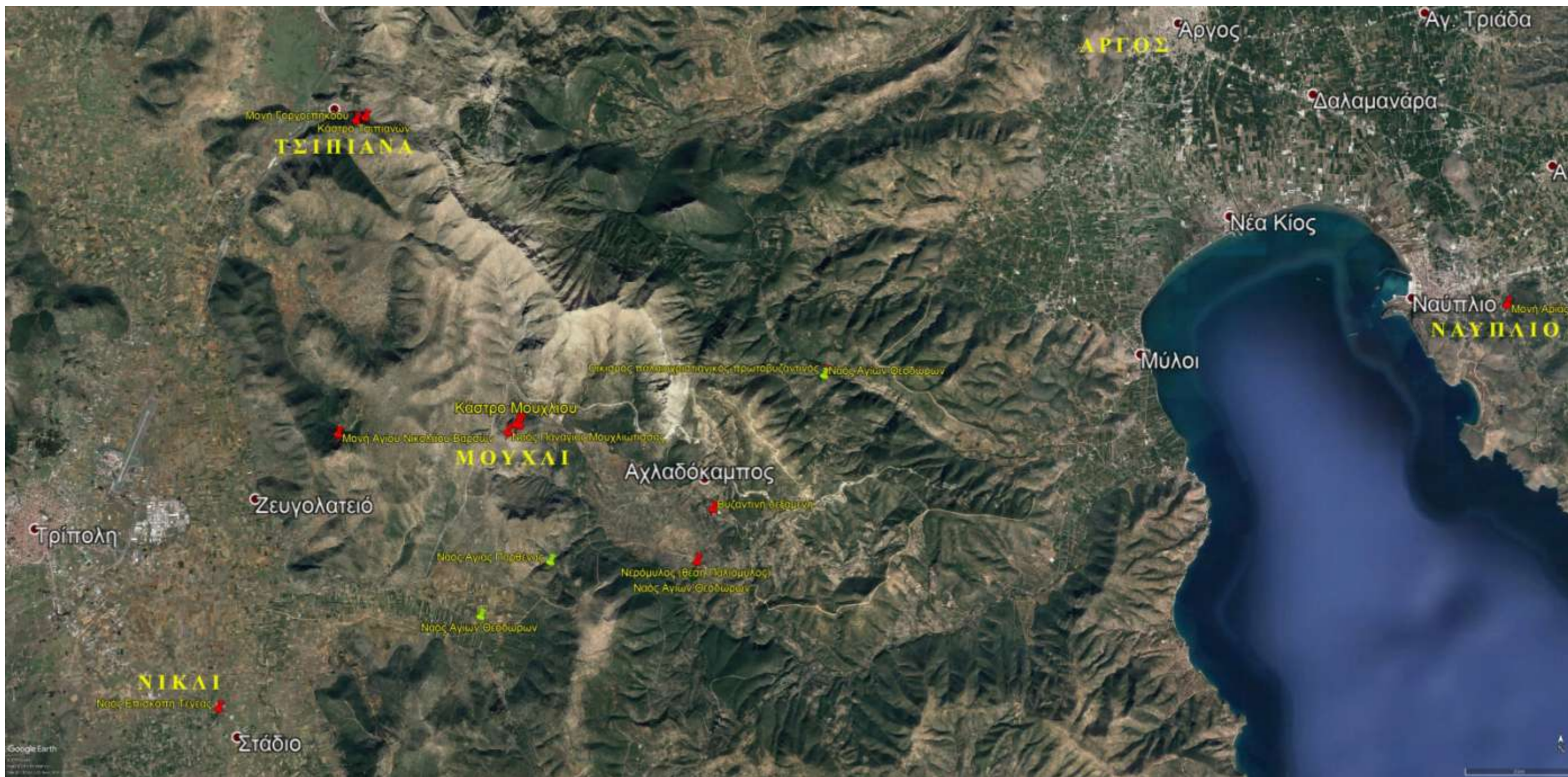
Εικ. 124. Απιδιά. Ναός Αγίου Βασιλείου. Κεντρικό και ανατολικό τυφλό αψίδωμα βόρειου τοίχου.

Εικ. 125. Απιδιά. Ναός Αγίου Βασιλείου, οι άγιοι Θεράπων και Στέφανος ο Πρωτομάρτυρας.

Εικ. 126. Απιδιά. Ναός Αγίου Βασιλείου, οι άγιοι Ρωμανός ο Μελωδός και Ουαλεριανός.

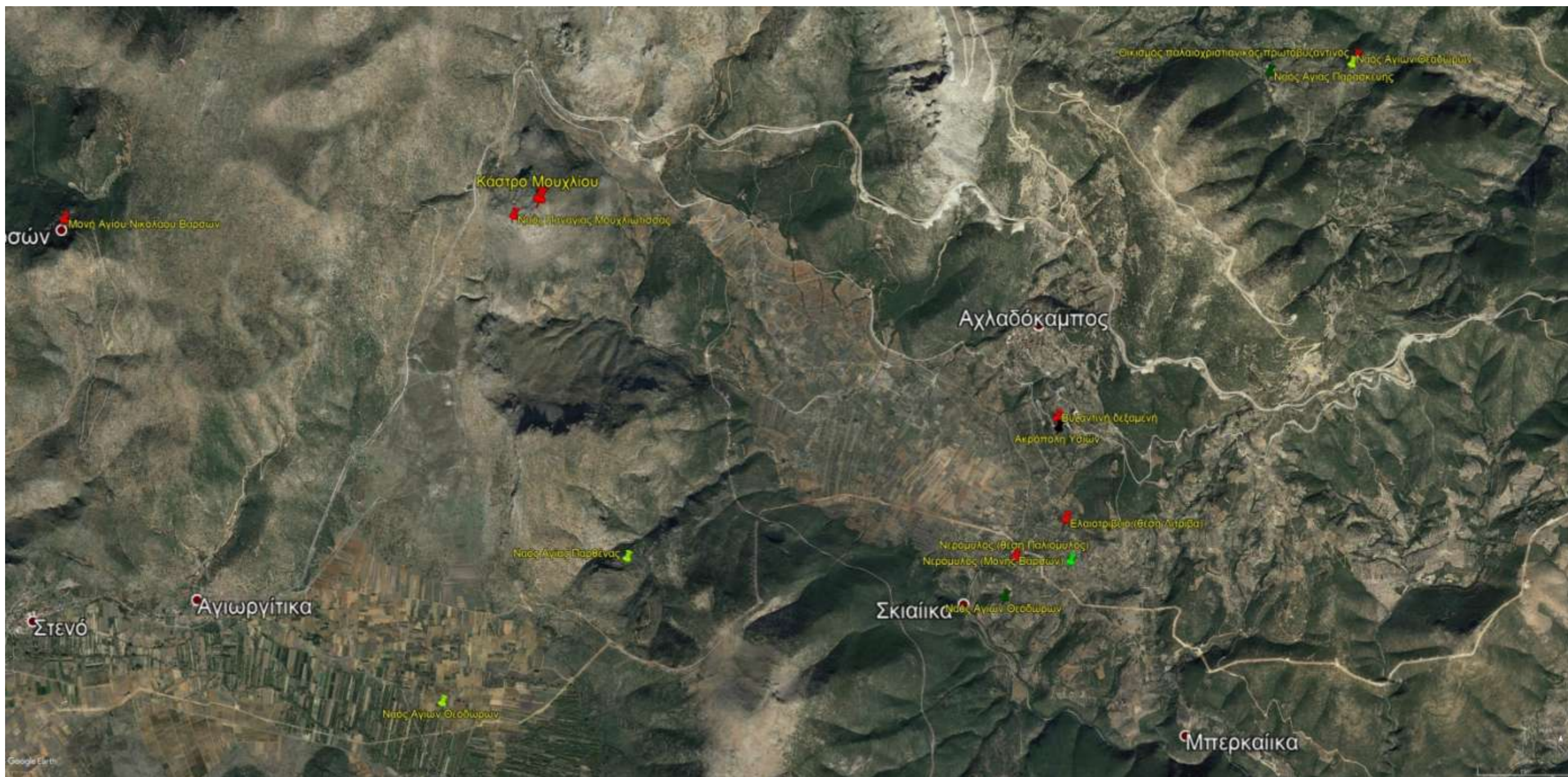
Εικ. 127. Η περιοχή Νικλίου-Μουχλίου-Τσιπιανών.

Εικ. 128. Ο λόφος του Μουχλίου από τα βορειοδυτικά.

Εικ. 129. Μουχλί. Ναός Παναγίας της Μουχλιώτισσας.

Εικ. 130. Βυζαντινές και μεταβυζαντινές θέσεις στην περιοχή του Μουχλίου.

Εικ. 131. Αχλαδόκαμπος. Θέση Νερά-Άγιοι Θεόδωροι.

Εικ. 132. Αχλαδόκαμπος. Αποψη του νότιου τμήματος της πεδιάδας του Αχλαδοκάμπου.

α.

β.

Εικ. 133. Αχλαδόκαμπος. Ναός Αγίων Θεοδώρων.

Εικ. 134. Αχλαδόκαμπος. Ναός Αγίων Θεοδώρων, επιφανεϊακή κεραμεική.

Εικ. 135. Αχλαδόκαμπος. Θέση Παλιόμυλος. Υδρόμυλος.

Εικ. 136. Αχλαδόκαμπος. Θέση Παλιόμυλος. Υδρόμυλος.
Νότια όψη. Άνοιγμα απορροής υδάτων.

α.

β.

Εικ. 137. Αχλαδόκαμπος. Θέση Παλιόμυλος. Υδρόμυλος.
Τμήματα της τοιχοποιίας.

Εικ. 138. Αχλαδόκαμπος. Θέση Παλιόμυλος. Υδρόμυλος, επιφανειακή κεραμική.

Εικ. 140. Αχλαδόκαμπος. Θέση Παλιόμυλος. Υδρόμυλος, τοίχιο έδρασης υδαταγωγού (υδραγωγείο).

Εικ. 139. Αχλαδόκαμπος. Θέση Παλιόμυλος. Υδρόμυλος, απόληξη αγωγού διοχέτευσης ύδατος στη φτερωτή.

Εικ. 141. Αχλαδόκαμπος. Θέση Παλιόμυλος. Υδρόμυλος (πρώην ιδιοκτ. Μονής Βαρσών).

α.

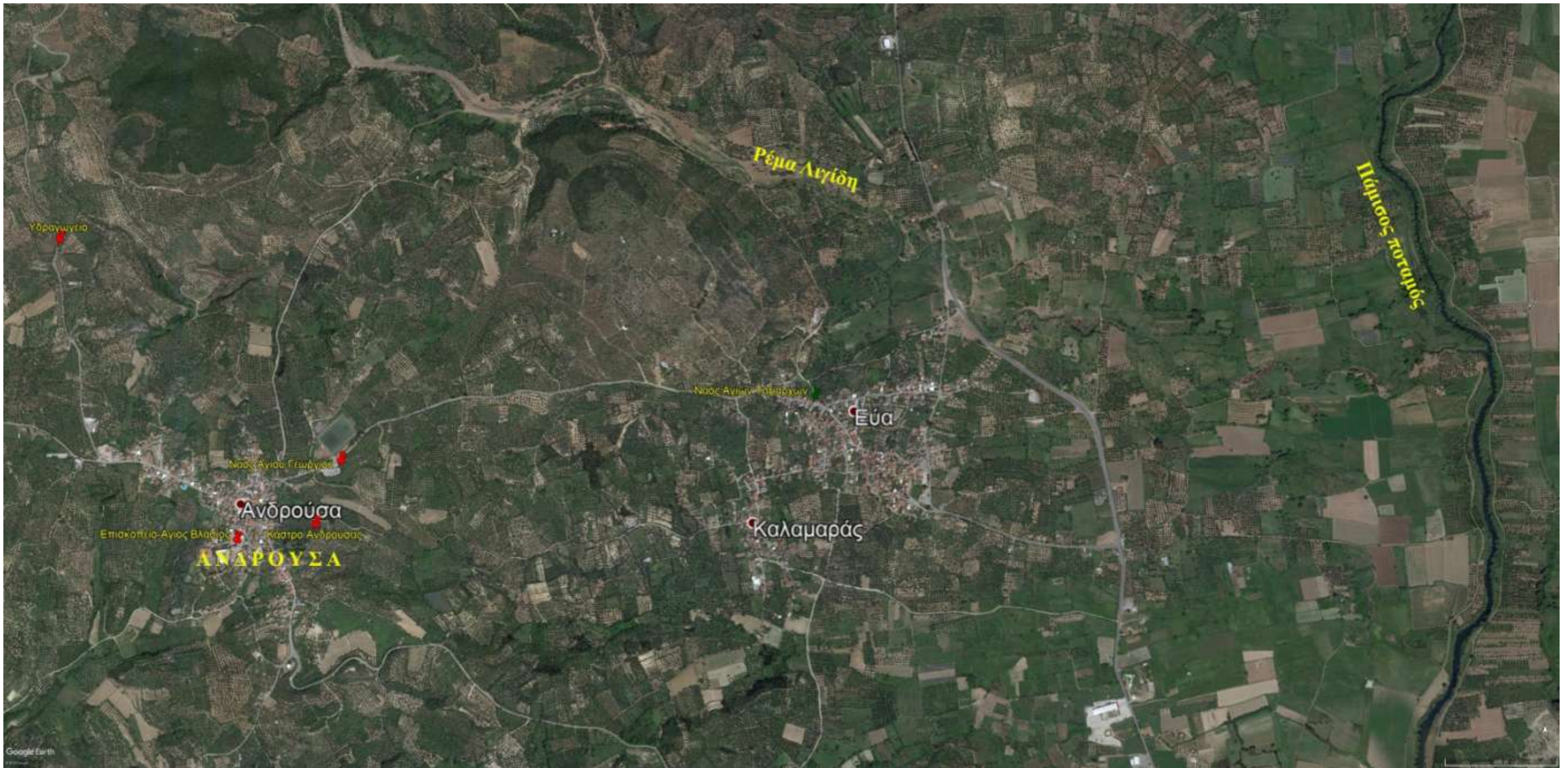

β.

Εικ. 142. Αχλαδόκαμπος. Θέση Λιτρίβα. Μονολιθική βάση ελαιόμυλου (mortarium).

Εικ. 143. Κοκκινόρραχη. Ναός Αγίου Νικολάου «του Μυλωθρού».

Εικ. 144. Βυζαντινές θέσεις στην περιοχή της Ανδρούσας.

α.

β.

γ.

Εικ. 145. Ανδρούσα. Κάστρο. α. Ανατολικός και βόρειος οχυρωματικός περίβολος. β. Ακροπύργιο (donjon). γ. Θέαση προς τα ανατολικά.

Εικ. 146. Η Ανδρούσα και η βόρεια Μεσσηνία κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

α.

β.

Εικ. 147. Πολίχνη. Κάστρο. Ναός Ταξιάρχη.

Εικ. 148. Πολίχνη. Κάστρο. Ναός Ταξιάρχη. Ανατολική όψη.

Εικ. 149. Πολίχνη. Κάστρο. Νοτιοδυτικός πύργος.

Εικ. 150. Χάρτης ca.1680, Pachana (DE WIT, *Peloponnesus hodie Moreae Regnum*).

Εικ. 151. Χάρτης ca. 1689, Paghana (VISSCHER, *Peloponnesus hodie Morea*).

Εικ. 152. Η Παγανέα και ο τόπος του Ζαράβου στο βορειοανατολικό τμήμα της χερσονήσου του Ταινάρου.

Εικ. 153. Το βόρειο τμήμα της χερσονήσου της Μάνης κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

α.

γ.

β.

δ.

Εικ. 154. Πασαβάς. Κάστρο.

Εικ. 155. Πλάτανος. Ναός Αγίου Δημητρίου.

Εικ. 156. Άγιος Βασίλειος. Ναός Αγίου Ιωάννη.

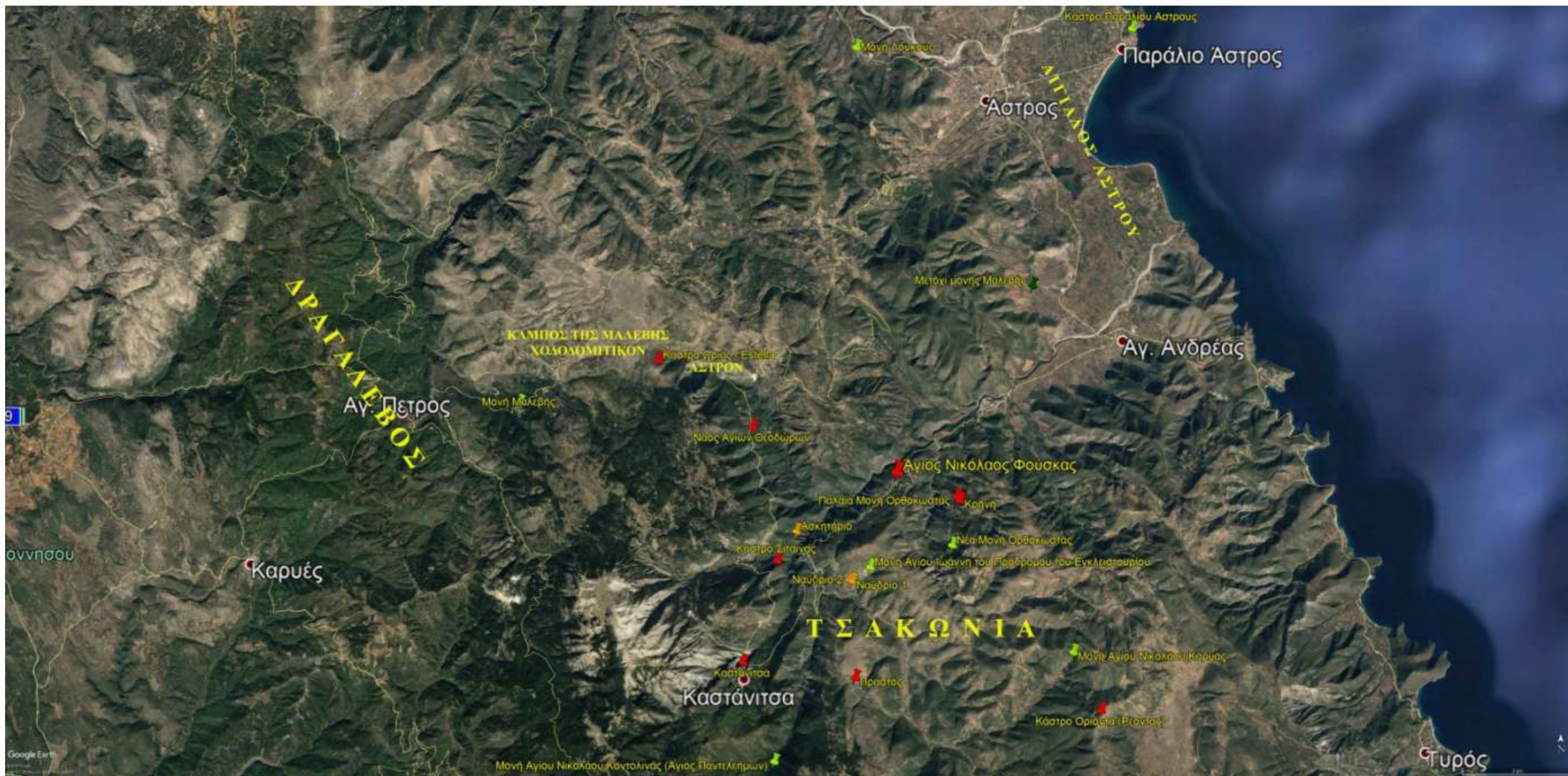

α.

β.

Εικ. 157. Κονάκια. Μονή Αγίου Γεωργίου, καθολικό.
α. Ανατολική όψη . β. Βόρεια όψη με εμφανή την
πλινθοπερίκλειστη δόμηση (Γ. Βουρλίτης, *Εικονόβιβλος
Μάνης*).

Εικ. 158. Βυζαντινές και μεταβυζαντινές θέσεις στην περιοχή της Τσακωνιάς.

Εικ. 159. Άγιος Ιωάννης. Κάστρο της Ωριάς.

Εικ. 160. Άγιος Ιωάννης. Αποψη του Ξερόκαμπου με το κάστρο της Ωριάς στο λόφο στο βάθος δεξιά.

Εικ. 161. Άγιος Παντελεήμονας. Θέση Άγιος Νικόλαος. Ναϋδριο 1, τοιχοποιία (λεπτομ.).

Εικ. 162. Άγιος Παντελεήμονας. Θέση Άγιος Νικόλαος. Ναϋδριο 2, τοιχοποιία (λεπτομ.).

Εικ. 163. Άγιος Παντελεήμονας. Ναός Αγίου Παντελεήμονα.

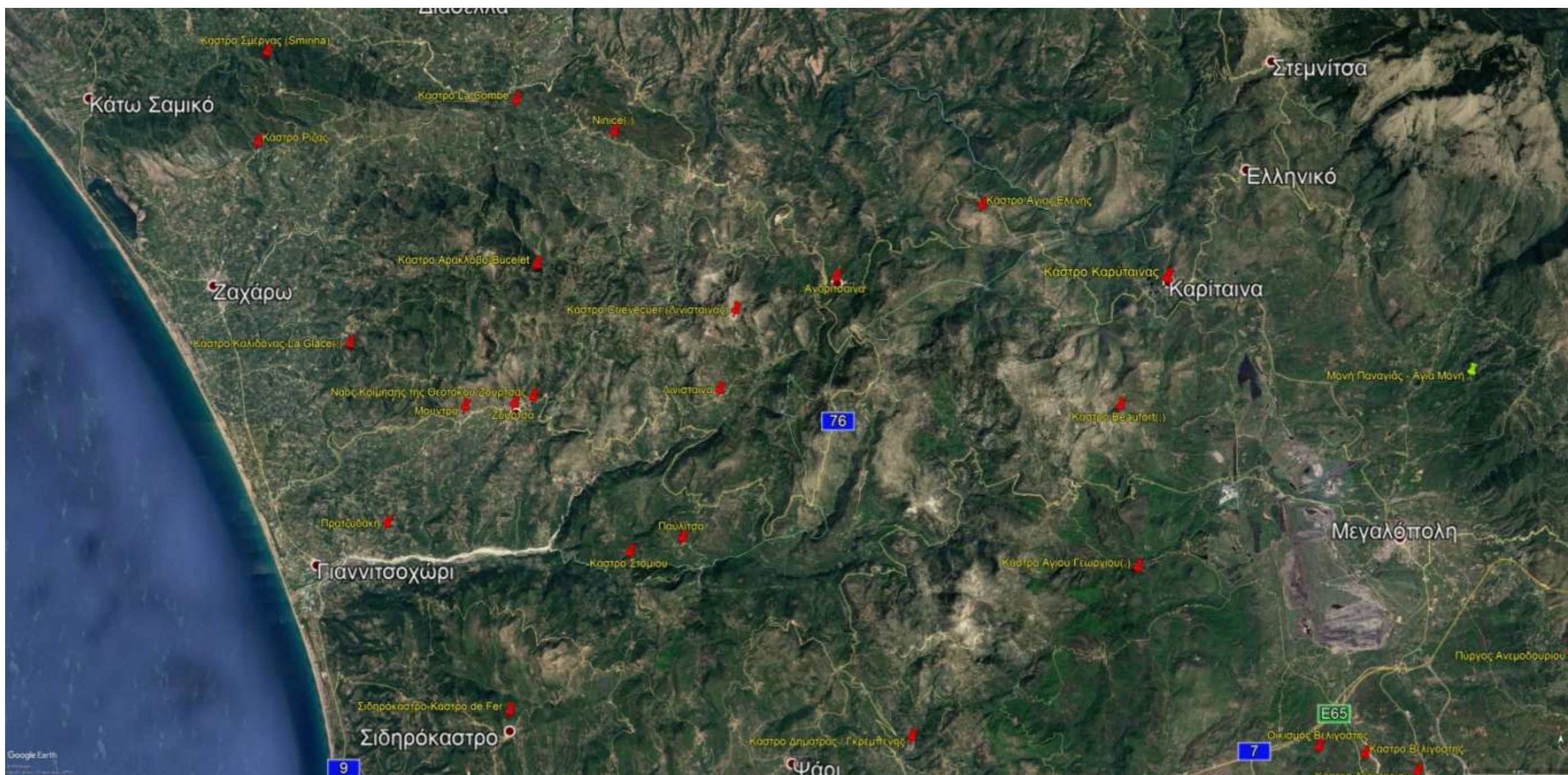
Εικ. 164. *Carte de la Grèce*, 1852 (λεπτομ.).

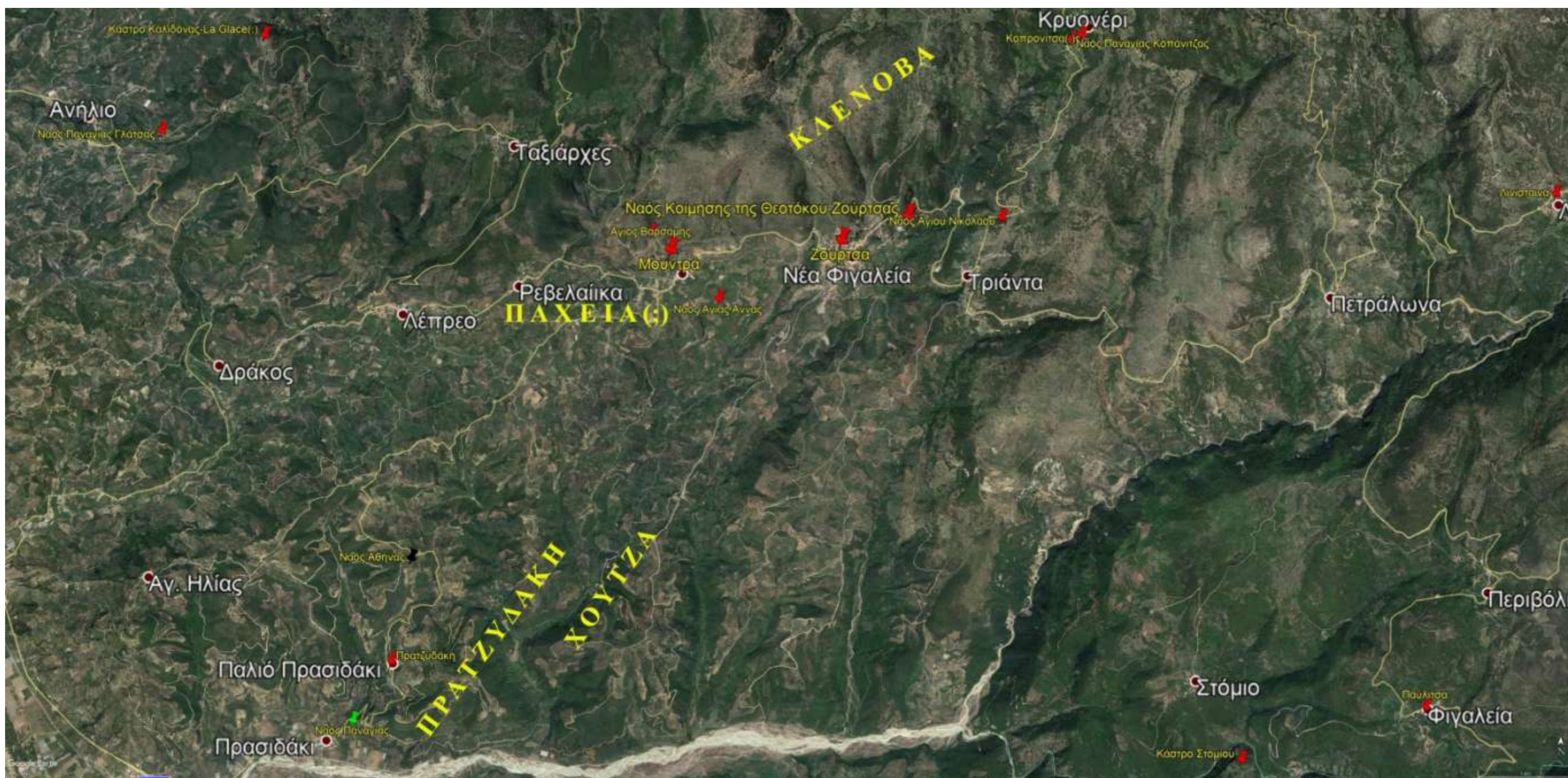
Εικ. 165. Άγιος Παντελεήμονας. Θέση Βρύση. Παλαιά μονή Αρτοκωστάς, καθολικό (ναός Κάτω Παναγιάς).

Εικ. 166. Πλάτανος. Αψίδα ιερού, γραπτός διάκοσμος.

Εικ. 167. Οι βυζαντινοί οικισμοί και τα κάστρα των Σκορών κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Εικ. 168. Οι βυζαντινοί οικισμοί της Ζούρτσας και της Μουντράς και η ευρύτερη περιοχή κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Εικ. 169. Νέα Φιγάλεια. Θέση Μοναστήρι. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου.

Εικ. 170. Νέα Φιγάλεια. Θέση Μοναστήρι. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου.
Βόρεια όψη.

Εικ. 171. Νέα Φιγάλεια. Θέση Μοναστήρι. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου.
Ανατολική όψη.

Εικ. 172. Νέα Φιγάλεια. Θέση Μοναστήρι. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου.
Νότια όψη και παρεκκλήσιο Αγίου Ιωάννη.

**Εικ. 173. Νέα Φιγάλεια. Θέση Μοναστήρι. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου.
Κτηριακά κατάλοιπα σε επαφή με το δυτικό περίβολο του ναού.**

**Εικ. 174. Νέα Φιγάλεια. Θέση «Μοναστήρι». Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου.
Ληνός και υπολήναιο σε επαφή με τη νοτιοδυτική γωνία του ναού.**

Εικ. 175. Νέα Φιγάλεια. Θέση Μοναστήρι. Οθωμανική κρήνη έξω από τον περίβολο του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου.

Εικ. 176. Νέα Φιγάλεια. Άποψη του οικισμού της Ζούρτσας και του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου από νοτιοανατολικά.

Εικ. 177. Άποψη των οικισμών της Ζούρτσας (β) και της Μουντράς (α) από τα ανατολικά προς τη θάλασσα.

Εικ. 178. Θέαση από τους οικισμούς Ζούρτσα και Μουντρά προς τα νοτιοδυτικά.

Εικ. 179. Φασκομηλιά. Ναός Αγίας Άννας.

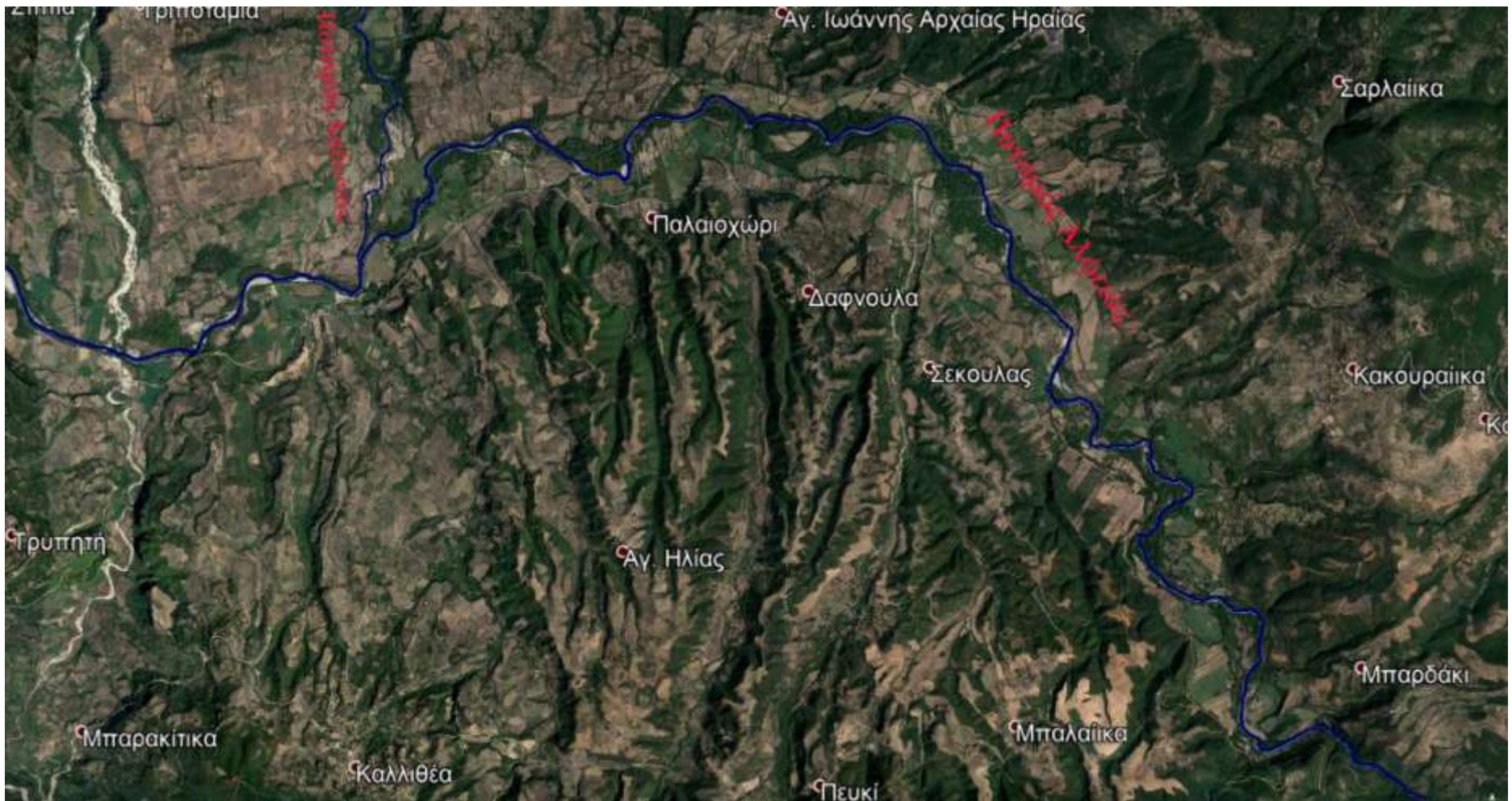
Εικ. 179. Πρασιδάκι. Ναός Παναγίας.

Εικ. 181. Παλαιό Πρασιδάκι. Αποψη της κοιλάδας της Νέδας από τον οικισμό.

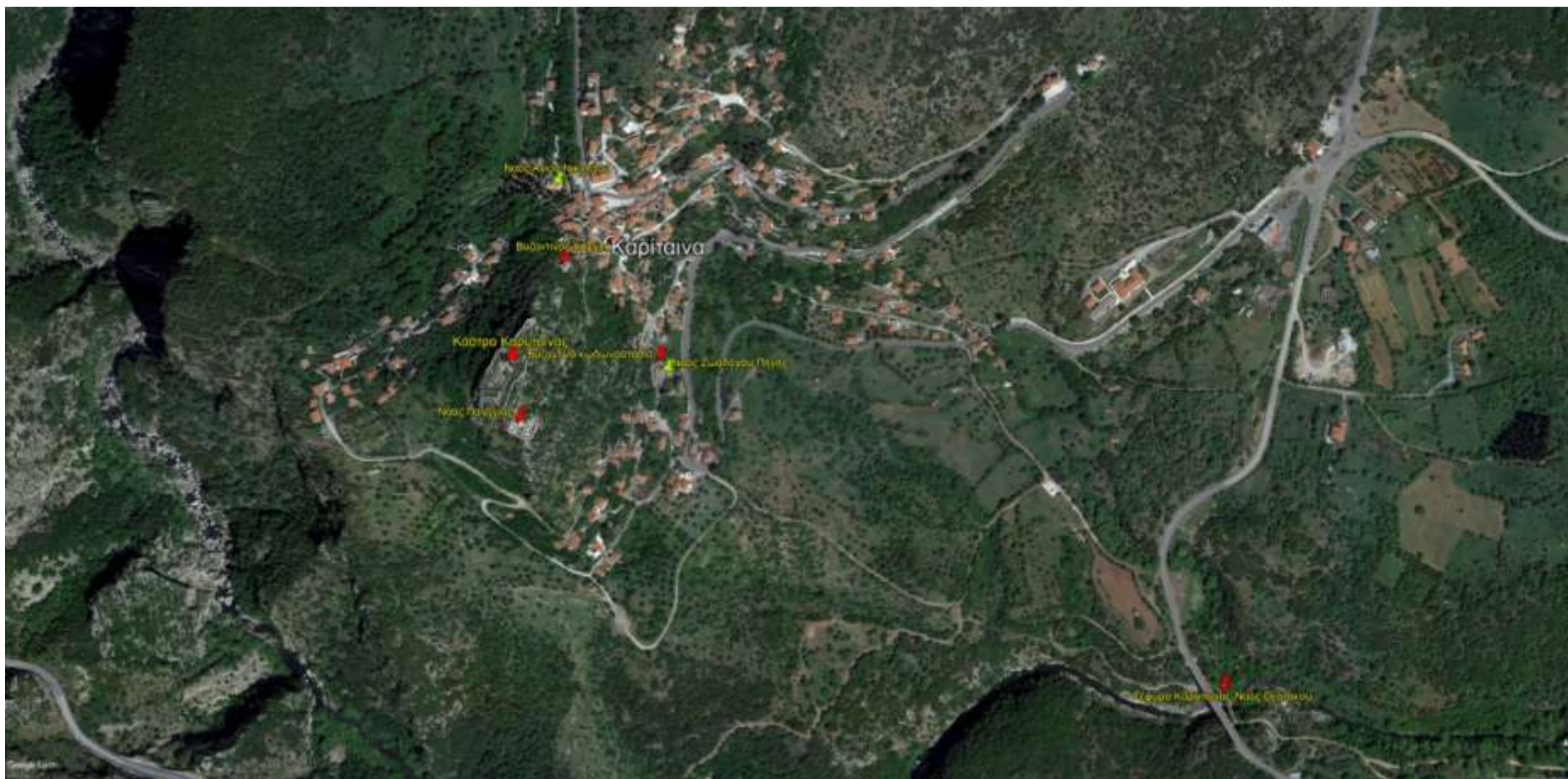
Εικ. 182. Ο οικισμός (Νέο) Πρασιδάκι και η κοιλάδα της Νέδας προς τα δυτικά.

Εικ. 183. Η κοιλάδα του Αλφειού.

Εικ. 184. Η περιοχή της αρχαίας Θέλπουσας.

Εικ. 185. Ο οικισμός και το κάστρο της Καρύταινας.

α.

β.

γ.

Εικ. 186. Καρύταινα. Κάστρο. α. Γενική άποψη. β. «Οικία de Briel». γ. Κεντρική πύλη

Εικ. 187. Κάστρο Καρύταινας. Θέαση προς τα νοτιοανατολικά.

Εικ. 188. Καρύταινα. Ναός Ζωοδόχου Πηγής. Ενεπίγραφο μαρμάρινο μέλος.

Εικ. 189. Παλαιά Εκκλησούλα. Αγία Μονή. Ανάγλυφο μαρμάρινο μέλος.

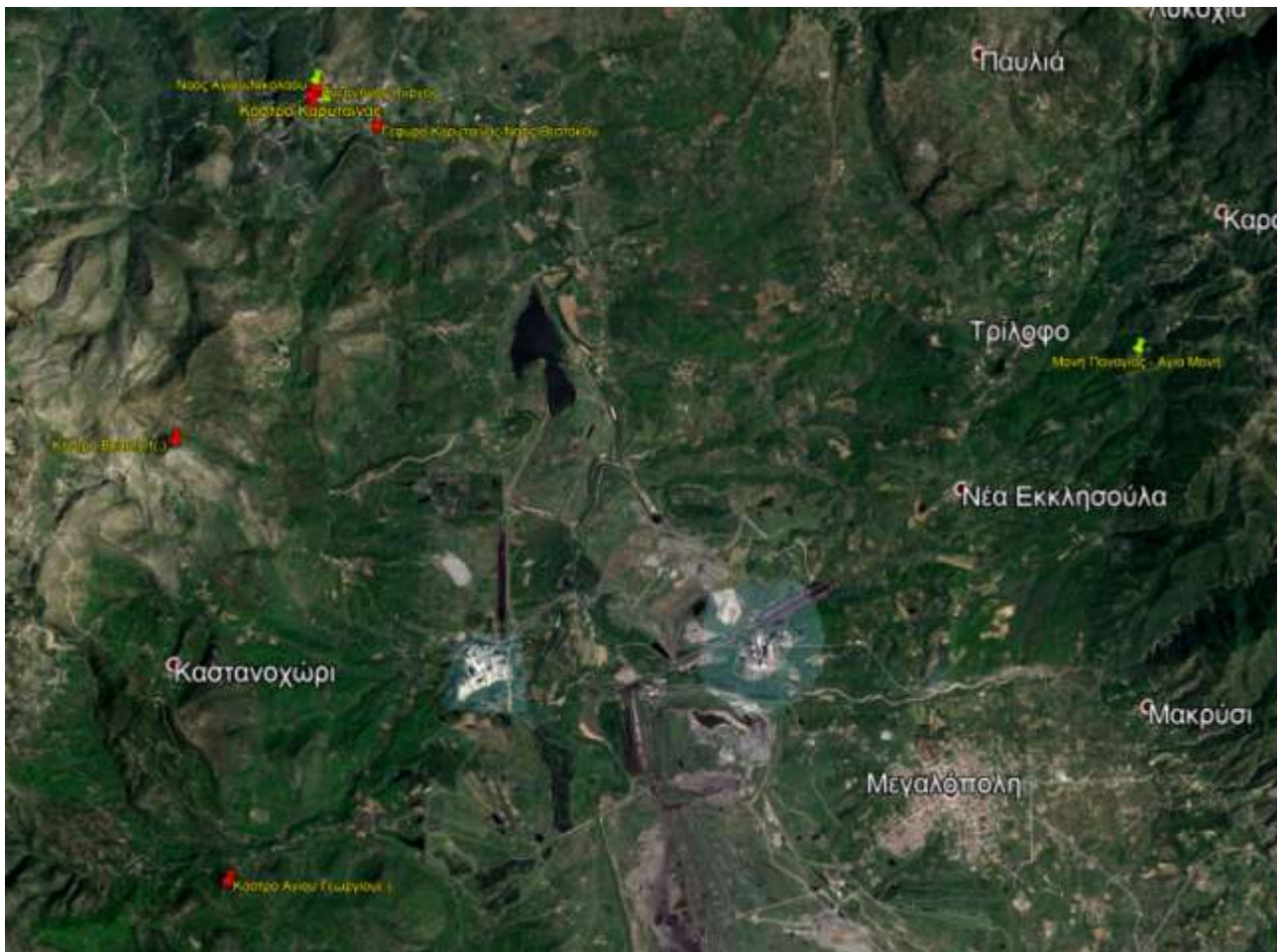
Εικ. 190. Παλαιά Εκκλησούλα. Αγία Μονή. Ανάγλυφο μαρμάρινο μέλος.

Εικ. 191. Παλαιά Εκκλησούλα. Αγία Μονή. Δυτική όψη.

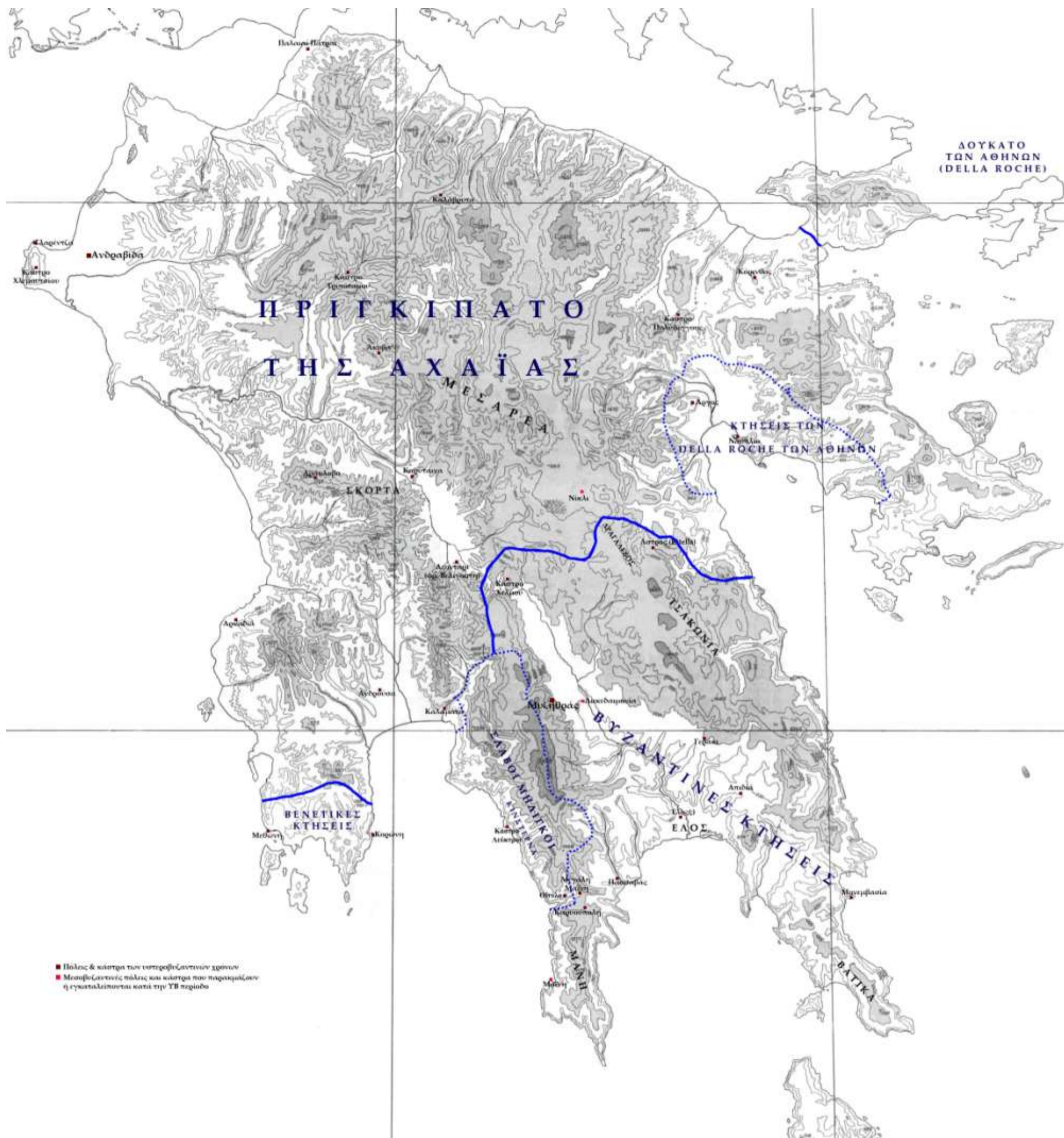

Εικ. 192. Παλαιά Εκκλησούλα. Αγία Μονή. Καθολικό.

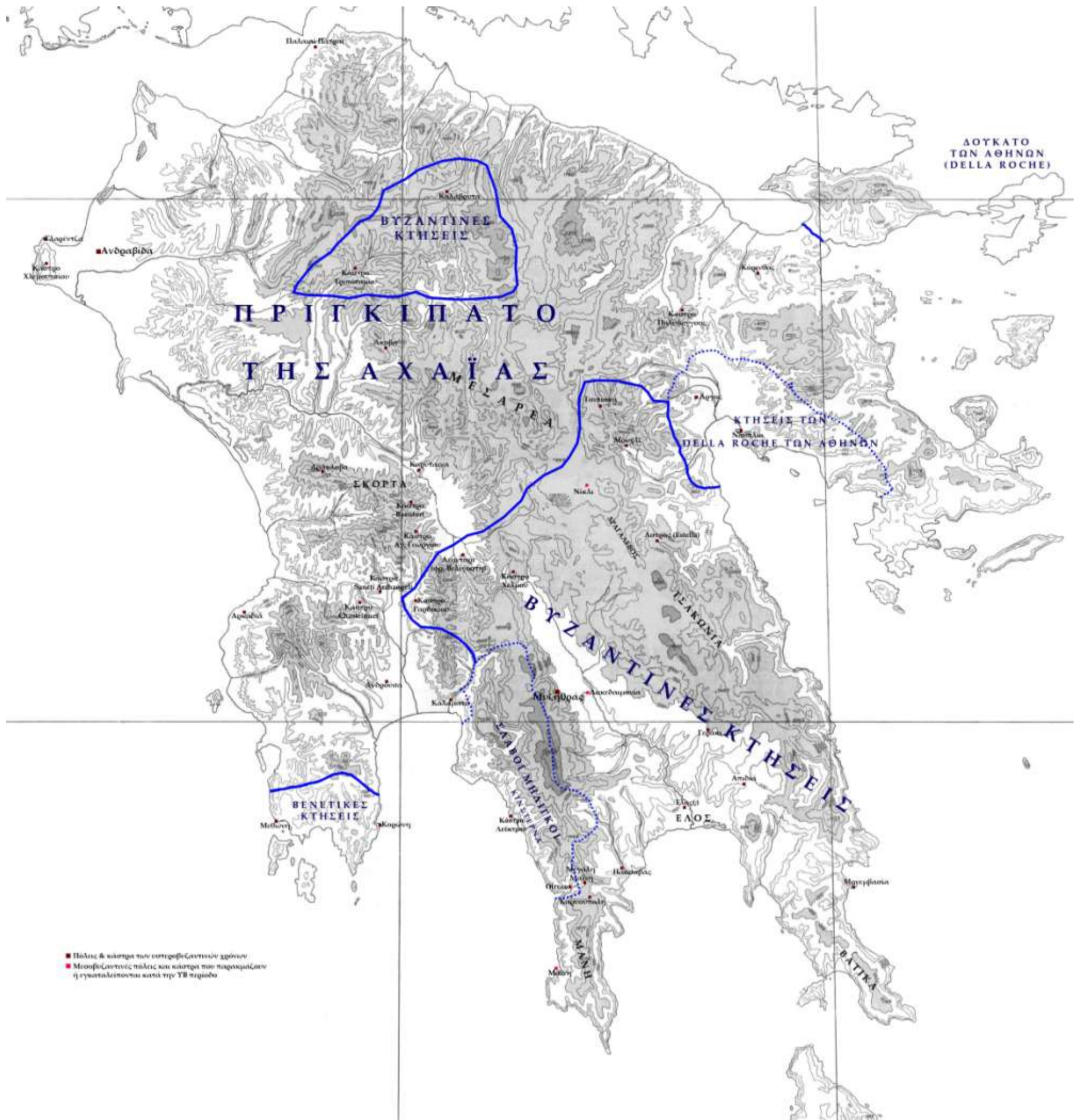

Εικ. 193. Ο κάμπος της Καρύταινας.

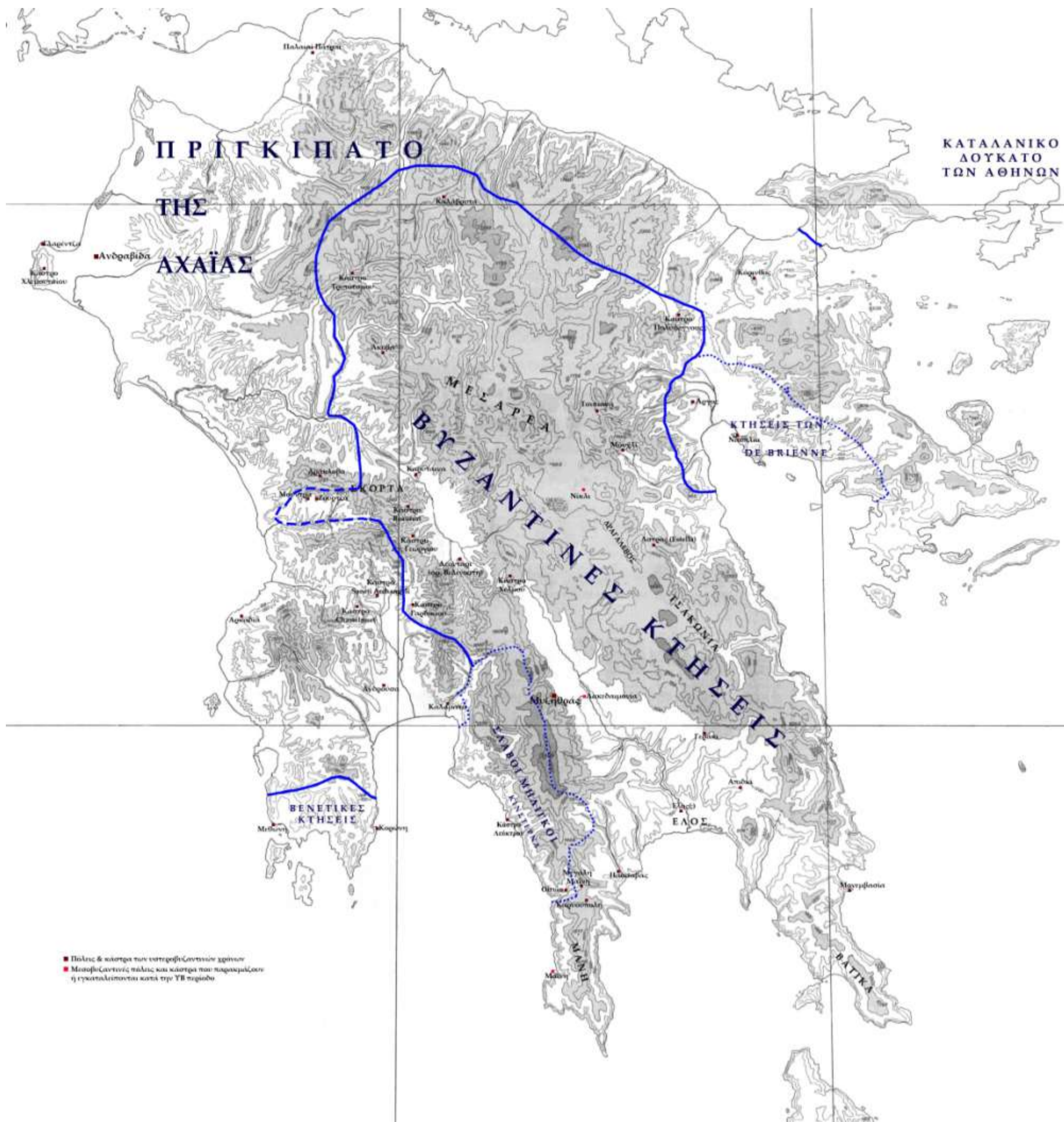
Γ. ΧΑΡΤΕΣ

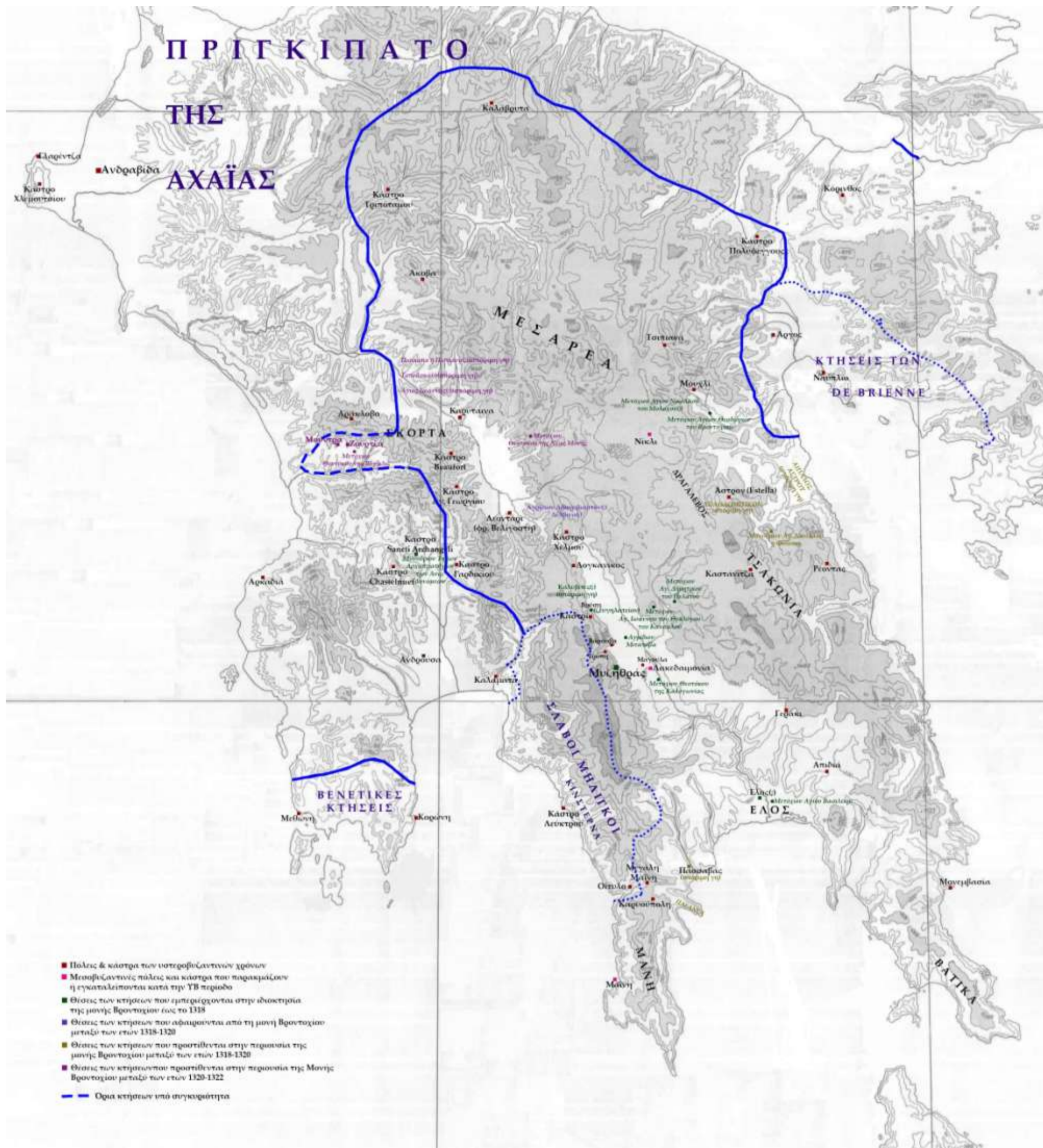
Χάρτης 1. Η Πελοπόννησος το 1264.

Χάρτης 2. Ἡ Πελοπόννησος στα τέλη τοῦ 13ου αἰώνα.

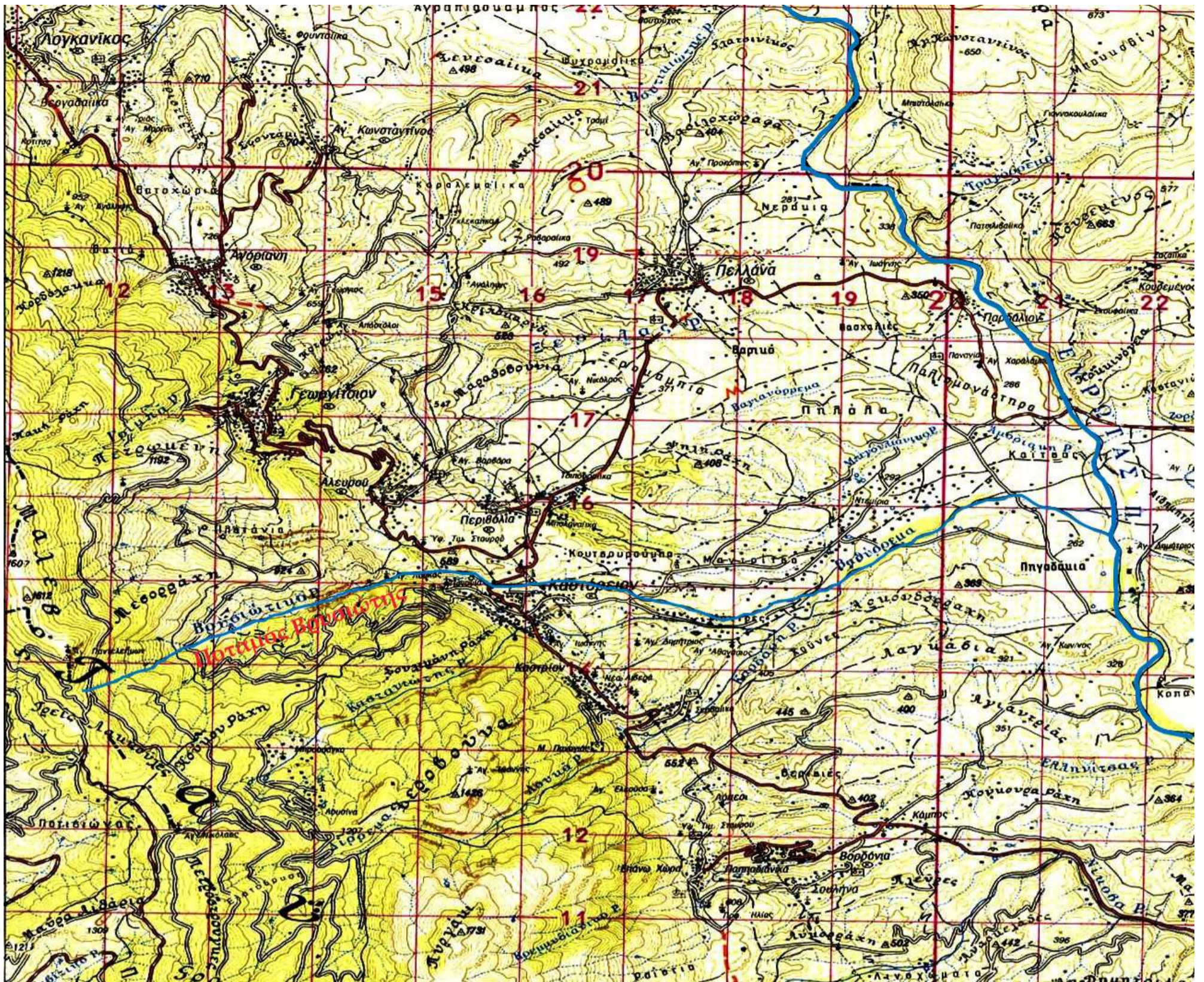
Χάρτης 3. Η Πελοπόννησος το 1322.

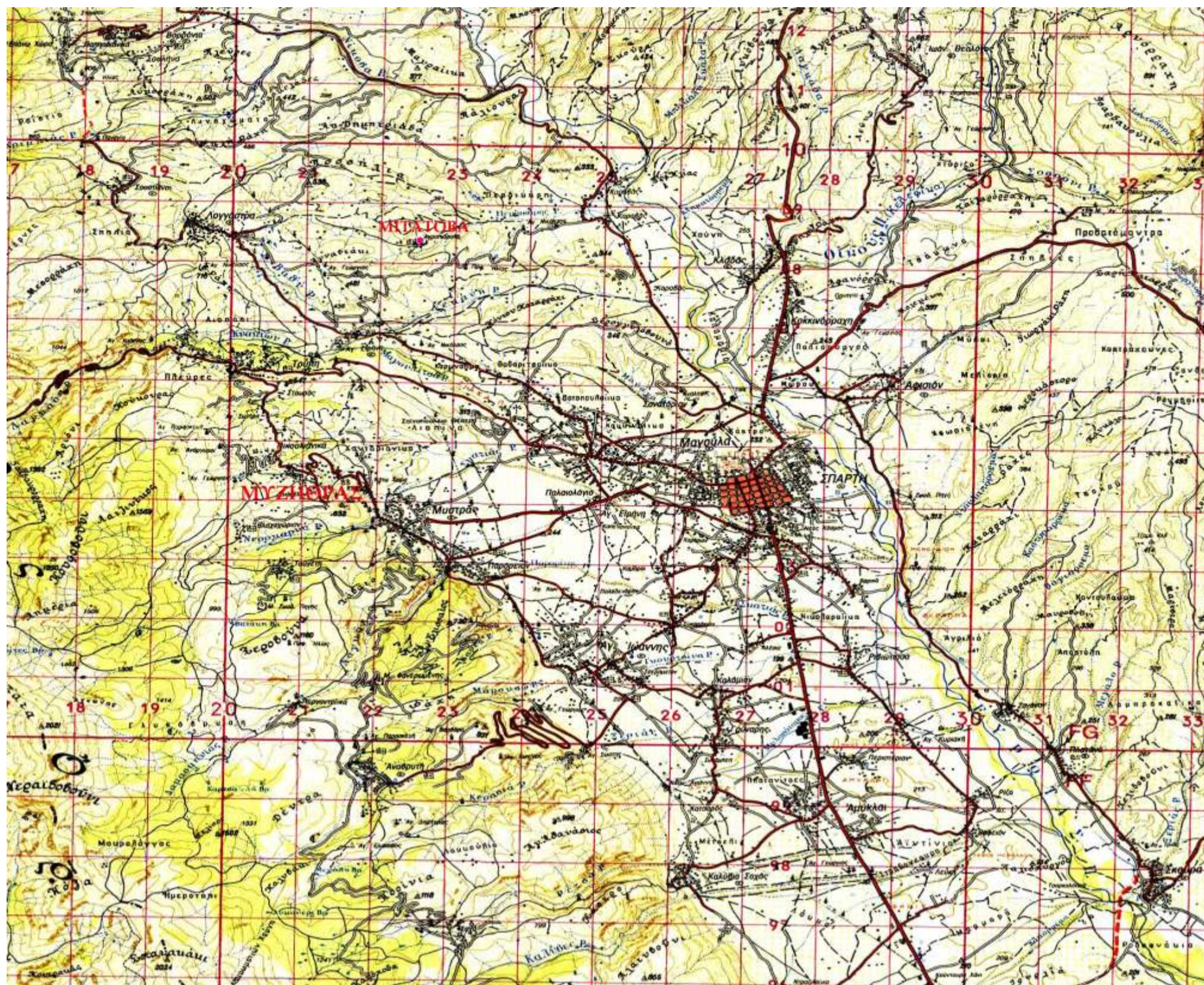
Χάρτης 4. Οι κτήσεις της μονής Βροντοχίου στη βυζαντινή επαρχία της Πελοποννήσου μέχρι το 1322.

Χάρτης 5. Υστεροβυζαντινοί οικισμοί και κάστρα της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου.

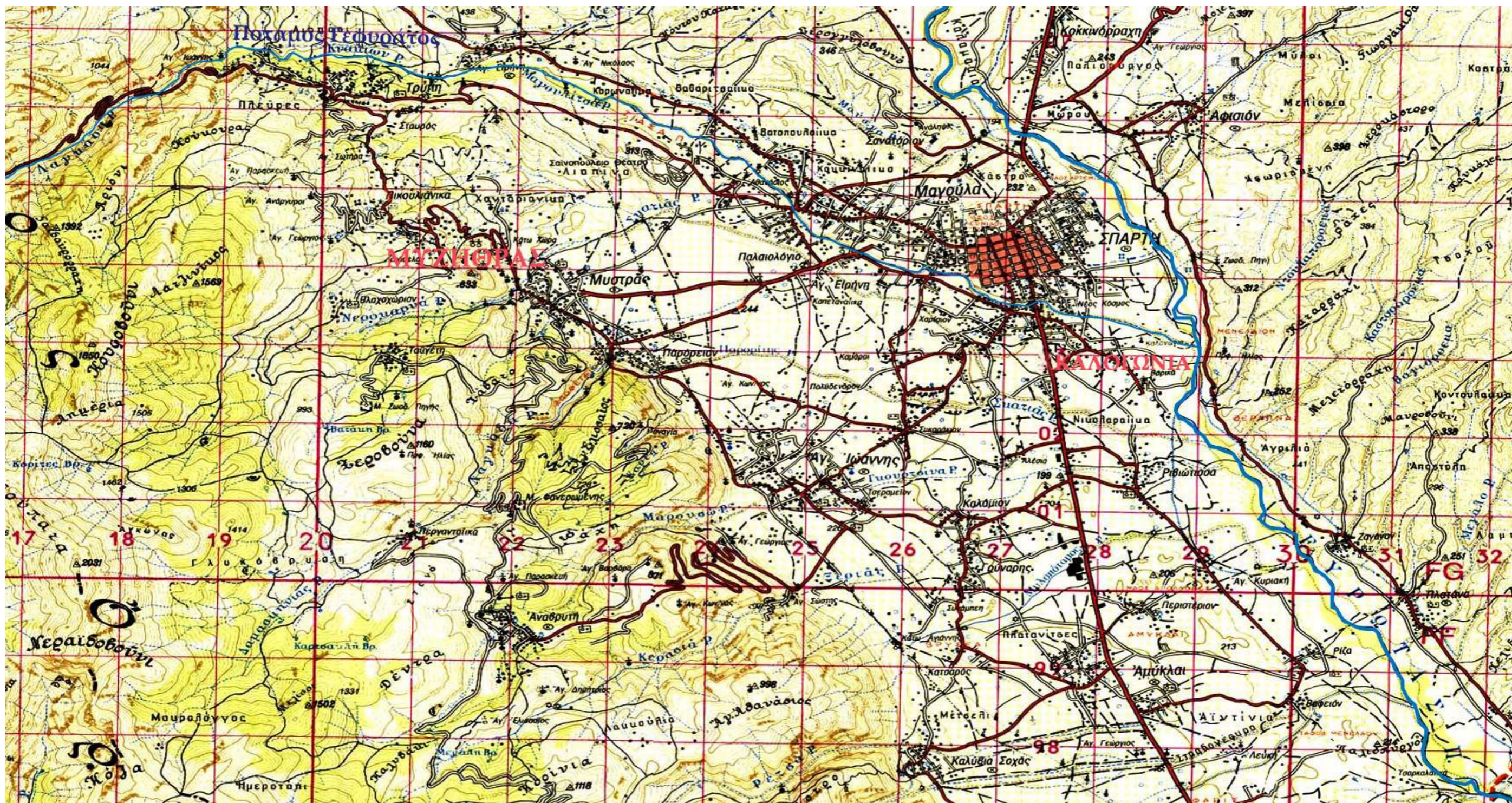
Χάρτης 6. Ο οικισμός του Καστορείου και η ευρύτερη περιοχή, απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Σπάρτη.

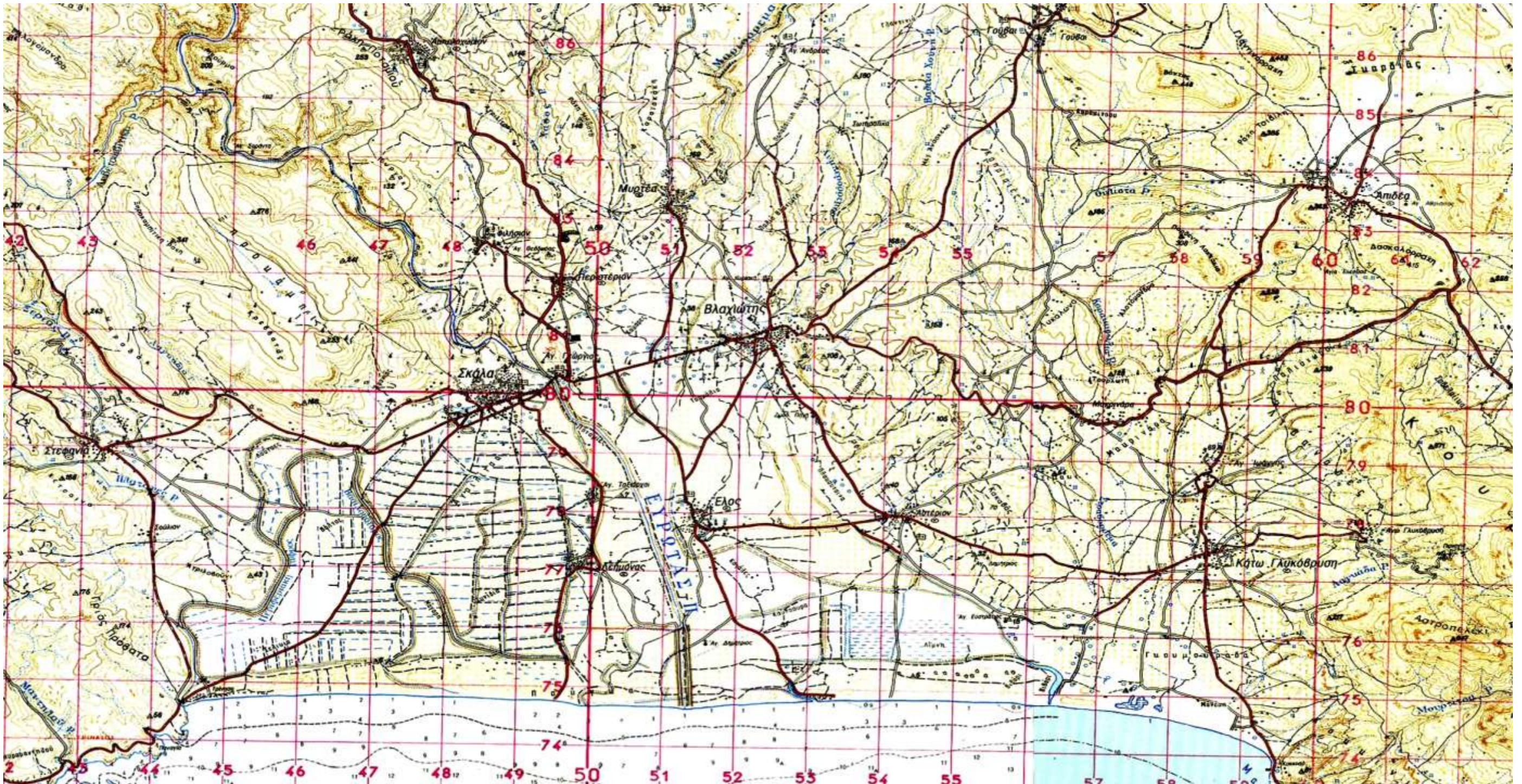
Χάρτης 7. Ο Αρχαιολογικός Χώρος του Μυστρά και η ευρύτερη περιοχή, απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Σπάρτη.

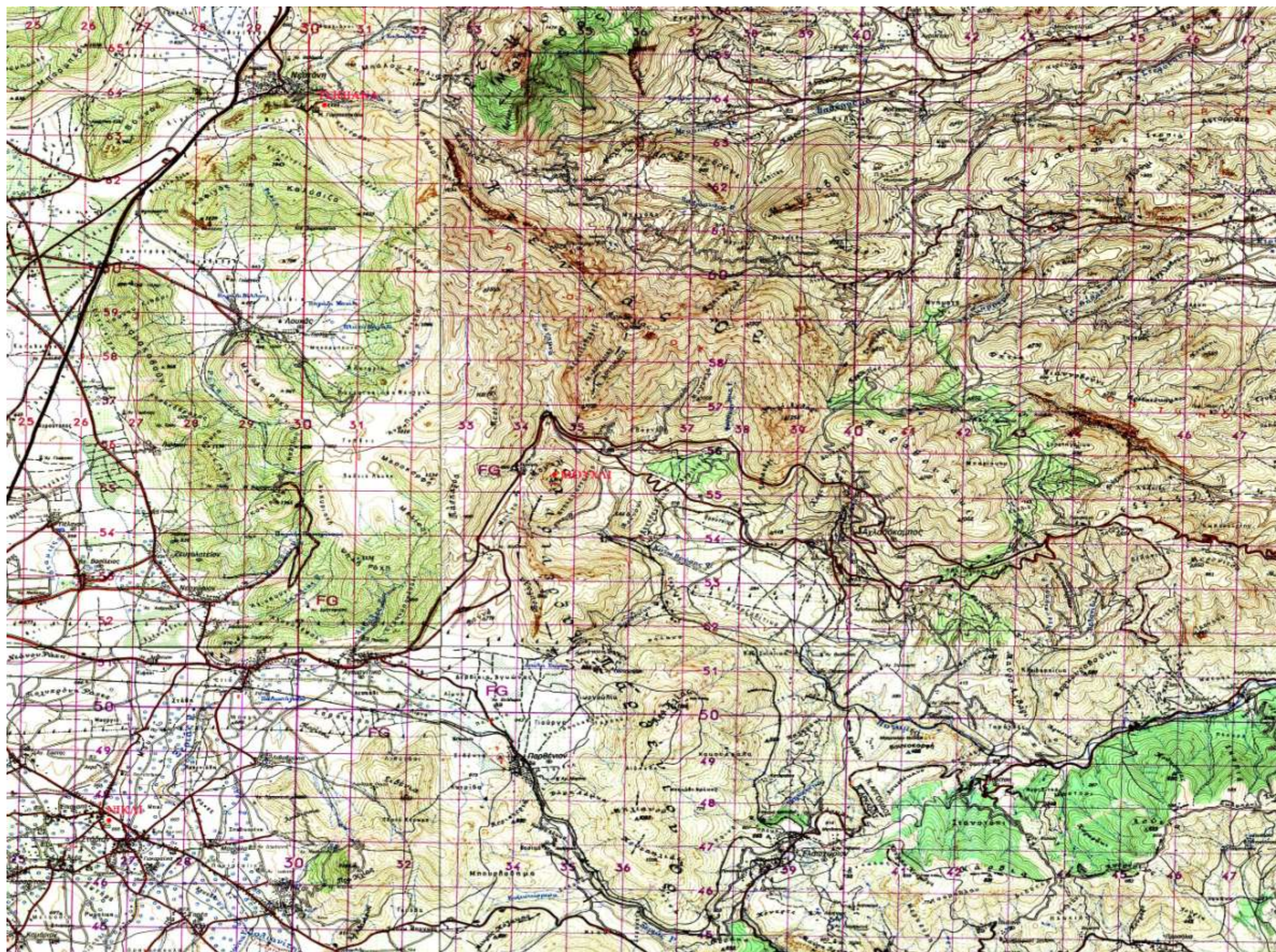
Χάρτης 9. Ο οικισμός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και η ευρύτερη περιοχή, απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Σπάρτη.

Χάρτης 10. Ο οικισμός της Καλογωνίας και ο ρους του ρέματος Μαγουλίτσα-Κνακίων (Τρουπιώτικο), απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Σπάρτη.

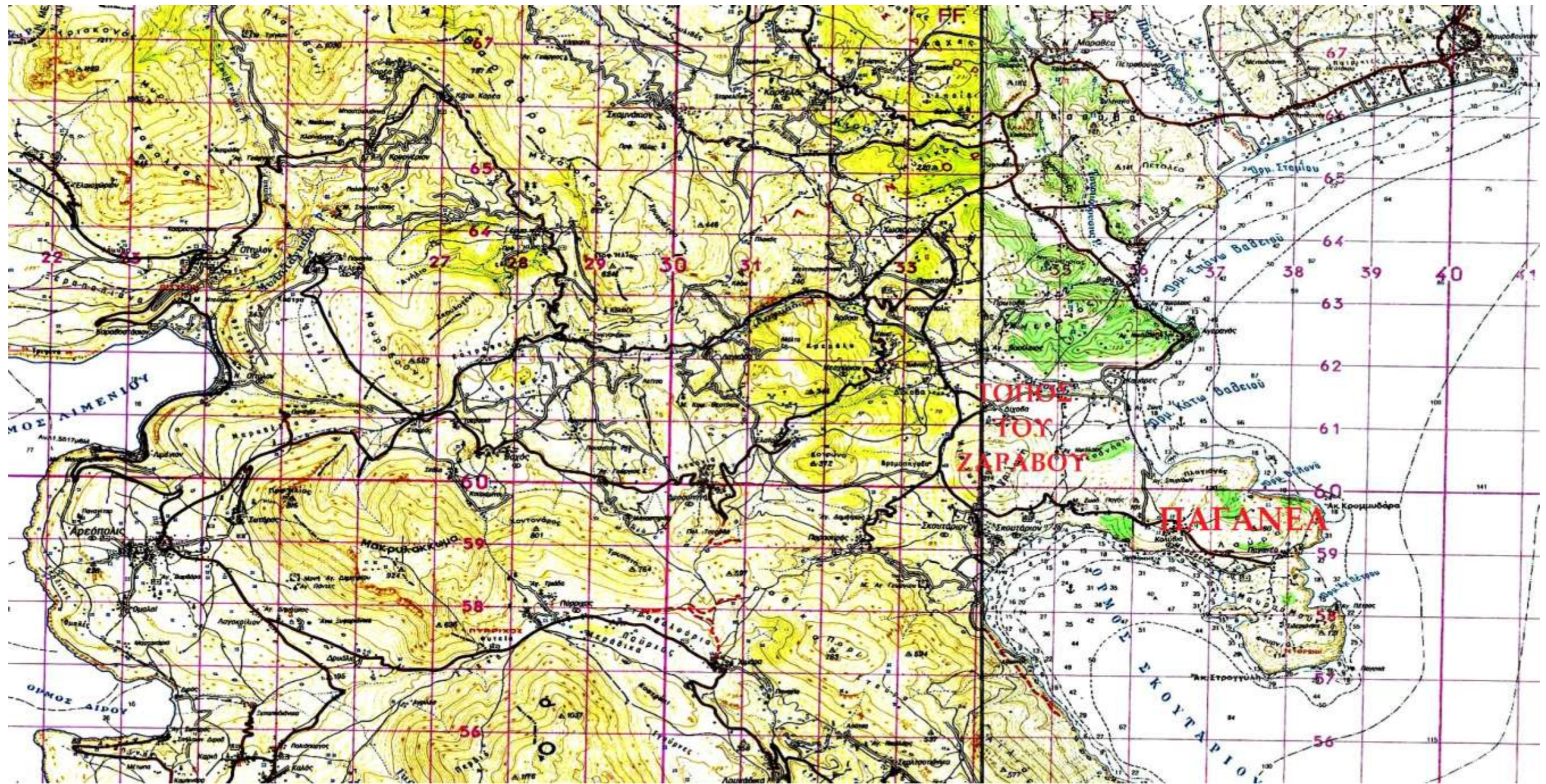
Χάρτης 11. Η περιοχή του Έλους, απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλα Γύθειον, Μολάοι.

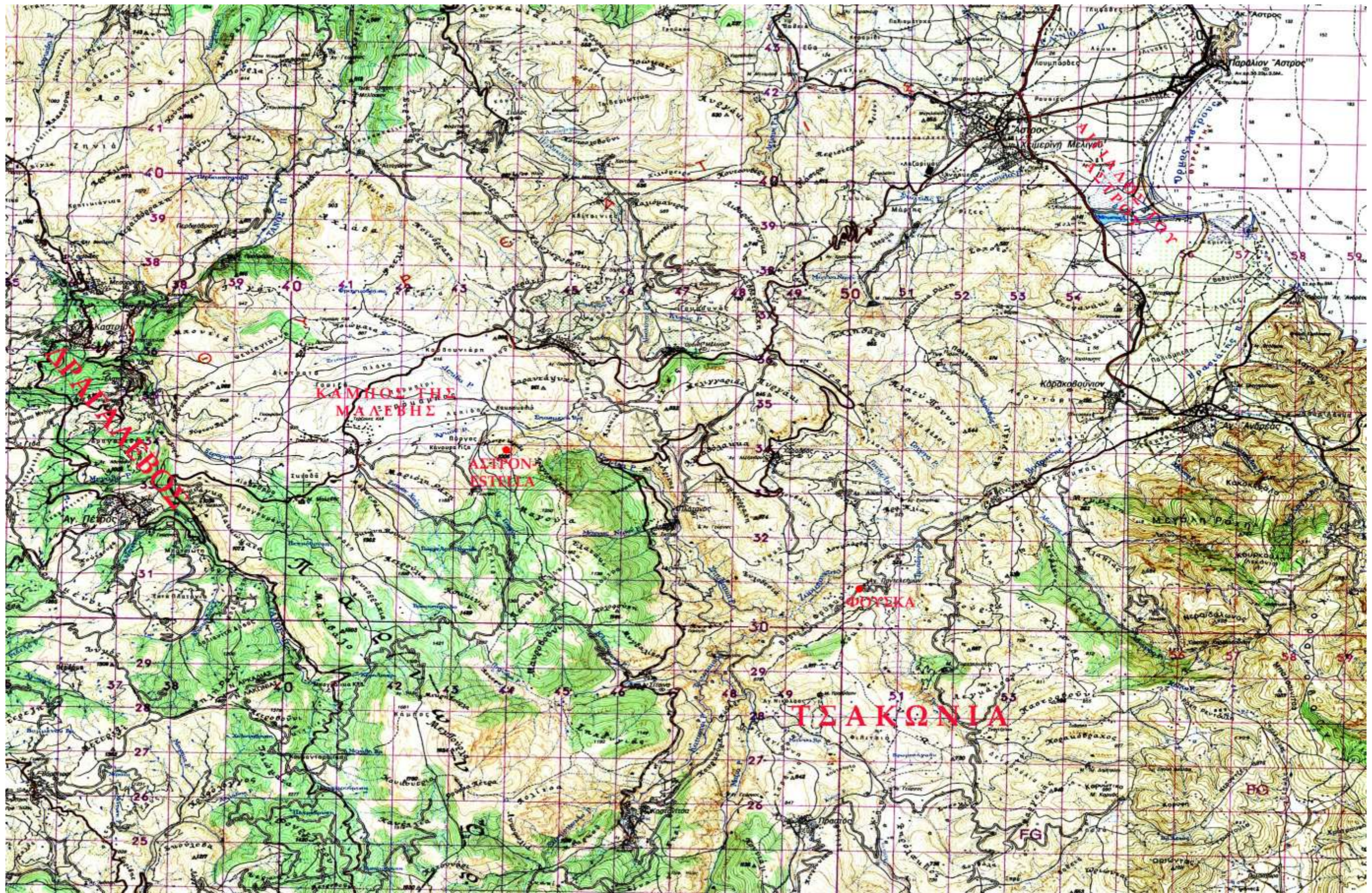
Χάρτης 12. Η ανατολική Μεσαρέα και η χωροθέτηση των κάστρων Νικλίου, Μουχλίου και Τσιπιανών, απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλα Τρίπολις, Άργος, Κολλίνοι, Άστρος.

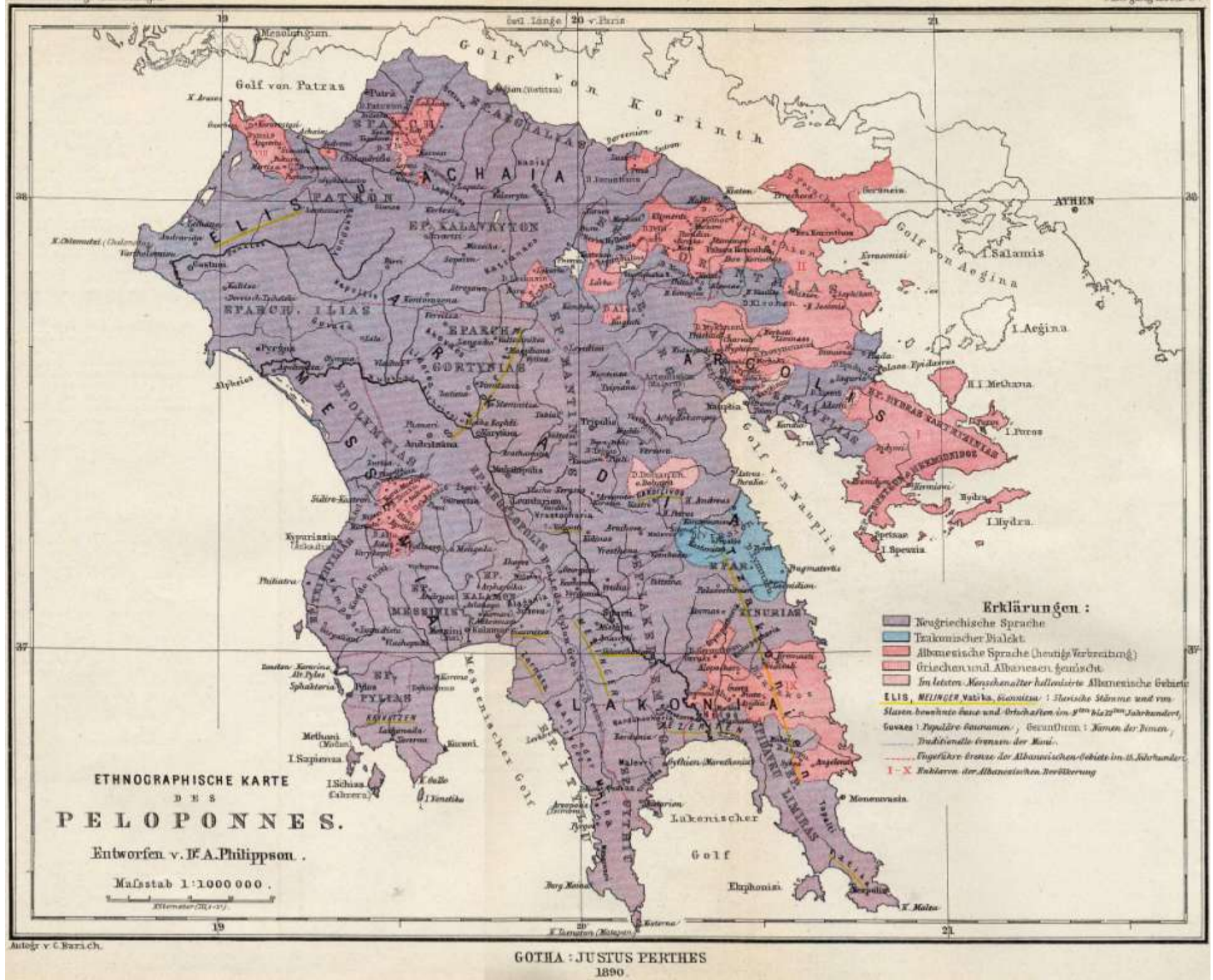
Χάρτης 14. Ο οικισμός της Ανδρούσας και η ευρύτερη περιοχή, απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλο Μελιγαλάς.

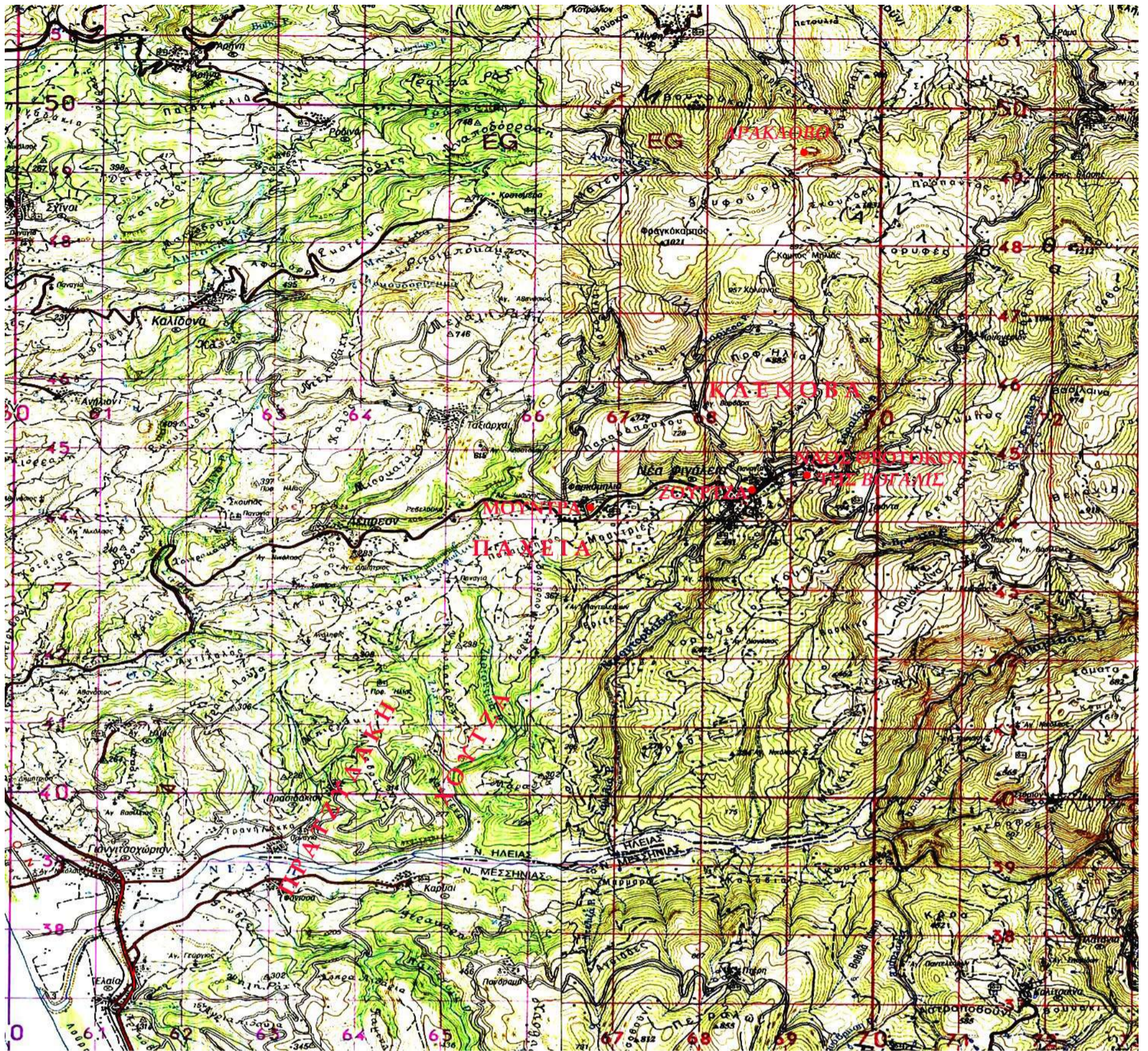
Χάρτης 15. Η θέση Παγανέα και η ευρύτερη περιοχή, απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλα Ξηροκάμπιον, Έλος, Αρεόπολις, Μαυροβούνιον.

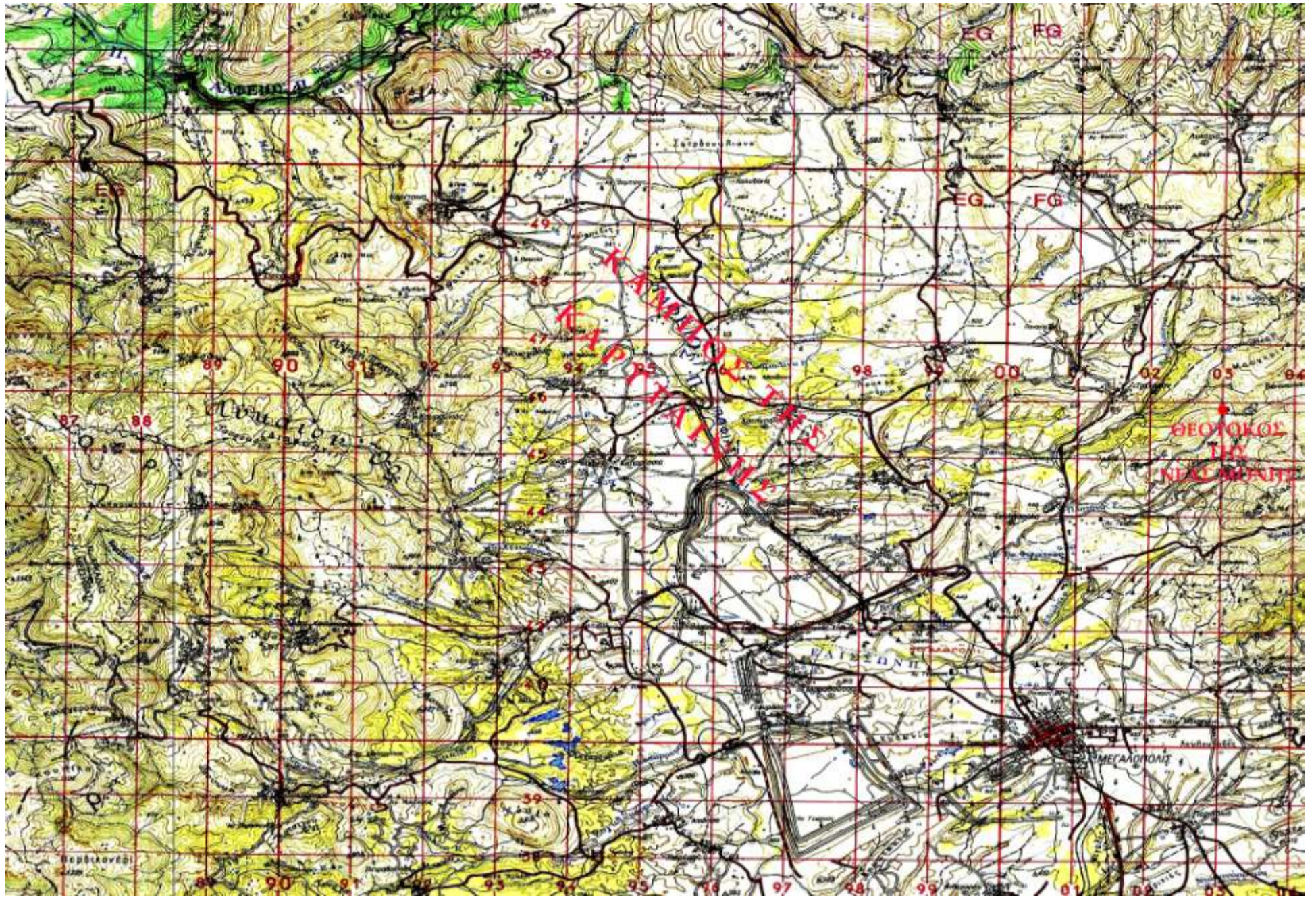
Χάρτης 17. Η περιοχή της Τσακωνιάς, απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλα Άστρος, Παράλιον Άστρος.

Χάρτης 18. Τα γλωσσικά ιδιώματα της Πελοποννήσου στα τέλη του 19ου αιώνα.

Χάρτης 19. Οι οικισμοί Νέα Φιγαλεία (Ζούρτσα) και Φασκομηλιά (Μουνδρά) και η ευρύτερη περιοχή, απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλα Ολυμπία, Τρόπαια, Κυπαρισσία, Νέα Φιγαλεία.

Χάρτης 20. Ο οικισμός της Καρύταινας και η ευρύτερη περιοχή, απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:50.000, φύλλα Τρόπαια, Δημητσάνα, Νέα Φιγάλεια, Μεγαλόπολις.